

УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ

ШЛЯХ
З ПЕРВІСНОСТІ
У ЦИВІЛІЗАЦІЮ.
УКРАЇНСЬКІ ШАТИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У КРАЇНА. ІН АРИСИ СТОРІЇ

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ШЛЯХ
З ПЕРВІСНОСТІ
У ЦИВІЛІЗАЦІЮ.
УКРАЇНСЬКІ
ШАТИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2023

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.500.658>
УДК 94(477)"652/653"
Ш70

Авторський колектив

Василиль БАЛУШОК, Олександр ГАЛЕНКО, Дмитро ГАСКЕВИЧ,
Олександр ДЯЧЕНКО, Олександр МОЦЯ, Валентин ПАНКОВСЬКИЙ,
Ілля ПАРШИН, Володимир РИЧКА, Олена РУСИНА

Укладачі покажчика

Юлія ГРИЩЕНКО, Ганна МАЛАЯ, Валентина МАТЯХ

Координатор проєкту

Геннадій БОРЯК

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол від 05.10.2022 № 5)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»*

Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіч-
Ш70 чя / НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика,
2023. — 658 с., 136 с. іл. — (Україна. Нариси історії).

ISBN 978-966-360-500-5

Розглянуто процеси формування історично-географічного ландшафту, суспільно-політичних форм, духовних і культурно-соціальних практик у кордонах сучасної Української держави в пре- та протоісторичні часи, на етапі переходу до історичної епохи: у період, репрезентований специфікою регіонально-локальних форматів раннього, класичного, пізнього (або високого) середньовіччя. За опорні бралися знакові історичні феномени (давньоруська державність, християнізація простору Київської Русі, досвід контактів зі степовими соціополітичними структурами, український етногенез тощо), які акумулювали у собі або визначали еволюційні зміни цих епох, переломлені в українській специфіці. Для широкої аудиторії.

УДК 94(477)"652/653"

ISBN 978-966-360-500-5

© Інститут історії України НАН України, 2023
© Академперіодика, оформлення, 2023

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ СУЧАСНОСТІ

Від самих початків своєї соціалізації людина намагалась дізнатися про минуле того простору, який оточував її, осягнути, де у цьому минулому заховувалось її коріння, з якою метою її предки, вона сама та її нащадки прийшли в цей неосяжний світ. Так зароджувалося тяжіння людства до пізнання своєї історії, більш-менш послідовне відтворення подієвої канви якої ставало можливим в добу появи писемності. Історієписання постало як наслідування, переінакшення та перенесення давньої усної традиції на новий культурний, соціальний і політичний ґрунт. Воно прагнуло зафіксувати та представити у письмовому, упорядкованому відповідно до тодішніх уявлень, вигляді існування тієї чи іншої людської спільноти. Так постали перші історіографічні традиції репрезентації минулими, котрі побутували на давньому Близькому Сході, в античній Греції та Римі, а також на просторах Східної і Південної Азії¹.

Шляхи, торовані історієписанням, були вкрай тернистими і долали багатозвікові перепони від Міфу до Логосу, від фольклору, звичаєвих норм і теологічних догматів до наративної розповіді, від політичної вмотивованості, моралізаторського призначення, апології слави й романтичного культу героїв до академічності та скієнтичного потрактування природи історичного і соціогуманітарного знання. У такому світлі наратив поставав як найдавніший і, мабуть, найпопулярніший спосіб репрезентації подієвої, процесуальної й фактографічної історії. Втім, наративна філософія спонукала сучасних дослідників дедалі глибше зануритися до світу генерованих ідей і смислів, які представлені в історичних розповідях. Навіть більше: вона породила супротивні погляди, візії та концепції щодо великих наративних оповідей, які вирізняються як крайнім скептицизмом і релятивізмом, так і стриманим оптимізмом щодо наративного представлення пройденого людством історичного шляху. Так чи інакше, наративні розповіді відіграють надзвичайно важливу роль в організації культурного простору, каналів соціалізації, легітимації й репрезентації досвіду попередніх поколінь, які годі заперечити чи повністю спростувати.

Апріорі написання історії є складним, полівимірним і тривалим процесом, який пов'язаний із багатьма чинниками, обставинами й передумовами, середовищами та трансформаціями, що розгортаються як у сучасному світі, так і в академічній спільноті учених-гуманітаріїв, зокрема істориків. Особливої очевидності це набуває тоді, коли йдеться про великий історичний наратив, який неодмінно асоціюється з певною серією чи циклом текстів, сполучених під обкладинками

¹ *The Oxford history of historical writing (5 vols.)* / eds. A. Feldherr, G. Hardy (with I. Hesketh). Oxford, 2015. V. 1: beginnings to AD 600.

багатотомних видавничих форматів. До того ж сучасний інтелектуальний продукт у царині історії є тісно пов'язаним не лише з довершеним щодо викладу та апробованим текстовим масивом, а й з відповідною системою координат, оцінних критеріїв, концептуалізацій, стратегій, репрезентацій, пояснень, тлумачень, прочитань, генералізацій, узагальнень, які в тому чи іншому вигляді закладені до базових засад певного проекту. У широкому сенсі доречно вести мову про своєрідну філософію того, як конструюється / пишеться історія, як продуковане, здобуте й оновлене знання конвертується у формат великого історичного тексту.

Сьогодні очевидно, що кожна з національних варіацій європейського історієписання має свою структуру віх і пластів минувшини, зрештою, самотутню логіку сюжетів, дослідницьких підходів і проблем. Власною неповторною палітрою вирізняється й українська історіографія, яка визначається багатьма обставинами та контекстами представлення нашого минулого: соціокультурними розривами, уведенням інших етнокультурних елементів, належністю етнічних земель до різних цивілізаційних комплексів та держав, геополітичним становищем, інтенсивністю й тривалістю модернізаційних хвиль (індустріального, культурного, політичного оновлення та реформування), самотутнім механізмом спадкоємності, себто побутуванням відмінних, інколи контраверсійних, традицій, їх перехрещуванням, змаганням або взаємодоповненням. Йдеться про те, що сучасний історичний наратив так чи інакше адсорбує всі тектонічні метаморфози, які сталися з нашою країною, суспільством, наукою, культурою, соціогуманітарним знанням і з українською людиною впродовж щонайменше трьох останніх десятиліть. Із цієї перспективи пострадянська доба є тим соціокультурним, інтелектуальним і духовним підґрунтям, яке, безперечно, вплинуло і досі впливає на практики, стратегії, структури та способи мислення історика, його понятійний апарат, дослідницький інструментарій, мову і вихідні запити до конструювання історії України.

Варто підкреслити, що для українського історика пострадянське тридцятиліття було надзвичайно насиченим, плідним, але у багатьох аспектах неоднозначним, складним і навіть суперечливим. Передусім це був час повернення до національної історіографічної спадщини, значну частину якої було деформовано і навіть заборонено за радянської доби. Тож наприкінці ХХ ст. відбулося своєрідне «перевідкриття» багатьох праць, постатей, проблем, подій, явищ і навіть цілих історичних епох. Невипадково 1990-ті роки пройшли під гаслом повернення до традицій і джерел, приміром, багатотомної «Історії України-Руси» як найвідомішої «біографії» українського народу / нації², непересічність наукової значущості якої підважується появою англomовного видання цього монументального твору, роботу над яким було розпочато ще на зламі другого і третього тисячоліть³. Майже синхронно перевидаються відомі курси з історії України, на-

² Грушевський М. *Історія України-Руси*: В 11 т., 12 кн. [репринт. перевид.]. Т. 1—10. Київ, 1991—1997; Т. 11: Показчик імен. Київ, 2000; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Географічний та етнічний показчик. Львів, 2010.

³ Hrushevsky M. *History of Ukraine-Rus'*. V. 1: *From Prehistory to the Eleventh Century* / Transl. M. Skorupsky; eds. A. Poppe, F. Sysyn. Edmonton; Toronto, 1997; V. 7: *The Cossack Age*

писані в різні часи, як-от Д. Дорошенко, О. Єфименко, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного та ін.

Водночас парадокс полягав у тому, що український історик, тривалий час затиснутий в лещатах радянського простору, опинився у безпрецедентній пізнавальній ситуації, коли з темпоральним розривом у кілька десятиріч був змушений опанувати та засвоювати дослідницькі стратегії, концептуальні пропозиції, епістемологічні взірці, що циркулювали на обширах західного академічного світу починаючи від 1930-х років. До того ж пострадянські соціокультурні та політичні реалії продукували новітні запити до конструювання історії України. Показовою в цьому сенсі є відома дискусія, ініційована статтею «Чи Україна має історію?» американського історика Марка фон Гагена⁴. Зауважимо, що подібні запити до українського історичного минулого, сформульовані, щоправда, з інших перспектив, висувалися й пізніше⁵.

У контексті цих нових викликів від початку 1990-х років академічна спільнота істориків та учених-гуманітаріїв, насамперед в Інституті історії України Національної академії наук України, з його сформованою практично від часу заснування у другій половині 1930-х років традицією підготовки та написання великих багатотомних і серійних проектів з історії України, не тільки реагувала, осмислювала, перевіряла і засвоювала новітні стратегії та актуальні парадигматичні взірці (передусім йдеться про антропологічні, цивілізаційні, культурологічні, хвильові, мультикультурні прочитання історії, сполучення й комбінування мікро- і макропідходів, міждисциплінарних методик та інтердисциплінарних запозичень тощо), а й інтенсивно працювала над розробленням власного інтелектуального продукту.

Після руйнації радянського образу української минувшини у вигляді восьмитомного конструкта «Історії Української РСР» і його переробленої та розширеної десятитомної російськомовної версії⁶ кінця 1970-х — першої половині 1980-х років, що репрезентували український історичний процес крізь призму політичних конотацій, теологічних сюжетів та ідеологічних кліше російсько-ра-

to 1625 / transl. B. Strumiński; eds. S. Plokyh, F. Sysyn. 1999; V. 8: *The Cossack Age, 1625—1650* / transl. M.D. Olynyk; ed. F. Sysyn. 2002; V. 9, bk. 1: *The Cossack Age, 1650—1653* / transl. B. Strumiński; eds. S. Plokyh, F. Sysyn. 2005; V. 9, bk. 2, pt. 1: *The Cossack Age, 1654—1657* / transl. M.D. Olynyk; eds. S. Plokyh, F. Sysyn. 2008; V. 9, bk. 2, pt. 2: *The Cossack Age, 1654—1657* / transl. M.D. Olynyk; eds. Ya. Fedoruk, F. Sysyn). 2010; V. 10: *The Cossack Age, 1657—1659* / transl. M.D. Olynyk; eds. A.B. Pernal, Ya. Fedoruk, F. Sysyn. 2014; V. 3: *To the Year 1340* / transl. B. Struminski; eds. Ya. Fedoruk, R. Romanchuk, F. Sysyn. 2016; V. 4: *Political Relations in the Fourteenth to Sixteenth Centuries* / transl. A.K. Wynnyckyj; eds. R. Frost, Ya. Fedoruk, F. Sysyn. 2017. V. 5: *Social and Political Relations and the Church Order in the Fourteenth to Seventeenth Centuries* / transl. M. Skorupsky, M.D. Olynyk, eds. M. Kapral, F. Sysyn. 2019; V. 2: *The Eleventh to Thirteenth Centuries* / transl. I. Press, eds. Ch. Raffensperger, F. Sysyn. 2020.

⁴ Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. V. 54, No. 3. P. 658—673.

⁵ Motyl A.J. Can Ukraine Have a History? *Problems of Post-Communism*. 2010. V. 57, No. 3. P. 55—61.

⁶ *Історія Української РСР*: У 8 т. Київ, 1977—1979; *История Украинской ССР*: В 10 т. Киев, 1981—1985.

дянської традиції історієписання, постала гостра потреба переформатування, а фактично — нового прочитання й кардинальної реконцептуалізації цілих періодів і епох історії України. З огляду на таку пізнавальну ситуацію впродовж останнього десятиріччя минулого століття головну увагу істориків було скеровано на переосмислення феномену Української держави XVII—XVIII ст., Української революції 1917—1921 рр., «розстріляного відродження» 1920-х років, Голодомору 1932—1933 рр., німецько-радянської війни 1941—1945 рр. тощо.

Загалом завдяки тодішнім науковим практикам і пострадянським наративам сформувався цілий діапазон концептуальних пропозицій, на підставі чого вже на кінець XX ст. вдалося практично повністю заповнити «білі плями» та «білі поля» у загальних образах національної історії. Саме тоді, попри вкрай складні економічні умови та суцільні соціальні негаразди, науковці академічного Інституту історії України не лише гідно відповіли на численні й різнобічні виклики, а й створили кілька самобутніх історичних синтезів⁷. Ці синтетичні оповіді поставили завдяки накладанню одна на одну кількох найважливіших пізнавальних інновацій пострадянської доби — «архівної революції» на межі 1980—1990-х років, що відкрила шлях введення до наукового обігу величезних пластів маловідомих і навіть зовсім незнаних джерел; масового заповнення фактографічних прогалів і подієвих лакун національної історії, які штучно утворювалися й консервувалися за радянського режиму з ідеологічних міркувань; творчих експериментів перехідних часів, коли українське історієписання опанувало нові епістемологічні орієнтири, теоретично-методологічні пропозиції, дослідницькі стратегії й термінологічний інструментарій дискурсивних практик.

З появою нових пізнавальних можливостей доба Хмельниччини, приміром, набула обрисів масштабних модернізаційних перетворень, що цілком закономірно надало підстави, щоб визнати розгорнуту на цьому історичному етапі національно-визвольну боротьбу українців однією із найпотужніших революцій ранньомодерної доби. Національне відродження XIX ст. розглядалося у світлі «довгого» XIX ст., що розширювало горизонти трактування українських провідних смислів цього популярного конструкту, вживаного в європейській і світовій історіографії XX ст. Апокаліптичні й травматичні висліди голодоморів XX ст., які передавалися в усній традиції кількох поколінь, нарешті здобули широке і всебічне наукове осмислення як екстремальні засоби радянської політики та найстрашніші злочини комуністичного режиму. По-іншому були прочитані та сконструйовані середньовічні епохи, пов'язані з буттям і культурно-історичними спадщинами Київської Русі та Великого князівства Литовського. У світлі традиційних і неklasичних концептуалізацій представлено розлогу й динамічну палітру національно-визвольних і дисидентських рухів. З нових підходів розкрито місце і роль радянської України у тоталітарному проєкті, інерційний вплив якого і до сьогодні дуже болісно відчувається у найрізноманітніших виявах нашого куль-

⁷ *Історія України: Нове бачення*. Т. 1. Київ, 1995; Т. 2. Київ, 1996; *Історія України*. Київ, 1997 та ін.

турного, соціального, почасти навіть політичного життя. Водночас кардинальні зрушення відбулися у розробці давньої минувшини України⁸, що дедалі тісніше пов'язувалася з загальним історичним розвитком людства.

Спроби синтезного осмислення цих евристичних інновацій вилилися у реалізацію українськими істориками універсальної п'ятнадцяти томної серії «Україна крізь віки» (1998—1999). Розмаїття авторських мозаїк, які вирізнялися оригінальними прочитаннями й конструкціями майже всіх періодів та епох, стало яскравою візитівкою цього великого проекту. Варто підкреслити, що й донині, реалізований форматом низки індивідуальних монографій, він пропонує найбільш систематизовану конструкцію історії України від найдавніших часів до кінця другого тисячоліття.

Паралельно розпочалась підготовка «Енциклопедії історії України»⁹. Цей фундаментальний науково-довідковий проект, реалізація якого нині наближається до завершення, став розгорнутою і масштабною відповіддю академічних учених-гуманітаріїв на розширення пошукових горизонтів методологічної й джерельної бази в царині дослідницьких практик пострадянської доби. Нині словниковий компендіум «Енциклопедії історії України» є одним із найважливіших шарів у галузі кодифікації та систематизації сучасного історичного й соціогуманітарного знання про Україну та її минувшину. Визнанням суспільної й наукової значущості цього проекту стало відзначення 2016 р. низки його авторів і редакторів Державною премією України в галузі науки і техніки.

Однак 2000-ні роки на тлі таких безсумнівних досягнень сформувався й окреслили новітню палітру викликів, проблем і суперечностей, що постали у зв'язку як з новими поворотами соціогуманітарного й історичного знання, так і з пропозиціями глобальних, транснаціональних, мультикультурних, просторово-регіональних образів та вимірів європейської і світової історії. До того ж надзвичайно гострими виявилися питання, пов'язані з представленням нашої минувшини на культурній, інтелектуальній і політичній мапі світу, особливо у світлі воєнно-політичних подій 2014 р. і подальших років, спричинених російською окупацією Криму та частини Донбасу. Передовсім разучі зрушення відбулись у сприйнятті насильства, кривавих терактів, миру і війни, ментальних настанов, національних упереджень і навіть універсальної загальнолюдської цінності — життя.

У цей час істотно трансформується дисциплінарна палітра української історичної науки, органічними складовими до якої увійшли інтелектуальна історія, нова соціальна та культурна історія, гендерна історія, усна історія, локальна історія, політика пам'яті, регіональна історія, урбаністика, історія повсякдення та чимало інших напрямів. Нового імпульсу набуває студіювання у низці дисциплінарних сфер і галузей, як-от: соціально-політичної, військової, економічної історії, медієвістики, новістики, литуаністики, історіографії, історичної енциклопедистики, біографістики, пам'яткознавства тощо. Віртуальна, цифрова доба, епоха

⁸ *Давня історія України: У 3 т.* Київ, 1997—2000.

⁹ *Енциклопедія історії України.* Т. 1—10. Київ, 2003—2013.

масових соціальних мереж і комунікацій висувають інші вимоги й окреслюють цілий діапазон новітніх викликів джерелознавству та спеціальним галузям історичної науки. Передусім йдеться про циркуляцію й кодифікацію електронних версій джерел, введення вебелементів до наукового апарату і навіть своєрідну технізацію та віртуалізацію наукової мови, змістовні елементи яких чимдалі глибше і міцніше вкорінюються в соціогуманітарні, зокрема історичні, студії. Зрештою, світова пандемія, спричинена коронавірусом *COVID-19*, згенерувала такі величезні й різнопланові зсуви у всіх сферах сучасного буття глобального світу, не оминувши й царини соціогуманітаристики, наслідки яких ще доведеться досягнути у ближчому майбутньому. Йдеться не лише про комунікаційні, освітні та дослідницькі практики, пов'язані з віддаленим режимом роботи, а й про новітнє переосмислення контурів і образів історії України у річищі глобальних, транснаціональних і мультикультурних процесів.

На тлі таких різноманітних і швидкоплинних пізнавальних метаморфоз, інструментальних і концептуальних новацій, потужних соціокультурних хвиль, руйнівних політичних трансформацій і справді-таки екстремальних явищ та процесів глобального масштабу постали зовсім інші виклики та запити щодо сучасних прочитань, потрактувань і репрезентацій історії України, аніж ті, що циркулювали у 1990-х роках. Не в останню чергу завдяки похідному з російського соціогуманітарного середовища імпульсу, у просторі української історіографії почав утверджуватися навіюваний постмодерністськими експериментами стереотип щодо національної історії як інтелектуального й культурного релікта романтизованого і націєцентричного XIX ст. У таких заданих координатах формат національного гранднарративу набуває критеріїв застарілості, старомодності, старожитності й архаїчності, а водночас маркується як апріорі «спекулятивний» і створений у «націоналістичній» парадигмі інтелектуальний продукт. Саме на цій основі формуються численні негації щодо національної історії в оцінній шкалі її нібито штучної цілісності, ексклюзивності, телеологічності, ідеологізованості, легітимацийного призначення й інших подібних до них міфологем.

Зауважимо, що національна історія світовою гуманітарною співдружністю сприймається як один із багатьох форматів, дискурсів, способів, якими послуговуються науковці для відтворення минувшини. Тому наявність різноманітних версій та варіацій прочитання минулого вже сама по собі позбавляє національний історичний нарратив того ореолу ексклюзивності й претензійності, які йому невинно приписують. Адже варіативність, версійність у конструюванні і представленні історії сьогодні не заперечується жодним фаховим істориком, попри значні світоглядні, культурні та епістемологічні відмінності.

Слід наголосити, що національна минувшина нині репрезентується як низка доповнювальних, конкурентних, перехресних, суміжних стратегій і концептуалізацій, що, звичайно, не виключає і фрагментарних або мозаїчних способів її реконструювання. Якщо взяти до уваги ще й багатство та розмаїття інструментальних засобів, якими послуговуються історики у своїх повсякденних практиках, то

не буде перебільшенням стверджувати, що сучасний національний історичний наратив — це не пропозиція формалізованої, ексклюзивної та націєцентричної цілісності, а радше продукування низки комбінованих проєкцій, масштабів і вимірів з обсягу нашого минулого, посталих з локально-регіональних, соціокультурних, культурологічних, антропологічних, цивілізаційних, глобальних, транснаціональних та інших перспектив, що взаємодоповнюють одні одних. За великим рахунком йдеться про необхідність оперувати різними форматами та концептуальними пропозиціями, позаяк саме змагання між ними надає реальний шанс уникнути крайнощів фахової однобічності й домінування методологічного монізму. У такій репрезентаційній палітрі історія України однозначно виводиться за національні межі і починає позиціонуватись як сполучення різних дослідницьких пропозицій, практичним доведенням чого є сучасні систематичні курси з історії України А. Каппелера¹⁰, П.-Р. Магочія¹¹, С. Плохія¹² та інших учених.

Не залишилися поза цим процесом і українські вчені. Вже від початку ХХІ ст. Інститут історії України НАН України розробляв, опрацьовував і апробовував розмаїті концепції, методологічні й теоретичні засади фундаментального, синтетичного курсу з історії України. На цьому етапі було напрацьовано величезний досвід у підготовці масштабних, багатотомних праць із різних площин, сфер і зрізів українського історичного буття, що розглядалися як свого роду підготовчі студії до написання / конструювання великого історичного наративу. Варто відзначити капітальні й успішно реалізовані кількатомні проєкти, присвячені історії окремих соціальних спільнот, зокрема селянства¹³, козацтва¹⁴, а також економічній площині національного історичного процесу¹⁵.

Водночас з контексту викликів новітніх концептуалізацій і прочитань низки періодів й епох історії України, найбільш вихолощених та нівельованих у радянській історіографії, академічний загал істориків запропонував новий образ Української революції 1917—1921 рр.¹⁶, зміст і події якої набули абсолютно інших трактувань у розрізі ліво-соціалістичного, консервативно-гетьманського, унерівського й інших державних проєктів. З україноцентричної перспективи були написані новітні наративи з історії Першої¹⁷ та Другої¹⁸ світових воєн. Систематичне осмислення і самобутні спроби осягнення недавнього сьогодення представлені у студіях із сучасної історії України¹⁹. Базовими фактографічними

¹⁰ Каппелер А. *Мала історія України* / пер. з нім. Київ, 2007.

¹¹ Магочій П.-Р. *Україна: історія її земель та народів* / авториз. пер. з англ. Ужгород, 2012.

¹² Плохій С. *Брама Європи. Історія України від Скіфських воєн до Незалежності* / пер. з англ. Харків, 2016.

¹³ *Історія українського селянства*. Т. 1—2. Київ, 2006.

¹⁴ *Історія українського козацтва*: У 2 т. Київ, 2006—2007: 2-ге вид. Київ, 2010—2011.

¹⁵ *Економічна історія України: історико-економічне дослідження*: В 2 т. Київ, 2011.

¹⁶ *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*. Кн. 1—2. Київ, 2011—2012.

¹⁷ *Велика війна 1914—1918 і Україна*: У 2 кн. Київ, 2014—2015.

¹⁸ *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. Кн. 1—2. Київ, 2011.

¹⁹ *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ, 2016.

і подієвими компендіумами стали найбільша хронологія з історії України²⁰ та п'ятитомний проект студіювання історії державної служби на українських обшарах²¹. Реалізація всіх цих задумів дає змогу задовольняти як елементарні евристичні запити, так і розлогі та специфічні пошукові потреби сучасних дослідників.

У нову фазу перейшов проект «Енциклопедія історії України», у межах якого видано першу та другу книги спеціалізованого тому «Україна — українці»²². У них представлено серію тематично й темпорально концентрованих енциклопедичних наративів, які пропонують генералізаційну й узагальнювальну палітру соціогуманітарного й історичного знання про Україну. Навесні 2022 р., під час повномасштабної фази російсько-української війни, було оприлюднено в електронному форматі першу книгу додаткового тому «Енциклопедії історії України»²³. На сьогодні читацькій аудиторії доступна її традиційна паперова версія.

Одночасно з апробацією нових форм історичних синтез Інститут історії України НАН України ініціював масштабну публічну дискусію щодо методологічних і теоретичних засад написання, конструювання та репрезентації вітчизняного історичного процесу, точніше — щодо можливостей і перспектив творення українського гранднративу в річищі сучасних наукових вимог, стандартів, настанов. Ще 2009 р. було створено робочу групу, яка в межах проекту «Теоретико-методологічні питання підготовки синтетичних видань з історії України: досвід, проблеми, перспективи» окреслила базові методологічні й теоретичні підвалини, концептуальні пропозиції та стратегічні орієнтири, що передбачалося використати у майбутній багатотомній історії. Напрацьовані попередні матеріали згенерували неабияке розмаїття думок, підходів, оцінок, інтерпретаційних пропозицій, що потребували подальшої роботи та залучення широкого кола фахівців як в Україні, так і поза її межами. З метою узгодження позицій навколо контроверсійних проблем їх винесено на публічне обговорення наукової громадськості, в якому взяли участь відомі українські історики та вчені-україністи, що працюють у зарубіжних наукових інституціях.

Від 2012 р. на сторінках «Українського історичного журналу» розгорнулася гостра та плідна наукова полеміка щодо проблемно-тематичних обшарів, викликів, можливостей, ризиків і перспектив, пов'язаних із підготовкою великого українського історичного наративу. Крім того, означене коло проблем порушувалося й плідно обговорювалося на інших дискусійних майданчиках, а також розглядалось у публікаціях, уміщених у періодичних виданнях установи²⁴.

²⁰ *Україна: хронологія розвитку*. Т. 1—6. Київ, 2007—2011.

²¹ *Історія державної служби в Україні: У 5 т.* Київ, 2009.

²² *Енциклопедія історії України*. Т. 11: *Україна — українці*. Кн. 1. Київ, 2018; Кн. 2. Київ, 2019.

²³ *Енциклопедія історії України*. Дод. том. Кн. 1: А—Я. Київ, 2021. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016509>

²⁴ Низку статей і матеріалів з обсягу цієї дискусії опубліковано у виданні: *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2008. Вип. 3, ч. 1.

Результатом тривалої, копіткої підготовчої роботи та попередніх напрацювань українських істориків упродовж трьох останніх десятиліть стала пропозиція фундаментального інтелектуального продукту під назвою «Україна. Нариси історії» (у трьох томах, семи книгах). У масиві сконцентрованих у цьому фоліанті текстів неупереджений читач навряд чи віднайде якісь настанови, скеровані на ексклюзивність, націєцентричність, есенціальність, а тим паче на телеологічність у конструюванні та презентації історії України. Загальна зорієнтованість їх авторів на розмаїття й комбінування різних сучасних концептуальних пропозицій і дослідницьких стратегій дала змогу показати українське минуле з відмінних ракурсів, перспектив, контекстів і масштабів. Тож пропонований нарисовий формат демонструє не якийсь цілісний, підпорядкований певній ідеологемі і одноманітний образ минулих епох, а радше низку сконструйованих послідовних і багатоманітних образів, які, зрозуміло, є скоординованими між собою, проте в жодному разі не сполучені жорстким і унітарним зв'язком. У метафоричному сенсі цей текстовий масив становить концептуальне й інструментальне багатоголосся, що тією чи іншою мірою відображує нинішній стан історичного і загалом соціогуманітарного знання про минувшину України від первісних часів до сьогодення.

Перший том праці об'єднує низку просторово-хронологічних сегментів — преісторичні часи, середньовіччя та ранній новий час. Його вирізняє новаторське подання історії буття первісної людини у геоприродному та соціокультурному середовищах, які територіально локалізуються кордонами сучасної України. Чільне місце у ньому посідає висвітлення процесу переходу від преісторичних до історичних часів, а також соціокультурних впливів античного світу на Північне Причорномор'я. Із новітніх позицій зображено історію Русі, яка розглядається у світлі структур і ритуалів влади, елементів ідеології, територіальних окреслень та етнічності, архітектоніки економіки і соціальності тощо. Водночас середньовічна історія репрезентована і з відмінних соціо- й етнокультурних перспектив кочового Сходу та Півдня. Оригінальне прочитання та концептуальне потрактування здобули й інші історичні епохи, передусім литовська та польська / річ-посполитська доба в історії України. З висоти різних масштабів, ракурсності і контекстів, зокрема у світлі історичної компаративістики, ідеологічних, психологічних, комеморативних вимірів, розглянуто феномен Національної революції середини XVII ст. У розрізі різних структур, засад, тенденцій і викликів відтворено складний і багатовимірний процес конституювання і трансформування Українського Гетьманату як ранньомодерної держави в полі перетинів складних, часто суперечливих геополітичних викликів. Крім того, у цьому томі враховано просторово-регіональне розмаїття у конструюванні нашої минувшини, репрезентовано історію Кримського ханату як останньої степової імперії на обширах України, акцентовано специфіку таких соціокультурних локацій, як західноукраїнські землі, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Запорожжя, що виразно проступає через загальний цивілізаційний контекст раннього модерну. Завдяки поєднанню та комбінуванню різних ракурсів і масштабів віддалені періоди в іс-

торії України конструюються і висвітлюються з відмінних, часом навіть полярних перспектив.

Важливою новацією нарисового формату є композиція другого тому, який хронологічно локалізується українським «довгим» XIX ст., тобто охоплює період від кінця XVIII ст. до Першої світової війни включно. Зазвичай концепт «довгого» XIX ст. пов'язують з ім'ям британського вченого Е. Гобсбаума. Утім, в українській історіографічній традиції, виразним представником якої можна назвати, наприклад, І. Лисяка-Рудницького²⁵, спроби вийти за формальний темпоральний відрізок у сто років стосовно викладу вузлових проблемних блоків української історії доби класичного модерну є непоодинокими. Вони ґрунтуються на ідеї певної соціокультурної єдності історичного часу від кінця XVIII ст. до соціополітичного переформатування українського простору на початку XX ст., гранично ув'язуючи цей процес у Першу світову війну, а подеколи революційну хвилю 1917 — початку 1920-х років. Крім того, такий концепт органічно доповнюється відомою операційною схемою чеського історика М. Гроха про три фази / стадії національних рухів у Центральній і Східній Європі.

Концепція другого тому засновується на більш-менш синхронному зіставленні фаз розгортання й перебігу подій і явищ українського історичного процесу в умовах, коли територіально Україна була поділеною між двома імперіями — Габсбургів і Романових. Водночас, як і в попередньому томі, його автори намагалися конструювати та репрезентувати українське «довге» XIX ст. з різних точок зору. Йдеться про впливи тогочасних геополітичних зрушень, магістралі економічних і соціальних трансформацій, що позначалися на долі окремих станів і спільнот, формування владних інститутів, входження українців до імперських політичних і мілітарних структур, становлення культурних та інтелектуальних середовищ, етноконфесійні практики й відносини, проекти, виклики й суперечності модернізації в обох імперіях, акультурацію і русифікацію, конфронтацію традиційного та модерного в культурному, політичному та соціальному бутті, політизацію українського національного руху, парламентське життя тощо. Заразом у другому томі акцентовано й низку нових сюжетних ліній, які помітно збагачують, розширюють і модифікують історію українського «довгого» XIX ст. У поле читацької уваги вводяться такі сюжети, як становище іудеїв і мусульманського населення, поява хасидизму, кримськотатарський рух за духовне відродження, національні змагання поляків на теренах Галичини та Правобережної України, жіночий рух, мистецькі, літературні, культурні стильові напрями й течії, переселенські та міграційні процеси.

Оригінальним є й структурування третього тому означеного нарративного формату, у якому запропоновано сучасне прочитання та конструювання новітньої історії України як трьох великих, проте виразно диференційованих просторово-хронологічних сегментів: постімперської доби (1917—1939), епохи протистояння світових систем (1939—1990) та сучасної доби чи епохи посттоталітарного

²⁵ Лисяк-Рудницький І. *Структура української історії в XIX столітті. Історичні есе*: У 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 193—202.

транзиту, нижня межа якої позначається 1991 р., а сам виклад матеріалу доведено до 2019 р., коли в результаті чергових президентських та позачергових парламентських виборів було започатковано помітну трансформацію українського суспільно-політичного ландшафту. Така композиція дала можливість тісніше синхронізувати історичний процес на теренах України з європейською та світовою минувиною, ніж це можна спостерегти у попередніх історичних наративах. Водночас кожен зі згаданих сегментів має власну логіку репрезентації, позаяк по-своєму концептуалізує соціокультурні перетворення й політичні пертурбації.

Аналогічно до попередніх, третій том праці також демонструє комбінування та сполучення різних масштабів, ракурсів і перспектив у висвітленні нашої минувшини. Наприклад, своєрідні повороти революційного дійства, що відображали коливання державно-політичних проєктів від лівосоціалістичних до консервативно-ліберальних і навпаки. Надзвичайно цікавими видаються рефлексії й спостереження щодо радянського / червоного експерименту на обширах України, зокрема у світлі потуг тодішньої модернізації, гвалтовної й тотальної інструменталізації екстремістських політичних заходів у вигляді більшовицького терору, масованих репресій, чисток і низки руйнівних хвиль радянзації. Викривлена соціокультурна природа радянського режиму постає з ракурсу прочитання історії України як поля змагань в добу Другої світової війни і холодної війни за часів біполярного поділу світу. На особливу увагу заслуговує концептуалізація сучасного історичного періоду, яка з об'єктивних і суб'єктивних причин продукує чималі проблеми та суперечності. Певна річ, помітну роль у цьому відіграє включеність історика і вченого-гуманітарія до культурного, політичного, інтелектуального і, звісно, повсякденного мережива нашої складної і вкрай мінливої дійсності. До того ж руйнівні воєнно-політичні події 2014 р. спричинилися до різноманітних проєкцій, прочитань і інтерпретацій сучасної історії, які доволі складно оцінити з нинішніх темпоральних позицій. У такому руслі репрезентація українського проєкту на перехресті сучасних змін, які розгортаються довкола змагань, метафорично означених як посттоталітарний транзит, дає змогу інакше концептуалізувати й досягнути пострадянську добу. У широкому розумінні таке потрактування доречно розглядати як протиборство різних версій нашої майбутності, що вибудовуються як на історичних ретроспекціях, так і довкола знакових трансформацій світового устрою.

Загалом пропонований тритомник органічно поєднує і комбінує низку різноманітних концептуалізацій і стратегій, які формують певні віхи і навіть своєрідну філософію сучасного українського історичного наративу. По суті, йдеться про реалізацію пілотного, а у певному сенсі й експериментального проєкту, який торує шлях для подальших масштабних студій з історії України, призначених для рельєфного та повноцінного представлення нашої минувшини.

Текст передмови було написано наприкінці травня — початку червня 2021 р., коли робота над усіма томами праці розгорталася вже на фінальній стадії. Однак перехід 24 лютого 2022 р. гібридної фази російсько-українського збройного

протистояння у повномасштабну війну, яка стала найкривавішим та найдраматичнішим мілітарним конфліктом у Європі після 1945 р., а разом війною за повний і остаточний розрив України з радянсько-тоталітарною та імперською спадщинами, лише посилив нашу переконаність у тому, що національну історію як науковий формат і культурний феномен зарано «списувати до архіву». Навпаки, реалії критичної фази цієї цивілізаційної битви за Незалежність України наочно довели, яку надзвичайну роль відіграє концептуалізація та репрезентація національної історії у консолідації суспільної звитяги.

Повномасштабна війна зумовила небувалі часові метаморфози сучасності. Історичний або соціально опрідметнений час уже нині є чітко поділеним на різні пласти: довоєнний і воєнний, а у проєктованій перспективі — післявоєнну темпоральність, що споглядаємо у низці попередніх рефлексій і прогностичних оцінок. Як наслідок, спостерігаються тектонічні зрушення у свідомості, ментальності, ціннісних настановах, структурі потреб і поведінкових моделях наших співвітчизників, які поглиблюються і набувають нових характеристик із кожним днем повномасштабної війни. Масштабні воєнні конфлікти не лише перекроюють політичну мапу світу, а й трансформують сам плін історичного часу, який раптово набуває неабиякого прискорення, що генерує певні можливості та перспективи. Тому багатоманітні процеси у різних сферах суспільного буття розгортаються із незвичною інтенсивністю і швидкістю, що призводить до загального усвідомлення незворотності змін. Ці зміни потребують осмислення істориками, філософами, політологами, культурологами, психологами та іншими фахівцями-суспільниками, оскільки йдеться про кардинальні, знакові переформатування, що визначатимуть обриси як воєнної, так і повоєнної України. Однак найбільше воєнні події трансформують світ уявлень. Адже звичні демаркаційні лінії та неписані конвенції людського буття стираються лавиною руйнівних воєнно-політичних подій. Із цієї перспективи сучасна війна де-факто вже запустила своєрідну програму перетворень на ниві історичного та соціогуманітарного знання. Насамперед маємо на увазі зміни у концептуальному масштабуванні й термінологічному маркуванні нашої минувшини, які неодмінно спричиняться до висунення новітніх конструкцій історії України, зокрема всебічного перегляду палітри російсько-українських взаємин.

Сьогоднішня війна — це переломний і доленосний період у багатовіковій історії боротьби за нашу державну й національну Незалежність, оскільки вона має дати однозначну і стверджувальну відповідь на гамлетівське питання: бути чи не бути Україні як державі в глобальному світі XXI ст. Водночас трагічні події останніх років виразно продемонстрували свою глибоку закоріненість в історичне минуле. І не випадково сутність і зміст епохи Незалежності українські історики — автори цієї історичної синтези охарактеризували як змагання за наше повне і безповоротне визволення від радянської тоталітарної спадщини і неоімперських зазіхань путінської Росії.

*Академік НАН України
Валерій СМОЛІЙ*

ВСТУПНЕ СЛОВО

Свого часу, наголошуючи на функціональному призначенні всесвітньої історії у формуванні картини історичного буття людства, добре відомий у наукових колах учений-сходознавець М. Конрад зазначив важливість уведення минулого кожного народу в загальне історичне річище¹. Без сумніву, саме таке амбітне завдання постало перед авторським колективом першого тому фундованого на міждисциплінарних підходах і методологічних новаціях сучасності гранднаративу «Україна. Нариси історії». Сконцентровані у цьому фундаментальному виданні нарисові формати в усіх його структурних частинах традиційно демонструють певну хронологічну послідовність змін історично усталених цивілізаційних форм суспільної організації, політичних і культурно-духовних просторів, формування або ж руйнація яких безпосередньо залежать від антропологічного чинника, в особливий спосіб соціалізованого в колективних та індивідуальних діяльнісних практиках.

Водночас кожний із запропонованих нарисів наочно підтверджує і той безсумнівний факт, що «картина минулих епох» є плодом «взаємодії позаджерельних знань дослідника з масивом інформації, яку він почерпнув з джерел»². Однак у цьому випадку досить часто з поля уваги випадає та очевидність, що чим далі в глиб століть спроектований пізнавальний інтерес науковця, тим в рази складнішим для нього стає питання подібного синтезу, а відповідно й вибору дослідницького інструментарію, скерованого на вибудову цілісного, наповненого подіями і результатами активності людини каркасу епох минулого.

¹ Див.: Конрад Н.И. *Запад и Восток: статьи*. Москва, 1966. С. 98—100.

² Риер Я.Г. *Локальные цивилизации средневековья: генезис и особенности*. Могилев, 2016. С. 7.

Істотна відмінність першого тому праці простежується вже на принципах загального структурування викладу історичного матеріалу. Так, засадничим підходом для авторських колективів усіх п'яти книг другого і третього томів є концептуалізація і поглиблене, деталізоване розкриття основних проблемно-тематичних ліній і подієвих блоків у політичних, соціальних, економічних, культурних, демографічних, націєтворчих або державницьких зрізах, наслідковим ефектом чого є акумуляція магістралей еволюції України та її народонаселення у межах доволі стислих хронологічно періодів, відповідно масштабованих більш-менш чітко визначеними характеристиками.

Натомість у структурний каркас першого тому закладено відразу декілька великих темпоральностей тяглістю не в одне тисячоліття або століття історичного часу, і до того ж кожна з них демонструє своєрідну вулканічність переходів у нову цивілізаційну якість на тлі збереженості певної виразності рудиментів попередніх еволюційних циклів. По суті, йдеться про вимірюваний у мільйони років пізнавальний екскурс у процеси формування історико-географічного ландшафту, суспільно-політичних форм, духовних та культурно-соціальних практик в кордонах сучасної України в преісторичні та протоісторичні часи, на етапі переходу доісторичної епохи в епоху зародження писемності, тобто історичний період, репрезентований специфікою регіонально-локальних форматів раннього, класичного, пізнього (або високого) середньовіччя, національною цивілізаційною моделлю раннього нового часу. Тож за опорні бралися знакові історичні феномени, які акумулювали у собі або визначали весь спектр еволюційних змін тієї чи іншої епохи, переломлений у місцевій українській специфіці. Очевидно, що як ніколи потім, саме ці ранні періоди сповнені не лише чередуванням в українських просторових межах, з їх розмаїттям придатних для існування людських колективів природно-кліматичних ніш, численних форм гуртування соціальних спільностей і моделей державності, а й зустрічей та перехресцувань різних цивілізаційних хвиль, діаметральність пропозицій і викликів яких, власне, і спричинила формування особливого суспільного генотипу українця та наповнення своєрідною специфікою утвореного протягом тисячоліть українського мікрокосму.

Загалом охоплюваний першим томом відтинком української історії є чи не найскладнішим в аспектах своєї комплексної концептуалізації, позаяк вимагає від дослідника — на тлі урахування загальнометодологічних вимог в полі будь-якого сучасного історичного студіювання — пропозиції власних пошуково-інтерпретаційних опцій не лише в масштабах цілих історичних епох, а й відносно ледь не кожного характерного для них цивілізаційного сегмента. Водночас будь-яка спроба актуалізації комплексу політичних, економічних, соціальних, ментально-психологічних, культурно-духовних специфік в еволюції локальних осередків цивілізації вже апріорі підводить дослідника до певної — наскільки це видається можливим на тлі багатоголосся пропозицій концептуального прочитання великих історичних епох — визначеності з основним масивом критеріїв інтерпретаційного оцінювання наявного в його розпорядженні фактологічного

масиву (в українській специфіці часто вкрай обмеженого). Досить чітко це простежується вже на найдавніших періодах і збільшується в рази з кожним етапом наближення до сучасності, що помітно ускладнює для історика його методологічно-інструментальний вибір.

Наочно це, наприклад, демонструють практики студювання у так званій доісторичній добі. Йдеться про специфіку залучених джерел і методів їх опрацювання. Адже преісторія відбилася лише в археологічних пам'ятках. Її уявні сторінки майже не містять імен героїв чи антигероїв, вождів або шаманів. Тож через деперсоніфікованість преісторичного знання виклад у цій дисципліні набув соціо- та культурологічного вигляду, оперуючи «групами», «колективами», «населенням», «традиціями» тощо. Широковідомим є вислів А. Арциховського щодо археології як «історії, озброєної лопатою». Утім, віднайдення археологічних об'єктів не є тотожним їх «прочитанню». Потрібна науці інформація, яку містять пам'ятки, — окремі артефакти, споруди, комплекси (наприклад, скарби, поховання), поселенські системи, сліди використання знарядь, кісткові рештки, упізнається й добирається не лише археологічними методами. Зокрема, в упорядкуванні даних за допомогою класифікації та типології у роботі з масовим матеріалом широко вживається прикладна статистика, застосовується математичне моделювання. Сучасні археологію та преісторію важко уявити без радіовуглецевого аналізу, який уможливорює встановлення календарних дат пам'яток, або споровопилкового аналізу для з'ясування стану прадавнього довкілля. Вміст посудин визначають аналізом ліпідів, а зовнішній вигляд людини та стан її організму — засобами фізичної антропології, зокрема палеопатології. Останнім часом відбувся справжній прорив у вивченні ДНК давнього населення. Чим далі розвивається преісторія, то більш інтердисциплінарною вона стає.

Поза тим, сама археологія випрацювала доволі своєрідні методики джерелознавчого аналізу, наприклад, археологічне слідознавство (трасологію). Однак лише археологічна систематика надає пізнавальної значущості даним, що їх здобули суміжні та спеціальні археологічні дисципліни, тож варто висвітлити її принципи у зв'язку із завданнями преісторії. Ключовим поняттям тут є «археологічна культура», що в найзагальнішому розумінні концептуалізує подібність і не випадковість сполучень матеріальних решток минулого на певній території впродовж певного часу³. Археологічна культура — поняття з ряду універсалій (ознака, тип, культура), що ними осмислюються категорії «властивість», «артефакт» і «комплекс»⁴. Від живої культури минулого археологія отримує пам'ятки — матеріальні об'єкти, нормальне функціонування яких давно припинилось, а самі вони невпинно та не-

³ Furholt M. Polythetic classification and measures of similarity in material culture. A quantitative approach to Baden Complex material. *Analecta Archaeologica Ressorviensia*. 2009. V. 4. P. 225—252.

⁴ Clarke D.L. *Analytical archaeology*. London L Methuen and Co., 1968. P. 188; Бочкарев В.С. К вопросу о системе основных археологических понятий. *Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований: Материалы симпозиума методологического семинара ЛОИА АН СССР. Апрель 1975 г.* Ленинград, 1975. С. 34—42.

зворотно змінюються після відкладення⁵. Ті рештки не є безпосереднім відбитком культури минулого. Археологічні пам'ятки утворювались і відкладались вибірково, згідно з традиційними нормами цілеспрямованого депонування та під впливом природних чинників. Органічні матеріали у різних умовах зберігаються по-різному, якщо зберігаються взагалі. Від часу відкладення до моменту виявлення археологічні об'єкти переміщуються внаслідок природних чи антропогенних впливів⁶. Тож навіть сумісне знаходження об'єктів у комплексі вимагає додаткової перевірки. Розкопки — навіть найретельніші — лише спосіб отримати джерела, що потребують подальшого аналізу та осмислення. Пам'ятки, ідентифіковані засобами археології та дотичних дисциплін, диктують потребу залучення позаархеологічних знань, аби розпізнавати стилістичні й обрядові традиції, спеціалізацію виробничих занять, вікового і статевого розподілу праці тощо.

Які ж соціальні, етнічні та культурні процеси давнини приховані у подібності чи відмінності матеріальних решток минулого? У першій третині ХХ ст. спроби відповісти на це питання переважно концентрувалися у рамках двох наукових парадигм. Г. Коссіна ототожнював археологічну культуру з етносом, інтерпретуючи подібність у матеріалах віддалених територій як свідчення прямих міграцій населення⁷. Г. Чайлд підійшов до проблеми з марксистських позицій, вбачаючи у зміні матеріальних решток минулого відбиття соціально-економічного розвитку. В англо-американській археології та преісторії 1960—1980-х років «археологічною культурою» здебільшого нехтували, проте обговорення цього поняття, а також процесів і явищ, що стоять за ним, в інших наукових школах не припинялися. Дискусії активізувались останнім часом⁸. Певною мірою тому посприяло стрімке зростання бази даних із визначеннями ДНК давнього населення у зв'язку із проблемою преісторичних міграцій⁹. Оптимізм щодо реконструкції міграційної

⁵ Бочкарев В.С. О некоторых характерных чертах археологических памятников и археологических источников. *Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения. Памяти Вадима Михайловича Массона (03.05.1929—19.02.2010)*. Санкт-Петербург, 2014. С. 47—52.

⁶ Schiffer M.B. *Formation process of the archaeological records*. Salt Lake City, 1987; Його ж. *Behavioral Archaeology. Principles and Practice*. Salt Lake City, 2010.

⁷ Kossina G. *Die Herkunft der Germanen — zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Würzburg, 1911.

⁸ Roberts B.-W., Vander Linden V. (eds.). *Investigating archaeological cultures: Material culture, variability, and transmission*. New York, 2011.

⁹ Brandt G., Haak W., Adler C.J. et al. Ancient DNA reveals key stages in the formation of central European mitochondrial genetic diversity. *Science*. 2013. V. 342, No. 6155. P. 257—261; Lazaridis I., Pattersjn N., Mittnik A. et al. Ancient human genomes suggest three ancestral populations for present-day Europeans. *Nature*. 2014. V. 513, No. 7518. P. 409—413; Allentoft M. E., Sikora M., Sjögren K.G. et al. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*. 2015. V. 522, No. 7555. P. 167—172; Haak W., Lazaridis L., Patterson N. et al. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*. 2015. V. 522, No. 7555. P. 207—211; Mathieson I., Lazaridis I., Rohland N. et al. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*. 2015. V. 528, No. 7583. P. 499—503; Mathieson I., Alpaslan-Roodenberg S., Posth C. The genomic history of southeastern Europe. *Nature*. 2018. V. 555, No. 7695. P. 197—203.

поведінки на рівні континентів, утім, поділяють не всі¹⁰. Нині більшість фахівців критично ставиться до прямих корелятивів археологічних культур з етносами і ще скептичніше — до вибудовування етногенетичних ліній, що заглиблюють коріння сучасних націй до прадавнини. Такі наративи є лише даниною політичній кон'юнктури¹¹. До того ж аналіз масового матеріалу та математичне моделювання показують набагато складніші процеси культурної динаміки, ніж просте відображення соціальних або етнічних зрушень¹².

В якомусь сенсі археологія — це передусім наука про час, сповнений подіями¹³. У його плині артефакти та комплекси артефактів невпинно змінювалися. На цьому базується відносна хронологія, що відбиває синхронний або діахронний характер використання й утилізації предметів певного вигляду, і через це — одночасність або різночасність місцезнаходжень (поселень, могильників). За допомогою методів природничих дисциплін можна встановити абсолютний час, себто датування. Найширше вживаним для датування комплексів, що не є давнішими за 60 тис. років (або 10 періодів розпаду радіоактивного ізотопу карбону ¹⁴C), є метод радіовуглецевого аналізу. Зважаючи на змінну кількість ізотопу в атмосфері, лабораторні значення калібруються в реальні календарні дати. З огляду на проблеми калібрації ранніших дат, автори відповідних нарисів послуговуються каліброваними датами для всіх давніших епох, починаючи від фінального палеоліту¹⁴.

Археологію та преісторію типи і комплекси цікавлять в обох виглядах: статичних і тривало змінюваних. Тривалість типологічного розвитку в культурогенезі пізнається засобами етапізації, періодизації. Археологічна культура та пов'язані з нею угруповання (варіанти, блоки, кола), простежені в їхньому розвитку, складаються у подоби живої культури — неминуче неповні, викривлені, неодноразово перелицьовані в минулому і, зрештою, препаровані наукою. Будь-який з тих елементів можна аналізувати окремо, проте вилучення неприпустиме, а уявлення щодо культурогенезу, укладене з обраних фракцій або комплексів культури (наприклад, лише за посудом або обрядом поховання), неминуче буде одностороннім. Просторово-типологічні угруповання преісторичного металовиробництва — осередки, зони, провінції¹⁵ — виявляють складний ієрархічний

¹⁰ Müller J. Kossinna, Childe and aDNA. Comments on the construction of identities. *Current Swedish Archaeology*. 2013. V. 21, No. 1. P. 35—37; Heyd V. Kossinna's smile. *Antiquity*. 2017. V. 91, No. 356. P. 348—359.

¹¹ Kohl P. Nationalism and archaeology. On the constructions of nations and the reconstructions of the remote past. *Annual Review of Anthropology*. 1998. V. 27. P. 223—246; Kohl P., Fawcett C. (eds.). *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge, 1995.

¹² Shennan S.J. *Genes, memes and human history. Darwinian archaeology and cultural evolution*. London, 2002; Shennan S.J. (ed.). *Pattern and process in cultural evolution*. Berkeley, 2009; Perreault C. *The quality of the archaeological record*. Chicago, 2019.

¹³ Колесников М.А. *Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма)*. Киев, 2003.

¹⁴ Некалібровані дати позначено як «років тому», а калібровані — як «років до н. е.».

¹⁵ Черных Е.Н. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва, 1976. С. 166—168.

зв'язок з археологічними культурами та перебігом культурогенезу¹⁶, багато начних прикладів чого наводиться у відповідному нарисі цієї праці.

Археологічна періодизація, маючи в основі ознаку матеріалу, що використовувався для виготовлення більшості знарядь за певної доби, відображує лише загальний плин преісторії за найширшого її розгляду — технологічний прогрес та ускладнення форм соціальної організації. Тому вона не завжди співвідносна із преісторичною: зі зменшенням масштабу аналізу процеси постають складнішими, а прогрес часто переривається економічними та соціально-політичними стагнаціями і рецесіями. У різних регіонах зазначені процеси відбувалися з різною інтенсивністю і могли бути зумовлені дією тих чи інших зовнішніх і внутрішніх чинників¹⁷. Концепцію самоорганізованої критичності преісторики запозичили з фізики. Вона описує довготривалий розвиток як відносно довгі періоди стазису, що їх переривають радикальні короткочасні зміни¹⁸. Останні правлять за певні орієнтири руху преісторії та історії у світовому й регіональному вимірах. Тож головну увагу автори приділили змінам, що визначали зміст подальшого стабільного розвитку давніх колективів упродовж століть, а іноді й тисячоліть. Зважаючи на сучасні знання в царині антропогенезу, виклад розпочато з найдавніших сторінок преісторії в її планетарному вимірі.

Фактично заданий двома першими розділами вектор геоісторичної парадигми визначив подальшу проєкцію формування на середньовічному та ранньоновому етапах просторово-суспільного середовища України як місцерозвитку українського соціуму, що задає направленість його самоідентифікації у навколишньому світі, визначає територіально-політичні конфігурації форматів його державотворчості, забезпечує ресурсний базис для розвитку національної економіки, формує культурно-ментальну матрицю українців, прогнозує спрямованість і дестабілізацію потенціалу геополітичних викликів. Подальший перехід людства із стану первісності в добу середньовіччя, а далі в часи модерності окреслив перед науковцями нові методологічні завдання й водночас відкрив для них значно ширші евристичні горизонти, заклавши в дослідницькі практики потужну дискурсивну компоненту. Можливо, найпомітнішою інновацією джерелознавчо-пізнавального характеру стала перейнята від античності традиція писемної фіксації сукупності подій і явищ. Згодом поступове накопичення якісного, донесеного до нащадків форматом слова нового джерельного матеріалу мало неодмінно підвести наукову спільноту до пропозиції класифікаційних джерелознавчих методик, а також способів систематизації і пояснення вміщеного в ньому інформативного

¹⁶ Бочкарев В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. Санкт-Петербург, 2010. С. 115—118.

¹⁷ Толочко П.П. *Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма)*. Киев, 2007.

¹⁸ Bak P. *How nature works: The science of self-organized criticality*. New York, 1996; Bentley R.A., Maschner H.D.G. Considering complexity theory in archaeology. *Complex systems and archaeology: Empirical and theoretical applications*. Salt Lake City, 2003. P. 1—8; Їх же. Complexity theory. *Handbook of archaeological theories*. Lanham; New York; Toronto; Plymouth, 2009. P. 245—270.

масиву. Із запровадженням у сфери медієвістики і ранньоновістичного студювання таких методів, як емпірико-теоретичний, синтетичний, статистичний, еволюційний, факторний, нормативний, семіологічний, що органічно накладаються на інституціональний, комунітарний, культурно-цивілізаційний, структурно-функціональний, системний підходи та базові принципи наукового дослідження як в галузі історичної науки, так і інших соціогуманітарних дисциплін, а саме: історизму, історичної компаративістики, герменевтики, порівняльно-історичного аналізу, теоретичного моделювання, системного аналізу та синтезу, групування та класифікації тощо, відкриваються додаткові можливості запропонувати широкопанорамну теоретичну розробку з одночасним різновекторним вкоріненням у неї конкретно-історичних сюжетних ліній, позначених оригінальними авторськими підходами та спостереженнями.

На цьому широкому методологічному тлі в історіографії усталюється концепт цивілізації як «стійкого, здатного до самовідтворення «типу соціальної організації»», певної «суспільної макросистеми», наділеної тотожним набором якостей політичного, економічного, духовного характеру, певними психологічними установками, цінностями і моральними принципами. Водночас цей концепт є чітко зорієнтованим у часі і просторі, однак допускає низку локальних відмінностей і модифікацій¹⁹. За Й. Арнасоном, усе це «підкреслює необхідність поєднання теоретичної дискусії з конкретними порівняльно-історичними дослідженнями»²⁰. Загалом цивілізаційний підхід, вивівши в центр уваги «локальні цивілізації і квазідержавні утворення»²¹, тим самим націлював дослідників на «інтерпретування європейського досвіду як специфічної мультицивілізаційної послідовності, в якій спадщина ранніх стадій визначала подальший розвиток на більш пізніх стадіях»²². Однозначно, що через подібну проєкцію актуалізації специфіки локальних масивів, що формували загальний ландшафт цивілізацій середньовіччя та раннього модерну, цивілізаційна парадигма відкрила перед медієвістами і новістами вельми привабливу дослідницьку перспективу. Водночас не менш однозначно вона загостила для досліджуваних ними історичних епох дискусійність питання щодо встановлення їхніх хронологічних маркерів. Розмитість чіткої хронологічної межі переходу на новий цивілізаційний виток в історичному поступі людства, так недвозначно простежувана вже від найдавніших часів, стає особливо зримою на рубежі виходу зі стану класичного середньовіччя та вступу в модерність. Власне, саме ця розмитість цивілізаційних кордонів і покладена в основу концепції так званих довгих або коротких століть, тяглість яких

¹⁹ Див.: Ріер Я.Г. *Локальные цивилизации средневековья...* Тут же автор наводить широку бібліографію, дотичну до цієї проблеми.

²⁰ Arnason J. *Civilizations in Dispute: Theoretical Questions and Historical Traditions*. Leiden, 2003. P. 230.

²¹ Бадова Л.А. Траектория цивилизационного подхода и его роль в исследовании динамики элит. *Власть*. 2017. № 1. С. 29.

²² Arnason J. *Civilizational Patterns and Civilizing Processes*. *International Sociology*. 2001. V. 16, No. 3. P. 390-397.

залежить від превалювання певних визначальних тенденцій, що надають особли-
вої характерності тим чи іншим періодам.

Ще більше ускладнює хронологічну невизначеність верхньої межі великого
цивілізаційного переходу тривала ув'язаність медієвістичної та ранньоновістич-
ної проблематики у так звану концепцію формацій, коли за основний критерій
епохальних зрушень було взято характеристики «феодалізації» або «капіталіза-
ції», заглиблені в площину економіки та виробничих відносин. Особливу увагу
українському ареалу, зокрема, приділено в теорії «великої феодальної формації»
радянського вченого Ю. Кобищанова. Так, за його словами, ранньофеодальні
суспільства в Причорномор'ї, подібно до Далекого Сходу, почали утворювати-
ся вже на протоцивілізаційній стадії, вступаючи у добу своєї зрілості тоді, коли
«більша частина ойкумени» зберігала свій первинний, притаманний общинній
стадії, характер²³. Сьогодні в зарубіжній історіографії можна зустріти думку щодо
множинності варіацій феодалізму як системи, що зумовлюється специфікою її
оформлення в окремо взятих локаціях. Тож відповідно науковцям дуже склад-
но «виступити з синтетичним твором про феодальний порядок»²⁴. Розвиваючи
погляд Ж. Ле Гоффа на феодалізм як «ієрархічно об'єднуючу членів вищого шару
суспільства» систему міжособистісних зв'язків, заснованих на бенефіціальних
пожалуваннях за відданість і надання певних послуг²⁵, Ф. Бродель зауважував
щодо некоректності «вміщувати все суспільство Європи з XI до XV ст. під цією
вокабулою» — аналогічно до того, як є некоректним «позначувати словом капі-
талізм усю сукупність цього ж суспільства між XVI і XX століттями»²⁶. Зі свого
боку А. Гуревич наголошував на першочерговій пов'язаності внутрішнього змі-
сту «феодалізації» зі зміною системи тих соціальних зв'язків, що превалювали
на попередньому етапі суспільної еволюції. У разі такого підходу, на його думку,
ключ до розуміння цього процесу в утвердженні середньовічної цивілізаційної
моделі мав би приховуватись у відносинах індивіда і соціальної групи, відноси-
нах окремої людини і суспільства загалом, а також простежуватися через співвід-
несеність формування нових суспільних зв'язків зі зсувами у сфері духовності²⁷.

Не деталізуючи відомі численні пропозиції у зрізі хронологічної ув'язки пе-
реходу від середньовіччя у модерність, зазначимо лише, що на сьогодні до певної
міри консенсусно за таку часову лакуну визнано (умовно) для Західної Європи
XV ст., що пов'язувалося з припиненням існування на її більшій частині сеньо-
ральної системи²⁸, а також комплексом зрушень гуманістично-реформаційного
зразка. Проте розуміння цивілізації як системного процесу «формування і ви-

²³ Кобищанов Ю. Теория большой феодальной формации. *Вопросы истории*. 1992. № 4—5.

²⁴ Лабисс Э., Рамбо А. *Эпоха крестовых походов*. Москва, 2005. С. 7—8.

²⁵ Ле Гофф Ж. *Цивилизация средневекового Запада*. Москва, 1992. С. 89.

²⁶ Бродель Ф. *Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV—XVIII вв.*: В 3 т. Т. 1. Москва, 2006. С. 479.

²⁷ Гуревич А. *Избранные труды*: В 2 т. Москва; Санкт-Петербург, 1999.

²⁸ Lyon V.-D. *From fief to Indenture: The Transition from Feudal to Non-Feudal Contract in Western Europe*. Cambridge (Mass.), 1957.

значення людських зв'язків, певного типу суспільства і створення певного виду людської поведінки»²⁹ залишає простір стосовно деяких хронологічних подвигів щодо визначення міжцивілізаційного зламу в конкретних суспільних локаціях, залежно від притаманної їм специфіки проявлення загальних факторів і тенденцій, що зумовлюють такий перехід. В аспектах періодизації української історії, очевидно, як абсолютно логічна і сьогодні сприймається пропозиція Я. Ісаєвича щодо відсунення верхньої межі середньовіччя, а отже, і вступу України у ранній модерн, на дещо пізніший, ніж це прийнято для Західної Європи, час — щонайменше, на 1560—1580-ті роки, коли на українських теренах починають виразнюватися елементи нових явищ і тенденцій, які віщують перехід суспільної організації у нову цивілізаційну якість³⁰. До того ж цей перехід відбудеться вже на виразній національній основі і буде пов'язаний насамперед із зміцненням української козащини і її новаційних соціальних і державотворчих потенцій, зрощенням перших націєтворчих проєктів із православ'ям, ініціатором чого почне виступати нова соціальна еліта. А вже «в самому кінці XVI ст. в Україні з'являються елементи культури Бароко, яка стане панівною приблизно від 30 рр. XVII ст.»³¹, трансформувавши це загальноєвропейське явище в особливий національний формат, як, до речі, дещо пізніше станеться і з Просвітництвом.

«Раннє середньовіччя, — за А. Гуревичем, — в історії Європи стало тим моментом всесвітньої історії, коли зав'язався вузол, в якому переплелися шляхи розвитку трьох суспільних форм — античного суспільства, суспільства варварів, феодального суспільства, що зароджувалося». Саме завдячуючи такій складній конфігурації, ця епоха, робив висновок учений, становить особливий інтерес для загалу соціогуманітаріїв³². Додамо, що в самому осерді цієї конфігурації опинився історично сформований територіально-культурний масив України, що на багато століть наперед визначило його цивілізаційну специфіку, позначаючись, неоднозначно на численних модифікаціях сучасності. Йдеться про раннє знайомство слов'янської землеробської традиції в районі українського степового фронтиру з моделями соціально-суспільного облаштування, продемонстрованими експансією держав елліністичного культурного кола на регіон Північного Причорномор'я й Криму, та воєнно-адміністративними форматами цивілізації кочовиків Степу. А під завершення середньовіччя на цьому підґрунті почала складатися та геополітична композиція, у силовому полі якої вже на початках модерності для України визначився формат боротьби за національну державність, що сьогодні повторюється в дещо модифікованих розкладах розв'язаного Російською Федерацією, наступником середньовічної Московії, у центрі Європи цивілізаційного конфлікту.

²⁹ Элиас Н. *О процессе цивилизации*: В 2 т. Москва, 2000. Т. 1. С. 75.

³⁰ Ісаєвич Я. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба: історія і культура*. 2007. Вип. 1. С. 311.

³¹ Там само.

³² Гуревич А. *Избранные труды*. Т. 1.

Національна проєкція середньовіччя, асоційованого в Україні (принаймні на його двох перших стадіях) з княжою добою, потужно вписалась в європейський простір акордом киево-руського державотворення, підхопленого і розвинутого на галицько-волинських теренах; актом початків формування української православної традиції, інституційно символізованої першою на Русі Київською митрополією, яка унаочнювала собою українську етнічну, а пізніше національну ідентичність; особливим форматом українського етногенезу, який підготував ґрунт для ранньомодерного націєтворення; мультивекторністю сформованого у межах України культурно-духовного простору, який завжди культивував у собі насамперед українську складову. Навіть історично визначена спрямованість еволюційної специфіки окремих українських регіонів, зумовлена поляризацією зон впливів, скоріше підкреслювала спільні для них характерності, ніж наголошувала на факторах протиставлення (останнє слід трактувати не як історично посталу об'єктивність, а як результат проявлення у різні часи політичних чи ідеологічних маніпулятивних спекуляцій).

Водночас вже раннє середньовіччя залишило у спадок сучасним науковцям й одну з найбільш дискутованих дотепер проблем, пов'язану з початком існування Русі та оформлення її державності, яку, через фактичну відсутність тогочасних автентичних джерел автохтонного походження, у різний час було концептуалізовано в полі історіографії кількома, часто полярними, пояснювально-інтерпретаційними моделями. Характерно, що кожна з них є наслідком ґрунтовних, утім, побудованих на різних методологічних засадах і похідних з різних цільових контекстів дослідницьких практик представників декількох наукових генерацій, авторитетність яких у фаховому середовищі не підлягає сумніву.

За збереження орієнтації на норманську схему, де в походженні руської князівської династії, як і в привнесенні назви «Русь» на київські обшири, простежується варязький слід (запрошення іноземного елемента на провідні ролі в місцевому владарюванні зовсім не було чимось винятковим для тогочасся), у даній праці аргументовано проводиться ідея підпорядкування та асиміляції панівної князівської верхівки посталою на місцевому ґрунті достатньо життєспроможною суспільною організацією, що, переживши саму Київську Русь, а також галицько-волинський політичний експеримент, за словами Я. Ісаєвича, опредметнилася «на Волині в формі князівства Свидригайла, на Київщині як князівство Олельковичів. Залежність їх від литовської династії не міняє того факту, що в межах цих князівств збереглися істотні елементи традиційної державності»³³. Об'єктивно втягнена у силове поле цивілізаційних циркуляцій центрально-східноєвропейського регіону, водночас відкрита для контактування як із західними, так і східними політико-культурними та економічними центрами, утворена українським елементом особлива цивілізаційна модель винесла на собі основне навантаження монгольської експансії, була поділеною між різними політичними системами, акумулювала всі характерні формовияви соціальної реальності середньовіччя та

³³ Ісаєвич Я. Княжа доба і середні віки... С. 311.

раннього модерну, демонструючи синхронність, а часом асинхронність породжених в цих реальностях процесів, нерідко збагачуючи їх особливим місцевим колоритом. Події, що започаткувались на просторах України, з другої половини XVII ст. почали переформатовувати регіональну міжнародну політику, а час від часу взагалі сплутували карти і розрахунки задіяних у великій геополітичній грі провідних держав континенту. На етапі раннього нового часу виразними маркерами тотожності українських форм європейським цивілізаційним зразкам, а водночас чуттєвим індикатором їхнього особливого національного забарвлення стали доба Української національної революції XVII ст. та реалізований на цьому етапі формат Української ранньомодерної держави як держави нового типу; демократизація соціальної та суспільної структур, щодо чого, щоправда, дуже швидко намітився регресивний поворот; республіканський державно-адміністративний устрій та суб'єктивізація України на міжнародній арені; новий формат української дипломатичної служби; примат унітарності і соборності в українській державній ідеї тощо.

Символічно, що доленосні демократичні зрушення на українських теренах набули карколомного прискорення саме в середині XVII ст., тобто у часі виразних якісних змін у межах Європи, коли на тлі в рази зрослих ризиків і соціально-політичної нестабільності відкрились інноваційні перспективи, що, крім масштабних перетворень політичного, соціального і економічного характеру, якісно переформатували попередню систему людських зв'язків, раціоналізували суспільний та індивідуальний світогляд³⁴, створивши умови для укорінення «простору активності»³⁵. Ю. Івонін пропонує погляд на ранній новий час як на «епоху превалювання в міжнародних відносинах спочатку династичної, потім конфесійної самоідентифікації на тлі посилення державно-територіальної самоідентифікації і лише на кінець XVIII — початок XIX ст.» починає увиразнюватися «тенденція переходу до національно-державної» форми самоідентичності³⁶. Що показово: Україна випередила в цьому розвинений західноєвропейський світ майже на століття, хоча, наприклад, за низкою показників, особливо в умовах протегування Москви, почала демонструвати і помітний регрес.

З набуттям 1991 р. Незалежності стався помітний парадигмальний зсув щодо трансформації простору ранньоновістичного студіювання. По суті, протягом трьох останніх десятиліть українські вчені запропонували конкурентно спроможний ранньоновістичний проєкт, в якому репрезентовано цілісну і багатогранну модель українського історичного процесу тогочася «з урахуванням сукупної дії законів суспільного розвитку, що виявляють себе в різноманітних

³⁴ Вебер М. *Протестантская этика и дух капитализма*. Москва, 2002; Раков В.М. «*Европейское чудо*» (рождение новой Европы в XVI—XVIII вв.). Пермь, 1999; Февр Л. *Общий взгляд на социальную историю капитализма. Бои за историю*. Москва, 1991; Шоню П. *Цивилизация классической эпохи*. Екатеринбург, 2005.

³⁵ Башляр Г. *Избранное. Поэтика Пространства*. Москва, 2004. С. 12.

³⁶ Ивонин Ю.Е. Раннее новое время и концепция модерна. *История: Электронный научно-образовательный журнал*. 2012. Т. 3. Вып. 2 (10).

супільних організамах і взаємодії різних поступальних сил, як змінної константи під впливом еволюційних зрушень в конкретних цивілізаційних умовах соціальних, культурно-духовних і політичних детермінант і пріоритетів. При цьому в епіцентр концептуалізації ранньомодерної української історії виведено людський фактор та його впливовість на перебіг і результативність історичних подій і явищ»³⁷. Істотний прорив, який сьогодні можна спостерігати в практиках дослідження українського історичного процесу ранньомодерної доби, вимірюється не лише розширенням проблемно-тематичного поля та пропозицією нових пошукових проєкцій. Важливу роль щодо цього відіграло поглиблення компаративної складової ранньомодерних студій шляхом привнесення в них, як і у випадку з медієвістичним блоком, потужного цивілізаційного корелянта.

Власне, цей загальнометодологічний ракурс і закріпив структурування обох книг першого тому. Водночас проблематичність проведення чіткої межі між середньовіччям і раннім новим часом спричинила певне перетікання сюжетних ліній і цивілізаційно-хронологічних характеристик як у межах структурних одиниць книги першої, так і між першою та другою його книгами. Особливо це помітно в частині литовського, коронного та річпосполитського періодів, коли мікроклімат соціополітичного простору, в якому започатковувалися зародки майбутніх інноваційних зрушень в історичному поступі українських земель, фактично був сформований у середньовічних цивілізаційних координатах, а самі магістралі інновацій визначались вже на переході в цивілізацію нового часу. З іншого боку, як важливий провідник тенденцій ранньомодерної геополітики в просторі Південно-Східної Європи представлено Кримський ханат, хоча його державне самоствердження почалося в ранніші часи. Наведені приклади стосуються широкоформатних явищ. Однак подібну цивілізаційно-хронологічну дихотомію можна спостерігати і на інших, більш конкретизованих сюжетах. Загалом же зі сторінок об'єднаних у межах структури першого тому книг читачу пропонується зріс початків формування магістрального європейського вибору України. Ідея цієї цивілізаційної спільності рефреном пройде через наступні томи видання.

³⁷ Матях В. Інтегрування українського сегменту ранньомодерних студій у практику дослідження цивілізації раннього нового часу: новітній досвід осмислення концепту «революція». *Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну*. Київ, 2022. С. 227.

ПОЧАТКИ
ФОРМУВАННЯ
ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО
ЛАНДШАФТУ
УКРАЇНИ

РОЗДІЛ 1

Виникнення, еволюція
та поширення гомінідів

•

РОЗДІЛ 2

Homo sapiens на території України
наприкінці льодовикової доби

•

РОЗДІЛ 3

Криза мисливського господарства
та «революція широкого спектра»

•

РОЗДІЛ 4

Неолітична революція
та неолітична колонізація

ВИНИКНЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПОШИРЕННЯ ГОМІНІДІВ

Походження та основні етапи історії гомінідів. Становлення нашого виду було дуже тривалим і складним процесом. Уперше на обрії преісторії наші пращури потрапляють з появою істот, віднесених до роду «людина» (лат. *Homo*). Визначальною особливістю, що виокремила їх з-поміж інших приматів — лемурів, лорі, сучасних та викопних мавп, а також викопних гомінідів — австралопітеків та парантропів, була суто людська здатність до перетворення природи за допомогою штучно створених знарядь. Саме тому перших представників власне людського роду вчені назвали «людина вміла» (лат. *Homo habilis*).

Залишки «людини вмілої» було знайдено лише у Східній Африці. Її поява датується часом не пізніше 2,5 млн років тому. Ці гомініди вели наземний прямоходячий спосіб життя. Характер спрацьованості зубів свідчить, що в їхньому раціоні переважали рослинні продукти, але було і достатньо м'яса, яке давало багато калорій. Це призводило до зміни морфології тіла — загального збільшення розмірів, зменшення шлунка та різкого збільшення мозку, на живлення якого спрямовувалась енергія, яка у пращурів виду витрачалася на перетравлення їжі. Отже, прямоходіння, що звільнило передні кінцівки від участі у пересуванні, та великий мозок створили передумови для початку виготовлення перших кам'яних виробів. Це були чопери — масивні гальки з краєм, оббитим кількома сколами з одного боку, та чопінги — з краєм, оббитим з обох боків. Вони слугували як для розрубання туш тварин та розколювання їхніх кісток заради видобування кісткового мозку, так і для отримання гострих сколів, що могли використовуватись як різальні знаряддя для свіжування мисливських трофеїв. Відокремлення сколів здійснювалось за допомогою або відбійників — необроблених

каменів, або спеціально оббитих знарядь кулястої форми — сфероїдів. Такий набір виробів археологи назвали гальковою, чи олдованською (за назвою ущелини Олдован у Танзанії) індустрією.

Рештки деяких гомінідів, що супроводжують олдованські кам'яні вироби, відрізняються більшою масивністю та низкою інших специфічних ознак. Одні фахівці вважають їх залишками представників підвиду «людини вмілої», інші виділяють в окремий, споріднений щодо останньої, вид «людина рудольфійська», названий за озером Рудольфа (нині Туркана) у Кенії.

Подальший еволюційний розвиток частини *Homo habilis* призвів до появи орієнтовно 1,8—1,9 млн років тому нового виду — «людини працюючої» (лат. *Homo ergaster*). Об'єм її мозку збільшився, пропорції кінцівок наблизилися до сучасних. Саме на східноафриканських стоянках *Homo ergaster* Чесованжа та Кобі-Фора, датованих періодом 1,5—1,7 млн років тому, знайдено найраніші сліди використання вогню¹. Виявлені там кам'яні знаряддя мають олдованський характер. Разом з «людиною прямоходячою» (лат. *Homo erectus*), яку іноді розглядають як пізніх *Homo ergaster*, цей вид пристосувався до життя в нових, посушливіших умовах, завдяки чому зміг розселитися на південь Африки, а також — приблизно 1,5 млн років тому — за її межі. Спочатку гомініди потрапили на Близький Схід (Убейдія) та Закавказзя (Дманісі). У працях деяких учених їх рештки, знайдені у Грузії, фігурують як окремий вид — «людина грузинська» (лат. *Homo georgicus*). Розселяючись по тропічній зоні далі на схід, вони досягли острова Ява. Саме там ще 1865 р. було виявлено рештки, які дістали загальновідому назву «питекантроп», що означає «мавполюдина». Зараз вони датуються часом не раніше 1,2 млн років тому і відносяться до виду «людина прямоходяча».

Приблизно 1,2 млн років тому гомініди вперше потрапили до Європи. Їхні рештки, знайдені в одних шарах з кам'яними виробами олдованської індустрії в печерах Сіма дель Елефанте та Гран Доліна в Іспанії², наприкінці ХХ ст. було виділено у вид «людина-попередник» (лат. *Homo antecessor*), що відрізнявся від *Homo erectus* низкою прогресивних ознак. Саме на основі цього виду утворилися неандертальці та люди сучасного фізичного типу. Виявлення кісток найдавніших *Homo antecessor* в Атапуерці на північному сході Іспанії може свідчити про західносередземноморський — через Гібралтар та (або) Сицилію — шлях потрапляння їх до Європи.

Нашадкама «попередника» були представники виду «людина гейдельберзька» (*Homo heidelbergensis*), який сформувався приблизно 800 тис. років тому. Вони відомі за знахідками в Африці (іноді їх виділяють як окремий вид *Homo rhodesiensis*), Європі та Азії. «Людина гейдельберзька» є проміжною фор-

¹ Gowlett J.A.J. The discovery of fire by humans: a long and convoluted process. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*. 2016. V. 371, No. 1698: 20150164. P. 1—12.

² Gutin J.C. Remains in Spain now reign as oldest Europeans. *Science*. 1995. V. 269. P. 754—755; Carbonell E. et al. The first hominin of Europe. *Nature*. 2008. V. 452. P. 465—470.

мою між еректусами, від яких відрізняється більшим мозком, та неандертальцями, що змінили її на частині ареалу орієнтовно 130 тис. років тому. Від останніх її відрізняли більш архаїчні масивні щелепи. Представники цього виду — гейдельбержці, були носіями ашельської, а згодом — мустьєрської кам'яної індустрії.

Ашельська індустрія характеризується набором знарядь, у якому є великі, оброблені з обох боків по всій поверхні, із загостреним кінцем рубила. Іноді загостреному кінцю протистоїть необроблений обушок, що полегшувало тримання рубила в руці. Виготовлені в тій самій техніці знаряддя з гострим, трикутним у перетині кінцем мають назву «пік». Характерним для ашелью виробом є й клівер — сокироподібне двобічно оброблене знаряддя з широким, не підправленим додатковими сколами, лезом. Усі великі двосторонньо оброблені знаряддя позначають загальним терміном «біфаси». Встановлено, що вони виконували багато функцій — ними не лише рубали, а й різали, стругали, шкрябали. Важливою ознакою ашельської індустрії є зростання ролі знарядь на сколах. Джерелом останніх було як виготовлення біфасів, так і цілеспрямоване відокремлення від спеціально призначених для цього кусків сировини — нуклеусів. Як правило, форма сколів не регулярна. Із них виготовляли скребла з довгим, ретельно ретушованим робочим краєм та ножі, у яких лезу протистоїть зручний природний або оброблений притуплювальною ретушшю обушок.

Зміна індустрій була поступовим процесом, що в різних місцях ойкумени відбувався асинхронно і був пов'язаний з гомінідами різних видів. Є дані, що в Африці перші рубила та клівери почали виготовляти ще *Homo erectus* приблизно 1,7 млн років тому³. Найдавніші рубила Європи, виявлені в Іспанії, можуть датуватися приблизно 900 тис. років тому⁴. Тривалий час їх використовували разом з виробами на гальках⁵. Але домінувати біфаси почали лише серед знарядь частини переважно західноєвропейських стоянок *Homo heidelbergensis* віком не більш як 500 тис. років. У різних частинах Старого Світу олдованська та ашельська кременеобробки проіснували приблизно до 250—150 тис. років тому, потроху поступаючись левалуазькій, мустьєрській та мікокській індустріям. Упродовж більшої частини часу свого існування набір ашельських знарядь і методи їх виробництва не зазнали істотних змін.

Крім кам'яних виробів, носії ашельської індустрії використовували знаряддя з кістки. Зазвичай вони користувалися необробленими гострими уламками кісток. Рідше їм надавали певної форми, оббиваючи та грубо ретушуючи, як і вироби з каменю. До ашельського часу належать і перші достовірні знахідки виробів з дерева. В Іспанії (Амбронна) і Англії (Клектон-он-Сі) виявлено дерев'яні

³ De la Torre I. The origins of the Acheulean: Past and present perspectives on a major transition in human evolution. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*. 2016. V. 371, No. 1698: 20150245. P. 1—13.

⁴ Scott G.R., Gibert L. The oldest hand-axes in Europe. *Nature*. 2009. V. 461, No. 7260. P. 82—85.

⁵ Vallverdú J. et al. Age and date for early arrival of the Acheulian in Europe (Barranc de la Boella, la Canonja, Spain). *PLoS ONE*. 2014. V. 9, No. 7: e103634. P. 1—15.

знаряддя, які вважають уламками списів. Реалістичність такої інтерпретації засвідчена трьома цілими ялиновими та сосновими списками завдовжки 1,82; 2,25 та 2,30 м з ретельно загостреними кінцями, які добре збереглись у торфових відкладах віком не менш як 300 тис. років тому на стоянці Шьонінген II в Німеччині. Розміщення центру ваги в передній частині цих виробів дає змогу бачити в них металеву, а не колючу зброю⁶.

Одну з найважливіших новацій в історії людства — остаточне освоєння вогню — датують приблизно 700 тис. років тому. В Європі свідчення відновлюваного та контрольованого вогню зафіксовано на пам'ятках з ашельськими кам'яними індустріями часу 400—300 тис. років тому: Вертешьольош (Угорщина), Більцингслебен (Німеччина), Торральба, Болмор (Іспанія), Терра-Амата, Менез Дреган (Франція), Бічс Піт (Англія)⁷. Вогонь не просто зігрівав та захищав гомінідів від хижаків, а й відіграв важливу роль у їх біологічній еволюції, адже в разі споживання приготованої на вогні їжі краще засвоюються крохмаль та білок, знижуються енергетичні витрати на травлення та детоксикацію організму. Крім того, термічна обробка м'яса вбиває патогенні мікроорганізми, що загалом мало позитивно позначитися на тривалості життя⁸.

Природні умови плейстоцену та стоянки архантропів в Україні. За геологічною періодизацією, час існування архантропів охоплює більшу частину плейстоцену, передостанньої доби четвертинного періоду сучасної — кайнозойської — ери. Плейстоцен розпочався 2,58 млн років тому, а закінчився з кінцем останнього льодовиків'я і початком геологічної сучасності — голоцену — приблизно 11,7 тис. років тому. Цей інтервал характеризується ритмічним чергуванням теплих і холодних періодів різної тривалості. У планетарному масштабі на його початку кліматичні умови були більш теплими та вологими, ніж наприкінці. У північній півкулі загальне похолодання пов'язане з розвитком кількох льодовикових щитів, що в різні часи охоплювали величезні простори північної Євразії, Гренландії та Північної Америки. Ці маси криги та снігу то збільшувались, насуваючись на південь і визначаючи холодні періоди — гляціали, то зменшувались, відступаючи назад, що зумовлювало періоди потеплінь — інтергляціали. Під час гляціалів льодовикові шапки утворювались і на основних гірських системах. Загальною тенденцією плейстоцену було поступове збільшення тривалості та інтенсивності похолодань і скорочення потеплінь⁹.

⁶ Thieme H. Lower Palaeolithic hunting spears from Germany. *Nature*. 1997. V. 385. No. 6619. P. 807—810.

⁷ James S.R. Hominid use of fire in the Lower and Middle Pleistocene: A review of the evidence. *Current Anthropology*. 1989. V. 30, No. 1. P. 1—26; Rolland N. Was the emergence of home bases and domestic fire a punctuated event? A review of the Middle Pleistocene record in Eurasia. *Asian Perspectives*. 2004. V. 43, No. 2. P. 248—280; Gowlett J.A.J. The discovery...

⁸ Carmody R.N., Wrangham R.W. The energetic significance of cooking. *Journal of Human Evolution*. 2009. V. 57, No. 4. P. 379—391.

⁹ Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П., Передерій В.І. та ін. *Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України*. Київ, 2010. С. 48.

Акумуляція у кризі льодовиків величезної маси води зумовила коливання рівня Світового океану, якими супроводжувався кожний гляціально-інтергляціальний цикл. Відповідні регресії і трансгресії подекуди сягали 100 м. Вони то оголювали, то затоплювали великі ділянки суходолу, зокрема «мости», які сполучали між собою континенти, острови та півострови, що впливало на можливість пересувань тварин та гомінідів.

У теплі періоди на території України переважали ландшафти, характерні для сучасної помірної зони Європи. Рівнини були вкриті широколистяними лісами, де росли дуб, граб, в'яз, бук. Часом, коли умови були навіть тепліші та вологіші за сучасні, флора півдня України нагадувала середземноморську. У холодні періоди рослинність залежала від того, як далеко знаходився край льодовика. Так, під час дніпровського (ріського за альпійською схемою) зледеніння Полісся було вкрите льодовиком, довгий «язык» якого сягнув долиною Дніпра до широти сучасного міста Кам'янське. Відповідно умови були надзвичайно холодні та сухі. Уздовж льодовика простяглася смуга прильодовикових пустель з арктичною рослинністю, де під дією низьких температур земля вкривалася тріщинами. Поступово вони переходили у холодні сухі степи з березово-сосновими перелісками у низьких формах рельєфу. Коли край льодовика знаходився північніше та західніше, клімат відзначався підвищеною вологістю, а рослинність нагадувала сучасні лісотундри на півночі і прохолодні сухі степи з ділянками хвойних лісів — на півдні. Однак слід зазначити, що на локальному рівні описані зони не були суцільними, складаючись з мозаїки різних мікроландшафтів, особливо на ділянках з пересіченим рельєфом¹⁰.

Неоднорідним у часі та просторі був і тваринний світ плейстоцену. На початку доби на території України були поширені представники попередньої — пліоценової — теплолюбної фауни: південні слони, етрусські носороги, гіпопотами, шаблезубі тигри, які співіснували зі звичними мешканцями сучасних лісів — кабанамі, благородними оленями, лосями. Проте з часом їх змінили тварини, краще пристосовані до холодних та сухих прильодовикових умов: мамонти, шерстисті носороги, бізони, коні, північні олені, сайгаки, печерні ведмеді та леви.

Характер рельєфу, клімату та рослинності, доступність їжі, природних пристанків і каміння для виготовлення знарядь впливали на розселення архантропів і палеоантропів. Найпривабливішими для них були території з пересіченим ландшафтом, адже вони надавали можливість одночасної експлуатації різних екологічних ніш. Крім того, тут зазвичай трапляються печери, гроти, скельні навіси — оптимальні місця для влаштування стоянок. Глибокі яри, ущелини, річкові долини оголювали виходи кременю, що був основною «стратегічною» сировиною кам'яного віку. За цими критеріями найпридатнішими для заселення територіями України були передгір'я по обидва боки Карпат, Волино-Подільська височина, Кримські гори, Донецький кряж, долини великих річок — Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Сіверського Дінця. Тож не дивно, що саме з ними пов'язані свідчення епізодичного відвідання архантропами території нашої країни.

¹⁰ Там само.

Кісткові рештки архантропів у Східній Європі невідомі. Однак про їх перебування тут свідчать знахідки виготовлених ними кам'яних виробів. На території України найдавніші з них виявлено на багат шаровій стоянці Королево на р. Тиса, біля села Веряця Виноградівського району Закарпаття¹¹. На підставі палеомагнітних та геологічних досліджень її найнижчий, VII шар, що містить типову олдованську індустрію, надійно датується часом орієнтовно 950 тис. років тому, а наступний, VI шар з олдованською індустрією та кількома двобічно обробленими виробами — приблизно 600 тис. років тому¹².

Давніший вік, що перевищує 1 млн років, мають пам'ятки Кермек, Родніки та Богатирі, досліджені останнім часом на Таманському півострові. Там олдованські вироби було виявлено поруч з кістками великих викопних ссавців — південних слонів та кавказьких еламотеріїв (носорогів). Опосередковані дані свідчать про споживання їхнього м'яса гомінідами¹³.

Крім названих пам'яток, галькові чопери та чопінги виявлено на схилах хребта Ечки-Даг та біля селища Гаспра у Криму¹⁴, у шарах віком 6400—400 тис. років тому стоянки Меджибіж у верхів'ях Південного Бугу¹⁵, місцезнаходженнях біля с. Піонерське на Сіверському Дінці¹⁶.

Є різні припущення щодо шляхів потрапляння носіїв галькових індустрій на південь Східної Європи — з території Балкан та Подунав'я¹⁷ чи Кавказу¹⁸.

¹¹ Гладилин В.Н., Ситливый В.И. *Ашель Центральной Европы*. Киев, 1990.

¹² Кулаковская Л.В., Усик В.И. Ранний палеолит Украины. *Палеолит и мезолит Восточной Европы*: Сб. статей в честь 60-летия Хизри Амирхановича Амирханова. Москва, 2011. С. 9—36.

¹³ Щелинский В.Е. Кермек — стоянка начальной поры раннего палеолита в Южном Приазовье. *Фундаментальные проблемы археологии, антропологии и этнографии Евразии: К 70-летию академика А.П. Деревянко*. Новосибирск, 2013. С. 153—171.

¹⁴ Щепинский А.А., Ключкин А.А. Раннепалеолитическая «галечная культура» Крыма. *Краткие сообщения Института археологии* (далі — КСИА). 1992. Вып. 206. С. 104—108; Zuk S. About the Early Palaeolithic of the Crimea. *Préhistoire Européenne*. 1995. No. 7. P. 47—58; Чепальга А.Л., Анисюткин Н.К., Садчикова Т.А. Первые многослойные стоянки олдованской культуры в Крыму: геология, археология, палеоэкология. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*. № 74. Москва, 2015. С. 5—22.

¹⁵ Степанчук В.Н., Рыжов С.Н., Матвишина Ж.Н. и др. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ, 2014. С. 22—48; Stepanchuk V.N., Moigne A.-M. MIS 11-locality of Medzhibozh, Ukraine: Archaeological and paleozoological evidence. *Quaternary International*. 2016. V. 409, Pt. B. P. 241—254.

¹⁶ Ветров В.С. Раннепалеолитические местонахождения с кварцитами Вишневы Дол, Макарово, Пионерское, Красный Деркул в Среднем Подонцовье. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. С. 165—176; Скоріков В.А. Ранньопалеолітичне місцезнаходження Суходол у Середньому Подонцов'ї. *Археологія*. 2015. № 3. С. 44—58.

¹⁷ Степанчук В.М. «Балканський міст» у початковому освоєнні території сучасної України. *Археологія*. 2010. № 3. С. 3—12.

¹⁸ Щелинский В.Е. Кермек — стоянка начальной поры раннего палеолита... С. 158; Чепальга А.Л., Анисюткин Н.К., Садчикова Т.А. Первые многослойные стоянки олдованской культуры в Крыму... С. 5—20.

Але за сучасного стану джерельної бази однозначного вирішення цієї проблеми немає.

Характерні для ашелью рубила в Україні виявлено разом з виробами олдованського чи мікокського технокомплексів (Королево, Житомирська стоянка) або представлено випадковими знахідками на поверхні (Лука-Врублівецька на Дністрі, Амвросіївка та Ізюм на Донбасі).

Походження та визначальні риси неандертальців. Тривалий час єдиним джерелом для реконструкції походження різних видів давніх людей були дані фізичної антропології. Наприкінці минулого і у перших десятиріччях нового століття до них додалися палеогенетичні дослідження. Проте послідовності ДНК досі не відновлено для таких плейстоценових гомінідів, як *Homo erectus*, *Homo heidelbergensis* або *Homo antecessor*, які жили переважно у теплих та вологих екваторіальних і тропічних регіонах Африки та Євразії. Там, в умовах високих температур і більшої кислотності ґрунту, ДНК швидко деградує. Вивчення геному палеоантропів, які мешкали на північ від тропічної зони, виявилось успішнішим. У 2008 р. було повністю прочитано мітохондріальну¹⁹, а 2010 р. — ядерну ДНК неандертальців²⁰. Дослідженнями методом «молекулярного годинника» встановлено, що філогенетичні лінії сапієнів та неандертальців розійшлись у часовому проміжку 620—350 тис. років тому. Отже, пращури останніх саме у цей час покинули Африку і прийшли до Європи. Імовірно, це були представники одного з різновидів *Homo heidelbergensis* або *Homo rhodesiensis*. У нових природних умовах їхня морфологія поступово змінювалась, що, зрештою, призвело до становлення приблизно 130 тис. років тому нового виду — «людини неандертальської» (лат. *Homo neandertalensis*). Іноді його носіїв називають «класичним» неандертальцем, а особин, у яких комплекс нових рис лише формувався, — пренеандертальцями та протонеандертальцями.

Від людини сучасного фізичного типу неандертальця відрізняли нижча черепна кришка, похилий лоб та масивні надбрівні дуги, що зрослися, потиличний виступ, масивніша нижня щелепа без характерного виступу на підборідді, більші різці і менші кутні зуби. Неандертальцям був притаманний середньолицевий прогнатизм — виступання вперед носа і верхньої щелепи. Носова порожнина була ширшою ніж у *Homo sapiens*, орбіти очей округліші та ширше рознесені. Об'єм ендокрана, а отже, мозку, був навіть трішки більший, ніж у людини сучасного типу. Будова ступні та кисті руки загалом подібна, хіба трохи довшим був великий палець руки та більш плоскими — фаланги пальців ніг. На зріст неандертальці були дещо нижчими за сучасних людей, але масивнішими у кістках, на яких виділяються розвинуті ділянки для кріплення м'язів. Останні свідчать про

¹⁹ Green R.E., Malaspina A.-S., Krause J. et al. A complete Neandertal mitochondrial genome sequence determined by high-throughput sequencing. *Cell*. 2008. V. 134. P. 416—426.

²⁰ Green R.E., Krause J., Briggs A.W. et al. A draft sequence of the Neandertal genome. *Science*. 2010. V. 328, No. 5979. P. 710—722.

велику м'язову масу, а отже, їх більшу силу. Шия була короткою, грудна клітка — дещо звуженою у верхній ділянці і ширшою в нижній.

На думку більшості фахівців, класичні неандертальці сформувались у прильодовикових ландшафтах Центральної та Західної Європи. Американський антрополог К. Кун уперше виклав і докладно обґрунтував ідею про походження неандертальця внаслідок адаптації до суворого клімату цих територій²¹. Так, короткі кінцівки забезпечували мінімізацію втрат тепла, а зігрівання здійснювалось за рахунок інтенсивнішого кровообігу, про що свідчать більші, ніж у людини сучасного типу, отвори в кістках, через які проходять деякі судини. На півдні, у значно м'якших кліматичних умовах Середземномор'я та Близького Сходу, мешкали групи більш грацильних і, напевно, менш адаптованих до холоду неандертальців, що зберегли більше рис своїх тропічних пращурів. Проте ця закономірність не є абсолютною, оскільки неандертальцям була властива значна поліморфність, іноді навіть у межах одного регіону та періоду.

Схоже, що впродовж тривалого існування цього виду певні групи його представників під тиском кліматичних умов переселялись в інші регіони. Тому рештки неандертальців, сформованих у центрі та на заході Європи, виявлено на Близькому Сході (печери Амуд і Кебара в Ізраїлі), в Криму (Кіік-Коба, Заскельне VI), на Північному Кавказі (Мезмайська та Баракаївська печери в Росії) та у Центральній Азії (грати Тешик-Таш та Обі-Рахмат в Узбекистані, печера Окладникова на Алтаї в Росії). Ареал їх поширення сягнув максимуму 60—40 тис. років тому, обіймаючи території від Атлантичного океану на заході до Алтаю на сході та від південної частини Британських островів на півночі до межиріччя Тигру і Євфрату та північних берегів Червоного моря і Перської затоки на півдні²². Однією з можливих причин початку розселення неандертальців на південь та схід називають виверження вулкану Тоба на Суматрі орієнтовно 73—74 тис. років тому — найпотужнішого за останні кілька сотень тисячоліть²³. Потрапляння у повітря величезної кількості пилу та диму могло призвести до погіршення кліматичних умов, яке потягло за собою заселення неандертальцями Близького Сходу в період 70—45 тис. років тому²⁴.

Спосіб життя неандертальців. Вивчення складу стабільних ізотопів карбону і нітрогену в колагені кісток та емалі зубів засвідчило майже винятково м'ясний раціон європейських неандертальців. За цими показниками вони були типовими хижаками, що стояли на верхівці харчового ланцюга, такими, як вов-

²¹ Coon C.S. *The origin of races*. New York, 1962.

²² Krause J., Orlando L., Serre D. et al. Neanderthals in central Asia and Siberia. *Nature*. 2007. V. 449, No. 7164. P. 902—904.

²³ Williams M.A.J., Ambrose S.H., Kaars S. van der et al. Environmental impact of the 73 ka Toba super-eruption in South Asia. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*. 2009. V. 284. P. 295—314.

²⁴ Shea J.J. Transitions or turnovers? Climatically-forced extinctions of *Homo sapiens* and Neanderthals in the east Mediterranean Levant. *Quaternary Science Reviews*. 2008. V. 27, No. 23. P. 2253—2270.

ки чи гієни. Споживання м'ясної їжі забезпечувало їх енергією, необхідною для підтримання та обігрівання масивного тіла в холодному природному середовищі прильодовикової Європи. У тепліших умовах середземноморських лісів раціон міг містити і рослинну їжу, а у прибережних зонах — молюсків, риб, черепах²⁵.

Вивчення ареалу поширення неандертальців показало, що вони проживали у холодних, але все ж не надто суворих природних умовах. Їхні пам'ятки відомі лише на територіях, де клімат давав можливість обходитися без одягу або використовувати примітивніші його типи, що не прилягають до тіла, на кшталт підперезаних пасками плащів з грубо з'єднаних між собою шкур тварин²⁶. Мешканням для неандертальців слугували природні прихистки — печери, скельні навіси. Іноді їх удосконалювали штучними перегородками та вітровими заслонами. Останні могли споруджуватись і на стоянках, розташованих просто неба. Однак власне жител — конструкцій з перекриттям у вигляді даху — на них досі не зафіксовано. На більшості відносно тривалих стоянок неандертальців є сліди розведення вогню.

Кам'яні знаряддя неандертальців належать до низки технокомплексів, що у різних частинах ойкумени сформувались у часовому проміжку від 250 до 150 тис. років тому. Їх характерною ознакою є зростання ролі сколів як заготовок для знарядь та поширення спеціальних технологій отримання стандартизованих відколків наперед заданої форми. Найяскравіше це проявилось у левалузькій технології, названій за пам'яткою в пригороді Парижа Левалуа-Перре. Її характеризує використання ретельної підготовки нуклеуса для отримання сколу чітко заданої форми — спеціального формування ударної площадки та поверхні сколювання. Залежно від характеру попередньої обробки утворювалась овальна, трикутна чи видовжена заготовка, що відповідала обрису майбутнього знаряддя, а отже, потребувала незначного додаткового підправлення або навіть могла використовуватись без нього. Перенесення акценту з ретушування на початкове розколювання знаменує важливий крок в еволюції людини. Підготовка різних типів нуклеусів та відбійників для отримання прогнозовано різних типів заготовок свідчить про усвідомлений раціональний вибір, який відображує становлення одного з найважливіших універсальних економічних законів — закону економії праці²⁷.

Левалузьку технологію широко використовували носії мустьєрського технокомплексу, названого за французькою пам'яткою Ле Мустьє. Він характеризується широким використанням трикутних вістер — гостроконечників, краї

²⁵ Bocherens H., Drucker D.G., Billiou D. et al. Isotopic evidence for diet and subsistence pattern of the Saint-Césaire I Neanderthal: Review and use of a multi-source mixing model. *J. of Human Evolution*. 2005. V. 49, No. 1. P. 71—87; Richards M.P. Trinkaus E. Isotopic evidence for the diets of European Neanderthals and early modern humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2009. V. 106, No. 38. P. 16034—16039.

²⁶ Gilligan I. Neanderthal extinction and modern human behaviour: The role of climate change and clothing. *World Archaeology*. 2007. V. 39, No. 4. P. 503—505.

²⁷ Смирнов С.В. *Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы)*. Киев, 1983. С. 207—208.

яких підправлені ретушшю лише з одного боку. Поруч з мустьєрськими в Європі добре представлені пам'ятки з набором виробів мікоксського технокомплексу, названого за стоянкою Ла-Мікок у Дордоні. Їх кам'яні індустрії, для яких характерні вістря листоподібної форми, оброблені з обох боків ретушшю, що вкриває всю або більшу частину поверхні, розвивають попередні ашельські традиції. Тож формі заготовки приділялося менше уваги. Нерідко двобічну обробку по всій поверхні наносили і на інші типи виробів — ножі, скребла.

Привертає увагу, що досконалішу левалуа-мустьєрську технологію розколювання використовували кілька видів палеоантропів. Відповідні знаряддя виготовляли як гейдельбержці, так і неандертальці та ранні сапієнси, тоді як мікоксські вироби досі знаходили лише разом із залишками неандертальців.

Попри зростання рівня спеціалізації знарядь, жорсткий зв'язок між формою та функцією виробів ще не встановився. Трасологічні дослідження свідчать, що одним і тим самим гостроконечником і шкребли, і проколювали отвори, і різали, а також могли використовувати його як наконечник мисливської зброї. Серед знарядь особливу роль відігравали біфаси. На археологічних матеріалах Криму простежено, що неандертальці носили їх із собою, виконуючи ними більшість операцій. Їх особливо цінували, про що свідчать сліди поновлення та переоформлення. А в умовах нестачі сировини їх могли розколювати з метою отримання заготовок для дрібних односторонніх знарядь²⁸. На кількох пам'ятках Сирії, Німеччини, Італії та Румунії виявлено знаряддя, на поверхні яких збереглися сліди природних смол, що може свідчити про їх кріплення до дерев'яних руків'їв²⁹.

На стоянках неандертальців знаходять і нечисленні кістяні вироби. Зазвичай під час їх виготовлення кістки оббивали подібно до каменю, але частіше використовували без додаткової обробки. Рідкісною знахідкою є кістка крила ворона з насічками зі стоянки Заскельне VI у Криму. Її могли використовувати як примітивну голку, а насічки мали запобігати зіслизанню матеріалу, що правив місцевим неандертальцям за нитки, наприклад, кінського волосу чи сухожилля, під час проколювання шкіри тварин³⁰. Є думка, що характер зроблених на кістці насічок свідчить про намагання надати їх розміщенню більшої регулярності після початкового, не досить ритмічного їх нанесення. Отже, ця знахідка може свідчити про цілком людський характер розумової діяльності неандертальців — чітке цілепокладання та критичну оцінку результату³¹. Іноді, за нестачі крем'яної сиро-

²⁸ Чабай В.П. *Средний палеолит Крыма: стратификация, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст*. Киев, 2004. С. 234.

²⁹ Огляд знахідок див.: Wragg Sykes R. To see a world in a hafted tool: Birch pitch composite technology, cognition and memory in Neanderthals. *Settlement, society and cognition in human evolution: Landscapes in mind*. Cambridge, 2015. P. 117—137.

³⁰ Цвельх А.Н., Степанчук В.Н. Изделие из кости птицы из мустьерской стоянки Заскальня VI (Колосовская) в Крыму. *Каменный век: от Атлантики до Пацифики. Замятинский сборник*. Вып. 3. Санкт-Петербург, 2014. С. 124—127.

³¹ Majkić A., Evans S., Stepanchuk V. et al. A decorated raven bone from the Zaskalnaya VI (Kolosovskaya) Neanderthal site, Crimea. *PLoS ONE*. 2017. V. 12, No. 3. P. 1—33.

вини, знаряддя з кістки набували більшого значення і виготовлялися ретельніше. Зокрема, для цього використовували абразивну обробку. У Середземномор'ї, у приморських районах Апеннін, за нестачі якісного каменю знаряддя виготовляли з мушель морських молюсків.

Імовірно, у побуті неандертальців дуже поширеними були дерев'яні вироби, які, проте, надзвичайно рідко зберігаються в культурних шарах археологічних пам'яток. Унікальною є знахідка дерев'яного списа завдовжки 2,4 м, виявленого між ребер викопного слона з мергелевих відкладів на стоянці Льоринген (Німеччина) віком 125—115 тис. років тому. Він був зроблений із тису, мав загострений та обпалений кінець³². Уламок дерев'яного виробу на кшталт ковша чи лопати знайдено в Абрі Романі (Іспанія) у шарах, що датуються 50—45 тис. років тому³³.

На деяких стоянках неандертальців виявлено неутилітарні предмети — шматки вохри, марганцю, інших пігментів, кристали кварцу тощо. Наявність на вохрі слідів стирання свідчить про виготовлення з неї порошку, можливо, для фарбування якихось предметів або тіла. Розтирання та зберігання вохри засвідчено унікальними знахідками восьми виготовлених зі сталагмітів плішок з печери Чіоарей у Румунії³⁴. Не знаходить пояснення утилітарною необхідністю і гравіювання ліній на кістках. В Україні відповідні знахідки представлені, зокрема, зубом коня та фалангою сайги зі стоянки Пролом II у Криму³⁵. Отже, наведені факти свідчать про можливе зародження у неандертальців знакової поведінки — дій, спрямованих на сприйняття, зберігання, переробку і передавання інформації в прямій чи опосередкованій формі³⁶.

Важливою ознакою матеріальної культури неандертальців є облаштування поховань. Вони відомі у різних заселених ними регіонах Євразії (Арсі-сюр-Кюр, Ла Шепель-о-Сен, Ла Феррасі, Ле Мустье, Ла Кіна, Ле Регурду, Рок де Марсаль, Спі, Амуд, Мезмайська печера, Тешик-Таш). Є вони і в Україні (Кіік-Коба, Заскельне VI). У краще збережених похованнях простежуються спеціально викопані ями. Але навіть якщо останніх не зафіксовано, стан деяких решток, відсутність на кістках погрозів хижаками свідчать про їх спеціальне захоронення, наприклад, під грудю каміння. Наприкінці ХХ ст. набули популярності погляди, що ототожнюють навмисність поховання неандертальців з наявністю у них перших

³² Лозовская О.В. Археологическое дерево как источник изучения каменного века. *Археологический альманах*. 2009. № 20. С. 23, 24.

³³ Carbonell E., Castro-Curel Z. Palaeolithic wooden artefacts from the abric Romani (Capellades, Barcelona, Spain). *J. of Archaeological Science*. 1992. V. 19, No. 6. P. 707—719.

³⁴ Cârciumaru M., Moncel M.H., Anghelinu M., Cârciumaru R. The Cioarei-Borosteni cave (Carpathian Mountains, Romania): Middle Palaeolithic finds and technological analysis of the lithic assemblages. *Antiquity*. 2002. V. 76, No. 293. P. 681—690.

³⁵ Stepanchuk V.N. Prolom II, a Middle Palaeolithic cave site in the eastern Crimea with non-utilitarian bone artefacts. *Proceedings of the Prehistoric Society*. 1993. V. 59, No. 1. P. 17—37.

³⁶ Шер Я.А., Вишняцкий Л.Б., Бледнова Н.С. *Происхождение знакового поведения*. Москва, 2004. С. 15, 65—69.

форм релігії, зокрема культу мертвих, уявлень про потойбічний світ³⁷. Однак з цим важко погодитися, оскільки в археологічних джерелах вони зазвичай відображені у вигляді свідчень наявності ритуалу — повторюваної поведінки, наділеної якимось символічним значенням. Проте ніде в межах неандертальського ареалу не вдалося простежити достовірних ознак поховального обряду: однакової пози та орієнтації небіжчиків, стандартизації набору та регулярності розміщення знахідок, які можна було б вважати поховальним та / або супровідним інвентарем. Тож на сьогодні правильніше було б говорити про санітарні причини виникнення поховань — намагання позбавитися від плоті, що гніє, аби не покидати зручну стоянку, зробити її придатною для подальшого проживання чи повторного використання³⁸. Отже, поховання, скоріше, були одним з елементів освоєння навколишнього середовища. Однак сам факт збереження решток померлих членів колективу неушкодженими свідчить про вищий рівень соціальних зв'язків у колективі неандертальців порівняно з групами архантропів, на стоянках яких жодного поховання досі не виявлено.

Неандертальці на історичних теренах сучасної України. В Україні до часу панування неандертальців відносяться пам'ятки віком від 130 до 40 тис. років тому, що відповідає середньому палеоліту за археологічною періодизацією. Його початок припадає на потепління між двома зледеніннями — ріським та вюрмським. Кліматичні умови того часу були навіть дещо м'якшими за сучасні. Внаслідок танення ріського льодовика рівень Світового океану був вищим, тож Крим був повністю ізольованим островом. Ландшафти території України загалом нагадували теперішні, однак межа лісостепу та степу проходила південніше за сучасну. В міру насування останнього — вюрмського — льодовика клімат ставав усе холоднішим і сухішим. Кількість лісів зменшувалась, зона степів збільшувалась, на півночі України часами поширювались тундролісостепи³⁹. У лісовій та лісостеповій зонах мешкали бізони, коні, гігантський та благородний олені, зубри, лосі, мамонти, носороги, у степах — сайгаки, коні, плейстоценові осли, бізони. Оскільки величезна маса води була скута льодовиком, рівень океану знижувався. Чорне море перетворилось на безстічне прісноводне озеро. Його живили переважно чотири великі ріки: Дунай, Дністер, Дніпро та Дон. Три останні несли талі води скандинавського, а Дунаєм стікали ще й води альпійського льодовиків. На місці Азовського моря та північної частини Чорного моря від мису Тарханкут у західному Криму до гирла Дунаю простягалися степи, серед яких височів масив Кримських гір.

На початку означеного періоду носії левалау-мустьєрської індустрії заселяли Закарпаття та Подністер'я, а на решті історичної території сучасної України жили

³⁷ Семенов Ю.И. *На заре человеческой истории*. Москва, 1989. С. 233; Смирнов Ю.А. *Мустьерские погребения Евразии. Возникновение погребальной практики и основы тафологии*. Москва, 1991. С. 5—9.

³⁸ Смирнов С.В. Релігійність неандертальця: аргументи за і проти. *Археологія*. 1997. № 1. С. 3—16.

³⁹ Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П., Передерій В.І. та ін. *Просторово-часова кореляція...* С. 116—127.

групи неандертальців, що залишили пам'ятки з мікоксською індустрією. На початку вюрму носії мікоку поширились і на Дністрі, а на Донбасі з'явилися носії мустьєрської традиції з платівчастою індустрією. У середині вюрму стоянки з левалуа-мустьєрською кременеобробкою зникли на Дністрі та Пруті, але з'явилися у Кримських горах. Там відповідне населення жило поруч з носіями мікоксських традицій, які також були поширені на решті території сучасної України. Наприкінці вюрму неандертальці — носії мікоксських традицій, залишилися лише на Пруті та у Криму. На решті території поширились носії нових технологій розколювання каменю⁴⁰.

Упродовж більшої частини середнього палеоліту територія України була освоєна краще, ніж у попередні часи, однак дуже нерівномірно. Найбільше пам'яток відповідного віку зафіксовано в Криму, Закарпатті, Подністер'ї та на Донецькому кряжі. Ці регіони могли виступати центрами пульсівного заселення інших територій в періоди сприятливих кліматичних умов, які позитивно позначалися на демографічній ситуації. У часи суворіших умов, що призводили до криз та скорочення населення, вони, навпаки, ставали прихистками — рефугіумами. Отже, нечисленні середньопалеолітичні пам'ятки Надпоріжжя (Орел, Круглик), Подесення (Мосолів Рів, Чулатів III), Житомирщини (Рихта, Житомирська стоянка), Буго-Дніпровського межиріччя (Андріївка 4), Подільської височини (Великий Глибочок, Пронятин, Буглів) є свідченням періодичних припливів і відтоків населення, а не постійного замешкання цих регіонів.

Завдяки роботам кількох поколінь археологів, зокрема активним міжнародним міждисциплінарним дослідженням початку ХХІ ст., однією з найкраще вивчених частин ареалу поширення неандертальців став Крим. Постійне і досить щільне заселення, значне різноманіття пам'яток дають змогу використовувати цей регіон як зразок для вивчення способів адаптації до природних умов часів останнього зледеніння. Цей період у Криму супроводжувався аридизацією клімату, а не похолоданням, як на континентальних територіях⁴¹. У степових ландшафтах, що переважали в той час у регіоні, домінували такі тварини, як гідрунтинівий кінь та сайга. У закритих лісових ландшафтах вузьких річкових долин та міжгір'їв водилися олені та кабани. Бідніше в Криму була представлена фауна північніших територій — мамонти та північні олені.

Більшість поселень неандертальців виявлено неподалік від берегів рік у районі другого пасма Кримських гір. Різний склад знахідок дає можливість говорити про два основних їх різновиди. Так, вирізняються короткочасні табори і стоянки з первинного розбирання тварин. У таборі мешкала вся соціальна група палеоантропів. Зазвичай вони розташовані у гротах та скельних навісах неподалік від джерел води. Тут виготовляли і використовували більшість знарядь, облаштовували вогнища, іноді обкладені камінням (Пролом II), викопували ями нез'ясованого призначення (Заскельне VI, Кіік-Коба). У таборах влаштовували поховання, відомі за знахідками з Кіік-Коби та Заскельне VI. Спорудження

⁴⁰ Чабай В.П. *Средний палеолит Крыма...* С. 261—263.

⁴¹ Там само. С. 206.

«житла» та «вітрового заслону», сліди яких раніше бачили у матеріалах відповідно Чокурчі I та Кіік-Коби, наразі не підтверджується⁴². Хоча за межами Криму, на стоянці Молодова I, розміщення кісток мамонта дає змогу розглядати їх як частину якоїсь «жилої структури»⁴³.

З табору певна частина дорослого населення вирушала на полювання. Імовірно, вони заганяли невелику групу тварин (коней чи сайгаків) у природну пастку — на край гірської куести чи у стрімку ущелину. Поруч з місцем вдалого полювання влаштовували тимчасові стоянки, де здобич розчленовували принесеними із собою чи виготовленими на місці знаряддями. Найкращі частини туш забирали в табори, де м'ясо з'їдали, а шкури використовували для різних потреб⁴⁴.

Видовий склад тваринних решток і характер їх утилізації на кількох пам'ятках передгір'їв Криму дає змогу припускати призначення цих сезонних таборів як місць збирання мертвих тварин під час харчових криз, скоріше за все, у найголодніший весняний період. Не виключено, що саме в такий спосіб, внаслідок збирання, а не полювання, на них потрапляли залишки бізонів, носорогів, а також мамонтів, кістки яких представлені черепами, тобто нем'ясними частинами туші⁴⁵.

Значні, а часто і надзвичайно потужні культурні відклади більшості середньопалеолітичних пам'яток Криму зазвичай складаються з багатьох (іноді десятків) тонких прошарків, кожен з яких відповідає одному або й кільком епізодам заселення. Тож характерною ознакою адаптації кримських палеоантропів була їх висока циклічна мобільність, що повторює мобільність основних промислових об'єктів — сайги та коня. Схоже, що впродовж року групи неандертальців ішли за стадами тварин, періодично повертаючись на місця своїх попередніх таборів, полюючи і розчленовуючи здобич в одних і тих самих місцях. Це свідчить про дуже високий рівень їх мисливської спеціалізації та відповідно значну залежність від основних промислових тварин⁴⁶. Водночас досконала адаптація до природних умов, які в регіоні не зазнали значних змін упродовж останнього зледеніння, забезпечила тривале збереження місцевої популяції неандертальців. Вони продовжували мешкати тут приблизно до 28 тис. років до н. е., тобто навіть у той час, коли більшу частину Європи заселяли винятково люди сучасного фізичного типу.

Зникнення неандертальців. Упродовж ХХ ст. для пояснення причин зникнення неандертальців було висунуто кілька провідних гіпотез. Одна з них наголошувала на нерозвиненості лобових часток їхнього мозку, що відповідають за асоціативне мислення та керують гальмівними процесами. Відповідно неандертальці поставали як вид з обмеженими розумовими здібностями, легко збуджувані та агресивні, схильні до постійних кривавих сутичок як між колективами,

⁴² Там само. С. 107, 188.

⁴³ Demay L., Péan S., Patou-Mathis M. Mammoths used as food and building resources by Neanderthals: Zooarchaeological study applied to layer 4, Molodova I (Ukraine). *Quaternary International*. 2012. V. 276—277. P. 212—226.

⁴⁴ Чабай В.П. *Средний палеолит Крыма...* С. 235, 236.

⁴⁵ Там само. С. 230, 234.

⁴⁶ Там само. С. 205—239.

так і всередині груп. Також ішлося про коротку тривалість їхнього життя та притаманний їм значний травматизм, що, зрештою, і призвело до їх депопуляції, тобто програванню спокійнішим, розумнішим та згуртованішим *Homo sapiens*.

Однак сучасні природничі науки довели, що за показниками середньої тривалості життя, яка внаслідок високої дитячої смертності становила близько 23 років⁴⁷, стресових ситуацій (хвороби та недоїдання), кількості та локалізації травм неандертальці майже не відрізняються від палеолітичної людини сучасного типу і навіть архаїчних суспільств недавнього минулого⁴⁸. Не справдилися і припущення про негативний вплив на народжуваність неандертальців їх бідного на вітаміни А, С, Е м'ясного раціону. За демографічними розрахунками, лише двовідсоткова різниця у смертності неандертальців та сапієнсів мала б призвести до повної заміни перших другими впродовж однієї тисячі років⁴⁹. Натомість археологічні дані свідчать, що цей процес виявився значно тривалішим (більш ніж у десять разів) у часі.

Змін зазнали і уявлення щодо розумової діяльності неандертальців. Нижня частина лобної кістки їхнього черепа виявилась потовщеною лише зовні за рахунок збільшених лобних пазух. Зліпки ендокранів засвідчили, що внутрішній контур передньої частини мозкової порожнини був так само вертикальним, як і у *Homo sapiens*⁵⁰. Отже, і лобові частки, що відповідають за інтелектуальну діяльність — мову, творче мислення, обрання рішень, планування, робочу пам'ять, художню творчість, контроль емоцій, мали бути однаковими. Реальна ж відмінність у будові мозку полягає в меншому об'ємі тім'яних часток неандертальця порівняно із сучасною людиною⁵¹. Нові дослідження будови тіла багатьох ссавців свідчать про відсутність прямої залежності між формою основи черепа, отже, розміщенням гортані та здатністю до відтворення звуків. Це позбавило підґрунтя погляди про нездатність неандертальців до повноцінного мовлення⁵². Про це свідчать і під'язичкові кістки неандертальців з Кебари (Ізраїль) та Сіма де лос Уесос (Іспанія), які не відрізняються від таких у *Homo sapiens*⁵³. Так само не знайдено відмінностей і у слуховому апараті обох видів.

⁴⁷ Бужилова А.П. *Homo Sapiens. История болезни*. Москва, 2005. С. 19.

⁴⁸ Underdown S. A comparative approach to understanding Neanderthal trauma. *Periodicum Biologorum*. 2006. V. 108, No. 4. P. 485—493.

⁴⁹ Zubrow E. The demographic modelling of Neanderthal extinction. *The Human revolution. Behavioral and biological perspectives on the origins of modern humans*. Edinburgh, 1989. P. 213—231; Вишняцкий Л.Б. *Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции*. Санкт-Петербург, 2008. С. 29.

⁵⁰ Bookstein F., Schäfer K., Prossinger H. et al. Comparing frontal cranial profiles in archaic and modern *Homo* by morphometric analysis. *The Anatomical Record*. 1999. V. 257, No. 6. P. 217—224.

⁵¹ Bruner E. Comparing endocranial form and shape differences in modern humans and Neandertals: A geometric approach. *PaleoAnthropology*. 2008. V. 2008. P. 93—106.

⁵² Fitch W.T. Fossil cues to the evolution of speech. *The cradle of language*. Oxford, 2009. P. 112—134.

⁵³ Martínez I., Arsuaga J.L., Quam R. et al. Human hyoid bones from the middle Pleistocene site of the Sima de los Huesos (Sierra de Atapuerca, Spain). *J. of Human Evolution*. 2008. V. 54, No. 1. P. 118—124.

Складність промислових процесів, пов'язаних із загінним полюванням, передбачає високий ступінь координації дій, взаємодопомоги, низьку конфліктність. Хрестоматійним став приклад решток неандертальця з Шанідару. Попри сильний артрит, який не давав йому змоги рухатися, члени групи дбали про свого родича до його смерті. Звісно, для неандертальців засвідчено й канібалізм, як у Муля-Герсі на півдні Франції⁵⁴ та Гойє в Бельгії⁵⁵, і сутички, які залишали специфічні сліди на кістках, що могли бути завдані лише кам'яними знаряддями (Шанідар, Сен-Сезер)⁵⁶. Однак усе це не меншою мірою було притаманне і людям сучасного фізичного типу.

Тож за останніми дослідженнями *Homo neandertalensis* постає як приклад чудової адаптації гомінідів до природних умов свого ареалу, про що свідчить стотисячорічна історія існування цього виду. Не виключено, що з появою *Homo sapiens* неандертальці програли жорстку конкуренцію цьому екологічно близькому виду не через якісь вади, а лише внаслідок своєї меншої чисельності і відповідно меншого генетичного різноманіття. Різниця у демографічному потенціалі особливо помітна у порівнянні ареалів обох видів. Для неандертальців — це довга, але відносно вузька смуга, що простяглася від Атлантики до Алтаю, а для *Homo sapiens* — всі території Старого світу на південь від неї, включно з Африкою. Приплив на північ нового населення призводив до поступового скорочення ефективного розміру популяції неандертальців, що, своєю чергою, спричинило інбридинг — близькоспоріднене схрещування, яке значно прискорило їх остаточне зникнення⁵⁷. Проте сам процес зміни одного виду іншим розтягнувся на тисячі років. Час, упродовж якого вони співіснували на одних територіях, прийнято називати «перехідним періодом».

⁵⁴ Defleur A., White T., Valensi P. et al. Neanderthal cannibalism at Moula-Guercy, Ardeche, France. *Science*. 1999. V. 286, No. 5437. P. 128—131.

⁵⁵ Rougier H., Crevecoeur I., Beauval C. et al. Neanderthal cannibalism and Neanderthal bones used as tools in Northern Europe. *Scientific Reports*. 2016. V. 6: 29005. P. 1—11.

⁵⁶ Churchill S.E., Franciscus R.G., McKean-Peraza H.A. et al. Shanidar 3 Neanderthal rib puncture wound and paleolithic weaponry. *J. of Human Evolution*. 2009. V. 57, No. 2. P. 163—178.

⁵⁷ Sánchez-Quinto F., Lalueza-Fox C. Almost 20 years of Neanderthal palaeogenetics: adaptation, admixture, diversity, demography and extinction. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*. 2015. V. 370: 20130374. P. 1—8.

НОМО SAPIENS НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ЛЬОДОВИКОВОЇ ДОБИ

Походження людини сучасного фізичного типу. Тривалий час у науковій літературі точиться суперечка між двома основними поглядами на проблему походження *Homo sapiens* — моноцентристським та поліцентристським. Прибічники першого з них вважають, що анатомічно сучасні люди розселилися по всьому світу з території Африки. Прибічники другого відстоюють незалежне виникнення нашого виду в Африці, Азії та Європі на базі місцевих предкових видів гомінідів. На сьогодні аргументованішими є погляди моноцентристів, адже в Африці *Homo sapiens* з'явилися раніше, ніж на інших континентах.

Перші люди, фізичний тип яких майже не відрізняється від сучасного, сформувалися на базі місцевих східноафриканських *Homo erectus* приблизно 230 тис. років тому. Гомінідів перехідного до *Homo sapiens* виду відносять або до «людини гейдельберзької», або до окремих, поширених лише в Африці, видів — «людина родезійська» (*Homo rhodesiensis*) та «людина-гельмей» (*Homo helmei*), названих за місцями відповідних знахідок. Завершення процесу становлення анатомічно сучасної людини найкраще демонструє череп з пам'ятки Омо, дослідженої неподалік оз. Туркана в Ефіопії⁵⁸. Його аргон-аргонова дата вказує на час приблизно 233 тис. років тому⁵⁹.

На початку пізнього плейстоцену люди сучасного типу Східної Африки розселились у центрі та на півдні континенту, а близько 120 тис. років тому вийшли за його межі. На Близькому Сході вони відомі за знахідками з гrotів Схул та Кафзах. Проте схоже, що їх перебування там було не дуже тривалим,

⁵⁸ Вишняцкий Л.Б. *Культурная динамика...* С. 16.

⁵⁹ Vidal C.M., Lane C.S., Asrat A. et al. Age of the oldest known *Homo sapiens* from eastern Africa. *Nature*. 2022. Vol. 601. P. 579—583.

адже на проміжку 70—45 тис. років тому регіон заселили вихідці з Європи — неандертальці (знахідки з печер Амуд і Кебара).

Наступна хвиля розселення *Homo sapiens* у середині пізнього плейстоцену охопила фактично всю Євразію, крім її найпівнічнішої частини. Також вважається, що, розпочавшись орієнтовно 65—60 тис. років тому, міграція спочатку мала винятково східний вектор і поширювалась в межах тропічної зони, досягнувши Австралії приблизно 45 тис. років тому. Пізніше з цих теренів групи людей переселялись на північ — в Європу, Центральну та Північно-Східну Азію. Частина цих *Homo sapiens* потрапила і на територію сучасної України. Їхня поява тут засвідчена значними змінами в матеріалах археологічних пам'яток: новими типами знарядь, прикрасами, організацією поселень, що не були відомими з попередніх часів.

Перехідний період. Сформувавшись орієнтовно 200 тис. років тому, анатомічно сучасні люди досить довго не відрізнялися за способами адаптації до природного середовища від інших представників роду *Homo*. Як і частина неандертальців Європи, вони виготовляли знаряддя у левалузській техніці, не демонстрували особливих відмінностей у своїй соціальній організації. Однак приблизно 50 тис. років тому *Homo sapiens* сходу та півночі Африки оволоділи досконалішою технологією обробки каменю та кістки, почали робити прикраси. Ця зміна позначила початок нового археологічного періоду — верхнього палеоліту.

В археологічних матеріалах найпомітнішим маркером «класичного» верхнього палеоліту є крем'яні інструменти, в яких основною заготовкою для виготовлення знарядь стали стандартизовані довгі тонкі сколи — пластини. Для їх серійного отримання знадобилися нові типи нуклеусів. З пластин за допомогою ретуші виготовляли набір різноманітних спеціалізованих інструментів. Йдеться про вістря для оснащення мисливської зброї, скребачки для вичинення шкур, проколки, ножі, а також численні знаряддя для роботи з твердими органічними матеріалами: різці, свердла, долота, стамески. Використання останніх пов'язане з поширенням нових видів обробки кістки та рогу — різання, пиляння, стругання, свердління та шліфування. Застосування цих технік надзвичайно розширило асортимент кістяних виробів, до якого входили шила та голки (зокрема з «вушком»), мотики, лопатки, вістря гарпунів, списів та дротиків тощо. Важливою технічною новачкою стали складні вироби, що поєднували пружність і міцність кістяної оправы та гостроту вставлених у неї різальних лез, набраних з крем'яних пластин-вкладнів⁶⁰. Однак, поза сумнівом, головною відмінністю верхнього палеоліту слід вважати активне естетико-символічне освоєння людиною навколишнього світу, про що свідчать прикраси з кістки, зубів, мушель, каменю, орнаменти та сюжетні зображення, нанесені на ужиткові предмети, елементи житлових конструкцій та природні об'єкти.

Примітно, що не кожному з названих новачок варто пов'язувати лише з людьми сучасного типу. Ще до появи останніх у кам'яному та інколи кістяному інвентарі гомінідів Африки, Близького Сходу та Європи часом з'являлися, розвивалися,

⁶⁰ Нужний Д.Ю. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ, 1992.

однак згодом зникали вироби верхньопалеолітичних типів. Наприклад, більш як 200 тис. років тому в Леванті була поширена специфічна ябрудійська індустрія, носії якої володіли технологією виготовлення пластин, робили скребачки та різці⁶¹. Частина нанесених вохрою абстрактних зображень (лінії, крапки, диски) та трафаретів рук у печерах Піренейського півострова мають ураноторієве датування, яке засвідчує їх існування майже 60 тис. років тому, тобто вони належать до часу, для якого знахідки решток *Homo sapiens* в Європі невідомі⁶². Отже, технічний потенціал для цих новацій існував уже в середньому палеоліті, але використовувався епізодично, імовірно, як відгук на певні кризові явища. Успішне подолавання криз сприяло відновленню більш звичних технологій та моделей поведінки⁶³. Проте розповсюдження прогресивних виробів орієнтовно 50 тис. років тому стало найпотужнішим, найбільш комплексним та незворотним. Очевидно, що до їх появи спричинилася особливо масштабна криза.

Схоже, що внаслідок демографічного вибуху, який стався приблизно 60 тис. років тому в Африці й спричинив міграцію звідти людей сучасного типу на схід та північ, у якийсь момент всі придатні для життя ареали виявилися заселеними. Відповідно тиск на ресурси зростав, а вільних територій для відтоку населення не залишилося. Тому чергове погіршення природних умов унаслідок звичайного для льодовикової доби коливання клімату, що перед цим представники роду *Homo* переживали десятки разів, зумовило незворотну інтенсифікацію розвитку культури⁶⁴.

Ускладнення матеріальної культури у часовому проміжку 50—30 тис. років тому стало універсальною адаптаційною реакцією різних видів палеоантропів на кризові явища, від яких вони потерпали. Археологи фіксують це за небувалим до того сплеском індустрійного розмаїття в матеріалах пам'яток різних частин Євразії. Встановлено, що носіями одних індустрій, наприклад, шательперону Франції, були неандертальці, які виготовляли досить розвинуті кістяні вироби та прикраси, а також крем'яні знаряддя, характерні як для муст'є, так і для верхнього палеоліту. Біологічний вид носіїв низки інших технокомплексів не встановлено. Зокрема, це стосується носіїв селетської індустрії Центральної Європи, названої за печерою Селета в Угорщині. Їхня кременеобробка орієнтувалась на отримання відщепів, а в наборі знарядь типові мікокські біфаси та скребла сусідять зі скребачками й нечисленними різцями⁶⁵.

⁶¹ Vishnyatsky L.B. The Pre-Aurignacian and Amudian as Intra-Yabrudian-Episode. *Toward modern humans: Yabrudian and Micoquian, 400-50 kyears ago*. Oxford, 2000. P. 145—151.

⁶² Hoffmann D.L., Standish C.D., García-Diez M. et al. U-Th dating of carbonate crusts reveals Neandertal origin of Iberian cave art. *Science*. 2018. V. 359, No. 6378. P. 912—915.

⁶³ Вишняцкий Л.Б. *Культурная динамика...* С. 39—69, 192.

⁶⁴ Там само. С. 198.

⁶⁵ Svoboda J., Simán K. J. The Middle-Upper Paleolithic transition in Southeastern Central Europe (Czechoslovakia and Hungary). *J. of World Prehistory*. 1989. V. 3, No. 3. P. 283—322; Вишняцкий Л.Б. *Культурная динамика...* С. 128—135, 149—155.

До появи описаних специфічних індустрій могло призвести загострення конкуренції гомінідів унаслідок кризи, спричиненої розселенням *Homo sapiens* з Близького Сходу, що, за останніми даними, розпочалося приблизно 48 тис. років тому. З цими переселенцями пов'язують нечисленні та поки що недостатньо вивчені пам'ятки Балкан, Центральної та частини Східної Європи з індустріями типу Бачо Кіро і Богуніце, названими за стоянками, дослідженими відповідно у Болгарії та Моравії⁶⁶. Їм притаманне пластинчасте розколювання, виготовлення скребачок та різців, що поєднується з виробництвом типових для мустьє левауазьких вістер та скребел. Ранніші пам'ятки з подібними матеріалами відомі на Близькому Сході як еміранська індустрія. Хвиля поширення подібних традицій простежується і в Центральній Азії, аж до стоянки Кара-Бом на Алтаї⁶⁷.

Описану першу хвилю розселення змінив набагато краще вивчений рух носіїв індустрій так званого оріньякського технокомплексу, названого за пам'яткою Оріньяк у Франції. Це були *Homo sapiens* з вираженою верхньопалеолітичною кременеобробкою, розвинутим виробництвом знарядь з кістки, прикрасами та проявами образотворчого мистецтва. Генезис цієї людності пов'язують із носіями індустрій Ахмар Близького Сходу та Барадост гір Загросу. У період приблизно між 38 та 30 тисячоліттями тому її представники заселили значні території на півдні та в центрі Європи, а також західну частину Азії⁶⁸, поступово замінивши там місцевих неандертальців та нащадків, імовірно, людей сучасного типу першої хвилі розселення.

Отже, не менш як десять тисяч років на території Європи пліч-о-пліч мешкали представники двох біологічних видів людини — *Homo sapiens* та *Homo neandertalensis*. Цей відтинок часу прийнято виділяти у «перехідний» період. Найбільшою інтригою в його дослідженні є проблема наявності чи відсутності та характеру взаємодії людей сучасного типу і неандертальців. Зі швидким прогресом біології все вагоміший внесок у розгляд цього питання робить генетика.

Після розшифрування геному неандертальця було встановлено, що його мітохондріальна ДНК відрізняється від людської в 3—3,5 рази сильніше, ніж у різних представників усередині нашого виду. Однак за приблизно 500 тис. років, що минули від моменту роз'єднання філогенетичних ліній *Homo sapiens* та неандертальців до початку перехідного періоду⁶⁹, репродуктивний бар'єр між ними ще не з'явився або принаймні не набув остаточного характеру. Про це свідчить той факт, що до 3 % геному сучасних людей, які живуть за межами Африки, зберігає

⁶⁶ Kozłowski J.K. Early Upper Paleolithic Levallois-Derived industries in the Balkans and in the Middle Danube Basin. *Anthropologie* (Brno). 2004. V. 42, No. 3. P. 263—280.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Otte M., Kozłowski J. Constitution of the Aurignacian through Eurasia. *The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes: Dating, Stratigraphies, Cultural Implications*. Lisboa, 2003. P. 19—28.

⁶⁹ Mendez F.L., Poznik G.D., Castellano S., Bustamante C.D. The divergence of Neanderthal and modern human Y chromosomes. *The American J. of Human Genetics*. 2016. V. 98, No. 4. P. 728—734.

специфічний неандертальський характер. Водночас у ДНК африканських популяцій цих послідовностей немає. Отже, після виходу ранніх сапієнів з Африки вони мали статеві контакти з неандертальцями⁷⁰.

Відкриття палеогенетики надали додаткових аргументів поглядам, що пояснювали появу частини індустрій Західної, Центральної та Східної Європи перехідного часу не адаптаційними змінами, а мирним співіснуванням представників двох видів, що призвело до змішування характерних рис, «симбіотичності» їх матеріальної культури. Проте подальші дослідження змушують до обережніших висновків. Так, вивчення добре збереженої ДНК стегнової кістки фізично сучасної людини з Усть-Ішима, випадково знайденої на березі Іртиша у Східному Сибіру, свідчить, що неандертальські послідовності в геномі *Homo sapiens* були вже 45 тис. років тому і водночас є довшими, ніж у сучасного населення Європи та Азії. Це вказує на їх появу приблизно за 7—13 тис. років до народження усть-ішимської людини⁷¹. Близький результат отримано і під час вивчення ДНК людини зі стоянки Костенки 14 на Середньому Дону⁷². Отже, перші *Homo sapiens* Європи та Центральної Азії могли прийти на ці території, вже несучи у собі неандертальські гени. Тоді зоною відповідних контактів має бути Середній Схід, де обидва види певний час мешкали поруч перед початком розселення людей сучасного типу на північ, що датується орієнтовно 50 тис. років тому. Відповідно походження європейських індустрій перехідного часу залишається поза зв'язком із взаємодією місцевих неандертальців та людей сучасного типу.

Перехідний період на півдні Східної Європи, зокрема на території України, тривав у приблизному часовому проміжку 38/36—29/28 тис. років тому. Його початок визначається за появою перших пам'яток з оріньякською індустрією, що однозначно асоціюється з людиною сучасного типу, а кінець — із датуванням найпізніших пам'яток із мікоксською індустрією, що однозначно асоціюються з неандертальцями⁷³.

Упродовж перехідного періоду різні території сучасної України належали до двох зон, що різнилися за кліматом, рослинністю, тваринним світом. Північніші та східні входили до південно-західної частини великого ареалу, що характеризувався в основному тундровими, лісотундровими та тайговими з переважанням ялини ландшафтами, сформованими у холоднішому та вологішому кліматі. У фауні тут домінував широкопалий кінь. На заході та півдні були поширені степи та лісостепи, сформовані у сухіших і тепліших умовах. У закритих ландшафтах тут у тепліші періоди переважали дубово-грабові, а у холодні — сосново-березові

⁷⁰ Sankararaman S., Patterson N., Li H. et al. The Date of Interbreeding between Neandertals and Modern Humans. *PLoS Genetics*. 2012. V. 8, No. 10: e1002947. P. 1—9; Fu Q. et al. The genetic history of ice age Europe. *Nature*. 2016. V. 534, No. 7606. P. 200—205.

⁷¹ Fu Q., Li H., Moorjani P. et al. Genome sequence of a 45,000-year-old modern human from western Siberia. *Nature*. 2014. V. 514, No. 7523. P. 445—450.

⁷² Seguin-Orlando A., Korneliusson T.S., Sikora M. et al. Genomic structure in Europeans dating back at least 36,200 years. *Science*. 2014. V. 346, No. 6213. P. 1113—1118.

⁷³ Чабай В.П. *Средний палеолит Крыма...* С. 266.

ліси. Головними представниками фауністичного комплексу були кінь та північний олень, меншою мірою — мамонт⁷⁴.

Основними мешканцями північно-східної зони на проміжку у 36—26 тис. років тому були носії кременеобробки, що нагадує селет Центральної Європи, а тому названої «східноселетським» технокомплексом. Найкраще його представляють пам'ятки так званої стрелецької індустрії, знайдені переважно на Середньому Дону (Костенки 12, шари III та Ia, Костенки I, шар V, Костенки I I, шар V), але відомі й далі на схід, до Передуралля (Гарчі 1). Пластини для їх інвентарю не характерні. Тонкі двобічно оббиті трикутні та листоподібні вістря виявлено тут поруч зі скреблами та типовими верхньопалеолітичними виробами — скребачками. Фізичний тип носіїв індустрії визначено як *Homo sapiens* і найкраще засвідчено унікальними похованнями на одній з найпізніших стрелецьких пам'яток — стоянці Сунгир на р. Клязьма в басейні р. Ока⁷⁵. Долиною Дону, дельта якого на той час знаходилася в районі сучасної Керченської протоки, вони періодично потрапляли до Приазов'я, де залишили пам'ятку Бирюча Балка 2, шар 3 із датою приблизно 31,5 тис. років тому⁷⁶, а також у Східний Крим, де на р. Бурульча досліджено пам'ятку зі східноселетською індустрією Буран-Кая III, шар С, датовану приблизно 32 тис. років тому⁷⁷.

У південно-західній зоні — у Попрутті та Криму — спочатку мешкали неандертальці з мікоксською індустрією, а також люди невстановленого біологічного виду — носії мустьєрського технокомплексу Криму та індустрії типу Богуніце на Поділлі. В Україні остання відома за шаром VI стоянки Куличівка у м. Кременець, датованим 39—37 тис. років тому⁷⁸. В українському Закарпатті до того ж часу належать дві індустрії, представлені шаром II Королево II, шаром I-а Королево I та шаром 3 Сокирниць 1-А⁷⁹. Фізичний тип їх носіїв також невідомий, хоча абсолютно верхньопалеолітичний характер відповідних матеріалів, які не мають близьких аналогів, швидше вказує на людину сучасного типу.

⁷⁴ Чабай В.П. *Средний палеолит Крыма...* С. 295; Його ж. Роль кримського мікока в поисках генетической подосновы костенковско-стрелецкой культуры. *Археол. альманах*. 2009. № 20. С. 131, 133.

⁷⁵ Сукачев В.Н., Громов В.И., Бадер О.Н. *Верхнепалеолитическая стоянка Сунгирь*. Москва, 1966; Алексеева Т.И., Бадер Н.О. (отв. ред.). *Homo Sungirensis: Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования*. Москва, 2000.

⁷⁶ Матюхин А.Е. Бирюча Балка 2. Многослойный палеолитический памятник на Северском Донце. *Археологические вести*. 2007. № 14. С. 20—42.

⁷⁷ Чабай В.П. Особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту. *Stratum plus*. 2000. № 1. С. 64—67, 76—79; Маркс Э.Э., Монигал К. Конец среднего и начало верхнего палеолита в Крыму в свете материалов стоянки Буран-Кая III. *Там само*. С. 89—91.

⁷⁸ Škrdla P., Sytnyk O., Koropets'kyi R. New observations concerning Kulychivka site, layer IV. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2016. Вип. 20. С. 15—25.

⁷⁹ Gladilin V.N., Demidenko Yu.E. Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo. *Anthropologie*. 1989. V. 27, No. 2/3. P. 143—178; Monigal K., Usik V., Kulakovskaya L., Gerasimenko N. The beginning of the Upper Paleolithic in Transcarpathia, Ukraine. *Antropologie (Brno)*. 2006. V. 44, No. 1. P. 61—74.

Достеменні представники виду *Homo sapiens* — носії оріньякської технології кременеобробки — приблизно 36—35 тис. років тому почали розселятись із заходу у Причорномор'я, де вони залишили стоянки Сюрень I, шари «Н» та «Г» у Південно-Західному Криму, Чулек I у Нижньому Подонні, нижній шар Кам'яномостівської печери в басейні р. Кубань на північно-західному Кавказі ⁸⁰. Крім Причорномор'я, в Україні стоянки оріньякського технокомплексу, старші за 30 тис. років тому, відомі у Закарпатті (Берегове I, шар I) ⁸¹. Дещо молодший вік, можливо, має непродатована стоянка Ворона III у Надпоріжжі ⁸². Оріньякська кременеобробка характеризується використанням трьох різновидів заготовок знарядь: відщепів, великих масивних пластин та дрібних видовжених, дещо скручених у профілі, сколів, отриманих під час виготовлення так званих кареноїдних різців та скребачок. Відповідно останні відігравали ще й роль своєрідних нуклеусів. У Криму носії оріньяку співіснували з одними з найпізніших неандертальців Європи, що фіксується поперемінним заселенням ними скельного навісу Сюрень. Проте вони не залишили жодних археологічних слідів взаємодії та взаємних впливів ⁸³.

Терени України перед, під час та після максимуму останнього зледеніння.

Часовий проміжок між 28 та 12 тис. років тому в археологічній періодизації щодо України відповідає середній та пізній порі верхнього палеоліту. За межу між ними зазвичай приймають початок температурного мінімуму останнього, вюрмського, зледеніння — приблизно 21 тис. років тому. Отже, на середню пору верхнього палеоліту припадає поступове похолодання. У цей час у прильодовикових степах Європи, де мешкали стада мамонтів, панують традиції граветського технокомплексу, названого за гротом ла Гравет на південному заході Франції. Мамонт був центральним об'єктом культури носіїв граветських традицій — основним джерелом м'ясної їжі, сировини для знарядь, будівельного матеріалу для жител, палива для багать. Своєрідною була і граветська кременеобробка, спрямована на виготовлення достатньо широких пластин, з яких робили більшість знарядь, зокрема кілька видів вістер та вкладнів з притупленим краєм. Останні використовували для оснащення виготовлених з кістки наконечників дротиків — основної мисливської зброї граветських мисливців на великих стадних тварин прильодовикової зони. Матеріальна культура саме граветських пам'яток має ознаки, найбільш упізнавані, коли йдеться про верхній палеоліт Європи, — житла з кісток мамонта,

⁸⁰ Demidenko Yu.E. The European Early Aurignacian of Krems-Dufour type industries: A view from Eastern Europe. *Préhistoire Européenne*. 2000—2001. V. 16—17. P. 147—162.

⁸¹ Усик В. Верхній палеоліт Закарпаття: хронологія і культурна приналежність оріньяка Берегове I. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 49—67.

⁸² Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона III на дніпровських порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи. *Археол. альманах*. 1994. № 3. С. 204—216.

⁸³ Чабай В.П. Особенности перехода ...; Його ж. Крым в контексте variability среднего палеолита Восточной Европы. *Вариабельність середнього палеоліту України: Матеріали круглого столу*. Київ, 2003. С. 78—105; Його ж. *Средний палеолит Крыма...* С. 295—297.

натуралістичну скульптуру, провідним сюжетом якої є зображення жінок з гіпертрофованими формами — так званих палеолітичних Венер, а також скульптурні, гравійовані та живописні зображення основних об'єктів полювання: мамонтів, бізонів, коней та оленів.

Найранніші граветські пам'ятки віком, що дещо перевищує 30 тис. років, знаходяться в Чехії, Угорщині, Австрії, на півдні Польщі. Щодо генезису цих традицій точаться дискусії⁸⁴. З Центральної Європи граветські індустрії поширились на величезних просторах від Атлантики до Середнього Дону. На заході континенту сформувався перигордійський варіант граветських традицій. Територія України належить до зони так званого східного гравету, що простяглася від Моравії на схід. Достеменно граветські пам'ятки добре представлені у Подністер'ї (Молодово V, шари 10—7, Дорошівці III, Кормань IV, 7—5-й шари, Галич I, Межигірці I) та на Волині (Збитенка I)⁸⁵. Схоже, що з Дністра носії граветських традицій потрапили і в Побужжя, де залишили 8-й та 7-й шари стоянки Володимирівка і стоянки-майстерні Троянове 4 у басейні р. Синюха⁸⁶. У степовому Причорномор'ї та на схід від Дніпра в межах України граветських пам'яток поки не знайдено. Можливо, поширення тут відповідного технокомплексу зупинила наявність носіїв традицій городцовської індустрії східного походження⁸⁷. До останньої дехто з дослідників відносить верхній шар стоянки Міра неподалік Запоріжжя віком 26—28 тис. радіокарбонів років⁸⁸.

У час максимуму похолодання приблизно 22—19 тис. років тому північ Європи збезлюдніла. Центральна Європа, затиснута між двома льодовиками — скандинавським на півночі та альпійським на півдні, стала малопридатною для життя. В Україні в цей час з'являються пам'ятки так званого епі-ориньякського технокомплексу⁸⁹. Їх об'єднує певний технологічний архаїзм — зменшення ролі знарядь на пластинах, місце яких посіли відщепи та дрібні сколи, отримані під час виготовлення кареноїдних різців та скребачок. У Причорномор'ї — це стоянки Рашків VII та VIII в Молдові, Анетівка I та Сагайдак I в Україні, Муралівка в Росії. На півночі до

⁸⁴ Kozłowski J.K. The origin of the Gravettian. *Quaternary International*. 2015. V. 359—360. P. 3—18.

⁸⁵ Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд. *Археологія*. 1998. № 4. С. 55—64; Нужний Д.Ю. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ, 2015. С. 13—64.

⁸⁶ Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М., Озеров П.І. Гравет Центральної України. *Кам'яна доба України*. 2013. Вип. 15. С. 106—174.

⁸⁷ Демиденко Ю.Э. Граветт Большого Северного Причерноморья в контексте верхнего палеолита Восточной Европы. *Stratum plus*. 2018. № 1. С. 273.

⁸⁸ Степанчук В.Н. *Нижний и средний палеолит Украины*. Черновцы, 2006. С. 202—203; Аникович М.В., Анисюткин Н.К. Ранняя пора верхнего палеолита Юга Русской равнины («степная зона») / Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. *Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии*. Санкт-Петербург, 2007. С. 203—206.

⁸⁹ Демиденко Ю.Э., Шкрдла П., Риос-Гараизар Ж. Эпи-ориньяк с сагайдакско-мураловскими микролитами на юге Восточной Европы и его европейские перспективы. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 3 (24). С. 38—52.

них тяжіють індустрії з кареноїдними виробами синхронних пам'яток Оболоння на Чернігівщині, Овруч I на Житомирщині, Гордашівка на Черкащині.

Через кілька тисячоліть на всій території України поширюються пам'ятки епіграветського технокомплексу. Їх матеріали продовжують граветські традиції у дещо зміненому вигляді — зі спрощеним набором виробів та уніфікацією прийомів отримання заготовок і виготовлення знарядь. Це свідчить не про деградацію кременеобробки, а про досягнення нею максимальної ефективності завдяки оптимальному сполученню сировини та часу, необхідних для виготовлення готового знаряддя⁹⁰. В мобільному мистецтві панує гравіювання геометричних орнаментів на бивні, натуралістичні зображення та скульптура стають схематизованішими. Носії епіграветських традицій були спеціалізованими мисливцями на великих стадних тварин — оленів, коней, бізонів. У північних районах полювали ще й на мамонта.

Епіграветські пам'ятки виявлено у Середньому Подністер'ї (Молодова V, шари 1а, 2)⁹¹, на Волині (Бармаки, Довгиничі, Збраньки, Шоломки 1)⁹², в Подесенні (Мізін, Бугорок, Бужанка 2)⁹³, Центральній Україні (Гінці, Семенівка 1, 2, 3, Фастівська стоянка, Межиріч, Добранічівка, Журавка, Володимирівка)⁹⁴, Надпоріжжі (Кайстрова Балка 6, Підпоріжний II, Балка Канцерка, Осокорівка)⁹⁵, Подонеччі та Приазов'ї (Ями, Федорівка, Амвросіївка, Рогаликські стоянки)⁹⁶, Нижньому Подніпров'ї та Присивашші (Дмитрівка, Любимівка III, Солоне Озеро VI)⁹⁷, Степовому Побужжі (Анетівка II)⁹⁸, передгірному Криму (Буран-Кая III

⁹⁰ Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*. 2000. № 2. С. 54.

⁹¹ Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. *Археология. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда*. Москва, 1987. С. 67—77.

⁹² Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу... С. 37—56; Його ж. *Верхній палеоліт...* С. 133—209.

⁹³ Шовкопляс И.Г. *Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху*. Киев, 1965; Хлопачев Г.А. Абсолютный и относительный возраст стоянки Бугорок: естественно-научные и археологические данные. *Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я* (Археологічний альманах № 31). Київ, 2014. С. 81—98; Ступак Д.В. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни. *Археологія*. 2011. № 1. С. 51—68.

⁹⁴ Iakovleva L., Djindjian F., Maschenko E.N. et al. The late Upper Palaeolithic site of Gontsy (Ukraine): A reference for the reconstruction of the hunter-gatherer system based on a mammoth economy. *Quaternary International*. 2012. V. 255. P. 86—93; Нужний Д.Ю. *Верхній палеоліт...* С. 210—366; Черныш О.П. *Володимирівська палеолітична стоянка*. Київ, 1953.

⁹⁵ Смирнов С.В. *Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя*. Київ, 1973; Нужний Д.Ю. *Верхній палеоліт...* С. 379—394.

⁹⁶ Кротова О.О. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ, 2013; Горелик А.Ф. *Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины*. Киев; Луганск, 2001.

⁹⁷ Оленковский Н.П. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*. Херсон, 1991.

⁹⁸ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2*. Киев, 1989.

(гор. 6.1, 6.2), Вишенне II)⁹⁹. Їх дати укладаються в діапазон 18—11 тис. років тому. За специфікою крем'яних виробів у межах технокомплексу виділяють низку індустрій, які нерідко називають типами пам'яток, або «культурами»: мізинську та юдіновську — на Десні, межирицьку — у Середньому Подніпров'ї, овруцьку — на Волині, пізньомолодовську — на Дністрі, анетівську — у степовому Побужжі, осокорівсько-рогалицьку — на Сіверському Дінці.

Спосіб життя мисливців прильодовикової зони та надчорноморських степів. Описуючи спосіб життя верхньопалеолітичної людності України, варто виділити його базові ознаки, притаманні всім територіям і хронологічним відтинкам, та локальні характеристики, що виникли як спосіб адаптації до конкретних географічних умов.

Способи добування їжі впродовж верхнього палеоліту залишалися винятково привласнювальними. Хоча люди сучасного типу проживали у тих самих природних умовах, що й неандертальці, їхній раціон був різноманітнішим. Навіть далеко на півночі, у холодній прильодовиковій зоні, вони знаходили та споживали рослинну їжу, що засвідчено даними хімічного аналізу кісток, характерною зношеністю зубів, а також знахідками спеціальних кам'яних знарядь, призначених для подрібнення твердих рослинних продуктів¹⁰⁰. Це сприяло виживанню під час криз, коли в умовах зростання щільності населення традиційні м'ясні ресурси з якоїсь причини ставали недоступними.

Ще однією поведінковою адаптацією людини став спосіб забезпечення теплового балансу з навколишнім середовищем. Оскільки як вид *Homo sapiens* сформувався у теплих умовах тропічної зони Африки, конституція нашого тіла спрямована на подолання передусім не холодного, а теплового стресу. Переселення людей на холодніші території було настільки стрімким, що біологічні механізми адаптації до них, які мали неандертальці, розвинулись не встигли. Тож їх місце заступили специфічні навички, спрямовані на максимальне збереження тепла, — будівництва тимчасових і стаціонарних жител та пошиття досконалого одягу, який щільно прилягає до тіла, голови та кінцівок, зберігаючи у кілька разів більше тепла, ніж одяг вільного крою¹⁰¹. Саме такий хутрянний одяг, на думку більшості вчених, зображено на фігурках людей, вирізаних з бивня мамонта мешканцями верхньопалеолітичних стоянок Мальта та Буретъ на р. Ангара у Східному Сибіру¹⁰². Потреба його виготовлення зумовила появу розвиненого набору вузько-

⁹⁹ Яневич О.О. Буран-кайська культура граветту Криму. *Археологія*. 2000. № 2. С. 20—30.

¹⁰⁰ Richards M.P., Pettitt P.B., Stiner M.C., Trinkaus E. Stable isotope evidence for increasing dietary breadth in the European mid-Upper Paleolithic. *Proceeding of the National Academy of Sciences*. 2001. V. 98. P. 6528—6532; El Zaatari S., Hublin J.-J. Diet of Upper Paleolithic modern humans: Evidence from microwear texture analysis. *American J. of Physical Anthropology*. 2014. V. 153, No. 4. P. 570—581; Revedin A., Longo L., Lippi M.M. et al. New technologies for plant food processing in the Gravettian. *Quaternary International*. 2015. V. 359—360. P. 77—88.

¹⁰¹ Gilligan I. Neanderthal extinction...

¹⁰² Окладников А.П. Палеолитическая статуэтка из Бурети (раскопки 1936 г.). *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1941. № 2. С. 104—108.

спеціалізованих інструментів: кам'яних скребачок для вичинювання шкур, кам'яних та кістяних проколов для їх проколювання і справжніх кістяних голок з вушком для зшивання.

Потреба в спеціалізованому полюванні на дрібних тварин — песців, вовків, росомах та лисиць, які мають низьку харчову цінність, але дають добре хутро, могла посприяти ще одному нововведенню, яке, утім, недостатньо чітко фіксується в археологічних знахідках. Йдеться про використання перших механічних пристроїв: пасток, важеля — списометалки (так званого атлатля), лука зі стрілами. Маркером застосування останніх є характерні пошкодження, притаманні саме оснащенню дистанційної зброї, зафіксовані на невеликих загострених вістрях з крем'яних пластин, які вперше з'явилися в європейських мисливців приблизно 30 тис. років тому¹⁰³. Важливу роль у підвищенні ефективності полювання відіграло приручення собаки. За даними генетичного аналізу, це сталося приблизно 23 тис. років тому в одному, можливо, розташованому в Сибіру центрі, звідки собаки поширилися по всьому світу¹⁰⁴.

Проте жодна з описаних інновацій не мала б сенсу без революційних змін у способах організації інформаційного поля людини. Значне ускладнення способів використання довкілля та технологій виробництва, концентрація населення потребували володіння, зберігання та, головне, передавання знань і моделей поведінки, кількість яких постійно зростала, як запоруки виживання у природному та соціальному середовищах. У дописемний період це забезпечувалось як безпосереднім спілкуванням людей, так і комунікацією, опосередкованою знаковою системою з візуальних образів і сигналів, що мали однозначно сприйматися ними. На жаль, природа археологічних джерел дає змогу зафіксувати лише мінімальну частину цієї сторони життя верхньопалеолітичного населення, що відбилася у матеріалізованих свідченнях певних соціальних і виробничих традицій, релігійних уявлень та ритуальних дій, які існували у нерозчленованому синкретичному вигляді. Проте і ці рештки вражають своїм різноманіттям і складністю. По-перше, до них належать безпосередні залишки ритуалів, наприклад, поховання з покладеним у певний спосіб небіжчиком, часто у супроводі якихось речей — поховального інвентарю, або засипані вохрою ритуальні майданчики та ями зі знахідками культових предметів. По-друге, це самі спеціально виготовлені ритуальні предмети, наприклад, вже згадані статуетки людей і тварин, речі, що трактуються як музичні інструменти, зокрема флейти. По-третє, натільні прикраси, знаки та орнаменти на ужиткових предметах і природних об'єктах, які мали важливе значення для формування групової консолідації, внутрішньої та зовнішньої самоідентифікації, відігравали роль соціальних маркерів¹⁰⁵.

¹⁰³ Нужний Д.Ю. *Розвиток мікролітичної техніки...* С. 166.

¹⁰⁴ Perri A.R., Feuerborn T.R., Frantz L.A.F. et al. Dog domestication and the dual dispersal of people and dogs into the Americas. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2021. V. 118, No. 6. P. 1—8.

¹⁰⁵ Яковлева Л. *Найдавніше мистецтво України*. Київ, 2013.

Що стосується локальних способів адаптації, то ще у 1970-х роках сформувалось уявлення про наявність у верхньому палеоліті Східної Європи окремих зон, які відрізнялися природним середовищем і, як наслідок, специфічними способами господарювання їх мешканців, незалежно від притаманних їм кременеобробних традицій¹⁰⁶. Для кожної такої зони було розроблено детальні реконструкції способу адаптації давнього населення¹⁰⁷. Їх спільною ознакою є звернення до етнографічних паралелей — суспільств спеціалізованих мисливців на мігруючі стада бізонів і північних оленів історичного часу. Але континентальний клімат, а також ландшафт рівнин прильодовикової Європи, що вирізнявся значною мозаїчністю, не мають сучасних аналогів. Отже, такі фактори, як чітка диференціація природних зон та наявність стійкого глибокого снігу взимку, що змушують травоядних тварин до далеких міграцій, у плейстоцені могли відігравати меншу роль. Тому варто обережніше ставитись до екстраполяції поведінки сучасних тварин на їхніх далеких прашурів. Особливо це стосується такої вимерлої істоти, як мамонт.

Мамонти були найбільшими наземними тваринами свого часу. У дорослих самців висота в холці сягала 3,5 м, вага становила 5—6 тонн. Довгі різці верхньої щелепи — бивні — могли виростати до 4 м і важити до 110 кг кожен. Тіло мамонтів було вкрите густим теплим підшерстям з волосся завдовжки 15 см та довгою вовною з волосся завдовжки близько 1 м. Про їх зовнішній вигляд, спосіб життя та харчування можна судити як за сучасними слонами, так і за палеонтологічними знахідками. Серед останніх особливо цікавими є знайдені на півночі Сибіру тіла мамонтів, що тисячі років зберігались у вічній мерзлоті. Одразу після виявлення вони ще мали неушкоджені м'які тканини, шкіру, внутрішні органи. Зафіксовано випадки поїдання їхніх туш сучасними дикими хижками та собаками. Завдяки доброму збереженню шлунків вдалось визначити, що мамонти, крім трави, їли листя, кору та тонкі гілки кущів і дерев¹⁰⁸. Отже, упродовж року принаймні частина з них могла не мігрувати за сотні кілометрів: навесні — на північ, а восени — у зворотному напрямі, як вважає частина вчених, а залишатися на місці, переміщуючись від одного виду харчових ресурсів до

¹⁰⁶ Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР. *Проблемы общей физической географии и палеогеографии*. Москва, 1976. С. 300—322; Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита. *Палеоэкология древнего человека*. Москва, 1977. С. 112—116.

¹⁰⁷ Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи. *Археологія*. 1988. № 64. С. 1—11; Залізник Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену на початку голоцену. *Археологія*. 1988. № 64. С. 11—21; Його ж. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*. Киев, 1989; Сапожников И.В. Степная природно-хозяйственная область Восточной Европы в позднем палеолите. *Stratum plus*. 2014. № 1. С. 69—109.

¹⁰⁸ Верещагин Н.К. *Почему вымерли мамонты*. Ленинград, 1979; Тихонов А.Н. *Мамонт*. Москва; Санкт-Петербург, 2005.

інших. Через це мамонта вважають не тундровим чи степовим, а лісостеповим видом ¹⁰⁹.

В умовах прильодовикових тундростепів мамонти віддавали перевагу заплавам рік з водою та різноманітною рослинністю. Взимку, коли сніг закривав траву, основною поживою для них ставали кущі й дерева, які росли в закритих від холодних вітрів долинах та балках. Джерелом води могли бути сніг та крига. Але навесні затоплені повеннями долини ставали небезпечними для мамонтів — ці величезні тварини легко загрузали навіть у вологому ґрунті, не кажучи про заплавні болота. Це змушувало їх переходити на сухі високі ділянки вододільних плато, де з-під снігу оголялася трава, а вітер здував хмари гнусу. По закінченні повеней мамонти поверталися до заплав, де і проводили решту року, після чого цей річний цикл починався знову. Жили мамонти невеликими стадами від 10 до 30 особин ¹¹⁰.

Знахідки на стоянках верхнього палеоліту величезних скупчень кісток мамонтів та жител з їхніх останків породили гіпотези про надзвичайно активне полювання на цих тварин і навіть їх винищення людьми. У 1970—1980-х роках значного поширення набуло сприйняття людей кам'яної доби як падальщиків, що лише добивали ослаблих мамонтів або й харчувались їхніми мертвими тушами. Однак із розвитком археозоології з'ясувалось, що істина десь посередині.

Більшість пам'яток зі скупченнями мамонтових кісток тяжіють до місць їх природної акумуляції — «мамонтових кладовищ», або «кістковищ» ¹¹¹. Сотні поколінь цих тварин вмирали природною смертю у заплавах річок та балок. З часом їх рештки дощовими потоками у балках чи річковою течією зносились до якоїсь перепони, де накопичувалися. Концентрації кісток могли утворюватись і на вододілах біля джерел, що не замерзали, чи виходів солі, які притягували тварин. Відомі й випадки «кістковищ», одноразово утворених на місцях раптової загибелі цілих груп мамонтів у природних пастках — на тонкій кризі, як у Севську на Десні ¹¹², або в яру, як у Гінцях на р. Удай ¹¹³. Чи була їх смерть пов'язана

¹⁰⁹ Старкин А.В. Некоторые особенности териофауны позднего палеолита степной зоны Украины и сопредельных территорий. *Археол. альманах*. 2006. № 18. С. 82.

¹¹⁰ Velichko A.A., Zelikson E.M. Landscape, climate and mammoth food resources in the East European Plain during the Late Paleolithic Epoch. *The world of elephants: International Congress, Rome 2001*. Rome, 2001. P. 725—726; Величко А.А., Зеликсон Э.М. Перигляциальная среда как ресурсная основа существования позднего мамонта эпохи верхнего палеолита на Восточно-Европейской равнине. *Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное*. Санкт-Петербург, 2006. С. 15—17.

¹¹¹ Soffer O. *The Upper Paleolithic of the Central Russian plain*. Orlando, 1985. P. 258—261; Соффер О.А. Верхний палеолит средней и восточной Европы: люди и мамонты. *Проблемы палеоэкологии древних обществ*. Москва, 1993. С. 106—107; Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время. *Восточный гравитт*. Москва, 1998. С. 309—329.

¹¹² Maschenko E.N. Individual development, biology and evolution of the woolly mammoth. *Cranium*. 2002. V. 19, No. 1. P. 68—70.

¹¹³ Iakovleva L., Djindjian F., Maschenko E.N. et al. The late Upper Palaeolithic site...

з полюванням людей, сказати важко. Однак беззаперечно, що такими випадками давні мисливці користувалися сповна.

Знайшовши «кістковище» або й замерзлі взимку туші мамонтів, люди влаштовували поруч з ними своє поселення. Зазвичай воно розташовувалось у підвищеній частині долини — на берегових терасах або похилих мисах корінного берега, захищених від вітру, але близько до води. Туди вони перетягували масивні рештки — черепи, лопатки, довгі кістки кінцівок дорослих мамонтів, кожна з яких важила десятки кілограмів. Їх використовували для спорудження цоколя капітальних зимових жител. Каркас складався з дерев'яних жердин, які перекривали шкурами тварин. Житла оточували кілька господарчих ям, викопаних до глибини багаторічної мерзлоти. В одні періоди їх могли використовувати як своєрідні «холодильники» для зберігання м'яса, в інші, під час танення мерзлоти, — для дренажу території поселення. Цикл використання ями зазвичай закінчувався її перетворенням на смітник для харчових та виробничих відходів, попелу з вогнищ.

Також в умовах безлісних ландшафтів зібрані кістки мамонтів використовували як паливо. З кісток, зокрема бивнів, виготовляли знаряддя, предмети мистецтва, прикраси. Якщо туші були свіжими, м'ясо могли їсти. Водночас у всі пори року люди активно полювали на коня, північного оленя, бізона, а також мамонтів, серед яких, проте, переважали молоді особини. Успішне полювання на мамонта засвідчено як аналізом складу кісток, знайдених на стоянках¹¹⁴, так і безпосередньо знахідками вістер стріл серед їхніх скелетів або уламка дротика, що застряг у ребрі мамонта¹¹⁵.

Крім поселень з великими зимовими житлами з кісток, досліджено кілька різновидів сезонних мисливських таборів, розташованих біля багатих травною пасовиськ стадних тварин. Вони функціонували в теплу пору року, про що свідчить їх розташування на високих вододільних ділянках та сліди легких тимчасових жител. У кожному з них мешкала невелика група, що, як правило, не перевищувала 8—10 осіб і, напевно, складалася з однієї сім'ї¹¹⁶. Зазвичай серед знахідок таких поселень дуже багато крем'яних знарядь, що слугували для оснащення вістер стріл та дротиків. Таку зброю з кістки та дерева виготовляли за допомогою крем'яних ножів і різців. Також тут знаходять залишки від найбільш м'ясних частин туш упольованих тварин — хребці, ребра, кістки кінцівок.

Крім описаних, на високих ділянках виявлено менші стоянки, які утворились в місцях успішного полювання. Тут знаходять залишки однієї або кількох

¹¹⁴ Germonpré M., Sablin M., Khlopachev G.A., Grigorieva G.V. Possible evidence of mammoth hunting during the Epigravettian at Yudinovo, Russian Plain. *J. of Anthropol. Archaeology*. 2008. V. 27. P. 475—492.

¹¹⁵ Нужный Д.Ю., Праслов Н.Д., Саблин М.В. Первый случай подтверждения успешной охоты на мамонта в Европе (стоянка Костенки 1, Россия). *Свод археологических источников Кунсткамеры 4. История археологического собрания МАЭ. Верхний палеолит*. Санкт-Петербург, 2014. С. 108—117.

¹¹⁶ Залізник Л.Л. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ, 1998. С. 40—51, 70.

упольованих тварин, нечисленні крем'яні знаряддя, якими їх оббілювали та розчленовували, та відходи виробництва цих знарядь, якщо їх виготовляли на місці¹¹⁷.

Окремими типами пам'яток є так звані майстерні — тимчасові стоянки, розташовані неподалік покладів крем'яної сировини, які люди періодично ненадовго відвідували для поповнення запасів головного матеріалу своїх знарядь. Тут вони сколами тестування перевіряли сировину, відбираючи найякісніші конкреції кременю. Аби зменшити їх вагу перед транспортуванням на основне поселення, з них оббивали кірку, а то й на місці розколювали, щоб отримати якісні заготовки — відщепи та пластини, які потім забирали з собою.

Наприкінці осені колектив з кількох родин збирався на базовому поселенні, де кожна з них мешкала в окремому житлі, побудованому з кісток мамонтів, дерева та шкур бізонів, коней чи оленів. Чоловіки активно полювали на копитних тварин, готуючи запас м'яса на зиму. Об'єктом полювання ставали й численні псиді, зайці, вовки, з хутра яких жінки шили одяг. Про це свідчить виявлення в житлах кістяних голок, а також більшості скребачок. У базових поселеннях знайдено майже всі культові предмети: фігурки жінок і тварин, щедро орнаментовані браслети, бивні з гравійованими зображеннями.

З часом ресурси розташованих поруч мамонтових «кістковищ» вичерпувались, як і мисливські угіддя у доступній зоні. Тоді люди вирушали на пошуки іншого «кістковища» чи заморожених туш. Тривалість безперервного перебування колективу на базовому поселенні дискутується. Скоріше за все, воно не було надто довгим — до одного року. Судячи з багат шаровості поселень, вони могли заселятися повторно.

Хоча кістки мамонта спорадично трапляються й на території Північного Причорномор'я, проте основною мисливською здобиччю його палеолітичних мешканців були бізони та коні. Спостереження за поведінкою сучасних популяцій цих тварин, а також етнографічні дані про спосіб життя мисливців на них покладено в основу реконструкції господарсько-культурного типу пізньоплейстоценового населення степової зони Східної Європи.

Сучасні бізони великих рівнин Північної Америки вважаються найяскравішими сезонними мігрантами серед травоїдних. Вони мають літні та зимові пасовиська та більш-менш постійні маршрути сезонних переміщень між ними. Натомість вивчення ізотопів карбону, оксигену та стронцію з емалі 25 зубів з верхньопалеолітичної пам'ятки Амвросіївка, що на Донбасі, показало відносну осілість популяції давніх бізонів. Узимку вони не мігрували, а переходили на помітно менш поживну їжу на зразок лишайників. Можливо, це пов'язано з більшою аридністю плейстоцену, коли зимовий сніговий покрив не був критичним

¹¹⁷ Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ятки у басейні Трубежу. *Археологія*. 1997. № 2. С. 3—23.

для випасання, як це спостережено в сучасній Америці¹¹⁸. Припущення про більшу екологічну подібність плейстоценового короткорогого бізона до сучасного зубра зоологи висловлювали і раніше¹¹⁹.

Палеоіндіанці Америки полювали на бізона наприкінці осені — на початку зими. У цей час тварини, м'ясо та шкури яких набували гарної кондиції, збиралися у великі стада. Полюванню передували пошук природної пастки та подекуди її облаштування додатковою загорожею (коралем). Найчастіше використовували перепад висот — бізонів заганяли або у яр з крутими бортами, де їх добивали у місці, з якого тваринам не було куди тікати, або на кручу чи край рівчака, з яких вони падали, ламаючи собі кістки. Частину туш одразу розчленовували для споживання або створення мобільних запасів в'яленого м'яса. Основна ж частина залишалася на місці полювання у вигляді немобільних запасів — куп заморожених туш, біля яких засновували базовий табір¹²⁰. Існування описаного типу та сезонності полювань у верхньому палеоліті підтверджується археологічними матеріалами як на Американському континенті¹²¹, так і в Європі.

Одну з найбільш показових пам'яток, що дають можливість реконструювати способи адаптації плейстоценових мисливців на бізона, досліджено біля м. Амвросіївка на сході України. Тут, на терасоподібному уступі схилу балки, було облаштовано природну пастку, доповнену штучним бар'єром, що спрямовував тварин у потрібному напрямку. Добивали бізонів списами та стрілами. Туші розбирали на місці. Кількість бізонів, упольованих в Амвросіївці, оцінюється більш ніж у 1000 особин. Проте встановлено, як мінімум, два окремі випадки використання пастки, що припали на холодні пори року, — з осені по весну. Отже, м'ясо могли заморожувати на місці. Утилізація такої кількості здобичі потребувала багато часу. Тому за 200—250 м від місця полювання було облаштовано стоянку. Її мешканці могли споживати м'ясні запаси до настання тепла, поки вони не починали псуватися. Знахідки свідчать, що люди жили у легких спорудах, розбирали та їли принесені найбільш м'ясні частини туш, обробляли шкури бізонів, виготовляли знаряддя з кістки та кременю. Епізодичні полювання на інших тварин засвідчено кістками одного коня та одного зайця¹²².

¹¹⁸ Julien M.-A., Bocherers H., Burke A. et al. Were European steppe bison migratory? ¹⁸O, ¹³C and Sr intra-tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*. 2012. V. 271. P. 106—119.

¹¹⁹ Старкин А.В. Некоторые особенности... С. 101—102.

¹²⁰ Binford L.R. Bones for stones: Considerations of analogues for features found on the central Russian plain. *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian adaptations*. New York, 1993. P. 111.

¹²¹ Frison G.C. Paleoindian winter Subsistence Strategies on the High Plains. *Plains Indian studies: A collection of essays in honor of John C. Ewers and Waldo R. Wedel*. Washington, DC, 1982. P. 193—201; Todd L.C. Seasonality studies and Paleoindian subsistence strategies. *Human predators and prey mortality*. Boulder, CO, 1991. P. 217—238.

¹²² Кротова О.О. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів... С. 245.

КРИЗА МИСЛИВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА «РЕВОЛЮЦІЯ ШИРОКОГО СПЕКТРА»

Екологічний детермінізм та кризові явища. Упродовж багатьох тисячоліть льодовикової доби розвиток базованого на мисливстві господарства мешканців Євразії, кількість яких постійно зростала, наближав занепад привласнювальної економіки. У північній частині континенту кризові явища переважно загострювались під час періодичних похолодань. Але й тоді завдяки високій біомасі тундростепи залишалися привабливим місцем для первісних мисливців. А отже, відповіддю на природні виклики були порівняно незначні зміни способів адаптації місцевих спільнот та їх переміщення в межах прильодовикової зони, які не впливали на засади їхнього господарювання, основаного на колективному спеціалізованому полюванні на мамонтів, бізонів, коней. Зворотною стороною такої вдалої адаптації став свого роду застій у технологічному розвитку прильодовикового населення порівняно з мешканцями південніших регіонів, які жили у середовищі з біднішими та менш стабільними мисливськими ресурсами. Ситуація змінилася з початком танення льодовика.

Нині за хронологічну межу, що відділяє плейстоцен від геологічної сучасності — голоцену, прийнято вважати час, віддалений приблизно на 10 тис. 350 радіокарбонів років, що відповідає календарній даті 9700 років до н. е., коли на зміну останнього потужного похолодання дріас III прийшов теплий пребореальний період¹²³.

¹²³ Wohlfarth B., Possnert G. AMS radiocarbon measurement from the swedish varved clays. *Radiocarbon*. 2000. V. 42, No. 3. P. 323—333; Clark P.-U., Shakun J.D., Baker P.A. et al. Global climate evolution during the last deglaciation. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2012. V. 109, No. 19. P. 1134—1142.

Нерідко з початком голоцену пов'язують і початок нового археологічного періоду — середньої кам'яної доби, або мезоліту. Головним його змістом вважають кризу мисливського господарства, що призвела до розширення спектра джерел добування їжі, коли на зміну спеціалізованому полюванню на великих тварин приходять неспеціалізоване полювання, доповнене рибальством і збиральництвом. Для позначення такої трансформації американський археолог К. Фленнері запропонував термін «революція широкого спектра», що перегукується з поняттям «неолітична революція», раніше введеним англійським археологом Г. Чайлдом для позначення переходу до відтворювального господарства. Найнаочнішою археологічною ознакою мезоліту є максимальне поширення високо-ефективної мисливської зброї — лука, що фіксується за численними знахідками вістер стріл. Проте через нерівномірність темпів історичного процесу в різних частинах ойкумени ця ознака проявилася з різницею в тисячі років. Навіть на території Європи, за матеріалами якої цей період було виділено, криза мисливської економіки розвивалась уповільненими темпами. Умовно її можна поділити на два етапи: фінальноплейстоценовий та голоценовий.

Наростання кризових явищ у фінальному плейстоцені Європи. Від часу максимуму останнього — вюрмського — зледеніння, попри постійне чередування потеплінь і похолодань, загальна тенденція до пом'якшення клімату набула незворотного характеру. Льодовик відступав дуже повільно. Так само поволі одні тварини прильодовикового комплексу, наприклад шерстистий носоріг та печерний ведмідь, вимирали, а інші відступали далі на схід та північ, закінчуючи своє існування у дуже вузьких, нерідко острівних, екологічних нішах зі звичними для них умовами — рефугіумах. Так, на території України найпізніші знахідки кісток мамонта датуються XII та XI тис. до н. е.¹²⁴ Проте останні представники цього виду, що внаслідок морфологічних змін були завбільшки з коня, вимерли майже 3600 років до н. е. на о. Св. Павла в Тихому океані і лише приблизно 2000 р. до н. е. на острові Врангеля у Льодовитому океані¹²⁵. Інші тварини адаптувалися до життя в нових умовах, створюючи невідомі доти асоціації, де тундрові види співіснували з мешканцями лісів.

Уже у фіналі плейстоцену, під час тривалого бьолінзько-аллерьодського потепління, розділеного на півночі континенту на два етапи швидкоплинним похолоданням дріас II, клімат прильодовикової зони зазнав значних змін. Замість північних холодних і сухих повітряних мас погоду почали визначати західні тепліші та вологіші з Атлантики. У центральній смузі Європи утворився пояс безперерв-

¹²⁴ Залізник Л.А. *Передісторія України...* С. 142; Хлопачев Г.А. Абсолютный и относительный возраст стоянки Бугорок: естественно-научные и археологические данные. *Епіграфітські пам'ятки Середнього Подніпров'я: Археологічний альманах*. 2014. № 31. С. 89.

¹²⁵ Vartanyan S.L., Arslanov K.A., Karhu J.A. et al. Collection of radiocarbon dates on the mammoths (*Mammuthus primigenius*) and other genera of Wrangel Island, northeast Siberia, Russia. *Quaternary Research*. 2008. V. 70, No. 1. P. 51—59; Graham R.W., Belmecheri S., Choy K. et al. Timing and causes of mid-Holocene mammoth extinction on St. Paul Island, Alaska. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2016. V. 113, No. 33. P. 9310—9314.

них лісів, що склалися з берези, сосни, ялини, вільхи. На півночі вони переходили в зону тундростепів, де розвиток деревної рослинності зупиняла близькість льодовика. На півдні з лісами сусідили аридні степи, де дерева росли в долинах рік та балках, а вододіли були вільні від них через недостатню зволоженість.

Зникнення прильодовикових ландшафтів призвело до поширення у новоутвореній лісовій зоні тварин, які живуть поодиноці або невеликими групами, — лосів, турів, благородних оленів, косуль, кабанів, бобрів тощо. Проте схоже, що тимчасово чи постійно тут перебували й типові тварини відкритих просторів: пелікан, лемінги, а також коні та північні олені, які змінили свою звичну, стадну, поведінку. Оскільки мисливські ресурси цієї зони стали біднішими порівняно з південнішими та північнішими територіями, вона виявилася менш привабливою для первісного населення. З огляду на локалізацію пам'яток, поселення тяжіли до її північної чи південної межі, що відкривало можливості одночасної експлуатації як лісових, так і тундростепових чи степових ресурсів.

Необхідність полювання в лісі зумовила зміну мисливської стратегії — застосування засідок, ретельного вистежування та переслідування полохливої нестадної лісової дичини. Це потребувало активнішого застосування лука, який був відомий вже епіграветським мисливцям. Як вістря стріл вони використовували ті самі вузькі крем'яні пластини з одним притупленим ретушню краєм та загостреним кінцем, якими оснащували бокові леза та зубці наконечників списів, призначених для полювання на великих прильодовикових ссавців. Проте у новій функції вони виявилися менш ефективними через свою крихкість на злам¹²⁶. Від часу фінальноплейстоценових потеплінь ситуація почала змінюватись, і виробництво спеціалізованих вістер стріл стало визначальним у характері всієї кременеобробки прильодовикового населення.

Уже під час бьолінзького потепління, що розпочалось близько 12,7 тис. років до н. е., як північне високоспеціалізоване відгалуження мадленського технокомплексу постала гамбурзька культура, названа за поселеннями біля м. Гамбург у Німеччині. Її визначальною ознакою є вістря стріли з насадом у вигляді асиметричного ретушованого «плеча». Разом з низкою пізніших індустрій її прийнято об'єднувати в один технокомплекс «культур з вістряма стріл на пластинах»¹²⁷. Так, у аллерьоді в Ютландії на базі поширеної південніше культури Федермессер з вістряма епіграветських типів сформувалися традиції культури Бромме, або Бромме-Лінгбі, названої за поселеннями в Данії. Її специфічні вироби — вістря типу Лінгбі — поширилися новоутвореною зоною лісів від північної Франції та Британських островів на заході до верхньої Волги на сході. Відомі вони і на півночі України (Великий Мідськ, Корма, Коромка, Лютка, Рудня). Щодо причин поширення цих вістер точаться дискусії. Одні вчені вважають, що за цим стоїть

¹²⁶ Нужний Д.Ю. *Розвиток мікролітичної техніки...* С. 112.

¹²⁷ Taute W. *Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa: ein Beitrag zur Kenntnis der späten Altsteinzeit.* (Fundamenta. Reihe A. Bd. 5). Köln, 1968.

розселення людності Ютландії далеко на схід¹²⁸. Інші доводять, що наявність вістер типу Лінгбі, які залежно від розміру могли бути оснащенням як стріл, так і дротиків¹²⁹, засвідчує поширення навичок виготовлення та використання відповідної зброї, а не переміщення груп людей¹³⁰.

Господарство аллерьодського населення півночі Східної Європи складно охарактеризувати через брак пам'яток з добре збереженими фауністичними залишками. Тому на цей ареал екстраполюють дані, отримані на поселеннях інших територій, залишених носіями тих самих або споріднених крем'яних індустрій. Наприклад, на епонімній пам'ятці Норре-Лінгбі культури Бромме в Данії виявлено фауністичні рештки, представлені як лісовими видами (ведмідь, лось, косуля, бобер), так і мешканцями тундри. Початок впровадження рибальства засвідчено кістками щуки¹³¹. Привертає увагу, що цю рибу, за етнографічними даними, ще донедавна здобували, б'ючи острогою або гарпуном чи стріляючи з лука. Отже, тут рибальство було не окремою галуззю економіки, а продовженням мисливства. Натомість дещо південніше у мисливців на лося культури Федермессер у цей час з'являються спеціалізовані знаряддя риболовлі — кістяні гачки¹³². Про зростання ролі риби свідчить поява її зображень у мадленському настінному (грот Ню, печера Пілета) та мобільному (грот Де До Авен, грот Гурдан, печера Лортет) мистецтві.

Останнє похолодання плейстоцену, що розпочалось приблизно 10,9 тис. років до н. е., характеризувалось значною континентальністю клімату. У Європі середні показники температури різко впали на 5—10 °С¹³³. Це зумовило збільшення ролі чагарникової тундри з притаманними їй стадними копитними, але зі збереженням значних масивів лісу. Схоже, у цей час на захід Східної Європи з північного сходу повернулась популяція мамонтів, про що свідчить знахідка датованого XI тис. до н. е. зуба мамонта зі стоянки Березно VI на р. Случ¹³⁴.

¹²⁸ Залізник Л.Л. *Охотники на северного оленя...* С. 12—20; Залізник Л.Л. *Мезоліт заходу Східної Європи. Кам'яна доба України*. Вип. 12. Київ, 2009. С. 40.

¹²⁹ Dev S., Riede F. Quantitative functional analysis of Late Glacial projectile points from northern Europe. *The J. of the Lithic Studies Society*. 2015. V. 33. P. 40—55.

¹³⁰ Kobusiewicz M. Czy istniała kultura Bromme? *Folia Praehistorica Posnaniensia*. 2009. T. 15. S. 75—91; Лисицын С.Н. Технокомплексы рубежа плейстоцена и голоцена в лесной зоне Восточной Европы. *Каменный век: от Атлантики до Пацифики. Замятинский сборник*. Вип. 3. Санкт-Петербург, 2014. С. 95, 104.

¹³¹ Molyn J.Ch.M. de. The Bromme Culture. Notes on Denmark's most ancient culture. *Quartär*. 1954. V. 6. P. 110.

¹³² Terberger T. From the first humans to the Mesolithic hunters in the northern German lowlands—current results and trends. *Across the Western Baltic: Proceedings of the archaeological conference «The Prehistory and Early Medieval Period in the Western Baltic» in Vordingborg, South Zealand, Denmark, March 27th—29th 2003*. Sydsjællands, 2006. P. 37.; Sobkowiak-Tabaka I. *Rozwój społeczności Federmesser na Nizinie Środkowoeuropejskiej*. Warszawa, 2017.

¹³³ Clark P.-U., Shakun J.D., Baker P.A. et al. Global climate evolution...

¹³⁴ Залізник Л.Л. *Передісторія України...* С. 142.

На час похолодання населення прильодовикової зони відновило звичніше для палеоліту колективне полювання на стадних тварин, серед яких у тундрі абсолютно домінував північний олень. Особливу роль у річному господарському циклі відігравали осінні полювання на мігруючі стада цих тварин, що проводили літо на північних прильодовикових рівнинах, а на зиму переходили на південні залісені території. Перші холоди давали змогу заготовувати велику кількість м'яса і прожити до весни, коли стада оленів мігрували у зворотному напрямку. Для контролю над шляхами міграцій оленів зимові табори з року в рік ставили у найзручніших для полювання вузьких проходах між двома озерами або в долинах річок з крутими бортами, що гарантувало проходження тварин саме в цьому місці. Групу таких стоянок виявлено в тунельній долині Аренсбург неподалік Гамбурга в Німеччині.

На стоянці Штельмоор у згаданій долині завдяки заляганням в торфі добре збереглися фауністичні рештки. В її верхньому шарі виявлено кістки понад 1000 особин оленя. Їх розподіл за статеві-віковими пропорціями відповідає природному стаду, що є наслідком невибіркового колективного полювання¹³⁵. Про функціонування поселення в теплий період року свідчить знахідка скелета оленя, між ребер якого лежали камені. Спочатку цю набиту камінням тушу вважали жертвоприношенням, спеціально кинутим у воду. Згодом це було пояснено специфічним способом збереження м'яса від псування та поїдання хижаками¹³⁶. Крім фауни відкритих просторів — північних оленів, коней, лемінгів, на стоянці виявлено рештки зубра, лося, кабана, рисі, бобра, що свідчить про наявність біля пам'ятки деревної рослинності. Серед решток птахів визначено білу куріпку, турухтана, чайку, сову, лебедя, гуску, качку. Незважаючи на похолодання, мисливці Штельмоору продовжували бити щук. Деяко бідніший набір лісових і тундрових ссавців зафіксовано в синхронних стоянках у гроті Ремушамп та печері Холер-Штайн у Німеччині¹³⁷.

За матеріалами поселень у долині Аренсбург було виділено аренсбурзьку культуру. Її крем'яний інвентар настільки близький до знахідок культури Бромме, що іноді її розглядають як пізній хронологічний етап останньої¹³⁸. Пам'ятки зі специфічним аренсбурзьким набором відомі від Північного моря на заході до верхів'їв Волги на сході. Інший шлях розвитку традицій Бромме вилився у становлення свідерської крем'яної індустрії, поширеної у дріасі III на території Польщі, Литви, Білорусі та Північної України¹³⁹. Привертає увагу, що аренсбурзька та свідерська традиції кременеобробки утворилися одночасно і їх ареали

¹³⁵ Weinstock J. Osteometry as a source of refined demographic information: Sex-ratios of reindeer, hunting strategies, and herd control in the Late Glacial site of Stellmoor, Northern Germany. *J. of Archaeological Science*. 2000. V. 27, No. 12. P. 1187—1195.

¹³⁶ Burdukiewicz J.M. *The late pleistocene shouldered point assemblages in Western Europe*. Leiden, 1986. P. 157.

¹³⁷ Сорокин А.Н. Стоянка Шагара 4 и мезолит Мещерской низменности. *Материалы охранных археологических исследований*. Т. 18. Москва, 2016. С. 198—199.

¹³⁸ Зализняк Л.Л. *Охотники на северного оленя...* С. 18, 20.

¹³⁹ Taute W. Die Stielspitzen-Gruppen... S. 282; Schild R. Późny paleolit. *Prabistoria Ziemi Polskiej. Paleolit i Mezolit*. Т. 1. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. P. 333.

значною мірою перекриваються. До того ж свідерські пам'ятки тяжіють до територій Малопольщі, Волині, басейну Німану, багатих кременем у вигляді великих конкрецій. Їх наявність слугувала умовою виготовлення ретельно підготованих човноподібних свідерських нуклеусів. Пластини, отримані розколюванням, мали правильну верболисту форму і були ідеальною заготовкою вістер стріл, потребуючи лише мінімального дооформлення пласкою ретушню насада та загострення бойової частини. Аренсбурзька кременеобробка була менш вибаглива до якості заготовок. Іноді вістря буквально «вирубалося» з будь-якого відщепу чи пластини за допомогою крутого ретушування¹⁴⁰. Описані технології постали як два шляхи адаптації крем'яного виробництва до рухливішого способу життя, що відривав людей від звичних джерел сировини¹⁴¹.

На відміну від прильодовикової зони, де кінець плейстоцену був пов'язаний зі значною динамікою природних умов та різноманіттям способів адаптації до них первісного населення, південніше, у степах, перебіг цих змін виявився не таким драматичним. Потепління сприяло розширенню площі лісів у закритих формах рельєфу, проте вододільні ділянки зберегли степову флору та фауну попереднього часу. Серед тварин, як і раніше, переважали кінь та бізон. Танення льодовика та багаторічної мерзлоти на півночі значно збільшило обсяг води, що дренивалась річками у Новоевксинське озеро — чашу Чорного моря, яке на той час не сполучалось із Середземним. Наприклад, скидання води Дністром у 4—5 разів перевищувало сучасне¹⁴². Внаслідок цього рівнини південної частини Причорноморської низовини було затоплено. На дні опинилось безліч поселень, що потрібно враховувати під час реконструкції преісторичних процесів.

Більшість фінальноплейстоценових пам'яток півдня України продовжують розвиток епіграветських традицій. Однак зростання ролі індивідуального полювання на лісових тварин і тут призвело до ширшого застосування лука. Наконечники стріл у вигляді традиційних вузьких довгих епіграветських вістер, зраховані на глибокі й вузькі проникаючі поранення з ушкодженням внутрішніх органів жертви, були надто крихкими. Тож їхня морфологія змінювалась у бік збільшення ширини та скорочення довжини, а також збільшення довжини бойової окрайки, яка мала завдавати широких рублених пошкоджень з дробленням кісток, спричинювати больовий шок та сильну кровотечу. Це давало змогу стріляти менш прицільно та переслідувати здобич по кривавому сліду, що є ефективною стратегією полювання в лісі. Цим вимогам відповідали наконечники з гострим лезом, розміщеним скісно або поперечно до дрівка стріли. Зазвичай

¹⁴⁰ Залізник Л.А. *Передісторія України...* С. 133—145.

¹⁴¹ Лисицын С.Н. Климатическая перестройка на рубеже палеолита и мезолита как фактор культурогенеза на северо-западе Восточной Европы. *Адаптация народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям*. Москва, 2010. С. 59.

¹⁴² Shepalyga A.L. The influence of extreme environmental events on human and language evolution in the Ponto-Caspian region. *Caspian-Black Sea — Mediterranean Corridor during last 30 ky: sea level change and human adaptative strategies*. Abstract Volume. INQUA 501 Seventh Plenary Meeting and Field trip. Odessa, 2011. P. 68.

вони мали форму геометричних фігур — трапецій, трикутників і сегментів. Така форма знижувала вимоги до якості заготовки, зменшувала кількість браку під час виготовлення, сприяла економії сировини та витрат часу на виробництво, підвищувала ефективність полювання. Отже, «геометризація» наконечників стріл стала важливим кроком на шляху технологічного прогресу¹⁴³.

На півночі степової зони проявом геометризації стало використання місцевими мисливцями, поруч із традиційними вістряма з притупленим краєм, наконечників стріл у вигляді великих довгих трапецій з ретушованими краями та верхньою основою. Вони є визначальною знахідкою пам'яток, об'єднаних у осокорівську культуру, або рогаликсько-царинківську культурну область, названі так за найяскравішими стоянками Рогалик ІА у Подонеччі, Осокорівка ІІВ в Надпоріжжі та Царинка в Побужжі. Більшість з них датується часом бьолінзько-алерьодського потепління¹⁴⁴.

На південній межі степової зони геометризація епігравецької індустрії наприкінці льодовиків'я йшла шляхом, притаманним середземноморському ареалу. Тут пластини з притупленим краєм поступово набували обрисів сегментів подібно до фінальноплейстоценових культур Азиль Франції, Романеллі Італії, Натуф Близького Сходу, Сосруко Кавказу. В Україні індустрія азильського типу представлена переважно стоянками другого пасма Кримських гір, об'єднаних у шанкобинську культуру, названу за стоянкою у гроті Шан-Коба в Байдарській долині. Радіокарбонві дати її найранніших пам'яток вказують на алерьод¹⁴⁵. Формування шанкобинської індустрії саме в Криму було зумовлене раннішою, ніж у степах, появою тут закритих ландшафтів з лісовими тваринами. Серед знайдених на стоянках фауністичних решток добре представлені благородний олень, косуля та кабан, за наявності степових видів — сайгака, коня, бізона.

Способи життя ранньоголоценових мисливців. Із завершенням льодовикової доби циркуляція повітря над Європою набула сучасного характеру. У перші два періоди голоцену — пребореалі та бореалі — температури зростали і сягнули свого максимуму в третьому, атлантичному періоді, коли було навіть дещо перевищено сучасні показники. Слідом за льодовиком, що танув, зона тундри відступила далеко на північ. Туди ж відійшли і північні олені та інші субарктичні тварини. Разом із потеплінням на півночі та в центрі Європи швидко відновився суцільний лісовий покрив з притаманною йому фауною. Спочатку тут перева-

¹⁴³ Нужний Д.Ю. *Розвиток мікролітичної техніки...* С. 112.

¹⁴⁴ Горелик А.Ф. *Пам'ятники...* С. 314.

¹⁴⁵ Benecke N. Zur Datierung der Faunensequenz am Abri San-Koba (Krim, Ukraine). *Beitrage zur Archaeozoologie und Prahistorischen Antropologie*. 2006. Т. 5. S. 12—15; Яневич О.О. Свідер Криму в контексті фінального палеоліту та раннього мезоліту півдня Східної Європи. *Матэрыялы па архэалогіі Беларусі*. 2010. Вып. 18. С. 60; Манько В.О. *Фінальний палеоліт — неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ, 2013. С. 63; Biagi P., Khlopachev G.A., Kiosak D.V. The radiocarbon chronology of Shan-Koba rock-shelter, a Late Palaeolithic and Mesolithic sequence in the Crimean mountains (Ukraine). *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*. 2015. V. 28. P. 7—20.

жали сосново-березові ліси з ялиною на вологих ділянках. Згодом зросла роль листяних порід — дуба, граба, липи, в'яза, які вкрили всю сучасну лісостепову зону, витіснивши хвойні види у Полісся. Поступово зменшувалась площа степів, де ділянки з листяними деревами вийшли з долин та балок на вододіли.

Скорочення площ, а подекуди і зникнення відкритих ландшафтів, змушувало первісних мисливців пристосовуватись до постійного проживання у лісовій зоні. Її менша, порівняно з відкритими просторами, біомаса зумовила активніше споживання людьми їжі, якою вони раніше нехтували, а саме: дрібних ссавців, риби, водних та суходольних молюсків, птахів, горіхів, жолудів тощо. Кожне з цих джерел поживи є недостатньо стабільним, аби прогодувати людей упродовж усього року. Тому життя первісних колективів, що мешкають у лісах, зазвичай підпорядковується специфічному річному господарському циклу, коли вони по черзі споживають різні ресурси, переселяючись з місця на місце для максимально ефективного їх використання. За класифікацією американського археолога Л. Бінфорда¹⁴⁶, групи, що ведуть такий спосіб життя, називають «форейджерями». У вітчизняній літературі цей спосіб адаптації виділяють у господарсько-культурні типи рухливих неспеціалізованих мисливців-рибалок помірної зони. Його різновид, поширений у лісових ландшафтах, добре описано на підставі етнографічних спостережень за традиційними суспільствами тайги Північної Азії та Америки. Зазвичай літо громада з 5—7 родин (тобто приблизно 25—35 осіб) проводила на березі річки чи озера, займаючись риболовлю. Кожна родина мешкала у легкому житлі на кшталт куреня. Наприкінці осені громада розпадалась на кілька менших груп, що розходились по промисловій території для зимового полювання на лісових копитних тварин. Для зимівлі вони споруджували більші за розміром земляні чуми або напівземлянки, тобто житла, утеплені за рахунок заглиблення в ґрунт або обкладання землею та дерном зовні. Навесні групи переселялися до водойм, де полювали на водоплавних птахів та рибалили¹⁴⁷.

Специфічний спосіб адаптації до закритих ландшафтів виробили і мисливці та збирачі гірських районів. Холодний період вони проводили у передгір'ях, де жили в печерах і полювали на лісових тварин, доповнюючи свій раціон рибою та продуктами збиральництва. Улітку підіймались на луки гірських плато, де в наближених до степових умовах промишляли копитних на шляхах їх пересування вузькими гірськими долинами¹⁴⁸.

В умовах дефіциту харчових ресурсів конкуренція за них зросла. Тому окремі колективи намагалися контролювати місця їх підвищеної концентрації постійно, а не сезонно. Це спричинило протилежну тенденцію — до зменшення рухливос-

¹⁴⁶ Binford L.R. Willow smoke and dogs' tails: Hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation. *American Antiquity*. 1980. V. 45, No. 1. P. 4—20.

¹⁴⁷ Зализняк Л.Л. *Населення Полесья в мезоліте*. Київ, 1991. С. 125—136.

¹⁴⁸ Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. *Народы. Расы. Культуры*. Москва, 1985. С. 188; Зализняк Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці гірського Криму. *Археологія*. 1987. Вип. 60. С. 6—17.

ті, тривалого проживання на одному місці, куди доставлялися різні продукти та матеріали з інших територій. Зумовлена ритмічністю природних циклів сезонна доступність багатьох ресурсів змушувала до їх швидкої максимально інтенсивної експлуатації та створення запасів для відтермінованого споживання. Накопичення останніх знижувало мобільність і ще більше прив'язувало людей до одного місця. Групи, які вели такий спосіб життя, Л. Бінфорд назвав «колекторами». На відміну від полювання інтенсивне здобування риби часто пов'язане з певними екологічними нішами — порогами, заборами, протоками, або створенням на водоймах стаціонарних конструкцій — різноманітних пасток та заколів. Тому місця тривалої осілости зазвичай були пов'язані саме з берегами великих річок та озер. Цей спосіб адаптації, відомий за етнографічними даними, описано як господарсько-культурний тип рибалок узбереж річок¹⁴⁹.

Тенденція тривалого проживання в найбагатших ресурсами місцях підтверджується виникненням перших могильників. Очевидною умовою їх появи є хоча б відносна осілість. Однак поховання десятків кровноспоріднених людей в одному місці засвідчує намагання закріпити певні природні багатства за конкретним соціальним суб'єктом — родом¹⁵⁰. Відголоском цієї тенденції є апеляція до «могил предків», що нерідко має місце навіть у сучасних територіальних суперечках.

В Україні найранніші могильники — Волоське, Василівка I та Василівка III — локалізуються поблизу Дніпровських порогів¹⁵¹, де склалися ідеальні умови для масового вилову риби. Особливо продуктивним він був у сезони нересту, коли морська риба піднімалася річкою вгору і досягала природної перепони, де її можна було здобувати навіть без спеціального рибальського обладнання. За ефективністю така риболовля є аналогом спеціалізованого сезонного полювання на мігруючі стада ссавців. Радіокарбоніві дати найдавнішого з продатованих могильників — Василівки III — вказують на проміжок 10,4 — 8,6 тис. років до н. е.¹⁵², тобто на кінець дріасу III та пребореал, коли природне середовище зазнало різкої перебудови. Ізотопний аналіз засвідчив значну частку білків

¹⁴⁹ Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. *Народы. Расы. Культуры*. С. 90; Залізник Л.А. *Передісторія України...* С. 94—98.

¹⁵⁰ Балакин С.А. Социально-экономические условия возникновения древнейших мезолитических могильников. *Древняя история населения Украины*. Киев, 1991. С. 92—100; Balakin S., Nuzhnyi D. The origin of graveyards: The influence of landscape elements on social and ideological changes in prehistoric communities. *Préhistoire européenne*. 1995. V. 7. P. 191—202.

¹⁵¹ Даниленко В.Н. Волошский эппалеолитический могильник. *Советская этнография*. 1955. № 3. С. 56—61; Телегин Д.Я. Василівський третій некрополь в Надпоріжжі. *Археологія*. 1961. Вип. 13. С. 3—19; Столяр А.Д. Первый Васильевский мезолитический могильник. *Археол. сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 1. Ленинград, 1959. С. 78—165.

¹⁵² Jacobs K. Human postcranial variation in the Ukrainian Mesolithic-Neolithic. *Current Anthropology*. 1993. V. 34, No. 3. P. 311—324; Lillie M., Budd C., Potekhina I., Hedges R. The radiocarbon reservoir effect: New evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *J. of Archaeological Science*. 2009. V. 36. P. 259; Jones E.R., Zarina G., Moiseyev V. et al. The Neolithic transition in the Baltic was not driven by admixture with early European farmers. *Current Biology*. 2017. V. 27. P. 578.

тваринного походження в дієті похованих, за помітної ролі в ній прісноводної риби¹⁵³. Важливість контролю над порожистою ділянкою Дніпра в цей кризовий час призводила до сутичок, маркованих досить численними знахідками наконечників стріл, виявлених серед решток та застряглими в кістках похованих у всіх названих могильниках¹⁵⁴.

Адаптація поведінкових стратегій людей до нових природних реалій супроводжувалася технічним удосконаленням засобів добування їжі. У цей час використання різного роду вкладишів набуває свого завершеного вигляду. Передусім їх застосовують у мисливській зброї. Для підвищення її ефективності, крім власне бойової частини, з вкладишів формують додаткові вражальні елементи — зубці, борідки, про що свідчить зростання кількості та різноманіття їх знахідок геометричної форми. Зі зброї мікролітична техніка поширюється на інші знаряддя. Масове виробництво стандартизованих геометричних мікролітів потребувало якіснішої заготовки — тонкої, але широкої та довгої пластини з рівними паралельними краями. Досягненню цього сприяло застосування нової відтискної техніки первинного розколювання, що поступово впроваджувалась поруч з традиційною технікою удару.

Ефективна експлуатація водних ресурсів також потребувала технічних новацій. Одна з них — широке використання човнів. Вони були необхідними і для риболовлі, і як засіб пересування, що стало особливо актуальним у лісовій смузі Європи, де річки залишились єдиними транспортними артеріями. Виготовлення човнів, риболовних заколів та пасток, каркасів жител, а також необхідних у промислі та побуті дерев'яних речей стимулювало розвиток спеціалізованих знарядь деревообробки — появу перших шліфованих кам'яних сокир, доліт та тесел.

Культурне й антропологічне розмаїття ранньоголоценового населення теренів України. Спрямованість кременеобробки доби мезоліту на виготовлення вістер стріл сприяла урізноманітненню комплексів мікролітів пам'яток різних періодів та регіонів України. Своєрідність їх наборів покладено в основу виділення низки археологічних культур, що стало результатом наполегливої праці кількох поколінь українських археологів, особливо часу активного вивчення мезолітичної тематики, що припадає на останню чверть ХХ ст.¹⁵⁵ У кількох узагальнювальних виданнях наведено детальну історіографію кожної культури, ре-

¹⁵³ Lillie M., Richards M.P., Jacobs K. Stable isotope analysis of 21 individuals from the Epipalaeolithic cemetery of Vasilyevka III, Dnieper Rapids region, Ukraine. *J. of Archaeological Science*. 2003. V. 30, No. 6. P. 743—752.

¹⁵⁴ Нужний Д.Ю. *Розвиток мікролітичної техніки...* С. 79, 122—124.

¹⁵⁵ Мацкевой А.Г. *Мезолит и неолит Восточного Крыма*. Киев, 1977; Станко В.Н. *Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья*. Киев, 1982; Зализняк Л.Л. *Мезолит Юго-Восточного Полесья*. Киев, 1984; Зализняк Л.Л. *Население Полесья...*; Горелик А.Ф. *Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1986; Яневич А.А. *Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры)*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1987; Гавриленко І.М. *Зимівниківська археологічна культура*. Полтава, 2000.

тельно охарактеризовано їх пам'ятки, знахідки та хронологію, розглянуто питання генези та історичних доль їх носіїв¹⁵⁶. Тому далі складну мозаїку культурного поділу мезоліту окреслено лише в загальних рисах.

За панівними поглядами, на початку голоцену кременеобробка місцевого епігравецького населення еволюціонувала в індустрії трьох мезолітичних культур: кудлаївської, кукрецької та шпанської. Носії першої, названої за стоянкою Кудлаївка на Десні, у пребореалі — бореалі заселили території Правобережного Полісся, спорожнілі після відходу з них на північний схід мисливців свідерської культури. Кудлаївській індустрії притаманні дуже архаїчні мікроліти з притупленим краєм із пластинок, отриманих в ударній техніці. Найпізніші прояви цієї традиції зафіксовано на пам'ятках Нижньої Десни початку атлантикуму. Подібні мікроліти, але з вузьких рівних відтискних мікропластин і пластинок, робили носії кукрецької культури, названої за стоянкою Кукрек у Криму. Її пам'ятки поширені в сучасній лісостеповій та степовій зонах Правобережної України, степах Лівобережжя, а також у Криму. У пребореалі Крим та Надпоріжжя були ареалом поширення традицій шпанської культури, названої за стоянкою у гроті Шпан-Коба в Кримських горах. Її носії виготовляли трикутні мікроліти та вкладні у пазові вістря з ширших, ніж у Кукреку, пластин.

Автохтонами півночі Лівобережної України були носії деснянської, або пісочнорівської, культури, названої за стоянкою Пісочний Рів на Чернігівщині, крем'яна індустрія якої має яскраво виражений постаренсбурзький характер. На півдні України до початку бореалу дожили носії шан-кобинської індустрії, всі пам'ятки якої знайдено в гірському Криму, за винятком стоянки Білолісся, дослідженої в Буджаку на Одещині.

Не існує єдиної думки щодо походження зимівниківської культури, названої за стоянкою Зимівники І-3 у Подонеччі та поширеної в Надпоріжжі, лісостеповому Лівобережжі України, а також у Середньому Подонні. Одні дослідники вбачають генезу її традицій у постаренсбурзьких індустріях¹⁵⁷, інші — у місцевому фінальному епіграветі¹⁵⁸, треті — у фінальному палеоліті Кавказу¹⁵⁹, четверті — в усть-камській культурі Середнього Поволжя¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Телегін Д.Я. *Мезолітичні пам'ятки України (ІХ—VI тисячоліття до н. е.)*. Київ, 1982; Нужний Д.Ю. *Розвиток мікролітичної техніки...*; Залізник Л.Л. *Передісторія України...*; Його ж. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Кам'яна доба України*. Вип. 8. Київ, 2005; Його ж. *Мезоліт заходу...*

¹⁵⁷ Залізник Л.Л. *Передісторія України...* С. 157; Гавриленко І.М. *Зимівниківська археологічна культура...* С. 90; Горелик А.Ф. *Пам'ятники...* С. 330.

¹⁵⁸ Манько В.О. Комплекс нижнього шару стоянки Сабівка І і проблеми конвергентного розвитку археологічних культур у мезоліті. *Археологія*. 2004. № 4. С. 49.

¹⁵⁹ Galimova M. Final Palaeolithic-early Mesolithic cultures with trapezia in the Volga and Dnieper basins: the question of origin. *Archaeologia Baltica*. 2006. V. 7. P. 136—148.

¹⁶⁰ Федюнин І.В. *Пам'ятники епохи мезоліта в междуреч'є Дона и Волги*. Воронеж, 2016. С. 161—162.

У басейні Сіверського Дінця на зміну зимівниківській прийшла індустрія пам'яток донецької мезолітичної культури. Їх інвентар поєднує характерні вироби різних традицій, серед яких у різні часи називали осокорівську, кукрекську, яніславицьку, зимівниківську та точніше не визначену постсвідерську кременеобробки.

Для традицій решти мезолітичних культур, які об'єднує виробництво порівняно широких відтискних пластин і наявність виготовлених з них симетричних та асиметричних трапецій, припускається прийшла, немісцеве походження. За серією радіокарбонівих дат, до кінця бореалу та раннього атлантику належать пам'ятки мурзак-кобинської культури гірського Криму, названої за стоянкою у гроті Мурзак-Коба. Оскільки їх крем'яні та кістяні знахідки нагадують вироби капсійського технокомплексу Північної Африки ¹⁶¹, було висловлено припущення про морську міграцію у Крим групи мезолітичного населення Середземномор'я ¹⁶². На противагу цьому інші вчені наголошують на ранішій появі симетричних трапецій у Криму, ніж у Середземномор'ї ¹⁶³.

Цим самим часом датується гребениківська індустрія степів південного заходу України, названа за стоянкою Гребеники на Одещині. Раніше її генезу пов'язували з місцевими фінальноплейстоценовими пам'ятками осокорівської культури. Проте значний хронологічний розрив між ними призвів до появи іншої, міграційної, версії її походження внаслідок розселення пізньомезолітичних та неолітичних мешканців балкано-дунайського регіону ¹⁶⁴.

Початком атлантикуму в Правобережному Поліссі датуються пам'ятки яніславицької культури, названої за похованням в Яніславицях у центральній Польщі. Ареал поширення культури охоплює також територію Західної Білорусі та Литви. Серед дослідників переважає думка, що її творцями були переселенці з північного заходу Європи ¹⁶⁵.

Отже, як і для попередніх періодів, групування археологічних пам'яток початку голоцену в окремі археологічні культури здійснено на основі класифікації наборів їхніх крем'яних виробів, зокрема деталей оснащення мисливської зброї. Специфіка останніх значною мірою залежала від їх функціонального призначення, детермінованого об'єктом полювання безпосередньо і природним оточенням опосередковано.

¹⁶¹ Бибиков С.Н. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита. *Советская археология*. 1959. № 4. С. 27.

¹⁶² Залізник Л.Л. *Передісторія України...* С. 173.

¹⁶³ Biagi P., Starnini E. The Origin and Spread of the Late Mesolithic Blade and Trapeze Industries in Europe: Reconsidering J. G. D. Clark's Hypothesis Fifty Years After. *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы: Сборник статей в честь 60-летия И.В. Манзуры*. Кишинев, 2016. С. 33—45.

¹⁶⁴ Залізник Л.Л. *Передісторія України...* С. 183.

¹⁶⁵ Kozłowski S.K. *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e.* Warszawa, 1972. S. 225; Залізник Л.Л. *Передісторія України...* С. 187—191.

Часова й територіальна нерівномірність кліматичних змін і пов'язаних з ними трансформацій способів адаптації людей призводить до технологічного випередження мешканців одних ареалів і відставання — інших. Тому археологічні матеріали створюють враження поширення окремих новацій з одних територій на інші. Для кам'яної доби в Україні зазвичай воно має напрям з півдня на північ та із заходу на схід. Нерідко інноваційні зміни пов'язують з прямими міграціями давнього населення. Наявність на території України порівняно численних поховань фінального плейстоцену та початку голоцену має значний потенціал для розгляду цієї проблеми на основі не лише крем'яних індустрій, а й інформативніших для таких досліджень даних про поховальну обрядовість, антропологічні характеристики похованих та їх генетичний тип.

Вивчення черепів з мезолітичних могильників Надпоріжжя та поховань у гротах Кримських гір дало змогу виділити чотири краніологічні варіанти, з яких принаймні три не виходять за межі протоєвропейського антропологічного типу та його модифікацій¹⁶⁶.

Перший варіант представляють протоєвропеїди з видовженою, помірно широкою головою та широким обличчям. Такі черепи знайдено в більшості поховань зі скорченими кістяками на ранньомезолітичних могильниках Василівка I та Василівка III, в скорченому похованні мурзак-кобинської культури з Фатьма-Коби, частині випростаних поховань пізньомезолітичного могильника Василівка II. Їхні риси сформувались в умовах тривалих контактів верхньопалеолітичного населення Центральної та Східної Європи з людністю передньоазійського походження¹⁶⁷. Про це свідчить виявлення черепів подібних форм у верхньому палеоліті Південної та Центральної Європи, а також Північної Африки, натуфійській культурі Близького Сходу. Схоже, що відповідне населення було автохтонним у Європі з часів поширення тут граветської крем'яної індустрії. Крім Криму та Надпоріжжя, в мезоліті цей варіант представлений по всій Північній Європі від Атлантики до Прионежжя, а також у могильнику Власац на Дунаї¹⁶⁸. Не виключено, що у пізньому мезоліті носії цього варіанта, які мешкали у районі дунайських Залізних Воріт, контактували і навіть обмінювалися шлюбними партнерами з мешканцями Надпоріжжя¹⁶⁹.

Другий варіант представляють люди з довгою і вузькою головою, дуже вузьким та високим обличчям. Відповідні ознаки зафіксовано у сильно скорчених похованнях могильника Волоське. Попри відсутність радіовуглецевих дат, за характерними епіграветськими вістряма, виявленими серед кісток померлих,

¹⁶⁶ Гохман И.И. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк)*. Москва, 1966. С. 79, 93, 187—188.

¹⁶⁷ Там само. С. 92—95.

¹⁶⁸ Гохман И.И. *Население Украины...* С. 80; Потехина И.Д. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев, 1999. С. 136—142.

¹⁶⁹ Haskevych D. Late Mesolithic Individuals of the Danube Iron Gates Origin on the Dnipro River Rapids (Ukraine)? *Archaeological and Bioarchaeological Records. Open Archaeology*. 2022. V. 8. P. 1138—1169.

його відносять до верхнього, або фінального, палеоліту. Крім Надпоріжжя, риси цього варіанта масово зафіксовано лише в мезоліті Кенії. Через це припускають, що його походження пов'язане з територією Східного Середземномор'я, розташованого посередині між Африкою та Причорномор'ям¹⁷⁰. У мезоліті Східної Європи до цього варіанта наближається один індивід із Василівки I та один — з Песчаніци в Архангельській області Росії¹⁷¹. Рештки останнього датуються пребореалом — 9500—9010 рр. до н. е.¹⁷². Попри певну своєрідність, частина антропологів все ж вважає цей варіант європеїдним¹⁷³, інші відносять його до середземноморського¹⁷⁴, давньосередземноморського чи австралоїдного¹⁷⁵ або ж залишають невизначеним¹⁷⁶.

Третій варіант, представлений протоевропеїдами з коротшою, ніж у першому варіанті, головою та обличчям середньої ширини й висоти, виділено за випростаними на спині похованнями Василівки III. Коротша голова, вужче обличчя, менші масивність і зріст можуть свідчити про його південні зв'язки. Важливо, що в цьому некрополі вік поховань індивідів, покладених у скорченій та випростаній позиціях, визначають однакові радіокарбоніві дати¹⁷⁷, їх було вбито однаковими вістрями, характерними для шпанської культури, вони не перекривали один одного, що свідчить про належність їх до однієї первісної громади. Оскільки третій краніологічний варіант не представлений у пізніших матеріалах Надпоріжжя¹⁷⁸, можна припустити, що це невелика група прийшлого населення, яке згодом розчинилося серед представників першого краніологічного варіанта.

Четвертий варіант, представлений протоевропеїдами з високою чи середньовисокою головою середньої чи великої ширини з виключно широким та дещо сплосченим обличчям, виділено за більшістю випростаних поховань у могильнику Василівка II, решта небіжчиків з якого належали до першого варіанта. За

¹⁷⁰ Дебец Г.Ф. Черепа из эпилеолитического могильника у с. Волошского. *Советская этнография*. 1955. № 3. С. 62—73.

¹⁷¹ Алексеева Т.И., Круц С.И. Древнейшее население Восточной Европы. *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва, 2002. С. 255; Герасимова М.М., Пеземский Д.В. *Мезолитический человек из Песчанницы: комплексный антропологический анализ*. Москва, 2005. С. 108.

¹⁷² Зайцева Г.И., Тимофеев В.И., Загорская И.А., Ковалюх Н.Н. Радиоуглеродные даты памятников мезолита Восточной Европы. *Радиоуглерод и археология*. 1997. Вып. 2. С. 122.

¹⁷³ Алексеева Т.И. Неолитическое население лесной полосы Восточной Европы. (Сравнительный антропологический аспект). *Неолит лесной полосы Восточной Европы (Антропология Сахтышских стоянок)*. Москва, 1997. С. 17—21.

¹⁷⁴ Кондукторова Т.С. *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва, 1972. С. 11—16; Потехина И.Д. Біоархеологічні дослідження первісного населення України: нові підходи до старих проблем. *Кам'яна доба України*. 2005. Вип. 7. С. 168.

¹⁷⁵ Дебец Г.Ф. Черепа из эпилеолитического...

¹⁷⁶ Гохман И.И. *Население Украины...*; Потехина И.Д. *Население Украины...*

¹⁷⁷ Jacobs K. Human Postcranial...; Potekhina I., Telegin D. On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic Transition. *Current Anthropology*. 1995. V. 36, No. 5. P. 823—826.

¹⁷⁸ Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 132, 133.

п'ятьма радіокарбонowymi визначеннями, цей некрополь функціонував у період 7450—6072 рр. до н. е.¹⁷⁹. Наближеними до четвертого варіанта є і риси чоловіка з парного випростаного поховання Мурзак-Коби. Аналогічні характеристики зафіксовано в частини людськй верхнього палеоліту Західної Європи та Північної Африки, мезоліту Західної та Східної Прибалтики. Для дещо пізнішого часу знахідки відповідних черепів, іноді зі слідами метисації з представниками першого варіанта, відомі у всіх могильниках Надпоріжжя, а також по всій Східній Європі від Уралу до Дніпра, Балтійського та Білого морів, а також у Західному Сибіру та Приараллі¹⁸⁰.

Антропологічна відмінність від автохтонів Надпоріжжя дає змогу розглядати людей четвертого варіанта як мігрантів з не дуже віддалених територій, що засвідчено їх епізодичною присутністю в регіоні у попередні періоди. Так, рештки п'яти його представників є серед скорчених поховань з Василівки I та Василівки III¹⁸¹.

Через значне географічне поширення представників четвертого варіанта погляди щодо напрямку їх міграції до Надпоріжжя дуже різняться. Її джерелом дослідники бачать лісостепову зону Східної Європи¹⁸², Західну Балтію¹⁸³, район озер Лача, Біле, Вожа в Росії¹⁸⁴ або навіть Зауралля¹⁸⁵.

¹⁷⁹ Lillie M.C. Mesolithic and Neolithic populations of Ukraine: Indications of diet from dental pathology. *Current Anthropology*. 1996. V. 37, No. 1. P. 137; Mathieson I., Alpaslan-Roodenberg S., Posth C. et al. The genomic history of southeastern Europe. *Nature*. 2018. V. 555, No. 7695. P. 197—203.

¹⁸⁰ Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 136—149; Алексева Т.И. Неолитическое население...; Алексева Т.И., Круц С.И. Древнейшее население... С. 255.

¹⁸¹ Гохман И.И. *Население Украины...* С. 129, 181; Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 134, 137.

¹⁸² Гохман И.И. *Население Украины...* С. 188.

¹⁸³ Залізник Л.А. *Передісторія України...* С. 204.

¹⁸⁴ Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 147.

¹⁸⁵ Алексева Т.И., Круц С.И. Древнейшее население... С. 255.

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ
ТА НЕОЛІТИЧНА КОЛОНІЗАЦІЯ

Неолітична революція. Перехід від привласнювального до відтворювального господарства — землеробства і скотарства — в археологічній періодизації співвідноситься з новою кам'яною добою, або неолітом. Тракткування цього терміна постійно ускладнювалося. Спочатку неоліт виділяли за типологічними особливостями матеріальної культури — як час появи кам'яних виробів із шліфованим лезом¹⁸⁶. Згодом акцент змістився на економіку, спосіб життя та технології, зокрема, перехід до відтворювального господарства, тривалої осілості, виготовлення керамічного посуду, упровадження прядіння й ткацтва¹⁸⁷. Потім до цих ознак додалися зміни в соціальній структурі¹⁸⁸ та зародження нових ідеологічних уявлень¹⁸⁹. Також стало очевидним, що названі ознаки неолітичної доби в одних випадках можуть виявлятися одночасно, у вигляді сукупного «пакета», а в інших виникають і поширюються вибірково¹⁹⁰.

Процес становлення відтворювального господарства, щодо механізму якого досі точаться дискусії, був дуже повільним. Місця його первинного зародження виділяються за наявністю вихідних форм рослин і тварин, які стали об'єктом доместикації. М. Вавилов запропонував сім центрів появи одомашнених рослин: п'ять у Старому світі і два у Новому¹⁹¹. На

¹⁸⁶ Lubbock J. *Pre-historic times: As illustrated by ancient remains, and the manners and customs of modern savages*. London; Edinburgh, 1865.

¹⁸⁷ Childe V.G. *Man makes himself*. London, 1936.

¹⁸⁸ Bender B. Gatherer-hunter to farmer: A social perspective. *World Archaeology*. 1978. V. 10, No. 2. P. 204—222.

¹⁸⁹ Hodder I. *The domestication of Europe: Structure and contingency in Neolithic societies*. Cambridge, 1990.

¹⁹⁰ Bellwood P. *First farmers: The origins of agricultural societies*. Malden, 2005.

¹⁹¹ Вавилов Н.И. Учение о происхождении культурных растений после Дарвина: (доклад на Дарвинской сессии АН СССР. 28 нояб. 1939 г.). *Советская наука*. 1940. № 2. С. 55—75.

евразійських просторах відтворювальне господарство вперше виникло у Передній Азії. Дещо пізніше воно незалежно з'явилося на Далекому Сході, де між 6000—5500 рр. до н. е. було одомашнено просо, а приблизно 4500 р. до н. е. — рис. Однак у Європу ці культури потрапили набагато пізніше¹⁹². Первинна неолітизація території України пов'язана з одним — передньоазійським — центром становлення землеробства та скотарства. Нерідко його називають «Родючим Півмісяцем», адже він утворює дугу, що простяглася з півдня на північ уздовж східного узбережжя Середземного моря до плоскогір'їв Східної Анатолії, а звідти на південний схід між Евфратом та горами північного Загросу. У межах Родючого Півмісяця росли дикі види пшениці, ячменю, сочевиці та гороху, нуту, бобів та льону, а також водилися тури, безоарові козли, азійські муфлони, дикі кабани — предки відповідно корів, кіз, овець та свиней¹⁹³.

Більша частина Родючого Півмісяця характеризується закритими ландшафтами, що разом із щільним та постійним заселенням регіону з самого початку верхнього палеоліту зумовило дуже раннє настання там кризи мисливського господарства. Особливої загрозовості вона набула під час максимуму останнього зледеніння, коли в регіоні значно скоротилась площа лісів. Зменшення продуктивності мисливства місцеве населення компенсувало збільшенням ролі низькорангових ресурсів — насіння диких злаків та бобових. Упродовж кількох тисячоліть спеціалізоване збиральництво слугувало лише резервною стратегією, покликаною пом'якшувати нестачу продуктів мисливства в умовах мінливого клімату кінця плейстоцену. Для цього зібрані зерно та боби не споживали одразу, а зберігали як запас. Отже, це був не критично необхідний для виживання, а надлишковий продукт. Його виробництво кардинально вплинуло на спосіб життя кількох груп населення — носіїв натуфійської культури, названої за поселеннями в місцевості Ваді аль-Натуф на заході Юдейських гір, що й поклало початок неоліту.

Натуфійська археологічна культура датується приблизно 12500—9600 рр. до н. е., тобто часом від бьолінзького потепління до початку пребореалу. Вже в аллерьоді її носії перейшли до більш осілого життя, що позначилось на їх демографічній структурі та соціальному устрої. Вважають, що перехід до осілості та споживання висококалорійної рослинної їжі, яка скорочує строки післяродової аменореї і вік початку репродуктивного життя жінок, могла стати біологічною причиною зростання народжуваності¹⁹⁴. Зі свого боку більша кількість насе-

¹⁹² Fuller D.Q., Qin L., Zheng Y. et al. The domestication process and domestication rate in rice: Spikelet bases from the Lower Yangtze. *Science*. 2009. V. 323. P. 1607—1610; Zhao Z. New archaeobotanic data for the study of the origins of agriculture in China. *Current Anthropology*. 2011. V. 52. P. 295—306.

¹⁹³ Шнирельман В.А. *Возникновение производящего хозяйства: проблема первичных и вторичных очагов*. Москва, 1989. С. 31—34.

¹⁹⁴ Bellwood P., Oxenham M. The expansions of farming societies and the role of the Neolithic demographic transition. *The Neolithic demographic transition and its consequences*. New York, 2008. P. 13—34.

лення спричинила більше навантаження на ресурси, призвівши до подальшого зростання в раціоні ролі продуктів збиральництва. На відміну від мисливства збиральництво не потребувало спеціального досвіду, складних знарядь, не було пов'язане з ризиком. Відповідно ним займались переважно жінки та діти. Зростання економічної цінності дитячої праці стало другою — соціальною — причиною підвищення народжуваності. Взаємозв'язок між осілістю, народжуваністю та рослинною їжею запустив свого роду «ланцюгову реакцію», де активізація одного компонента аналогічно відбивалась на інших. Зрештою, це призвело до поступової переорієнтації господарства з мисливства на спеціалізоване збиральництво. Відповідний ресурс став настільки важливим, що з'явилась потреба у контролі та захисті його джерел. Імовірно, штучне перенесення насіння злаків і бобових до алювіальних долин біля поселень для ефективнішої експлуатації та догляду за посівами стало конкретним механізмом переходу до землеробства. З ареалу натувфійської культури на початку голоцену воно поширилось по всьому Леванту та Месопотамії.

Варто зауважити, що спочатку землеробство стало надбанням лише низки груп, маргінальних щодо населення решти світу. Вони вдало адаптувались до дуже несприятливих умов, що дало їм можливість вижити, але не надало переваг над сусідами-мисливцями¹⁹⁵. Вивчення решток перших землеробів свідчить про помітне погіршення їхнього здоров'я. Зокрема, внаслідок споживання багатого на глюкозу зерна у них вперше з'явився невідомий раніше зубний карієс. Особливо погіршився стан здоров'я жінок. Часте народжування дітей та споживання бідної на білки рослинної їжі негативно позначились на тривалості їхнього життя. Стан же здоров'я чоловіків був кращим, що може свідчити про нерівноцінний розподіл м'яса як головного продукту чоловічої праці — мисливства¹⁹⁶.

Загрозливі тенденції щодо погіршення здоров'я перших землеробів зумовили потребу в стабільному отриманні ними білкового продукту. Його джерелом стали домашні тварини — вівці, кози, корови та свині, приручення яких розпочалось у Родючому Півмісяці приблизно в середині IX тис. до н. е. Остаточне становлення скотарства, а отже, і формування комплексної відтворювальної економіки відбулося у VIII тис. до н. е.¹⁹⁷. Особливо важливим виявився у ній молочний сегмент. Регулярне отримання білків, жирів та кальцію від молочних продуктів відіграло важливу роль у стабілізації відтворювальної економіки, підвищенні її ефективності та привабливості в очах сусідів-мисливців. Споживання сирого молока після закінчення грудного вигодовування дітей могло зменшити дитячу

¹⁹⁵ Bowles S. Cultivation of cereals by the first farmers was not more productive than foraging. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2011. V. 108, No. 12. P. 4760—4765.

¹⁹⁶ Hershkovitz I., Gopher A. Demographic, biological and cultural aspects of the Neolithic revolution: A view from the Southern Levant. *The Neolithic demographic transition and its consequences*. New York, 2008. P. 441—479.

¹⁹⁷ Arbuckle B.S., Kansa S.W., Kansa E. et al. Data sharing reveals complexity in the westward spread of domestic animals across Neolithic Turkey. *PLoS ONE*. 2014. V. 9, No. 6. P. 1—11.

смертність, сприяти демографічному зростанню громад¹⁹⁸. Переробка молока на сир і топлене масло насамперед робила з нього продукт відтермінованого споживання, який можна зберігати й накопичувати; водночас це розв'язувало проблему з нетравленням лактози дорослими, що, за даними генетики, напевно, було властиве ранньонеолітичному населенню Близького Сходу¹⁹⁹.

Зміни в економіці зумовили принципово інакше, ніж у мисливців, ставлення до землі, тварин, рослин, поселень. Вкладання сил, енергії та ресурсів в обробіток полів, посіви, спорудження тривалих жител відобразилося на зростанні їх цінності. В умовах приросту населення та конкуренції між його групами зібрані ресурси — припаси та їх потенційне джерело, тобто експлуатована територія — потребували постійного захисту. Це зі свого боку сприяло більшій згуртованості та замкнутості колективів землеробів. Проживання у великих селищах представників різних родів потребувало впорядкування шлюбної мережі, що зумовило ускладнення структури громад. Необхідність контролю за цими процесами та координації дій під час конфліктів спричинили формування соціальної ієрархії.

Зміни характеру господарства вплинули і на матеріальну культуру спеціалізованих збирачів та землеробів. Археологічні матеріали відображують збільшення кількості засобів для зберігання різних типів продуктів: ям, спеціальних приміщень та контейнерів. Серед контейнерів на всіх територіях першими і, напевно, поширенішими були посудини, видовбані з дерева, і кошики, плетені з лози чи лика. Проте через їх швидке руйнування у землі до нас дійшли майже винятково залишки посудин, які спочатку робили з м'яких порід каменю, а згодом — з обпаленої глини. Останні були оптимальнішими з огляду на витрати праці, часу та ресурсів, адже їх виробляли з дуже поширеного у природі матеріалу і могли обпалювати до кількох десятків одразу, тоді як кошики чи кам'яні посудини виготовляли від початку до кінця один за одним. Однак великі керамічні контейнери мали свої недоліки — вони були надто важкими та крихкими для частого переміщення. Тому передумовою їх широкого використання була тривала осілість. З упровадженням скотарства роль керамічного посуду стала ще вагомішою, адже зберігання та переробка молока потребували саме глиняних, а не плетених ємностей.

Іншими маркерами неоліту є землеробські знаряддя — мотики для обробітку полів та серпи для збирання врожаю. У лісових ландшафтах обробітку землі передувало вирубування дерев. Деревина була необхідною і для зведення капітальних споруд на тривалих поселеннях. Тому неоліту притаманне масове ви-

¹⁹⁸ Vigne J.-D. Zooarchaeological aspects of the Neolithic diet transition in the Near East and Europe, and their putative relationships with the Neolithic demographic transition. *The Neolithic demographic transition and its consequences*. New York, 2008. P. 179—205.

¹⁹⁹ Burger J., Kirchner M., Bramanti B. et al. Absence of the lactase-persistence-associated allele in early Neolithic Europeans. *Proceeding of the National Academy of Sciences*. 2007. V. 104, No. 10. P. 3736—3741; Evershed R.P., Payne S., Sherratt A.G. et al. Earliest date for milk use in the Near East and southeastern Europe linked to cattle herding. *Nature*. 2008. V. 455, No. 7212. P. 528—531; Itan Y., Powell A., Beaumont M.A. et al. The origins of lactase persistence in Europe. *PLoS. Computational Biology*. 2009. V. 5, No. 8. P. 1—13.

готовлення шліфованих кам'яних сокир. Споживання рослинної їжі неможливе без переробки зерна на крупу та борошно, що здійснювалося за допомогою зернотерок, товкачів, розтирачів. Важливим технічним винаходом стало ткацтво. Нитки пряли з волокон дикорослих рослин, а також domestikованого льону, з якого добували ще й олію. Археологічно ткацтво фіксується за знахідками шматків тканини, її відбитків на глині, а також прясел і тягарців для відтягування ниток у найпростішому вертикальному ткацькому верстаті²⁰⁰.

Ускладнення соціальної структури і господарських практик вплинуло на характер архітектури та планування поселень. На зміну маленьким круглим житлам мисливців деінде прийшли великі багатокамерні споруди близької до прямокутної форми, що, крім жилих приміщень, містили комори для припасів та хліви для тварин. Їх будували з дерева, каменю або необпаленої глиняної цегли. Іноді вони виконували знакову, ритуальну функцію, як, наприклад, монументальні кам'яні споруди у Гьобеклі-Тепе в Південній Анатолії, зведені громадами мисливців-збирачів, які вже перейшли до осілого способу життя²⁰¹.

Змін зазнав і світогляд. Збільшення розміру родин і громад мало загострити питання про порядок наслідування оброблених полів, худоби, будинків. Це спричинило зростання значення культу предків, що відбилось у поховальних практиках, а саме у влаштуванні поховань у межах поселень або під долівкою будівель, шануванні черепів прашурів²⁰². Зміна соціальної та економічної ролі жінки відобразилася в образотворчому мистецтві деяких регіонів, де приблизно однакова представленість чоловіків і жінок у кам'яних скульптурах раннього неоліту поступилась явному переважанню образу огрядних вагітних жінок з підкресленими ознаками статі у глиняних фігурках подальших періодів²⁰³.

Описані новації в економіці, соціальному устрої, технологіях та духовній сфері знаменують становлення нового — неолітичного — способу життя. Їх матеріальним втіленням є набір знахідок, що регулярно повторюється на археологічних пам'ятках Родючого Півмісяця, — так званий неолітичний пакет. Він складається з насіння сільськогосподарських культур, решток домашніх тварин, довготривалих поселень зі стаціонарними житлами, керамічного посуду, фігурок

²⁰⁰ Alfaro Giner C. Textiles from the Pre-Pottery Neolithic site of Tell Halula (Euphrates Valley, Syria). *Paléorient*. 2012. V. 38, No. 1—2. P. 41—54.

²⁰¹ Schmidt K. Göbekli Tepe: A Neolithic site in Southeastern Anatolia. *The Oxford handbook of Ancient Anatolia (10,000—323 B.C.E.)*. Oxford; New York, 2011. P. 917—933; Banning E.B. So fair a house Göbekli Tepe and the identification of temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East. *Current Anthropology*. 2011. V. 52, No. 5. P. 619—660.

²⁰² Goring-Morris N. The quick and the dead: The social context of Aceramic Neolithic mortuary practices as seen from Kfar HaHoresh. *Life in Neolithic farming communities: social organization, identity, and differentiation*. New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow, 2000. P. 128—129.

²⁰³ Voigt M.M. Çatal Höyük in context: Ritual at early Neolithic sites in central and eastern Turkey. *Life in Neolithic farming communities: Social organization, identity, and differentiation*. New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow, 2000. P. 287—288.

людей і тварин, виробів з полірованого каменю. Поява таких речей на інших територіях розглядається як ознака їх неолітизації. За поширенням відповідних знахідок встановлено, що до середини VII тис. до н. е., крім Леванту та Месопотамії, неолітичний спосіб життя охопив порівняно незначну територію — Центральну Анатолію, Кіпр, малоазійське узбережжя Егейського моря, можливо, Фессалію²⁰⁴. У середині VII тис. до н. е. неолітичні поселення з'являються у Північно-Західній Анатолії, на островах та європейському узбережжі Егейського і Мармурового морів²⁰⁵. На півдні Балкан їх мешканці швидко зайняли всю екологічну нішу із субсередземноморським типом рослинності, на чому їхнє подальше розселення зупинилося²⁰⁶.

Подія 6200 р. до н. е. і неолітична колонізація Південної та Центральної Європи. Наприкінці XX ст. серед протоісториків та археологів популярною була концепція «хвилі прогресу» — неолітизації Європи через демографічний тиск²⁰⁷. Згідно з нею, зростання кількості членів землеробсько-скотарських громад спричинювало переселення частини з них на сусідні вільні землі. Там вони засновували нові селища, вирубували ліси і перетворювали їх на поля, тому ареал землеробських культур постійно, з року в рік, розширювався на кілька кілометрів. Проте — внаслідок появи нових джерел та методів дослідження — нині причини й механізми процесів розселення землеробської людності бачаться складнішими і багатоваріантними.

Поширення землеробського способу життя, як і багато інших важливих трансформацій в історії людства, як неодноразово зазначалося, було тісно пов'язане зі змінами клімату. Наприкінці плейстоцену у Північній Америці існував свій льодовиковий щит, набагато більший за скандинавський. З початком голоценового потепління він став активно танути. Вода, що стікала з льодовика, накопичувалася в центрі континенту, утворюючи там величезні холодні озера. У різні часи ці природні резервуари, переповнюючись, скидали свої води то у Тихий, то у Льодовитий, то в Атлантичний океани, що позначалося на кліматі Північної півкулі. Приблизно 6200 р. до н. е. прильодовикове озеро Агассис учергове прорвало суходільну перемичку, і холодна прісна вода через Гудзонову затоку почала надходити до Атлантичного океану, просто в теплу течію Гольфстрім, яка зумовлює м'який теплий та вологий клімат Європи. Відповідно впродовж тривалого

²⁰⁴ Perlès C. *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge, 2001; Özdoğan E. Current research and new evidence for the Neolithization process in Western Turkey. *European J. of Archaeology*. 2015. V. 18, No. 1. P. 33—59.

²⁰⁵ Brami M., Heyd V. The origins of Europe's first farmers: The role of Hacilar and western Anatolia, fifty years on. *Præhistorische Zeitschrift*. 2011. V. 86, No. 2. P. 165—206; Özdoğan E. Current research...

²⁰⁶ Krauß R., Marinova E., De Brue H., Weninger B. The rapid spread of early farming from the Aegean into the Balkans via the Sub-Mediterranean-Aegean vegetation zone. *Quaternary International*. 2018. V. 496. P. 24—41.

²⁰⁷ Ammerman A.J., Cavalli-Sforza L.L. *The Neolithic transition and the genetics of populations in Europe*. Princeton, 1984.

часу характер поверхні Північної Атлантики замість теплої солоної визначала прісніша, а отже, легша, але холодна вода. Це призвело до перебудови циркуляції повітря у Північній півкулі Землі, зумовило значне похолодання та посуху. На підставі спостережень за льодовиками Гренландії можна припустити, що аридизація тривала приблизно 160 років, а пік несприятливих кліматичних умов, коли середньорічні температури знизилися на 6 ± 2 °С, припав приблизно на 6200—6100 рр. до н. е.²⁰⁸ Тому цю перебудову клімату називають «кліматичною подією 6200 року до н. е.».

У межах зазначеного часу неолітичні громади сильно потерпали від холодніших зим та бездощових літніх періодів у посушливих ландшафтах Близького Сходу. Навантаження на ресурси значно зросло. За цих умов єдиним виходом було переміщення частини людності на території, що меншою мірою зазнавали впливу кліматичних змін. Однак навіть незначні переселенські рухи в умовах сталої осілості та високої щільності населення породжували руйнацію наявної соціальної системи і, як наслідок, неабиякі протистояння між громадами. Їхні сліди простежено за згорілими поселеннями, появою укріплень навколо селищ, розривом тяглості у традиціях керамічного виробництва. Отже, зменшити навантаження на ресурси, не спричинюючи у цьому випадку зростання соціальної напруженості, могла лише далека міграція на ще не освоєні землеробами території²⁰⁹. Для неолітичної людності Передньої Азії такими землями стала Європа.

Основною формою розширення ареалу неолітичного способу життя було цілеспрямоване переміщення його носіїв на далекі відстані та створення ними анклавів у оптимальних для землеробства екологічних нішах, які не використовували тубільні мисливці та рибалки. В англійській літературі цей тип розселення називають *leapfrog colonization*, тобто «стрибокподібна колонізація». Підтримуючи зв'язки з громадами «материнського» ареалу, поселення мігрантів ставали перевальними базами на шляху освоєння їх членами нових територій. Закріпившись на новому місці, землероби вступали в контакти з місцевим населенням, а на деяких територіях, можливо, змішувалися з ним унаслідок обміну шлюбними партнерами.

Розселення громад з Близького Сходу відбувалося як морем — через каботажне плавання та створення прибережних селищ, так і суходолом, але переважно уздовж річок, що може свідчити про певну роль водного транспорту в цьому процесі²¹⁰.

Один із векторів неолітизації був спрямований на захід. У дуже короткі терміни близькосхідні мореплавці опанували острови Крит, Корфу, розселилися

²⁰⁸ Alley R.B., Mayewski P.A., Sowers T. et al. Holocene climatic instability: A large event 8000—8400 years ago. *Geology*. 1997. V. 25. P. 482—486.

²⁰⁹ Clare L., Rohling E.J., Weninger B., Hilpert J. Warfare in Late Neolithic/Early Chalcolithic Pisidia, Southwestern Turkey. Climate induced social unrest in the late 7th millennium calBC. *Documenta Praehistorica*. 2008. V. 35. P. 65—92.

²¹⁰ Davidson K., Dolukhanov P., Sarson G., Shukurov A. The role of waterways in the spread of the Neolithic. *J. of Archaeological Science*. 2006. V. 33. P. 641—652.

на обох берегах Південної Адріатики та в Сицилії. Через незначний проміжок часу звідти вони колонізували Північну Адріатику і Західне Середземномор'я — вздовж західного берега Апеннін потрапили у Сардинію та Корсику і далі на узбережні території Лігурії, Провансу, Лангедоку, Каталонії та Валенсії. На наступному етапі це населення почало освоювати віддалені від узбереж райони Північних Апеннін та Піренейів. За округлодонними посудинами, прикрашеними відтисненим у глині орнаментом, відповідні пам'ятки Адріатики прийнято об'єднувати в культуру «імпресо». Через часте нанесення орнаменту відтисками ступок черепашок морських молюсків родини *Cardium* пам'ятки Західного Середземномор'я об'єднують у культуру кардіумної кераміки. На поселеннях прибережних рівнин та річкових долин їх носії вели осілий спосіб життя, базований на землеробстві, скотарстві та експлуатації морських ресурсів. Проте більшість пам'яток цих культур представлені сезонними стоянками гірських районів, залишеними у гротах та під скельними навісами пастухами, які випасали овець і кіз.

Решта шляхів неолітизації Європи пролягала територією Балкан. Вони пов'язані зі своєрідними коридорами, утвореними річками, які течуть у меридіональному напрямі²¹¹. Західніший проходив з півдня на північ, спочатку долиною річки Вардар, а далі — річкою Велика Морава до Середньодунайської низовини, вкритої густою річковою мережею Дунаю та його приток: Сави, Драви і Тиси. У західній частині цього регіону сформувалися традиції неолітичної культури Старчево, а в східній — культури Кереш. Другий коридор починався від Егейського моря, йшов на північ басейном р. Маріца, правими притоками Дунаю — річками Іскір та Янтра, а далі на північ — нижнім Дунаєм та його лівими притоками — річками Олт, Серет і Прут. Тут сформувалися традиції культур Караново на південь від Дунаю та Кріш на північ від нього. З одного боку, чотири згадані культури — Старчево, Караново, Кріш та Кереш — мають багато спільних ознак, що дає змогу розглядати їх у рамках одного культурного кола балкано-дунайського раннього неоліту. З іншого — різні природні умови їх ареалів і характер взаємодії з місцевим мезолітичним населенням зумовили локальну специфіку матеріальної культури та відмінні історичні долі їх носіїв.

Приблизно в середині VI тис. до н. е. на півночі ареалу культури Старчево, на території, що входить до складу сучасних Угорщини, Словаччини та Австрії, сформувалися традиції культури лінійно-стрічкової кераміки, названої так за специфічним способом орнаментування глиняного посуду. Її носії в наступні кілька століть розселилися по зоні широколистяних лісів Європи від Дунаю та Альп на півдні до Балтійського та Північного морів на півночі, басейну р. Сена на заході та Дніпра на сході. У той самий час культура Кереш дала початок середньонеолітичній культурі альфельдської лінійної кераміки басейну р. Тиса. Ареал культури Кріш (басейни Олту, Серету та Пруту) в останні сторіччя VI тис. до н. е. заселили носії культури лінійно-стрічкової кераміки, які з середнього Дунаю через Мо-

²¹¹ Reingruber A. A network of the steppe and forest steppe along the Prut and Lower Danube rivers during the 6th millennium BC. *Documenta Praehistorica*. 2016. V. 43. P. 167—181.

равські ворота потрапили на Середньоевропейську рівнину і поширились далі на схід та південь — на верхню Віслу та Дністер, тобто, обійшовши Карпати з півночі та сходу, знов повернулись у Подунав'я. У пізньому неоліті на цьому змішаному кришсько-лінійно-стрічковому ґрунті за участі носіїв нижньодунайської культури Боян сформувалися традиції культури Прекукутень—Трипілля А, яка згодом відіграє значну роль у неолітизації території лісостепового Правобережжя України.

Розглядаючи динаміку неолітизації Південно-Східної та Центральної Європи, можна побачити чіткі етапи активної культурної трансформації та територіального розширення і періоди стазису. Як вже наголошувалося, початкове розселення землеробів у регіоні стало наслідком кліматичної події 6200 р. до н. е. Приблизно перед 5900 р. до н. е. вони опанували всі території, придатні для способу життя та господарювання близькосхідного типу²¹². Подальший рух на північ стримували менш родючі піщані та глинисті ґрунти, густіша лісова рослинність, суворіший клімат Центральноєвропейської рівнини. Цю межу, що зупинила розселення землеробів, називають «агроекологічним бар'єром»²¹³. Проте «бар'єр» був не лінією, а досить широкою смугою з мозаїчними ландшафтами, де «північні» та «південні» екологічні ніші траплялися поперемінно. Отже, мешканці цієї північної околиці землеробського світу перебували у своєрідній «лабораторії», де потроху вивчали території, контактували з їх населенням, випрацьовували способи господарювання в умовах незвичного для них клімату. За відповідних ситуацій ці знання та досвід ставали їм у пригоді²¹⁴.

За даними палеокліматологів, орієнтовно 5600 ± 100 р. до н. е. у Центральній та Північній Європі відбулося зростання середніх січневих температур на 3—4 °С за одночасного зниження середніх липневих на 2 °С. Отже, зими стали теплішими, а літа — більш прохолодними й вологими. Такі умови залишалися стабільними впродовж наступних 600 років. Саме на цей час припадає становлення і розвиток культури лінійно-стрічкової кераміки²¹⁵. Напевно, описана змі-

²¹² Biagi P., Shennan, S., Spataro M. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan Peninsula. *Prehistoric Archaeology and Anthropological Theory and Education*. Trieste, 2005. P. 45.

²¹³ Sümeği P., Kertész R. Palaeogeographic characteristics of the Carpathian Basin — an ecological trap during the Early Neolithic? *From the Mesolithic to the Neolithic: Proceedings of the International archaeological conference held in Szolnok 1996*. Budapest, 2001. P. 405—415; Sümeği P., Kertész R., Hertelendi E. Environmental change and human adaptation in the Carpathian basin at the Late Glacial/Postglacial transition. *Archaeometry 98: Proceedings of the 31st symposium*. Budapest, April 26 — May 3 1998 (Archaeolingua Central European Series 1. BAR IS 1043). Oxford, 2002. P. 171—177.

²¹⁴ Банффи Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна и роль первых земледельцев Задунавья в европейском неолите. *Stratum plus*. 2014. № 2. С. 115—182.

²¹⁵ Goñi M.F.S., Ortu E., Banks W.E. et al. The expansion of Central and Northern European Neolithic populations was associated with a multi-century warm winter and wetter climate. *The Holocene*. 2016. V. 26, No. 8. P. 1188—1199.

на клімату прибрала обмеження, які не давали можливості землеробам «переступити» через агроекологічний бар'єр. Способом адаптації до нового середовища стала зміна господарства, у якому значно більша, ніж у Подунав'ї, роль відводилася розведенню свиней та великої рогатої худоби²¹⁶. Інтенсивніше розвивалась молочна галузь, що навіть могло позначитись на генному рівні²¹⁷. Є гіпотеза, що на бідніших ґрунтах землеробство стало можливим завдяки використанню добрива — гною²¹⁸. Змінилися й типи поселень, характер архітектури. На зміну зробленим переважно з глини невеликим будинкам близької до квадратної форми з легким перекриттям прийшли великі довгі прямокутні споруди з міцним дерев'яним каркасом та рядами стовпів усередині, що підтримували важкий міцний дах. Не виключена наявність у них другого поверху і одночасне проживання в таких житлах кількох малих родин²¹⁹.

Потрібно зважати, що освоєння нових територій було складною і ризикованою справою. Вивчення решток людей ранніх періодів культури лінійно-стрічкової кераміки виявило наявність у більш ніж половини з них ознак стресу, спричиненого дефіцитом харчування, інфекційними захворюваннями тощо. Водночас для місцевого мезолітичного населення цей показник не перевищує 20 %. Особливо помітно стресові ситуації проявлялися на крайній периферії землеробського світу. Упродовж наступних сторіч ситуація дещо поліпшилася. Можливо, це стало наслідком ширшого залучення традиційних для цих територій неземлеробських ресурсів — продуктів мисливства та збиральництва²²⁰. У зв'язку з цим важливим є активно дискутоване і досі остаточно не вирішене питання про роль місцевого мезолітичного населення у становленні та поширенні культури лінійно-стрічкової кераміки.

Порівняно невелика кількість поселень культури, згадані показники стресу, етнографічні спостереження та результати математичного моделювання демографічних процесів поставили під сумнів спроможність моделі демографічної «хвилі прогресу» для пояснення швидкої колонізації ареалу площею майже у мільйон квадратних кілометрів. Тому як альтернативу ідеї про дифузю населення було висунуто концепцію культурної дифузії — поширення в середовищі місцевих

²¹⁶ Raczky P., Sümegei P., Bartosiewicz L. et al. Ecological Barrier versus Mental Marginal Zone: Problems of the Northernmost Körös culture settlements in the Great Hungarian Plain. *The spread of the Neolithic to Central Europe. International Symposium, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz 24 June — 26 June 2005*. Mainz, 2010. P. 147—173.

²¹⁷ Itan Y., Powell A., Beaumont M. A. et al. The origins of lactase...

²¹⁸ Bogaard A., Fraser R., Heaton T. H. et al. Crop manuring and intensive land management by Europe's first farmers. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2013. V. 110, No. 31. P. 12589—12594.

²¹⁹ Czerniak L. House and household in the LBK. *Something out of the ordinary? Interpreting diversity in the Early Neolithic Linearbandkeramik and beyond*. Cambridge, 2016. P. 33—64.

²²⁰ Wittwer-Backofen U., Tomo N. From health to civilization stress? In search for traces of a health transition during the Early Neolithic in Europe. *The Neolithic demographic transition and its consequences*. New York, 2008. P. 511—538.

мисливців та збирачів Центральної Європи певного набору культурних надбань: спільної системи цінностей, престижної ідеології, практичних знань у галузі технологій і господарства²²¹. На її користь було висунуто аргументи, що враховували спостереження за системою розселення та характером житлового будівництва лінійно-стрічкової людності²²², специфікою її крем'яного інвентарю, що містив вироби, притаманні місцевому мезоліту²²³. Однак роботи палеогенетиків засвідчили, що принаймні первинна неолітична колонізація Центральної Європи здійснювалася людністю близькосхідного походження²²⁴. Встановлена генетична гомогенність мешканців величезного ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки пояснюється як постійним припливом спорідненого населення з-поза його меж, так і підтриманням інтенсивних зв'язків та обміну членами землеробських громад на всьому його просторі. З результатами вивчення ДНК узгоджуються і дані традиційної краніометрії²²⁵.

Приблизно 4900 ± 100 р. до н. е. відбулася чергова зміна клімату — середні січневі температури знизилися на 1,5 °С, а липневі зросли на 1 °С, загальна кількість опадів зменшилася²²⁶. На цей час припадає дезінтеграція культури лінійно-стрічкової кераміки, зникнення спільних для всього її ареалу традицій та поява низки нових локальних культур, зокрема Прекукутені.

Перші землероби на території України. Пам'ятки перших землеробів, які з'явилися на українських теренах, належать до археологічної культури Кереш. Її назва походить від річки, що є лівою притокою Тиси. В межах України вона представлена лише одним дослідженим поселенням Заставне — Мала Гора у південній частині Закарпаття біля кордону з Угорщиною²²⁷, у північно-східній частині карпато-дунайського агроекологічного бар'єра. Тут керешські традиції набували нових ознак, притаманних культурі альфельдської лінійної кераміки.

²²¹ Zvelebil M., Lukes A., Pettitt P.B. The emergence of the LBK culture: Search for the ancestors. *The spread of the Neolithic to Central Europe. International Symposium, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz 24 June — 26 June 2005*. Mainz, 2010. P. 301—326.

²²² Lenneis E. Perspectives on the beginnings of the earliest LBK in east-central Europe. *Living well together? Settlement and materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*. Oxford, 2008. P. 164—178.

²²³ Mateiciucova I. *Talking stones: The chipped stone industry in Lower Austria and Moravia and the beginnings of the Neolithic in Central Europe (LBK), 5700—4900 BC*. Brno, 2008. P. 159—160.

²²⁴ Haak W. et al. Massive migration from the steppe...; Deguilloux M.-F., Leahy R., Pemonje M.-H., Rottier S. European Neolithization and ancient DNA: An assessment. *Evolutionary Anthropology*. 2012. V. 21. P. 26—34.

²²⁵ Pinhasi R., Cramon-Taubadel N. von. Craniometric data supports demic diffusion model for the spread of agriculture into Europe. *PLoS ONE*. 2009. V. 4, No. 8: e6747. P. 1—8.

²²⁶ Goñi M.F.S., Ortu E., Banks W.E., Giraudeau J. et al. The expansion...

²²⁷ Потушняк М.Ф. Неолит Закарпаття: культури Криш і расписной кераміки. *Археологія Української ССР. Т. I: Первобытняя археологія*. Киев, 1985. С. 140—144; Його ж. Пам'ятки раннього неоліту у верхів'ї Тиси. *Наук. збірник Закарпат. краєзнавчого музею*. 2005. Вип. VII. С. 172—207.

Саме до останньої угорські дослідники відносять інше поселення українського Закарпаття — Рівне²²⁸, яке раніше вважалося керешським²²⁹.

На відміну від поодиноких керешських та альфельдських поселень, в Україні відомо понад дві сотні пунктів культури лінійно-стрічкової кераміки²³⁰. Переважно вони знаходяться в басейнах Дністра, Західного Бугу та правих допливів верхньої Прип'яті в межах Волино-Подільської височини. Не можна стверджувати, що означена територія була щільно заселеною. Швидше йдеться про розкидані по ній островці колонізації — групи розташованих неподалік одне від одного поселень. Проте розміри пам'яток та їх щільність поступаються відповідним показникам, зафіксованим для Центральної Європи²³¹. Серед них найкраще дослідженими є поселення Тадані на р. Західний Буг, Котоване та Модричі на верхньому Дністрі, Незвисько, Торське, Більшівці I, Блищанка I у басейні середньої течії р. Дністер, Голишів II, Гірка Полонка, Гнідава, Ратнів II, Йосипівка I в басейні р. Стир, Рівне на р. Устя в басейні Горині.

Тривалий час вважалося, що на сході ареалу культури існували особливі домобудівні традиції — спорудження землянок, на відміну від наземних стовпових конструкцій Центральної Європи²³². Однак нові дослідження та переосмислення старих даних дають підстави стверджувати, що видовжені заглиблення, виявлені фактично на кожному добре вивченому лінійно-стрічковому поселенні України та Молдови, мали не житлове, а господарське призначення. Це так звані глинянки — ями, з яких брали глину для спорудження розташованих поруч наземних будинків²³³. Можливо, знаходячись за межами споруд, вони мали спільне

²²⁸ Raczky P., Sümegi P., Bartosiewicz L. et al. Ecological barrier... P. 160—163.

²²⁹ Потушняк М.Ф. Неолит Закарпаття... С. 140—144; Його ж. Пам'ятки раннього неоліту... С. 174.

²³⁰ Пассек Т.С., Черныш Е.К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР. Свод археологических источников. Вып. Б. 1—11. Москва, 1963.; Захарук Ю.М. Пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки. *Археологія Української РСР*. Т. 1. Київ, 1971. С. 96—104; Пелешин Н.А. Племена культуры линейно-ленточной керамики. *Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (каменный век)*. Киев, 1987. С. 99—109; Охрименко Г.В. Поселения культуры линейно-ленточной керамики в бассейне рек Стирь и Западный Буг. *Материалы каменного века на территории Украины*. Киев, 1984. С. 103—107; Охрименко Г.В. *Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині*. Луцьк, 2001.

²³¹ Зайле Т., Церна С., Дембец М., Посселт М. К интерпретации жилищных комплексов восточного ареала культуры линейно-ленточной керамики (новые материалы полевых исследований на территории Республики Молдова). *Культурные взаимодействия...* С. 60.

²³² Пассек Т.С., Черныш Е.К. Памятники культуры... С. 31; Захарук Ю.Н., Телегин Д.Я. Культура линейно-ленточной керамики. *Археологія Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология*. Киев, 1985. С. 128; Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона. *Stratum plus*. 1999. № 2. С. 34—45.

²³³ Lenneis E. Traces du Rubané dans l'architecture Cucuteni? *Cucuteni. 120 years of research. Time to sum up*. Piatra-Neamț, 2005. P. 55—64; Ленартович О. Житлово-господарські об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки Верхнього Подністер'я і Західного Побужжя. *Археол. дослідження Львів. ун-ту*. 2012. № 16. С. 61—66; Зайле Т., Церна С., Дембец М., Посселт М. К интерпретации жилищных комплексов...

з ними перекриття ²³⁴ і використовувалися для господарських потреб — як льохи, майстерні, а згодом смітники. До певної міри узгоджує два наведені погляди припущення, що перший рік після заснування поселення мігранти мешкали у заглиблених житлах, а потім, спорудивши поруч великі наземні будинки, переселялися в них, використовуючи старі напівземлянки для господарських цілей або й засипаючи їх, що простежено на поселенні Рівне ²³⁵.

Не спостережено якоїсь локальної специфіки і у господарстві населення найсхіднішої частини ареалу культури. Знахідки свідчать про вирощування пшениці однозернянки та двозернянки, голозерного та півчастого ячменю, гороху, сочевиці, льону ²³⁶. Дуже дискусійними є дані про виявлення кількох відбитків зернівок проса на керамічному посуді поселення Рівне ²³⁷. За сучасними поглядами, ця одомашнена в Китаї рослина потрапила до Європи лише за доби бронзи, а знайдені відбитки могли залишити насінини дикорослого чи «півнячого» проса ²³⁸. Врожай збирали за допомогою серпів із крем'яними вкладнями у вигляді довгих трапецій або необроблених уламків пластин, отриманих за допомогою відтискання. Зерно перемелювали вручну на кам'яних зернотерках. Серед решток тварин виділено кістки домашніх видів — бика, свині, вівці, кози, собаки. Про розвиток молочної галузі свідчать посудини з дрібними отворами — друшляки для виготовлення сиру ²³⁹. Кістки диких тварин — оленя, тура, косулі, кабана завжди кількісно поступаються домашнім ²⁴⁰. Під час полювання використовували лук і стріли з наконечниками у вигляді трапецій.

²³⁴ Czekaj-Zastawny A. *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej w dorzeczu Górnej Wisły*. Kraków, 2008.

²³⁵ Пясецький В.К., Охріменко Г.В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині. *Археологія*. 1990. № 4. С. 71; Охріменко Г.В. *Культура лінійно-стрічкової кераміки...* С. 103.

²³⁶ Пассек Т.С., Черныш Е.К. *Памятники культуры...* С. 31; Пашкевич Г.О., Охріменко Г.В. *Матеріали до вивчення неоліту Волині*. Препринт. Київ, 1990. С. 5—15; Пашкевич Г.А. Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите — бронзовом веке (палеоэтноботанические свидетельства). *Stratum plus*. 2000. № 2. С. 408—410; Motuzaitė-Matuzevičiūtė G., Telizhenko S. The first farmers of Ukraine — an archaeobotanical investigation and AMS dating of wheat grains from the Ratniv-2 site. *Archaeologia Lituana*. 2016. V. 17. P. 100—111.

²³⁷ Пашкевич Г.О., Охріменко Г.В. *Матеріали до вивчення...* С. 11.

²³⁸ Motuzaitė-Matuzevičiūtė G., Staff R.A., Hunt H.V. et al. The early chronology of broom-corn millet (*Panicum miliaceum*) in Europe. *Antiquity*. 2013. V. 87, No. 338. P. 1073—1085; Stevens C.J., Murphy C., Roberts R. et al. Between China and South Asia: A Middle Asian corridor of crop dispersal and agricultural innovation in the Bronze Age. *The Holocene*. 2016. V. 26, No. 10. P. 1541—1555; Miller N.F., Spengler R.N., Frachetti M. Millet cultivation across Eurasia: Origins, spread, and the influence of seasonal climate. *Там само*. P. 1566—1575.

²³⁹ Функціональне призначення таких посудин підтверджено даними ліпідного аналізу. Див.: Salque M., Bogucki P. I., Pyzel J. et al. Earliest evidence for cheese making in the sixth millennium BC in northern Europe. *Nature*. 2015. V. 493. P. 522—525.

²⁴⁰ Пассек Т.С., Черныш Е.К. *Памятники культуры...* С. 31; Журавльов О.П., Охріменко Г.В. Палеозоологічні дані з пам'яток КЛСК Волині. *Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України*. Ковель, 1994. Вип. 1. С. 144—167.

Зазвичай численними знахідками представлено шліфовані кам'яні сокири й тесла у формі шевського копила (нім. *Schubleistenkeil*), які використовувались для рубання дерев. Ці речі були показником певного статусу. Нерідко їх клали до могил дорослих чоловіків²⁴¹. В Україні відомо лише два достовірні лінійно-стрічкові поховання: в Баєві на Волині та Незвиську на Середньому Дністрі. В обох разом з небіжчиками було покладено по кам'яній сокирі. Також похованого у Баєві супроводжувала одна посудина²⁴². Небіжчика з Незвиська поховано за складним ритуалом. Він лежав випростано і був частково кремований. Разом з ним було покладено численні посудини, частина яких містила зерна пшениці та гороху²⁴³. Можливо, під час його поховання зводили спеціальні стовпову та кам'яні конструкції²⁴⁴.

Керамічний посуд культури умовно поділяють на кухонний та столовий. Перший зроблено з глини з домішкою полови, жорстви, подрібненої кераміки, а другий — з добре відмуденої тонкоструктурної глини, до якої зрідка додавали рослинні волокна та дрібний пісок. Орнаментация переважно прокреслена у вигляді прямих, кутастих, кривих ліній, іноді з нанесеними на них ямками та наколами (так званій «нотний» орнамент), а також різноманітних рельєфних наліпів, ручок, відтисків пальців і нігтів, дуже рідко — розпису.

Східніше річки Случ та лівих приток Дністра виявлено лише сім достовірних поселень культури²⁴⁵. Найбільш північно-східною пам'яткою є Віта-Поштова 2 у Середньому Подніпров'ї неподалік Києва. Попри незначну кількість знайдених матеріалів, немає сумніву, що вони є залишками поселення групи мігрантів. Про це свідчать дуже високе топографічне положення та віддаленість від річки, не характерні для стоянок тубільних мисливців і рибалок. Усі крем'яні вироби виготовлені з якісної волинської сировини, виходи якої відомі не менш ніж за 200 км на захід. Серед знахідок є залишки як столових, так і кухонних лінійно-стрічкових посудин, за відсутності фрагментів посуду місцевого населення²⁴⁶.

Найвіддаленіше на південний схід добре досліджене поселення Кам'яне-Завалля знаходиться на правому березі Південного Бугу біля с. Кам'яне, на півночі Одещини. Вік цієї пам'ятки визначено радіокарбонними датами: 5295—

²⁴¹ Bakels C.C. On the adzes of the Northwestern Linearbandkeramik. *Analecta Praehistorica Leidensia*. 1987. V. 20. P. 53—85.

²⁴² Bardec'kyj A.B., Dębiec M., Saile T. Eine bandkeramische Bestattung aus Baiv bei Luzk in Wolhynien. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2013. V. 65. P. 253—261.

²⁴³ Пассек Т.С., Черныш Е.К. *Памятники культуры...* С. 19—20.

²⁴⁴ Dębiec M. The LBK ritual-burial complex from Nezvis'ko, Western Ukraine. *Something out of the ordinary? Interpreting diversity in the Early Neolithic Linearbandkeramik and beyond*. Cambridge, 2016. P. 227—245.

²⁴⁵ Haskevych D. Beside or by turn? The Buh-Dnister foragers and the Linear Band Pottery farmers on the Southern Buh River (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*. 2021. V. 73, No. 1. P. 11, fig. 1.

²⁴⁶ Gaskevych D. Vita-Poshtova 2 — New the easternmost site of the Linear Band Pottery culture. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2006. V. 58. P. 205—221.

4960 рр. до н. е.²⁴⁷ Від сусідніх поселень культури на р. Тилігул²⁴⁸ та у Пруто-Дністров'ї²⁴⁹ її відрізняє наявність посуду, виліпленого з глини з домішкою графіту, що походить із розташованих поруч найбільших у Європі покладів цього мінералу. Кераміка з графітованою поверхнею відіграла важливу престижну функцію в громадах культури лінійно-стрічкової кераміки басейну Верхнього Дунаю²⁵⁰. Враховуючи виявлення у Кам'яному-Заваллі колодкоподібного тесла, виготовленого з породи з Ізерських гір на півночі Богемії²⁵¹, можна припустити, що розташоване так далеко на сході поселення було засноване вихідцями з Центральної Європи саме для експлуатації графіту²⁵².

Наведені приклади дають змогу оцінити масштабність процесів неолітичної колонізації Європи та дослідити їх причини і механізми. Низька щільність пам'яток на заході України, відірваність деяких поселень на десятки (якщо не сотні) кілометрів, наявність між ними родючих, але неосвоєних земель свідчать, що не економічна доцільність і демографічний тиск були головною причиною міграції. Тому феномен поширення носіїв лінійно-стрічкової кераміки все частіше розглядають крізь призму способу життя та світогляду землеробських громад.

Переселення невеликих колективів на далекі відстані та їх проживання у відриві від основного масиву землеробського населення потребували ретельного планування та тривалої підготовки. По-перше, слід було розвідати маршрути і місце майбутнього поселення, що передбачало проведення спеціальних експедицій. Їхні учасники мали встановити контакт із місцевими мешканцями і переконатися в наявності у пункті призначення необхідних або бажаних ресурсів, наприклад, покладів кременю чи графіту. Свідченням таких експедицій можуть бути окремі посудини культури лінійно-стрічкової кераміки, виявлені на стоянках мисливців та рибалок Базьків Острів²⁵³, Щурівці-Поріг²⁵⁴,

²⁴⁷ Kiosak D. Kamyane-Zavallia, the easternmost Linear Pottery culture settlement ever excavated. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2017. V. 69. P. 253—269.

²⁴⁸ Ларина О.В., Петренко В.Г., Сапожников И.В. Культура линейно-ленточной керамики в Днестровско-Бугском междуречье (по материалам поселения Майнова Балка). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*. 1999. Т. 7. С. 10—21.

²⁴⁹ Ларина О.В. Культура линейно-ленточной...

²⁵⁰ Tichý R. O používání tuhy v mladší době kamenné. *Památky archeologické*. 1961. V. 52. № 1. P. 76—84; Pechtl J., Eibl B.F. Die neolithische Graphitnutzung in Südbayern. *Vorträge des 29. Niederbayerischen Archäologentages*. Rahden, Westf., 2011. S. 349—432.

²⁵¹ Saile T., Dębiec M., Posselt M. et al. Zur Bandkeramik zwischen Pruth und Südlichem Bug. *Praehistorische Zeitschrift*. 2016. Bd. 91, No. 1. S. 7.

²⁵² Gaskevych D. Pottery with admixture of graphite and exchange networks in Neolithic of Ukraine: Problem statement. *Wetland archaeology and prehistoric networks in Europe*. NEENAWA International Scientific Conference, September 15th—18th, 2017. Kyiv; Kaniv, 2017. P. 41—42; Haskevych D. Beside or by turn... P. 42—45.

²⁵³ Даниленко В.Н. *Неолит України. Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев, 1969. С. 66, 156, 207.

²⁵⁴ Гаскевич Д.А. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*. 2008. Вип. 11. С. 170.

Добрянка III ²⁵⁵, Гард у Побужжі ²⁵⁶ та Фасова у Східному Поліссі ²⁵⁷. По-друге, мало бути накопичено зерно для посіву та харчування до першого врожаю, домашні тварини, виготовлено транспортні засоби та знаряддя, зібрано запаси крем'яної та кам'яної сировини для використання у перший час по прибутті.

З огляду на відсутність у носіїв культури багатих поховань чи великих споруд, у зведення яких вони могли б вкласти надлишки своїх ресурсів, складається враження, що останні витрачалися саме на підготовку колонізації. Отже, участь у цій недешевій та пов'язаній з ризиком для життя справі була ознакою престижу, джерелом високого статусу та популярності ²⁵⁸. За етнографічними даними, такі експедиції часто ініціювали молодші діти вождів, які не мали шансів успадкувати владу батька ²⁵⁹, а на новому місці могли стати лідерами громад і започаткувати нові роди ²⁶⁰. До того ж відтік частини молодого населення зменшував конфліктність усередині старих громад. Отже, й ті, хто лишався, і ті, хто мігрував, були зацікавлені в утворенні нових колоній. Міграція ставала регулятором соціальних стосунків, стратегією існування всього колективу ²⁶¹. Тому її слід розглядати як складову частину престижної економіки — неодмінного атрибуту неолітичного способу життя.

Визначальний характер далекої міграції як стратегії існування носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки особливо помітний у разі порівняння пам'яток її західної та східної периферій. Схоже, що наприкінці VI тис. до н. е. на заході розселення мігрантів зупинилось на території Бельгії та півночі Франції, досягнувши меж незаселеної екологічної ніші, придатної для колонізації ²⁶². Тож розвиток людності західного ареалу культури пішов шляхом інтенсивної експлуатації вже освоєних земель. Наслідком зростання щільності населення стали, з одного боку, накопичення надлишкового продукту та поява соціальної ієрархії, а з іншого — нестабільність і конкуренція за ресурси, засвідчені появою оборонних споруд,

²⁵⁵ Залізник Л.А., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянка 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дніпровського межиріччя. *Кам'яна доба України*. 2005. Вип. 7. С. 99.

²⁵⁶ Товкайло Н.Т. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард. *Stratum plus*. 2014. № 2. С. 207—208.

²⁵⁷ Телегин Д.Я. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на Украине. *Советская археология*. 1979. № 2. С. 232—233; Гаскевич Д.Л., Матвішина Ж.М., Денисюк В.Л., Кюсак Д.В. Проблема інтерпретації неолітичних знахідок поселення Фасова в світлі нових досліджень. *Кам'яна доба України*. 2023. Вип. 22. С. 154—171.

²⁵⁸ Hofmann D. Keep on walking: The role of migration in Linearbandkeramik life. *Documenta Praehistorica*. 2016. V. 43. P. 238—239.

²⁵⁹ Spriggs M. Lapita and the Linearbandkeramik: What can a comparative approach tell us about either? *Something out of the ordinary? Interpreting diversity in the Early Neolithic Linearbandkeramik and beyond*. Cambridge, 2016. P. 486—487.

²⁶⁰ Richards C. The substance of Polynesian voyaging. *World Archaeology*. 2009. V. 40, No. 2. P. 206—223.

²⁶¹ Hofmann D. Keep on walking...

²⁶² Banks W. E., Antunes N., Rigaud S., d'Errico F. Ecological constraints on the first prehistoric farmers in Europe. *J. of Archaeological Science*. 2013. V. 40, No. 6. P. 2749, fig. 1: C.

слідів збройних зіткнень, масових убивств і канібалізму, як, наприклад, у Талхаймі, Шлетс-Аспарні чи Херксхаймі²⁶³. Можливо, через суворіші за західні, континентальніші природні умови та/або зміну клімату у східному ареалі міграція зупинилася, так і не охопивши величезні простори придатних для землеробства лесових плато Центральної та Лівобережної України²⁶⁴. Тут не зафіксовано ознак істотного ускладнення соціального устрою, свідчень конфліктів, що, напевно, є наслідком малої кількості та розпорошеності населення. Великі відстані з часом призвели до ослаблення зв'язків з громадами Центральної Європи, що знайшло вияв у помітному консерватизмі матеріальної культури²⁶⁵.

Поширення першої кераміки на теренах Європи та України. Оскільки початок використання керамічного посуду був тісно пов'язаний з осілістю, переробленням та зберіганням низькорангових продуктів, його винайдення та поширення тривалий час розглядали як невід'ємну складову переходу до землеробського способу життя. Проте археологічні дослідження останніх десятиріч значно відкоригували попередні уявлення.

Час освоєння технологій, побудованих на обпаленні глиняних предметів, сягає верхнього палеоліту. Так, на граветських стоянках Центральної Європи, зокрема Павлов I і Дольні-Вестоніце I у Моравії, виявлено приблизно 850 обпалених глиняних виробів зі слідами навмисного моделювання. Переважно це невеликі кульки та конуси, можливо, культового призначення, рідше — статуетки тварин і людей. У Східній Європі більш як 100 уламків обпаленої глини, зокрема фігурок, знайдено в Костенках на Середньому Дону. Шматки обпаленої глини присутні серед матеріалів пізньої граветської пам'ятки Зарайськ у басейні Оки. Обпалений кавалок глини з насічками нещодавно виявлено в шарі 2 палеолітичної стоянки Мирогоща I на півдні Волині²⁶⁶. Найсхідніші знахідки палеолітичних керамічних фігурок походять зі стоянки Майнінська на лівому березі Єнісею у Східному Сибіру, що датується XIX—XVIII тис. до н. е.²⁶⁷ Схоже, що незалежно від граветської традиції керамічні фігурки виготовляли верхньопалеолітичні мешканці

²⁶³ Golitko M., Keeley L.H. Beating ploughshares back into swords: warfare in the Linear-bandkeramik. *Antiquity*. 2007. V. 81, No. 312. P. 332—342; Boulestin B., Zeeb-Lanz A., Jeunesse C. et al. Mass cannibalism in the Linear Pottery Culture at Herxheim (Palatinate, Germany). *Antiquity*. 2009. V. 83, No. 322. P. 968—982; Gronenborn D., Strien H. C., Wirtz K. et al. Inherent collapse? Social dynamics and external forcing in Early Neolithic and modern Southwestern Germany. *Going forward by looking back: Archaeological perspectives on socio-ecological crisis, response, and collapse*. Berghahn, 2020. P. 333—366.

²⁶⁴ Banks W.E., Antunes N., Rigaud S., d'Errico F. Ecological constraints... P. 2749, fig. 1: C.

²⁶⁵ Kadrow S., Zakościelna A. An outline of the evolution of Danubian cultures in Małopolska and Western Ukraine. *Baltic-Pontic Studies*. 2000. V. 9. P. 190—192, 241—242.

²⁶⁶ Чабай В., Васильєв П. Культурно-хронологічні особливості еволюції верхнього палеоліту Волині. *Археологічні зошити з Пересопниці*. 2021. № 8. С. 13.

²⁶⁷ Kuczyńska-Zonik A. Gravettian Ceramic Firing Techniques in Central and Eastern Europe. *Analecta Archaeologica Ressorviensia*. 2014. V. 9. С. 79—94; Budja M. Ceramics among Eurasian hunter-gatherers: 32000 years of ceramic technology use and the perception of containment. *Documenta Praehistorica*. 2016. V. 43. P. 75—78.

Середземномор'я у XXIII—XXII тис. до н. е. в Алжирі (печера Тамар Хат) і в XVI тис. до н. е. у Хорватії (Вела Спіла на острові Корчула в Адриатиці)²⁶⁸.

Найдавніший відомий на сьогодні керамічний посуд походить з верхньопалеолітичних стоянок південного Китаю Ксянрендонг та Інчуань, продатованих XX—XVII тис. до н. е. До кінця плейстоцену він з'явився на північному сході Китаю, островах Японського архіпелагу, російському Далекому Сході та у Східному Сибіру²⁶⁹. З огляду на малу кількість таких знахідок, посуд виготовляли епізодично і в незначній кількості. Можливо, це був спосіб адаптації місцевих мисливців та збирачів до криз кінця льодовиків'я, спрямований на максимальне використання всіх доступних ресурсів, зокрема, через термічне оброблення їжі. Різке збільшення масштабів виготовлення посуду в регіоні відбувається лише з початком голоцену²⁷⁰.

Подібна ситуація спостерігається і на заході Старого світу, де перший керамічний посуд з'явився у мисливців і збирачів територій, що лежать на південь і захід від Сахари, у Малі (Оунджугу), Судані (Сагай) та Єгипті (Бір Кізіба, E-79-8), уже у IX тис. до н. е.²⁷¹.

Нещодавно було висловлено гіпотезу про появу гончарного посуду в Європі одночасно з двох названих центрів. Гончарні традиції мисливців Північної Африки могли потрапити на Близький Схід, звідки з першими землеробами поширитись на південь Європи²⁷². На півночі східноазійська традиція поширюва-

²⁶⁸ Saxon E.C. Pre-Neolithic pottery: new evidence from North Africa. *Proceedings of the Prehistoric Society*. 1976. V. 42. P. 327—329; Bougard E. Ceramic in the Upper Palaeolithic. *Prehistoric pottery: People pattern and purpose*. Oxford, 2003. P. 429—434; Farbstein R., Radić D., Brajković D., Miracle P.T. First Epigravettian ceramic figurines from Europe (Vela Spila, Croatia). *PLoS ONE*. 2012. V. 7, No. 7: e41437. P. 1—15.

²⁶⁹ Wu X., Zhang C., Goldberg P. et al. Early pottery at 20,000 years ago in Xianrendong Cave, China. *Science*. 2012. V. 336. P. 1699; Cohen D.J. The advent and spread of early pottery in East Asia: New dates and new considerations for the world's earliest ceramic vessels. *J. of Austronesian Studies*. 2013. V. 4, No. 2. P. 61—70; Hommel P. Ceramic Technology. *The Oxford handbook of the archaeology and anthropology of hunter-gatherers*. Oxford, 2014. P. 663—692, Tab. 30.1; Kuzmin Y.V. The origins of pottery in East Asia: Updated analysis (the 2015 state-of-the-art). *Documenta Praehistorica*. 2015. V. 42. P. 1—11, Tab. 1.

²⁷⁰ Budja M. Ceramics among... P. 74.

²⁷¹ Caneva I. (ed.). *Pottery-using gatherers and hunters at Saggai (Sudan): Preconditions for food production*. (Origini XII). Rome, 1983; Close A.E. Few and far between: Early ceramics in North Africa. *The emergence of pottery: Technology and innovation in ancient societies*. Washington, DC, 1995. P. 23—37; Huysecom E., Rasse M., Lespez L. et al. The emergence of pottery in Africa during the tenth millennium cal BC: New evidence from Ounjougou (Mali). *Antiquity*. 2009. V. 83. P. 905—917.

²⁷² Gronenborn D. Transregional culture contacts and the Neolithization process in northern Central Europe. *Ceramics before farming: The dispersal of pottery among prehistoric Eurasian hunter-gatherers*. Walnut Creek, CA, 2009. P. 532; Гаскевич Д.Л. Северо-понтійське імпресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы. *Stratum plus*. 2010. № 2. С. 238—246; Jordan P., Gibbs K., Hommel P. et al. Modelling the diffusion of pottery technologies across Afro-Eurasia: Emerging insights and future research. *Antiquity*. 2016. V. 90, No. 351. P. 590—603.

лась у мисливсько-рибальському середовищі через Сибір та Східноєвропейську рівнину степами та широколистяними і змішаними лісами помірної зони, що утворюють суцільний пояс від Тихого до Атлантичного океану. Вважають, що ця хвиля могла сягнути Південної Балтії, де знайшла вияв у вигляді гостродонної кераміки культур Нарва, Неман, Ертебольле²⁷³.

Географічне положення України, південь якої є частиною великого Середземномор'я, а північ — лісової зони Євразії, зумовило надзвичайну строкатість керамічного посуду її території. Його вивчення дуже важливе, адже особливості технології виготовлення, форм та орнаменталістики кераміки слугують чутливим індикатором динаміки давніх культурних процесів. Такі дослідження дають можливість припускати появу глиняного посуду в різних регіонах країни з різних джерел.

Перше можливе джерело пов'язане з носіями ракушечнорацької культури, названої за поселенням Ракушечний Яр на Нижньому Дону. Її полишили рибалки, які вели досить осілий спосіб життя і вже у VII тис. до н. е. почали виготовляти керамічний посуд, особливості якого свідчать про можливе близькосхідне походження²⁷⁴. Проте конкретні шляхи поширення відповідних традицій досі не з'ясовано²⁷⁵. На думку деяких дослідників, окремі ракушечнорацькі ознаки простежуються в посуді пам'яток VI тис. до н. е. Приазов'я, Надпоріжжя та Побужжя²⁷⁶.

Другим джерелом могла бути територія Нижньої Волги та Північного Прикаспію. Тут на поселеннях каіршакського типу, названих за пам'яткою Каір-Шак III неподалік дельти Волги, у VII тис. до н. е. з'являється, імовірно, запозичений з Передньої Азії плоскодонний посуд, прикрашений геометричними композиціями з прокреслених ліній та наколів²⁷⁷. Аналогічні орнаменти нанесли й на частину кераміки VI тис. до н. е. Надпоріжжя та Побужжя. Питання

²⁷³ Jordan P., Zvelebil M. 2009. Ex oriente lux: The prehistory of hunter-gatherer ceramic dispersals. *Ceramics before farming...* P. 33—89; Gronenborn D. Early pottery in Afroeurasia — Origins and possible routes of dispersal. *Early Pottery in the Baltic — Dating, origin and social context: International Workshop at Schleswig, 20—21 October 2006. (Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Band 89)*. Frankfurt a. M., 2011. P. 59—88; Budja M. Neolithic pots and potters in Europe: the end of 'demic diffusion' migratory model. *Documenta Praehistorica*. 2013. V. 40. P. 44—45.

²⁷⁴ Белановская Т.Д. *Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья*. Санкт-Петербург, 1995; Цыбрич А.В., Долбунова Е.В., Мазуркевич А.Н. и др. Новые исследования поселения Ракушечный Яр в 2008—2013 гг. *Самарский науч. вестник*. 2014. № 3 (8). С. 203—214.

²⁷⁵ Котова Н.С. *Неолитизация Украины*. Луганск, 2002. С. 76—77; Мазуркевич А.Н., Долбунова Е.В. Древнейшая глиняная посуда Восточной Европы: технология, морфология и орнаментация (по материалам 23—14 слоев поселения Ракушечный Яр). *КСИА*. 2012. Вып. 227. С. 284—294.

²⁷⁶ Котова Н.С. *Неолитизация Украины...* С. 78.

²⁷⁷ Васильев И.Б., Выборнов А.А. *Неолит Поволжья: степь и лесостепь*: Учеб. пособие к спецкурсу. Куйбышев, 1988; Vybornov A., Kulkova M., Goslar T., Possnert G. The problem of the neolithisation process chronology in Povolzhye. *Documenta Praehistorica*. 2013. V. 40. P. 13—15.

щодо того, потрапили вони сюди зі сходу²⁷⁸, чи просто мали спільні з каіршакськими південні передньоазійські витоки²⁷⁹, потребує з'ясування.

Третє джерело пов'язане з територією Північно-Західного Причорномор'я, де у VI тис. до н. е. виготовляли прикрашений відбитками гребінцевого штампа та прокресленими лініями тонкостінний округлодонний посуд, подібний до кераміки культур імпресо та кардіум. Це стало підставою для гіпотези про існування північно-понтійського відгалуження названих спільностей Середземномор'я²⁸⁰. Упродовж усього VI тис. до н. е. близькосхідні мореплавці могли жити на північних берегах Чорного моря в поселеннях, які нині опинились на дні внаслідок морської трансгресії. Це припущення добре узгоджується з існуванням тут вузької смуги з екологічними умовами середземноморського типу, індикатором яких є дикий виноград²⁸¹. Періодично відвідуючи узбережжя, місцеві мисливці та рибалки Побужжя запозичили від мігрантів способи виготовлення і орнаментации кераміки. Про це свідчать посудини, виліплені з глини, перенасиченої дрібними солонуватоводними рачками виду *Cyprideis torosa littoralis*, виявлені більш ніж за 100 км від сучасного узбережжя на пам'ятках Саврань, Пугач I та II, Гард. Частина з них була орнаментована відбитками мушель морських молюсків *Cardium*, тобто є кардіумною керамікою²⁸². Звідси відповідні традиції у дещо трансформованому вигляді потрапили у Середнє Подністер'я, лісостепове Побужжя, Надпоріжжя, Черкаське та Київське Подніпров'я — скрізь, де виготовлявся посуд, відомий як «кераміка самчинського типу» (за назвою пам'ятки Самчинці на Південному Бузі)²⁸³.

Четверте джерело керамічних традицій — ареал землеробських культур балкано-дунайського кола. Носії культури Кріш у першій половині VI тис. до н. е. заселили території на захід від Дністра. Під їхнім впливом у мешканців Середнього Подністер'я та басейну Південного Бугу з'явилися плоскодонні горщики та чаші з добре залискованою неорнаментованою поверхнею або прикрашені прокресленими лінійними композиціями. Останні наслідують орнаменти сперше ранньонеолітичного посуду басейну Пруту та Серету²⁸⁴, а згодом — кераміки

²⁷⁸ Даниленко В.Н. *Неолит України...* С. 176, 182, 216.

²⁷⁹ Телегин Д.Я. Области культур эпохи неолита юга Европейской части СССР, их хронология и периодизация. *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск, 1988. С. 54.

²⁸⁰ Гаскевич Д.Л. Северо-понтийское импресо...; Gaskevych D. A new approach to the problem of the Neolithisation of the North-Pontic area: Is there a north-eastern kind of Mediterranean Impresso pottery? *Documenta Praehistorica*. 2011. V. 38. P. 275—290.

²⁸¹ Banks W.E., Antunes N., Rigaud S., d'Errico F. Ecological constraints...; Krauß R., Marinova E., De Brue H., Weninger B. The rapid spread... Fig. 3.

²⁸² Гаскевич Д.Л. Северо-понтийское импресо...; Gaskevych D. A new approach...; Товкайло М.Т. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків *Ostracoda* (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні). *Археологія*. 2012. № 3. С. 27—36.

²⁸³ Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу... С. 184—185.

²⁸⁴ Даниленко В.Н. *Неолит України...* С. 152—153.

середнього неоліту басейну Тиси²⁸⁵. Під тиском спочатку землеробів культури лінійно-стрічкової кераміки, а згодом культури Прекукутень—Трипілля А корінні мешканці Подністер'я та Побужжя були змушені відступати на північ та схід, переносючи окремі балкано-дунайські та середземноморські гончарні традиції у Надпоріжжя та Черкаське Подніпров'я²⁸⁶.

З п'ятого, ще достеменно не встановленого, джерела в зоні мішаних лісів на півночі України поширилися гостродонні з прямими стінками, слабоорнаментовані горщики так званого струмельського (від назви пам'ятки в ур. Струмель на Дніпрі північніше Києва) типу. Давно помічено, що за формою та розчісуванням поверхні гребінцевим штампом цей посуд більше нагадує ранню кераміку Східної Прибалтики, ніж Надчорномор'я²⁸⁷. Тож варто очікувати, що його походження пов'язане з одною чи кількома ще достеменно не встановленими мисливсько-рибальськими культурами циркумбалтійської зони.

Отже, територія України наприкінці VII — VI тис. до н. е. знаходилася у зоні як північних, так і східних та західних культурних впливів. Однак із двох останніх напрямів поширювалися гончарні традиції одного — передньоазійського — ареалу. Примітно, що мешканці більшості регіонів виготовляли посуд одночасно у двох або трьох традиціях, поступово змішуючи їх між собою, переосмислюючи та надаючи нових ознак. Це є цілком закономірним, з огляду на патрилокальність шлюбів у мисливсько-рибальських колективах і на те, що первісне гончарство було сферою переважно жіночої праці. Через укладання шлюбів місцевих чоловіків з немісцевими жінками останні приносили з собою способи виготовлення та орнаменталії посуду тих громад, де минуло їх дитинство. Імовірно, у такий спосіб — через перехід майстринь з одного колективу до іншого — гончарні навички потрапляли і на території, де доти кераміки не виготовляли.

Привертає увагу стрімкість, з якою перший керамічний посуд поширився серед мисливців і рибалок різних регіонів України. Водночас їх господарство не зазнало істотних змін, які могли б зумовити практичну потребу в його застосуванні. Тож швидше йдеться про культурний імпульс, що вплинув на свідомість місцевої людності, зробивши в її очах кераміку бажаною річчю. Ним могла бути ідея престижності глиняного посуду. Важливою ознакою такого статусу певного предмета є складність його виготовлення, рідкісність чи атрактивність, а також ритуальний контекст використання. Численні археологічні та етнографічні дані свідчать про широке застосування перших посудин під час поховальних церемоній та «потлачів» — бенкетів, на яких споживалися надлишки харчових про-

²⁸⁵ Гаскевич Д.А. Керамика с росписью в неолите Южного Буга. *Stratum plus*. 2017. № 2. С. 231—255; Haskevych D. Beside or by turn... Р. 27—37.

²⁸⁶ Даниленко В.Н. *Неолит України...* С. 187—188, 191—192.

²⁸⁷ Телегин Д.Я. Неолитические стоянки типа Струмеля-Гастятина Северной Киевщины. *Древности Белоруссии: Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий (Минск, 1966 г.)*. Минск, 1966. С. 63—67; Його ж. *Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи*. Київ, 1968. С. 19, 227.

дуктів з метою підвищення соціального статусу людей, які їх накопичили. Не виключено, що посуд використовували і для приготування особливих ритуальних страв, зокрема ферментованих напоїв — як, наприклад, пиво та вино²⁸⁸, святкове споживання яких засвідчено у близькосхідному неоліті²⁸⁹. Одночасно з виконанням ритуальних функцій престижні речі можуть використовуватись і для практичних щоденних потреб. Через це технології їх виробництва поступово втрачають своє особливе значення, переходячи у розряд практичних²⁹⁰.

Землеробський фронтір і субнеоліт. Розглянуті приклади міграції носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки та поширення першого керамічного посуду яскраво ілюструють дві провідні концепції неолітизації. Першу називають «демічною дифузією». Вона полягає в міграції людей, які вже живуть повноцінним неолітичним життям. Суттю другої концепції — «культурної дифузії» — є передання від землеробів до мисливців, рибалок та збирачів лише знань, навичок та ідей, притаманних неолітичному способу життя. Важливо, що останні ширилися поступово, підпорядковуючись певним закономірностям.

У 1986 р. чесько-англійський археолог М. Звелебіл запропонував «модель доступності», а саме: бачення переходу від мисливства до землеробства як явища, розтягнутого в часі та просторі²⁹¹. Упродовж першої фази «доступності» у зоні контактів мисливців та землеробів перші могли ознайомитися з домашніми рослинами й тваринами, гончарством та іншими новаціями других, водночас не змінюючи звичний спосіб життя. На другій фазі «заміщення» землеробство розвивалося як альтернативна економічна стратегія поряд з привласнювальними галузями. Зрештою, на третій фазі «консолідації» відтворювальна економіка починає панувати, змінюються культурні цінності, ідеологія та поведінка. У просторі кожній фазі відповідає певна зона. З часом, переходячи від одної фази до іншої, спільноти з реципієнтів новацій стають їх донорами. Відтак зона неолітичного способу життя збільшується, зона контакту переміщується далі, углиб мисливської території, залучаючи до процесу неолітизації нове населення. Території, де цей процес ще не завершився, називають «землеробським фронтіром».

Археологічні дослідження засвідчили, що наприкінці VII і в VI тис. до н. е. мисливсько-рибальська людність території України перебувала лише на фазі «доступності». Під впливом більш розвиненого населення, ознайомена з його

²⁸⁸ Katz S.H., Voigt M.M. Bread and beer: The early use of cereals in the human diet. *Expeditio*. 1986. V. 28, No. 2. P. 23—34; McGovern P.E., Voigt M.M., Glusker D.L., Exsner L.J. Neolithic resinated wine. *Nature*. 1986. V. 381. P. 480—481; Hayden B. Practical and prestige technologies: The evolution of material systems. *J. of Archaeological Method and Theory*. 1998. V. 5, No. 1. P. 1—55.

²⁸⁹ Dietrich O., Heun M., Notroff J. et al. The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey. *Antiquity*. 2012. V. 86. P. 687—689.

²⁹⁰ Hayden B. Practical and prestige technologies... P. 33—34.

²⁹¹ Zvelebil M. Mesolithic prelude and neolithic revolution. *Hunters in transition: Mesolithic societies of Temperate Eurasia and their transition to farming*. Cambridge, 1986. P. 5—15.

досягненнями, вона почала виготовляти керамічний посуд. Відбитки зернівок культурних рослин на уламках цієї першої кераміки вкрай рідкісні²⁹². Ревізія частини з них із використанням новітніх методів дослідження та сучасних технічних засобів значно зменшила²⁹³ і без того мізерну кількість цих можливих безпосередніх ознак знайомства із землеробством, як це вже сталося в окремих регіонах України та деяких сусідніх країнах²⁹⁴. Про імовірність відсутності землеробства свідчить і брак у крем'яних колекціях відповідних пам'яток вкладнів, з яких землероби робили леза серпів²⁹⁵. Як землеробські знаряддя часто розглядають знахідки так званих зернотерок та мотик²⁹⁶. Насправді ж перші могли використовуватися для розтирання жолудів чи насіння диких рослин, а другі — для копання заглиблених жител, могильних ям, видобування крем'яної сировини.

Привертає увагу, що вивчення стану зубів кількох сотень черепів з надпорізьких могильників другої половини VI — початку V тис. до н. е. виявило лише один випадок захворювання на карієс, до появи якого призводить вживання багатой на вуглеводи їжі. І навпаки, відкладення зубного каменю, яке вказує на переважання в раціоні білків, зафіксовано у 87,5 % похованих, що може свідчити про харчування переважно рибою, м'ясом та горіхами²⁹⁷. Ці результати актуалізують питання про джерела надходження м'ясої їжі: від мисливства чи скотарства. Проти популярних раніше ідей щодо можливості місцевої — європейської — доместикації биків чи свиней²⁹⁸ свідчить вивчення їх морфології²⁹⁹ та геномів³⁰⁰. Припу-

²⁹² Пашкевич Г.А. Земледелие в Степи и Лесостепи... С. 405—408.

²⁹³ Endo E., Nasu H., Haskevych D., Gershkovych Ya. et al. Re-identification of plant impressions on prehistoric pottery from Ukraine. *J. of Archaeological Science: Reports*. 2022. V 42. P. 1—11.

²⁹⁴ Motuzaite-Motuzeviciute G. The earliest appearance of domesticated plant species and their origins on the western fringes of the Eurasian Steppe. *Documenta Praehistorica*. 2012. V. 39. P. 14—17; Griškėdis M., Mouzaite-Matuzeviciute G.M. A review of the earliest evidence of agriculture in Lithuania and the earliest direct AMS date on cereal. *European J. of Archaeology*. 2018. V. 21, No. 2. P. 264—279.

²⁹⁵ Гаскевич Д.А. *Крем'яний інвентар неолітичних культур України*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. С. 13—14.

²⁹⁶ Даниленко В.Н. *Неолит України*... С. 160—162; Котова Н.С. *Неолитизація*... С. 44.

²⁹⁷ Потехіна І.Д. Біоархеологічні дослідження первісного населення України... С. 170.

²⁹⁸ Підоплічко І.Г. *Походження свійських тварин*. Київ, 1952; Столяр А.Д. Об одном центре одомашнивания свиньи. *Советская археология*. 1959. № 3. С. 3—18; Даниленко В.Н. *Неолит України*... С. 180; Крайнов Д.А. *Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. Материалы и исследования по археологии СССР*. № 91. Москва; Ленинград, 1960. С. 123—140; Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья. *Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур*. Киев, 1991. С. 8, 14; Котова Н.С. *Неолитизація*... С. 56, 60, 77.

²⁹⁹ Benecke N. Archaeozoological studies on the transition from the Mesolithic to the Neolithic in the North Pontic region. *Anthropozoologica*. 1997. No. 25. P. 639—640.

³⁰⁰ Larson G. et al. Ancient DNA, pig domestication, and the spread of the Neolithic into Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2007. V. 104, No. 39. P. 15276—15281; Gerbault P., Powell A., Thomas M.G. Evaluating demographic models for goat domestication using mtDNA sequences. *Anthropozoologica*. 2012. V. 47, No. 2. P. 64—76; Scheu A., Powell A., Bol-

щення про надзвичайно раннє поширення домашніх тварин на півдні України³⁰¹ останнім часом поставлено під сумнів повторним археозоологічним вивченням і результатами радіовуглецевого датування³⁰², а також аналізом стратиграфії та історії дослідження низки пам'яток Приазов'я³⁰³. Отже, наявність поодиноких решток свійських тварин чи зернових культур на стоянках місцевих мисливців та рибалок не суперечить «моделі доступності», адже може бути не свідченням власного землеробства та скотарства, як вважають окремі дослідники³⁰⁴, а наслідком обміну з сусіднім землеробським населенням.

Проти раннього переходу до землеробства на теренах України свідчать також характер житлового будівництва і структури розселення мисливсько-рибальської людності в VII—VI тис. до н. е. За межами ареалів землеробських культур дунайсько-карпатського кола тут невідомі великі тривалі споруди, а поселення розташовуються у тих самих місцях і мають приблизно такі самі розміри, як і в мезоліті.

У цей час не відбулося змін і в поховальному обряді. Як і наприкінці мезоліту, у могильниках небіжчиків ховали випростано на спині, в окремих, розміщених у ряд ямах. Їх супроводжував досить бідний інвентар: намиста з мушель річкових молюсків та зубів риб і оленів, крем'яні вироби. Про традиційні, донеолітичні форми світогляду місцевого населення свідчить відсутність на його стоянках характерної ознаки землеробського світу — фігурок людей і тварин.

Перші ознаки початку неолітизації свідомості засвідчено появою на Лисогірському, Микільському, Ясиноватському могильниках у Надпоріжжі та Маріупольському в Приазов'ї колективних ям-усипальниць, рідкісних металевих та кам'яних прикрас, крем'яних вістер списів і дротиків, символів влади — шліфованих кам'яних булав, слідів тризн, під час яких було розбито десятки, якщо не сотні керамічних горщиків³⁰⁵. З урахуванням специфічних похибок, які подавляють радіокарбонівий вік частини зразків з Надпоріжжя на 300—500 років³⁰⁶, нині датування згаданих поховань можна визначити часом, не ранішим за початок V тис. до н. е.

Підсумовуючи наведений огляд поширення неолітичних новацій на території України, дійдемо висновку, що за межами розселення дунайсько-карпатських землеробів чітких достовірних свідчень неолітизації у VII—VI тис. до н. е. фактично немає. Єдиною ознакою, яка досі давала можливість дослідникам відносити місцевих мисливців і рибалок до неоліту, лишається кераміка. Проте, як з'ясувалося в останні десятиріччя, керамічний посуд уперше з'явився ще у плей-

longino R. et al. The genetic prehistory of domesticated cattle from their origin to the spread across Europe. *BioMedCentral genetics*. 2015. V. 16, No. 54. P. 1—11.

³⁰¹ Котова Н.С. *Неолітизація...* С. 52—60.

³⁰² Motuzaite-Motuzeviciute G. The earliest appearance... P. 15.

³⁰³ Гаскевич Д.Л. Поселение Каменная Могила 1 и начало неолитизации Северного Причерноморья: гипотезы, аргументы, факты. *Stratum plus*. 2012. No. 2. С. 45—65.

³⁰⁴ Котова Н.С. *Неолітизація...* С. 78—81.

³⁰⁵ Телегин Д.Я. *Неолітические могильники маріупольского типа*. Киев, 1991.

³⁰⁶ Lillie M., Budd C., Potekhina I., Hedges R. The radiocarbon... P. 261.

стоцені саме у мисливсько-рибальському середовищі. Отже, його не можна розглядати як суто неолітичний атрибут. Тому, щоб відрізнити місцеву людність, яка володіла навичками гончарства, від справжніх неолітичних землеробів, коректніше називати її «субнеолітичною», використовуючи термін, запропонований М. Гімбутас для позначення суспільств мисливців та рибалок, які виготовляли керамічний посуд³⁰⁷.

З огляду на принципову подібність господарства та соціальної структури мезолітичних і субнеолітичних спільнот, головною, а часто і єдиною ознакою, що їх відрізняє, є наявність або відсутність керамічного посуду. На відміну від неолітичних суспільств, де він відігравав важливу практичну функцію, пов'язану з переробленням продуктів землеробства і скотарства, раннє гончарство субнеоліту мало статус переважно престижної технології. Тому його вплив на повсякденне життя мисливців і рибалок не варто переоцінювати. Судячи з нечисленності знахідок фрагментів кераміки на багатьох ранніх субнеолітичних пам'ятках України³⁰⁸, тривалий час глиняні резервуари не могли скласти серйозної конкуренції традиційному посуду з органічних матеріалів. Проте завдяки своїм фізичним властивостям лише вони збереглися в культурних шарах пам'яток і стали об'єктом прискіпливої уваги дослідників.

Особливістю цієї нової категорії археологічних джерел стало її розмаїття порівняно з крем'яними виробами. Відмінність морфології останніх значною мірою зумовлена особливостями технології виробництва та функціонального призначення, тоді як у композиціях і знакових системах орнаментации керамічного посуду закодовано інформацію про світогляд його виробників. Отже, саме кераміка стала основним критерієм для групування субнеолітичних пам'яток в археологічні культури та культурно-історичні області, за якими дослідники зазвичай бачать давні етнічні утворення. Так, для пам'яток VI тис. до н. е. було виділено сім субнеолітичних культур: буго-дністровську³⁰⁹, сурську³¹⁰, киево-черкаську³¹¹,

³⁰⁷ Gimbutas M. *The prehistory of Eastern Europe. Part 1: Mesolithic, Neolithic and Copper Age cultures in Russia and the Baltic Area*. Cambridge, 1956. P. 11.

³⁰⁸ Горелик А.Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур. *Древности Подонцовья*. Луганск, 1997. С. 34; Гаскевич Д.А., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я. *Археологія*. 2000. № 1. С. 89.

³⁰⁹ Даниленко В.Н. *Неолит...* С. 46—174; Маркевич В.И. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев, 1974; Товкайло М. *Неоліт Степового Побуржжя. Кам'яна доба України*. Вип. 6. Київ, 2005.

³¹⁰ Даниленко В.М. До питання про ранній неоліт Південної Надніпрянщини. *Археологія*. Т. III. Київ, 1950. С. 130—135; Його ж. *Неолит...* С. 24—27; Телегин Д.Я. К вопросу о территории распространения памятников сурской культуры. *Материалы каменного века на территории Украины*. Киев, 1984. С. 36—42.

³¹¹ Телегин Д.Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре. *Советская археология*. 1961. № 4. С. 26—40; Телегин Д.Я. *Дніпро-донецька...*; Телегин Д.Я., Титова Е.Н. *Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита: Свод археологических источников*. Киев, 1998; Даниленко В.Н. *Неолит...* С. 30—31; Титова О.М. Місце пам'яток Се-

донецьку³¹², тубинську³¹³, прип'ятсько-німанську³¹⁴, таш-аїрську³¹⁵, а також пам'ятки струмельського типу³¹⁶.

Вивчення крем'яного інвентарю названих субнеолітичних культур з використанням критеріїв, які застосовували для виділення археологічних культур мезолітичної доби³¹⁷, дає змогу стверджувати, що межі поширення специфічних наборів крем'яного інвентарю та керамічного посуду переважно не збігаються. Наприклад, вироби кукрекської культурної традиції знайдено на пам'ятках одразу трьох субнеолітичних культур: буго-дністровської (Митьків Острів, Печера І, Мельнична Круча, Добрянка ІІІ, Гард), сурської (Сурський Острів І, ІІ, Похилій Острів, Кам'яна Могила І) та киево-черкаської (Малоперещепинська Па, Лазарівка, Завалівка, Крушники, Ходосівка-Заплава). Це дає підстави для висновку, що крем'яний і керамічний інвентар відображає дві різні сфери матеріальної культури — чоловічу та жіночу, кожна з яких має власні закономірності розвитку. Питання їх коректного співвідношення лише нещодавно було усвідомлене як наукова проблема і ще не знайшло свого розв'язання.

Очевидно, що описана ситуація ускладнює дослідження історичних процесів, адже допускає різні трактування археологічних явищ залежно від позицій, з яких їх розглядають. Особливо це стосується розмежування ознак взаємних впливів та переміщень груп давньої людності. Тому під час вивчення цих явищ великого значення набувають дані фізичної антропології та генетики, які дають можливість чітко визначати наявність чи відсутність міграційних рухів.

Зростання рівня осілості субнеолітичного населення території України зумовило значно більшу, порівняно з мезолітом, кількість поховальних пам'яток VI—V тис. до н. е.³¹⁸ Краніологічне вивчення сотень черепів, більшість з яких походять з відносно невеликого регіону дніпровського Надпоріжжя, засвідчило наявність у складі популяцій місцевої людності представників першого та четвертого краніологічних варіантів мезолітичної доби³¹⁹. Нагадаємо, що пер-

реднього Подніпров'я в неоліті України. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 1. Київ, 1992. С. 107—118.

³¹² Горелик А.Ф. *Мезолит...* С. 10; Його ж. *Сложение...* С. 32. Манько В.О. *Неолит...* С. 21—51.

³¹³ Манько В.О. *Неолит...* С. 52—75.

³¹⁴ Охріменко Г. *Волинська неолітична культура*. Луцьк, 2001; Чарняўскі М.М. Неоліт з грабенъчата-накольчатой і накольчатой керамікай Заходняй Беларусі. Асаблівасці эвалюцыі. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.* Poznań, 2001. С. 231—240.

³¹⁵ Крайнов Д.А. *Пещерная стоянка Таш-Аир I...*; Формозов А.А. *Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа. Материалы и исследования по археологии*. № 102. Москва, 1962. С. 89—149; Даниленко В.Н. Неолит... С. 19—24; Yanevich A. The Neolithic of the mountainous Crimea. *Baltic-Pontic Studies*. 1998. V. 5. P. 146—159.

³¹⁶ Телегин Д.Я. Неолитические стоянки...; Даниленко В.Н. *Неолит...* С. 31—35.

³¹⁷ Гаскевич Д.Л. *Крем'яний інвентар...*

³¹⁸ Телегин Д.Я. *Неолитические могильники...*

³¹⁹ Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 62—109.

ший представляють протоевропеїди з довгою, помірно широкою головою та широким обличчям, які мешкали в Надпоріжжі впродовж усього мезоліту. Представники четвертого варіанта — протоевропеїди з високою чи середньо-високою головою середньої або великої ширини, з винятково широким і дещо сплосченим обличчям. У пребореалі останні мешкали на порівняно маловіддалених територіях, що засвідчено їх спорадичною присутністю в місцевих популяціях представників першого варіанта. Однак в бореалі почалося їхнє масове переселення до Північного Причорномор'я, де вони залишили групу випростаних поховань могильника Василівка II, а також випростане поховання чоловіка з Мурзак-Коби³²⁰.

Намічена в мезоліті тенденція розвинулася у неолітичну добу, на середину якої припадає зростання кількості представників четвертого краніологічного варіанта та їх метисація з автохтонним населенням³²¹.

За даними генетичного аналізу³²², представники обох згаданих краніологічних варіантів Надпоріжжя належать переважно до лінеджів гаплогрупи U, носіями якої були 83 % європейських збирачів та мисливців від палеоліту до часу припливу землеробського населення Близького Сходу³²³. Водночас привертає увагу виявлення у рештках двох індивідів з могильника Ясиноватка варіантів мітохондріальної гаплогрупи C, виникнення якої пов'язують з півднем Сибіру³²⁴, що може свідчити про східний вектор культурних зв'язків надпорізького населення кінця VI — початку V тис. до н. е.

З огляду на це не викликають подиву знахідки черепів, близьких до четвертого краніологічного варіанта Надпоріжжя, у субнеолітичних могильниках Тумек-Кичеджик у Приараллі³²⁵, Протока та Сопка в Західному Сибіру³²⁶, а також аналогів кераміки азово-дніпровської культури в субнеоліті Подоння, Поволжя та Південного Уралу³²⁷.

³²⁰ Гохман И.И. *Население Украины...* С. 129, 181; Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 134, 137.

³²¹ Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 134.

³²² Nikitin A.G., Newton J.R., Potekhina I.D. Mitochondrial haplogroup C in ancient mitochondrial DNA from Ukraine extends the presence of East Eurasian genetic lineages in Neolithic Central and Eastern Europe. *J. of Human Genetics*. 2012. V. 57. P. 610—612; Mathieson I., Alpaslan-Roodenberg S., Posth C. et al. The genomic history... Suppl. tab. 1.

³²³ Fu Q., Rudan P., Pääbo S., Krause J. Complete mitochondrial genomes reveal Neolithic expansion into Europe. *PLoS ONE*. 2012. V. 7, No. 3: e32473. P. 1—6.

³²⁴ Starikovskaya E.B., Sukernik R.I., Derbenova O.A. et al. Mitochondrial DNA diversity in indigenous populations of the southern extent of Siberia, and the origins of Native American haplogroups. *Annals of Human Genetics*. 2005. V. 69. № 1. P. 67—89; Mooder K.P., Schurr T.G., Bamforth F.J. et al. Population affinities of Neolithic Siberians: A snapshot from prehistoric Lake Baikal. *American J. of Physical Anthropology*. 2006. V. 129. No. 3. P. 349—361.

³²⁵ Потехина И.Д. *Население Украины...* С. 148.

³²⁶ Алексеева Т.И., Круц С.И. *Древнейшее население...* С. 255.

³²⁷ Даниленко В.Н. *Энеолит Украины*. Киев, 1974. С. 39—40.

Отже, протягом VI—V тис. до н. е., коли лісостепове Правобережжя зазнавало потужних впливів, а згодом і колонізації землеробської людності балкано-дунайського ареалу, субнеолітичні мешканці решти території України залишалися частиною величезного світу мисливців і рибалок півночі та сходу Європи і північного заходу Азії.

Освоєння металургії міді. Збільшуючи масштаб аналізу технологічного поступу до рівня великих регіонів та епох, дослідники часто (і справедливо) підкреслюють освоєння людством металургії з використанням самородної міді в Месопотамії та Леванті, а пізніше — в Анатолії³²⁸ як значну віху економічного прогресу. Втім, оперування меншими регіонами та століттями демонструє складнішу картину.

Зрозуміло, що освоєння міді, як і будь-якого іншого нового матеріалу, не відбулось водночас — розвиток ранньої металургії вкладається у століття експериментів, успіхів та невдач. Характерно, що в необробленому вигляді на Балканах шматочки міді відомі ще з середини VII тис. до н. е. у пам'ятках кінця доби мезоліту (Лепенський Вир, Власац). Зі зламом VI—V тис. до н. е. тут починає розвиватися металургія з використанням місцевої сировини. Цей процес у регіоні пов'язаний з культурою Вінча (найранніші свідчення відомі з поселення Беловоде)³²⁹, а інноваційна технологія стрімко поширюється серед усього населення культур балкано-дунайського кола. Потребуючи спеціальних навичок, розвиток металургії міді вплинув на розвиток ремесла (яке, проте, ще не виділилося в окрему галузь суспільного виробництва) і ускладнення соціальної організації населення. Наприклад, застосування мідних знарядь позначилося на деревообробці, а використання мідних посередників дало змогу перейти до відтискання довгих крем'яних пластин, ефективність яких не поступалася мідним знаряддям³³⁰. Прикраси, виготовлені з цього екзотичного, раніше не знаного матеріалу, інтенсифікували розвиток престижної економіки, будучи акумульованими «елітою» і ставши предметами обміну.

Населення теренів України імпортувало мідну сировину та готові вироби переважно з балкано-карпатського регіону, хоча останнім часом висловлено думку і про можливість видобування ним самородної міді Волині³³¹. Трипільську

³²⁸ Риндіна Н.В. Про використання самородної міді в найдавнішій металургії Близького Сходу. *Археологія*. 1985. № 3. С. 11—21.

³²⁹ Radirojević M., Rehren Th., Kuzmanović-Cvetković J. et al. Tainted ores and the rise of tin bronze metallurgy, c. 6500 years ago. *Antiquity*. 2013. V. 87. P. 1030—1045; Radiojević M. Inventing metallurgy in Western Eurasia: A look through the microscope lens. *Cambridge Archaeological J.* 2015. V. 25, No. 1. P. 321—338.

³³⁰ Коробкова Г.Ф. *Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР*. Ленинград, 1987; Pelegrin J. Long blade technology in the Old World: An experimental approach and some archaeological results / Apel J., Knutsson K. *Skilled production and social reproduction*. Uppsala, 2006. P. 37—68.

³³¹ Клочко В.І. Металургія трипільської культури. *Енциклопедія Трипільської цивілізації*: В 2 т. Київ, 2004. Т. 1. С. 223—260.

ливарну майстерню нещодавно досліджено у середмісті Кам'янця-Подільського³³². Попри це, археологічні джерела свідчать, що мідні вироби були нечисленими, а у господарстві переважно використовували знаряддя з кременю, каменю, кістки та рогу.

Колонізація лісостепу Українського Правобережжя землеробсько-скотарським населенням. Культура Прекукутень, традиції якої сформувалися на початку V тис. до н. е. на території сучасної Румунії переважно на основі неолітичної культури Боян, послужила основою подальшого розвитку та поширення культурного комплексу Кукутень—Трипілля. Упродовж наступних двох тисячоліть він становив північно-східну периферію землеробського світу Прикарпаття, Балкан та Подунав'я. Після відносно нетривалого формувального періоду поселення культури Прекукутень — раннє Трипілля локалізуються в басейнах Серету, Дністра та Прута³³³, а в подальшому східні межі культурного комплексу Кукутень—Трипілля сягають Дніпра, що робить його найбільшим серед культур і культурних комплексів макрорегіону.

З погляду археологічної періодизації, пам'ятки Кукутень-Трипільського комплексу відносяться до доби енеоліту, або мідно-кам'яного віку: вже з часу раннього Трипілля відомі мідні вироби³³⁴. Однак форми господарювання та суспільний устрій, спосіб життя ранніх «трипільців» якось помітно не відрізнялись від організації неолітичних колективів, які практикували відтворювальне господарство. У цьому контексті показовим є асортимент виробів із міді з поселень раннього та початку середнього Трипілля, представлений переважно прикрасами, які часто знаходять у «скарбах»³³⁵. Серед знарядь же домінували відтискачі та риболовні гачки, тоді як сокири й тесла презентовано поодинокими знахідками. Сировина та готові вироби цього періоду надходили з культур Подунав'я та, меншою мірою, тисо-трансильванського регіону³³⁶.

Починаючи з раннього етапу розвитку Кукутень-Трипільського комплексу, на його пам'ятках представлено повний набір знакових, які вирощували і впродовж наступних двох тисячоліть: пшеницю-двозернянку, пшеницю-одозернянку, спельту, ячмінь голозерний (переважав у ранньому Трипіллі), ячмінь півчас-

³³² Chernovol D. Utility structures of the Tripolye culture. *Sprawozdanie Archeologiczne*. 2021. V. 73. No. 2. P. 47—66.

³³³ Dumitrescu Vl. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie (I). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*. 1963. V. XIV, No. 1. P. 51—76; Збеневич В.Г. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев, 1989.

³³⁴ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури. *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. Т. 1. С. 223—260. Мідні вироби, зокрема, знайдено у Бернашівці — найраннішому трипільському поселенні в Україні (Див.: Черновол Д.К., Пічкур Є.В., Дяченко О.В. та ін. Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ, 2010. С. 463—465).

³³⁵ Яскравим і широковідомим прикладом є Кербунський скарб з території сучасної Молдови (Див.: Дергачев В.А. *Кэрбунский клад*. Кишинев, 1998).

³³⁶ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво... С. 226.

тий, горох, вику ервілію³³⁷. До складу домашнього стада входили велика та дрібна (вівця, коза) рогата худоба, свиня, кінь, домашній собака. Співвідношення цих видів було різним у часі та на пам'ятках різних регіонів³³⁸. Допоміжними галузями господарства слугували збиральництво, полювання та рибальство³³⁹.

Переважну більшість кукутень-трипільських пам'яток представлено поселеннями. Могилиники відомі лише з часу переходу від середнього до пізнього етапу³⁴⁰. Утім, поодинокі, розташовані в межах поселень, поховання зафіксовано і для раннього та середнього Трипілля. Унікальною є печера Вертеба на Тернопільщині, де зафіксовано три трипільських шари, у яких, зокрема, досліджено поховання³⁴¹. Із приблизно 5000 кукутень-трипільських пам'яток майже половина знаходиться на теренах сучасних Румунії та Молдови, а решта — на території сучасної України, що демонструє різну щільність населення в різних регіонах культурного комплексу. Очевидно, виснаження ґрунтів та вирубування лісу навколо поселень змушували «трипільців» раз на приблизно 50 років полишати поселення і переселятися на нове місце³⁴². Тож на теренах щільно заселеної ними західної частини ареалу виявлено більше багат шарових пам'яток, тоді як на сході, де була можливість просторової експансії, переважають одношарові поселення.

З часу раннього Трипілля фіксується специфічний обряд полишення поселення, що супроводжувався ритуальним спаленням споруд. Їхні залишки знаходять у вигляді перепаленої глиняної обмазки дерев'яної конструкції, серед якої фіксуються знаряддя праці і посуд, спеціально розміщені у будівлях перед їх руйнацією³⁴³. Ця традиція добре відома в культурах балкано-дунайського кола, а її поширення у Кукутень—Трипіллі зазвичай пов'язують із впливом культури Вінча.

Керамічному посуду культури Прекукутень — раннього Трипілля властивий заглиблений та каньєлований орнамент. Незначною кількістю також представ-

³³⁷ Янушевич З.В. Земледелие в раннем Триполье. *Первобытная археология: поиски и находки*. Киев, 1980. С. 225—234; Пашкевич Г.О. Культурні рослини. *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. Т. 1. С. 124—135.

³³⁸ Журавльов О.П. *Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України*. Київ, 2008.

³³⁹ Пашкевич Г.О. Збиральництво — використання ресурсів рослинного світу. *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. Т. 1. С. 149—150; Журавльов О.П. *Тваринництво та мисливство...*

³⁴⁰ Круц В.А. *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья*. Киев, 1977; Дергачев В.А. *Выхватинский могильник*. Кишинев, 1978; Круц В.А. *Памятники позднего Триполья*. Кишинев, 1980.

³⁴¹ Lillie M.C., Budd C.E., Potekhina I. et al. First isotope analysis and new radiocarbon dating of Trypillia (Tripolye) farmers from Vertebe Cave, Bilche Zolote, Ukraine. *Documenta Praehistorica*. 2017. V. 44. P. 306—324.

³⁴² Маркевич В.И. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев, 1981; Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра. *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев, 1989. С. 117—132.

³⁴³ Круц В.А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов / Круц В.А., Корвін-Піотровський О.Г., Рижов С.М. *Трипільські поселення-гіганти*. Матеріали міжнар. конф. Київ, 2003. С. 74—76.

лена кераміка, орнаментована розписом, нанесеним після випалу³⁴⁴. На основі прекукутенських традицій у Трансильванії, Західній Молдові та Мунтенії, можна припустити, під впливом культур Гумельниця з Подунав'я та Петрешть з Трансильванії, приблизно 4600 р. до н. е. сформувався матеріальний комплекс культури Кукутень. Археологічно це фіксується за відсотком мальованої кераміки, розписаної перед випалом³⁴⁵. Кількість такого посуду збільшується, і поступово він витісняє кераміку із заглибленим орнаментом³⁴⁶. Описані зміни у різних частинах культурного комплексу відбувалися не одночасно. Населення його східної периферії, особливо в Побужжі та Буго-Дніпровському межиріччі, продовжувало дотримуватися давніших традицій³⁴⁷. Археологічно це фіксується за синхронністю перших кукутенських та найпізніших пам'яток раннього Трипілля. Більше того, з подальшим розвитком спостерігається певне «запізнення» у поширенні стилістики розпису посуду більш східних територій відносно західніших³⁴⁸.

На схід від Побужжя відома порівняно невелика кількість трипільських селищ, раніших за 4350—4300 р. до н. е. Очевидно, стабільне зростання чисельності людності та щільності заселення лісостепу Правобережної України почалося лише наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. Така демографічна тенденція є наслідком кардинальних соціально-економічних трансформацій, яким передувала глибока криза останніх століть V тис. до н. е., що, зокрема, поширилась на населення культур карпато-дунайського кола, а також їх північно-східну периферію, Передкавказзя та західну частину Євразійського степу.

Починаючи з 4300—4200 рр. до н. е. у згаданих регіонах спостерігаються значні кліматичні зміни³⁴⁹. Відповідно до палеокліматичних даних, зібраних Д. Ентоні, холодні та посушливі умови між 4120 та 4040 рр. до н. е. були передвісником тривалого аридного періоду, що припав на 3960—3821 рр. до н. е.

³⁴⁴ Dumitrescu Vl. *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie ...*; Збенович В.Г. *Ранній етап...*

³⁴⁵ Див. літературу в: Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України. Ольжич О. *Археологія*. Київ, 2007. С. 437—477.

³⁴⁶ Dumitrescu Vl. *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie...*

³⁴⁷ Рижов С.М. Сучасний стан вивчення...; Цвек О.В. *Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис)*. Київ, 2006.

³⁴⁸ Diachenko A., Menotti F. Cucuteni-Tripolye contact networks: cultural transmission and chronology. *Культурний комплекс Кукутень—Трипілля та його сусіди: Зб. наук. праць пам'яті Володимира Круця*. Львів, 2015. С. 131—152; Harper T.K., Diachenko A., Rassamakin Y.Y. et al. Combining relative chronology and AMS ¹⁴C dating to contextualize 'megasites', serial migrations and diachronic expressions of material culture in the Western Tripolye culture, Ukraine. *Documenta Praehistorica*. 2021. V. 48. P. 276—296.

³⁴⁹ Anthony D.W. *The Horse, the wheel, and language: How Bronze-Age riders from the Eurasian Steppes shaped the modern world*. Princeton, 2007. P. 227; Бруяко І.В., Сапожников І.В. Колебания уровня моря в конце плейстоцена — первой половине голоцена (около 30 — 4 тыс. лет назад) и археология Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*. 2009. № 2. С. 299—314; Harper T.K. Demography and climate in Late Eneolithic Ukraine, Moldova, and Romania: Multiproxy evidence and pollen-based regional corroboration. *J. of Archaeological Science: Reports*. 2017. V. 23. P. 973—982.

Упродовж цього часу температура знижувалася більше, ніж за попередні два тисячоліття. Клімат став настільки суворим, що навіть ліси в Німеччині тимчасово припинили свою регенерацію. В інтервалі між 4200 та 3900 рр. до н. е. близько 600 телів (багатошарових поселень, життя на яких не переривалося протягом століть) культурного комплексу Коджадермен—Гумельниця—Караново VI були покинуті³⁵⁰. Питання про причини припинення існування цих поселень та долю їх мешканців дискутується.

Глибокі трансформації відбулись і на периферії дунайсько-карпатського регіону. Цікаво, що низка трипільських пам'яток згаданого періоду розташована на значно вищих ділянках, ніж більшість селищ попереднього часу. Частина поселень, що існували між 4300—4200 та 4100 рр. до н. е., мають штучні укріплення — вали й рови, а кількість предметів озброєння на них аномально зростає³⁵¹. Значно збільшуються і розміри поселень, що свідчить про концентрацію населення та зростання його економічного потенціалу.

З огляду на зміни топографії та розмірів населених пунктів, в означений час «трипільці» переходять від мотичного землеробства у заплавах річок до орного на високих ділянках³⁵². Не виключено, що цьому сприяли техніко-технологічні чинники — через занепад культур Подунав'я трипільське населення переорієнтовується на тисько-трансильванську мідну сировину та готові вироби, в асортименті яких істотно збільшується кількість зброяць³⁵³. Економічне піднесення, імовірно, сприяло і демографічному зростанню, тоді як наявність майже незаселених територій лісостепової зони Правобережної України створювала умови для просторової експансії. Значення її зросло через зміщення кордону між степом та лісостепом у північному напрямі. Тож трипільське населення полишило Південне Подністер'я та Побужжя³⁵⁴, повернувшись сюди лише через декілька століть, коли клімат став вологішим. Отже, степові регіони втратили свою привабливість і як потенційні місця осілости для переселенців із Середнього Подністер'я та Попруття.

В останній третині V тис. до н. е. у східній частині Кукутень-Трипільсько-го культурного комплексу формуються східнотрипільська та західнотрипільська культури. Носії останньої, що сформувалася у Подністер'ї, поступово розширювали свій ареал у східному та частково північному напрямках, а східнотрипільське населення, вірогідно, під тиском західних «трипільців», просувалося із Побужжя щодали на схід³⁵⁵. Носії східнотрипільської культури продовжували розвивати давніші (часу Прекукутень — раннє Трипілля) традиції виготовлення посуду із

³⁵⁰ Anthony D.W. *The Horse, the wheel, and language...* P. 227.

³⁵¹ Дергачев В.А. *О скипетрах, о лошадях и о войне: этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас.* Санкт-Петербург, 2007.

³⁵² Бибииков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. *Советская археология.* 1965. № 1. С. 48—62

³⁵³ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво... С. 244.

³⁵⁴ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.* Киев, 1989.

³⁵⁵ Цвек О.В. *Поселення східнотрипільської культури...*; Рижов С.М. *Сучасний стан...*

загибленим декором. Західнотрипільське населення орієнтувалося на виготовлення мальованого посуду, поступово скорочуючи палітру розпису з трьох фарб (біла, червона та чорна) до біхромного (червона та чорна фарби), а згодом — монохромного (чорна фарба) варіантів. Для східнотрипільської культури також відзначено певну специфіку житлобудування та керамічної пластики³⁵⁶. У цьому контексті прикметним є збереження тенденції існування культурного центру та периферії за зменшення масштабу аналізованого явища з макро-регіонального до регіонального рівня. Приміром, динаміка культурних модифікацій як західно-, так і східнотрипільського населення між Південним Бугом і Дніпром була значно пов'язаною з еволюційною динамікою «трипільців» Подністер'я. Культурні ж впливи реалізувалися як через інтенсивні зв'язки з «материнським ареалом», так і через прями міграції з Подністер'я на схід³⁵⁷.

До 3600 р. до н. е. західно- та східнотрипільська людність відносно щільно заселила лісостепову частину українського ареалу, носії східнотрипільської культури вийшли на правий берег Дніпра й потрапили на Східну Волинь. У різних регіонах «трипільці» контактували з носіями інших культур. Одна з них — Пивиха, названа за поселенням на одноіменній горі неподалік Кременчука. Її селища та поховання з'явилися у Середньому Подніпров'ї приблизно в 3800—3600 рр. до н. е. Упродовж кількох століть носії її традицій контактували з трипільським населенням³⁵⁸. На жаль, відомості про цю культуру досі дуже обмежені. На Західній Волині у цей час мешкало землеробське населення — спочатку сформованої на основі культурної традиції лінійно-стрічкової кераміки малицької культури, ареалом якої є ще й Південно-Східна Польща, Волинь та Галичина, а згодом — люблінсько-волинської культури, що постала на основі галицької (утім, останні дослідження польських археологів показують складнішу генезу названих культур). Їх носії контролювали поклади якісного кременю Волино-Подільської височини.

Схоже, що волинський кремій приваблював і «трипільців». Вироби з нього, переважно довгі необроблені пластини, поширені як на сході, так і далеко на заході — на поселеннях культур Центральної Європи³⁵⁹. Зокрема, вони відомі на синхронних пам'ятках культури лінійного посуду в Центральній та Південно-Східній Польщі³⁶⁰. Її матеріальний комплекс сформувався у Північній Європі приблизно в 4200-х роках до н. е. на основі змішаних традицій місцевого мезолі-

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ Diachenko A., Menotti F. Cucuteni-Tripolye contact networks... С. 131—152.

³⁵⁸ Круц В.А. Позднетрипольские памятники... С. 147—158.

³⁵⁹ Скакун Н.Н. Бодаки — один из центров кремнеобработывающего производства на Волини. *Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г.* Киев; Санкт-Петербург, 2005. С. 64—79.

³⁶⁰ Див. літературу в: Rybicka M. *Kultura trypolska — kultura pucharów lejkowatych. Natężenie kontaktów i ich chronologia.* Rzeszów, 2017. Щодо хронології та співвідношення культур Центральної Європи див.: Kadrow S. Werteba site in Bilcze Złote: Recent research and analyses. *Bilcze Złote: Materials of the Tripolye culture from the Werteba and Ogród sites.* Kraków, 2013. P. 13—22.

ту, субнеоліту та спільнот, що постали після дезінтеграції культури лінійно-стрічкової кераміки, і проіснував приблизно до початку III тис. до н. е.³⁶¹

Формування і розвиток трипільських поселень-гігантів. Колонізація лісостепової зони Правобережної України «трипільцями» тісно пов'язана з феноменом великих поселень. Локалізовані у вузькій смузі півдня лісостепової зони, трипільські поселення-гіганти (або мегапоселення) Буго-Дніпровського межиріччя, розміри яких перевищували 100 га, були найбільшими населеними пунктами Європи у період з 4100 до 3600 рр. до н. е. Площа п'яти таких пам'яток (у хронологічному порядку: Небелівка, Доброводи, Чичиркозівка, Тальянки та Майданецьке) коливалася в межах 150—340 га. На найбільших з цих поселень (Тальянки, Майданецьке) одночасно функціонувало понад півтори тисячі споруд на кожному³⁶². За палеодемографічними підрахунками, кількість населення кожного з них досягала від 5650—7050 до 9300—11 650 осіб³⁶³. Завдяки геофізичним дослідженням, які проводили на великих поселеннях з 1970-х років, їх планування стало свого роду «візитівкою» Трипілля. Трипільські поселення-гіганти мали еліптичну форму і кілька рядів забудови. Центральна частина могла забудовуватися (як, наприклад, у Глибочку) або залишатися вільною (Небелівка, Тальянки). Переважна більшість досліджених жител мала два поверхи — перший використовувався для господарських потреб, а другий, на якому зазвичай знаходять піч, вівтар, робочі місця, був житловим³⁶⁴. Застосування новітньої апаратури впродовж останніх років дало змогу виявити й дослідити невідомі тут раніше об'єкти: неглибокі рови, гончарні горни та мегакомплекс, площа найбільших з яких становить 1000 кв. м. Щодо їх призначення точаться жваві дискусії³⁶⁵.

На сьогодні запропоновано п'ять головних версій стосовно причин виникнення великих трипільських поселень:

- формування і розвиток протоміст³⁶⁶;

³⁶¹ Однією з характерних ознак культури лійчастого посуду є мегалітичні поховальні конструкції різних типів, споруджені з використанням каміння, що нагадують кургани в Степу. Поява монументальної архітектури відображає світоглядні зміни населення центру Північної Європи внаслідок економічних і соціальних трансформацій, пов'язаних із переходом до відтворювального господарства в регіоні (див.: Müller J. *Megaliths and funnel beakers: Societies in change, 4100—2700 BC*. Amsterdam, 2011).

³⁶² Круц В.А. К истории населения трипольской культуры...; *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: Formation, development and decline*. Oxford, 2012; Видайко М.Ю. *Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры V—IV тыс. до н. э.* Saarbrücken, 2013; *Trypillia mega-sites and European prehistory, 4100—3400 BCE*. London, 2016.

³⁶³ Diachenko A. Demography reloaded. *Trypillia mega-sites and European prehistory...* P. 181—194.

³⁶⁴ Круц В.А. К истории населения...

³⁶⁵ *Trypillia mega-sites and European prehistory...*; Hoffman R., Müller J., Shatilo L. et al. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. *PLoS ONE*. 2019. V 14: No. 9: e0222243. P. 1—54.

³⁶⁶ Бурдо Н.Б. Трипілля у контексті цивілізаційного процесу. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії*. Львів, 2007. Т. ССІІІ. С. 67—

- конфлікти між «трипільцями» та населенням Степу ³⁶⁷;
- конфронтації між різними групами трипільського населення ³⁶⁸;
- демографічний тиск і еволюція рангових суспільств, або вождівств ³⁶⁹;
- міграції трипільського населення із заходу на схід ³⁷⁰.

Іноді ці гіпотези комбінуються. Так, М. Шмаглий і М. Видейко не виключали, що одним із чинників формування великих поселень — «протоміст» — також були і конфлікти між різними групами трипільського населення ³⁷¹. У ході досліджень українсько-британської експедиції на поселенні Небелівка було також поставлено питання сезонного використання трипільських мегапоселень ³⁷². Проти такого припущення, однак, свідчить незіставний демографічний потенціал великих поселень та навколишніх синхронних малих селищ ³⁷³.

Найпопулярнішою у вітчизняній історіографії останніх років є версія, що великі поселення відображують урбаністичний шлях розвитку. Проте такий підхід до осмислення матеріалу не переходить вузьких меж лінійного еволюціонізму: об'єктивна відсутність ознак раннього міста, таких як писемність і монументальна архітектура, та економічних умов його формування ³⁷⁴ обертається підміною міської революції її розтягнутим у часі аналогом через уведення терміна «протомісто» ³⁷⁵. Характерно, що навіть приставка «прото-» певним чином «підказує» читачеві і кінцеву мету процесів, які нібито відбувались у трипільських суспільствах. Лінійний еволюціонізм тут неважко розгледіти і в іншому його

89; Шмаглий Н.М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. *Первобытная археология: поиски и находки*. Киев, 1980. С. 198—203; Видейко М.Ю. *Комплексное изучение...*

³⁶⁷ Kruts V.A. Giant-settlements of Tripolye culture. *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, development and decline*. Oxford, 2012. P. 70—78; Anthony D.W. *The horse, the wheel...*

³⁶⁸ Збеневич В.Г. К проблеме крупных трипольских поселений. *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов 1-го полевого семинара*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. С. 10—12; Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Майданецкое — трипольский протогород. *Stratum plus*. 2003. № 2. С. 44—140.

³⁶⁹ Щоправда, у термін «вождество» різні автори вкладають дещо відмінний зміст (див. нижче).

³⁷⁰ Diachenko A. Settlement system of West Tripolye culture in the Southern Bug and Dnieper interfluvium: Formation problems. *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine...* P. 116—138; Harper T.K. Demography and climate...

³⁷¹ Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Майданецкое...

³⁷² Chapman J., Gaydarska B. Low-density agrarian-based cities: A principle of the Past and Present. *Trypillia mega-sites and European prehistory, 4100—3400 BCE*. London, 2016. P. 181—193; Gaydarska B. (ed.). Early Urbanism in Europe. *The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin, 2020.

³⁷³ Diachenko A., Menotti F. Proto-cities or non-proto-cities? On the nature of Cucuteni-Trypillia mega-sites. *J. of World Prehistory*. 2017. V. 30, No. 3. P. 207—219.

³⁷⁴ Childe V.G. The urban revolution. *The Town Planning Review*. 1950. V. 21, No. 1. P. 3—17.

³⁷⁵ Сайко Э.В. Стадиальная дифференциация исторически разных типов расселения: поселение и город-деревня. *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине...* С. 17—21.

прояві — свого роду романтизації преісторії теренів України, що водночас «протягує» ланцюжок розвитку від «трипільців» до сучасних українців³⁷⁶.

Формування більшості поселень-гігантів корелює з погіршенням кліматичних умов. Холодним і посушливим інтервалам 4100—4050 та 3950—3900 рр. до н. е. відповідає формування великих поселень Федорівка і Небелівка у межах річчя Південного Бугу та Дніпра, а також синхронних Небелівці поселень немирівської групи Вербівка II і Криштопівка, що входять до числа найбільших пам'яток Середнього Побужжя³⁷⁷. Водночас Федорівка відображає численну міграцію західнотрипільського населення до Буго-Дніпровського межириччя, де до того функціонували винятково східнотрипільські поселення. Кінцю тривалого аридного періоду відповідає і ще одна, дещо менш численна в демографічному вимірі, міграція, пов'язана з формуванням мегапоселень томашівської групи західнотрипільської культури Доброводи та Чичиркозівка в Буго-Дніпровському межириччі у 3850—3800 рр. до н. е. Ця сама тенденція спостерігається й у Дністро-Бузькому межириччі, де сформувалося значне за розмірами (як для цього регіону) поселення Чечельник³⁷⁸. Чергове погіршення кліматичних умов у 3600—3400 рр. до н. е., очевидно, зумовило нову міграцію до Буго-Дніпровського межириччя з Подністер'я, яку маркують пам'ятки косенівської групи західнотрипільської культури³⁷⁹.

Великі поселення з переміщенням їхніх мешканців на нове місце змінюються на менші. Для прикладу: Федорівку змінює вдвічі менша за неї Володимирівка, а Небелівку — Глибочок³⁸⁰. Такі тенденції дають змогу пов'язувати формування великих трипільських поселень з міграціями на значні відстані в ареалі західнотрипільської та східнотрипільської культур. Зменшення ж кількості жителів на найбільших поселеннях маркує колонізацію освоєних теренів.

Інша динаміка властива трьом поселенням томашівської групи — Доброводам, Тальянкам і Майданецькому, які відображують послідовне переселення однієї групи населення на нову локацію. Порівняння розмірів першого і другого відповідає загальним демографічним тенденціям доби — приросту населення на 0,3 %. Різке збільшення числа мешканців Майданецького пояснюється переселенням мешканців Тальянок та масовою міграцією із заходу (з поселень чечельницької групи) та сходу (з томашівських поселень, розташованих на схід від р. Гнилий Тікич)³⁸¹.

³⁷⁶ Толочко П.П. Триполье: культура и этнос. *Культурный комплекс Кукутень—Триполье та його сусіди*. Львів, 2015. С. 27—33.

³⁷⁷ Diachenko A. Settlement system...; Тарапата Д.О. Демографічний розвиток населення середньобузької локальної групи розвинутого Трипілья. *Археологія*. 2014. № 1. С. 3—14.

³⁷⁸ Harper T.K., Diachenko A., Rassamakin Y.Y. et al. Combining relative chronology... P. 276—296.

³⁷⁹ Рижов С.М. Сучасний стан... С. 469; Diachenko A. Settlement system... P. 134.

³⁸⁰ Diachenko A., Menotti F. The gravity model: Monitoring the formation and development of the Tripolye culture giant-settlements in Ukraine. *J. of Archaeological Science*. V. 39, No. 8. P. 2810—2817.

³⁸¹ Diachenko A. Settlement systems...; Його ж. Demography reloaded...

Ідентичні Доброводам і Тальянкам тенденції демонструють поселення Чечельник і Білий Камінь у Дністро-Бузькому межиріччі. Пояснити це явище у просторовій демографії західнотрипільського населення в період з 3800 до 3600 рр. до н. е. складно. Зауважимо, що зростання кількості населення в преісторії традиційно пов'язують з техніко-технологічним розвитком та збільшенням економічного потенціалу під дією природних факторів³⁸². Імовірно, маємо справу з обома чинниками. Збільшення економічного потенціалу можна пояснити поліпшенням кліматичних умов у цей час. Техніко-технологічний розвиток «трипільців» у науці останніх років вбачають у широкому застосуванні транспортних засобів — саней, переважну більшість глиняних моделей яких знайдено саме на поселеннях томашівської групи³⁸³.

Отже, трипільські пам'ятки демонструють різні форми просторово-демографічної організації та відмінні показники кількості і щільності населення на регіональному рівні. Наприклад, найбільшою щільністю заселеності вирізнялися Подністер'я та Буго-Дніпровське межиріччя. Локалізація в останньому регіоні найбільших поселень, серед іншого, пояснюється сприятливими для землеробства ландшафтами³⁸⁴.

Однак чи можна вважати показники кількості та щільності населення прямим корелятом конкретних форм соціально-політичної організації давніх суспільств? Новітні дослідження дають негативну відповідь на це питання, підкреслюючи набір різних факторів, що зумовлюють ієрархію поселень за розмірами³⁸⁵. Математичне моделювання демографічного розвитку західнотрипільського населення у межиріччі Південного Бугу та Дніпра вказує на те, що зафіксовані тут демографічні тенденції могли бути зумовлені саморегуляцією його кількості та щільності (англ. *density-dependence*). У такий спосіб, унаслідок переселення мешканців репродуктивного віку з мегапоселень до поселень малих або середніх розмірів, зменшується співвідношення народжуваності і смертності, що призводить до зниження загальних темпів приросту населення. Водночас соціально-політична організація, що «накладається» на ці тенденції, може набувати різних форм³⁸⁶. Тож який вигляд мала її структура у великих трипільських поселеннях?

³⁸² Zubrow E.B.W. *Prehistoric carrying capacity: A model*. Menlo Park, CA, 1975.

³⁸³ Müller J. From the Neolithic to the Iron Age — demography and social agglomeration: The development of centralized control. *Eurasia at the dawn of history: Urbanization and social change*. Cambridge, 2017. P. 118—119.

³⁸⁴ Diachenko A., Zubrow E.B.W. Stabilization points in carrying capacity: population growth and migrations. *J. of Neolithic Archaeology*. 2015. V. 17. P. 1—17.

³⁸⁵ Batty M. *Cities and complexity. Understanding cities with cellular automata, agent-based models, and fractals*. Massachusetts; London, 2007; Fletcher R. *The limits of settlement growth: A theoretical outline*. Cambridge, 1995; Його ж. Low-density, agrarian-based urbanism: scale, power, and ecology. *The comparative archaeology of complex societies*. Cambridge, 2012. P. 285—320; Duffy P.R. Site size hierarchy in middle range societies. *J. of Anthropological Archaeology*. 2015. V. 37. P. 85—99.

³⁸⁶ Diachenko A., Zubrow E.B.W. Spatio-demographic development and social organization: A linear trajectory or overlapping trends. *What if we build this here? Spatial patterns, community organization, and identity at nucleated settlements*. Buffalo, 2016. P. 99—114.

Оскільки відносини, що виникають у процесі виробництва та розподілу суспільного продукту, формують соціальну структуру суспільства, реконструкції соціально-політичної організації населення в цілому співвідносні з розумінням дослідниками економічного розвитку колективів. Складні економічні та соціальні структури, як правило, реконструюють на основі знахідок на поселеннях виробів із так званої імпоротної сировини, виходи якої відомі в суміжних або віддалених регіонах. Щодо доби енеоліту, то найчастіше в таких випадках звертають увагу на кремій, з якого виробляли основну масу знарядь праці. Між тим, просторовий аналіз великих трипільських поселень свідчить про натуральний прямиий обмін у мінімальному обсязі і слабкий розподіл праці за вираженої соціально-просторової ієрархії, а також зосередження виробництва та обміну в місцях проживання еліт³⁸⁷. Зауважимо, що відсутність інституту ринку не означає відсутності обміну, який притаманний людству на всіх етапах розвитку. Як підкреслював К. Поланьї, поширення ідей торгівлі та еквівалентного обміну, що приписують соціальним організаціям ледь не усіх епох, насправді зводиться до концепції «людини економічної» А. Сміта, який вважав це людським природним нахилом. Однак така потреба виникає з принципу розподілу праці, що зумовлений відмінностями статі та географічним детермінізмом³⁸⁸.

Імпорт крем'яної сировини або готової продукції чи напівфабрикатів варто пояснювати нееквівалентним обміном, що, імовірно, набував форм спеціальних експедицій за сировиною, відомих за етнографічними даними³⁸⁹. Збирання врожаю півчастих пшениць, що вирощувалися «трипільцями», за допомогою серпів є малопродуктивним. Значно ефективнішим для цього є спеціальний дерев'яний пристрій шамкві (шанкві, шнакві), відомий за даними етнографії³⁹⁰. Можливо, це зменшувало необхідність у «імпортному» кремені.

Знахідки «імпортних» мідних та частини крем'яних виробів дають підстави говорити про важливу роль престижної економіки в розподілі продукції, що опрідметнюється в циркуляції престижних речей у формі дарів³⁹¹. Престижна економіка створює стимул для додаткового виробництва, що в результаті дає можливість розглядати обмін як особливу систему циркуляції надлишкового продукту³⁹².

³⁸⁷ Diachenko A. Settlement system...

³⁸⁸ Поланьї К. *Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени*. Санкт-Петербург, 2002. С. 55—56, 72—81.

³⁸⁹ Там само. С. 72.

³⁹⁰ Николова А.В., Пашкевич Г.А. К вопросу об уровне развития земледелия трипольской культуры. *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф.* Київ, 2003. С. 89—95.

³⁹¹ Sherratt A.G. Socio-economic and demographic models for the Neolithic and Bronze Age of Europe. *Models in archeology*. London, 1972. P. 477—542; Павленко Ю.В. *Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития*. Киев, 1989; Семенов Ю.И. Переход от первобытного общества к классовому: пути и варианты развития (часть I). *Этнографическое обозрение*. 1993. С. 52—70; Smith M. The role of ordinary goods in premodern exchange. *J. of Archaeological Method and Theory*. 1999. V. 6, No. 2. P. 109—135.

³⁹² Семенов Ю.И. Переход от первобытного... С. 57.

Внутрішній обмін, на відміну від зовнішнього, як правило, ґрунтується на взаємній допомозі та взаємовиручці. Головними тут є принципи взаємності (переважно у сфері великої сім'ї), перерозподілу та редистрибуції (перерозподіл надлишків елітарним прошарком, зазвичай у ритуальній формі — наприклад, потlach). Принцип редистрибуції тісно пов'язаний із соціальним престижем того, хто дарує або влаштовує свято, а також ідеєю взаємності — віддане сьогодні буде компенсовано завтра³⁹³.

Тож які форми соціально-політичної організації населення можуть відповідати економіці «трипільців»? В. Массон і Ю. Павленко визначили її як вождество³⁹⁴. Зокрема, В. Массон виділяє два шляхи розвитку ранніх комплексних суспільств (вождеств) — урбанізаційний і неурбанізаційний. Перший шлях у широкому хронологічному діапазоні вів до створення цивілізацій. Другий представлено двома варіантами — осіло-землеробсько-скотарським та скотарсько-землеробським. Віднівши Трипілля до першого варіанта неурбанізаційного шляху розвитку, дослідник звернув увагу на технологічний архаїзм виробничого комплексу, відносно низьку ефективність виробництва харчових продуктів, інтенсифікація якого не стимулювалася внаслідок потенційного браку угідь, та відсутність функцій політичного лідерства у центрів сільськогосподарських територій³⁹⁵.

Термін «вождество» також використовують М. Відейко і Н. Бурдо, трактуючи його, однак, як відповідний поняттю «протоцивілізація» у стадіальному вимірі³⁹⁶. За низкою параметрів — гіпотетичною наявністю протоміст, можливістю отримання регулярного надлишкового продукту, імовірним функціонуванням еквівалентного обміну — «трипільську протоцивілізацію», про яку пишуть ці дослідники, скоріше слід розглядати як явище, що характерне для ранніх цивілізацій, ніж пізнього первісного суспільства.

Загалом доступ до джерел влади визначає довготерміновий успіх або невдачу в інституалізації політичної ієрархії. Ключовим фактором соціальної диференціації є контроль — здатність до обмеження подібного доступу³⁹⁷. Як джерела влади можна назвати необхідність регулювання процесів виробництва та розподілу, залучення трудового ресурсу до спорудження великих поселень за єдиним планом, організації переселень людності на значні та короткі відстані, що, за даними етнології, є важливим фактором виділення лідерів. Також зауважимо, що роль лідерів посилювалася в соціальних організаціях, які не практикували складування

³⁹³ Поланьї К. *Великая трансформация...* С. 58—67.

³⁹⁴ Массон В.М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики. *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. С. 8—10; Павленко Ю.И. *Раннеклассовые общества...* С. 249—251.

³⁹⁵ Массон В.М. Трипольское общество...

³⁹⁶ Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Феномен Трипілля у цивілізаційній історії України (Пходження, хронологія, зв'язки, етнокультурний та цивілізаційний аспекти трипільської культури). *Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст*. Київ, 2007. С. 15—27; Бурдо Н.Б. Трипілля у контексті...

³⁹⁷ Earle T.K. *How chiefs came to power. The political economy in prehistory*. Stanford, 1997. P. 4.

харчових припасів через специфіку економіки або природні фактори³⁹⁸. Отже, маємо підстави вказати на вождівство як найімовірнішу форму соціально-політичної організації трипільського населення. Однак визначення конкретного типу вождівства серед розмаїття відомих вважаємо передчасним.

У процесі довготривалого нелінійного розвитку людство шляхом проб і помилок намагалося віднайти оптимальні форми своєї організації, а тому не всі такі форми з преісторії мають аналоги в історичному часі або відомі за етнографічними даними. Імовірно, трипільські мегапоселення були одним із варіантів глобального пошуку форм оптимального розміщення великих груп населення.

Становлення відтворювального господарства в Степу. Населення степової смуги між Доном і Дніпром переходить від привласнювальних до відтворювальних форм господарства дещо пізніше за лісостепове — у середині V тис. до н. е.³⁹⁹ Археологічно цей процес маркується формуванням скелянської культури (за Ю. Рассмакіним і Н. Котовою) на основі субнеолітичної нижньодонської культури. Стрімке поширення пам'яток скелянської культури, можливо, слід пов'язувати з адаптацією мисливцями та рибалками регіону нових форм господарювання до нових культурних норм. Якщо нижньодонська культура, за моделлю М. Звелебіла, відображує першу фазу переходу до відтворювального господарства, то скелянська — швидкий перебіг другої його фази і становлення третьої⁴⁰⁰. Специфікою раннього тваринництва степової зони є конярство м'ясного призначення. Якщо велика й дрібна рогата худоба з'явилася на теренах сучасної України в уже доместикованому вигляді, то кінь був приручений у степах Євразії⁴⁰¹.

За К. Бунятян, баланс у комплексних економічних системах Степу досягався завдяки зняттю протиріч між мобільним скотарством та осілим землеробством через територіальний розподіл занять та розподіл суспільної праці. До різних видів робіт у різні сезони могли залучати різну кількість осіб; значно зросла роль сім'ї⁴⁰². Скотарський компонент нових систем господарювання робить їх нестабільними: якщо в лісовій зоні режим вологості не зазнає настільки кардинальних і різких змін, то вплив сибірського антициклону на клімат континенту через «коридор» Великого Євразійського степу загрожував його населенню голодом і смертю, часто спричиняючи міграції на далеку відстань⁴⁰³. Водночас таке комп-

³⁹⁸ Sherratt A. Socio-economic and demographic... P. 510.

³⁹⁹ Новітні дослідження поставили під великий сумнів припущення про раннішу появу землеробства і скотарства в Степу (Див.: Motuzaitė-Matuzevičiūtė G. The earliest appearance...)

⁴⁰⁰ Zvelebil M. Mesolithic prelude...

⁴⁰¹ Телегін Д.Я. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ, 1975; Librado P., Khan N., Fages A. et al. The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes. *Nature*. 2021. V. 598, No. 7882. P. 634—640.

⁴⁰² Bunyatyan K.P. Correlations between agriculture and pastoralism in the Northern Pontic Steppe area during the Bronze Age. *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. Cambridge, 2003. P. 269—286.

⁴⁰³ Weninger B., Harper T. The geographic corridor for rapid climate change in Southeast Europe and Ukraine. *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean sea: Chro-*

лексне господарство дає змогу накопичувати багатство — стадо⁴⁰⁴, що призводить до його концентрації у привілейованих прошарків суспільства.

Скотарська спрямованість господарства скелянського населення (дрібна та велика рогата худоба, кінь), за вагомої частки полювання в умовах кліматичного оптимуму середини V тис. до н. е., вірогідно, слугувала головним фактором освоєння не тільки річкових долин (що є типовим для більш раннього субнеолітичного населення регіону), а й вододілів. До 4100 р. до н. е. носії скелянської культури зайняли нішу між регіонами з населенням, у господарстві якого домінувало землеробство: носіями культури Даркветі—Мешоко Кавказу, Кукутень—Трипілля, Гумельниця і Варна⁴⁰⁵. У досить широкому хронологічному вимірі кардинальні соціально-економічні трансформації помітно позначилися на світогляді населення Степу — на зміну субнеолітичним ґрунтовим колективним похованням приходять індивідуальні могили, над якими насипали кургани, а в курганному будівництві використовували каміння. Поховання еліти (наприклад, Кривий Ріг та Джурджулешти⁴⁰⁶) супроводжуються престижними золотими та мідними прикрасами і символами влади. Серед останніх найвідомішими є конеголові скіпетри⁴⁰⁷. Зауважимо, що мідні вироби потрапляли до степовиків не лише в готовому вигляді, а й вироблялися на місці⁴⁰⁸.

Характер відносин між носіями риних культурних груп макрорегіону впродовж другої половини V тис. до н. е. активно дискутується. Частина дослідників наполягає на вторгненні скелянського населення у так званий Світ Старої Європи (за М. Гімбутас) та інтерпретує престижні речі в супровідному інвентарі степових поховань як військові трофеї⁴⁰⁹. Аналоги останнім знайдено в ареалі дунайських культур, де найвідоміші золоті речі пов'язані з варненським некрополем. Тільки з найбагатшої його могили 43 походить майже тисяча золотих виробів, включно із жезлом — символом влади, мідних та кам'яних знарядь праці. У могильнику знайдено також прикраси з мушель *Spondylus*, агатові та халцедо-

nologies and technologies from the 6th to the 4th millennium BCE. Berlin, 2015. P. 475—505; Бру-яко І.В., Сапожников І.В. Колебание уровня моря...

⁴⁰⁴ Наприклад: Bunyatyan K.P. Correlations between...; Pipes M.-L., Kruk J., Milisauskas S. Assessing the archaeological data for wool-weaving sheep during the Middle to Late Neolithic in Bronocice, Poland. *Animal secondary products: Archaeological perspectives on domestic animal exploitation in the Neolithic and Bronze Age*. Oxford; Philadelphia, 2014. P. 80—102; Sherratt A. Plough and pastoralism: Aspects of the secondary products revolution. *Pattern of the past: Studies in honour of David Clarke*. Cambridge, 1981. P. 261—305.

⁴⁰⁵ Рассмакин Ю.Я. Степи Причерномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств. *Археологія*. 2004. № 2. С. 3—4.

⁴⁰⁶ Bicbaev V. The Cooper Age cemetery at Giurgiuleşti. *The lost world of Old Europe: The Danube valley, 5000—3500 BC*. Princeton, 2010. P. 222.

⁴⁰⁷ Дергачев В.А. *О скипетрах...* С. 69—212.

⁴⁰⁸ Рындина Н.В. *Древнейшее металлообрабатывающее производство Юга Восточной Европы (истоки и развитие в неолите — энеолите)*. Москва, 1998.

⁴⁰⁹ Мерперт Н.Я. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва, 1974; Дергачев В.А. *О скипетрах...*; Anthony D.W. *The horse, the wheel...*

нові намиста ⁴¹⁰. Зауважимо, що єдина знахідка золотої прикраси на трипільських пам'ятках, яка датується початком IV тис. до н. е., походить із поселення Небелівка ⁴¹¹. Інші дослідники наполягають на мирному співіснуванні цих двох світів та інтеграції степового населення в розгалужені мережі обміну, що ними престижні речі циркулювали від культур Подунав'я до Кукутень-Трипільського комплексу та Кавказу ⁴¹².

Утім, наскільки ці гіпотези протирічать одна одній? Різке протиставлення військового вторгнення і мирного співіснування та обміну ґрунтується на ототожненні подібності решток матеріальної культури та єдиної соціально-політичної структури для кожного з утворень, що розглядаються. Однак культурна спорідненість, особливо для преісторії, зовсім не означає інтеграції до єдиного політичного організму. Матеріали свідчать про наявність окремих соціально-політичних груп у кожній з археологічних культур. Наприклад, поховання еліти скелянської культури відомі по всій її території, а трипільські соціально-політичні утворення, скоріше за все, відображено кластерами поселень. Тож відносини між різними такими групами могли складатися по-різному як у межах культурних утворень, так і поза ними. Більше того, політична ситуація навряд чи була сталою — вона могла зазнавати трансформацій упродовж кількох сотень років, особливо зважаючи на згадані кліматичні зміни, що часто «запускають» дію міграційних механізмів.

Скелянську культуру змінює стогівська, матеріали якої демонструють різке зниження інтенсивності контактів степового та трипільського населення ⁴¹³. Потепління в період 3800—3600 рр. до н. е. охоплює більшу частину поширення дереївської та квітянської культур (за Ю. Рассамакіним) відповідно у лісостеповому Подніпров'ї, басейні Сіверського Дінця й Самаро-Орельському межиріччю. Інтенсивні контакти між населенням дереївської культури та «трипільцями» марковані знахідками імпортного західнотрипільського посуду та пластики ⁴¹⁴. Важливо підкреслити, що у складі домашнього стада дереївського населення головну частку займав кінь, демонструючи локальну специфіку тваринництва, відмінну від інших господарських систем Південно-Східної Європи того часу ⁴¹⁵. У степовій зоні між Доном і Дунаєм у цей час були поширені пам'ятки нижньомихайлівської культури, яку характерно відрізняє від інших степових культур специфічний чорнолискований посуд, оздоблений відтисками шнура. Займаючи

⁴¹⁰ Slavchev V. The Varna Eneolithic cemetery in the context of the Late Copper Age in the East Balkans. *The lost world of Old Europe: The Danube valley, 5000—3500 BC*. Princeton, 2010. P. 192—211.

⁴¹¹ Chapman J., Gaydarska B., Hale D. Nebelivka: Assembly houses, ditches, and social structure. *Trypillia mega-sites and European prehistory, 4100—3400 BCE*. London, 2016. P. 127, fig. 9.

⁴¹² Рассамакін Ю. Я. Степи Причорномор'я...; Манзура И.В. Северное Причерноморье в энеолите и начале бронзового века: ступени колонизации. *Stratum plus*. 2005. № 2. С. 63—85.

⁴¹³ Рассамакін Ю.Я. Степи Причорномор'я...

⁴¹⁴ Там само.

⁴¹⁵ Наприклад: Журавльов О.П. *Тваринництво та мисливство...*

таку велику територію, її носії були реципієнтом культурних традицій Нижнього Подоння та трипільських. Поховальні пам'ятки нижньомихайлівської культури демонструють нові для регіону форми курганного будівництва, зокрема великі кам'яні кrepidи та антропоморфні стели⁴¹⁶.

Економічна криза середини IV тис. до н. е. та пошук виходів із неї. Від 3650/3600—3400 рр. до н. е. розпочинається період значних трансформацій, що впродовж кількох століть поступово формували соціально-економічний образ Європи бронзового віку. На означеному інтервалі спостерігається погіршення умов навколишнього середовища, що, імовірно, було частково зумовлене екстенсивними способами господарювання, зокрема підсічно-вогневим землеробством. Фіксується знеліснення та зміщення кордону між степом і лісостепом у північному напрямі. Давні колективи Центральної Європи подолали негативні наслідки кліматичних впливів у економіці, змінивши баланс між скотарством і землеробством. За висновками низки дослідників, між 3700 та 3600 рр. до н. е. у господарстві носіїв культури лійчастого посуду починають використовувати не лише м'ясо та молоко овець, а й вовну, зроблені з якої речі стають цінним предметом обміну⁴¹⁷.

Економічні трансформації, імовірно, спричинилися до трансформацій культурних, а також зумовили просторово-демографічні особливості заселення регіонів. Із західної сторони Карпат формується Баденський культурний комплекс, а істотні зміни в матеріальному комплексі кукутенських пам'яток дали змогу румунським дослідникам виокремити їх у тип Хородіштя—Фолтешть⁴¹⁸. Периферійні, не так щільно заселені регіони стали привабливими для мігрантів. Зокрема, масові міграції відзначено для Трипілля та культури лійчастого посуду в Південно-Східній Польщі; починаючи з 3600—3400 рр. до н. е., пам'ятки останньої також поширюються на теренах сучасного заходу України. Цікаво, що міграції носіїв культури лійчастого посуду набули тієї самої форми просторово-демографічної організації, що й трипільські: ці процеси марковано формуванням поселень дуже великих за регіональними мірками розмірів (до 35 га) — Броночіце та Мозгава неподалік від сучасного Кракова⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Рассмакін Ю.Я. Степи Причорномор'я...

⁴¹⁷ Pipes M.-L., Kruk J., Milisauskas S. Assessing the archaeological data... P. 80—102.

⁴¹⁸ Furholt M. *Die Nördlichen Badener Keramikstile im Kontext des Mitteleuropäischen Spätneolithikums (3650—2900 v. Chr.)*. Studien zur archäologie in Ostmitteleuropa 3. Bonn, 2009; Lazarovici C.-M. New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea-Erbiceni cultures. *PANTA RHEI: Studies on the chronology and cultural development of South-Eastern and Central Europe in earlier prehistory presented to Juraj Pavúk on the occasion of his 75th birthday*. Bratislava, 2010. P. 71—94.

⁴¹⁹ Florek M., Wiśniewski T. Funnelbeaker culture artifacts from the settlement of Mозgava, Pińczów Commune, Świętokrzyskie Province. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. 2008. V. 3. P. 145—173; Diachenko A., Kruk J., Milisauskas S. What does the bell-distribution hide? Spatial behavior and demographic development of the Funnel Beaker culture populations in Bronocice region, Poland. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2016. V. 68. P. 25—38.

У період з 3600 до 3400 рр. до н. е. східно- та західнотрипільське населення виходить на лівий берег Дніпра в районі сучасних Києва та Переяслава. Однак у демографічному вимірі цей процес не був масовим — трипільські пам'ятки Лівобережжя в хронологічному зрізі 3600—3000/2950 рр. до н. е. представлені лише кількома десятками ⁴²⁰.

Результатом ще однієї міграції стало приєднання до трипільського ареалу Західної Волині. Імовірно, мігранти з бринзенських поселень Подністер'я початково приходять до східнотрипільських селищ на заході Східної Волині, а пізніше (за домінування в керамічному комплексі західнотрипільських традицій) це населення мігрує на багату виходами якісного кременю західну частину регіону ⁴²¹. Наявність цієї сировини, скоріше за все, стала головною причиною трансформації Волині в контактну зону двох великих культурних утворень — Карпато-Дунайського, репрезентованого Трипіллям, та Північно- і Центральноєвропейського, представлених тут культурою лійчастого посуду. Остання на цей час займала великі обшири: південь Скандинавії, територію сучасних Німеччини та Польщі, західну частину Галичини й Західної Волині. Матеріали трипільських пам'яток регіону мають синкретичний характер, відображуючи значні впливи з боку культури лійчастого посуду ⁴²². Втім, пам'ятки останньої тут відомі лише на захід від р. Стир, що дає змогу припускати експедиції центральноєвропейського населення за сировиною в басейн Горині та його тимчасове перебування на трипільських поселеннях (Хорів, Новомалин-Подобанка). Зауважимо, що вироби з волинського кременю відомі майже в усіх регіонах поширення культури лійчастого посуду на території Польщі ⁴²³. Контакти населення двох культурних утворень також марковано імпортом кераміки культури лійчастого посуду на трипільських поселеннях Північної Молдови і трипільської кераміки на пам'ятках лійчастого посуду ⁴²⁴. Зауважимо, що на окремих поселеннях такий імпорт набуває масового характеру (наприклад, Грудек Надбужний) ⁴²⁵. Більше того, численні трипільські впливи фіксуються навіть на Куявах у Центральній Польщі, маркуючи пряму міграцію групи населення ⁴²⁶ або участь носіїв культури лійчастого посуду Західного Бугу в мережах поширення волинського кременю ⁴²⁷. Цілком можливо, що

⁴²⁰ Круц В.А. *Позднетрипольские памятники...*

⁴²¹ Krutz V., Ryzhov S. Tripolye culture in Volhynia (Gorodsk-Volhynian group). *Baltic-Pontic Studies*. 2000. V. 9. P. 86—110.

⁴²² Rybicka M. *Kultura trypolska...*

⁴²³ Там само.

⁴²⁴ Маркевич В.И. *Позднетрипольские племена...*; Kadrow S. Exchange of people, ideas and things between Cucuteni-Trypillian complex and areas of South-Eastern Poland. *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context*. Piatra-Neamt, 2016. P. 649—678.

⁴²⁵ Gumiński W. *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych*. Warszawa, 1989.

⁴²⁶ Koško A. *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska*. Poznań, 1981.

⁴²⁷ Koško A. *Osady kultury pucharów lejkowatych w Inowrocławiu-Mątwach, woj. Bydgoszcz, stanowisko I*. Inowrocław, 1988.

іще одним предметом цих контактів слугували мідні вироби, які знаходять на пам'ятках культури лійчастого посуду аж до Південної Скандинавії⁴²⁸.

Закріпленню і трансрегіональному поширенню економічних трансформацій, очевидно, сприяло поліпшення кліматичних умов у період 3400—3000 рр. до н. е. Економічні трансформації спричинили істотні модифікації матеріального комплексу культури лійчастого посуду в Південно-Східній Польщі, що впродовж 3350—2900 рр. до н. е. змінюється лійчасто-баденським горизонтом: кераміка культури лійчастих кубків набуває баденських ознак⁴²⁹. Зауважимо, що цьому передують формування баденських пам'яток у регіоні⁴³⁰. Баденські впливи також відчутні в керамічних комплексах трипільських поселень, а у вигляді місцевих імітацій певних елементів декору посуду ці впливи сягають Подніпров'я⁴³¹. Одним із факторів інтенсифікації транс-регіональних контактів, можливо, було поширення колісного транспорту в Центральній Європі, що відображують моделі транспортних засобів у Баденському комплексі та їх зображення на відомій посудині з Броночице, яка датується лійчасто-баденським горизонтом⁴³². Глиняні моделі коліс також відомі на фінальних трипільських поселеннях, що мають відчутні баденські впливи в керамічному комплексі, зокрема у Голишеві на Західній Волині⁴³³.

У діапазоні 3350—3000/2950 рр. до н. е. ареал трипільських пам'яток розширюється до степової зони Північно-Західного Причорномор'я. Локалізовані в цьому регіоні пам'ятки усатівської групи західнотрипільської культури демонструють переорієнтацію господарства на пастуше скотарство⁴³⁴. Варто підкреслити, що усатівське населення вже використовувало знаряддя з арсенистої бронзи, імовірно, пов'язаної з балканськими джерелами, а серія прикрас була виготовлена зі срібного дроту. Особливою формою виробів є кинджали усатівського типу, генеза яких сягає малоазійського походження⁴³⁵. Водночас «трипільці»

⁴²⁸ Hansen S. Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC. *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr.* Bonn, 2010. P. 297—316.

⁴²⁹ Milisauskas S., Kruk J., Pipers M.-L., Haduch E. *Neolithic human burial practices: The interpretation of funerary behaviors at Bronocice, Poland.* Kraków, 2016. P. 19—32.

⁴³⁰ Zastawny A. Absolute chronology of the Baden culture in Lesser Poland — new radiocarbon dates. *The Baden culture around the Western Carpathians.* Krakow, 2015. P. 191—220.

⁴³¹ Videiko M.Yu. Baden culture influences to the East of the Carpathian Mountains. *The Baden Complex and the outside world.* Bonn, 2008. P. 289—298.

⁴³² Kruk J., Milisauskas S. *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych Neolitu.* Krakow, 1999. Fot. 4 (кол. вкл.).

⁴³³ Скляренко Н.В., Охріменко Г.В. *Первісне мистецтво і культура Волині.* Луцьк, 2013. С. 157. Рис. 2.36: 1—2.

⁴³⁴ Петренко В.Г. Усатовская локальная группа / Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук А.Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.* Киев, 1989. С. 81—124.

⁴³⁵ Рындина Н.В. *Древнейшее металлообрабатывающее производство...* С. 258—259.

назавжди полишають межиріччя Південного Бугу та Дніпра. Змінюється характер трипільських пам'яток, значно модифікується кераміка⁴³⁶.

У цей самий час у Степу формуються пам'ятки животилівсько-вовчанського типу, що проіснували до зламу IV—III тис. до н. е. Їх матеріали демонструють пов'язаність з новосвободненськими пам'ятками Нижнього Дону, а через них — Передкавказзям, а також впливи з боку пізньотрипільського та баденського населення⁴³⁷. Варто зазначити, що манера оброблення поверхні кераміки та деякі елементи її орнаменталістики, які одні дослідники пов'язують із західними впливами, а інші — зі східними, відомі в Анатолії і розглядаються як пізньоурукські запозичення другої половини IV тис. до н. е., що також відзначені в Північній і Західній Сирії, уздовж берегів Верхнього Євфрату та на Північному Кавказі⁴³⁸. Тож не варто виключати, що через Анатолію ці впливи, вже в модифікованому місцевим населенням вигляді, поширювалися на Кавказі та у балкано-дунайському регіоні, а згодом потрапляли до Степу з обох ареалів.

У домашньому стаді «трипільців» по всьому ареалу починає збільшуватися частка овець і кіз⁴³⁹, маркуючи запізнілі відносно культур балкано-карпатського регіону економічні зміни. Ідентичні тенденції також зафіксовано для Степу⁴⁴⁰. Навіть за зростання мобільності населення старі форми просторової організації колективів лісостепової зони у вигляді поселень-гігантів стали неприйнятними в нових умовах — великі поселення більше не фіксуються ані в трипільському ареалі, ані на території населення культури лійчастого посуду. Могильники, що тепер поширюються по всьому трипільському ареалу, містять поховання «еліти»⁴⁴¹. Однак у цей період, як і у наступні тисячоліття, в них немає по-справжньому багатих поховань, що свідчить про те, що соціальна диференціація не супроводжувалась яскраво вираженою майновою⁴⁴². Різко зросла кількість укріплених поселень, особливо на територіях, сприятливих для скотарства, — за підрахунками В. Дергачова щодо Пруто-Дністровського межиріччя та Волині, кількість їх співвідноситься як 1 : 3,1⁴⁴³. У такий спосіб поступово формується соціально-політична організація населення, відома за матеріалами Степу, а в подальшому поширена по всій Європі за доби бронзи, — розсіяні вождівства (англ. *dispersed*

⁴³⁶ Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. Кишинев, 1980.

⁴³⁷ Рассамакін Ю.Я. Степи Причерномор'я... С. 6—12.

⁴³⁸ Трифонов В.А. Западные пределы распространения майкопской культуры. *Изв. Самар. науч. центра Российской академии наук*. 2014. Т. 16. № 3. С. 276—284.

⁴³⁹ Круц В.А. Животноводство в экономике трипольской культуры. *Stratum plus*. 2003. № 2. С. 179—186.

⁴⁴⁰ Дергачев В.А. Динамика развития домашнего стада неолита — бронзы Юга Восточной Европы как возможный индикатор климатических изменений прошлого. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы: проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев; Санкт-Петербург, 2012. С. 26—43.

⁴⁴¹ Дергачев В.А. *Выватинский могильник...*; Колесников А.Г. *Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии)*. Киев, 1993.

⁴⁴² Вунуатуан К.Р. Correlations between...

⁴⁴³ Дергачев В.А. *О скипетрах, о лошадях...* С. 36—49.

chiefdoms). Виробництво та накопичення суспільного продукту в межах домогосподарств суперечило централізованішій соціальній організації, властивій агломераціям великих груп населення, переважно зайнятих у землеробстві. Інтереси еліт змістилися з контролю великих аграрних регіонів на контроль над частинами мереж обміну⁴⁴⁴.

Глибокі соціально-економічні трансформації позначились і на ідеологічній сфері. Можливо, запозичення нових традицій (наприклад, баденських «трипільцями») було реакцією периферійних суспільств на перехід до нових форм економіки — разом із новаціями в господарській діяльності вони переймали культурні норми пристосованіших до змінених реалій сусідів. Імовірно, цей процес завершився повним засвоєнням пізньотрипільським населенням культурних традицій ямного культурного комплексу в степовій зоні та культури кулястих амфор — в лісостеповій на зламі IV—III тис. до н. е. Носії нових традицій мігрували на терени українського ареалу відповідно зі Сходу та Північного Заходу, а поширення культурних інновацій пов'язане вже з новою епохою.

Важливо зазначити, що за різної динаміки розвитку населення степової, лісостепової зон, а також півдня лісової смуги, останню протягом тисячоліть населяли субнеолітичні общини, які — за наявності кераміки — все ж орієнтувались на мисливство, рибальство та збиральництво (утім, зафіксовано їх контакти з південними та західними сусідами — трипільцями, а також носіями культури лійчастого посуду та кулястих амфор). Українське Полісся, отже, являло собою крайню південно-західну периферію населення з привласнювальними формами господарювання між Балтикою та Заураллям. Територія німанської культури на Західній Волині за доби ранньої бронзи була частиною ареалу культури кулястих амфор, а територія культури ямково-гребінцевої кераміки за доби середньої бронзи влилася в ареал культур шнурової кераміки.

⁴⁴⁴ Earle T., Kristiansen K. Organizing Bronze Age societies: Concluding thoughts. *Organizing Bronze Age societies: The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia compared*. Cambridge, 2010. P. 218—256.

ПЕРЕХІД
ДО РАННЬОЇ
ІСТОРІЇ:
ЧАС
СПІВІСНУВАННЯ
ПЕРВІСНОСТІ
ТА ЦИВІЛІЗАЦІЇ

РОЗДІЛ 5
Епоха бронзи

РОЗДІЛ 6
Початок історичного логосу
Північного Причорномор'я

РОЗДІЛ 7
Слов'яни — новий етнос
на півдні Східної Європи
та суміжних територіях

ЕПОХА
БРОНЗИ

Іригація, металургія бронзи і становлення світових систем. Перехід до відтворювальних форм господарства, започаткований маргінальними групами населення Родючого Півмісяця, упродовж кількох тисячоліть удосконалення форм ведення господарської діяльності призвів до становлення найпрогресивніших землеробських економік світу в долинах Інду, Тигру, Євфрату та Нілу. Інвестиція праці в спорудження дренажних каналів та іригаційних систем, починаючи від другої половини V—IV тис. до н. е., зумовила не знане раніше співвідношення економіки та демографічного потенціалу населення. Якщо групи мисливців, збирачів та рибалок, ранніх землеробів і скотарів перебували у так званій мальтузіанській пастці (тобто швидкість зростання демографічних показників серед них перевищувала темпи економічного розвитку), то іригаційні землероби вперше в історії людства поступово стали регулярно виробляти набагато більше, ніж могли спожити. Варто зазначити, що інтенсифікації нової моделі землеробства сприяла значна аридизація клімату на початку другої половини IV тис. до н. е., що змушувало населення до ведення господарської діяльності безпосередньо в річкових долинах ¹.

Регулярне виробництво надлишкового продукту, його зберігання та накопичення, а насамперед необхідність мобілізації та упорядкування праці великих колективів потребували нових форм просторово-демографічної та соціальної організації населення, «пошук» яких фіксують матеріали Близького Сходу, долини Інду та Північної Африки ². Кінцевим результатом

¹ Redford D.B. *Egypt, Canaan, and Israel in ancient times*. Princeton, 1992. P. 17.

² Feinman, G.M., Marcus J. (eds.). *Archaic states*. Santa Fe, 1998; Marcus J., Sabloff J. (eds.). *The ancient city: New perspectives on urbanism in the Old and New World*. Santa Fe, 2008.

цих процесів стало постання на карті світу перших міст і держав, яким іманентно властива територіальна експансія³.

Економічні успіхи зумовили швидке зростання кількості та щільності населення на Близькому Сході та у Північній Африці, що, за палеодемографічними розрахунками, в разі перевищувало відповідні показники для різних частин Європи⁴. Більше того, накопичення і розподіл надлишкового продукту дали змогу іригаційним землеробам утримувати не зайнятими в основній галузі суспільного виробництва цілі верстви населення, наприклад, ремісників, які виробляли продукцію, що потребує спеціалізованих навичок, та чиновників, які відповідали за адміністрування та координацію колективних дій. Тому ознаками ранніх міст і держав є виділення ремесла в окрему галузь суспільного виробництва та формування чиновництва як окремого соціального прошарку у вибудованій вертикалі влади. Надлишок продукції сприяв активному обміну й торгівлі, стимульованим як необхідністю імпорту матеріалів і виробів з них у регіони, де відчувалася їх нестача, так і прагненням еліт отримувати престижні речі у великій кількості. Обмін і торгівля призвели до виокремлення торговців як соціальної страти. Накопичення інформації сягнуло обсягів, які перевищували можливості людської пам'яті та усного передавання, тому необхідність її кодифікації зумовила появу письма. Сама ж кодифікація потребувала вміння написання і прочитання текстів.

Легітимізація влади в очах різних груп населення, що входили до складу великих агломерацій, підтримувалася релігією, яка загалом слугувала важливим фактором соціально-політичної інтеграції. Ці процеси відображено монументальною архітектурою палаців, храмів і поховальних комплексів. Нарешті, накопичення надлишкового продукту, з одного боку, потребувало його захисту, а з іншого — спонукало до зазіхань, що зумовило зведення монументальних оборонних споруд і виділення соціального прошарку військових⁵. Зауважимо, що ранні міста вражають своїм розмаїттям — не всі вони характеризуються повним набором наведених ознак, а дискусії щодо визначення самого терміна активно тривають у різних наукових дисциплінах⁶. Тріада «місто, монументальна архітектура та писемність» характеризує суспільства, що перейшли від первісності до цивілізації.

Описані процеси маркували перехід від преісторії до історії людності Старого Світу. Завдяки згадкам міст, народів, конкретних персоналій у писемних джерелах одним із напрямів археологічних досліджень є пошук корелятив між історичними відомостями та залишками матеріальної культури, поселеннями, похованнями.

³ Spencer C.S. A mathematical model of primary state formation. *Cultural Dynamics*. 1998. V. 10, No. 1. P. 5—20.

⁴ Müller J. Eight million Neolithic Europeans: Social demography and social archaeology on the scope of change — from the Near East to Scandinavia. *Paradigm found. Archaeological theory: Present, past and future. Essays in honour of Evžen Neustupný*. Oxford, 2015. P. 200—214.

⁵ Массон В.М. *Первые цивилизации*. Москва, 1989.

⁶ Див. літературу у: Gaydarska B. The city is dead. Long live the city! *Norwegian Archaeological Review*. 2016. V. 49, No. 1. P. 40—57.

У III тис. до н. е. цивілізаційний процес — як наслідок економічних успіхів — охопив майже все Східне Середземномор'я⁷. Становлення перших у Європі цивілізацій відбувалося на Криті, островах й обох узбережжях Егейського моря (найвідомішим серед ранніх міст азійського узбережжя є Троя) і в материковій Греції. Найранніша — мінойська цивілізація Криту (2700/2600—1400 рр. до н. е.) — дістала свою назву за згадками царя Міноса. Цивілізація відома палацями у Кнососі, Фесті, Малії та Закросі. З першим із них пов'язують відому легенду про Мінотавра. Завдяки активній торгівлі критські культурні впливи цього часу відзначено в Анатолії, на островах Егеїди, Передньому Сході та в Єгипті Старого царства.

Близько 1700 р. до н. е. критські палаци було зруйновано внаслідок потужного землетрусу або інвазії з Анатолії. Частина населення мусила мігрувати до материкової Греції, що фіксується за відчутними мінойськими впливами в місцевій матеріальній культурі. Напевно, саме прямий міграційний імпульс інтенсифікував становлення в цьому регіоні, де економічні та соціальні зрушення відзначено від початку III тис. до н. е., мікенської цивілізації.

Якщо землеробський інвентар Єгипту — за всіх інновацій в основній галузі суспільного виробництва — загалом мав архаїчний характер, то вагомим внеском у становлення мінойської та мікенської цивілізацій стало запровадження бронзових знарядь. Бронза (сплав міді з оловом, арсеном, свинцем чи іншими компонентами) є першим штучним металом, який почало виробляти людство. Очевидно, ідея змішування міді з іншими компонентами виникла незалежно в кількох регіонах, проте найранніші вироби (кінець IV тис. до н. е.) відомі на території сучасних Іраку та Ірану. Оскільки нова металургія потребувала транспортування компонентів з різних, часто досить віддалених регіонів, стрибкоподібно зросла взаємодія між населенням величезних теренів. На додачу до просторової експансії цивілізацій на зміну мозаїчним культурним утворенням попереднього часу прийшли інтегровані світові системи⁸. Звичайно, впровадження бронзових виробів у Європі не було одночасним процесом. Наприклад, якщо у західній частині Великого Євразійського степу вони поширилися вже в III тис. до н. е., то в Скандинавії масове використання мідних і бронзових сокир починається після 2000 р. до н. е.⁹

Початок епохи бронзи на теренах України. За археологічною періодизацією, бронзовий вік півдня Східної Європи (остання чверть IV — початок I тис. до н. е.) поділяють на три періоди — Бронза I, Бронза II, Бронза III. Побіч цього поділу вживають поняття «бронза рання», «бронза середня» та «бронза піз-

⁷ Renfrew C. *The emergence of civilisation: The Cyclades and the Aegean in the third millennium BC*. London, 1972.

⁸ Kohl Ph.L. *The making the Bronze Age Eurasia*. Cambridge, 2009.

⁹ Earle T., Kristiansen K. *Organizing Bronze Age societies: Concluding thoughts. Organizing Bronze Age societies: The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia compared*. Cambridge, 2010. P. 218—256.

ня», обсяг і зміст яких час від часу уточнюються. Мірилом установлення меж є істотні зміни технології та формоутворення металевих інвентарю. Ці віхи позначають не випадкові регулярні зсуви в культурно-історичному процесі — радше циклічному, просторово неоднорідному, залежному від імпульсів певних центрів, аніж стадіально-еволюційному. Металовиробництво ж неодмінно виказувало здатність відновлюватися і прогресувати навіть на тлі соціального й економічного згорання. Тож регіональні «бронзові віки» є чутливими інструментами пізнання довготривалих культурно-історичних явищ.

Просування нових груп населення — ямного культурного комплексу (названого так за формою поховальних споруд) та культури кулястих амфор (що дістала назву за характерним керамічним посудом) — на історичні терени України, скоріше за все, було зумовлено помітними кліматичними змінами: початку в III тис. до н. е. відповідає початок потужної аридизації. Варто зауважити: якщо на ямних пам'ятках бронзові вироби відомі, то на пам'ятках культури кулястих амфор таких немає, що знову демонструє нерівномірні темпи розвитку в різних культурних утвореннях та значну умовність формальної археологічної періодизації.

Яскравим проявом швидкої динаміки трансрегіональних контактів, що маркуються поширенням культурних традицій, імовірно, тими самими мережами, якими транспортувалася сировина для виготовлення бронзових виробів, стало формування неодмінного атрибуту світових систем — культурних комплексів на територіях величезних розмірів. Зокрема, пам'ятки ямного культурного комплексу, представлені переважно підкурганними похованнями, локалізуються від Заураля до території нинішніх Сербії та Угорщини в інтервалі між 3600 і 2300-ми роками до н. е. Характерними ознаками ямних поховань є використання вохри та кам'яної скульптури, включно зі стелами¹⁰. Металовиробництво ямного культурного комплексу належить до ранньої фази Циркумпонтійської металургійної провінції. Сировинну його основу становили мідь та арсениста мідь / бронза кавказьких джерел, хоча на пізньому етапі «ямники» використовували і балкано-карпатську та волго-уральську мідь. Вушкові сокири відливали у складені з двох стулок форми, а плоскі предмети виробляли у відкритих формах. Проте провідним прийомом було кування. Знане також лиття з використанням воскової моделі виробу. Крім сокир, асортимент містив ножі, швайки, долота й тесла¹¹.

Проведені останніми роками дослідження ДНК вказують на спорідненість населення культур шнурової кераміки в Центральній Європі та ямного населення, яке мігрувало в регіон¹².

¹⁰ Мерперт Н.Я. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва, 1974.

¹¹ Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. *Советская археология*. 1978. № 4. С. 59—64.

¹² Allentoft M.E., Sikora M., Sjögren K.G. et al. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*. 2015. V. 522. No. 7555. P. 167—172; Haak W., Lazaridis I., Patterson N. et al. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Там само*. P. 207—211.

Пам'ятки культури кулястих амфор, що займають величезні терени від Балтійського узбережжя в сучасних Німеччині та Польщі до Північної Молдови й Полісся в сучасній Україні та на заході Росії між 3200 і 2300-ми роками до н. е., мають доволі виразну макрорегіональну специфіку. Наприклад, для території сучасної Польщі характерні регіональні групи поселень, центрами яких були великі могильники¹³. Пам'ятки східної групи представлені сімейними похованнями у кам'яних скринях та невеликими селищами¹⁴.

Значно зростає мобільність населення, яку документують масові знахідки транспортних засобів (возів) у ямних похованнях¹⁵. Свідченням циркуляції престижних предметів мережами культури кулястих амфор є знахідки виробів із бурштину, що походить з узбережжя Балтійського моря. Крім того, на півдні лісостепової зони документовано взаємні контакти населення ямного культурного комплексу та культури кулястих амфор¹⁶.

З поширенням двох культурних утворень у регіоні та інтенсифікацією трансрегіональних зв'язків територія лісостепової України інтегрується до культур Центральної Європи, а степова зона входить до широкого соціально-економічного й культурного ареалу Великого Євразійського степу. Інтенсивні трансрегіональні контакти і міграції населення, безумовно, сприяли не лише поширенню інновацій. Зокрема, за даними аналізу ДНК нещодавно встановлено, що ямне населення принесло до Європи перший патоген чуми. Цей інфекційний агент у той час ще не еволюціонував до відомого збудника хвороби в середньовіччі, тож питання його впливу на смертність населення залишається відкритим¹⁷.

Носії шнурових і катакомбних культур та їхні нащадки. Подальша еволюція степового населення пов'язана із розвитком катакомбної культури, названої так за типом поховальної споруди у вигляді вхідної шахти та камери, сполучених лазом¹⁸. Її первинним простором є смуга вздовж східного та північного узбережжя Азовського моря, від гирла Кубані до Дніпра, з відгалуженнями вздовж великих степових річок.

Загал складений з локальних угруповань; кожне вирізняється формами та оздобленням керамічного посуду, що сягають традицій так само своєрідних місцевих угруповань ямного культурного комплексу, а також Волго-Урала й навіть Сибіру. Часто у похованнях трапляються архаїчні посудини «ямного» вигляду,

¹³ Szmyt M. Between West and East: People of the Globular Amphora culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. *Baltic-Pontic Studies*. 2010. V. 8.

¹⁴ Свешников И.К. Культура шаровидных амфор. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. В1—27. Москва, 1983.

¹⁵ Мерперт Н.Я. *Древнейшие скотоводы...*

¹⁶ Szmyt M. *Between West and East...*; Свешников И.К. Культура шаровидных амфор...

¹⁷ Rasmussen S., Allentoft M.E., Nielsen R. et al. Early divergent strains of *Yersinia pestis* in Eurasia 5000 years ago. *Cell*. 2015. V. 163. P. 571—582.

¹⁸ Братченко С.Н. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ, 2001. С. 3—66; Братченко С.Н., Санжаров С.М. *Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверсько-донецьчини та Донцини (III тис. до н. е.)*. Луганськ, 2001. С. 3—100.

тож найкраще засвідчує появу нової культури саме катакомбний обряд. Йдеться про пристосування ідеї складеного з брил передгірського дольмена до степових курганних насипів. Найкращі мегалітичні прототипи перших азово-дніпровських катакомб надає північно-західний Кавказ. Інновації очевидні також у наборі й формах керамічних курушок, жарівниць тощо. Донецькій катакомбній культурі (2500—2300-ті роки до н. е.) дальших щаблів розвитку властиві келихи з вертикальними шийками, оздоблені відбитками шнура, нанесеними в пишному стилі «катакомбного бароко», що майже не залишав порожнечі на декорованому тлі. Той стиль з'явився під впливом орнаменталістики металевих прикрас Кавказу, звідки вироби з металу потрапляли в ареал донецької катакомбної культури і подібних утворень азово-каспійської зони, для яких прямих свідчень експлуатації місцевих його родовищ немає. Утім, і обробка кременю досягла в катакомбному середовищі виняткової довершеності¹⁹.

Уже за часів постання катакомбна традиція дісталася далекого лісостепу, де, зрештою, утворилася середньодонська культура, znana ламаними триярусними обрисами кубків і навіть декількома виробами із заліза²⁰. Від цього етапу добре помітні регіональні й часові варіації в облаштуванні форми катакомб. Ритуальні діяння та знаки пронизували все життя надчорноморських «катакомбників». Якщо носії донецької культури вирізняли себе звичаєм штучного видовження голів, то людність поширеної в азово-дніпровському просторі інгульської катакомбної культури (2500—2000 рр. до н. е.) запровадила моделювання обличчя на черепі, а також малювання знаків, зокрема у вигляді відбитків стопи, на підлогах катакомб. На відміну від решти катакомбних культур Надчорномор'я інгульська культура з'явилася внаслідок міграції населення прикаспійських степів, що пересувалося на запряжених волами возах²¹. Складені з кількох компонентів традиції донецько-донської катакомбної культури долучилися до формування культурного кола Бабине²², названого за поселенням Бабине III на Дніпрі.

Формування посткатакомбного культурного кола XXIII/XXII—XVIII ст. до н. е. припало на період Бронзи II, а його перевтілення у новий кшталт — на

¹⁹ Razumov S. Flint Artefacts of Northern Pontic Populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200—1600 BC. *Baltic-Pontic Studies*. 2011. V. 16. P. 170—180.

²⁰ Берестнев С.И. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков, 2001. С. 39—49.

²¹ Братченко С.Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая общность. *Археология Украинской ССР*: В 3 т. Т. 1. Киев, 1985. С. 412—417; Отрошенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности. *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев, 1991. С. 74—82; Тощев Г.Н. Западный ареал памятников катакомбной культуры. *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев, 1991. С. 85—101; Пустовалов С.Ж. Молочанське святилище. *Проблеми археології Подніпров'я*. Вип. 2. Дніпропетровськ, 1999. С. 104—118; Черных Л.А., Дарган М.Н. *Курганы эпохи неолита — бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев, 2014. С. 301—309.

²² Литвиненко Р.О. Донецько-донський катакомбний компонент у бабинській культуро-генезі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. 2011. № 11. С. 179—196.

Бронзу III²³. Спочатку виникла дніпро-донська бабинська культура, потім — волго-донська²⁴ та дніпро-прутська на своїх підґрунтях і внаслідок розростання первинної культури. Інноваціями у накопичувальній за характером, стимульованій трансформації, що породила дніпро-донську культуру, є центральноевропейські, карпато-дунайські та кавказькі внески. Серед них — кістяні пасові пряжки різних типів, незнані до того форми вушкових сокир, дротяні спіральні підвіски, специфічний посуд, оздоблений багатьма наліпленими пружками. Міднорудні копальні дніпро-донської бабинської культури дотепер невідомі, інструменти ковалів украй нечисленні. Водночас більшість металевих виробів, а також комплексів, що їх містять, належать ранній фазі культури й концентруються в її первинному ядрі. Це і дає підстави припускати експлуатацію донецьких родовищ наприкінці III тис. до н. е.²⁵

Вважають, що провідним рушієм дезінтеграції катакомбних та шнурових культур був аридний кліматичний струс кінця III тис. до н. е.: в умовах різко контрастних змін у зволоженні, тривалості й теплозабезпеченні сезонів року пасуші скотарі та кочові вівчарі були змушені змінити спосіб життя і мігрувати²⁶. Осілість, що запровадилася в різних зонах катакомбної ойкумени²⁷, під час кризи зникла і змогла відновитися лише на прикінцевій та кінцевій фазах розвитку культурного кола Бабине, за умов зволоження клімату початку II тис. до н. е. Тож рання експансія носіїв бабинських культур була вимушеною. Людності катакомбних культур Азово-Каспійського та Волго-Донського обширів також зіткнулися з викликами природи, відповідаючи на які, трансформували свої традиції, що призвело до появи ознак посткатакомбних культур кола Лолá²⁸. Щодо ключової культури — лолінської — потреба у порятунку вівчарської економіки сприяла сходженню кавказького населення долу, у степи, і створенню вівчарсько-конярської економіки на засадах сезонних міграцій. Проте зв'язку з металовиробництвом Кавказу лолінська культура не втратила.

²³ Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине. *Там само*. 2009. № 9. С. 44—90; Lytvynenko R.O. Central European Parallels to the Dnieper-Don Centre of the Babyno Culture. *Baltic-Pontic Studies*. 2013. V. 18. P. 121—138.

²⁴ Мимоход Р.А. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции. *Археология Восточно-Европейской степи*. Саратов, 2013. Вып. 10. С. 167—179; Йога ж. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от кривоукской культурной группы к волго-донской бабинской культуре. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. 2014. Вып. 232. С. 100—119.

²⁵ Литвиненко Р.О. До проблеми металовиробництва культури Бабине. *Проблеми гірничої археології: Матеріали II міжнар. Картамиського польового археологічного семінару*. Алчевськ, 2005. С. 119—125.

²⁶ Мимоход Р.А. Палеоклимат и культурогенез в Восточной Европе в конце III тыс. до н. э. *Российская археология*. 2018. № 2. С. 58, 60.

²⁷ Санжаров С.Н. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск, 2010. С. 249—282.

²⁸ Мимоход Р.А. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. 2010. № 10. С. 32—52; Йога ж. Палеоклимат и культурогенез... С. 50—52.

У русі населення центральноевропейських і карпато-дунайських складових кола Бабине вимальовується тяжіння до покладів міді, причому вельми віддалених від вихідних пунктів їхньої міграції. Одночасно і у подібний спосіб сталася велика транс'європейська міграція, що призвела до утворення характерних ознак середньоволзької абашевської культури²⁹. Її носії почали освоєння лісової та лісо-степової зони від Приуралля до Донщини, зокрема й тамтешніх рудних багатств. Усі ці процеси неабияк далися взнаки у період Бронзи III. Що ж до бабинського кола, то слід гадати, що в його генезі, крім зворотного руху із Сіверськодонецчини на захід і утворення традицій дніпро-прутської культури, відбулося декілька хвиль міграцій населення з-за Карпат, що сприяло освоєнню Правобережжя Дніпра, принесло сюди низку інновацій і, зрештою, склало основу людності майбутнього Тшинецького культурного кола.

Кримський півострів за часів деструкції катакомбного укладу зробився анклавом інгульської культури, що її представлено у вигляді євпаторійської та громівської груп³⁰. Вони нагадують щільно локалізовані посткатакомбні групи від Східного Надазов'я до Мунтенії. З бабинськими культурами їх поєднує, зокрема, наявність кістяних пасових пряжок розвинених і пізніших типів. Знані виятково з могильників, матеріали постінгульських груп чітко відрізняються від знахідок поселень посткатакомбної кам'янської (або кам'янсько-левенцівської, кам'янсько-планерської) культури Східного Криму³¹. Наразі не можна однозначно вирішити, хто залишив степові кургани з випростаними скелетами у довгих ямах і кістяними пряжками біля них. Можливо, носії кам'янської культури практикували інший обряд скорченого покладання тіла³². Річ у тім, що вівчарі, рибалки й мореплавці тієї культури тяжіли до південного та східного секторів навколоазовської області та Північного Кавказу, що наочно виявляється в подібності східнотаврійських старожитностей до матеріалів Левенцівської та Каратаєвської фортець на околиці сучасного Ростова-на-Дону³³.

Важливою ознакою побуту навколоазовських груп був ледь не суцільний брак металевих знарядь, що надолужувалося розквітом крем'яної індустрії. Близьку ситуацію спостерігаємо і в протилежному регіоні України — на Волині. Нижньо- та верхньокрейдовий волинський кремінь вабив майстрів від кам'яної

²⁹ Кузьминых С.В., Мимоход Р.А. Радиоуглеродные даты Пепкинского кургана и некоторые вопросы хронологии средневолжской абашевской культуры. *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур Восточной Европы в энеолите и бронзовом веке (V—II тыс. до н. э.): Круглый стол, посвященный 80-летию со дня рождения С.Н. Братченко (Санкт-Петербург, 14—15 ноября 2016 г.): Материалы*. Санкт-Петербург, 2016. С. 39—44; Мимоход Р.А. Палеоклимат и культурогенез...

³⁰ Литвиненко Р.О. Ингульська посткатакомбна спадщина Криму і Нижньої Наддніпряни. *Археологічний альманах*. 2011. № 25. С. 28—40.

³¹ Кислый А.Е. Население и памятники каменной культуры Восточного Крыма. *Stratum plus*. 2003—2004. № 2. С. 93—124.

³² Тоцев Г.Н. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье, 2007. С. 141—171.

³³ Братченко С.Н. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Киев, 2012. С. 7—280.

доби. Ця якісна сировина не втратила значення і за доби раннього металу. Тоді поряд із нею почав діяти новий ресурсний чинник — місцеві поклади міді. Досконалим технологічним опануванням того та іншого забезпечувалися адаптивні спроможності людностей довкола верхів'їв Дністра, на Волині та Поліссі. Археологічними наслідками цього процесу є культури шнурової кераміки та блок епішнурових культур.

Середньоєвропейський шнуровий горизонт Верхньої Наддніпряниці представлено підкарпатською культурою (XXVIII—XXIII ст. до н. е.)³⁴. Її ареал сусідив з культурою шнурової кераміки Малополющі, а також з волино-подільським обширом культури кулястих амфор, традиції якої все ще існували на початку Бронзи II, отже, є почасти синхронною шнуровому горизонту. Підкарпатська культура різуче відрізняється від дошнурових культур декором посуду, наявністю специфічних форм кубків, сокир і сокир-тесел з гірських порід, сталим поховальним обрядом під курганами тощо. Водночас живучість ознак поховального обряду культури кулястих амфор простежується в Подністер'ї та на Поділлі навіть за епішнурової пори. Цьому часові належить, імовірно, більшість металевих виробів, що їх раніше асоціювали з підкарпатською культурою³⁵. Таксономія і номенклатура епішнурових старожитностей Подністер'я та Поділля зараз дискутуються³⁶.

Вельми розгалужений феномен шнурового горизонту — середньодніпровська культура (XXVII—XXIII/XXII ст. до н. е.)³⁷. Крім власне басейну Дніпра³⁸, її пам'ятки сягають Побужжя, Наддніпряниці та Малополющі. Мобільності її громад сприяло, поза іншим, пастуше скотарство, коли осіле життя вели лише взимку. Тривала осілість фіксується по борових терасах і дюнах Подесення на заключному — постшнуровому — етапі цієї культури. Подібні процеси спостережено в інгульській, середньодонській та донецькій катакомбних культурах, що поширились на Середню Наддніпрянину, де їх представлено змішаними середньодніпровсько-катакомбними старожитностями на зразок Ісківщини. Завдяки волинським і надчорноморським зв'язкам у середньодніпровській культурі наявні відповідно псевдоверболисті прикраси й кераміка шнурових і постшну-

³⁴ Свешніков І.К. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е.* Київ, 1974. С. 27—71, 155—161; Бунятян К.П. Підкарпатська культура шнурової кераміки. *Археологія*. 2010. № 2. С. 18—26.

³⁵ Рындина Н.В. Металл в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Волины. *Советская археология*. 1980. № 3. С. 26—27, 33—36, 37, рис. 1.

³⁶ Бунятян К.П. Підкарпатська культура... С. 25.

³⁷ Артеменко И.И. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Москва, 1967. С. 5—138; Бунятян К.П. Західні мігранти в Середній Наддніпряниці близько середини 3 тис. cal BC. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. 2007. № 7. С. 92—94; Ї ж. Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*. 2008. № 2. С. 3—10; Ї ж. Підкарпатська культура... С. 21.

³⁸ Виразні ознаки культур шнурової кераміки найбільше властиві типам і комплексам Верхньої, а не Середньої Наддніпряниці.

рових типів та інгульська катакомбна кераміка у контексті поховань з випростаними скелетами. У схожих на мішечки або торбинки керамічних посудинах цієї культури денця не пласкі, а округлі; крім шнурового декору, чимало накреслених «ялинкових» і «паркетних» композицій, наколів, насічок. Такий посуд притаманний горизонту північноєвропейських шнурових культур від Скандинавії до Уралу. Цим культурам властиві звичаї опозиційного покладання небіжчиків у похованнях без насипів та під курганами, перекриття могильних ям деревом, очищення місць поховань вогнем тощо.

На Західній Волині та на півдні Волинського Полісся в XXIV—XXIII ст. до н. е. на теренах (і, вочевидь, на ґрунті) культури кулястих амфор склалися традиції городоцько-здовбицької культури. Вона побутувала до XVII ст. до н. е. Своєю особливою подобою ця культура завдячує традиціям шнурової кераміки Малопольщі, культурі дзвоноподібних кубків і балкано-дунайським компонентам³⁹. Ті самі волинські землі та суміжний схід Люблінської височини займають пам'ятки стжижівської культури (XXI—XVII ст. до н. е.) — ще одного представника шнурового світу, що увібрав елементи степових культур⁴⁰. Отже, початок обох культур сягає періоду Бронзи II, а фінал припадає на період Бронзи III, відповідаючи найпізнішій катакомбній та посткатакомбній порі у Степу. Разом з межановицькою культурою повіслянсько-західнокарпатського походження вони утворюють прикарпатське епішнурове коло.

Городоцько-здовбицька та стжижівська культури прикметні майстернями з видобутку й розщеплення кременю. З нього та інших гірських порід вироблено майже все значуще оснащення: сокири, кинджали, списи, дротики та стріли, тесла, швайки, скребачки, низку різальних знарядь (наприклад, серпуваті сікачі), товкачі, розтирачі, відбійники тощо. Знайдені під час видобутку крейдяного кременю мушлі викопних молюсків використовували як прикраси. Городоцько-здовбицьку бронзу представляють здебільшого оздоби з округло-розплесканого й жолобленого дроту в стилі «вербового листя», дротяні кільця й підвіски, низки, а також рибальські гачки, швайки. У стжижівській культурі наявні металомісткі масивні пластинчасті й дротяні браслети й гривни⁴¹. Дещо з того осіло навіть у скарбах, хоча останні складено також з крем'яних виробів, як за доби енеоліту.

Упродовж Бронзи II—III посушливі умови на Волині змінювалися зволоженням, однак поселення завжди тяжіють до заплавних пагорбів, берегів річок і озер. Наземні, заглиблені в пісок і комбіновані житла, побудовані з колоддя, гілля й гли-

³⁹ Свешніков І.К. *Історія населення...* С. 80—118; Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація. *Археологія*. 2008. № 3. С. 10—18; Її ж. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи. *Археологія*. 2013. № 1. С. 33—46; Її ж. Час формування городоцько-здовбицької культури. *Археологія*. 2014. № 4. С. 18—27.

⁴⁰ Свешніков І.К. *Історія населення...* С. 119—141; Його ж. Стжижовская культура. *Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)*. Київ, 1990. С. 68—74; Бунятян К.П. Етнокультурна ситуація... С. 33—50.

⁴¹ Рындина Н.В. Металл в культурах... С. 27, 28, 38, рис. 2—4; Бунятян К.П. Підкарпатська культура... С. 23—24.

няного тиньку, мали декілька льохів та вогнищ. У стаді значною є частка дрібної рогатої худоби. Крім молока та м'яса, вівчарство й козівництво постачали вовну й пух; затим показові керамічні амфори, келишки й корці, оздоблені відбитками мотузків, що є свідченням поширення текстильної техніки. Також посуд прикрашали накресленими та прогладженими орнаментами, наліпами. Стжижівське вівчарство до того ж відбилосся в офіруванні овець та собак. З кісток овець і великих свійських копитних, а також з кісток і рогів дичини змайстровано амулети, дрібні низки й намистини поряд з масивними знаряддями (приміром, для видобутку кременю). Саме «епішнуровики» запровадили на Волині обряд поховання під курганамі; ритуал передбачав також пласкі могильники, інгумацію скорчених і випростаних тіл поряд з кремацією, цисти з пісковикових брил і жовен.

Шнуровий та епішнуровий світи були зацікавлені у волинському кремені. Тому зміни в обігу цієї сировини, напівпродуктів і виробів з неї зумовлювали динаміку культурних процесів загалом. Так, коли носії межановицької культури, які попервах використовували майже винятково волинський кремій та відповідну досконалу техніку його двобічної обробки, перейшли до експлуатації місцевих ресурсів⁴², це далося взяти у ґрунтовному перетворенні як прикарпатських, так і волинських культур⁴³ на межі Бронзи II і III. Пасовищна експансія та якомсь врегульований поділ решти угідь і надалі впливали на строкате залюднення краю. Зокрема, у розвинених та фінальних фазах межановицької та стжижівської культур знайдено фаянсові намистини степового походження⁴⁴; пізньобабинські пасові пряжки та їхні відтворення представлено у стжижівській культурі, а фрагменти бабинських багатопружкових посудин звично трапляються на поселеннях поряд зі стжижівським та пізнім городоцько-здовбицьким начинням⁴⁵. Сусідство зазначених громад мало б пояснюватися також їхнім інтересом до виходів кременю і, можливо, міді. Частка волинської міді в культурах коливається через наявність олов'янистого карпато-трансильванського, арсенистого кавказького чи балканського металу та їхніх сумішок, однак шнурова та епішнурова металургія, як впливає з хімізму зразків і відкриття давніх копалень, почала ґрунтуватися на міді Волинського рудного району⁴⁶. Саме тут набула довшеного розмаїття стилістика верболистих оздоб, а спеціалізовані ковальські інструменти засвідчують місцеву металообробку. Отже, зважаючи на складання культури Бабіне на донецько-донському катакомбному підґрунті у поєднанні з середньоевропейським внеском⁴⁷, можна припускати, що вплив європейських «шнуровиків»

⁴² Libera J. *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy: od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza*. Lublin, 2001. S. 80, 92, 93, 108, 118, 125, 129.

⁴³ Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура... С. 16, 18.

⁴⁴ Бунятян К.П. Етнокультурна ситуація... С. 41—42.

⁴⁵ Там само. С. 42—43, 45—46.

⁴⁶ Рындина Н.В. Металл в культурах... С. 33—36.

⁴⁷ Литвиненко Р.О. Генеза... С. 44—90; Його ж. Донецько-Донський... С. 179—200; Lytvynenko R.O. Central European Parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture. *Bul-tic-Pontic studies*. V. 18. Poznań, 2013. P. 121—138.

до мідних родовищ Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин на Сході України⁴⁸ був спричинений браком вільних місць у розподілі надр рудоносною Волині й Карпат. Очевидно, саме через те прикарпатський шнуровий горизонт переріс в епішнуровий та зінтегрувався дещо раніше, ніж склався посткатакомбний блок культур зі згаданим культурним колом Бабине зокрема.

На Волинь потрапляли вироби з Кавказу (наприклад, сокира зі скарбу Стубло); там перероблялась і кавказька мідь, а разом із нею і карпато-трансильванська. Водночас туди різними шляхами потрапляли групи «середньодніпровців», а надалі «бабинців», що не мали в достатку пасовиськ, власної (і будь-якої іншої) міді і не задовольнялися непридатним для їхніх потреб канівським кременем. Уздовж усієї течії Дніпра та його допливів, а також у басейні Південного Бугу відбувався обіг сировини та престижних виробів різного походження за участі носіїв середньодніпровської, пізньоямної та катакомбних культур, що, зрештою, і сформувало специфіку середньодніпровських культурних традицій⁴⁹.

Пізні шаблі епішнурового і посткатакомбного блоків збіглися в часі з першою фазою волго-уральських культур Бронзи III.

Пізня бронзова доба і структура надчорноморського металовиробництва II тис. до н. е. У Надчорномор'ї та Карпато-Дніпров'ї пізній період бронзового віку (Бронзу III) представляють археологічні культури з типологічно своєрідним металевим інвентарем. Утім, уживані в його описі техніко-сировинні за формою поняття археологічної періодизації мають і суто преісторичний зміст, адже металовиробництво було тісно пов'язане з культуро-, соціо- та політогенезом. У тих взаєминах відбилася значущість опанування рудних ресурсів, металургійного переділу й металообробки у життєзабезпеченні давніх суспільств. Водночас налагодженість металовиробничих занять, вкупі з розподілом та спожиттям їх продукту, упродовж II тис. до н. е. вирізняються неповторними епохальними особливостями.

Склад і будова металовиробництва загалом властиві будь-якому з найбільших утворень Євразійської металургійної провінції⁵⁰. Аналізуючи провінцію та її регіональні угруповання, ми повсякчас натрапляємо на явища розростання й змінюваності. Відповідно до наявних знань⁵¹ описувана структура відображує змістову системну ієрархію. За техніко-організаційними формами вирізняються майстерня як елементарний початковий і кінцевий суб'єкт усіх взаємин виробни-

⁴⁸ Литвиненко Р.О. До проблеми металовиробництва... С. 119—125.

⁴⁹ Bunyatyan K.P., Samolyuk V. Manifestations of Middle Dnieper culture in the Volyn territory and issues of ancient routes. *Baltic-Pontic Studies*. 2009. V. 14. P. 263, 266.

⁵⁰ Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла... С. 53—82.

⁵¹ Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной половины Восточной Европы). *Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.)*. Самара, 1995. С. 114—123; Його ж. Северопонтийское металлопроизводство эпохи поздней бронзы. *Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Материалы тематической науч. конф.* Санкт-Петербург, 2006. С. 53—65.

цтва та виробничий центр як територіально окремішна сукупність майстерень і подекуди місць видобутку та збагачення руд.

Активність деяких центрів тривала впродовж двох періодів пізньої бронзової доби постпіль. Проте у вимірі певних періодів структура металовиробництва постає вже як осередково-зональна. Осередок металургії та металообробки — просторово окремішне виробництво, впізнаване за особливостями форм, технології та сировинного складу виробів. Ці особливості — через мінливість умов доступу до сировини, а також співвідношення місцевих і привнесених традицій — інколи набувають вигляду локальних варіантів осередку. Виробнича зона є згуртуванням двох чи кількох металовиробничих осередків. Інтеграція осередків і зон відбувалася на ґрунті згадуваних технічних і організаційних умов. Утім, визначальними чинниками злиття повсюдно ставали спільність походження культур, культурні відносини і, зрештою, інноваційні припливи ззовні, тривкість яких зберігалася, знов-таки, завдяки згуртованості середовища, що сприймало новачі⁵². Осередок металообробки щонайбільше пов'язується з якоюсь однією культурою з-посеред інших. Виробнича зона співвідноситься з блоком культур. Натомість виробничі центри, як зазначалося, стало правилами потужностями різночасових осередків тих культур, що виказують наступництво від попередніх. Відповідно, згідно із сучасними уявленнями⁵³, Бронза III складається з двох підперіодів: Бронза IIIa (XIX—XVI ст. до н. е.) і Бронза IIIb (XV—X ст. до н. е.).

Зазначені відтинки містять послідовні фази інноваційної реалізації та взаємодії кількох осередків культурогенезу. На початок доби припав нащадковий внесок Кавказького та Центральноєвропейського осередків — через участь у тодішніх процесах прикарпатських постшнурових, а також синкретичних, так званих посткатакомбних, культур пізніших фаз їхнього розвитку. Середня Європа продукувала також явище, осмислене в науці як Тшинецьке культурне коло. Аналогічні за походженням поштовхи культур Гальштатського кола діставалися півдня Східної Європи наприкінці доби.

Концепції, провінції та обшири культурогенезу пізньої бронзової доби. Перша концепція⁵⁴ звертається до процесів виникнення культурної єдності та

⁵² Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства... С. 123.

⁵³ Дергачев В.А., Бочкарев В.С. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев, 2002. С. 11—16, рис. 1; Бочкарев В.С. «Радиоуглеродная революция» и проблема периодизации памятников эпохи бронзы. *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья: Материалы российско-германского colloquiuma*. Санкт-Петербург, 2013. С. 69—71; Його ж. Этапы развития металлопроизводства эпохи поздней бронзы на юге Восточной Европы. *Stratum plus*. 2017. № 2. С. 159—204.

⁵⁴ Бочкарев В.С. Волго-уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы. *Социогенез и культурогенез в историческом аспекте: Материалы методологического семинара ИИМК РАН СССР*. Санкт-Петербург, 1991. С. 24—27; Його ж. Карпато-дунайский и волго-уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики). *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы: Материалы конференции 21—25 августа 1995 г., Саратов*. Санкт-Петербург, 1995. С. 18—29.

розмаїття в преісторії. Багата ресурсами область ойкумени, де за сприятливих умов зароджуються і набувають небувалого розвитку ідейно-нормативні й технологічні інновації епохального і континентального значення, є осередком культурогенезу. Такий осередок упродовж тривалого функціонування транслює інновації назовні, і вони реалізуються в його провінції, а також почасти за її межами, у провінції іншого осередку. Через це концепція зветься осередково-пульсаційною. Початок пізньої бронзової доби пов'язується з двома осередками — волгоуральським і карпато-дунайським.

Друга концепція⁵⁵ наголошує на стрімкому накопиченні культуротвірної енергії протоміського цивілізаційного гаунку у вузькому локусі, на її раптовій реалізації та швидкому згасанні з широким розпорошенням. Вона є осередково-аккумулятивною. Осередок культурогенезу початку пізньої бронзи асоційований у ній з «Країною Міст» (областю укріплених поселень синташтинської культури на Південному Уралі), тому й зветься південноуральським. Осередком культурогенезу, за цією концепцією, є певна ресурсна база, де виникають нові археологічні культури, а інноваціями є нові типи.

Дніпро-Донський обшир культурогенезу виокремлюється тут уперше. Він є регіоном у межах волго-уральської культурної провінції або, вужче, частиною східноєвропейської провінції Волго-Уральського осередку культурогенезу. У періоді Бронзи IIIв він становив крайню східну область вказаних провінцій⁵⁶. Змістовно і концептуально він не є тотожним Дніпро-Донецькому осередку культурогенезу⁵⁷, позаяк ґрунтується на осередково-пульсаційній концепції.

Карпато-Дніпровський обшир культурогенезу, що постулюється тут у зв'язку із суміжним Дніпро-Донським, є регіоном карпато-дунайської культурної провінції або, в іншому вимірі, східноєвропейської провінції Карпато-Дунайського осередку культурогенезу. Остання виокремилася з одноіменної провінції Волго-Уральського осередку, однак, продовжувала утворювати разом з районами Дніпровського Лівобережжя контактну зону двох потужних культуротвірних осередків⁵⁸.

⁵⁵ Отрощенко В.В. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков. *Допо-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы российско-украинской науч. конф. и второго украинско-российского полевого археол. семинара*. Вып. 2. Воронеж, 1996. С. 29—31; Його ж. Чотирикамерні склепи синташтинської доби. *Археологія*. 1997. № 3. С. 66—72.

⁵⁶ Бочкарев В.С. «Радиоуглеродная революция»... С. 75; Його ж. Динамика культурно-исторических изменений в позднем бронзовом веке на юге Восточной Европы (степь и лесостепь). *Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра Миллера)*. Санкт-Петербург, 2015. С. 79—80.

⁵⁷ Отрощенко В.В. Дніпро-Донецький осередок культурогенезу (постановка проблеми). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали 2-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції*. Київ, 2005. С. 36—38.

⁵⁸ Бочкарев В.С. «Радиоуглеродная революция»... С. 76; Його ж. Динамика культурно-исторических изменений... С. 84—85.

Перша фаза реалізації Волго-Уральського осередку. Простір осередку обіймає лісостепове і степове Волго-Уралля, а провінції охопили південну половину Східної Європи та Казахстан. Суспільства тієї пори розглядаються як вождівства: мілітаризована влада колісничної аристократії спиралася на контроль тваринницького господарства і ремесла (передусім металовиробництва). Являючи світові амбіції та пожадливість, знать вживала атрибути, вигадливо декоровані в так званих мікенському та карпато-мікенському стилях. Її матеріальне та символічне звеличення є очевидним у першій (конвергентній) фазі осередку і стає майже непомітним у другій (дивергентній) фазі. Технологічні інновації полягали у систематичному і комплексному застосуванні лиття олов'янистих бронз у кам'яні форми для виготовлення виробів з цілісними втулками. У поселенській ієрархії з'явилися укріплені поселення, у військовій справі та церемоніях — легкі колісничці на кінській тязі. Учасники процесу у нормативній фазі осередку рухалися з Сибіру до Уралу і далі (сеймінсько-турбінський культурний тип). Зустрічний рух спостерігався з лісу на південь, у лісостеп (приуральська абашевська культура). На тлі первинних компонентів склалася низка культур і культурних типів — Синташта, Потапівка, Петрівка та Покровськ.

З розсіянням синташтинської культури та шерегу згаданих утворень від Зауралля до Поволжя й Донщини змінився вигляд поховальних склепів, з обряду вилучили колісничці, а віялоподібні клейноди-пужална замінили бронзовими стрекалами. Дещо довше протримався звичай покладення у могилу вузди і зброї⁵⁹.

Зрубний світ: імпульси Волго-Уральського осередку культурогенезу в Дніпро-Донському обширі. Понад століття тому В. Городцов створив культурно-хронологічну періодизацію бронзового віку Східної Європи. Учений виділив тоді і зрубну культуру — стратиграфічний обрій курганних скорчених скелетів, інколи в зрубках і в супроводі посуду, знарядь і прикрас особливих типів. Такі поховання заступали в курганах захоронення у простих ямах і катакомбах, знов-таки, зі своїми наборами реманенту та обрядових ознак. «Зрубному народові» В. Городцов атрибутував і деякі поселення. Знання щодо цієї культури відтоді весь час збагачуються; насамперед з її осердя виділено післякатакомбну бабинську культуру. Від кінця 1960-х років в археологічній систематиці часто йдеться про зрубну спільноту.

Згідно з однією добре випрацьованою концепцією⁶⁰, просторову широчинь і ледь не тисячолітню тривалість зрубному світові забезпечили дві лінії розвитку —

⁵⁹ Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. *Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге*. Самара, 1994; Отрощенко В.В. О происхождении и распространении склепов колесничих. *Донно-донецкий регион в системе древностей...* С. 14—16; Його ж. До генези харизматичних кланів. *Сучасні проблеми археології*. Київ, 2002. С. 169—170.

⁶⁰ Отрощенко В.В. О культурах срубной общности. *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской Степи и Лесостепи*. Воронеж, 2000. С. 10—14; Його ж. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ, 2001. С. 113—162.

покровська й бережнівська⁶¹. Пам'ятки-епоніми Покровськ і Бережнівка знаходяться на Середній Волзі. У складених назвах відповідних культур фігурують також поселення Мосолівка (Середня Донщина) і могильник Верхня Маївка (Середнє Подніпров'я). Отже, покровсько-мосолівська культура та плацдарм її майбутньої експансії аж до Приуралля започаткувалися на Середній Донщині, на базі доно-волзької абашевської культури⁶². Подібні яскраві комплекси поховань і поселень є також у суміжному Надволжі, і дослідники говорять тоді про покровську культуру. Однією з ознак покровсько-мосолівської культури є орієнтування у похованнях слабо скорчених скелетів головами на північ. Упізнавана, зокрема за східним орієнтуванням сильно зібганих скелетів, бережнівсько-маївська культура переважає у Степу. В її підвалинах — культурний тип Бережнівка на Нижній Волзі. Обидві зрубні галузі конкурували у пониззях Волги і Дону, змагалися за Донщину, Сіверськодонецьчину і проникали у Наддніпрянщину; обидві по-своєму долучилися до колонізації пасовищ і родовищ дніпро-донської бабинської культури. Лідери процесу — носії покровської лінії — спромоглися змінити ритуальні та стилістичні норми «бабинців», проте не вберегли свої власні: зрештою, панівною стала сумішка бабинських і бережнівських норм, тобто бережнівсько-маївська культура. Її впливовим підґрунтям і складовою на теренах України і близьких до них видається якраз дніпро-донська бабинська культура⁶³. До того ж покровсько-мосолівська культура впевнено асоціюється з архаїчним зрубним металовиробництвом волго-уральського зразка (Бронза IIIa)⁶⁴ і з Каргалінськими рудними джерелами, а бережнівсько-маївська — з лобойківсько-головурівським виробництвом⁶⁵, також урало-поволзьким, але таким, що виникло пізніше (Бронза IIIb) і адаптувалося до різних традицій у процесі поширення від Волги до Трансильванії.

⁶¹ Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Периодизация культур бронзового века Волго-Уральского региона. *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии*. Санкт-Петербург, 1993. С. 66—68.

⁶² Доно-волзька культура є фактично постабашевською; це через трансформацію, що її спричинили на елітарному рівні за- та приуральські колісничні загони. Співвідношення культур і груп, у складі яких наявні спадки абашевських культур, дискутується (Див.: Отрощенко В.В. К вопросу о доно-волжской абашевской культуре. *Археология восточноевропейской лесостепи*. Вып. 11. Воронеж, 1998. С. 52—58; Литвиненко Р.А. Была ли абашевская культура на Украине? *Там само*. С. 90—97; Отрощенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 129, 138—141).

⁶³ Отрощенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 148—149; Його ж. Вільнянські кургани в контексті генези бережнівсько-маївської зрубної культури / Ляшко С.Н., Попандоупло З.Х., Дровосекова О.В. *Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка)*. Запорожье, 2004. С. 163—168; Литвиненко Р.О. Генеза... С. 73—75.

⁶⁴ Березанская С.С. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Киев, 1990. С. 52—74; Пряхин А.Д. *Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*. Кн. 2. Воронеж, 1996. С. 18—57.

⁶⁵ Отрощенко В.В. До питання про фінал культур зрубної спільноти. *Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова)*. III Граковские чтения. Запорожье, 1999. С. 191, 193; Його ж. *Проблеми періодизації...* С. 160—162.

Ресурси лобойківсько-головурівського виробництва були донецькі та, припустімо, криворізькі. І це не дивно, адже покровська лінія урвалася раніше через величезні зміни на її північніших лісостепових землях та неможливість зберегти ідентичність у бабинському оточенні, а бережнівська, поглинувши культурну суміш покровських і бабинських складових на українських теренах, протривала значно довше (Бронза IIIb). За- та приуральські сили (черкасульська, приказанська, сусканська культури), що зупинили розвиток покровської лінії, дісталися України і позначилися у подібні поховань еліти бережнівської лінії з курганів Верхньої Маївки тощо.

Зважаючи на постулати іншої концепції⁶⁶, упродовж Бронзи IIIa цілісна зрубна культура розвинулася із надзвичайно активного і далекосяжного у своєму поширенні культурного типу Покровськ, чия експансія відбувалася уздовж Волги й Дону на південь та південний захід. Групи спорідненого типу Петрівка залюднювали свій азійський обшир, сформувавши, зрештою, алакульську культуру в Заураллі та Північному Казахстані — базових регіонах майбутньої експансії до руд європейського Приуралля та багатючих родовищ Центрального Казахстану. А покровська хвиля перетнула Дон і Дінець, швидко освоїла усі терени дніпро-донської бабинської культури і зупинила припустиму на той час експлуатацію бабинцями міді Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин, внаслідок чого давній північнокавказький комплекс металевого оснащення у тих краях зник і його заступив комплекс волго-уральський. У третім періоді цей новий набір зброї, знарядь і оздоб виробляли в обох осередках зрубно-алакульської металовиробничої зони⁶⁷, існування якої ґрунтувалося на спільному походженні культур довкола давня знаних рудних родовищ.

У заволзько-приуральській частині тієї зони відбувалася щільна взаємодія носіїв обох культур. Ресурси того регіону дали можливість швидко опанувати лиття виробів у кам'яних формах і широко використовувати олов'яні бронзи. У Дніпро-Донському обширі вишукування руд і виробного каменю були перших утруднені. Інновації сюди проникали обмежено, тож арсенисті бронзи та керамічні форми не виходили з ужитку. Залежність від волго-уральської сировини, а також опертя на обіг принесених із собою виробів, зливків і брухту підтримували сталість технологічної традиції і водночас забезпечували згуртованість зрубно-алакульської зони. Через те її експансія на дніпро-донському напрямі до пори застопорилася. Надалі власну еволюцію зрубної культури у період Бронза IIIb заступила стимульована трансформація, зумовлена потужним зовнішнім імпульсом адаптивно-технологічної активності. Він пронизав увесь зрубний обшир від Уралу до Дніпра і рушив далі. Зміни полягали в тому, що наступники куль-

⁶⁶ Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства... С. 118, 119, 120, 122; Його ж. *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург, 2010. С. 199, 202.

⁶⁷ Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. *Материалы и исследования по археологии*. № 172. Москва, 1970. С. 111—115.

турного типу Покровськ на Донщині та Сіверськодонецчині самі зазнали прийдешньої навздогін орієнталізації з Волго-Уральського осередку культурогенезу. Їхні власні типи металевого озброєння та побутового оснащення впродовж попереднього поступового розвитку змінилися або пішли у забуття, натомість додалися новації зауральського походження. Зокрема, на місце довгастих вушкових сокир стали втучасті сокирки — так звані кельти. Поряд із ними до вжитку увійшли помережані геометричними візерунками келихи на ніжках з піддонами, горнята з пружками попід вінцями, металеві клепані казани церемоніально-урочистого призначення, а також нові норми поховального ритуалу.

Отже, у процесі поширення зауральської черкасульської культури до Східної Європи зрубна культура докорінно змінилась і змістилась у загальному русі передусім на Середній Волзі, де замість неї постала синкретична сусканська культура. Від Нижнього Дону до Дніпра зрубна культура, що мала у своєму складі, крім покровського, місцевий компонент бабинської культури, зазнала подібних змін.

Обидві концепції потребують уточнення. Натепер з'ясувалося, що напередодні і в часи покровського дрейфу Нижнє Поволжя та Доно-Волзьке межиріччя займали нащадки місцевої волго-донської катакомбної культури — волго-донська бабинська культура, східний прояв кола Бабине⁶⁸. Її пам'ятки трапляються і за межами цього простору; вона увібрала ознаки посткатакомбних і навіть постшнурових культур. У певний час її ареал звузвився через поширення дніпро-донської бабинської культури⁶⁹. Надзвичайна строкатість волго-донської культури раніше заважала сприйняти її як особливе явище. Тоді здавалося, що у нижньоволзькому середовищі прийшли «покровці» опинилися поруч з «бабинцями» та особливими «протобережнівцями». Нині можна вважати, що бережнівсько-маївська культура (власне, її рання — бережнівська — фаза) постала через взаємодію традицій «покровців» і волго-донських «бабинців»⁷⁰.

Тож покровський культурний тип слід вважати первинним у зрубному світі. Обидві фази цього світу — початкова і похідна — паралельно опановували Сіверськодонецчину та Надазов'я. Тамтешню лінію бережнівсько-маївської культури можна назвати роздольненською, позаяк одноіменна пам'ятка виказує чудовий приклад інтеграції дніпро-донських бабинців і зрубників⁷¹. Наразі немає певних доказів, що в поле поширення покровської культури увійшли родовища міді Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин. Однак Донецький гірничо-ме-

⁶⁸ Мимоход Р.А. Посткатакомбный период в Предкавказье. *Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения.* Махачкала, 2012. С. 100—119; Його ж. Палеоклимат и культурогенез... С. 50—57.

⁶⁹ Литвиненко Р.О. Бабинсько-криволучьке порубіжжя. *Донецький археологічний збірник.* 2012. № 16. С. 47—70.

⁷⁰ Мимоход Р.А. *Стратифицированные курганы бронзового века на правом берегу Северского Дона.* Москва, 2018. С. 117—119. Факти процесу див.: Отрощенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 122—123, 125—127, 144—145.

⁷¹ Горбов В.Н., Усачук А.Н. Раннесрубно-многоваликовский горизонт поселения Раздольное в Приазовье. *Археол. альманах.* 2001. № 10. С. 155—196.

талургійний центр виник там завдяки бережнівсько-маївській культурі⁷² лише в її маївській фазі, саме коли розвиток покровсько-мосолівської культури стрімко добігав кінця. Цю активність, схоже, спровокував занепад покровських конкурентів на тлі руху волго-уральських та зауральських груп, певно, зацікавлених міддю Донеччини й Луганщини, а також, імовірно, Середнього Подніпров'я. Принаймні що тут, що там маємо свідчення північно-східних прибульців, які сформували вигляд бережнівсько-маївської культури за Бронзи ІІІ⁷³. Її чергова орієнталізація, оприлюднена започаткуванням білозерської культури, припадає на цей період через експансію саргаринсько-олексіївських та хвалинських груп з-за Волги⁷⁴.

На прозорих порубіжжях: Лобойківка, Дербедень і блок культур Сабатинівка—Кослоджень—Ноуа. Упродовж XV—XIII ст. до н. е. Дніпро-Донський та Карпато-Дніпровський обшири увійшли у квітучу пору сталості та інтеграції. У першому з них зміцніли суспільства носіїв бережнівсько-маївської культури. Причина усталення технологічного способу буття полягає в тому, що їм вдалося контролювати поклади міді та паливні угіддя. Раніше хвилеподібне розселення «бабинців» визначалось коливанням клімату від край посушливого до ледь зволоженого; покровці й ранні бережнівці потерпали від нестійкості міграційного способу життя та нестачі досяжних місць залягання корисних копалин, залежали від віддалених джерел металів на Уралі чи Кавказі. Тим та іншим бракувало стабільності й часу, вільних людських ресурсів і продуктивних пасовиськ, аби не лише претендувати на багатства надр, а й оволодіти ними, вклавши багато енергії у металовиробничий цикл, його організацію та захист.

Як зазначалося, стара зрубно-алакульська металовиробнича зона за Бронзи ІІІ припинила існування. Її рудні ресурси (Каргали тощо) взяла під контроль нова генерація знавців специфічної технології, похідної від традиції Сейми⁷⁵. Витоки постсейминської школи знаходяться в Сибіру, проте вона надто добре запровадилася скрізь, зокрема у Волго-Кам'ї, звідки й започаткувалася її хода Східною Європою.

Лиття олов'янистої бронзи у кам'яні форми для отримання виробів із замкненими втулками було інноваційним, хоч де-не-де можна натрапити на окремі

⁷² Brovender Yu.M. Copper ores of the Northern Pontic region as raw materials for production activity in the paleometal age (Based on the study of the Kartamysh ore mining and metallurgy complex). *Baltic-Pontic Studies*. 2009. V. 14. P. 103—123.

⁷³ Татаринов С.И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе. *Советская археология*. 1977. № 4. Рис. 7, 8; Його ж. Металлургия бронзы у племен срубной культуры Восточной Украины. *Советская археология*. 1983. № 4. Рис. 5; Отрощенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 127, 148, 155.

⁷⁴ Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Некоторые дискуссионные проблемы археологии юга Восточной Европы финала бронзового века. *Донецкий археол. збірник*. 2012. № 16. С. 227—228.

⁷⁵ Некрополь Сейма знаходиться неподалік місця злиття Оки з Волгою, утім, засвідчує одне з місць поширення традиції, а не її зародження.

прикмети тієї методи. Новоутворена зона, як уже йшлося, ілюструє поширення потужного зауральського та приуральського імпульсів. За скарбами виробів у Дербедені, що в Татарстані, та в Лобойківці зона зветься дербедень-лобойківською. За даними спектрального аналізу, її північна частина використовувала волзько-уральський метал. Метал південного сегмента являє собою суміш з волзько-уральських і карпатських покладів ⁷⁶. Просторово-часова еволюція сокирок-кельтів, втучастих тесел, бритв тощо засвідчує, що похідна від дербеденівської лобойківська традиція рішуче вплинула на формування не лише бережнівсько-маївської культури, а й визначила технологічну реальність Північно-Західного Надчорномор'я (сабатинівська культура) та Карпато-Подоунав'я (Ноуа, Кослоджень) ⁷⁷.

Нинішній стан систематизації бронзових скарбів свідчить, що дербедень-лобойківська зона мала дві фази розвитку ⁷⁸. Перша була одночасною бережнівсько-маївській культурі періоду Бронзи IIIb. Їй належить скарб Лобойківка. Друга фаза, пов'язана з тією самою культурою дещо пізнішого періоду, виказує прогрес форм кельтів і кельтів-тесел, демонструючи вищий рівень інтеграції північної та південної підзон. Нові форми стоять за крок до кардашинсько-новоолександрівських форм тудорівсько-білозерської пори (Бронза IIIb); фактично це постлобойківське виробництво. Друга фаза збігається в часі з осередком Червоний Маяк сабатинівської культури. Зразками другої фази є скарби Хрестище та Андрівка ⁷⁹. Перший містить вироби північного, постдербеденівського вигляду; у другому наявні зразки осередку Червоний Маяк.

Походження сабатинівської культури (XVI/XV—XIII ст. до н. е.) ⁸⁰ пов'язують нині з дніпро-прутською бабинською культурою, зокрема з її дніпро-дні-

⁷⁶ Черных Е.Н. *Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии*. София, 1978. С. 115—116; Його ж. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва, 1976. С. 190—195. Водночас у цій групі напевно має бути слід донецької і, можливо, криворізької сировини.

⁷⁷ Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства... С. 121—122; Дергачев В.А. *Металлические изделия: к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтитского региона*. Кишинэу, 1997. С. 13—19; Dergaciov V. Cu privire la originea și evoluția topoarelor-celt din epoca bronzului. *Revista Arheologică, serie nouă*. 2013. V. IX, No. 2. P. 23—25.

⁷⁸ Гершкович Я.П., Панковский В.Б., Шамрай А.В. Клад бронзовых изделий из леса у села Крестище (Славянский р-н Донецкой области, Украина). *Revista Arheologică, serie nouă*. 2013. V. IX, No. 1. С. 193.

⁷⁹ Гершкович Я.П., Панковский В.Б., Шамрай А.В. Клад бронзовых изделий... С. 188—197; Писларий И.А., Будыкина Г.Н. Клад литейщика эпохи бронзы из с. Андрово. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев, 1982. С. 61—67.

⁸⁰ Шарафутдинова И.Н. *Сабатиновская культура / Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев, 1986. С. 83—116; Дергачев В.А. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (анализ и характеристика культурных групп)*. Кишинев, 1986; Gerškovič J.P. *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*. Rahden, Westf., 1999; Отрошенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 163—177.

стровським варіантом⁸¹. Цей процес нерозривно пов'язаний з утворенням великої металовиробничої зони і культури Ноуа. Культура Ноуа⁸² (XV—XIII ст. до н. е.) складалася за Бронзи III в Північно-Західній Бессарабії, а також на Молдовському плато між Сіретом і Прутом. Підґрунтям правили карпато-дунайські складові Вітенберг, Комаров, Монтеору поряд з дністро-прутським Бабиним. Провідним був свіжий східний рушій сабатинівської культури, розвиток якої з дніпро-дністровського Бабиного стимулювала, у свою чергу, активність бережнівсько-маївської культури з її лобойківсько-головурівським металовиробництвом. З їх розвитком носії культури Ноуа просунулись на захід у Трансильванію і на південь у Пруто-Дністров'я⁸³. Вони володіли усіма значущими міднорудними джерелами регіону з новоутвореними або реанімованими металургійними центрами, у чому слід вбачати ледь не головний мотив поширення культури.

Градація сировинної і стилістичної залежності локальних металообробних варіантів і центрів Червономаяцького осередку сабатинівської культури від Карпат виказує інших зацікавлених спонукачів процесу: на першому місці — буго-дністровський, межовий з ареалом Ноуа, далі — правобережний нижньодніпровський. Навіть середньодніпровський центр, який міг би жити у власній реальності, споживав карпатські метали і вироби, живлячи східну групу комарівської культури. Так виглядала рішештсько-червономаяцька зона. Вона, по суті, була виробничо-обмінним базисом східноєвропейської провінції Карпато-Дунайського осередку культуурогенезу. Через неї сабатинівська культура та її наступники помітно відособилися від волго-уральського родоходу, хоча й не відірвалися від нього. Культурна карпатизація, неодноразово засвідчена і до того, досягла за існування блоку Сабатинівка—Кослоджень—Ноуа чи не найбільш органічного вигляду. Проте активно наслідували досвід карпатських ливарів майстри осередку Дічево культури Кослоджень і трансильванські представники західного відгалуження Ноуа, але вони мали власні родовища⁸⁴. Такі чинники згодом пришвидшили перехід тих суб'єктів з-під карпатського впливу під середньодунайський гальштатський.

Волинська, подільська, східнополіська та середньоподніпровська зони Карпато-Дунайського осередку. Вже за Бронзи III спостерігається культурна вестернізація Галичини, Волині та Поділля з боку пізньої культури Отомань-Фюзеша-

⁸¹ Литвиненко Р.О. Генеза... С. 73—75.

⁸² Балагури Э.А. Памятники племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье. *Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя*. Киев, 1980. С. 101—116; Крушельницька Л.І. *Культура Ноа на землях України*. Львів, 2006. С. 3—160.

⁸³ Дергачев В.А. *Металлические изделия...* С. 28, 37, 46, 48—49; Sava E. *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*. Kiel, 2002. S. 213, 218—219, 226—227, Abb. 57; Литвиненко Р.О. Генеза... С. 73—75.

⁸⁴ Бочкарев В.С. *Культуроогенез и развитие металлопроизводства...* С. 120—121; Його ж. *Северопонтийское металлопроизводство...* С. 58, 60—62; Дергачев В.А. *Металлические изделия...* С. 44—51.

бонь⁸⁵. Сюди було принесено карпато-дунайський візерунчастий стиль в контексті поховального ритуалу з використанням упряжних коней⁸⁶. Втеча носіїв цієї традиції з самої серцевини ареалу укріплених поселень Карпатської улоговини є дуже ефектним епізодом. Зіставний з виходом синташтинських лідерів «Країни Міст», він вплинув на утворення і культури Ноуа, і Тшинецького кола⁸⁷.

Поняття «Тшинецьке культурне коло» систематизує археологічні матеріали преісторичних процесів у великій Карпато-Балтійській (Одерсько-Деснянській) області від дезінтеграції постшнурових культур до ранньої гальштатизації. Південно-східний сектор цієї області в межах Правобережної та частково Лівобережної України збігається з лісостеповими та поліськими ландшафтами. Власне, тшинецька культура характерна для північно-західної частини області⁸⁸.

На Волині, Поділлі, Східному Поліссі, у Середньому Подніпров'ї, частково на півночі Буковини і в Галичині північні групи комарівської культури (1800—1300 рр. до н. е.) на ранньому етапі наслідують епішнуровий горизонт та дніпро-бузький Бабин. Пізня комарівська культура Поділля започаткувала посттшинецьку білогрудівську (білогрудівсько-чорноліську) культуру (1300—1000 рр. до н. е.), ареал якої змістився і стиснувся у східному напрямі порівняно з позицією культури-попередниці. Ця активність дала змогу широкому загалу задовольняти свої потреби у металі завдяки Червономаяцькому і, головне, Кардашинсько-Новоолександрівському осередкам металовиробництва, а еліті — міцніти завдяки дотичності до балто-понтійських і карпато-дніпровських комунікацій. Зафіксованим наслідком цих процесів є комплекси Гордіївського могильника та виникнення гальштатизованої групи Балта. На Галичині комарівська лінія розвитку переходить тоді ж у ранню висоцьку культуру. Ареал сосницької культури (1600—1100 рр. до н. е.) сусідить і подекуди перетинається з обширом комарівської, проте пов'язується переважно з лісовими ландшафтами Середнього Подніпров'я. Це зумовило відкритість культури рухові волзько-окських мігрантів прип'ятськими та сейминсько-деснянськими шляхами (Бронза ІІІб), що спостерігається у переростанні сосницької культури у посттшинецьку лебедівську культуру.

⁸⁵ Makarowicz P., Górski J., Lysenko S.D. Pontic and Transcarpathian Cultural Patterns in the Trzciniac Circle Between the Prosna and Dnieper. *Baltic-Pontic Studies*. 2013. V. 18. P. 191—198.

⁸⁶ Ільчишин В. Поховання коней епохи бронзи в кургані біля Гусятина Тернопільської області. *Вісник рятівної археології*. 2016. Вип. 2. С. 77—90; Olexa L., Pitorák M. Parohové bočnice zubadiel z Nižnej Myšle. *Einflüsse und Kontakte Alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag*, Nitra, 2004. S. 309—318.

⁸⁷ Florescu A.C. *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România: Așezari și necropole*. Călărași, 1991. P. 73, fig. 153, 2, 3.

⁸⁸ Лысенко С.Д. Абсолютная хронология Восточного массива Тшинецкого культурного круга. *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск, 2005. С. 37—60; Його ж. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*. 2015. № 2. С. 207—225; Лисенко С.Д., Шкляревський Є.І., Разумов С.М., Макарович П.К. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна. *Археологія*. 2015. № 3. С. 58—77; Лисенко С.Д. Екологічний базис тшинецького культурного кола. *Vita Antiqua*. 2017. № 9. С. 222—231.

Постання, структурування та занепад останніх праісторичних спільнот. Упродовж XII ст. до н. е. у південній половині України та на півдні Молдови склалися традиції білозерської культури⁸⁹. У нинішньому розумінні це явище дісталось Донщини, Надволжя та Північного Кавказу, містячи шерег варіантів і подекуди окремих культур, тож йдеться про велику спільноту⁹⁰. Її згуртовують загалом подібні, однак украй мінливі й нерівномірно поширені просторово-типологічні ознаки, і з-поміж інших — облаштування та речовий супровід поховань, стилістика столового посуду, форми деталей кінської вузди, прикрас, кістяних знарядь тощо. Проте зазначена мінливість і, більше того, регіональна строкатість масової кухонної кераміки, металевих виробів та будівельних прийомів постійно підкреслюють розмаїтість підвалин пропонованої археологами конструкції. Адже білозерська культура, взята лише на її початкових теренах, є водночас і щонайменше післясабатинівською та післязрубною⁹¹. Водночас зв'язки подібності білозерського Надчорномор'я з культурами Анатолії, Карпато-Дунайських земель, Середнього Надволжя й Кавказу настільки регулярні та серійні⁹², що, очевидно, аналогічні тій ситуації, яка склалася там-таки вже за ранньої залізної доби.

У Пруто-Дністровському лісостепу на зламі періодів виокремлюється група Холеркань. На півдні Поділля група Балта започаткувала перетворення білогрудівської культури на культуру білогрудівсько-чорноліську. Ті обидві групи балкано-дунайської генези принесли традиції прокресленого та рельєфного оздоблення на лискованому посуді⁹³. З-за Карпат поширилися культури Кишиневу-Корлетень та Гава-Голігради-Гренічешть з канельованою керамікою середньодунайського походження⁹⁴. Експансія і утвердження таких явищ раннього гальштату (згідно з

⁸⁹ Отрощенко В.В. Белозерская культура / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Черденченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев, 1986. С. 117—154.

⁹⁰ Отрощенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 178—193; Його ж. Міркування з приводу Білозерської культурної спільноти. *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро, 2017. С. 150—153.

⁹¹ Ромашко В.А. О контактной зоне культур валиковой керамики. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): Материалы междунар. конф. Ч. 2*. Донецк, 1996. С. 66—69; Його ж. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев, 2013. С. 6; Гершкович Я.П. *Суботовское городище*. Киев, 2016. С. 194—195.

⁹² Отрощенко В.В., Шевченко Н.П. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры. *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев, 1987. С. 130—146; Otročenko V.V. Die Westbeziehungen der Belozerka-Kultur. *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. Rahden, Westf., 1998. S. 353—360; Отрощенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 187—189.

⁹³ Ванчугов В.П. *Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры*. Киев, 1990; Levițki O. *Cultura Hallstattului canelat la răsarit de Carpați*. București, 1994; Niciu A. *Interferențe cultural-cronologice în nord-vestul Pontului Euxin la finele mil. II — începutul mil. I a. Chr.* Chișinău, 2008.

⁹⁴ Levițki O. *Cultura Hallstattului...* P. 149—156.

європейською номенклатурою) заблокували розвиток культури Ноуа та її метало-виробничого осередку Рішешть⁹⁵. Ці зміни наочно позначилися на долі західних і південно-західних варіацій сабатинівської культури⁹⁶. Зокрема, постсабатинівські угруповання Буджаку, Нижнього Подністров'я, степової смути між Дністром і Південним Бугом склали тудорівську групу білозерської культури⁹⁷.

Нині відомо, що звичайні хуторці, а особливо великі укріплені поселення з артефактами на кшталт переважно (хоч і не винятково) тудорівського існують у пониззях Дунаю, Дністра, Хаджидеру⁹⁸, Південного Бугу⁹⁹ та Дніпра¹⁰⁰. У приморсько-річкової смузі Дунай-Дніпровського простору засновано також усі великі курганні та пласкі могильники з переважно тудорівськими типами та комплексами артефактів. Отже, задунайські та запрутські чинники, а також внески діаспор культур Ноуа та Кослоджень перевели спонтанну трансформацію місцевої сабатинівської культури у трансформацію стимульовану¹⁰¹, і сабатинівський субстрат простежується якнайкраще саме у тудорівській та побузькій групах культури-наступниці. Ці групи відрізняються від групи нижньодніпровської об-

⁹⁵ Дергачев В.А. *Металлические изделия...* С. 45, 49; Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства... С. 121.

⁹⁶ Нижньодунайська культура Кослоджень з її металовиробничим осередком Дічево, що утворювала блок з Ноуа та Сабатинівкою, зазнала різючих перетворень унаслідок гальштатизації (Див.: Дергачев В.А. *Металлические изделия...* С. 50; Nisic A. *Interferențe culturale-cronologice...* P. 113, 117, 123).

⁹⁷ Ванчугов В.П. *Белозерские памятники...* С. 135—136.

⁹⁸ Агульников С. Городища позднего бронзового века в Буджакской степи. *Емінак*. 2016. № 4 (16). С. 10—18.

⁹⁹ Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» у 2004 році. *Археол. дослідження в Україні 2003—2004 рр.* Київ; Запоріжжя, 2005. С. 100—104; Горбенко К.В. Городище «Дикий Сад» у XIII—IX ст. до н. е. *Емінак*. 2007. № 1. С. 7—14; Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. *Степная Троя Николаевщины*. Николаев, 2011. С. 3—27.

¹⁰⁰ Козленко Р. «Киммерійські фортеці» Геродота. *Емінак*. 2016. № 3 (15). Т. 4. С. 16; Гершкович Я.П. *Суботовское городище*. С. 203. Ранньогальштатські групи з прокресленим та канельованим посудом певний час посідали твердиню Картал у пониззі Дунаю (Див.: Nisic A. *Interferențe culturale-cronologice...* P. 116—117; Бруйко И.В. Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 2010. Вып. 11. С. 249—297). Фортифіковані поселення понад болотяних берегів річок Добруджі засновано носіями культури Бабадаг (Див.: Jugănaru G. *Cultura Babadag*. Constanța, 2005. P. 20—23).

¹⁰¹ Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнір В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II. *Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, 1991. С. 46—53, 60—62; Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства... С. 118—119; Дергачев В.А. *Металлические изделия...* С. 49, 50, 55—56; Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). *Археол. альманах*. 1998. № 7. С. 66, 72, 76; Gerškovič J. *Studien zur spätbronzezeitlichen...* S. 22—29, 58, 69, 72; Агульников С.М. Компоненты культуры Ноуа в белозерской погребальной обрядности. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*. 2004. Т. XI. С. 3—10.

лаштуванням жител, оздобленням посуду тощо ¹⁰², адже попереднє культурне підґрунтя у пониззі Дніпра було у свій час породженням контактів рішештсько-червономаяцької (сабатинівської) та дербедень-лобойківської (зрубної) метало-виробничих зон. Кожну групу вирізняє власна конфігурація карпато-дунайських, центрально- та східноєвропейських внесків. Проте обрядовість великих кладовищ у пониззях Дунаю, Дністра і Дніпра виявляє чималу типологічну близькість ¹⁰³. Згадувані вище традиції нижньодунайського гончарства поширились у тому-таки навкологирловому просторі та вздовж дотичних річок ¹⁰⁴.

Тож хоча б через усі ці обставини слушно би йшлося про відособлення тудорівської культури раннього етапу, що припадає на Бронзу IIIв. Інакшість тудорівської культури очевидна на тлі одночасних явищ Надазов'я. Принаймні від Бронзи IIIа Донецький кряж та Приазовську височину опанували прибулі з-за Сіверського Дінця представники покровської гілки зрубної культури. Вони мешкали поруч з носіями дніпро-донської бабинської культури, через що виник унікальний сплав обох традицій. Приазовську низовину колонізували покровські та бережнівські групи Нижньої Донщини чи тієї-таки Сіверськодонецчини, проте без бабинських односельців ¹⁰⁵. Згодом надазовське середовище зазнало напрочуд щедрого впливу сабатинівської культури, а також культур Волго-Урала й Казахстану, однак наступність від ранньої зрубної культури, враховуючи всі її перетворення, лишалася міцною ¹⁰⁶.

У такий спосіб у приморській смузі постала синкретична постзрубно-постсабатинівська культура, ускладнена впливами з різних частин Степу, зокрема й

¹⁰² Ванчугов В.П. *Белозерские памятники...* С. 5, 135—136.

¹⁰³ Синопис некрополів станом на 1980-ті роки див.: Отрошенко В.В. *Белозерская культура...* С. 126—134; Ванчугов В.П. *Белозерские памятники...* С. 40—58. Інші відомості див.: Черняков И.Т. *Киммерийские курганы в устье Дуная. Скифы и сарматы.* Киев, 1977. С. 29—36; Тошев Г.Н. *Белозерский могильник Будуржель в Подунавье. Российская археология.* 1992. № 3. С. 19—30; Agulnikov S. *Necropola culturii Belozerka de la Cazacalia.* București, 1996. P. 15—113; Евдокимов Г.А. *Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника. Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья...* С. 99—103; Агульников С.М., Бубулич В.Г., Курчатова С.И. *Курганный могильник у с. Хаджилар в Нижнем Поднестровье. Старожитности степового Причерноморья і Криму.* 2001. Вип. IX. С. 95—114; Otroshchenko V.V. *Radiocarbon Chronology of the Bilozerka Culture, Based on Barrows Near the Village of Zapovitne (the «Stepnoy» Cemetery).* *Baltic-Pontic Studies.* 2003. V. 12. P. 336—364.

¹⁰⁴ Nicic A. *Interferențe culturale-cronologice...* P. 47—48, fig. 132.

¹⁰⁵ Власне, східний бабинський компонент уже був у бережнівській галузі (Див.: Горбов В.Н., Усачук А.Н. *Раннесрубно-многоваликовский горизонт...* С. 155—196; Горбов В.Н. *Раннесрубные поселенческие комплексы Северо-Восточного Приазовья. Доно-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи...* С. 66—69).

¹⁰⁶ Горбов В.Н., Мимоход Р.А. *Культовые комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья. Древности Северо-Восточного Приазовья.* Донецк, 1999. С. 24—69; Горбов В.Н. *Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий. Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век): Материалы междунар. конф. Ч. 2.* Донецк, 1996. С. 13—21.

сусіднього тудорівського обширу¹⁰⁷. Подібний перебіг еволюції бережнівсько-маївської культури, що перейшов у стимульовану трансформацію, відбувся на Нижній Донщині, а також на лівобережжі Нижньої Наддніпрянщини, де, саме і знаходиться постзрубне поселення-спонім білозерської культури¹⁰⁸.

Отже, рання тудорівська культура була продуктом як власного розвитку сабатинівської культури у взаєминах з оточенням, зокрема зі зрубною культурою, яка так само еволюціонувала, так і гальштатизації сабатинівської культури з нижньо- та середньодунайських джерел, розсіяння у східному напрямі дезінтегрованих культур Ноуа та Кослоджень, внесків східноєвропейської галузі середньодунайської культури полів поховальних урн і привнесень з боку білогрудівсько-чорноліської та білозерської культур.

Рання білозерська культура постала в процесі спонтанного розвитку бережнівсько-маївської культури поряд з інтергенезою в контактній зоні з сабатинівською культурою; орієнтації зрубного підґрунтя з боку південних зауральських та центрально-казахстанських джерел; припливу середньо- та нижньоволзьких компонентів; внесків волго-камських та волго-окських відгалужень зауральських культур; привнесень з боку ранньої бондарихинської, білогрудівсько-чорноліської та тудорівської культур.

Така строкатість спостерігається ледь не в кожній пам'ятці у будь-якій частині білозерських просторів, проте мозаїчністю компонентів аж надто вирізняються південь Наддніпрянського лісостепу¹⁰⁹ і Сіверськодонецчина¹¹⁰. Особливого забарвлення їм надала бондарихинська культура, поширена у Дніпро-Донському лісостепу¹¹¹. Іще за Бронзи IIIв рух населення з лісів Волзько-Окського басейну та Прикам'я визначив її складові на ранньому етапі. Отже, у формативній фазі цієї культури були задіяні головно пізня поздняківська культура й рання культура текстильної кераміки, а також мар'янівська культура на Десні та Сеймі (Східноукраїнське Полісся). Остання була реципієнтом і переносником поздняківсько-ранньотекстильних інновацій (наприклад, декору кераміки у вигляді «кетяга», «перлин», відбитків дрібнозубчастого штампа), сповна представлених у новоствореному ранньобондарихинському типі старожитностей — малобудківському.

¹⁰⁷ Ромашко В.А. О контактной зоне культур валяковой керамики... С. 66—69.

¹⁰⁸ Горбов В.Н. Парадоксы поселения у хутора Ляпичев. *Проблеми археології та архітектури*. Т. 1. Донецьк; Макіївка, 2001. С. 145—170; Його ж. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане. *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи неолита — бронзы Средней и Восточной Европы*. Ч. II. Санкт-Петербург, 1995. С. 52—72.

¹⁰⁹ Ромашко В.А. Заключительный этап... С. 35—39; Куштан Д.П. *Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Донецьк, 2013. С. 27, 185, рис. 115.

¹¹⁰ Гершкович Я.П. Этнокультурные связи... С. 61—92; Пробийголова О.С. *Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ., 2017. С. 6—14.

¹¹¹ Корохіна А.В. До походження бондарихинської культури. *Археологія*. 2009. № 3. С. 13—17; Її ж. Северо-восточный вектор связей населения Днепро-Донской лесостепи в заключительный период позднего бронзового века. *Ананьинский мир: истоки, развитие, связи, исторические судьбы*. Казань, 2014. С. 132—144.

Носії мар'янівської культури упродовж Бронзи III також потроху проникали до лісостепових місцин по обидва боки Дніпра. Волзько-окські мігранти відчутно вплинули на керамічний стиль сосницької культури, і той процес археологія розпізнає як лебедівський її етап. Поряд із бондарихинською культурою в лісостеповій смузі Східної України знайдено старожитності студеноцького типу з характерним мішкуватим посудом, вінця якого облямовано ошатними «комірцями», які є південним виявом акім-сергіївських та атабаєвських традицій басейну Оки. Синхронно на південь просувалися носії волго-камської маклашеевської культури, дістаючись навіть понизь Волги й Дону¹¹². Тож тихоплинний Дон у його нижній течії, як це неодноразово бувало й до того, опинився на шляху кількох потужних міграційних хвиль. Місцева зрубна культура, багато в чому близька такій у Північному Надазов'ї, лишила по собі підґрунтя для отрадненської культури. В її генезі вбачають декілька додаткових складових, зокрема від коб'яківської та кобанської культур з боку Кавказу й Надкубання, маклашеевської з Волго-Кам'я, найпізнішої саргаринсько-олексіївської та межовської з Південного Зауралля й Казахстану¹¹³.

По інший бік Азовського моря, у Східному Криму, маємо наочний приклад переважно власної трансформації сабатинівської культури в білозерську¹¹⁴. Водночас у сабатинівському оточенні наявні навіть несподівані вияви культур Середнього Поволжя у вигляді лискованої кераміки сусканського типу¹¹⁵. Подібні процеси поступових змін відбувалися також ближче до західної надчорноморської межі Таврійського степу¹¹⁶, хоча у приморській зоні сабатинівська культура стимульовано трансформувалася на тудорівський кшталт, зокрема, через гальштагізацію; майже в такий самий спосіб виникали місцеві варіанти тудорівської культури у передгір'ях і горах на південному заході Кримського півострова¹¹⁷, хоча тут бракує великих могильників і укріплених поселень.

¹¹² Отрощенко В.В. *Проблеми періодизації...* С. 187—188; Потапов В.В. Об одной группе погребений из Саратовского Поволжья. *Степи Евразии в древности и средневековье: Материалы междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова*. Кн. I. Санкт-Петербург, 2002. С. 213—216.

¹¹³ Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимидапов В.В. Некоторые дискуссионные проблемы... С. 194—237; Потапов В.В. *Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья*: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2010. С. 1—25; Його ж. «Некоторые дискуссионные проблемы» финальной бронзы и некоторые дискуссионные решения этих проблем. *Донецкий археол. збірник*. 2013. № 17. С. 225—270.

¹¹⁴ Лесков А.М. Кировское поселение. *Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы)*. Киев, 1970. С. 7—59.

¹¹⁵ Там само. Рис. 19, 4.

¹¹⁶ Махнева О.О. Поселення епохи пізньої бронзи в Сакському районі Криму. *Археологія*. 1996. № 1. С. 84—90.

¹¹⁷ Колотухин В.А. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века (Этнокультурные процессы)*. Киев, 1996. С. 20—24, 53—54, 60—61, 67—68; Його ж. *Поздний бронзовый век Крыма*. Киев, 2003. С. 10, 60; Кравченко Е.А. *Кизил-Кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк, 2011. С. 91—93.

Уся Циркуммеотійська область напередодні та в заключному періоді вирізняється синкретизмом традицій. Останній ускладнювався зовнішніми стимулами і не є повністю тотожним культурогенезу в Західному Криму або, наприклад, у пониззях Дніпра, на Південному Бузі чи на Дунаї. Аби віднайти вказівки на ті рушії та важелі консолідації чи, навпаки, розпаду, вкотре звернімося до субкультури металовиробництва.

Пов'язані передусім з тудорівською культурою Нижньодніпровський Лівобережний та Побузький металообробні центри живилися міддю переважно карпатських родовищ. Проте, на відміну від попереднього часу, зв'язки посталого тут Кардашинсько-Новоолександрівського металообробного осередку з Карпато-Подунав'ям та Пруто-Дністров'ям діяли саме у сировинній царині та обабічному проникненні автентичних металевих витворів. Колишній зміст інтеграції населення зазначених регіонів з людністю Надчорномор'я зник. Маленькі ізольовані майстерні та центри Надчорноморського осередку обслуговували переважно Дніпро-Бузьку та Дніпро-Донецьку області, залюднені творцями тудорівської та білозерської культур, а вплив поширювався на людність білогрудівсько-чорноліської та бондарихинської культур. Тож певна окремішність та чужість виниклого тоді оточення (східнокарпатська культура Кишинеу—Корлетень, культура Бондариха), обмежені ресурсно-виробничі можливості сусідів (культура Білогрудівський Ліс), а також просторова й культурна віддаль між майстрами й елітаріями з понизь Дніпра та відповідними верствами потужного Прикубанського металовиробничого осередку на сході визначили часткову ізоляцію та внутрішню зосередженість досконалої з технологічного боку кардашинсько-новоолександрівської традиції¹¹⁸. Через те сусідні з нею циркуммеотійські й кримські степові області лишались упродовж XII ст. до н. е. споживачами продукції зовнішніх віддалених центрів, і це багато в чому визначало їхній стан традиційних анклавів, що поглинали надходження актуальних інновацій з усіх доступних їм країв як навколочорноморської, так і досить віддаленої ойкумен.

Розчленування колишніх металовиробничих угруповань у північній половині цієї мегазони не зупинило довгодистанційної взаємодії, однак, мабуть, гальмувало проходження суцільних, наскрізних впливів ззовні, що були властиві усім попереднім періодам. Такі впливи натомість поширювалися мережею нових відгалужень, копичилися на певних ключових ділянках або загрузали в місцинах-ізолятах.

Тудорівська культура сповна пройшла шляхами стимульованої трансформації: звичні стандарти віджили і зникли, інші зазнали перевтілень та модифікацій і лише лічені явища тривали без змін. Натомість з'явилися новації з боку карпато-дунайських культур і сталися зрушення у сировинних перевагах, зокрема щодо

¹¹⁸ Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства... С. 117, 123; Його ж. Северопонтийское металлопроизводство... С. 58—59, 62. Дергачев В.А. *Металлические изделия...* С. 14—19.

появи заліза ¹¹⁹. Гірськокримський варіант тудорівської культури становить базу старшого дотаврського періоду кизил-кобинської культури Південно-Західного Криму. Кардашинсько-новоолександрівська металообробка еволюціонує у завадівське металовиробництво — заключне осередкове явище на межі Карпато-Дніпровського та Дніпро-Донського обширів культурогенезу. Білозерська культура трансформується у чорногорівську культуру ранньої залізної доби.

Формування кочового скотарства. Упродовж III і майже всього II тис. до н. е. господарство населення степової зони продовжувало поєднувати мобільне скотарство та осіле землеробство. Археологічно такий господарський комплекс фіксується за поселеннями цілорічного мешкання, з одного боку, та стійбищами і просуванням курганів у відкритий степ — з іншого. Розвитку землеробства сприяло широке застосування бронзових знарядь праці, а формування осередків осілости давало змогу звузити коло осіб, зайнятих у скотарстві ¹²⁰.

За сприятливих умов, забезпечених зволоженням клімату з останньої чверті III — початку II тис. до н. е. (інгульська катакомбна культура) роль осілого землеробства поступово зростала. За К. Бунятян, найбільшого розвитку воно набирає серед носіїв культурного блоку Ноуа—Сабатинівка—Кослоджень у 1500—1200 рр. до н. е., що відобразилося у формуванні поселень різних типів, включно з укріпленими городищами (Виноградний Сад, Суботівське городище) та скотарськими стійбищами ¹²¹. Інше співвідношення землеробства й скотарства демонструють синхронні сабатинівським пам'ятки бережнівсько-маївської зрубної культури. Землеробство, яке маркують поселення, розташовані в річкових заплавах та на перших надзаплавних терасах, у носіїв останньої відіграло допоміжний характер. Водночас стабільна осілість частини населення сприяла інтенсифікації тваринництва м'ясної галузі. Локалізація бережнівсько-маївських зрубних пам'яток фактично в усіх екологічних нішах степу свідчить про значну мобільність та участь великої частки поселян саме у скотарстві ¹²².

На зламі доби бронзи та раннього залізного віку в степах Північного Причорномор'я з'являється нова для регіону форма господарства — кочове скотарство. Її виникнення, очевидно, слід пов'язувати з пам'ятками білозерської культури XII—X ст. до н. е., що займала обшири, які у попередній час були заселені носіями бережнівсько-маївської зрубної культури та культурного блоку Ноуа—Сабатинівка—Кослоджень. Перехід до принципово нової форми тваринництва міг бути зумовлений реакцією на значну аридизацію клімату. Річ у тім, що раніше, в умовах вологих і теплих зим, сніговий шар у степу вкривався крижаною кіркою, яка унеможлиблювала вільне випасання більшості свійських тварин, особливо

¹¹⁹ Агульников С. Хронология и периодизация белозерских памятников Пруто-Днепровского междуречья. *Revista Arheologică. Serie nouă*. 2005. V. 1, No. 1. С. 77—91.

¹²⁰ Бунятян К.П. Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2001. Вип. 6. С. 101.

¹²¹ Гершкович Я.П. *Суботівське городище...*

¹²² Бунятян К.П. Генеза кочового скотарства... С. 101—105.

дрібної рогатої худоби. Цікаво зазначити, що цей фактор зумовлював необхідність уведення коня до домашнього стада: розбиваючи льодову кірку, кінь давав змогу харчуватися іншим тваринам. Аридизація клімату зробила зимовий степ доступнішим, а також помітно погіршила умови для ведення землеробства, що яскраво демонструють білозерські пам'ятки. На заході їхнього ареалу занепад землеробських господарств та значне збільшення питомої ваги скотарства позначилися зростанням кількості поховальних пам'яток на тлі зменшення кількості поселень та занепаду житлобудівництва. Заняття ж землеробством переважно властиве білозерському населенню Нижньої Наддніпрянини. Між тим, сама галузь, схоже, переформатувалась в монокультурну — переважна більшість па- леоботанічних решток представлена невибагливим просом¹²³.

За моделлю К. Бунятян, запровадження кочового скотарства стало можливим завдяки значним соціальним трансформаціям — зміні розподілу праці всередині общини на розподіл праці між общинами. Спеціалізація останніх на одному з напрямів господарської діяльності відбилася у соціальному розшаруванні степового населення. Про це може свідчити біритуальний поховальний обряд, який поєднує поховання в ґрунтових та підкурганних могильниках. До того ж соціально-майнова диференціація підкреслена появою елітних могильників, золотих речей у складі супутнього інвентарю і водночас початком масового пограбування курганів. Підґрунтям такого розшарування стало значне накопичення худоби, кількість якої за умов міжобщинного розподілу праці мала забезпечувати не лише потреби скотарів у м'ясі та молоці, вовні, а й частку стада, яку обмінювали на продукти землеробства¹²⁴.

Поділ общин на осілі та кочові поступово заміщується втягненням усього або майже всього населення Степу у кочівництво в I тис. до н. е. Утім, спеціалізація общин на кочовому скотарстві потребувала сусідства із землеробами для забезпечення життєво необхідною продукцією. Саме тому кочовий Великий Євразійський степ не був би можливим без інтенсивних контактів з південними сусідами — цивілізаціями, що простягнулися від Китаю до античних міст, та населенням лісостепової смуги, яке з часом інтенсифікувало землеробство завдяки появі й застосуванню залізних знарядь праці.

Лиття заліза потребує набагато вищих температур порівняно з виробництвом міді та бронзи. Тож початково залізо виготовляли сиродутним способом: залізну руду нагрівали в горні до температури 900 °С, а отримані пористі куски металу проковували з метою ущільнення. Цей процес повторювали декілька разів. Через відносну складність виробництва залізні речі початково не були серійними. Однак, на відміну від бронзової металургії, виготовлення заліза пов'язане з практично необмеженим доступом до сировини — болотної руди. Тож з плинном

¹²³ Бунятян К.П. Генеза кочового скотарства...

¹²⁴ Bunyatyan K. Correlations between agriculture and pastoralism in the Northern Pontic Steppe area during the Bronze Age. *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. Cambridge, 2003. P. 269—286.

часу світові системи, що постали як результат металургії бронзи, дезінтегрувалися, а подальшу динаміку соціально-економічного і культурного розвитку Східної та Центральної Європи визначала взаємодія цивілізацій Близького Сходу, грецької, а згодом римської цивілізацій із відносно мозаїчним варварським світом, життя якого детермінували ландшафтні зони — степова і лісостепова.

Зауважимо, що кочове скотарство степовиків не лише не забезпечувало стабільного надлишкового продукту і не гарантувало його регулярного накопичення верхівкою степових суспільств та амбітними воїнами, а й було пов'язане з економічними ризиками для цілих груп населення. Тому економічні негаразди в Степу оберталися інвазіями до землеробських регіонів і навіть у сприятливий для скотарства час сталими засобами підживлення прагнень верхівки номадів грабувати осіле населення лісостепу та приморських полісів, а також участю найманих загонів у воєнних конфліктах між центрами цивілізацій. Цьому знову-таки сприяла металургія заліза, а саме: виготовлення вудил та псалій, а згодом — стрепен. Ці винаходи, що давали змогу маневрувати конем і надійно сидіти на ньому, зумовили появу військової кінноти. Свідченням усе більшої військової могутності степових номадів також є формування жаботинських та чорноліських городищ у Лісостепу, населення яких було носієм культурних традицій Подунав'я та Подністер'я, що наклалися на місцеві — білогрудівські — традиції¹²⁵.

¹²⁵ Дараган М.Н. *Начало раннего железного века в Днепроградской Правобережной лесостепи*. Киев, 2011; Тереножкин А.И. *Предскифский период на днепровском Правобережье*. Киев, 1961.

ПОЧАТОК ІСТОРИЧНОГО ЛОГОСУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Кіммерійська проблема. Від VII ст. до н. е. вперше історія населення території України починає відображатися не лише в археологічних, а й у писемних джерелах. Це стало наслідком грецької колонізації та подальшого розвитку античних держав Надчорномор'я, що були складовою частиною двох середземноморських цивілізацій — еллінської та римської. Отже, історичні процеси на півдні Східної Європи були тісно пов'язаними з бурхливими подіями, що відбувалися на Балканах, Апеннінах, у Передній Азії. Детальний розгляд останніх, висвітлений у численних автентичних писемних джерелах і величезній кількості історичних та археологічних досліджень, виходить далеко за межі нарисів із преісторії та ранньої історії теренів України. Тому у подальшому викладі основну увагу буде приділено питанням взаємодії античного та місцевого населення південної ойкумени східноєвропейського регіону.

Початок писемної історії населення території України здавна пов'язують з кіммерійцями, яких, за античною традицією, вважають попередниками скіфів у Північному Причорномор'ї¹²⁶. Однак ще до античних джерел назву цього народу, яка походить від назви країни Гамір у Закавказзі, на захід від оз. Севан, згадують у джерелах Передньої Азії. Найранніші з них датуються 714 р. до н. е., коли людиність цього регіону — кіммерійці — розгромили війська царя Урарту Руса I. Відтоді вони вступили у тривале протистояння з Ассирією, що відбилось у багатьох асирійських документах та пізніших вавилонських хроніках. Однак привертає увагу, що останні не зазначають ані тривалості проживання кіммерійців у місцині Гамір, ані місця, звідки вони прибули (та й чи справді прибули).

¹²⁶ Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / пер., передмова та прим. А.О. Білецького. Київ, 1993 (далі — Геродот. IV.). 11—12.

У документах, складених між 714 та 680 рр. до н. е., спостерігається суцільний брак згадок про кіммерійців. Втім, у них не згадуються й відомості щодо повернення учасників зазначених вище подій 714 р. до н. е. до якогось краю, звідки вони, за припущенням, колись прибули до країни Гамір, або ж їх пересування кудись у третій край. Тому припускається, що деякі з них увесь цей час мешкали в Манні або Мідії¹²⁷.

Знову кіммерійці виступають у записах 670-х років до н. е., де описуються два центри їх активності. Так, у Східній Каппадокії вони разом з військами областей Табал і Хілакку воювали проти Ассирії. Зазнавши поразки на початку кампанії (679—678 рр. до н. е.), вони невдовзі спромоглися на успішний похід до Фригії, цар якої Мідас загинув. Одночасно інша група людності під тією самою назвою, перебуваючи в союзі з новоприбулими до Закавказзя скіфами вождя Ішпакая, чинить опір Ассирії на сході, на землі манейів біля озера Урмія. 660-ті роки до н. е. розпочалися вторгненням західних кіммерійців до Лідії, що, перебуваючи під протекторатом Ассирії, спромоглася відбити напад. Попри поразку, кіммерійці перемістилися до Табалу й Хілакку і вже у 644 р. до н. е. вчергове напали на Лідію, Магнессію та Ефес в Іонії. Проте союз лідійців та ассирійців знов переміг кіммерійців 643 р. до н. е. Від 637 до 626 р. до н. е. кіммерійці протистояли лідійцям і скіфам у Малій Азії, після чого як дієва самостійна сила більше не згадуються.

Отже, у VII ст. до н. е. два угруповання кіммерійців міцно загрузали в передньоазійських справах, і місцеві писемні джерела не містять жодного натяку на якийсь зв'язок цього народу з його прабатьківщиною. Відомі за хроніками імена кіммерійських вождів мають радше місцеве походження: Теушпа — хуритське, Дугдаммі та Сандакурру — лувійське або кілікійське¹²⁸.

У давнину питання прабатьківщини кіммерійців цікавило винятково античних грецьких авторів. У другій половині VIII ст. до н. е. кіммерійці, знані грекам від лідійців, фігурують без реалістичної локалізації¹²⁹. Прямі контакти з ними на заході Малої Азії греки, напевно, мали лише від третьої чверті VII ст. до н. е. Надбанням тієї традиції є кіммерійська топонімія у Причорномор'ї (наприклад, назва Керченської протоки — Боспор Кіммерійський) та причинно-наслідковий зв'язок між зникненням там кіммерійців і появою скіфів близько останньої чверті VII ст. до н. е.¹³⁰

Тож передньоазійські кіммерійці асоціюються з Причорномор'ям винятково через сукупні відомості античної історіографії щодо їхньої прабатьківщини. На цій підставі кілька поколінь археологів намагаються ідентифікувати кіммерійські пам'ятки на півдні України.

¹²⁷ Иванчик А.И. *Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII веках до н. э.* Москва, 1996. С. 96.

¹²⁸ Там само. С. 64—65, 123, 130.

¹²⁹ *Odyssey*. Books I—XII. 2nd edition. Oxford, 1886. В. XI. Р. 12—19.

¹³⁰ Геродот. IV. 12; Алексеев А.Ю., Качалова Н.К., Тохтасьев С.Р. *Киммерийцы: этнокультурная принадлежность*. Санкт-Петербург, 1993. С. 9—50; Иванчик А.И. *Киммерийцы...* С. 11—12, 131—132, 146.

Археологічна культура Надчорномор'я кінця VIII — VII ст. до н. е., тобто часу викладених вище подій, з погляду археологічної систематики, є ранньоскіфською: між нею і типами пізніших скіфських старожитностей простежуються еволюційно-типологічні зв'язки. Отже, кіммерійськими мали б бути пам'ятки, що безпосередньо їм передують. Відповідні знахідки X—VIII ст. до н. е. виділені археологами як чорногорівська та новочеркаська культури¹³¹. Вони представлені лише похованнями, які локалізуються на просторах від Дунаю до Волги, що свідчить про кочовий характер людностей, які їх залишили. Знахідки відповідних матеріалів у Болгарії та Передкавказзі дають можливість дискутувати про проникнення гіпотетичних кіммерійців у Передню Азію по західному або східному берегах Чорного моря. Проте справжньою проблемою є повний брак чорногорівських та новочеркаських матеріалів у самій Малій Азії, тож питання про доведення зв'язку кіммерійців з Причорномор'ям залишається відкритим¹³².

Геродот і Велика Скіфія VII—IV ст. до н. е. Термін «скіфи» є грецьким відповідником асиро-вавилонській назві «ішкузай» та біблійській «ашкеназим», якими різні народи позначали людність, що сама себе, за Геродотом, іменувала «сколоти»¹³³.

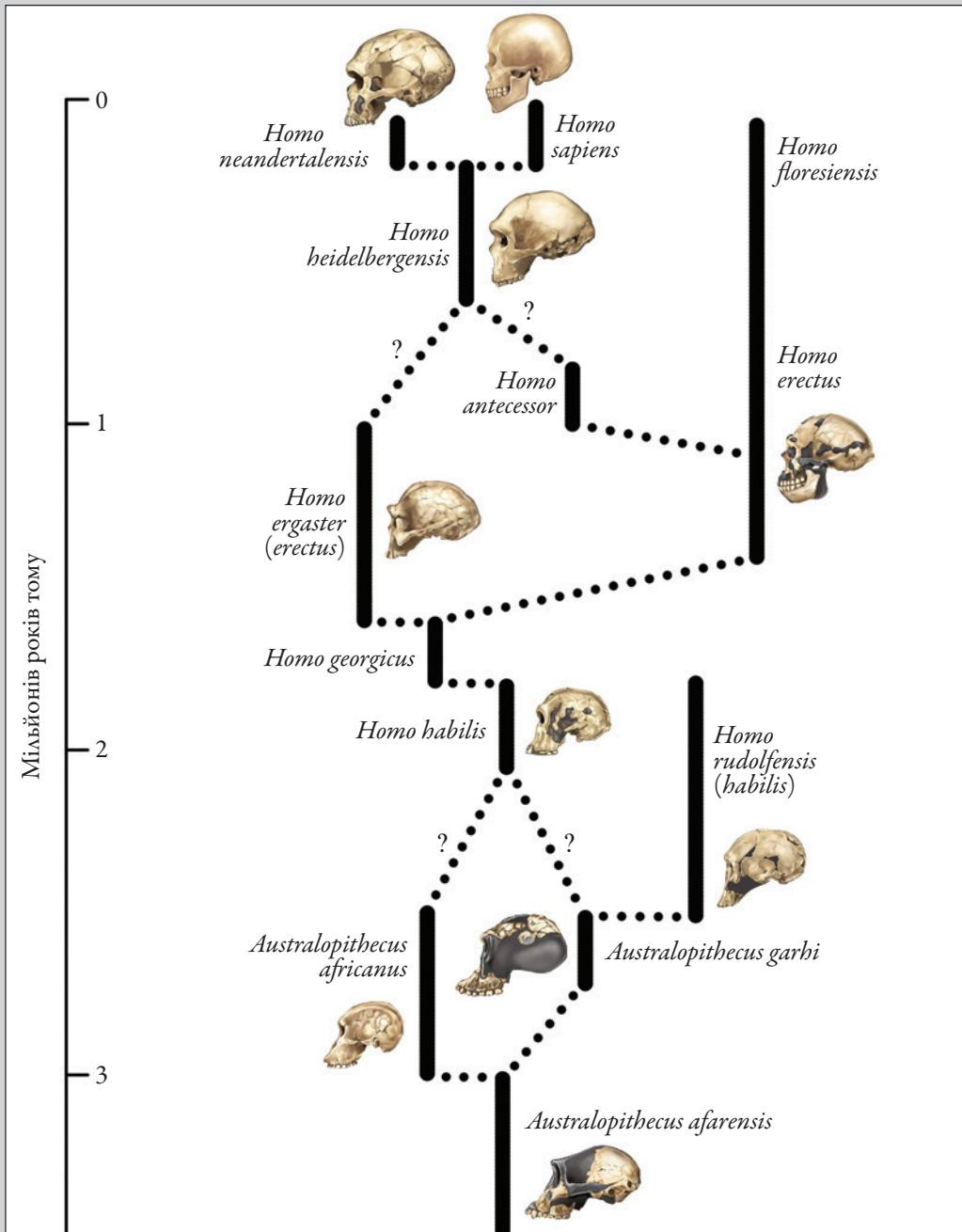
Як і щодо кіммерійців, про походження скіфів ми дізнаємося передусім з античних джерел. Найвагоміше з них — детальний опис Скіфії та історія скіфського походу перського царя Дарія I Гістаспа, залишені давньогрецьким істориком Геродотом з Галікарнасу (бл. 490/480 — 430/424 рр. до н. е.) у четвертій книзі його дев'ятикнижного трактату «Історія», пізніше названій «Мельпоменою» за ім'ям одної з дев'яти муз. Особливої цінності їй надає те, що, збираючи матеріали, Геродот безпосередньо відвідав Північне Причорномор'я, жив певний час у Ольвії і, можливо, здійснював поїздки до інших згаданих ним міст і місцевостей.

Перед початком викладу історії походу Дарія Геродот наводить надзвичайно важливу інформацію про походження скіфів за скіфською та еллінською міфологічними традиціями, розселення скіфських племен та їхніх близьких і далеких сусідів, включно з описом територій проживання та зазначенням відстаней, а також відомості про господарство, побут, зовнішність їхнього населення. Твір містить короткий опис основних річок Скіфії, перелік богів скіфського пантеону, опис жертвоприношень та інших звичаїв, зокрема поховальних. Для Геродотового тексту характерні численні відступи, новели про окремих історичних (цар Скіл), напівлегендарних (мудрець Анахарсій) та міфологічних персонажів.

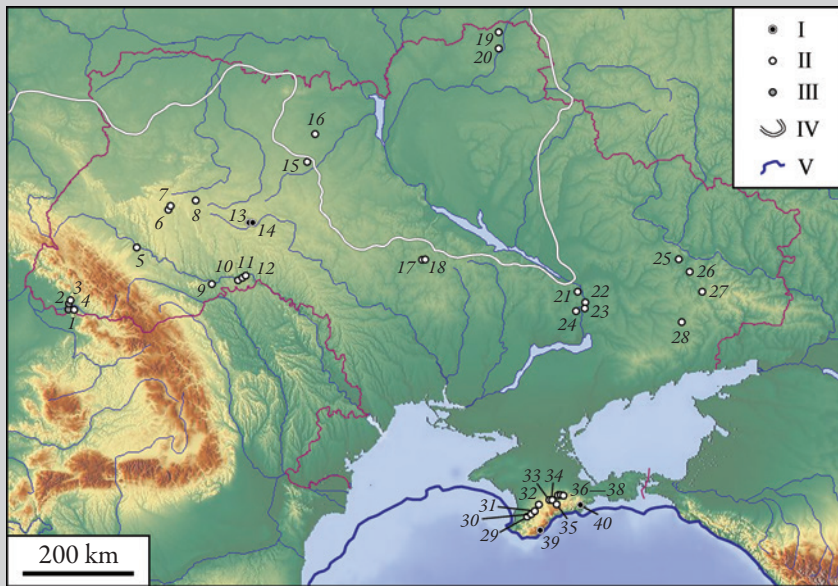
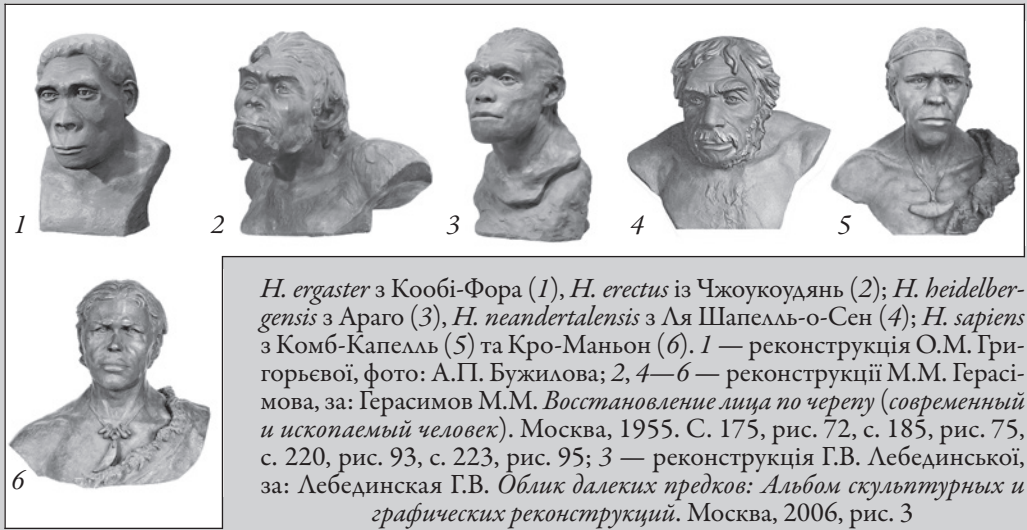
¹³¹ Тереножкин А.И. Памятники предскифского времени на Украине. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры*. 1952. № 47. С. 3—14; Тереножкин А.И. *Киммерийцы*. Киев, 1976.

¹³² Дударев С.Л. *Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII в. до н. э.)*. Армавир, 1999; Алексеев А.Ю., Качалова Н.К., Тохтасьев С.Р. *Киммерийцы: этнокультурная принадлежность...* С. 51—91; Алексеев А.Ю. *Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург, 2003. С. 129—152; Махортых С.В. *Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху*. Киев, 2003.

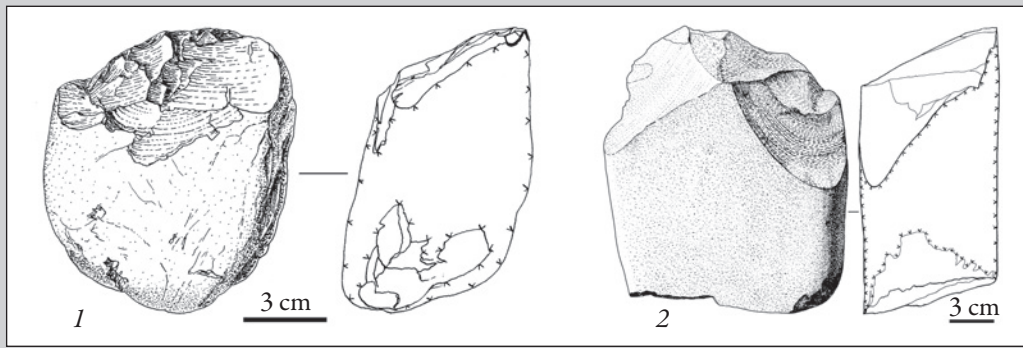
¹³³ Геродот. IV. 6.

Один з можливих варіантів генеалогічного дерева роду *Homo*, за: Agustí J., Lordkipanidze D. *Los primeros pobladores de Europa. Del Turkana al Cáucaso*. Barcelona, 2005. Зображення черепів наведено в одному масштабі

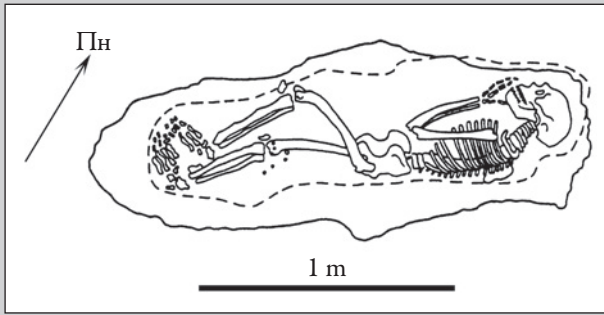
Основні пам'ятки нижнього та середнього палеоліту території України: I — нижній палеоліт; II — середній палеоліт; III — із шарами обох періодів; IV — максимальна межа поширення льодовику зледеніння Ріс I (Дніпровське, Заале) близько 150 тис. років тому; V — ймовірна берегова лінія (передкарантаський регресивний басейн) близько 150 тис. років тому; IV та V, за: Гожик П., Лоза Ю. *Розвиток природного середовища. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)* / Ю. Лоза (ред., автор-упорядник). Київ, 2010. Рис. 1.01, 1.02. 1 — Королево I, II; 2 — Рокосово; 3 — Малий Раковець IV; 4 — Рубань; 5 — Єзупіль I, II, V; 6 — Пронятин; 7 — Великий Глибочок I; 8 — Буглів V; 9 — Кетроси, Стінка I; 10 — Молодово I, V; 11 — Кормань IV; 12 — Непоротове 7; 13 — Меджибіж I, А; 14 — Головчинці 1, 2; 15 — Житомирська; 16 — Рихта; 17 — Коробчине-Курган; 18 — Андріївка 4; 19 — Мосолов Рів; 20 — Чулатів III; 21 — Кодаки I, II; 22 — Ненаситець; 23 — Орел; 24 — Круглик; 25 — Черкаське; 26 — Білокузьминівка; 27 — Курдюмівка; 28 — Антонівка I, II; 29 — Старосілля; 30 — Шайтан-Коба; 31 — Кабазі I—V; 32 — Чокурча I, II; 33 — Кіік-Коба; 34 — Буран-Кая III; 35 — Карабі-Тамчин; 36 — Сари-Кая; 37 — Заскельне I—IX, Ак-Кая I—V; 38 — Пролом I—III; 39 — Гаспра; 40 — Ечкі-Даг. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

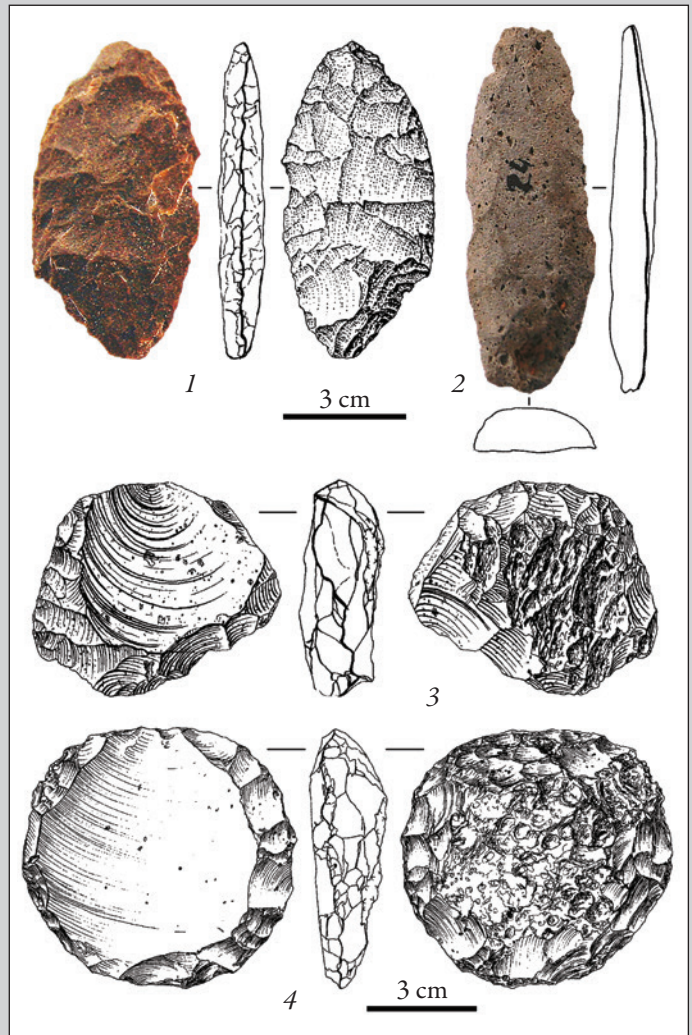
Ранньопалеолітичні чоппери зі стоянки Королево в Закарпатті: 1 — шар VII (більше 950 тис. років тому), за: Koulakovska L., Usik V., Haesaerts P. Early Palaeolithic of Korolevo site (Transcarpathian, Ukraine). *Quaternary International*. 2010. V. 223—224. P. 129, fig. 13; 2 — шар VI (більше 550 тис. років тому), за: Кулаковская Л. Королево: хронология раннего и среднего палеолита. С.Н. Бибииков и первобытная археология. Санкт-Петербург, 2009. С. 91, рис. 6

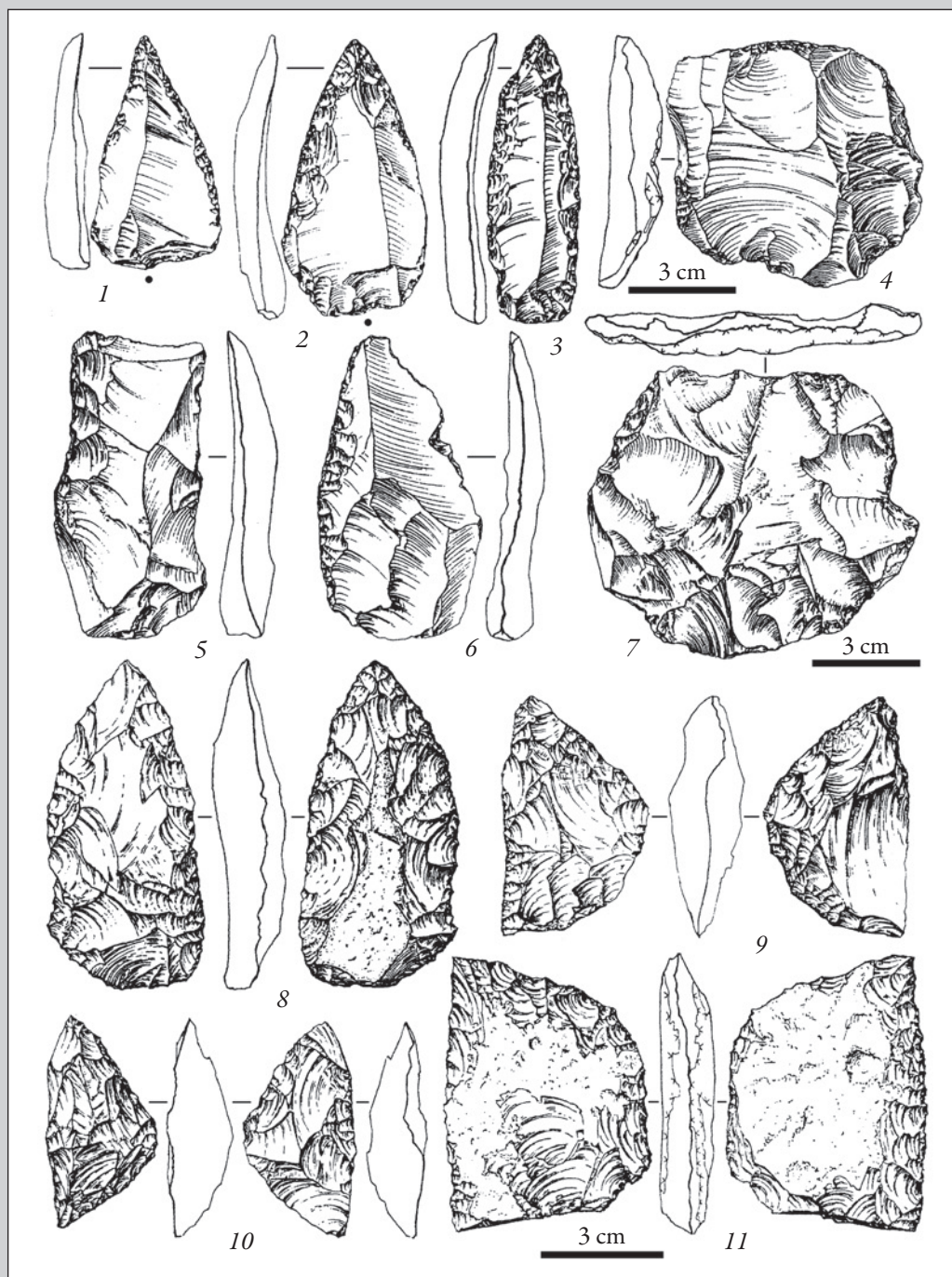
Ареал розселення неандертальців після 50 тис. років тому, за: Вишняцкий Л.Б. *Введение в преисторию. Проблемы антропогенеза и становления культуры*. Кишинев, 2005. С. 320, рис. 8.5

План поховання неандертальця з Кіік-Коби. Пунктир — нижній контур ями, суцільна лінія — верхній, за: Смирнов Ю.А. *Мустьєрские погребения Евразии: Возникновение погребальной практики и основы тафологии*. Москва, 1991. С. 141, рис. 57

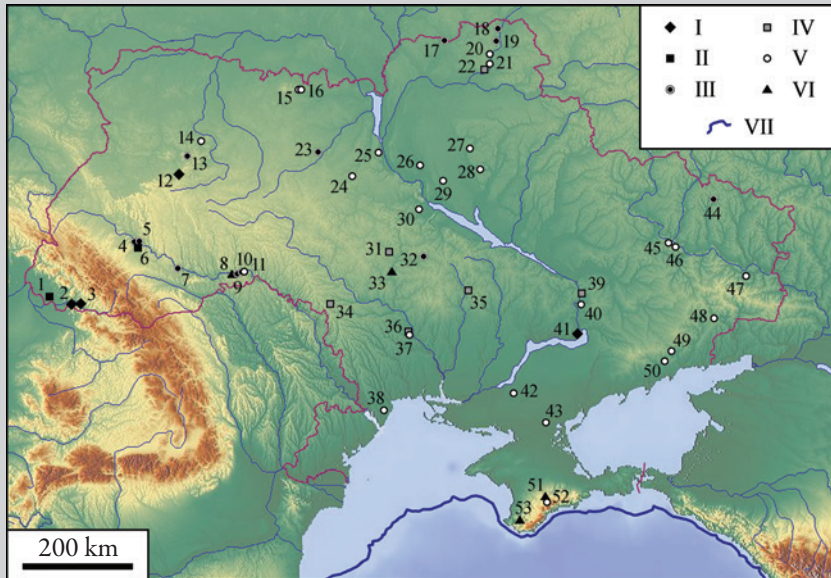
Середньопалеолітичні листоподібні вістря (1, 2) та левадузькі нуклеуси (3, 4) зі стоянки Королево в Закарпатті: 1, 2 — шар V-а (близько 220 тис. років тому), 3, 4 — шар III (близько 75 тис. років тому), за: Кулаковская Л. Королево: хронология раннего... С. 93, рис. 7, с. 98, рис. 10

Крем'яні вироби мустьєрської (1—7) та мікокської (8—11) індустрій із середньопалеолітичних пам'яток Криму Кабазі II (1—7) та Чокурча I (8—11). 1—3 — гостроконечники; 4, 7 — нуклеуси; 5, 6, 9—11 — скребла; 8 — вістря, за: Чабай В.П. *Средний палеолит Крыма*. Киев, 2004. С. 51, рис. II-9; с. 60, рис. II-18; с. 63, рис. II-20; с. 66, рис. II-21; с. 123, рис. III-27; с. 130, рис. III-34; с. 132, рис. III-36; с. 139, рис. III-43

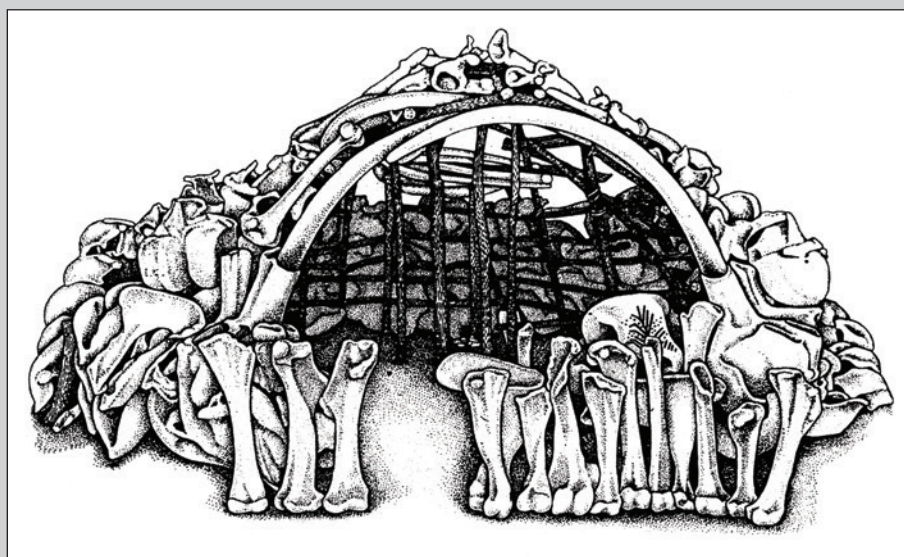
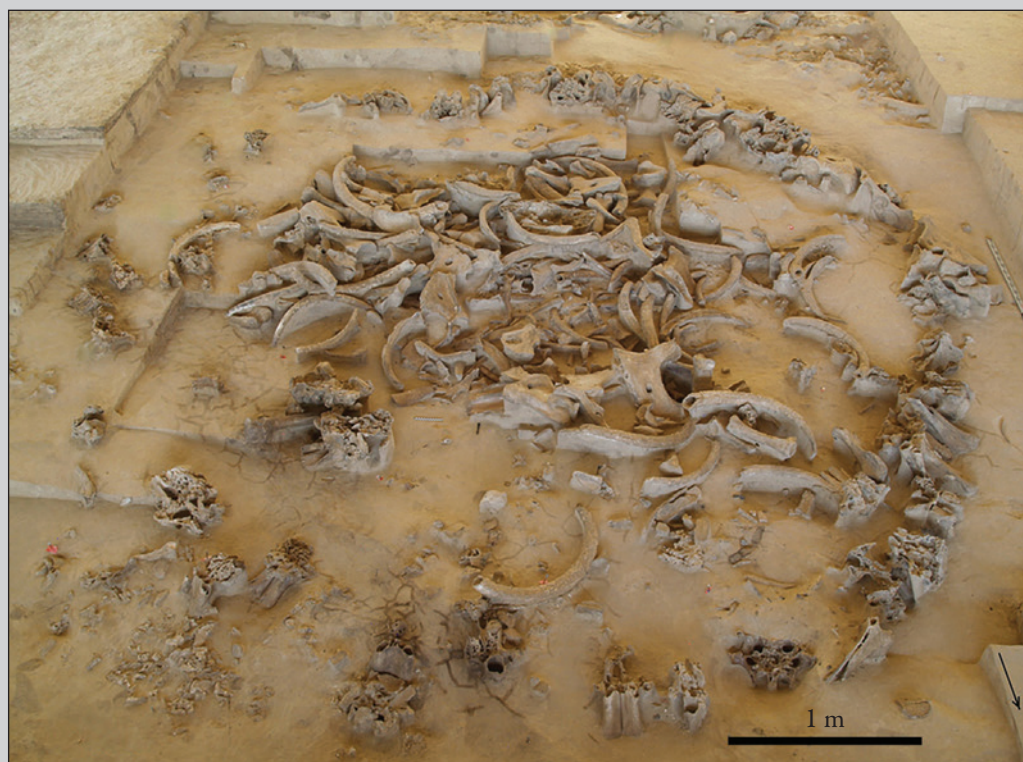

Скельний навис Сьюрен' у Криму — місце, що в перехідний час почергово використовували для своїх стоянок неандертальці — носії мікокського технокомплексу, та люди сучасного типу — носії оріньякського технокомплексу. Фото: Юрій Репало. URL: <https://www.panoramio.com/>

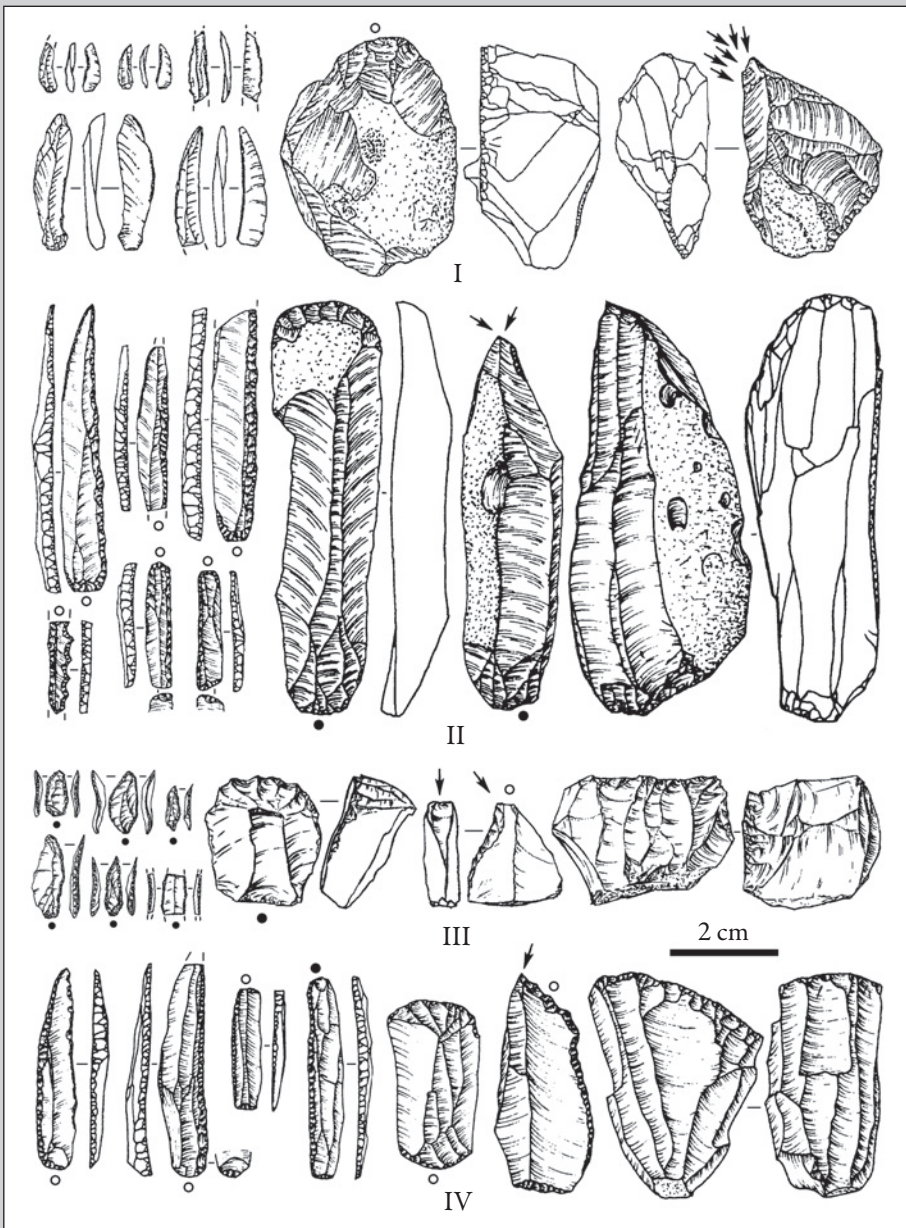

Основні пам'ятки верхнього палеоліту території України: I — з перехідними індустріями; II — оріньякський технокомплекс; III — гравецький технокомплекс; IV — епіоріньякський технокомплекс; V — епігравецький технокомплекс; VI — з шарами різних технокомплексів; VII — ймовірна берегова лінія (післякарангатський регресивний басейн) у максимум вюрмського зледеніння близько 20 тис. років тому, за: Гожик П., Лоза Ю. Розвиток природного середовища... Рис. 1.02. 1 — Берегове I; 2 — Королево II, комплекс 2; 3 — Сокириця IA; 4 — Галич; 5 — Межигірці I; 6 — Ганнусівка; 7 — Дорошівці III; 8 — Бабин I (шари гравету та епігравету); 9 — Молодово V; 10 — Кормань IV; 11 — Кормань 9; 12 — Куличівка; 13 — Липа I, VI; 14 — Бармаки; 15 — Довгиничі; 16 — Шоломки I; 17 — Ключи; 18 — Пушкарі I; 19 — Новгород-Сіверський; 20 — Мезин; 21 — Бужанка 1, 2; 22 — Оболоння; 23 — Радомишль I; 24 — Фастів; 25 — Кирилівська; 26 — Семенівка I—III; 27 — Журавка; 28 — Гінці; 29 — Добраничівка; 30 — Межиріч; 31 — Гордашівка I; 32 — Троянове 4A; 33 — Володимирівка I (шари гравету та епігравету); 34 — Ліски; 35 — Сагайдак I; 36 — Анетівка I; 37 — Анетівка II; 38 — Велика Аккаржа; 39 — Ворона III; 40 — Кайстрова Балка IV; 41 — Міра, шар I; 42 — Дмитрівка; 43 — Солоне Озеро VI, IX; 44 — Ями; 45 — Кам'янка; 46 — Минівський Яр; 47 — Говоруха; 48 — Амвросіївка; 49 — Янісоль; 50 — Федорівка; 51 — Буран-Кая III (шари східного селету, оріньяку та епігравету); 52 — Аджі-Коба I; 53 — Сюрень (шари оріньяку, гравету та епігравету).

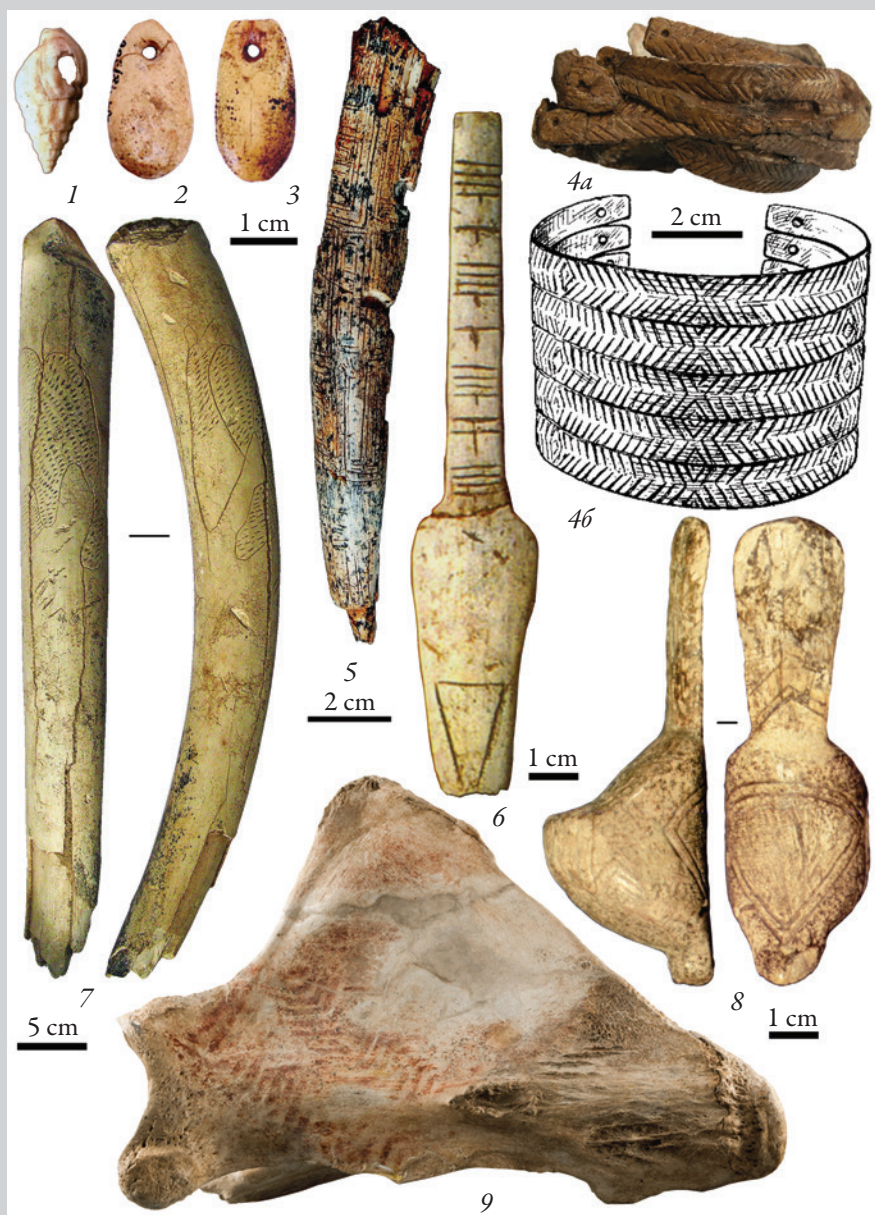
Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

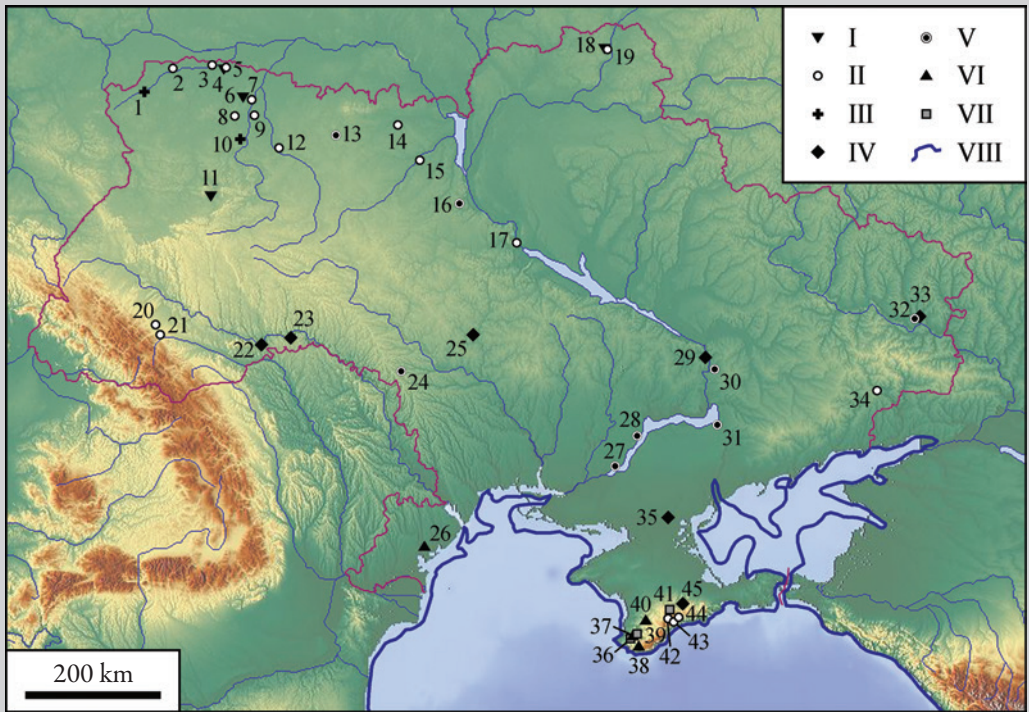
Розкопки житла з кісток мамута на епіравецькій стоянці Гінці на Полтавщині, за: Iakovleva L., Djindjian F., Moigne A. M. La cabane no 5 du site paléolithique de Gontsy (Ukraine). *L'Anthropologie*. 2021. V. 125. No. 4: 102912. P. 10, fig. 3, фото: Л.А. Яковлева; та вигляд житла з кісток мамонта з поселення Межиріч на Черкащині, за: Станко В.Н., Гладких М.І. Епоха пізнього палеоліту. *Давня історія України: в 3-х томах*. Т. 1. Первісне суспільство. Київ, 1997. С. 64, рис. 11, реконструкція: І.Г. Підолічко

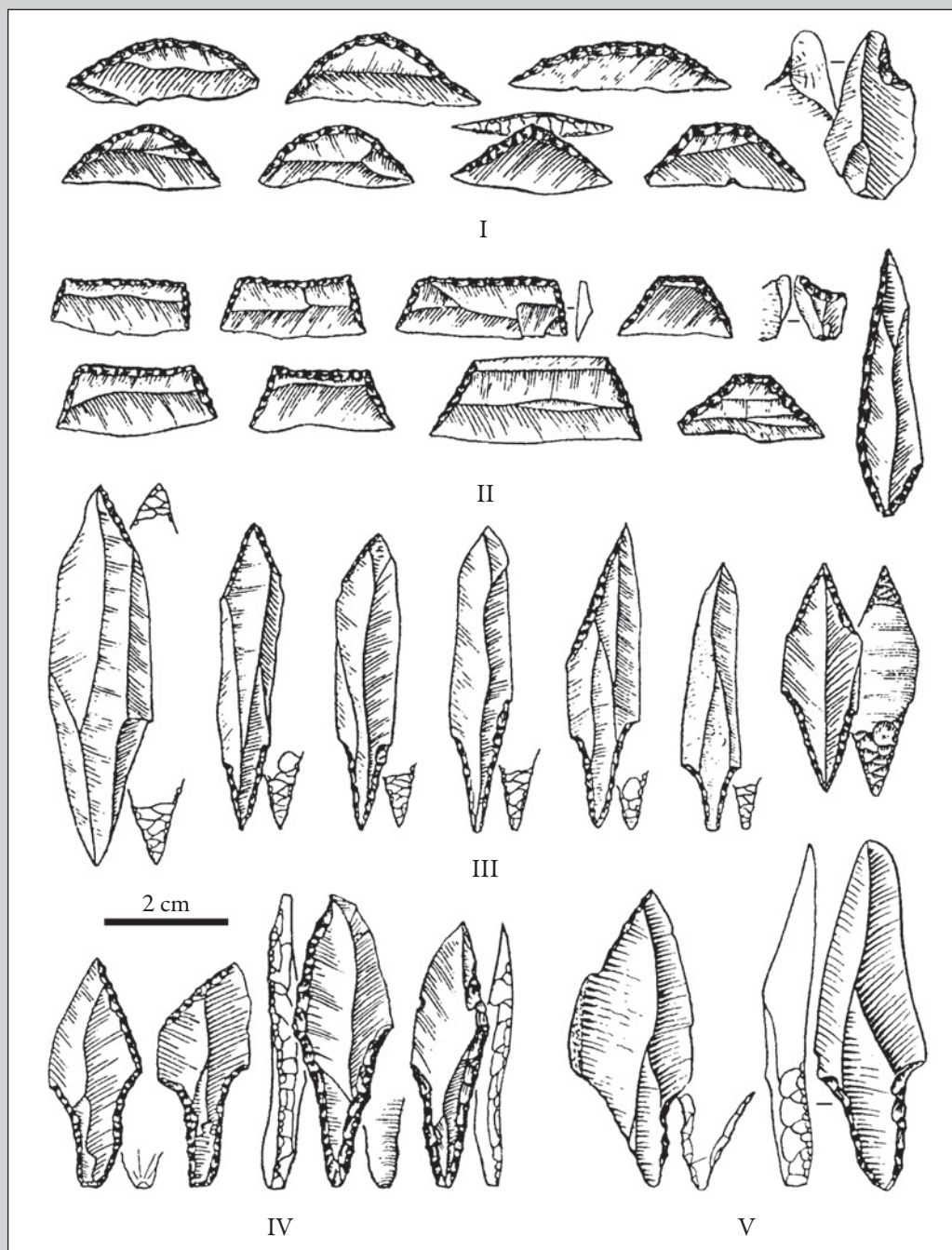
Характерні крем'яні вироби пам'яток верхньопалеолітичних технокомплексів: I — ориньякського (Сюрень I), за: Demidenko Yu.E., Otte M. Siuren I (Crimea) in the context of a European Aurignacian. *Préhistoire Européenne*, 2000 — 2001. V. 16—17. P. 140, 141, fig. 6, 7; II — граветського (Межигірці I), за: Нужний Д.Ю. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ, 2015. С. 18, рис. 3, с. 19, рис. 4, с. 23, рис. 7, с. 28, рис. 12; III — епіориньякського (Анетівка I), за: Демиденко Ю.Э., Шкрдла П., Риос-Гараizar Ж. Эпи-ориньяк с сагайдакско-мураловскими микролитами на юге Восточной Европы и его европейские перспективы. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 3 (24). С. 40, рис. 2; IV — епіграветського (Межиріч), за: Нужний Д.Ю. *Верхній палеоліт...* С. 216, рис. 118, с. 217, рис. 119

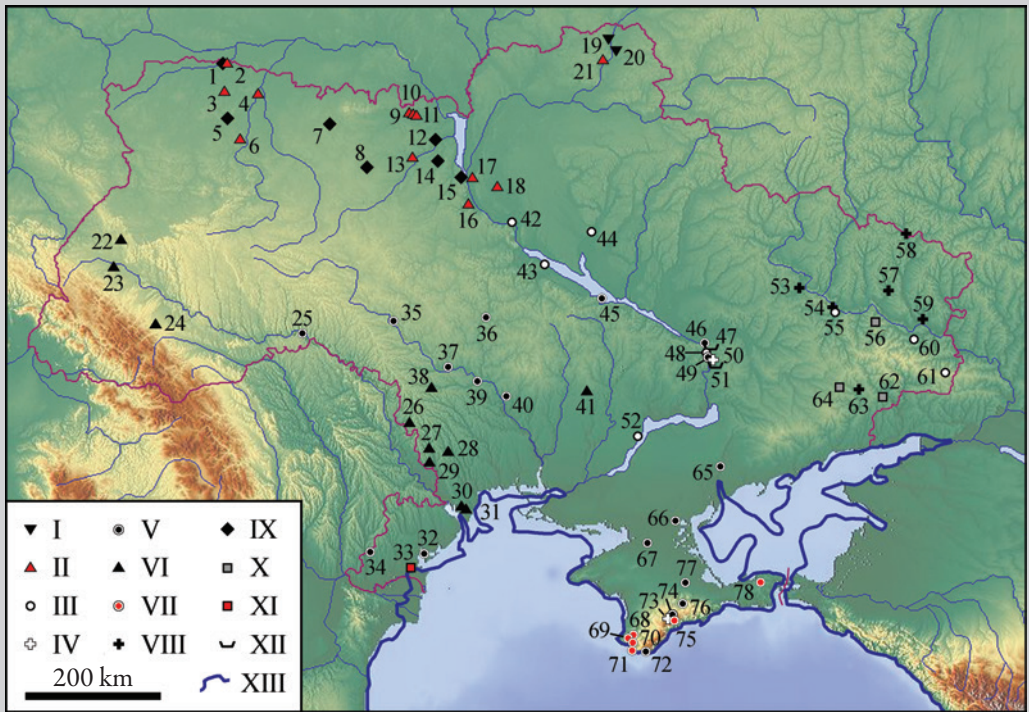
Підвіски з викопної морської мушлі *Dorsanum corbiantum* (1) та бивня мамонта (2, 3), гравіюваний браслет із бивня мамонта (4a) та його реконструкція (4б), бивні мамонта з гравіюванням (5, 7), схематичні статуетки жінки із бивня мамонта (6, 8), лопатка мамонта (розмір 63 × 57 см) з розписом вохрою (9) із верхньопалеолітичних поселень Гінці (1), Мезин (2—4, 8, 9), Дорошівці III (5), Межиріч (6) та Оболоння (7). 1, 6, 8 — за: Яковлева Л. *Найдавніше мистецтво України*. Київ, 2013. С. 50, рис. 3/6, с. 136, рис. 6/36, с. 198, рис. К/11. Фото: Л.А. Яковлева; 2—5, 7, 9 — за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А. *Речі і час: експонати археологічного музею. Каталог*. Київ, 2021. С. 13, рис. 1, с. 14, рис. 2, с. 15, рис. 4, с. 16, рис. 5, с. 18, рис. 10. Фото: Археологічний музей Інституту археології НАН України

Основні пам'ятки фінального палеоліту території України: I — східноаренсбургська культура; II — свідерська культура; III — з матеріалами східноаренсбургської та свідерської культур; IV — пізній епігравет; V — осокорівська культура; VI — шан-кобинська культура; VII — з шарами шан-кобинської та свідерської культур; VIII — ймовірна берегова лінія (пізньоновоєвксинський трансгресивний басейн) близько 11 тис. років тому, за: Гожик П., Лоза Ю. Розвиток природного середовища... Рис. 1.02. 1 — Лютка; 2 — Самари; 3 — Ямиця, Нененково; 4 — Нобель 2Б; 5 — Нобель 1—6, Омит, Біт'юн, Переволоки, Сенчиці 1, 2, Воронцове, Люботинь; 6 — Красносілля Е; 7 — Тутувичі 4; 8 — Мала Осниця; 9 — Кричельськ; 10 — Великий Мідськ; 11 — Птича 3; 12 — Березно 6, 14; 13 — Великий Дивлин Е; 14 — Прибір 7, 13; 15 — Раска; 16 — Велика Бугаївка; 17 — Канів-ГЕС; 18 — Бір 1; 19 — Смячка XIV, Бугри 1; 20 — Старуня I; 21 — Красна 3, Горішній Майдан 1, Делятин 11; 22 — Оселівка, шар 1; 23 — Молодово V, шар 1, 1а; 24 — Царинка; 25 — Володимирівка, верхній шар; 26 — Білолісся; 27 — Дремайлівка; 28 — Леонтіївка; 29 — Волоський могильник; 30 — Осокорівка I, шар III-в; 31 — Василівка-Прогон; 32 — Передільське I, Рогалик I, II, IV, XII; 33 — Рогалик V—VII, IX; 34 — Новоклинівка II; 35 — Солоне Озеро Ia; 36 — Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фат'ма-Коба; 37 — Заміль-Коба I; 38 — Грот Водопадний; 39 — Сюрень II; 40 — Грот Скелястий; 41 — Буран-Кая III, Буран-Кая IV; 42 — Шпан-Коба; 43 — Су-Аг III; 44 — Ала-Чук; 45 — Вишенне 2. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

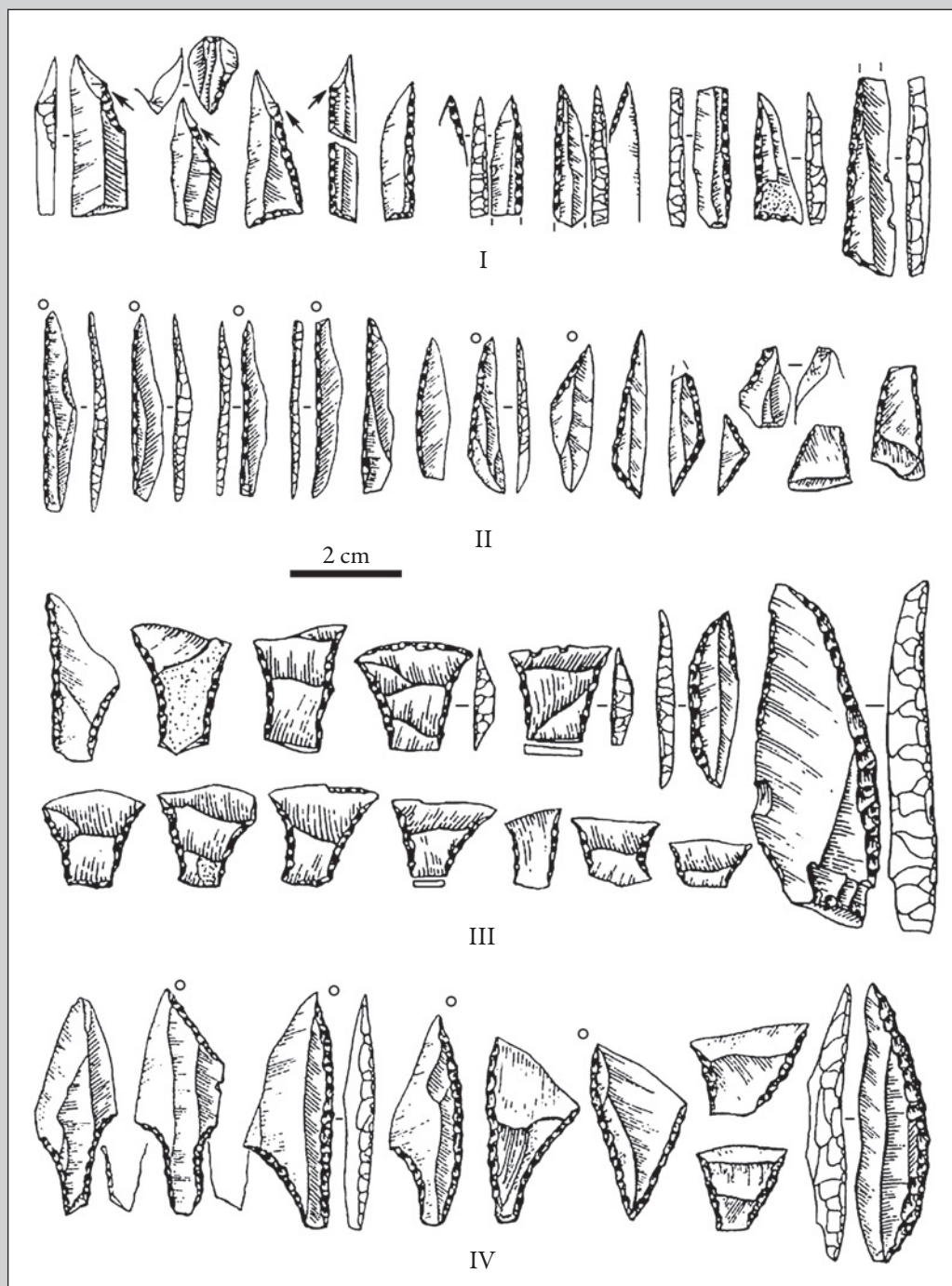

Мікроліти та вістря стріл на пластинах пам'яток фінальнопалеолітичних культур: I — шанкобинської (Фатьма-Коба, шар 5 та 6), II — осокорівської (Рогалик II), III — свідерської (Лютка С), IV — аренсбургської (Красносілля Е), V — лінгбійської (Красносілля, Рудня), за: Залізняк Л.Л. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ, 1998. С. 115, рис. 36, с. 134, рис. 46, с. 136, рис. 47, с. 139, рис. 48; Залізняк Л.Л. *Мезоліт заходу Східної Європи.* Київ, 2009. С. 63, рис. 12

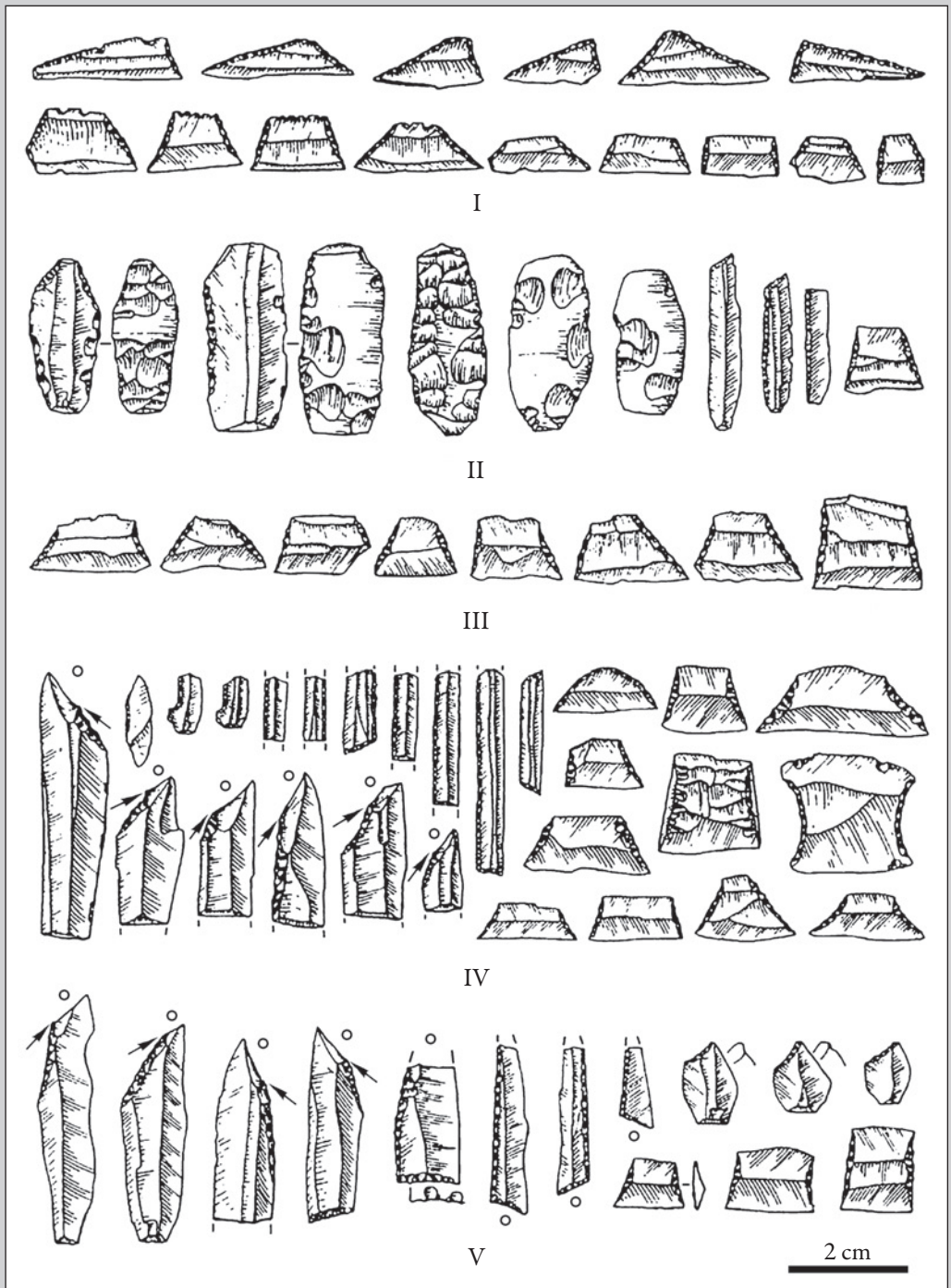

Основні пам'ятки мезоліту території України: I — пісочнорівська культура; II — кудлаївська та коморницька культури; III — зимівниківська культура; IV — шпанська культура; V — курекська культура; VI — гребениківська культура та пам'ятки типу Раделичі; VII — мурзакобинська культура; VIII — донецька культура та пам'ятки типу Моспине; IX — яніславицька культура; X — з матеріалами зимівниківської та донецької культур; XI — з матеріалами курекської та гребениківської культур; XII — мезолітичні могилиники без культуровизначальних знахідок; XIII — ймовірна берегова лінія (давньочорноморський трансгресивний басейн) близько 6000 р. до н. е., за: Гожик П., Лоза Ю. Розвиток природного середовища...
 Рис. 1.02. 1 — Сенчиці 5Д; 2 — Люботинь 3; 3 — Мульчиці; 4 — Криниця 2А; 5 — Непірець; 6 — Великий Мідськ; 7 — Корма 4; 8 — Стаханове; 9 — Броди; 10 — Мартиновичі; 11 — Вали; 12 — Прибірськ 3; 13 — Кухарі; 14 — Рудий Острів; 15 — ДВС; 16 — Таценки; 17 — Вигурівщина; 18 — Селище; 19 — Пісочний Рів, Гридасове; 20 — Студенок, Мураги, Попове Озеро, Віть I, II; 21 — Кудлаївка; 22 — Мшана X; 23 — Раделичі I, II, IV; 24 — Старуня I; 25 — Бурлаків Яр; 26 — Довжанка; 27 — Гіржове; 28 — Цибулівка; 29 — Гребеники; 30 — Доброжани; 31 — Барабой IV; 32 — Трапівка; 33 — Мирне; 34 — Залізничне; 35 — Заньківці II, нижній шар; 36 — Добрянка 1, 2, 3; 37 — Мельнична Круча, шар 3, 4; 38 — Познанка; 39 — Кінецьпіль; 40 — Абузова Балка; 41 — Казанка; 42 — Козинці-Загай I; 43 — Дніпровець; 44 — В'язівок 4а; 45 — Велика Андрусівка; 46 — Ігрень (Огринь) VIII; 47 — могилиник Чаплі; 48 — Сурський Острів V; 49 — Кізлевий Острів III, V; 50 — могилиники Васиївка I, III; 51 — могилиники Васиївка II, Мар'ївка; 52 — Анастасівка; 53 — Петрівське 4, 10, 28; 54 — Пришиб; 55 — Середній Яр; 56 — Врубівка 1; 57 — хутір Шевченко; 58 — Пелагіївка 3; 59 — Тепла; 60 — Сабівка; 61 — Зимівники I; 62 — Петропавлівка; 63 — Моспине; 64 — Кремінна Гора; 65 — Кам'яна Могила I; 66 — Люблинка II; 67 — Долинка; 68 — Заміль-Коба I, шар 1; 69 — Мурзак-Коба, шар 3, Шан-Коба, шар 2, 3, Фат'ма-Коба шари 2—4; 70 — Кара-Коба; 71 — Ласпі 7; 72 — Мис Трійці; 73 — Шпан-Коба; 74 — Курек; 75 — Аджі-Коба III; 76 — Вишенне I; 77 — Іванівка; 78 — Олексіївка. Основа карти:

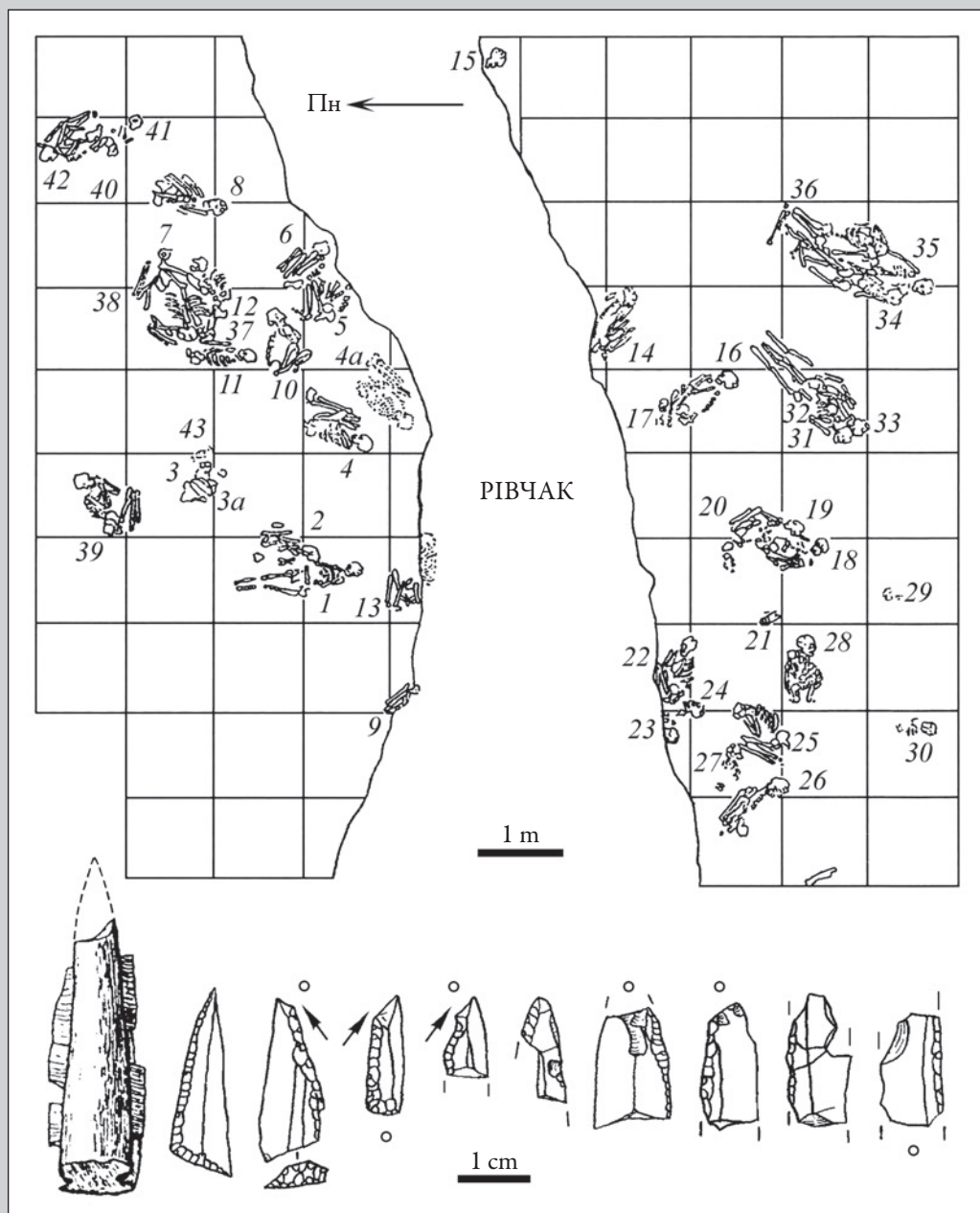
URL: <https://maps-for-free.com/>

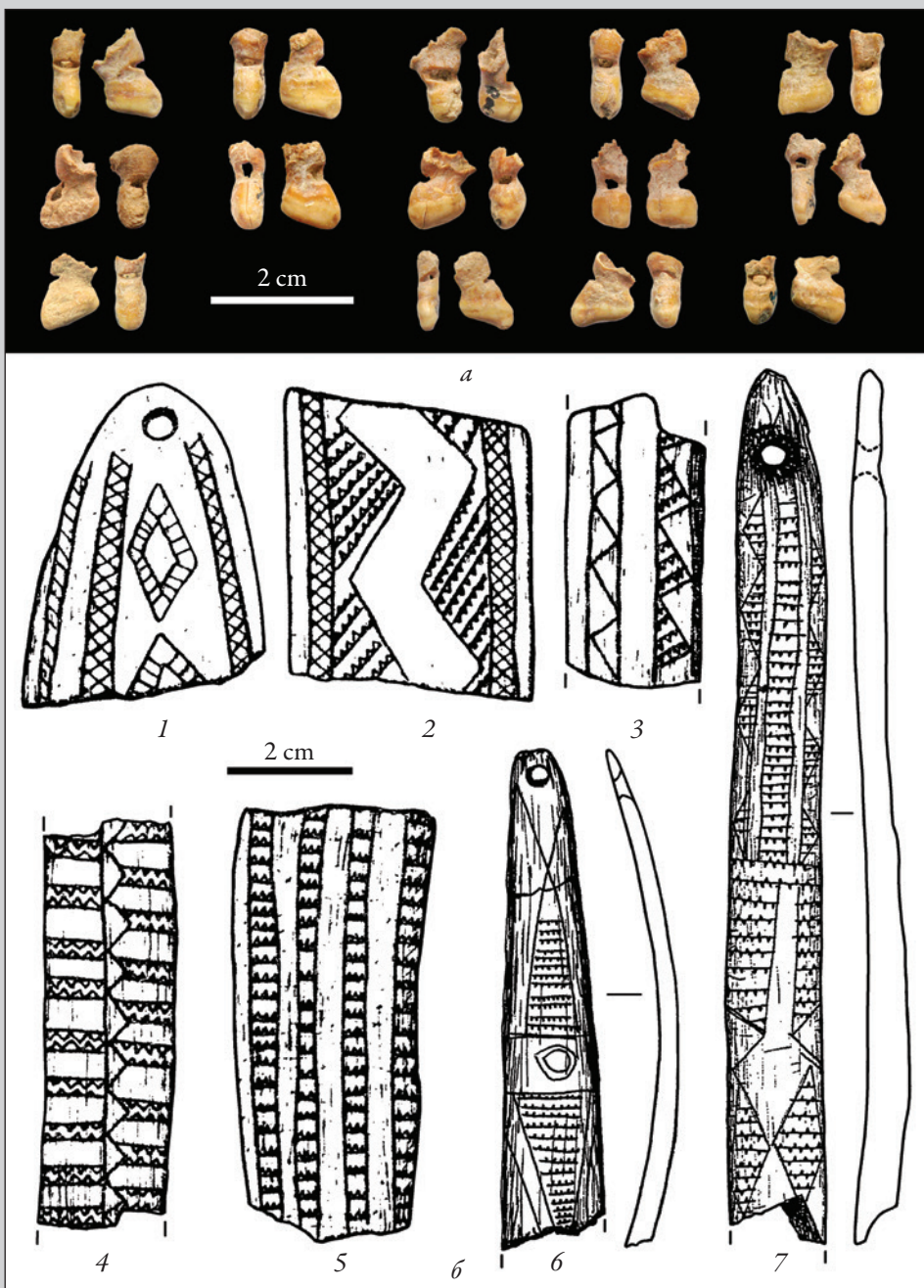
Мікроліти пам'яток мезолітичних культур: I — шпан-кобинської (Шпан-Коба, Шан-Коба, шар 4), II — кудлаївської (Кудлаївка), III — зимівниківської (Загай I), IV — пісочнорівської (Пісочний Рів), за: Залізняк Л.Л. Ранній мезоліт України. *Археологія*. 1995. № 3. С. 7, рис. 2

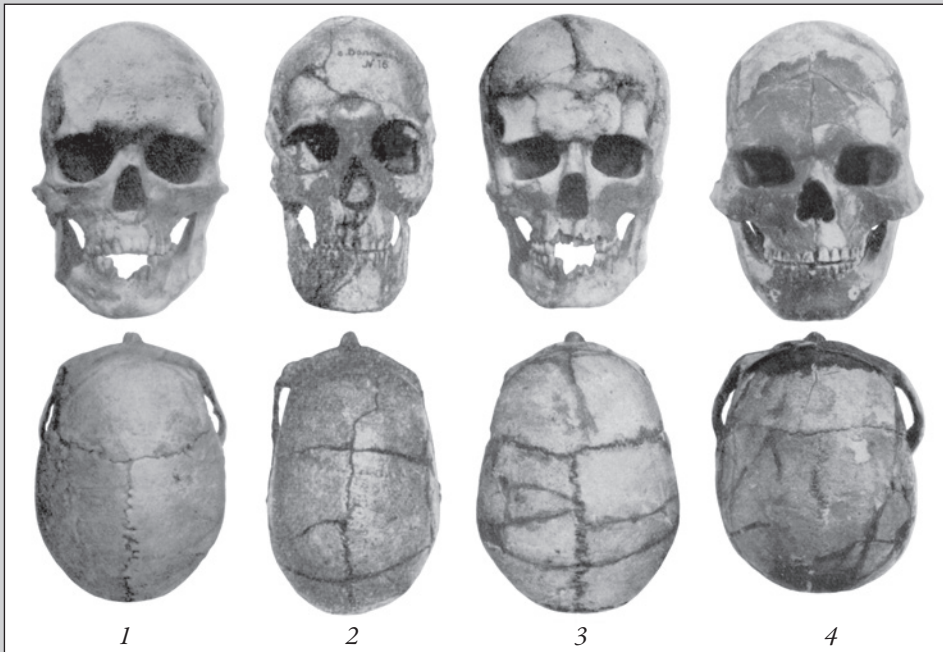
Мікроліти пам'яток мезолітичних культур: I — мурзак-кобинської (Ласпі 7), II — кукрекської (Кукрек, Кам'яна Могила I), III — гребениківської (Гребеники), IV — донецької (Петрівська 28), V — яніславицької (Сенциці 5A), за: Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України. *Археологія*. 1995. № 4. С. 5, рис. 2

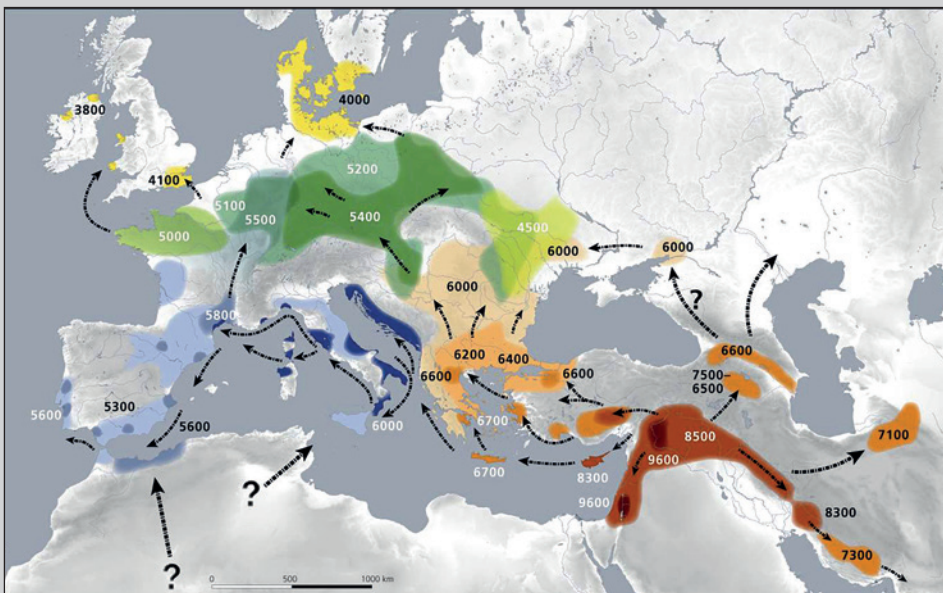
План ранньомезолітичного могильника Василівка III, за: Телегін Д.Я. *Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.)*. Київ, 1982. С. 209, рис. 53; кістяне пазове вістря з крем'яними вкладнями і цілі та фрагментовані мікроліти, знайдені серед кісток людей, похованих у ньому, за: Нужний Д.Ю. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ, 1992. С. 123, рис. 41

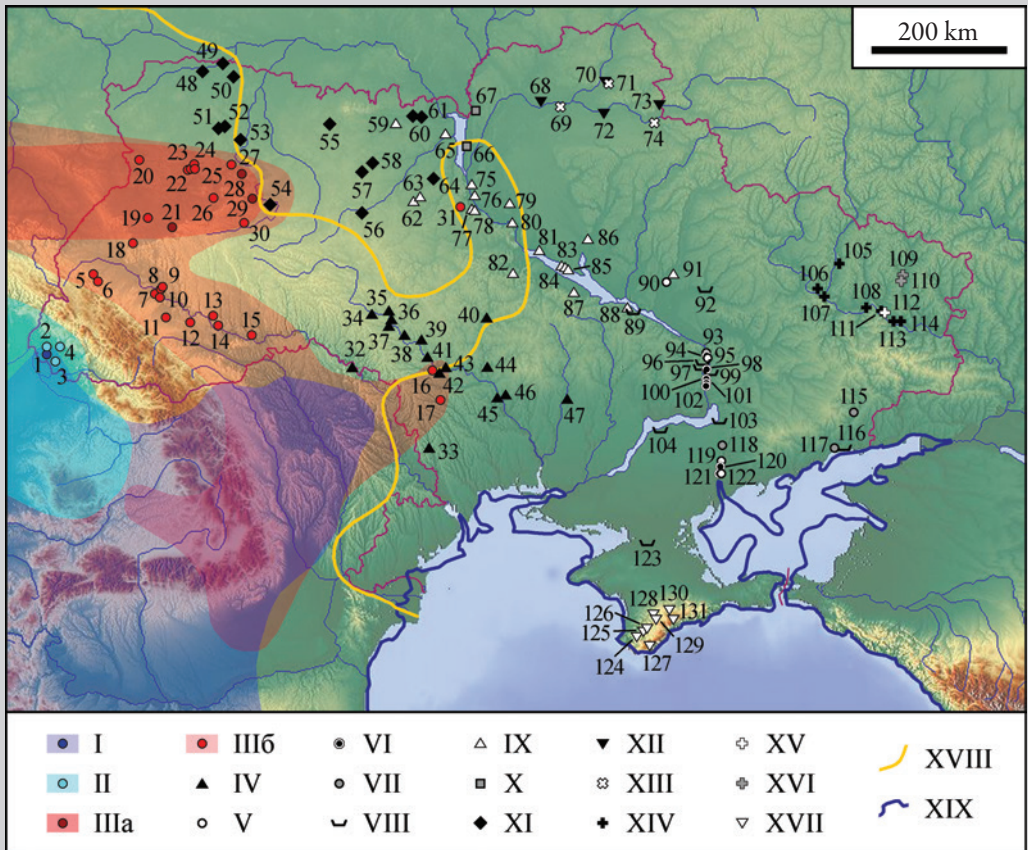
Підвіски із глоткових зубів риб (а), за: Haskevych D. Late Mesolithic Individuals of the Danube Iron Gates Origin on the Dnipro River Rapids (Ukraine)? *Archaeological and Bioarchaeological Records. Open Archaeology*. 2022. V 8. P. 1147, fig. 4; б — кістяні пластини з гравіюванням із могильника Васиївка II (1—5), за: Телегин Д.Я. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Київ, 1991. С. 45, рис. 15; вироби з гравіюванням (6, 7) зі стоянки Кізелвий Острів V, за: Тубольцев О.В. Неопубликованные материалы по раннему неолиту Надпорожья. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2003. Т. XVIII. С. 44, рис. 6: 16, 18

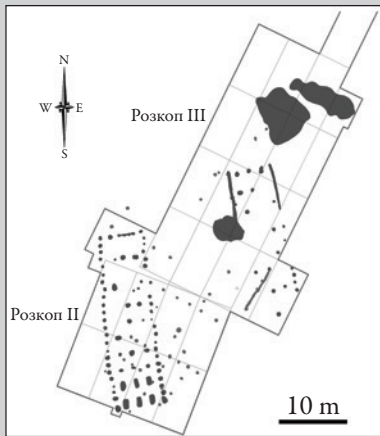
Чоловічі черепи із фінальнопалеолітичного могильника Волоське (2), за: Кондукторова Т.С. *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва, 1972. С. 12, рис. 6, і мезолітичних могильників Васи́лівка III (1, 3) та Васи́лівка II (4), за: Гохман И.И. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк)*. Москва, 1966. Табл. VII, XIII, XVII. Масштаби різні. Номери відповідають краніологічним варіантам, описаним у тексті

Поширення землеробства у західній Євразії, за: Gronenborn D., Strien H. C., Wirtz K.W. et al. Inherent Collapse? Social Dynamics and External Forcing in Early Neolithic and Modern SW Germany. *Going Forward by Looking Back: Archaeological Perspectives on Socio-Ecological Crisis, Response, and Collapse*. (Catastrophes in Context, V. 3). New York; Oxford, 2020. Fig. 1

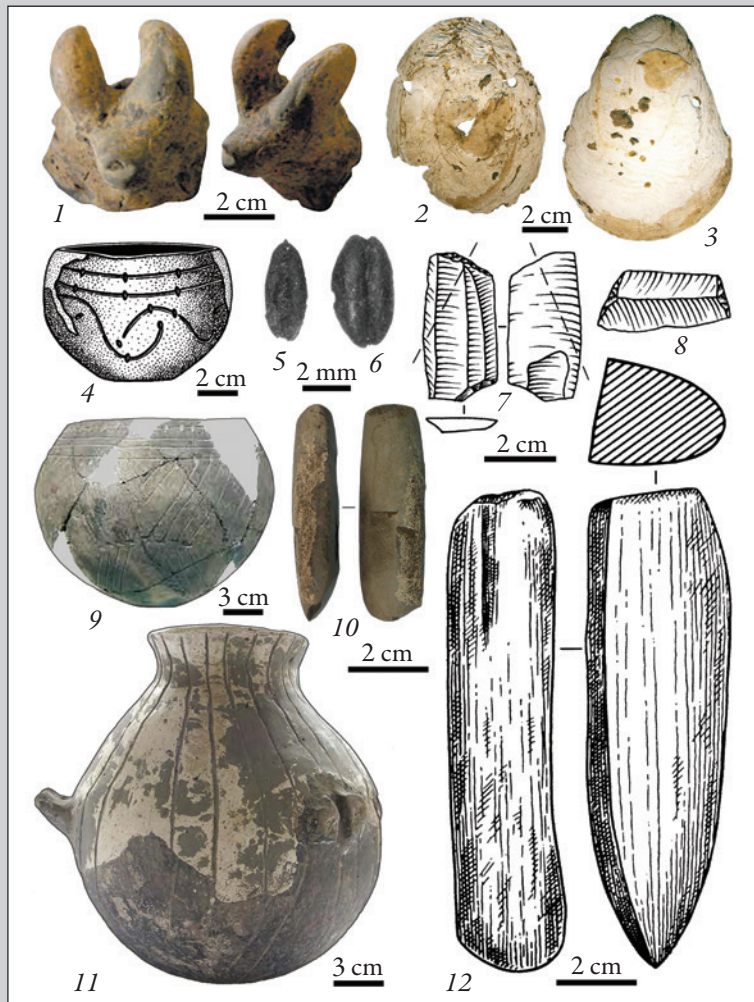

Основні пам'ятки неоліту (1—31) та субнеоліту (32—131) території України: I — культурна спільність Старчево-Кереш-Криш-Караново; II — культура східної (альфельдської) лінійної кераміки; III — рання (а) та пізніша (б) фази культури лінійно-стрічкової кераміки; IV — буго-дністровська культура; V — сурська культура; VI — з матеріалами сурської та азово-дніпровської культур; VII — з матеріалами нижньодонської та азово-дніпровської культур; VIII — могилиники мариупольського типу; IX — киево-черкаська культура; X — пам'ятки типу Струмель; XI — прип'ятсько-німанська культура; XII — лисогубівська культура; XIII — пам'ятки типу Вирчище; XIV — донецька культура; XV — пам'ятки типу Туба; XVI — пам'ятки типу Новоселівка; XVII — таш-аїрська культура; XVIII — межа поширення землеробства приблизно 3500 р. до н. е., за: Круц В., Бурдо Н., Відейко М. Історичний атлас України... Рис. 1.21; XIX — ймовірна берегова лінія (давньочорноморський трансресивний басейн) приблизно 6000 р. до н. е., за: Гожик П., Лоза Ю. Розвиток природного середовища... Рис. 1.02: 1 — Заставне (Запсонь)-Мала Гора; 2 — Рівне (Серне)-Кіш-Мезе I; 3 — Берегове; 4 — Мукачєво-Мала Гора I; 5 — Котоване I; 6 — Модричі I; 7 — Темирівці; 8 — Тустань; 9 — Більшівці I; 10 — Єзупіль I; 11 — Марківці I; 12 — Незвисько; 13 — Торське; 14 — Блищанка I; 15 — Жванець; 16 — Кам'яне-Завалля; 17 — Майнова Балка; 18 — Винники; 19 — Тадані; 20 — Зимне; 21 — Йосипівка I; 22 — Ратнів II; 23 — Гірка Полонка; 24 — Гнідава (Рованці); 25 — Голишів II; 26 — Кам'яниця-Заболоття II; 27 — Клевань; 28 — Рівне; 29 — Межиріч I; 30 — Вільшаниця; 31 — Віта-Поштова 2; 32 — Цекинівка; 33 — Гіржове; 34 — Печера I; 35 — Самчинці I; 36 — Заньківці II, Соکیلці I, II, VI; 37 — Глинське I; 38 — Митьків Острів, Базьків Острів; 39 — Чернятка; 40 — Добрянка 3; 41 — Гайворон-Поліжок; 42 — Саврань; 43 — Мель-

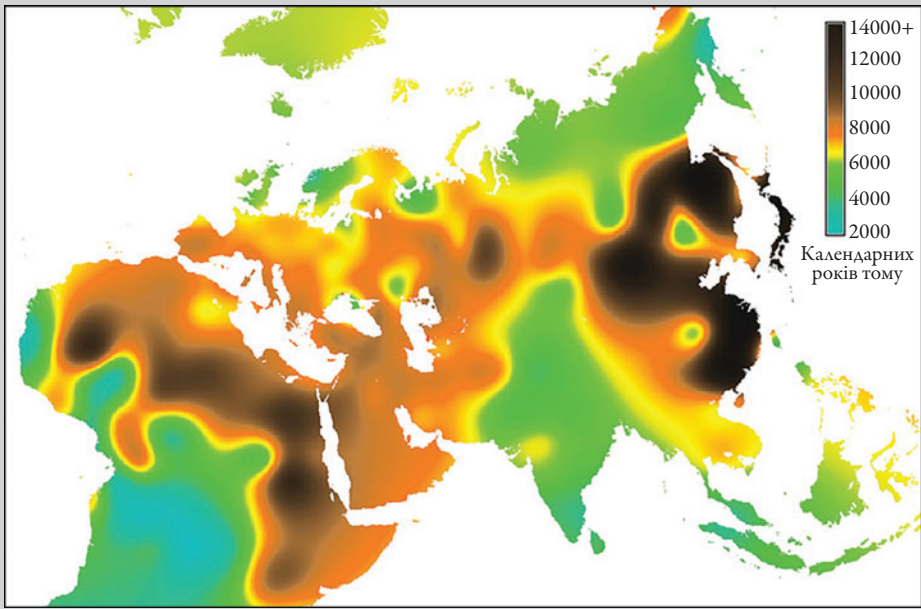

План стовпових жител і господарських ям культури лінійно-стрічкової кераміки з поселення Модричі 1 на Львівщині, за: Сілаєв О., Ільчишин З., Теліженко С. Рятівні дослідження неолітичного поселення Модричі 1. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2021. Вип. 25. С. 191, рис. 3 та графічна реконструкція довгого дому культури лінійно-стрічкової кераміки з поселення Бжезе 17 неподалік Кракова (Польща), за: Czekaj-Zastawny A. *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej w dorzeczu górnej Wisły*. Kraków, 2008. Рyc. 33

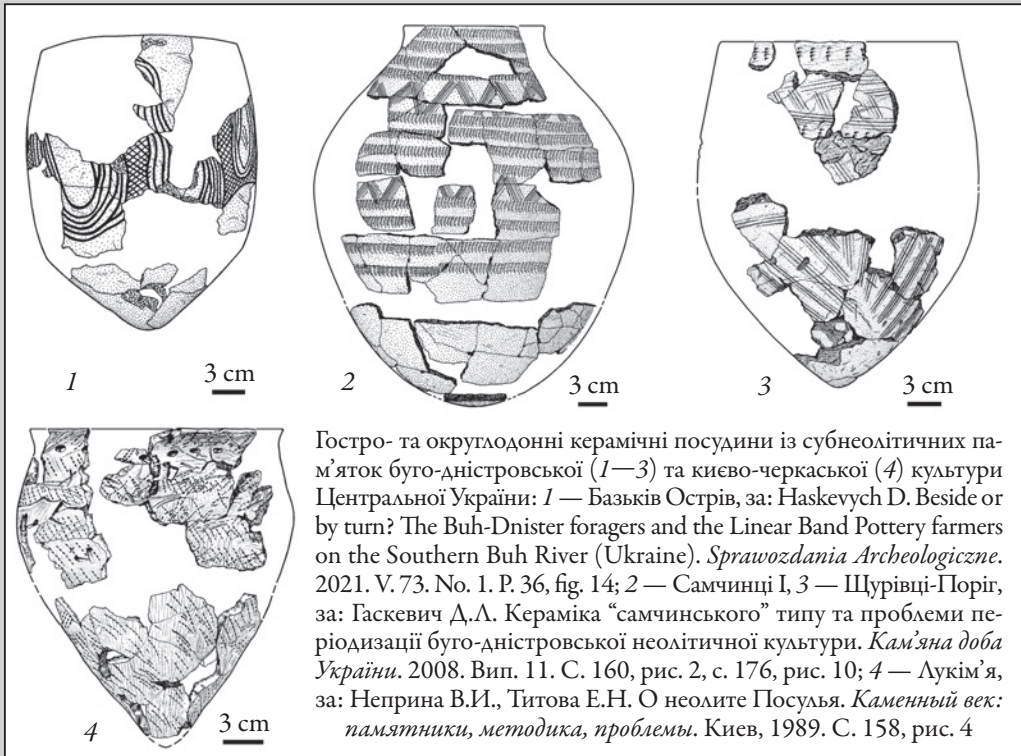
нична Круча; 44 — Миколина Брояка; 45 — Гард, Гард 3, 4; 46 — Пугач I, II; 47 — Новорозанівка; 48 — Люб'язь-Лядина III; 49 — Нобель I, Сенчиці 4В, 5А, Переволока 2; 50 — Коник; 51 — Новосілки-Стрічено; 52 — Мала Осниця-Оболонь; 53 — Великий Мідськ; 54 — Славута 6, 9; 55 — Корма 1, 2, Смоляниково; 56 — Гирло Гнилоп'яті; 57 — Кропивенка; 58 — Гирло Злобича; 59 — Крушники, Прибір 7а; 60 — Протереб; 61 — Оболонь, Горки; 62 — Лазарівка; 63 — Завалівка; 64 — Бородянка 3, 4; 65 — Грині; 66 — Гастятин, Струмель; 67 — Шмаївка; 68 — Бірківка; 69 — Гришівка, нижній шар; 70 — Погорілівка-Коса; 71 — Погорілівка-Вирчище; 72 — Лисогубівка; 73 — Гірки-Качки; 74 — Волинцеве; 75 — Микільська Слобідка; 76 — Вишеньки; 77 — Ходосівка-Заплава; 78 — Романків 1, 3; 79 — Борщів-Кут; 80 — Козинці-Загай; 81 — Коробівка; 82 — Старосілля-Діжова; 83 — Мутихи; 84 — Пищики 2; 85 — Бузьки 1; 86 — Лукім'я; 87 — Молюхів Бугор; 88 — Успенка; 89 — Деріївка; 90 — Зачепилівка; 91 — Малоперещепинська 2А; 92 — Госпітальний Холм; 93 — Сурський Острів I—IV; 94 — Стрільча Скеля; 95 — Шулаїв Острів, Кізлевий Острів V; 96 — Ненаситець (Микільське I), Микільське II; 97 — Вовніги II; 98 — Вовніги; 99 — Вовніги I, Ясинувате; 100 — Виноградний Острів; 101 — Похилий Острів; 102 — Вовчок; 103 — Лиса Гора; 104 — Мамай-Гора; 105 — Олександрія; 106 — Бондариха II; 107 — Гирло Осколу II; 108 — Зелена Горниця I, V, VI, Клішня III, IV; 109 — Підгорівка; 110 — Новоселівка I, II; 111 — Туба 6; 112 — Туба 1, 2, Занівське 1; 113 — Вільхова V; 114 — Оріхове-Донецьке 3; 115 — Роздольне; 116 — Маріуполь; 117 — Кальміус; 118 — Чапаївка; 119 — Прилуківка; 120 — Кам'яна Могила I; 121 — Семенівка 1; 122 — Семенівка 2; 123 — Долинка; 124 — Алімівський Навіс; 125 — Таш-Аір 1, шари 8—5а; 126 — Кая-Араси, нижній шар; 127 — Ат-Баш; 128 — Петрівська Балка; 129 — Денисівка; 130 — Буран-Кая 3, шар III, Буран-Кая 4, шар II; 131 — Аджи-Коба II. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

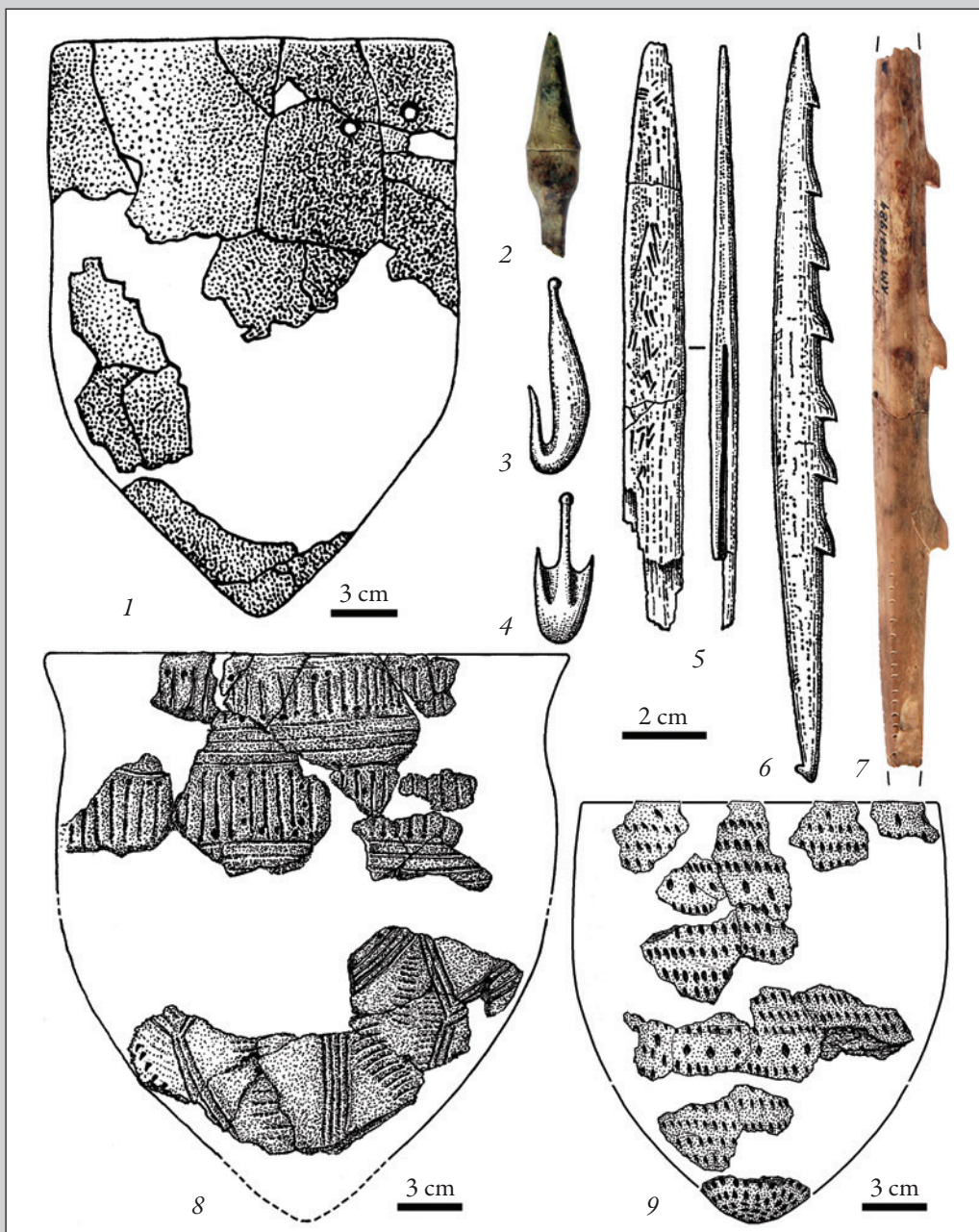

Матеріали неолітичних пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки Гірка Полонка (1), Гнідава (2—4, 7—9, 12), Ратнів II (5, 6), Кам'яне-Завалля (10), Баїв (11): 1 — зооморфна ручка-наліп на глиняній посудині, за: Becker V., Dębiec M. Figural representations from the eastern border of the Linear Pottery Culture. *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava, 2014. P. 83, fig. 3: 1; 2, 3 — прикраси із мушель середземноморського молюска *Spondylus*, 7, 8 — крем'яні вкладень у серп і трапеція, за: Златогорський О., Бардецький А. Дослідження багатощарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2010. T. XXXI. С. 105, рис. 4: 20, 25, 29, 30. Фото: А.В. Бардецький; 5, 6 — зерна пшениці однозернянки та двозернянки, за: Motuzaitė Matuzevičiūtė G., Telizhenko S. The First Farmers of Ukraine: an Archaeobotanical Investigation and AMS Dating of Wheat Grains from the Ratniv 2 Site. *Archaeologia Lituana*. 2016. V. 17. P. 107, fig. 6, 7. Фото: С.А. Теліженко; 4 — керамічна посудина, 12 — шліфоване кам'яне тесло, за: Телегин Д.Я. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на Украине. *Советская археология*. 1979. № 2. С. 231, рис. 2: 1, с. 233, рис. 4: 8; 9, 11 — керамічні посудини, за: *Первісне мистецтво Волині та Волинського Полісся* Частина 1. Кераміка / упоряд. Н. Склярєнко, Г. Охріменко, С. Локайчук. Луцьк, 2016. С. 10, 11; 10 — мініатюрне шліфоване кам'яне тесло, за: Kłosak D. Kamyanе-Zavallia, the Easternmost Linear Pottery Culture Settlement Ever Excavated. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2017. V. 69. P. 259, fig. 8: 3. Фото: В.Л. Денисюк

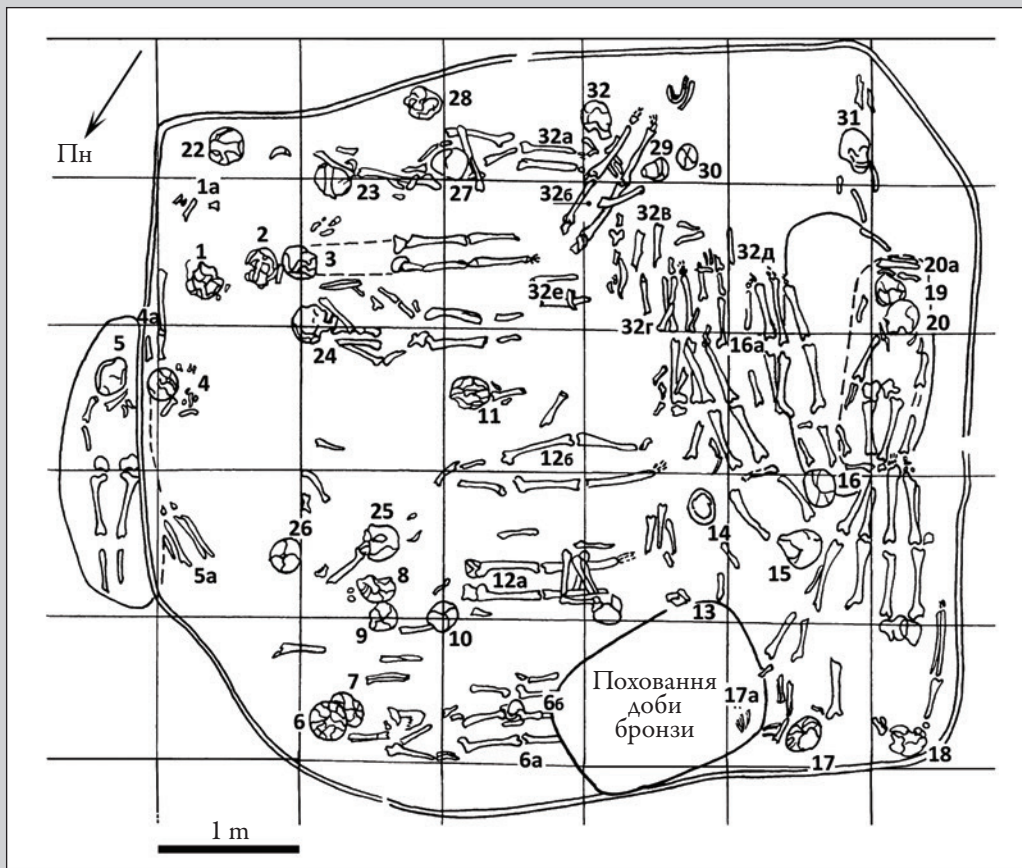

Моделювання динаміки поширення першої кераміки в Африці та Євразії. Інтерпольована ізохронна поверхня, підігнана до підмножини проаналізованих датованих пам'яток з подальшим накладанням маски суша/море, за: Jordan P., Gibbs K., Hommel P. et al. Modelling the diffusion of pottery technologies across Afro-Eurasia: emerging insights and future research. *Antiquity*. 2016. V. 90. No. 351. P. 597, fig. 3

Гостродонні керамічні посудини (1, 8, 9) та кістяні знаряддя мисливства і рибальства (2—7) із субнеолітичних пам'яток струмельського типу (1), культури ямково-гребінцевої кераміки (2—7, 9), донецької культури (8) півночі та сходу України: 1 — Струмель, за: Телегин Д.Я. Памятники струмельско-гастятинского типа. *Археология Украинской ССР в 3-х томах*. Т. 1. Киев, 1985. С. 173, рис. 47; 2, 7 — Погорілівка-Есмань; 3, 5, 6 — Погорілівка-Коса; 4 — Ображіївка, за: Неприна В.И. Культура неолита с ямочно-гребенчатой керамикой. *Археология Украинской ССР...* С. 180, рис. 49, с.184, рис. 51; фото: Археологічний музей Інституту археології (далі — АІ) НАН України; 8 — Зелена Горниця, за: Манько В.А., Телиженко С.А. Об остриях яниславицкого типа в комплексах донецкой культуры. *Древности Северского Донца*. Вып. 3. Луганск, 1999. С. 21, рис. 5; 9 — Гришівка, за: Ногін Є. *Неоліт Північно-Східної України*. Київ, 2016. С. 241, рис. 88

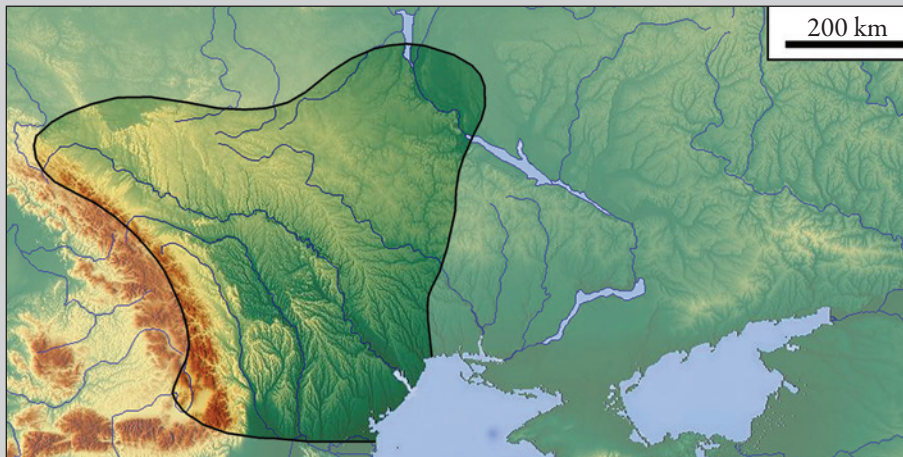
План верхнього рівня поховань в колективній усипальниці субнеолітичного могильника Ясинувате (інша назва — Вовніги V) в Надпоріжжі, за: Телегин Д.Я., Потехина И.Д. Раскопки в Ясиноватке (о периодизации могильников мариупольского типа). *Советская археология*. 1988. № 4. С. 6, рис. 1 та знайдені в ній пластини мариупольського типу з емалі ікол кабана, за: Телегин Д.Я. *Неолитические могильники...* Вкладка, рис. 23. Фото: Археологічний музей ІА НАН України

Знахідки із субнеолітичних могильників Надпоріжжя та нижнього Дніпра: підвіски із зубів оленя (1) з Ясинувате, кам'яна булава (2) та керамічна посудина (3) з Микільське II, керамічна посудина (4) з Лиса Гора, за: Телегин Д.Я. *Неолитические могильники...* Вкладка, рис. 22: 2, 25: 2, 37: 9, с. 74, рис. 34: 5. Фото: Археологічний музей ІА НАН України

Кістяне знаряддя із зооморфним зображенням із субнеолітичного поселення Вовніги у Надпоріжжі, за: Kovalchuk O., Gorobets L., Veiber A. et al. Animal remains from Neolithic settlements of the Middle Dnieper area (Ukraine). *International J. of Osteoarchaeology*. 2018. V. 28. No. 3. P. 213, fig. 4. Фото: О.М. Ковальчук; кам'яний важок до списометалки («човник») зі стоянки ДВС під Києвом, за: Д.Я. Телегин. *Дніпро-донецька культура*. Київ, 1968. С. 92, рис. 36: 11. Фото: Археологічний музей ІА НАН України

Ареал поширення пам'яток Кукутень-Трипільського культурного комплексу. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

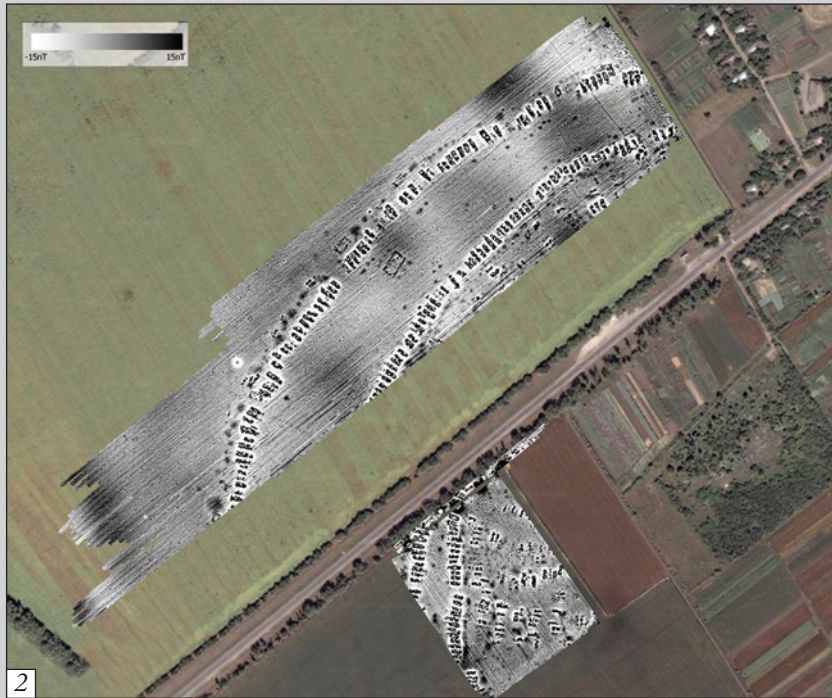
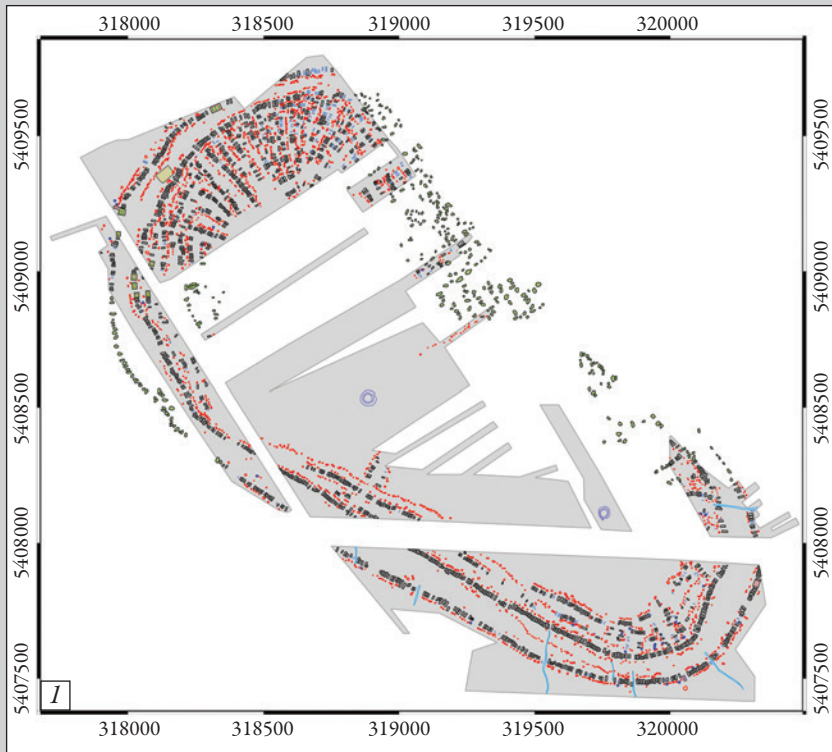
Ливарна майстерня західнотрипільської культури на території Кам'янець-Подільського: стіна спаленої однопверхової споруди, в якій було розташовано мідноплавильну майстерню (1), і ливарні форми із залишками міді (2), за: Chernovol D. Utility structures of the Tripolye culture. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2021. V. 73. No. 2. P. 56, 57, fig. 7, 8b

Ранньотрипільська ваза (1) і керамічний посуд східнотрипільської культури (2—6): 1 — ваза із Сабатинівки II, 2 — кратер із Веселого Кута, 3 — грушоподібна посудина із Веселого Кута, 4 — модель печі або будинку з Березівки, 5 — модель вівтаря на ніжках (за О. Цвек) із Березівки, 6 — біноклеподібна посудина зі Шкарівки, 1—2, 4—6 — за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А. *Речі і час...* С. 22—25, Рис. 23, 26, 27, 28, 32; 3 — Фото: Археологічний музей ІА НАН України). Масштаби різні

Кераміка західнотрипільської культури: 1 — сфероконічна посудина з Коновки, 2 — кубок із Василівки, 3 — модель саней із Тальянок, 4 — миска з Майданецького, 5 — прямокутна у профілі посудина з Тальянок, 6 — зооморфна фігурка із Бернашівки II, 7 — антропоморфна статуетка з Ломачинців, за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А. *Речі і час...* С. 24, 26—29, Рис. 30, 36, 38, 40, 41, 45, 46. Масштаби різні

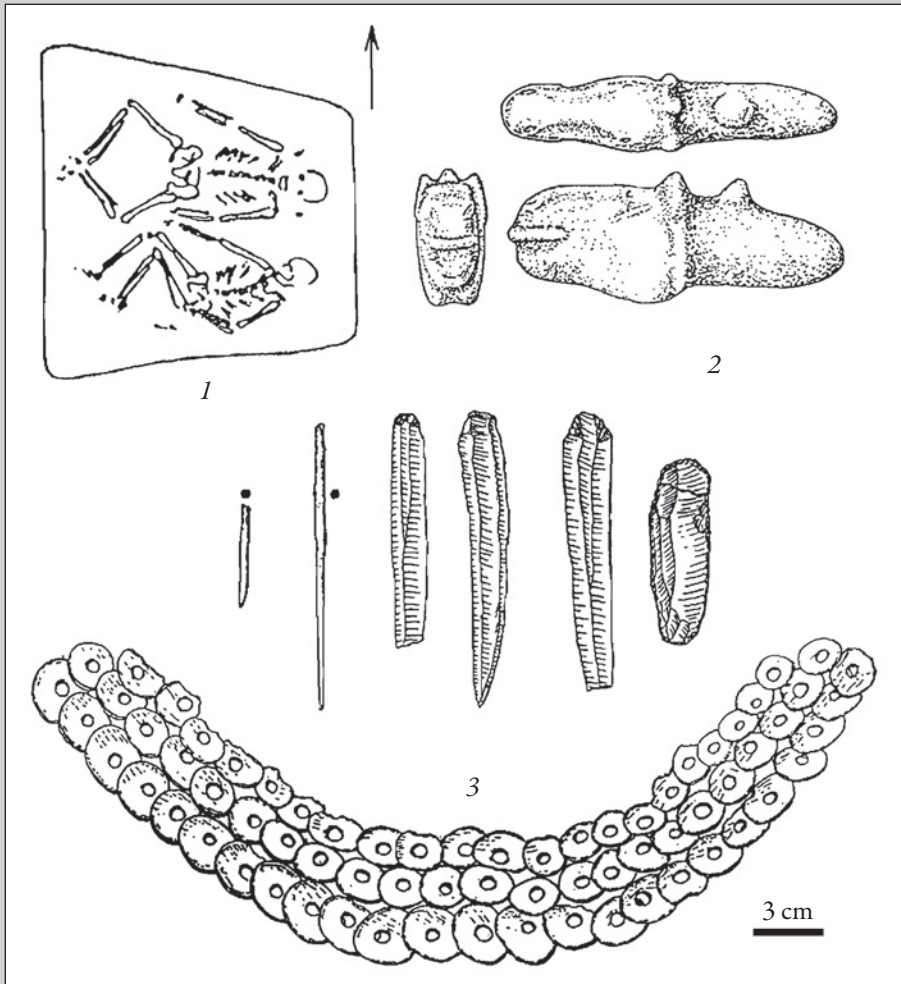
Геофізична зйомка поселень-гігантів західотрипільської культури у межиріччі Південного Бугу і Дніпра Тальянки (1) і Доброводи (2), за: Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R. et al. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization. *J. of Neolithic Archaeology*. 2014. V. 16. P. 105, fig. 9a, P. 122, fig. 32

Залишки спаленого у ритуальному вогні двоповерхового житла західнотрипільської культури на поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски, за: Дяченко О., Собковьяк-Табака І., Левінзон Є. та ін. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. *Археологія і фортифікація України*. 2019. Вип. ІХ. С. 23, рис. 4.
Фото: І. Пустиннікова

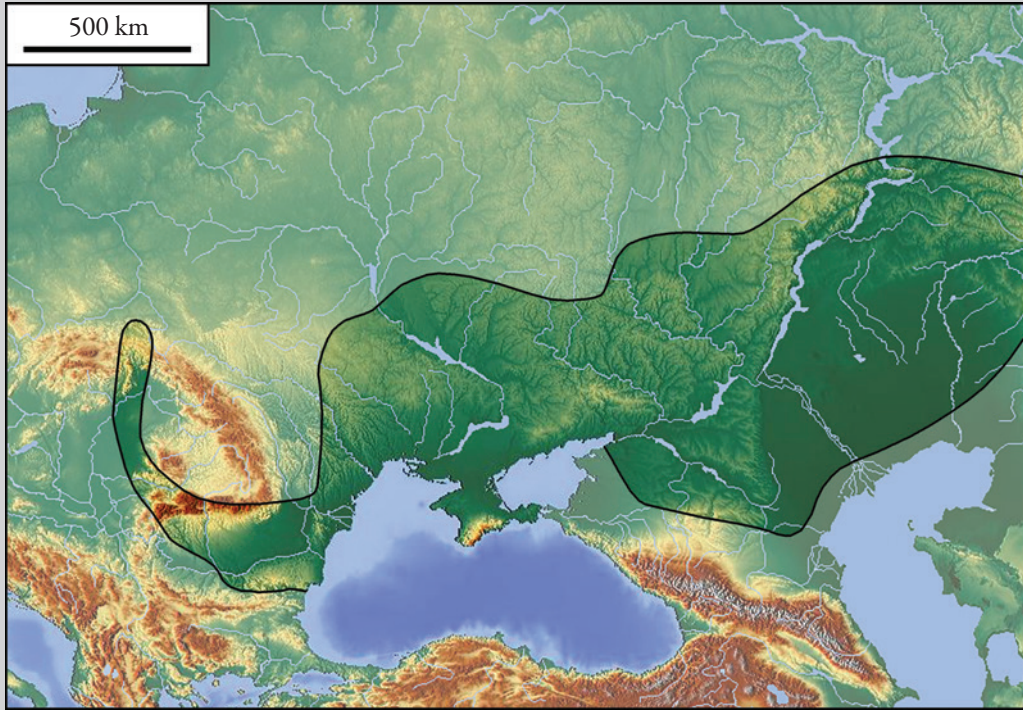
Курган Сура-Оба із енеолітичними кромлехом: загальний вигляд процесу розкопок (1) і частина кромлеха (2), за: Тесленко Д. Курган Сура-Оба. *Археологія України за роки незалежності*. Київ, 2022. С. 125, 127

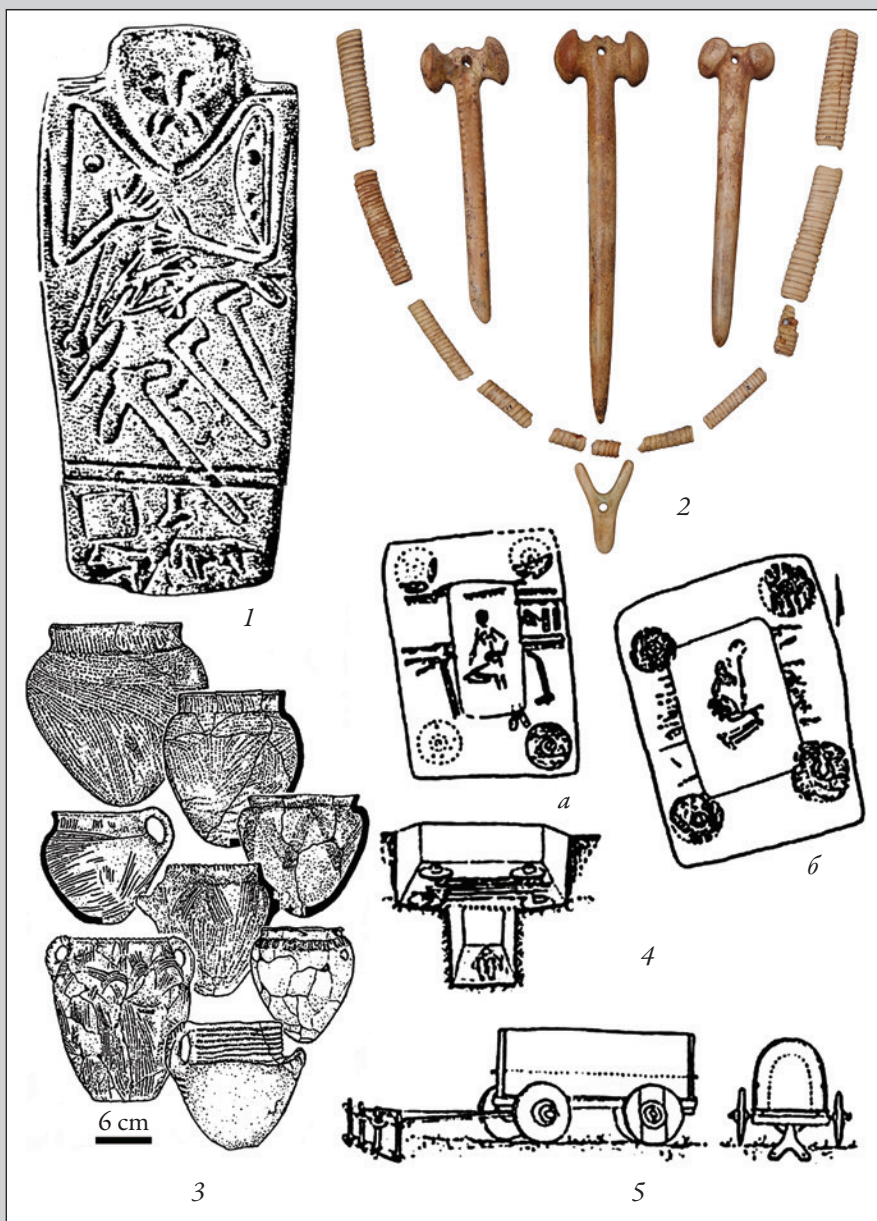
Степове енеолітичне поховання з могильника Суворово II (курган 1, поховання 7):
 1 — план парного поховання, 2 — конеголовий скіпетр — символ влади у степових
 енеолітичних суспільствах, 3 — поховальний інвентар: мідні шила, крем'яні ноже-
 видні пластини та скребок, прикраси з мушель, за: Дергачев В. *О скипетрах, о ло-
 шадях, о войне: этюды в защиту миграционной концепции Марии Гимбутас*. Санкт-
 Петербург, 2007. С. 84, рис. 9

Кераміка культури лійчастого посуду: 1—5 — фрагменти посудин з поселення Вінники-Лисівка, за: Hawinskyj A., Rybicka M. *Konstrukcje budowlane kultury pucharów lejkwatych ze stanowiska Winniki-Lisiwka na zachodniej Ukrainie*. Rzeszów, 2021. S. 91, Tabl. XXVII; 6 — кубок із Рокитниці, за: *Первісне мистецтво Волині...* С. 36. Фото: Г. Охріменко

Територія поширення пам'яток ямного культурного комплексу.
Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

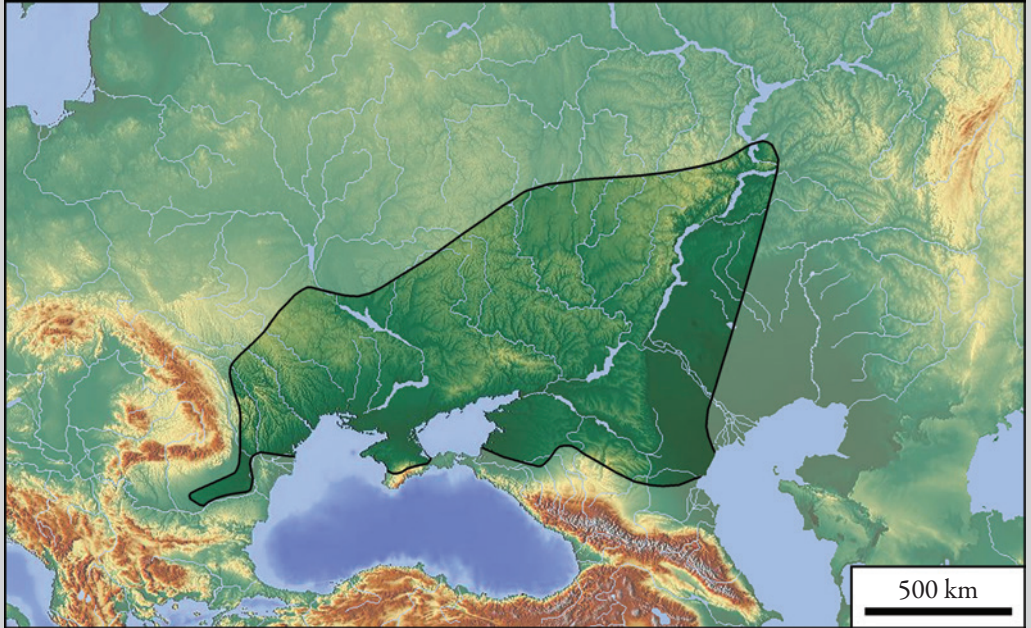
«Атрибути» ранньої пори доби бронзи степу: 1 — антропоморфна стела — Керносівський ідол (пісковик; 120 × 36 × 24 см; 238,5 кг), за: Отрощенко В.В. Степи Причорномор'я в епоху енеоліту та бронзи. *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг, 1991. С. 44, рис. 2; 2 — кістяні булавки, пронизки та застібка. 3 Костирки та Зміївки (Надчорномор'я), за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А. *Речі і час...* С. 33, рис. 59; 3 — круглодонний керамічний посуд. З пам'яток Виноградне, Волинське, Барвінівка, за: *Давня історія України: в 3-х томах*. Т. 1. С. 331, рис. 117; 4 — поховання з возами ямного культурного комплексу. З Лук'янівська Могила (а) та Старосілля (б); 5 — реконструкція во- за І. Сердюкової та О. Мельника, за: Залізняк Л.Л., Моця О.П., Зубар В.М. та ін. *Археологія України*. Київ, 2005. С. 146, рис. 12

Територія поширення пам'яток культури шаровидних амфор. Основа карти:
 URL: <https://maps-for-free.com/>

Кераміка культури кулястих амфор: 1 — Оздів; 2, 5 — Острог, ур. Земан; 3 — розкопки Я. Фіцке 1930-х років; 4 — Івання; 6 — Межиріч, за: *Первісне мистецтво Волині...* С. 42, 43, 46, 47, 50, 52. Масштаби різні

Територія поширення катакомбних культур. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

Модельований череп (1), керамічний посуд (2, 4), бронзова (3) та кам'яні сокири (5, 6) «катакомбників»: 1 — Славне, 2 — Яблунь, 3 — Привільне, 4 — Булгаївка, 5 — Баратівка, 6 — Кругла Могила; 1, 2, 5, 6 — за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Василюва М.А. *Речі і час...* С. 34—35, рис. 64, 65, 67, 68с; 2 — фото: Археологічний музей ІА НАН України; 3, 4 — Іванченко Л.І., Корохіна А.В., Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В. Археологічний музей Інституту археології НАН України. Альбом. Київ, 2012. С. 40, 41. Масштаби різні

Територія поширення культур шнурової кераміки. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

Доба бронзи: посудина із Завалівки (1) та кістяні пряжки (2) з поселення Бабине III бабинської культури, посудини з тшинецького могильника Войцехівка (3) та поселення Здвижівка (5), пест із багатокомпонентного поселення Чикалівка (4), зооморфна фігурка висоцької культури (перехід від фінальної бронзи до раннього залізного віку) з епонімного могильника (6); 1, 5 — фото: Археологічний музей ІА НАН України; 2—4, 6 — за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А.

Речі і час... С. 36, 37, 42, рис. 69, 72b, 73, 84. Масштаби різні

Реконструкція напівземляного житла № 2 з поселення доби бронзи Пустинка, за: Березанская С.С. Пустинка: *Поселение эпохи бронзы на Днепре*. Киев, 1974. С. 24, рис. 6

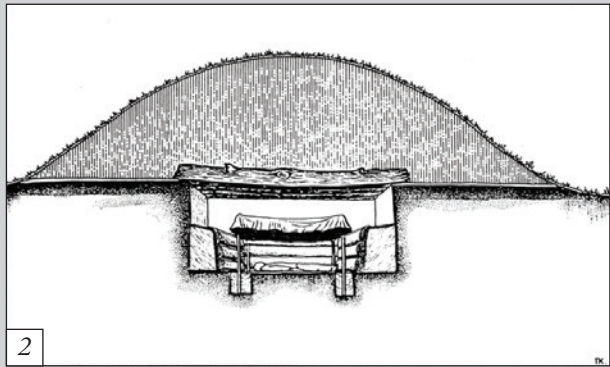
Ливарні форми доби пізньої бронзи з Токівського для відливання серпів, сокир-кельтів, плоских тесел та доліт і кинджалів, за: Старік О.В., Куштан Д.П. Комплекси ливарних форм доби пізньої бронзи з Токівського. *Археологія*. 2020. № 1. С. 25, 29, 30, 31, рис. 1, 4, 5, 6

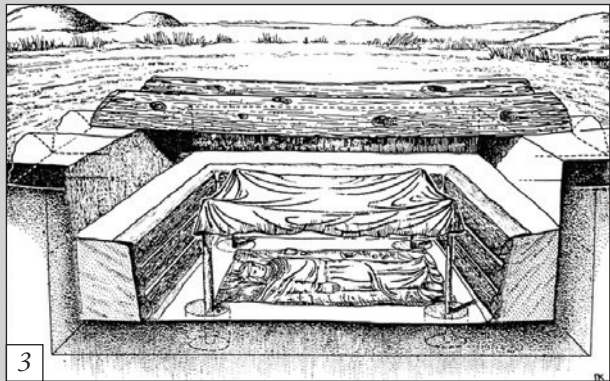
Бронзові вироби зі скарбу на поселенні Дикий Сад, за: Панковский В.Б., Горбенко К.В. Клад бронзовых изделий из укрепленного поселения Дикий Сад. *Stratum plus*. 2019. № 2. С. 124, 127, 133, 136, 138, 144, 145, рис. 2, 5, 9, 10, 11, 17, 18

1

2

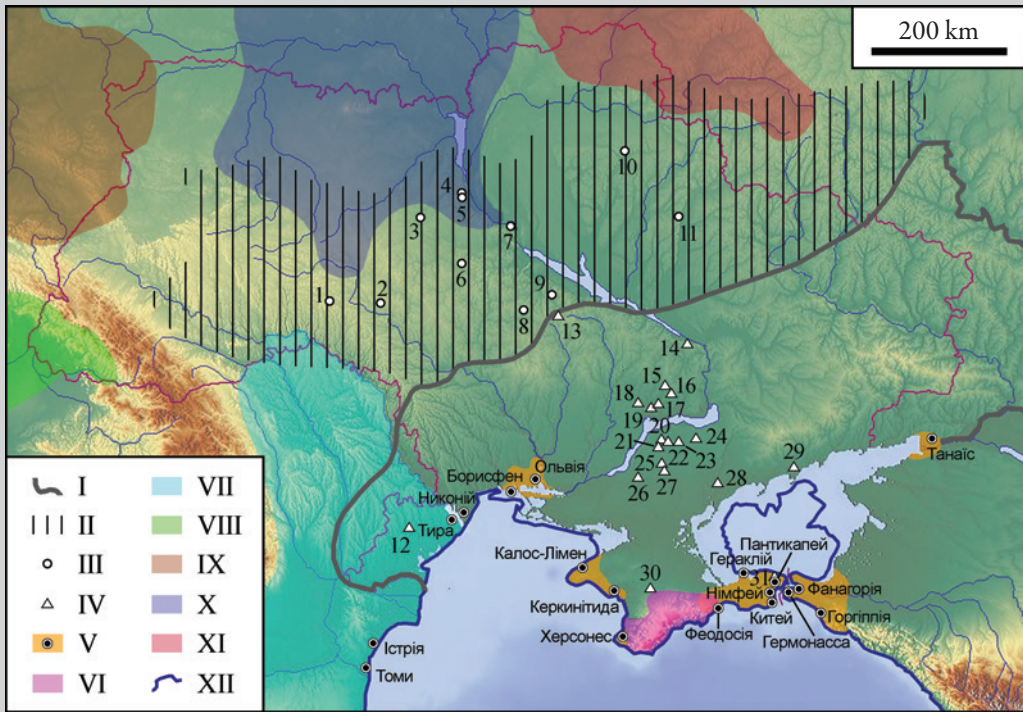

3

Курганний могильник Гордіївка на Південному Бузі: золоті шийна прикраса, обручки та скроневі підвіски (1), за: Мурзін В.Ю., Зубар В.М., Отрощенко В.В. та ін. Каталог виставки «Золото степів — археологія України». В: *Золото степу. Археологія України*. Кат. №№ 60—65, і реконструкція поховання (реконструкція С.С. Березанської, художник П.П. Корнієнко) (2, 3), за: Отрощенко В.В. Степи Причорномор'я в епоху енеоліту та бронзи. *Там само*. С. 49, рис. 6

Кімерійські вершники на грецькому зображенні VI ст. до н. е. (1), за: Мурзін В.Ю. Кімерійці. *Давня історія України*: в 3-х томах. Т. 2. С. 17, рис. 2; кістяна прикраса (2) з кімерійського поховання IX ст. до н. е. в могильнику Зольне в Криму, за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А. *Речі і час...* С. 43, рис. 86; бронзові стріли (3) та деталі кінської вузди (4—9), кам'яний брусок (10), керамічна посудина (11) із поховання новочеркаського типу VII ст. до н. е. у с. Вільшана на Черкащині, за: Іванченко Л.І., Корохіна А.В., Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В. *Археологічний музей...* С. 53, 54. Масштаби різні

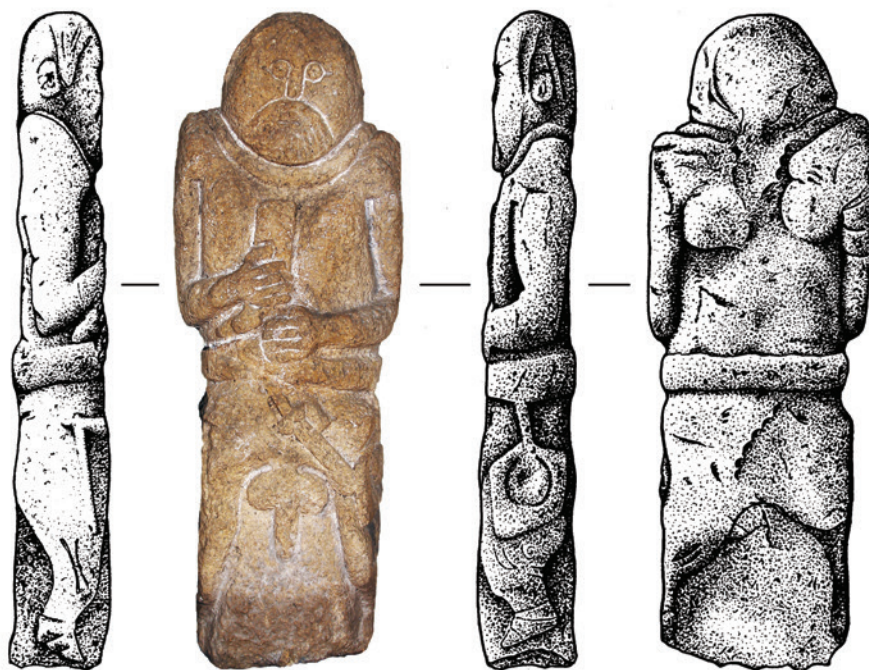
Скіфи та їх сусіди у VII—III ст. до н. е.: I — приблизні межі степової Скіфії; II — лісостепові території з переважанням скіфського елемента; III — великі укріплені городища; IV — великі кургани скіфської аристократії; V — території грецьких міст-держав близько 300 р. до н. е.; VI — кизил-кобинська культура; VII — гетьсько-дакійська культура; VIII — куштановицька культура; IX — лужицька культура; X — підгірцівсько-милоградська культура; XI — юхнівська культура, за: Мурзін В., Лоза Ю. Велика Скитія. *Історичний атлас України*. Рис. 1.37; XII — приблизна берегова лінія у 500 р. до н. е., за: Гожик П., Лоза Ю. *Розвиток природного середовища...* С. 16. Рис. 1.02.: 1 — Северинівка; 2 — Немирів; 3 — Веприк; 4 — Хотів; 5 — Ходосівка; 6 — Тараща; 7 — Трахтемирів; 8 — Пастирське; 9 — Матронинське; 10 — Басівка; 11 — Більськ; 12 — Арциз; 13 — Лита Могила; 14 — Краснокутський; 15 — Олександропіль; 16 — Нечаєва Могила; 17 — Чортомлик; 18 — Бабина Могила; 19 — Товста Могила; 20 — Солоха; 21 — Верхній Рогачик; 22 — Лемешівка; 23 — Велика Цимбалка; 24 — Гайманова Могила; 25 — Козел; 26 — Мордвинівські; 27 — Огуз; 28 — Мелітополь; 29 — Бердянськ; 30 — Золотий; 31 — Куль-Оба. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>

Скіфські городища українського лісостепу. 1 — панорама південно-західної частини Немирівського городища, за: Дараган М.Н. Геоинформационный анализ трансформации поселенческих структур в начале раннего железного века в Среднем Поднепровье: состояние проблемы и перспективы исследования. *Археология и геоинформатика*. 2010. Вып. 6. Рис. 29; 2 — Немирівське городище на сателітарному знімку *Google Earth*; 3 — горщик з території Більського городища, за: Шрамко Б.А., Шрамко І.Б., Задніков С.А. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.). *Археологічний комплекс «Більське городище»*. Вип. 1. Харків; Котельва, 2018. С. 189, рис. 1; 4 — схематичний план укріплень Більського городища, за: Шрамко І.Б., Задніков С.А. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. Київ; Котельва, 2014. С. 6, рис. 1; 5 — вал та рів Більського городища, за: Гавриш П.Я. *Фортифікаційне будівництво у стародавньому Гелоні: Історико-археологічне дослідження*. Котельва; Харків, 2019. С. 132

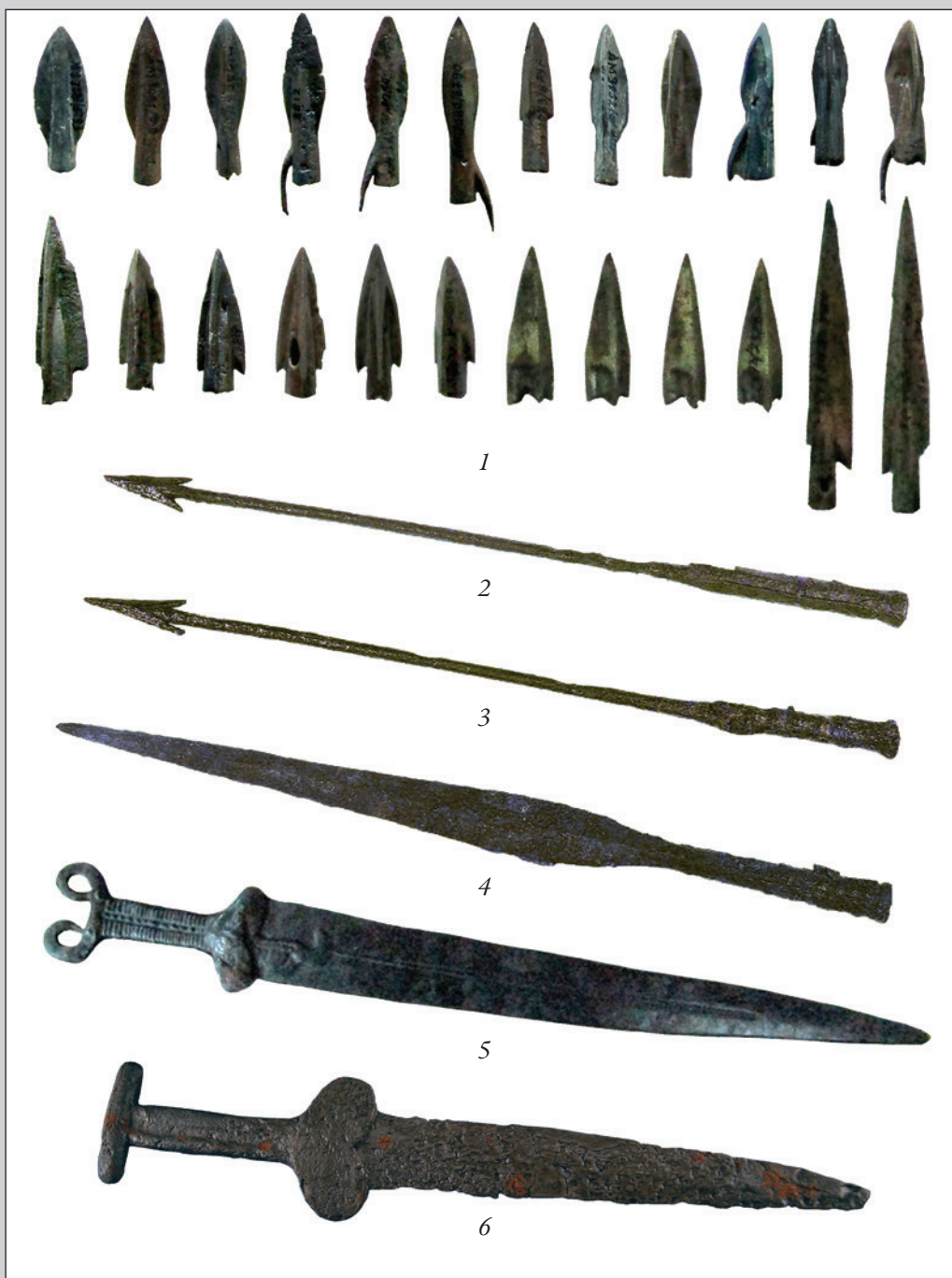
1

2

50 cm

Нечаєва (Гегеліна) Могила на Нікопольщині — найвищий нерозкопаний скіфський курган України (1). Фото: Валерій Дід (URL: <https://panoramio.com>); скіфська кам'яна стела із села Нововасилівка на Миколаївщині (2), за: Білозор В.П. Скіфська скульптура. *Золото степу. Археологія України*. С. 162, мал. 1. Фото: Археологічний музей ІА НАН України

Зброя скіфів. Бронзові вістря стріл (1) з Реп'яхуватої Могили, Трахтемирова, Ходосівки та інших пам'яток; залізні дротики (2, 3) та наконечник списа (4) з кургану Рижанівка; залізні мечі-акінакі з могильника Перещепине II (5) та городища Трахтемирів (6), за: Іванченко Л.І., Корохіна А.В., Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В. *Археологічний музей...* С. 56—58. Фото: Археологічний музей ІА НАН України. Масштаби різні

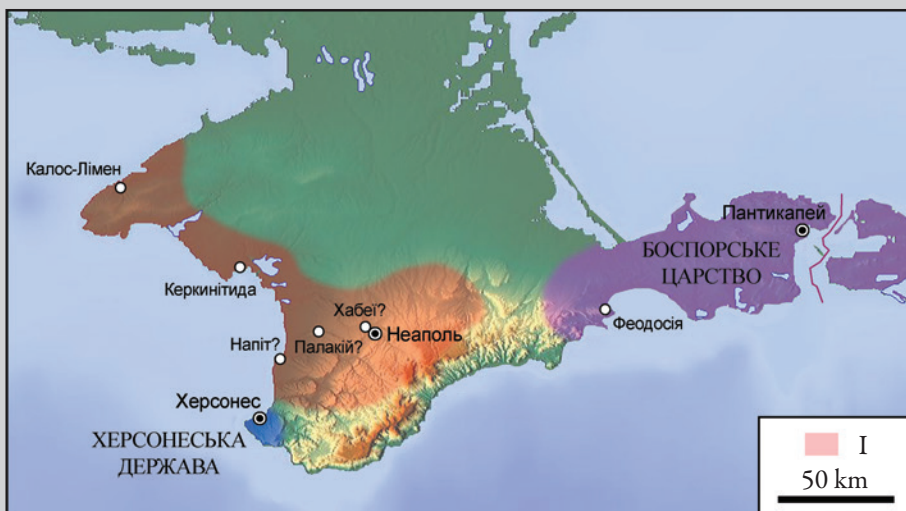
Зображення скіфів на ритуальній посудині з електру із кургану Куль-Оба (1), золотому гребені з кургану Солоха (4), за: Алексеев А.Ю. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург, 2012. С. 9, 13; срібній монеті скіфського царя Агея (2), за: Анохин В.А. Монеты скифского царя Агея. *Нумизматика и сфрагистика*. Вып. 2. 1965. Табл., рис. 1; золотій пекторалі з кургану Товста Могила (3), за: Мурзін В.Ю., Зубар В.М., Отрощенко В.В. та ін. *Каталог виставки «Золото степів — археологія України»*... С. 393. Кат. № 104. Масштаби різні

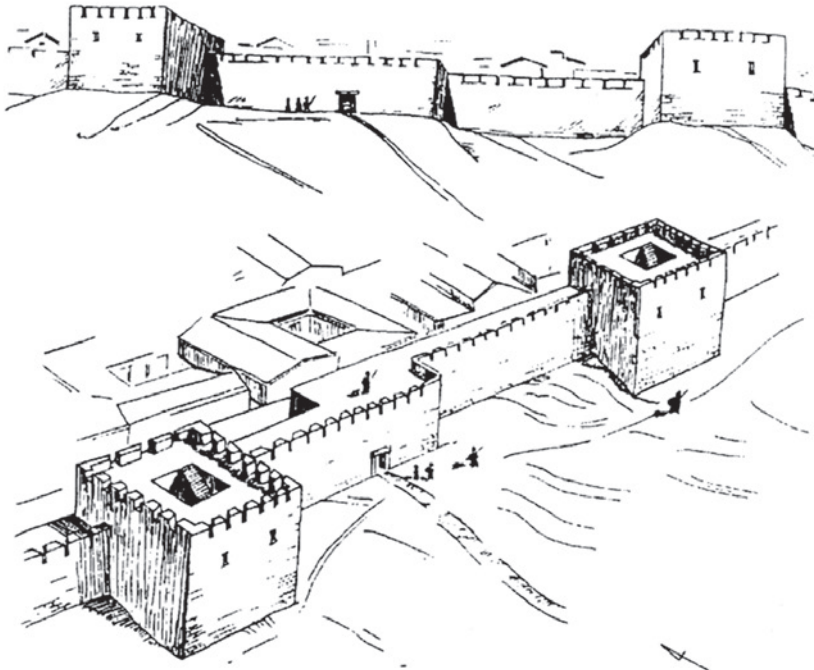
Скіфський вершник IV ст. до н. е., реконструкція, за: Rolle R. Panzerreiter in der nordfrontisch-kaspischen Steppen. *Золото степу. Археологія України*. С. 427. Рисунок М.В. Гореліка

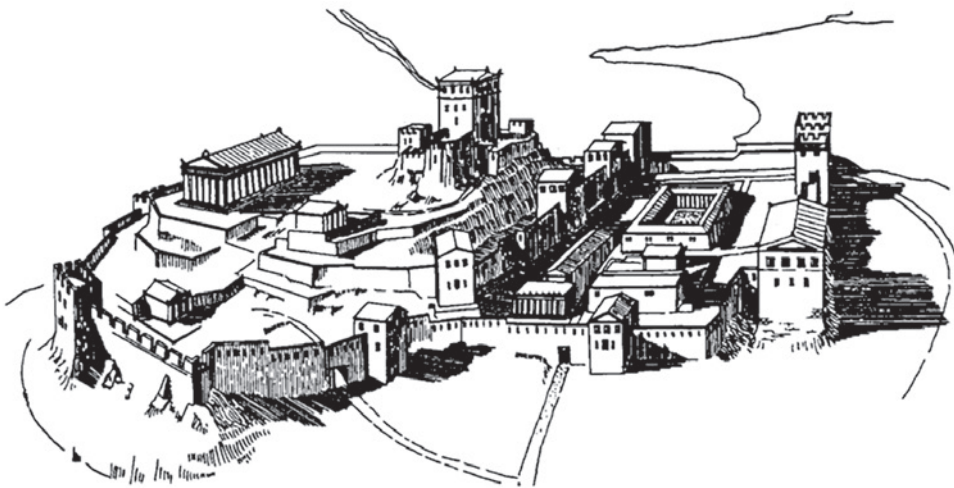
Речі, оздоблені у скіфському звіриному стилі: прикраси із золота (1, 7), позолоченого срібла (2), електру (3), рогу (3), електру (4), бронзи (5, 6), рогові псалії (8, 9) та ритуальні бронзові навершя (10–13). 1 — курган біля хутора Шумейки на Сумщині, 2 — курган Переп'ятиха на Київщині, 3 — курган біля с. Жаботин на Черкащині, 9 — курган біля с. Пустовійтівка на Сумщині, за: URL: <https://nmiu.org/bloh/item/9>; 4 — курган Куль-Оба, 7 — курган Лита Могила (Мельгунівський) на Кіровоградщині, за: Алексеев А.Ю. *Золото скифських царей...* С. 18, 172; 5 — курган між м. Маріуполь та с. Новоселівка на Донеччині; 6 — знахідка біля с. Пролом в Автономній Республіці Крим, за: Скорый С., Зимовец Р. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции.* Киев, 2014, с. 95, кат. 301; 8 — курган № 2 некрополя Скоробір на Полтавщині, за: URL: <https://central-ua.tv/news/41599/>; 10, 11 — курган біля с. Великі Будки на Сумщині, за: Археологические коллекции Терещенко и Ханенко. *Антиквар*, 2013, № 77. URL: <https://antikvar.ua/arheologija-tereshchenko-hanenko/>; 12, 13 — курган Товста Могила на Дніпропетровщині, за: URL: <https://www.facebook.com/treasuryua/photos/5806535269381706>. Фото: 1–3, 9–13 — Національний музей історії України; 5 — Маріупольський краєзнавчий музей; 8 — Музей археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Масштаби різні

Пізні скіфи Криму. 1 — Скіфське царство (I) та грецькі держави у 150—63 рр. до н. е., за: Храпунов І., Лоза Ю. Пізні скити. *Історичний атлас України*. С. 83, рис. 1.40. Основа карти: URL: <https://maps-for-free.com/>; 2 — реконструкція міста Неаполь Скіфський, за матеріалами Т.М. Висотської, рисунок Б.В. Кондрацького; *Прадідівська слава*. URL: https://www.pslava.info/Simferopol_NeapolSkifskuj_Ra_033_P4,130625.html; 3 — відтворена надбрамна башта Неаполя Скіфського, зведена на городищі Керменчик над саркофагом царя Скілура на початку 1990-х рр., за: Буйських А.В. Неаполь Скіфський. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-72662>; 4 — рельєфне зображення скіфських царів Скілура і Палака з Неаполя Скіфського, за: *Історія українського мистецтва: у 6-х томах*. Т. 1. Київ, 1966. С. 50

1

2

Антична архітектура Північного Причорномор'я: західні ворота Ольвії в нижньому місті. Реконструкція С.Д. Крижицького (1) та акрополь Пантикапею за елліністичної доби. Реконструкція В.П. Толстикова (2), за: *Давня історія України: в 3-х томах*. Т. 2. С. 268, 322, рис. 54, 63

Античний керамічний посуд і монети з Північного Причорномор'я. Столова амфора (1) і динос клазоменський (2) із Березані, чернофігурна ойнохойя (3), чернофігурний килік (4), світильник (5) і червонофігурна пеліка з Ольвії (6), червонофігурний кратер з Бердянського кургану (7); монети Ольвії (8, 9), Пантікапея (10), Херсонеса (11), Тіри (12) (1—4, 6, 7, за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А. *Речі і час...* С. 45, 50, 51, 53—55, рис. 92, 105, 107, 115, 118, 120—121; 5 — фото: Археологічний музей ІА НАН України; 8—11, за: Крижицький С.Д. *Античні держави Північного Причорномор'я. Золото степу. Археологія України.* С. 199, рис. 15). Масштаби різні

Сарматський вершник I—II ст. н. е., реконструкція, за: Rolle R. Panzerreiter in der nordpontisch-kaspischen Steppen... С. 429. Рисунок М.В. Гореліка

Начиння з «дружинного» могильника I ст. н. е. Мутин: 1 — металеві вироби з поховання 1; 2 — казанок з поховання 10; 3 — сидула з поховання 11; 4 — умбон із поховання 1 та ручка щита із поховання 3; 5 — залізний ніж із поховання 8А, 6 — шолом із поховання 12; 7 — шолом із поховання 12, за: Терпиловський Р., Жаров Г. Дружинний могильник на Сеймі. *Археологія України за роки незалежності*. С. 267, 269—272. Масштаби різні

Черняхівська культура: 1 — ваза з Військового, 2 — глечик із Косанового, 3—5 — фрагмент амфори, скляний світильник і кубок із Комарова, 6 — намисто з сердоліку та бурштину із Косанового, 7 — кістяний гребінь з Жовнина, 8 — залізна пряжка з Косанового, 9, 10 — бронзові фібули з Компанійців, 1—2, 6—10, за: Кулаковська Л.В., Пічкур Є.В., Кисленко Г.О., Васильєва М.А. *Речі і час...* С. 64—66, рис. 140—144, 145b; 3—5, за: Петраускас О. За 200 римських миль від Лімесу: загадки майстрів. *Археологія України за роки незалежності*. С. 295. Масштаби різні

Гунський вершник V ст. н. е., реконструкція, за: Rolle R. Panzerreiter in der nordpontisch-kaspischen Steppen... С. 431. Рисунок М.В. Гореліка

За Геродотом, скіфи прийшли на землі кіммерійців зі сходу під тиском племені месагетів¹³⁴, яких сьогодні дослідники локалізують у Приараллі¹³⁵. Правдивість цих відомостей археологічно засвідчена, з одного боку, розкопками курганів з культурою скіфського типу на Єнісеї, у Східному Казахстані, західних передгір'ях Алтаю, Приараллі та Туві¹³⁶, що датуються часом, ранішим за причорноморські пам'ятки скіфів, а з іншого — окремими знахідками речей центральноазійських типів у найранніших скіфських похованнях на території України¹³⁷.

Проте перші записи про скіфів залишилися не в грецьких, а в асирійських джерелах 670-х років до н. е. У них йдеться про появу на північному кордоні Ассирії загрозливої скіфської «країни Ішкуза» під орудою царя Партатуа, якому відповідає Прототій, пізніше згаданий Геродотом¹³⁸. З часом скіфи стали союзником Ассирії і пройшли переможним походом по володіннях її супротивників аж до кордону з Єгиптом. Унаслідок цього в другій половині VII ст. до н. е. вони встановили своє панування у значній частині Передньої Азії. За Геродотом, малоазійський похід скіфів тривав 28 років, після чого вони повернулись до Надчорномор'я¹³⁹.

Наведені відомості підтверджуються знахідками характерних скіфських речей у Закавказзі, на території сучасних Ірану та Східної Туреччини¹⁴⁰. Зокрема, їх було знайдено неподалік оз. Урмія в межах Манейського царства, тобто лише дещо східніше кіммерійської країни Гамір. У зв'язку з цим варто згадати гіпотезу, яка отожднює кіммерійців і ранніх скіфів. На думку її прибічників, їхні матеріальні культури не відрізнялися, це були представники одного етносу¹⁴¹. З цим узгоджуються лінгвістичні дані, що трактують назву «кіммерійці» як «мобільний кінний загін», це могло бути самоназвою окремого племені або й просто соціальної групи ранніх скіфів. Додатковими аргументами на користь такої інтерпретації є співзвуччя назви країни Гамір з давньогрузинським «гмірі» — богатир, герой та осетинським «гумір», яким у нартському епосі називали могутніх велетнів¹⁴².

Саме помстою за кривду, завдану скіфами в Передній Азії, виправдовував свій похід перський цар Дарій I (521—486 рр. до н. е.)¹⁴³. Цей похід, що відбувся

¹³⁴ Там само. 11.

¹³⁵ Куклина И.В. *Этногеография Скифии по античным источникам*. Ленинград, 1985. С. 79.

¹³⁶ Грязнов М.П. *Аржан — царский курган раннескифского времени*. Ленинград, 1980. С. 56—58.

¹³⁷ Клочко В.І., Скорий С.А. Курган № 15 біля Стеблева. *Археологія*. 1993. № 2. С. 78—82.

¹³⁸ Геродот. I. 103.

¹³⁹ Там само. IV. 1.

¹⁴⁰ Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. *Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье*. Москва, 1981. С. 42—58.

¹⁴¹ Погребова М.Н. Памятники... С. 56. Медведская И.Н. Периодизация скифской археологии и древний Восток. *Российская археология*. 1992. № 3. С. 86—107.

¹⁴² Дьяконов И.М. *История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э.* Москва; Ленинград, 1956. С. 239; Його ж. К методике исследований по этнической истории («Киммерийцы»). *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н. э.)*. Москва, 1981. С. 98.

¹⁴³ Геродот. IV. 1, 4.

десь між 515 и 512 рр. до н. е.¹⁴⁴, був першою невдалою для персів виправою, що привернуло особливу увагу еллінів і закріпило за скіфами образ непереможних воїнів. За Геродотом, перейшовши Босфорську протоку, Дарій I підкорив фракійців, які здалися без бою, і переправився через Істр (Дунай) у Скіфію. Спочатку скіфи відступали, заманюючи персів у глиб степів. Водночас вони знищували провізію та засипали джерела води, винищували окремі загони ворога, не вступаючи у генеральну битву з основними силами. Пройшовши всю Скіфію до річки Танаїс, локалізованої пониззям злиття Сіверського Дінця та Нижнього Дону¹⁴⁵, перський цар переконався у неможливості підкорити народ, що веде кочове життя і не має поселень, які можна було б захопити, а тому безславно повернув назад.

Аналізу даних про Скіфський похід Дарія I присвячено численні праці, у яких дискутуються його тривалість, чисельність військ та конкретні географічні прив'язки тих чи інших описаних подій¹⁴⁶. Однак варто пам'ятати, що в Геродотовому трактаті йдеться про період, який приблизно на 70 років передував часу його написання. Тож автор спирався переважно на те, що чув від нащадків безпосередніх учасників та свідків походу, на усну традицію, напівфольклор. А простір і час у фольклорі умовні. Звідси — використання ним часто несумісних з реальністю чисел, кратних дюжинам, шісткам, сімкам, що притаманне саме напівміфологізованим оповідкам¹⁴⁷. Отже, не піддаючи сумніву власне факт персо-скіфського протистояння, зауважимо, що його трактування має багато — часто докорінно відмінних — варіантів¹⁴⁸, жоден з яких досі не верифіковано незалежними джерелами, зокрема археологічно.

На відміну від описаних деталей походу, відомості Геродота про географію та побут скіфів реалістичніші. Багато з них збігаються з археологічними даними. Це пояснюється іншим характером використаних ним джерел — власними спостереженнями та опитуванням людей, що досконало володіли відповідною інформацією¹⁴⁹. Тому описана Геродотом картина розселення племен півдня Східної Європи заслуговує на довіру як перший етнографічний нарис населення території України та прилеглих регіонів.

Переходячи до розгляду відомостей Геродота, наголосимо на важливості відрізнити скіфів як етнос від носіїв скіфської культури, найхарактерніші ознаки якої сконцентровані у так званій «скіфській тріаді»: йдеться про специфічні типи зброї, упряжі та зооморфний декор — скіфський звіриний стиль. Власне, скіфи — іраномовні¹⁵⁰ кочовики, що «вважають інших скіфів своїми невірними»

¹⁴⁴ Черненко Е.В. *Скифо-персидская война*. Киев, 1984. С. 7—11.

¹⁴⁵ Рыбаков Б.А. *Геродотова Скифия*. Москва, 2010. С. 56.

¹⁴⁶ Детальну історіографію див.: Черненко Е.В. *Скифо-персидская война...*

¹⁴⁷ Скржинская М.В. *Скифия глазами эллинов*. Санкт-Петербург, 2001. С. 122—126.

¹⁴⁸ Черненко Е.В. *Скифо-персидская война...*; Полин С.В. О походе Дария в Причерноморскую Скифию. *Древности скифов*. Киев, 1994. С. 86—102.

¹⁴⁹ Рыбаков Б.А. *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ*. Москва, 1979. С. 65—108.

¹⁵⁰ Кулланда С.В. *Скифы: язык и этногенез*. Москва, 2016.

ками»¹⁵¹, не мають поселень, живуть на возах, розводять овець і коней, м'ясо яких їдять і п'ють їхнє молоко, локалізуються у Степу. Так звані «інші» заселяли майже весь історичний ареал України, за винятком її північного поліського регіону. Серед них були як кочовики, так і осіле землеробське населення різної етномовної належності, які в очах античних авторів також були «скіфами». Антропологічно лісостепові скіфи були автохтонами, пов'язаними з носіями зрубної культури, а степові — споріднені з населенням Центральної Азії¹⁵².

За Геродотом, осереддя кочовиків, яких названо «царськими скіфами», знаходилося по обидва боки Дніпра в локації, відомій як «Герр», або «Геррос». Імовірно, вона розташовувалася приблизно на широті Дніпровських порогів, адже перед тим «Борисфен» описаний як «судноплавний, пливучи від моря»¹⁵³. Саме тут спостережено концентрацію найбільших і найбагатших скіфських курганів, що цілковито відповідають «царському» статусу. Кочів'я ж цих племен тягнулися надчорноморськими степами на схід до гирла Дону, за якими починалися землі савроматів, та на захід — до Дунаю.

На північному заході, між Дністром і верхів'ями Мурешу, лежала земля агатирсів, за Геродотом, «схожих на фракійців»¹⁵⁴. Це дає підстави вбачати в них одне з фракійських племен, яке потрапило під політичний вплив скіфів. У землях кочових скіфів уздовж нижньої течії Південного Бугу проживали ще й калліпіді, визначені Геродотом як «напівелліни і напівскіфи», та алазони. Вони «мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю й цибулю та часник і сочевицю та просо»¹⁵⁵. На сторінках трактату вони ніколи не згадуються як самостійна одиниця, отже, це населення було повністю залежним від «царських» скіфів¹⁵⁶.

На південь від земель «царських» скіфів у Криму мешкали таври — автохтонне населення Кримських гір та передгір'їв, відоме в античних джерелах передусім як жорстокі пірати¹⁵⁷. Дослідники однозначно ототожнюють їх з носіями кизил-кобинської археологічної культури¹⁵⁸.

Північніше від «царських» скіфів, за Геродотом, жили «скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж», та «скіфи-землероби»¹⁵⁹. Останнім часом за цими згадками дослідники бачать один народ, який локалізують у лісостеповій зоні від Дністра до середньої течії Ворскли. Це територія лесових узвиш з плодючими чорноземами та розвинутою річковою системою, завдяки яким тут

¹⁵¹ Геродот. IV. 20.

¹⁵² Козинцев А.Г. Скифы Северного Причерноморья: межгрупповые различия, внешние связи, происхождение. *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2007. № 4. С. 143—157.

¹⁵³ Геродот. IV. 71.

¹⁵⁴ Там само. 104.

¹⁵⁵ Там само. IV. 17.

¹⁵⁶ Рыбаков Б.А. *Геродотова Скифия...* С. 128—129.

¹⁵⁷ Геродот. IV. 103.

¹⁵⁸ Кравченко Е.А. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ, 2011. 276 с.

¹⁵⁹ Геродот. IV. 17, 18.

склалися оптимальні умови для землеробства. Археологічні пам'ятки означеного ареалу представлені як курганами, так і численними поселеннями та великими добре укріпленими городищами (Северинівське, Немирівське, Пастирське, Трахтемирівське, Велике Ходосівське, Мотронинське та ін.). Найбільше їх виявлено на правобережжі Середнього Подніпров'я в межах сучасних Київської та Черкаської областей. Імовірно, саме мешканців цього регіону античні автори називали «борисфенітами» від грецької назви Дніпра «Борисфен»¹⁶⁰. Їх заняття землеробством, орієнтованим переважно на грецький ринок, засвідчено як згадками в античних джерелах, так і археологічно — через підвищену концентрацію на пам'ятках уздовж Дніпра античної кераміки та прикрас, отриманих в обмін на збіжжя.

Східніше землі борисфенітів, за Геродотом, мешкали гелони — народ, що послуговувався то скіфською, то еллінською мовами, обробляв землю і споживав збіжжя, розводив сади. В їхній країні побудовано величезне дерев'яне місто, відоме під назвою Гелон, у якому були святилища грецьких богів¹⁶¹. Більшість археологів ототожнюють його з Більським городищем площею 4400 га на р. Ворскла, дещо північніше Полтави¹⁶². Згадка грецьких святилищ та грекомовного населення може свідчити про розташування тут постійної торгової факторії еллінських купців, які торгували з населенням Лівобережного лісостепу.

Північніше скіфів-оратаїв, на піщаних і болотистих ґрунтах Правобережного Полісся, лежала земля неврів, яких ототожнюють з носіями милоградської археологічної культури¹⁶³. На схід від них — у лісовому Лівобережжі — мешкали будини, людність, що мала блакитні очі і руде волосся. Напевно, це були носії юхновської археологічної культури¹⁶⁴ середньої і верхньої Десни¹⁶⁵, Сейму та верхньої Оки. Останнім часом більшість дослідників вважають неврів і будинів носіями балтських мов. Вплив скіфської культури на їхніх землях майже не відчутний, а грецької й поготів.

Решта згаданих Геродотом народів — андрофаги, іюрки, тіссагети та меланхлени — проживали на північ та схід від українських теренів¹⁶⁶. Відомості про них надзвичайно лаконічні, що не дає змоги впевнено локалізувати їх і чітко зіставити з певними археологічними культурами.

Наведена Геродотом картина етногеографії та історії Великої Скіфії досить статична і відповідає реаліям V ст. до н. е. Натомість на підставі синтезу писемних та археологічних даних дослідники виділяють в еволюції цього політичного

¹⁶⁰ Там само. 18.

¹⁶¹ Там само. 108.

¹⁶² Шрамко Б.А. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Київ, 1987.

¹⁶³ Мельниковская О.Н. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва, 1967. С. 167—171.

¹⁶⁴ Рыбаков Б.А. *Геродотова Скифия...* С. 165—166; Рассадин С.Е. *Северные соседи Великой Скифии*. Минск, 2005. С. 145, 146.

¹⁶⁵ Каравайко Д.В. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья*. Київ, 2012.

¹⁶⁶ Рассадин С.Е. *Северные соседи...* С. 106—124, 161—176.

утворення кілька періодів¹⁶⁷. Попри відмінність підходів до їх розмежування, зазвичай вони пов'язані з кількома ґрунтовними трансформаціями в природному оточенні, а також політичному та економічному житті сусіднього грецького населення Надчорномор'я¹⁶⁸.

Варвари і античний світ: динаміка взаємодії. Початок переселення кочового населення зі сходу до Надчорномор'я міг бути спричинений потужною зміною клімату другої половини IX ст. до н. е. У цей час унаслідок зниження сонячної активності аридні умови попередніх сторіч змінилися холоднішими та вологішими¹⁶⁹. Таке сполучення зумовлює випадіння снігу, що ускладнює випасання худоби, веде до зимового скорочення її поголів'я. Через це кілька орд номадів, серед яких і предки скіфів, покинули звичні екологічні ніші в азійських степах і розселилися у суміжних з ними регіонах. Якась їх частина просунулася на південь Українського лісостепу та у Передкавказзя, де концентруються архаїчні скіфські поховання початку VII ст. до н. е. Тут вони утворили панівну аристократичну верхівку місцевого осілого населення. Інші (як кіммерійці та частина скіфів) вторглися у Передню Азію. Степовим коридором частина номадів потрапила на Дунай та в Потисся¹⁷⁰.

Грецька колонізація Надчорномор'я починається в середині VII ст. до н. е. з появою перших торгово-ремісничих поселень — емпоріїв. Найраннішим з них був Борисфен, заснований 647/646 р. до н. е. на півострові в гирлі Дніпро-Бузького лиману (нині острів Березань)¹⁷¹. Тут і на сусідньому Ягорлицькому поселенні виготовляли металеві та скляні вироби для обміну на збіжжя лісостепових скіфів¹⁷². Частина їхніх мешканців була варварами, про що свідчать поховання за скіфським обрядом¹⁷³. Упродовж кількох десятків років було налагоджено стосунки з місцевою людністю та розвідано навколишні землі, а на межі VII та VI ст. до н. е. поруч

¹⁶⁷ Детальну історіографію див.: Алексеев А.Ю. *Хронография...*

¹⁶⁸ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Периодизация истории Северного Причерноморья в скифскую эпоху. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, 2005. С. 27—41.

¹⁶⁹ Geel B. van, Raspopov O.M., Plicht J. van der, Renssen H. Solar forcing of abrupt climate change around 850 calendar years BC. *Natural catastrophes during Bronze Age civilisations: Archaeological, geological, astronomical and cultural perspectives*. Oxford, 1998. P. 162—168; Swindles G.T. Plunkett G., Roe H.M. A delayed climatic response to solar forcing at 2800 cal. BP: multiproxy evidence from three Irish peatlands. *The Holocene*. 2007. V. 17, No. 2. P. 177—182; Der-gachev V.A., Raspopov O.M., Damblon F. et al. Natural climate variability during the Holocene. *Radiocarbon*. 2007. V. 49, No. 2. P. 841—842.

¹⁷⁰ Махортых С.В. *Культурные контакты населения...*; Хохоровски Я. Скифы и Средняя Европа — историческая интерпретация археологической деятельности. *Вестник Томского гос. ун-та. История*. 2013. № 3 (23). С. 57—73.

¹⁷¹ Буйських А.В. Кераміка першої половини VII ст. до н. е. та питання доколонізаційних зв'язків у Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2015. № 1. С. 3—11.

¹⁷² Островерхов А.С. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні. *Археологія*. 1978. Т. 25. С. 41—49; Його ж. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні. *Там само*. Т. 28. С. 26—36.

¹⁷³ Марченко К.К. Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху...* С. 62—63.

з емпорієм засновано поселення з власною сільськогосподарською територією — Ольвію. Ольвія і Борисфен стали повноцінними міськими центрами. Схоже, що подібний механізм працював і під час заснування інших полісів Причорномор'я¹⁷⁴. У другій половині VI ст. до н. е. було засновано Ніконій і Тіру на Дністровському лимані та Керкінітиду у Північно-Західному Криму. На цей час вже існували Феодосія, Пантикапей, Німфей, Мірмекій, Тірітака на Керченському та Горгіппія — на Таманському півостровах. Розширенню колонізації сприяв приплив переселенців з Малої Азії, де іонійські греки воювали з Лідійським царством та Мідією.

Упродовж VI ст. до н. е. елліни розвивали торгівлю з лісостеповими скіфами. Цілковито можливо, що останні становили частину мешканців сільськогосподарських поселень навколо античних міст Північно-Західного Понту, зокрема Ольвії, про що може свідчити значний відсоток характерної ліпної кераміки¹⁷⁵. Проте сліди пожеж середини та другої половини століття, виявлені у східно-кримських містах Мірмекій та Порфмій, а також у Патреї та Кєпах по інший бік протоки, можуть свідчити про конфлікти зі скіфами Передкавказзя¹⁷⁶.

На межі VI—V ст. до н. е. клімат став теплішим і сухішим¹⁷⁷. Саме в цей час у Степ переселилася нова хвиля номадів¹⁷⁸, які перенесли центр Скіфії з Передкавказзя до Причорномор'я. Тоді ж скіфи потрапили до Центральної Європи¹⁷⁹. Упродовж V ст. до н. е. вони були активно задіяні за Дунаєм, нижня течія якого стала їх політичним центром. Війна з фракійським Одриським царством завершилася одруженням скіфського царя Аріапейта з донькою фракійського царя Терсса.

На сході Надчорномор'я у першій чверті V ст. до н. е. сліди пожеж та пограбування, знахідки скіфських стріл зафіксовано в більшості міст Керченського півострова й Тамані¹⁸⁰. Для протистояння активізації номадів їх мешканці 480 р. створили Боспорське царство, яке відгородилося від степового Криму валом та ровом. На заході Причорномор'я у другій чверті V ст. до н. е. зникли хаотично заселені великі сільські території Істра, Тіри, Ольвії. Ольвія терміново укріпила свої оборонні споруди. Життя античного населення концентрувалося за міськими стінами, де велось масове кам'яне будівництво, та в реорганізованих, добре спланованих компактніших сільськогосподарських угіддях — хорах.

Очевидно, у цей час новоприбулі степовики — «царські» скіфи Геродота — підкорили лісостепових скіфів першої хвилі, обклали греків даниною та жили з

¹⁷⁴ Буйских А.В. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (Новая модель?). *Вестник древней истории*. 2013. № 1. С. 21—39.

¹⁷⁵ Марченко К.К. *Греки и варвары...* С. 85—90.

¹⁷⁶ Виноградов Ю.А. Боспор Киммерийский. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. С. 224—225.

¹⁷⁷ Dergachev V.A., Raspopov O.M., Damblon F. et al. *Natural climate...* P. 841—842.

¹⁷⁸ Гречко Д. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista Arheologica: Serie nouă*. 2016. V. XII. № 1—2. С. 145—168.

¹⁷⁹ Скорий С.А. К вопросу о скифских походах в лужицкие земли. *Советская археология*. 1990. № 1. С. 34—42.

¹⁸⁰ Виноградов Ю.А. Боспор Киммерийский... С. 239—241.

контролю за торгівлею збіжжям¹⁸¹ або рабами¹⁸². Напевно, греки самі віддали себе під скіфський протекторат, адже, за винятком Боспору, в тогочасних місцях немає слідів руйнувань та пограбувань. Ба більше, син Аріапейта Скіл мав за дружину еллінку і подовгу жив у своєму палаці в Ольвії¹⁸³. В архаїчних шарах останньої знайдено ліпний скіфський посуд, а в її некрополі — поховання скіфів¹⁸⁴. За деякими авторами, за межами стін у передмістях Ольвії могли жити еллінізовані тубільці¹⁸⁵. Скіфські кургани з'являються на територіях колишньої ольвійської сільськогосподарської округи¹⁸⁶. З середини V ст. до н. е., після смерті Скіла, центр тяжіння з Ольвії перенісся на Боспор. Кургани з похованнями представників скіфської верхівки з'явилися поруч з найбільшими та найбагатшими містами — Пантикапеєм, Німфеєм, Фанагорією.

Тривале співіснування греків і скіфів, їхня спільна зацікавленість у розвитку торгівлі з населенням лісостепових територій з часом сприяли поліпшенню стосунків, поступовій еллінізації скіфської аристократії. Майже все IV ст. до н. е., що було часом розквіту обох культур, пройшло у мирній взаємодії та збагаченні степової Скіфії й Боспору, де правила династія Спартоکیدів. На цей період припадає утворення царських скіфських курганів Геррота, становлення та поширення впливу в Західному Криму великої дорійської колонії Херсонеса Таврійського¹⁸⁷, розширення сільськогосподарських угідь міст, зміцнення Боспорського царства. Останнє завоювало Феодосію та підкорило синдів і меотів Тамані й Кубані, про що свідчать титули його володарів, які іменували себе одночасно архонтами греків та царями варварських племен. Розширення царства зробило його найважливішим експортером хліба в Афіни. За деякими підрахунками, щороку звідси поставляли близько 33 тис. тонн збіжжя¹⁸⁸.

Від середини IV ст. до н. е. експансія скіфів була спрямована за Дунай. Цар Атей об'єднав Скіфію, карбував свою монету у Фракії, воював з Македонією Філіппа II та його сина — Александра Македонського. У 331 р. до н. е. скіфи знищили військо намісника останнього — Зопіріона, який здійснив похід до Північно-Західного Надчорномор'я. У цей час частина скіфів осідає в долинах рік, перетворюючись на землеробів і ремісників, що обслуговували кочову верхівку та брали участь у товарному виробництві зерна для експорту в Грецію. У степу помітну роль відігравали

¹⁸¹ Мурзин В.Ю. *Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса*. Киев, 1990. С. 60.

¹⁸² Гаврилюк Н.А. *История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев, 1999. С. 270—278.

¹⁸³ Геродот. IV. 78—80.

¹⁸⁴ Гречко Д. Некоторые вопросы изучения архаического некрополя Ольвии Понтийской. *Revista Arheologică. Serie nouă*. 2010. V. VI. No. 2. P. 51—55.

¹⁸⁵ Марченко К.К. *Греки и варвары...* С. 104—105.

¹⁸⁶ Гречко Д.С. Курганы конца VI — середины V вв. до н. э. Нижнего Побужья: греки или скифы? *Старожитності. Харків. іст.-археол. щорічник*. 2010. № 9. С. 116—135.

¹⁸⁷ Зубарь В.М. *Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху*. Киев, 2004.

¹⁸⁸ Виноградов Ю.А. *Боспор Киммерийский...* С. 66—67.

перші великі городища, зокрема Кам'янське¹⁸⁹ на Дніпрі, з частиною постійного грецького населення, описаного Геродотом як калліпіди та алазони.

На початку III ст. до н. е. степи збезлюдніли. Велика Скіфія припинила своє існування. Дослідники запропонували різні пояснення причин цього — приходом у Надчорномор'я сарматів, екологічно-економічною кризою¹⁹⁰ та кліматичними змінами¹⁹¹. Два останніх видаються аргументованішими, адже зникли передусім кургани скіфської аристократії, але не скіфська культура, носії якої осіли в межах трьох утворень, відомих як «Малі Скіфії», — між Дунаєм і Дністром, на Нижньому Дніпрі та у степовому й передгірному Криму.

Просування сарматів у степи на захід від Дону добре фіксується лише з початку II ст. до н. е. Проте вже з кінця IV ст. до н. е. вони активізувалися у Східному Приазов'ї. Так, після смерті боспорського царя Перісада I в 310/309 р. до н. е. між його синами Сатиром, Пританом і Євмелом почалася війна за престол, у якій останнього підтримувало багатотисячне військо сарматів, а двох перших — скіфів¹⁹². Після перемоги Євмела політика Боспору переорієнтовується на сарматів. Відповідно зростає конфронтація зі скіфами Криму. Нові політичні реалії підірвали традиційні зв'язки, що призвело до зменшення експорту хліба осілих скіфів через Боспор в Афіни і, як наслідок, — до багаторічної монетної кризи Боспорського царства¹⁹³. Спробою відновити втрачені позиції стало заснування в гирлі Дону на території сарматів нового торгового міста Танаїс.

«Малі Скіфії» III ст. до н. е. — II ст. н. е. Антична писемна традиція зберегла відомості про три утворення, що мали назву «Мала Скіфія». Перше розташовувалось на землях фракійців у Добруджі та між Нижнім Дунаєм і Дністром. Про нього є побіжна згадка у «Географії» Страбона¹⁹⁴. Пліній Старший навів назви скіфських міст регіону — Лівіст, Зігера, Рокови, Евменія, Афродісіяда, Партенополь, Геранія — і назвав їх мешканців «землеробами»¹⁹⁵. Можливо, з Нижньодунайською Скіфією слід пов'язувати пам'ятки низового лівобережжя Дністра III—II ст. до н. е. зі скіфською матеріальною культурою, що зазнала потужних грецьких, сарматських, кельтських та фракійських впливів¹⁹⁶.

¹⁸⁹ Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища. *Скифы Северного Причерноморья*. Киев, 1987. С. 48—53; Гаврилюк Н.А. *История...* С. 28—61.

¹⁹⁰ Гаврилюк Н.А. *История...* С. 306—315.

¹⁹¹ Полин С.В. *От Скифии к Сарматии*. Киев, 1992. С. 101—107.

¹⁹² Виноградов Ю.А. *Боспор Киммерийский...* С. 278—280.

¹⁹³ Анохин В.А. *Монетное дело Боспора*. Киев, 1986. С. 48.

¹⁹⁴ Страбон. *География*: В 17 кн. / пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского. Москва, 1994. Кн. VII. Гл. 4, 5.

¹⁹⁵ Гай Плиний Старший. *Естественная история*. Кн. IV: [О странах Европы] / пер. с лат., коммент. и предисл. Б.А. Старостина. *Вопросы истории естествознания и техники*. № 3. Москва, 2007. § 44.

¹⁹⁶ Тельнов Н.П., Четвериков И.А., Синика В.С. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Кишинев, 2016; Никулицэ И.Т., Фидельский С.А. Археологические исследования на многослойном поселении Чобручи. *Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000—2003)*. Chişinău, 2004. С. 50—63.

Друга «Мала Скіфія» локалізувалась на Нижньому Дніпрі. У «Географії» Клавдія Птолемея II ст. н. е. наведено назви розташованих тут міст: Азагарій, Амадока, Сар, Серим, Сарон і Метрополь¹⁹⁷. Ще з кінця XIX ст. їх пов'язують з так званими «пізньоскіфськими», чи «постскіфськими», городищами регіону. Загалом їх близько 15: Ганнівське, Гаврилівське, Золотобалківське, Любимівське, Червономаяцьке та ін. Попри назву «Мала Скіфія» та наявність у складі місцевого населення скіфської складової, серед дослідників наразі переважає думка, що це були поселення елліністичного типу — висунуті в Степ варваризовані східні форпости Ольвії¹⁹⁸, а не якесь державне утворення — наступник Великої Скіфії.

Наявність вже у IV ст. до н. е. грецької факторії на скіфському Кам'янському городищі припускається на підставі знахідок монет, а також грецьких написів — графіті¹⁹⁹. Наприкінці III — на початку II ст. до н. е. вздовж Нижнього Дніпра з'явилися численні неукріплені землеробські поселення зі змішаним греко-варварським населенням. Прихід у Надчорномор'я у II ст. до н. е. сарматів спричинив до укріплення їх кам'яними стінами. Водночас сюди переселилася частина ольвіополітів, які втекли від навали фракійського племені гетів. Примітно, що час занепаду Ольвії на межі нашої ери збігається з активною розбудовою нижньодніпровських городищ. Їх мешканці могли бути посередниками у хлібній торгівлі носіїв зарубинецької культури з античними державами. Відновлення Ольвії у II—III ст. вже нового літочислення супроводжувалось припиненням життєдіяльності на поселеннях Нижнього Дніпра.

Про переважання античного, а не скіфського способу життя у Дніпровській Скіфії свідчать планування городищ, що склалися з передмістя та укріпленого акрополю, спорудження тут кам'яних і глинобитних на кам'яному фундаменті споруд, характерний спосіб ведення землеробства, нові види зернових культур та способи обробки збіжжя, збільшення частки свиней та зменшення частки коней у стаді, не притаманна номадам значна роль риби в раціоні²⁰⁰. Знайдена тут столова кераміка була переважно ольвійського виробництва. Окремі ознаки матеріальної культури мають фракійське походження.

Перші поселення третьої «Малої Скіфії» наприкінці III ст. до н. е. утворились у кримському передгір'ї²⁰¹. Її площа поступово розширювалася, з часом охопивши Північно-Західний Крим, де на місці грецьких міст виникли варварські поселення.

¹⁹⁷ Птолемей Клавдій. *Руководство по географии*. Кн. III, гл. V: Положение европейской Сарматии. Москва, 1953. § 2.

¹⁹⁸ Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Нижнеднепровские городища (к проблеме возникновения и развития). *Боспор Киммерийский и варварский мир в эпоху античности и средневековья. VI Боспорские чтения. Периоды дестабилизации и катастроф*. Керчь, 2005. С. 68—69; Гаврилюк Н.О., Матера М. «Пізньоскіфські» чи «постскіфські» городища Нижнього Подніпров'я. *Археологія*. 2016. № 4. С. 121—135.

¹⁹⁹ Гаврилюк Н.А. *История...* С. 343—344.

²⁰⁰ Там само. С. 329—342.

²⁰¹ Пуздровский А.Е. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь, 2007. С. 10.

Археологам відомі десятки укріплених городищ Кримської Скіфії, зокрема морська гавань у гирлі р. Альма. Назви міст таврів та скіфів Криму — Палакій, Напіт, Оргокіни, Ассірани, Стактари, Акісаліти, Каліорди, Хабеї — збереглися в «Природничій історії» Плінія Старшого та «Географії» Страбона²⁰², але з конкретними археологічними пам'ятками не зіставлені. Найбільший розквіт держави припав на панування Скілура приблизно 130—114/113 рр. до н. е. На місці невеликого поселення він розбудував столицю — Неаполь Скіфський, який ототожнюють з городищем Керменчик у межах теперішнього Сімферополя²⁰³. Устрій його держави нагадував монархію елліністичного типу²⁰⁴. Крім Криму, вона поширила свій вплив на пониззя Дніпра і Ольвію, де карбували монети з ім'ям Скілура. Його радником став ольвіюполіт Посидій. Скілур та його син Палак були у дружніх стосунках з правителями Боспору і вели війни проти Херсонеса, на боці якого виступило Понтійське царство Мітрідата VI Євпатора. Унаслідок кількох походів 113—110 рр. до н. е. понтійський полководець Діофант розгромив скіфів і захопив Боспорське царство. У I ст. до н. е. еллінізовані володарі Кримської Скіфії брали участь у боротьбі за боспорський трон. У I—II ст. Кримська Скіфія сарматизувалась і поступово занепадала у нерівній боротьбі з Херсонесом, Римом та Боспором. Остаточно вона зникла у середині III ст. під ударами сарматів та готів.

Вважають, що мешканцями перших поселень Кримської Скіфії були представники місцевої тавро-скіфської, передкавказької меотської та прийшлої з Північно-Західного Надчорномор'я еллінізованої скіфо-фракійської людності. Згодом до них додалися грецька та сарматська складові²⁰⁵. Культура остаточно набула греко-варварських ознак, що відбилось у змішаному характері житлового та фортифікаційного будівництва, поховальних традицій, релігійних культів, засвідчених знахідками фігурок грецьких та варварських богів. Про використання у побуті грецької мови свідчать знахідки написів-графіті²⁰⁶. Економіка ґрунтувалась на землеробстві та відгінному скотарстві.

Римська доба на півдні Східної Європи. Політичні зміни, пов'язані з римською імперською експансією, не порушили агломераційну структуру міст і навколишніх селищ, що їх відтоді було долучено до нової системи економічного життя провінції Мезія та всього Середземномор'я. Натомість істотно розширилося коло зв'язків і набір сільськогосподарського й ремісничого експорту. Політика Риму щодо провінцій та прикордонних утворень була гнучкою і через те ефективною. Її сутність полягала у наданні прав самоуправління, митних заохочень та громадянства, релігійній терпимості, а також гарантіях військового за-

²⁰² Пліній Старший. IV. 84; Страбон. VII. 4, 7.

²⁰³ Зайцев Ю.П. *Неаполь скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.)*. Симферополь, 2003. С. 42—44.

²⁰⁴ Щеглов А.Н. Позднескифское царство в Крыму: к типологии эллинизма. *Древний Восток и античная цивилизация*. Ленинград, 1988. С. 29—40; Зайцев Ю.П. Скілур и его царство (Новые открытия и новые проблемы). *Вестник древней истории*. 1999. № 2. С. 144—147.

²⁰⁵ Пуздровский А.Е. *Крымская Скифия...* С. 10—11, 87—88, 197.

²⁰⁶ Зайцев Ю.П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського. *Археологія*. 1990. № 1. С. 83—95.

ступництва супроти північнофракійських сусідів. До того ж ця політика передбачала контроль усіх без винятку значущих суб'єктів північнопонтійського життя. Однак степове сарматське населення аж ніяк не розглядали в Римі у ролі мирного партнера. Через те у II ст., за Траяна та Адріана, надчорноморським центрам надається нова роль зовнішньої лінії військово-політичного призначення, за якою стояв дунайський відтинок римського лімесу з наземними та портовими гарнізонами. Археологічні свідчення римської військової присутності прив'язуються до певних вексіяцій і супроводжуються численними зразками римського імпорту. Такий стан справ тривав аж до середини — другої половини III ст., коли події «готських / скіфських війн» змусили відкликати римські гарнізони з контрольованих міст. Наступність розвитку зберігається у старих кримських центрах, проте вони розвиваються вже в умовах християнізованої Східної Римської імперії²⁰⁷.

Сарматська культура сформувалася в IV—III ст. до н. е. у волго-уральському степовому регіоні. Появу сарматів у Північному Причорномор'ї засвідчують поховання, а також так звані дивні комплекси — скарби або аксесуари вівтарних жертвників, споруджених на природних пагорбах чи штучних курганах. Ранню пору їхньої присутності датовано III—II ст. до н. е.²⁰⁸, коли скіфські угруповання зосередились у пониззях великих річок, тож степи були дздебільшого вільні для нової міграції. Доно-Дніпровське межиріччя сармати опанували до межі ер, а першу половину I ст. н. е. зустріли вже на Дунаї. Мабуть, стрімке, майже безперешкодне освоєння понтійських степів правило сигналом для початку нових рясних хвиль мігрантів: з Дону й Кубані у I ст., з Поволжя — у середині II ст. і знов-таки з Нижньої Донщини в середині III ст.

У перших відомостях про сарматів йдеться переважно про данину їм та участь їх найманих загонів у воєнних конфліктах. Зокрема, цих кочовиків згадують ольвійський декрет на честь Протогена, який фінансував дарунки сарматському «цареві» Сайтафарну на зламі III—II ст. до н. е., легенда про допомогу херсонеситам сарматської цариці Амаги у війні зі скіфами, які обложили місто, а також відомості про участь скіфських та сарматських загонів у війні Херсонеса з Понтом 110 р. до н. е.²⁰⁹ Звитяги сарматів знані у Мітридатових війнах з Римом I ст. до н. е. і двох потужних навалах на римську провінцію Мезію в другій половині I — першій половині II ст. н. е. Тоді їхні набіги справили особливо болючий ефект через нестабільність політичної ситуації в імперії та неспокій місцевого населення уздовж дунайського лімесу²¹⁰. Трофеї та здобич з таких походів супроводжують поховання сарматів тієї пори. Сліди пожеж на городищах лісостепової зарубинецької культу-

²⁰⁷ Зубарь В.М. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории*. Київ, 1994.

²⁰⁸ Полін С.В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я. *Археологія*. 1984. № 45.

²⁰⁹ Симоненко А.В., Лобай. Б.И. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Київ, 1991; Симоненко О.В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей). *Археологія*. 1991. № 4. С. 25.

²¹⁰ Симоненко А.В. *Сарматы Таврии*. Київ, 1993.

ри та пізньоскіфських фортецях також пов'язують з активністю сарматів. Циркуляція престижних речей набула в їхньої верхівки значного розмаху; крім римських, у Причорномор'ї знайдено предмети бактрійського та китайського походження.

Очільники племен охоче сприймали норми соціальної поведінки еліт пізньоантичних міст. Прикметним є карбування в Ольвії монет із зображеннями сарматських царів Фарзоя та Інісмєя в другій половині I ст., поховання яких асоціюють з могилами біля с. Пороги у Надбужжі²¹¹. У другій половині III — першій половині IV ст. сармати локалізувались у двох анклавів у пониззях Дунаю і Дону. Решту придатних вільних земель колонізує населення черняхівської культури, за подібністю археологічних характеристик якої стоїть кілька етномовних груп. Наприклад, частину поховань з провінційно-римським посудом і, приміром, роговими черняхівськими гребенями влаштовано згідно з нормами вже майже віджилого сарматського суспільства.

В археологічній систематиці пізньолатенському (кінець II ст. до н. е. — початок I ст.) та римському (початок I ст. — третя чверть IV ст.) періодам в північній половині українського історико-культурного ареалу відповідають старожитності повіслянсько-одерської за походженням пшеворської культурної спільноти, зарубинецька культура лісостепової та поліської смуги Наддніпрянщини, а також культура Поянешти—Лукашівка, липицька і вельбарська культури Наддністер'я. Кожна їх фаза добре ув'язується з хронологією римських провінцій через наявність імпорту: монет, застібок-фібул, амфор і столового посуду вузького побутування, начиння, речей з ареалів добре датованих кельтських культур тощо.

Простір зарубинецької культури, що виникла, зокрема, на основі мілоградської культури скіфського часу, поступово протягом III ст. до н. е. — IV ст. н. е. ширився на північ і південь, а середню фазу його формування відзначено виникненням фортифікаційних споруд довкола високо розташованих селищ. Інший вислід у формі стимульованої трансформації — складання київської культури на основі пізньої зарубинецької²¹².

Економічні трансформації у Північній Європі та Південній Скандинавії спричинили значний приріст населення, підтримувати темпи якого було неможливо в суворому кліматі регіону за наявного техніко-технологічного розвитку. Очікуваною реакцією германських племен на дисбаланс між демографічним та економічним розвитком стало їхнє просування на південь — у регіони з м'якшим кліматом, аж до кордонів Римської імперії. Унаслідок кількох міграційних хвиль на території Західної України з'являються готи. Цьому історичному народу відповідають пам'ятки пшеворської, вельбарської та частково черняхівської культур.

В основі господарства носіїв пшеворської культури (названої так за могильником поблизу міста Пшеворськ у Південно-Східній Польщі) Надбужжя, Над-

²¹¹ Симоненко А.В., Лобай Б.И. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья...*

²¹² Терпиловский Р.В. *Ранние славяне Подесенья III—V вв.* Киев, 1984; Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. *Киевская культура. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э.* Москва, 1993. С. 106—122.

Дністер'я та Волині II ст. до н. е. — IV ст. н. е. були рільництво і тваринництво (переважно скотарство) навколо довготривалих неукріплених селищ кучного, садибного планування. Вирощували широкий асортимент харчових і технічних культур. З-посеред виробничих занять вирізняються металургія заліза з випалом деревного вугілля, ковальство, вироблення ліпного шерехатого та лискованого кружального посуду тощо. Пшеворська культура належить до кола культур з переважно тілопальним урновим обрядом поховання, в якому супровідний інвентар свідчить про наявність військової знаті, мечників і списоборців, майнове розшарування суспільства, а також ремісничу спеціалізацію (наприклад, могильник Гринів). Пшеворська культура України має чимало спільних ознак із зарубинською, особливо у межових краях ареалів. Виразні пшеворські впливи також відчутні у матеріалах вельбарської культури на території України (основним ареалом цієї культури, названої так за могильником у Вельбарку на Віслі, є Південно-Східна Польща) внаслідок приходу її носіїв через Мазовію, зайняту пшеворським населенням. Після двох міграцій на територію Західної України — наприкінці II та в III ст. н. е. — носії вельбарської культури продовжують рухатись у південному та східному напрямках. До цієї просторово-демографічної експансії також долучилося пшеворське населення. Втім, ознаки обох культур поступово розчиняються в культурному конгломераті Черняхів—Синтана-де-Муреш²¹³ (названому так за відповідними пам'ятками в Україні та Румунії).

Якщо у попередній час лише верхівка варварського населення теренів України користувалася речами, притаманними грецькій і римській еліті, то у випадку з Черняховим—Синтана-де-Муреш маємо справу із постанням провінційно-римської культури, яка поширювалася на всі суспільні верстви. «Романізація» варварського світу багато в чому сприяла «варваризація» самої імперії. Варвари масово долучалися до служби у римських легіонах, діставали римське громадянство з набуттям відповідних прав. Навіть більше, на окремі племена, які проживали у пограниччі імперії, поширювався інститут феоуду, що фактично призводило до одночасного підпорядкування населення як римській, так і місцевій владі. Отже, в культурному сенсі за нової ери зникає чітке протиставлення між «цивілізованим суспільством» та «варварським світом». Політична ж організація сусідів Римської імперії стає все ієрархічнішою, а по падінні останньої призводить до формування варварських королівств. Важливим етапом таких політичних процесів стала концентрація влади у місцевих вождів — королів, за римською традицією. Зокрема, черняхівську культуру пов'язують з історично відомою «державою» Германаріха.

Різні регіони поширення черняхівської культури характеризуються різними типами поховань: кремаційних, інгумаційних або біритуальних. Відмінними також є ліпні посудини та традиції житлобудівництва на різних теренах. Це дає підстави вважати, що носіями культури були різні етнічні групи — слов'янські,

²¹³ Баран В.Д. *Черняхівська культура: за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу*. Київ, 1981; Магомедов Б.В. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Киев, 1987.

фракійські, пізньоскіфські, сарматські та готські, за політичного домінування останніх²¹⁴. У культурному сенсі їх поєднувало використання високоякісного кружального посуду різноманітних форм, який виготовляли місцеві майстри, що засвідчують численні гончарні горни, спільна «мода» на елементи одягу й прикраси (наприклад, застібки-фібули).

Зміни клімату в III—IV ст. н. е. сприяли розвитку землеробства в Степу, що зумовило просування черняхівського населення з лісостепової зони на південь. Застосування залізних наральників, використання коней і волів як тяглової сили спричинювали інтенсифікацію господарства. Злет землеробства, маркований численними знахідками тарних посудин для зберігання зерна, активізував розвиток торгівлі з античними центрами. Це засвідчують масові знахідки амфорної тари для вина та олії по всій території черняхівської культури, прикраси із золота, срібла та коштовного каміння немісцевого походження, численні скарби римських монет²¹⁵.

Державу Германаріха у 70-х роках IV ст. знищили гуни, походження яких пов'язують з людностю «хунну», відомою за китайськими джерелами. Тривалі війни імперії династії Хань з цим кочовим населенням у II ст. завершилися поразкою номадів, що призвело до так званого каскаду міграцій — рух уцілілих гунів на захід спричинив залучення до цього процесу інших кочових народів Великого Євразійського степу. З середини IV ст. їх вторгненню до Східної та Центральної Європи також сприяло значне похолодання. Міграція гунів завершилася на заході Великого Євразійського степу — у Паннонії (сучасна Угорщина), де пік їх військово-політичної могутності знаменує формування «держави Аттіли» в середині V ст.²¹⁶

Прихід кочового населення з Азії на територію України маркують зазвичай уміщені до поховань шкури коней разом із черепами та кінцівками, складені луки, трилопатеві стріли, нові деталі кінської вузди, ювелірні вироби зі вставками скла та коштовного або напівкоштовного каміння. Варто зауважити, що, зважаючи на ефект доміно у масовому переміщенні великих груп населення, чітко визначити належність пам'яток певних типів до конкретних етнічних груп досить складно²¹⁷.

Наприкінці V ст. ослаблена Римська імперія впала під натиском германських племен із півночі та кочового населення зі сходу. Разом з її наступницею — Візантією історію Європи почали творити і писати мозаїчні ранньосередньовічні королівства.

²¹⁴ Магомедов Б.В. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин, 2001.

²¹⁵ Магомедов Б.В. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья...*

²¹⁶ Павленко Ю.В., Смагулов Є.А. Гуни напередодні їх вторгнення в Європу. *Археологія*. 1993. № 1. С. 34—45; Буданова В.П. *Варварский мир эпохи Великого переселения народов*. Москва, 2000. С. 48—76.

²¹⁷ Засецкая И.П. *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.)*. Санкт-Петербург, 1994. Івченко А.В. Поява гунів у Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2003. № 2. С. 41—47.

СЛОВ'ЯНИ — НОВИЙ ЕТНОС НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Нове етнічне угруповання, яке із середини I тис. н. е. почало впливати на європейські історичні процеси тогочасся і поширилося на значних просторах, розділившись на три гілки — східну, західну й південну, звичайно, мало свою передісторію, про яку вже певною мірою йшлося вище. Та все ж слід ще раз повернутися до подій перших століть нашої ери, коли про слов'ян починають згадувати римські автори²¹⁸. Пліній Старший, Тацит і Птолемей знають їх під назвою венедів²¹⁹. Однак повідомлення про них ще досить уривчасті й туманні. І все ж можна константувати, що навіть із цих коротких занотувань загалом локалізується зона їх розселення між землями сусідів: германців (північно-західні та західні), балтів (північні), фінів (північно-східні), сарматів (південно-східні) та фракійців (південні). Проте точніше визначити венедську територію на той час досить складно — інформації явно замало, хоча у Певтингерових таблицях, подорожній карті IV ст., венеди згадуються у двох локаціях: на північ від Карпат та між Нижнім Дністром і Дунаєм. Фактично наведені вище короткі відомості про слов'ян-венедів I—IV ст. дають підстави припускати, що вони були осілими землеробами й займали певні регіони у південній частині лісової та північній частині лісостепової зони історичного ареалу України. Якесь їх частина відселилась у межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю. Цьому не суперечить і наявна археологічна інформація.

Дещо розлогіші відомості про слов'ян надають візантійські писемні джерела VI і наступних століть, коли нові сусіди

²¹⁸ Баран В.Д., *Давні слов'яни*. Київ, 1998. С. 18—28.

²¹⁹ *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. I. Москва, 1991. С. 24—25, 39, 51—55.

romeїв починають активні дії на східних кордонах імперії — у часи так званого Великого переселення народів.

Серед тогочасних авторів найповніше характеризують слов'ян готський історик Йордан та візантієць Прокопій із Кесарії. Зокрема, описуючи племена Східної Європи, Йордан помітне місце відводить готсько-венедським відносинам. За ним, венеди рішуче виступали проти готів і протягом III—IV ст. мали з ними воєнні сутички: «Після поразки герулів Германаріх (готський король. — *Авт.*) направив війська проти венетів. Останні, хоча і варті презирства через слабкість зброї, однак могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку дати відсіч. Але нічого не варта велика кількість не здатних до війни, особливо в тому разі, якщо й Бог допомагає, і багато озброєних відступає. Ці венети, як ми вже розповідали на початку нашого викладу — саме на початку переліку племен, походять від одного короля і сьогодні відомі під трьома назвами: венетів, антів, склавинів. Хоча зараз через наші гріхи вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха»²²⁰.

У науковій літературі триває дискусія щодо того, чи є анти і склавини пізнішими племінними утвореннями, що виникли в результаті поділу венедів (венетів) на дві частини із новими найменуваннями, чи ця згадка Йордана припускає тричленний поділ слов'ян, який започатковується в надрах старого венедського союзу племен. Зокрема, на думку В. Барана, вищезгадані племінні утворення є новотвором відносно того самого венедського союзу. Однак частина слов'ян все ж зберегла свою стару назву. Археологічні дослідження останніх десятиліть свідчать про те, що на території слов'янського розселення виникають дві окремі археологічні культури вже в середині V ст. Тобто в цей час антське й склавинське угруповання чітко відрізняються в матеріальному плані.

Той самий Йордан зазначав: «На північ, починаючи від місця зародження р. Вістула, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Хоч їх найменування тепер міняються відповідно до різних родів та місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами та антами... Склавини живуть від міста Новієнтуна і озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Вістули... Анти, сильніші з них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин»²²¹. Проте, якщо межі розташування склавинів і антів, окреслені Дністром і Дніпром, не викликають сумнівів, і нині на основі археологічних даних їх можна лише поточнювати, то географія міста Новієнтуна та Мурсіанського озера залишається дискусійною.

За даними іншого візантійського автора Маврикія, вищезгадані племена займали суміжні території. «Місцевості, зайняті склавинами та антами, — зазначав він, — розташовані вздовж річок, і вони так співвідносяться між собою, що між ними немає настільки великої відстані, щоб про неї варто було згадувати...

²²⁰ Йордан. *О происхождении и деянии гетов*. Москва, 1960. С. 90.

²²¹ Там само. С. 71—72.

Племена склавінів і антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, своєю любов'ю до волі. Їх ніяким чином не можна схилити до рабства»²²².

Говорячи ж про землі на північ від Середнього Подунав'я, треба зазначити, що вже у VI ст. слов'яни стабільно їх освоювали. Як свідчить Прокопій Кесарійський з цього приводу, «коли герули були переможені в бою з лангобардами і повинні були піти з місць проживання батьків, то одні з них... поселилися в країнах Іллірії, останні не захотіли ніде переходити річку Істр, а влаштувалися на самому краї заселеної землі. Очолені багатьма вождями царської крові, вони перш за все пройшли підряд через усі слов'янські племена, а потім через великий пустельний район і досягли країни так званих варнів»²²³. Отже, за даними процитованого автора, у VI ст. простори між Середнім Подунав'ям і Прибалтикою, включно з українським сегментом, були заселені якраз слов'янами, які концентрувалися в окремих об'єднаннях.

Анти, за писемними джерелами, займали території на південний захід від склавінів та на північ від кочовиків-утригурів. Той самий Прокопій пише: «Народи, які тут живуть, у давнину називалися киммерійцями, тепер звуться утригурами. Північніше від них (утригурів) займають землі незліченні племена антів». Але сама назва «анти» проіснувала недовго — лише до початку VII ст. Востаннє їх згадує Феоділакт Самокатта, який жив і писав у першій половині цього століття. Зокрема, він описує під 602 р. один із епізодів аваро-антських війн, коли анти зазнали поразки і вже далі не згадувалися в історичних хроніках. Проте вони не могли бути знищені ворогами-кочовиками, а певно, надалі змішалися зі склавінами й прийняли загальну назву «слов'яни». Нині на території лісостепової частини Подніпров'я, де саме й проживали анти, відкрито численні пам'ятки пеньківської слов'янської археологічної культури, а у південній зоні її ареалу — юртоподібні житла та захоронення тюркських кочовиків.

Склавіни / слов'яни, назва яких поступово поширилась на всі племена цього етнічного угруповання, у перші століття другої половини I тис. вийшла на південні межі старих венедецьких земель. Прокопій Кесарійський обидва вищезгадані народи бачив як одне ціле: «Колись навіть ім'я у слов'ян та антів було одне й те ж», — зазначав він²²⁴. Північні та східні кордони слов'янського розселення візантійським авторам були невідомі (вони їх просто не цікавили), а побутові умови життя, за тими ж Йорданом та Маврикієм, характеризувалися стисло — живуть у болотах і лісах.

Оцінюючи ж загалом свідчення Йордана і Прокопія про слов'ян, слід мати на увазі, що вони датуються серединою VI ст., а тому відображені у них події стосуються давніших часів, очевидно, кінця IV — першої половини V ст., коли, зокрема, відбувалось військове протистояння між готським зверхником Вінтарієм і слов'янським вождем Божем. Вищезгадані та деякі інші писемні джерела

²²² *Свод древнейших письменных известий...* С. 369, 377.

²²³ Прокопий из Кесарии. *Война с готами*. Москва, 1950. С. 297—298.

²²⁴ Там само.

VI ст. чітко фіксують слов'ян на лівому березі Дунаю, відзначаючи їхні набіги на прикордонні райони Візантійської імперії по всій середній течії цієї великої ріки. Десь наприкінці VI — на початку VII ст. слов'яни поступово осідають на її правому березі, але на цей момент подальші історичні події нас також не цікавлять.

Та досить важливою видається інформація про них, яку наводить той самий Прокопій; і стосується вона рівня розвитку тодішнього їхнього суспільства. Якраз це і заслуговує на нашу увагу. «Адже племена ці, склавіни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і від того у них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно», — занотовують не набагато віддаленіші від описуваних подій візантійські наративи. І продовжують: «А також однаково й інше, можна сказати все, у тих та інших, й встановлено здавна у цих варварів. Адже вони вважають, що один із богів — творець блискавки — якраз він єдиний володар усього, і йому приносять в жертву биків і всяких жертвних тварин. Передбачення вони не знають і взагалі не визнають, що воно має яке-небудь значення, принаймні у відношенні людей, але коли смерть вже у них в ногах, охоплені чи вони хворобою чи виступають на війну, вони дають обіцянку, що якщо обійдуть її, зараз же влаштують богу жертву за своє життя; а уникнувши [смерті] жертвують, що пообіцяли, й вважають, що цією ж жертвою купили собі спасіння. Одначе, шанують вони і ріки, і німф, та деякі інші божества, і приносять жертви також і їм усім, і при таких-то жертвах творять гадання. А живуть вони в жалюгідних хижах, розмішуючись далеко один від одного і кожен міняючи наскільки можливо часто місце поселення. Вступаючи ж у битву, більшість йде на ворогів пішими, маючи невеликі щити та списи в руках, панцира ж ніколи на себе не зодягають; деякі ж не мають [на собі] ні хітона, ні [грубого] плаща, але, використовуючи лише штани, прикривають соромні місця, так і вступають в бійню з ворогами. Є у тих та інших і єдина мова, зовсім варварська. Та й зовнішньо вони один від одного нічим не відрізняються, адже всі вони й високі, й досить сильні, тілом же і волоссям не дуже світлі й не руді, зовсім не схильні й до чорноти, але всі вони дещо червонуваті. Стиль життя [іх] грубий та простий, як і у масагетів (гунів. — *Авт.*), і, як і ті, вони постійно покриті грязюкою, — притому, вони менше всього підступні чи зловредні, але й у простоті [своїй] вони зберігають гунський норів. Та й ім'я раніше у склавинів і антив було одне. Адже і тих і інших здавна звали “спорами” (розсіяними. — *Авт.*), як і від того, думаю, що вони населяють країну, роздрібно розмістивши власні житла»²²⁵. Звичайно, для культурного візантійця майже всі народи, що його оточують, були «варварськими» і відрізнялися від ромеїв лише у гірший бік. Однак потрібно все ж зазначити, що наведена тут інформація для нас є безцінною.

Істотно доповнюють її археологічні матеріали, кількість яких з часом лише збільшується. Нині на території Східної Європи виділено п'ять груп слов'янських пам'яток раннього середньовіччя, які датуються в межах V—VI або V—VII ст. Це колочинська, пеньківська, прасько-корчацька, дзедзицька та іменьківська

²²⁵ *Свод древнейших письменных известий...* С. 183—185.

археологічні культури. Деякі з них, безсумнівно, належать історичним слов'янам, відомим (що вже було показано вище) під назвою венедів, склавинів та антів (дзедзицька, прасько-корчацька, пеньківська), іншим ще бракує писемного визначення. Найбільшою за географією поширення й центральною серед них є прасько-корчацька культура. У вищезгаданий час її носії займали територію від Прип'яті й Середнього Дніпра на північному сході і до Дунаю на півдні. Течією цієї ріки представники даної групи населення підіймалися аж до її верхів'їв і заходили в межиріччя Ельби та Заале в Німеччині.

Зайнята ними була Правобережна Україна та прип'ятські райони Білорусі, східні райони Південної Польщі; на південь від Карпат — Молдова, Румунія, українське Закарпаття, Угорщина, Словаччина, Моравія і Чехія; ті самі території межиріччя Ельби та Заале в Німеччині. Такий величезний ареал розселення прасько-корчаківців слугує незаперечним свідченням існування великого угруповання слов'янських племен на дунайських кордонах Візантії.

Поряд із вищезгаданими поселеннями прасько-корчацької культури — на південь і схід від них — розташовувалися пам'ятки пеньківської археологічної культури, витягнуті широкою смугою з північного сходу на південний захід від верхів'їв Сіверського Дінця через Середнє Подніпров'я до Попруття. Далі на південь, у Нижньому Подунав'ї (на території сучасної Румунії), схрещувалися потоки прасько-корчацьких та пеньківських пам'яток — археологічного еквівалента антів. Носії цієї археологічної культури, крім лісостепового Лівобережжя України, займали південну частину Поділля на відтинку нижньої частини Середнього та верхньої частини Нижнього Дністра.

Сама назва антів має іраномовне походження. Так називало подніпровських слов'ян належне до цієї мовної групи населення степової зони. Генеза етноніма «анти» сягає пізньоримського періоду, коли слов'яни Українського лісостепу та скіфо-сармати входили до складу спільного багатоетнічного утворення — носіїв археологічної черняхівської культури, до якої також належали ще й германці-готи та частина фракійців. На думку лінгвістів, слов'янізовані скіфо-сармати причетні й до самої назви «анти». Цей етнонім за своєю семантикою означав «кінець», «край», «окраїна». Саме ці землі як для скіфо-сарматів, так і для слов'ян були «окраїнними».

Лівобережжя Верхнього Дніпра — басейни Десни, Сейму, верхів'я Сули, Псла, а також Сіверського Дінця — займають пам'ятки колочинської культури. Саме її найвіддаленіша на північ від Візантії та належних їй провінцій географічна локація і спричинилася до того, що група населення, яка й створила цю культуру, не отримала імені в писемних джерелах. Археологія також не має можливості визначити цей етнонім, але вона беззаперечно засвідчує, з одного боку, господарсько-культурну спільність, відображену пам'ятками матеріальної культури, а з іншого — констатує наявність у колочинських старожитностях її слов'янських та балтських елементів.

У зв'язку з тим, що пам'ятки іменьківської археологічної культури в російському Поволжі та дзедзицької на території Польщі не стосуються безпосеред-

ньо теми цього видання, залишимо їх поза увагою. Акцент же переноситься на грандіозну подію середини I тис. — так зване Велике переселення народів, до якого тогочасні мешканці історичних обширів сучасної України мали прямий стосунок. Якраз тоді відбувався поділ слов'ян на етнічні угруповання, які, залежно від історичних обставин, заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів.

Виходячи насамперед з археологічних джерел, маємо підстави стверджувати, що склавини, представлені празько-корчацькою культурою, стали не лише пращурами українського народу, а й основним компонентом пращурів словаків, морав'ян, чехів та українсько-польського населення у Верхньому Повісленні. Поляки середньої та північної частини сучасної Польщі мали свої історичні витоки, що сягали дзедзицької культури. Пеньківські старожитності антів на території України були далі інтегровані празько-корчацькою культурою. Це змішане антсько-склавинське населення «породило» сіверян — пращурів лівобережних українців. Та частина антів, що принесла з собою пеньківську культуру на Балкани, стала основою болгарської, сербської, хорватської та інших етнічних груп південних слов'ян. Пращурами білорусів і росіян було населення, представлене у той період колочинською та деякими іншими археологічними культурами, які тісно контактували з балтським та фіно-угорським субстратом північніше сучасних українських теренів, і тут також не розглядаються²²⁶.

Подальші події ранньослов'янської історії висвітлюються вже у вітчизняних писемних джерелах, передусім — у «Повісті временних літ», що опинилась в основі численних літописних списків, зокрема Іпатіївського²²⁷. Тож за названим давньоруським літописом, «по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєви, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, [од того], де сіли, на котрому місці».

І хоча нині «дунайська прабатьківщина» та дальше розселення слов'ян, з погляду багатьох дослідників, є винятково науковою конструкцією, загалом викладення інформації Нестором та його послідовниками не викликає принципових заперечень (за винятком деяких деталей географічного порядку). «Так само й ті слов'яни, — констатує давньоруський літописець, — прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші древянами, бо сіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони назвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город і назвали його Новгородом. А другі сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські племена.

[...]

²²⁶ Баран В.Д. *Давні слов'яни...* С. 31—32, 50, 54, 69—70, 88.

²²⁷ *Літопис Руський за Іпатським списком* / пер. А.Є. Махновця. Київ, 1989. С. 2—11.

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до тих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому Щек, а третьому Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, від чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими і тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником. Бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: “На перевіз на Київ”. Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, — якого я не знаю, [як не знаю] при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли вертався він назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Та що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він скінчав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончались.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в древлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од тих же [полочан на схід (?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же город є — Смоленськ, бо тут сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід (?) од них... Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, — бо сидять вони по [ріці] Бугу, а потім вже волиняни».

Таке довге цитування пояснюється тим, що в цьому літописному фрагменті маємо інформацію не лише географічного порядку, а й деякі дані про соціальний устрій тогочасного східнослов'янського населення (насамперед — на землях сучасної України).

Однак на цьому свідчення автора літопису в його вступній і недатованій частині не закінчуються (хоча й певною мірою повторюються): «Поляни, що жили особно, як ото ми казали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а древляни теж [пішли] від слов'ян і називалися древлянами. Радимичі ж вятичі [походять] од ляхів. Бо було ж в ляхів два брати — [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому Бугу] і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки “Великия Скіфія”.

[Усі племена] мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожен — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали... А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного... А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослов'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весіль не було в них, а ігрища межі селами... А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон».

Пояснення ще однієї задовгої цитати аналогічне попередньому: йдеться про отримання безцінної інформації про взаємовідносини у ранньослов'янському суспільстві, яку неможливо виявити з інших джерел (її просто немає априорі). Звичайно, у цьому випадку слід відзначити і місцевий «патріотизм» літописця-киянина, який бачив «тріску в чужому оці на відміну від колоди у своєму». Суб'єктивізм майже завжди містився в «об'єктивній» оцінці будь-якої події чи явища конкретним індивідуумом стосовно власних сусідів. Але для нас безцінною є вся наведена вище інформація для загальної оцінки стану східнослов'янського суспільства на етапі його еволюційного поступу від первіснообщинних форм до формування цивілізаційних засад і поступового переходу до створення державних структур.

Механізм становлення соціально стратифікованого суспільства укладається у цілком конкретизовану схему. Як ми вже бачили, інтенсифікація матеріального виробництва (поліпшення обробітку землі, розвиток різних ремесел і промислів тощо) спричинилася до появи регулярного додаткового продукту, що відкрило можливість для використання одними людьми виробничого потенціалу інших. Узурпація влади «сильними світу цього», що зі свого боку призвело до соціальної диференціації суспільства, стала причиною майнового розколу, відчуження того самого додаткового продукту на користь соціальної верхівки й відповідного підпорядкування їй залежних верств рядового люду²²⁸. У питанні про перехідний період від первіснообщинних структур до соціально стратифікованих, на якому, власне, і відбуваються ці процеси, різними дослідниками продукуються досить розбіжні судження. Звичайно, це пов'язано з тим, що перехідні епохи виявляються в методологічному відношенні найскладнішими для цілісного осмислення. Загальною ознакою всіх перехідних періодів від однієї до іншої цивілізаційної форми можна вважати незавершеність еволюційних процесів та утвердження нових категоріальних характеристик²²⁹.

²²⁸ Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. *История первобытного общества*. Москва, 1974. С. 157.

²²⁹ Жуков Е.М. *Очерки методологии истории*. Москва, 1980. С. 136.

Як правило, у різних наукових концепціях перехідний період від первісності до цивілізації ототожнюється або з останньою фазою того еволюційного циклу, що добігає свого кінця, або з початками нової епохи. Дехто вбачає специфіку перехідного етапу в тому, що він взагалі не належить до жодної із глобальних систем, які об'єктивізують той чи інший стан людського суспільства. На наш погляд, найперспективнішою є пропозиція вбачати особливість перехідних періодів у тому, що саме у час, який хронологічно збігається з кінцевими та початковими етапами великих цивілізаційних зламів, найочевидніше виявляються ті тенденції, які й забезпечують перетікання традиційних форм суспільної організації у нові, якісно модифіковані ²³⁰.

Зокрема, на заключному етапі первісної історії викристалізовується процес становлення приватної власності, формуються соціальні страти, а також зароджуються основи державних структур, натомість вже на початковому етапі цивілізаційної ери сама держава, хоча б і така, що ще перебуває в стані аморфності, стає фактором відторгнення залишків первісного суспільного устрою і зміцнення нового способу організації господарських систем та виробничих відносин. Стосовно першої східнослов'янської держави про це писав ще Л. Черепнін: «...гене́за феодалних суспільних відносин захоплює дві формації, починаючись з останньої стадії первіснообщинного ладу і закінчуючись ранньою стадією ладу феодалного» ²³¹. Прогресивність нового провідного господарського укладу, підтримка й зацікавленість у його розвитку з боку надбудовних інституцій сприяли ефективності перебігу нових процесів та відносно швидкому відмиранню рудиментів архаїки. Власне, перехід від старих первісних до нових цивілізаційних структур низка науковців розглядає як соціальну революцію ²³².

Виявлення часу зародження кардинальних змін у розвитку конкретного первісного суспільства, зокрема й східнослов'янського, є досить важливим. І далеко не другорядним показником цього, на думку багатьох учених, є поява рабства, що її Л. Морган темпорально співвідніс із вищим ступенем варварства. До того полонених, які надалі становили основну масу рабів, фізично знищували або ж використовували для жертвоприношень під час проведення релігійних обрядів ²³³.

Переходячи безпосередньо до розгляду з такого контексту історії східних слов'ян, потрібно зазначити, що початок другої половини I тис. н. е. якраз і став часом, коли завершувався останній період праслов'янського світу і відбувався розподіл єдиного мовного комплексу на окремі відгалуження. На східноєвропейських землях саме тоді розпочинається процес становлення нової етнокультурної та соціально-економічної спільноти, де провідну роль вже відіграють слов'яни,

²³⁰ Жуков Е.М., Барг М.А., Черняк Е.Б., Павлов В.И. *Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса*. Москва, 1979. С. 106.

²³¹ Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. *Пути развития феодализма*. Москва, 1972. С. 146.

²³² Жуков Е.М. *Очерки методологии истории...* С. 127—128.

²³³ Морган Л. *Древнее общество*. Ленинград, 1934. С. 48.

які в більш ранній римський час не створили тут окремої культури, а входили, як і інші етнічні угруповання Південно-Східної і Середньої Європи, до загальної культурної моделі, що виникла під впливом провінційно-римської культури²³⁴.

Про конкретний час початку вищезгаданого перехідного періоду в еволюційному поступі східнослов'янського суспільства в бік цивілізації були й нині є різні гіпотези — його пов'язують з першою половиною, серединою, кінцем I тис. н. е. Однак залишається поза увагою уточнювальний критерій зародження такого процесу, як поява рабства. Прокопій Кесарійський чітко висловився з цього приводу: «Так склавини завжди вбивали усіх, хто [їм] зустрічався. Але нині, починаючи з цього моменту, й вони, і ті, з іншого загону, начебто сп'янівши від крові, вирішили взяти у полон деяких із тих, хто потрапив до них у руки, і тому всі вони повернулися додому, гонячи із собою численні тисячі полонених»²³⁵. Перед нами приклад початкової форми работоргівлі — відведення у полон з метою подальшого отримання викупу (рабство ще було тимчасовим). Таке ставлення переможців до переможених було наслідком натурального господарювання й низького на той час рівня розвитку виробничих потужностей. Праця залежних ще давала замало економічної вигоди. І все ж це були паростки нових взаємовідносин між окремими індивідами.

Поява рабства у слов'ян у VI ст. дає змогу якраз цим часом датувати зародження нових військово-демократичних традицій суспільної взаємодії. Проте майбутні кардинальні зміни, імовірно, стали вже згадані вище готівсько-антські війни кінця IV — початку V ст.²³⁶ Якраз у цей час слов'яни, що до того перебували у підлеглому стані, після розгрому готів гунами зробили спробу змінити на свою користь ситуацію, яка раніше склалася на теренах Південно-Східної Європи, зокрема в межах українського історично сформованого обширу. І хоча боротьба тоді закінчилася поразкою антів, сама спроба об'єднатися у військовий союз на чолі з вождем на ім'я Бож (чи Боз) свідчить про істотні зміни у житті слов'янських громад. Можна допускати, що після страти цього лідера та його найближчого оточення ще слабке антське племінне угруповання на певний час розпалося. Упродовж майже усього V ст. візантійські джерела не згадують про слов'ян — вони ще не становили реальної загрози для імперії. Часи, коли Візантія отримала нового вагомого супротивника, настали дещо пізніше.

Матеріали розкопок пам'яток перших століть другої половини I тис. й етнографічні паралелі дають підстави для твердження про функціонування тоді у східнослов'янському середовищі первісної сусідської, або праселянської, громади, яка стадіально була перехідною від первісної до селянської у класичному, соціально стратифікованому суспільстві²³⁷. У цей час сім'я ще не мала еконо-

²³⁴ Баран В.Д. *Черняхівська культура...* С. 176.

²³⁵ *Свод древнейших письменных известий...* С. 195.

²³⁶ Йордан. *О происхождении и деянии гетов...* С. 115, 320.

²³⁷ Семенов Ю.И. О стадияльной типологии общины. *Проблемы типологии в этнографии.* Москва, 1979. С. 84.

мічної незалежності. Господарським осередком суспільства виступали групи індивідів, які мали колективну власність. Рід у цей час належав до структур надбудовного порядку, що, зокрема, знайшло відображення у деталях поховальної обрядовості — небіжчика кремували на загальному для всіх членів громади місці, а у проведенні самого ритуалу найближчим родичам відводилася лише символічна роль (вони сумували за небіжчиком, тоді як вся громада виконувала основні обрядові дії).

В останні десятиліття з'явилися публікації, у яких автори, вивчаючи закономірності переходу різних спільностей від варварства до цивілізації, доводять існування того особливого стану, за якого більшість населення вже була відсторонена від управління конкретним суспільством (зокрема і східнослов'янським). Такий стан розвитку людських колективів нині характеризується як період вождівства (англ. *chiefdom*), коли вже існує майнова і соціальна нерівність, але ще не було легалізованого апарату присилування²³⁸. Про таку форму соціальних відносин вже коротко згадувалося вище.

Ієрархію взаємовідносин між індивідами різного статусу на тому етапі соціальної еволюції можна проілюструвати прикладом тогочасної Скандинавії, як це було зроблено С. Стурлусоном. За його оповіддю, під час перебування шведського і норвезького конунгів у будинку заможного землевласника — бонда Акі, останній більше уваги приділив норвежцю Гаральду Прекрасноволосому, що зовсім не сподобалося шведському військовому зверхнику Ейріку, який на прощання повідомив господарю про своє незадоволення та й ще нагадав, що Акі є його людиною. У відповідь згаданий бонд заявив: «Ти ось нагадуєш мені, що я твоя людина, але я знаю тільки, що не меншою мірою ти моя людина»²³⁹. Розгніваний такою відповіддю конунг зарубав господаря і поїхав з його садиби, та сама відповідь багатого, але все ж рядового общинника свідчить про ще значний вплив первісної ідеології на світогляд мас перехідного періоду. Це, звичайно, було слідством незавершеності процесу соціальної диференціації — усі начебто рівні між собою. Водночас, за інформацією того самого скандинавського автора, часто конунги на загальних зборах — тунгах — зверталися з різними проханнями щодо надання їм владних привілеїв, однак фактично вже обходилися без згоди більшості й спиралися на власні військові контингенти.

Спільноти східних слов'ян VIII—IX ст. (спочатку племена, а потім їх союзи), очевидно, перебували саме на такій стадії свого розвитку. На території сучасної України, за даними літописного сказання, їх відомо шість: поляни у Середньому Подніпров'ї, сіверяни на Дніпровському лівобережжі, древляни на землях Східної Волині, волиняни (чи бужани) на Волині Західній, хорвати у Прикарпатті та уличі на Нижньому Дніпрі. Проте саме поляни перебрали першість у процесах формування державних структур і утвердження назви нової країни. Як зазначав той самий літопис, «...поляни, яких нині звать русь».

²³⁸ Бунятян К.П. *Давнє населення України*. Київ, 1999. С. 139—144.

²³⁹ Стурлусон С. *Круг земной*. Москва, 1980. С. 50.

Нові історичні реалії зумовили зміни і в матеріальній культурі автохтонів: на правобережжі Дніпра до Карпат, Буковини і верхів'я Вісли утворюється нова райковецька культура, а на лівобережжі — близька до неї роменська. Обидві вони мали перехідні стадії: сахнівську на Дніпровському правобережжі та волинцівську — на лівому березі Славутича. Тепер вони представляли не склавинів і антів, а їхніх нащадків, відомих під вищезгаданими назвами²⁴⁰. Найпроблемнішим виявилось встановлення зони розселення згаданих вище спільнот-лідерів. Нині перспективною і логічною видається пропозиція В. Петрашенка, що до території полян, крім київсько-канівського Подніпров'я, а також Переяславщини, потрібно додати ще й пониззя Десни. Полянам належали волинцівсько-сахнівські старожитності цієї території, особливість яких відображує чіткий зв'язок із Хозарією через салтівсько-маяцьку археологічну культуру²⁴¹.

Наявний на сьогодні в розпорядженні дослідників археологічний та письменний джерельний матеріал робить логічним припущення, що полянське об'єднання від самого початку своєї історії формувалося на різноплемінній основі. Так, основний полянський центр — місто Київ — уже на початках свого існування мав міжплемінний характер. Близьке територіальне розміщення в контактній зоні різних племінних груп та їх поступове змішування сприяло швидкій соціальній еволюції, руйнуванню старих родових устоїв, руху в бік цивілізації, аніж у сусідів, що формувалися на одній племінній основі.

Загалом нині етнографічні особливості східнослов'янського світу чіткіше проступають у межах достатньо великих регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних племен. Це зумовлено насамперед різними географічними чинниками, а також сусідством етнічно іншого населення. Специфічні умови перебування слов'ян у різних землях і соціально-економічний розвиток останніх призвели до того, що в історично-географічному сенсі, крім «руської зони», з'явилися ще й «новгородська» та «заліська». Інтеграційні процеси у східнослов'янському середовищі в різних регіонах спричинили формування спочатку кількох протодержавних утворень, які потім оформились у два суперсоюзи: так звану північну федерацію та південну «Руську землю» в Середньому Подніпров'ї.

²⁴⁰ Баран В.Д. *Давні слов'яни...* С. 90.

²⁴¹ Петрашенко В.О. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян. *Старожитності Русі-України*. Київ, 1994. С. 186.

КИЇВСЬКА РУСЬ
В ПОЛІТИЧНИХ
І СОЦІО-
КУЛЬТУРНИХ
ВИКЛИКАХ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

РОЗДІЛ 8

Здобуття імені та «землі»

•

РОЗДІЛ 9

Укорінення

•

РОЗДІЛ 10

Основи державної системи

•

РОЗДІЛ 11

Цивілізаційний вибір

•

РОЗДІЛ 12

Час випробувань і звершень

•

РОЗДІЛ 13

Хистка рівновага

•

РОЗДІЛ 14

Лінія розламу

ЗДОБУТТЯ
ІМЕНІ ТА «ЗЕМЛІ»

Перші відстеження Русі. Ранньодержавне об'єднання, що виникло на берегах середньої течії Дніпра на рубежі IX—X ст., стало відоме у середньовічному світі під ім'ям Русь. Ця назва не слов'янського, а скандинавського походження. Найдавніша згадка про неї заховалася у звіті так званих Бертинських анналів (*Annales Bertiniani*) — урядового літопису французьких королів про прийом імператором франків Людовиком Побожним послів візантійського імператора Феофіла (829—842). У складі цього посольства, що прибуло 838 р. до імператорського двору в Інгельгейм, було, за свідченням хроніста, «трохи людей, які казали, що вони, себто нарід їх, зветься рос (Rhos)». Феофіл просив, «щоб з ласки імператора ці люди могли мати можливість повороту й заповоги по всій його імперії, бо дорогу, якою вони прийшли до нього в Константинополь, мали вони серед варварських, надзвичайно диких і великих народів, так що він (Феофіл) не хоче, щоб вони нею верталися, аби не попалися, часом, в біду»¹. Тут з'ясувалось, що ці люди — свєони (*gentis esse Sueonum*), тобто шведи, тож тих, хто назвався русами, запідозрили у тому, що вони не послы, а лазутчики. Як би там не було, ця найдавніша згадка про русів у поєднанні з археологічними матеріалами свідчить про те, що вони були не тубільним народом Східної Європи, а вихідцями зі Скандинавії, що знайшли собі вже нову «вітчизну»². Їхня пуповина обірвалася на Аландських островах у Балтійському морі.

¹ *Annales Bertiniani* / Hrsg. von G. Waitz. Hannover, 1883. S. 19. Укр. переклад: Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. *Твори у 50 т.* Т. 6. Львів, 2004. С. 25.

² Толочко А. *Очерки начальной руси.* Киев; Санкт-Петербург, 2015. С. 112—159.

Пошук відважними і підприємливими варягами джерел збагачення спонукав їх до об'єднання і утворення мобільних воєнних загонів, що проникали на землі східного берега Балтійського моря і далі в глиб Євразійського континенту. З другої половини IX ст. археологія фіксує виникнення в низці ключових пунктів річкової мережі півночі Східної Європи торгово-ремісничих поселень, що різко відрізняються від поселень місцевих слов'янських чи фінських племен. Найвідоміші серед них — так зване Рюрикове городище на Волхові, Тимерево (поблизу сучасного Ярославля) і Сарське городище (поблизу Ростова) на Верхній Волзі, Гньоздово (поблизу Смоленська) на Верхньому Дніпрі; до дещо давнішого часу відносять зародження поселення в Ладозі (при впадінні Волхова в Ладозьке озеро). Усі вони характеризуються етнічно змішаним населенням, в якому чітко представлений скандинавський компонент, з яскраво вираженим ухилом у міжнародну торгівлю, що виявлялось у великій кількості візантійських, західноєвропейських, східних імпортованих (особливо арабського монетного срібла).

Археологічні знахідки на цих поселеннях, а також на приналежних до них великих курганних могильниках дають змогу відтворити неповторний культурний вигляд їхніх мешканців. З одного боку, це предмети озброєння — шоломи, мечі з каролінгської Європи і т. д. З іншого — атрибути торговельної діяльності, передусім — вагові гирьки і ваги для тонкого зважування дорогоцінних металів, так само як і самі ці метали у вигляді монетного срібла або золотих чи срібних ювелірних прикрас. Крім того, у наявності досить дорогі імпортовані предмети побуту: кістяні гребені з металевими накладними рукоятками, скандинавські фібули (застібки для плаща), скляні вироби тощо. Ці старожитності залишені, безсумнівно, військово-торговими дружинами, головним заняттям яких була далека торгівля. З цією метою вони оселялися в зручних місцях річкової системи, що давало їм змогу добиратися до ринків Візантії й Арабського халіфату по Волзі та знаменитому шляху «з Варяг у Греки».

Перед нами археологічні сліди тієї самої русі IX ст., яка саме в цей час і навіть дещо раніше з'являється на сторінках писемних джерел — грецьких, латинських, арабських — то у вигляді військових ватаг, що припливають на кораблях і грабують узбережжя, то як добропорядних торговців. Процес проникнення військово-торговельних дружин скандинавів у Східну Європу почався ще наприкінці VIII ст., але до другої половини IX ст. набув уже досить розвинених організаційних форм, знаходячи відображення в матеріалах археології³.

Рюрикова легенда. Для старокиївського літописця початку XII ст. вихідним пунктом постановля Русі стала літературна імпровізація на тему «покликання із-за моря» новгородськими словенцями, кривичами та іншими племенами північного заходу Східної Європи групи варязьких «менеджерів» під проводом Рюрика. Його прихід з руссю до новгородських словен описаний у «Повісті временних літ» під 862 р.: «И идаша за море къ Варягом к Руси . сице бо ся захууть и . варязи

³ Duczko W. Rus Wikingow. *Historia obecności Skandynawów we wczesnosredniowiecznej Europie Wschodniej*. Warszawa, 2007.

суть . яко се друзи зъвуться Сwei . друзи же Оурмане . Англыане друзии Гъте . тако и си рѣша . Русь . Чюдь и Словѣни . и Кривичи . вся земля наша велика и обильна . а наряда в ней нѣт . да поидѣте княжить и володѣти нами . и избѣрашася 3 братья . с роды своими . и пояше по собѣ всю Русь и и придоба старѣишии Рюрикъ сѣде в Новѣгородѣ . а другии Синеоусъ на Бѣлѣозерѣ . а третии Изборьствѣ . Трувор и от тѣх Варягъ прозвася Руская земля»⁴.

Для багатьох народів доновітньої доби, як зауважує відомий англійський соціолог Е.Д. Сміт, межа між міфом та історією була розмитою, а то й узагалі її не існувало⁵. У полоні такої архаїчної схеми й досі залишається російська історіографія, поділяючи сформульовану свого часу О. Шахматовим гіпотезу про те, що літописне «Сказання про покликання варязьких князів» належить перу упорядника Новгородського літопису середини XI ст., звідки пізніше було внесене в київський Початковий звід 1090-х років і розвинене в повному обсязі в першій редакції «Повісті временних літ» 1114 р.⁶ Його первинне ядро, за вченим, становила оповідь про Рюрика, що начебто виникла у скандинавському дружинному середовищі ще в IX ст. Вбрана спочатку в поетичну форму хвалебної пісні (драпу), ця етіологічна легенда за час її усного побутування в Новгороді протягом X ст. була переосмислена в «Сказання про покликання» (соціогенетичну легенду) і в такому вигляді вперше набула літературної плоти у Новгородському зводі 1050 р.⁷ Між тим, ідея ранньої основи Новгородського першого літопису, в початковій частині якої сформувався, на загальну думку, давніший, ніж у «Повісті временних літ», наратив, останнім часом обґрунтовано заперечується⁸. Потребує перегляду і питання про час створення «Сказання» та походження його джерела, звідки, як вважають, взято імена Рюрика та його братів.

Рюрик — головна постать у ланцюзі історичної реконструкції генеалогії князівської династії на Русі. Ця легендарна постать визнається реальною і до-

⁴ Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРЛ). Т. 1. Москва, 1962. Стб. 19—20. У Новгородському першому літописі молодшого ізводу ця розповідь представлена дещо в іншому вигляді. Вміщена в статті 6363 (854) р., вона об'єднана з низкою інших повідомлень з ранньої історії Русі, хронологічно віднесених до «часів Кия і Щека і Хорива» (див.: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950. С. 106—107).

⁵ Сміт Е.Д. *Національна ідентичність* / пер. з англ. П. Тарашука. Київ, 1994. С. 31.

⁶ Шахматов А.А. Сказание о призвании варягов. *Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН*. Санкт-Петербург, 1904. Т. 9. Вып. 4. С. 284—365.

⁷ Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлении древнерусских летописцев XI — начала XII в. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год*. Москва, 2008. С. 60, 74—75.

⁸ Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод. *Palaeoslavica*. Vol. XI. Cambridge, Massachusetts, 2003. С. 5—35; Толочко А.П. *Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста* (Ruthenica. Supplementum 2). Киев, 2009. С. 49—53; Толочко П.П. Киевские истоки и традиции новгородского летописания XI—XIII вв. *Киев и Новгород в X—XIII вв.: Исторические очерки*. Киев, 2018. С. 173—194; Аристов В.Ю. *Алексей Шахматов и раннее летописание: метод, схема, традиция*. Киев, 2018.

волі респектабельною історичною особою, скандинавом за походженням. Його традиційно відносять до династії Ск'єльдунгів, найдавніших данських конунгів, нащадків легендарного Ск'єльда — сина самого Одина.

Спроби обґрунтувати думку про належність літописного Рюрика до династії правителів Ютландії, зокрема ототожнити його з відомим за анналами Франкської імперії ютландським конунгом Рориком, який був у IX ст. правителем частини Фрісландії на західному узбережжі Північного моря, попри старання багатьох істориків, не знаходять підтримки у сучасній науці. Вагомих підстав для ототожнення цих двох персонажів історії ранньосередньовічної Європи, як демонструють новітні дослідження⁹, у джерелах не виявляється.

Світосприйняття давньоруських літописців і книжників було орієнтоване передусім на біблійні зразки та події Священної історії. Священна історіософія Біблії диктувала їм схему всесвітньо-історичного процесу й була джерелом осягнення минулого своєї країни, її ролі і місця у тогочасному світі. Ось чому оповідальні парадигми і формули літописних текстів, особливо тих, що відображають ранню історію Київської Русі, не стільки відтворюють конкретний зміст тієї чи іншої події, скільки є символічним образом, чи радше прообразом, у якому слід шукати вказівок на майбутнє вселенське покликання країни та її співпричетність до подій і явищ Священної історії.

Випадок Рюрика не став винятком. Він символічно уподібнюється старокіївським книжником біблійному пророку Мойсею: той вивів євреїв з Єгипту, а Рюрик — *русь* із «замор'я»; Мойсей провів майбутнє колін Ізраїлевих, але в землю обітовану не увійшов (Рюрик не правив у Києві); своїм наступником перший призначив Ісуса Навина, другий передає свого єдиного малолітнього сина Ігоря під опіку Олега. Якщо ім'я пророка Мойсея тлумачити як «взятий (врятований) з води, то Рюрик теж певною мірою узятий з неї — із «замор'я», з водних просторів»¹⁰. До цього варто додати ту вельми знакову обставину, що київська літописна традиція починається і закінчується Рюриком. Літописна стаття 1199 р., якою завершується Київський літопис, містить розгорнуту похвалу київському князю Рюрику Ростиславовичу. У ній, серед іншого, стверджується, що за княжіння цього Рюрика Київська держава («держава самовладна к Богу изваяна») прикрашається славою, «паче звѣздъ небесныхъ . не токмо и в Руских . концехъ вѣдома . но и соущимъ в морѣ далече . во всю бо землю изиидоша по пророку . богомирная словеса твоя (Пс. 18, 5) христолюбовная дѣла . ими же о всихъ владыка . твои славятся . да видѣвши бо вѣща еувангелисть . дѣла ваша добрая . прославяты отца нашего иже есть на небесахъ (Мф. 5, 16) . от днѣ бо мнозии боголюбци познаются . безъ дѣности теши во слѣдъ тебе ревнующе . обрѣтше ты

⁹ Яманов В.Е. Рорик Ютландский и летописный Рюрик. *Вопросы истории*. 2002. № 4. С. 127—137; Лушин В. Рюрик. *Древняя Русь в IX—XI веках: контексты летописных текстов*. Зимовники, 2016. С. 11—31.

¹⁰ Лушин В. Рюрик... С. 12—13.

проводника . яко Моисѣа . новии сеи Израиль . изводящаго . из работы немилосръдиа и от мрака скоупости»¹¹.

Легенда про «улаштовувача» Руської землі, який колись прийшов із «замор'я», народилася, імовірно, у Видубицькому монастирі з метою звеличення щедрого його покровителя — Рюрика Ростиславича. Цей київський князь, як зауважував М.С. Грушевський, «носив те ж ім'я, що й той варязький ватажок, котрого літописна версія Сильвестровської редакції [«Повісті временних літ»] зробила родоначальником київської династії. Може бути, що се й піддало гадку комусь з братії, може сьому нашому молодому книжникові, піднести добродієві-Рюрику відпис літопису як вияв вдячності монашої громади. Правда, що в кінцевій похвалі, яка мала грати ролю, так би сказати, супровідної адреси, про се нічого не сказано, тільки подяка за опіку! Тому я висловляю свою гадку про сей мотив як необов'язковий здогад. Але той факт, що похвала, якою закінчувалась літописна збірка, була призначена для доручення Рюрикові, дає сьому певну правдоподібність»¹².

Якщо в літописній біографії старого Рюрика його уподібнення до біблійного Мойсея приховане, то в панегірику Рюрику Ростиславичу воно звучить на повну силу. Використовуючи старозавітну символіку, видубицький ігумен розвиває ідею законного успадкування великокнязівського столу правнуком Володимира Мономаха, Рюриком Ростиславичем, слава якого «вѣдома» не тільки в Руській землі, а й народам «соущим в морѣ далеко». Пригадування «замор'я», звідки з'явився «родоначальник» панівної князівської династії, навряд чи випадкове. Перед нами, вважаємо, своєрідна композиційна заримовка пов'язаного з ім'ям двох Рюриків початку Русі та її апогею. Призначенням Рюрика старого було провістити майбутнє колін Ізраїлевих. Успадкувавши цнотливість Йосипа, чесноти Мойсея, Давидову лагідність і правовірність Великого Костянтина¹³, Рюрик Ростиславич через уподібнення його з Іовом виступає одним з родоначальників обраного народу ізраїльського, що привів Русь — Новий Ізраїль до zenіту своєї величі і слави. Не виключено, що легендарні Рюрикові брати, представлені мудрими і справедливими правителями, були творчою знахідкою літописця, що воскресив їх з небуття для симетрії з добрими і боголюбивими братами Рюрика Ростиславича.

Говорячи про встановлення порядку й організацію місцевого врядування у Київському Подніпров'ї, літописець не міг не згадати на маргінесах Рюрикової легенди про Аскольда і Діра. В часи укладання «Повісті временних літ» у Києві ще пам'ятали *Дірову могилу* і, мабуть, дещо знали про «могилу» Аскольда. Старокиївський книжник позиціонує їх «мужами» Рюрика непевного статусу: були вони «не племені його, а бояри». Далі представлено появу їх у Києві: «и та испроситяся ко Царюграду с родомъ своимъ . и поидоста по

¹¹ Ипатьевская летопись. ПСРА. Т. 2. 2-е изд. Москва, 2001. Стб. 713—714.

¹² Грушевський М.С. *Історія української літератури*: в 6 т., 9 кн. Київ, 1993. Т. 3. С. 32.

¹³ Див.: ПСРА. Т. 2... Стб. 714.

Днѣпру . и идуче мимо и оузрѣста на горѣ градок и оупрошаста и рѣста чии се градокъ . они же рѣша была суть 3 братья . Кий . Щекъ .Хоривъ . иже сдѣлаша градъ сеи . и изгибоша и мы сѣдимъ . платяче дань родомъ их Козаромъ . Аскольдъ же . и Диръ остаѣта въ градѣ семь . и многи Варяги съвокуписта . и начаста владѣти Польскою (Полянскою землею — *Авт.*) . Рюрику же княжаста в Новѣгородѣ»¹⁴.

Це повідомлення вміщено у літописі під 862 р. У недатованій його частині раніше вже розказано історію трьох братів — засновників Київ-града на Дніпровських високостях. У цьому оповіданні підкреслюється княжа гідність старшого брата, на честь якого було названо місто. Літописець рішуче і переконливо заперечує чутки, що ходили серед тогочасних киян, які, не знаючи, говорили, ніби Кий був простим човнярем-перевізником на Дніпрі: «аще бо бы перевозникъ Кий . то не бы ходиль Царюгороду . но се Кий княжаше в родѣ своемъ . приходивши ему ко царю . якоже сказають . яко велику честь приялъ от царя . при которомъ приходивъ цари»¹⁵. Тим самим підкреслюється, що заснування Києва сталося ніби з благословення володаря царгородського престолу — міфічного глави сім'ї усіх християнських народів тогочасного світу. У такий спосіб першовитоки стольного града Русі та її панівна династія пов'язувалися узами спіритуального споріднення з візантійським імператорським домом.

Для молодих варварських народів середньовічної Європи, зокрема слов'ян, Романія-Візантія уявлялася втіленням «царства Божого» на землі. Ворогуючи з нею, вони, між тим, і гадки не мали заперечувати її єдино можливу в цьому світі легітимність, а ставились до неї з глибокою повагою і заздрістю. Невипадково, либонь, укладачі «Повісті временних літ» намагалися будь-що «пов'язати ранню руську історію з історією Імперії, часто навіть залучаючи до свого викладу події, які безпосередньо не стосувалися Русі ...але створювали ілюзію пов'язаності двох історій. У часи написання літопису, коли Візантія була єдиною імперією і єдиним православним царством у відомому світі, таке долучення витоків держави до слави, блиску і авторитету Константинополя важило багато»¹⁶. Ось чому, мабуть, наступна після звістки про утвердження у Києві Аскольда і Діра літописна стаття заповнена розповіддю про організований ними похід на Візантію: «Въ лѣто 6374 (866). Иде Аскольдъ и Диръ на Греки и прииде ... же внутрь Суду (Константинопольську бухту — *Авт.*) вшедше . много оубивство крестьяномъ створиша . и въ двои сотѣ корабль Царьградъ оступиша»¹⁷.

Опис походу Русі на Царгород, що відбувся у червні 860 р.¹⁸ за імператора Михаїла III, міститься в доповненнях до візантійської «Хроніки» Георгія Амар-

¹⁴ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 20—21.

¹⁵ Там само. Стб. 10.

¹⁶ Толочко О.П., Толочко П.П. *Київська Русь*. Київ, 1998. С. 31.

¹⁷ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 21.

¹⁸ Джерелознавче обґрунтування цієї дати див.: Vasiliev A.A. *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge, Mas., 1946.

тола¹⁹. У грецькому її оригіналі не було імен Аскольда і Діра — гаданих верховодів походу Русі на Царгород. Вони внесені в текст однієї з груп пізніх списків «Хроніки» з літопису через посередництво «Літописця Еллінського й Римського», за якими В. Істрін і підготував до видання її кінцеву частину²⁰. Візантійський патріарх Фотій, який був свідком облоги Царгорода варварами «з півночі», також не знає імен їхніх вождів. Йому русь уявлялася народом *не славним*, таким, якого ромеї й не вважали за народ. До походу на Візантію він був «не звістний — та здобув ім'я, незначний — та став славним, зневажений і бідний — та дійшов високого становища»²¹. Отже, так само, як і для старокиївського книжника, для константинопольського патріарха напад Русі 860 р. на візантійську столицю означав її легітимізацію на міжнародній арені тогочасного світу. Однак сам цей акт «дипломатичного визнання» Русі дістав принципово відмінну оцінку у Візантії і на Русі: «для Візантії рос — варварський народ, нашестя якого актуалізують есхатологічні пророцтва, для Русі ж поява її імені в грецьких хроніках рівнозначна включенню до всесвітньої історії»²². Так «далекий» і «незвісний» народ знайшов своє ім'я під стінами Константинополя.

Олег — «*муж мудръ и храборъ*». Вміщений у літописі опис першого походу Русі з Києва на Константинополь провіщує кінець епохи уявленого Рюрикового володарювання. Звістку про його смерть подано під 879 р.: «Оумершю Рюрикови предасть княженъе свое Олгови . от рода имъ сущу . въдавъ ему сынъ свои на руцѣ . Игоря . бысть бо дѣтескъ вельми»²³. Походження і соціальний статус Олега в літописних джерелах визначається по-різному. У «Повісті временних літ» Олег править іменем Ігоря, але не заперечує свою князівську гідність. Коли настав судний час для Аскольда і Діра, він проголошує династичні права Ігоря: «вы нѣста князя . ни от рода княжа . но азъ есмь роду княжа . и вынесоша Игоря . и сесть сынъ Рюриковъ»²⁴. У хронологічних розрахунках першої датованої звістки «Повісті...» Олег прямо названий самостійним князем. У цій хронології, що охоплює час від Адама до смерті Святополка Ізяславича, що сталася 1113 р., початок правління Олега в Києві віднесено на 29-й рік правління візантійського імператора Михайла, що зійшов на престол, за розрахунками літописця, 852 р.: «от перваго лѣта Михаилова до перваго лѣта Олгова Русаго князя лѣт 29»²⁵.

¹⁹ Див.: Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*. Т. I: Текст. Петроград, 1920. С. 511. Репринтне відтворення: Die Chronik des Georgios Hamartolos. München, 1972.

²⁰ Творогов О.В. *Древнерусские хронографы*. Ленинград, 1975. С. 147—159.

²¹ Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople. *Dumbarton Oaks Studies*. Cambridge (Mass.), 1958. V. 3. P. 83—84. Укр. переклад: Грушевський М. Виймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. Львів, 2004. С. 31.

²² Петрухин В.Я. Легендарная история Руси и космологическая традиция. *Механизмы культуры*. Москва, 1990. С. 105.

²³ ПСРЛ. Т. I... Стб. 22.

²⁴ Там само. Стб. 23.

²⁵ Там само. Стб. 18.

Новгородський перший літопис відмовляє Олегу в належності до князівської династії, позиціонуючи його лише як воєводу Ігоря: «...И бысть у него воєвода именем Олегъ, муж мудръ и храборъ»²⁶. Відповідно до цієї літописної версії Ігор сам виступає ініціатором убивства Аскольда і Діра, посилаючись на своє князівське достоїнство: «рече Игорь ко Асколду: «вы нѣста князя, ни роду княжа, нѣ азъ есмь князь, и мнѣ достоить княжити»²⁷. Натомість київський укладач «Повісті временних літ», у розпорядженні якого був текст угоди, укладеної Олегом з Візантією у вересні 911 р., де його названо «великим князем руським», не міг залишити Олега в статусі воєводи і відвів йому роль родича і опікуна Ігоря.

Історики нового часу були більш критичними у своїх судженнях відносно статусу Олега. М. Грушевський вважав, що Олег не був ані опікуном, ані воєводою Ігоря, а таким самим князем, як і Ігор, — його попередником на київському столі. Історик не зміг з'ясувати, які династичні відносини були між ними: «Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в такому разі наші книжники не зробили б з Олега Ігорового воєводи, для урятування династичного принципу. Щось мусіло бути таке, що не дозволяло пристібнути Олега до пізнішої династії — і звідти ті штучні пояснення його ролі правителя»²⁸. В уяві інших дослідників Олег постає самодостатнім князем, що не перебував у спорідненості ані з Рюриком, ані з Ігорем²⁹.

Немає підстав, здається, відмовляти Олегу в князівській гідності, навіть у тому випадку, якщо він був *prince consort*, тобто співправитель Ігоря. Його ім'я, на думку фахівців, «співвідноситься, з одного боку, з антропоніміконом давньоскандинавського (до того ж саме давньоскандинавського, а не загальногерманського) героїчного епосу, а з іншого — з іменами сучасних йому (квазі)історичних персонажів — представників датських і норвезьких локальних династій. Але саме родові перекази скандинавських конунгів та ярлів довікінгського часу та епохи вікінгів формували героїко-епічну традицію, і саме вони ставали героями епічних пісень та оповідей. Такими є Хельгі-Ск'ельдунг, Хельгі-Вельсунг, вбивця Хундінга (за Саксоном, він належить до роду Скьольдунгів), Хельгі з Хрінгарики та ін. За цією традицією, *sekonungar* (морські конунги) — ватажки загонів та флотилій вікінгів, що діяли на заході та сході. Сини дрібних правителів, яким не було на що розраховувати вдома, набирали дружини і вирушали за море у пошуках багатства і — якщо особливо пощастить — земель, володарювання над якими надало б їм реальну гідність конунга (*konungs tign*).

²⁶ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 107. За реконструкцією О.О. Шахматова, у первісній формі цієї літописної звістки Олег був названий князем: «И бысть у них кнѣзь именемъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ» (Шахматов А.А. *Разыскания о русских летописях*. Москва, 2001. С. 230). Цю характеристику, на думку російського вченого, було перенесено на князя Ігоря.

²⁷ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 107.

²⁸ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. Т. 1. Київ, 1991. С. 406.

²⁹ Творогов О.В. *Древняя Русь: События и люди*. Санкт-Петербург, 1994. С. 7.

Не виключено, що вихідцем із цього середовища був і той Хельгі, який опинився у Східній Європі, на чолі змішаного війська захопив Київ і став великим руським князем»³⁰.

Цього Олега, який у Києві дістав прізвисько *Віщого*, нерідко ототожнюють зі скандинавським конунгом Хельгі, який правив у 890-х роках у Данії³¹. Його чудесне перетворення на давньоруського князя сталося, на думку науковців, незадовго до 900 р. Вигнаний з Ютландії конунг вирушив, зрозуміло, у землю новгородських словен, де й посів вакантне місце померлого на той час свого «родича» Рюрика. Така хронологія не визнається істотною перешкодою і для ототожнення ютландського Хельгі з давньоруським Олегом, оскільки хронологічна канва його правління на Русі, вибудована в літописі, сама по собі умовна. Пошуки серед скандинавських конунгів конкретного героя на ім'я Хельгу, який перетворився на давньоруського (київського) князя Олега, видаються безперспективними. Проте внаслідок такої еманации ім'я Віщого Олега набуло, як і належить гідності першого киево-руського правителя, певних сакральних конотацій, увібралось у серпанок воєнної звитяги і слави.

Найважливішими історичними діями Олега вважається «об'єднання» новгородської Півночі з київським Півднем та організований ним переможний похід Русі на Візантію. Якщо для реконструкції останнього у київському літописці початку XII ст. були надійні відомості, почерпнуті ним із тексту русько-візантійської угоди 911 р., то щодо історії утвердження Олега у Києві подібних матеріалів у своєму розпорядженні він не мав. Плутаними й суперечливими, як ми побачили, є літописні звістки про походження та статус Олега. Не знайшла належного висвітлення у джерелах і його діяльність на новгородській Півночі.

Дніпровський похід Віщого Олега. Під 882 р. літописець вкрай лапідарно повідомляє про організацію Олегом військового контингенту і пунктирно окреслює маршрут пересування цієї експедиції на київський Південь: «Поиде Олегъ поимъ воя многи Варяги . Чюдъ Словѣни . Мерю и всѣ Кривичи . и приде къ Смоленску съ Кривичи . и прия градъ . и посади мужь свои . оттуда поиде внизъ и взя Любець . и посади мужь свои . и придоста къ горамъ хъ Киевскимъ»³².

Крім «варягів» — професійних, треба думати, воїнів-найманців, до складу загонів Олега літописець увів представників новгородських словен, чуді, мері та кривичів. Останніх згадано двічі у цьому повідомленні. Літописні кривичі, як свідчать археологічні матеріали, були великою етнографічною групою східного слов'янства, що розселилася в міжріччі Ловати, Західної Двіни і верхів'їв Дніпра. Ареал розселення власне смоленських, чи дніпровських, кривичів локалізується

³⁰ Мельникова Е.А. Олегъ / Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя. *Adfontem. У источника: Сб. статей в честь С.М. Капитанова*. Москва, 2005. С. 144—146.

³¹ Пчелов Е.В. *Олег Вещий. Великий викинг Руси*. Москва, 2018. С. 27—29.

³² ПСРА. Т. 1... Стб. 22—23.

у верхів'ях Західної Двіни, Дніпра та Волги³³. Укріпленим осереддям цих переселенців із північного заходу став Смоленськ³⁴.

У Новгородському першому літописі це місто пов'язується зі здобичницькими війнами Олега: «И начаша воювати вьсюду и налезюша Дънепръ реку и Смольньскъ градъ»³⁵. У традиційному для історіографії недавніх часів споживацькому способі прочитання літописних текстів ці звістки трактувались як «розширення меж володарювання» Олега. Х. Ловмянський вважав, що на початку X ст. Смоленськ став важливішим за Ладогу торговим центром Русі, а з Ладоги, на його думку, походив Олег³⁶. Вчений не сумнівався у достовірності літописної згадки про смоленський етап його діяльності. Проте немає вагомих підстав вважати, що Смоленськ наприкінці IX — у X ст. був «князівсько-племінним» центром дніпровських кривичів. Археологічних підтверджень існування Смоленська раніше XI ст. не виявлено³⁷.

Однак поблизу цього міста, на віддалі 12 км, знаходилося давнє варязьке лігвище — укріплене поселення і порт Гньоздово. Наприкінці IX — у X ст. тут жили скандинави, слов'яни та місцеві кривичі. Сумнівно, щоб багата гньоздовська еліта — добре озброєні воїни скандинавського походження — поступилася «мужам» Олега функцією контролю над збором данини, торгівлі та організацією транспортних комунікацій. Їхня життєдіяльність забезпечувалася системою поселень на Дніпровсько-Ловатській ділянці шляху з варягів у греки. На лівому березі Дніпра в районі Гньоздова починалася дорога до Сожа, що веде до Середнього Подніпров'я. Олегу, мабуть, вдалося домовитися з місцевою елітою й отримати можливість рухатися зі своїми людьми далі на південь, який на той час ще не становив значного інтересу для господарів Гньоздова. Основний напрям їхньої торговельної активності визначали східні зв'язки по Оці та Волзі.

З припиненням імпорту арабського срібла у 970-ті роки та зміною маршруту торговельних шляхів функції цього ранньоміського центру переходять до літописного Смоленська. У складеному в 948—952 рр. візантійським імператором Костянтином Багрянородним (908—959) творі «Про управління імперією» серед інших міст «далекої Русі», звідки вирушали судна в плавання до Константинополя, згадується і фортеця *Мілініска*³⁸. Цей топонім переконливо ідентифікується з

³³ Седов В.В. Смоленская земля. *Древнерусские княжества X—XIII вв.* Москва, 1975. С. 241—242.

³⁴ ПСРА. Т. 1... Стб. 10.

³⁵ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 107.

³⁶ Ловмянський Х. *Русь и норманны.* Москва, 1985. С. 137—138.

³⁷ Авадусин Д.А. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии. *Смоленск: К 1100-летию упоминания города в летописях.* Смоленск, 1967. С. 71—72; Воронин Н.Н., Раппопорт П.А. Древний Смоленск. *Советская археология.* 1979. № 1. С. 76—82.

³⁸ Константин Багрянородный. *Об управлении империей (Текст. Перевод. Комментарий).* Изд. 2-е, испр. Москва, 1991. С. 44—45.

назвою Смоленська, який став за часів княжіння Святослава Ігоревича у Новгороді одним із пунктів загальнодержавної мережі поселень на чолі з Києвом.

Ще одним градом, згаданим у літописах на шляху просування Олега до Києва, був Любеч. Розташований на лівобережжі Дніпра на захід від Чернігова, він був відомий Костянтину Багрянородному як фортеця *Телючі*. Згадка про нього в русько-візантійській угоді Олега з греками свідчить про його значуще місце в системі міської агломерації Київської Русі в епоху складання «Повісті временних літ». Ця обставина, мабуть, і спонукала літописця приписати Олегу ініціативу посадки своїх «мужів» у Любечі та відповідно в Смоленську.

Наблизившись до київських пагорбів, Олег сховав частину своїх воїнів на підступах до міста: «похорони вои въ лодья . а другия назади остави». Розмістившись з іншою частиною своїх озброєних людей (також захованих у човнах) на березі Дніпра, Олег відправляє до Аскольда і Діра послів, наказавши сповістити їм таке: «гость есмь . идемъ въ Греки от Олга и от Игоря княжича . да придѣта къ намъ к родом своимъ»³⁹. Цими улесливими словами Олега літописець сигналізує про його належність до одного з Аскольдом і Діром роду. Вони мали приспати пильність київських правителів.

Аскольд і Дір анітрохи не здивувалися появі купецького каравану і одразу ж прийшли на берег Дніпра, де «купці» розбили наметовий табір. Дочекавшись слушної нагоди, воїни Олега вискочили зі своїх укриттів і вбили князів. Водночас Олег їм заявив: «вы нѣста князя . ни рода княжа . но азъ есмь роду княжа . вынесоша Игоря . и се есть сынъ Рюриковъ»⁴⁰. Достовірність цього літописного переказу небездоганна. Як і низка інших літописних епізодів, сюжет про захоплення Києва та інші військові хитрощі Олега було виписано, слід гадати, на основі літературних зразків. Поширений у народній поезії різних етносів епічний мотив про проникнення воїнів в укріплене місто хитрістю досить рано став надбанням книжкової культури середньовічної Європи. Її західноєвропейські й давньоскандинавські зразки демонструють спорідненість із нашим літописним оповіданням⁴¹. В історії з Аскольдом і Діром літописцеві уявлялося важливим пов'язати їхню загибель з певним, упізнаним його сучасниками місцем поховання одного й іншого: «...и оубиша Асколда и Ди́ра . и несоша на гору и погребша и на горѣ . еже ся ныне зоветь Оугорское . где ныне Ольминъ дворъ . на тои могилѣ поставилъ церковь святого Николу . а Дирова могила за святою Ориною»⁴².

Давньокиївська літописна традиція зберегла пам'ять лише про «Дірову могилу». Її місцезнаходження літописець приурочує до сучасної йому київської церкви святої Ірини. Ірининську церкву було зведено в часи правління Ярослава Мудрого неподалік Софії Київської. Так само упізнаним топографічним

³⁹ ПСРА. Т. 1... Стб. 23.

⁴⁰ Там само. Стб. 23.

⁴¹ Рычка В.М. *Вещий Олег в истории и памяти*. Санкт-Петербург, 2019. С. 89—92.

⁴² ПСРА. Т. 1... Стб. 23.

орієнтиром для сучасників укладача «Повісті временних літ», але менш прозорим для нас, було й *Угорське*. Ця місцина на краю Печерського плато у різних контекстах тричі (під 1146, 1151 та 1161 рр.) згадується у Київському літописі, складеному наприкінці XII ст. Походження цього київського топоніма пов'язують зі звісткою в «Повісті временних літ» про міграцію угрів у пошуках ними нової батьківщини. Натомість назва «Аскольдова могила» невідома давньоруським літописам. Її появі наука, за спостереженнями О. Толочка, зобов'язана творчості печерських ченців XVII ст. Вони і віднайшли на Печерську місце поховання Аскольда⁴³. Поволі і непомітно назва «Аскольдова могила», за словами дослідника, «заступила» собою древній київський мікротопонім Угорське.

Послідовно позиціонуючи Олега першим «великим князем руським», старокиївський книжник-християнин вкладає у його вуста промовистий і аж ніяк не характерний для князя-язичника вислів: «и речѣ Олегъ се буди мати градом руським»⁴⁴. Багато істориків добачали у цих словах своєрідний акт проголошення Олегом Києва столицею «об'єднаної держави». Між тим, ця формула (*мати градом*) несе в собі потужне ідеологічне навантаження.

Персоніфікація міста жіночим образом була дуже поширеним явищем в архаїчному фольклорі багатьох народів світу. У системі образів есхатологічної поезії біблійних книг рубезу Старого і Нового Завітів «місто-мати» («місто-діва») ототожнюється з Небесним Єрусалимом. У новозавітній візії Іоанна Богослова Новий Єрусалим персоніфікується в образі «нареченої Агнця». Уособлення міста в жіночому образі матері і нареченої Спасителя втілює у такий спосіб уявлення про Новий Єрусалим — ідеальну столицю Христової Церкви та місце проживання Бога. Тож, проголошуючи Київ вустами князя-язичника «матір'ю градом руським», літописець імпліцитно ототожнює його з Єрусалимом⁴⁵.

Крім того, вкладене літописцем в уста язичницького князя твердження є своєрідним підсумком того, що «князівський рід нарешті досяг кінцевої станції призначення: пошуки нової батьківщини закінчено, і Київ відтепер буде центром володінь руських князів. Ця ж фраза, — вмотивовує О. Толочко, — підказує нам, що в процесі своїх мандрівок князівський рід виконав ще одне надзвичайно важливе завдання літописця: разом з ним на південь перенесено ім'я русі. Там, де рід зупинився, з'являється Руська земля»⁴⁶. Ця назва збереглась у Середньому Подніпров'ї і після того, як її варязькі носії остаточно змішалися з місцевим слов'янським населенням. Укорінившись у середньовічній книжній традиції, ет-

⁴³ Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. III: Чи знаємо ми, де знаходилася Аскольдова могила? *Київська старовина*. 2000. № 5. С. 149—151.

⁴⁴ *ПСРЛ*. Т. 1... Стб. 23. В інших списках — «мати градомъ руськимъ» (див.: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis* / Ed. by C.D. Ostrowski, with D.J. Birnbaum and H.G. Lunt [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: V. X. Pt. 1]. 2003. P. 128).

⁴⁵ Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? *Одиссей: Человек в истории*. 1998, Москва, 1999. С. 134—150; Ричка В.М. «Київ — Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ, 2005.

⁴⁶ Толочко А. *Очерки начальной руси...* С. 97.

нополітонім Русь буде довго конкурувати з питомою для цього краю народною назвою Україна.

Здобуття Олегом Києва, осмислене літописцем як віднайдення землі обітваної, тобто Руської землі, зумовлене не в останню чергу логістикою великого Дніпровського путі. Шлях «із Варяг у Греки і з Грек по Дніпру», що став для модерної історіографії основою «єдиної Русі», в установках старокиївського книжника початку XII ст. мав, здається, інше, вагоміше призначення. Його докладний опис у літописному творі знадобився упоряднику «Повісті временних літ», імовірно, для того, аби виправдати відвідини апостолом Андрієм «гір київських», на яких, згідно з його пророцтвом, «восияеть благодать Божья . имать градъ великъ быти . и церкви многи Богъ въздвигнути имать»⁴⁷. Літописець відправляє апостола Андрія з візантійського Херсона (Корсуня) у південно-західному Криму транзитним шляхом по Дніпру, який приводить його спочатку до Києва, а потім до Новгороду і далі до Риму. Шлях Олега до «гір київських» зображено у зворотному напрямку — із Новгороду до Києва. Поєднує ці описи бажане для обох героїв місце зупинки, окреслене (в одному й іншому випадках) локусом київських гір.

Літописна лексема «гора», «гори київські» — поняття принципово важливе, що має добре розпізнаване ціннісне і насамперед сакральне навантаження⁴⁸. Освячені ходою апостола Андрія, а також пророцтвом, вкладеним літописцем в уста князя-язичника Олега, «київські гори» своєрідно маркують сакральний центр світлоносного, правовірного, згодом християнського світу. У його міфо-поетичній та релігійній картині міфологема шляху постає як модель набуття героєм якихось сакральних цінностей і пов'язаних з ними змін статусу⁴⁹. Той, хто досяг жаданого кінця шляху, завжди має вищий статус, ніж він мав на його початку.

У випадку з апостолом Андрієм такого статусу набувають київські гори, на яких засяє «град великий» Київ. А його завоювання Олегом вивисує статус останнього: тут він стає «великим князем Руським», володарем «всѣх сущих под. роукою его свѣтлых и великих князь . и его великих бояръ»⁵⁰. Подоланий Олегом багатотрудний шлях із Новгороду на київський південь в очах істориків нового часу постав актуальною реальністю, що підтверджує істинність єдності — об'єданого його подорожжю простору.

Натомість М. Грушевський вважав Дніпровський похід Олега на Київ сумнівною вигадкою літописця, пропонуючи взагалі вилучити його зі сфери достовірних фактів ранньої історії Київської Русі. Водночас учений проникливо зазначав, що вектор руху Олега все ж таки був обраний літописцем невипадково: він зумовлений традицією напрямку завоювань Києва «варязькими династами» з Новгороду

⁴⁷ ПСРА. Т. 1... Стб. 7.

⁴⁸ Рычка В. «Киевские горы» как *locum sacrum* языческой и христианской Руси. *Sacrum pogańskie — Sacrum chrześcijańskie: Kontynuacja miejsc kultu w ewczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*. Warszawa, 2010. S. 151—165.

⁴⁹ Топоров В.Н. Пространство и текст. *Текст: семантика и структура*. Москва, 1983. С. 259.

⁵⁰ ПСРА. Т. 1... Стб. 33.

да⁵¹. Таких завоювань в історії Русі відомо декілька — спочатку це було здійснено Аскольдом і Діром, потім Олегом й Ігорем. Після трагічної загибелі Ігоря саме з Новгородом прийшов успадкувати київський престол його син Святослав (про посадицтво Святослава в Новгороді повідомляє Костянтин Багрянородний у своєму описі Дніпровського шляху). Посадовлений ним на новгородському столі Володимир Святославич за допомогою варязьких найманців і новгородців 978 р. захопив Київ. Так само вчинив і його син Ярослав через якихось три десятиліття. Ця тенденція, за словами М. Грушевського, «стоїть очевидно в зв'язку з одного боку — з змаганнями Новгородців до політичної автономії... з другого боку вона опирається на старій традиції Новгородца, як старшого по Києві стола, резиденції престолонаслідника, звідки той приходить до Києва»⁵².

Прагнення Новгородца до політичної автономії, що виразно виявилось в епоху завершення роботи над упорядкуванням «Повісті временних літ», також, мабуть, було одним із чинників, що спонукали інтерес нашого книжника до історії взаємин двох політичних центрів, виявлення значення й ролі новгородських князів та їх життєвої долі. Під 1102 р. літописець повідомляє про те, що київський князь Святополк Ізяславич та Володимир Мономах уклали якусь угоду, «яко Новугороду быти Святополчю . и посадити сынъ свои в нем . а Володимеру посадити сынъ свои в Володимири»⁵³. Та це не припало до вподоби новгородцям, хоча син Мономаха Мстислав, демонструючи готовність підкоритися умовам цієї угоди, слухняно прибув до двору київського князя. Проте новгородці висловили рішучий спротив такому рішенню: «и рѣша Новгородци Святополку . се мы княже прислани к тобѣ . и ркли ны тако не хочем Святополка . ни сына его . аще ли 2 главѣ имѣеть сынъ твои то пошли и . а сего ны дал Всеволодь . а въскормили есмы собы князь . а ты еси шель от нас . и Святополкъ же многу прю имѣвъ с ними . онѣм же не хотѣшим . поимше Мстислава придоша Новугороду»⁵⁴.

Ці прагнення новгородців рубежу XI—XII ст. на право самим визначати, кого вибирати собі в князі, літописець переносить у минуле. Прикладом такої ретроспекції є, очевидно, розповідь 862 р. про вигнання варягів «за море» та пошуки «собѣ князя . иже бы володѣль ... и судиль по праву»⁵⁵. У реаліях того часу виписаний літописцем під 970 р. й епізод про новгородців, що прийшли у Київ до Святослава з проханням поставити їм князя⁵⁶. До цього кола ідей та уявлень початку XII ст. слід віднести і літописну оповідь про Дніпровський похід Олега та його вокняжіння у Києві.

Географічне положення центрів скандинавського панування у північно-західній частині Європи на перехрестях водних систем відкривало для Олега мож-

⁵¹ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 382.

⁵² Там само. С. 411.

⁵³ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 275.

⁵⁴ Там само. Стб. 276.

⁵⁵ Там само. Стб. 19.

⁵⁶ Там само. Стб. 69.

ливість руху як на захід — до Балтики, так і на схід — по Волзі, а також через Оку, Сіверський Донець і Дон⁵⁷. Вихід із Приладожжя і Поволхов'я на Волгу і рух униз Волгою до Булгара були опановані не пізніше середини IX ст.⁵⁸ Звістки східних авторів про участь русів у міжнародній торгівлі свідчать про те, що їм був добре відомий маршрут купців-русів на Близький Схід. Проте слід зауважити, що про існування Києва, але без його точної локалізації, араби дізналися у X ст., а Дніпро взагалі став відомим арабо-перським авторам лише у XII ст.⁵⁹ Такою була логістика у реаліях окресленого звітками літописів часу перебування Олега на новгородській півночі. Чи був він першовідкривачем, якому вдалося розвідати шляхи, що ведуть на київський південь, і здійснити таку ризиковану подорож, мабуть, так і залишиться загадкою. Поява Олега у Києві осмислена київським літописцем за звичайною для середньовічної літератури міграційною схемою приходу героя звідкись іззовні.

Дніпровський похід Олега і його подальше утвердження у Києві, на думку багатьох істориків, мали своїм одномоментним наслідком об'єднання Києва і Новгороду в одне «державне» ціле. Ці, не позбавлені певної політико-ідеологічної закваски, уявлення прив'язані білими нитками до літописного повідомлення 882 р., згідно з яким Олег, покидаючи Новгород, «оустави дани Словѣномъ Кривичемъ и Мери и устави Варягомъ дань даяти от Новагорода гривень 300 на лѣто мира дѣля . еже до смерти Ярославѣ . даяше Варягомъ»⁶⁰. Ця звістка відображує пізнішу практику оподаткування новгородських словен та інших етнічних груп населення краю князівською владою. А вжитий тут термін «мира деля» є відповідником скандинавського терміна, що означав винагороду найманій дружині: *tributum quod mir vocatur* (податок, що називається «мир»)⁶¹. Отже, у цій літописній статті йдеться про винаймання Олегом у Новгороді дружинників для участі у поході на Київ. Сумнівно, щоб йому вдалося оподаткувати новгородських словен, кривичів і мері і в такий спосіб прив'язати їх усіх до своєї колісничі.

Між тим, ідея володарювання Олега над «усією Руською землею», що нібито охоплювала землі мало не всієї Східної Європи, стала однією з улюблених у літературі Московського монархічного царства. Вона знаходить свій розвиток у колі літописних компіляцій XVI—XVII ст. Подібної позиції дотримувалися й наступні покоління російських істориків. Віддавна у їхніх працях наполегливо

⁵⁷ Основним варіантом Волзького шляху в IX ст. був, за історико-археологічними та нумізматичними матеріалами, перехід по Дону на Волгу (див.: Дубов И.В. *Великий Волжский путь*. Ленинград, 1989. С. 214).

⁵⁸ Мельникова Е.А. Балтийско-Волжский путь в ранней истории Восточной Европы. *Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX—XII веков. Материалы Междунар. науч. симпозиума. Казань, 8—10 сент. 1998 г.* Казань, 1999. С. 80—81.

⁵⁹ Коновалова И.Г. Путь купцов-руссов на Восток. *Средневековая Русь*. Москва, 2006. Вып. 6. С. 27—28.

⁶⁰ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 23—24.

⁶¹ Пресняков А.Е. *Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории*. Киевская Русь. Москва, 1993. С. 323.

обґрунтовується хронологічна першість княжого столу в Новгороді і подальше його перенесення до Києва по шляху «із Варяг у Греки».

З моменту появи в тексті «Повісті временних літ» цей шлях став відігравати важливу роль в історіографії, «ставши основою ідеї “єдиної Русі”, яка насправді розвивалася протягом IX—XI ст. у межах двох незалежних і, мабуть, мало сполучених один з одним центрів — Києва на півдні та Новгорода на півночі»⁶².

До початку XI ст. Східна Європа «не була об'єднана спільним простором економічної діяльності і, тим більше, загальним політичним простором. Археологічні дані свідчать, що у Східній Європі ми маємо справу не з єдиною мережею торгових комунікацій, що рівномірно покриває територію, а з кількома різноспрямованими й різночасовими магістралями — по суті, двома окремими далекими торгівлями, що функціонували незалежно одна від одної. Хронологічно першою і, певно, найпотужнішою була торгова магістраль уздовж Волзького шляху — у Булгарію, Хазарію та країни халіфату. Вона була розвідана в середині VIII ст., а з кінця IX ст. почала працювати з регулярністю конвеєра, викачуючи на північ Європи арабське срібло в промислових масштабах. На століття пізніше інша частина русів, що з якихось причин опинилась на кромці східноєвропейських степів, розвідала новий маршрут — вниз по Дніпру, через степи кочовиків, у Чорне море, Візантію та Середземномор'я. Саме з цією дніпровською групою русів буде пов'язане виникнення політичної організації у Східній Європі. Група ж, зайнята далекою торгівлею вздовж Великого Волзького шляху, так ніколи і не конвертувала своє економічне процвітання у політичне домінування»⁶³.

Новгородський варязький центр вступив у міцний зв'язок із Київською Руссю не раніше часів княжіння Ігоря та Ольги. Отже, Віщий Олег не був об'єднувачем Новгорода з Києвом та засновником «Давньоруської держави» з притаманними подібним середньовічним утворенням політичними інститутами. Процеси формування державності на Новгородській півночі і Київському півдні відбувалися асинхронно й нерівномірно. До того ж не треба перебільшувати ступінь політичної міцності та й виразності цих первісних об'єднань. Віддалені один від одного сотнями покритих густими лісовими масивами й непрохідними болотами кілометрів, ці протодержавні утворення були різними як за рівнем набутого соціально-економічного, політичного і культурного досвіду, так і за етнічним складом. Проте ключі від «варязької брами» — Новгорода — були в руках Києва, який набував у цей час дедалі виразнішої міці.

Отже, початки киево-руської державності губляться не в Новгороді чи Ладозі, звідки нібито об'єднавчі імпульси поширювалися на київський південь. Навпаки, наявні археологічні матеріали переконливо свідчать, що вектор процесів ендегенного соціального розвитку східного слов'янства був спрямований у протилежному, порівняно з поширенням у Східній Європі варязьких старожитностей, напрямку, тобто з півдня на північ.

⁶² Никитин А.Л. «Хождение» апостола Андрея и путь «из варяг в греки». *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 1994. Сб. 6. Ч. II. С. 360.

⁶³ Толочко А. *Очерки начальной руси...* С. 175—176.

УКОРІНЕННЯ

«Город» *Олега*. За володарювання Олега та Ігоря Київ ще не мав своєї міської інфраструктури. Найвні археологічні матеріали фіксують формування впродовж VII—IX ст. цілої групи поселень, що простягалися на пасмах київських гір — від Кирилівських висот на півночі до Замкової і Старокиївської на півдні. У межах цієї історичної території виявлено залишки слов'янської ліпної кераміки так званого корчацького типу, тогочасні знаряддя праці, а також коштовні ювелірні вироби: срібні з позолотою прикраси, фібули — застібки для плащів, візантійський срібний посуд тощо. Значну частину цих старожитностей знайдено на Замковій горі, яка була найвищою (сягала 70 м у висоту). Крутизна її схилів зробила з неї неприступну фортецю. Зведення укріплень на краю Старокиївського плато (там, де тепер садиба Національного історичного музею України) відносять до VI — початку VII ст. Тут археологи виявили залишки давнього городища зі слідами житла з керамікою так званого празько-корчацького типу, комплекс речей побутового і господарського призначення, а також візантійські монети, що належать до часів правління імператорів Анастасія I (498—518) і Юстиніана I (527—565). Городище на Старокиївській горі зазвичай пов'язують із «градом» Кия, де знаходився військово-адміністративний і культовий центр полян. Проте життя на ньому не було безперервним.

Олегів град розмістився на схилах Лисої гори (літописної Хоревиці, пізніше Юрковиці) поблизу укріпленої пристані у річковій гавані Почайни на Подолі. Лиса гора у давнину являла собою два розділені один від одного неглибокою лощиною мисоподібні уступи корінного високого берега Дніпра і за своїми зручними топографічними умовами не програвала сусіднім пагорбам — Щекавиці і навіть Старокиївській горі. Про існу-

вання городища на Лисій горі свідчать залишки валів, які добре проглядалися ще в ХІХ — першій половині ХХ ст., а також знахідки монетних скарбів, кам'яних фундаментів будівель та відокремленого могильника, де є й поховання скандинавського типу. Найжачившись дерев'яним частоколом укріплень, підперезаний валами і ровами «город» Олега став місцем зосередження його дружинників, які ділили зі своїм ватажком усі тяготи військово-польового побуту, здобич, а також стіл і дах його дому.

Воєнно-здобичницький промисел. Звите ними гніздо на київських кручах ще залишалось загубленим серед стихії слов'янського світу островом, або, сказати б, *pied-aterre* для територіально-політичного розвитку Київської держави. Упорядник «Повісті временних літ» на початку ХІІ ст. зробив спробу укласти своєрідну карту-реєстр східнослов'янських, ще не підвладних Києву, «племен»: «такоже и ти словене пришедше и сѣдоша по Днѣпру . и нарекошася поляне . а друзии Древляне зане сѣдоша в лѣсѣх . а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною . и нарекошася дреговичи . инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане рѣчки ради яже втечеть въ Двину . именемъ Полота . от сея прозвалася полочане . словѣни же сѣдоша около езера Илмеря . и прозвашася своимъ именемъ... а друзии сѣдоша по Деснѣ . и по Сулѣ и нарекоша Сѣверъ»⁶⁴.

Тут не місце розплутувати клубок давніх суперечок про те, наскільки повною і точною є ця історико-географічна замальовка. Погодимося з думкою О. Толочка, який, відзначаючи у створеній літописцем панорамі розселення слов'янських племен вплив старозавітного сюжету розподілу обітованої землі між колінами Ізраїлю, дійшов висновку про те, що «етнографічна карта» «Повісті временних літ» безсумнівно відображає тогочасну картину етнографічного різноманіття Східної Європи: «радимичі, вятичі, кривичі — це не древні “племена” епохи міграції та “віднайдення батьківщини”, про які залишилися лише спогади, а реальні етнографічні групи давньоруського населення. Літописець тільки тому й знав їх численні назви і з легкістю вказував їхнє місце на “карті”, що то була повсякденна реальність. Але враження, яке він хотів справити на своїх читачів, мало полягати у протилежному: “племена” суть персонажі стародавньої історії, які в ній назажди і залишилися»⁶⁵. Підпорядкування цих «племен» владі київського центру стало життєво важливим завданням для Олега та його оточення.

Описуючи їхню енергійну діяльність, спрямовану на ліквідацію самостійності навколишніх східнослов'янських «племен», літописець поділив свою розповідь на три річні статті. Під 883 р. він повідомляє про військовий похід Олега на древлян: «Поча Олегъ воевати Древляны и примучи вои имаша на

⁶⁴ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 6. Далі літописець доповнив цю картину розповіддю про походження і межі розселення радимичів, вятичів, хорватів, дулібів, уличів і тиверців (Там само. Стб. 12—13).

⁶⁵ Толочко А. *Очерки начальной руси...* С. 78—79. Пор.: Данилевский И.Н. Восточнославянские «племенные союзы»: реальность или летописная легенда? *Книга картины земли*: Сб. статей в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой. Москва, 2014. С. 66—75.

них дань по чернѣ кунѣ»⁶⁶. Ареал розселення древлян, за археологічними даними, охоплював поліські райони сучасної Київщини, Житомирщини та частково Рівненщини. Переможний, як стверджує укладач «Повісті временних літ», військовий похід на древлян забезпечив Олегу свободу дій в інших, віддаленіших від київського центру регіонах. Тому, мабуть, літописець вважав доречним уже наступного року «відправити» Олега на іншу війну для завоювання Дніпровського Лівобережжя та підкорення сіверян: «Иде Олегъ на Сѣверяне и победи Сѣверяны и възложи на нь дань легьку . и не дасть имъ Козаромъ дани платити рекъ азъ имъ противень . а вамъ не чему»⁶⁷. Внаслідок війни Олега з хозарами до складу володінь київського княжого дому увійшла, на думку науковців, також область Переяславського Лівобережжя⁶⁸. Вона була зоною полянської та сіверянської колонізації. Її підпорядкування владі київських князів археологічно простежується лише на схилку X ст.

Олег для київського літописця — невтомний воїтель. Ще через рік він спрямовує свої озброєні загони далі на північ — у басейн річки Сож, де мешкали літописні радимичі. Як і в попередньому випадку, цей похід у висвітленні літописця подано як визволення лівобережних слов'ян від хозарського панування: «Посла къ Радимичемъ . рька камо дань даете . они же рѣша Козаромъ . и рече имъ Олегъ не даите Козаромъ но мнѣ даите .и вдаша Ольгови . по щягю . яко же и козаромъ даху»⁶⁹.

Сповнений щирої симпатії до Олега, літописець створив зворушливий образ визволителя слов'ян від хозарського «ярма». Між тим, воїнські характеристики князя у давньоруських літописних джерелах ледь вгадуються. У билинній трансформації Олега — образі Вольги Всеславича — також немає подібних характеристик, але виявляються якості удатного мисливця, який «влаштовує грандіозні лови разом зі своєю дружиною, як якийсь промисловець зі своєю артіллю»⁷⁰.

Зауважимо, що в літописі не згадується воєнний конфлікт Олегової Русі з Хозарією. Автор цих рядків остерігся б називати присвоєння київським ватажком «хозарської данини» русько-хозарськими війнами, до яких були залучені й інші «політичні сили» Східної Європи та Заволжя — угорці, що діяли на боці хозар, та заволзькі печеніги, які не знати чому раптом стали союзниками русів.

Завершуючи опис Олегових «війн», укладач «Повісті временних літ» під 885 р. підсумовує: «И бѣ обладая Олегъ . Поляны . и Деревляны . и Сѣверяны . и Радимичи . а съ Уличи . и Тѣверци имяше рать»⁷¹. Із них, на думку літописця, і складалася створена Олегом Київська «держава». Усвідомлюючи те, що хронологія Олегових війн, втім, як і всього його князювання в Києві, є доволі умовною,

⁶⁶ ПСРА. Т. 1... Стб. 24.

⁶⁷ Там само. Стб. 24.

⁶⁸ Новосельцев А.П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. 1991. № 2—3. С. 15.

⁶⁹ ПСРА. Т. 1... Стб. 24.

⁷⁰ Миллер В. *Очерки русской народной словесности. Былины*. Москва, 1897. С. 181.

⁷¹ ПСРА. Т. 1... Стб. 24.

не будемо ставити під сумнів достовірність здійснених Олегом рейдерських атак. Подібні наїзди були звичною практикою для багатьох ранньодержавних утворень середньовічної Європи.

Грбунки давали великий зиск від торгівлі їхніми плодами. Традиційними товарами збуту були мед, віск, хутра і раби, якими торгували повсюди. Тогочасні арабські автори засвідчують грандіозні масштаби руської торгівлі. Ібн-Хордадбех, наприклад, зауважує: «Руси, що належать до народу слов'янського, з найдалеких країв Саклаба їдуть до моря Румського (Чорного. — *Авт.*) і продають там хутра бобрів і чорних лисиць, а також мечі»⁷².

Язичницька Русь була гігантським резервуаром живого товару — рабів для християнської торгівлі. Цей промисел для дружинників Київської Русі епохи правління Олега Віщого та князя Ігоря був головним джерелом їхнього збагачення. Арабський автор кінця IX — початку X ст. Ібн Русте (Ібн Даства), розповідаючи про работоргівлю русів слов'янськими невольниками на ринках в Хазрані і Булгарі, зауважує, що з рабами вони поводяться добре і дбають про їх одіж⁷³. Інший арабський письменник — Ібн-Фадлан, який 922 р., перебуваючи у складі арабського посольства до болгарського царя, бачив і описав побут русів, які прийшли зі своїм крамом на Волгу, з-поміж іншого сповіщає про те, що серед привезених на продаж невольників було чимало гарних дівчат⁷⁴. Невільниці зазвичай коштували удвічі дорожче. Як засвідчують матеріали однієї вцілілої збірки митних правил (так званий Раффельштеттенський митний устав), укладеної між 902—905 рр., податок з продажу на території Баварського Подунав'я рабині становив одну треміссу (17 г срібла), тоді як за кожного проданого раба слід сплатити одну сайгу (8,5 г срібла)⁷⁵. Тобто практично збір, що надходив з продажу рабині, удвічі перевищував аналогічний за раба і був еквівалентний податку з продажу відповідно жеребця і кобили. Ціни і товари на візантійських ринках були привабливішими.

Похід на Візантію. Візантія вабила київських здобичників не лише спокусливими прибутками. Для цих неவிбагливих у побуті воїв, що вели примітивне і вбоге життя на схилах Дніпра, міська цивілізація, яку втілював у собі Константинополь з його мурованими палацами, церквами й монументами, численними базарами і лавками, наповненими золототканими матеріями, дорогоцінними обладунками та ювелірними виробами, видавалася справжнім дивом. Його шанобливо величали у середньовічному слов'янському світі Царгородом. За літопис-

⁷² Гаркави А.Я. *Сказание мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург, 1870. С. 49. Укр. переклад: Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси... С. 27.

⁷³ Ібн Даства. Книга дорогих скарбів. Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси... С. 52.

⁷⁴ *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу* / пер. и коммент. А.П. Ковалевского. Москва; Ленинград, 1939. Укр. переклад: Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси... С. 44.

⁷⁵ Назаренко А.В. *Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков: Тексты, перевод, комментарий*. Москва, 1993. С. 64—65.

ною хронологією, похід Олега на Візантію стався на двадцять п'ятому році його правління у Києві. Під 907 р. «Повість временних літ» сповіщає: «В лѣто 6415. Иде Олегъ на Грекъ . Игоря оставив Киевѣ . поя же множество Варяг и Словенъ . и Чюдъ . и Словене . и Кривичи . и Мерю . и Деревляны . и Радимичи . и Поляны . и Сѣверо . и Вятичи . и Хорваты . и Доулѣбы . и Тиверци . яже суть толковины . си вси звахуться от Грекъ Великая Скуфь и съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех . и бѣ числомъ кораблевъ 2000»⁷⁶.

У цьому реєстрі літописець згрупував представників дванадцяти племінних об'єднань. Обліковий склад учасників походу є одним з елементів літературного обрамлення русько-візантійських угод X ст. Подібні доповнення до них відбивають, звісно, переважно не реалії епохи, коли ці угоди уклалися, а уявлення книжників початку XII ст.⁷⁷ І справді, важко уявити, щоб Олег зумів згуртувати та озброїти численні загоны з-поміж віддалених від київського центру кривичів, мері, в'ятичів, хорватів і дулібів. Можливо, вони були залучені як невеликий допоміжний резерв. Вважається, що тиверці, які разом з удичами, за словами літописця, «сѣдяху бо по Днѣстру . присѣдяху къ Дунаеви», могли служити перекладачами.

Вражаючий перелік племен і явно перебільшена кількість кораблів, що беруть участь у поході, мали, за задумом літописця, надати цій військовій експедиції відповідного розмаху. Реальна чисельність війська Олега навряд чи перевищувала декілька сотень осіб, яким належало подолати «важкий і многотрудний», за словами Костянтина Багрянородного, шлях з Києва під стіни Константинополя. У складеному в 948—952 рр. цим добре поінформованим візантійським автором творі «Про управління імперією» міститься опис цього шляху⁷⁸.

Особливо вражає розповідь про подолання княжою флотилією Дніпрових порогів. Подібні випробування довелося звідати не лише експедиції Олега, а і його спадкоємцям на київському престолі — Ігорю, а також княгині Ользі. Можна уявити, які почуття викликало у них видовище неприборканої річкової води, що з гуркотом, зі швидкістю до чотирьох метрів за секунду падала на поріг. Досягнувши його вершини, вона страхітливо надималася, щоб потім з шаленим ревом кинутися пінистими хвилями на скелі і, впавши з п'ятиметрової висоти на дно каньйону, продовжити свій біг далі по фарватеру, що вважався в цьому місці найбурхливішою частиною порогів.

Минувши пороги і Кічкаський брід, флотилія причалювала до острова св. Григорія (Хортиці). Тут руси давали собі перепочинок. Біля старезного дуба, що символізував Перуна, слов'янське язичницьке божество грому, вони приносили в жертву живих півнів, ворожачи на щасливу дорогу. Ця давня індоєвропейська традиція поклоніння дубу була відома багатьом народам середньовічної

⁷⁶ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 29.

⁷⁷ Горский А.А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема «договора 907 г.». *Ad fontem. У источника: Сборник статей в честь С.М. Кашианова*. С. 152.

⁷⁸ Константин Багрянородный. *Об управлении империей...* С. 46—47.

Європи⁷⁹. Цим божеством присягався і Олег та його збройна дружина, укладаючи угоду «миру і любові» з греками. В наступні чотири дні флотилія досягла затоки Дніпра і знову зупинялась на відпочинок на острові Св. Еферія (Березані), де впродовж двох-трьох днів вправні руки гребців переоснащували моноксили задалегідь припасеними для морського плавання вітрилами, реями і щоглами.

Подальший шлях морем був поділений на одноденні переходи. До заходу сонця флотилія встигала досягти гирла Дністра. Вночі плавання припинялося і натомлені люди сходили на берег відпочити. На землях, підвладних Болгарії, руси почувалися спокійно. Вони робили короткі зупинки поблизу Констанції, Варни, Созополя і Месемврія. Саме тут залишалися більша частина торговельних суден і більшість гребців та воїв, які супроводжували купецькі каравани.

Літописець не вдовольнився простим переказом укладеної Олегом у Константинополі мирної угоди 2 вересня 911 р. На її, сказати б, полях він виписав серію пригод, що сталися з військом Олега. Коли флотилія русів наблизилась до столиці Візантійської імперії, ромеї, стверджує він, замкнули великим ланцюгом прохід у затоку Золотий Ріг, що відокремлює Константинополь від його передмістя Галати, для непроханих гостей. У разі небезпеки його натягували між двома вежами біля входу до затоки. Один кінець його кріпили на північному березі Золотого Рогу на вежі Галата, а інший — на вежі Кентинарій, що стояла на південній стороні гирла, на місці Сарайбурну. Загальна довжина ланцюга становила 700 м. Зауважимо, що жодному ворожому флоту (за винятком турецького) так і не вдалося прорватися через це бонове загородження, яке складалося з дерев'яних колод або плотів-поплавків, що утримували його по висоті фарватеру. Охорону ланцюга забезпечували 10 суден. З огляду на це, військо Олега змушене було висадитися на берег і вдалося до грабівництва та насильництва.

Приписувані літописцем воїнам Олега безчинства, скоєні ними на околицях Константинополя, є текстуальним повтором його ж оповідання, складеного на основі звісток «Хроніки» Георгія Амартола⁸⁰ про прихід під стіни візантійської столиці київського князя Ігоря в 941 р. Ці описи не були натуралістичною замальовкою «очевидця», а наслідком творчої контамінації візантійської хронографії за посередництва «Хронографа по великому изложению», що, у свою чергу, ґрунтується на покаяній метафориці Книги Йова та Плачу Єремії⁸¹. Літописець надихався також текстами з «Одкровення» Мефодія Патарського та Житія Василя Нового. Ці твори яскраво забарвлені есхатологічними мотивами. Про те, що «тавроскіфи», себто русь, «народ безрозсудний, хоробрый, войовничий і могутній», писав у другій половині X ст. і візантійський історик Лев Диякон.

⁷⁹ Фрээер Д.Д. *Золотая ветвь: Исследование магии и религии* / пер. с англ. 2-е изд. Москва, 1986. С. 156—159.

⁸⁰ Пор.: Истрин В.М. *Книги временья и образья Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе...* С. 567.

⁸¹ Добровольский Д.А. Эсхатологические мотивы в самоидентификации древнерусских летописцев XI—XII вв. *Вестник Рос. гос. гуманитар. ун-та*. Москва, 2008. № 4. С. 23.

Напади русі на сусідні народи в есхатологічній свідомості автора актуалізують пророцтво Єзекіїля: «Ось я навожу на тебе Гога і Магога, князя Рос»⁸². Біблійне «Рош» візантіїці прикладали до різних варварських народів, що загрожували імперії, зокрема й до войовничих русів, що з'явилися уперше під стінами Константинополя у 60-х роках IX ст.

У такий самий есхатологічний контекст вмонтовано літописну розповідь про те, як після тривалої облоги Константинополя воїни Олега поставили свої кораблі на колеса і сухоходом підійшли на загрозово близьку відстань до міста⁸³. Сюжет про пересування вітрильних кораблів сухоходом міг з'явитися в давньоруській книжності внаслідок інтерполяції на здобуття Константинополя військами Мехмеда II Завойовника (1451—1481), який наказав своїм воїнам прокласти через перешийок, що відокремлював Золотий Ріг від Босфору, дерев'яний настил із соснових намащених дощок і вночі перетягнув через нього кілька десятків галер своєї флотилії. Побачивши вранці ворожі кораблі на хвилях затоки, візантіїці після двомісячної облоги здалися 29 травня 1453 р. Саме це видовище остаточно підірвало моральний дух мужніх захисників столиці православного царства. Адже вони вірили в неминучість стародавнього пророцтва, яке передбачало, що Візантія буде завойована лише тоді, коли ворожий флот «перепливе сушу»⁸⁴.

Греки були налякані не лише пересуванням вітрильних кораблів сухоходом, а й чудодійними здібностями Олега. Просячи його не погубляти візантійську столицю, городяни винесли йому їжі та вина, однак Олег «не приа его. бѣ бо оустроено со отравою. и оубояшася Греции. и рѣша нѣсть се Олегъ. но святыи Дмитриеи посланъ на ны от Бога»⁸⁵. Після того як ромеї, «убоявшись» Олега, визнали його за святого Дмитрія, вони запросили миру. Згода греків на переговори перебита такою вставкою: «и заповеда Олегъ дань даяти на 2000 корабль по 12 гривенъ на человек а въ корабли по 40 моужь»⁸⁶. Зазначена тут кількість Олегових кораблів симетрична числу (хоч і в десять разів меншому) лодій Аскольда, якими той раніше «обступив» Царгород⁸⁷. Ці цифри не відображують реальну чисельність війська. Вони були, очевидно, запозичені літописцем з уявного світу символічної нумерології християнської книжності.

⁸² Лев Диякон. *История* / пер. М.М. Копыленко, комент. М.Я. Сюзюмова, Иванова С.А. Москва, 1988. С. 79. Неспотворений біблійний текст див.: Єз. 39:1.

⁸³ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 30.

⁸⁴ Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.)*. Москва, 1999. С. 365; Його ж. *Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов*. Москва, 2004. С. 158.

⁸⁵ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 30.

⁸⁶ Там само. Стб. 30.

⁸⁷ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 21. Ігор виступив у похід «на Греки» з флотилією, що складалася з 10 тисяч кораблів (*Там само*. Стб. 44). Візантійський флот у середині X століття навряд чи налічував дві тисячі суден. Під час експедиції Никифора Фоки на Крит у 960-961 рр. до складу ескадри входили 1000 дромонів, 200 кораблів, озброєних «грецьким вогнем», та 307 транспортних кораблів (Див.: Гійу А. *Византийская цивилизация* / пер. с франц. Д. Лоевского; предисл. Р. Блока. Екатеринбург, 2005. С. 180).

Тим часом, відступивши від міста, Олег «нача мир творити со царьма Грецима . со Леоном . и Александром . посла к ним въ град . Карла . Фарлофа . Вельмуда . Рулава . и Стемида . глаголя имите ми ся по дань . и рѣша Греци чего хоцещи дам ти»⁸⁸. Разом з умовою про сплату Візантією грошової контрибуції передбачалася, як стверджує літопис, також виплата регулярної данини («укладів») Русі, з диференціацією її по окремих міських центрах: «даяти уклады на Рускыа грады . первое на Киевъ . та же на Чернигов . на Переяславль . на Полтѣск . на Ростов . на Любеч . и на прочае города . по тѣм бо городом седяху велиции князи . под Олгом суще»⁸⁹.

Наведений у літописі перелік охоплює шість градів Русі. У русько-візантійській угоді, укладеній за князя Ігоря 945 р., згадуються тільки Київ, Чернігів і Переяславль⁹⁰. Прийнято вважати, що в епоху складання «Повісті временних літ» це були головні центри «Руської землі», чим і пояснюється внесення їх до переліку міст русько-візантійських договорів X ст.

Правдоподібно, що в первісному тексті договорів згадувалися лише два перших міста, а Переяславль був пізньою вставкою⁹¹. Зведений за Володимира Святославича, він став третім за значенням в ієрархії міст на півдні Русі початку XII ст. Цю ієрархію, як і саму ідею «Руської землі» як давньої політико-адміністративної реальності, потрібно пов'язувати «з тенденційністю укладачів «Повісті...» на користь патронів Видубицького монастиря — Всеволода Ярославича й Володимира Мономаха. Три міста відображують політичний шлях Всеволода, який був спочатку князем у Переяславі (1055—1073), потім у Чернігові (1073—1078) та Києві (1078—1093), а також Мономаха, князя Чернігова (1078—1094), Переяславля (1094—1113) і Києва (з 1113). Претензії обох князів поширювались не тільки на «київську сторону» Дніпра, а й на лівий берег. Тож Руська земля у версії «Повісті временних літ» може виявитися відображенням «не стільки реальної політичної географії, скільки горизонту прагнень київських князів»⁹².

Під «укладами» зазвичай історики добачали частину здобичі, що видавалася племенам, головні міста яких перелічено в літописі, як винагорода за участь у поході на Візантію. Однак Переяслав і Любеч не були племінними центрами. Мабуть, умова Олега «даяти уклады на рускыа города» була винайдена самим літописцем. В епоху укладення русько-візантійських договорів на Русі не було розгалуженої мережі міст. Більшість з них, незважаючи на відчайдушні спроби

⁸⁸ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 30—31.

⁸⁹ Там само. Стб. 31.

⁹⁰ Там само. Стб. 40.

⁹¹ Горский А.А. Об упоминании Переяславля в русско-византийских договорах X в. *Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI чтения памяти чл.-кор. АН СССР Владимира Терентьевича Паушто*. Москва, 14—17 апреля 2009 года. Москва, 2009. С. 82—86.

⁹² Арістов В. Рец.: [Котышев Д.М. От Русской земли к земле Киевской. Становление государственности в Среднем Поднепровье IX—XII вв. Москва, 2019]. *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2020. Т. XVI. С. 187.

археологів удавнити початки давньоруського містобудування, виникли лише наприкінці X ст. Київському книжнику уявлялося важливим включити до складеного ним переліку насамперед Чернігів і Переяславль. За часів, близьких до завершення складання «Повісті временних літ», тут княжив Володимир Мономах, з чієї ініціативи були знайдені копії візантійських договірних грамот. У залежності від переяславських князів перебував аж ніяк не байдужий Мономаху Ростов. Це місто становило частину володінь його батька — Всеволода Ярославича. У ньому почалася княжа служба самого Мономаха. Полоцьк на той час був князівською вотчиною Смоленська і перебував у складі володінь Мономаховичів. Урбаністична структура Русі та притаманний їй організації інститут посадиництва в епоху правління Олега та Ігоря ще не склалися.

Русько-візантійська угода 911 р. містила статті, що забезпечували Русі вигідні умови торгівлі. Визначалася певна кількість руських купців, яких мали утримувати у Візантії і яким надавалося право безмитної торгівлі в Константинополі.

Розповідь «Повісті временних літ» про візантійський похід Олега завершується сюжетом про вивішування ним свого щита на брамі Константинополя⁹³. Прикметно, що свою перемогу київський князь символічно позначає не ударом меча або встромленням списа у містичне тіло міста, а вивішує на брамі свій щит. Тим самим Олег гранично ясно продемонстрував свою позицію. Він, мабуть, вивісив на огляд так званій «щит миру». Середньовічна практика вивішування таких щитів миру (*Fridskioldr*), що дарували завойованому місту охорону та захист, відома за даними давньоскандинавських саг⁹⁴. У військових співтовариствах середньовіччя щити були в особливій пошані. Крім свого прямого призначення, вони мали й інше використання. Вікінги, наприклад, на щиті відносили вбитого до місця поховання. Щит виконував й інші комунікативні функції: «удар об щит означав виклик на бій; підняті щити слугували війську замість прапорів для розрізнення загонів. Піднятий над головами червоний щит був вісником війни; натомість білий сповіщав вимогу миру»⁹⁵.

Ми, мабуть, ніколи не дізнаємося, якої форми та кольору був Олегів щит, але навряд чи засумніваємось у достовірності підтвердженого середньовічною військовою практикою його вивішування князем на брамі Константинополя. Він сигналізував про перемир'я (переговори, які зав'язалися між супротивними сторонами). Після завершення мирних перемовин, що тяглися упродовж досить

⁹³ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 32. В інших літописних списках — «И повѣсиша щиты своя въ вратехъ показующе побѣду» (див.: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis* / Ed. by C.D. Ostrowski, with D.J. Birnbaum and H.G. Lunt [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: V. X. Pt. 1.] 2003. P. 183).

⁹⁴ Сага о Фритьофе Смелом. *Труды Я.К. Грота из скандинавского и финского мира. Очерки и переводы*. Санкт-Петербург, 1898. С. 894; Стрингольм А. *Походы викингов*. Санкт-Петербург, 2003).

⁹⁵ Очерк быта, религии и поэзии древних скандинавов [Фритьоф. Скандинавский вятязь. Поэма Тегнера / пер. Я.К. Грота]. *Труды Я.К. Грота из скандинавского и финского мира...* С. 736.

тривалого, слід вважати, часу, і укладання вигідної для Русі угоди «Олегів щит» був осмислений як триумф останньої. Олег шукав не війни з Візантією, а миру: укладення мирної угоди стало своєрідним «дипломатичним визнанням» Русі, що було для неї такою жаданою честю.

Вертаючись із візантійського походу, Олег та його оточення разом зі здобиччю привозили невідомі їм раніше уявлення про християнську релігію та устрій держави, про Божу владу та державну владу візантійського царя. Проте київській династії знадобиться зміна ще кількох поколінь, щоб подолати багатотрудний шлях від ватажка розбійницької ватаги до помазаника Божого.

Ігор «Старий». Доволі безбарвною постаттю ранньої історії Київської Русі був князь Ігор. Народившись не пізніше 879 р., він тривалий час залишався ніби в тіні діянь Олега: «... хожаше по Олзѣ и слушаша его»⁹⁶. Свого часу М. Грушевський співчутливо зауважував, що репутації Ігоря зашкодило розміщення його у літописі «між двома героїчними князями — Олегом і Святославом». За словами вченого, Ігор «змальований по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої войовничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіографії здавна зложилася характеристика як нездалого й несимпатичного князя»⁹⁷.

Початок самостійного правління Ігоря літописець відносить до 913 р.⁹⁸ Кончина Олега зумовила несподівано великий резонанс у східнослов'янському світі. Деякі місцеві племінні князі скористалися із сум'яття в київському панівному домі й відмовилися сплачувати щорічну данину на користь останнього.

Першими, як можна було очікувати, збунтувалися древліани. Ігор, очевидно, усвідомлював необхідність негайно ж продемонструвати непорушну міць київського князівського клану й почав готуватися до походу. Про цю заледве чи не першу очолювану ним військову виправу сповіщається в «Повісті временних літ» під 914 р.: «Пішов Ігор на древлян і, перемигши, наклав на них данину, більшу від Олегової». Мабуть, і справді Ігоревим дружинникам вдалося набрати багато добра у древлянських пущах (меду, віску, хутра) та полонити чимало вродливих дівчат і дужих хлопців для продажу на невільницьких ринках Візантії.

Проте шляхи до них ставали все більш ризикованими й небезпечними. На південних кордонах Русі з'явилися орди войовничих печенігів. Відомі у візантійських джерелах як пачинаки, а в арабських — баджаки, вони наскочили у Причорноморські степи із Нижнього Приуралля та прикаспійських долин. Зайнявши степові райони у межиріччі Дону і Дніпра, печеніги поширили свій вплив до дунайських кордонів Візантійської імперії. У середині X ст. Печенігія складалася з восьми фем, що порівну охоплювали обидва береги Дніпровського Пониззя. Від Русі вона знаходилась, за свідченням візантійського імператора Костянтина Багрянородного, в одноденному переході. «Пачинаки, — зазначає

⁹⁶ ПСРА. Т. 1... Стб. 29.

⁹⁷ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 445.

⁹⁸ ПСРА. Т. 1... Стб. 42.

автор, — сусіди і суміжники русі й часто, як не буває між ними згоди, грабують Русь і дуже нищать... і в походи заграничні русь зовсім не може виходити, як тільки маючи згоду з пащинами. Отож завжди силкується русь брати від них помічників і мати від них допомогу, щоб їх ворогування обминути і користатися з помочі. Так що й до сього столичного міста ромеїв (Константинополя) не може русь удатися чи то для війни чи для торгівлі, як не буде в згоді з пащинами, бо коли роси приходять до порогів ріки й не можуть перейти інакше, як тільки обходом, — витягнувши човни з ріки й несучи на плечах, сі пащинаки нападають на них і легко подолівають і вбивають»⁹⁹. Тож правдоподібною є звістка «Повісті временних літ» під 915 р. про укладення Ігорем мирної угоди з печенігами.

У грудні 920 р. візантійський імператор Костянтин Багрянородний проголосив свого тестя Романа I та його синів співправителями. Про поставлення «цесарем Романа у Греках» було відомо й київському літописцю, який пов'язав цю подію з початком розв'язаної Ігорем війни проти печенігів¹⁰⁰. Не виключено, що вона стала наслідком обопільної домовленості між візантійськими цесарями та руським князем, які були зацікавлені у дієвості раніше укладених торговельних договорів з Візантією.

У 920-х роках Ігорю вдалося, хай і ненадовго, підкорити своїй владі уличів. Межі їх розселення простягалися далеко на південь від Києва. Уличів учені добачали на звивинах Дніпра Запорізького правобережжя, звідки і виводилась їхня первісна назва — *уленчани*. З цих місць під натиском печенігів відійшли вони на Стугну і зайняли місто Пересічень та стали володіти ним¹⁰¹. Його місцезнаходження пов'язують із потужним давньоруським городищем у Китаєві на південних околицях Києва. Цей Пересічень, що згадується у Київському літописі під 1154 і 1161 рр., на думку дослідників, міг успадкувати назву давнішого міста, коли під тиском кочовиків частина уличів відступила долиною Дніпра на північ.

Відома й бессарабська версія розміщення Пересічення. Вона базується на припущенні, що місто було засноване уличами десь у басейні Південного Бугу, нижнього Дністра чи навіть на нижньому Дунаї, коли ті відійшли з Дніпра на захід під тиском печенігів. Останнім часом місцезнаходженням уличького града Пересічень вважають берег Огрінської затоки, що у гирлі річки Самара у Передпоріжжі. На думку деяких дослідників, давнє місто Пересічень розташовувалося у місці перетину торговельних та міграційних шляхів при впадінні Самари в Дніпро. Проте цьому припущенню суперечить відсутність археологічних матеріалів, що хронологічно відповідали б подіям, засвідченим у літописах¹⁰².

⁹⁹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей...* С. 38—39; Грушевський М.С. *Виїмки з жерел до історії України-Руси...* С. 69—70.

¹⁰⁰ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 43.

¹⁰¹ Рыбаков Б.А. *Уличи. Краткие сообщения Ин-та истории матер. культуры*. Москва, 1950. Вып. 36. С. 3—17.

¹⁰² Залізник Л.Л. «Град русичів ім'ям Пересічень». *Археологія*. 2019. № 1. С. 100.

Літописи містять непевні згадки про війну Ігоря з уличами. У «Повісті временних літ» цього сюжету взагалі немає. Тільки у Новгородському першому літописі стверджується, що Ігор змусив уличів сплачувати данину на користь Києва. Проте виняткове право на неї він передав своєму воєводі Свенельду¹⁰³. Воєвода Свенельд мало чи не тридцять років залишався на самому верху військово-службової ієрархії новонародженої Київської держави¹⁰⁴. Кар'єра цього варязького найманця на руській службі склалась якнайкраще. Як «воєвода отень», Свенельд брав участь у древлянській війні княгині Ольги та далеких військових походах Святослава Ігоревича. Його ім'я бачимо разом з іменем князя в русько-візантійській мирній угоді 971 р.¹⁰⁵ Повернувшись після загибелі Святослава на Дніпровських порогах до Києва, Свенельд зберігає свій вплив і при дворі його старшого сина — князя Ярополка.

Проте цьому успішному й винахідливому полководцю не піддався уличський град Пересічень¹⁰⁶. Уличам, як стверджує новгородський літописець, вдалося вислизнути з цупких рук воєводи київського князя. Однак реалістичність сюжету про Свенельда та уличів є оманливою книжною конструкцією новгородського компілятора. Ідею «міста уличів» було запозичено укладачами Новгородського першого літопису з пізнього «Списку руських городів дальніх і ближніх»¹⁰⁷. Літописну історію міграції уличів поточнюють археологічні дані¹⁰⁸, за якими простежуються сліди їх проживання в X і на початку XI ст. у межиріччі Південного Бугу та Дністра.

Хоча наступні два десятиліття Ігорєвого правління не знайшли належного висвітлення у літописних джерелах, можна здогадуватись, що були вони сповнені щоденними клопотами. Їх змістове наповнення визначали походи на підвладні Києву слов'янські землі. Просування великокнязівського володарювання йшло на північний захід від Києва і далі у межиріччя Случі та горішнього Бугу. Тут київські дружинники знаходили різноманітну здобич — мед, віск, хутра та рабів, яку з великою вигодою для себе перепродували на міжнародних ринках.

З твору візантійського імператора Костянтина Багрянородного довідуємося про те, що з настанням осені «зараз же їхні архонти виходять зі всіма росами із Києва в полюддя, що іменується кружлянням в Славинії... Годуючись там впродовж всієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на Дніпрі, повертаються до Києва»¹⁰⁹. У тому «кружлянні» князя з дружиною поступово

¹⁰³ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 109.

¹⁰⁴ Артамонов М.И. Воєвода Свенельд. *Культура Древней Руси*. Москва, 1966. С. 34.

¹⁰⁵ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 72.

¹⁰⁶ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 109.

¹⁰⁷ Арістов В.Ю. Ранні літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О.О. Шахматова). *Укр. іст. журн.* 2011. № 6. С. 178—181.

¹⁰⁸ Їх аналіз ущільнено у недавньому узагальнювальному дослідженні з цієї проблематики (див.: Казанский М., Цукерман К. Уличи. *Paleoslavica: International J. the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology*. 2017. V. 25, No. 2. P. 1—37).

¹⁰⁹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей...* С. 50—51; Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси... С. 9.

виробилась певна система. Круговий об'їзд підвладних земель здійснювався по колу в такому порядку: через межиріччя Дніпра і Горині до древлян, потім через Любеч до радимичів і, можливо, дреговичів, далі назад по Десні до сіверян і через Чернігів та Вишгород до Києва. За підрахунками Б. Рибаківа, довжина всього шляху полюддя становила 1200—1500 км і охоплювала територію площею 700 × 1000 км¹¹⁰. Проте наведені вище цифри видаються перебільшеними. Адже подолати таку відстань узимку верхи на конях, з ущерт'ю навантаженими валками за шість місяців було, принаймні в часи правління Олега, Ігоря та Ольги, просто нереально.

Основною функцією полюддя протягом кінця IX — більшої половини X ст. було придбання, вимінювання рабів¹¹¹. Язичницька Русь була гігантським резервуаром живого товару — рабів — для християнської торгівлі. Цей промисел для дружинників Київської Русі епохи правління Олега Віщого та князя Ігоря був головним джерелом їхнього збагачення. Намовляючи Ігоря вирушити у похід на землю древлян, вони, за словами старокиївського літописця, казали йому: «отрици Свѣнелъжи (воеводи Свенельда. — *Авт.*) изодѣлися суть оружьемъ и порты . а мы нази поиди княже с нами в дань . да и ты добудеши и мы»¹¹².

Полюддя було універсальним явищем, поширеним у багатьох регіонах середньовічного світу¹¹³. Здійснюючи круговий об'їзд підвладних земель упродовж тривалого часу, київський князь зі своїми військовими слугами-дружинниками перебував на повному утриманні слов'янських громад. Ці «кормління», хоч і завдавали тубільному населенню чимало клопоту та матеріальних збитків, насправді сприяли встановленню і зміцненню соціально-політичних зв'язків між київським князем та його данниками. Щороку виїжджаючи у полюддя, озброєні здобичники утверджували своє право на володіння підвладними землями. Воєнний промисел князя і дружини був магістральним шляхом інституалізації Київської держави.

Прибутки з торгівлі невільниками, хутрами та іншими товарами на міжнародних ринках становили чи не головне джерело державного бюджету Київської Русі кінця IX — більшої половини X ст. Саме шаленим прибуткам з работоргівлі Київська Русь зобов'язана своїм стрімким злетом та процвітанням. Торгівля була рушійною силою економічного розвитку Київської Русі, імпульсом, що пробуджував до життя нові форми соціальної і суспільно-політичної організації. Як справедливо відзначав М. Грушевський, «забезпечення торговельних зносин і вигод торгівлі мусіло потягнути за собою утворення певної політичної системи. Забезпечення торговельних доріг, очевидно, мусіло потягнути за собою будову в

¹¹⁰ Рыбаков Б.А. *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.* Москва, 1982. С. 321.

¹¹¹ Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про «полюддя». *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2004. Т. III. С. 55.

¹¹² ПСРА. Т. I. Стб. 54.

¹¹³ *Полюдь: всемирно-историческое явление* / под общ. ред. Ю.М. Кобищанова. Москва, 2009.

найбільш небезпечних місцях, або в більших центрах торгівлі “городків”, де київські князі саджали “своїх мужів”, а найбільше неспокійні племена приходилося при тім “примучувати”. Контрибуції й дани, які при тім збиралися з них, і саме примучування, получене з забиранням людей у неволю, давало цінний запас товарів київській купецькій дружині, і се мусіло заохочувати київських князів до розширення сих примучувань і “полюдій” — походів за данею на примучені і замирені вже території... власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського патриціату послужило тою пружиною, що пустила в рух політичне життя Києва і його системи»¹¹⁴. Енергійна підприємницька діяльність перших київських князів заклала (нехай ще крихкі і невіразні) основи соціально-політичної організації Київської держави.

У літописних джерелах не відкналися свідчення про повсякденну практику збуту товарів із Середньої Наддніпряниці цією київською купецькою дружиною. У розпорядженні укладача «Повісті временних літ» були, як уже зазначалось, русько-візантійські угоди X ст. Як і у випадку з Олегом, до тексту укладеної Ігорем угоди з греками літописець додав ряд легендарних подробиць. Його розповідь відкривається вміщеною під 941 р. звісткою: «Иде Русь на Царьград . скѣдии (суден. — *Авт.*) 10 тысящ». Руси знали про те, що візантійський флот був саме у далекому поході на Сході, й тому сподівалися на блискавичний успіх.

Нам вже відомо, що «Повість временних літ» в епізоді наступу русів на візантійську столицю майже дослівно відтворює відповідний текст «Хроніки» Георгія Амартола: оригінальна руська схема походу 941 р. доволі щільно «обросла фразеологією перекладних грецьких повістувань про цей похід»¹¹⁵. Візантійський імператор спішно відкликав зі Сходу сорок тисяч своїх відбірних солдатів, які прямо з маршу ув'язалися в бій, що точився вже на околицях Константинополя. Під вечір вони таки відтіснили руські дружини до моря, змусивши їх пересісти на кораблі. Та й тут, на чималій відстані від берега, посеред морської безодні, останні не почувалися безпечно. І їхня тривога не була безпідставною.

Протовестіарій (начальник імператорської гардеробної і державної скарбниці) Феофан, незважаючи на паніку, яка охопила населення міста, зумів організувати ремонтні роботи старих торговельних суден. Оснащені так званим грецьким вогнем, вони зустріли руський флот біля входу у Боспорську гавань. 11 липня 941 р.¹¹⁶, пускаючи трубами той пекельний вогонь на руські лодії, греки спалили армаду¹¹⁷. За словами одного сучасника і очевидця Ігорового походу, записаними між 958 і 962 рр. Ліутпрандом Кремонським, «руси кидалися в море, воліючи лише в морі втонути, як від огню згоріти; одні, обтяжені бронями і шоломами,

¹¹⁴ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 397.

¹¹⁵ Половой Н.Я. Русское народное предание и византийские источники о первом походе Игоря на греков. *Труды Отдела древнерус. лит-ры Ин-та рус. лит-ры (Пушкинский Дом) АН СССР*. 1960. Т. XVI. С. 110—111.

¹¹⁶ Веселовский А. Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г. *Журн. Мин-ва нар. просвещения*. 1889. № 26. С. 8.

¹¹⁷ ПСРА. Т. 1... Стб. 44—45.

пішли на дно, щоб ніколи не вертатись, інші, плаваючи, на самих хвилях морських погоріли, й ніхто того дня не урятувався, хіба спасся, втікши на землю, бо кораблі русі, тому що малі, проходять і там, де води дуже мало, а греки того не можуть хелендіями задля їх глибокості. Інгер після того з великим соромом вернувся до своїх. А греки, здобувши перемогу, вернулися весело до Константинополя, ведучи з собою багато живих ворогів: всім їм імператор Роман звелів поутинати голови»¹¹⁸.

Ті з русів, кому пощастило повернутися додому, згадуючи своїх побратимів, яких поглинули морські хвилі, ще довго розповідали про той подібний до блискавки вогонь із човнів. Греки у глибокій таємниці зберігали секрет цієї, уперше випробуваної ними ще 678 р., чудодійної зброї. «Морський вогонь» виготовляли із суміші нафти, смоли і сірки, що під тиском викидалася через бронзові труби-сифони, встановлені на візантійських дромонах.

Незважаючи на катастрофу 11 липня, уцілілі залишки руської флотилії рушили до східних берегів Босфору. Просуваючись уздовж краю затоки по мілководдю, недоступному для важких візантійських суден, лодії русів проникли у Пропонтиду (Мармурове море). Тут вони перебували аж до кінця серпня¹¹⁹, допоки не підійшли відкликані з Егейського моря головні морські сили імперії.

Ця поразка, хоч і не була такою нищівною, як донедавна вона уявлялась історикам, очевидно, все ж глибоко вразила Ігоря. Її тінь заплямувала весь князівський рід. Через кілька десятиліть потому візантійський імператор Іоанн Цимісхий у розмові зі Святославом Ігоровичем не міг відмовити собі у задоволенні принизити останнього спогадом про ту нещасливу для Ігоря виправу. Надмірно згущуючи барви, він кинув йому: «Гадаю, ти не забув про поразку батька твого Інгоря, який, знехтувавши клятвенний договір, приплив до столиці нашої з величезним військом на десяти тисячах суднах, а до Кімерійського Боспору дістався лише заледве з десятком човнів, ставши сам вісником своєї долі»¹²⁰.

У 944 р., як свідчить «Повість временних літ», Ігор спробував узяти реванш. Подібно до Олега, він зібрав багато воїв — варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців, і печенігів найняв, «поиде на Греки въ лодях и на конихъ . хотя мстити себе»¹²¹. Візантійські імператори-співправителі Роман I Лакапін, Стефан I Костянтин VII Багрянородний направили до стану Ігоря, військо якого вже досягло дунайських кордонів імперії, мирне посольство для переговорів. Ромейські дипломати почали умовляти Ігоря припинити похід, пропонуючи йому контрибуцію навіть більшу за ту, що давали Русі за Олега. Водночас вони уле-

¹¹⁸ Liudprandi Antapodosis. *Liudprandi episcopo Cremonensis Opera omnia* / rec. I. Bekker. Hannoverae; Lipsiae, 1915. Укр. переклад: Грушевський М. Віймки з жерел до історії України Русі... С. 84.

¹¹⁹ Литаврин Г.Г. Малоизвестные свидетельства о походе князя Игоря на Византию в 941 году. *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т. Паушто*. Москва, 1999. С. 142—144.

¹²⁰ Лев Диякон. *История...* С. 57.

¹²¹ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 45.

щували багатими дарунками печенігів, домагаючись від них повернення до своїх кочовищ.

Ситуація дедалі ускладнювалась. Тоді військова дружина Ігоря розсудила так: «да еще сице глаголеть царь . то что хочемъ боле того . не бившеса имати злато и сребро ю и паволоки . егда кто вѣсть кто одолѣеть мы ли онѣ ли .ли с моремъ кто свѣтенъ .се бо не по земли ходимъ . но по глубинѣ морьстѣи обьча смерть всѣмъ»¹²². Ігор змушений був погодитися з цими доводами і пристав на пропозицію базилевсів. Узявши велику контрибуцію — золото і «паволоки на всіі воів», він повернувся до Києва.

Мирна угода між обома країнами була скріплена письмовою хартією у Царгороді візантійською стороною і руськими послами. Ця вельми представницька делегація складалась із п'ятдесяти осіб¹²³. Її очолював якийсь *Ивор* — повноважний представник великого князя київського у ранзі посла. За ним у цьому списку джерела нараховують ще 24 послів від членів великокнязівської сім'ї і 25 купців. Цікаво зазначити, що у складі цієї дипломатичної місії згадується й особистий посол княгині Ольги на ймення *Искусеви* (*Aescses-wi*). Як і інші посланці київського панівного дому, був він варязького походження, з клану тих конунгів — дружинних призвідців, що осіли на Русі.

В угоді 944 р. представлені «Иворъ соль Игоревъ . великаго князя Рускаго . и обьчии сли . Вуефастъ Святославль . сынъ Игоревъ . Искусеви Ольги княгини Слуды Игоревъ . нети Игоревъ . Оулѣбъ Володиславль Каницарь Передьславинъ Шихъбернъ . Сфандръ . жены Улѣблѣ Прастѣнъ Турьдуви Либиаръ Фастовъ . Гримъ Сфирьковъ Прастѣнъ . Акунъ . нети Игоревъ Кары Тудковъ .Каршевъ . Турьдовъ . Егри Евлисковъ .Воистъ Воиковъ . Истръ Аминодовъ . Прастѣнъ . Бернов . Явтягъ . Гунаровъ Шибридъ . Алданъ Коль Клековъ . Стегги Етоновъ . Сфирка . Алвадь Гудовъ . Фудри Туадовъ . Мутуръ Оутинъ»¹²⁴. Цей унікальний для середини X ст. реєстр відображує ієрархічну структуру панівної київської верхівки, або, сказати б, слідом за М. Грушевським, *склад* Київської держави. Та обставина, що в цьому переліку князів та їх послів одинадцятим за рахунком названий Ігорів племінник на ім'я Якун (Акун), дає підстави вважати, що такою була кількість членів власне великокняжого дому¹²⁵. Інші послы були послані «от всякоя княжьа и от всѣхъ людии Руския земля». Згадка «всякого княжьа» в угоді Ігоря, а також «світлаих» та «великих» князів, які в літературній огранці угоди 911 р. опиняються під рукою Олега, покликана надати князівській гідності київських правителів значущого статусу.

¹²² Там само... Стб. 46.

¹²³ Якщо в укладанні угоди 911 р. у візантійській столиці брали участь 15 «мужів» князя Олега, то посольство Ігоря в 944 р. складалося з 24 осіб. Приблизно таким самим за своїм чисельним складом був і потч княгині Ольги під час її візиту до Константинополя 957 р.

¹²⁴ ПСРА. Т. 1... Стб. 46—47.

¹²⁵ Соловьев А.В. Заметки о договорах Руси с Греками. *Slavia*. 1938. R. 15. Sv. 3. С. 411. Пор.: Пресняков А.Е. *Княжое право в древней Руси...* С. 28—29.

Після звістки про русько-візантійську угоду 944 р. нитку життя Ігоря старокіївський книжник різко обриває. Коли настала осінь, як сповіщає літопис, князь «нача мыслити на Деревляны . хотя примыслити большую дань»¹²⁶. Очевидно, за цим скупим повідомленням «Повісті временних літ», вміщеним у завершенні літописної статті 944 р., ховається традиційна для цієї пори виправа князя з дружиною у полюддя. Її наслідки літописні джерела замовчують. Тож, можна думати, Ігорю без особливих труднощів вдалося подвоїти норми данини, яка стягувалася з древлян.

Ініціатором же наступного, очевидно, спонтанного походу на древлян вже був не Ігор, а його військова дружина, яка із задрощами поглядала на гарно вбраних і добре озброєних воїнів воєводи Свенельда. І сказала дружина Ігорю: «отроки Свѣньльжи . изодѣлися суть оружьемъ и порты . а мы нази . поиди княже с нами в дань . да и ты добудеши и мы . и послуша ихъ Игорьъ . иде в Деревя в дань . и примышляше къ первой дани . и насиляше имъ и мужи его»¹²⁷.

Тоді князь ще мав певну залежність від свого найближчого дружинного оточення, тож і змушений був рахуватися з їхнім бажанням. На півдорозі до Києва Ігор вирішив повернутися до древлян, аби ще пожитися там. Коли ж почули древляни, що він знову йде, то надумали дати одкоша: «сдумавше со княземъ своимъ . Маломъ . аще ся въвадить волкъ в овцѣ . то выносить все стадо . аще не убьютъ его . тако и се . аще не убьемъ его . то вся ны погубить . и послаша к нему глаголюще . почто идеши опять поималъ еси всю дань . и не послуша ихъ Игорьъ . и вышедше изъ града Изъкорьстѣня . Деревлене убиша Игоря . и и дружину его . бѣ бо ихъ мало»¹²⁸.

Візантійський хроніст другої половини X ст. Лев Диякон змальовує детальнішу картину розправи над Ігорем. Він стверджує, що полоненого князя древляни прив'язали до стовбурів дерев і розірвали його навпіл. Кривава драма, що розігралася під стінами Іскоростеня, яскраво висвітлює драматичний характер зв'язку давньоруської державності, яка зростала внаслідок протистояння місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князя та його військової дружини. Ця колізія стала переломною віхою в процесі розвитку державотворення на Русі.

¹²⁶ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 54.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. Стб. 54—55.

ОСНОВИ
ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ

Нововведення княгині Ольги. Рішучий перелом в організації системи державного управління і володарювання в Київській Русі оприявнила енергійна діяльність княгині Ольги. Вона вигадливо помстилася древлянам за смерть свого чоловіка. Організована нею каральна експедиція на Древланщину закріпила її успіх. Искоростень та деякі інші племінні гради древлян було знищено вщент, і життя на них вже не відродилось. Роль головного центру Древланської землі перебрало на себе місто Вручий (Овруч). Пізніше в ньому буде володарювати посадовлений Святославом Ольжин онук на ймення Олег.

Успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах і судочинстві, зміцнила владу київського княжого роду і стала «вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі»¹²⁹. Події 945—947 рр. порушили «ту структуру володарювання у Східній Європі, котра трималася пів століття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх «пактіотів» і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту»¹³⁰. Княгиня Ольга ще остаточно не зруйнувала полюддя, а лише вдосконала цю практику. За часів її володарювання у Київській Русі зібрана по «становищах» — пунктах тимчасової зупинки дружинни-

¹²⁹ Котляр М.Ф. *Історія давньоруської державності*. Київ, 2002. С. 26.¹³⁰ Толочко О.П., Толочко П.П. *Київська Русь...* С. 76.

ків — древлянська данина доправлялася княжими слугами-дружинниками до Києва і Вишгорода¹³¹.

Запроваджена Ольгою система перерозподілу данини була успадкована її онуком Володимиром. Посадовлений на княжіння до Новгороду його син Ярослав, «урокомъ даюшю Киеву . двѣ тысячѣ гривнѣ от года до года . а тысячу Новгородѣ гридемъ раздаваху»¹³². Як бачимо, новгородська данина надходила у двох третинах Києву, а одна третина роздавалася у Новгороді «гридям». Так само дві частини древлянської данини призначалася київським дружинникам, а третя — безпосередньо княгині Ользі у Вишгороді, де на ту пору знаходилась переправа через Дніпро. Агломерація осад біля нього покликана була забезпечити вигоди контролю за жвавим рухом товарів і людей по магістралі Дніпровського шляху.

Натомість сумнівним видається твердження нашого літописця про те, що реформаторська діяльність княгині Ольги поширювалась на далекі північні околиці Східної Європи. За свідченням літопису, «иде Вольга Новугороду . и устави по Мьстѣ повосты и дани и по Лузѣ оброки и дани и ловища ея суть по всей земли . знамянья и места и повосты . и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне»¹³³. Опис її подорожі до Новгороду й Пскова, як доводив О. Шахматов, є пізнішою вставкою упорядника Новгородського літописного зводу. Відповідно до усталеної історіографічної традиції, яка вважає Ольгу уродженкою російської півночі, зокрема Пскова, новгородський автор інтерполював відомості Найдавнішого Київського літописного зводу про межі розселення древлян на територію Новгородської землі, частина якої називалася *Деревською*, або *Деревами*, а пізніше *Деревською п'ятиною*. Тому в уявленнях тамтешніх книжників-історіографів XVI ст. Деревська / Древлянська земля відповідала Деревській п'ятині, яка з півночі і сходу відокремлювалась від Обонезької і Бежецької п'ятин річкою Мстою, а із заходу від Шелонської п'ятини — річкою Ловаттю¹³⁴.

Північноруські книжники XVI—XVII ст. були вельми послідовними у своїх прагненнях пов'язати, нехай і білими нитками, життя і діяльність княгині Ольги з історичними й насамперед географічними реаліями свого краю. Так, навіть стольний град Древлянської землі — літописний Іскоростень вони ототожили з *селом Коростине*, що знаходилося на південно-західному березі озера Ільмень поміж Новгородом і Старою Русою. Окреслюючи Ольжин маршрут з Деревської землі Мстою до Новгороду, а потім Лугою до гирла Нарови й Наровою до Чудського та Псковського озер, новгородський літописець у такий спосіб хотів освятити ці землі ходом рівноапостольної (від XIII ст.) княгині й тим самим задекларувати священне право Московії на спадщину перших київських князів.

¹³¹ ПСРА. Т. 1... Стб. 60.

¹³² Там само. Стб. 130.

¹³³ Там само. Стб. 60.

¹³⁴ Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Київ, 1908. Кн. II. С. 89.

Подібний літературний прийом є типовим для жанру міфологізованих ітинераріїв, коли «освячення простору та його ключових точок досягається не лише самим фактом актуалізованої подорожі, а й жертвопринесенням, розміщенням у зазначених точках сакральних символів»¹³⁵. Згадувані літописцем Ольжині сани, які нібито ще на початку XII ст. «стояли» у Пскові, виступають у літописному тексті лише знаковою фігурою — сакральним знаряддям, за допомогою якого окреслювався маршрут київської княгині.

Ставлячи під сумнів імовірність Ольжиної подорожі до Новгороду та постульоване істориками оподаткування нею на користь місцевого боярства населення довколишніх земель,¹³⁶ не заперечуватимемо того, що ключі од Новгороду знаходилися у її владних руках. Ними і скористався, коли настав час, її непосидючий син. Костянтин Багрянородний, розповідаючи про подорож руських купців до Константинополя, згадує Новгород (Немогард), «де сидів Свендослав, син Ігоря, князя Русі»¹³⁷. Інформатор Костянтина знав про те, що на Балтійське побережжя, в Гардарик тоді прибували «із-заморя» вагаги варягів, які пропонували свою кондотьєрську службу тому, хто добре заплатить. За свідченням Еймундової саги (*Eymunder Saga*) прибулі 1019 р. до двору Ярослава Мудрого у Новгород варяги прямо заявляли: «ми вигнані з вітчизни й рушили на схід, в Гардарик, з тим, щоб звернутися до тебе й інших братів (князів Київської Русі, синів Володимира Святославича. — *Авт.*), предложити свою службу тому, хто найбільше схоче показати нам слави й честі; бо ми хочемо придбати собі багатства й слави, а від вас мати честь і гідність»¹³⁸. Практика подібного найму збройних формувань була актуальною, очевидно, і в часи Ігоря. Цілком правдоподібно, що він міг доручити цю місію своєму малолітньому сину, впоратися з якою тому допомагали батькові воеводи і годувальник Асмунд. От він ситуативно і «сидів» якийсь час у Новгороді.

Встановлювані Ольгою «знамянья, места и повосты, становища и ловища» покликані були продемонструвати незворотність ініційованих князівською владою змін. Від середини X ст. «погост» виступає у писемних джерелах для означення адміністративного центру території, з якої стягувалися податки (данина)¹³⁹. Ранні давньоруські погости були, як засвідчують археологічні матеріали, також і «гостьбою» — факторією купців, які промишляли далекою торгівлею. Поселення X ст. з подібними функціями виявлено археологічними дослідженнями вздовж водних шляхів Східної Європи. Такими є Гньоздово у верхів'ях Дніпра біля Смоленська, Тимерьово на верхній Волзі, Шестовиця поблизу Чер-

¹³⁵ Топоров В.Н. Пространство и текст. *Текст: семантика и структура...* С. 266—267.

¹³⁶ Карпов А.Ю. *Княгиня Ольга*. Москва, 2009. С. 116.

¹³⁷ Константин Багрянородный. *Об управлении империей...* С. 44—45.

¹³⁸ Еймундова сага. Грушевський М. *Виймки з жерел до історії України-Руси...* С. 131—132.

¹³⁹ Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Санкт-Петербург, 1895. Т. 2. Стб. 1017—1018.

нігова, Виповзів у нижньому Подесенні. Княгиня Ольга прагнула розширити їх мережу та міцніше стягнути її у єдиний київський вузол.

Удосконалена нею логістика й порядок збирання данини, створення безпосередньо пов'язаних з київським державотворчим центром адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях — погостів, виділення доменіальних князівських володінь були, як уявляється, закріплені законодавчими нормами прецедентного права. В умовах відсутності розвинутої писемності неминуче поставала потреба у *signum memorie* для публічної, на довгі часи, фіксації граничних меж князівського господарства. Для їх означення, припускаємо, й застосовувалися згадані у контексті літописної оповіді 947 р. «знамянья». За свідченням арабського автора кінця X ст. Ан-Надіма, один знайомий йому чоловік, який побував у країні русів, стверджував, нібито у них є «письмена, що їх вирізують на деревах; він показав мені шматок білого дерева із зображеннями; я не знаю, чи це були слова, чи окремі літери»¹⁴⁰. Застосування умовного знака на посвідчення князівської власності потребувало стабільного родового символу.

Поява зображень так званих знаків Рюриковичів, зокрема на металевих трапецієподібних підвісках, які слугували своєрідними вірчими знаками київського панівного дому, простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега та Ігоря, а джерела звичаю їх використання згодіно виявляються у скандинавському середовищі¹⁴¹. Основним елементом сфрагістичної емблеми київських володарів стали зображення князівської тамги на монетах, перснях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знака з моменту його виникнення й до 80-х років X ст. залишалась незмінною (упродовж майже цілого століття двозубець передавався у спадок від покоління до покоління великих київських князів)¹⁴², то можна припускати, що ці знаки могли бути застосовані княгинею Ольгою для означення граничних меж доменіальних володінь.

Говорячи про нововведення княгині Ольги, не можна оминати увагою питання про соціальну сутність і характер цих змін. Традиційно вважається, що впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею залежних від

¹⁴⁰ Коновалова И.Г. О возможных источниках заимствования титула «каган» в Древней Руси. *Славяне и их соседи*. Москва, 2001. Вып. 10: (Славяне и кочевой мир). С. 119.

¹⁴¹ Молчанов А.А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград, 1976. Т. VII. С. 69—90; Молчанов А.А. *Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jarategnir*. X Всесоюз. конф. по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Москва, 1986. С. 184—186; Белецкий С.В. Знаки Рюриковичей X—XI вв. Ч. 1. *Исследование и музеефикация древностей Северо-Запада*. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 2. С. 65—83; Duczko W. *Ruś Wikingów (Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej)*. Warszawa, 2007. S. 190—197.

¹⁴² На цьому етапі двозубець не становив особисто-родового знака, а був символом великого князя — верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів (див.: Мельникова Е.А. «Знаки Рюриковичей» на восточных монетах. *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ, 1998. С. 180—181).

Києва інституцій адміністрування поклало початок формуванню князівського доменіального господарства й стало першим кроком на шляху до утвердження феодалізму на Русі. На підвладних княгині Ользі землях тоді ще не було сформовано великовотчинної структури сільського господарства. Ліквідація автономії окремих «племен», покладення основної ваги воїнської повинності на тих, хто виділявся заможністю і кращим озброєнням, та відсторонення решти вільних одноплемінників від військового прошарку створювало умови, щоб обкласти останніх даниною і податками на користь держави. Так більшість сільського населення обернулось на селянство. Але претензії влади на їхню особисту свободу і спадкові права на землю ще довго залишалися у сфері неможливого¹⁴³. Так само довготривалими й суперечливими були процеси визрівання тієї державної організації, яку прийнято називати феодальною.

Уявлення про Київську Русь середини X — початку XII ст. як «відносно єдину ранньофеодальну державу» є рудиментом багаторічної засоціологізованості науки, з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів. За такого підходу увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті, натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його структури.

На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їх відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому І. Лисяк-Рудницький наголошував на тому, що суспільно-політичний устрій Київської Русі «можна назвати феодальним лише з великим застереженням...». На його думку, «на Русі не було формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом»¹⁴⁴.

Недосконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше незакріпленість їхніх меж довго «не давало змоги у Східній Європі розвиватися “нормальним” феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі — з характерними маєтностями-бенефіціями, всілякими імунітетами і скрупульозною регламентацією васальної служби — тільки на зламі XIII—XIV ст. і досягли повного розвитку у XVI столітті. До цього часу, зв'язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в

¹⁴³ Модзелевски К. От варварских племен к варварскому государству. *Киевская Русь и Польша в средние века (X—XIII вв.): Материалы конференции Института Истории РАН*. Warszawa, 2003. S. 22—23.

¹⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*: В 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 49.

більш патріархальній формі особистих відносин, пов'язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходились в корпоративній власності»¹⁴⁵.

Так само і застосування поняття «державність» чи «державна» до реалій архаїчного соціуму, яким були давньоруські спільноти в епоху володарювання княгині Ольги, її сина Святослава та онуків, є до певної міри умовним. Саме слово «державна» до XVII ст. як спеціальний термін (*terminus technicus*) вживалось не в точному, звичному для нас значенні, а побутувало лиш як одне з визначень верховної влади, було метафорою її царственності і могутності¹⁴⁶. Змістове наповнення поняття «державна» стосовно ранньосередньовічної Русі визначають дві взаємопов'язані між собою ознаки. Йдеться про наявність певної групи людей, що використовують силу з метою домогтися підкорення своїм командам і водночас претендують на право командувати і право підкоряти, тобто на те, аби їх влада над іншими здавалась легітимною¹⁴⁷. Оця друга риса уявляється особливо важливою, оскільки дає змогу встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і «державним апаратом». Власне, державна й відрізняється від вождівства тим, що зародкові органи управління в цьому політичному союзі трансформуються в спеціалізований бюрократичний апарат, заснований на позакланових зв'язках¹⁴⁸.

На Русі такою субстанцією, що несла в собі зародки державності, радше — того самого апарату, була очолювана князем військова дружина, яка становила суспільний інститут привілейованих людей — професійних вояків. На відміну від народного ополчення, що було первісним елементом воєнної організації слов'ян у давніші часи, дружина перетворилася на постійний професійний контингент, який стояв поза общиною і над нею.

Ця група підлеглих відрізнялась від усіх інших насамперед умовами життя, повсякденною нормою і змістом якого була війна. Адже, як і на середньовічному Заході, «найнагальнішою з проблем, яку мали розв'язувати тоді правлячі класи, було не так управляти, в часи миру, державою чи окремими маєтностями, як забезпечити собі засоби, необхідні для ведення війни. Публічна чи приватна, розв'язана задля веселощів чи розваги або для того, щоб захистити майно чи життя, війна, певно, протягом багатьох сторіч здавалась повсякденною рамкою життя для будь-якого володаря і глибинним смислом існування будь-якої верховної влади»¹⁴⁹. Підпорядкована князю збройна дружина стала тією соціальною силою, що об'єднала племінні князіння східного слов'янства у відносно єдине політичне утворення — Київську Русь. Це ще аморфне й крихке у IX—X ст. об'єднання науковці справедливо називають дружинною державою. Трансформація, здійснена з ініціативи княгині Ольги, сприяла її зміцненню.

¹⁴⁵ Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков...* С. 117.

¹⁴⁶ Колесов В.В. *Мир человека в слове Древней Руси*. Ленинград, 1986. С. 276.

¹⁴⁷ Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков...* С. 163.

¹⁴⁸ Крадин Н.Н. *Вожество: современное состояние и проблемы изучения. Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*. Москва, 1995. С. 45.

¹⁴⁹ Блок М. *Феодалное общество* / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ, 2002. С. 164—165.

У пошуках самовизначення. Усвідомлюючи життєву необхідність подолати політичну і культурну ізоляваність Київської Русі, княгиня Ольга здійснює сміливі спроби утвердитися в колі країн, які утворювали тодішній європейський (християнський) світ. Для досягнення цієї мети недостатньо було особистого навернення київської княгині та її найближчого оточення у християнство. За тогочасними уявленнями, цей факт приватного життя міг стати правочинним надбанням усєї держави лише з благословіння візантійського імператора, який був безперечним сувереном сім'ї християнських народів тогочасного світу. Тож Ольга шукала зустрічі з ним і домоглася свого.

Про її подорож до візантійської столиці та зустріч з імператором йдеться у «Повісті временних літ» і в укладеному Костянтином VII Багрянородним творі *De ceremoniis aulae Byzantinae* («Про церемонії візантійського двору») ¹⁵⁰. Прийом відбувся, правдоподібно, 9 вересня 957 р. у розкішному тронному залі палацу Магнаври. Одягнений у пурпурову одіж, імператор велично сидів на троні, що його називали тронем Соломона. Імператорське вбрання, його форма, матеріал і колір мали сакральне значення. Його підданим було суворо заборонено носити виготовлені з пурпурової паволоки речі. Відрізи цієї тканини, як і вироби з неї, заборонялося продавати іноземцям та легально вивозити з країни.

Виготовлений із золота, оздоблений коштовним камінням і слоновою кісткою, імператорський трон стояв на підвищенні із зеленого мармуру. По обидва боки від нього були майстерно вирізьблені фігури різних тварин, серед яких гордо й величаво вирізнялися леви. Позаду імператорського престолу стояло дивовижне дерево, зроблене з позолоченої бронзи. На його гілках, немов справжні, сиділи птахи й подавали різні голоси відповідно до своєї породи.

Коли за помахом золотого жезла церемоніймейстера відхилилася золототкана завіса головного входу, до тронної зали ступила архонтиса русів. Таке звернення до київської княгині, що не раз лунало у візантійській столиці, задокументовано підписом до мініатюри «Хроніки» Іоанна Скилиці, на якій зображено прийняття Костянтином VII княгині Ольги ¹⁵¹.

Форми звернень, які імператор використовував у спілкуванні з іноземними правителями, цитуються на сторінках присвяченого церемоніальному придворному етикету твору і дають уявлення про складність візантійської системи ієрархії держав: деякі з їхніх володарів удостоювалися почесніших титулів за інших, до деяких застосовувалися пишніші звернення, а до деяких простіші; хтось отримував один епітет до імені, дехто — два або навіть три, деякі ж — жодного. Крім того, окремі правителі згадані в ранзі «друзі» імператора, що, на думку Г. Острогорського, є посиланням на звання *amici principis*. За часи правління Костянтина VII

¹⁵⁰ *De ceremoniis aule Byzantinae* / Ed. J.J. Reiske. Bonn, 1829. Т. 1. Р. 594—598. Укр. переклад з грец. див.: Грушевський М. *Віймки з жерел до історії України-Руси...* С. 76—78.

¹⁵¹ *Scylitzae Ioanis. Synopsis historiarum* / ed. J. Thurn. Berlin, 1973. Р. 240. Сам хроніст із симпатією згадує «жінку правителя Русі на ім'я Гельга, яка по смерті свого чоловіка відвідала Константинополь і, охрестившись, була гідно вшанована, і повернулася додому».

цей титул мали зверхники Єгипту та Індії. Ще більшою відзнакою для іноземного правителя було звання імператорського «духовного родича». Наприклад, правителі Болгарії, Великої Вірменії та Аланії називалися «синами» імператора. Нарешті, на вищому рівні стояли німецькі і французькі королі, які мали ім'я «братів» імператора¹⁵². Пожаданою для київської княгині честю було почути від візантійського імператорського дому визнання її «дочкою».

Слідом за Ольгою до зали сторожко ступили в порядку, одні за одними, свита жінок, руські послы і купці. Під звуки органа київська княгиня попростувала до трону. Після того, як завершився обмін взаємними вітаннями, враз заграла музика; золоті птахи, які сиділи на дереві, залилися райськими голосами; звірі, що оточували трон, піднялися на задні лапи; а леви озвалися гучним риком. До зали вносили подарунки, якими обмінювалися руська княгиня і візантійський імператор.

Потому Ольгу запрошено на святкову учту за імператорським столом. При обіді були співці з церкви св. Апостолів і св. Софії. Вони співали гімни на імператорську честь, гралися також усілякі театральні забави. В іншій залі був другий парадний обід, де «їли всі послы князів руських, люди й свояки княгині». Усі вони отримали подарунки: племінник княгині — 30 міліарисіїв, вісім близьких до неї людей — по 20, двадцять послів — по 12, сорок два агенти — по 12, священник Григорій — 8, два товмачі — по 12, люди Святослава — по 5, шість людей послівських — по 3, товмач княгині — 15. За десертом у снідальній залі було подано княгині Ользі на емалевій тарілі 500 міліарисіїв, а шести близьким жінкам її — по 20 і вісімнадцятьом служницям — по 18¹⁵³.

Наявні джерела, на жаль, замовчують найголовніше — зміст переговорів, які точилися за причиненими дверима. Очевидно, Ольга найперше обговорювала з візантійським імператором питання свого особистого хрещення у візантійській столиці, що було особливо престижним для володарки «варварської» країни, та улаштування на Русі церковної ієрархії. Певно, під час цих перетрактацій таки було досягнуто домовленості про хрещення київської княгині. Її хрещеною матір'ю погодилася стати дружина Костянтина VII — сорокасемирічна імператриця Олена. З нею й обідала княгиня Ольга на другому імператорському прийомі, що був влаштований 18 жовтня в пентакувуклії святого Павла. Такої честі руську архонтису удостоєно разом з дарованим їй титулом «зости патрикії»¹⁵⁴. Цим вищим для жінок титулом було визначено місце київської княгині в імператорській «християнській сім'ї».

¹⁵² Острогорский Г.А. Византийский император и иерархическое мироустройство. *Русско-византийский вестник*. Санкт-Петербург, 2018. № 1. С. 23.

¹⁵³ De ceremoniis aule Byzantinae. Грушевський М. *Виймки з жерел до історії України-Руси...* С. 77—78. За підрахунками Г. Літавіна, грошову винагороду отримали 112 руських учасників цього обіду (див.: Літавін Г.Г. Состав посольства Ольги в Константинополе и «дары» императора. *Византийские очерки*. Москва. 1982. С. 74).

¹⁵⁴ Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga, Arhontissa of Rus'. *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 1992. V. 46. P. 271-277.

Імовірно, скориставшись з цього, Ольга поволі завела мову про створення матримоніального союзу між київською правлячою династією та імператорським домом через шлюб Святослава з котроюсь із «народжених у пурпурі» представниць імператорської фамілії. Такий шлюб міг би бути з боку Константинополя визнанням суверенних прав київської династії¹⁵⁵. Однак Костянтин VII, як і його попередники на імператорському престолі, послідовно й неухильно дотримувався практики не укладати династичних шлюбів з іноземними володарями. Раніше він засуджував Романа I Лакапіна за те, що той віддав свою, нехай і позашлюбну, онуку за болгарського царя-християнина Петра¹⁵⁶. Вірний заповітам батька, його син Роман II, щойно ставши візантійським імператором після смерті Костянтина Багрянородного 9 листопада 959 р., постриг своїх сестер (усіх чотирьох!) у черниці. Не дісталися нікому ані Зоя, ані Агафія, ані Феофано, ані Анна.

Роздратування і невдоволення імператора матримоніальними пропозиціями Ольги дослідники убачають у підкреслено різкому зменшенні символічних знаків уваги і гостинності відносно неї та її небожа — другої особи у складі руського посольства, імовірного очільника військового ескорту під час подорожі княгині. Звичну суму срібних монет, якими обдаровував імператор своїх гостей наприкінці бенкету, було на другому прийомі скорочено для Ольги у 2,5 раза, а для племінника — на третину¹⁵⁷.

І все ж Ольжине перебування в Константинополі завершилося її хрещенням. Після проведення хрещального обряду й довготривалих процедур¹⁵⁸ патріарх привітав княгиню словами, подібними до тих, якими у Святому Письмі сказано про Благовіщення Марії: «просвѣщена же бывши . радовашеся душею и тѣломъ . и поучи ю патрeархъ о вѣрѣ . и рече си лагословена ты в женах Руских (Лк. 1, 28; 42) яко возлюби свѣтъ . а тьму остави . благословити тя хотяє сынове рустии . и в послѣдний родъ внукъ твоих»¹⁵⁹. Це пророцтво патріарха є, безперечно, пізнішою вставкою. Воно міститься у багатьох літописних списках. Поширену ж редакцію цього сюжету подає лише «Степенна книга»¹⁶⁰.

Очевидно, Ольга мала тривалу бесіду з патріархом, у ході якої неодмінно мали б обговорюватися й питання, пов'язані з улаштуванням церковної ієрархії на Русі та її статусом. Однак, судячи з усього, вони так і не були остаточно вирішені. Як сповіщають літописні джерела, патріарх обмежився лише благословінням

¹⁵⁵ Ариньон Ж.-П. Дипломатичні зв'язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 р. *Хроніка—2000: Укр. культурол. альманах*. Київ, 1995. Вип. 2—3. С. 32.

¹⁵⁶ Константин Багрянородный. *Об управлении империей...* С. 60—61.

¹⁵⁷ Литаврин Г.Г. Русско-византийские связи середины X века. *Вопросы истории*. 1986. № 6. С. 51. Княгині було дано 200 міліарисіїв, а її племіннику — 20.

¹⁵⁸ Agranz M. Les Sacrements de l'ancien Euehologe Constantinopolitan. Chapitre 2: Renonciation a Satan et adheston au Christ. *Orientalia Christiana Periodica*. 1984. Т. 50. Р. 381.

¹⁵⁹ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 61.

¹⁶⁰ Книга Степенная царского родословия. *ПСРА*. Т. 21. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1908. С. 14.

київської княгині та канонічним напученням¹⁶¹. Утім, не виключено, що святійший проголосив її почесною дияконесою новонародженої громади вірян Русі.

Осяяна благодаттю віри Христової і царственным світлом Божественного Града, повернулася Ольга до Києва. Літописні джерела містять стриману оцінку результатів Ольжиних відвідин Царгорода. Однак їх укладачі та пізніші редактори-агіографи були свідомі того, що ця подія, хай би як там не було, мала визначальне значення для легітимації Київської держави у тогочасному християнському світі. Вже сама по собі ця подорож була знаковою. Ставши хрещеницею імператриці Олени, київська княгиня продемонструвала тим самим свою духовну спорідненість з візантійським імператорським домом¹⁶². Відповідно до тогочасних уявлень східних і південних слов'ян, їхня державність ніби походила від Візантії, разом з переміщенням звідтіля християнських святинь та інших матеріальних цінностей.

У візії старокиївських книжників подорож княгині Ольги до Константинополя мала наслідком віднайдення і принесення нею на береги Дніпра Чесного Живодайного Хреста. Митрополит Іларіон, порівнюючи у своєму славнозвісному «Слові про закон і благодать» князя Володимира з Костянтином Великим, підкреслював, що той «с матерію своєю Еленою крестъ от Иерусалима принесъша по всему миру своему раславъша, расълавша, вѣру оутвердиста, ты же (Володимире. — *Авт.*) с бабою твоею Ольгою принесъша крестъ от Новаго Иерусалима Константина града»¹⁶³.

Повернення княгині Ольги до Києва супроводжувалось, очевидно, її рішучими діями, спрямованими на матеріалізацію й пропаганду нових духовних символів, що виявлялося, згодіно, у будівництві церковних споруд. Яков Мніх у своїй «Похвалі» стверджує, що відразу ж після повернення в землю Руську Ольга «требища бѣсовская съкруши и нача жити о Христѣ Исусѣ, възлюбивъши Бога, всимъ сердцемъ и всею душею, и поиде въслѣдъ Господа Бога, всеми добрыми дѣлы освѣтившися и милостынею украшъшися, нагья одѣвающи, жадныя напаяючи, и странъныя покоиваючи, и нищия и вдовица и сироты и вся милующии, и потребу даючи всяку съ тихостью и любовью сердца, и молящи Бога день и ночь о спасенъи своемъ»¹⁶⁴.

У пізньому Типографському літописі сповіщається про зведення Ольгою церкви на могилі гаданого християнина Аскольда: «На той могилѣ постави Олга церковь святого Николоу»¹⁶⁵. Проте у найдавніших версіях наявних літописних списків ім'я того, хто спорудив в урочищі Угорському церкву св. Миколая, пропущено. За спостереженнями О. Толочка, у пізніших літописах заслуга побудо-

¹⁶¹ ПСРА. Т. 1... Стб. 61.

¹⁶² Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.)*. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург, 1996. С. 344.

¹⁶³ *Слово о законе и благодати Илариона* / изд. А.М. Молдован. Киев, 1984. С. 97.

¹⁶⁴ Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. *Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР*. 1963. № 37. С. 69.

¹⁶⁵ Типографская летопись. ПСРА. Т. 24. Москва, 2000. С. 7.

ви згадуваної церкви належить якомусь Ольмі. Зміна імені Ольми на співзвучне Ольга дослідником простежується за «Тверським збірником», вельми популярним у Києві в XVII ст. Звідси воно потрапило й до знаменитого «Синопису» Інокентія Гізеля, якому належить пріоритет у введенні до наукового обігу самого поняття «Аскольдова могила»¹⁶⁶.

Однак не позбавленим резону, як уявляється, є висловлюване у науковій літературі припущення про те, що в другій половині 50-х років X ст. Ольга розгорнула у Києві будівництво храму св. Софії, що локалізується дослідниками неподалік міських воріт, приблизно на тому місці, де стоїть тепер збудований Ярославом Мудрим Софійський собор¹⁶⁷. Споруджений Ольгою київський першохрам був, очевидно, дерев'яним, через що і згорів 1017 р. під час усобиць синів Володимира Святославича.

Домагання Святослава. Здійснені Ольгою спроби релігійних змін, спрямовані на удержавлення християнства на Русі, наражалися на спротив Святослава та його дружинного оточення. «Щоб дійшло діло до навернення цілої Русі, київські князі, — за словами І. Шевченка, — мусили мати вже сформоване уявлення про руську землю як цілість. Під цим оглядом Святослав, син Ольги, був людиною старої дати. Його слов'янське ім'я (він був першим із руських князів зі слов'янським ім'ям) показувало, куди рухатимуться події, проте його язичницькі схильності і варязька непосидючість були пережитками минулого»¹⁶⁸.

Витворюючи образ Святослава — невибагливого у воєнно-польовому побуті, його лицарську вдачу, літописець змальовує його походи як продовження справи «старих, добрих» князів Олега та Ігоря. Таким є вміщене під 964 р. повідомлення: «и иде (Святослав. — *Авт.*) на Оку рѣку и на Волгу . и налѣзе Вятичи . и рече Вятичмь . кому дань даете . они же реща Козаромъ по щялягу . и от рала даемъ»¹⁶⁹. Було б надто ризиковано вибудовувати за цією звісткою припущення про економічний рівень тих чи інших «племен», зокрема в'ятичів, і вважати їх охопленими грошовим обігом, хай навіть і в XI ст.: вираз «хутро або монета “від диму”» (чи як у випадку в'ятичів — «від рала») вказував лише на рахунковий прийом для обчислення загальної суми данини, а не на дійсну наявність у кожному населеному дворі цієї монети або цього сорту хутра¹⁷⁰. Навіть в епоху складання «Повісті временних літ» заселені землі в'ятичів ще остаточно не увійшли до складу Київської держави. Тож, припускаємо, не земля в'ятичів, а похід на багату Булгарію був метою Святослава.

¹⁶⁶ Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. III. Чи знаємо ми, де знаходилася Аскольдова могила? *Київська старовина*. 2000. № 5. С. 153—154.

¹⁶⁷ Див.: Поппе А.В. Заснування Софії Київської. *Укр. іст. журн.* 1965. № 9. С. 97—104.

¹⁶⁸ Шевченко І. Хрещення Київської Русі. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* / авториз. пер. з англ. М. Габлевич. Львів, 2001. С. 52.

¹⁶⁹ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 65.

¹⁷⁰ Романов Б.А. Деньги и денежное обращение. *История культуры Древней Руси*. Т. 1. Москва; Ленинград, 1948. С. 376—377.

Камська, або Велика, Булгарія була у ті часи вкрита густою сіткою мурованих міст з велелюдними базарами. Такими центрами були Булгар (Великий город), Сувар, Кашан на правому березі Ками (Чорної Ітилі), Ошель на правому березі Волги, Какреш та ін. У 921—922 рр. для будівництва столиці Булгарії прибуло близько п'яти тисяч будівельників із Хорезма. Їхніми умілими руками було зведено чимало будівель, дві мечеті. Жваві торговельні зв'язки забезпечували приплив до країни різноманітних товарів. Із Хорасана надходили шовкові й бавовняні тканини, папір для письма, посуд з кам'яного тальку, різні прянощі й фруктове сушіння, согдійський криштал, різноманітні прикраси. З Хорезма до Булгарії приходили будівельники і вчені, надходив парадний поливний, мідно-бронзовий і срібний посуд та багато чого іншого. З далекого Сінда (Індії) йшли прянощі, тканини, пахощі, слонова кістка і майстри¹⁷¹. Поява ласих до здобичі воїнів Святослава у містах і селах Волзької Булгарії змусила багатьох заможних людей тимчасово, як вони думали, прикопати свої цінності у надійному місці. Значна частина закопаних ними монетних скарбів так і залишилася, на радість археологам, не затребуваною їхніми власниками.

Святослав, здається, не прагнув зруйнувати економічну інфраструктуру цієї країни. Вдовольнившись її політичним підкоренням, він повів своє військо далі на схід. «В лѣто 6473 (965), — сповіщає «Повість временних літ», — иде Святославъ на Козары»¹⁷².

Просуваючись углиб хозарських володінь, військо Святослава зіткнулося з головними силами їхнього кагана і, за словами літописця, вщент розгромило їх. Було захоплено давню хозарську столицю — місто Семендер на березі Каспійського моря (локалізується дослідниками на південно-західних околицях сучасної Махачкалі). Арабський купець з Мосуля Ібн Хаукаль у складеній ним у 70-х роках X ст. «Книзі доріг і держав» стверджував: «Тепер не зісталось й сліду ані від булгара, ані від бургаса, ані від хозара, бо русь напала й знищила всіх їх, забрала в них всі ті краї й до себе привернула. А ті, що спаслися з рук їх, розтіклися по близьких місцях, бажаючи зістатися поблизу своїх країв та сподіваючись прийти до згоди (з Руссю) і піддатися їй»¹⁷³. Під час цього походу Святослав, просуваючись уздовж великого Кавказького пасма, підкорив своїй владі також північно-кавказьких ясів і косогів (осетини і адиги).

Военний похід Святослава протяжністю в шість тисяч кілометрів завершився на Таманському півострові. На східному березі Керченської протоки було захоплено хозарське місто, яке у Візантії називали Таматарха. Воно виникло на місці античної Гермонаси. Хозари зробили з нього міцну фортецю, назвавши Тумен-тарахан. Вона контролювала весь рух через Керченську протоку і від протоки вгору по Кубані. Через ринок і порт, що виник під захистом фортеці,

¹⁷¹ Моця А.П., Халиков А.Х. *Булгар — Киев (пути — связи — судьбы)*. Киев, 1997. С. 33.

¹⁷² ПСРА. Т. 1... Стб. 65.

¹⁷³ Ібн Хаукаль. Книга доріг і держав. Грушевський М.С. *Вітмки з жерел до історії України-Руси...* С. 91.

здійснювався експорт зерна, худоби і шкіри, риби і нафти до Середземномор'я та імпорт на Північний Кавказ середземноморських вин, оливкової олії, зброї, коштовних тканин і предметів розкоші. Тут починався знаменитий Хозарський шлях, який через Азовське море, Дон і далі волоком на Волгу виводив торгові каравани в Каспій, від берегів якого лежали шляхи в далекі східні країни — Індію і Китай. Сюди сходилися водні дороги, якими до Візантії та на Арабський Схід руські, скандинавські та хозарські купці вивозили з північних країн хутра і невільників¹⁷⁴. Завойоване у хозар Святославом Славним місто з прилеглою до нього округою стало добрим шматом володінь київських князів на Таманському півострові та у Східному Криму. Воно дістало руську назву — Тмуторокань.

Унаслідок східних походів Святослава (навіть чи війна на такій великій території обмежилася одним, нехай і протяжністю у два роки, походом) величезна держава хозарських каганів була приречена на повільне, але неухильне політичне згасання. Багата здобич, яка дісталася русам у торговельних хозарських, болгарських та буртаських містах, була, очевидно, не сумірна з тими вигодами, які б принесла мирна торгівля Русі зі Сходом. Утім, завдана транс'європейській міжнародній торгівлі шкода не була непоправною. Після завершення воєнних дій Святослава на землях Хозарії і Булгарії відновилося (після двадцятилітньої перерви) надходження срібної монети на Русь і, зокрема, її потік до Києва і Чернігова¹⁷⁵. Але розгром Хозарського каганату все ж мав дестабілізувальні наслідки для Русі у майбутньому. Адже, подолавши могутнього сусіда, Святослав тим самим повалив мури, що досі стримували натиск тюркських кочових племен у Причорноморські степи.

Східний вектор завойовницької політики Святослава було раптово згорнуто. Царгород зумів вибудувати перед київським князем заманливішу перспективу — взяти під свою оружну руку Балкани. Візантія тоді потерпала від нападів войовничих угрів, від яких її мала боронити Болгарія. Звісно, ця послуга не була безкоштовною. Але наступник Симеона на болгарському престолі — цар Петро, отримуючи від Візантії щорічну платню, цього зобов'язання не дотримувався, через що візантійський імператор Никифор Фока (963—969) відмовив болгарам у виплаті коштів і позабирав у них деякі прикордонні міста. У 967 р. імператор звернувся по допомогу до вкритого славою переможця Хозарії київського князя. За словами візантійського історика Лева Диякона, Святослав «не міг вдержати запалу, занісся в надії на багатства, марив про те, щоб заволодіти землею мезян (мезами він звичайно називає болгар, а русь — таврами або скитами, тавроскитами. — *Авт.*), а до того, будши палким і сміливим, відважним і діяльним, все юнацтво таврів підняв до того походу»¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Гадло А.В. Тмутороканские этюды. I: (страна адыгов во второй половине I тыс. н. э.). *Вестник Ленингр. ун-та*. Сер. 2. 1989. Вып. I (№ 2). С. 25.

¹⁷⁵ Фомин А.В. Древнерусские денежно-монетные рынки в 70—80-х годах X в. *Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992—1993 годы*. Москва, 1995. С. 72.

¹⁷⁶ Лев Диякон. *История...* С. 44.

Однак Святослав не був, як це іноді стверджується, таким собі військовим авантюристом, який необдуманно спокусився втрутитися у болгарську кампанію. Він плакав серйозні наміри, мовлячи словами М. Грушевського, «загорнути під себе полудневе слов'янство й стати сильним суперником Візантії»¹⁷⁷. Відповідно до угоди, укладеної з візантійським імператором Никифором Фокою, руські війська і виступили проти болгар. Виставлене супроти київського воїнства тридцятитисячне болгарське військо не витримало першого ж натиску русів і відійшло до дунайської фортеці Доростолу (тепер Силістрія).

Дізнавшись про поразку, болгарський цар Петро від надмірних переживань тяжко захворів і невдовзі помер. Тим часом майже вся східна Болгарія була упокорена Святославом. Київський князь отаборився у городі Переяславці (тепер місто Мала Преслава, при впадінні Дунаю у Чорне море). Не виключено, що під час цього походу Святослав поширив свою владу не тільки на землі Нижнього Дунаю, а й на захід і південь від нього, з Великою Преславою — столицею Болгарського царства включно. У часі свого короткого володарювання Святослав розпочав карбування власної болгарської монети. З одного боку на ній зображено постать князя, а з другого — образ Христа Спасителя і напис: Святославъ цр Българм (Святослав цар Болгарам).

Влітку 968 р. Святослав змушений був залишити Переяславець і поспішити з частиною своїх воїв до Києва. Причиною тому було, як стверджують літописці, вторгнення печенігів на Руську землю. Вони підступили до самого Києва, у якому зачинилася княгиня-мати разом з малими онуками — Ярополком, Олегом і Володимиром. Цю прикру для родини Святослава пригоду літописець прикрасив історією про винахідливого хлопчика-киянина, який урятував княгиню Ольгу і містян. Переправившись на лівий берег Дніпра, він привів підмогу, яку печеніги сприйняли за повернення військ Святослава.

Воєнні авантюри Святослава, що потребували значних матеріальних і людських ресурсів, викликали нарікання серед поміркованої частини київських вельмож. Занепокоєні відсутністю у країні сильної централізованої влади і порядку на місцях, вони докоряли Святославу: «ты княже чюжея земли ищещи и блюдеши . а своя ся охабивъ . малы бо насъ не взяша Печенѣзи . и матеръ твою и дѣти твои аще не поидеши ни обраниши насъ . да паки ны возьмутъ . аще ти не жаль очины своя . ни матере стары суща и дѣтеи»¹⁷⁸.

Прогнавши в Поле печенігів, Святослав потурбувався про зміцнення управління Київською державою. Свого старшого сина Ярополка він посадовив князем у Києві, Олега у Древлянській землі, а наймолодшого Володимира відрядив посадником до Новгороду. Сам же він прагнув укласти антивізантійський союз із німецьким імператором Оттоном I і створити могутню державу східних і південних слов'ян на широких просторах між Дунаєм і Чорним морем. У літописній статті, вміщеній у «Повісті временних літ» під 969 р., містяться вельми промовисті сло-

¹⁷⁷ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 466.

¹⁷⁸ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 67.

ва, вкладені літописцем в уста київського князя: «не любо ми есть в Киевѣ быти . хочю жити в Переяславци на Дунаи . яко то есть середа земли моеи . яко ту вся благая сходятся . от Грекъ золото . поволоки . вина и овощеве разноличныя . изъ Чехъ же . из Угоръ сребро и комони . из Руси же скоро и воскъ . медь и челядь»¹⁷⁹.

На думку багатьох науковців, ці княжі слова є своєрідною програмою і виправданням болгарських воєн. Цей зухвалий замисел, за ними, спирався на покривну спорідненість матері Святослава з родом царя Симеона, що уможливило й обґрунтувало домагання київського князя на свою частку «болгарської спадщини» після смерті Петра Симеоновича¹⁸⁰. Виписана в літописі «промова» Святослава закладає в язичницьке минуле Русі ідею її одвічної богообраності і претензію на спадкоємність християнських сакральних центрів правдивого світу, якими були Єрусалим, Царгород / Константинополь і столиця Симеона Болгарського (893—927) Преслав Великий (Преславен град)¹⁸¹. Ці рефлексії, мабуть, і визначили вибір назви третього за значенням після Києва і Чернігова міста Дніпровської Русі («Руської землі») — Переяслава. Назва цього порубіжного міста стала «топонімічною згадкою» про походи Святослава, але князь Володимир заснував свій Переяслав на кордоні охрещеної Русі, і цей кордон був уже схожий до дунайського кордону Візантії. Либонь, не випадково зведені тоді у ньому церковні споруди й інші архітектурні пам'ятки позначені, як засвідчують фахівці, впливом болгарської школи¹⁸². Таке уподібнення Переяслава Руського болгарському першообразу і спільному для них прототипу Божого Града було закономірним наслідком характерного для давньоруської церковно-політичної еліти стремління до імітації «ромейської» парадигми облаштування на Русі бохранимого християнського царства.

Між тим, Никофор Фока швидко зрозумів, що має справу з небезпечним суперником, і став шукати порозуміння з Болгарією. Однак його правління перервав замах, вчинений військовими 11 грудня 969 р. Імператорський престол посів призвідця заколотників Іоанн Цимісхій. Він рішуче взявся покласти край устремлінням Святослава на Балкани. Улещуючи київського князя подарунками й обіцянками, ромеї пробували змусити Святослава відмовитися від Болгарії: «Візьми з нас данину собі і на дружину свою, — говорили вони. Але скажіть нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїнів». Святослав розгадав хитрість греків і назвав число воїнів удвічі більше, ніж було їх насправді, а саме — 20 тисяч. Візантійський хроніст Лев Диякон передає слова князя, сказані ним грецьким послам: «Я піду з цієї багатой країни не раніше, ніж отримаю велику грошову данину і викуп за всі захоплені мною у ході війни міста і за всіх полонених. Якщо ж ромеї

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Никитин А.А. *Основания русской истории. Мифологемы и факты*. Москва, 2001. С. 232—233. Вважається, що з Болгарії походив священник на ім'я Григорій, який супроводжував київську княгиню в її подорожі до Константинополя.

¹⁸¹ Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков...* С. 177.

¹⁸² Кочев А.И. *Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв.* Москва, 1987. С. 289—292.

не захочуть заплатити те, що я вимагаю, нехай вони покинуть Європу, на яку не мають права, і забираються в Азію»¹⁸³. Імператор велів готуватися до бойових дій, оголосивши по всій Візантії мобілізацію до війська.

Настала зима 969—970 р. Військо Святослава поступово просувалось у глиб Візантійської імперії. Навесні 970 р. княжі загони, заволодівши Македонією й стрімко подолавши Балкани, спустилися на рівнину. Здобуваючи місто за містом, Святослав невпинно наближався до Константинополя. Імператор Іоанн Цимісхій спішно виступив зі столиці з багатотисячним, добре озброєним військом. Йому вдалося заволодіти кількома стратегічно важливими населеними пунктами на території самої Візантії і в Болгарії. Однак жорстокі сутички, що зав'язалися на полях Фракії, не визначили переможця. А тим часом у Малоазійських володіннях Візантійської імперії спалахнуло повстання родичів і прихильників убитого імператора під проводом Варди Фоки. На придушення цього заколоту Цимісхій мусив відкликати свої війська. Скориставшись послабленням бойової напруги, Святослав повів своїх воїв на перепочинок, обравши для цього місто Доростол на Дунаї. Та візантійці невдовзі оточили це місто.

Облога Доростола тривала три місяці. За цей час руси здійснили не одну хоробру вилазку, добуваючи у такий спосіб харчування та знешкоджуючи ворога. Зі словами «не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не знає» повів Святослав своїх воїв на вирішальну битву, яка відбулася 24 липня 971 р. Лише завдяки чуду і заступництву святого Федора, як пізніше пояснювали візантійці, вдалося їм отримати перемогу над Руссю. Після цього Святослав вступив у переговори з Цимісхієм. Укладена між ними угода скасовувала претензії Русі на кримські володіння Візантії і Болгарію. Натомість військо Святослава забезпечувалося необхідними припасами на дорогу і безперешкодим його пропуском до кордонів Русі.

Після затвердження мирної угоди з Візантією Святослав зустрівся з імператором. Убраний у визолочений обладунок, Цимісхій під'їхав на чолі озброєних вершників на берег Дунаю, куди на човні приплив Святослав. Візантійського хроніста Лева Диякона, який описав цю зустріч, вразила скромність, з якою був одягнутий руський князь, і його зовнішність. А був він «середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе й довге волосся, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований; здавався якимсь понурим і диким; в однім вусі висіла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з карбункулом посередині, одіж на нім була біла, нічим не різнилась від інших окрім чистоти»¹⁸⁴.

Сидячи на ослоні для веслярів, він поговорив трохи з імператором про умови миру і, за словами візантійського хроніста, відчалив від берега. Однак дістатися до берегів Дніпра й піднятися на київські кручі йому не судилося. Повер-

¹⁸³ Грушевський М.С. *Вітми з жерел до історії України-Руси...* С. 95.

¹⁸⁴ Там само. С. 107.

таючись до Києва, Святослав потрапив у засідку, яку йому влаштували печеніги на Дніпровських порогах. Під 972 р. «Повість временних літ» містить таке повідомлення: «Веснѣ же приспѣвши, в лѣто 6480, поиде Святославъ в пороги. И нападе на нь Куря, князь печенѣжський и убиша Святослава, и взяша главу его, и во лбѣ его съдѣлаша чашю, оковавше лобъ его, и пяху по немь»¹⁸⁵.

Підтвердження достовірності літописного сюжету з відрубаною головою Святослава більшість дослідників віднаходять у культурній традиції тюркомовних народів. Наприклад, під час церемонії скріплення союзної угоди між імператором Юань-ді та шаньюем Хухан'є китайські послани разом з останнім пили кров білої кобили, перемішану з вином золотою ложкою, з черепа кочовиків юечжі, розбитих гуннами¹⁸⁶. Різноманітними були форми збереження черепа у монгольській традиції. В уявленнях монголів, харизма володаря локалізувалася у голові, яка зберігала свою регулятивну функцію за життя і після смерті, у своєму соціумі і в чужому¹⁸⁷. Войовничий звичай збереження черепа убитого ворога та розмаїття способів його використання знаходять паралелі і в історії інших народів, які вбачали у цих діях переміщення життєвої енергії убитого ворога у героя.

Історична вірогідність переказу про стяту голову Святослава, однак, викликає певні сумніви з огляду на наявність численних сюжетних збігів «Повісті временних літ» з іншими джерелами. Наприклад, Геродот, розповідаючи про воєнні звичаї скіфів, стверджує: «з головами — не всіх, тільки найбільших ворогів, так роблять: підпиливши череп до бровів, оббирає і, як бідний, — покриває зверху сирою шкурою, і так уживає, а як багатий — покриває шкурою, зсередини позолочує і так уживає як кубок»¹⁸⁸. Близькою аналогією нашому літописному сюжету є також повідомлення «Хроніки» Георгія Амартола про загибель візантійського імператора Никифора. Після переможної битви з військами останнього болгарський хан Крум, «Никифору главу оуєькноувъ, на древь повѣсивъ за колико днии, потом же обнаживъ лѣба и оковавъ сребромъ извноу, и повелѣ пити из неа княземъ Българскимъ, хваляся ненасытествовавшего и мира не хотѣвшему»¹⁸⁹. У таких самих літературних топосах була, очевидно, осмислена давньоруським літописцем смерть київського князя на Дніпровських порогах. Тріумф і трагедія Святослава, як вони змальовані у літописних текстах, додають колориту величавій і грандіозній картині народження давньоруської державності.

¹⁸⁵ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 74.

¹⁸⁶ Матеріали по истории сюнну. Москва, 1973. Вып. 2. С. 38.

¹⁸⁷ Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Москва, 1997. С. 169.

¹⁸⁸ Геродот. *Історія*. Грушевський М.С. *Виймки з жерел до історії України-Руси...* С. 7. Пор.: Геродот. *Історія в девяти книгах*. Ленинград, 1972. Кн. IV: 65. С. 203.

¹⁸⁹ Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе...* С. 487—488.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР

Володимирове утвердження на київському столі. Семилітня перерва між трагічною загибеллю князя Святослава на Дніпровських порогах і утвердженням на київському престолі Володимира Святославича була часом ослаблення державно-політичної організації Русі. «Боярські правительства, що правили іменем малих князів, пильнували, зовсім природно, кожде своєї волости; політична система руських земель страшила почуття своєї одности й розпалася фактично на групу самостійних волостей»¹⁹⁰, — так охарактеризував ці процеси М. Грушевський. Сівши 11 червня 879 р. на великокнязівський стіл, Володимир енергійно розпочав збирання «розсипаної храмини» Києво-Руської держави.

Найперше він позбувся присутності у Києві завеликої, як для мирної роботи, кількості варязьких найманців. Більшу частину цих вправних воїнів він зумів випровадити на службу до візантійського імператора Василя II (976—1025). Коли вони зажадали за свою службу окуп за здобуття Києва-града по дві гривні з кожного киянина, той попросив їх почекати місяць, поки куни (хутро куниці, що було тоді грошовою одиницею) зберуть. Та минув місяць, а гроші Володимир так і не знайшов: «и рѣша варязи сольстиль еси нами . да покажи ны путь в Греки . онъ же рече им идѣте», попередивши Василя, «сице царю идуть к тебе Варязи . не мози и держати въ градѣ . оли то створять ти зло . яко и сде . но расточи я разнo . а сѣмо не пушай ни единого»¹⁹¹. Проте обачливий Володимир залишив у Києві частину варязького війська, вибравши з-поміж них «мужи добры смыслены и храбрыи раздая им грады». Згадані в літо-

¹⁹⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 1... С. 478.

¹⁹¹ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 79.

писі гради — це передусім сторожові замки-фортеці на південному порубіжжі Київської держави.

Варяги були надійною опорою київського князя й в організовуваних ним військових походах на племена в'ятичів, радимичів, дулібів та хорватів, які виокремилися з державно-політичної системи Русі. Успішним для Володимира був і похід, віднесений укладачами «Повісті временних літ» до 981 р.: «Иде Володимеръ к Ляхомъ и зая грады их . Перемышь Червень . и ины грады . еже суть и до сего дне подъ Русью»¹⁹². У результаті київському князю вдалося повернути до складу Русі залюднені дулібами й хорватами східнослов'янські землі, що раніше потрапили під владу Польщі, та зміцнити кордони Київської держави. Червенські гради на західній околиці Волині становили компактне територіальне об'єднання, хоча його короткочасне процвітання було ефемерним.

Тоді ж він відновив зверхність Києва над в'ятичами. Щоправда, наступного, 982 р., довелося знову йти на них походом. Після перемоги над радимичами Володимир разом зі своїм родоком-воєводою Добринею виступив 985 р. на волзьких болгар. Волзька Булгарія була могутнім територіально-політичним утворенням. Установлення Володимиром добросусідських взаємин з нею відповідало потребам розвитку східної торгівлі Русі.

Потурбувався київський князь і про зміцнення своїх позицій на далеких північних околицях Русі. У Ладозі він посадовив намісником не знаного на ім'я достойника, високий соціальний статус і скандинавське походження якого засвідчує виявлена археологами підвіска, прикрашена зображеннями тризуба Володимира і варязькою сакральною символікою¹⁹³. Ця унікальна знахідка засвідчує, що Ладога з прилеглою до неї територією ще на рубежі X—XI ст. набула статусу підвладного Києву русько-норманського намісництва — ярлства на чолі з особливим правителем.

За Володимирового правління в основних рисах завершилось об'єднання східного слов'янства, помітно посилилися процеси політичної консолідації давньоруської спільноти. Володимир розвинув розпочату княгинєю Ольгою та її сином Святославом реформу державного управління, замінивши схильних до сепаратизму місцевих племінних вождів своїми посадниками-управлінцями. У найголовніших містах Київської держави утвердилися призначені ним довірені бояри та рідні діти великого князя. Старшого свого сина Вишеслава Володимир посадовив на княжіння в Новгороді, де донедавна урядовав Добрина, Ізяслава — у Полоцьку, Святополка — в Турові, а Ярослава — у Ростові. По смерті Вишеслава до Новгорода було переведено Ярослава, Борис утвердився в Ростові, Гліб у Муромі, Святослав у стольному граді Древлянської землі — Іскоростені, Всеволод у Володимирі на Волині, а Мстислав — у далекій, завойованій його дідом

¹⁹² Там само. Стб. 81.

¹⁹³ Белецкий С. Лично-родовые знаки Рюриковичей на металлических подвесках XI в. *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2002. Т. I. С. 146—147 (рис. 1:2).

Святославом Тмуторокані. Отже, Володимир контролював величезні території, що простяглися від Новгороду на півночі до побережжя Чорного і Азовського морів на півдні. Так, мовлячи словами київського митрополита середини XI ст. Іларіона, «став він єдинокоролем своєї землі, підкоривши собі навколишні країни, одні — миром, а непокірні — мечем... і правив своєю землею справедливо, мужньо і розумно».

У «Повісті временних літ» називається дванадцять синів Володимира. Цей уміщений у літописній статті 988 р. перелік дітей єдинокороля, здається, був ще однією творчою знахідкою старокиївського книжника, що постала «літературним фактом» унаслідок переосмислення автором біблійної книги Буття (1 М., Бут. 35: 22—26) та «Сказання Єпифанія Кіпрського про 12 дорогоцінних каменів на різі первосвященника»¹⁹⁴. У цьому випадку дванадцять Володимирових синів, очевидно, літописець співвідносив із дванадцятьма приставниками, яких біблійний цар Соломон поставив над Ізраїлем (3 Цар, 4:7).

Однак фактом залишається те, що Володимировій сім'ї вдалось монополізувати всю повноту влади на Русі. Тож порядок сімейного володарювання й визначав політичну систему Київської держави: «Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були сакральним князівським родом, для якого влада є іманентною сутністю, а держава — єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім'ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності... князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло»¹⁹⁵. І це «державне тіло», як бачимо, вже за Володимира було доволі масивним. Воно потребувало покровительства і ласки богів.

Перша релігійна реформа. Як засвідчують літописні джерела, утвердившись у Києві, Володимир близько 980 р. поблизу князівського двору на високому пагорбі облаштував капище язичницьких божеств: «И нача княжити Володимерь въ Киевѣ єдинѣ . и постави кумиры на холму . внѣ двора теремнаго . Перуна древяна . а главу его сребрену . а оусть златѣ . и Хърса Дажьбога . и Стрибога . и Симарыгла . и Мокошь . и жряху имѣ наричюще я богы . и привожаху сыны своя и дъщери . и жряху бѣсомѣ . и оскверняху землю требами своими . и осквернися кровьюми земля Руска . и холмо-тъ»¹⁹⁶.

Центральною постаттю у виписаній давньоруським книжником галереї язичницьких ідолів був Перун, якому цілком природно було очолити коло богів князя і його військового оточення — дружини. За походженням культ Перуна був пов'язаний із шануванням дуба. Дуб символізував силу, мужність, витривалість, довголіття. Слов'янський Перун дуже близький до литовського Перкуна-

¹⁹⁴ Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков...* С. 352.

¹⁹⁵ Толочко О.П. *Русь: держава і образ держави*. Київ, 1994. С. 10.

¹⁹⁶ ПСРА. Т. 1... Стб. 79.

са, який також був богом грози і блискавки. Обидва теоніми споріднені, з одного боку, латинській назві дуба — *quercus*, а з іншого — німецькій (у порівнянні, наприклад, з готським *fairguni*) і хеттській (*peruna*) назвам (лісисті) гори. Ця подібність наводить на думку, що слов'янське і балтійське найменування бога-громовержця спочатку означали просто «дуб» або «дуб, що стоїть на горі», і були, можливо, наслідком табуйованої заборони на проголошення справжнього, священного імені.

До неба і небесних явищ був причетний і Стрибог, судячи з того, що вітри названі у «Слові о полку Ігоревім» як «Стрибожі внуки». Доволі неясний образ Мокоші — єдиного в цьому випадку жіночого божества; вона має загальнослов'янське коріння і за етнографічними даними (зв'язок з пряжею і колодязем) може бути зіставлена з німецькими пряхами-норнами або давньогрецькими мойрами (латинськими парками), які пряли нитки людських долі.

Складніша справа з Хорсом і Семарглом. Якщо походження останнього імені взагалі не отримало до сих пір задовільного пояснення (зазвичай його пов'язують зі скіфо-сармато-аланським оголосом слова «птаха»), то ім'я *Хърсѣ* має іранську етимологію, тобто добре пояснюється з іранських мов, де воно означає «сонце»¹⁹⁷. У східнослов'янському язичництві Хорс був солярним божеством, богом Сонця.

У літописній статті 1114 р. давньоруський книжник спробував порівняти деяких грецьких античних божеств з язичницькими слов'янськими. Дажбог названий богом сонця і «сином Свароговим», а Сварог прямо ототожнений з античним Гефестом, богом вогню і ковальської справи¹⁹⁸. Сварога немає в пантеоні Володимира, але там є Дажбог, тобто Сварожич «Слова реченого Христороубцем»; під цим ім'ям він відомий і в інших слов'янських народів. Якщо Дажбог — бог сонця, то між ним і Хорсом виникає смислова тотожність. Це означає, що, поставивши ці два імені послідовно одне за одним, київський літописець початку XII ст., очевидно, розумів, що Дажбог — це всього лише епітет-пояснення до теоніма Хорс.

Охоронцями надлюдського потаємного знання предків, відповідних ритуалів і практик були жерці — волхви-відуни, які, однак, не утворювали особливу замкнену касту чи соціальну групу, на чому роблять наголос науковці: «При існуванні певного прошарку людей, пов'язаних із забезпеченням релігійно-обрядових та магічних потреб суспільства (про що свідчить розгалужена стародавня

¹⁹⁷ Васильев М.А. *Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира*. Москва, 1999. С. 71, 113. Також варто зауважити, що і саме слово «богъ» у слов'янських мовах іранського походження, де воно означає «бог, що наділяє і дає» (ось чому до цього ж кореня належить і слово «богатъ»). Виникає навіть враження, що *Дажбог* є східнослов'янською глосою до слова «богъ»: у сучасному варіанті — «Дай-бог».

¹⁹⁸ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 278—279. Походження цієї літописної статті тісно пов'язане, як встановлено, з відомою у давньоруському перекладі XI ст. Хронікою Іоанна Малали (див.: Истрин В.М. *Хронограф Ипатского списка летописи под 1114 г. Журн. Мин-ва нар. просвещения*. 1897. Ноябрь. Отд. 2. С. 83—91).

номенклатура на позначення волхвів, знахарів, ворожбитів та ін. ...ми не знаходимо у східних слов'ян виявів якоїсь організованої окремо від князівської влади язичницької інституції»¹⁹⁹. Поряд із військовими функціями князь виконував водночас і верховні функції жерця.

Про участь Володимира у відправленні язичницьких обрядів літописець говорить скупі, зауважуючи, що той «творяше потребу кумиром с людьми»²⁰⁰. До цих «треб» язичницьким богам входили дитячі жертвопринесення — «синів і дочок», що недвозначно засвідчує запис у літописі: «Иде Володимерь на Ятвягы . и побѣди Ятвягы . и взя землю ихъ . и иде Киеву . и творяше требу кумиромъ . с людьми своими . и рѣша старци и боляре мечемъ жребии . на отрока и дѣвицю . на него же падеть . того зарѣжемъ богамъ»²⁰¹.

Літописна оповідь «Повісті временних літ» про Володимирових богів та людські жертвопринесення їм є книжною конструкцією. Ця замальовка стала наслідком творчого переосмислення середньовічними книжниками-християнами наявної у їхньому розпорядженні біблійної лектури²⁰². Слушність цього підтверджують також спостереження науковців²⁰³, які незалежно один від одного віднаходили паралелі до цієї оповіді у Старому Завіті, зокрема біблійній книзі Псалмів, де йдеться про те, як євреї, повернувшись у Ханаан після вавилонського полону, помішалися з поганями та навчилися у них ідолослужінню (Пс. 105: 34—39).

Попри численні спроби вчених ХІХ—ХХ ст. опоетизувати язичництво, змусити його засвітитися різнокольоровими барвами, а останніми часами і націоналізувати цей спадок, дохристиянська культура Русі була у своїх виявах доволі блідою й невиразною. Як зауважив М. Грушевський, «русько-слов'янська мітологія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабкість»²⁰⁴. Либонь тому таке ще не далеке для давньоруських книжників-літописців язичницьке минуле Русі відтворювалося ними — за браком фактичного матеріалу — не по живих слідах суспільного буття, а за книжними зразками.

Володимир-язичник у літописі наділяється такими самими пороками, якими наділяла старозаповітна традиція царя Соломона (1 Цар., 11: 1—8): «и бѣ же Володимерь побѣженъ похотью женскою ...и бѣ несуть блуда приводя к собѣ

¹⁹⁹ Зубов М.І. *Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва*. Одеса, 2004. С. 24. Пор.: Тимошук Б.А. Языческое жречество в Древней Руси (по материалам городищ-святилищ). *Рос. археология*. 1993. № 4. С. 110—121.

²⁰⁰ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 82.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Łowmjański H. *Religia slowian i jej upadek (w. VI—XII)*. Warszawa, 1986. S. 116—117.

²⁰³ Müller L. *Di Taufe Ruslands: Die Frühgeschichte des russischen Christentums bis zum Jahre 988*. München, 1987. S. 93; Васильев М.А. *Язычество восточных славян накануне крещения Руси...* С. 202; Данилевский И. Цитаты, которые мы изучаем. *Одиссей: Человек в истории*. Москва, 2004. С. 306, 316; Зубов М.І. *Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва...* С. 247—248, 250—251.

²⁰⁴ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 315.

мужьски жены . и девицѣ растья я . бѣ бо женолюбець якоже и Соломанъ»²⁰⁵. Слід зауважити, що тема Соломонових гріхів розвивається в багатьох пам'ятках середньовічної писемності, зокрема в популярній на Русі «Хроніці» Георгія Амартола. Змальоване візантійським автором «идолобѣснование» та «женобеснование» Соломона почасти навіть текстуально збігається з відповідними літописними сюжетами гріховності язичника Володимира. Соломон в Амартола «бѣ женолюбець, бяху ему владоще 700, и наложниц 300 и поять жены от Моавитѣян, от Аманѣитян, от Соурянь, от Идоумянь, от Хетѣанъ и от языкъ»²⁰⁶. Так само й Володимир «бѣ бо женолюбець яко же и Соламанъ бѣ бо рече оу Соломана женъ 700 а наложницъ 300»²⁰⁷. Соломон на угоду жінкам збудував на горі поблизу Єрусалиму жертовник чужинецьким богам, «иже жряху и кадыху идоломъ»²⁰⁸. Так само й Володимир творив язичницькі обряди в Києві на Перуновому пагорбі. Проте, порівнюючи гріховність двох правителів, літописець розрізняє шляхи їхньої святості: перший пройшов шлях від праведності до погибелі, другий навпаки — від гріховності до спасіння²⁰⁹. Соломон хоча й «мудръ же бѣ а наконець погибе се же [Володимир] бѣ невѣголось а наконець обрѣте спасенье»²¹⁰.

Змальовуючи язичницькі пороки Володимира, давньоруський книжник, здається, свідомо згущує барви, аби потім обернути вчинки князя на біблійне провіщення добра Руській землі²¹¹. Тож під язичницькою личиною грішника ховається праведник. Незважаючи на своє язичництво, Володимир «князь еси мудръ и смыслень»²¹². Виписані за літературними зразками його язичницькі пороки незмінно перетворюються на свою протилежність — християнські чесноти. Прізви, що відділяє великого грішника від святого праведника, було штучно створено старокиївськими книжниками, які надихалися християнською традицією, зокрема новозаповітною парадигмою історії апостола Павла (Дії. 22: 21; Рим. 11: 13).

Релігійний лад, побудований на основі культу багатьох богів, перешкоджав подальшому розвитку молодій східнослов'янській державі, її інтеграції у християнське європейське співтовариство і не відповідав цивілізаційним викликам. Для русів не було іншого шляху увійти в сім'ю цивілізованих народів, аніж зректися свого язичницького минулого: «шлях до цивілізації пролягав через християнство —

²⁰⁵ ПСРА. Т. 1... Стб. 79—80.

²⁰⁶ Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе...* С. 147—148.

²⁰⁷ ПСРА. Т. 1... Стб. 80.

²⁰⁸ Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе...* С. 148.

²⁰⁹ Senderovich S. Начало восточнославянской историографии с культурологической точки зрения: «Повесть временных лет» и Священная История евреев. *Jews and Slavs. Vol. 2: (The Bible in a Thousand Years of Russian Literature)*. Jerusalem, 1994. P. 38; Сендерович С. Св. Владимир: к мифопоэзису. *Труды Отдела древнерус. лит-ры Ин-та рус. лит-ры Академии наук (Пушкинского Дома)*. Санкт-Петербург, 1996. Т. 49. С. 309.

²¹⁰ ПСРА. Т. 1... Стб. 80.

²¹¹ Там само. Стб. 131.

²¹² Там само. Стб. 84.

єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією. Бо християнство — точніше, візантійське християнство — і було суттю цивілізації»²¹³. Християнізація Русі означала віднайдення нею свого місця у християнській співдружності.

«**Вибір віри**». Під 986 р. у «Повісті временних літ» вміщено розлоге сказання про «вибір віри» Володимиром. Воно було скомпоноване старокиївським книжником на основі літературних зразків. Після довгого шеругу делегацій різних віросповідань, що намагалися переконати київського князя в принадах саме їхньої релігії, дебати завершилися з появою у Києві візантійських місіонерів. Розлога «Промова грецького філософа» у «Повісті временних літ» містить детальну характеристику християнського віровчення та його переваги над іншими релігіями. Після довгих і болісних вагань Володимир зробив вибір на користь християнської релігії у візантійському її варіанті. Спонукою до хрещення князя було, як уявляється, не містичне озаріння Володимира, не тільки й не стільки сприятлива для нього політична ситуація, що зблизила Київ і Константинополь, як передусім сильне моральне потрясіння.

Як відомо, середньовічні мислення та відчуття були просякнуті глибоким песимізмом і невпевненістю в майбутньому. Людям тієї епохи уявлялось, що світ стоїть на межі загибелі, на порозі смерті²¹⁴. Апокаліптична напруга у тогочасному християнському світі зростала тим більше, чим ближче ставало 1000-ліття Різдва Христового, яке у країнах візантійського кола очікували зустріти близько 6496 р. за прийнятим у східній церкві літочисленням, тобто 992 р. Християнський світ перебував тоді на самій середині сьомого — останнього — тисячоліття своєї історії й на схилі першої тисячі літ після Різдва: «Уявлення про седморічність світу, що містило у собі саме сім “віків”, чи тисячоліть, було загально прийнятим і ґрунтувалося насамперед на існуючому погляді на творення світу як на свого роду прообраз усієї наступної історії людства: сім днів творення відповідали семи “вікам” людської історії. Адже, як сказано в апостола Петра, у Господа один день, як тисяча років, і тисяча років, як один день (2 Петр. 3:8), а до цього у Псалмоспівця: Перед очами твоїми тисяча років, як день учорашній, коли він пройшов (Пс. 89:5). Сьомий “вік” за такого погляду виявлявся останнім; саме на нього повинні були припасти “останні часи” — з’явлення антихриста, друге пришествя Христа, загальне воскресіння з мертвих і Страшний суд»²¹⁵.

Ця есхатологічна тривога не могла не відчуватися і в Русі. Невипадково «Промова філософа» завершується описом Страшного Суду: «поставиль же есть Богъ единъ день . в неже хошет судити пришедь с небесе живимъ и мертвым . и въздати комуждо по дѣломъ его . праведнымъ царство небесное . и красоту не-

²¹³ Шевченко І. Візантія і слов'яни. *Україна між Сходом і Заходом...* С. 13.

²¹⁴ Де Гофф Ж. *Цивілізація середньовікового Запада* / пер. с франц. Москва, 1992. С. 157.

²¹⁵ Карпов А.Ю. Эсхатологические ожидания в Киевской Руси конца XI — начала XII в. *Отечественная история*. 2002. № 2. С. 6. Пор.: Gippius A. Millennialism and the Jubilee Tradition In Early Rus' History and Historiography. *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2003. Т. II. С. 154—171.

изречнью . веселье бес конца и не оумирати въ вѣки . грешникамъ мука огнена и червь неоусыпаяй . и муцѣ не будет концасица же будутъ мучення . иже не вѣруеть къ Богу нашему Иисусу Христу . мучеми будут в огни . иже ся не крестить»²¹⁶.

Сказавши це, промовець показав Володимирю «запону», на якій було написано Судилище Господне. Показував він же йому праворуч праведників, що в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч — грішників, що йдуть на муку («о десну праведныхъ весельи предъидуца въ рай . а о шуюю грѣшники идуща в муку»). Продемонстрована Володимирю «запона» була своєрідним наочним посібником візантійських місіонерів. За свідченням візантійських джерел X ст., «з такою самою метою Страшний суд показували й століттями раніше у Болгарії (щоправда, не на «запоні», тільки на стіні мисливської хатини Бориса-Михаїла) і що ефект був негайний, бо варвар Борис-Михаїл тут-таки прийняв християнство»²¹⁷. Володимир, тяжко зітхнувши, сказав: «добро сим о десную . горе же симъ о шуюю» і почув у відповідь на ці слова: «аще хочещи о десную съ праведными стати . то крестися . Володимеръ же положи на серци своемъ . рекъ пожду и еще мало»²¹⁸.

Володимирові було над чим замислитись: до прийдешнього фатального дня залишалось шість років. У 987 р. київський князь відряджає своїх «мужів» до волзьких булгар, на латинський Захід та у Візантію з метою «випробувати» віру різних народів. Коли відібрані ним «мужи добры и смыслены числом 10», завершивши своє знайомство з організацією церковної служби на Заході, з'явилися в Константинополі, там їх гідно прийняли. За словами літописця, візантійський імператор Василій II, «честь велику створи имъ... показующе красоту церковную . пѣнья и службы архирѣиски».

Церковна служба за грецьким обрядом стала для них емоційним потрясінням. Повернувшись до Києва, вони розповідали: «придохомъ же въ Греки и ведоша ны идеже служатъ Богу своему . и не свѣмы на небѣ ли есмы были . ли на земли . нѣсть бо на земли такого вида .ли красоты такая . и не дооумѣемъ бо сказати токмо то вѣмы . яко онъдѣ Богъ с человеки пребываетъ . и есть служба их паче всѣхъ странъ . мы оубо не можемъ забыти красоты тоя . всякъ бо человекъ аще оукусит сладка . послѣди горести не приимаеть . тако и мы не имамъ сде быти»²¹⁹. Із ними погоджуються й київські бояри, кажучи Володимирові: «аще бы лихъ законъ Греческий . то не бы баба твоя прияла Ольга . яже бѣ мудрѣиши всѣхъ человекъ»²²⁰.

²¹⁶ ПСРА. Т. 1... Стб. 106.

²¹⁷ Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії. *Україна між Сходом і Заходом...* С. 44. Детальніше про візантійську практику такої «наочної катехізації» див.: Петрухин В.Я. *Русь в IX—X веках. От призвания варягов до выбора веры.* 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2017. С. 385—390.

²¹⁸ ПСРА. Т. 1... Стб. 106.

²¹⁹ Там само. Стб. 108.

²²⁰ Там само.

Дистанціюючись від легендарних мотивів цього літописного переказу, не можна не помітити за його оболонкою ознак відчайдушної спроби Володимира якнайшвидше позбутися разом з усією країною язичництва.

Хрещення. Укладена у вересні 987 р. між Києвом і Константинополем русько-візантійська союзницька угода²²¹ стала рятівним колом, й для Володимира на-стала зоряна мить. Тоді Візантія переживала нелегкі часи. Імператорські війська влітку 986 р. зазнали поразки в битві з болгарами біля ущелини Траянові врата, а у грудні того ж року частина військової аристократії підняла повстання. Очолив заколотників полководець Варда Фока, який проголосив себе імператором. Усе це й змусило царгородського імператора Василія II (976—1025) шукати військової підтримки Русі²²².

На переговорах у Києві Володимир погодився допомогти Візантії, але в обмін за це просив руки доньки покійного імператора Романа II — принцеси Анни. Годі собі уявити сум'яття імператорського панівного дому, спричинене таким зухвальством північного скіфа. Двома десятиліттями раніше одну з дочок Романа II сватав для свого сина германський імператор Оттон I, однак йому було ввічливо, але твердо відмовлено. В інших умовах дістав би, звісна річ, відкоша й Володимир. Але ж київський князь пообіцяв негайно відправити до Константинополя руський експедиційний корпус для боротьби із заколотниками й повернутися разом із людом Русі на християнство. Володимир і сам прагнув прилучити свою країну до християнської сім'ї народів тогочасного світу, безперечним сувереном якої був візантійський імператор. Завдяки спорідненню Володимира з візантійським імператорським домом Київ міг здобути неабиякі політичні вигоди.

Василій II змушений був пообіцяти видати за Володимира свою сестру Анну: «І уклали вони між собою договір про свояцтво, і одружився цар русів із сестрою царя Василія, після того, як він поставив йому умови, щоб він хрестився й увесь народ його країни, а вони — народ великий. І не зараховували себе руси тоді ні до якого закону, і не визнавали ніякої віри»²²³, — занотував арабський християнський історик Яг'я Антіохійський. Володимир дотримав слова й відправив до Константинополя руський експедиційний корпус для боротьби із заколотниками. Останній нараховував шість тисяч воїнів і був одним із найдієздатніших підрозділів²²⁴. Це Володимирове військо врятувало Македонську династію від

²²¹ Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantino-russian relation between 988—989. *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 1976. V. 30. P. 209—211; Поппе А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. *Укр. іст. журн.* 1990. № 6. С. 20—33. Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300. *Harvard Ukrainian Studies*. 1997. V. XXI, No. 3-4. P. 322—327.

²²² Імператор Василій Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. Издал, перевел и объяснил барон В.Р. Розен. *Записки Императорской Академии наук*. Санкт-Петербург. 1883. Т. 44. Прил. № 1. С. 23.

²²³ Там само. С. 23—24.

²²⁴ Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе. *Труды*. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1. С. 196—210.

узурпатора Варди Фоки, розгромивши його в битві при Абидосі, що недалеко від константинопольського берега, навесні 989 р. Сам Володимир вирушив, коли настав час, на Крим, щоб захопити Корсунь (античний Херсонес на березі Чорного моря), жителі якого перекинулися на бік політичних супротивників візантійського імператора Василія II та його брата Костянтина.

Заволодівши візантійським містом, Володимир з невгамовним войовничим запалом продовжує стукати у грецькі двері: «посла Володимеръ ко цареви Василью и Костянтину глаголя сице се град ваю славнии взях слышу же се яко се стру имата девою да аще еѣ не вдаста за мя створю граду вашему якоже и сему створиш»²²⁵. Після хрещення і шлюбу з грецькою царівною, яка таки прибула до Корсуня, Володимир передав це місто як «віно» своєму швагеру Василію II, а сам з тріумфом повернувся до Києва, де і сталося навернення у християнство підданих його країни.

У християнській вірі Володимир знайшов опору і захист перед днем Страшного суду, який очікувався 992 р. Невипадково, либонь, до 6499 (991) р. літописець відносить дату зведення на Перуновому пагорбі в Києві патрональної церкви св. Василія, закладання першого кам'яного храму Успіння Богородиці та заснування київської митрополичої кафедри й кількох єпископій. Як сповіщає «Повість временних літ», Володимир повелів «рубити церкви . и поставляти помѣстомъ . иде же стояху кумири . и постави церковь святаго Василья на холмѣ . иде же стояше кумиръ Перунъ . и прочии . иде же творяху потреби князь и людьє»²²⁶. Християнізація Русі означала входження її до європейської християнської спільноти, віднайдення нею свого місця у співдружності християнських держав. Із прийняттям нової релігії Київська держава, за тогочасними уявленнями, ніби очистилася від скверни і з некраїни стала країною. З прийняттям християнства Русь позбулася «обману диявольського» і знайшла спасіння. Христос возлюбив, мовлячи словами старокиївського літописця, «новыя люди Русьскую землю... и мы избавлении быхом от прельсти дьяволя . и погибе память его с шумом . и Господь в вѣкы пребываетъ . хвалимъ от Русьскихъ сыновъ . пѣваемъ вѣ Троици . а дѣмони проклинаеми от благовѣрныхъ мужъ . и от вѣрныхъ женъ . иже прияли суть крещениѣ и покаянѣ вѣ отпущенѣ грѣховъ . новии людьє хрестьянстии . избрании Богомъ»²²⁷.

Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому одруженню Володимира з Анною Пурпурогенетою київський князь одразу ж посів у цій ієрархії чільне місце. Володимир надав своїй владі царського ореолу. Поблизу збудованої ним у Києві церкви Успіння Богородиці (Десятинного храму) візантійськими майстрами було зведено князівський палац. Палацові споруди княжого двору й Десятинна церква становили єдиний архітектурний ансамбль, який виходив на центральний майдан міста, що звався Бабин торжок і був оточений доволі щіль-

²²⁵ ПСРА. Т. 1... Стб. 109—110.

²²⁶ Там само. Стб. 118.

²²⁷ Там само. Стб. 120—121.

ною міською забудовою. На Старокиївській горі виднілися дерев'яні, можливо, подекуди й двоповерхові хорони бояр, садиби воєвод та купців. Город Володимира оточували потужні оборонні вали та фортечні рови з трьома в'їзними воротами — Софійськими (Батієвими), Київськими та Михайлівськими.

Укорінення християнства в Київській Русі за володарювання Володимира Святославича остаточно закріпило в очах Візантії легітимність його влади, інакше кажучи, — удержавило державність. Церковну організацію, що формувалася, було введено в структуру державної влади та управління. Для її матеріального забезпечення київський князь виділив десяту частину усіх своїх прибутків²²⁸. Інститут десятини не був місцевим винаходом, а прийшов разом з християнським віровченням: «Конче даси десятину з усього урожаю насіння твого, щорічно на полі [твоїм] зросте, і будеш ти їсти перед лицем Господа, Бога свого, у місці, яке Він вибере, щоб ім'я його перебувало там, десятину збіжжя свого, виноградного соку свого, і оливки своєї, і першорічних худоби своєї великої і худоби своєї дрібної, щоб навчився ти боятися Господа, Бога свого, по всі дні» (Повт. Закону, 14: 22—26).

Одночасно з упровадженням десятини Володимир надав церкві право творити суд у питаннях, що підлягали її юрисдикції. Первісне ядро так званого устава Володимира «О десятинах, судах и людях церковных», що відомий у багатьох списках XII—XVII ст., становили, як доведено науково, грецький Номоканон та настанови жони Володимира — княгині Анни²²⁹. Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого й чорного духовенства і декларувало судовий імунітет відносно всього християнізованого населення країни. Виступаючи захисником соціальних низів, церква не тільки засуджувала найгрубіші форми гноблення людної Київської Русі, а й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Вона взяла під свою опіку холопів, а також людей, що мали фізичні вади, жебраків, юродивих та інші найбільш знедолені групи населення.

Володимир спробував також пристосувати до реалій давньоруської дійсності й головні норми візантійського цивільного права. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р., «живяше же Володимерь в страс Божьи и оумножишася зело разбоеве. И рѣша епископи Володимеру: се оумножишася разбойници, почто не казниши ихъ? Он же рече имъ: Боюся грѣха. Они же рѣша ему: ты поставленъ еси от Бога на казнъ злымъ, а добрымъ на милованьє. Достоить ти казнити разбойника, но со испытюмъ. Володимеръ же отвергъ виры, нача казнити разбойники»²³⁰.

Віра — грошовий штраф, що стягувався князівським службовцем (вірником) за вбивство чи покалічення дружинника або когось із двірських слуг, згадуєть-

²²⁸ Там само. Стб. 124.

²²⁹ Шапов Я.Н. *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв.* Москва, 1972. С. 120.

²³⁰ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 126—127.

ся у законодавчому кодексі, укладеному за Ярослава Мудрого, що дістав назву «Правда Роськая»²³¹.

Це рішення, як виявилось, мало згубні наслідки для князівської скарбниці, через що Володимир невдовзі змушений був повернутися до старого порядку стягнення штрафів: «И рѣша епископи и старци: рать многа, оже вира то на оружьи и на коних буди. И рече Володимеръ: тако боуде. И живяше Володимеръ по устроенью отню и дѣдню»²³². Як бачимо, ці надходження становили вагомую частку поповнення державних коштів, які йшли на утримання військової дружини князя й усього війська.

Місце киево-руської церкви у структурі єпархіальної організації Візантії, юрисдикція якої поширювалася на Русь від часу заснування там митрополії, визначалося спеціальним документом — *Notitia episcopatom*. Київська митрополія вперше згадується в подібному списку кінця X ст.²³³ У 990-х роках помісні єпископські кафедри існували в Новгороді, київському Білгороді, Чернігові, пізніше — у Переяславі, Полоцьку, Володимирі-Волинському, Перемишлі, Турові, Юр'єві, Ростові, Смоленську, Галичі, Рязані, Володимирі-на-Клязьмі.

Вищий духовний клір становили переважно греки, які прибували до Києва з берегів Босфору. Персональний склад корпусу митрополитів Русі²³⁴ та діяльність цих духовних сановників, які керували руською церквою, загалом добре відомі. Їм належала визначальна роль у справі укорінення християнства в усіх сферах життя Русі, церковного будівництва та просвітництва. Вони були головними порадиниками Володимира в питаннях упровадження норм християнської моралі та пристосування до місцевих умов основних елементів візантійського церковного права.

Придворна ієрархія та традиції княжого двору. Основні питання управління, внутрішньої та зовнішньої політики князь Володимир Святославич розв'язував разом зі своєю дружиною, від якої він ще так само залежав, як і його батько Святослав та дід Ігор. Дружину бачимо біля князя не тільки на війні, а й у буденних клопотах. Перед дружиною складають звіт послы Володимира Святославича, які повернулися до Києва після «випробування» ними різних релігійних вірувань. З дружиною князь «думая о строи земленемъ, и о ратехъ, и о оуставѣ земленѣмъ» й після запровадження християнства на Русі. Бувало, що захмелілі («егда же подъпьяхуться») дружинники після князівського пригостання невдоволено гомоніли між собою, нарікаючи на князя. Якось, як свідчить «По-

²³¹ *Памятники русского права*. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X—XII вв. Москва, 1952. С. 80.

²³² *ПСРА*. Т. 1... Стб. 127.

²³³ Бибииков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. Москва, 2004. Кн. 1. С. 403—405.

²³⁴ Soloviev A.V. *Metropolitensiegel des Kiewer Russland. Byzantinische Zeitschrift*. München, 1962. В. 55. S. 292—301. Поппэ А. Митрополиты Киевские и всея Руси (988—1305 г.); Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.)*... С. 446—471.

вість временних літ» під 996 р., будучи добре напідпитку, дружина «начьяхуть роптати на князь глаголюще: зло есть нашим головам: да намъ ясти деревянными лъжицами, а не сребряными. Се слышав Володимеръ повелѣ исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ, рече сице яко: сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мои и отець мои доискася дружиною злата и сребра. Бѣ бо Володимеръ любя дружину»²³⁵. Слід зауважити, що обдарування князем Володимиром богатирів під час бенкетування на княжому дворі є усталеним мотивом і героїчного билинного епосу.

Князівська дружина була не однорідною за своїм складом, а поділялася на дві основні частини. Її верхівка складалася з дружинників, які нерідко служили кільком поколінням князів, через що ці бувалі й старші за віком хлопці називалися старшою дружиною. З її рядів і постав у ІХ—Х ст. привілейований прошарок служилої аристократії, який називали боярами. Саме слово «боярин» (болярин) тюркського походження. У слов'янське середовище його привнесли протобулгари, які так називали вищу категорію сановників, що служили болгарському хану в центральному і місцевому управлінні. Уперше термін фіксується, як відомо, у русько-візантійській угоді 911 р., що відіграла роль своєрідної посередницької ланки в його ретрансляції на Русь²³⁶.

Поступово, набувши господарської самостійності, бояри відокремлюються від решти дружини і живуть по своїх дворах. Натомість молодша дружина перебувала при дворі князя. З молодшої дружини вибирали особистих княжих слуг, його охоронців, а також призначали нижчих урядових осіб²³⁷. У ІХ—Х ст. їхні функціональні обов'язки ще не були чітко розмежовані.

Крім дружини, до складу найближчого оточення князя Володимира належали ще й згадувані у літописних джерелах «старійшини» і «старці градські». Імовірно, ця термінологія є літературного походження²³⁸, за якою ховається соціальна сутність якоїсь інституції. Оці помічники і радники князя й утворювали державний, сказати б, апарат управління в Київській Русі.

Історики минулого доводили, що вже в епоху Володимира при князі сформувалась особлива установа, яку вони називали боярською, чи князівською, думою. В. Ключевський вважав, що в Х ст. до складу цієї думи — постійної ради князя у справах військового і земського управління — входили бояри, єпископи й згадувані вже старці градські, що репрезентували військово-торговельну аристокра-

²³⁵ ПСРА. Т. 1... Стб. 126.

²³⁶ Ловмянский Х. О происхождении русского боярства. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 96.

²³⁷ Юшков С.В. *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі*. Київ, 1992. С. 54.

²³⁸ Строев В.Н. К вопросу о «старцах градских» русской летописи. *Изв. Отд. рус. языка и словесности Императорской Академии наук*. 1919. Т. XXIII, Кн. 1. С. 64; Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 101—103.

тію²³⁹. В. Сергеевич під думою розумів не інституцію, а сам акт думання, дію ради князя з людьми²⁴⁰. Натомість М. Грушевський, який піддав цю тезу гострій критиці, стверджував: «дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і нарада велася не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих планах»²⁴¹.

На особливу увагу в цьому диспуті заслуговує позиція С. Юшкова. Заперечуючи існування в Київській Русі боярської думи як особливої установи, учений наголошував на тому, що «князеві, що постійно радився з дружиною, не було ніякої рації створювати якусь особливу надбудову, якусь особливу установу, куди однаково повинна була ввійти верхівка дружини. Та й не було інших феодальних груп, які могли б протистояти дружинній організації і вимагати створення установи, що мала враховувати ці інтереси. Коли з'являються ці нові елементи, їх притягають до нарад поруч з дружиною»²⁴². Саме цей погляд було підтримано й розвинено сучасною наукою.

Княжий двір Володимира був приватним місцем проживання князя і його сім'ї, особистого штату двірської челяді, частини військової дружини і одночасно центром влади й адміністративного управління²⁴³. Він був своєрідним робочим або, сказати б, «присутственным» місцем київських нобілів кінця X — першої чверті XI ст. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р., Володимир «остави на дворѣ въ гридьницѣ пирь творити и приходити бояром, и гридемь, и съцьским, идесацьским, и нарочитымъ мужем при князи, и безъ князя»²⁴⁴.

Утім, княжі достойники з'являлися «по вся недѣля» до Володимирового двору не тільки і не стільки для того, щоб смачно попоїсти та повеселитися. Ще М. Грушевський звернув увагу на те, що ці Володимирові «пировання» мали дещо глибший зміст. На цих трапезах, зауважував учений, «стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут зміцнялися відносини цих елементів та загладжувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна виказати його наочно. В такім разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на “рать многу”, не були викинені марно із політичного погляду»²⁴⁵.

Учти та свята, як і обмін дарунками, у будь-якому архаїчному суспільстві становили невід'ємну й дуже важливу складову частину системи суспільної комунікації

²³⁹ Ключевський В.О. *Боярская дума в Древней Руси*. Петроград, 1919. С. 13—28. Пор.: Владимирский-Буданов М.Ф. *Обзор истории русского права*. Киев, 1900. С. 45—52; Довнар-Запольский М.В. Князь, его Дума и администрация. *Русская история в очерках и статьях*. Москва, 1909. Т. 1. С. 258—262.

²⁴⁰ Сергеевич В. *Русские юридические древности*. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1. С. 387.

²⁴¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. Київ, 1993. С. 228.

²⁴² Юшков С.В. *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі*. С. 244.

²⁴³ Ричка В.М. Княжий двір Києва. Котляр М.Ф., Ричка В.М. *Княжий двір Південної Русі X—XIII ст.* Київ, 2008. С. 71—78.

²⁴⁴ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 126.

²⁴⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 531.

та засіб соціального спілкування. Саме тому Володимирові учти не мали приватного, за участю тільки найближчого оточення князя, характеру. Після освячення Десятинної церкви 996 р. Володимир «створи празникъ великъ вь ть день боляромъ и старцемъ градским, и убогим раздая имѣнье много»²⁴⁶. Того ж року, після свого чудесного урятування від печенігів поблизу Василева, Володимир дав обітницю збудувати церкву святого Преображення. Князь дотримав свого слова: «Избывъ же Володимеръ сего, постави церковь, и створи празник великъ, варя²⁴⁷ 300 провар меду. И съзываша боляры своя, и посадники, старѣйшины по всѣм градомъ, и люди многы, и раздая убогимъ 300 гривень»²⁴⁸. Після восьмиденного свята у Василеві Володимир, «взращашеться Киеву на Успенье святыя Богородица и ту пакы стваряще празник великъ, съзывая бещисленое множество народа»²⁴⁹. Такого ж грандіозного розмаху київські учти князя Володимира набувають і в епічному вимірі. В билинах вони мають такі назви, як «бесіда», «столовання», «почесний пир»²⁵⁰. Так само, як і в історичній дійсності, їх епічні замальовки не вкладаються в рамки звичайної хмільної розваги.

Із запровадженням християнства та подальшою візантізацією придворного життя в Києві влада київського князя у своїх зовнішніх виявах набуває уподібнення біблійно-християнським прообразам, матеріалізованим культурою візантійського імператорського двору. Князь Володимир, «будуючи руську державу, — зауважував М. Грушевський, — забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цісаря, захотів приодягнутись ареолою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором в'язалось наданне якогось візантійського титулу, візантійських інсигній»²⁵¹. Візантійська принцеса, або цесариця Анна, як називають багрянородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, потрапивши до Києва, не вдовольнилася становищем рядової архонтици, а домагалася підійняти статус свого чоловіка до рівного їй достоїнства й увінчати його голову царською короною²⁵². Правдоподібно, що Володимир разом з рукою візантійської царівни дістав якісь інсигнії влади, зокрема корону кесаря, і нею коронувався.

Зображення Володимирового вбрання та інсигній влади на карбованих ним монетах свідчить про неабиякий його інтерес до цієї атрибутики. На відомих автентичних іконографіях київський князь постає вдягнутим у плащ (корзно) з

²⁴⁶ ПСРА. Т. 1... Стб. 124.

²⁴⁷ Вар — одиниця виміру хмільного меду, дорівнював трьом бочкам.

²⁴⁸ ПСРА. Т. 1... Стб. 125.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Липец Р.С. *Этос и Древняя Русь*. Москва, 1969. С. 125—126.

²⁵¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 507.

²⁵² Poppe A. Der Kampf um die Kiever Thronfolge nach dem 15. Juni 1015. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1995. Т. 50. S. 275—296; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015—1019. *Kwartalnik Historyczny*. 1995. No. 3—4. S. 3—22.

шитим на ньому золотом широким галуном, застебнутим біля правого плеча масивною підковоподібною коштовною фібулою. Його голову вінчає дорогоцінний вінець, або корона, прикрашена смарагдовими та іншими коштовними каменями. Саме в такому вигляді, з хрестом у правиці зображено Володимира на карбованих ним золотих і срібних монетах.

Ця корона Володимира ніде і ніколи у писемних джерелах не згадується. Однак важко повірити в те, що вона існувала лише у вигляді інспірованого на свідомісному рівні панівною верхівкою Київської Русі іконографічного атрибуту, а не матеріального, зримого символу політичного верховенства великокнязівської влади. Іконографічні зображення атрибутів влади великого князя були не шаблонним наслідуванням візантійських зразків, а засвідчували ідентичність новонародженої християнської спільноти.

Завдяки родинному спорідненню з візантійським панівним домом та амбітним замислам принцеси Анни київський князь напевно міг отримати від своїх вінценосних шуринів з-поміж інших предметів імператорських регалій (корона, плащ-мантія та відповідне взуття) також і трон. Володимирів престол уперше згадується у літописних джерелах під 1015 р. Під час сум'яття, спричиненого смертю Володимира Святославича, княжа дружина, як свідчить «Повість временних літ», звернулася до його сина Бориса з такими словами: «се дружина оу тебе отья и вои, поиди сяди Киевѣ, на столѣ отни»²⁵³. Сповідуючи про утвєдження 1016 р. Ярослава Мудрого у Києві, Новгородський перший літопис стверджує, що той, «сѣде на столѣ отца своего Володимира»²⁵⁴. Отже, поняття «престол» («стіл») мало добре розпізнавану символічну й знакову цінність.

Великокнязівський престол було перенесено Ярославом Мудрим з Десятинної церкви до Софійського собору²⁵⁵. Збудована у Києві Володимиром Десятинна церква була осередком не лише церковно-релігійного життя, а й місцем проведення офіційних церемоній світського характеру. Для останніх, очевидно, у соборі було збудовано сходову вежу, по якій Володимир разом зі своїм найближчим оточенням піднімався на хори. Поблизу цієї вежі і хрещальні містився вихід на західну частину галереї, через що вона була у цьому місці незвично розширена і ускладнена²⁵⁶. Тут, можна припустити, і містився великокнязівський престол хрестителя Русі.

Як зять візантійських василевсів Володимир був вправі претендувати на царський титул. Не випадково ж, мабуть, арабські письменники Яг'я Антіохійський, Абу-Шоджа та Ібн ал-Атир називають його царем — так само, як і візантійського

²⁵³ ПСРА. Т. 1. Стб. 132.

²⁵⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 175. Пор.: ПСРА. Т. 1... Стб. 142.

²⁵⁵ Poppe A. *The Rise of Christian Russia*. London, 1982. P. 350—352; Poppe A. *The Entronement of the Prince in Kievan Rus'. The 17-th International Byzantine Congress. Abstracts and short papers*. Washington, 1986. P. 272—274.

²⁵⁶ Раппопорт П.А. *Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников* [Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-47]. Ленинград, 1982. С. 7.

імператора ²⁵⁷. До цього треба додати, що й саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзебурзький іменує Володимира титулом гех — «король» ²⁵⁸. У «Хроніці» Тітмара цей титул прикладається до англійських королів, а також до угорського короля Іштвана (Стефана) та скандинавських конунгів об'єднаної Данії.

Так само й Володимирів син, князь Ярослав, який прийшов до влади, переступивши через трупи своїх братів — «царевичів» Бориса і Гліба, став спадкоємцем царського титулу. Це підтверджує, нехай і побічно, напис-графіті Софійського собору в Києві: «В 6562 (1054) р. м'сяца феввари 20 усьп'їне царя нашего» ²⁵⁹. Царська титулатура вживається у літописних джерелах і відносно великих князів Володимиро-Суздальської землі в XII ст. та Галицько-Волинської Русі. Проте застосування царського титулу стосовно давньоруських князів мало спорадичний характер. Здебільшого його вживали з використанням візантійських зразків красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя ²⁶⁰.

Відсутність скільки-небудь помітних претензій на титул «царя» в домонгольській Русі, очевидно, була пов'язана з особливостями її політичної структури кінця XI — середини XII ст. У цей період всі східнослов'янські землі перебували під владою княжого роду Рюриковичів: верховним правителем був той, хто вважався «найстарішим» у роді і посідав київський стіл. Звідси певна індиферентність до титулатури: не вживався тоді послідовно і титул «великий князь» — його починають застосовувати з кінця XII ст., коли відокремлення самостійних князівств і розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, в якій потрібен був особливий маркер для підкреслення політичного верховенства. Відповідно і титул «цар», потрапивши на Русь якраз у період відносно байдужого ставлення Рюриковичів до титулатури, таким не став, а використовувався як свого роду позначення князя «високим стилем» ²⁶¹. Володимир Великий, однак, залишився «царем» у пригадуваннях тогочасної церковно-політичної еліти та простолюду.

²⁵⁷ Карпов А. *Владимир Святой*. Москва, 1997. С. 288—289.

²⁵⁸ Thietmar von Merseburg. *Chronik* — L. VIII. *Латиноязычные источники по истории Древней Руси* / сост. М.Б. Свердлов. Вып. 1: Германия: IX — первая половина XII в. Москва; Ленинград, 1989. С. 61—62, 66—67.

²⁵⁹ Высоцкий С.А. *Древнерусские надписи Софии Киевской*. Киев, 1966. С. 39—41.

²⁶⁰ Vodoff V. Remarques sur la valeur du terme «tsar» appliqué aux princes russes avant le milieu du XVe siècle. *Oxford Slavonic Papers. New Series*. Oxford, 1978. V. XI. P. 16—20; Vodoff V. La titulature des princes russes du XVe au début du XIIe siècle et les relations extérieures de la Russie Kievienne. *Revue des Etudes Slaves*. Paris, 1983. P. 139—150.

²⁶¹ Горский А.А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI века). *Царь и царство в русском общественном сознании*. Москва, 1999. С. 18. Пор.: Dimnik M. The title «grandprince» in Kiev an Rus'. *Mediaeval Studies*. Toronto, 2004. V. 66. P. 253—312.

ЧАС
ВИПРОБУВАНЬ
І ЗВЕРШЕНЬ

Привід династичного розбрату. Кончина Володимира у липні 1015 р. загострила болісне для панівної династії питання успадкування влади. В різних політичних традиціях порядок перейняття цього спадку міг мати певні відмінності. Так, первісний звичай визнавав за київським князем право передати верховну владу тому із синів, який був найстаршим. У середньовічній Саксонії сини верховника самі обирали з-поміж себе того, хто успадкує всю повноту владарювання. Вибір незалежно від способу вирішення питання падав на старшого брата. Утім, германське право відмовилось визнавати за цією преференцією обов'язкову силу²⁶². Подібна спокуса не оминула і княжого дому Володимира Святославича.

Київський князь, на думку багатьох істориків, мав намір передати у спадок свій стіл наймолодшому Борису²⁶³. Народжений близько 990 р. у християнському шлюбі з цесарицею Анною, Борис був охрещений іменем свого візантійського діда з материнської лінії — імператора Романа II. На його користь і передбачалося реформування порядку успадкування князівського столу. Така радикальна зміна, чи радше недосконалість традиційної і авторитетної системи передання політичної влади, призвела до розбрату. Схоже, що «ані старшинство, ані батьківські наміри — ці наріжні камені династичної ідеології, що сформувалася ближче до кінця століття, — не мали визна-

²⁶² Див.: Блок М. *Феодальне суспільство...* С. 217.

²⁶³ Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* Т. 2. Київ, 1992. С. 3; Poppe A. Der Kampf um die Kiever Thronfolge nach dem 15. Juni 1015... S. 275—296; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015—1019. S. 3—22.

чального значення для синів Володимира»²⁶⁴. Кожний із них щиро вважав себе законним і гідним спадкоємцем.

Усобиці, що зав'язалися між Володимировими синами, стали серйозним випробуванням для династії й усїєї країни. Вони мали трагічні наслідки. 24 липня 1015 р. у степу над річкою Альтою було вбито Бориса. Його тіло потай перенесли до Вишгорода і поклали у збудованій його батьком церкві святого Василя. 5 вересня того ж року мученицька смерть наздогнала і Гліба Володимировича. Вказані літописцем календарні дати загибелі братів не випадково, мабуть, припадають на дев'ятий і сороковий день смерті Володимира Великого. Осмислення історії Володимирових синів відбулось не по гарячих слідах їх убивства, а значно пізніше, коли головних персонажів і свідків тих подій уже не залишилося в живих.

Поява перших присвячених Борису і Глібу літературних творів належить до середини чи другої третини XI ст. У 1072 р. було складено анонімне «Сказание страсотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба», а у наступних десятиліттях текстуально залежне від нього «Чтение о житии и погублении блаженную страсотерпцю Бориса и Глѣба» печерського агіографа Нестора. Текстуально залежна від «Сказання» також вміщена під 6523 (1015) р. у «Повісті временних літ» та Новгородському першому літописі молодшого ізводу літописна стаття²⁶⁵. Її іноді називають «Повістю» — либонь тому, що в Іпатіївському кодексі до неї виноскою приписано заголовок — «Убивство святих новоявлених мучеників Бориса і Гліба». Проте вона не є давнім і оригінальним твором.

Багатьох подробиць і реалій укладачі цих текстів не знали. Вони, здається, і не ставили собі за мету скласти історичне досьє-розслідування. Їм належало розказати цю майже детективну історію за суворими канонами агіографічної творчості, тобто огорнути життя святих похвалою, а ім'я злочинця пристрасно затаврувати.

Цю роль було відведено Святополку Володимировичу. Таврувальний перст літописця супроводжував того від самого народження. Він називає княжича гріховним плодом Володимирового перелюбства: «от греховнаго бо корени золь плодь бываеть . понеже бѣ была мать его черницею . а второе Володимеръ залеже ю . не по браку прелюбодѣи бысть оубо . тѣмъ и отецъ его не любяше . бѣ бо двою отцю . от Ярополка и от Володимера»²⁶⁶. Старокиївський книжник уподібнює його до хижого і зловішого Каїна. Він надихався також і біблійною історією Авімелеха (Суд. 9), сина судді Гедеона від наложниці, який після смерті батька убив сімдесятюх своїх зведених братів: «Се ж Бог явив на поучення князям руським, що коли вони так само вчинять, то, чувши це, таку само кару дістануть, — навіть більшу од сеї, тому, що знаючи це, що сталося, негоже вчинити таке саме зло —

²⁶⁴ Франклин С., Шепард Д. *Начало Руси 750—1200* / авториз. пер. с англ. Д.М. Буланина и Н.А. Лужецкой. Санкт-Петербург, 2000. С. 280.

²⁶⁵ Поппз А. О зарождении культа свв. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях. *Russia Mediaevalis*. Munchen, 1995. Т. VIII, No. 1. S. 23. Пор.: Бугославський С. *Україно-руські пам'ятки XI—XVIII в.в. про князів Бориса і Гліба (Розвідки й тексти)*. Київ, 1928.

²⁶⁶ ПСРА. Т. 1... Стб. 78.

братовбивство. Бо сім кар дістав Каїн, убивши Авеля, а Ламех — сімдесят... Ламех убив двох братів Єнохових і забрав собі їхніх жон. Сей же Святополк — новий Авімелех, що родився був од перелюбу і який перебив братів своїх, синів Гедеонових, — такий і сей Святополк був»²⁶⁷. Ці інтенції й визначали шляхи формування образу «окаянного» князя Святополка у релігійно-політичній легенді та церковному живописі.

Проте Святополк (у хрещенні його нарекли Петром) і його мати не були паріями у київському княжому домі. Походження Святополка аж ніяк не обмежувало його участі у приватному житті князівської родини та державному управлінні. Коли той підріс і змужнів, Володимир посадовив його на княжіння у Турові. Воно було не останнє за значущістю в ієрархії князівських уділів. Літописець розмістив його на третьому місці — після Новгородського і Полоцького, вище інших — Ростовського, Муромського, Древлянського, Волинського і Тмутороканського. Респектабельності Святополку додавав і його шлюб з донькою польського короля Болеслава I Хороброго.

Важко заперечити бажання Святополка зібрати до купи після смерті батька всі землі Києво-Руської держави. Ця ідея, мовлячи словами М. Грушевського, «висіла в повітрі, і кождий енергичний син свого батька мусів її мати». Святополк по смерті батька, на думку історика, «опанував разом з Києвом мабуть і цілу Сіверщину (Чернігів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відібрана у нього), по смерті Святослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волості Оки й Волги. Може бути, що прилучив він іще якісь волості, котрі кілька років пізніше бачимо без князів; так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Києва Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Києва Смоленськ (може в зв'язку з убийством Гліба?). В усякім разі в руках Святополка була вже добра половина батьківських земель, і сей успіх, розуміється, мусів тільки заохотити його до дальшого “збирання” земель. І се треба сказати, що незважаючи на надто вже прості способи сього збирання, якби Святополку удалося довести свій план до кінця, суспільність би певно помирилася з ним і забула сі способи, як забувала не раз пізнійш і раніше, а прийнявши батьківську політику протегування церкви, знайшов би Святополк собі місце між іншими “христолюбцями”. Але плани його не оправдалися, щасливий противник перейняв ролю христолюбця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Святополка, і сьому останньому на долю дісталась назва “окаянного” (проклятого) Каїна»²⁶⁸.

Тим «щасливим противником» Святополка був інший Володимирів син — Ярослав. Він виявився спритнішим. Своє князівське служіння Ярослав розпочав у далекому Ростові, куди по досягненні князівського повноліття його відправив своїм посадником Володимир. До появи наприкінці VIII — на початку IX ст. слов'ян у Волго-Окському межиріччі цей край був залюднений фіно-угорськими

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 2... С. 8.

племенами мері і мігрантами з Аландських островів і Середньої Швеції, які поступово змішувалися з місцевим населенням. Ростов було збудовано з ініціативи київських князів, які і спрямовували сюди колонізаційні потоки. Несподівана смерть старшого брата — новгородського князя Вишеслава Володимировича — спонукала батька перемістити Ярослава на його місце.

У Новгороді Ярослав набув статечності. Це місто було стратегічно важливим центром Київської Русі, її балтійськими воротами. Ярославу вдалося налагодити ефективну систему визискування підвладного населення тамтешніх племен: новгородських словен, чуді, кривичів і мері. Він зберіг за собою право володарювання на Поволжі, через що успішними, мабуть, були і його спроби підкорити своєму впливу Волзьку Булгарію. Традиційні прибутки княжої скарбниці Ярослава становили також доходи з данини, суду і торгівлі (вагове чи монетне срібло). Особливо прибутковою була торгівля хутрами.

Своїми прибутками Ярослав мав ділитися з Києвом: «Ярославу же суццю в Новѣгородѣ и уроком дающе дань Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года а тысящу Новгородѣ гридем раздаваху»²⁶⁹. Ця літописна звістка про збір новгородськими князями щорічної данини у розмірі 3 тис. гривенъ, що перегукується з відомостями про кількість військ Ярослава (тисяча варязьких найманців та три тисячі новгородців), спонукала істориків припускати, що на початку XI ст. Новгородська земля у військово-адміністративному відношенні поділялася на «тисячі»: кожна з них платила данину в тисячу гривенъ і виставляла одну тисячу війська²⁷⁰. Спираючись на ці ресурси, впевнений у своїй моці Ярослав наважився відмовити батькові у виплаті Києву щорічного «уроку». Як сповіщає «Повість временних літ» під 1014 р., це викликало неабияке роздратування Володимира, який вже було збирався послати до Новгорода військо, аби провчити сина, однак цьому походу зашкодила хвороба, а за нею і смерть великого князя.

Настраханий батьковою погрозою, Ярослав послав за море найняти варягів. Ярославове військо, за свідченням літописів, становило тисячу варягів та 40 тис. «інших воїв»²⁷¹. З ними він і рушив у серпні 1015 р. на київський південь, на Святополка, який утвердився там, кажучи: «не я почаль . избивати братью . но онъ . да будеть отмстьникъ Бог крове братья моя . зане без вины пролья кровь Борисову . и Глѣбову праведную . да и мнѣ сице же створить»²⁷². У битві, що зав'язалася поблизу Любеча восени того ж року, Ярослав переміг Святополка. Той подався у Степ до печенігів, а Ярослав увійшов до Києва і десь наприкінці

²⁶⁹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 168, 514; *ПСРА*. Т. 1. Стб. 130.

²⁷⁰ Куза А.В. Новгородская земля. *Древнерусские княжества X—XIII вв.* Москва, 1975. С. 148.

²⁷¹ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 141. Навряд чи Ярослав спромігся зібрати таке численне військо. У ранніх літописних звістках числові моделі не несуть у собі, як правило, реального кількісного значення, а мають образне навантаження. Можливо, підрахунки літописця спиралися на сучасну йому практику організації війська за десятичним принципом.

²⁷² Там само.

1015 чи на початку 1016 р. урочисто посів великокнязівський престол²⁷³. Він розраховувався з новгородцями і відпустив їх додому.

«*Правда Ярослава*». Крім грошової винагороди і контрибуцій з київської здобичі, Ярослав «дав їм правду и уставъ списавъ, глаголя тако: по сей грамотѣ ходитѣ, якоже писахъ вамъ такоже держите»²⁷⁴. Далі після слів «А се есть» міститься заголовок «Правда Роськая», а за ним викладено текст короткої редакції «Руської Правди». Надання новгородцям «правди» і «устава» — правового кодексу, який називають «Правдою Ярослава», вважається беззаперечним фактом біографії князя, своєрідним виявом його вдячності новгородцям. Проте головні елементи новгородської конституції були вироблені пізніше.

Постульований «писемний звід законів» Ярослава є проєкцією в минуле практики пізніших контрактних відносин між новгородцями та їх князем. Розпорядження князя Ярослава, що утвердився у Києві, могли бути якоюсь пам'яткою (меморандумом) своєму новгородському наміснику, а не престижною прикрасою його княжіння у Новгороді²⁷⁵. Коротка редакція «Руської Правди» опинилась у складі Новгородського першого літопису молодшого ізводу на досить пізній стадії редакторського втручання: його (цього редактора) рішення полягало в тому, щоб надати читачеві синопсис її тексту, що зовні нагадує справжню грамоту²⁷⁶. «Руську Правду» важко однозначно звести до категорії закону, оскільки слово «закон» мало переважно морально-етичне значення. Буквально воно означало певну межу (кінець / край), переступити яку не дозволено без ризику стати злочинцем²⁷⁷. У суспільстві владно-примусового регулювання, набуваючи загальнообов'язкової вимоги, закон стикається за своїм значенням не тільки з моральними заповідями, а й з багатозначним терміном «правда».

У Києві, рідному й водночас чужому, збайдужілому до Ярослава місті, князю було, мабуть, на перших порах не затишно. Літописна стаття 1017 р. відкривається звісткою про пожежу: «В лето 6527 (1017) Ярославъ иде в Киевъ . и погорѣ церкви»²⁷⁸. У цьому повідомленні історики добачали недобрый для Ярослава знак. Припускали, що якась частина городян, які бачили у ньому чужого — новгородського — князя, повстала проти нього²⁷⁹. Цю пожежу пов'язують зі спаленням дерев'яного храму св. Софії. Займання сталося, скоріше за все, унаслідок спроби Святополка відвоювати Київ у Ярослава. Перш ніж податися до тестя у Польщу, Святополк наважився побороти Ярослава за допомогою печенігів.

Оповідь про київський похід степовиків і битву Ярослава з печенігами навесні 1017 р. «на полі поза городом» у «Повісті временних літ» переміщено до пізнішої літописної статті, датованої 1036 р.: «Ярославу же суцю Новѣгородѣ

²⁷³ Там само. Стб. 142.

²⁷⁴ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 175.

²⁷⁵ Франклин С., Шепард Д. *Начало Руси...* С. 325.

²⁷⁶ Толочко А. *Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста.* Киев, 2009. С. 108.

²⁷⁷ Колесов В.В. *Мир человека в слове Древней Руси...* С. 119.

²⁷⁸ *ПСРА.* Т. 1... Стб. 142.

²⁷⁹ Котляр М.Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? *Укр. іст. журн.* 1989. № 12. С. 120.

вѣсть приде ему . яко Печенѣзи остоять Кыевъ . Ярославъ събра вои много . Варягы и Словѣни . приде Кыеву и вниде в городъ свои . и бѣ Печенѣгъ бес числа . Ярославъ выступи из града и исполчи дружину . и постави Варягы посредѣ . а на правої сторонѣ Кыяне . а на лѣвомъ крыле Новгородци . и сташа пред градомъ . Печенѣзи приступиша и почаша . и ступишася на мѣсто . идеже стоить нынѣ святая Софья . митрополья Русьская . бѣ бо тогда поле внѣ града . и бысть сѣча зла . и одолѣ к вечеру Ярославъ . и побѣгша Печенѣзи»²⁸⁰.

Війську Ярослава довелося, як бачимо, добре потрудитися. Надвечір печеніги побігли в різні боки. Втікаючи, тонули вони у водах Ситомлі та в інших ріках. І так, за словами літописця, «погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні». За часів укладання «Повісті временних літ» печеніги і справді вже не становили серйозної загрози для Київської Русі. За роки володарювання у Києві Ярослава їхні кочові орди вдалося відтіснити аж до степових районів пониззя Дунаю.

Перемога над печенігами стала короткочасною втіхою для Ярослава. Чутки про загибель Святополка не справдилися. Тож київський князь жив у тривожному очікуванні повернення суперника. Але він не сидів, склавши руки, а розгорнув широку дипломатичну діяльність, спрямовану на пошуки союзників у Європі. За свідченням саксонського хроніста Титмара Мерзебурзького, Ярославу вдалося встановити союзницькі зв'язки з германським імператором Генріхом II. Цей дипломатичний союз був спрямований проти Польщі, володаря якої, Святополкового тестя Болеслава, небезпідставно побоювався київський князь. У жовтні 1017 р., як свідчить Титмар, «імператор дізнався про те, що король Русі (Ярослав. — *Авт.*), як обіцяв йому через свого посла, напав на Болеслава, захопив місто, але нічого більше не домігся»²⁸¹. Упізнати місто, яке захопив Ярослав під час свого осіннього походу до польсько-руського пограниччя, допомагає звістка, що заховалась у Новгородському першому літописі під тим же 1017 р.: «В лето 6523. Ярослав иде к Берестью»²⁸².

Берестя разом із забужною частиною всієї Берестейщини тоді входило до сфери політичного впливу Київської держави. Невідомо, чи були успішними спроби Болеслава відвоювати це місто під час нападу його війська на Русь у 1013 р. Але не територіальні претензії Ярослава, гадаємо, визначали причину його походу на Берестя у жовтні 1017 р. Мабуть, у цьому порубіжному місті зачинився Святополк, знищення якого і було метою київського князя.

Похід Ярослава не мав успіху, тож боятися Болеславу було нічого. У цей час він вів переговори про примирення з Генріхом II, які завершилися для нього успішно. 30 січня 1018 р. у місті Будишині, що знаходилось десь між Польщею та Германією, було укладено мирну угоду. За свідченням Титмара, її було скріплено шлюбом (четвертим!) польського короля Болеслава I з Одою, донькою май-

²⁸⁰ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 150—151.

²⁸¹ Thirtmarvon Merseburg. Chronik. Назаренко А.В. *Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков*. Москва, 1993. С. 157—158.

²⁸² *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов...* С. 180.

сенського маркграфа Еккхарда²⁸³. Разом з рукою німецької принцеси Болеслав отримав і допомогу саксонців в організованому ним поході на Русь.

Звісткою про початок польсько-руської війни відкривається літописна стаття 1018 р. «Повісті временних літ»: «В лѣто 6526. Поиде Болеславъ съ Святополком на Ярослава с Ляхы»²⁸⁴. Приготувавшись, Ярослав зустрів вороже військо не на околицях Києва, а вирушив йому назустріч до самого пограниччя Київської держави: «Ярославъ же совокупивъ Русь . и Варягы . и Словѣнѣ . поиде противу Болеславу . и Святополку . и приде Вольнюю . и стаща обаполь рѣкы . Буга»²⁸⁵. За свідченням Титмара, війська Болеслава стали на Бузі 22 липня. Король, за словами хроніста, наказав своїм воїнам розгорнути там бойовий табір та навести необхідні переправи через річку. На протилежному її березі «король Русі, розташувавшись зі своїми військами з нетерпінням чекав на результати битви, що мала відбутися». Стоячи на різних берегах, польські і руські воїни почали кепкувати одні над одними, обмінюючись взаємними докорами та жбурляючи груддям через річку один в одного. Ярославів воевода на ймення Буда став задирати польского короля і його військо численними докорами, називаючи Болеслава то боязливим, то недолугим товстуном, погрожуючи, що він простромить йому товсте черево, якщо той наслідиться стати до бою²⁸⁶.

Літописець стверджує, що польський король, не стерпівши такого глузування, сказав своїй дружині: «аще вы сего оукора не жаль . азъ единъ погыну». Цей черевань на диво вправно скочив на коня і першим вбрів у річку, а слідом за ним рушили і вої його, змусивши Ярослава до втечі: «Ярослав же не оутягну исполчитися . и побѣди Болеславъ Ярослава . Ярославъ же оубѣжа с 4-ми мужи Новугороду»²⁸⁷. Полякам вдалося захопити у ворожому таборі багату здобич і полонити значну частину Ярославового війська.

Далі Болеслав із Святополком повели свої війська до Києва. За свідченням Титмара Мерзебурзького, 14 серпня 1018 р. переможною ходою вони увійшли до міста. Частина киян раділа поверненню Святополка. Як стверджує хроніст, «у соборі святої Софії (*sancta monasterio Sophiae*), який у минулому році з нещасного випадку згорів, прибулих з почестями, з мощами святих та з пишністю зустрів архієпископ цього міста»²⁸⁸. Зрозуміло, що урочиста церемонія зустрічі князя Святополка і польського короля не могла відбутися на попелищі згорілого храму святої Софії. Вона була можливою лише біля збудованого Володимиром Святославичем на княжому дворі храму пресвятої Богородиці (Десятинної церкви).

Старокиївські літописні тексти містять досить стриману інформацію про захоплення стольного града Русі польським королем. «Повість временних літ»,

²⁸³ Thirtmarvon Merseburg. Chronik... С. 180.

²⁸⁴ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 142.

²⁸⁵ Там само. Стб. 142—143.

²⁸⁶ Там само. Стб. 143.

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Thirtmar von Merseburg. Chronik... С. 197—198.

зокрема, повідомляє: «Болеславъ же вниде в Кыевъ с Святополком . и рече Болеславъ разведѣте дружину мою по городомъ на покормъ . и бысть тако»²⁸⁹. Натомість для середньовічних польських авторів цей епізод став джерелом емоційного натхнення для створення різноманітних сюжетів і мотивів тріумфу Болеслава. Наприклад, Ян Длугош свідчить: «Він (Болеслав. — *Авт.*) в'їхав до міста у блиску зброї, на коні та з оголеним мечем, у супроводі воїнів, причому частина загонів передувала йому, а частина рухалась слідом за ним. У воротах, в які він увійшов першим і які городяни називали Золотими, він змахнув мужньою рукою і встромив меч у ворота, розсікаючи їх посередині і розрубуючи, залишаючи на них знак свого тріумфу та перемоги. Потім їде до князівського замку, захоплює його, і забравши все начиння та князівські скарби, більшу частину роздає на нагороду воїнам, а князя Русі Святополка відновлює на князівському столі, з якого той був вигнаний»²⁹⁰.

Як відомо, Золоті ворота було зведено у Києві тільки у 40-х роках XI ст. Проте польська романтична традиція міцно пов'язала цей знаковий жест із постаттю Болеслава I Хороброго, хоча з більшою імовірністю могла б приписати його Болеславу II, який увійшов до Києва 1069 р. як союзник сина Ярослава Мудрого — князя Ізяслава. Популярну в пізньому середньовіччі легенду упередив винайдений на початку XVI ст. «меч Болеслава I», пощерблений нібито ним від удару об київську браму. Відомий під промовистою назвою «Щербець», він використовувався як реліквія під час коронації польських королів. Цей меч і досі зберігається у королівській скарбниці Вавельського замку у Кракові.

У Києві, за словами саксонського хроніста, Болеславу Хороброму «було показано незліченні скарби, більшу частину яких він роздав своїм іноземним союзникам, і дещо відправив на батьківщину»²⁹¹. Крім золота і срібла, до його рук потрапила і вся жіноча половина княжого дому Ярослава — усі його сестри, дружина і теща. Болеслав був, як стверджує Титмар, ще тим розпусником. Йому впала в око гарна і розумна Ярославова сестра Предслава. Він і раніше чув про її вроду, але коли побачив цю статну киянку, то враз забув про свою саксонську дружину. Свідчення хроніста про шлюб, нехай і «беззаконний», Болеслава і Предслави²⁹² не викликають довіри. Скоріше за все, остання стала не дружиною, а наложницею польського короля.

Болеслав знайшов спосіб налагодити переговори з Ярославом. Він послав до нього у Новгород київського «архієпископа» з проханням повернути його дочку (жону Святополкову), обіцяючи видати натомість його, Ярослава, дружину, тещу і

²⁸⁹ ПСРА. Т. 1... Стб. 143.

²⁹⁰ Długossii I. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. Warszawa, 1964. Т. 1. Р. 2 281; Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша* (книги I—IV): Текст, перевод, комментарий. Москва, 2004. С. 239.

²⁹¹ Thirtmarvon Merseburg. *Chronik...* С. 197—198.

²⁹² Про символічну й знакову роль цього «шлюбу» див.: Banaszkievicz J. Boleslaw i Predslawa (Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa). *Kwartalnik Historyczny*. 1990. No. 3—4. S. 12—14.

сестер. Походження та ім'я першої дружини князя Ярослава і її матері не встановлено в науці за браком надійних відомостей у писемних джерелах. Перший шлюб Ярослава Володимировича припадає на роки його новгородського княжіння.

На час, коли Болеславів посол нагодився до Новгороду, Ярослав уже був не тим розгубленим і жалюгідним, приголомшеним поразкою князем-втікачем. Коли він прибіг з-над Бугу до Новгороду і хотів тікати далі у скандинавські краї, посадник Костянтин Добринич з новгородцями порубали човни Ярославові, кажучи: «хочемъ ся и можемъ ся еще бити съ Болеславомъ и съ Святополкомъ»²⁹³. Помалу князь опанував себе і зміцнів духом. Йому вдалося знайти підтримку могутнього шведського конунга Улофа Шетконунга. За свідченням давньоісландської саги, восени 1018 р. до Свеаланду (Середньої Швеції) прибули посли «Ярицлейва конунга із Холмгарда, щоби посватати доньку конунга шведів Олава за Ярицлейва. Конунг приязно прийняв їхнє сватання»²⁹⁴. Домагаючись руки шведської принцеси Інгігерди, Ярослав сподівався на військову допомогу впливового тестя і готувався до походу на Київ.

Святополк, заспокоєний сумірністю киян, тим часом відпустив по домівках наймане військо. А в ньому було, за свідченням Титмара, «триста людей з нашого боку (тобто саксонців. — *Авт.*), а також п'ятсот угорців та тисяча печенігів». Обтяжливим для нього стало утримувати і самого Болеслава з його неспокійними ляхами. За словами старокиївського літописця, Святополк потай наказав своїм людям знищувати розквартированих у київських пригородах поляків: «седа в Киевѣ безумныи же Святополкъ рече . елико же Ляховѣ по городомѣ избиваите я . и избиша Ляхы»²⁹⁵. Зимувати у Києві Болеслав не збирався. Восени 1018 р. він залишив стольне місто Русі і з чималим обозом награбованого в ньому майна та валкою захоплених бранців повернувся до Польщі.

У Ярослава тим часом завелися гроші. За свідченням «Повісті временних літ», вірні йому люди, «начаша скоть събирати . от мужа по 4 куны . и от старост по 10 гривен . а от бояръ по 18 гривен». Зібрані кошти Ярослав використав для винайму варязьких найманців: «и приведоша Варягы . и вдаша имъ скоть . и совокупи Ярославъ воя многы»²⁹⁶. Ярославові посли привели зі Скандинавії не тільки військовий контингент, а й висватали йому за дружину шведську принцесу Інгігерду²⁹⁷.

Влітку 1019 р. наймане варязьке військо, а з ним і шведська принцеса прибули до Новгороду. Після недовгих приготувань, аби не гаяти погожого для воєнного походу часу, Ярослав повів свої полки на Київ. Не сумніваючись у своїй перемозі над Святополком, він передав новгородський князівський стіл своєму старшому (у першому шлюбі) сину Іллі та доручив наглядати за ним посаднику Костянтину Добриничу.

²⁹³ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 143.

²⁹⁴ Сага об Олаве Святом. Стурлусон С. *Круг Земной*. Москва, 1980. С. 233.

²⁹⁵ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 143—144.

²⁹⁶ Там само. Стб. 143.

²⁹⁷ Див.: Сага об Олаве Святом... С. 234—235.

Ярослав готувався до затяжної облоги Києва, але Святополк не став обороняти місто. Він, за свідченням «Повісті временних літ», «бежа в Печеньгы». Степовики не відмовили Святополку і цього разу. Заручившись підмогою їхнього війська, виступив Святополк «в силѣ тяжьцѣ» проти множества воїв Ярослава, що стали на Альті. Кровопродитна битва зав'язалася, за свідченням літопису, на світанні у п'ятничний день²⁹⁸. Святополк був примушений до втечі. За словами літописця, «він пробіг Лядську землю, гнаний гнівом Божим, і прибіг у пустиню межі Чехами і Ляхами, і тут зле покинув він живоття своє. Його ж і по справедливості, яко грішника, постиг суд Божий». Ярослав же, «сѣде Киевѣ . оутерьѣ пота с дружиною своею . показавѣ побѣду и трудѣ великѣ»²⁹⁹.

Від усобиць до порядку. Ярослав усвідомлював, що утримати у своїх руках Київщину і Новгород з прилеглими до нього землями буде непросто. Сподіватися на лояльність і підтримку Ярославового всевладдя з боку його братів — Мстислава і Судислава, які досі не брали участі в усобицях, не доводилось. Ясна річ, що визнання виняткових прав одного з-поміж рівних не буде до вподоби усім без винятку родичам. Першим спробував їх оспорити Ярославів небіж Брячислав, який князував у Полоцьку. У 1021 р. він виступив на Новгород³⁰⁰.

Претензії Брячислава до Ярослава у літописних джерелах виразно не артикулюються. Дізнавшись про воєнний набіг полоцького князя, Ярослав, за свідченням «Повісті временних літ», виступив із Києва і на сьомий день наздогнав полки Брячислава поблизу Судомир-ріки і розгромив їх³⁰¹. Звістку «Повісті временних літ» про перемогу Ярослава над Брячиславом і втечу останнього до Полоцька доповнено у пізніших літописних компіляціях повідомленням про те, що київський князь відступив Брячиславу міста Усвяч і Витебськ. На думку М. Грушевського, то були центри, «відібрані від Полоцька Новгородцями або останніми часами або ще давніше. Вернувши їх, Ярослав помирився вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця»³⁰².

Серйозну загрозу для Ярослава становив ще один його брат — Мстислав, князь тмутороканський, який теж ласився на Київ. Цей вродливий рудий велетень був сином Володимира Святославича та Рогніди — доньки полоцького князя Рогволода. Він народився близько 976 р. і був серед Рогнідиних синів старшим за Ярослава, але з-поміж усіх братів за віком та у черзі наділення князівством — сьомим. Ще підлітком він був посаджений батьком у далекій Тмуторокані. Він твердою рукою тримав у покорі тамтешній люд, вміло урядував, оберігаючи торговельні шляхи, що сполучали Русь із Візантією. Власну самодостатність і певною мірою, зухвальство демонструє карбування Мстиславом монет з його християнським іменем Костянтин.

²⁹⁸ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 144.

²⁹⁹ Там само. Стб. 146.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 2... С. 17.

Джерелом збагачення Мстислава і київського панівного дому були не тільки і не стільки прибутки від контролю над торговельними шляхами в Хорезм, Багдад, Константинополь, по Волзі, Дону, на Керченській протоці та на Північному Кавказі, як контроль над нафтоносними родовищами краю й торгівля цією сировиною з Візантією. Нафтові джерела — ось *raison d'être* присутності Русі на Тамані. Звідси й прагнення утримувати ці далекі причорноморські землі у київських руках.

Заскочений спізнілою звісткою про батькову смерть і уособиці між братами, Мстислав не встояв перед спокусою поборотися за київський стіл. Зміцнивши свою військову дружину завзятими і вправними у бою касогами й хозарами, він подався степами на Русь³⁰³. До Києва він нагодився у слухну, здавалося б, для нього годину — Ярослава саме не було у стольному граді. Та кияни не відчинили Мстиславу міські брами, відмовившись визнати його київським князем. Той не став домагатися престолу силою, а пішов за Дніпро і посів князівський стіл у Чернігові³⁰⁴.

Досі на сторінках літопису Чернігів не позиціонувався центром осібногo князівства. За часів володарювання Володимира Великого Сіверщина залишалась у безпосередній залежності від влади київського князя. Мстислав не визнав такого права за Ярославом і подав брату чіткий сигнал про свої претензії на частку батьківської спадщини. Мстиславів жест, звісно, не міг не насторожити Ярослава. Поява брата з озброєними чужинцями на півдні Русі змусила обачливого князя знову шукати варязької помочі.

Мстислав, безперечно, очікував неминучої появи на чернігівській землі братового війська. Він приготувався нав'язати йому бій поблизу міста Листвена. Мстислав виставив загони чернігівських сіверян проти Ярославових варягів, а сам став зі своєю тмутороканською дружиною по обох крилах війська. Поночі, під дощем і гуркотінням грому з блискавками, чернігівський князь наказав своїм воям ставати до бою. «І пішов Мстислав, а Ярослав — насупроти, — розповідає літописець, — і зступилися в лоб варяги з сіверянами, і трудилися варяги, рубаючи сіверян, а після цього рушив у наступ Мстислав із дружиною своєю і став сікти варягів, і була січа сильна. Коли спалахувала блискавка, то виблискувало оружжя, і була гроза велика, і січа сильна і страшна». Побачивши, що його перемагають, Ярослав відступив разом з варязькими найманцями з поля битви³⁰⁵.

Мстислав не приховував задоволення результатами битви. Вранці наступного дня, оглядаючи тіла посічених своїх сіверян і Ярославових варягів, князь мовив: «Хто цьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла». Йому б піти на Київ, посадити своїх посадників по градах усієї Дніпровської Русі і володарювати в ній. Однак Мстислав визнав право старшого брата на великокня-

³⁰³ ПСРА. Т. 1... Стб. 147.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Там само. Стб. 148.

зівський стіл. Але обережний Ярослав не йняв йому віри. Він не наважився осісти у Києві. Посадовивши у ньому своїх мужів, сам князь вирушив до Новгороду.

Тут, у Новгороді, при привідчиненій варязькій брамі, йому з родиною було безпечніше. Варяги ставали у пригоді Ярославу не один раз. Але після поразки під Лиственном князь не став більше випробовувати долю і не повів їх знову війною на брата. Він вирішив прийняти пропозицію Мстислава укласти угоду про мирне співіснування. То було ризиковане, але зважене рішення. 1026 р. Ярослав прийшов з військом до Києва, поблизу якого брати уклали мир, розмежувавши сфери свого впливу і володарювання: Ярославу відійшла правобережна Київщина, Волинь і вся новгородська північ, а Мстиславу — чернігівське лівобережжя, землі радимичів і в'ятичів, Муромська волость і Тмуторокань³⁰⁶. Степова Переяславщина залишалася, мабуть, спільною зоною інтересів Києва і Чернігова, звідки колонізаційні потоки стихійно рухалися назустріч один одному.

Обрана братами модель володарювання виявила подиву гідну життєздатність. Літописні джерела свідчать про те, що брати жили у мирі і братолюбстві: «и начаста жити мирно . и в братолюбствѣ . и преста оусобица и мятежь . и бысть тишина велика в земли»³⁰⁷. У кожного з них були свої клопоти. На початку 30-х років XI ст. Ярослав взявся за зміцнення західного порубіжжя Київської держави. Під 1030 р. літопис містить лапідарну згадку про його похід до польського кордону і захоплення міста Белза³⁰⁸. Це одне з найстаріших західноруських міст стояло серед недоступних боліт. Пізніше воно стало самостійним князівством, що лежало між князівствами Червенським, Володимирським, Звенигородським, Перемишльським та Польщею³⁰⁹.

До цього самого часу літописні джерела відносять організований Ярославом похід на далекі північні землі, залюднені фіно-угорськими племенами чуді (естів): «Иде Ярославъ на Чюдь . и побѣди я . и постави градъ Юрьевъ»³¹⁰. Це засноване Ярославом місто ототожнюється з городищем, залишки якого збереглися в історичній частині сучасного Тарту³¹¹. Збудована на сході сучасної Естонії фортеця Юр'їв разом з низкою інших прикордонних гарнізонів своєрідно маркує територіальні межі його володінь, чи радше засвідчує непомірні амбіції і претензії Ярослава.

Згодом Володимировичі потроху усвідомили обопільну вигоду від організації спільних походів. Наступного 1031 р., об'єднавши свої війська, брати разом вирушили на Польщу. Скориставшись із сум'яття, спричиненого у цій країні смертю її могутнього володаря — Болеслава Великого, Володимировичі повернули до складу Київської Русі її землі на західному порубіжжі — так звані Чер-

³⁰⁶ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 2... С. 315.

³⁰⁷ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 149.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. 2-е вид. Львів, 1999. С. 43.

³¹⁰ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 149.

³¹¹ Тваури А. Следы города Юрьева с 1030 по 1061 г. в культурном слое нынешнего Тарту. *Псков в российской и европейской истории: Междунар. науч. конф.*: в 2 т. Москва, 2003. Т. 1. С. 240—244.

венські гради³¹². Ця порубіжна територія була об'єктом давніх змагань між Польщею і Руссю. За свідченням літопису, її вдалося прилучити до складу Київської держави ще князю Володимирі. Місто Червен, що стояло при впадінні річки Синюхи у притоку Західного Бугу — річку Гучву, виникло в останній чверті X ст., за часів суперництва Київської і Польської держав за землі між Бугом і Вепрем. Для Ярослава, здається, було принципово важливим приборати до своїх рук усі набуті тут його батьком землі. Організовані ним пізніше, вже після смерті Мстислава, нові походи на захід «своєю систематичністю виказують існування у Ярослава якоїсь загальнішої мети»³¹³. Невипадково, либонь, він пізніше надаватиме допомогу польському королю Казимиру Відновителю у відбудові Польської держави. Цей союз було скріплено шлюбом Казимира із Ярославовою сестрою Добронігою-Марією, а топонімічним спогадом про походи князя стало засноване на західному порубіжжі Київської держави, назване його іменем місто Ярослав.

Характеризуючи військовий здобуток Володимировичів, літописець сповіщає про багато захоплених ними бранців, яких вони привели на Русь і розподілили між собою³¹⁴. Свою частину полонених поляків Ярослав посадовив на берегах прикордонної тоді річки Рось, а іншу забрав собі Мстислав на Чернігівщину.

Рось, що протяглася на кілька сотень кілометрів із заходу на схід, була природним кордоном між осілим населенням Східної Європи та кочовиками Степу. Упродовж усього свого існування ця межа залишалася фронтірною зоною, посунути яку далі на південь Київська Русь так і не спромоглась, хоч і зберігала свій контроль над шляхом по Дніпру до моря. Ярослав зміцнив оборонну лінію укріплень Київської держави на півдні. Археологія підтверджує літописну згадку про будівництво градів на Росі та засвідчує поліетнічний характер і неповторний колорит матеріальної культури їхніх мешканців³¹⁵. Учасцю цих переселенців було стати живим щитом Русі.

Не менш діяльним і амбітним виявився й Мстислав Володимирович. Завдяки його старанням почало розквітати й багатіти місто Чернігів. З невеличкого городища, розміщеного на стрілці мису при впадінні в Десну її правого допливу Стрижня, Чернігів став великим і добре укріпленим градом: загальна площа його центральної частини, оточеної земляними та дерев'яними фортифікаціями, становила 16 га³¹⁶. Місто обіймав двокілометровий пояс потужних, заввишки понад 4 м, валів.

Мстислав заклав у Чернігові величну кам'яну церкву св. Спаса, що й до сьогодні залишається окрасою міста і всієї України. За свого життя йому не довелося

³¹² ПСРА. Т. 1... Стб. 150.

³¹³ Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 2... С. 22.

³¹⁴ ПСРА. Т. 1... Стб. 150.

³¹⁵ Кучера М.П., Іванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*. 1987. Вип. 59. С. 67—79; Баранов В.І., Івакін В.Г. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*. Київ, 2020. Вип. 2 (35). С. 300—320.

³¹⁶ Моця О., Казаков А. *Давньоруський Чернігів*. Київ, 2011. С. 56.

побачити собор у всій його величі. Будівництво храму завершилось не пізніше середини XI ст. Зведена артілюю візантійських майстрів церква була тринефною, з трьома апсидами, восьмистовпною мурованою з каменю і плінфи спорудою, увінчаною п'ятьма куполами³¹⁷. Зі сходу до північного й південного фасадів храму було прибудовано каплиці. Підлога церкви встелена шиферними плитами, прикрашеними у центральній її частині мозаїкою. Мармурові колони надавали споруді стрункості й неабиякої розкоші.

Амбітний і заможний чернігівський князь скористався своїми давніми зв'язками з візантійським імператорським двором і домогся від нього дозволу на відкриття у Чернігові осібної митрополії, що у збереженому в одному зі списків XII ст. (*codex Coislirianus* 211 Паризької національної бібліотеки) переліку митрополичих кафедр Константинопольського патріархату значилась після Київської митрополії на 72-му місці. Відкриття побіч Києва ще однієї митрополії на Русі було великим дипломатичним і політичним успіхом Мстислава. І хтозна, чи не затьмарив би Чернігів у подальшому Київ та його першість в українській історії, якби не передчасна смерть князя 1036 р.

Доля і цього разу підморгнула Ярославу: він без проблем узяв під свій контроль братові володіння на Чернігівщині і в Тмуторокані, адже єдиний син Мстислава на ймення Євстафій помер ще 1033 р. Ярослав відновив політичну практику Володимирового володарювання на династичній основі. Він посадовив на новгородське княжіння свого сина Володимира. У свого брата Судислава, єдиного з уцілілих Володимирових синів, відібрав Псковський наділ і запроторив небораку до в'язниці. Ізяслав Ярославич дістав у володіння Турово-Пінщину, Святослав став княжити на Волині, а наймолодшого Всеволода київський князь тримав коло себе. Одна лише Полоцька земля залишалась непідвладною київському правителю.

Поширення нової віри та візантійських культурних впливів. Ярослав, напевно, був вражений розмахом затіяного Мстиславом у Чернігові будівництва та культурних змін. Приклад брата спонукав і його рішуче взятися за розбудову стольного града Київської держави. Для замисленого Ярославом грандіозного будівництва було обрано «поле поза градом», тобто сусідне зі «старим городом» (так званим *городом Володимира*) узгір'я. Ця місцина, загальна площа якої становила близько 80 га, упродовж кінця 20-х — 30-х років XI ст. перетворилася на великий і гомінкий будівельний майданчик. Розпочаті тут масштабні роботи потребували гігантських людських ресурсів, різноманітних будівельних матеріалів, а також, як тепер би сказали, добре організованого менеджменту і логістики.

Постачання усього необхідного було відмінно поставлено. Нескінченними валками до Києва потяглися найняті для земляних робіт грабарі. Підводами везли з Полісся добутий там природний камінь — сірий граніт, червоний кварцит

³¹⁷ Комеч А.И. Спасо-Преображенский собор в Чернигове. *Древнерусское искусство: За-рубежные связи*. Москва, 1975. С. 9—26; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. *Византийское наследие и становление самостоятельной традиции*. Москва, 1987. С. 174—177.

та овруцький шифер. Чимало людей було залучено до заготівлі дуба в лісах понад Стиром і Горинню. Очищену від гілля та кори деревину заготовляли для сплаву з зими. Її стягали до заливних лугів і збивали, поки не прибула вода, колоди в плоти. Навесні досвідчені поліські плотогони в'язали тисячі кубометрів дерева і направляли до Прип'яті, а потім, долаючи різкі закрути й обмілини, до Дніпра й далі, до самої Київської гавані на річці Почайна.

Архітекторів і майстрів Ярослав винайняв у Візантії. Їм на поміч було залучено кілька тисяч місцевих робітників. Під керівництвом візантійських інженерів швидко і професійно було здійснено розмічання оборонних стін. Затим по краях ярів «город Ярослава» оперезано потужними, завтовшки до 30 м у підніжжі, валами з кількома брамами. Від східного боку головних (Золотих) воріт вал тягнувся вздовж сучасної вулиці Малопідвальної до Майдану Незалежності, до Лядських воріт, а звідти завертав угору, де з'єднувався з валом міста Володимира. На протилежному його боці вали «города Ярослава» простягалися територією верхнього міста до Львівської площі, де знаходилася ще одна брама (Жидівські ворота), і вздовж сучасної вулиці Ярославів вал вели до Золотих воріт. Конструктивну основу земляного валу становили дерев'яні зруби, щільно забиті лесом. По фасаду зруб складався з двох клітей завдовжки близько 7 м, а поперек валу — з шести клітей завдовжки 18—19 м. У бік поля звернуті коротші сторони зрубів, що складаються з двох клітей. На ділянці біля Золотих воріт, де вал проходив перед ровом, він мав не шість, а дев'ять клітей.

Головна парадна брама Києва — Золоті ворота — гордо й величаво здіймалася над валами, що захищали місто з півдня. Об'єм цієї вражаючої кам'яної будівлі являв собою паралепіпед завширшки 10,5 м, заввишки 13,36 м і завдовжки 17,65 м, зверху якого стояв надбрамний храм Благовіщення. Невелика за розмірами (у плані 10,5 × 11 м) церква була увінчана позолоченим куполом, який спирався на чотири стовпи, розташовані на арках проїзду³¹⁸. З боку поля до воріт примикала вежа з бойовим майданчиком на валу. Брама відчинялася з боку міста і в цій частині прибудов не мала.

Будівлі у Києві зводилися досить швидко, незважаючи на грандіозні масштаби, розраховані на майбутнє. До середини 30-х років XI ст. «город Ярослава» був уже розпланований, і основні його структурні елементи, як-от оборонні стіни, вулиці, великокнязівський двір, функціонували. Княж-двір Ярослава київським літописцям XII ст. був відомий як «великий Ярославів двір». Він, мабуть, і справді був більшим за раніше збудовану батьком на Старокиївській горі князівську резиденцію.

Великий Ярославів двір слугував офіційною резиденцією кільком поколінням київських князів. Він був адміністративно-політичним центром вищих органів влади та управління. Історики минулого вважали ці функції княжого двору головними і доводили, що Ярославів двір у Києві, так само як і в Новгороді, від

³¹⁸ Див.: Высоцкий С.А. *Золотые ворота в Киеве*. Киев, 1982. С. 102—106; Раппорт П.А. *Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников*. С. 15—16.

другої половини XII ст. поступово трансформувався у міську ратушу³¹⁹. Такі зміни вчені пояснювали боротьбою городян за розширення міських вольностей, що тісно пов'язувалися з іменем Ярослава Мудрого як першого князя, який розпочав утверджувати міські привілеї.

Однак притаманні західноєвропейському середньовіччю традиції і явища міського життя не були нормою у Київській Русі. Її урбаністична культура була орієнтована на візантійські культурні зразки. Вони і визначали стиль великого київського будівництва Ярослава. Князь прагнув звести на Дніпровських кручах Новий Константинополь, сиріч, Другий Єрусалим³²⁰. Чільне місце у його задумах не випадково відводилось будівництву головного храму Києва і всієї Русі — величного Софійського собору. Зведення такої монументальної споруди потребувало ретельного проектування та неабияких фахових навичок. Візантійські майстри, запрошені Ярославом, обходились без архітектурного малюнка. За звичаями того часу, план церковної споруди вони позначали на обраній земельній ділянці камінням і потім окреслювали шнуром³²¹.

Будівництво Софійського собору тривало майже десять років. Воно здійснювалося за єдиним задумом і в тому вигляді, в якому будівля дійшла до нашого часу, — п'ятинавне ядро, внутрішні двоповерхові і зовнішні одноповерхові галереї, з двома сходовими вежами³²². Київський храм Премудрості Божої мав би стати повторенням храму св. Софії у Константинополі. Проте, як зауважують дослідники, «візантійські будівельники, які працювали з конструкціями типових для того часу невеликих склепінчастих церков, не наважувалися повторювати форми константинопольської святої Софії. Натомість вони спробували розгорнути звичну для них базову схему, в якій ядро храму оточувалося серією амбулаторіїв та галерей. Через що внутрішній простір було розширено за допомогою множення тих елементів, які служили для приватної молитви небагатьох обраних, й збудовано приміщення, необхідне великій громаді. Купол і центральний неф мають всього 7,7 м у діаметрі, але в цілому будівля займає велику ділянку, 41,7 м у довжину на 54,6 м завширшки. Необхідність збільшити розміри зажадала інших незвичайних рішень. У Києві, звісно, не було великих мармурових колон, і замість них для підтримки купола в наосі довелося ввести хрестоподібні в перерізі стовпи-пілони. Це одночасно збільшило стабільність конструкцій та посилило вертикалізм центральної частини храму. Пірамідальне нагромадження форм, що вийшло в результаті, характерне і для сучасних святій Софії візантійських церков, незважаючи на їх значно менший розмір»³²³.

³¹⁹ Тихомиров М.Н. *Древнерусские города*. Москва, 1956. С. 231.

³²⁰ Ричка В. «Київ — Другий Єрусалим»: *З історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі*. Київ, 2005.

³²¹ Оустерхаут Р. *Византийские строители* / пер. Л.А. Беляев; ред. и ком. Л.А. Беляев, Г.Ю. Ивакин. Киев; Москва, 2005. С. 73—74.

³²² Логвин Г.Н. Про час спорудження Софійського собору у Києві. *Укр. іст. журн.* 1987. № 2. С. 134.

³²³ Оустерхаут Р. *Византийские строители...* С. 125.

Храм св. Софії у Києві містився посеред митрополичого двору і був ключовим елементом міської планувальної структури. Він слугував домінантою, що зв'язала розташовані біля нього Ірининський та Гергіївський храми й монастирі та Великий Ярославів двір з новими житловими кварталами. Від Софійського майдану розпочинались основні артерії нових київських вулиць.

Крім Софії Київської, помітними візантійськими ідейно-архітектурними впливами позначені Ірининська та Георгіївська церкви, що були патрональними храмами Ярослава (Георгія) та його скандинавської дружини Інгігерди (Ірини). Пам'ять великомучениці Ірини, що припадає на 5 травня, ревно вшановувалась у Константинополі, де цій святій було посвячено кілька розкішних храмів³²⁴. Очевидно, один із них, а саме — посвячений святій Ірині (*Святому Миру*)³²⁵, зведений Костянтином Великим, і послужив зразком для київської одноіменної церкви.

Георгіївську церкву було збудовано при вході до митрополичої садиби («предъ враты святой Софии»). У Візантії Георгія вшановували і як великомученика, і як святого воїна. У цій ролі він виступав покровителем імператора і його війська. Археологічні дослідження показали, що церква святого Георгія у Києві являла собою шестистовпну, п'ятинефну, оточену з південного і північного боків галереями споруду хрестово-купольного типу³²⁶.

Її будівництво збіглося у часі з карбуванням Ярославом власної монети із зображенням свого патрона, з одного боку, та тризуба — з іншого. Аналогічні зображення святого, сполучені з портретом Ярослава, містяться й на княжих печатках³²⁷. Це стало апофеозом прославлення маєстату київського князя.

«Сказання про освячення церкви св. Георгія у Києві» пов'язало саму цю подію, а також встановлення празника святого великомученика у Київській Русі, з іменем сподвижника Ярослава — святителя Іларіона³²⁸. Свідчень про життя і діяльність його збереглося обмаль. У вміщеному в «Повісті временних літ» під 1051 р. літописному оповіданні «В якому році засновано монастир і чому він називається Печерським» розповідається про прив'язаність Ярослава до батькового сільця Берестове й церкви святих Апостолів, яка буцімто була коло нього. У ньому йдеться також про опіку князя над тамтешніми ченцями та допомогу, що

³²⁴ Див.: Арх. Сергей [Спаский]. *Полный месяцеслов Востока*. Москва, 1876. Т. II. Ч. 2. С. 124.

³²⁵ Краутхаймер Р. *Три христианские столицы. Топография и политика* / пер. Л.А. Беляев, А.М. Беляева. Москва, 2000. С. 51.

³²⁶ Раппопорт П.А. *Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград, 1982. С. 14—15; Сагайдак М.А. *Великий город Ярослава*. Киев, 1982. С. 67—76.

³²⁷ Янин В.А., Гайдуков П.Л. *Актовые печати Древней Руси X—XV вв.* Москва, 1998. Т. 3. С. 13—14.

³²⁸ Славяно-русский Пролог. Ч. 1. *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы*. Санкт-Петербург, 1896. Вып. 2. С. 59. Пор.: Сказание об освящении церкви вмч. Георгия в Киеве (26 ноября). Лосева О.В. *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков*. Москва, 2009. С. 326—327.

він надавав багатьом священникам, серед яких був і «муж добрий, книжний і постник» — пресвітер Іларіон³²⁹.

Цей «муж благ» позиціонується як предтеча печерського чернецтва. За словами старокиївського книжника, «ходив він із Берестового на Дніпро, на гору, де зараз стоїть старий монастир Печерський. Там, у великому лісі він творив молитву і викопав печерку малу, у два сажні, і, приходячи з Берестового, відспівував там години й молився тайком до Бога». Ширших відомостей про чернече життя Іларіона, його походження у розпорядженні укладача «Повісті временних літ» не було.

Іларіон, як і більшість інших тогочасних київських ченців, здобув богословську освіту у Візантії, можна припускати, на Афоні. Монастирі Святої Гори Афонської, з їх суворим укладом і святістю, відіграли велику роль у справі поширення ним чернечого руху на Русі та формування його культури. Там, під час постригу, він і здобув своє чернече ім'я. Правдоподібно, воно було надане йому в пам'ять св. Гіларіона (Іларія), що був учнем і послідовником св. Антонія Великого, основоположника чернецтва в Єгипті, а Іларій зі свого боку повторив це у Палестині. «Ця співзалежність між двома стовпами східного монашества, — як справедливо зауважив М. Лабунька, — мусіла бути відома митрополитові Іларіонові, якщо він назвав свого постриженника в Києві — Антоній. Якщо ця згадка в Печерському Патерику правдива, то ми мали б тут цікавий і промовистий випадок “зворотної паралельності” у взаємовідношенні імен двох пар іноків — визначних особистостей монашого життя: Іларіон — Антоній Печерський і Антоній Єгипетський — Іларій (учитель наставник — учень послідовник)»³³⁰. Повернувшись на Русь з Афону, Антоній, який був родом з Любеча на Чернігівщині, довго ходив по монастирях і, зрештою, обрав для себе відлюдне місце на київських кручах, над Дніпром, де усамітнився в печері, яку свого часу викопав Іларіон.

Обидва основоположники руського чернецтва стали стовпами київського християнства. За володарювання Ярослава останнє набуло інтелектуальної плоти і самобутніх національних рис. Увиразнив їх русин Іларіон, якого Ярослав звів на київську митрополичу кафедру 1051 р.

Попередниками Ярославового ставленика на київській митрополичій кафедрі були грецькі святителі Іоанн I та Феопемпт. У їхньому підпорядкуванні перебувало два або три єпископи. На 1051 р. їх зібралось у Ярослава до шести-семи. Більшість із них представляли духовенство корінної, середньодніпровської Русі — київського Білгорода, Юр'єва у Пороссі, Чернігова і Переяслава. Віддаленими церковними провінціями Києва були Новгород, Полоцьк та, імовірно, Туров³³¹. Ці, мовлячи словами Іларіона, «пастуси словеснихъ овецъ Христовъ єпископи» підтримали Ярославів вибір.

³²⁹ ПСРА. Т. I... Стб. 155—156.

³³⁰ Лабунька М. *Митрополит Іларіон і його писання*. Рим, 1990. С. 11.

³³¹ Франклин С., Шепард Д. *Начало Руси...* С. 330—331.

Думка про неканонічність поставлення русина Іларіона на митрополичій кафедрі ґрунтується на новочасній обізнаності з джерелами церковного права тієї доби. Але чи міг би похвалитися такими знаннями князь Ярослав? Чи здогадувалися у Києві про нелегітимність чи «антивізантійськість» такого вчинку київського князя? Поділяємо позицію тих дослідників, які доводять, що у такому його кроці не було свідомого наміру підірвати владу візантійського патріарха чи авторитет Константинополя³³². До того ж там, здається, і не заперечували проти цього вибору.

Культурна політика Ярослава засвідчує беззастережну його відданість візантійським джерелам християнської віри. Грецька мова в часи його володарювання була на Русі у великій пошані. Грецькі написи, наприклад, на печатках князів і церковних ієрархів з'являються від середини XI ст. «Саме грецька писемність призначалася для публічного її представлення, громадські будівлі зводилися у візантійському стилі, під опікою візантійських майстрів, і позначені явними символічними ознаками візантійського духу. Можливо, — висувають припущення вчені, — грецька мова використовувалася під час богослужінь у храмі Святої Софії»³³³. Зокрема, саме нею в Софії Київській зроблено всі написи, як, імовірно, і в інших збудованих Ярославом у Києві церквах (згадаймо, що фасад поновленої за його володарювання Десятинної церкви прикрашав частково реконструйований грецький напис біблійного провіщення: «... Я Альфа і Омега...»).

На тлі такої відверто візантієфільської культурної політики Ярослава Володимировича видається вкрай дивним і несподіваним його рішення розв'язати у самий розпал будівництва величного храму св. Софії у Києві війну з Візантією. Однак цей кинутий Ярославом виклик не був запереченням її першості — йшлося про боротьбу за вищу позицію в рамках візантійської ієрархічної структури. Імовірно, метою і жаданою для київського князя честю було очікуване від візантійського імператорського дому визнання його духовним родичем імператора. Незважаючи на поразку Русі, добросусідські відносини між двома країнами було поновлено, а укладену 1046 р. угоду зміцнено шлюбом Ярославового сина Всеволода з донькою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха Марією.

У шлюбі Ярослава з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою-Іриною народилося шість синів і три або чотири дочки. Старшою дочкою у подружжя була Анастасія, середульшою — Єлизавета, а наймолодшою — Анна. Давньоруські літописці не надавали належної уваги жіночому потомству князівських родин. Сповідуючи про ті чи інші події з життя великокнязівського дому, зокрема, послідовно фіксуючи народження синів Ярослава, вони обходять мовчанкою його дочок. З іноземних джерел довідуємось про них як королев Угорщини, Норвегії та Франції. Оці *pacta matrimonialia* визначали відповідні політичні стратегії князя Ярослава, європейське партнерство Київської Русі.

³³² Толочко О.П., Толочко П.П. *Київська Русь...* С. 160—162.

³³³ Франклин С., Шепард Д. *Начало Руси...* С. 309.

Матримоніальні союзи й культурно-літературні контакти середньовічної Русі із західноєвропейським світом відіграли значущу роль у забезпеченні того сповненого похідними з європейського Заходу імпульсами широкого контексту, в якому формувалася культура на сході Європи. Очевидно, цим і пояснюється обізнаність старокиївських книжників у сфері античної міфології, уведення до кола їхньої лектури не лише грецьких хронік, а й західноєвропейських літературних творів та іудейських апокрифів³³⁴. Старокиївським книжникам були в оригіналах знайомі численні твори античної літератури і західноєвропейський лицарський роман, звідки вони запозичували не лише окремі образи і тропи, а й поетичну техніку. Наприклад, знамените «Повчання дітям» Володимира Мономаха виявляє близькість до західноєвропейських настанов дітям, до творінь отців церкви, зокрема Василя Великого, повчань з «Прологу», творів візантійської, латинської та англосаксонської літератури³³⁵. У зразках старокиївського літописання містяться витяги з давньоруського перекладу єврейського хронографа «Книга Йосиппон», складеного в південній Італії в середині X ст. Чимало виписаних у літописах сюжетів киеворуської історії знаходять паралелі в скандинавських сагах та інших західноєвропейських літературних творах.

Загострення суперечностей між Римом і Константинополем, що призвело до церковного розколу, було сприйнято у Києві на перших порах відсторонено. Серед підписів православних ієрархів на соборному акті 1054 р., який засуджував римських послів, автографа київського митрополита не міститься. Місцеве, старокиївське літописання також не приділяло особливої уваги цій темі. Атмосферу взаємного недовір'я між двома гілками християнства на береги Дніпра було привнесено греками — ставлениками на київську митрополічу кафедру.

Полемічна література Київської Русі дуже нечисленна. Її репрезентують «Стязание з латиною» митрополита Георгія (1065—1076), «Послання» митрополита Никифора (1103—1121) та полемічний трактат «Слово про віру християнську і латинську»³³⁶. Головними темами, що у ній обговорювались, були питання про ересі латинян, причини розділення церков та бажані норми поведінки православних у ставленні до латинян. Авторами подібних полемічних творів виступали зазвичай греки. Завдяки зусиллям останніх на Русі стала доступнішою суголосою тій епосі візантійська література в усьому її жанровому розмаїтті.

Антилатинська полеміка в Київській Русі мала вузький і формальний характер, через що й не призвела до інтелектуальної ізоляції країни та її національного самообмеження. Цю екуменічну відкритість Києва демонструють контакти митрополита Іоанна II (1076/77—1089) з Римською церквою, хай і в особі ан-

³³⁴ Franklin S. Some apocryphal sources of Kievan Russian Historiography. *Oxford Slavonic papers*. 1985. V. 15. P. 1—27.

³³⁵ Данилевский И.Н. *Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов*. Москва, 2004. С. 113—115.

³³⁶ Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.)*... С. 280—301.

типапи Климента III (1080/84—1100). Після смерті свого суперника папи Григорія VII останній здійснив цілу низку спроб розширити коло кафедр, що визнавали б його верховенство та спрямовувалися на відновлення церковної єдності з Візантією і Києвом.

Центральну тему цього діалогу становить турбота обох ієрархів про братерську любов між окремими митрополитами й підпорядкованими їм помісними церквами. У своєму посланні-відповіді до Климента III, написаному після 14 серпня 1089 р. грецькою мовою, київський митрополит обговорює шість пунктів звинувачень на адресу латинян і закликає свого адресата відмовитися від скандальних нововведень західної церкви (зокрема запровадження *Filioque* до Символу віри та здійснення Євхаристії на прісному хлібі) і відновити єдність з Константинопольською патріархією. Це послання має особливу богословську значущість, оскільки вирізняється з-поміж інших полемічних творів Київської Русі теологічною ясністю, екуменічною терпимістю й церковно-політичною мудрістю його автора. Воно сигналізує про екуменічну відкритість і вагому роль Києва³³⁷ в міжцивілізаційному діалозі поміж християнським Сходом і християнським Заходом.

³³⁷ Rychka V. Kiev nel dialogo di interciviltà tra l'Oriente cristiano e l'Occidente cristiano (II metà del X — XI secolo). *L'eta di Kiev e la sua eredità nell' in contro con l'Occidente: Atti del Convegno Vicenza, 11—13 aprile 2002 / a cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro*. Roma, 2003. P. 61—78.

ХИСТКА
РІВНОВАГА

Ярославів «ряд» 1054 р. Епоху володарювання Ярослава Мудрого вважають «золотим віком» Київської Русі, об'єднаної монархічною владою великого київського князя. Зі смертю Ярослава ця структура володарювання почала зазнавати змін.

Смерть забрала Ярослава серед лютої зими — у ніч з 19 на 20 лютого 1054 р. Князь підготувався до неминучої зустрічі з нею. Ще в часи завершення будівництва храму св. Софії у Києві він, за звичаєм християнських монархів, подбав про встановлення у ньому свого особистого саркофага. На замовлення князя зі здобутого у кар'єрах Пропонтиди на острові Мармара каменю візантійськими майстрами були витесані і доставлені до Києва монолітні мармурові плити. У зібраному вигляді саркофаг мав форму будинку з двосхилим віком і акротеріями, прикрашеними хрестами. На північному схилі віка двічі зображено абрєвіатуру грецького напису «Ісус Христос Переможець».

Провести Ярослава в останню путь прийшло багато киян. Під час заупокійної служби хтось із них прокреслив на третьому (від абсиди) південному хрещатому стовпі центрального нефа Софійського собору такий напис: «В 6562 мсяца февраля 20 усьпене царя нашего»³³⁸.

Люди з тривогою очікували перемін. На відміну від пізніших істориків, вони не здогадувалися про те, що Ярослав задалегідь обумовив порядок передання влади своїм синам. Донедавна вчені схильні були вважати, що князь склав з цією метою заповіт («ряд»), який вони і розпізнавали у такому повідомленні «Повісті временних літ»: «се же поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу

³³⁸ Рыбаков Б.А. Запись о смерти Ярослава Мудрого. *Советская археология*. 1959. № 4. С. 245—249; Высоцкий С.А. *Древнерусские надписи Софии Киевской...* С. 39—41.

Кыевъ; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимеръ, а Вячеславу Смолинескъ . и тако раздѣли имъ грады, заповѣдавъ им не преступати предѣла братня, ни стонити, рекъ Изяславу: “Аще кто хоцеть обидѣти брата своего, то ты помогай, его же обидятъ”. И тако уряди сыны своя пребывати в любви»³³⁹.

Історики недавнього минулого були переконані в тому, що цьому літописному тексту притаманний сталий набір клаузул, характерних для формувань духовних грамот XII—XIV ст. Це нібито і засвідчує, що повідомлення «Повісті временних літ» про «ряд» Ярослава є «не оповідальним записом літературно-історичного змісту, а включеним до літопису юридичним текстом, який мав стійку традицію»³⁴⁰. Проте літописний «заповіт» Ярослава нічим не виказує своєї юридичної природи. Сумнівним є його походження із великокнязівського архіву. Текстуальна основа «заповіту» надто замулена біблійними висловами, лексичними й фразеологічними запозиченнями з перекладної літератури³⁴¹. Однак його зміст відповідає тому порядку володарювання, який встановився між синами Ярослава після його смерті.

Цей порядок, на думку О. Преснякова, передбачав збереження сімейного союзу між Ярославичами заради внутрішнього миру і єднання у боротьбі з ворогами. Його політичний зміст дослідник добачав у спробі узгодити сімейний розподіл з потребами державної єдності: «адже результат сімейного розподілу — припинення співволодіння і розпадання заснованої на ньому соціальної групи»³⁴². Водночас учений зазначав, що «ряд» Ярослава не встановлював порядку наслідування київського старійшинства й спадкоємності князівських володінь, а тому й не вніс нічого нового до форми політичної організації Київської держави.

Проте у низці сучасних історичних досліджень обґрунтовано думку, що Ярослав передбачав передання Києва старшому в роді й тим самим поклав початок системі «лествичного восхожденія», тобто успадкування князівських столів по горизонталі — від старшого брата до молодшого³⁴³. Звісно, ідеї та правові засади розподілу спадщини Ярослава з часом будуть нівельовані непередбачуваним плином суспільно-політичного життя та політичної практики. Та все ж можна констатувати, що поділ земель між синами Ярослава, співтовариство яких від-

³³⁹ ПСРА. Т. 1... Стб. 161.

³⁴⁰ Свердлов М.Б. «Завещание» Ярослава и наследование княжеских столов в русском государстве X — середины XI в. *Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. Москва, 2001. С. 350—351.

³⁴¹ Franklin S. Some prosopographical Sources of Kievan Russian Historiography... Р. 6—15; Франклин С., Шепард Д. Начало Руси. 750—1200 / авториз. пер. с англ. Д.М. Буланина и Н.Л. Лужецкой. Санкт-Петербург, 2000. С. 358.

³⁴² Пресняков А.Е. *Княжеское право в древней Руси. Лекции по русской истории...* С. 36.

³⁴³ Котляр Н.Ф. Ярослав ряд 1054 г. и его политические последствия. *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. С. 155—156; Котляр Н.Ф. *Історія давньоруської державності*. Київ, 2002. С. 82—83.

тепер набуває якісно нового статусу референтної сімейної групи володарів Київської Русі, призвів до змін в організації її політичної системи.

Перехід від *corpus fratrum*, тобто від моделі братерської сім'ї, у якій не існувало авторитету старшого брата, до сеньйорату, що закріплював за старшим у родині сином права батька³⁴⁴, унаочнено засвідчує, на думку дослідників, відома композиція фрески в центральній наві Софійського собору в Києві із зображенням сім'ї Ярослава Мудрого. Ф. Кемпфер зводить його у ранг документа сеньйорату і вбачає у ньому підтвердження присяги єдності княжої сім'ї у політичних справах³⁴⁵. Так само і сучасний дослідник потрактовує княжий портрет як спрямоване у майбутнє послання Ярослава. Композиція княжої фрески в соборі святої Софії репрезентувала, на його думку, «таку концепцію сімейного урядування над Руссю, за якої старший син мав посісти місце батька. Метою системи було забезпечити єдність сім'ї та підвладних територій»³⁴⁶. Утім, не переконані в тому, що цей художній образ являє собою нотаріально засвідчений юридичний акт політичного співжиття княжої сім'ї, яким воно бачилося Ярославу у майбутньому.

Київську середньовічну державу, що сформувалася за володарювання Ярослава Мудрого, прийнято називати «ранньофеодальною монархією». Якщо з визначенням її політичної форми як монархії можна з певними застереженнями погодитися, то питання щодо природи її соціально-економічного облаштування потребує уточнення. Саме поняття «феодалізм» виникло у XVIII ст., коли у тогочасній історіографії актуалізувались питання історичних устроїв. Цим поняттям прагнули «охопити тисячу років історії західної цивілізації, що залишилися позаду, і після яких мала настати епоха демократії»³⁴⁷. Пізніше з'ясувалося, що феодалізм як соціальна, економічна й політична система складається у низці країн Західної і Центральної Європи (передусім у Франції та Німеччині) в XI—XII ст. М. Грушевський називав феодалізмом такий суспільний процес, «який розвивається в різних примітивних громадських організаціях, старих і нових, а головною своєю прикметою має організацію на руїнах громадського, чи родово-племінного землеволодіння приватних великих маєтків, з різною півсвобідною робочою людністю, над котрою власник виконує й різні політичні права. Се в відносинах економічних. В відносинах особистих, громадських сьому відповідає звичайно перехід в залежність від таких економічно-сильних людей різної слабосилої людности, що стає під їх опіку, і таким чином ті економічно сильні люде стають між нею і більшою громадсько-політичною організацією — державою чи

³⁴⁴ Назаренко А.В. Родовой союзенитет Рюриковичей над Русью (X—XI вв.). *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования* 1985 г. Москва, 1986. С. 151—154.

³⁴⁵ Kämpfer F. *Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter de Grossen. Studie zur Entwicklung politischer Ikonographie im byzantinischen Kulturkreis*. Recklinghausen, 1978. S. 114—116.

³⁴⁶ Козак Н. *Образ і влада (Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.)*. Львів, 2007. С. 44.

³⁴⁷ Козеллек Р. *Часові пласти. Дослідження з теорії історії* / пер. з нім. Київ, 2006. С. 321.

племенем»³⁴⁸. Однак історик не вбачав феодальних інститутів у давньоруських реаліях і не вживав термін «феодалізм» у своїй монументальній «Історії України-Руси». На відсутність «феодального моменту» в Київській Русі вказували й інші європейські дослідники, що на зламі ХІХ—ХХ ст. масштабно поставили проблему вивчення феодальних інститутів на сході середньовічної Європи.

Середньовічна цивілізація була за своєю природою аграрною: переважну більшість населення Київської Русі було зосереджено у сільській місцевості. Хоча держава й прибрала до своїх рук право порядкувати, судити і карати, місцевим сусідським общинам було залишено обов'язки ловити і виказувати злочинців, надавати органам князівського управління необхідні свідчення, що збереглися у колективній пам'яті сусідів. Крім того, сусідські общини, «беручи на себе повинність зі збереження порядку й інформування державних судово-адміністративних органів, гарантували права общинників на індивідуально освоєну землю і на спільне користування угіддями. З точки зору князівської влади, не здатної управляти країною без сприяння общин, відвертий замах на такі права був би самовбивчим ударом по основах держави»³⁴⁹. Такий характер відносин між владою і спільнотою у перші століття існування Київської Русі і моделював своєрідність її державно-політичного устрою.

У «заповіті» Ярослава ідею спільного володарювання синів та морально-етичних засад княжої влади виразно не артикульовано. Між тим, у пам'ятках давньоруської писемності розвивається думка про ідеального володаря як праведного князя. Істинний князь — той, який для свого народу уособлює правду («князи мира сего правда»). Ця думка обґрунтовується на основі християнського вчення про боговстановленість князівської влади: «святий великий Константин, рече власть держаним: послушайте и внушите вси судящии земли, яко от Бога дасться власть вам и сила Всевышнего. Давай бо вам власть истяжеть скоро ваша дела и помыслы испытаеть, яко служители есте царства и не судите в правду, ни сохранисте закона и в повелении Божии не пребысте. Страшно и скоро приидет на вы испытание, яко сердце немилостиво творите людем Божиим, иже ради Христос кров свою пролиа».

Князь, який підкоряється закону правди і як добрий пастух береже свій народ від кривд («Поставил есть вас пастухы и стражы людем своим, да соблюдете стадо его от волк неведимо и от татий некрадено»), залишається гідним свого високого покликання і відповідає своєму високому призначенню³⁵⁰. Було, отож, над чим замислитися князям Ярославичам.

Однією з проблем, що потребувала їхнього втручання, стала необхідність визначити долю рідного дядька Судислава. Запроторений Ярославом на почат-

³⁴⁸ Грушевський М. *Середні віки Європи*. Київ, 1918. С. 55.

³⁴⁹ Модзелевски К. От варварских племен к варварскому государству... S. 23; Modzelewski K. *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*. Wrocław, 1987. S. 165—190.

³⁵⁰ Вальденберг В. *Древнерусские учения о пределах царской власти. Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века*. Петроград, 1916. С. 127—128.

ку його київського княжіння до в'язниці, він давно вже не становив загрози ані Ярославовому єдиновладдю, ані володарюванню його спадкоємців. Постать цього єдиного вцілілого у міжусобицях синів Володимира є загадковою. Літописці побіжно згадували його ім'я. Не внесли вони, звісно, його і в Ярославів «заповіт». Усних розпоряджень щодо подальшої долі брата Ярослав, очевидно, також не залишив. За свідченням «Повісті временних літ», вміщеним під 1059 р., Ізяслав, Святослав і Всеволод звільнили Судислава з в'язниці. Не знати, чи довгими і болісними були роздуми Ярославичів, але волі вони рідному дядькові не подарували, а постригли його в ченці Георгіївського монастиря у Києві. У цій обителі він і скінчив своє життя.

«*Тріумвірат*» **Ярославичів**. Смак батькової спадщини збуджував змагальний азарт Ярославичів. Він був замішаний на тривожному очікуванні, сподіваннях і заздрощах. Старший, Ізяслав, по смерті батька отримав не лише київський стіл, а ще і Новгород з прилеглими до нього землями. До того ж був він наділений, за свідченням літописця, розумом і вродою: «був же Ізяслав на вигляд гарний, тілом великий, незлобливий норомом, кривду ненавидів, любив правду. Хитрощів же в нім не було, ні лукавства, а був він прямий умом, не воздаючи злом на зло». Порядкуючи у Києві, Ізяслав відправив до Новгорода посадником свого родича Остромира. Після загибелі останнього на чудській війні 1057 р. він передав новгородський стіл своєму змужнілому сину Мстиславу.

Ізяслав тримався Києва, щоб бути ближче до своїх братів, які отримали у володіння князівські столи з центрами в Чернігові і Переяславі. Святослав і Всеволод Ярославичі вважали, що вони наділені рівними з київським князем Ізяславом легітимними правами. Так воно, здавалося, й було на перших порах. Про це свідчить їхня спільна діяльність у всіх сферах життя країни: разом вони розпоряджалися розподілом земель між іншими, молодшими, князями, організували спільні походи, впроваджували законодавчі норми. Так, стаття 2 Поширеної редакції «Руської Правди» сповіщає, що по смерті Ярослава «совкупившесе сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячко Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша»³⁵¹.

Хоч у середньовічній Русі не існувало таких високих бар'єрів між соціальними групами і станами, як у тодішній феодальній Європі³⁵², давньоруська спільнота не була гомогенною: в очах законодавця життя людини становило не однакову, а різну цінність відповідно до станової належності. Право Київської держави не знало смертної кари. Замість неї запроваджено систему грошових платежів, що накладалися на вбивцю. Останній повинен був сплатити компенсацію родичам

³⁵¹ *Памятники русского права*. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X—XII вв... С. 108.

³⁵² Вернадский Г.В. *Киевская Русь* / пер. с англ. Тверь; Москва, 1990. С. 149; Даркевич В.П. «Градские люди» Древней Руси: XI—XIII вв. *Из истории русской культуры*. Т. I: (Древняя Русь). Москва, 2000. С. 653.

убитого. У найбільш ранній редакції «Правди» вергельд, чи плата за життя особисто вільної людини, досягав 40 гривень. У «Руській Правді» синів Ярослава Мудрого князівські люди («мужи») були захищені подвійним штрафом у 80 гривень, тоді як штраф за простолюдина залишався на рівні 40 гривень. Штраф, який належало сплатити князю за вбивство смерда, встановлювався у сумі 5 гривень — однієї восьмої нормального вергельда. Раби, що були найзнедоленішою категорією давньоруського населення, взагалі не мали вергельда. Передбачені законом грошові виплати були по кишені здебільшого (якщо не винятково) вільним городянам, що виказує їхнє вагоме місце у соціально-політичній структурі Київської середньовічної держави.

Ізяслав, за свідченням літописів, «любив правду». У широкому розумінні правда князів претендувала на роль «втіленої справедливості, що досягається за допомогою належної судової процедури розгляду питань злочину та покарання, справедливого відшкодування завданих збитків, компенсації за приниження особистої гідності тощо. З часом опозиція термінів «правда» і «закон» поступилася місцем відношенню їх взаємного підпорядкування — втіленою справедливістю почав шануватися закон, ухвалений верховною владою, а правда у значенні «справедливість» була витіснена вузькопрагматичним терміном «судебник»³⁵³.

Старші Ярославичі взяли на свої плечі колективну відповідальність за порядок, яким він їм уявлявся, перерозподілу князівських володінь. Після смерті 1057 р. наймолодшого сина Ярослава Мудрого — смоленського князя В'ячеслава — брати посадили на його місце Ігоря Ярославича, «из Володимеря выведшее»³⁵⁴. Слідом за Волинню вони прилучили до своїх володінь і Галичину, вигнавши звідти свого небожа Ростислава — сина Володимира Ярославича.

Невдовзі Ярославичі виступили війною на Полоцьке князівство, аби провчити тамтешнього князя Всеслава Брючиславича, який ласився на Новгород: «Ярославичи же триє, Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, совокупивше вои, идоша на Всеслава»³⁵⁵. Холодної зимової днини вони заволоділи Мінськом, а з настанням весни виграли вирішальну битву з військами полоцького князя. Потому вони підступно заманили Всеслава до себе на переговори, «рекше ему . приди к намъ . яко не створимъ ти зла . он же, надеявься целованьи креста и приехавъ в лодьи чересь Днепръ». Та брати не дотрималися хрестоцілувальної обітниці і полонили його при вході до Ізяславого шатра: «Изяславъ же приведеъ Всеслава Кыеву, всади и в порубъ с двема сынома»³⁵⁶. У такий спосіб і Полоцьке князівство стало здобутком Ярославичів.

³⁵³ Графский В.Г. Представления о власти и законе в средневековой Руси: римско-византийские влияния. *Римско-Константинопольское наследие на Руси: Идея власти и политическая практика*. Москва, 1995. С. 128—129.

³⁵⁴ ПСРА. Т. 1... Стб. 162.

³⁵⁵ Там само. Стб. 166.

³⁵⁶ Там само. Стб. 167.

Їхня спільна, злагоджена діяльність надихала істориків говорити про те, що вона була оперта на якусь домовленість («ряд») між старшими Ярославовими синами. Цей політичний союз прийнято називати у науковій літературі «триумвіратом Ярославичів». Рівність кожного з його членів в очах тогочасної спільноти було санкціоновано церквою. У 60-х роках XI ст. поряд з Київською митрополією зі згоди Константинопольського патріархату з'являються титулярні (сантитулярного єпископа був персональною відзнакою, а не церковно-адміністративною посадою) митрополічі кафедри в Чернігові та Переяславі³⁵⁷. Церковне вивіщення тамтешніх єпископів відповідало політичній системі володарювання старших Ярославичів. Щойно триумвірат припинив своє існування, юрисдикція Київської митрополії була знову поширена на всю Київську Русь.

Досконалих юридичних механізмів для збереження структури політичного володарювання Ярославичів не було винайдено. Пошана Святослава й Всеволода до старшого Ізяслава йшла у парі із взаємним недовір'ям, що руйнувало хистку політичну рівновагу. Міною сповільненої дії стало полонення братами влітку 1067 р. полоцького князя Всеслава Брячиславича і його київське ув'язнення. Через рік кривдники Всеслава зазнали ганебної поразки у бойовищі з половцями на березі річки Альта поблизу Переяслава. Відмовивши «людям київським», які хотіли ще битися з половцями, у видачі їм зброї і коней, Ізяслав викликав роздратування киян. У місті ширилися недобрі чутки й зростало невдоволення. Це змусило Ізяслава вибратися з Києва. Він подався до свого польського родича короля Болеслава II. Дружиною Ізяслава Ярославича була сестра польського короля Казимира I Гертруда-Олісава, яка доводилася Болеславу II рідною тіткою. Ізяслав і Болеслав були двоюрідними братами й обидва доводилися онуками київському князю Володимирі Святославичу, бо батько Болеслава II, Казимир I, був одружений із Володимирівною.

Залишений Ізяславом напризволяще Київ вирував. Люди кинулися грабувати княжий двір. Вони визволили з в'язниці Всеслава і проголосили його своїм князем. Ця подія припала на день Хрестовоздвиження (15 вересня), через що християнські книжники не могли обійти увагою актуальну для них тему молитви хресту і сили хреста. Сповідуючи про вокняжіння у Києві Всеслава Брячиславича, «Повість временних літ» під 1068 р. містить розлогу похвалу хресту: «Всеславъ же сѣде Кыевѣ . се же Богъ яви силу крестную . понеже Изяславъ цѣловавъ крестъ . и я и . тѣмже наведе Богъ поганья . сего же явѣ избави крестъ честныи . в день бо Въздвигенья Всеславъ вздохнувъ, рече о кресте честныи понеже к тобѣ вѣровах . избави мя от рва сего . Бог же показа силу крестную на показанье землѣ Русьстѣи . да не преступають честнаго креста . цѣловавше его . аще ли преступить кто то и здѣ приметь казнь . и на придущемъ вѣцѣ казнь вѣчную . понеже велика есть сила

³⁵⁷ Поппэ А.В. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI столетии. *Византийский временник*. 1968. Т. XXVIII. С. 97—108; Назаренко А.В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2007. № 1. С. 85—103.

крестная . крестомъ бо побѣжени бывають силы бѣсовьскыя .крестъ бо князем в бранех пособить . въ бранех крестомъ согражаеми вѣрнии людѣе . побѣжають супостаты противныя . крестъ бо вскорѣ избавляетъ от напастии призывающим его с вѣрою»³⁵⁸.

Сім місяців тривало правління Всеслава на київському столі. Угода між князем і городянами була, мабуть, скріплена хресною грамотою, яка складалася після принесення присяги на хресті. Але про діяльність у Києві цього князя-чародія нічого не відомо. Він, здається, усвідомлював, що рано чи пізно доведеться поступитися Ізяславу, який вже вів свої полки на Русь із Польщі. Тож не став випробовувати долю у бойовищі з Ізяславом та його польським союзником. Отаборившись зі своїм військом поблизу київського пригорода — міста Білгорода, він несподівано уночі потайки подався геть³⁵⁹.

Лише вранці, коли розвиднілося, люди дізнались про втечу Всеслава. Розгублені і засмучені, вони повернулися до Києва і скликали віче. Порадившись, вони «послали послів до Святослава і Всеволода, кажучи: “зло ми ото вчинили єсмо, князя своего прогнавши, а тепер веде він на нас землю Лядську. Підіть-но удвох у город отца своего. Бо якщо ви не схочете, то доведеться нам, запаливши город свій, рушити у Грецьку землю”». Погроза киян — групи вільних і впливових городян — запалити місто не була порожнім звуком.

Вакуум князівської влади порушував нормальний плин життя. Відкривалися усі шляхи анархії, зароджувався хаос. Ганебна втеча Всеслава була рівнозначна смерті князя. А кончина володаря для його підданих означала завершення певного темпорального відтинку і настання тимчасового хіатуса — перерваності часової плинності: час обривався, бо буття соціуму втілювалося в особі володаря³⁶⁰. Зі смертю володаря, наділеного харизмою і сакральними функціями, завдяки яким підтримувалися рівновага і благополуччя, у житті спільноти настає хаос і безладдя — не дотримуються закони, громадський порядок та елементарні устої соціуму.

Тож Всеволод і Святослав не забарилися з відповіддю киянам, яку літописець вкладає в уста чомусь лише одному Святославу: «ми пошлемо к брату своему . да аще поидеть на вы с Ляхы погубить васъ . то вѣ противу ему ратью . не дадивѣ погубити града отца своего аще ли хоцемъ с миромъ . то в малѣ придеть дружинѣ». Заспокоївши городян, Святослав і Всеволод послали до Ізяслава, попереджаючи: «Всеславъ ти бѣжалъ . а не води Ляховъ Кыеву . противнаго ти нѣтуть . аще ли хоцещи гнѣвомъ ити . и погубити град . то вѣси яко намъ жаль отня стола»³⁶¹.

Ізяслав не міг ручатися за охочих до грабунку польських жолдаків. Аби позбавити їх такої спокуси, він розмістив основні збройні сили поляків по неве-

³⁵⁸ ПСРА. Т. 1... Стб. 172.

³⁵⁹ Там само. Стб. 173.

³⁶⁰ Гуревич А.Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. *Одиссей: Человек в истории*. Москва, 2003. С. 235.

³⁶¹ ПСРА. Т. 2... Стб. 128.

ликих містах-фортецях Київщини, а сам разом із Болеславом поволі рушив на Київ. Поперед себе він відправив свого сина Мстислава, який, увійшовши до міста, вчинив розправу над прихильниками Всеслава: «и пришед Мстиславъ, исече кыяны, иже беша высекли Всеслава, числом 70 чади, а другыя слепиша, другыя же без вины погубив, не испытавъ»³⁶².

Гнівався Ізяслав і на київське духовенство, яке підтримало Всеслава Полоцького, через що, либонь, печерський ігумен Антоній і змушений був залишити Київ. Він відбув до Чернігова, де його шанобливо прийняв Ізяславів брат Святослав Ярославич. За підтримки останнього Антоній заснував на околицях Чернігова новий монастир. Ще одна чернеча обитель постала у ті часи на далекій Тмуторокані, що також входила до складу володінь чернігівських князів. Її засновником став інший київський вигнанець, вельми авторитетний духовний отець, у недавньому минулому чернець Києво-Печерського монастиря Никон, з яким також розсварився Ізяслав Ярославич.

Ізяслав помстився Всеславу, відібравши у нього Полоцьк, у якому посадовив своїх синів: Мстислава, а після наглої його смерті — Святополка. Та Всеславу вдалося вигнати того з Полоцька і втримати місто у своїй владі. Так Ізяслав залишився і без Полоцька, і без Новгороду, яким раніше поступився Святославу Чернігівському. Це порушення, мовлячи словами М. Грушевського, «рівноваги паїв» змусило Ізяслава стати на шлях компромісу із Всеславом: «Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького чародія проти Святослава, аби відібрати у нього назад змінений на Полоцьк Новгород»³⁶³. Таке загравання Ізяслава зі Всеславом не могло не викликати спротиву амбітного Святослава.

Проте далі життя ішло своєю колією. Ярославичі вдавали братню любов і зовні нічим не виказували суперечностей між собою. Доброю нагодою продемонструвати народові свою єдність стала їх спільна участь у перенесенні мощей святих князів-страстотерпців Бориса і Гліба до нової церкви у Вишгороді. Ці велелюдні урочистості, що відбулися у неділю 20 травня 1072 р., описано у літописі: «вземше бо первое Бориса в деревянии ракъ . Изяславъ и Святославъ и Всеволодъ . вземше на плещи свои . и понесоша и . предъидущимъ черноризьцемъ . свѣща держаше в рукахъ . и по нихъ дьякони с кандилы . и по семь прозвутери . и по нихъ епископи с митрополитомъ . и по нихъ с ракою идяхуть . и принесьше и в новую церковь . отверзоша раку исполнися . церкви благоуханиеи вонѣ блгы видивше се прославиша Бога . и митрополита оужасъ обиде . бяше бо не твердо вѣруеи к нима . и падъ ниць прося прощение . и цѣловавше мощи его . вложиша и в раку камену . по сем же вземше Глѣба в рацѣ каменни . и вставиша и на сани . и емше за вуза везоша и . еико быша въ двѣрехъ сташа . рака не поидуци . и повелѣша народу звати си помилуи . и повезоша и положиша еи . месяца . маеи

³⁶² ПСРЛ. Т. 1... Стб. 173—174.

³⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2... С. 61.

. вь . к . и отпѣвше литургию . обѣдаша братья си вся накупь . кождо с бояры своими . и с любовью великою»³⁶⁴.

Важливим доповненням до цих свідчень «Повісті временних літ» є оповідь Несторового «Сказання про чудеса святих Бориса і Гліба»: «абие повсзоши . и цѣловаша святого Бориса главу . а святого Глѣба руку . възьмъ же Георгий митрополит благословенъ князь Изяслава . и Всеволода . и паки Святослав имъ руку митрополью . и дрѣжашю святого руку прилагаша къ вреду . имъже боляше на шии . и къ очим я и къ темени . и посемъ положи руку въ гробъ . идуща же пѣти святую литургию . Святослав же рече къ митрополитови нѣчто мя из головѣ будеть . и сня верх клоубукъ съ князя . и видѣ ноготь святого и сня съ главы .и вдасти и Святославу .онъ же прослави Бога о благодарении святого»³⁶⁵.

У Святослава Ярославича була підступна недуга — злоякісна гуля на шиї. Від її розрізання він і помре у грудні 1076 р. Князь, як бачимо, відчайдушно шукав зцілення. Застряглий у волоссі на голові ніготь святого Гліба він сприйняв як добрий знак. Святослав, здається, розцінив це як якийсь благословення й увірував у своє обранництво. Можливо, цей випадок додав рішучості його намірам переступити «заповідь отчу» і послугував моральним виправданням виступити на Київ, щоб посторонити старшого брата.

Навесні 1073 р. об'єднані чернігівські й переяславські полки почали похід. Изяслав був у розпачі і не став чинити опору братам. Після його безкровного вигнання з батькового престолу Святослав і Всеволод Ярославичі «внидоста в Києвъ, мѣсяца марта 22. И сѣдоста на столѣ на Берестовомъ»³⁶⁶. Залишається загадкою, чому інтронізація Святослава проходила не у храмі св. Софії, а в замській великокнязівській резиденції. Можливо, тут відбулася його зустріч з представниками київської громади, зі згоди якої Святослав і посів великокнязівський престол.

Духовенство ж неприхильно ставилося до порушення заповіданих Ярославом «правил» перерозподілу уділів. Засуджуючи вчинок Святослава, літописець виписав таку моралізаторську глосу: «великъ бо естъ грѣхъ преступати заповѣдь отца своего . ибо исперва преступиша синови Хамовѣ на землю . Сифову . по . у . лѣт . отмыщение прियाша от Ба . от племени бо Сифова суть Еврѣи . иже избиша Хананеиско племя . въсприяша свои жребии . и свою землю . и паки преступи заповѣдь . Исавъ отца своего . и прिया оубиство . не доброе естъ преступати придѣла чюжаго»³⁶⁷. Засуджував вигнання Изяслава й ігумен Печерського монастиря у Києві Феодосій. Але Святослав, сповнений щирого християнського благочестя, невтомно дбав про церкви і монастирі. Він зводив своїм коштом кам'яну

³⁶⁴ ПСРА. Т. 2... Стб. 171—172.

³⁶⁵ Сказание о чудесах свв. кн. Бориса и Глеба присоединяемое к анонимному Сказанию в Успенской редакции. Бугославский С. *Украино-руські пам'ятки XI—XVIII в.в. про князів Бориса і Гліба (Розвідки і тексти)*. Київ, 1928. С. 553.

³⁶⁶ ПСРА. Т. 1... Стб. 182.

³⁶⁷ ПСРА. Т. 2... Стб. 173.

церкву-усипальницю святих Бориса і Гліба у Вишгороді, виділив ділянку на своєму полі для будівництва Успенського собору Печерського монастиря, заснував Симеонів монастир на Копиревім кінці у Києві, задовольняв насущні потреби християнського кліру.

З молодшим Всеволодом було досягнуто домовленості поділитися волостями Ізяслава. Проте за обсягами володінь і відповідно владних повноважень Святослав значно вивищувався над безбарвним братом. Фактично він був єдиновладним і успішним правителем Київської Русі. Мудрою була його політика щодо войовничих степових сусідів: близько 1068 р. він уклав мирну угоду з могутнім господарем Половецького степу ханом Шаруканом, скріплену першим русько-половецьким шлюбом. Святослав тоді одружив свого сина Олега — родоначальника Ольговичів — з дочкою Шарукана, що доводилася сестрою хану Атраку. Він хотів бути першим у всьому — і у храмовбудівництві, і в пошануванні святих князів-страстотерпців. Святослав Ярославич прагнув будь-що виправдати свою політичну першість і бути у всьому подібним до свого батька. Тільки передчасна смерть, переконані, зашкодила йому здійснити остаточний поворот до одноосібної монархії.

А Ізяслав знову вирушив разом зі своєю родиною — дружиною Гертрудою-Олісавою, сином Ярополком і невісткою Кунігундою-Іриною, яка була донькою німецького графа Оттона фон Орламюнде, у небезпечні мандри дорогами Європи. Спершу вони дісталися до їхнього польського родича — короля Болеслава II. Та цього разу їхня зустріч не була такою теплою і зворушливою, як раніше. Ізяслав не знайшов підтримки у Польщі. Ляхи, за свідченням літопису, відняли у Ізяслава «именъ много», «показавше ему путь от себе»³⁶⁸.

Родина Ізяслава вирушила тоді до двору німецького імператора. Звістка про це заховалася в Анналах пера німецького абата Ламперта Херсфельдського. Він сповіщає про те, що 1075 р., після Різдва, до Генріха IV у Майнц прибув вигнаний із Польщі Ізяслав Ярославич. «Король Русі, — за свідченням хроніста, — привіз йому незліченні скарби — золотий та срібний посуд і надзвичайно дороге вбрання, і просив допомоги проти свого брата, який силою вигнав його з королівства і сам, як лютий тиран, заволодів королівською владою»³⁶⁹.

Генріх IV взявся пособити Ізяславу. Він відправив до Києва настоятеля Трійської церкви Бурхарда для переговорів зі Святославом «про те беззаконня, яке він учинив щодо брата, і для того, щоб переконати його надалі залишити беззаконно захоплену владу, інакше йому незабаром доведеться випробувати на собі силу Німецького королівства. Короля Русі до повернення посольства король Генріх доручив турботам саксонського маркграфа Деді, у супроводі якого той прибув сюди». Тут слід зазначити, що останній був вітчимом дружини Ярополка Ізяславича — Кунігунди-Ірини. Зі свого боку Бурхард, якому історики відводять роль настоятеля не кафедрального, а соборного храму монастиря святого Симео-

³⁶⁸ ПСРЛ. Т. 1... Стб. 173.

³⁶⁹ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Вып. 1. С. 163—164.

на в Трирі³⁷⁰, був рідним братом дружини Святослава Ярославича. Вона звалася Одою фон Штаде і доводилась небогою германському імператору Генріху IV. Її лик, як і зображення самого Святослава разом із п'ятьма їхніми синами, збереглися крізь віки на мініатюрі переписаного з болгарського оригіналу Ізборника 1073 р.³⁷¹

Про прибуття німецького посольства до київського двору Святослава згадується також і у «Повісті временних літ» під 1075 р. На жаль, літописець не склав детального звіту про його перебування у Києві. В часи укладання літопису пам'ять про цю подію була вже невиразною. Пригадувались лише відвідини німцями княжого двору Святослава та його вихвалання своїми скарбами перед чужинецькими послами. Святослав «показа имь богатство свое ... бесчисленное множество злато и сребро и паволокы»³⁷².

За свідченням західноєвропейських джерел, київський князь щедро обдарував посланців германського імператора, домагаючись миру з ним. Бурхард повернувся на батьківщину в липні 1075 р. з незліченними дарами. Він привіз своєму королю з Києва «стільки золота, срібла і дорогоцінних тканин, що й не пригадати, щоб стільки колись разом привозилося до Німецького королівства. Такою ціною король Русі хотів купити одне — щоб король Генріх не надавав проти нього допомоги його братові, вигнаному з королівства. Щоправда, він цілком міг отримати це й задарма, бо Генріх, зайнятий внутрішніми домашніми війнами, не мав жодної можливості вести війни з народами, такими далекими»³⁷³.

Ізяслав тим часом відчайдушно шукав союзників на Заході. Його син Ярополк теж не сидів без діла. Мабуть, за порадою матері він прийняв (чи мав намір прийняти) католицьку віру і прибрав ім'я Петро. Про це згадує Гертруда у своїх молитвах, віддаючи свого єдиного сина і Руське королівство під покровительство святого апостола Петра (*Patrocinium beati Petri*) і Папського престолу³⁷⁴. Гертрудин Молитовник (*Liber precum Gertrudis*) є визначною літературною і мистецькою пам'яткою. Разом зі знаменитим старонімецьким Псалтирем Егберта, архієпископа трірського (кінець X ст.) він становить частину пергаментного кодексу, що зберігається нині в одному з музеїв Італії. Ярополк і його дружина Кунігунда-Ірина, що моляться святому Петру і коронуються Спасителем, увічнені на одній із мініатюр Молитовника, а на іншій, біля ніг апостола — і сама Гертруда.

³⁷⁰ Див.: Назаренко А.В. Несостоявшийся «триумвират»: западноевропейская политика Ярославичей (вторая половина XI века). Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв.* Москва, 2001. С. 510—522.

³⁷¹ Ізборник Святослава 1073 года. Факсимильное воспроизведение рукописи. Москва, 1983. Л. 1 об.

³⁷² ПСРЛ. Т. 1. Стб. 198.

³⁷³ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Вып. 1. С. 164—165.

³⁷⁴ Щавелева Н. Молитвы русской княгини как памятник древнерусской истории XI в. *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI—XX w)*. Łódź, 1997. S. 29—30.

Про наслідки їхнього візиту до Апостольської столиці довідуємося з листа папи Григорія VII до Ізяслава і Гертруди: «Син ваш, відвідавши гробниці апостолів, з'явився до нас із покірними благаннями, бажаючи отримати назване королівство з наших рук як дар святого Петра, і виявив належну вірність вище згаданому князю апостолів — блаженному Петру. Він запевнив нас, що ви, без сумніву, погодитеся і схвалите його прохання, не скасуєте його, якщо дарування апостоличною владою забезпечить вам прихильність і захист. Зрештою, ми пішли назустріч цим обітницям і проханням, які здаються нам справедливими, і, враховуючи як вашу згоду, так і благочестя того, хто просив, від імені блаженного Петра передали йому кермо влади вашим королівством, керовані тим наміром і милосердним бажанням, щоб блаженний Петро охоронив вас, ваше королівство і всі ваші маєтності своїм заступництвом перед Богом, сподобив вас мирно, всечесно і славно володіти названим королівством до кінця вашого життя і по завершенні цього служіння попросив для вас вічну славу у Царя Небесного»³⁷⁵.

У зв'язку з візитом до Риму Ярополка-Петра папа Григорій VII вступився за Ізяслава і надіслав ще одне послання, адресоване польському королю. У ньому він закликав Болеслава II «дотриматися любові, яку ви порушили, відібравши гроші у короля Русі. Тому, співчуючи вам, дуже просимо і переконуємо, заради любові до Бога і святого Петра, накажіть повернути йому все, що було у нього забрано». Той слухняно відгукнувся на папське послання й допоміг Ізяславу щасливо повернутися до Києва. Ізяслав зі свого боку десь між 1076—1078 рр. офірував кафедральному архієпископському собору у давній польській столиці Гнезно коштовне покривало з молитовним написом на раку святого Альберта-Войтеха, шанованого тамтешніми католиками як покровителя Польської держави.

Поверненню Ізяслава до Києва передувала кончина Святополка Ярославича. Підступна хвороба відібрала у нього життя 27 грудня 1076 р. Того дня, за свідченням літопису, помер Святополк «от разрезанья желве»³⁷⁶. Поховали князя не в Києві, а в рідному йому Чернігові, у храмі св. Спаса.

Всеволод перебрався із Переяслава до Києва. Кількома роками раніше на південній околиці столиці Русі, у Видубичах, він розпочав будівництво фамільного монастиря. Прибравши на початку 1077 р. до своїх рук київський престол, князь поспішив посадовити у Чернігові свого сина Володимира (Мономаха), пересунувши Святославового сина Олега на Волинь. Та повернення Ізяслава навесні того ж року на Русь змусило його знову відступити у тій старшого брата.

Можна лише здогадуватися, якою психологічною напругою була сповнена їхня зустріч після повернення Ізяслава до Києва. Проте прихильний до нього літописець стверджує, що Ізяслав не був злостивим і не відповів Всеволоду злом на зло. Поновивши угоду між собою, брати починають новий перерозподіл во-

³⁷⁵ Das Register Gregors VII / E. Caspar. Berlin, 1920. Bd 1. No. 73, 74: (Monumenta Germaniae Historica. Epistolae selectae N. 1. Fasc. 1); Arrignon J.-P. A propos de la lettre du Pape Gregoire VII aux prince de Kiev Izjaslav. *Russia Mediaevalis*. München, 1977. T. III. P. 5—18.

³⁷⁶ ПСРА. Т. 1. Стб. 199.

лостей, у результаті чого чернігівських Святославичів було витіснено із батькових вотчин на далеку периферію. Та вони не облишили своїх намірів будь-що повернутися господарями належного їм спадку. У ході міжусобної війни, що її розв'язали чернігівські ізгої, восени 1078 р. на Нежатиній ниві поблизу Чернігова Ізяслава було підступно вбито. Князь стояв у піших рядах, і один воїн, зненацька під'їхавши, ударив його списом у плечі. Своїм драматичним життям Ізяслав Ярославич, на думку українського історика С. Томашівського, подав наочний доказ того, що система сеньйорату на Русі вичерпала себе «і що з одного боку одно-владство, і з другого політичний і національний партикуляризм — отсе одинокі форми дальшого політичного розвитку Східної Європи»³⁷⁷.

За життя покоління Ярославових синів ще не усталилися правила перерозподілу уділів. Їм ще було незнане поняття отчини чи дідичного права. Після загибелі старшого брата Всеволод Ярославич по праву «лествиничного восхожденія» повертається на київській стіл: «седе Кыеве на столе отца своего и брата своего, приимъ власть Русьскую всю»³⁷⁸. Він посадовив Володимира Мономаха у Чернігові, а Ярополка Ізяславича у Володимирі на Волині й додав йому Туров. Доля цього князя була близькою до батькової. Через якихось неповних десять років, що минули з часу загибелі Ізяслава Ярославича, його так само підло і підступно було вбито.

У часи свого київського володарювання, безжурно сидючи на великокняжому престолі, Всеволод міг похвалитися хіба що тим, що доводився зятем візантійському імператору, був рідним братом королеви Франції, свекром принцеси англійської, а крім того, мав родинні зв'язки з королями Швеції, Норвегії та Угорщини. Другою дружиною Всеволода Ярославича стала половчанка, знана на Русі під хрестильним іменем Анна. Від цього шлюбу у подружжя народилися син Ростислав і донька Євпраксія. Її віддали заміж за магістра Саксонської північної марки Генріха Довгого, а потім вона, собі на лихо, стала дружиною германського імператора Генріха IV. Тож не дивно, що Всеволод був поліглотом. Як згадував його син Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям», він, «дома сидючи», вивчив п'ять іноземних мов.

Конкуренція отчинних прав. Єдиновладне правління Всеволода (1078—1093) годі назвати часом реставрації одноосібної монархії, радше судомною спробою зберегти надбане. Підбиваючи підсумок його, сказати б, трудам і дням, старокиївський літописець скрушно зауважив: «седацю бо ему Кыеве, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, рааздаваше власти имъ»³⁷⁹.

Зрозуміло, що вже вирросло ціле плем'я молодих і завятих небожів, які жадали вотчин і апетит яких треба було якось втамувати. Тож і доводилося великому князеві вести гнучку політику маневрів та компромісів.

³⁷⁷ Томашівський С. *Українська історія. Старинні і середні віки*. Львів, 1919. С. 54.

³⁷⁸ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 204.

³⁷⁹ Там само. Стб. 216.

Володимир Мономах до самого скону свого батька перебував разом із ним у Києві. Однак коли постало питання про вакантний київський престол, він не наважився його посісти, розмірковуючи так: «аще сяду на столе отца своего то имам рать съ Святополком взяти яко столь преже отца его былъ»³⁸⁰. Ці слова Мономаха дають змогу скласти уявлення про характер політичної системи Київської Русі на зламі XI—XII ст. Слідом за О. Пресняковим вважаємо, що вони промовляють не про визнання ним родового старійшинства, а лише засвідчують «конкуренцію двох отчинних прав і відбивають бажання Мономаха відновити з Святополком двовладдя їхніх батьків, з огляду на його безперервну боротьбу зі Святославичами за Чернігів»³⁸¹. Отже, Володимиру Всеволодовичу довелося й далі розвивати батькову політику компромісів. Він поступився Черніговом Олегу Святославичу, а сам пішов князювати «на столь отень» у Переяслав.

Переяславське князівство було найбіднішим за своїми економічними ресурсами. Зважаючи на це, Ярославичі відступили Мономаховому батькові право на смоленську данину. За володарювання Всеволода у Переяславі його родина почала освоювати і далеке *Залісся* — землі, що лежали на північному сході Східної Європи. Колонізація цього далекого краю була успішною і стала приносити прибутки, а водночас і суперечки про їх перерозподіл між онуками Ярослава Мудрого.

Таким був конфлікт довкола Мурома, який відібрав у чернігівського князя Олега Святославича Мономахів син Ізяслав. Олег зібрав воїв і рушив до Мурома, кажучи до Ізяслава: «иди в волость отца своего Ростову . а то есть волость отца моего . да хочю ту сѣдя порядъ створити со отцомъ твоим . се бо мя выгналь из города отца моего . а ты ли ми здѣ хлѣба моего же не хоцещи дати»³⁸². Та не дослухався до цих слів Ізяслав, сподіваючись на «множество воїв». У битві, що розв'язалася на полі під мурами міста 6 вересня 1096 р., Ізяслав наклав головою, а окрилений перемогою Олег кинувся на Суздаль і Ростов, які йому здалися: «и перея всю землю Муромску и Ростовьску . и посажа посадники по городом . и дани поча брати». Коли про це довідався Ізяславів брат — новгородський князь Мстислав Володимирович, то запропонував Олегу залагодити цей конфлікт миром, переказуючи йому: «иди ис Суждаля Мурому а в чюжей волости не сѣди . и азъ пошлю молится с дружиною своею къ отцю своему . и смирю тя со отцемъ мой . аще и брата моего убилъ еси то есть недивно в ратех бо и цари и мужи погибають»³⁸³. Але Олег не схотів до цього дослухатися, а замислив ще й захопити Новгород. Та одоліти Мстислава, якому батько прислав у поміч сина В'ячеслава з половцями, йому не вдалося.

У своєму посланні (грамоті) до Олега Святославича Володимир Мономах визнавав право останнього на Муром: «аще бы тогда свою волю створиль . и Муромъ нахѣзль . а Ростова бы не занималь . а послалъ ко мнѣ отсюда ся быхом

³⁸⁰ Там само. Стб. 217.

³⁸¹ Пресняков А.Е. *Княжое право в древней Руси...* С. 391.

³⁸² *ПСРЛ*. Т. 1... Стб. 236—237.

³⁸³ Там само. Стб. 237—238.

оуладили». Домагання покійним Ізяславом чужого ввело, зізнався Мономах, його в печаль і сором. Він вимагав від Олега покаятної грамоти. «Хіба тобі зле, — питався Мономах, — що ото сидить у Суздаді син твій хресний Ізяслав з малим братом Юрієм, хліб їдять дідівський, а ти сидиш у своїм княжінні. Про нього і дбай...»³⁸⁴.

Усобиці 70—90-х років XI ст. і безперервні війни з половцями зумовили необхідність покласти край політичній нестабільності в Київській Русі. З цією метою 1097 р. у Любечі й зібрались нащадки Ярослава Мудрого. Сюди «для устроєння мира» прибули разом зі старшими Святополком і Мономахом також Давид і Олег Святославичі, Давид Ігорович і Василько Ростиславич. Князі, як сповіщають літописні джерела, умовилися припинити усобиці і непорушно дотримуватися прав на отчини: «да ноне отселе имемся въ единое сердце и блюдем Рускыи земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Володимир Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаяль Всеволодъ города: Давиду Володимир, Ростиславичем Перемишль Володареви, Теробовль Василкови. И на том цѣловаша крестъ: Да аще кто отселе на кого будетъ, то на того будем вси и крестъ честный»³⁸⁵.

Рішення Любецького з'їзду мали суперечливий характер. З одного боку, істотною новацією стало те, що принцип старійшинства було доповнено вотчинним правом, а з іншого — юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим³⁸⁶. Незважаючи на те, що задекларовані в Любечі онуками Ярослава Мудрого принципи не усунули протиріч у міжкнязівських відносинах, вони ситуативно заклали певне підґрунтя для майбутніх імпровізацій та подальшої трансформації моделі державно-політичної системи Русі.

Країна була обтяжена удільною роздробленістю. Князівський рід, як гілля старезного дерева, непомірно розрісся. Діти, онуки, дядьки, вдови — усі члени цієї великої сім'ї боронили своє право на дідівську спадщину, через що на фасаді єдності Київської Русі з'явилися тріщини. Цей феномен динамічного співжиття і сімейного урядування прийнято називати феодальною, або територіальною, роздробленістю. Причини такого порядку історики вбачали у появі великого землеволодіння і пов'язували із прогресуючою соціально-економічною еволюцією давньоруського суспільства, що, за їх припущенням, і спричинило появу нових форм його політичної організації. Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлене насамперед посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно випливало із самої сімейної природи взаємовідносин між представ-

³⁸⁴ Там само. Стб. 254.

³⁸⁵ Там само. Стб. 256—257.

³⁸⁶ Толочко П.П. Любецький з'їзд князів. *Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів, 1997. С. 11—13.

никами розгалуженого князівського роду³⁸⁷. Дроблення уділів призводило до локалізації у них князівсько-дружинного устрою: «з династії Володимира Великого витворюється ряд місцевих, “земських” династій, що тримаються в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а зв’язані певними внутрішніми зв’язками, симпатіями з своєю землею, опираються на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні»³⁸⁸.

Одночасно з економічним і політичним піднесенням місцевих земельних династій зміцнювалась їхня автономія, вивищувалась роль місцевих органів управління. Діяльність останніх мала адміністративний, а не політичний характер, через що князівська влада не ставала на шлях боротьби з общиною: «в адміністративній самостійності громади князі, навпаки, бачили кращу гарантію недоторканності власних інтересів, так як громада була в той же час платіжним органом, джерелом князівських доходів і ніщо так добре не могло б зберегти її від розкрадань намісників і волостелей, як її власна адміністративна і судова самостійність. Ось чому земство постійно брало участь в управлінні поряд з наказним»³⁸⁹. Опіраючись на підтримку земства, правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. У компетенції князівської влади було адміністративне управління і судочинство на місцях. Князі також розв’язували питання війни і миру, укладали політичні угоди з правителями сусідніх земель та зарубіжних країн тощо. Внутрішнє життя удільних князівств не входило до сфери прямої компетенції глави князівської конфедерації. Ця сфера була значно вужчою за всевладдя візантійського василевса в будь-якій із провінцій імперії: на Русі «наділений старійшинством князь знаходив юридично визнане обмеження свого волевиявлення в традиційних правах боярства і дружини, в привілеях самоврядування міст, в необхідності дотримуватися міжкнязівських угод, в розвинутому імунітеті магнатів, в своїх зобов’язаннях сюзерена по відношенню до васалів і т. д.»³⁹⁰.

Взаємини всередині панівного князівського роду будувалися за принципом конічного клану (термін П. Кірхгофа), чи радше галуження родовідної. Така структура, де всі бічні лінії спадкування, так само як і окремі особи в сім’ях, посідають певне місце в порядку народження засновників і в порядку лінії кожного наступного покоління продовжувачів та її поширюваних молодших ліній, вирізнялася суворою ієрархією, побудованою на принципах примогенітури — успадкування за старшинством у сім’ї і нерівності між головною та бічною лініями й відповідно нерівності між сімейними групами та лініями цього клану³⁹¹. Подібна

³⁸⁷ Tolochko O. «All the happy Families...»: The Rurikids in the eleventh century. *Neighbours of Poland in the 11th Century*. Warszawa, 2002. P. 155—168.

³⁸⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2. С. 50.

³⁸⁹ Ивановский В.В. *Русское государственное право*. Казань, 1898. Т. 1: Верховная власть и ее органы. Т. 2: Местные установления. С. 22.

³⁹⁰ Литаврин Г.Г. *Византия и славяне*. Санкт-Петербург, 1999. С. 474.

³⁹¹ Див.: Kirchoff P. The Principles of Clanship in Human Society. *Readings in Anthropology*. New York, 1959. V. 2. P. 259—270.

практика, що склалась у багатьох народів середньовічної Європи, ґрунтувалась на нормах так званого замісного права, за яким на стадії родового сюзеренітету по смерті одного з братів його уділ діставався не прямим спадкоємцям (синам), а братам, які ще були живі ³⁹². Це, звісно, викликало невдоволення інших родичів, зокрема племінників, які інколи бували старшими за віком від своїх дядьків. Психологічна напруга сімейних протиріч часом вибухала міжусобними війнами, у яких історики вбачають нескінченну боротьбу державного і сімейно-династичного первенів: «криваві перші сторінки історії всіх молодих держав слов'яно-германського світу ...кривавим досвідом доходять історично молоді династії на зорі слов'янського середньовіччя до спроб виробити компроміси для примирення непримиренних начал: державного і сімейно-династичного» ³⁹³. Ці компроміси виявилися малоефективними. Постійна ворожнеча князівських кланів, розділеність країни на півтора десятки земель-князівств перетворювали Київську Русь на конгломерат автономних *Kleinstaaterei*, як це пізніше сталося на європейському Заході.

³⁹² Фалалеева И.Н. Формирование нормативной основы политической системы Древней Руси в IX—XI вв. *Новая правовая мысль: науч.-аналит. журн.* 2003. № 2 (3). С. 45—47.

³⁹³ Пресняков А.Е. *Княжое право в древней Руси...* С. 34.

ЛІНІЯ
РОЗЛАМУ

Заліський виклик. Київщина, що була в минулому територіальним і політичним осереддям Русі, в умовах державної деструкції другої половини XII ст. не змогла ані замкнутися в окреме самостійне князівство, ані стати основою для об'єднання шерегу земель-князівств у державне утворення нового типу, яке б постало на засадах не централізму, а федералізму. Власне, Київська земля стала жертвою своєї одвічної першості, що, за словами О. Преснякова, рішуче підірвало тенденцію до виокремлення її в осібне, самостійне князівство. Ця традиція першості, вмотивовував історик, накладала свій відбиток і на політику всіх київських князів, пробуджуючи в них прагнення до розширення свого впливу на справи всієї Русі, не даючи їм зосередитися на місцевих інтересах і замкнутися в них. Давалася взнаки вона і в особливому ставленні до Києва всіх скільки-небудь сильних князів, підтримуючи в них бажання опанувати почесним і впливовим золотим столом київським. Боротьба за Київ триває ще довго після того, як він, по суті, втратив значення дійсного центру всієї Руської землі, і в цій боротьбі гинуть спроби старших Мономаховичів стати місцевою київською династією — гинуть, попри підтримку, зустрінуту ними в населенні. Сама Мономахова лінія Рюрикового роду, що широко простяглась від Волині до Суздальщини, розколюється на ворожі табори в боротьбі за Київ³⁹⁴.

Одним із них став заліський Володимир на березі річки Клязьми. Це було порівняно молоде місто, зведене Володимиром Мономахом як продовження старшого Суздаля. На початку 90-х років XI ст. цей діяльний князь Переяславської України з метою міцніше прив'язати до неї Залісся збудував у

³⁹⁴ Пресняков А.Е. *Княжое право в древней Руси...* С. 468.

цьому граді Успенський храм і єпископський двір³⁹⁵, а 1108 р. заклав на підступах до нього невеличку фортецю, яку і назвав своїм іменем. Саме завдяки підприємливості Мономаха, його синів та онуків ця північно-східна околиця Європи пробудилася до життя. А суворий і малодоступний Заліський край, первісно заселений фіно-угорським племенем меря, колонізований новгородськими словенами та кривичами з білоруського Полісся, вони намагалися, і не без успіху, зробити (з вигодою для себе) дзеркальним відбитком Дніпровської Русі. Освоєння цих земель обіцяло велику вигоду. Багаті хутром північно-східні простори ставали все привабливішими в міру того, як у Середньому Подніпров'ї з'являлось усе більше безземельних князів³⁹⁶. Це і зумовило зростання значення тамтешніх міст-факторій: Ростова, Суздаля, Мурома та ін.

Північний Володимир уже в XII ст. став суперником та епігоном Києва. У топоніміці Володимиро-Суздальщини й досі збереглися київські й переяславські назви річок: Либідь, Почайна, Ірпінь, Трубіж. На далеких берегах останньої постали двійники українського Переяслава (Переяславля Руського) — Переяславль Заліський та Переяславль Рязанський³⁹⁷. Проте панівна еліта Київської Русі не здогадувалася про згубні для долі київського центру далекосяжні наслідки своєї колонізаційної політики.

В європейській історії було чимало випадків, коли колонії вивисувалися над метрополією. Наприклад, Сицилія і Південна Італія, за спостереженням Н. Дейвіса, розвинули такі самі взаємини з грецьким материком, які потім Америка розвинула з Європою. Так само Сиракузи були для Афін тим, чим Нью-Йорк став згодом для Лондона³⁹⁸. Колоніальна Московія — далека околиця середньовічної Київської держави, прибравши згодом до своїх загребущих рук Володимиро-Суздальщину, поступово почала вивисуватись над київською метрополією. На цих заліських землях тоді і з'явилась «вихідна точка» розмежування росіян і українців³⁹⁹. Територіальна близькість лінії кордону між ними виявилась фатальною. Коли у нові часи Москва стала домініоном Східної Європи і всієї Євразії, ця близькість затемнила в історичній пам'яті росіян справжню природу відносин між метрополією та периферією.

Відчуженість між київським півднем і суздальською північчю проявилася вже за володарювання в цьому краї Андрія Боголюбського — молодшого сина Юрія Долгорукого. Андрій народився і зростав на Суздальщині, 1149 р. він узяв активну участь у боротьбі за київський престол, що зав'язалася між його батьком і дво-

³⁹⁵ Зыков П. К характеристике строительства Владимира Мономаха и Ефрема Переяславского в Суздале (реконструкция плано-пространственной композиции собора в Суздале. *Наук. записки з укр. історії*. Вип. 20. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 22—236.

³⁹⁶ Франклин С., Шепард Д. *Начало Руси. 750—1200...* С. 387.

³⁹⁷ Дубов И.В. Три Переяславля (исторические судьбы: общее и особенное). *Історія Русі-України (іст.-археол. зб.)*. Київ, 1998. С. 103—110.

³⁹⁸ Дейвіс Н. *Європа: Історія* / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ, 2001. С. 122.

³⁹⁹ Шевченко І. Володимиро-Суздальське князівство як суперник та епігон Києва. *Україна між Сходом і Заходом...* С. 61.

юридним братом Ізяславом. Посівши великокнязівський престол у Києві, Юрій хотів утримати свого діяльного сина — відважного воїна — біля себе. Утвердившись у 1149—1150 рр. на Київщині, Андрій, втім, не вдовольнився скромним Вишгородським уділом і пішов 1155 р., поза батьковою волею, князувати у рідний йому Заліський край ⁴⁰⁰.

Андрій Юрійович, як видається, повернувся туди з добре продуманою програмою своїх дій. Тут, на Суздальщині, він зумів здобути певну політичну вагу й авторитет вправного менеджера, завдяки чому після смерті Юрія Долгорукого посів батьків престол: «Ростовци и Суздальци и Володимирци вси . пояша Андрѣя сына Дюргева старѣишаго и посадиши и на отни столѣ . Ростовѣ и Суздали и Володимири . занѣ бѣ прилюбимъ всим за премногую его добродѣтель . юже имѣяше преже к Богу и къ всимъ сушцимъ под ним» ⁴⁰¹.

У цьому «обранні» Андрія Юрійовича на княжий стіл об'єднаних 1157 р. під зверхністю Володимира Ростовської й Суздальської земель деякі російські дослідники й дотепер традиційно добачають «офіційний акт створення самостійного державного утворення на північному сході, огнища майбутнього політичного центру всієї російської нації» ⁴⁰². Щоправда, ані сам Андрій, ані його оточення не підозрювали про свою співпричетність до створення цього уявного «вогнища», химерними полісками якого втішається російська історіографія.

Утвердившись на князівському престолі, Андрій повів рішучу боротьбу зі своїми суперниками: вигнав із Суздаля поставленого перед тим єпископа-грека Леона і синів своєї візантійської мачухи, а заодно і племінників, «хотя самовластецъ быти». Андрій довершив розпочате його батьком храмовбудівництво: «тѣм же и по смерти отца своего велику память створи: церкви оукраси и монастыри постави и церковь сконца . иже бѣ заложилъ преже отецъ его святого Спаса камяну» ⁴⁰³.

Спаський собор у Переяславлі-Заліському, так само як і Георгіївський у Юр'єві-Польському та церкву в Кідекші, звели майстри із Малопольші. Перед тим вони уславилися будівництвом храмів у Перемишлі, Звенигороді та церкви Спаса в Галичі ⁴⁰⁴. Юрію Долгорукому, чия донька Ольга була віддана заміж за сина галицького князя Володимирка Ярослава (Осмомисла), припала до вподоби їхня робота. Діяльність цих майстрів йому вдалося перенести з Прикарпаття на Суздальщину.

Церковне будівництво було пристрастю Андрія. Запроваджений ним новий, жорсткіший порядок адміністративного й господарського управління дав змогу,

⁴⁰⁰ ПСРА. Т. 2... Стб. 482.

⁴⁰¹ Там само. Стб. 490—491.

⁴⁰² Лимонов Ю.А. *Владими́ро-Сузда́льская Русь. Очерки социально-политической истории*. Ленинград, 1987. С. 46. Пор.: Горский А.А. *Русь: От славянского расселения до Московского царства*. Москва, 2004. С. 147—153.

⁴⁰³ ПСРА. Т. 2... Стб. 490—491.

⁴⁰⁴ Беляев Л.А. *Общевропейские элементы в древнерусском искусстве X—XII вв. Из истории русской культуры*. Москва, 2000. Т. I. С. 743.

як засвідчують дані археології⁴⁰⁵, забезпечити піднесення економіки краю та мобілізувати на це будівництво значні людські й матеріальні ресурси. Поблизу Володимира, на річці Нерлі, Андрій збудував «городъ камень именемъ Боголюбьи», який зіставляється літописцем з київським Вишгородом: «толь далече . якоже Вышегородъ . тако же и Боголюбьи от Володимѣря». Зведений у ньому західно-європейськими майстрами князівський палац був сполучений галереєю з палацовим храмом Різдва Богородиці — двійником церкви Покрова на Нерлі.

Прихильний до Андрія літописець уподібнює князя біблійному царю Соломону: «яко дом Господу Богу и церковь преславу святяя Богородици рождества . посредѣ города камену создавъ [в] Боголюбомъ . и оудиви ю паче всихъ церкви . подобна тоѣ святая святыхъ юже бѣ Соломонъ царь премудрыи создалъ»⁴⁰⁶. У самому Володимирі — стольному граді Ростово-Суздальської землі — він звів також чимало нових церков.

Впадає в очі грандіозний розмах цього затіяного Андрієм Боголюбським церковного будівництва і символічний зміст, якого надає йому літописець: Андрій прямо ототожнюється із Соломоном, церква в Боголюбові — із старозавітним храмом Господнім у Єрусалимі, а Володимир — з Києвом як Новим Єрусалимом⁴⁰⁷. Сам Андрій, безперечно, був співтворцем цього образу: його метою було затьмарити авторитет Києва ідеологічно і тим самим вивисити статус володимиро-суздальської півночі. Як повідомляє пізній Никонівський літопис під 1157 р., Андрій «мышляше въ себѣ, еже бы како митрополии быти въ Ростове или въ Суздале, или паки град велий воздвигнути Владимиръ»⁴⁰⁸.

Під 1158 р. літописи сповіщають про будівництво у Володимирі соборної церкви Успіння Пречистої Богородиці: «князь же Андрѣи . самъ оу Володимири . заложи церковь камяну святоу Богородици... и дая и много имѣния . и свободи купленя . и с даньми . и села лѣпшая . и десятины въ стадехъ своих . и торгъ десятии . сверши же церковь 5 верховъ . и все верхы золотомъ оукраси . и створи в нѣи епископью . и город Володимеръ болии заложи»⁴⁰⁹.

Зразком для цього володимирського храму слугувала Велика Успенська церква Києво-Печерського монастиря, зведена близько 1075—1077 рр. візантійськими майстрами. У цьому храмі першим сподобився бути похованим батько сподвижника Володимира Мономаха — ростовського тисяцького Георгія — Шимон (Симон). На його будівництво останній пожертвував золотий пояс, «имущє вѣса 50 гривенъ злата», і золотий вінець. Побачена Шимоном у видінні церква, «иже хочеть създатися от преподобнаго (Феодосія Печерського. — *Авт.*)

⁴⁰⁵ Макаров Н.А. Культурный ландшафт Суздальского Ополя в XI—XIII вв. и проблемы политического самоопределения Суздальской земли. *Наук. записки з укр. історії*. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 16. С. 38—46.

⁴⁰⁶ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 581.

⁴⁰⁷ Данилевский И.Н. *Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.)*. Москва, 2001. С. 72.

⁴⁰⁸ Патриаршая или Никоновская летопись. *ПСРА*. Т. 9. Москва, 2000. С. 209.

⁴⁰⁹ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 491.

во имя Божиа Матери», була зміряна тим золотим поясом: «и якоже видѣхомъ, величествомъ и высотою, размеривъ поясомъ тѣмъ златымъ, 20 въ ширину и 30 въ дълину, а 30 въ висоту, стѣны съ врѣхомъ 50»⁴¹⁰.

Георгій Симонович був тісно пов'язаний із суздальським домом Володимира Мономаха. За свідченням Києво-Печерського патерика, Володимир Всеволодович доручив йому опіку над сином: «дасть же ему на руцѣ сына своего Георгия (Юрія Долгорукого — *Авт.*). По лѣтех же мнозѣхъ сѣде Георгий Владимировичъ во Киевѣ, тысяцкому же своему Георгиеви, яко отцу, предасть область Суждальскую»⁴¹¹. Цей суздальський достойник виказав «велику любовь» до Печерського монастиря — «святому тому мѣсту». Року 6638 (1130) він, за свідченням Київського літопису, «окова гробъ Феодосѣвъ игумена Печерьскаго»⁴¹². Отже, зв'язок київських і суздальських традицій храмобудівництва був не лише символічним.

Успенський собор у Володимирі, як і його київський прототип, був зведений іноземними майстрами: «привиде ему Бог из всех земель все мастера, и украсив ю паче всех церквей». Дослідник О. Іоаннісян вставновив, що залучені до будівництва Андрієм Боголюбським завдяки посередництву Фрідріха Барбаросси майстри належали до північноіталійської ломбардської школи⁴¹³. Їхніми вправними руками і було зведено грандіозний і величний Успенський собор. За своїми розмірами він перевершував навіть знамениту Софію Київську. Головний храм Володимира і всього Залісся «взагалі був найвищий ... на Русі XII ст. Його глава була як і в Софії 12-віконною. Фресковий розпис пояса фасадів собору було виконано із застосуванням поліхромії як і в фасадах київської Софії»⁴¹⁴.

Успенський собор у Володимирі будувався з очевидним розрахунком на об'ємну при ньому митрополичої кафедри. Про це, на думку фахівців, свідчать не стільки великі, довжиною 26,3 м, його розміри, скільки такі ретроспективні елементи, як вежі у західних кутах, три притвори і особливе приміщення біля північної стіни — скевофілакій, місце переоблачення митрополита або князя⁴¹⁵. Андрій Боголюбський взагалі-то і не приховував своїх амбітних намірів:

⁴¹⁰ *Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки)* / підг. Д.І. Абрамович. Київ, 1930 [Реприн. вид. Київ, 1991]. С. 3. Детальніше про походження та передісторію реліквій Шимона див.: Мурьянов М.Ф. Золотий пояс Шимона. *Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура*: Сб. статей в честь В.Н. Лазарева. Москва, 1973. С. 186—189.

⁴¹¹ *Києво-Печерський патерик...* С. 5.

⁴¹² *ПСРА*. Т. 2... Стб. 293.

⁴¹³ Іоаннісян О.М. Романская архитектура Ломбардии и зодчество Владимиро-Суздальской Руси (к вопросу о происхождении мастеров Андрея Боголюбского). *Памяти Матвея Александровича Гуковского: Науч. конф. к 100-летию со дня рождения*. Санкт-Петербург, 1998. С. 25—29.

⁴¹⁴ Воронин Н.Н. *Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков*. Москва, 1961. Т. I: XII столетие. С. 316.

⁴¹⁵ Вагнер Г.К. *Искусство мыслить в камне: Опыт функциональной типологии памятников древнерусской архитектуры*. Москва, 1990. С. 87.

«хощу, — казав він, — бо сей град обновити митропольєю, да будет сей град великое княженъе и глава всем»⁴¹⁶.

Уявити розкіш витонченої роботи церковного начиння, яке зберігалось у храмі, допомагає повідомлення Лаврентіївського під 1185 р. та Іпатіївського під 1183 р. літописів. Сповідуючи про велику пожежу, що знялася тоді у Володимирі, літописці зазначають, що вона знищила «мало не весь городъ . и княжь дворъ великий сгорѣ и церкви числомъ 32 . и сборная церкви святая Богородица Златоверхая ... и что бяше в ней .и дну оузорочии . и поницадила серебряная . и судъ златых и сребреныхъ бе-щисла . портъ шитыхъ золотомъ . и женчюгомъ яже вѣшали на празникъвъ двѣ верви . от золотых ворот до Богородицѣ»⁴¹⁷.

Публічна демонстрація дорогого княжого вбрання, що накопичувалось у ризниці собору Успіння Богородиці, була відгомном київського обряду, запозиченого з візантійської практики зберігання царських шат та інсигній влади. Зберігання княжих реліквій у головних храмах Києва та Володимира мало не тільки і не стільки меморіальне, але й церемоніальне значення, зокрема для ритуалу великокнязівської інтронізації — посадження на княжий престол⁴¹⁸. Частина цього начиння разом з іншими київськими реліквіями — іконою Вишгородської Богоматері та мечем князя-страстотерпця св. Бориса — покликані були унаочнити значущість володимирського центру влади.

З цією самою метою у Володимирі 1164 р. було збудовано й Золоті ворота, які мали стати символом богообраності цього міста. Андрій відправив своїх майстрів до Києва, які вивчили та виконали обміри знаменитої брами. Про це пам'ятали мешканці Володимира. Оплакуючи смерть князя, вони у своїх голосяннях, зокрема, наголошували: «оуже ли Киеву . поеху господине в тоу церковь . тѣми Золотыми вороты . ихже дѣлать послал бяше . той церкви на велицѣмъ дворѣ на Ярославѣ . а река хочю создати церковь таку же ака же ворота еи золота . да будетъ память всему отъчеству моему . и тако плакася по нѣмъ всь градъ»⁴¹⁹. Те, що зразком будівництва парадної брами у Володимирі слугували знамениті київські пропілеї, підтверджують і виявлені С. Висоцьким під час археологічних досліджень Золотих воріт у Києві матеріали. Про це, зокрема, свідчать однакові розміри надбрамних веж: довжина бічних фасадів, висота прорізу воріт, рівень підлоги надбрамної церкви⁴²⁰. Надбрамна церква на Золотих воротах у Володимирі була присвячена, як і київська, що вельми симптоматично, Богоматері.

«Переміщення» Золотих воріт з Києва — Нового Єрусалима, як його називали сучасники, до Володимира в тодішніх уявленнях мало символізувати і «переміщення» центру християнського царства. Споруджені Ярославом Мудрим,

⁴¹⁶ ПСРА. Т. 9... С. 223.

⁴¹⁷ Там само. Т. 2... Стб. 630.

⁴¹⁸ Толочко А.П. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси. *Южная Русь и Византия*. Киев, 1991. С. 38—40.

⁴¹⁹ ПСРА. Т. 2... Стб. 593.

⁴²⁰ Висоцкий С.А. *Золотые ворота в Киеве...* С. 113; Висоцкий С.О. Іпатіївський літопис про Золоті ворота у Києві та Володимирі. *Укр. іст. журн.* 1980. № 2. С. 64—68.

ці ворота були символом царственого града — столиці Київської християнської держави. Їх прототипом виступали не тільки Золоті ворота Царгорода, а й Єрусалима — ті самі, які переступив Ісус Христос і з якими апокрифічна традиція пов'язує багато інших важливих подій Священної історії. Через них, як передбачалося, Ісус Христос ступить до Києва, як він входив колись до Єрусалима — у кінці часів і благословить стольний град і землю Руську⁴²¹. Відтепер і Володимир-на-Клязьмі здобув шанс на сподівання такого Божого благословення.

Грандіозне будівництво у Володимирі, ініційоване Андрієм, майстерна політика найменування споруд, імітація київських назв святинь і київських же топографічних реалій переслідували мету не лише перетворити Володимиро-Суздальщину на дзеркальний відбиток Києва, а й підняти пріоритет Володимира, вивищити його над давньою столицею⁴²². Наслідкування Києву і його архітектурі у Володимирі мало демонстративний характер і ставило своїм завданням затьмарити й перевершити київський взірець. Архітектура покликана була унаочнити пріоритет Володимира над Києвом: «масштаби його фортечних споруд перевершують укріплення Києва і Новгороду Великого. Володимирська топоніміка й назви будівель є повторенням київських»⁴²³. Сполучені діяхронічно, ці нові / старі назви, покликані засвідчити успадкування Володимиром слави Києва, заклали основи оманливих уявлень подвійності Русі.

Та чи не найголовнішою прикметою демонстраційної наступності «великого Володимирського князівства» за Києвом стало перевезення Андрієм Боголюбським з київського Вишгорода шанованої в усьому православному світі ікони Богородиці. Свого часу спеціальним кораблем, спорядженим у Царгороді, її було доправлено до Києва, де вона вшановувалась як його небесна заступниця. Андрій вирішив позбавити Київщину такого заступництва. Зроблений під 1155 р. у Київському літописі запис засвідчує: «взя (Андрій. — *Авт.*) из Вышегорода . икону святоѣ Богородици... и въскова на ню боле 30 гривенъ золота . проче серебра . проче камени дорогого . и великого жемчуга . оукрасивъ постави ю въ церкви своєї . святоѣ Богородица Володимири»⁴²⁴.

⁴²¹ Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? *Одиссей: Человек в истории*. Москва, 1998. С. 136.

⁴²² Термін «столиця» у лексиконі політичної культури і мови середньовічної Русі не зафіксовано. Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням з візантійського ідейного арсеналу. Характерною в цьому відношенні є зазначене О. Назаренком у «Службі на освячення церкви святого Георгія у Києві» (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном «першопрестольним матери градом», що, на думку вченого, є «калькованою з грецької термінологією, усугубленою специфічно церковним визначенням, яке вживалося по відношенню до першунствуючих кафедр» (Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения. *Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее Новое время (XI—XVIII вв.)*: Тез. докл. науч. конф. (Москва, 3—5 декабря 1996 г.) Москва, 1996. С. 70—71).

⁴²³ Воронин Н.Н. *Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков*. Т. 1. С. 316.

⁴²⁴ ПСРА. Т. 2... Стб. 482.

Андрій Боголюбський прикрасив ікону Богородиці перлами та іншим коштовним оздобленням і встановив у збудованому ним у Володимирі Успенському соборі. Невдовзі тамтешні книжники присвятили їй літературну повість. Цей твір, складений у Ростово-Суздальській землі, на думку дослідників, у період між 1164 і 1168 рр.⁴²⁵, відомий науці під назвою «Сказание о чудесах Владимирской иконы Божьей Матери». У ньому виправдовується вчинок Андрія Боголюбського і вмотивовується, що Богоматері начебто «не подобалось»⁴²⁶ перебування у Київській землі через те, що та втратила свою святість, яка тепер перейшла до Володимира⁴²⁷. На підтвердження цього Богородиця явила чудо, здійнявши обране нею місто на небо.

Чудотворний образ Пресвятої Богородиці, написаний, за церковною легендою, євангелістом Лукою в Єрусалимі, у свідомості сучасників уподібнювався шкіні Мойсея, яка супроводжувала обраний народ у Землю обітовану. Перенесення вишгородської ікони порівнювалося також з перенесенням Ковчега Завіту Соломоном з Сіону в храм Соломона в Єрусалимі (3 Цар. 8: 1-6), а подорож (з Києва до Володимира) Андрія Боголюбського з царгородською святинєю ставала рівноцінною, на думку дослідників, константинопольській літії, а через неї — єрусалимській Успенській процесії і старозавітному перенесенню Ковчега⁴²⁸.

Золотоверха Успенська церква святої Богородиці з чудотворною іконою засвідчили особливу прихильність Богородиці до нової християнської столиці. Тепер Володимир ставав містом Богородиці, яка дарує йому свій захист і небесне заступництво. Підтвердженням тому слугують «чуда» Богородиці, явлені нею на Володимирській землі. Одне з них, найбільш значуще, буквально повторює «чудо» Успенської Печерської церкви у Києві. Як повідомляє Троїцький літопис під 1177 р., володимирський собор підіймається в повітря разом з усім містом: «оузрша чудную Матерь Божю Володимерьскую, и весь градъ до основания аки на воздусѣстоящъ»⁴²⁹.

⁴²⁵ Пеленський Я. Боротьба за київську спадщину у 1155—1175 рр.: релігійно-церковна сфера. *Археологія*. 1991. № 3. С. 35; Pelensky J. The Contest for the «Kievan Succession» (1155—1175): The Religions-Ecclesiastical dimension. *Harvard Ukrainian Studies*. V. XII—XIII: Proceedings of the International Congress commemorating the Millenium Christianity in Rus'-Ukraine. 1988/1989. P. 761—780.

⁴²⁶ Древнейшая редакция сказания об иконе Владимирской Богоматери / вступ. статья и публикация В.А. Кучкина, Т.А. Сумниковой. *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*. Москва, 1996. С. 503—504.

⁴²⁷ Див.: Ebbinghaus A. Andrej Bogoljubskij und die «Gottesmutter von Vladimir». *Russia mediaevalis*. München. 1987. T. VI/1. S. 157—183.

⁴²⁸ Этингоф О.Е. К ранней истории иконы «Владимирская Богоматерь» и традиции влахернского богородичного культа на Руси в XI—XII вв. *Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь. К 100-летию Андрея Николаевича Грабара (1896—1990)*. Санкт-Петербург, 1999. С. 292—294.

⁴²⁹ Приселков М.Д. *Троицкая летопись. Реконструкция текста*. Москва; Ленинград, 1950. С. 261.

Утвердження культу Богородиці⁴³⁰ у Володимирі, яка в давньоруській традиції мислилася як попечителька стольного града Київської Русі — Києва, мало підняти престиж і значення нової столиці в історично обґрунтований спосіб.

Для обґрунтування прав Володимира на церковно-політичне незалежнення тамтешнім книжникам уявлялося важливим вмотивувати тяглість християнської традиції на цих землях аж від часів Володимира Великого. Він проголошувався фундатором міста на березі Клязьми та хрестителем освяченого його ходом Заліського краю⁴³¹. Ці ще доволі невиразні «пригадування» набувають форми міфу, що було властиве багатьом спільнотам доновітньої доби, для яких, за словами Е. Сміта, межа між міфом та історією була розмитою, а то й узагалі не існувала: «навколо ядра добре засвідчених подій з готовністю наростають драматичні оповідки про минувшину, що здобувають широку довіру і служать теперішній або майбутній меті: ...міфи про заснування політичних утворень, визволення, міграцію та вибір беруть якусь історичну подію за вихідний пункт для дальшої інтерпретації і доповнення новими подробицями. Навернення Володимира Київського до християнства (988 р.) або заснування Рима (753 р. до н. е.?) можна трактувати як історичні події, але їхнє значення полягає в легендах про заснування, з якими вони пов'язані. Саме ці зв'язки роблять їх придатними для політичної мети, перетворюють їх на джерело політичної єдності»⁴³².

Піднесенню історичного і культурного престижу Володимиро-Суздальщини в очах Візантії могли найкраще прислужитися культу місцевих святих. У пошуках символів такого престижу — перед спробою перетворити Ростово-Суздальську єпископію на осібну митрополію чи архієпископію з центром у Володимирі — Андрій Боголюбський звернув увагу на особу першого ростовського єпископа-мученика Леонтія, хіротонісаного на єпископську кафедру в 1073—1076 рр. Наприкінці 60-х років XII ст. було складено Житіє ростовського священномученика, нетлінні мощі якого виявили в 1162—1163 рр. під час будівництва нового Успенського собору в Ростові⁴³³. Із дванадцяти нині відомих редакцій Житія Леонтія тільки перша виникла безпосередньо після виявлення мощей. У цій пам'ятці володимирської літератури Леонтій постає не першим ростовським єпископом, вихованцем Києво-Печерського монастиря⁴³⁴, що прийняв мученицьку смерть

⁴³⁰ Андрію Боголюбському приписується також ініціатива встановлення празника Покрова Богородиці (1 жовтня) і Спаса (1 серпня). Спірні питання походження цих церковних свят є окремою науковою проблемою (див.: Плюханова М.Б. *Сюжеты и символы Московского царства*. Санкт-Петербург, 1995. С. 52—62, 139—144).

⁴³¹ ПСРА. Т. 9... С. 209.

⁴³² Сміт Е.Д. *Національна ідентичність* / Пер. з англ. П. Тарашука. Київ, 1994. С. 31.

⁴³³ Воронин Н.Н. «Житие» Леонтия Ростовского и византийско-русские отношения второй половины XII в. *Византийский временник*. 1963. Т. XXII. С. 23—46.

⁴³⁴ Як згадував у своєму посланні до печерського чорноризця Полікарпа володимиро-суздальський єпископ Симон, «от того, брате, Печерського манастиря пречистя Богоматере мнози єпископи поставлени быша... Первый — Леонтие, єпископ Ростовський, великий святитель, его же Бог прослави нетлѣнием, и се бысть первый престольникъ, его же невѣрнии

під час повстання місцевих язичників, а третім з черги (після Федора та Іларіона) грецьким ієрархом, поставленим на ростовську кафедру нібито самим візантійським патріархом. Укладачі Житія Леонтія наголошували також на грецькому походженні святителя: «Сь бе блаженни Царя града роженья и воспитанья»⁴³⁵. Ця обставина, на їхню думку, мала імпонувати візантійським ієрархам.

Константинопольський патріархат погодився канонізувати Леонтія, що і відбулося 1194 р. Андрій Боголюбський активно сприяв популяризації його слави. У своїй резиденції в Боголюбові він спорудив посвячену святому невелику церкву, а в одній із горішніх кімнат вежі на сходах князівського палацу було виписано фреску із зображенням князя навколішках перед Богоматір'ю та Леонтія, що стояв позаду неї. Князь Андрій Боголюбський убачав у володінні мощами цього святого один із засобів для зміцнення і вивищення престижу свого князівства. За словами німецького славіста Г. Подскальськи, «хоча на землі Русі ніколи не ступала нога апостола, нині євангельська проповідь досягла і цього далекого її закутного краю. Тому Леонтію слід складати хвалу як вчителю і послідовнику апостолів: Рим славить апостолів Петра і Павла, Візантія — імператора Костянтина, Київ — князя Володимира, а Ростов — рівноапостольного Леонтія»⁴³⁶.

Відмовившись прийняти призначеного київським митрополитом єпископа Лева, Андрій хотів поставити на його місце у Володимирі власного протеже — святителя Федора (Федорця). Вибравши слушну нагоду, він звернувся до константинопольського патріарха з проханням висвятити того на митрополита до Володимира. До наших днів це послання, що містило, очевидно, розгорнуте обґрунтування, необхідне для такого важливого рішення, не збереглося. Натомість маємо до своєї диспозиції лист-відповідь константинопольського патріарха. Йдеться про «Грамоту великого патриарха Луки ко князю Ондрѣю Ростовскому Боголюбскому», що датується 1168 р. Авторитетний знавець і укладач норм канонічного права, визначний церковний полеміст, константинопольський патріарх Лука Хризоверг (1157—1169/1170) у своєму посланні повідомляв про отримання княжої грамоти і схвалював церковне будівництво Андрія й процвітання православної віри у його володіннях. Це підтверджувалося й княжим єпископом, який взяв участь у церковному соборі в Константинополі, де в присутності імператора було заслухано послання Андрія Боголюбського. З-поміж іншого патріарх зазначав: «сказывает же нам писанье твое, иже град Владимир из основания воздвигл еси велик со многом челоуѣк, в ней же церкви многы создал еси, не хоцещи же его быти под правдами епископыи ростовския и суждальския, но обновити е митрополию..... а аже отъяти таковой град (Володимир. — *Авт.*) от правды епископыи ростовския и суждальския и быти ему митрополию, не мощно то

много мучивше» (*Києво-Печерський патерик*. С. 102).

⁴³⁵ *Древнерусские предания*. Москва, 1982. С. 125.

⁴³⁶ Подскальски Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси (988—1237 гг.)*... С. 228—229.

есть.. — едина епископыа была издавна и един епископ во всей земли той, ставим же по временом священным митрополитом всеа Руси»⁴³⁷.

Лука Хризверг підтвердив виключне право київського митрополита Костянтина III і наказав поновити Лева на єпископському престолі у Володимирі. Андрій змушений був прислухатися до слів патріарха, у яких сталевими нотами бринить загроза відлучення за порушення патріаршої волі. Для свого, як видається, виправдання князь звинуватив владика Федора в тому, що той не лише не захотів поставлення од київського митрополита, а й церкви всі у Володимирі замкнув, і ключі церковні забрав. Його почали звинувачувати ще й у насильстві над ченцями і мирянами, яким він, за намовлянням, «голови одрізував і бороди, а другим людям очі випікав і язики вирізував, ще інших розпинав на стіні і мучив немилосердно, намагаючись од усіх одібрати майно, бо ненаситний він був на майно, як пекло на грішників». З цим досьє Андрій відправив 1172 р. нещасного Федора на митрополичий суд до Києва: «митрополить же Костянтинъ обвине его всеми винами . и повелѣ его вести в Песии островъ . и тамо его осѣкоша . и языка оурѣзаша . яко злодѣю еретику . и руку правую отсѣкоша. и очи ему выняша . зане хулу измолви на святую Богородицу»⁴³⁸.

Церковну організацію, що склалася впродовж віків на землях Київської Русі, константинопольський патріархат віддавна розглядав як непорушну цілісність. Послідовними прихильниками єдності руської церкви виступали київські митрополити. Саме через це й не увінчалася успіхом спроба влаштувати у Володимирі-на-Клязьмі автокефальний релігійно-політичний центр, навколо якого могли б об'єднатися північно-східні землі Русі у суверенне державно-політичне утворення з незалежною від київської ієрархії митрополичою кафедрою. Тенденцію до збереження чи посилення влади київського митрополита над усіма єпархіями Русі, можливо, відбиває грецький напис на буллі Костянтина II, який обіймав київську кафедру від 1167 р.: «Константин, Божою милостю митрополит всея Россіи»⁴³⁹. Це нововведення, що з'явилося в титулі київських митрополитів, очевидно, було своєрідною реакцією на прагнення Андрія Боголюбського до організації осібної митрополичої кафедри.

Коли ж володимирський князь усвідомив, що підірвати авторитет Києва як єдиного митрополичого центру Русі засобами дипломатії та інтриг йому не під силу, суперництво стало виходити за береги «холодної війни». Андрій Боголюбський відверто демонстрував свою неприязнь до київського князя Мстислава Ізяславича («бѣ не имѣя любви къ Мъстиславу»). Він не оминув скористатися нагодою, аби через особисту неприязнь до нього, а можливо, і до всіх киян (серед них були ті, що отруїли його батька) зігнати на них свою зачаєну помсту, а водно-

⁴³⁷ *Русская историческая библиотека*. Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 63—66.

⁴³⁸ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 551—552.

⁴³⁹ Янин В.А. *Актовые печати Древней Руси X—XV вв.* Т. 1: Печати X — начала XIII в. Москва, 1970. С. 49.

час і принизити Київ-град. Під приводом воєнної допомоги смоленським та чернігівським князям у їхній боротьбі за київський престол 1169 р. Андрій спорядив свого сина Мстислава у військовий похід на далекий південь. Захоплене ними у березні наступного року місто було нещадно сплюндровано: «грабиша за 2 дни весь град Подолье и Гору . и монастыри . и Софью . и Десятинную Богородицу и не бысть помилования . никому же ни откуду же церквамъ горящимъ . крстьяномъ оубиваемомъ другии вяженымъ . жены ведоми быша въ плѣнъ . разлучаеми ну жею от мужии своихъ . младенци рыдаху зряче материи своихъ . и взяша имѣнья множество . и церкви обнаживша иконами и книгами . и ризами и колоколами . изнесоша . всѣ Смолняне и Суждалци и Черниговци... и бысть в Киѣвѣ на всихъ человекъ стенание и туга . и скорбь не оутѣшима . и слезы непрѣстанныя»⁴⁴⁰.

Андрій Боголюбський, мабуть, був утішений розоренням давньої столиці. Прокреслена його мечем лінія розламу між київським півднем і володимиро-суздальською північчю суттєво поглибилася за володарювання тут під монгольською зверхністю князя Олександра Ярославича (Невського).

Прищепи на монгольському корінні. Монгольська інвазія 1240-х років (про що детально йтиметься далі), хоч і стала важким випробуванням для Русі, все ж не поклала край її існуванню. Монголи були зацікавлені в тому, щоб зберегти основні політичні інститути Київської держави, налагодити чітку і зрозумілу їм систему експлуатації завойованих земель. Міста і села зазнали руйнацій, але не були винищені вщент. Дбаючи про забезпечення своєї армії продовольством і фуражем, монголи лишали незайнятими окремі землеробські райони і пасовища, де тубільне населення («люди татарські») вирощувало для них пшеницю. Їхня релігійна толерантність дала змогу unikнути масових заворушень. Монголи не порушили ту структуру володарювання у Східній Європі, що склалася до їх появи на цих землях.

Утім, внутрішньополітичне життя, хоч і не було остаточно розчавлене, але суттєво обмежене і спотворене. Особливо болісних форм це набуло на землях Залісся — майбутньої Московії. До вимог завойовників швидко призвичаївся князь Ярослав Всеволодович, який 1239 р. став на чолі Володимиро-Суздальської землі. Та тріумф Ярослава був недовгим. Викликаний до двору великого хана Гююка в Каракорум, князь не знайшов тут належної пошани й був отруєний у вересні 1246 р. У ханську ставку терміново викликали його сина Олександра (Невського).

Цей «видатний» в очах російської історіографії «державний діяч»⁴⁴¹, придушивши на початку 1250-х років опір своїх братів — князя володимирського Андрія і князя переяславського Ярослава, став єдиновладним володарем Володимирського князівства. До того ж він намагався ще й позиціонувати себе князем київським, а реально підвладні йому землі Залісся називати Руссю.

⁴⁴⁰ ПСРА. Т. 2... Стб. 545.

⁴⁴¹ Пашуто В.Т. *Олександр Невський і боротьба руського народу за незалежність у XIII столітті*. Київ, 1955. С. 120.

Досі володимиро-суздальські книжники не застосовували щодо них цієї назви. Руссю вони називали землі Середнього Подніпров'я з центром у Києві. Населення північно-східних околиць Київської держави лише наприкінці XIII — у XIV ст. усе послідовніше і вагомніше почало пов'язувати себе з Руссю. Проте Володимиро-Суздальська земля залишала виключне право на таке ототожнення лише за собою⁴⁴². У такий, очевидно, спосіб декларувалась ідея її наступництва Русі Київській.

Олександрю належало зробити нелегкий вибір: або стати колаборантом Орди, де був підступно отруєний його батько, або обрати своїм союзником Захід. Він обрав перший шлях і в 1251 р. поплазував в Орду до Батия, де подружився, а згодом і побратався з його сином, удостоївшись бути зарахованим до прийомних дітей хана.

Цей вчинок Олександра назавжди визначив шляхи подальшого розвитку майбутньої Московії, зрештою, згубно відбившись на її долі. То був доленосний «вибір між двома соціокультурними моделями розвитку: між Сходом і Заходом, між Азією і Європою. При всій умовності такої дихотомії, вона дає загальне уявлення про основну тенденцію змін, що відбуваються, які встигли не лише намітитися, а й отримати додатковий імпульс ззовні. Тепер вони будуть відбуватися у все наростаючому темпі і у всезростаючих масштабах. А через 300 років отримають логічне завершення в крайніх формах деспотичного правління далекого нащадка Олександра — Івана IV»⁴⁴³.

Визнавши себе ординським васалом (рабом) і зобов'язавшись платити щоріку данини в обмін на військову допомогу проти німців і лівонців, Олександр став вірним слугою чужинців. Кардинально інше трактування його вчинку запропонували дещо згодом російська історіографія і російська церква, які, добачивши позитивні сторони в союзі Олександра з Ордою, заклали потужну за своїм емоційним наповненням, відчутну й дотепер традицію прославлення зробленого ним вибору та визнали князя святим⁴⁴⁴.

Визнання цієї ганебної колаборації самовідданим патріотичним вчинком, приречення країни на самоізоляцію, з якої вирости глухі гілки її цивілізаційного розвитку, потребує, за містким висловом Дж. Феннела, «безмежної щедрості серця»⁴⁴⁵. Але такою є незбагненна для європейців сутність культивованого впродовж віків православною церквою Московії «патріотизму» Олександра Невського, а концепція «пасіонарних вибухів» Л. Гумільова надає виправдання,

⁴⁴² Флоря Б.Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII—XV веках. *Славяноведение*. 1993. № 2. С. 64. Суздальські князі почали називатися руськими князями лише від 1270-х років (див.: Шевченко І. Володимиро-Суздальське князівство як суперник та епігон Києва. С. 64).

⁴⁴³ Данилевский И.Н. *Русские земли глазами современников и потомков...* С. 217.

⁴⁴⁴ Гумилев Л.Н. *От Руси к России: очерки этнической истории*. Москва, 1992. С. 127.

⁴⁴⁵ Феннел Дж. *Кризис средневековой Руси. 1200—1304* / вступ. ст. и общ. ред. А.Л. Хорошкевич и А.И. Плигузова. Москва 1989. С. 163. Пор.: Данилевский И.Н. Призрак желательной истории. *Родина: рос. ист. иллюстр. журн.* 2003. № 2. С. 88—90.

сказати б, облагороджує обраний князем шлях, на якому відбулось народження «нової Русі», інакше кажучи — Росії⁴⁴⁶.

Після смерті у листопаді 1263 р. Олександра Невського його малолітній син Данило був посадовлений на княжіння у Москві, яка поволі підбила під свою владу Володимиро-Суздальщину та ласилась на Твер, Новгород і Рязань⁴⁴⁷. У 1317 р. один із онуків Невського — Юрій Данилович Московський — отримав у Орді ярлик на Велике князівство Московське, а інший — Іван Данилович — на Київ, до якого, як і його дід, не навідувався. Володимир-на-Клязьмі опинився під владою московського князя Василя I. Так розпочинався шлях, на якому зростала московська ідентичність та її державність.

Проте перед Москвою відкривався й інший шлях — не менш реальний, на думку сучасного російського історика І. Данилевського, ніж той, яким вона пішла. «Щоправда, — констатує вчений, — про іншу Русь, яка не побажала служити ординським “цесарям”, ми згадувати не любимо. Але вона була. Ми вважаємо за краще називати її Литвою. Вона ж назвала себе офіційно Великим князівством Литовським, Руським, і Жемайтським, а в просторіччі часто називалася просто Руссю — адже в неї входили всі великі “політичні і економічні центри” Київської Русі. Практично вся історія цієї держави — найтяжча боротьба на два фронти: проти Ордену і проти Орди. І що найцікавіше — врешті-решт перемога виявилася на її боці. Мабуть, боротьба за свободу і незалежність не буває марною і безперспективною, навіть якщо, з погляду стороннього спостерігача-циніка, сили явно нерівні і чинити опір ворогові “безнадійно” і “марно”»⁴⁴⁸.

Московське князівство стало територіально-політичним ядром державно-об'єднання, відомого від кінця XV ст. під огреченою назвою «Русія», або «Росія». Цей політонім не є самоназвою Московії. Він був винаходом канцелярії Константинопольського патріархату. Вперше він фіксується у візантійському списку киево-руських єпархій митрополії *Rhosis* (*Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*), складеному у XII ст. Православна Москва пов'язала його зі своєю конфесійною ідентичністю, а в ранні нові часи — і з етнополітичною.

У міру того, як Монгольська імперія розпадалася і Золота Орда слабшала, місцеві політичні спільноти на сході Європи виборсувалися з-під монгольської зверхності і набували більше сил. Близько 1304 р. Москва збільшила свою територію майже втричі, приєднавши райони Переяславля, Коломни і Можайська. Все, що було необхідно для виникнення сильної централізованої держави, — це поглинути більшість інших князівств Суздальської землі і захопити територію Володимира, найбільшого князівства, а з ним і великокнязівський титул. Зре-

⁴⁴⁶ Гумилев Л.Н. *От Руси к России: очерки этнической истории...* С. 136.

⁴⁴⁷ Про цю політику московського князя Данила Олександровича див.: Кучкин В.А. *Первый московский князь Даниил Александрович. Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г.: Рюриковичи и Российская государственность.* Москва, 2008. С. 294—318.

⁴⁴⁸ Данилевский И.Н. *Русские земли глазами современников и потомков...* С. 219.

штою, Москва домоглася свого верховенства. До 1371 р. Дмитро Донський змусив татар і місцевих князів у Суздальській землі визнати його «великим князем московським і володимирським». Інакше кажучи, «велике князівство» стало його вотчиною, тобто невідчужуваним володінням нащадків Данила Московського⁴⁴⁹. Після присвоєння 1364 р. московськими князями спадкового титулу князів володимирських під їхнім контролем опинилась і митрополита кафедра «всєя Руси», перенесена київським митрополитом Максимом на початку XIV ст. до Володимира.

Вміщене у літописах свідчення про те, що Максим покинув Київ, «не терпя татарського насилья», й «весь Киевъ разбежался»⁴⁵⁰, було свідомою спробою перебільшити розміри й інтенсивність татарського спустошення Київщини. Почалися ці перебільшення, зауважував М. Грушевський, давно, «ще з XIII віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Києва до Володимира, а потім до Москви. Київ втратив свою вартість для ієрархії з упадком влади, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і митрополити слідували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним витворюючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленню церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення старого, київського осередка, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татарською зверхністю і т. д. На сім потім вирости нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, прийнятою історичною російською наукою»⁴⁵¹.

Московське монархічне царство, що від кінця XV ст. грізно розправило свої зловісні крила на сході Європи, розглядало Київ як гніздо царської родини, її спадкову власність (отчину)⁴⁵². Претензії на правонаступництво на спадщину Київської Русі, на історичних землях якої насправді формувалась українська ідентичність, потребували відповідного обґрунтування. Ось чому «життєво важливим завданням для московських книжників, — зауважував свого часу російський історик О. Пресняков, — було теоретично осмислити й історично виправдати зростання Московської держави і висвітлити ті широкі домагання, з якими вона вступила в часи володарювання Івана Третього (1462—1505). Прагнення московських “збирачів землі руської” створити об’єднану національну державу “всєя

⁴⁴⁹ Феннел Дж. *Кризис средневековой Руси. 1200—1304...* С. 210.

⁴⁵⁰ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 485.

⁴⁵¹ Грушевський М. «Малороссийские пѣсни» Максимовича і століття української наукової праці. *Україна*. 1927. Кн. 6. С. 8—9.

⁴⁵² Гібридна війна за Київ була розв’язана московитами ще за Івана III. За його намовою війська кримського хана Менглі-Гірея у вересні 1482 р. вчинили розбійницький напад на давню столицю Русі. Вони жорстоко сплюндрували місто, пограбували його знамениті церкви та монастирі, вилучивши з них чимало християнських реліквій. Замовник цієї розправи міг потішити своє самолюбство, цинічно вписавши московську правлячу династію (рід) до давнього Пом’яника Печерського монастиря у Києві, відновленого ченцями між 1483—1526 рр.

Русі” в теорії книжників виправдувалося їх династичними, вотчинними правами на всю спадщину роду Рюриковичів. І московський великий князь поставився прямим спадкоємцем київського, пред’являючи на Київську Русь свої історичні права»⁴⁵³. Ці ідеали й цілі залишалися незмінними впродовж наступних століть⁴⁵⁴. Бастардизація культурно-історичної спадщини Київської Русі надавала їм виправдання, а московській ідентичності — цивілізаційної респектабельності, яка маскувала колоніальну природу Російської держави. Вона затемнила і спотворила справжню історію народів Східної Європи.

⁴⁵³ Пресняков А.Е. *Княжое право в древней Руси...* С. 471—472.

⁴⁵⁴ Ричка В.М. *Війна пам’ятей. Змагання за спадщину Київської Русі*. Київ, 2021.

МОНГОЛЬСЬКИЙ
ПЕРЕЛАМ.
ПЕРЕХІД
НАДЧОРНОМОР'Я
ПІД ВЛАДУ
ОСМАНІВ

РОЗДІЛ 15

Цивілізаційний ландшафт
південно-степової України
у домонгольську добу

•

РОЗДІЛ 16

Імперські амбіції монголів

•

РОЗДІЛ 17

Територіально-адміністративний
устрій улусу Джучі

•

РОЗДІЛ 18

Монгольські практики
адміністрування господарської сфери

•

РОЗДІЛ 19

Генуезька колонія Кафа
під верховенством монголів

•

РОЗДІЛ 20

Підкорення Надчорномор'я
Османами

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЛАНДШАФТ ПІВДЕННО-СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ У ДОМОНГОЛЬСЬКУ ДОБУ

Північне Причорномор'я на початках середньовічної доби. З переходом до нової історичної епохи сформований у зоні українського південно-східного прикордоння цивілізаційний простір, збагачений імплантованими в місцеве середовище з античних центрів соціально-економічними, культурно-духовними та державотворчими моделями, що накладались на досвід структурування суспільств кочового світу, зазнав помітних трансформацій. Загалом раннє середньовіччя, надавши прискорення найрізноманітнішим цивілізаційним потокам і зрушивши з місць попередньої осілості величезні людські колективи з різними рівнями суспільно-соціальної організації та формами господарської діяльності, істотно переформатувало суспільний мікроклімат і територіально-політичний ландшафт південно-степової смуги, позначившись помітними змінами у практиках взаємодії середземноморської землеробсько-торговельної, степової скотарської та слов'янської землеробської цивілізацій. Насамперед ці зміни почали проявлятися по лінії кордону між середземноморськими та степовими спільнотами.

Усталений на попередньому етапі та загалом стабільний формат співіснування спільнот кочових скотарів і греко-римських анклавів на узбережжі Чорного моря було порушено двома чинниками. Першим з них на початку III ст. стала серія нашесть германських племен з Північної Європи, що спричинило знищення багатьох населених пунктів і відповідно послаблення торговельних зв'язків Степу з цивілізованими країнами Середземномор'я. Роль Північного Причорномор'я як зустрічного пункту євразійських і середземноморських цивілізаційних потоків помітно зменшилась. Разом із занепадом торгівлі, що до певної міри компенсувала економічну нестабільність кочового скотарства і приносила степовим політичним елітам

можливість збагачення, Північне Причорномор'я втратило сприятливі умови, необхідні для утворення степових держав. Відтоді творці степових імперій змушені були шукати для вдоволення своїх амбіцій місця на кордоні Римської імперії, зокрема у Середньо-Дунайській низині.

Другий чинник безпосередньо пов'язаний із політичною нестабільністю у Євразійському степу, спричиненою розпадом степової імперії гунів (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) та політичною кризою в Китаї у III—VI ст. У результаті нові осередки степової державності, які продовжували виникати на китайських північних кордонах, були не в змозі ані набігами, ані даниною забезпечити себе ресурсами, щоб якось стабілізувати ситуацію, тому кожний такий новий степовий гегемон змушував свого попередника рятуватись від загрози винищення міграцією на захід. Там зручними для них виявилися перська Центральна Азія, Північний Кавказ, звідки відкривався доступ до тієї ж Персії та східних провінцій Візантії, а далі — Подунав'я. У цих районах утворювалися центри степових імперій, заснованих втікачами з Монголії. Натомість степи Північного Причорномор'я, попри свої привабливі для кочового скотарства умови, через природний морський бар'єр перетворилися на кілька століть на глухий закуток Євразії, який швидко проминали великі кочові колективи у пошуках кращого плацдарму для посилення своєї могутності.

Циклічно-монотонний коловорот часу, що задавався сезонними кочуваннями скотарів, переривався лише на короткий період чергової навали степовиків. Навали неодмінно накочувалися зі Сходу і приносили з собою лише зміну правителів, нові панівні племена, їхню говірку, але не міняли ані засад господарювання, ані складу населення. Греко-римський світ уцілів лише на Південному узбережжі Криму. Тамтешні володіння стали далекою периферією Візантії і зберігали для неї хіба що значення спостережного пункту за глибинами Євразії. Водночас лісостепова зона все ще залишалась поза історичним буттям. Тамтешні зміни простежуються лише за археологічними пам'ятками. Лісостеп потрапить у світло писемних джерел лише під кінець цього періоду, однак цей його вступ в активне історичне життя ледь не відразу відкриє перед Південно-Східною Європою потужну цивілізаційну перспективу, що однозначно не залишить поза увагою її степовий фронтір.

Утворення Русі зі столицею у Києві стало ще одним важливим чинником істотної кореляції політичної ситуації у Північному Причорномор'ї. На відміну від ланцюжка візантійських володінь на узбережжі, які через віддаленість від метрополії були лише посередниками у відносинах з імперією, до того ж неприступними і небезпечними провідниками візантійської політики у Степу, Русь стала великим осілим сусідом безпосередньо на степовому кордоні. З таким сусідом стосунки були тіснішими, хоч і не обов'язково приязними. Більше того, Русь становила значне зовнішнє джерело ресурсів для степовиків, і його експлуатація усіма можливими способами (торгівля, грабунок, послуги найманства) приносила достатні вигоди для стабілізації та політичної консолідації кочових суспільств у

цьому степовому куті. Тому попри декілька хвиль міграцій, які Український степ пережив від моменту постання Русі, лише печеніги і половці опанували ним і визначили два періоди в історії півдня на тривалому трьохсотлітньому відрізку часу.

Для Візантії ця нова воєнно-політична сила, яка з'являлася під стінами Константинополя, створювала нове джерело неспокою. Водночас це додавало маневровості візантійській політиці для маніпуляцій балансом сил, а отже, забезпечувало надійніший контроль за ситуацією на її північних кордонах.

Що стосується Русі, то її головні торговельні та культурні інтереси були прив'язані до далекої Візантії. Сусідній же Степ змушував так чи інакше рахуватися зі своєю воєнною силою.

Північноєвропейська інтервенція та її наслідки. Міграція германських племен з європейської півночі на південь становила важливу ланку у так званому Великому переселенні народів, помітний слід в якій залишили, зокрема, готи. На початку III ст. вони переселились на північні береги Дунаю і почали здійснювати набіги на римські міста. У середині століття якась їх частина на чолі з Філімером захопила Скіфію на схід від Дністра, підкоривши також кочових аланів (*spali*)¹.

Готи були справжніми вояками. На відміну від кочових скотарів, вони вміли плавати по річках і штурмувати фортеці. Проте для їхніх вождів винятковий інтерес становили багатства римського світу. Як наслідок, їхнє нашествя скінчилося взяттям та знищенням найстаріших вогнищ середземноморської цивілізації на півночі Чорного моря — Ольвії й Тіри. Перша зникла назавжди, а в другій міське життя відродиться лише через тисячоліття. Було знищено також Неаполь Скіфський — столицю останнього Скіфського царства та перше місто кочовиків, відоме у Східній Європі. Від готів постраждали також Херсонес, Боспор і головний ринок для торгівлі з кочовиками — Тана.

У Боспорі місцева царська династія Тиберіїв-Юліїв (правила у 71—262 рр.), яка мала досвід контактів з варварським світом, утримала місто, поступившись варварам дозволом торгувати². Утім, готи також виявили інтерес до боспорського флоту для організації нападів на візантійські володіння. У 252 і 256 рр. вони на боспорських кораблях спустошили східні береги Чорного моря і навіть захопили й пограбували Трапезунд. У 257—258 та 262 рр. готи переправлялися через Дарданелли у Малу Азію, де сплюндрували багаті міста поблизу Мармурового моря: Нікомедію, Нікею, Апамею, Прусу. У 264 р. проникли у Каппадокію, що в центральній частині Малої Азії³, 268—269 рр. флотилія кораблів, яку спорудили готи, герули, певки та інші «варвари» в гирлі Дністра, прорвалася через протоки Босфор і Дарданелли в Егейське море. Нападники брали в облогу Салоніки, захо-

¹ Йордан. *О происхождении и деяниях гетов*. «*Getica*». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 1997. С. 66.

² Про «правильно організовані торговельні зносини» Боспора з готами повідомляє грецький історик V ст. Зосима (див.: *Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов*. Алматы, 2005. С. 487).

³ *Великая Степь в античных и византийских источниках...* С. 488.

пили багатий Ефес і знищили в його околиці одне з чудес світу — храм Артеміди⁴. Крім грабунку, вони також забирали у неволю людей, щоб дістати за них викуп.

Останній набіг готів відбувся 275 р., проте край цьому був покладений через пропаганду християнства. За легендою, готів навернув у віру в Христа Ульфїла, онука якого готи захопили в полон у Каппадокії. Він же став першим єпископом Готської єпархії, що розташовувалась на Кримському півострові. На Боспорі існувала Боспорська єпархія, і її уже на першому Вселенському соборі у Нікеї 325 р. представляв єпископ Кадр. Херсонеський єпископ Єферій брав участь у другому Вселенському соборі 381 р. у Константинополі. Тоді ж Візантія провела укріплення Херсонеса, зробивши його головним форпостом на порозі Євразійського степу. На додачу готам було надано статус федератів, що передбачало несення служби в обмін на дозвіл оселитися у передгір'ях Кримських гір і звільнення від податків.

Загалом готське панування виявилось нетривалим. У 350-х роках племена гунів, очевидно, тюркомовних нащадків сюнну, які перекочували до Центральної Азії, рушили далі на захід під тиском імперії жу-жань, що запанувала у Монголії. Близько 370 р. під проводом вождя Баламіра гуни переправилися через Волгу, підкорили аланів, а 375 р. десь на правобережжі Дніпра завоювали державу, створену остроготами, одним з готських племен. Її володар Германаріх був поранений і покінчив життя самогубством. Його ж син Вітімїр, який спробував чинити спротив, загинув у жорстокій битві⁵. Кінець кінцем остроготи швидко підкорилися гунам. Інше готське плем'я — візиготи — знайшло притулок від них у володіннях Римської імперії за Дунаєм, але незабаром приєдналось до інших германців у їхніх нападах на Західну Римську імперію. Разом з аланами, частина яких відколотась від гунів і також кинулась на римські володіння, ці готи залишили по собі пам'ять у назві іспанської області Каталонія (колишня Гото-Аланія).

Гунська імперія та Хозарський каганат. Витіснивши готів, гуни й самі не затримались у степах Північного Причорномор'я. Зупинивши свій вибір на Паннонії, вони підкорили місцеве германське плем'я гепідів і почали нападати на римські прикордонні міста. Уже перший їх відомий вождь Баламір примусив римлян платити йому щорічну данину в обмін на утримання від набігів. Однак відсутність консолідації в Гунській імперії, що розкинулася від Дунаю до Волги, якийсь час рятувала римлян від організованої навали⁶.

Гунам підкорялися і племена кочових скотарів, і германці, і місцеве протослов'янське населення Подунав'я. Гунський ватажок Аттіла мав військовий і державний досвід, накопичений гунами за кількасотлітню історію. Основу його війська становило типове ополчення кочовиків. Воно воювало, обстрілюючи ворога з луків на відстані. У разі зосередження великих сил це робило його непереможе-

⁴ Йордан. *О происхождении и деяниях гетов...* С. 82; Аммиан Марцеллин. *Римская история (Res Gestae)*. Санкт-Петербург, 2000. С. 432.

⁵ *Великая Степь в античных и византийских источниках...* С. 1216.

⁶ Там само. С. 466, 471, 474.

ним у відкритому полі⁷. Водночас військо Аттіли, завдяки залученню на службу римських офіцерів та інженерів, вміло споруджати мости через ріки, будувати і використовувати споруди для штурму фортифікацій і кидавки. Підневільне місцеве населення переправляло його вояків у човнах-довбанках і на плотах. Крім того, значну силу в Аттіловому війську становило ополчення підкорених племен германців, передусім гепідів.

В оточенні Аттіли та вищих достойників його імперії перебували бюрократи грецького, римського і германського походження. Аттіла зумів примусити Візантію піти на мир з умовами виплати щорічної данини у 2100 літри золота⁸ й територіальними поступками на південь від Дунаю. Завоювання багатих римських провінцій збільшило значення для нього подунайських володінь. Аттіла мав амбіції завоювати ще й Персію, перейшовши Кавказ, і візантіїці намагались схилити до цього гунського імператора⁹.

Однак Аттіла так і не повернувся до цієї ідеї, а все своє правління присвятив війні в Європі. 450 р., скориставшись скандалом у римській імператорській родині, він висунув вимогу свого одруження з Гонорією, сестрою імператора Валентиніана III, і одержання в посагу половини імперії. Війна, що запалала внаслідок зарозумілих вимог гунського вождя, принесла страшні спустошення на півночі Італії й у Галлії. Битва на Каталаунських полях 451 р., де гуни та їхні германські союзники-підлегли зустрілися з військами Західної Римської імперії, візиготами й аланами, змусила Аттілу відступити. Він, щоправда, повернувся до Галлії через два роки, але його нагла смерть наприкінці 453 р. поклала край і його планам, і його імперії. Підневільні остроготи, гепіди та інші германці негайно повстали і подолали гунське військо під проводом Еллака, старшого сина Аттіли. Інші його сини змогли якийсь час утриматись лише на окраїні батьківської імперії. Зокрема, у степах Північного Причорномор'я утвердився Денгізіх. Проте його спроба перейти Дунай і закріпитись на візантійському боці скінчилась для нього поразкою і смертю. За відсутності єдиного лідера було підірване й панування гунів на усьому просторі до Волги. Саме їх ім'я ще зберігалось на Північному Кавказі, але у степах уже з'явилися інші племена.

На жаль, скільки-небудь докладних даних про державність раннього середньовіччя в українському степовому паксі обмаль. Можливо, чи не найзнанішим щодо цього і цитованим століттями став твір *Res Gestae* («Діяння», або «Римська історія») римського офіцера та історика Амміана Марцелліна (бл. 330 — бл. 400), на якого кочовий спосіб життя гунів та аланів справив сильне враження. Однак його узагальнення щодо суспільного устрою гунів потребують кореляції, наприклад, у частині тверджень, що вони не знають суворой царської влади і задовольняються тимчасовою зверхністю когось зі своїх старійшин, що вони не обізнані із законом тощо. Утім, замітки про побут чи воєнні справи, схоже, були

⁷ Див. визнання Зосими щодо ефективності цієї тактики: Там само. С. 491.

⁸ Там само. С. 468.

⁹ Там само. С. 474—475.

результатом живих спостережень, і на них можна покладатись. Вони змальовують стандартні риси кочового побуту: рухливість і войовничість. І знову ж таки узагальнення Амміана Марцелліна створюють безпідставне враження про відсутність організації в кочовому побуті.

У ширшій часовій перспективі гунська епоха не була лише часом монотонних циклів завоювань і постійного кровопролиття. Від неї ведуть відлік два історичні явища, які на тривалий час визначили економічний і політичний розвиток України. Перше стосується міжнародної торгівлі. Попри надзвичайну мінливість і заплутаність політичної ситуації у Північному Причорномор'ї гунського періоду, саме у цей час з'являються свідчення проникнення сюди купців із Центральної Азії, які вже тривалий час контролювали центральноєвразійську торгівлю. Готський історик Йордан, зокрема, зауважив трьох учасників трансконтинентальної євразійської торгівлі, а саме візантійський Херсонес із його ринком і купецтвом, міжнародних купців і нарешті кочовиків, землями яких пролягали трансконтинентальні торговельні маршрути¹⁰.

Розвій континентальної торгівлі, взаємна вигода від якої давала стимул до партнерства для кочових еліт і міжнародних купецьких компаній і кланів, справив значний вплив на степові спільноти. Покровительство кочовиків гарантувало купцям безпеку на зручних, але небезпечних степових шляхах. Купці своєю чергою надавали амбітним степовим ватажкам фінансові та інтелектуальні ресурси, необхідні для побудови степових імперій. Кооперація степових і купецьких еліт робила їх важливим носієм державних ідей і практик. Тому вони відіграють суттєву роль у становленні державності серед слов'ян.

Іншим явищем гунської епохи, що мало довготривалі структурні наслідки, був розвиток інституту тренуваних воєнних рабів. Воєнне рабство було невід'ємною складовою степових спільнот. Підкорені силою степової імперії племена витіснялися завойовниками на окраїни, де служили прикордонною охороною, власне, живим щитом від сусідів. Достатньо пригадати, що за однією з груп таких невольників на службі аварів закріпилась назва «склавіни»¹¹. Отже, Північне Причорномор'я набуде сумної репутації невольничого берега і створить довготривалу торговельну спеціалізацію для цього регіону.

Хозарський каганат, час постання якого припадає на 620—630-ті роки, є першою степовою державою, про яку збереглися досить докладні відомості, зокрема в арабських географів, у вірменських хроніках, листі хозарського кагана Йосифа до омейядського сановника Хасдая Ібн-Шапрута. Хозарська держава виникла внаслідок розпаду першого Тюркського каганату (він постав 552 р. і блискавично опанував простір між Жовтим і Чорним морями, зокрема 578 р. тюрки захопи-

¹⁰ Йордан. *О происхождении и деяниях гетов...* С. 68—69.

¹¹ Див.: Pritsak O. *The Slavs and Avars. Gli Sclavi Occidentali e Meridionali nell'alto Medioevo* [Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, XXX, 15-21 aprile 1982]. Т. I. Spoleto, 1983. Р. 353-435; в українському перекладі: Прицак О. *Слов'яни та авари. Походження Русі*. Київ, 2003. Т. II. С. 773—811.

ли Керч). Однією з перших історичних дій нового державного утворення стала війна з Великою Булгарією у 660-х роках, яка закінчилась витісненням частини болгар на чолі з Аспарухом за Дунай. Про ці події повідомляв один з останніх хозарських правителів (каган-бег) Йосип у своєму листі до кордовського достойника Хасдая Ібн-Шапрута у X ст.¹²

Історія Хозарського каганату поділяється на два періоди, що позначені виразними особливостями як в його політичній будові, так і економічній діяльності. Перший період до кінця VIII ст. був пов'язаний із війнами на Кавказі з Арабським халіфатом. Другий відзначився відносним миром, прийняттям панівною верхівкою каганату іудаїзму, переїздами в державному устрої, піднесенням міжнародної торгівлі, передусім з тим же Арабським халіфатом.

Повних даних про племінний склад держави не збереглося. Напевно, до неї увійшли як тюркські, так і монгольські племена. До останніх належали савіри. Наймогутнішим племенем каганату вважалися кабари. Про ієрархічну структуру Хозарської імперії можна судити на підставі інформації про те, що каган панував над 25 підлеглими племенами і від кожного з цих племен мав дружину-заручницю в своєму гаремі.

Титулування правителів держави каганами однозначно вказувало на їхню належність до династії тюркських каганів А-ши-на (у китайській транскрипції)¹³. Обряд інтронізації хозарського кагана теж був ідентичний тому, який практикувався у Тюркському каганаті. Обраного обертали, піднявши на повстях, а потім здійснювали ритуальне удушення, аби майбутній каган сказав у запамороченні, скільки років він залишатиметься при владі¹⁴.

Хозари опанували територію між Дніпром і Волгою. Початково центром своєї держави вони обрали Північний Кавказ. Вони здійснювали грабіжницькі походи на Закавказзя, яке тоді опинилося під владою Омейядського халіфату. Водночас хозари були зацікавлені у торгівлі із Закавказзям через Дербент. Тому на їхній території постало кілька міст, зокрема і перша відома столиця — Семендер, що локалізувалася територією сучасного Дагестану. Місто знаходилось за степовою традицією на головному торговельному шляху держави. Таким був шлях, що пролягав із степів Східної Європи до Закавказзя через Дербентський прохід, що в хозарські часи називався тюркською Деміркапу («Залізні ворота») або арабською Баб-ал-Абваб («ворота над воротами»). Він і до хозар уже був принадою для гунів, савірів і утургурів як основний підхід до Персії з боку степу.

¹² Коковцов П.К. *Еврейско-хозарская переписка в X веке*. Ленинград, 1932. С. 91—92.

¹³ Це підтверджував і анонімний персомовний твір «Худуд-аль-алам»: «Тархан Каган і є одним із нащадків Анса» (див.: *Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography (372 A.H. — 982 A.D.)* / transl. by V. Minorsky. London, 1937. P. 162). Про свою належність до каганського роду стверджував і цар Йосип: «я, Йосип, син царя Аарона, цар син царя, син з царських синів. Чужинець не може сидіти на престолі моїх предків, але тільки син сідає на престол свого батька. Такий наш звичай і звичай наших предків з того самого дня, відколи вони знаходяться на (цій) землі» (див.: Коковцов П.К. *Еврейско-хозарская переписка в X веке...* С. 97).

¹⁴ Dunlop D.M. *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954. P. 97.

Отже, хозари на Північному Кавказі зайняли уже політично організовану територію і випробувану опорну базу для торгівлі з Персією. Однак вони, на відміну від попередників, нашоївхнулися за Кавказом не на Персію, яка користувалася горами як укриттям, перегородивши у другій половині VI ст. стінами Дербентський прохід, — 640 р. до Закавказзя дійшли араби, які з ревністю неохитів нової ісламської віри мали амбіції поширити своє панування на весь світ. Саме араби організували перший набіг на хозар уже 642 р., дійшовши до міста Баланджара. Арабсько-хозарське протистояння набуло активної фази, починаючи з 661 р. Війна між хозарами та арабами була масштабною і запеклою. Іноді хозарам вдавалося укладати мир з арабськими правителями і за степовим звичаєм скріплювати його шлюбними угодами. Та невдовзі конфлікт поновлювався. У результаті хозари, уникаючи арабських пляндрувань, змушені були перенести свою столицю з Семендера в гирло Волги. У 737 р. Марван ібн Мугаммад (майбутній халіф Марван II з династії Омейядів) здійснив найуспішнішу арабську експедицію. Йому вдалося під приводом укладення мирної угоди прорватися до нової столиці супротивника, а далі наздогнати й розбити хозарське військо у країні буртасів. Араби повернулися назад, обтяжені здобиччю, і вивели 20 тис. склавів, яких вони оселили на кавказькому пограниччі. Мир у стосунках між двома імперіями запанував після великого походу до Закавказзя 798—799 рр.

Зовсім інакше розвивалися стосунки Хозарського каганату з Візантійською імперією. Власне, з останньою в хозар не було спільного кордону, проте були спільні вороги. Ще у 627—628 рр. хозари виступили союзниками візантійців у війні з персами. Однак платою за таку воєнну підтримку стало те, що на середину VII ст. хозарам належали усі візантійські володіння на північних берегах Чорного моря, за винятком Херсонеса. Незважаючи на це, правителі двох імперій підтримували союзні і навіть дружні стосунки. Хозари, зокрема, здійснили напад на Закавказзя у 717—718 рр. під час спроби арабів захопити Константинополь. На початку VIII ст. у візантійському Херсонесі знаходився хозарський намісник тудун, котрий, судячи зі степової традиції, мусив мати судово-фіскальні повноваження стосовно хозарських підданців у місті. Поодинокі випадки конфліктів відомі у зв'язку з авантюрними діями Юстиніана II під час його перебування в 695—710 рр. у Криму.

Хозари зуміли скористатися цими сприятливими умовами. По-перше, вони організували розгалужену податкову службу, за допомогою якої регулярно і планомірно експлуатували підвладні території. Хозари збирали не випадкову данину, а податки, розверстані по рівномірних податкових одиницях. Арабський посол у Волзьку Булгарію Ібн-Фадлан 921—922 рр. занотував: «На володарі саклабів лежить данина, яку він платить володареві хозар; від кожного будинку в його державі — шкіру соболя»¹⁵. Це перше свідчення про запровадження у Східній Європі розверстаного оподаткування, по суті — цілком інноваційної податкової системи. Така система передбачала наявність спеціального податко-

¹⁵ Ковалевский А.П. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* Харьков, 1956. С. 140—141.

вого апарату, який займався збиранням, обрахунками та обліком. Пам'ять про розверстані хозарські податки хутром «по белє и вєверице с дыма» збереглась у давньоруській «Повісті временних літ». Але київські князі не змогли перейняти хозарську систему: до цієї практики на Русі вдалися вже за монголів.

По-друге, хозари налагодили збирання мита. Вони також формалізували цю практику, запровадивши фіксовану десятивідсоткову митну ставку. Мито збирали як з володарів саклабів, так і з варягів-русів, які провозили Волгою свої товари у землі Арабського халіфату. Так, автор «Худуд аль-Алам» стверджував, що усе багатство і добробут хозарської династії походило від збирання морських мит¹⁶. Отже, попри відсутність прямих описів державного податкового апарату в Хозарії, добре простежуються наслідки його роботи. Не лише воєнною силою кочовиків, а й талантом і стараннями хозарських бюрократів Східна Європа стала потужним джерелом багатства.

Хозарська столиця Атиль у типовий для степовиків спосіб суміщала функції ставки володаря і центру торгівлі. Місто було поділене Волгою. У західній частині знаходилися палаци кагана, його дружини, військо, у східній — ринки і купецько-ремісничі квартали. Судячи з повідомлення «Худуд аль-Алам», тут існувало кілька етнорелігійних громад, кожною з яких управляв спеціальний хозарський губернатор.

Активна політика та комерція хозар на Близькому Сході, поза сумнівом, відкрила їм доступ до тамтешніх державних практик і слугувала стимулом для нововведень, які були запроваджені в Хозарській імперії. Ці нововведення торкнулися навіть основи степової державності — війська. Хозари у IX ст. заводять десяти- чи дванадцятитисячне військо («арсійю»), набране з мусульман з Хорезма, яке стає гвардією кагана. Водночас ополчення кочовиків поступилося місцем професійним військовим одиницям, які виставлялися багатими хозарськими підданцями в рахунок податку відповідно до розмірів своїх статків¹⁷.

Прийняття каганською династією та її оточенням іудаїзму в середині IX ст. було беззаперечним свідченням проникнення в Хозарію ідей цивілізованого світу. Звичайно, в обранні цієї релігії простежувався і вигідний політичний аспект — іудаїзм не мав свого духовного глави, вищість якого потрібно було визнавати каганові. Іудаїзм, однак, був прийнятий лише хозарською верхівкою і, найімовірніше, не став основою ідеологічної консолідації Хозарії. Більшість суспільства продовжувала триматися різноманітних вірувань: степового тенгрианства, шаманізму. Власне, у байдужості (не обов'язково толерантності, як часто це сприймається) панівної верхівки до релігії підданців виявилася типова риса саме степових імперій, які будувались й утримувались винятково воєнною силою. Прийняття іудаїзму не вплинуло й на типовий для степових верховників ритм життя: вони виїжджали на об'їзд території або у власні кочовища від квітня

¹⁶ Hudud al-'Ālam. *The Regions of the World...* P. 163.

¹⁷ Хвольсон Д. *Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар ибн Даства*. Санкт-Петербург, 1869. С. 15—18.

до листопада, а на зиму повертались до столиці¹⁸. Характерно, що, звернувшись до іудаїзму, кагани обмежились ритуальними функціями. До того ж особа кагана вважалася священною, у його присутності заборонялося пролиття крові. Загалом же це був помітний крок уперед від степових традицій вождівства.

Багатство Хозарії приваблювало інших кочовиків. На початку IX ст. витіснені огузами на Дон печеніги почали турбувати Хозарський каганат своїми набігами. Аби прикрити свої центральні землі, 833 р. хозари за допомогою візантійців збудували фортецю Саркел. Надалі східні кордони Хозарії стали об'єктом нападів огузів. Однак головна небезпека прийшла з боку русів, які становили панівну військовою силу тодішньої Східної Європи. 965 р. руський князь Святослав разом з огузами відібрав у Хозарії її північні володіння. 1016 р. Візантія позбавила Хозарію її надбань у Криму та на Кубані. На 1030 р. Хозарія остаточно зникла з політичної арени.

Кочовий світ в умовах посилення візантійсько-руських позицій у Примор'ї.

Від нашестя варварських племен з Північної Європи знайшли сили оправитися лише ті греко-римські міста, які знаходились на Кримському півострові: Пантікапей і Херсонес. Поза сумнівом, основним чинником їхньої живучості виступало зацікавлення Візантійської імперії в тому, щоб мати власні опорні пункти у степах Надчорномор'я. Саме там знаходились тили кочових орд, які з навалою гунів 374 р. відновили своє панування на цих теренах, звідки здійснювали набіги на Закавказзя чи за Дунай. Ці міста стали для Візантії головними базами для спостереження та політичних інтриг в Євразійському степу.

За правління імператора Юстиніана I Боспор і залежні від нього міста, позбувшись військово-політичного протекторату гунів¹⁹, перейшли в повне підпорядкування Візантії²⁰. Представником імператора на території Боспору був коміт (пізніше — комерціарій, тобто чиновник, який мав здійснювати контроль над збиранням податків з експортно-імпоротної торгівлі), а за правління Юстиніана II (565—578) він почав носити вищий титул — дукс.

Залежність Боспорського царства від Візантійської імперії майже одразу відчували на собі прості жителі регіону, зокрема через запровадження морського натурального податку, який передбачав постачання кораблів, предметів оснастки і морського спорядження²¹. Це пояснювалось тим, що основу економіки Боспору становили мореплавання і кораблебудування, що залежали як від природних географічних і кліматичних умов, так і від попиту візантійців на дану продукцію. Натомість боспоряни, разом з херсонеситами і жителями Лазіки, на відміну від решти населення імперії, звільнялись від сплати основного поземельного податку.

Економічне життя Боспорського царства значною мірою зумовлювалось його геостратегічним положенням між варварськими степовими племенами і Візантійською імперією. Так, кочові племена продавали на Боспорі хутро, яке вже

¹⁸ Коковцов П.К. *Еврейско-хозарская переписка в X веке...* С. 102.

¹⁹ *Великая Степь в античных и византийских источниках...* С. 503.

²⁰ Там само. С. 650.

²¹ Кулаковский Ю. *Прошлое Тавриды*. Киев, 2002. С. 139.

звідти доправлялось до Константинополя²². Тож транзитна торгівля була однією з головних статей доходів боспорян. У містах Боспору активно розвивалось виробництво різноманітних ремесел, орієнтоване на задоволення потреб сусідів-кочовиків. Існував попит на прикраси поліхромного стилю зі вставками з кольорового каміння і скла. Такі вироби активно використовувались як на території самого Боспору, так і по всій степовій зоні Східної Європи. Сільське господарство найефективніше розвивалось у цей період у районі кримського Приазов'я.

Протягом VII—IX ст., під час хозарського панування в надчорноморському регіоні, Херсонес, вже відомий на той час як Херсон, відігравав значну роль у стосунках каганату з імперією. Візантійські імператори ставились до міста з певною долею дбайливості, адже усвідомлювали його економічну і політичну вагу, а водночас змушені були підтримувати нормальні відносини з хозарами. Першим свідченням на користь утвердження Візантії на півночі Чорного моря стало інтенсивне військове будівництво у V—VI ст.²³, що припало на період драматичних зусиль Константинополя позбутися сусідства гунів і гунських орд, які утворилися по розпаді імперії Аттіли 454 р. За цих обставин роль головного укріпленого пункту відводилася саме Херсону. Місто найближче знаходилося до візантійської столиці і мало порівняно добре сполучення через море. До того ж воно від IV ст. було центром християнської єпархії. Розташований, за висловом Прокопія Кесарійського, «у найвіддаленішому пункті ромейського світу», Херсон став місцем для політичних засланих, серед яких в анналах збереглися імена імператорів Юстиніана II (695), Никифора та Христофора (775), а також папи Мартіна I (655). Як головний форпост візантійської дипломатії в Євразійському степу Херсон приймав імперських посланців (василіків або апокрисаріїв) з подарунками²⁴. Звідси вони висилали до степовиків вимогу про надання заручників та охоронців. Заручники утримувались у місті до завершення дипломатичної місії.

Відомості про адміністративний статус міста у Візантійській імперії надходять з 833 р., коли Херсон став центром візантійської провінції з офіційною назвою фема Кліматів (букв. округа на гірських схилах). На її чолі стояв стратиг. Він виступав носієм вищої державної влади і виконував військово-політичні та фіскальні функції. Судячи з його титулу, цей представник центрального уряду був передусім військовокомандувачем. У «Повісті временних літ» цього урядника згадано як котопана (предводителя). Зокрема, саме на нього було покладено виконання урядового завдання отруїти тмутороканського князя Ростислава Володимировича, який для візантійців став небезпечним²⁵.

За даними свинцевих печаток, знайдених у Криму, стратиги Херсона відповідно до своєї компетенції могли мати високий ранг у придворній ієрархії —

²² Йордан. *О происхождении и деяниях гетов...*

²³ Яковсон А.Л. *Средневековый Крым: Очерки истории и истории материальной культуры*. Москва; Ленинград, 1964. С. 19.

²⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*: Текст, перевод, комментарий / под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. 2-е изд., испр. Москва, 1991. С. 38, 44.

²⁵ *Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. С. 62.

протоспафарія («першого мечоносця») ²⁶. У місті існувала податкова служба. Вікаріат збирав податки з місцевого населення ²⁷. Митники (комерціарії) оподатковували товари, що ввозились і вивозились з території феми ²⁸.

Водночас у місті залишилося місцеве самоврядування. Джерела згадують про міських архонтів (володарів), які підпорядковувались стратигам. Очевидно, цей титул стосувався усіх громадських достойників, про яких згадується у джерелах. Такими були протополіти («перші громадяни») VII—VIII ст., а в XI ст. — севасти («достойні поклоніння»). Про функції цих осіб не збереглося докладних даних. Не викликає сумніву хіба що їхній публічний авторитет, адже 891 р. вони підняли повстання у Херсоні проти візантійської влади, що супроводжувалося вигнанням імперських стратигів. Цього прояву міського самоврядування достатньо для того, щоби засвідчити існування такої форми управління і під владою Візантійської імперії. Іншою певною ознакою міського самоврядування служить і факт карбування в Херсоні до кінця X ст. власної грошової одиниці — монети, щоправда, тільки бронзової.

Складніше, на перший погляд, розв'язати проблему співіснування чи розподілу повноважень між візантійськими володарями і урядниками-степовиками. Останні залишили по собі згадку насамперед у хроніках про тудунів. Цей титул уперше згадується наприкінці VI ст. Власне, це були адміністратори, представники центрального уряду степових імперій на окраїнних територіях, які формально утверджували там імперський суверенітет, за необхідності спираючись на військову силу, але фактично виконували досить обмежені фіскальні функції: стягували податки на користь верховних правителів і судили степових підданців, які мешкали чи перебували на підконтрольній території. Крім забезпечення військової присутності степовиків у місті, тудун очолював одну з етно-релігійно-політичних громад, вписуючись тим самим в притаманну місту складну організацію самоврядування.

Поверхове розуміння функцій адміністраторів-степовиків породило уявлення про хозарську тиранію у надчорноморських містах Візантії та безплідні дискусії щодо залежності чи незалежності цих міст від Хозарії. Власне, поза увагою істориків залишився той факт, що присутність хозарської виконавчої влади у цих містах поклала початок синтезу демократичних традицій міського самоврядування та степового досвіду керування осілим населенням на підлеглих територіях. Наявність подібного синтезу засвідчує, зокрема, проникнення тюркської термінології в адміністративні практики візантійських міст. Так, протополіти, або «батьки міста» (*πατέρον τῆν πόλεως*), дістали тюркський еквівалент бабаджук («бачечко»). Збирачі податків і митники, які відали рибою, одним із головних

²⁶ Зайбт Н.В. Печати стратигов византийской фемы Херсон. *Античная древность и средние века*. Вып. 27. Симферополь, 1995. С. 91—97; Булгакова В. Печати стратигов Херсона из находок в Сугдее. *Восточноевропейский археологический журнал*. № 2 (15) 2002. С. 6—8.

²⁷ Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 63. Москва, 1963. С. 22.

²⁸ Соколова И.В. Администрация Херсона в IX—X вв. по данным сфрагистики. *Античная древность и средние века*. Вып. 10. Симферополь, 1973. С. 208.

об'єктів оподаткування в цих місцях, стали називатися також по-тюркськи — балікчи (той, хто має який-небудь стосунок до риби)²⁹.

Подібний обмін термінами не міг не спричинитись і до переймання адміністративних інститутів, зумовивши цим виживання міського суспільства і під чужорідним для міст степовим пануванням, а це центральне за своїм значенням явище для історії не лише Південної України, а й загалом Східної Європи. Таке проникнення робило степовий світ відкритим для обміну матеріальними товарами і культурним надбанням.

Після нашествия гунів у 370-х роках сільськогосподарські райони Херсона були вкрай спустошені, економічне життя переживало занепад. Однак наприкінці VII — VIII ст. економічна ситуація на території Північного Причорномор'я стабілізувалась. У цей період Херсон виконував посередницькі торговельні функції між Візантією та степовими районами Криму і Надчорномор'я. На території Херсона і його округи наприкінці VIII — IX ст. активізується торгівля з малоазійськими містами, Сирією, Фракією, Палестиною, Єгиптом, зростає попит на різноманітні ремісничі вироби, розвивається землеробство і посилюється економічне значення сільськогосподарської округи.

Наприкінці IX ст. степову територію від Дону до Дунаю захопили племена печенігів³⁰. Херсон був для них ринком збуту продукції тваринництва і бджільництва (зазвичай шкір тварин і воску), яку херсоніти перепродавали до малоазійських міст. «Вони торгують з херсонітами і виконують доручення як їхні, так і басилевса й у Русі, й у Хозарії... й у всіх тамтешніх краях, отримуючи від херсонітів погоджену платню за ці послуги...», — зазначало тогочасне джерело³¹. Печеніги натомість купували в Херсоні ремісничі вироби і витвори мистецтва. Неабияке значення у торгівлі міста мало виготовлення і реалізація солоні риби — основної статті прибутку місцевих рибалок. З Малої Азії та інших південних регіонів херсоніти привозили хліб, вино, спеції, вироби мистецтва, тканини. Протягом IX—X ст. торгівля в Херсоні переживала свій розквіт. З другої половини IX ст. місто відновило карбування власної мідної монети, що відображало всю повноту його економічної самостійності. Ремесла протягом означеного періоду активно не розвивались, однак виробництво сільськогосподарських знарядь праці, посуду, будівельних матеріалів традиційно зберігало свою попитоспроможність.

Економічна ситуація в регіоні протягом IX—X ст. визначалась активними торговельними зносинами Візантії з Руссю. Херсон був стратегічно вигідним містом для обох сторін і сам мав зацікавленість щодо збереження та зміцнення відносин з обома державами. Однак його мирні стосунки з Руссю припинились 988 р., після захоплення міста князем Володимиром. Але з прийняттям останнім християнства і підписанням союзницького договору з Візантією руські війська залишили Херсон. Після цього відносини Русі з Північним Причорномор'ям по-

²⁹ Галенко О.І. Тудун. *Східний світ*. 1998. № 1—2. С. 183—204.

³⁰ Там само. С. 734.

³¹ Там само.

мітно пожвавились. Русь отримувала з Херсона предмети християнського культу, вироби з коштовних металів, прикраси. Основними видами експортної продукції з Русі були оброблений льон і хутро.

У другій половині XI ст. сусідами херсонітів у надчорноморських степах стали половці, які змінили печенігів, перейнявши у них естафету в торговельних зв'язках з жителями Херсона. Половці використовували місто як ринок збуту сировини, а також налагодили тут торгівлю людьми, перетворюючи його на великий рабовласницький ринок надчорноморського регіону. Серед рабів, яких привозили половці на продаж, було чимало русів, з якими у кочовиків склалися доволі напружені й навіть ворожі відносини. Загалом Херсон залишався підвладним Візантії.

Міста на Таманському півострові — Таматарха та Фанагорія — відродились, найімовірніше, через комерційні інтереси Хозарської імперії, для якої вони були головними морськими портами на Чорному морі. Однак неспроможність кочовиків самостійно організувати функціонування міст забезпечила тут візантійську перевагу, зберігши, як і в Херсонесі з Боспором, попередню міську адміністрацію.

Докорінно змінило політичну ситуацію для степовиків у Східній Європі утворення Київської Русі. На краю степу постала осіла держава, яка потенційно могла стати об'єктом зиску для степових спільнот, а отже, важливим стимулом для активізації державотворчих процесів. Тож степи Північного Причорномор'я ставали привабливим місцем для кочовиків. Проте сила цього стимулу безпосередньо залежала від багатства та державної консолідації самої Русі, що, як відомо, не відзначалося сталістю. Відповідно і степові спільноти, які утворювались у Північному Причорномор'ї в руську добу, також були досить вільними конфедераціями.

Свідчення джерел не залишають сумнівів у тому, що структура цих конфедерацій не була випадковою. Так, візантійський імператор Костянтин Багрянородний повідомляв про те, що печеніги склалися з восьми племен, які нарівно розподілялись по обох берегах Дніпра. Назви всіх племен були утворені за єдиною схемою. Перша частина походила від масті коней (як відзнаки племінного ополчення), а друга — титулу / імені племінних ватажків: явді-ертім («ердемці» на золотистих конях), коварчи-чур — «чорці» на буланих конях, хабукшин-юла — «юла» на гнідих конях, суру-кульбей — «кульбейці» на саврасих конях, хара-бон — «байці» на вороних конях, боро-талмат — «товмачі» на бурих конях, гиязі-хопон — «капанці» на темно-гнідих конях, була-чопон — «чабани» на буланих конях. Верховна влада переходила або до двоюрідного брата, або до сина двоюрідного брата померлого вождя³².

Жодне з джерел не згадує про існування у печенігів центральної влади. Верхній щабель їхньої ієрархічної структури «як наймужніші та найшляхетніші» утворювали лише три племені (явді-ертім, коварчи-чур, хабукшин-юла), також вони отримували право на додаткове найменування — кангар. Такий тип степової конфедерації досить часто зустрічається в умовах кочового суспільства, яке процвітає та не знає серйозних внутрішніх викликів чи зовнішнього тиску.

³² Константин Багрянородный. *Об управлении империей...* С. 158—159.

Справді, на додачу до здобичі з набігів, печеніги мали прибутки від жвавої торгівлі з Візантією, Хозарією, Закавказзям. Арабський географ Гардізі навіть повідомляв, що печеніги славилися своїми багатствами у вигляді коштовних чаш і поясів. Печеніги відступили на Балкани після поразки, завданої 1036 р. київським князем Ярославом Володимировичем.

Подібний характер мала й Половецька конфедерація, яка прийшла на зміну печенігам у середині XI ст. Половці під іменем кипчаків входили ще до складу Тюркського каганату. Перед тим, як наблизитися до кордонів Русі, вони трикратно нападали на державу Хорезмшахів у Середній Азії, щоправда, при цьому також наймалися до них на службу. Вони воювали і з сельджуками. На відміну від печенігів і торків / огузів, не всі половці переселилися до Північного Причорномор'я, частина з них опанувала так зване Половецьке поле — степову територію від Дунаю до Іртиша. За руськими літописами, а також джерелами, що походять з мамлюцького Єгипту, відомо понад тридцять таких половецьких племен та об'єднань, представлених переважно у його західних областях.

Верховної влади в половецькому паксі не існувало. Руські літописи, виділяючи якісь сталі половецькі об'єднання та авторитетніші клани, називають половецьких ватажків князями. Так, урало-волго-донське угруповання, згадуване з середини XII ст. та назване «дикими половцями» і відоме своєю ворожістю київським князям, включало племена ольберлі, токсобу, емек. Раніше літописи повідомляли про лінію Токсобичів в особі Шарукана, його синів Етрека і Сирчана, онуків Кончака та Ельтута, правнука Юрія Кончаковича. Схоже, що до ольберлі належали Боняк і його син Севенч. Чотири племені половців (бурчевичі, улашевичі, ітлар та урусоба), які мешкали по берегах Дніпра, відомі своїми тісними стосунками з київськими, переяславськими та чернігівськими князями. Припускається, що вони становили окреме угруповання з власною внутрішньою організацією. Раббі Петахія Регенсбургський також свідчив, що в половців немає імператора, а є лише князі та шляхетні родини.

Утім, для певних висновків щодо структури половецького паксу бракує даних. Єдиний сигнал про формування вищої надплеменної влади серед половців надходить із передодня монгольського нашестя і пов'язаний з монгольською загрозою. Саме тоді руський літописець назвав половецького князя Юрія Кончаковича «найбільшим з половців». Цей запис відноситься до часу, коли Юрій збирав сили проти монголів і звернувся по допомогу до руських князів. Схоже, що саме цей князь фігурує в китайській хроніці Юань-ши під іменем Ю-лі-гі, проте в парі з іншим ватажком на ім'я Та-та-хар³³. Тож якщо одноосібне лідерство серед половців і існувало, воно мало виразний персональний характер і, напевно, ще не набуло інституційного оформлення. Справжню організовану державність принесли в українські степи монгольські завойовники.

³³ Bretschneider E. *Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13th to the 17th century*. London, 1888. V. I. P. 297—298.

ІМПЕРСЬКІ АМБІЦІЇ
МОНГОЛІВ

Монгольська імперія на політичній карті Євразії. Існування Монгольської імперії кінця XII — середини XIV ст. визнається одним із поворотних моментів в історії людства. Це пов'язано не тільки і не стільки з руйнівними наслідками монгольських завоювань для небувало великої кількості переможених держав і народів (власне, самі по собі ці войовничі практики ніколи не викликали позитивних оцінок), скільки зі спробами монгольських завойовників забезпечити економічний зиск та утвердити своє політичне панування на територіях, уведених до складу їхньої імперії. Об'єднання єдиним імперським простором анклавів кількох цивілізацій, що були розділені політичними кордонами та відстанями, у сполученні з монгольською політикою максимального використання їхнього природного і людського потенціалу створило нові умови та стимули для політичних, економічних і культурних змін у межах усього переформатованого в такий спосіб територіального ареалу. Стабільність і тривалість монгольського панування дали можливість новим явищам сповна розвинутися і встигнути прижитися так, що вони не зникли разом із занепадом імперії, якою і були започатковані.

Монголи назавжди перекроїли карту Євразії. Знищивши підкорені держави, як-от Київську Русь, Надволзьку Булгарію та Половецьку конфедерацію у Східній Європі, вони на власний розсуд поділили завойовані території, немов пасовища. Та цей поділ не спинив, а задав нові імпульси для подальшого економічного, а з ним і політичного та культурного розвитку. Так що держави, які утверджувались у процесі розпаду Монгольської імперії, — Литва, Московське і Молдавське князівства, Кримський ханат — уже постали в межах переформатованих монголами адміністративних одиниць і кордонів. Східний та

південно-західний кордони сучасної України також є похідними від тієї монгольської межової тяглості.

Територією Монгольської імперії пролягли нові торговельні шляхи, що на тривалу перспективу визначили зв'язки між частинами Старого світу. Саме в монгольську епоху відбулося освоєння західноєвропейськими купцями Центральної Євразії, що пробудило зацікавлення європейців у пошуку нових транзитів на азійський схід, до певної міри вмотивувавши тим самим великі географічні відкриття XV—XVI ст., які відіграли вирішальну роль у формуванні сучасного світу. Уздовж шляхів виникли нові міста, завдяки чому поживавився торговельний обмін у цілій Євразії. Економічні та культурні зв'язки між різними частинами світу значною мірою сприяли прогресу людської цивілізації.

Монгольське правління залишило свій слід в усіх країнах, що потрапили до його орбіти. Монголи керувалися власними інтересами і встановили на підкорених територіях власні політичний та економічний режими. Однак запропоновані ними моделі політичного і господарського облаштування простору, при всій своїй репресивній складовій, не були ксенофобськими. Навпаки, вкладаючись у степову політичну традицію, вони залучали у співпрацю політичні, а також інтелектуальні еліти підкорених держав і народів. У межах своїх потреб монголи були не лише зацікавлені у використанні, а й могли вільно користуватися найкращим потенціалом з будь-якої сфери людської діяльності. Це відкрило шлях до складної взаємодії державних традицій завойовників та завойованих.

Зрозуміло, що результати міжцивілізаційної взаємодії залежали від зрілості цивілізованого життя на завойованих територіях, тим більше, що Монгольська імперія була поділена на декілька частин, які, по суті, були самоврядними. Так, у Китаї, з його потужною економікою і культурою, монгольська еліта досить скоро китаїзувалась, а в мусульманському Ірані та в Центральній Азії прийняла іслам, перейнявши відповідні політичні, економічні та культурні традиції. Отже, там вплив монгольської степової культури виявився досить обмеженим. Скоріше можна стверджувати, що в цих країнах відбулася адаптація місцевих адміністративних китайських та ісламсько-близькосхідних традицій до умов монгольського панування.

На Русі і в Половецькому степу господарсько-адміністративний апарат не йшов у порівняння з китайським чи близькосхідним ані за чисельністю кадрів, ані за рівнем методів і технік управління, тому його співпраця з монголами мала обмежений характер і не вплинула на завойовників так, як у Китаї та країнах ісламу. Та й суверен в особі Золотої Орди міцніше тримався політичних традицій степової імперії, а прийняття ісламу визначило відповідну орієнтацію його політичної та культурної еволюції не на користь Русі. Тому саме Русь зазнала сильного впливу монгольської адміністрації (а через неї також китайської та близькосхідної). Утім, занепад західних туменів Золотої Орди, що настав уже в середині XIV ст., призвів до введення підконтрольних їм руських територій до складу Польського королівства і Литовської держави. Держава сельджукідів Рума в Анатолії також пережила відносно нетривалий час перебування під монгольською зверхністю,

але спричинені тут монголами політична роздрібненість, економічний занепад, втягненість у міжнародну торгівлю та масові зовнішні міграції кочовиків створили умови, з яких виросла потужна Османська імперія.

Тож розпад Монгольської імперії мав дуже відмінні наслідки у різних анклавах. Китай через антимонгольське повстання під проводом колишнього монаха 1368 р. відродився як національна держава, що охопила, власне, увесь ареал китайської цивілізації (саме монгольське завоювання і підвело ризик під кількасотлітнім періодом роздрібненості країни). Іран, Афганістан і Центральна Азія у другій половині XIV — на початку XVI ст. під правлінням Тимура, спадкоємця монголів, та його нащадків пережили один з найвищих злетів у своїй історії. На західних окраїнах Монгольської імперії у XIV ст., як згадано вище, започаткувався принципово новий цикл державотворення, з виведенням у площину міжнародної політики нових державних гравців та нових соціальних акторів. Тоді саме з'явилися перші згадки про козаків, поки що служилого люду в степовій зоні, але попередників українського Війська Запорозького.

Тривалість перебування того чи іншого цивілізаційного анклаву під зверхністю монголів якраз задає хронологічні рамки періоду монгольського переламу. Для України вони відповідають часу від завоювання Русі (1236) до втрати золотоординського контролю над землями західніше Дону в 1430—1440-х роках, відколи там утворився Кримський ханат.

Попри надмірну емоційність історіографічних дискусій навколо феномену Монгольської імперії, насправді це була типова держава кочових скотарів Євразійського степу. Унікальним же в ній було лише те, що вона виявилася найбільшою серед степових імперій і другою за площею державою після Британії. Вона дістала і цілком традиційну назву, що походила від імені панівного народу чи племінної конфедерації монголів. Самі монголи називали її «улусом численних монголів», або «улусом великих монголів».

У середині XII ст. один із монгольських ватажків Хутула висунув претензії на вищий титул у політичній традиції Степу — кагана (хагана у монгольському звичаї), проте невдовзі по його смерті монгольська конфедерація розпалася. На зламі XII—XIII ст. її відновив онук Хутули Чингісхан, названий при народженні Темучжином. Під його проводом монголи підкорили і приєднали до своєї імперії племена кочових скотарів, які мешкали на території, що принаймні з часів сюнну була відома як економічний, політичний і культовий осередок Євразійського степу. Серед підкорених була, зокрема, племінна конфедерація татар, через що населення держави монголів часто фігурувало під подвійним найменуванням «монголо-татари».

Що ж привело монголів зі сходу на захід Євразійського степу і чому їх супроводжувала фортуна?

Грабунок, звичайно, був першою метою монгольських завоювань, але далеко не єдиною. Політичним ідеалом усіх степових імперій було всевітнє панування. Як їм уявлялось, це мало насамперед принести загальний мир і безпеку пе-

реможцям і переможеним, а також забезпечити добробут, щоправда, переважно першим з них, хоча сам стан миру вже відкривав кращі життєві перспективи й для других. Про відданість цьому ідеалу було красномовно заявлено уже присвоєнням Темучжину офіційного імені Чингісхан, себто «Повелитель Океану». Це відбулося ще на самому початку його політичної кар'єри, під час створення ним персонального улусу (бл. 1190)³⁴, який і став зародком майбутньої імперії.

Вищий меті були підпорядковані й тисячолітні політичні традиції Євразійського степу, що визначило будову Монгольської імперії та способи експлуатації підкорених. Імперія являла собою федерацію внутрішньо самоврядних племен з жорстким поділом на панівних і підлеглих. До останніх також належало підкорене осіле населення. На чолі держави стояв харизматичний лідер з талантом полководця і правителя, а також його родина — династія. Саме від неї залежали політична стабільність у разі зміни правителя, а також консолідація імперії. Політична лояльність племен до держави скріплювалася інститутом колегіального управління — імперським з'їздом (монгольською — хуріл, споріднене з тюркським терміном «курултай»).

Центральний уряд імперії та її вищий панівний прошарок становили сам правитель і його двір, династія та верхівка союзних монгольських племен. Уряд матеріально утримувався за рахунок не лише воєнної здобичі, а й різних натуральних і грошових поборів, які правитель та династія збирали з підлеглих. Ці побори могли мати вигляд періодичної данини (монгольською — албан), разових надзвичайних стягнень (монгольською — кубчір), а за появи ефективного податкового комісаріату — регулярних податків. Серед монголів було поширене також звичаєве право — Йєке Тьоре («Великий звичай»). Імовірно, що вже на час об'єднання усіх монголів в улусі Чингісхана (1206) при його ставці велися державні реєстри Коко Дефтер Бічік («Синя Зшитка»), куди заносили державні укази та податкові розписи³⁵. Доволі рано, на час смерті сина Чингісхана Угедея (1241), у монголів з'явився і перший історичний наратив — «Таємна історія монголів». Тож навряд чи варто говорити про Монгольську імперію як про випадковий вдалий експеримент номадів. Йдеться про планомірну, виважену розбудову імперської державної конструкції. Власне, воєнна катастрофа, що спіткала Київську Русь, Волзьку Булгарію, Половецьку конфедерацію, Польщу та Угорщину, і стала реальним віддзеркаленням переваг військової та державної організації монголів.

Наслідки монгольських завоювань для Східної Європи. До претензій на територію Східної Європи Монгольська імперія підійшла поступово, у ході тридцяти років завойовницьких кампаній. Загальномонгольський курултай 1206 р., на якому монголи проголосили Чингісхана своїм верховним правителем — великим

³⁴ *Сокровенное сказание монголов* / пер. С.А. Козина. Москва, 2002. С. 42—43.

³⁵ Чингісхан наказав: «Нехай записують у Синій Зшитці, зв'язуючи потім у книги, розписи щодо розверстання по частинах для підданців усіх язиків (*гур-ірген*), а річним чином і судові рішення» (див.: *Сокровенное сказание монголов*. С. 103).

хаганом, поставив за мету підкорення лише степових сусідів. Наступного року монголи таки перемогли союз сусідніх племен меркітів і найманів. Перші знайшли собі прихисток у потужного племінного об'єднання кипчаків, що контролювало степи від Алтаю до Причорномор'я. Останні, відомі давньоруським літописам як половці, у свою чергу перебували у тісних стосунках з державою хорезмшахів у Центральній Азії та Руссю. Отже, за правилами степової політики, війна з союзниками і покровителями меркітів кипчаками, Хорезмом та Руссю стала для монголів справою честі. Так, воєнні дії з хорезмшахами Мугаммедом II та Джалаледдіном, розпочаті 1219 р., зрушили монголів у погоню за кипчаками і через Кавказ вперше привели до кордонів Русі. Однозначно перемогою монгольського корпусу під проводом Джебе та Субудая завершилося травневе протистояння 1223 р. зі збірним половецько-руським військом на р. Калці. Далі монголи пройшли половецькими степами на Волзьку Булгарію і, сплюндрували її, повернули з багатою здобиччю назад. Познайомившись у результаті набігу з цим ареалом, монголи вирішили додати його до цілей майбутніх завоювань — усю західну, найвіддаленішу частину своїх володінь Чингісхан намітив передати в уділ своєму старшому сину Джучі.

Завоювання і підкорення половців та Русі було ухвалене на монгольському імперському курултаї 1235 р. Саме тоді ухвалюється рішення про організацію загального походу на захід. На той час Монгольська імперія перебувала під владою сина Чингісхана Угедея, великого хагана у 1227—1241 рр. Але династія ще була єдиною, і в керівництві імперією її слово мало вагу. Особливим авторитетом користувалися старший хаганів брат Чагатай і Батий, син і спадкоємець Джучі, які правили своїми улусами. Сини Толюя ще чекали на свій улус. Сама держава вже охоплювала, крім степів, значні осілі території, що потребували відповідного правління. Тоді чингізиди під впливом досвідчених адміністраторів з підкорених народів (таких як китаїзований кидань Єлюй-Чуцай, мусульмани Абдурагман та Магмуд Ялавач з сином Максудом, уйгур Чинкай та ін.) уже запроваджували в державі адміністративно-податкові інститути й чиновницький комісаріат, покликані упорядкувати експлуатацію монголами завойованих територій.

Тому панівна династія, що залишалася поки що згуртованою, та ефективна держава були спроможні мобілізувати необхідні матеріальні ресурси і військо для організації великого походу. Формально його метою було розширення улусу для нащадків старшого сина Чингісхана Джучі, який помер 1227 р. За степовою традицією, йому — як старшому сину — Чингісхан свого часу виділив території, найвіддаленіші від батьківського юрту, а саме: Алтай, землі уздовж річки Іртиш у Західному Сибіру і нарешті Кипчацький степ (перською Дешт-і Кипчак), який ще потрібно було завоювати. Спадкоємцем Джучі став його другий син Батий. Він формально й очолив похід. Однак у його війську були підрозділи під командуванням принців, які представляли династичні гілки чотирьох синів-спадкоємців Чингісхана, в їх числі майбутні великі хагани Гуюк, син Угедея, та Мунке, син Толюя. Серед воєначальників не з роду чингізидів були досвідчені Субудай та Бу-

рундай. Власне, Субудай, переможець кипчаків та русів на Калці, і був фактичним командувачем походу³⁶.

Похід розпочався восени 1236 р. взяттям Надволзької Булгарії та розпорою над половцями. Навесні 1237 р. Мунке на Нижній Волзі знищив одного з очільників Половецької конфедерації у Східній Європі — князя племені ольберлі Бачмана. У 1238 р. два загони покінчили із силами половців уже у Подніпров'ї та на Кримському півострові. Тоді було сплюндровано Судак. Рятуючись від монголів, половецький князь із племені тертер Котян відійшов зі своїми єдиноплемінниками до Угорщини. Узимку 1239—1240 рр. згаданий Мунке завершив підкорення степів Східної Європи, завоювавши Північний Кавказ³⁷.

Між цими походами наприкінці 1237 р. відбувся і перший монгольський наступ на Русь, що, з погляду воєнної тактики, був так само коротким та блискавично швидким зимовим набігом. З настанням весни монголи вирішили відходити у Степ, але дорогою домовилися між собою захоплювати і знищувати усі руські міста. Водночас інша частина їхнього війська сплюндрувала землі мордви. Саме тоді підрозділи під командуванням Батия до початку весни оволоділи північною частиною, а вже 1239 р. завоювали усе Чернігівське, а також Переяславське князівства. Підступивши до Києва з лівого берега Дніпра, монгольський принц вислав послів до чернігівського князя Михайла Всеволодовича, який на той час володів київським столом, пропонуючи здати місто.

Восени 1240 р. монголи відновили наступ на Русь у рамках походу, спрямованого на завоювання Польщі та Угорщини. 6 грудня їхнє військо під проводом Батия після тижневої облоги штурмом захопило столий град. Сплюндровавши разом землі і міста Галицько-Волинського князівства, одна частина монгольського війська під командуванням принців Байдара та Кайду рушила на Польське королівство, а Батий увійшов до Угорщини. Обидві армії перемогли: 9 квітня 1241 р. під Легницею було розбито польсько-німецьке військо під орудою Генріха, герцога силезького, а 11 квітня 1241 р. на річці Шайо (Солоній) знищено військо короля Бели IV. Обидві монгольські армії провели літо в Угорщині, а в грудні 1241 р. переправилися через замерзлий Дунай і почали наступ на міста Далмації, де спробував шукати порятунку король Бела IV. Під час перебування в Угорщині Батий викарбував свою монету³⁸, продемонструвавши суверенітет монгольської влади на зайнятій території. Проте навесні до нього дійшли новини про смерть великого хагана Угедея, що сталася 11 грудня 1241 р. Будучи в конфлікті з племінниками, зокрема з Угедеевим сином Гуюком,

³⁶ «Сокровенное сказание монголов» (§ 274) повідомляє, що царевичі були приставлені до Субудая на допомогу (с. 148). Субудая ж з Бурундаєм приписав завоювання Волзької Булгарії та «Суздальської землі» Іпатіївський літопис (Ипатьевская летопись. ПСРА. Т. 2. Москва, 2001. Стб. 785).

³⁷ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей* / пер. с перс. Ю.П. Верховского. Т. II. Москва; Ленинград, 1946 (репринт. вид.: Москва, 2000). С. 39.

³⁸ Spuler B. *The Muslim World: a Historical Survey. Part II: The Mongol Period*. Leiden, 1960. P. 13; Morgan D. *The Mongols*. Cambridge, MA; Oxford, 1986. P. 139.

який претендував на батьківську владу, Батий вивів війська з Угорщини і пішов на схід, у степи Причорномор'я та Поволжя.

Найближчі наслідки бойових дій виявилися трагічними для всієї Східної Європи, спричинивши, зокрема, людські жертви, які, напевно, були великими. Щоправда, прямі повідомлення джерел щодо цього досить скупі та непевні, щоб дати можливість орієнтовно їх оцінити. Посланець римського папи Інокентія IV Джованні дель Плано Карпіні, проїжджаючи у 1246—1247 рр. землями Русі та Команії (так у Візантії і тодішній Західній Європі називали Половецький степ), мимохідь зауважував, що населення цих країн було перебите або виведене у полон³⁹. Він у подробицях розповів лише про те, як монголи по-рутинному страчували полонених після оволодіння штурмом якогось міста⁴⁰. Однак Плано Карпіні не міг бачити цього на власні очі, бо приїхав уже після завершення завойовницької кампанії, і тільки переповідав почуте в дорозі. Утім, на доказ своїх розповідей він написав про бачені ним у полях Куманії та довкола Києва розкидані людські кістки та черепи⁴¹. Давньоруські літописи досить одноманітно і скупо описували втрати серед місцевого люду словами «побили», «полонили». Жахи війни вони робили виразнішими хіба що словами про забиття монголами немовлят⁴². Однак натуралізм однієї картини руїни, залишеної монголами, узгоджується з описом Плано Карпіні. Йдеться про епізод, коли князь Данило Галицький, повернувшись у свої володіння після відходу звідти монголів, не зміг вийти за мури Берестя через велику кількість убитих, що лежали навколо міста⁴³.

Масова різанина, напевно, траплялася і не раз, адже монголи ставилися до Русі та половців як до своїх кровних ворогів (що були один одному союзниками). Вони відкрито оголосили свій похід проти них каральним⁴⁴. Руські князі та й городяни під час самого завоювання також давали монголам приводи до репресій відносно себе. Такий привід міг дати князь Михайло Всеволодович стратою послів, що привезли від Мунке пропозицію здати Київ. Та й самі кияни через рік також відмовилися здати місто Батию⁴⁵. Зафіксовані в джерелах численні приклади того, що монголи застосовували терор до інших своїх ворогів, які чинили їм спротив, зо-

³⁹ Плано Карпіні Дж. История монгалов. *Путешествия в восточные страны* / пер. с лат. А.И. Малейна, ком. М.Б. Горнунга. 3-е изд. Москва, 1997. С. 69, 74.

⁴⁰ Там само. С. 57.

⁴¹ Там само. С. 51, 74.

⁴² *ПСРА*. Т. 2... Стб. 779, 781.

⁴³ Там само. Стб. 788.

⁴⁴ Див. біографію полководця Субудая у «Хроніці династії Юань» (Юань-ши): *Золотая Орда в источниках* / пер. с кит., сост. и ком. Р.П. Храпачевского. Т. III. Москва, 2009. С. 230. Про бажання розправитися з кипчаками монголи прямо заявляли руським князям (*Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов*. *ПСРА*. Т. 3. Москва; Ленинград, 1950. С. 62) та угорському королю Белі IV (Аннинский С.И. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах и восточной Европе. *Исторический архив*. Т. III. Москва; Ленинград, 1940. С. 88.)

⁴⁵ Летописный сборник, именуемый Патриаршей, или Никоновской, летописью. *ПСРА*. Т. 10. Москва, 2000. С. 116, 117.

крема вбивали їхніх послів, навряд чи дають підстави сумніватися, що аналогічно вони могли діяти також щодо русів та половців. У таких випадках поселення (навіть найбільші міста) спалювали і руйнували дощенту, а їхніх мешканців поголовно знищували. Хоч про це немає прямих звісток, монголи, скоріше за все, і на Русі, як це було у Китаї та Центральній Азії, могли використовувати полонених для живого прикриття під час битв у відкритому полі чи для штурмів міських укріплень.

Монгольська політика терору була спрямована, утім, на еліту, тобто на руських, половецьких, аланських, болгарських князів, які наважувалися на опір. Як свідчив Плато Карпіні, навіть залишаючи в живих бранців, монголи ніколи не милували представників знаті, яких вони страчували або тримали у довічному ув'язненні⁴⁶. Показовим є той факт, що в кампаніях 1236—1241 рр. монголи навіть відступали від своїх правил страчувати людей шляхетного походження без пролиття крові. Вони дотримувалися цього відносно руських князів, ще коли полонили їх на Калці 1223 р.⁴⁷, і, схоже, повернулися до цієї традиції вже після закінчення завойовницьких походів. Мунке, як згадувалось у джерелах, наказав половецького князя Бачмана розкрити мечем⁴⁸. Батий, якщо вірити літопису, віддав наказ «зарізати» юного князя Всеволода Юрійовича, який вийшов до нього під час облоги Володимира-на-Клязьмі⁴⁹. Взагалі усі картини монгольських жахів, залишені тогочасними хроністами, стосуються міст. Монгольські практики щодо сільських місцевостей у джерелах не відбилися.

Оскільки купці зі Східної Європи, вивозячи на зарубіжні ринки переважно природні багатства своїх країн, виступали партнерами місцевих правителів, вони також відчували на собі наслідки терору. Про це свідчить пригода руських купців із Судака з часів погоні Джебе та Субудая за половцями (1221—1224), коли монголи вперше досягли Кримського півострова. Тамтешні руські купці, що, напевно, були торговими партнерами половців, мусили рятуватись від монголів втечею через Чорне море до Анатолії. Тогочасний арабський хроніст Ібн аль-Асір записав унікальне свідчення про ті події: «Тоді зібралось багато з найзначніших купців та багатіїв руських, уносячи з собою, що в них було цінного, і рушили в путь, щоб на декількох кораблях переправитися через море у краї мусульманські. Коли ж вони наблизились до гавані, в яку направлялися, то один з кораблів їх розбився і потонув; врятувалися лише люди. Існував такий звичай, що султану належав корабель, який розбивався, і той забрав з нього багато добра. Решта кораблів уціліла. Так розповів про цю справу причетний до неї»⁵⁰.

⁴⁶ Плато Карпіні Дж. *История монгалов...* С. 57.

⁴⁷ За повідомленням Ніконовського літопису, монголи задушили полонених руських князів, підклавши під помост, на якому вони святкували перемогу на річці Калці (див.: *ПСРА*. Т. 10... С. 92).

⁴⁸ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. Т. II. С. 38.

⁴⁹ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 781. Водночас інформація про кампанію 1237—1238 рр. у цьому літописі дуже стисла і плутана.

⁵⁰ *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды* / изд. В.Г. Тизенгаузен. Т. I. Санкт-Петербург, 1884. С. 27.

Монгольські репресії проти руських купців, напевно, зупинили торгівлю невольниками й хутрами, що йшла на Близький Схід з Русі та Волзької Булгарії транзитом через Дешт-і Кипчак, бо той самий Ібн аль-Асір нарікав на припинення поставок відповідних товарів, принаймні на якийсь час⁵¹. Однак після відходу корпусу Джебе та Субедея на схід постачання їх відновилося у звичному обсязі⁵².

Наявні джерела не згадують про те, яка доля спіткала купців, зокрема руських, під час нападу монголів на Північне Причорномор'я у 1236—1241 рр. Давньоруські літописи взагалі досить рідко торкаються теми торгівлі. Нічого невідомо навіть про здобич, захоплену у Східній Європі, крім полону, хоча перські, арабські та монгольські джерела докладно звітували про це, коли йшлося про інші території. Однак незалежно від того, наскільки могло постраждати місцеве купецтво під час завоювання, винищення монголами старих еліт або усунення їх від влади, воно було поставлено в нові умови, що змушувало пристосовуватись до нових власників. До того ж монгольське завоювання Близького Сходу, де знаходилися основні ринки збуту традиційних предметів вивозу зі Східної Європи, підірвало, принаймні на деякий час, попит на них. Тож хоча завоювання і не обов'язково знищило місцеве купецтво фізично, але спровоковані ним зміни зруйнували наявну організацію міжнародної торгівлі. Маючи інших постачальників і покровителів, руські купці мусили пристосовуватись до нових реалій.

Політика терору, однак, не була тотальною на Русі. Відомо, що 1240 р. Батий намагався схилити до капітуляції Київ, тим самим демонструючи, що він не перекладав на киян провину князя Михайла за вбивство послів Мунке. Колодяжин є прикладом оволодіння містом без штурму, Кременець військо Батия попросту обминуло. Навіть захоплення міського поселення силою не означало його неминучого знищення, як це було в Козельську, де монгольські воєначальники на якийсь час зупинилися на відпочинок⁵³. Ці повідомлення, сумніватися в яких немає підстав, позбавляють переконливості прагнення літописців зобразити монгольське завоювання як руїну апокаліптичного масштабу⁵⁴.

Немає також підстав думати, що монголи абсолютно винищили половців. Вони уціліли і навіть дали своє ім'я неофіційній назві Джучієвого улусу — Кипчацький ханат, як його називали араби. Ще наприкінці XIV ст. з половців формувалися окремі загони у війську Тимура⁵⁵.

⁵¹ Хроніст назвав товари, які вивозилися на Близький Схід із Судака: невольники (хлопці та дівчата), буртаські хутра, бобрі, білки (див.: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. I... С. 26, 27).

⁵² *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды...* Т. I... С. 28.

⁵³ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей...* Т. II. С. 39.

⁵⁴ Рудаков В.Н. *Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII — XV вв.* Москва, 2009. С. 82—84.

⁵⁵ Див. згадку про кипчацькі кошуни у війську самаркандського еміра Тимура під час воєн із Золотою Ордою (*Золотая Орда в источниках*. Т. I: Арабские и персидские сочинения [*Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, в переводах В.Г. Тизенгаузена] / сост. и коммент. Р.П. Храпачевского. Москва, 2003. С. 349).

Утім, обчислені людськими життями, грабунками та руйнуваннями втрати від монгольського завоювання, якими б вони не були дражливими для почуття національної гідності нащадків, усе ж мали короткостроковий характер. Як писемні, так і археологічні джерела засвідчили досить швидке відновлення постраждалих міст⁵⁶. Натомість наслідком довготривалої дій стала зміна політичного статусу завойованих земель.

Підкорення Русі та Північного Причорномор'я. Давньоруські літописи, торкаючись сюжетів монгольського завоювання⁵⁷, досить неохоче описували справді принизливі й трагічні стосунки Русі з монголами, адже ті були іноплеменниками та іновірцями. До того ж більшість із літописних оповідей дійшла до нас у пізніх редакціях, які уже несли відбиток антимонгольських настроїв і тому прагнули притлумити залежність руських князівств від монголів⁵⁸. Так, Південно-Західна Русь у повідомленнях Галицько-Волинського літопису взагалі здавалася вільною від монгольського панування, а князь Данило Галицький виступав успішним оборонцем своїх земель від іноземців. Пізніші історики схильні робити на цій підставі висновок про ефемерність монгольського панування у Південно-Західній Русі, порівняно з Північно-Східною, і навіть вбачати у цьому причину розколу Руської держави.

Монгольські війська і справді не залишалися подовгу на території Русі, неодмінно повертаючись у степи після завершення кампаній, або, як під час останнього походу 1241 р., ішли далі на захід. Проте немає підстав припускати, що свобода від прямої воєнної окупації (навіть якщо це дійсно так було) означала відсутність монгольських владних впливів. Власне, степові правителі уникали заселення осілих територій кочовиками, адже добре розуміли, що це призвело б до їх економічного краху. Так само немає підстав відкидати можливість співпраці місцевих політичних еліт із завойовниками. Насправді навіть літописи, попри редакційні втручання пізнішого часу, не кажучи про інші джерела, здатні досить ясно показати зміну політичного стану Руської держави негайно по монгольському завоюванні, і свідчення для Південно-Західної Русі не менш промовисті, ніж для Північно-Східної.

Завойовані монголами землі з усією самоочевидністю напрошуються бути визначеними у статусі територій, що стали воєнною здобиччю. На практиці це означало, що усі матеріальні ресурси та населення завойованих земель перейшли у повне розпорядження переможця-завойовника, а саме — династії Чингізидів і всієї панівної верстви Монгольської імперії. У джерелах на означення такого стану вживались терміни «полон», «неволя», «рабство». «Таємна історія монголів» переможно звітувала, що Чингізиди «вкінці розбили та полонили

⁵⁶ Фенел Дж. *Кризис средневековой Руси 1200—1304*. Москва, 1989. С. 127—130.

⁵⁷ Рудаков В.Н. *Монголо-татары глазами древнерусских книжников...* С. 45—84.

⁵⁸ Ostrowski D. *Muscovy and the Mongols: Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304—1589*. Cambridge, 1998. P. 144—163.

урусів»⁵⁹. За Іпатіївським літописом, руські князі були або «у волі татарській»⁶⁰, або «в неволі татарській»⁶¹; літописець малював картину, як Данило Галицький покірно ставав перед Батием на коліно і називав себе холопом⁶².

Плано Карпіні зі свого досвіду перебування на Русі та у Половецькому степу називав стан підкорених монголами людей як «надмірне та нестерпне рабство»⁶³, а наведені ним подробиці підтверджували, що у цьому не було жодного перебільшення. Монголи, за його словами, наклали на підкорених тяжку данину, до того ж збирали її не лише з майна, а й з людей, а також примушували їх служити у своєму війську. Щоб домогтися бажаного, вони могли позбавити власності, свободи і самого життя будь-яку людину, незалежно від її суспільного становища. Не були винятком у цьому і князі. Зрештою, не лише ханські намісники, а й ханські посланці проїздом через підкорені території демонстрували щодо місцевого населення повну владу («були немовби володарями»), рахуватися з чим мусила і князівська верхівка⁶⁴.

Зважаючи на той факт, що монголи розпоряджалися не лише землею, майном і плодами праці, а й свободою та життям усього населення, підданство Русі, Половецького степу та інших підкорених ними країн і територій слід кваліфікувати як державне рабство, що було різновидом рабства корпоративного. Це до певної міри послаблювало, однак не ліквідувало повністю загрози персонального насильства усіх форм відносно державних рабів (включно з державними службовцями) з боку представників монгольської адміністрації. Держава передусім використовувала підкорене населення для економічного визиску. Також вона могла на власний розсуд використовувати його людський ресурс і на військовій та державній службі, зокрема у духовній сфері. У таких випадках залучались колишні управлінські кадри, але не лише вони. Військові та урядові слуги різного рівня вливалися у панівну еліту держави-завойовника, у цьому випадку Монгольської імперії, що помітно різнило їх долю зі становищем селян та простих міщан, але від того вони не припиняли бути рабами, слугуючи чужим інтересам і часто ризикуючи життям, як і належить рабам. Власне, невільницьким підданством руських князів Галицько-Волинський літопис і виправдовував участь руських військ у монгольських походах на Угорщину та Польщу⁶⁵.

Для державного рабства у степових імперіях було характерним збереження державної організації підкорених спільнот. Тож монголи від початку завоювання Русі були зацікавлені у співпраці з панівною її верхівкою («улещуючи» руських

⁵⁹ *Сокровенное сказание монголов...* С. 148.

⁶⁰ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 888, 897.

⁶¹ Там само. Стб. 892, 893.

⁶² Там само. Стб. 808.

⁶³ Плано Карпіні Дж. *История монгалов...* С. 63.

⁶⁴ Там само. С. 58—59.

⁶⁵ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 888, 892, 893, 897.

князів і міщан⁶⁶), зрештою, дозволили зберегтися руським князівствам та династіям. Проте, згідно з монгольською традицією, вони вбачали в руських князях лише своїх намісників, які правили підданцями з дозволу і від імені монгольських ханів.

На монгольську службу залучалися і нижчі ранги місцевого панівного нобілітету. Можливо, чи не найяскравішим прикладом останнього може слугувати доля боярина князя Данила Галицького Дмитра, який керував обороною Києва. Монголи не лише дарували йому життя, мабуть, за проявлену доблесть, а й призначили київським тисяцьким, що в монгольській управлінській ієрархії дорівнювало чину військового губернатора⁶⁷.

Дуже докладно про монгольський режим Галицько-Волинський літопис розповідає в епізоді повернення Данила Галицького з Польщі до своїх володінь, де князь після відходу монголів застав своїх бояр у ролі монгольських управителів, які контролювали («державу») його землі⁶⁸. Зокрема, Судьч («Попів онук») перебував у Бакоті на Дністрі і звідти відав Поділлям («Пониззям»), а Григорій Васильович порядкував Перемишльщиною. Дрібніші округи («волости») перебували у віданні чернігівських бояр. Соляні копальні у Коломиї знаходились під наглядом Лазаря Домажирича та Івора Молибожича. Боярин Доброслав, про якого мовилося, що він призначав представників боярського прошарку на завідування волостями й соляними копальнями, певно, стояв на чолі монгольської цивільної адміністрації у князівстві. Про нього літописець і написав з іронією, що той «вокняжился». Ще один можливий адміністратор з призначених монголами княжих бояр був згаданий у Галицько-Волинському літописі як «Курил печатник князя Данила»⁶⁹. За літописом, він на чолі значного війська (трьох тисяч піхоти та трьохсот вершників) відбив напад на Бакоту Данилових супротивників — чернігівського княжича Ростислава та болохівських князів.

Ураховуючи функції названих осіб, вони були залишені монголами в ролі цивільних адміністраторів, які, на зразок намісників, відомих як даруги та баскаки, переважно займалися збиранням податків. Отже, монголи, схоже, організували в Галицько-Волинському князівстві цілу ієрархічно побудовану мережу податкових округ під управлінням місцевих бояр. Наявність такої ієрархії адміністраторів заперечує будь-які припущення щодо можливості боярської анархії після залишення Галичини і Волині монгольською військовою потугою.

Варто зауважити, що воєнна експансія монголів у Східну Європу не була безперервною тривалою акцією, а становила серію швидкоплинних набігів, кожний з яких тривав менш як пів року. Переможці не затримувались на захопле-

⁶⁶ Там само. Стб. 778—780, 782. В. Рудаков помиляється, припускаючи, що літописці описували випадки «ушешування», щоб підкреслити «якісь суттєвіші характеристики» завоювання (Рудаков В.Н. *Монголо-татари глазами древнерусских книжников...* С. 77).

⁶⁷ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 786; Плато Карпини Дж. *История монгалов...* С. 69—70.

⁶⁸ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 789.

⁶⁹ Там само. Стб. 792.

них землях, відходячи на відпочинок або просуваючись далі. Самовпевненість завойовників, що вели бойові дії за тисячі кілометрів від власних баз, видає їхню незацікавленість тотальною руйнацією місцевостей, які вони залишали у своєму тилу, тож руйнівні наслідки проходження монгольських загонів Східною Європою значно помірніші порівняно з тими масштабами, які наводить, приміром, мусульманська історіографічна традиція⁷⁰. Що, напевно, справляло враження на давньоруських літописців, спонукаючи їх привносити у свої оповіді апокаліптичні мотиви, так це відчуття невідворотності лиха від небачених за чисельністю та ефективністю монгольських військ і штурмових машин.

Монгольські кампанії у Східній Європі відрізнялись від звичайних для кочовиків набігів насамперед тим, що відбувались заради розширення меж своєї імперії. Монголи, на відміну від раніших кочів'їв номадів, досвід зустрічей з якими був добре відомий цьому регіонові, уперше здійснили цілеспрямоване завоювання осілих територій. Тому суцільна руйнація економіки та винищення населення не відповідали їхнім цілям. Навпаки, монголи по-своєму пишалися завоюванням Русі і кілька разів згадали про неї та її столицю Київ у своїй «Темній історії монголів»⁷¹.

Складається враження, що масштаби руйнувань і втрат серед місцевих мешканців завойовниками ретельно прораховувалися, а не були інспіровані вандалізмом, що, з погляду осілих народів, нібито був властивий степовикам. Проте це зовсім не виключає проявів надмірної жорстокості з боку окремих очільників монгольського війська, що навряд чи схвалювалось на державному рівні⁷².

Можна припустити, що плани монголів щодо завоюваних Русі та Північно-го Причорномор'я були далекосяжнішими. Крім того, на той час вони вже мали достатній досвід щодо підпорядкування собі осілих територій. Тож згубний наслідок монгольського завоювання для Русі полягав не стільки в матеріальних вимірах тих руйнувань, яких зазнали її землі, — справжнім трагізмом обернулося знищення усталеної на давньоруському ареалі постоїлої на місцевій традиції моделі державності.

⁷⁰ За повідомленням Рашид-ад-Діна, Чингісхан наказав, щоб цю фортецю, на знак покарання за смерть одного з його улюблених онуків під час її штурму, назавжди було перетворено на руїну (див.: Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей* / пер. с перс. О.И. Смирновой, прим. Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой. Т. I, кн. 2. Москва; Ленинград, 1952 (репринт. вид.: Москва, 2000). С. 219).

⁷¹ Київ було згадано тричі під різними назвами: Кива-Менкермен, Кермен-Кеибе, Керман-Кива. Це можна пояснити тим, що вони фіксували вимову різного часу. Водночас усі варіанти означали «(Велика) Фортеця Київ» (див.: *Сокровенное сказание монголов...* С. 141, 146, 148).

⁷² *Сокровенное сказание монголов...* С. 150.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-
АДМІНІСТРАТИВНИЙ
УСТРІЙ УЛУСУ ДЖУЧІ

Модель родинного правління та її загроза державній цілісності імперії. Економіка степових імперій могла розвиватися на основі трьох основних джерел: кочового скотарства, війни і міжнародної торгівлі. Кочове скотарство становило економічний підмуток степової суспільної організації. Управління цією господарською галуззю, однак, зводилось до регулювання користування пасовиськами та іншими угіддями, тобто до переділу земель між родичами та сусідами. Війна також відповідала ідеалам степової спільноти, що вбачала у ній засіб досягнення суспільної згуртованості, а крім того, була приваблена перспективою збагачення за рахунок ворога. Міжнародна торгівля, з огляду на відсутність власного внутрішнього ринку, ставала для кочовиків єдиним реальним шляхом долучення до світового товарообігу. З цієї перспективи особливого значення набували для них ринки осілих територій, що тим самим перетворювало останні на важливий військовий трофей. Відповідно у рамках степової традиції переділ таких територій набував першорядного економічного змісту, а отже, ставав у руках нащадків Чингісхана важливим інструментом нарощування імперської могутності.

Монгольська імперія, так само як інші потужні державні утворення степової цивілізації, була патримоніальною структурою, у якій володар вважався верховним власником землі, усіх багатств та самих підданців. Однак навіть ця найбільша і наймогутніша степова імперія не знала інших моделей для здійснення централізованого управління своїми підданими та ресурсами, крім родинної. Родоплемінний порядок цілком задовільно виконував регулятивні функції у степовому суспільстві та натуральній степовій економіці. У родинній моделі імперія вважалася ще й власністю родини — панівної династії,

а отже, імператор ділив свої володарські права і управлінські функції лише з родичами, головно братами, синами, рідше — довіреними особистими слугами (вони вважались неповноправними членами родини), доручаючи їм правити від його імені на віддалених територіях. Родинна солідарність мала забезпечити консолідацію держави. Роль центрального уряду в цих державах, зокрема й у Монгольській імперії, виконували родинні наради.

Однак на певному цивілізаційному витку модель родинного правління переставала задовольняти запити великих державних утворень, передусім через те, що не давала змоги запобігти звичній конкуренції між родичами, яка вела до розколу державної цілісності. В ідеалі батько мав залишити своїм синам добрий спадок, достатній для гідного самостійного життя. Тому степові імперії, як звичайні родинні маєтності, часто ділили на уділи між синами правителя. Отже, уділи, по суті, мали характер власності і були покликані слугувати запорукою економічної самостійності їхніх власників. Цю економічну природу степових уділів чітко розкриває одна з поширених у монголів назв, що прикладалися до цієї адміністративної одиниці, — нунтух (пасовище).

У масштабах держави уділи мали населення, представлене не родичами, а цілими родами та племенами, що потребувало від династичного власника забезпечення виконання в удільних межах адміністративних функцій, зокрема підтримання порядку і міжплемінного миру, відправлення правосуддя, регулювання черговості користування степовими угіддями тощо. З огляду на мілітарний характер степових суспільств, володіння уділом покладало на його очільника і функції воєначальника місцевого ополчення та розподільника воєнної здобичі між учасниками походів. Отже, уділи становили осібні й автономні у військовому та адміністративному відношенні провінції. Зобов'язання удільної адміністрації перед верховною владою обмежувались виділенням імператорові частини зібраної данини, податків, воєнної здобичі та забезпеченням участі удільного війська в загальноімперських походах. Нарешті, уділи були спадковими володіннями, що створювало передумови для виділення з панівної династії окремих гілок, які надалі виступали їх колективними власниками.

Наслідком подальшого розгалуження династичного удільного роду ставав поділ уділів на менші адміністративні одиниці — улуси — цілком самодостатнє ядро нової державної структури. Не випадково сам термін «улус» у монгольському й тюркомовному середовищах означав як уділ, так і державу. Самі монголи називали свою державу не інакше, як «великим монгольським улусом» (Йеке Монгол улус). Поступове нівелювання у свідомості правителів таких державних одиниць розуміння важливості родинної солідарності посилювалось і територіальною віддаленістю їхніх володінь від центру, що традиційно виступало додатковим стимулом наростання відцентрових настроїв.

Власне, Монгольська імперія почала втрачати політичну єдність ще до завершення формування свого територіального масиву, попри всі запобіжні заходи її засновника. Щоб якось запобігти руйнівним чинникам, Чингісхан, призначаючи

уділи своїм синам, передусім обмежив число претендентів лише чотирма з них від першої дружини Бортечін, вилучивши з кола спадкоємців своїх нащадків від сотень дружин і наложниць. Ці старші сини і утворили «золотий рід» (*алтан урук*). До певної міри це зменшувало ризик розпаду держави.

Виділення улусів як спадкових володінь представників панівної династії мало свій певний порядок, за яким Монголію було обрано центральним улусом, який метафорично називався *юрт* (намет, дім). У її східній частині, так званому лівому (нижньому) крилі, виділялись уділи для братів і племінників хана. Улуси синів знаходилися на правому, старшому крилі, у цьому чітко дотримувался принцип старійшинства, за яким перший син отримував найвіддаленішу від ядра держави землю. Згідно з традицією, на Алтаї знаходився улус третього сина, Угедея, далі на захід, у Центральній Азії розміщувався улус Чагатая, другого сина, Половецький степ на захід від Іртиша перейшов до старшого сина, Джучі. Щоправда, йому ще належало самостійно подбати про розширення свого улусу далі на захід. Молодший син, Толуй, мав перебувати у батьківському юрті, на що вказував його титул *еке-нойон* (великий нойон, правитель старшого з улусів), і по батькові успадкувати його собі в уділ⁷³. Водночас Чингісхан призначив своїм наступником третього сина, Угедея. Хоч це й суперечило степовій традиції змагання царевичів за трон, монголи виконали волю свого харизматичного вождя, який хотів, щоб його держава уникла усобиць. Однак сталося інакше.

Угедей із синами зажадали закріпити за своїм родом верховну владу навечно, що спровокувало конфлікт усередині династії. Після воцаріння на престолі великого хагана Мунке (1251), сина Толуя, толуїди спільно з джучідами знищили династію Угедея, переділили його улус і збирались позбутися також нащадків Чагатая. На час смерті Мунке (1259) толуїди створили для себе два улуси: один на Близькому Сході (з центральними володіннями в Ірані та Іраку), що дістав назву держави *іль-ханів* (тюркською означало «улусних ханів»), другий — у Китаї та Монголії, де династія перейняла китайські інститути влади і відповідно обрала собі китайське ім'я Юань та імператорську церемоніальну титулатуру. Саме цій династії Юань від 1260 р. належав також трон великого хагана. Чагатаїди, помирившись із великими хаганами, зберегли за собою окремих улус у Центральній Азії. За цим переділом Монгольська імперія фактично розділилась на чотири улуси, території яких накладались на різні цивілізаційні ареали. Улус великого хагана охоплював весь Китай. Улус Чагатая знаходився в Середній Азії. Хулагуїди осіли на Близькому Сході. Володіння джучідів знаходились в основному в Половецькому полі (Дешт-і-Кипчак).

Правителі всіх цих улусів все ж належали до «золотого роду», і кожен з них представляв у своєму улусі вищу владу Монгольської імперії⁷⁴. Тому за ними ви-

⁷³ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей...* Т. II. С. 18—19.

⁷⁴ Хани улусу Джучі ще у середині XIV ст. адресували свої ярлики підданцям усієї Монгольської держави (див.: Григорьев А.П. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам*. Санкт-Петербург, 2004. С. 65, 70, 114, 201).

знавали титул хана, що традиційно надавався лише суверенному володарю. Великий хаган теж фактично був улусним правителем. Хубілай (правив у 1260—1296 рр.), зрештою, переніс хаганську ставку з Каракорума в Монголії до Китаю, у місто Ханбалик (букв. «Царгород», сучасне м. Пекін) Монголія ж, що також територіально належала до його улусу, позбавлена статусу улусного ядра, швидко занепала.

Фактично розпалась і династія Чингісхана, хоча особиста харизма її засновника ще впродовж кількох століть забезпечувала його нащадкам ґрунтоване на престижі походження право на верховну політичну владу. Авторитет династії чингізидів ще певний час гарантував відкритість міжулусних кордонів Монгольської імперії. Улусні хани по-сімейному мали право на прибутки в землях один одного, прилаштовували своїх синів на провінційні уряди один до одного. Так, в улусі Батия 1245 р. посади провінційних намісників мали Курмиші, син Орда-Еджена (Орди Іхена), старшого брата і хана лівого крила (Синьої Орди), та Муджі Яя, син Чагатая (незважаючи на напружені стосунки між Батием та його батьком)⁷⁵. У свою чергу, діти Орда-Еджена до початку XIV ст. правили Газною та Баміаном (сучасний Афганістан) на території Чагатаєвого улусу⁷⁶. Чингізид Ногай, один з намісників у Джучієвому улусі, протегував одному монгольському адміністратору на території іншого улусу⁷⁷.

Проте вже жодна родинна традиція була не в змозі утримувати улусних ханів від запеклих усобиць, що, по суті, спричинило великі військові зіткнення. Поза цим, великі хагани фактично до початку XIV ст. ініціювали загальноімперські завоювання. Хоча ці пізні кампанії мали вихід лише на Східну Азію, не віддаляючись, власне, від улусних кордонів, для їх проведення мобілізували матеріальні та людські ресурси інших територіально-адміністративних одиниць імперії. В усьому іншому кожний з улусів зберігав незалежність.

Унаслідок повалення 1368 р. династії Юань у Китаї, спровокованого місцевим повстанням, існування Монгольської імперії припинилося. Однак династії чингізидів ще століттями продовжували утримувати владу в державах, що стали політичними спадкоємцями колишнього степового велетня.

Територіально-політичне оформлення улусу Джучі. Уведений до складу Монгольської імперії, український південно-степовий ареал, номінально підпорядкований зверхності великих хаганів, потрапив безпосередньо під владу ханів улусу Джучі. Останній мав величезну територію, строкату в політичному та економічному відношенні, централізоване управління якою було надзвичайно складною справою. Крім того, улус Джучі охоплював щонайменше п'ять відмінних цивілізаційних анклавів.

⁷⁵ П'яно Карпини Дж. *История монгалов...* С. 72.

⁷⁶ Про це повідомив єгипетський історик Ібн-Халдун, що, правда, не вказавши, що ця територія належала улусу Чагатая (див.: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды...* С. 394).

⁷⁷ Про це йдеться в історії про баскака Ахмата у Курському князівстві 1284 р.

Центральну його частину займали степи, що простяглися від Дунаю до Іртиша. Вони були населені переважно половецькими племенами — кочовими скотарями, як і монгольські завойовники. Половці були тюркомовним населенням, що мало і протомонгольський елемент. Вони притримувалися степових релігій та шаманських культів. Можливо, їм була притаманна конфедеративна форма суспільної організації. На чолі тієї конфедерації, що межувала з Руссю, розпізнаються два клани протомонгольського походження, що правили спільно⁷⁸. Існувала також конфедерація кипчаків Приуралля з провідним племенем кангли. Завершеної ж степової імперії половцям створити не вдалось, тож вони не мали власної державної організації та державних кадрів. Близькі до монголів за культурою та мовою і такі самі степові вершники, як монголи, половці становили основну опору влади в улусі. Не випадково саме з ними асоціювався Джучіїв улус у єгипетських арабів, які називали цю державу Кипчацьким (Половецьким) ханатом, а також у середовищі західноєвропейських купців та місіонерів, які знали, що населення цієї держави становили переважно кумани (цей латинський термін і позначав, власне, половців, водночас давши назву відомому словнику розмовної мови у Монгольській імперії, складеному у Венеції на початку XIV ст., — *Codex Cumanicus* — «Половецький кодекс»).

Другу цивілізацію презентувала Русь, розташована у лісах на захід і північ від Половецького степу, з не меншою за степову територією. Вона славилась своїми коштовними товарами (хутра, мед, віск, раби), і за правління Рюриковичів у русів розвинулось ремісниче виробництво, що надало їм більшої економічної самодостатності, а в очах завойовників — економічної привабливості. Однак управління Руссю було проблемним для монголів. Русь мала власну державність, право, християнську релігію і церкву, соціальну систему, які неможливо було докорінно змінити, тому завойовникам конче важливо було покладатись на співпрацю з місцевими елітами. Співпраця з релігійними центрами щодо забезпечення лояльності населення не становила проблем за умови збереження за церквою її економічної незалежності.

Проте традиційна цивільна адміністрація Русі не виходила за межі князівської династії Рюриковичів та її найближчого оточення. А династія розривалась конфліктами та усобицями. Державність ще не знала міцного централізованого правління та бюрократичного апарату, на співпрацю з яким завойовники могли б розраховувати. Економічний зиск зводився до збирання доволно встановленої данини. Лише оподаткування зовнішньої торгівлі (мити) було унормованим за міжнародними стандартами. Прийняти негнучку систему оподаткування, що не забезпечувала ані ефективного контролю, ані регулярних надходжень, ані можливостей гарантованої та екстреної мобілізації ресурсів, монголам, які були вже знайомі з податковими практиками в Китаї та країнах ісламу, було не вигідно. Русь не могла розраховувати на якийсь вплив своїх державних традицій на за-

⁷⁸ Pritsak O. The Polovcians and the Rus'. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1982. V. 2. P. 368—369.

войовників. Навпаки, їй судилося бути лише об'єктом визиску та запозичення чужих ефективніших державних практик, зокрема китайської, ісламської.

Волзька Булгарія та Хорезм були централізованими ісламськими державами. Вони вирізнялися складною соціальною будовою: крім верховних династій, панівний клас мав сформовані верстви військових, духовенства та бюрократії. Ісламська політична і релігійно-правова традиція спиралась на добре розроблену соціально-економічну теорію, що визначала взаємозалежність усіх соціальних сегментів ісламського суспільства. Населення обох держав було переважно тюркомовним. Хорезм до того ж був одним із давніх визнаних центрів ісламської культури, а разом і резервом державних кадрів для улусу Джучі.

Північний Кавказ та ліси Східної Європи і Західного Сибіру утворювали два бездержавних ареали. Вони являли собою хіба що об'єкт експлуатації: лісові зони були постачальниками хутра, а Північний Кавказ — джерелом рабів.

Необхідність організації державного управління на такій великій площі, та ще й за умов забезпечення консолідації стількох спільнот з різною культурою і політичними структурами, кидала серйозний виклик панівній верхівці Джучієвого улусу. На початковому етапі потрібно було також узгоджувати свою політику з урядом великого хагана. Тож створення ефективної управлінської вертикалі в улусі, що проіснував набагато довше за решту, потребувало від Батия та його наступників продуманих кроків, ініціативи, рішучості і, звичайно ж, сили.

Повернувшись із західного походу, Батий облаштував свою ставку (*орду*) на лівому березі Волги в нижній її течії. Це був район, де колись знаходилась друга столиця Хозарського каганату — місто Итиль / Хамліх / Саригшин. Вибір столиці в цьому старому осередку влади степової імперії ясно показував, що Батий зберігав вірність політичним ідеалам степової державності і зробив опорою своєї влади степи Половецького поля (Дешт-і-Кипчаку).

Якщо в управлінні розрізненими частинами Джучієвого улусу сила була ключовим інструментом, а степова кіннота, як доводили безпрецедентні завоювання монголів, залишалась найкращим військом того часу, то саме Степ і покликаний був становити серцевину його держави. До того ж Дешт-і-Кипчак географічно займав центральне положення, звідки було зручніше мати сполучення з окраїнами і тримати їх під контролем. Насамкінець, західна половина Євразійського степу, що потрапила до Джучієвого улусу, мала дуже сприятливі природні умови для кочового скотарства — основи степової економіки та суспільства.

Перський історик Джузджані приписував Джучі, батькові Батия, захоплення від Половецького поля: коли той «побачив повітря і воду Кипчацької землі, то він збагнув, що в цілому світі не може бути землі, приємнішої за цю, повітря, кращого за це, води, солодшої за цю, лук та пасовиськ, обширніших за ці»⁷⁹. Пієтет перед Степом зберігався у монголів і в першій половині XIV ст., що засвідчив тогочасний арабський енциклопедист Шихабуддин ал-Умарі (1301—1349): «Більша частина його (золотоординського хана Узбека. — *Авт.*) підданих —

⁷⁹ *Золотая Орда в источниках...* С. 250.

мешканці наметів у степах. Їхню поживу становлять їхні тварини: коні, корови та вівці. Засівів у них мало, а найменше в них пшениці та ячменю, знайти квасолі ж майже неможливо. Найчастіше в них зустрічаються засіви проса; ним вони живляться, і воно й є усім, що родить їхня земля. Ціни в усій цій державі надзвичайно низькі, за винятком Гурганджа, це столиця Хорезмського краю, і [тому] він називається просто Хорезмом... Що стосується м'яса, то воно дешеве, і в цих країнах [на м'ясо] здебільшого ріжуть коней. В тих з них, хто мешкає на степу, м'ясо не продається і не купується. Більша частини їхньої їжі — м'ясо від полювання; молоко, сало і просо. Коли в одного з них занедужує тварина, як-от кінь, чи корова, чи вівця, то він її заколює і разом зі своїми домашніми з'їдає її частину, а решту дарує своїм сусідам, а коли в тих також занедужає вівця, чи корова, чи кінь, то вони заколюють її і дарують тим, хто їх обдарував. З цієї причини у них вдома не бракує м'яса. Це так в них вийшло, ніби взаємне обдаровування м'ясом увійшло в обов'язок»⁸⁰.

Це була типова картина господарства кочових скотарів з усіма супутніми елементами. Крім кочового скотарства, як видно з наведеного тексту, в економіці степу значну роль традиційно відігравало мисливство, хоча видається перебільшенням, ніби степовики жили переважно впольованою звіриною. Землеробство зводилося до виробництва невибагливого у вирощуванні та врожайного проса. Дешевизна продуктів харчування на степу та поширення традиції взаємних обдаровувань віддзеркалювали властиву натуральній степовій економіці відсутність внутрішнього ринку. Тож процитований уривок не містить жодного натяку на те, що монголи хоча б у чомусь змінили звичні форми економічної експлуатації степових просторів.

Загалом корінне населення Половецького поля не приховувало своєї ворожості до монголів, однак їхній спротив було злавлено, еліти винищено або асимільовано⁸¹. Через відсутність або слабкість державної організації в половців перед монгольським завоюванням їхня племінна ідентичність не могла змагатися з престижем належності до могутньої держави і надалі не давала знати про себе повстаннями чи заколотами. Так що монголи не боялися залучати підкорене половецьке населення на свою службу, а дехто з половців шляхетного походження зробив успішну кар'єру в державній сфері Монгольської імперії⁸². Зрештою, половці як провідний за чисельністю та культурною вагою етнічний компонент степів Джучієвого улусу швидко асимілювали — мовно й культурно — своїх завоювальників монголів і в такий спосіб почали представляти панівний етнос, принаймні для нетюркських підданців з Русі.

⁸⁰ *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды...* Т. I... С. 230.

⁸¹ «...дуже багато з тих (половців. — *Авт.*), хто втік, повернувся до них (монголів. — *Авт.*)» (Плано Карпини Дж. *История монгалов...* С. 74).

⁸² Відомості про кипчаків у вищій монгольській адміністрації див.: Halperin C.J. The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut. *Bulletin of the School of African and Oriental Studies*. 2000. V. 63. No. 2. P. 236-241.

Степовий характер Джучієвого улусу відбився в його назві, що засвідчувала водночас і належність його Монгольській імперії, і певну окремішність. Крім того, Джучіїв улус неофіційно ще називали Ордою. Самий термін «орда» означав ставку-шатро правителя держави (він же був військовокомандувачем), а тому метафорично позначав і військо, що було центральним інститутом степової політичної системи, а також державну територію, звідки набиралось військо, що було не чим іншим, як територіальним ополченням, і відповідно саму державу. У давньоруських літописах та інших джерелах цей термін так і вживали в усіх цих значеннях. Водночас щодо улусу Джучі на Русі також використовували монгольський термін «Золота Орда», який означав церемоніальне тронне шатро монгольського правителя і разом підкреслював його головну прикмету — рясне прикрашання золотом ⁸³. Власне, саме цей руський варіант назви і закріпився за Джучієвим улусом.

Система улусного адміністрування. В основу територіально-адміністративного устрою улусу було також покладено традиційні степові моделі. Улус ділився між двома старшими братами на два крила, які закріплювалися за їхніми родами. Батий і його рід безпосередньо управляли західною частиною, що за південною орієнтацією, прийнятою в монголів, вважалась правою і старшою ⁸⁴. Вона знаходилась на захід від річок Урал та Сирдар'я. За колірним означенням сторін світу, прийнятим у степовиків, вона називалась Білою Ордою. Східна половина держави, або Синя Орда, належала роду Орда-Еджена (Іхена) — старшого брата Батия. Ханська ставка там розташовувалась на південь від озера Балхаш, у місті Іміль ⁸⁵. Правителі Синьої Орди носили ханський титул, тож, вважалися суверенами для підвладної території. Після занепаду роду Батия від 1359 р. зверхність над усім улусом Джучі перейшла до роду Орди.

Управлінські функції, пов'язані з додержанням внутрішнього миру й порядку, судочинством, мобілізацією військ, виконанням завдань центральної влади, організацією економічного зиску, традиційно для монголів були доручені провінційним адміністраторам нижчих рангів. За заповітом Чингісхана, в основу монгольського адміністративного устрою, що був поширений і на улус Джучідів, покладался військовий принцип організації населення у десятки тисяч, тисячі, сотні та десятки ⁸⁶. Відповідно до цього вся підвладна монголам територія

⁸³ Плано Карпіні записав, що для зведення на престол великого хагана Гуюка підготували спеціальне «шатро, що називалося в них Золотою Ордою... Це шатро було поставлене на стовпах, вкритих золотими листами й прибитих до дерева золотими цвяхами» (Плано Карпіні Дж. *Історія монгалов...* С. 77—78). Двір же великого хагана відповідно називався *Сира-Орда* (Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей...* Т. II. С. 41; Плано Карпіні Дж. *Історія монгалов...* С. 77), що тюркською означало «жовта ставка» (подібно до тюркської назви хорзаської столиці *Саригшин*).

⁸⁴ Похід Тимура проти золотоординського хана Тохтамиша 1395 р., за визначенням тимуридського історика Шерефеддіна Єзді, відбувся на правому крилі Джучієвого улусу (*Золотая Орда в источниках...* С. 357).

⁸⁵ Плано Карпіні Дж. *Історія монгалов...* С. 75.

⁸⁶ Там само. С. 49, 53.

поділялася на округи, спроможні виставити до війська десять тисяч воїнів, або тумен⁸⁷. Цими туменами-округами управляли тумен-беки, за тими винятками, коли їхніми правителями призначали членів династії Чингісхана, і така територіально-адміністративна одиниця підносилася на рівень улусу.

Посаду правителя могли також успадковувати родичі тумен-бека, як це було в ханських улусах. Але назагал усі туменні беки були намісниками або губернаторами хана, правителя Джучієвого улусу. Як намісники ханів туменні беки мали повну свободу дій в усіх сферах правління, однак залишалися у підпорядкованому ханові статусі. Уся земля тумену формально була власністю хана та династії, тому, наприклад, ярлики на княжіння руські князі, які залежали від того чи іншого туменного бека, отримували лише в ханській резиденції, а на перших порах навіть при дворі великого хагана у Монголії. Призначення на посаду тумен-бека початково належало до компетенції лише хана Золотої Орди та династії Чингізидів. Посади тумен-беків доручали, як правило, представникам монгольської родової знаті.

Джерела містять суперечливі дані щодо кількості намісництв у західній частині Джучієвого улусу — Білій Орді. Навряд чи їх могло бути сімнадцять, як про це повідомив мусульманський мандрівник Ібн Батута близько 1334 р.⁸⁸: швидше йшлося про довільне епічне число, з огляду на прив'язаність степовиків до числових комбінацій, що закінчувалися сімкою.

За Плато Карпіні, території туменів відмежовувалися, як правило, природними кордонами, за які часто слугували водні артерії⁸⁹. Заїхавши до Золотої Орди через Польське королівство, папський дипломат оминув найзахідніший тумен, що знаходився південніше його маршруту, на захід від Дністра. Цей тумен належав Моголу, сьомому сину Джучі, молодшому брату Батия. Останні три десятиліття XIII ст. правителем цього тумену був Ногай (пом. 1300 р.), онук Могола⁹⁰. На заході територія цього тумену досягала річки Сірет та Залізних Воріт на Дунаї. Його зимова ставка лежала у дельті Дунаю, біля пізнішого міста Ісакчі⁹¹.

Територія сусіднього тумену, до якого належав і Київ, обмежувалася річками Дністер і Дніпро. Нею правив Курумші, згадуваний у руських літописах як Куремса. Цей тумен-бек був третім сином Орди (або Орда-Еджена), старшого брата Батия⁹².

Межиріччя Дніпра і Дону, включно з Кримським півостровом, було відведено в тумен двоюрідному брату Батия — Моджі Яя (Мауці за Плато Карпіні), другому

⁸⁷ Справжня чисельність війська могла відрізнятись в той чи інший бік. За деякими припущеннями, Курумші був здатний виставити й шістдесят тисяч вояків (див.: Плато Карпіні Дж. *Історія монгалов...* С. 71).

⁸⁸ Плато Карпіні Дж. *Історія монгалов...* С. 299.

⁸⁹ Там само. С. 72.

⁹⁰ Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей...* Т. II. С. 75.

⁹¹ Див. повідомлення Рукнеддіна Бейбарса: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды...* Т. I. С. 117.

⁹² Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей...* Т. II. С. 70.

сину Чагатая⁹³. Його зимівник і адміністративний центр, напевно, розташовувались на тому місці, де пізніше було засновано місто Крим, що за поширеним степовим правилом дало назву цілому тумену, а в подальшому і Кримському ханату.

Між Доном і Волгою розташовувався тумен, наданий Картану, зятю Батия. Столицею цього тумену стало місто Азак, що виникло на місці відомої з античних часів Тани.

За Волгою до річки Яїка / Уралу лежав тумен самого Батия, що дістав назву Великого улусу, або Великої Орди. Плато Карпіні, переправившись через Яїк, не зауважив, що перетнув кордон Синьої Орди, але це видає його інформація про те, що ця річка розділяла двох тисячників. Тисячник за степовим дипломатичним протоколом мав супроводжувати його як важливого посла⁹⁴ і на кордоні передати правителю іншого тумену. Отже, Яїк можна вважати східним кордоном Великого улусу. Золотоординський хан, однак, міг кочувати без обмежень територіями всіх туменів. Так, перебування його двору засвідчено на Північному Кавказі поблизу П'ятигір'я (Бештау)⁹⁵.

Перетнувши кордон Синьої Орди, Плато Карпіні проїхав нею до ріки Сирдар'ї, оминувши ще один тумен Білої Орди — Хорезм. Тут побував інший мандрівник — марокканець Ібн Баттута⁹⁶. Як ареал ісламської цивілізації Хорезм становив найрозвиненішу в культурному й економічному плані провінцію Золотої Орди, з давніми традиціями міжнародної торгівлі. Наявність такої провінції відкрило останню впливам ісламської культури та релігії і визначило її ісламізацію на початку XIV ст. Власне, тогочасні джерела прямо вказували на змову між мусульманином з Хорезму візиром Кутлуг-Тимуром і ханом Узбеком (1312—1341), що сприяло приходу останнього на золотоординський престол⁹⁷. Хорезм мав водний кордон по Аральському морю і річці Сирдар'я, що на півночі і сході відмежовували його від улусу Шейбана, брата Батия і улусного бека Синьої Орди. Із заходу та півдня природними кордонами слугували безлюдні пустелі, що обступали родючі оази дельти Амудар'ї.

Отже, у Білій Орді можна вирізнити шість туменів, які природними кордонами протяглістю в тисячі кілометрів визначили нове адміністративне розмежування руських теренів, що, втім, не зазначено в руських літописах.

Плато Карпіні добре показує межі поширення влади Курмиші, намісника тумену, розташованого між Дністром і Дніпром. У цей утворений двома великими водними артеріями сектор справді потрапляв майже увесь західний кордон

⁹³ Про походження Моджі Яя див.: Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей...* Т. II. С. 88.

⁹⁴ Плато Карпіні зустрічався з ханом Батием, і оскільки останній визнав посольські повноваження папського легата, навіть зміг користуватися послугами державної довозної служби — яму (див.: Плато Карпіні Дж. *История монгалов...* С. 74).

⁹⁵ Див.: Ibn Battûta. *Voyages*. Т. II: De la Mecque aux steppes russes et à l'Inde / Traduction de l'arabe de C. Defremery et B. Sanguinetti (1858); introduction et notes de Stéphane Yerasimos. Paris, 1997. С. 216—217.

⁹⁶ Ibn Battûta. *Voyages...* Т. II. Р. 266—267.

⁹⁷ *Золотая Орда в источниках...* С. 150—151, 154, 283—283.

Золотої Орди (з Угорщиною, Польщею, Литвою). Дунайсько-Дністровський тумен, що був відомий як тумен Ногая, також мав частину західного прикордоння. Якраз відсутність чіткого розмежування між цим туменом і туменом Курмиші створювала об'єктивну підставу для їх спільних походів на Угорщину та Польщу.

До тумену, розташованого між Дніпром і Доном, потрапили терени Переяславського, Чернігівського та Смоленського князівств. Точно невідомо, як його територія була відмежована від сусіднього Волзько-Донського тумену на ділянці між гирлами Дону та Дніпра. Проте, якщо взяти до уваги гідрографію цього місця, можна припустити, що розмежування між Кримським і Волзько-Донським туменами тут проходило по річках Упа (правій притоці Оки), далі Окою до влиття в неї Угри і далі до витoku Угри. Порубіжне значення останньої добре проявилася 1480 р. під час оборони московським князем Іваном III своїх володінь від нападу золотоординського хана Ахмата. Крім того, є переконливе підтвердження щодо земельних володінь Кримського тумену в цьому секторі верхів'їв Дніпра та Дону — це претензії кримських ханів, спадкоємців названого тумену, на належні до нього міста, зайняті литовськими та московськими князями. Зокрема, влітку 1515 р. кримський хан Мегмед-Гірей зажадав від московського князя Василя III повернути відступлені ханом Менглі-Гіреєм свого часу Литовській державі та Москві Смоленськ, Брянськ, Стародуб, Почеп, Новий Городок, Рильськ, Путивль, Карачев та Радогощ⁹⁸. Тут також знаходилися згадувані в деяких ярликах Одоїв, Любуцьк, Мценськ⁹⁹.

Власне, кордони Кримського тумену засвідчили й московські літературні пам'ятки, присвячені битві на Куликовому полі 1380 р. Вони зображували тогочасного його господаря Мамаю — поза титулуванням його ханом Золотої Орди — саме як правителя земель між Дніпром та Доном. У «Задонщині», створеній наприкінці XIV ст., зокрема, мовиться: «Уже бо въскрипели телегы между Доном и Непром, идут хинове на Русскую землю. И притекоша сырые волцы от уст Дону и Непра»; місце ж битви двічі описане як розташоване «меж Дона и Непра, на поле Куликове на речке Непрядве»¹⁰⁰. Драматично підкреслювався

⁹⁸ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1895. С. 153, 154.

⁹⁹ Є деякі подібні ярлики кримських ханів Гаджі-Гірея (1461) та Менглі-Гірея (1472), до яких внесено міста Дністровсько-Дніпровського улусу. До них долучено також Полоцьк і Рязань. Таке розширення меж Кримського улусу можна пояснити тим, що його правителі на той час ще мали претензії на золотоординський трон і використовували Крим лише як базу в боротьбі з ханами Великої Орди (тексти ярликів див.: Gołębiowski Ł. *Dzieje Polski za panowania Jagiellonów*. Т. 3: *Dzeje Polski za panowania Kazimiera, Jana Olbrachta i Alexandra*. Warszawa, 1848. S. 230—233).

¹⁰⁰ *Изборник: Сборник произведений литературы Древней Руси* / сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. Москва, 1969. С. 380—397. «Сказание о Мамаевом побоище», написане під кінець XV ст., згадує місце «между Доном и Непром, на поле Куликове на речке Непрядве» з «Задонщини» (див.: *Поле Куликово. Сказания о битве на Дону* / вступ. стаття Д.С. Лихачева; сост., подгот. текстов, послесловие и прим. Л.А. Дмитриева. Москва, 1980. С. 110—217).

і перехід війська Дмитра Донського через Дон — власне, йшлося про напад на ворожу територію.

Специфіка туменної організації. Маючи добре означені кордони та автономних намісників, тумени утворили окремі як у політичному, так і в економічному відношенні ареали. Це мало два далекосяжних наслідки. По-перше, у кожному з них створилися різні умови для господарювання, внаслідок як природних факторів, так і різних моделей взаємодії монгольської адміністрації та підвладного населення. Інакше кажучи, туменний поділ заклав регіональну специфіку в політичному та економічному розвитку українських земель. По-друге, економічний потенціал туменів стимулював самостійність їхніх панівних верхівок, і політична криза Золотої Орди другої половини XIV ст. призвела до розпаду держави саме по кордонах туменів.

Дунайсько-Дністровський тумен дістався Моголу, сьомому сину Джучі, і став уділом цього роду. Географічне розташування вводило в зону доступу туменного війська Угорщину, Болгарію і навіть Візантійську імперію, що приносило туменним бекам багату здобич і данину. Крім того, вони брали участь у війнах між джучідами й хулагуїдами на Закавказзі та в набігах на Польщу. Багатство тумену привабляло сюди міжнародних купців, і його теренами вперше пролягли міжнародні караванні шляхи. Судячи з протекції Ногая, онука Могола, курському баскаку Ахмеду, який був причетний до відкупів та зловживань податковими пільгами¹⁰¹, його фінансові операції поширювались і на сусідні тумени. На цьому економічному ґрунті в Ногая зародилися амбіції створити самостійний тумен. 1270 р. він навернувся в іслам і почав випускати власну монету — символ, як значалося, державного суверенітету в ісламському праві. Ногай втягнув у спілку з собою нащадків Курмиші — Абаджі та його синів, які правили сусіднім туменом. Зрештою, це спровокувало відкритий конфлікт Ногая із золотоординським ханом Тохтою. Ногай спершу завдав поразки хану, встановив контроль над Дністровсько-Дніпровським та Кримським туменами, проте його дії спричинили відхід від нього частини прибічників, а згодом призвели й до поразки від хана Тохти 1300 р.¹⁰² Спротив Джекі, сина Ногая, також було зламано, і він заховався у Тирнові, у свого зятя, але той за наказом Тохти вбив його¹⁰³. Син Джекі Каракісек нібито якийсь час промишляв розбоєм на Поділлі.

Посланий на місце Ногая брат Тохти Сарай-Буга також спромігся на повстання, об'єднавшись із Тураєм, молодшим сином Ногая. Тохта придушив і цей заколот, призначивши тумен-беком свого сина Їлбасара. У першій половині XIV ст. цей тумен ще залишався досить розвиненим завдяки торгівлі худобою та міжнародній транзитній торгівлі. На його території існувало декілька монетних дворів: у Вічині, Лозовій, Костештах, Старому Орхеї, Аккермані (сучасний Білгород-Дніст-

¹⁰¹ Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. Т. 1. Ленинград, 1927. Стб. 481—482.

¹⁰² Докладні відомості про конфлікт Ногая з ханом Тохтою див. у хроніці Рукнеддіна Бейбарса (*Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды...* Т. I... С. 109—119).

¹⁰³ *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды...* Т. I... С. 117.

ровський). 1368 р. угорський король Людовік I дарував правителю цього тумену право безмитної торгівлі у Брашові ¹⁰⁴. Водночас, починаючи з 1340-х років, Угорське королівство проводило успішну експансіоністську політику, що завершилася утворенням Валаського та Молдавського князівств (останнє 1365 р. було визнано незалежним від Угорської корони). Правителі Молдавії, скориставшись кризою Золотої Орди у 1360—1380-х роках та литовським наступом на правобережжя Дніпра, повністю опанували землями тумену від Сирету до Дністра. На початку XV ст. вони звели сильні фортеці на східному кордоні колишнього тумену на правому березі Дністра — у Хотині, Четаті-Албе (Білгород-Дністровський) та лівому березі Дунаю в Кілії, позначивши в такий спосіб межі свого суверенітету на обширах колишнього тумену. Так Північна Буковина і Південна Бессарабія перейшли з-під влади тумен-беків у володіння молдавських господарів.

Дністровсько-Дніпровський тумен мав кордони, засвідчені присутністю монгольських адміністраторів. З боку Дністра ворота тумену знаходились у Бакоті, де правив службу баскак Милій. На кордоні по Дніпру таким пунктом був Канів, префект якого (тисячник чи даруга) заправляв і контролював рухом через Дніпро (або взимку по Дніпру). Нижче по Дніпровому руслі в пізніші часи була відома митниця в селищі Тавань. Адміністративним центром цього тумену і разом зимовою ставкою тумен-беків гіпотетично можна вважати Кочубіїв, розташований на місці сучасної Одеси. Хоча це портове місто вперше згадувалось 1415 р. у хроніці Яна Длугоша, проте його імовірного епоніма називає повідомлення про Синьоводську битву 1362 р. Остання відбулася поряд з містом Торговиця, яке вповні могло слугувати літньою резиденцією для тумен-беків — власне, цю локацію знали на Русі як «поле царевичів» (*pustynia Ulanów*) ¹⁰⁵.

Тумен, крім степів, охоплював території Галицько-Волинського та Київського князівств. Рід першого його тумен-бека Курмиші, сина Орда-Еджена, не зміг впровадити тут династичне правління, можливо, через відому ворожнечу Джучідів з Чагатаїдами. У 1261 р., коли ця ворожнеча була в розпалі, тут бачимо в ролі тумен-бека Бурундая ¹⁰⁶, який приводив до покори князів Данила та Василька Романовичів ¹⁰⁷ і водив їх за собою в походи на Литву (1260) та Польщу (1261). Імовірно, це був золотоординський военачальник, згаданий під іменем Буралтай, який загинув 1288 р. під час походу проти ільханів Ірану в Азербайджан ¹⁰⁸. Далі при владі опинився Абаджі, син Курмиші. Він приєднався з братами до виступу Ногая, однак зрадив його, за що був убитий разом із братом Караджином. По придушенні руху Ногая Тохта поставив на туменний престол Янджі, молодшого сина Курмиші.

¹⁰⁴ Bratianu G.I. Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360—1380). *Revue des Études roumaines*. V. IX—X. 1965. P. 39—46.

¹⁰⁵ Галенко О.І. Золота Орда у битві на Синіх Водах 1362 р. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ, 2005. С. 143—145.

¹⁰⁶ «Став на Куремсиному місці» (*ПСРА*. Т. 2... Стб. 846).

¹⁰⁷ *ПСРА*. Т. 2... Стб. С. 849—851.

¹⁰⁸ Рашид-ад-дин. *Сборник летописей...* Т. II. С. 82.

Київське князівство, не маючи власної династії правителів на час приходу монголів, схоже, не знайшло сил відновитись у складі цього тумену. Принаймні на таке припущення наводить випадкова згадка від 1331 р.¹⁰⁹. Зате завдяки Галицько-Волинському літопису у розпорядженні істориків є порівняно докладні відомості про Галицько-Волинське князівство за перші пів століття монгольського правління. На відміну від багатьох інших земель Русі, тут збереглось династичне правління руських князів. Звісно, традиційно поставлена в залежність від монголів, які загрозують воєнного втручання тримали князів у послушу, місцева династія, утім, продемонструвала нетипові на той час приклади співпраці і певного взаєморозуміння між обома сторонами.

Завдяки своїй гнучкій політиці Данило Романович внаслідок походів 1241, 1258, 1259 рр. зумів поставити під свій контроль Болохівську землю (Побужжя і Послущя) та Київщину. Галицько-волинським князям також відкрилися можливості організовувати походи на сусідні Угорщину, Польщу, Литву і навіть на терени, що належали Тевтонському ордену. Якщо походи спрямовувались за межі тумену, вони відбувалися у складі монгольського війська під проводом місцевого тумен-бека, як, наприклад, похід на Сандомир 1261 р., очолений Бурундаєм. З його ж відома князь Василько 1260 р. здійснив і самостійний набіг на литовців, але на знак підлеглих підніс своєму туменному начальникові сайгат — цим тюркським словом (монг. суга — подарунок) називали частку трофеїв, належну сюзерену. Загалом будь-які самочинні кроки руських князів закінчувались то викликом до золотоординської столиці Сараю, то каральними акціями з монгольського боку. Так, 1261 р. Бурундай примусив князів Лева і Василька знищити укріплення багатьох міст і навіть власноруч спалити столичний Володимир¹¹⁰.

Монгольський уряд правобережного тумену підтвердив зацікавленість у збереженні управління руськими землями, коли рід галицько-волинських князів вигас зі смертю Юрія-Болеслава 1340 р. Монгольська адміністрація призначила тоді сюди Дмитра Детька¹¹¹ і навіть прислала військо для відбиття нападу польського короля Казимира¹¹². Власне, спільні походи руських і монгольських сил на Польщу та Литву, що у XIV ст. не раз відбувались у відповідь на агресію з боку цих держав, тривали понад століття після монгольського завоювання Русі. Остання звістка про них належить до 1357 р. Інколи до ординських походів на Польщу долучалися й литовці, які визнали золотоординську зверхність. З настанням у Золотій Орді політичної кризи уже поляки та литовці вдавались до

¹⁰⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. Київ, 1993. С. 172—174.

¹¹⁰ *ПСРА*. Т. 2... Стб. С. 849—850.

¹¹¹ «Provisor seu capitaneus Terrae Russiae» — під таким титулом він фігурує у привілеї торунським купцям на торгівлю у Львові, який видав від власного імені 1341 р. після укладення миру з польським королем Казимиром III (Нове видання тексту й перекладу див.: Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження, тексти*. Львів, 2004. С. 194—200).

¹¹² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 4. Київ, 1993. С. 21—22.

підкорення руських земель на території Дністровсько-Дніпровського та Кримського туменів.

Широка автономія, що жила самостійницькі амбіції правобережних туменбеків, далася взнаки під час золотоординської кризи, яка виникла внаслідок Тимурового походу 1395 р.: тоді місцевий тумен-бек Хурмадай зайняв ворожу позицію до хана Тохтамиша¹¹³. Однак це вже були останні відгомони колишньої ординської могутності, бо зубожіння та знелюднення цього тумену, спричинені посухами й голодом, на той час уже зробили його об'єктом литовської експансії. Кампанії литовського князя Ольгерда, що їх літописці об'єднали в оповіданні про битву на Синіх Водах 1362 р., підпорядкували Литві Поділля і степи Правобережжя до берегів Дніпра та Чорного моря. У 1397 р. литовський князь Вітовт, скориставшись втечею під його протекцію хана Тохтамиша, скинутого з трону Тимуром, дістав від останнього ярлик, яким той відступав Великому князівству Литовському зайнятій ним землі по обох берегах Дніпра, включно з Києвом та Смоленськом¹¹⁴. На цьому Дністровсько-Дніпровський тумен припинив своє існування. Литовська держава, однак, не мала ані планів, ані засобів для економічної реорганізації степових земель. Тому литовська влада утрималася лише на лісостеповому Поділлі, завдяки чому там почалася слов'янська землеробська колонізація.

Дніпровсько-Донський, або — за назвою туменної столиці — Кримський тумен мав свою специфіку в організації правління. У ньому не одразу утвердилася власна династія. Після Муджі Яя тут правив Уранг-Тимур, син чинного хана Монке-Тимура¹¹⁵. У 1269—1279 рр. на чолі тумену опинився сельджуцький султан Ізеддін Кейкаус, який змушений був залишити Анатолію. У 1280-х роках Кримським туменом розпоряджався Туле-Буга, праонук Батия, а коли він 1287 р. став ханом, то, очевидно, його наступником у Криму став зведений брат Алгуй. Близько 1334 р. мадрівника Ібн Баттуту по території тумену супроводжував туменний бек Толук-Тимур, мабуть, уже не чингізидового походження. Ця поїздка, що для тумен-бека скінчилася в Азаку, зайвий раз свідчила про Дон як східний кордон його володінь¹¹⁶. Далі в тумені правив впливовий Кутлубуга, який мав титул «інака» («наперсника»), тобто наближеної до ханської династії особи: він доводився братом Тайдулі, дружині хана Узбека. У нього також був брат Могулбуга, який правив сусіднім Волзько-Донським (Азакським) туменом.

Є цілком очевидні підстави стверджувати, що Кримський тумен мав значний економічний потенціал. Мабуть, ця обставина відіграла не останню роль і у виникненні політичної кризи в Золотій Орді, скориставшись якою, цим туменом заволодів Мамай, а по смерті останнього тут правив його брат Ільяс та ще один

¹¹³ *Золотая Орда в источниках...* С. 357—358.

¹¹⁴ Prochaska A.Z. *Witoldowych dziejów: Układ Witolda p Tochtamyszem 1397. Przegląd historyczny*. Т. XVI. 1912. Zest. 3. S. 255—270.

¹¹⁵ Абу-л-Гачи Бахадур Хан. *Родословная история о татарах*: в 2 т. Санкт-Петербург, 1871. С. 173.

¹¹⁶ Ibn Battûta. *Voyages...* Т. II. P. 204—217.

представник Кутлубугової династичної лінії¹¹⁷ (судячи з усього, він, напевно, був Кутлубуговим онуком Інака). Та вже на час походу Тимура тумен перебував під правлінням Бек-Ярик-оглана¹¹⁸, який не належав до роду Кутлубуги. Саме Кримський тумен став головною базою у боротьбі за золотоординський престол для Тохтамиша та його нащадків з роду Тука-Тимура, тринадцятого сина Джучі. З ними змагалися менші правителі, як Едигей, князь ногайського племені мангит, а також хани Великої Орди Улуг-Мухаммед і Ахмат.

Руські землі в кордонах Кримського тумену в домонгольські часи належали до Переяславського, Чернігівського та Смоленського князівств. Перше після монгольської навали припинило існувати, оскільки в ньому не було власної княжої династії. Династичні гілки чернігівських та смоленських князів за монгольського правління не зберегли родової єдності і в другій половині XIII — першій половині XIV ст. розділилися на дрібні роди, які правили невеличкими уділами. Зокрема, чернігівська династія по загибелі 1245 р. Михаїла Всеволодовича при дворі Батия одразу розпалася на три роди, започатковані молодшими синами князя. З кожним новим поколінням княжичів роди та їхні володіння продовжували дробитися, що зробило їх об'єктом територіальних претензій сильніших сусідів, зокрема смоленських та брянських князів. Проте усобиці та зміни територіальних конфігурацій відбувались лише в туменних кордонах. Монголи часто фігурували у літописних повідомленнях про ці землі як учасники міжкнязівських протистоянь, що, зрештою, не давало можливості жодному з удільних князівств значно посилитися за рахунок сусідів. Водночас колишні чернігівські та смоленські землі, що опинилися за туменними кордонами, вже від початку XIV ст. почали потрапляти до володінь московських князів (йдеться, зокрема, про Можайськ, Вязьму, Фоминський, Перемишль, Тросну, Серпухов). Рязанські ж князі відібрали від колишніх чернігівських маєтностей Лопасну¹¹⁹.

Як можна побачити, і в Кримському тумені руські землі було переділено відповідно до туменних кордонів. Крім того, туменна адміністрація виявила байдужість до адміністративно-територіального устрою руських земель у складі тумену, в усякому разі не зважала на подрібнення руських князівських династій і втручалась у князівські усобиці лише з корисливими цілями. Руська адміністрація виступала другорядною паралеллю до монгольської. Монголи не надто переймалися і литовською експансією, що досягла цієї території у другій половині XIV ст. Адже литовці також вважались монгольськими підданцями. Тому, з погляду монголів, видача ярликів на міста, що переходили від руських до литовських чи московських князів, не загрожувала їхнім суверенним правам на завойовані землі.

¹¹⁷ Balard M. *La Romanie Génoise (XIIe — début du XVe siècle)*. Roma, 1978. P. 161, 461, 662.

¹¹⁸ Титул «оглан» вказував на належність Бек-Ярика до синів правителя, хана Тохтамиша (*Золотая Орда в источниках...* С. 357—358).

¹¹⁹ Про втрати чернігівської династії див.: Грушевський М. *Історія України-Руси...* Т. 3. С. 178—183.

МОНГОЛЬСЬКІ ПРАКТИКИ
АДМІНІСТРУВАННЯ
ГОСПОДАРСЬКОЇ СФЕРИ

Особливості військово-цивільного управління. Як вже зазначалось, управління осілими територіями завжди супроводжувалося для степових завойовників великими ризиками. Адже вони неодмінно поставали перед складною дилемою між копіюванням методів та органів адміністрування осілих держав, що неминуче вело до культурної асиміляції степових еліт і до їхнього відчуження від решти степовиків, та спокусою легкого збагачення за рахунок елементарного грабунку осілого населення. Фактично єдиним продуктивним способом більш-менш успішного розв'язання цієї проблеми ставало запозичення степовою імперією управлінських моделей та кадрів осілих суспільств, з їх подальшим пристосуванням до власних державних інститутів і традицій. Унаслідок такої взаємодії з підкореними осілими народами в Монгольській імперії виробляється практика створення осібної адміністрації з соціально-економічних питань, підпорядкованої панівній верхівці — чингізидовій династії та туменним бекам. Поступово її було поширено на всі завойовані обшири, незалежно від того, проживали там осілі чи кочові спільноти і чи мали вони певні форми державності.

За взірць спеціальної адміністрації з соціально-економічних питань у Золотій Орді, як і в інших улусних ханатах Монгольської імперії, слугувала китайська система подвійного військово-цивільного управління провінціями ¹²⁰. За цією сис-

¹²⁰ Реконструкція монгольської системи правління, через фрагментарність свідчень, є гіпотетичною і спірною. Такі реконструкції пропонували Дж. Вернадський, І. Вашарі та ін. (див.: Vernadsky G., Karovich M. *A History of Russia*. V. III: *The Mongols and Russia*. Yale University Press, 1953; Vásáry I. *The Golden Horde*. Budapest, 1986). В основу пропонуваного тут спостережень покладено дослідження і висновки Д. Островського (див.: Ostrowski D. *Muscovy and the Mongols...* P. 36—63).

темою, традиція якої сягала імперії Цінь Ші Хуанді, адміністрування цих округів здійснювалось двома губернаторами, один з яких — тайшу — відповідав за збирання податків, а отже, займався цивільними та господарськими справами, а другий — дувей — виконував функції військового намісника. Коло їхніх функціональних повноважень мало тісну пов'язаність, що не лише створювало конкуренцію і забезпечувало взаємоконтроль, а й гарантувало від децентралізації правління віддаленими провінціями. Монгольськими відповідниками воєнних губернаторів у Золотій Орді були баскаки, а цивільних — даругачини, або даруги (східнослов'янськими мовами — дороги).

Обидва терміни перекладались буквально як «печатник», тобто позначали особу, яка прикладала державну печатку, що вказувало на її повноваження ухвалювати рішення від імені центрального уряду. Військових губернаторів монголи початково називали там мачин / танмачин (від монгольського терміна «тамма» — спеціальний авангард ¹²¹), як про це згадано і в «Таємній історії монголів», де йшлося про упокорення Східної Європи ¹²². У тюркомовному середовищі Центральної Азії та Східної Європи для цього використовували тюркський термін «баскак». Семантична ідентичність двох термінів доводила подібність функцій їх носіїв, принаймні в очах підкореного населення. І все ж ці функції були далеко не тотожними.

Баскак був провінційним військовим губернатором, місія якого полягала у виконанні поліцейських функцій на підвідомчій території. Водночас в його компетенції могло бути і командування монгольським військом (тамма) у разі його дислокації в межах адміністративної одиниці, що підлягала адмініструванню цього посадовця. Однак, як правило, у цьому випадку йшлося про армії васальних правителів (як-от руських князів, генуезької комуни Кафи), а також провінційні ополчення, зокрема міські гарнізони. Ополчення набирали з місцевих мешканців, що несли військову службу в порядку військової повинності.

На відповідальність даруги покладалось постачання монгольського війська усім необхідним, збирання данини та податків з місцевого населення, розподіл податкових надходжень між провінційними владами та виділення належної частки центральному уряду, організація та утримання на підвідомчій території імперської служби доставки — яма. Рекрутування ополченців з місцевого населення на воєнні потреби також потребувало участі даруг, адже військова служба вважалась окремою повинністю, що називалась «війна».

Система подвійного урядування простежується і на державному рівні. Так звані улусні еміри, тобто старші тумен-беки, зі старшим над усіма бекляри-беком становили верхівку військової вертикалі влади, підпорядковуючись безпосередньо візиру як голові податкових намісників. Єгипетський хроніст аль-Умарі до-

¹²¹ Це ополчення збиралося на пропорційній основі від усіх монгольських воїнів (див.: Morgan D. *The Mongols...* P. 93-96; The tamma and the dual-administrative structure of the Mongol Empire. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 1998. V. 61. No. 2. P. 262—277.

¹²² *Сокровенное сказание монголов...* С. 148.

сильно прозоро змалював розподіл повноважень між цими двома гілками влади: «Усяка важлива справа вирішується не інакше, як цими чотирма емірами. Коли когось з них не було, то його ім'я [все-таки] вписувалось у ярлики, себто укази писалися, ніби воно було, що він був, або його намісник заступав його місце. Вирішують же справу не інакше як через візира, а візир вирішує справу без них, віддає накази намісникам їх і вписує їхні імена [до ярликів]. Візир — справжній султан, який єдиновладно розпоряджається фінансовою частиною, адмініструванням і усуненням [кадрів], навіть у найважливіших справах, як би бекляри-бек розпоряджався одноосібно у військовій справі. Стосовно ж сукупності [дій] їх усіх у майнових справах народу, то емірам вони більшою частиною знайомі лише настільки, наскільки їх знають їхні намісники»¹²³.

Якщо туменні беки були командувачами десятитисячного війська і відповідно називалися тумен-беками, то баскаки мусили займати нижче місце у військовій ієрархії, очевидно, виконуючи роль командувачів тисяч, а отже, виступали під іншим іменем — тисячників. Їх комісаріат складався з підлеглих сотників та десятників, що відали певними сегментами населення і також могли виступати в ролі військових командирів.

Даруги підпорядковувались тумен-бекам і візиру, але були незалежними від тисячників. У них існувала своя територіальна ієрархія, що складалася з даруг волостей та селищ¹²⁴. Крім того, їм мали сприяти селищні старости (тюрк. — атаман). До штату комісаріату даруг входили також цивільні слуги — писарі (монг. бічечі, тюрк. бітікчі, або бакши — від кит. боши, «учитель, пан»).

Зберігся ярлик золотоординського хана Улуг-Мухаммеда на пожалування посадою даруги Керченської округи (15—24 квітня 1420 р., м. Крим), який ілюструє компетенцію цього провінційного посадовця, а також його стосунки з місцевими владами. «Колись цей Туглу-бай звертався з петицією до хана, — йдеться в ньому, — нашого великого старшого брата, кажучи про те, що на підставі звичного права батько його... був [керченським даругою], а тепер настала його черга [посісти цей пост]. Попередній хан, старший наш брат, дістав від Туглу-бая заставу, з'ясував його справу, визнав його прохання можливим і ізволив пожалувати його посадою керченського [даруги].

Позаяк брати Туглу-бай і Хизр звернулися тепер до нас з проханням і представили ярлик на спадкову передачу їхньому роду [цього посту], ми також, керуючись звичаями пожалувань покійних ханів, наших старших братів, зволили передати Керченський іль (округу. — *Авт.*) Туглу-баєві як старшому братові і Хизрові.

Віднині і надалі хто б не був, нехай не заміряється і не вступає ані в Керч, ані в місцевості, які здавна приписані до Керченського іля, які називаються Отли-Таз, Япин-Гьолі, Істебан-Тюпи, Качир-Єрі, Кабак-Таш, Маджар, Кункуз, Качі, Балта, Керпіч, Туз-Гьоль, Ікі-Умрак, Аяни та Кизилар. І ви старійшини Керченського ілю Селенга, Кічик та Каракчі, на чолі з Селенгою, всіляко допомагайте [державцям

¹²³ *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. I... С. 249.

¹²⁴ Григорьев А.П. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам...* С. 68—71.

цього ярлика] у збиранні податків денної та нічної податі, орун (тронний збір. — *Авт.*), черік («військове». — *Авт.*), тюкарек, ок, кон та чикиш, не викривляйте сенсу вказівок Туглу-бая та Хизра, які робитимуться відповідно до наказів нашого ярлика, а збирайте, діставайте та накопичуйте. І ще платіть щорічно нашим пожа- луваним державцям ярлика стільки ж, скільки й раніше ви платили своїм даругам.

А також ми зволили нікому не наvertати на рабів утікачів з Керченського іля, а належить їх вивести з готовністю звідти, де б вони не опинилися — у [містах] Крим, Кафі чи в Кипчацькому степу, і видати [державцям ярлика]. І нехай люди керченського іля, які здавна мешкають там осіло чи кочують у тамтешньому юрті, не йдуть звідти і не вештаються.

І вказівки, які виходять від Туглу-бая та Хизра і відповідають положенням нашого ярлика, нікому не сміти викривляти, а невігласи, які викривляли ці вказівки, неодмінно стерегтимуться цього робити, як тільки дізнаються, що ті відпо- відали нашому велінню.

І ви самі, Туглу-бай та Хизр, що коли будете утискати тих податних бідняків, які уже несуть тягар і перебуватимуть у вашому віданні, знайте, що і вам за це нічого доброго не буде.

На підставі викладеного вище для постійного зберігання видано цей ярлик з золотим нішаном (ханський вензель. — *Авт.*) та червоною тамгою (ханська квад- ратна печатка. — *Авт.*)»¹²⁵.

Монгольська модель економічної експлуатації населення. Державні по- винності. Монголи, як зазначалося вище, не будучи спроможними подолати ци- вільзаційні розбіжності підкорених територій, мали потребу в тісному контролі над підвладним населенням. Вони від самого початку свого панування у Східній Європі доручали посади баскаків / тисячників і даруг представникам місцевих еліт, як можна було бачити на прикладі київського тисячника Дмитра, печатника Курила та тисячника Милія у Бакоті. Принагідно також необхідно згадати Ан- дрія, одного з бояр Данила Галицького, котрого було призначено на якусь із цих посад у Кременці. Він покликався на якусь Батієву грамоту, що була в нього, і певною мірою почав зловживати своїм становищем на шкоду монголам, за що тугменний бек Курмиші стратив його¹²⁶.

Проте система економічного визиску населення, що у Київській Русі та у по- ловців зводилася лише до збирання примітивно визначеної данини, не відпові- дала амбіціям монгольських еліт, які ознайомилися з податковими практиками Китаю та ісламського світу, що давали можливість кращої мобілізації ресурсів підкорених у Східній Європі народів. До того ж у своєму розпорядженні монго- ли мали досить розвинутий інститут примусу та кадровий потенціал підкорених суспільств. Стандартизоване розверстання податків серед населення з подаль-

¹²⁵ Kurat A.N. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kirim ve Turkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*. Istanbul, 1940. S. 6—36; Григорьев А.П. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация. *Тюркологический сборник*. 2005. Москва, 2006. С. 120—124.

¹²⁶ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 829.

шою їх реєстрацією у податкових переписах слугувало основним інструментом монгольської податкової політики. Для технічного забезпечення проведення переписів уряд Золотої Орди залучив мусульманських експертів.

Свідком першого перепису був Плато Карпіні, хоча наведена ним інформація не викликає повної довіри. Правдоподібними видаються його дані про здійснення перепису якимось мусульманином у ранзі намісника, про те, що завдяки перепису створено реєстр населення Русі, нарешті, про збирання монголами податку — десятини¹²⁷. Однак навряд чи до перепису вносили усіх жителів. Не згадав він і про майнову оцінку під час перепису, хоча твердив, що монголи вимагали одну десяту частку від майна кожного. Тому малоімовірно, щоб за результатами перепису монголи призначили мешканцям Русі лише податки хутром від різного звіра. До того ж одинока згадка про те, що населенню Болхівської землі ставилось в обов'язок постачати їх зерном¹²⁸, свідчить про зацікавлення завойовників в експлуатації землеробства. Немає сумніву, що монголи могли за несплату податків забирати у неволю, — в усякому разі, це не суперечило навіть «Руській Правді», де прописувалась подібна норма щодо неспроможних боржників.

Черговий відомий перепис у Золотій Орді було проведено 1257 р. у зв'язку з необхідністю фінансування війська, що споряджувалось на завоювання Південного Китаю, яке очолив великий хаган Мунке. Згадки щодо цього збереглись у Лаврентіївському літописі лише для Суздальської, Рязанської та Муромської земель¹²⁹, а також для Новгородської землі у Новгородському першому літописі¹³⁰. Ці повідомлення містять декілька реалістичних деталей, що стосувалися переписних практик, і дають змогу порівняти їх з подекуди сумнівними даними Плато Карпіні.

Невідомо, як довго тривала практика податкових переписів у Золотій Орді, якою була періодичність останніх і хто брав у них участь. Проте залучення до цієї справи адміністрації руських князів призвело до засвоєння її на Русі і дало початок для формування власної бюрократії. Повідомлення Галицько-Волинського літопису від 1283 р. вповні засвідчує використання практики переписів для княжих потреб, або — точніше — потреб князівської канцелярії. Літопис згадував, ніби сам князь Лев Данилович наказав порахувати населення за час участі князівства у західних походах тумен-беків Ногая та Туле-Буги, і вийшло, що воно зменшилось на п'ятдесят дві з половиною тисячі осіб¹³¹.

Запровадження десятинної організації населення за допомогою переписів слугувало інструментом державного управління, а також отримання додаткового матеріального зиску. Монгольська податкова система мала три категорії податків. Перша категорія складалася з традиційних обов'язків підданців своєму прави-

¹²⁷ Плато Карпіні Дж. История монгалов... С. 58.

¹²⁸ «бо залишили їх татари, аби їм орати заради пшениці та проса» (ПСРА. Т. 2... Стб. 792).

¹²⁹ ПСРА. Т. 1... Стб. 475.

¹³⁰ ПСРА. Т. 3... С. 309—311.

¹³¹ «Левъ князь соче колко погибло воѣ его землѣ людии што поимано. избито и што ихъ Бжїєю волею изъмерло . поль трѣтъи . падесять . тысячѣ» (ПСРА. Т. 2... Стб. 895).

телю у степовому суспільстві — це данина та послуги, що надавалися за домовленістю регулярно або епізодично. Вона називалася по-монгольськи кубчір, а в тюркських мовах еквівалентом останнього став ясак. Данина та послуги належали виключно улусному хану як верховному суверену і були символом підлеглості данника. У зв'язку з цим данина набула також інших назв, що походили від арабського терміна харадж. У давньоруській мові це слово перекладалося як вихід, а тюркською — чикиш. Власне, для збирання цієї категорії податків переписи були не потрібні. Данина була фіксованою за складом та кількістю і зазвичай виплачувалася готівкою чи високовартісними товарами. До цієї ж категорії належали найрізноманітніші нерегулярні зобов'язання, як от повозне (улаг), покорм (шусун, подібно до згаданої «туски»), ловче (обов'язок брати участь у ловах) тощо.

До другої категорії входили податки у сфері торгівлі, що мали три різновиди. Один з них — ввізне та вивізне мито на товари. Воно мало тюркську назву тамга, що початково означало «тавро» — знак власності, яким помічали худобу, а надалі за аналогією мітку на пакунках з товаром (від чого у давньоруській мові митник називався «мечник»). Цей податок фігурував також під назвою «косткі» (від слова «гость» — купець). Другий вид — мито, стягнуте за провезення товарів територією митної зони. В Україні він мав назву також «корована»¹³². Третій вид податку — це ринковий збір, або стягнення з продажу. Воно фігурує в ординських документах як тартнак — «зважувальне», з огляду на те, що збиралось залежно від кількості товару, а отже, потребувало зважування.

Податки з торгівлі начислялися з фактичних її обсягів, враховуючи перевезення через кордон, транспортування, продаж на ринку, і не передбачали попередньої реєстрації. Проте їх збирали лише готівкою. Щорічні надходження від торговельних податків фіксували. Як результат, розподіл митних надходжень між центральною владою та провінційними правителями ставав сферою різноманітних компромісів і комбінацій¹³³.

Третя категорія становила традиційні податкові зобов'язання осілих держав: поземельні податки, різного роду оплати, відробітки, зокрема на будівництві фортець чи доріг, забезпечення потреб яму, утримання проїжджих офіційних осіб і війська тощо. Саме для унормування порядку збору цього типу податків і потрібні були переписи. Ці податки мали монгольську назву «албан», тюркський відповідник — «калан», а давньоруською вони називалися «пошлина»¹³⁴.

Навіть нечисленні наявні документи перевантажені термінологією, що стосується податкового асортименту монгольських часів, і на сьогодні наповнення його ще достеменно не встановлено. З його загалу, однак, виділяються податки,

¹³² *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886. С. 112.

¹³³ Каштанов С.М. Финансовое устройство московского княжества в середине XIV в. По данным духовных грамот. *Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б.Д. Грекова*. Москва, 1982. С. 178.

¹³⁴ Ідентифікацію типів і назв податків подано за виданням: Ostrowski D. *Muscovy and the Mongols...* P. 119—121.

що збирались із землеробів: амбарний (анбар гакки), поземельний (екін), гуменне (індір мали). Згадування про них у золотоординських ярликах показує, що монгольська адміністрація запровадила досить детальне оподаткування землеробства. Очевидно, податковими одиницями монголи обрали окрему родину, але визначали її в економічних величинах — як плуг / соху чи дим.

Фіксовані податки слугували економічним базисом для службовців різного роду, число і різноманіття функцій яких зрости за монголів. Податкові переписи литовської доби, що, безсумнівно, успадкували багато чого з монгольських часів, детально фіксували податки на користь службових осіб, зокрема військових (як-от пугкарі) чи старост (атаманів). Хоча назви зборів, що йшли на утримання адміністрації, ще задавалися архаїчною традицією, як, наприклад, у випадках «кормління», «полюддя», «дані», їхня фіксація у переписах засвідчувала спроби введення впорядкованої податкової системи. Зрештою, деякі з таких податків було розверстано за однотипними податковими одиницями — димами¹³⁵.

Регулярні податкові надходження стали підставою для поширення практики земельних пожалувань. Такі пожалування могли маскуватися під старим тюркським терміном «дархан» («тархан»), що означало привілейовану особу (від цього терміна походила й умовна назва відповідної жалуваної грамоти — тарханний ярлик). Але в Золотій Орді було засвідчено й нову тюркську назву такого пожалування — союргал («пожалування»). Зразком тарханного ярлика є привілей, виданий золотоординським ханом Тохтамишем 19 лютого 1381 р. якомусь беку Гаджжі на звільнення від податків його волості над Молочним лиманом (тюрк. — Сют-гьолю). «Державцю цього ярлика беку Гаджжі, який перебуває під нашою опікою і дістав союргал (пожалування. — *Авт.*), було даровано чикиш (“вихід” — весь комплекс урядових повинностей. — *Авт.*) разом з додатками, який щороку надходив до скарбниці з Сютгоського ілю (“округа над Молочним лиманом”. — *Авт.*). Віднині й надалі уповноважені від [Кримського] тумену нехай не збирають з [ілю] Сютгьолю [податок] під назвою «річне» (салик. — *Авт.*), “повоз” (улаг. — *Авт.*), “покорм” (шусун. — *Авт.*) і не домагаються і не збирають усередині та зовні Криму на стоянках, причислених до Сютгьоля, людей, хто б вони не були, “амбарне звичаєве” (анбар гакки. — *Авт.*) і “посівне” (екін. — *Авт.*). Нехай вони звільняють від данини (чикишу. — *Авт.*) з усіх їх разом через виняток, який ми робимо, через протекцію, яку ми надаємо, через написання йому (беку Гаджжі. — *Авт.*) тарханства нашого з пайцзою (відзнака, клейнод. — *Авт.*) та ярликом (тут: грамотою. — *Авт.*) і надають беку Гаджжі вірою і правдою сприяння — отак ми ізволили. Після такого нашого веління уповноважені від тумену особи, які стягають салик та кисмет (усі податки, крім поземельного. — *Авт.*), нехай побоятся завдавати йому турботи та смутку.

¹³⁵ Наприклад, староста черкаського замку, за люстрацією 1552 р., отримував щорічну платню від податку під назвою «колядка» (його збирали на Різдва), норма якого становила шість грошів від кожного диму (див.: *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 1... С. 82).

Також і ти, бек Гаджжі, якщо будеш чинити утиски бідним та убогим, говорячи: «Он як мене пожалувано», тобі також не буде добре. З такими словами, було видано для постійного зберігання ярлик з червоною тамгою», — йшлося у документі ¹³⁶.

Практика союргалу надавала, як бачимо, повний податковий імунітет, включно з даниною, що виступала символом підлеглості. Це було одностороннє пожалування з боку суверена, від якого в заключному протоколі ще й додавалось застереження не зловживати своїми поноваженнями щодо податкового населення. Водночас ця практика демонструвала приклад земельного пожалування, подібного до ісламського (ікта), що було цілком логічним, зважаючи не лише на залучення ісламських податківців на державну службу, а й на ісламізацію Золотої Орди на початку XIV ст. ¹³⁷

Мусульманські податківці ознайомили Русь з двома механізмами регулювання економіки, пов'язаними з податками. Перший — це утворення поселень (так званих слобід) з наданням податкових пільг їхнім мешканцям з метою стимулювання економічного розвитку. Другий — це практика відкупу податків, тобто внесення наперед суми податку, яка була розрахована на підставі перепису, з тим, щоб відкупникові зібрати фактично більшу суму. Обидва ці механізми безпосередньо згадано лише в історії про курського баскака Ахмеда ¹³⁸. Обидва вони викликали негативні коментарі з боку літописця тим, що слободи призвели до відтоку населення з княжих земель, а відкупи поклали більший тягар на селян. На жаль, неможливо оцінити, наскільки ця практика набула поширення на Русі. Здається, однак, що князь Данило Галицький скористався прикладом слобід для будівництва своєї північної столиці — міста Холм. За повідомленням літопису, князь закликав до свого міста і русинів, і іноземців, тож до нього прибули різного роду ремісники (зброярі, ковалі та ювеліри), а також селяни, що можна зрозуміти зі слів «и наповнилися двори навколо граду, поля, села» ¹³⁹. Практика заснування слобід набула поширення в польсько-литовську добу.

Експансія Польського королівства та Великого князівства Литовського на території трьох західних туменів Джучієвого улусу, що почалась у середині XIV ст., відбувалася зі збереженням економічних та адміністративних інститутів і практик, розвинутих монгольською адміністрацією. Історичні джерела кінця XIV — початку XVI ст., що збереглися, добре засвідчують тривання данницьких зобов'язань територій України у складі Польсько-Литовської держави на користь золотоординських ханів ¹⁴⁰. Це свідчить про те, що польсько-литовсько-руська адміністра-

¹³⁶ Григорьев В.В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея. *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі — *ЗООИД*). 1844. Т. 1. С. 338—340.

¹³⁷ Ostrowski D. *Muscovy and the Mongols...* P. 59—61.

¹³⁸ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 481—482.

¹³⁹ *ПСРА*. Т. 2... Стб. 843.

¹⁴⁰ Такі зобов'язання внесено до грамоти Олександра Коріатовича 1375 р., Федора Коріатовича 1392 р., Свидригайла 1405 р., польського короля Владислава IV 1442 р., великого князя литовського Олександра Казимировича 1500 р. Є свідчення про виплати у цей самий період татарським даругам данини на Київщині, у Турово-Пинському князівстві.

ція до того, як заявити свої претензії на політичну владу на цих землях, виконувала роль податкових агентів Золотої Орди, діставши у такий спосіб можливість безпосередньо перейняти ординський досвід економічного управління. Перше документальне свідчення такої кооперації належить ще до кінця XIII ст.: князь Володимир Василькович 1287 р. розпорядився у своєму заповіті (складеному в присутності хана Туле-Буги та туменного бега Алгуя) збирати ординські податки («тотарщину») в маєтностях дружини на користь свого спадкоємця — брата Мстислава¹⁴¹. Отже, руська князівська адміністрація щонайменше століття здобувала вишкіл економічного правління, встановленого монголами і, звісно, перейняла його. У цій адміністрації з'явилися посадовці, на яких покладалась функція баскаків і даруг, — волостелі, намісники, воєводи, атамани / старости. Вона перейняла практику земельних пожалувань, за рахунок чого утримувались як військові, так і цивільні службовці. У цьому полягав перший важливий наслідок економічного характеру від монгольського панування на українських землях. Вони вже ніколи не повернулись до примітивного данництва давньоруських часів.

Переміщення підданих теренами держави з метою використання їх на різних державних службах також мало далекоюсяжні наслідки для історії України. Серед численних державних повинностей, які монголи поклали на підкорене населення, таких як данина, обслуговування ямської служби, утримування проїжджих чиновників (послів), було також несення збройної служби в ролі вартових фортець, перевозів, доріг. У цьому, вочевидь, криється один з мотивів появи слов'янського населення у степовій зоні України в монгольську добу. Це призвело до модернізації технологій обробітку землі, зокрема, до появи саме у XIV ст. важкого колісного плуга, придатного для оранки степових ґрунтів. Спільне проживання та служба монголам з такими самими підневільними половцями мали наслідком освоєння слов'янами господарських практик кочових скотарів, а разом і їхніх воєнних навичок¹⁴². Литовська експансія у другій половині XIV ст. увела це населення до складу Великого князівства Литовського, що, зокрема, засвідчує люстрація Київської землі від 1471 р., у якій зафіксовано мешканців степового прикориччя та їхні податки, що своїми назвами видавали монгольське походження¹⁴³.

Характерною особливістю оподаткування сільського населення Південної Київщини стала умова виконання ним військових обов'язків, що було звичною складовою фіскальних практик монголів. Вони докорінно відрізнялись від європейських тим, що військова служба у степовиків звично визнавалась за рабську повинність, тоді як у Західній Європі вважалась підставою претендувати на привілейований статус. Перейнявши цю практику, як це засвідчили вищезгадані домовленості між литовськими князями та ординськими й кримськими ханами, литовці тим самим відкрили шлях для легалізації формування українського козацтва.

¹⁴¹ ПСРА. Т. 2... Стб. 903—904.

¹⁴² Поки що симбіоз осілої та кочової цивілізацій у степовій Україні залишається в царині археології (див.: Козловський А.О. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.* Київ, 1992; Єльніков М.В. *Золотоординські часи на українських землях.* Київ, 2008).

¹⁴³ *Архив ЮЗР.* Ч. 7. Т. 2. Киев, 1890. С. 1—2.

Перерозподіл монополій у сфері зовнішньої торгівлі. Зміна суверена у Східній Європі внаслідок монгольського завоювання одразу далася взнаки насамперед перерозподілом монополій у сфері зовнішньої торгівлі. Руські купці, що традиційно хазяйнували в Судаку, поспішили дистанціюватись від монголів ще під час їх першого нападу на половців, намагаючись міграцією з Кримського півострова уникнути репресій завойовників. Промовисте свідчення щодо того, наскільки для монголів було важливим встановити власний контроль над природними ресурсами підкорених теренів Русі, залишив Платон Карпін у епізоді про чернігівського князя Андрія Мстиславовича, якого було страчено за наказом Батия за те, що той поза ханською волею займався вивозом коней на продаж¹⁴⁴. Якщо такі заходи застосовували відносно представників привілейованого кола, то стає зрозуміло, що міжнародна торгівля Русі, а з нею і Східної Європи, що пропонувала на вивіз лише природні багатства ареалу, а не продукти ремесла, мусила зазнати цілковитої реорганізації зі встановленням монгольського правління.

Комерційні інтереси монголів були традиційними для усіх степовиків, які діставали доступ на китайський ринок. Це був вивіз шовкових тканин та інших коштовних товарів китайського виробництва на Захід, який за задоволення свого попиту розплачувався сріблом. До китайських товарів завдяки монгольським завоюванням додалися ще середньоазійські тканини, а також товари з Південної Азії, серед яких головне місце належало спеціям.

Джучіїв улус мав доступ до традиційної магістралі міжнародної торгівлі між Заходом і Сходом континенту — Великого шовкового шляху — лише у Хорезмі та Семиріччі, і Джучіди могли розраховувати відповідно лише на незначний прибуток від цієї торгівлі, основний потік якої проходив південніше Каспійського моря теренами низки країн Близького Сходу — Ірану, Іраку, Сирії. Однак несподівано на користь Джучідів обернулось перекриття Багдадом, що конфронтував з мамлюцьким Єгиптом, більш ніж на пів століття підконтрольної йому ділянки шляху, що змусило міжнародних купців прокласти одне з відгалужень магістралі північніше — по території Джучієвого улусу. Це визначило докорінну переорієнтацію зовнішньоторговельних зв'язків українських земель у монгольську добу та й на пізніші часи. Власне, відтоді Україна і стала важливою сполучною ланкою міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом.

Новий шлях на Захід ішов на Хорезм і звідти досягав нового центру економічного тяжіння — столиці Джучідів Сараю, докорінно змінивши долю традиційних до того економічно-торговельних центрів Русі та посприявши стрімкому господарському піднесенню у другій половині XIII — першій половині XIV ст. українського Півдня.

Із золотоординських міст на території Кримського півострова збереглись лише Кілія, Аккерман та Крим. Переважно ж у розпорядженні істориків на сьогодні є лише згадки про географічні локації масштабного містобудування за мон-

¹⁴⁴ Платон Карпін Дж. *Історія монгалов...* С. 36.

гольського правління. У Дунайсько-Дністровському тумені це городища у Вічині, Костештах, Старому Орхеї. На території Білоберезького тумену знаходяться рештки семи міських поселень. У степах Лівобережної України (Кримський тумен) відомо принаймні три городища. Водночас на Кучугурському городищі, що ідентифікується з містом Шегр-ал-Джедід, було розкрито фундаменти капітальних споруд значної площі (імовірно, мечетей, лазень, палацу)¹⁴⁵.

Нове відгалуження східно-західного транзиту йшло з Нижнього Подніпров'я на Краків. На цій торгівлі розвинулись міста Володимир, Луцьк, Холм. У монгольський час на прямому шляху до Кракова засновано також Львів (відомий з 1256 р.). На додачу до зв'язків з Краковом у купецтва руських міст швидко встановились міцні торговельні стосунки з німецьким торговим осередком також новозаснованого міста Торн (сучасне Торунь). Завдяки цим зв'язкам між Краковом і Торном¹⁴⁶ руські міста Галичини переживали піднесення. Очевидно, Володимир, Луцьк та Львів до середини XIV ст. запровадили у себе складське право, що зробило їх ключовими посередниками у східно-західній торгівлі. Принаймні щодо цього від 1379 р. зберігся лист від володимирського і луцького князя Дмитра (Любарта) львівській міській громаді з гарантіями збереження чинності його норм¹⁴⁷. Наприкінці XIV ст. Львів узагалі став провідним центром міжнародної торгівлі на території Русі.

У східно-західного транзитного шляху було ще одне відгалуження, спрямоване на Чорне море та Константинополь. Втрата Візантією через окупацію хрестоносцями у 1204—1261 рр. своєї монополії на чорноморську акваторію зміцнила тут позиції купців з європейського Середземномор'я — з Венеції, Генуї, Пізи, Флоренції, Каталонії. Навіть повернення Константинополя з-під латинських впливів уже не відновило тут попередню візантійську могутність. Наостанок монгольське завовання Східної Європи прибрало від конкуренції колишніх автономних місцевих господарів Причорномор'я — руських, грузинських та інших купців, що принесло нові торговельні перспективи.

Можливо, чи не найкраще скористались з них генуезці. Після відновлення Візантійської імперії 1261 р. вони таки домоглися підтримки номінальних і фактичних власників Південного Криму (візантійців та монголів відповідно) і близько 1275 р. заснували свою фракторію Кафа (Caffa). Місто було засноване неподалік від ставки золотоординського туменного бека і головного туменного ринку — орди-базару Солхата (сучасне м. Старий Крим)¹⁴⁸, куди стікались і нагробовані мон-

¹⁴⁵ Егоров В.А. *Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.* Москва, 1985. С. 79—87.

¹⁴⁶ Ці зв'язки відбилися у привілеях галицько-волинських і литовських князів, а також польських королів купцям Кракова і Торна на торгівлю з Руссю (див.: Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* Док. № 5, 6, 8, 13, 14; *Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.* Київ, 1990. Док. № 1—6).

¹⁴⁷ *Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття...* Док. № 8.

¹⁴⁸ Відповідну назву засвідчив севільський подорожник Перо Тафур (див.: Tafur P. *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435—1439).* Madrid, 1874.

голами багатства, і товари з віддалених місцевостей Монгольської імперії. Кафа одразу увійшла у транс'євразійський коридор, під'єднавши до нього цілу гілку, що вела у найзаможніший середземноморський регіон Західної Європи.

Крім Кафи, ординці дозволили генуезцям відкрити свої фракторії в інших місцях Причорномор'я: у Кілії, Лікостомо, Монкастро (Аккермані), на території Буджаку, Леричі (Ілліче / Олешки), Судака, Копарію, Керчі — у Кримському тумені, у Тані / Азаку та Матрезі — в Азакському тумені.

Однак східно-західний транзит призупинився після 1342 р. через усобиці в династії Юань, якій також належала посада великого монгольського хагана. Повалення ж династії 1368 р. і кінець Монгольської імперії майже зупинили товаропотік китайської данини на захід. Це стало серйозним викликом як руським містам Галичини та Волині, так і генуезьким колоніям на берегах Чорного моря.

Серед місцевих товарів Білоберезького тумену, що належали до категорії найвищого попиту, на ринках Львова, Луцька та Володимира можна було помітити традиційні для експорту з Русі хутра, однак переважно бобра і лисиці. Та вже від 1320 р. започатковується торгівля худобою (*animalus*)¹⁴⁹ і продуктами тваринництва, зокрема овечими шкурами¹⁵⁰. Останнє засвідчувало залучення туменних земель у торгівлю із Західною Європою. Йшлося вже про продукцію виробничої економіки, а не промислів на кшталт бортництва та мисливства. Саме через неї відкривалась перспектива великої пропозиції з боку Степу.

У свою чергу, західноєвропейський ринок відповів попитом на продовольство, зокрема на товари тваринництва, що значно зріс після «чорної смерті»¹⁵¹. Цей інтерес залучив в орбіту торговельних центрів Галичини та Волині також території колишнього тумену Ногая, утворивши тим самим економічне підґрунтя для усамостійнення князівств Валахії та Молдавії у другій половині XIV ст. Також це мало наслідком утворення в цей час потужного торговельного шляху, що пов'язав Кілію, Аккерман, Яси, Сучаву, Хотин, Кам'янець-Подільський, Львів. Цим шляхом, крім худоби, що йшла транзитом на Польщу та Німеччину, з XV ст. доставлялися також товари з Османської імперії¹⁵². Це був один з основних зовнішньо-торговельних шляхів на українських землях¹⁵³.

Кафа ж відповіла на запити західноєвропейського ринку різким збільшенням експорту зерна, шкір, солі. Однак чи не основною відповіддю кафіотів стала работоргівля.

Р. 166). Початкове воєнне призначення міста видавала назва Солхат — тюркською «ліве крило» (праве знаходилось в Ескі-Юрті поблизу сучасного Бахчисарая).

¹⁴⁹ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* Док. № 6.

¹⁵⁰ *Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття...* Док. № 7.

¹⁵¹ *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age.* Cambridge, 2009. P. 104—105.

¹⁵² Сидоренко О.Ф. *Українські землі у міжнародній торгівлі.* Київ, 1990. С. 95—100.

¹⁵³ Там само. С. 147—155.

Покликання варягів. Мініатюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

Костянтин Багрянородний. Фрагмент композиції, вирізьбленої на слонової кістці. Сер. X ст.

Аскольдова могила. Мал. Тараса Шевченка

Накладення Олегом данини на древлян. Мініатюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

Накладення Олегом данини на сіверян. Мініатюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

Олег прибиває свій щит до воріт Царгороду. Гравюра Ф.А. Бруні. 1839

Игорже призвалъ слыгече ськыѣ ре . молвнше чювыса .
 залцѣрь . и рекосаго слыцѣрьъ . сего слыцыцѣрь рѣе ими
 роу . и хоче миръ имѣти . и сѣ роу ськомѣ илюбовь . и ко
 прочимъ сѣзъмъ . и по иго смводни соуцѣрѣмъ шѣротѣ .
 и на послаша водити шѣротѣ . и моу твоѣ . и ѡбѣщася
 сицѣи горѣ створити . и мау триѣ призванъ горѣ послы .
 и прииде сѣхоломъ сѣбѣ сполшѣти роу . и по сѣла доша ѡ роу
 своѣ . и шиты . и злото . и ходи горѣ роу и мауѣ . и елико
 патимъ роуи . а хрѣтъ имѣю роу водни шѣротѣ . въ црѣви
 спѣго имѣ . аже ѣмъ роу чѣ . коницѣ пѣлычнѣ сѣбѣды . ко за
 рѣ . сѣбѣтѣ сѣво рѣмъ црѣви . мнози ко въ шѣва рѣ хрѣтъ имѣ

Игор же ѡутверди въ миръ со грекы . и ѡпоути по словѣ
 даривъ . сѣороу чѣлѣю . и по сѣкомѣ . и ѡподѣтиѣ . послы же
 приидоша сѣ црѣви . и по сѣла доша сѣ рѣи горѣ бы . и любовѣ
 юже ко греко . и горже мѣчѣмъ жнѣти шѣ сѣи . миръ имѣ
 ко вѣсѣтѣ трагѣ . и сѣрнѣ сѣи ѡ иначѣ мыслити по дѣрѣ вла
 ны хрѣтъ . примыслити бошьоу ю дѣль .

Князь Игор укладає договір з Візантією. Мініатюра Радзивілівського літопису.
 1480-ті роки

Вбивство Ігоря древлянами. Мініатюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

Княгиня Ольга розмовляє з імператором Костянтином Багрянородним. Мініатюра Хроніки Іоанна Скилиці. XII—XIII ст. (Національна бібліотека у Мадриді)

Княгиня Ольга. Реконструкція фрагмента фрески китторської композиції Софійського собору в Києві

Послалъ книгоу коу црви . и придоша въ дерствъ
 и поведаша црви . црѣ же мабу прии прнзвати . и рече
 да гати . послы роустни . и ии рѣша стако гати исъ
 машь . хоти имъ тилюбовь соуцрѣ грѣци свѣршию
 прочай всла тѣ . црѣ же рѣ бы въ и по велѣти цю писа
 ти вса рѣ сѣ слава махорати . гачати по вель
 вса рѣ чи мача писецъ писати глѣ сице . равно дубогаго
 свѣфаниа . быша гого прн сѣ слави . вѣлицѣ исъ роу
 стемъ . и прн свѣмѣ . писано при фиѣ филе . синкель .
 кой ии на рѣца емоу цѣмьскнй црѣ грѣцкоу дѣрствѣ .

Мѣнѣюла . ии дикта дѣвѣтъ 5 у . еф . азъ сѣ сла вѣ
 кмъ роу сѣкын . іако свѣклѣ са и оу пѣрѣ жѣга . мѣ свѣца
 гѣи семъ роу сѣю хоти имъ ти мѣрѣ . и свѣршию
 юлюбовь . со вса ки велики црѣма грѣци . и вса си емо
 ико сѣма пѣно . и сѣго дѣхѣго вѣсѣ мѣ црѣ . и со вѣсѣ мѣ
 лю мѣ вѣшнѣ . и жѣсѣу тѣо мѣ оу роу . бо іа рѣ и прѣчи
 до камѣ вѣтѣса . іако мѣ николи жѣ тѣо мѣ шлю ма сѣтра моу
 вѣшю . ии со бѣраю вѣннѣ мѣнѣ зыка ии гого прн вѣрѣ
 ма сѣтра моу вѣшю . но елико еѣ по вѣластѣи грѣцкоу .

Князь Святослав укладає договір з Візантією. Мініатюра Радзивілівського літопису.
 1480-ті роки

Утвердження Володимира Святославича на київському великокнязівському престолі. Мініа-
тюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

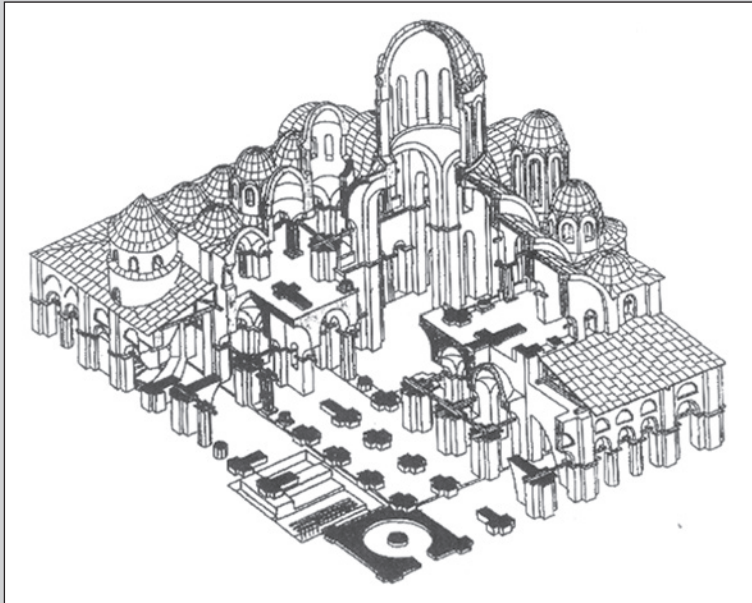
Київський першохрам (Десятинна церква). Реконструкція М. Холостенка

Похід руських князів на половців 1103 р., мініатюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

Печатка Ярослава Мудрого

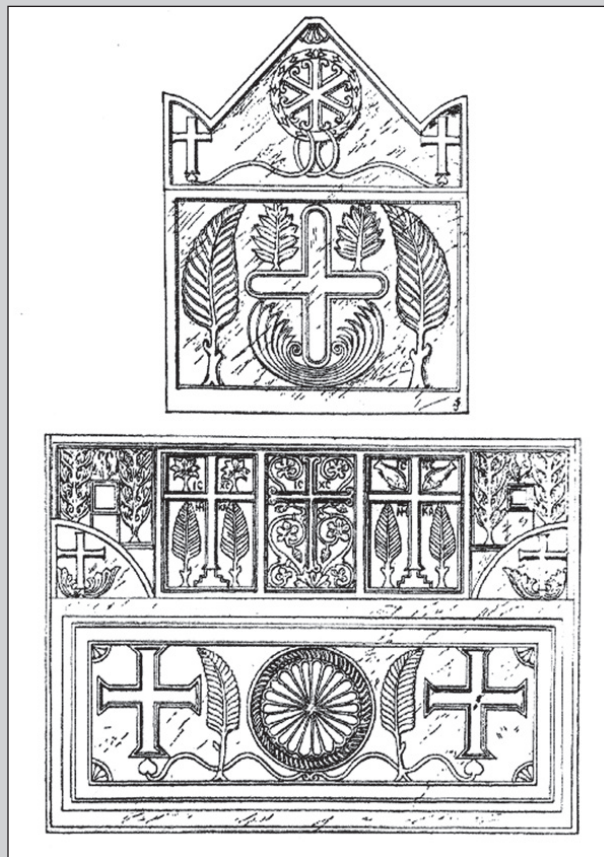
Софійський собор у Києві. Аксиометричний розріз. Оустерхаут Р. *Византийские строители* / пер. Л.А. Беляев; редакция и комментарии Л.А. Беляев, Г.Ю. Ивакин. Киев; Москва, 2005

Софійський собор у Києві. Інтер'єр центрального нефа

Доньки Ярослава Мудрого. Фрагмент ктиторської фрески Софійського собору в Києві

Саркофаг Ярослава Мудрого. Мармур. Перша половина XI ст.

Изборник Святослава 1073 р.

ꙗко жемьше лить · рѣше кнѣга не мы зѣдле ѿже то гора
 твои не вѣдѣтъ вори · помы хочѣу бити и гора мы
 зѣдле ѿже кнѣга добра мѣ · тѣмъ мене · пѣла · ли
 на колѣнъ · и протолнѣ многа во збрана шѣ и б ·
 ꙗла зарыты сацки · ꙗрагѣло володнмиръ тѣ сацки
 и · ѿниже кнѣга вше пѣдошдоу бити гора ·

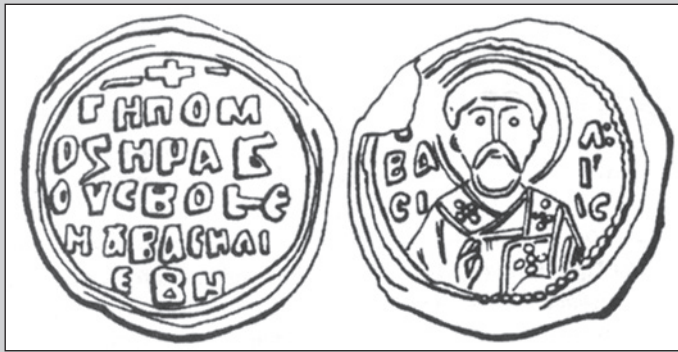
володнмиръ вѣдѣма конъ и потги · и ꙗдоху люте помо
 стѣ · побѣди гора · ѿнѣ не могѣи мнѣти · ѿворо
 тнѣ на мѣ · мнѣ глѣ во вѣ дворъ · ꙗу скарн
 ша · кнѣга не прѣволоднмиро · и ꙗша гора вѣу рѣсн
 тѣ ꙗца · по ꙗ бы чѣ ꙗнъ вѣ дни · ѿстѣ фѣ ꙗ · ꙗемъ
 шѣ вѣ доша и змо на стѣра ·

Віче киян у Софійському соборі та повстання 1147 р. Мініатюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

Ярополк Ізяславич та його дружина Ірина-Кунігунда. Мініатюра Кодексу Гертруди

Печатка Володимира Всеволодовича Мономаха

Успенський собор у Володимирі. Сучасний вигляд

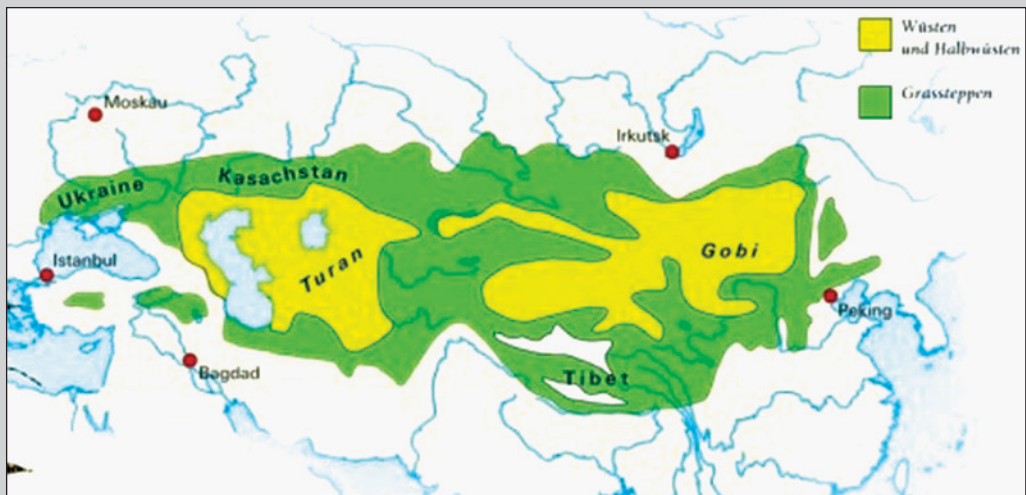
Золоті ворота у Володимирі. Сучасний вигляд

«Владимирська» (Вишгородська) ікона Богоматері. XI—XII ст.

Князівські усабиці. Мініатюра Радзивілівського літопису. 1480-ті роки

Євразійський Степ і пустелі — природний ареал цивілізації кочових скотарів

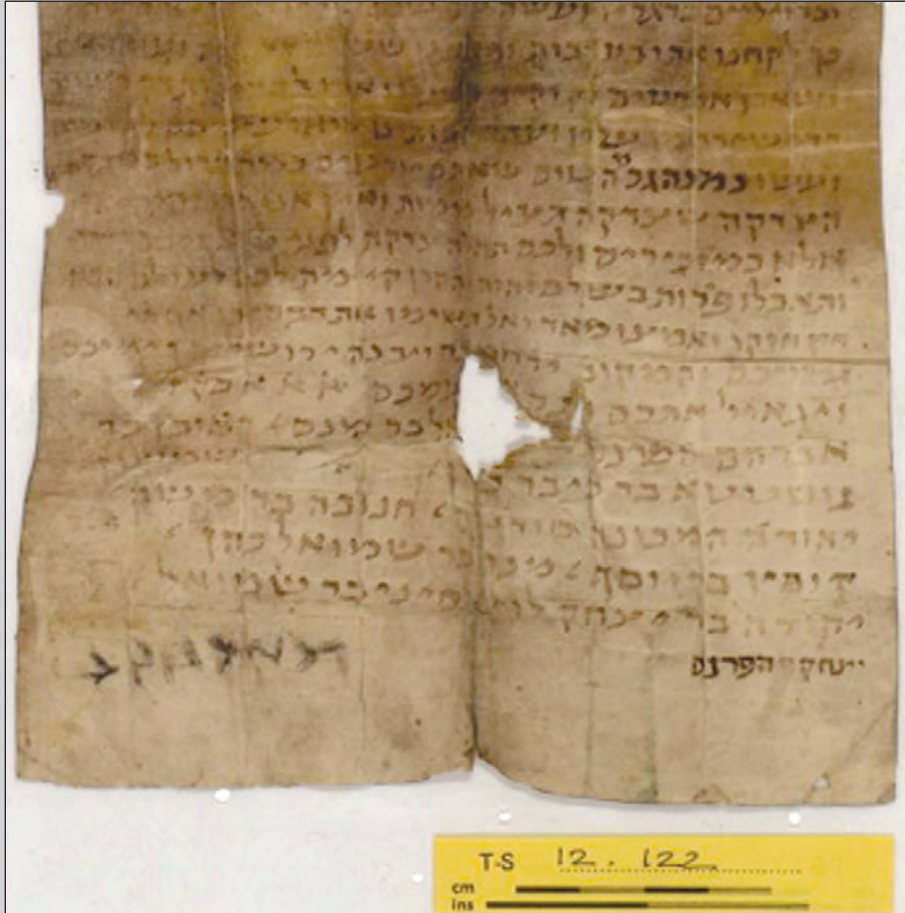
Константинополь — столиця Візантійської імперії і центр християнства.
Реконструкція вигляду VI ст. на храм св. Софії та колону з кінною статуєю імператора Юстиніана

Константинополь. Центральна частина міста і протока Босфор. Реконструкція вигляду VI ст.

Візантійський храм Іоанна Предтечі у Керчі. XII ст.

M Ü R U Q OKH

okhquřum = I read

Modern Turkish: Okurum

Oku: (to) read. -r: present simple tense suffix, -um: I

Лист іудейської громади
Кієва з приміткою тюрк-
ськими рунами. Початок
Х ст.

«Шовковий шлях». Карта монгольської доби

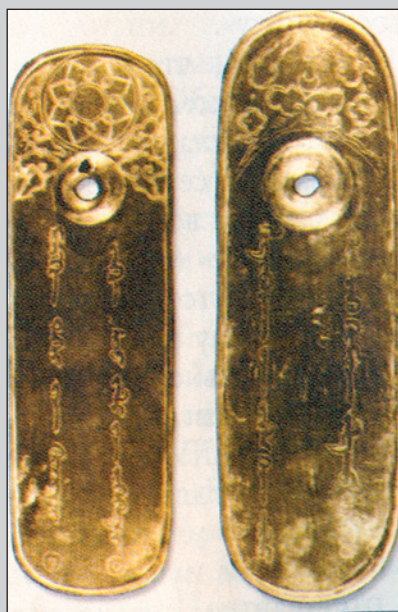

Монголи: Монгольська кіннота. Перська мініатюра, XIV ст.

И достигоша мѣста погонемилости и инѣ
и поукѣицы . и яроспѣию тако зпѣрїе не и
спѣи спѣи оуице . и шастїго заруцѣ и
зано зѣ . и рспадше не мѣтїи по кїа ху
его по се мѣтїи клѣ . и ко и тѣи сам ой зели
к рѣи тѣи багрїи пїеа . и се мѣтїи дѣа тѣ
бїе мѣтїи не щїа днѣ . мѣтїи кѣ тѣ рѣа пѣше іако

Мученицька смерть чернігівського князя Михайла Всеволодовича у ставці хана Батия 1246 р. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

Пайци — знаки влади золотоординських чиновників. XIV ст. *Родина*, 2003, № 11

Менглі-Гірей на прийомі у султана Баязіда II. Турецька мініатюра. XVI ст.

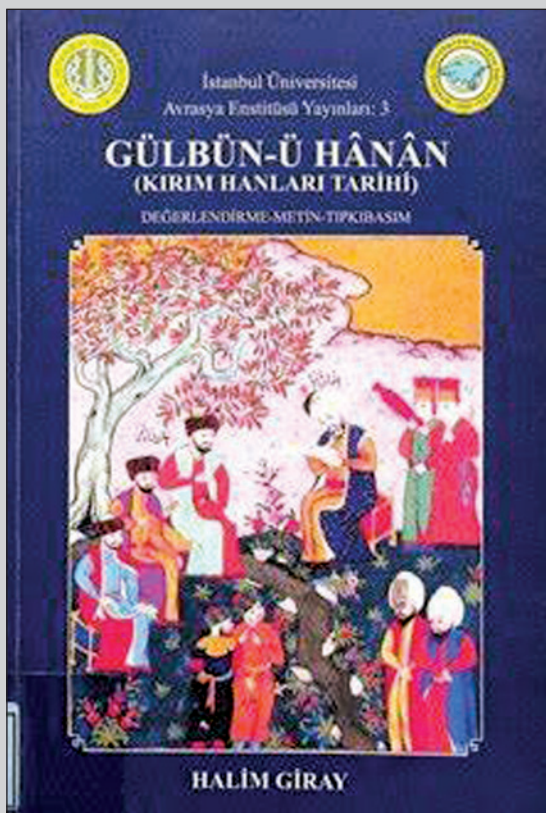
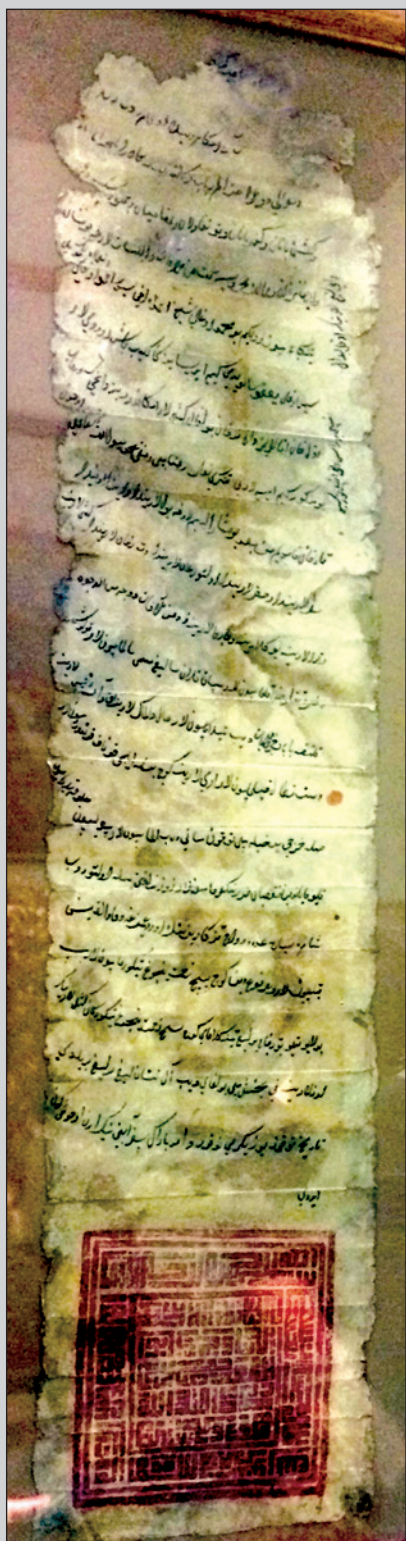
Нашестя Едигея. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст. *Памятники литературы Древней Руси. XIV — середина XV века.* Москва, 1981

Карта туменів Золотої Орди. Московське князівство до кінця XIV ст. творилось у кордонах Азаського тумену. Азаський тумен межував по р. Дон із Кримським туменом

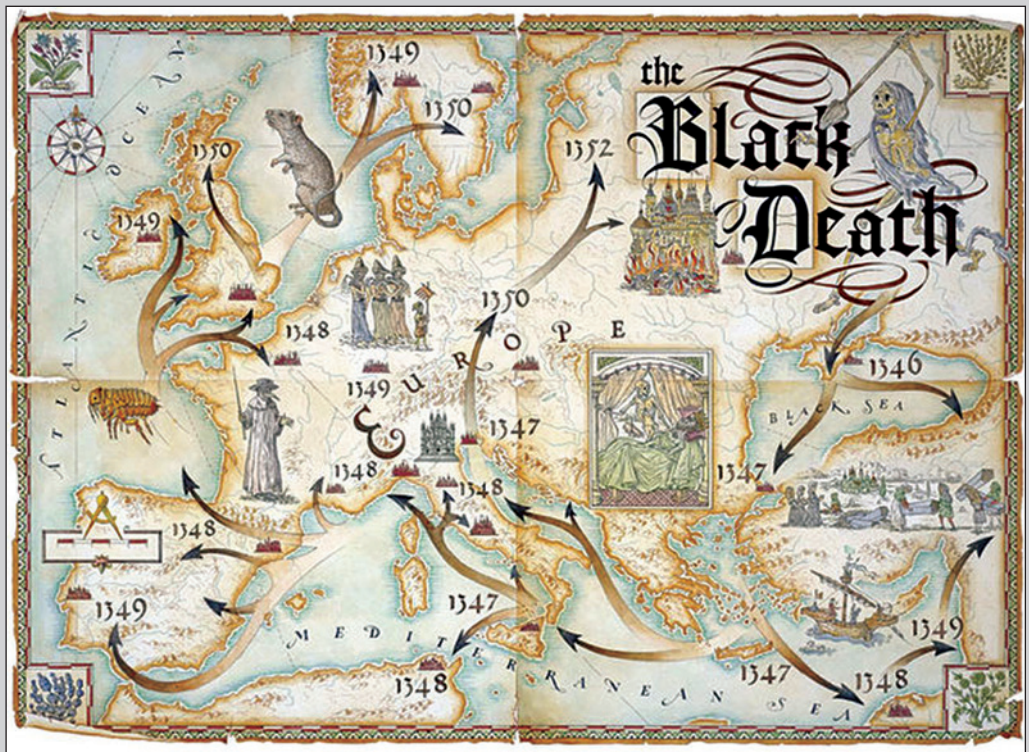

Судак, торговельна колонія у Криму. Сучасний вигляд верхнього міста з генуезькими мурами XIV—XV ст.

Обкладинка нового видання історії династії Гіреїв
 “Гюльбюн-і Ханан” (“Трояндовий кущ ханів”)
 Галіма Геряя

◀ Ярлик Сагіб-Гірея, під час перебування на престолі
 в Казані, 1 січня 1523 р.

Поширення з Кафи епідемії чуми у Західній Європі

Штурм Константинополя османцями. Західноєвропейська мініатюра

Дюрбе (мавзолей) Хаджі-Гірея та Менлі-Гірея в Салачику біля Бахчисарая. 1501 р. Фото С. Клименка

Татари женуть полон. Мініатюра з угорської хроніки. 1488 р. Фототека Інституту історії України НАН України

Купець зі Сходу. Мініатюра з Кодексу Балтазара Бехема. 1505 р. Фототека Інституту історії України НАН України

Галицька земля в XI—XIII ст. Автор карти — І. Ровенчак

Галицько-Волинська держава, з 1253 р. — Руське королівство. Карта І. Ровенчака

Церква св. Пантелеймона у Галичі. Кінець XII ст.

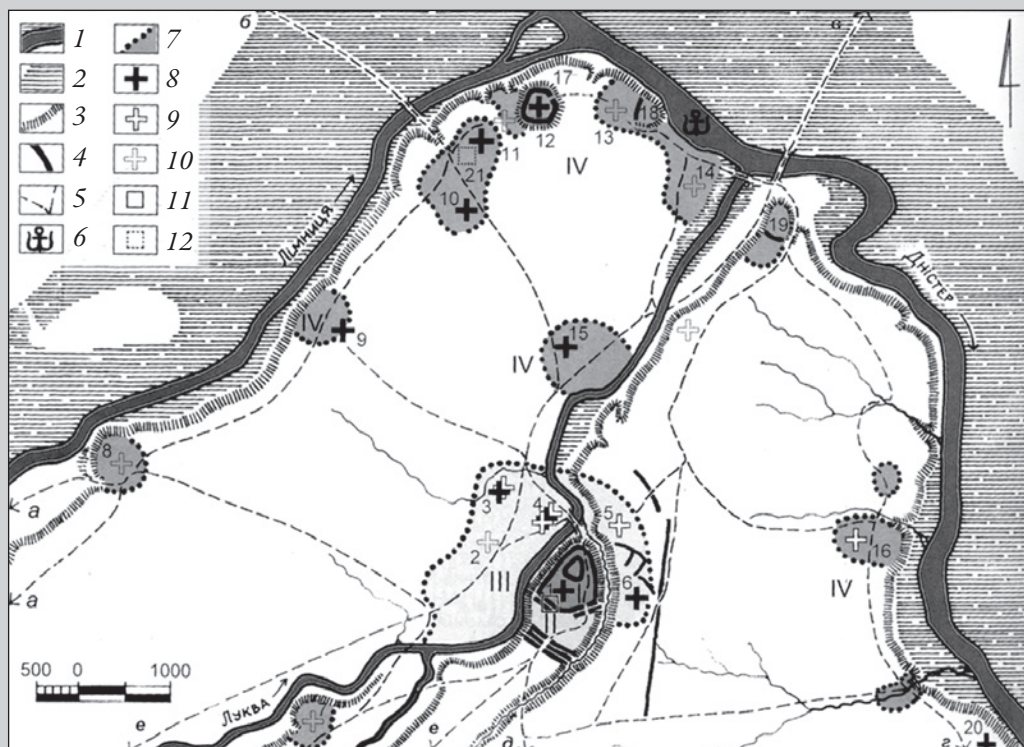

Пам'ятник королю Данилу у Львові.
Скульптори В. Ярич і Р. Романович.
2001

- ◀ Пам'ятник королю Данилу в Галичі.
Скульптори В. Подольський і О. Пилев.
1998—1999

Князь Лев Данилович. Портрет роботи Л. Долинського. 1750—1824

План Галича XIII ст. (за Ю. Лукомським). 1 — ріки; 2 — болота; 3 — стрімкі схили; 4 — видимі та гіпотетичні лінії укріплень; 5 — сухопутні шляхи; 6 — пристань; 7 — межі розселення; 8 — локалізовані муровані церкви; 9 — локалізовані дерев'яні церкви; 10 — сподівані церкви; 11 — виявлений дерев'яний палац; 12 — сподіваний палац. Частина міста: I — дитинець; II — окольний город, III — підгороддя, посад; IV — передмістя, пригороди. Церкви: 1 — собор Успення Богородиці (середина XII ст., 1-а третина XIII ст.); 2 — На Підгородді; 3 — Благовіщення на Церквиськах, дерев'яна (2-а половина XII ст.); мурована (кін. XII — 1 третина XIII ст.); 4 — Івана (?) на Царинці, дерев'яна (40-ві рр. XII ст.); мурована, недобудована (2-а чверть XIII ст.); дерев'яна каплиця (2-а пол. XIII ст.); 5 — Воскресення (кін. XII — 1-а пол. XIII ст.); 6 — Пророка Іллі (2-а пол. XII — поч. XIII ст.); 7 — У Вікторові; 8 — На Соколі; 9 — Кирилівська (?) під Дібровою (кін. XII — поч. XIII ст.); 10 — Квадрифолий в урочищі Карпів Гай (2-а пол. XII ст.); 11 — Спаса на Карпиці (40-і рр. XII ст.); 12 — Пантелеймона (кінець XII ст.); 13 — На Шевченковому; 14 — Михайла (?) на Залукві; 15 — На Цвинтариськах (2 половина XII ст.); 16 — Успення Богородиці на Пітричі (кін. XII — 1-а третина XIII ст.); 17 — На Побережжі; 18 — На Гробиськах; 19 — На Галич-Горі; 20 — Бориса і Гліба (?) на Побережжі (2-а пол. XII — поч. XIII ст.); Палаці: 21 — На Карпиці; 22 — Під Митрополичими Палатами у Крилосі (1-а пол. XII ст.); Шляхи, а — Соляний шлях на Підкарпаття; б — у Перемишль; в — у Терехові, Київ; г — у Товмач, Коломию, Пониззя: д — у Тязів, Карпати; е — у Вистову, Карпати

Галицькі церкви (фото Ю. Лукомського). Вгорі загальний вигляд (зверху) археологічного розкриття решток Успенського собору. Територія давнього Галича (тепер село Крилос, Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Внизу загальний вигляд археологічного розкриття решток церкви Благівіщення на полі Церквиська. Територія давнього Галича

Галицькі церкви (фото Ю. Лукомського). Вгорі загальний вигляд археологічного розкриття решток Кирилівської церкви з північного сходу. Територія давнього Галича (тепер село Кринос, Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Внизу загальний вигляд археологічного розкриття решток церкви Царинці (Іванівської?) з південного сходу. Територія давнього Галича

Холм у XIII ст. (за В. Петриком). Частини города: I — город; II — підгороддя; III — посад. Церкви: 1 — Іоанна Златоустого; 2 — Успення Богородиці; 3 — Трійці (?); 4 — Кузьми і Дем'яна (?); 5 — палати короля Данила («вежа»). Зовнішні шляхи: *a* — у Стовп'є, Люблін; *b* — у Білавин, Берестя; *v* — у Любомль; *z* — у Володимир; *d* — у Червен, Белз, Перемишль, Львів

Храм Іоанна Хрестителя у Львові. Сучасний вигляд

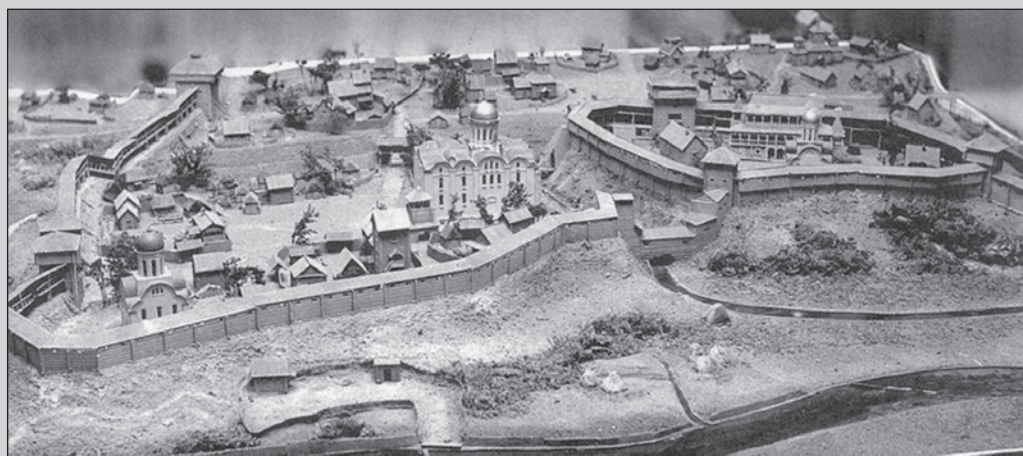
Печатка князя Болеслава-Юрія Тройденовича. 1335 р.: *а* — аверс, *б* — реверс

Князь Сцібор із Сціборжиць. Портрет невідомого автора. XVIII ст.

Ікона Богородиця-Дороговказиця з Дорогобужа. Друга половина XIII ст.

Володимир XII—XIII ст. Макет. Володимир-Волинський історичний музей

Пам'ятник Міндовгу й вежа Гедиміна у сучасному Вільнюсі. Фото О. Русиної

Грамадика А. Яна Длугоша. Фототека Інституту історії України НАН України

Грамота Федора Коріятовича. 1391 р. Національний історичний архів Білорусі (Мінськ).
Фототека О. Русиної

Митрополит Олексій. Ікона XV ст. *Памятники литературы Древней Руси. XIV — середина XV века.* Москва, 1981

Владислав-Ягайло очима митців різних художніх напрямів. Фрагменти розписів Вавельського кафедрального собору (Краків) і замкової каплиці св. Трійці (Люблін). XV ст. Фототека Інституту історії України НАН України

Київський князь Олександр (Омелько) Володимирович. Гравюра за портретом XVIII ст. Кацер М.С. *Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода*. Минск, 1969

Екслібрис епископа Павла Гольшанського. Бл. 1533 р. Lewicka-Kamińska A. *Nieznane ekslibrisy polskie XVI wieku w bibliotece Jagiellońskiej*. Kraków, 1974

Запис Омелька і його дружини «московки» Анастасії (дочки Василя I і Софії Віговтівни) у Лаврашівському Євангелії (над головою архангела Михаїла). Фототека Інституту історії України НАН України

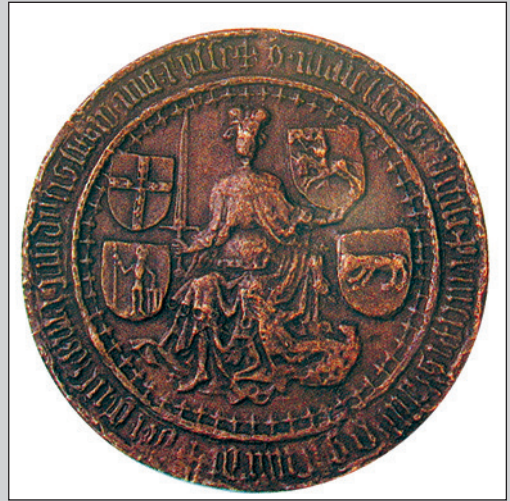
Облога Вітовтом Смоленська. Мініатюра з Лицевого літописного зводу
XVI ст. Арциховский А.В. *Древнерусские миниатюры как исторический
источник*. Москва, 1944

Василь І і Софія Вітовтівна. Зображення на великому сакоші митрополита Фотія. 1414—1417 рр. *Государственная Оружейная палата московского Кремля*. Москва, 1969

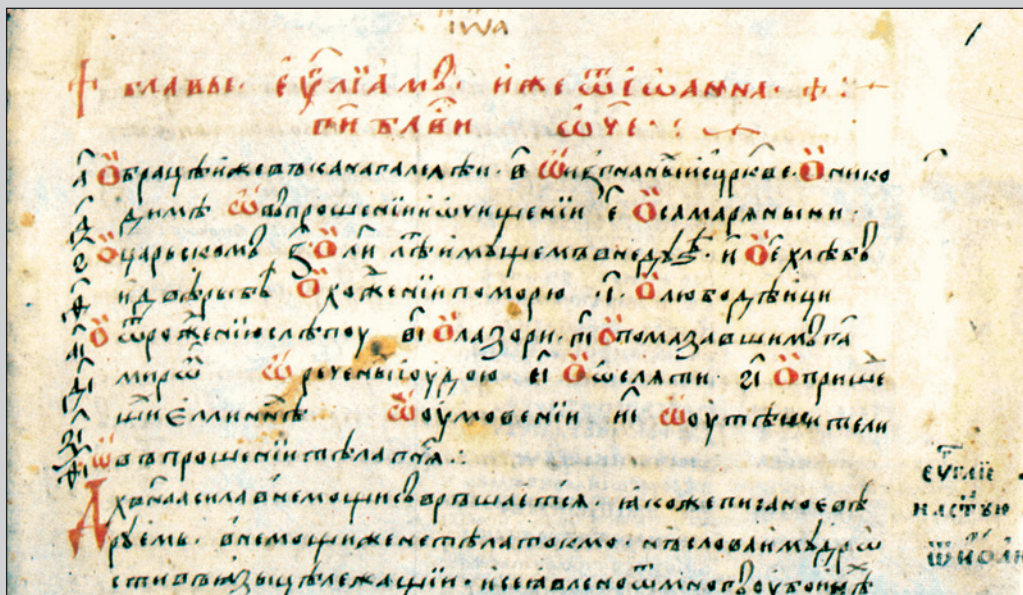
Вітовт. Фрагмент картини Яна Матейка «Грюнвальдська битва». Фототека Інституту історії України НАН України

Печатки Свидригайла і Сигізмунда Кейстувовича. Фототека Інституту історії України НАН України. Kojalowicz W. *Herbarz rycerstwa W. Ks. Litewskiego* / wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1897

Акт Городельської унії 1413 р., виданий литовськими боярами. Фототека Інституту історії України НАН України

Сторінка Тлумачного Євангелія, переписаного 1434 р. у Києво-Печерському монастирі «при самодержце литовском великом князе Швитригайле (Свидригайле)». Запаско Я.П. *Памятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга*. Львів, 1995

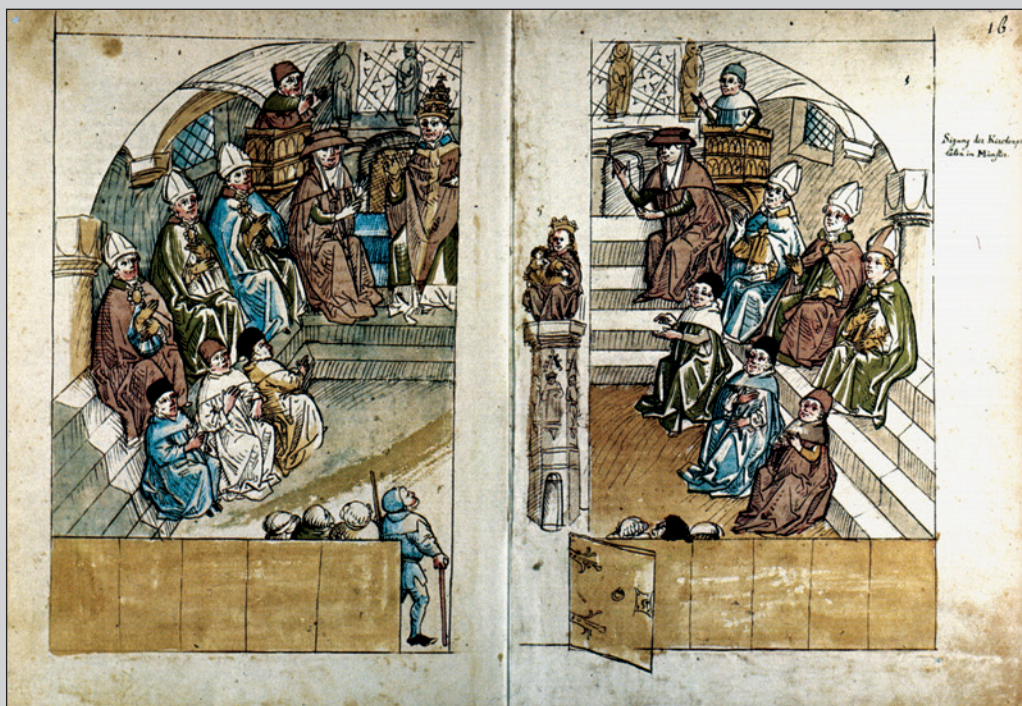
Вбивство Сигізмунда Кейстutowича. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст. *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций*. Москва, 2015

Кенотаф короля Владислава III Варненчика. Вавельський кафедральний собор (Краків).
Majewski A. *The Wawel: Its History and Conservation*. Warsaw, 1997

Казимир Ягеллончик. Портрет з генеалогічного древа Габсбургів. 1501—1507 рр. Wdowiszewski Z. *Genealogia Jagiellonów*. Warszawa, 1968

Засідання Констанцького собору. Мініатюра з «Хроніки Констанцького собору» Ульріха Ріхенталя. 1460—1465

Сини Казимира Ян-Альбрехт і Олександр та дружина останнього Олена. Фрагмент генеалогічного древа Ягеллонів з «Книги про часи короля Сигізмунда» Й.Л. Деція (1521). Фото-тека Інституту історії України НАН України

Митрополит Іона. Деталь дерев'яного надгробку. XVII ст. ► Pelenski J. *The Contest for the Legacy of Kievan Rus.* New York, 1998

Сигізмунд Герберштейн. Гравюра. 1564 р. Герберштейн С. *Записки о Московии*. Москва, 1988

Зображення Сіверщини на карті Литви 1628 р. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. *Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст.* Київ, 2004

Битва на Ведроші. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст. Фототека Інституту історії України НАН України

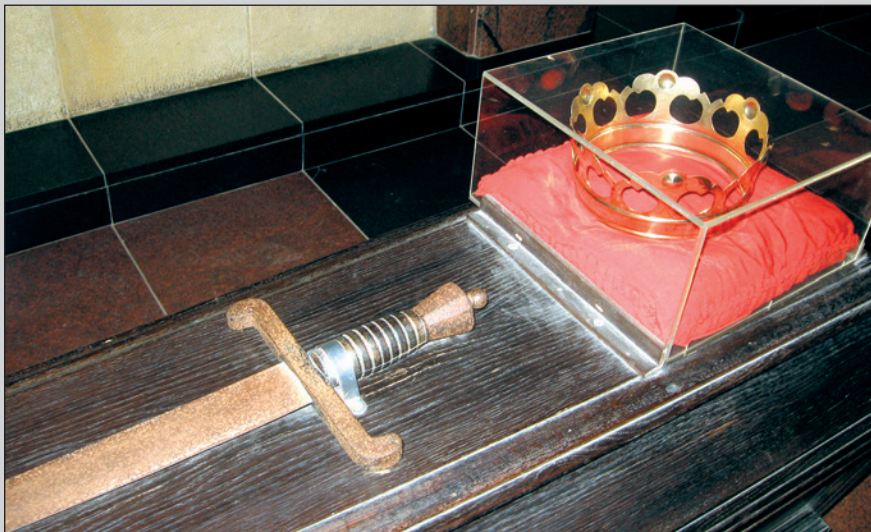

Приїзд до Москви литовських послів для укладення перемир'я. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст. Фототека Інституту історії України НАН України

Сигізмунд I Старий. Портрет пензля невідомого придворного майстра. Орієнтовно 1548 р. Фототека Інституту історії України НАН України

Поховання Олександра Ягеллончика у Вільнюському кафедральному соборі. Фото О. Русиної

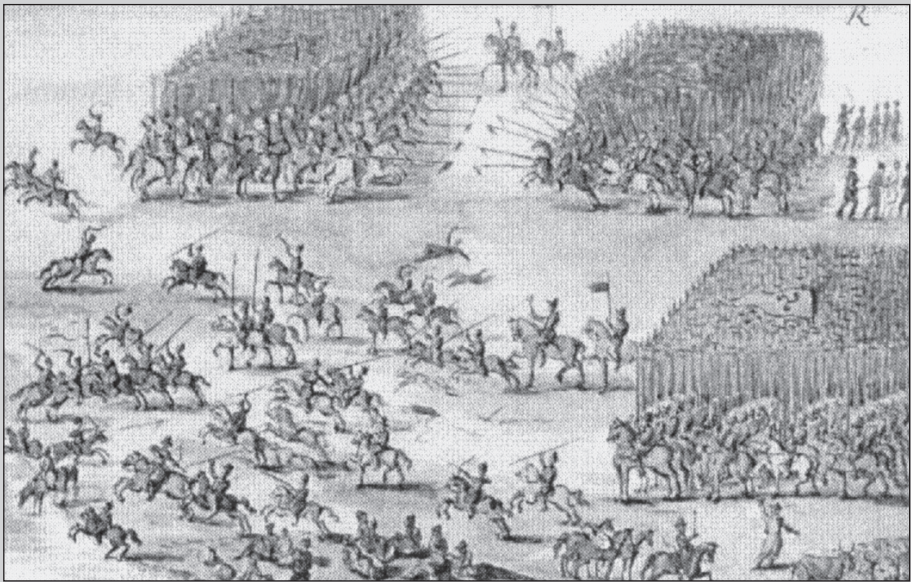

Засідання сейму. Гравюра зі «Статуту» Яна Ласького. 1506. *Київська старовина*. 2001. № 2

Костянтин Острозький (у центрі, з гетьманською булавою). Фрагмент картини «Битва під Оршею». XVI ст. Фототека Інституту історії України НАН України

Битва на Ольшаниці. Малюнок-копія. Друга половина XVIII ст. Музей війська польського (Варшава). *Bitwa pod Orszą* / pod red. M. Nagielskiego. Warszawa, 2016

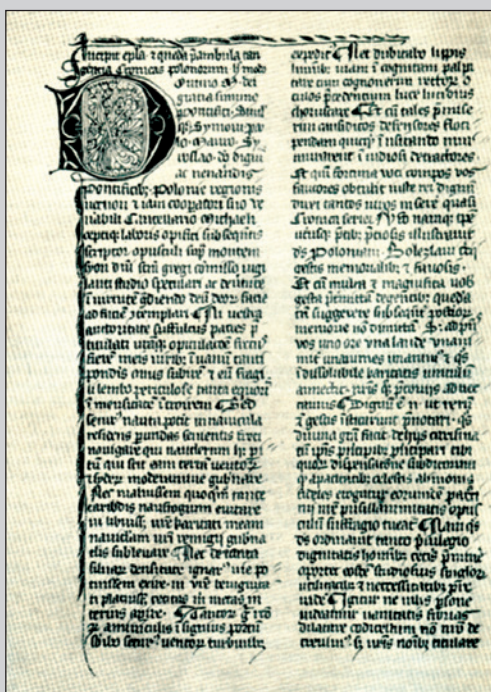
Загибель воїнів-московитів. Фрагмент картини «Битва під Оршею». XVI ст. Фото-тека Інституту історії України НАН України

Лукас Кранох Молодший. Сигізмунд-Август. Музей Чорторійських у Кракові. Фототека Інституту історії України НАН України

Ухваленний на Віленському сеймі привілей Сигізмунда-Августа щодо створення у Великому князівстві Литовському повітових сеймиків. 1565. Фототека Інституту історії України НАН України

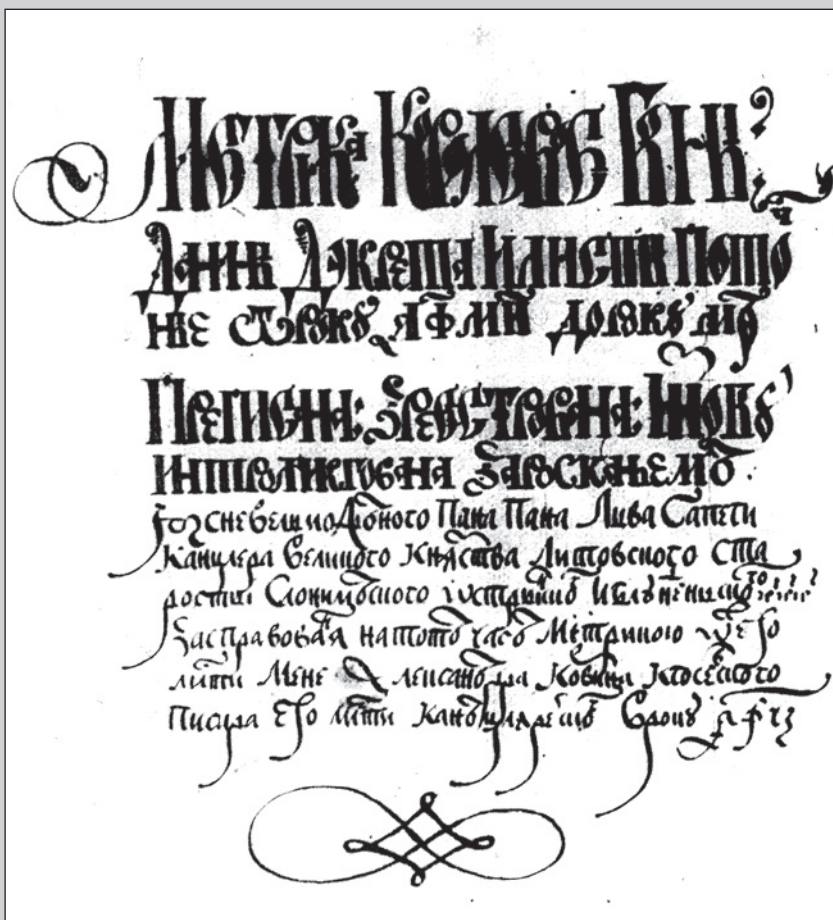
Хроніка Галла Аноніма. Рукопис XIV ст. *История Польши*. Т. 1. Москва, 1954

Середньовічна печатка Дрогобича із зображенням топок (конічних грудок) солі.
Гречило А. *Українська міська геральдика*.
Київ; Львів, 1998

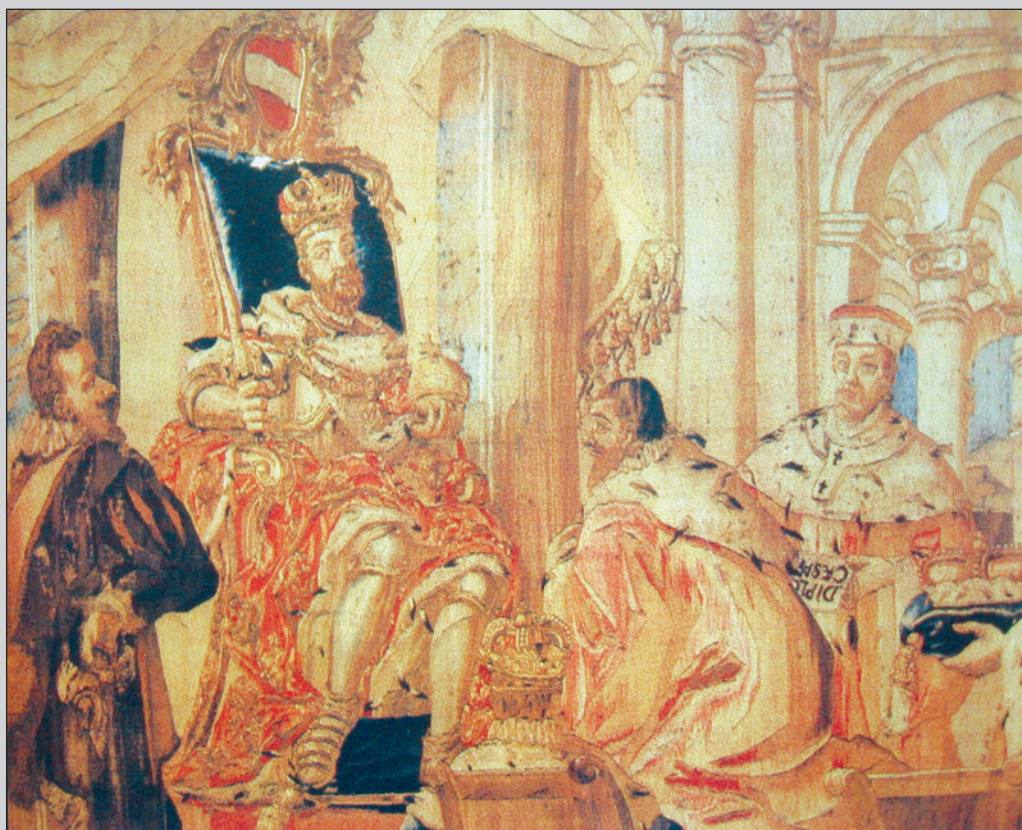
Русич-звіролов. Дерев'яна панель. 1440—
1470 рр. Музей мистецтв і історії культури
(Любек). Фототека Інституту історії
України НАН України

Титульний аркуш Метрики королеви Бони за 1548—1549 рр. Собчук В. Крем'янецька волость у XVI ст.: територія і поселення. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 231. Львів, 1996

Портрет останньої з Омельковичів — Софії Слуцької (1585—1612), дружини князя Януша Радзивілла. XVII ст. Кацер М.С. *Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода*. Минск, 1969

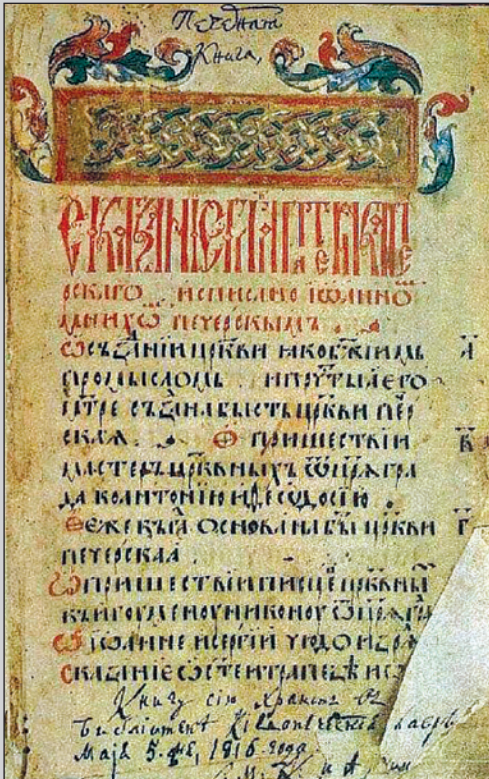
Надання Карлом V князівського титулу Миколаю Радзивілла Чорному. Гобелен. XVIII ст.
Pogaczewski J. *Gobeliny polskie*. Kraków, 1929

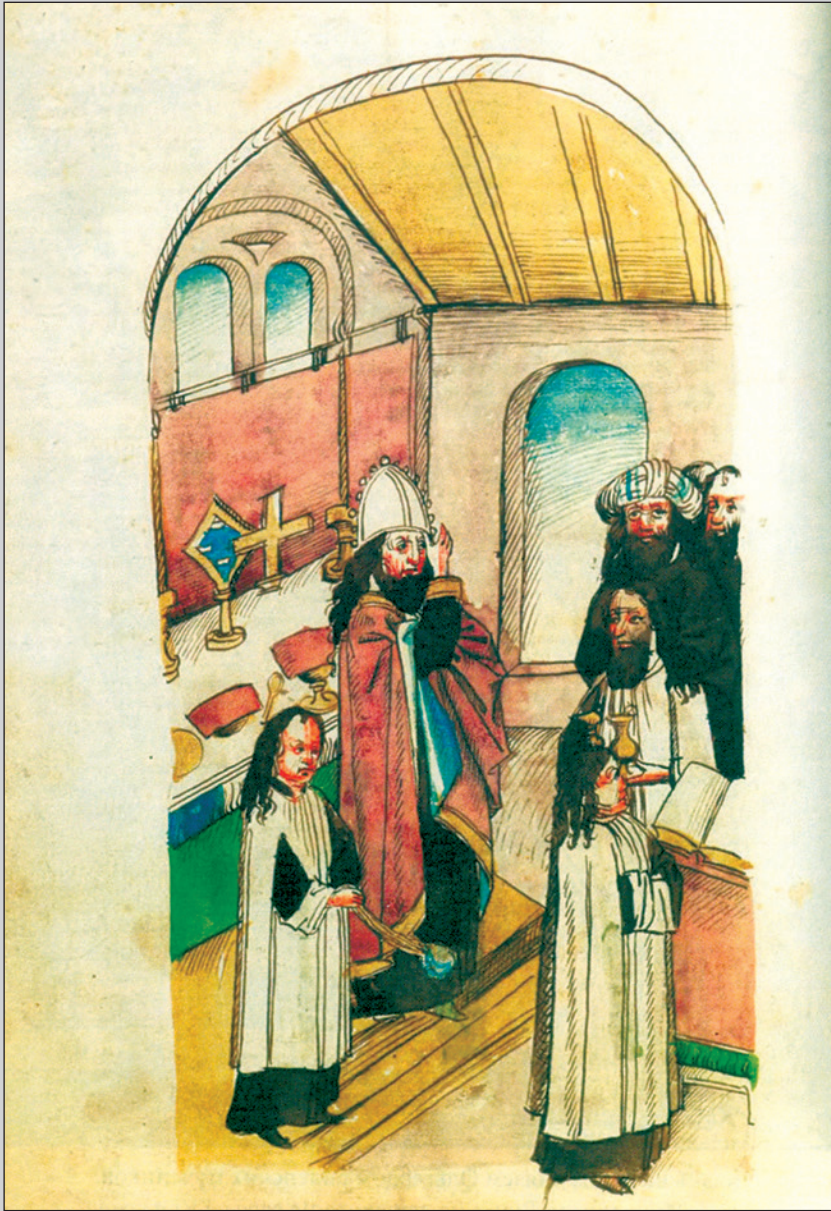
Портрети міфічних предків литовських князів з «Хроніки європейської Сарматії» О. Гваньїні.
1611 р. Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії* / упор. та пер. з пол. о. Ю. Мицика. Київ, 2007

Вільнюс. Палац великих князів литовських.
Сучасна реконструкція. Фото О. Русиної

Перший аркуш Києво-Печерського Патери-
ка 2-ї Касьянівської редакції у списку 1553—
1554 рр. Запаско Я.П. Пам'ятки книжково-
го мистецтва: Українська рукописна книга.
Львів, 1995

Богослужіння за участі митрополита Григорія Цамблака. Мініатюра з «Хроніки Констанцького собору» Ульріха Ріхенталя. 1460—1465 рр. *Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций*. Москва, 2015

Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Гравюра. 1623 р. *Історія Києва*. Т. 1. Київ, 1986

Сікст IV та його герб. Гравюра. XV ст. Фототека Інституту історії України НАН України

¶ Ad laudem igitur & honorem omnipotentis dei ac gloriose virginis marie: Pro gloria quoque Sanctissimi domini nostri. D. Sixti pape Quarti Pontificis maximi: & sue gloriosissime curie felici gubernatione. Iudicium pronosticon. Anni. M. cccc. lxxxiii. currentis expositurus: in deces particulas distinguere decreui.

¶ In quarum prima de domino anni & eius generali: & quarum dispositione dicitur.

¶ In secunda de dispositione fidei & sectarum.

¶ In tertia de statu summi Pontificis & suorum cardinalium.

¶ In quarta de statu Imperatoris Regnorum & Urbium famosarum.

¶ In quinta de bellis & guerris & iudicio duarum eclipsium lune.

¶ In sexta de exitu seu fine belli Venetorum & Ferrariensium.

¶ In septima de fertilitate & caristia rerum in generali & speciali.

¶ In octava de statu pestis & mortalitatis.

¶ In nona de statu hominum singulis planetis subiectorum.

¶ In decima de dispositione mensium & dierum totius anni.

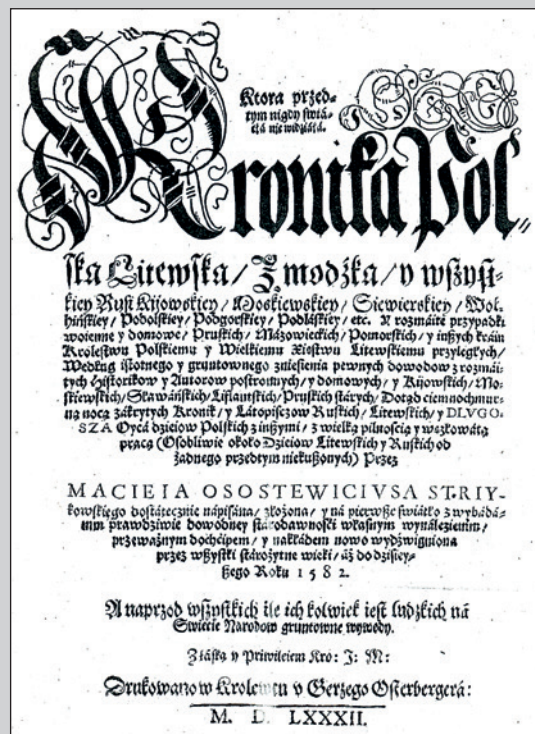
Друга сторінка «Прогностичної оцінки» Юрія Дрогобича з викладом змісту десяти розділів праці. Вавричин М.Г., Ісаєвич Я.Д. *Юрій Дрогобич: Бібліографічний покажчик*. Львів, 1983

Владислав II Ягеллончик. Титульна сторінка «Панегіриків» Павла Русина з Кросна. Відень. 1509. Фототека Інституту історії України НАН України

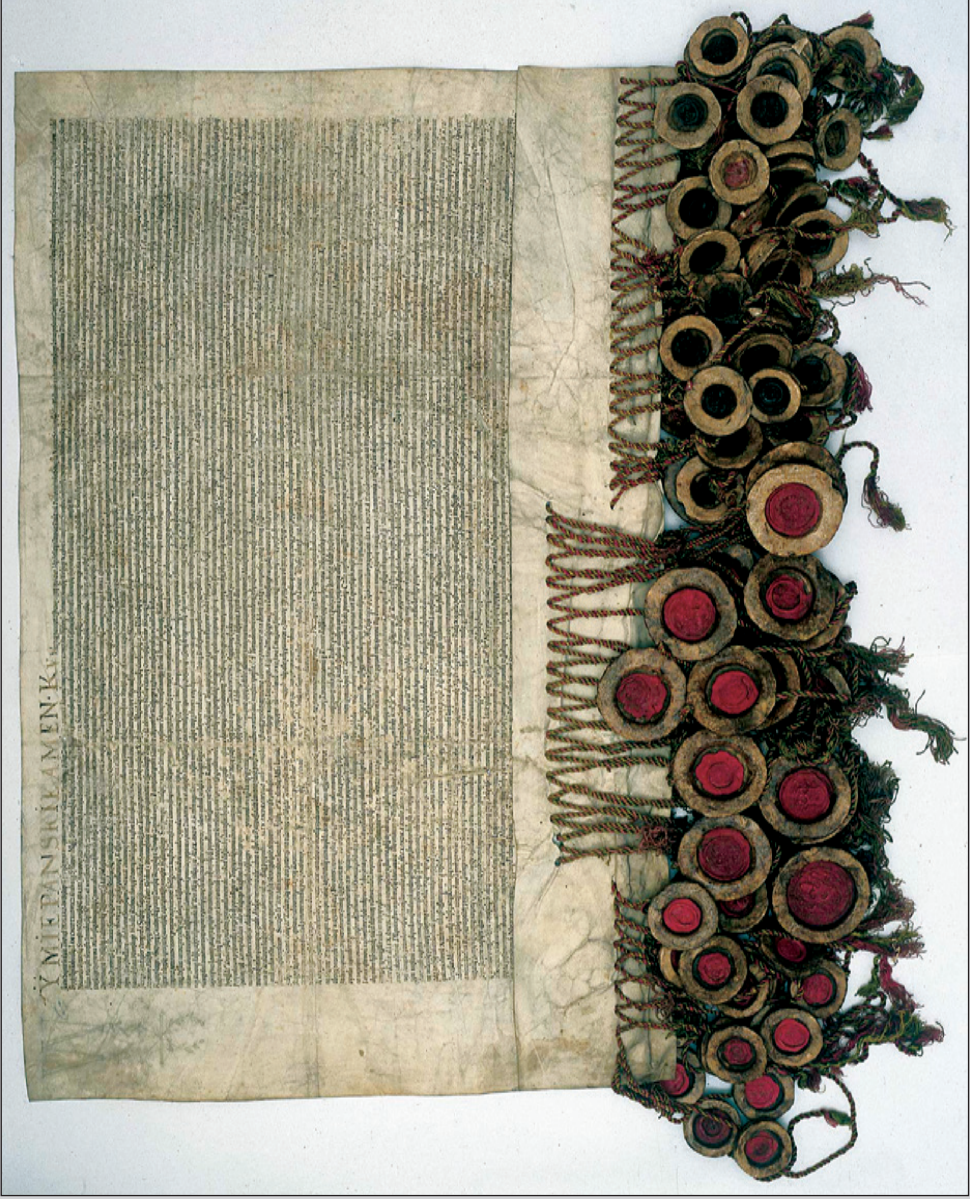

«Сіверський герб» Глинських. Kojalowicz W. *Herbarz rycerstwa W. Ks. Litewskiego, takzwany Compendium* / Wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1897

Мацей Стрийковський. Гравюра. XVI ст.
Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. Cz. 1—2. Warszawa,
1846

Титульний аркуш першого видання «Хро
ніки» М. Стрийковського (Крулевець, 1582).
Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmó
dzka i wszystkiej Rusi*. Cz. 1—2. Warszawa,
1846

Акт Люблінської унії. Люблін, 1 липня 1569 р.

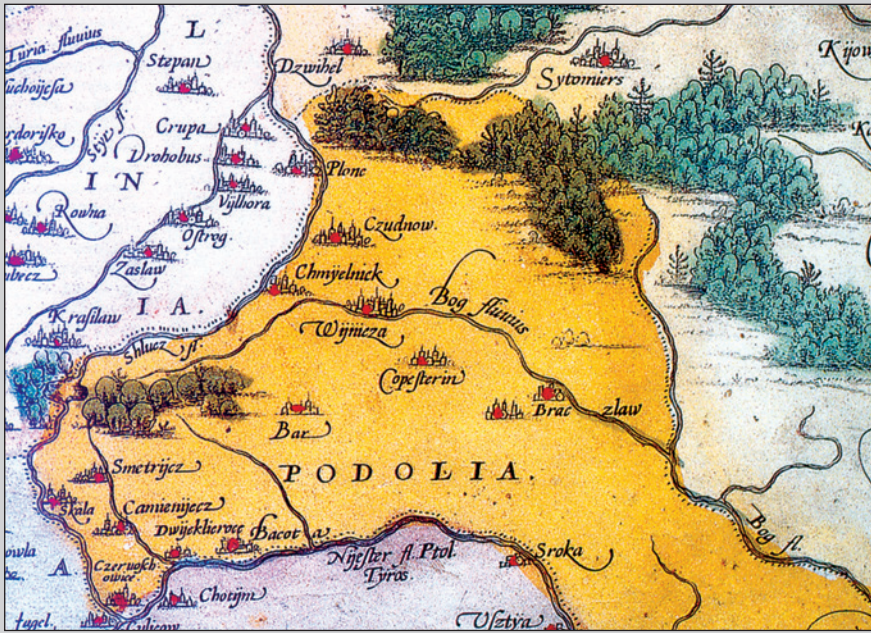
Заняття в університеті. Середньовічна гравюра. Фототека Інституту історії України НАН України

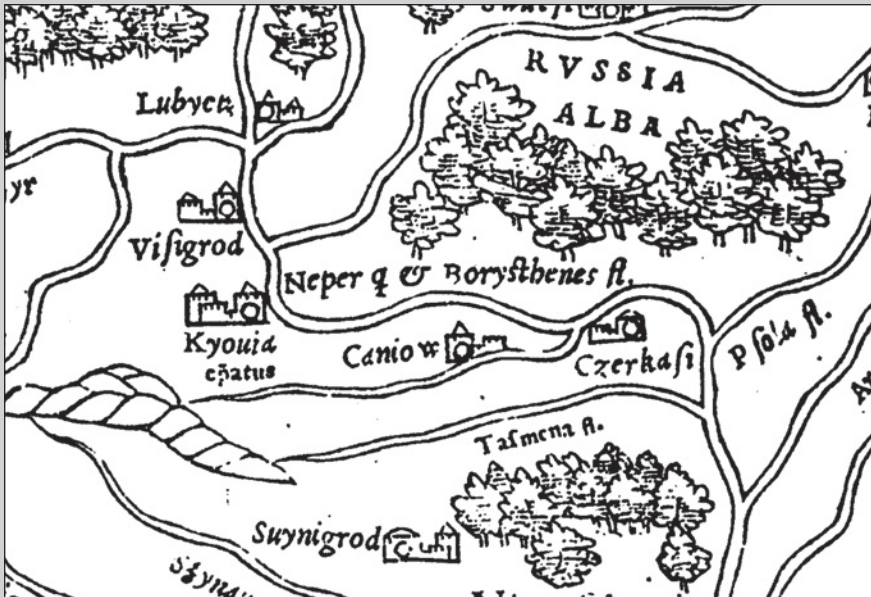
Герб Великого князівства Литовського «Погоня». Фототека Інституту історії України НАН України

Щербець — коронаційний меч польських королів. XIV ст.

Поділля на карті Польщі Вацлава Гродецького. 1570 р. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. *Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст.* Київ, 2004

Фрагмент карти Польщі й Угорщини Бернарда Ваповського і Себастьяна Мюнстера (1540), на якій Середнє Подніпров'я окреслене як «Біла Русь». Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. *Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст.* Київ, 2004

ГЕНУЕЗЬКА КОЛОНІЯ КАФА
ПІД ВЕРХОВЕНСТВОМ МОНГОЛІВ

Кафа в золотоординській торгівлі: репертуар і маршрути вивезення товарів. Економічне домінування Кафи в золотоординській торгівлі неминуче втягувало генуезьку Газарію та прилеглі терени України до колоніальної експансії в Атлантиці, що, як добре відомо, призвело до відкриття Нового Світу. Після того, як кризи у монгольських державах Китаю, Ірану, Центральної Азії потривожили транс'євразійські караванні шляхи у 1340-х роках і прибутки від далекої торгівлі зменшились, східноєвропейські товари посіли головне місце у структурі генуезького вивозу з Криму¹⁵⁴. Переорієнтація товарообігу на місцевий продукт врятувала Кафу від зубожіння. Навіть більше, завдяки цьому саме у другій половині XIV — на початку XV ст. місто стрімко розростається і досягає максимального рівня свого добробуту.

Водночас сама Кафа майже не виробляла товарів для експорту і не володіла територією, де вироблялася б продукція, що надходила на її ринки. Прибережна смуга у Південному Криму, захоплена під час політичної та економічної кризи в Золотій Орді 1365 р., полегшила хіба що постачання міста вкрай потрібними для нього самого продовольством, паливом, будівельними матеріалами. Економіка Кафи ґрунтувалась на посередницькій торгівлі. Тож вона була передусім купецькою колонією, віддаленим від метрополії перевальним пунктом транзитної торгівлі. Це був характерний для середньовіччя тип колонії.

¹⁵⁴ Balard M. *La Romanie Génoise...* Стислі висновки цього ж автора про еволюцію генуезької торгівлі у Чорномор'ї див.: Balard M. *Gènes dans l'histoire économique de la Mer Noire (XIIIe—XVe s.)*. *Bulgaria Pontica Medii Aevi II: Deuxième symposium international, Nessebre, 26—30 Mai 1982* (далі — *ВРМА*). Sofia, 1988. P. 92—102.

Нетиповою, утім, була етнічна строкатість цієї заснованої генуезькими купцями торговельної фракторії. Якщо у середньовіччі купецькі комуни, як правило, об'єднували представників одного етносу, то у Кафі поруч існували різні регіональні етнічні громади ремісників та купців — тюрків, греків, вірмен, русинів, євреїв, а також вихідців із Середньої Азії. Це зумовлювалось насамперед посередницьким характером кафської торгівлі. Завдяки тому, що з середини XIV ст. у товарообігу Кафи важливе значення набули місцеві продукти, її ринок став привабливим для великого причорноморського регіону. Після економічного занепаду золотоординської столиці Сарая, що існував передусім з імперських податкових надходжень і прибутків від трансконтинентальної торгівлі, Кафа набула значення центрального ринку для цілого Кипчацького степу. Усе це приваблювало до міста купецтво Золотої Орди, Русі, Візантії, Болгарії, що зробило Кафу центром організації товаропотоків у великому регіоні, і в цьому сенсі колонія уподібнилася до своєї метрополії Генуї¹⁵⁵. Власне, Кафа стала столичним центром Газарії (*caput Gazarie*).

Характерною відмінністю Кафи також можна вважати те, що вона як купецька колонія постала не внаслідок насильницького утвердження на підкорених генуезцями теренах. Вона була започаткована і продовжувала існувати в межах територіальних володінь Монгольської імперії, однієї з найпотужніших воєнних держав усіх часів, і про збройне проникнення кількох сотень генуезців у Крим годі було й думати. Генуезька адміністрація завжди визнавала верховний суверенітет Золотої Орди, що формально відбилось у карбуванні кафської монети з неодмінним зображенням золотоординської тамги¹⁵⁶. Крім того, хани Золотої Орди не раз витісняли західноєвропейських колоністів з Криму¹⁵⁷. Показово, що 1434 р. навіть значно слабший за золотоординських правитель, кримський тумен-бек, можливо, майбутній Гаджі-Гірей, розгромив шеститисячний генуезький корпус Карло Ломелліно. У таких умовах ізолюватися від місцевого населення, яке у переважній своїй більшості було носієм іншої релігійної традиції, годі було й сподіватися¹⁵⁸. Так що Кафа закономірно була космополітичною колонією, де тубільний елемент («східняки», зокрема й ординці), хоч і не мав владно-управлінських повноважень, тим не менш змушував генуезьких переселенців

¹⁵⁵ За висловом авторитетного дослідника Генуї Дж. Пістаріно, Кафа стала «другою Генуєю» (*un'altra Genova*) (див.: Pistarino G. *Genova e i Genovesi nel Mar Nero* (XII—XV s.). *ВРМА...* Р. 52).

¹⁵⁶ Григорьев В. Монеты Джучидов, генуезцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу. Т. I. Одесса, 1844. С. 301—314; Юргевич В. О монетах генуезских, находимых в России. *ЗООИД*. Т. VIII. Одесса, 1872. С. 147—160.

¹⁵⁷ Хан Тохта прогнав генуезців з Кафи 1308 р., а хан Джанібек 1343 р. випровадив з Судака венеціанців (див.: Heud W. *Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge*. Amsterdam, 1967. V. I. Р. 192-196; Balard M. *La Romanie génoise...* Р. 158—162).

¹⁵⁸ Мусульманська громада з власною мечеттю, адміністрацією та судом існувала у Кафі вже, за свідченням Ібн Баттути, близько 1334 р. (див.: Ibn Battûta. *Voyages*. Т. II... Р. 203—204).

рахуватися із собою¹⁵⁹. Татари ж, як підданці верховного суверена Кафи — чи то Золотої Орди, чи пізніше держави Гіреїв, перебували під окремою юрисдикцією, маючи свого суддю та податківця з титулом «тудуна»¹⁶⁰.

В усьому ж іншому Кафа була передусім типовою для середньовіччя купецькою колонією, емпорією в країні, що славилась своїми цінними товарами. Місто жило з посередницької торгівлі, заробляючи великі гроші на різниці цін у місцях постачання та споживання. Водночас Кафа забезпечувала товарами, які користувалися значним попитом, не лише Геную, а загалом тодішній цивілізований світ. Які ж це були товари?

На жаль, генуезькі документи з Кафи, представлені в основному діловими контрактами та реєстрами міської скарбниці (*Массарії*), не дають змоги оцінити переваги якихось певних груп товарів перед іншими. Натомість одне пізніше османське джерело принаймні дещо привідкриває над цим завісу. Йдеться про податкове законодавство санджаку (провінції) Кефе, що супроводжує її податкові реєстри (кануннаме), складені між 1520 та 1542 рр.¹⁶¹ Відсутність помітних змін податкового законодавства дає підстави вважати, що в ньому збереглися норми, встановлені за відомими на той час генуезькими взірцями одразу по завоюванні. У цих документах, кожний з яких складається загалом із сімнадцяти розділів, чотири присвячено винятково певному місцевому товару. Таких товарів було чотири: раби (розділ IV, *Kanunname-i resm-i esiran*), вино (розділ IX), шкіри (розділ XI) та риба (розділ XVI)¹⁶². Поза тим, податки на ввезення та продаж рабів описано ще у восьми розділах, про вино та рибу додатково йдеться у шести розділах, про шкіру — у чотирьох. Якщо зауважити ретельність, з якою османці розпорядилися Кафою, деталізація правил оподаткування работорівлі переконує в тому, що для завойовників саме ця галузь була пріоритетною в економіці Газарії.

Генуезці прилучаються до работорівлі принаймні за два століття до заснування колонії у Кафі. Їхніми партнерами у той час зазвичай виступають конкістадори з Каталонії та Валенсії, а об'єктом торгу були переважно маври, себто мусульмани, захоплені у набігах на Піренейський півострів та північне узбережжя Африки. Однак після заснування генуезьких купецьких фракторій на Чорному морі про збройні набіги довелося забути, оскільки на його берегах запанували

¹⁵⁹ Становище «східняків» див.: Balard M. *La Romanie Génoise...* P. 269—288.

¹⁶⁰ Галенко О. Тудун. *Східний світ*. 1998. Київ, 2000. № 1—2. С. 183—204.

¹⁶¹ *Vaşbakanlık Arşivleri* (Архів Прем'єр-міністра Турецької Республіки у Стамбулі): Тару-Тahrir Defter, № 370 (бл. 1520 р.), 214 (1542 р.). Ми прийняли датування дефтера № 370, запропоноване Ж. Вайнштайном та М. Беріндеї (див.: Berindei M., Veinstein G. *La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première moitié du XVI siècle. Cahiers du monde russe et soviétique* (далі — CMRS). V. XX. 1979. P. 389).

¹⁶² Текст 1520 р. з перекладом сучасною турецькою мовою видано у збірці османських законів: *Osmanlı Kanunnameleleri ve Hukukî Tablilleri / haz. A. Akgündüz*. 6 Kitap. Istanbul, 1993. S. 573—594. Текст 1542 р. див.: Berindei M., Veinstein G. *Règlements de Süleyman Ier concernant le livâ de Kefe*. CMRS. V. XVI. No. I. 1975. P. 57—104.

монголи. Утім, швидко зорієнтувавшись у нових реаліях, генуезці стали торговельними партнерами монголів, яким не бракувало полонених. Водночас, крім європейських споживачів, вони знайшли порозуміння з Єгиптом, де у зв'язку з організацією невольницього війська мамлюків виник значний попит на воєнних рабів. Уже 1 жовтня 1246 р. римський папа Інокентій IV (1243—1254) скаржився прелатові Єрусалимського королівства хрестоносців на генуезьких, пізанських та венеціанських купців, які привозили з візантійських земель до Єрусалимського королівства невольників з метою перепродажу їх сарацинам. Папа називає серед народів, з яких брали цих невольників, болгар, русів (Ruthenes) та волохів¹⁶³, що походили з Причорномор'я. У самій Генуї рабів з причорноморського регіону тоді ще були одиниці¹⁶⁴.

Ситуація змінилась після заснування Кафи. Уже з 1275 р. відомо перший контракт на продаж у Генуї руського невольника на ім'я Балада¹⁶⁵. Дешевизна невольників у Золотій Орді збільшила доступність цього товару для європейського споживача. Генуя перетворюється на основного посередника у транспортуванні невольників з Причорномор'я до Західної Європи. Перекупники рабів з Каталонії, Провансу, італійських міст, Майорки приїздили по живий товар як до самої Генуї, так і до її колоній у Константинополі (Пері), на острові Хіос. Щорічні обсяги вивозу рабів з Кафи можна встановити за даними 1385 р. Тоді цей показник сягав 1500 невольників¹⁶⁶, а у XV ст. щороку з Кафи вивозили приблизно 2—4 тис. рабів¹⁶⁷.

На європейському ринку XIII—XV ст. раби переважно становили інтерес як домашні слуги. Природно, що великі італійські міста були основними центрами попиту на рабів, на яких припадало 4—10 % від загальної кількості населення у Генуї¹⁶⁸ і, напевно, близько того в інших великих містах — Венеції, Флоренції, Пізі, Неаполі. Значна присутність рабів, крім демографічно-економічного ефекту, ставала й чинником провокування соціального напруження (зростання

¹⁶³ Berger E. *Les registres d'Innocent IV*. Paris, 1884. Т. 1. Р. 316, No. 2122; *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ukrainiae Illustrantia (1075—1953)*. V. I: (1075—1700). Roma, 1953. Р. 34—35. No. 19. На обізнаність Інокентія IV можна покладатися, адже він сам походив з Генуї та й взагалі дуже цікавився східноєвропейськими справами: це він активно підтримував Тевтонський орден у наступі на Пруссію і він же відправив П'єтро Карпіні на вертати на католицтво народи (список згадує, між іншим, Cumanorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zicorum, Ruthenorum).

¹⁶⁴ Відомо про відпущення на волю 3 лютого 1233 р. якогось раба на ім'я Sibilinum, який був половцем (Cumanum) (див.: Verlinden C. *L'esclavage dans l'Europe Médiévale*. Т. II. Gent, 1978, Р. 447). З 1277 р. відомий контракт на продаж дівчини з Готи, очевидно, з Готії, адже, як пояснювалося у тексті, її було привезено з Черкесії: «Gota que est ranga de partibus Zechie» (Там само. Р. 458).

¹⁶⁵ Verlinden C. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*. Т. II. Р. 456.

¹⁶⁶ Balard M. *La Romanie Génoise...* Т. I. Р. 300.

¹⁶⁷ Balard M. *Esclavage en Crimée et sources fiscales génoises au XVe siècle. Figures de l'esclave au Moyen Âge et dans monde moderne*. Paris, 1996. Р. 77—87.

¹⁶⁸ Там само. Р. 817.

злочинності, збільшення кількості безбатченків)¹⁶⁹. Після епідемії чуми 1348 р. у Західній Європі попит і ціни на невольників зросли драматично, передусім на русинок та черкесок, яких не раз купували навіть як претенденток на роль законних наречених¹⁷⁰. У 1359—1380 рр. до Європи більш ніж будь-коли (до 2/3 загальної кількості) вивозили рабів татарського походження, що було спровоковано золотоординською кризою. Золота Орда перетворилася на основне джерело невольників для Західної Європи з кінця XIII до середини XV ст., постачаючи близько 80—90 % сумарної їх кількості.

Водночас тривав значний попит на тюркських, черкеських, а також руських невольників-чоловіків у ролі новобранців для мамлюцького війська¹⁷¹. Це відкривало для генуезців додаткову можливість заробити на посередницькій торгівлі. Французький прочанин до Палестини на ім'я Емануель Пілоті 1420 р. засвідчив, що генуезці, як і за часів папи Інокентія IV, продавали невольників у Каїр¹⁷². Власне, однією з причин, що підштовхували Мегмеда II до завоювання Кафи, цілком міг бути конфлікт з мамлюцьким султанатом Єгипту, розпочатий саме на початку 1470-х років¹⁷³. Перекриття джерела постачання рабів завдавало сильного удару по мамлюкам, які, зрештою, зазнали від османців тотальної поразки 1516 р.

Загалом для генуезців работоргівля становила значний інтерес, по-перше, в аспектах натуралістичної та економічної експлуатації, а по-друге, як важливе прибуткове джерело у посередницькій торгівлі. Обидва способи послугоування невольниками відповідали економічній системі середньовічного суспільства, яке не мало механізмів для організації розширеного виробництва. Кафа щодо цього не була чимось особливим, вирізняючись хіба що масштабами пропозиції «живого товару».

Розвиток цукровиробництва як чинник активізації работоргівлі. Був лише один виняток у колоніальній імперії Генуї, який мав усі ознаки модерності і з яким Кафа була безпосередньо пов'язана. Цей виняток заслуговує на спеціальну увагу.

Цехова організація ремісничої сфери в епоху середньовіччя не залишала ані простору для розширеного виробництва, ані — відповідно — стимулів для концентрації робочої сили. Однак на Кіпрі, який став власністю родини де Лузіньян, утвердилися сприятливі умови для того й іншого в галузі цукроваріння. Головним стимулом у цьому став, по суті, безмежний попит Європи на цукор, технологія вироблення якого з цукрової тростини з'явилась приблизно у X ст. в Сирії. Хрестові походи ознайомили Європу з цим продуктом, що одразу прижився на тамтешньому ринку. Лицарі Ордену св. Іоанна, втративши володіння у Святій Землі 1291 р.,

¹⁶⁹ Origo I. *The domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the fourteenth and fifteenth Century*. *Speculum*. 1955. V. 30. No. 3. P. 321—366; Heers J. *Ésclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde méditerranéen*. Paris, 1981. 296 p.

¹⁷⁰ Див.: Лучицкий И.В. *Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV—XV вв.* Киев, 1886. 56 с.; Його ж. *Рабство и русские рабы в Руссильоне в XIV—XV вв.* *Университетские известия*. Киев, 1886. № 11. С. 191—219.

¹⁷¹ Verlinden C. *Lesclavage dans l'Europe Médiévale...* Т. II. P. 949—963.

¹⁷² *Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage de Terre sainte, 1420*. Louvain; Paris, 1958. P. 140.

¹⁷³ Babinger F. *Mehmed the Conqueror and His Time*. Princeton, 1992. P. 402.

вивезли з собою на Кіпр сирійських майстрів і тростину. Сконцентрованість, за умов такого попиту, землі на острові в руках королівської родини, Ордену іоаннітів і небагатьох місцевих магнатів¹⁷⁴ відкривала перспективу організації виробництва в необмежених розмірах. Уже на кінець XV ст. загальний обсяг продукції цукроваріння на острові сягав 2000—3000 кантарів різних сортів, а сумарна її вартість в десятки разів перевищувала ринкову вартість залучених у цю галузь 1,5 тис. полонених сарацинів, навіть якби вони йшли на торгу за середню ціну.

Загалом для Генуї Кіпр був важливим перехрестям работорівлі. Він був останньою морською зупинкою для генуезьких торгових караванів на шляху з Егейського архіпелагу та Причорномор'я до Сирії і Єгипту. Цим шляхом вони вивозили невольників зі Східної Європи на Близький Схід, зумовляючи папські заборони, починаючи, як уже зазначалося, з 1246 р.

Звичайно, використання рабів на вирощуванні тростини та у виробництві цукру напряму залежало від рентабельності. Інакше кажучи, раби мали бути дешевими. Це питання прояснюється простим зіставленням ціни на цукор та рабів на Кіпрі у XIV—XV ст. Так, ціни на цукор коливались тут у межах 300—900 безантів, або 40—120 венеціанських дукатів за кантар залежно від сорту продукту¹⁷⁵. Ціни на рабів становили від 30 до 350 безантів, тобто середня вартість раба оцінювалася приблизно у 100 означених грошових одиниць¹⁷⁶. Отже, кантар цукру вартував до десятка невольників, а можливо, й більше, оскільки праця на плантаціях не потребувала спеціальних навичок. Такі низькі ціни на рабську робочу силу на Кіпрі робили рентабельною її купівлю для експлуатації на цукроварному виробництві.

Про зв'язок работорівлі і виробництва цукру свідчать також дані про одночасне їх позбавлення на острові після 1360 р. Незважаючи на недостатню репрезентативність нотаріальних актів про продаж рабів на Кіпрі, зазначені процеси є подібними і мають одночасову тяглість зі станом справ на інших невольницьких ринках Середземномор'я. Це супроводжувалось збільшенням частки невольників, які походили з татар або монголів, що пояснюється тим, що Золота Орда у цей час вступила у смугу загальної кризи, позначеної усобицями і відповідно збільшенням пропозиції татарського полону на продаж.

Водночас на другу половину XIV ст. припадають також ознаки посилення спеціалізації в работорівлі, що створювало кращі організаційні умови для постачання рабської сили. Відтоді купці починають вивозити з Кафи більші партії невольників, що вже налічували по кілька десятків осіб¹⁷⁷. Отже, Кафа викона-

¹⁷⁴ Rudt de Collenberg W.H. *The Fate of Frankish Noble Families in Cyprus. Crusade and Settlement*. Cardiff, 1985. P. 268—272.

¹⁷⁵ Близнюк С.В. *Мир торгівлі и політики в королівстві крестоносцев на Кипре*. Москва, 1994. С. 94—96.

¹⁷⁶ Там само. С. 117.

¹⁷⁷ Наприклад, 1349 р. купець з Майорки повіз із собою 17 рабів, придбаних у трьох генуезців; 1396 р. Ніколо ді Усодімаре прибув у Геную з 6 тис. кантарів квасців та 80 невольниками; у 1410—1411 рр. з Кафи вивозили невольників Антоніо ді Варезе (10), Лукіно Джудіче (35), Явелло ді Конрадо (8), Тріандафіло ді Сан-Джорджо, можливо, кримський грек із сели-

ла роль постачальника робочої сили для первістка плантаційного виробництва. Важко сказати, чи плантаційна система колись набула б своїх характерних форм, якби генуезька Кафа не запропонувала першим цукровим плантаторам на Кіпрі достатньо дешевих рабів.

Вплив генуезької торговельної фракторії на генезис колоніальних практик. Крім причетності Кафи до започаткування плантаційного господарства, заснованого на застосуванні рабської праці, є підстави говорити про її глибший вплив через работоргівлю на генезис раннього колоніалізму. Адже Генуя, беручи активну участь у колоніальних підприємствах в один і той самий час на Заході й на Сході, звичайно ж, робила Чорномор'я частиною середземноморської цивілізації, де відбувався жвавий обмін людьми, товаром, капіталом, ідеями. Контракти на купівлю і продаж рабів, які укладали в різних пунктах цього середовища, завдяки вказівкам на походження учасників оборудок, докладно демонструють маршрути циркуляції між ними. Зважаючи на те, що походження раба входило до обов'язкових характеристик його товарних якостей, у работоргівлі дуже добре простежуються маршрути переміщення товару, за чим легко вгадуються й ітинерарії торговців та відповідних професійних знань. Узагальнено документи засвідчують два головних маршрути руху купців і товарів: Кафа — Генуя, Генуя — міста Середземномор'я. Це засвідчує центральну роль Генуї у работоргівлі чорноморськими невільниками, відповідно до її статусу метрополії. Водночас у цих документах віднаходяться і приклади, так би мовити, наскрізних контактів між Кафою та Західним Середземномор'ям.

Уже на перших порах існування Кафи в ній активно торгували представники найвпливовіших генуезьких кланів, які проявили себе у колоніальній експансії на заході. Це демонструють акти, складені нотарієм Лоренцо ді Самбучето у 1289—1290 рр., які можна кваліфікувати як найранніші з нотаріальних книг фракторії, що збереглися. У місті засвідчено 10 представників клану Ломелліно, 13 — від Дорія, 16 — від Спінола. Помічено тут було і двох представників клану Бокканегра. Прикметно, що один з контрактів на позичку було укладено з якимось Мануелем Пізанусом (Manuel Pisanus)¹⁷⁸, що дуже нагадує ім'я першого португальського адмірала Мануеля Пезанью. Водночас кілька актів було складено від імені шістьох осіб з клану Бізаньо (Bisane / Visagno), з якого, власне, й походив адмірал. Представники кланів Заккарія (5) та Гаттілузі (8), що так відзначились на службі королів Іспанії, Португалії, Франції і навіть Англії, також засвідчили свою присутність у Кафі або участь у різних справах з кафськими купцями.

ща Айос Георгіос, що поблизу Судака (26), Антоніо Карена (25), Оберто ді Гроппо (79), Нікколо Сімеоне (49), Анджелло ді Монтенегро (20), Нікколо К'явіка (58), що відображено у праці: Balard M. *La Romanie Génoise...* P. 827—828, No. 100. Є дані про перевезення на одному кораблі 118 чи навіть 185 рабів, але й тоді їх перевозили разом з іншими товарами (див.: Heers J. *Gènes au XVe siècles. Gènes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux.* Paris, 1961. P. 370, 404).

¹⁷⁸ *Gènes et l'Outre-Mer. T. I: Les actes de Caffa di notaire Lamberto di Sambuceto 1289—1290.* Paris; La Haye, 1978. Doc. No. 330.

Деякі документи прямо вказують на участь представників цих кланів у роботорговлі. Так, Бендетто Заккарія фігурує в ролі пірата, який не погребував відібрати навіть у свого співвітчизника його майно і рабину¹⁷⁹. Крім того, у кількох контрактах він виступає в ролі члена тимчасових компаній, які діяли у Кафі з невідомими цілями. Спінол помічено в укладанні двох контрактів з продажу і одного з купівлі невольників¹⁸⁰. Контракт же Ансальдо Гаттілузі на продаж невольника¹⁸¹, хоч і є єдиний, але вражає як свідчення цілком зрілих ділових стосунків генуезця з місцевим купцем із Солхата, від імені якого генуезець і виступав. До того ж невольник походив з Північного Кавказу. І такий приклад посередницьких зв'язків з місцевими работорговцями з'явився уже через півтора десятиліття після заснування міста.

Оскільки Генуя була центральним ринком для збуту невольників з Причорномор'я, туди звідусіль з'їжджалися купці. Тут можна побачити, як генуезці продавали свій товар далі. Кафіоти й самі виїздили із своїм товаром на ярмарки Заходу. Наприклад, Теодоринус де Каффа, який мав статус мешканця (але не громадянина) Генуї, 15 листопада 1398 р. продав у Барселоні Бернарду Мартінусу з Валенсії вісімнадцятилітню татарку за 26 фунтів 10 су¹⁸². Інший кафіот, названий у контракті від 28 січня 1478 р. як Лодісій де Камульо де Кафа, домовився з громадянином Генуї Бернардо Венерасусом, що той візьме з собою двох його рабів до Каталонії, там їх продасть і на виручену суму придбає товару для продажу в Генуї, а прибуток від цієї оборудки було б поділено порівну¹⁸³. У цьому випадку ми бачимо не просто приклад наскрізного транспортування кафіотами невольників у Західне Середземномор'я, а трискладову торговельну операцію, яка починається з продажу невольника: раба з одного місця вивозять в інше, там продають, на вторговані гроші купують товар, який з прибутком продають у третьому місці. Таке работорговельне товариство (*societas sclavorum*) стало прототипом майбутньої трикутної схеми трансатлантичної торгівлі. Работорговець з Кафи, як видно з цього прикладу, був учасником, ба навіть ініціатором такої схеми, яка вже працювала в Середземномор'ї, перш ніж з'явиться в Атлантиці.

Османське завоювання Кафи. Завоювання Константинополя віддало судноплавство у Протоках на милість османців, і європейці відчули на собі тягар нової влади: було підвищено провізне мито і заборонено вивезення деревини, хліба і коней¹⁸⁴. Однак не схоже, щоб османському султану Мегмеду хотілося задушити Газарію торговельною блокадою. Щоправда, турки без вагань топили на Босфорі іноземні кораблі і страчували їхні команди, однак лише в тому разі, якщо ті ухилялися від сплати мита¹⁸⁵.

¹⁷⁹ Там само. Doc. No. 415.

¹⁸⁰ Там само. Doc. No. 63, 635, 766.

¹⁸¹ Там само. Doc. No. 9.

¹⁸² Verlinden C. *Lesclavage dans l'Europe médiévale*. T. I. Bruges, 1955. P. 392.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Fleet K. *European and Islamic State in the Early Ottoman State: Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge, 1999. P. 129—133.

¹⁸⁵ Babinger F. *Mehmed the Conqueror and His Time*. P. 78—79; *Decline and fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. Detroit, 1975. P. 219.

Рейд османців 1454 р. північним узбережжям Чорного моря, якою б не була його мета, обмежився примусом Кафи сплачувати данину. А в завойованому 1461 р. Трапезунді було залишено генуезькі та венеціанські колонії, і знадобилося ціле століття, щоб їхнє населення асимілювалося з місцевим¹⁸⁶. Та й заборона вивезення деяких товарів була спрямована на поліпшення постачання ними самої імперії й передусім її столиці, тому генуезці почали возити зерно з Кафи у Стамбул¹⁸⁷. Після 1463 р., коли почалась османсько-венеціанська війна, можна спостерігати значне потепління генуезьких стосунків з Мехмедом, і консули Кафи досить оптимістично звітували республіці про економічне становище колонії¹⁸⁸.

Саме на цей час припадають повідомлення про найбільші партії рабів, що переправлялися морем. Якщо зазвичай такі вантажі налічували кілька десятків одиниць живого товару, то після падіння Константинополя кількість невольників на одному судні стрімко зростає. Так, на одному з кораблів, який прямував з Кафи до Тунісу, серед іншого краму знаходилося 185 невольників¹⁸⁹. У 1455 р. Маріно Вольтаджо завантажив у Кафі сім рабів, серед них шість жінок, що належали купцям брата де Понте. Того самого року корабель Маріно Чігали доставив у порт Хіус 118 рабів, завантажених у Чембало. Того самого року зафіксовано ще два кораблі, які вивозили з Кафи невольників¹⁹⁰. Проте у трьох останніх випадках, крім них, інших товарів не перевозили. Загалом Кафа в цей час вивозила близько 500 одиниць рабської сили щороку¹⁹¹. Очевидно, що турки не бачили жодної сенсації і тим більше шкоди своїм інтересам у продовженні генуезької работоргівлі.

Генуезький невольницький ринок, здається, також пережив падіння Константинополя без катастрофічних потрясінь. Проте цього не можна сказати про падіння генуезької Кафи. Це демонструють дані про етнічний склад невольників, проданих у Генуї в XV ст., встановлені за виявленими в архівах контрактами. Незважаючи на неповноту цих даних (їх наведено за результатами опрацювання приблизно 1 % усіх контрактів), виключається тенденційність їх відбору, і схоже, що вони відбивають реальні тенденції¹⁹².

¹⁸⁶ Lowry H. The Question of Trabzon Efrenciyan Population: 1486—1583. *Studies in Deft-erology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth centuries*. Istanbul, 1990. P. 115—122.

¹⁸⁷ 1465 р. привезене ними зерно допомогло подолати продовольчу кризу в Царгороді (див.: Małowist M. *Kaffa — kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453—1475*. Warszawa, 1947. S. 256—257).

¹⁸⁸ Małowist M. *Kaffa — kolonia genueńska na Krymie...* S. 270—272.

¹⁸⁹ Heers G. *Gênes au XVe siècle: activité économique et problèmes sociaux*. Paris, 1961. P. 404.

¹⁹⁰ Там само. P. 370. Ж. Геерс, коментуючи ці приклади, драматизує встановлення османського контролю над Протоками і робить це супроти логіки. Він вважає, що раби нібито стали єдиним товаром, доступним у Кафі, яку турки відрізали від решти світу. Але Кафа не постачалася невольниками через Протоки, а навпаки — експортувала їх. Отже, дослідник не зважає на те, що турки дивилися крізь пальці на вивезення невольників, найрошовитішу галузь генуезької колонії, і дозволяли їй існувати далі.

¹⁹¹ Balard M. *Esclavage en Crimée et sources fiscales génoises au XVe siècle*. P. 82.

¹⁹² Gioffré D. *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV*. Genova, 1971. P. 58—61.

Спираючись на ці показники, можна стверджувати про стабільне зростання кількості продажів у перші три чверті століття, однак пік інтенсивності припадає саме на третю чверть, коли, власне, вже було встановлено контроль Османів на Босфорі. Основну масу рабів (понад 80 %) до 1475 р. становили саме вихідці з Чорного моря — русини, татари та представники кавказських народів. Лише з падінням Кафи кількість проданих невільників надчорноморського походження різко падає. Натомість помітно зросла їх кількість з інших двох ареалів — Африки включно з Канарськими островами¹⁹³ та Османської імперії (турків і балканських народів).

Отже, зменшення інтенсивності работоргівлі генуезців на Чорному морі напрошується пов'язувати саме з падінням Кафи, а не Константинополя. Справді, перехід контролю над джерелом постачання до Османів є поважнішою причиною для згорання генуезького бізнесу у Причорномор'ї, аніж заборона провезення деяких товарів та збільшення мита за проходження Босфором.

Османське завоювання Кафи 1475 р. поклало кінець двохсотлітній історії генуезької колоніальної імперії у Причорномор'ї — одного з найбільших і успішних колоніальних проєктів домодерної Європи. Початково поставши як суто торговельна колонія, перевальний пункт для коштовних товарів (тканини, спеції), які вивозили з Євразійського степу до Європи, Кафа, зрештою, перетворилася на важливий економічний осередок для Східної Європи та Кавказу. Через Кафу ці регіони пропонували Середземномор'ю свої товари, серед яких чільне місце, як відомо, посідали раби.

Уже своєю роллю економічного центру Східної Європи генуезька Газарія вибивалася з рамок середньовічної купецької колонії, ставши провісником модерних колоній як господарських осередків на нововідкритих землях. Водночас завдяки масштабній работоргівлі генуезької Кафи у пізньому середньовіччі змогли розвинути ті явища економіки, що згодом стали елементами модерної колоніальної системи. По-перше, це плантаційне господарство, засноване на застосуванні рабської праці. По-друге, професійне середовище работоргівлі. Без експертів і без їхніх знань, накопичених у цьому бізнесі, навряд чи європейці, які вирушали за моря на пошуки фантастичної країни золота — Ельдорадо, так швидко змогли б скористатися відкритими землями. За час, що минув між відкриттям Америки Лейфом Еріксоном і плаванням Колумба, європейська колонізація накопичувала досвід, кадри і, зрештою, капітал також у Середземномор'ї. Кафі у цьому процесі становлення модерного колоніалізму належала чільна роль як найбільшій європейській колонії того часу.

¹⁹³ Там само. Р. 36—38; Verlinden C. *Lesclavage dans l'Europe médiévale...* Т. II. Р. 490.

ПІДКОРЕННЯ НАДЧОРНОМОР'Я ОСМАНАМИ

Підпорядкування надчорноморського регіону Османській імперії. Переформатування адміністративно-управлінської системи. Понад триста років, з кінця XV до початку XIX ст., український південь входив до складу Османської імперії. Наприкінці XVII ст., що було часом найбільшого розширення османської присутності, володіння династії Османів, охоплюючи Кримський півострів, простиралась приблизно на половину сучасної території України. Вони поширилися також на терени Анатолійського та Балканського півостровів, землі Близького Сходу та Північної Африки. Османська імперія являла собою окремих світ-економіку, що розвинувся зі світу-економіки ісламського Близького Сходу. Південь України, що пережив ісламізацію у золотоординський час, включений до складу Османської імперії, став частиною ісламської цивілізації Близького Сходу. Центр політичного та економічного тяжіння для цих земель відповідно перемістився з Центральної Євразії на Близький Схід, що й визначило специфіку їх економічного розвитку під османським пануванням.

Однак і при Османах цей регіон перебував на периферії, що також виявилось одним із визначальних чинників в його економічному розвитку. Справа в тому, що традиційна ісламська політична доктрина, яка ще залишалася провідною в османські часи, трактувала світ поза межами панування ісламу (дарюльіслам) як простір війни (дарюльгарб). Тому периферійні ісламські анклавні зазвичай були мілітаризованими зонами, економіка яких, з одного боку, обслуговувала війну, а з іншого — залежала від прибутків, яку приносила воєнна здобич. Головним різновидом воєнної здобичі у Східній Європі були раби, і тому людоловство та работоргівля, з огляду на їхню прибутковість (що компенсувала ризики війни), стали провідними

галузями економіки для османських провінцій Надчорномор'я, як, власне, і для Кримського ханату. Незацікавленість Османів в експансії на північ призвела до того, що північночорноморські провінції на весь час свого існування залишилися прикордонними, а отже, їхнє економічне процвітання безпосередньо залежало від воєнного домінування Османів у Східній Європі. Звичайно, це створило в них зону конфлікту із сусідніми державами.

До завоювання Константинополя 1453 р. політичні та економічні інтереси Османської династії зосереджувалися винятково на Анатолії та Балканах і не простиралась до Північного Причорномор'я. Тривалий час не було в Османів і власного флоту. Але здобуття візантійської столиці дало їм не лише такий потрібний сполучник між їхніми володіннями на двох континентах. Місто відкрило доступ до цілого басейну Чорного моря, який ще з часів Візантії вважався одним з головних постачальників сировини та товарів. Османські султани, увірававши у свою місію світового панування, завжди дбали про розбудову Константинополя, якому призначалася роль світової столиці, та розвиток його економіки як орієнтованої назовні. Тому було природним звернення їхньої уваги на Північне узбережжя Чорного моря, здатне постачати як сировину та продовольство (зерно, сіль, рибу, продукти тваринництва тощо), так і товари найвищого рівня престижності (хутро, мисливські птахи, моржові ікла, раби). Усі вони транспортувалися через місто генуезцями та венеціанцями, з якими османці віддавна мали партнерські стосунки¹⁹⁴. Отже, уже 1454 р. османська ескадра спробувала взяти під контроль узбережжя від Ак-Керману до Сухумі, включно з Кафою. Тоді османці задовольнилися даниною. Але вони вже перехоплювали генуезькі кораблі на Босфорі, а 1461 р. завоювали Трапезундську імперію, останню державу, крім італійських республік Генуї та Венеції, що мала бодай якийсь флот на Чорному морі, отже, перейняли на себе ініціативу.

Османська імперія уже на той час утворила новий світовий полюс політичного та економічного тяжіння. Початково це був типовий степовий улус, або орда, тобто мініімперія кочових скотарів під проводом династії Османа, але, отримавши доступ до зони високорозвиненої землеробської культури та числених урбаністичних центрів Візантійської та Сельджуцької імперій, османська верхівка переорієнтувала свої економічні інтереси на експлуатацію саме осілого землеробства, ремесла і торгівлі. Ісламське віросповідання династії Османів і тюрків, які початково становили основну масу їхніх прибічників — османців (османли турецькою), приваблювало до їхнього табору ісламських релігійних проводирів та бюрократів і зробило можливим запровадження у державі регулярного оподаткування виробничих галузей і торгівлі за моделлю ісламської цивілізації. Вони також запозичили ісламські соціальні інститути, що дало змогу сполучити експлуатацію осілої економіки із утриманням степової кавалерії. Ключовою інститу-

¹⁹⁴ Про ранні торговельні стосунки між Османами та генуезцями див.: Fleet K. *European and Islamic State in the Early Ottoman State: Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge, 1999. 204 p.

цією тут була тімарна система пожалувань, що сполучалася з умовою обов'язкової військової служби, переважно у кінноті як традиційній основі воєнної могутності степових імперій.

Доброчинні приватні пожертвування передусім коштом панівного класу, що заохочувались ісламом, дали поштовх розбудові не лише суто релігійних установ (мечетей, дервішських притулків, супових кухонь), але також міської та комерційної інфраструктури (доріг, мостів, караван-сараїв, ринків, водогонів з фонтанами, бань, лікарень, бібліотек, навчальних закладів), що сприяло значному підвищенню побутової культури населення та стимулювало економіку держави. Заохочувались ісламом також розорювання нових земельних масивів та іригація у сільському господарстві. Ісламське право і суд гарантували базові права і обов'язки підданців держави, слугували основою соціального порядку. Отже, територіальне розширення Османської імперії, з одного боку, спиралося на міцний економічний фундамент, а з іншого — створювало для завойованих територій сприятливі умови для економічного розвитку.

Заразом нагляд за Константинополем дав змогу контролювати перехрестя важливих трансконтинентальних торговельних шляхів сушею та морем, а одночасно і потужний центр ремісничого виробництва. Османці повною мірою скористались цими вигодами свого географічного положення.

Османський контроль на берегах Чорного моря було встановлено в результаті проведення трьох воєнних кампаній. У 1475 р. Мегмед II відправив на завоювання генуезьких володінь у Криму величезний флот під командуванням великого візира Гедюка Агмеда Паши. Експедиція після тижневої облоги оволоділа Кафою, змусивши городян здати місто. Через півроку османці штурмом захопили столицю князівства Феодоро на південному заході Криму і тим досягли поставленої мети. У 1484 р. султан Баязид II оволодів двома сильними молдавськими фортецями Кілія та Ак-Керман на території Буджаку, 1538 р. Сулейман Пишний під час походу на Молдавію зайняв також Очаків.

Новозавойовані території були організовані в адміністративному плані як окремі провінції. Перша з них постала в результаті завоювання 1475 р. Її адміністративним центром стало місто Кефе — так турки почали називати колишню Кафу. До складу цієї одноіменної провінції увійшли генуезькі та феодоритські території на південному березі Криму, Керч з округою, Таманський півострів і фортеця Азак при усті р. Дон.

Завоювавши фортеці Кілію та Ак-Керман у кампанії 1484 р., османці приєднали їх разом з округою, відомою як Буджак (степи між річками Дністер, Дунай та Прут), до провінції Сілістра. Буджак було реорганізовано як санджак з центром у Ак-Кермані. Внаслідок османського походу у Молдавію 1538 р. було утворено також санджаки з центрами у фортецях Бендер (так османці назвали Тягиню на Дністрі) та Очаків (власне, турецькою — Озю). Під османським правлінням перебувала з середини XVI ст. і Хотинська округа, за якою закріпилася назва Хотинської райї.

Встановивши контроль над акваторією Чорного моря, османці не мали ані причин, ані сил для подальших завоювань у Східній Європі, обмеживши свою присутність тут суто економічним зиском, контролем за Кримським ханатом та створенням надійної лінії оборони від козаків і Московської держави. Попри воєнну присутність османів у названих провінціях, вони були звичайними османськими адміністративно-територіальними одиницями із типовою для Османської держави провінційною адміністрацією. На чолі провінції стояли губернатори, початково з нижчим губернаторським рангом санджак-бея (буквально — командувач прапора). У цьому відбилася давня османська традиція (а вона мала степове коріння), за якою адміністратори були передусім командувачами військових загонів, які ввірена їм провінція виставляла у похід. Тільки, на відміну від степових спільнот, тут ця традиція зберігала суто номінальний характер, наклавшись на запозичену з Візантії та Близького Сходу систему комплектування військ з державців умовних пожалувань — тімарів, що османці спробували відтворити і на підпорядкованому Стамбулу українському ареалі ¹⁹⁵. Однак ця система тут не прижилася, тож податкові надходження йшли на оплату губернаторів ¹⁹⁶.

Санджаки були основною одиницею адміністративного поділу до середини XVI ст. Декілька санджаків об'єднувалися в більшу провінцію, що управлялася губернаторами в ранзі бейлербея («князя над князями») і відповідно називалися бейлербейліками. З XVI ст. чимало санджаків було перетворено на бейлербейства, що пов'язане з підвищенням рангу їх очільників. У самій Кафі губернатори називалися епізодично бейлербеями уже одразу по завоюванні. Проте вищого статусу і провінція Кефе, і провінція Бендер-Аккерман набули у 1580-х роках.

І санджак, і бейлербейство могли в неофіційному вжитку називатися ще пашаликами («провінція паши»). Це пов'язано з тим, що губернатори обох рангів мали почесний тюркський титул паши («голови, начальника»). Тільки санджак-беї як рангову відзнаку мали один бунчук, а бейлербеї — два. Тому вони відповідно називалися одно- і двобунчужними пашами. Три бунчуки могли носити особи, які обіймали посаду візира. Якщо така особа призначалась губернатором провінції, то її персональний статус не позначався на статусі ввіреної його владі адміністративної одиниці.

Роль губернатора провінції як військового лідера традиційно підкреслювалась османським урядом. В одному з документів 1552 р. санджак-бей Кефе був знятий з посади під приводом того, що він «більше не в змозі ані сісти на коня, ані злізти з нього і навіть триматися на ньому, а внаслідок цього — гарантувати безпеку для країни» ¹⁹⁷. Загалом надчорноморські провінції, принаймні на зламі XV—XVI ст., видавалися досить безпечними. Тому до Кефе, наприклад, були

¹⁹⁵ Інаджик Г. *Османська імперія: Класична доба, 1300—1600*. Київ, 1998. С. 125—130.

¹⁹⁶ Beldiceanu-Steinherr I., Berindei M., Veinstein G. La Crimée Ottomane et l'institution du «timar». *Annali dell'Instituto Orientale di Napoli*. V. 39. Napoli, 1979. P. 523—562.

¹⁹⁷ Цит. за: Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première moitié du XVI siècle. *Cahiers du monde russe et soviétique*. T. XX. 1979. P. 395.

призначені на губернаторство з тим, щоб здобути державний вишкіл, два османські принци (шегзаде). Першим був Мегмед, син султана Баязіда II; він пробув тут від жовтня 1497 р. до 1504 чи 1505 р., коли його спіткала смерть. Його спадкоємцем на цій посаді до літа 1512 р. став принц Сулейман — майбутній султан Сулейман Пишний.

Губернатори представляли виконавчу владу у провінції, у полі уваги якої перебували переважно питання, пов'язані з військом. Щоправда, не маючи, як вже зазначалося, тимаріотської кавалерії і за відсутності активної експансії у межах Східної Європи, ця сфера функціональних обов'язків губернаторів зводилася до опікування фортецями — станом їхніх укріплень, комплектуванням гарнізонів. Одночасно у кожен фортецю призначався спеціальний командувач — дізари разом із заступником — кетхюдою. На губернаторів, у разі потреби і на запит суддів, покладалась також поліцейські функції. У деяких містах представниками губернаторів виступали сотники (субаши — дослівно: командувач війська).

Серед професійних вояків гарнізонів (мустагфізів) реєстри перераховують солдатів-воротарів, оружейників (джебеджі), теслів, погрібників, майстрів стріл, майстрів луків, музикантів, гармашів, ремонтників, ковалів. До цього кола входили також духовні лідери громади — імами (проводирі) та муеззини (закликачі на молитву). Додатково до фортець бралися на платну службу охочі місцеві жителі. Вони називалися азабами. Серед них значились командири (аги), командири відділків, майстри щитів і просто азаби.

Цивільна провінційна адміністрація складалась переважно з податкових та фінансових комісарів, які призначалися центральним урядом. Передовсім йдеться про емінів («довіреніх»). Разом з писарями (кятібами) та збирачами податків (мугассилами) вони слідкували за організацією податкових зборів з ринків, зокрема, з продажу невільників, з базарних терезів, портів. Спеціальний емін завідував закупам для султана (емін-і харч-і хасса). Усі ці службовці підпорядковувалися губернатору. Проте вони не утворювали провінційного уряду в повному розумінні цього слова, а відповідали кожен за свою ділянку роботи.

Важко сказати, чи відносилися до державних, і якщо так, то з якими посадовими функціями, різноманітні представники громади та деяких професій, записані у податкових реєстрах. Наприклад, кетхюда (комісар) міста Кафі, ринковий голова (сер-і базар), нічна сторожа (асесан), брокери (делляль).

Таким був склад представників виконавчої влади. Дві інші владні гілки в імперії — судова та релігійна — були представлені оплачуваними посадовцями: суддями (кадіями), квартальними імамами та муеззинами, адміністраторами добродійних фондів (вакфами), проповідниками (хатибами), декламаторами Корану (гафізами), викладачами медресе (*муаллімами та мюдеррісами*), головами суфійських лож (завіедами). Потрібно відзначити, що кількість цих службовців держави була чималою: наприклад, у Кафі вона перевищувала сотню.

Османська держава не брала на себе управління справами етнорелігійних громад немусульман. Проте османці не усунулися від контролю над ними, і за-

ради цього вони організовували ці громади у містах (по дільницях) і в селах (по одній на село). Дільниці були, як правило, приписані до якогось храму. На чолі громади стояв або священнослужитель, або визнаний османцями представник громади (кетхюда). Так, у Кафі було організовано 13 дільничних громад вірмен, вісім громад греків, дві — іудеїв (караїмів та кримчаків), одна громада русів (джемаат-і русіян дер нефс-і Кефе). Престиж держави був настільки високий, що проводирі громад виконували свої державні функції безоплатно. Отже, османська адміністрація, по суті, тримала ще й масу неформальних і неоплачуваних державних службовців.

Господарсько-економічний уклад північнопричорноморських провінцій. Піднесення работоргівлі. В усіх північнопричорноморських провінціях османський уряд заохочував землеробство та скотарство. Навіть у суто степовій провінції Бендер-Ак-Керман, за даними перепису 1570 р., десятина з продуктів землеробства складала 368 915 акче проти 233 953, що приносили державній скарбниці скотарі¹⁹⁸.

Про економічне життя османських міст детальне уявлення дають османські податкові кодекси (канун-наме), що склалися для кожної провінції. Як приклад можна навести список правил ринкової інспекції Кафи з першої половини XVI ст.:

«Приміром:

(1.) Якщо хліб буде сирий, стягається 12 акча, але якщо трапиться недовага, з кожного дїргема недоваги стягається 1 акча. Та й в інших випадках недоваги правило таке саме.

(2.) Та якщо ж продукти, що на зразок меду та жиру пакуються у ємкості, поштучно прибувають на базар, у випадку продажу стягається: з фучі (прибл. 40—52-відерна бочка. — *Авт.*) — 24 акча, з каратіля (прибл. 20—40-відерна бочка. — *Авт.*) стягається 18 акча, з варіля (бочка до 20 відер. — *Авт.*) стягається 12 акча. Але якщо вищезгадані речі будуть у толумах (міхурі зі шкіри овець. — *Авт.*), стягається по 6 акча.

(3.) А якщо якийсь різник принесе [у місто] козу, заріже й продасть, то за кожну таку козу стягається по 2 акча — у випадку продажу за нарх (канонічна ціна, що встановлювалася місцевим кадієм. — *Авт.*) овечого м'яса, але якщо продається дешевше овечого м'яса, то не стягається нічого.

(4.) А якщо хтось одягне на невільницю капелюшка, передасть до рук брокера й продасть, то як “звичаєве за прикрашання” стягається 12 акча, але якщо капелюшка не одягати, то нічого не стягається.

(5.) Та з тих, що знаходяться у місті, вітряних та кінських млинів щотри місяця стягається по три акче — у випадку, коли вони [цей час] відпрацювали, — але якщо не працювали, то не стягається.

(6.) А з [вуличних] кухарів та пирожників та міських бузоварень щомісяця по 15 акча стягається, [а якщо] місячний термін не працюють, то нічого не стя-

¹⁹⁸ Berindei M., Veinstein G. Rèlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570. *Cahiers du monde russe et soviétique*. Т. XXII. 1981. Р. 308-309.

гається. А з [вуличних] кухарів та пирожників та бузоварень із Земляної фортеці щотри місяця стягається по три акче.

(7.) А за зважування на вагах з баккала щотри місяці стягається 3 акче під назвою сенк-і мізан (“гирьового”. — *Авт.*). А з [тих, що знаходяться] у місті кісаджіів (баншики-масажисти. — *Авт.*) щотри місяця стягається 4 акча.

(8.) А з міських миловарів, якщо вони виробляють один казан жирного [тобто звичайного] мила, то стягається 50 акча, а з пахучого мила, що надходить [з-за моря] кораблем, якщо на базарі його зважують на вагах і продають, яка б не була там потреба — сундуками або чувалами — по 6 акче [з кожної упаковки] стягається.

(9.) А з трактирів за шість місяців по шість акче стягається. А якщо січку або сіль, або кіл продається мисками, щотри місяця стягається [з продавця] по 6 акча.

(10.) А якщо хтось [самовільно] проштемпелює свій аршин [як точний], то стягається 4 акча.

(11.) А якщо [самовільно] ріжуть одного коня і продають його м'ясо, стягається 6 акча. А якщо ріжуть одного верблюда [і продають його м'ясо], то стягається 12 акча.

(12.) А якщо один хтось [самовільно] нову харчівню чи бузоварню відкріє чи там зробить вогнище для приготування каштанів, то стягається 12 акча.

(13.) А якщо з затоки виловлюється свіжа риба, то [за це з рибалки] стягається десятина. Та й якщо з Татського іля (Південний берег Криму на захід від Алушти. — *Авт.*) надійде свіжа риба, стягається десятина.

(14.) А якщо осетрова риба надходить з Керчі, по сім рибин взявши на арбу, то з кожної арби стягається по 15 акча, і крім цього з кожної рибини стягається по 1 акча.

(15.) А якщо з землі дині чи кавуни чи коротше: арбами надходять фрукти, то з двоколесої арби стягається 12 акча, а з чотириколесої арби стягається 24 акча.

(16.) Якщо ж надходять фрукти човном насипом [і продаються посередникам], то з кожного човна стягається 25 акча — байдуже, чи буде він малий чи великий. Але якщо, прийшовши до кадія і довідавшись про нарх, самі продають, то окрім 25 під назвою “нархлик” стягається [ще] якась кількість акче: [точно] не фіксовано, якщо тільки [вартість проданого] сягає 50 акча, то стягається 20.

(17.) А якщо вищеозначені фрукти [що складені] у човні корзинами чи чувалами, і базарні продавці [іх] купують, то з кожної корзини та чувала стягається по 2 акча.

(18.) А якщо фрукти надходять на кораблях з протилежного берега [Чорного моря], то з кожного корабля стягається під назвою адет-і кешті (“корабельне звичає”. — *Авт.*) [що становить] 55 акча; [до того ж] якщо, прийшовши до кадія, [перевізники] самі зважують для продажу, і [в них] купують за нархом, з них стягається певна кількість акча під назвою “нархлик”, [яка точно] не встановлюється: якщо тільки [вартість проданого] сягає 100 акча, то стягається 50.

(19.) А якщо з Согуна (Сухумі. — *Авт.*) чи інших країв [з-поза санджаку Кефе] надійде рис, і [перевізники], пішовши до кадія, дістануть нарх, щоби самим прода-

вати, [то точно] не встановлюється, стягається [з кожного по] 50 чи стягається 100: якщо продаватиметься чувалами, то з кожного чувала стягається по 2 акча»¹⁹⁹.

Що стосується людоловства і работоргівлі, то османці швидко відреагували на спроможність надчорноморських провінцій постачати значну кількість рабів для імперії. Спочатку ареал походження і відповідно етнічний склад невільників, які потрапляли на османський ринок, визначав театр бойових дій. У XIV ст. основну їх частку складали греки та болгари; у XV—XVI ст. — угорці, німці, італійці, іспанці, грузини. На думку професора Г. Іналджика, починаючи з другої половини XVI ст. жодне з цих джерел не могло зрівнятися з Північним Причорномор'ям, яке постачало переважно українців та черкесів²⁰⁰. І лише у XVIII ст. на ринку стали переважати кавказькі, а ще пізніше — африканські раби²⁰¹.

Однак стосовно невільників з Північного Причорномор'я недавні дослідження показали, що у таких близьких до столиці містах, як Ускюдар та Бурса, вони стали переважати вже з початку XVI ст. Українці (за османською термінологією — рус) становили найбільшу частку²⁰². Ці спостереження були зроблені на підставі кількості судових справ, зареєстрованих у судових книгах (кадійських сіджілах). Оскільки до суду могли звертатися лише вільні особи, то, враховуючи термін, який був необхідний невільникам для суспільної реабілітації, доречно припускати, що ці підрахунки відбивають картину їхнього складу за 20—25 років раніше. Отже, початок наповнення рабського ринку Ускюдара та Бурси відноситься до 1480—1490-х років.

Цей перший приплив руських бранців до османських міст був, напевно, викликаний воєнними кампаніями Кримського ханату у литовських володіннях, що починаються 1480 р. результатом воєнно-політичного союзу кримського хана Менглі-Гірея та московського князя Івана III проти золотоординсько-литовського альянсу. Про політичний характер цих акцій свідчить листування між двома монархами²⁰³. Більше того, сам хан брав участь у численних походах,

¹⁹⁹ Архів Прем'єр-міністра Турецької республіки, ф. Tapu ve Tahrir Defterleri, № 214, арк. 19.

²⁰⁰ İnalçık H. The Servile Labor in the Ottoman Empire. *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern*. New York, 1979. P. 38.

²⁰¹ Lewis B. *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry*. New York; Oxford, 1990. P. 72-77; Kanbolat H., Taymaz E. Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti. *Tarih ve Toplum*. Temmu, 1990. S. 35—44.

²⁰² У Бурсі із 514 зареєстрованих у місцевому суді справ, які були порушені невільниками та відпущениками за 1511—1513 рр., 239 (46,5 %) припадало на русів (128 порушено чоловіками і 111 жінками); друга найбільша етнічна група позивачів, босняки, порушили 90 справ (17,5 %) (див.: Sahillioğlu H. *Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries*. Turcica. 1985. P. 70); в Ускюдарі, за даними судових книг про невільників, 39 % припадало на українців (*Rusi*) та росіян (*Mosqovi*), за ними йшли хорвати (31 %) і босняки (11 %), решта припадала на угорців, волохів і болгар (Seng Y. *A liminal State: Slavery in Sixteenth-Century Istanbul*. *Princeton Papers*. V. VII. Princeton, 1999. P. 28.

²⁰³ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1884.

зокрема на Поділля, що відбувся в критичний для його спільника Івана III час стояння на Утрі.

Проте і татари, і османський ринок дуже швидко оцінили обопільну вигоду від походів в Україну, бо вже у квітні 1503 р. московський посол звітував з Криму про те, що, по-перше, кримці «полону привезли много добре», а по-друге, «воюют безпрестани, и до сих мест не выходят из земли»²⁰⁴. Майже через сорок років залежність османського невольницького ринку та кримських постачальників від походів на українські терени була вже настільки явною, що московські посланці дозволили собі такий коментар з приводу чуток, що ходили по Криму: «У них без того не будет, что им на украине не быти, а царю их, государь, и царевичам не мочно унять, потому что, государь, наги и босы и голодны. А нешто, государь, урвутся ранее на твои государские украины, и им, государь, быти немногими людьми. А сами, государь, царевичи и большие люди ждут того, как ся у них кони наедят, и царевичам, государь, и большим людем быти на той украине, которое им пригоже, на литовской или волошской»²⁰⁵. Тож «литовська Україна» продовжувала бути головним постачальником для османського ринку рабів, навіть попри те, що на той час вже Москва стала для Криму ворогом номер один, а з Литвою нібито було укладено мир і союз. Як бачимо, татари дивилися на людоловство як на свій головний промисел, обґрунтування якого крилося насамперед в економічній площині.

Як наслідок, работоргівля в османські часи помітно зросла. Якщо за генуезців у Кафі щороку продавалось близько 1,5 тис. невольників²⁰⁶, то османці продавали удесятеро більше²⁰⁷. Значна частина бранців залишалась рабами у Кримському ханаті²⁰⁸. У цей час людоловські набіги стали основним засобом постачання

²⁰⁴ Там само. С. 469.

²⁰⁵ Там само. С. 441.

²⁰⁶ Збір податку *introytusa asperorum* на продаж кожного раба приніс скарбниці у Кафі між 11 серпня 1385 р. та 10 липня 1386 р. 45 060 аспрів, що дає змогу оцінити загальну кількість проданих за 11 місяців рабів у 1365 осіб, а за рік таких було близько 1500 (див.: Balard M. *La Romanie geneoise...* P. 300).

²⁰⁷ А. Фішер оцінював щорічні втрати Російської імперії у 20 тис. осіб, спираючись на слова Катерини II (див.: Fisher A. *Muscovy and the Black Sea Slave Trade. Canadian-American Slavic Studies*. 1972. V. 6. No. 4. P. 582, 593). Польський історик Б. Барановський теж тримався думки, що кількість полонених, яких щорічно втрачала Річ Посполита, становила 20 тис., а загальні втрати за 1474—1694 рр. сягали 1 млн (див.: Baranowski B. *Chłop polski w walce z Tatarami*. Warszawa, 1952. S. 49). Г. Іналджик ввів до наукового обігу дані османських фінансових документів Кафи, які зафіксували щорічну сплату ввізного мита на невольників, що привозилися з «країни війни», за 17,5 тис. осіб (див.: İnalçık H. *The Servile Labor in the Ottoman Empire*. P. 25-52). Пізніше на підставі цієї цифри дослідник оцінив обсяг імпорту рабів зі Східної Європи до Османської імперії у 10 тис. осіб, але не назвав причини такого зменшення (див.: *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914* / İnalçık H., Quataert D. eds. Cambridge, 1994. P. 285).

²⁰⁸ Поряд із численними згадками про невольників у Криму, наведені в наративних дже-релах повідомлення османського мандрівника Евлії Челебі, що, імовірно, були запозичені з перепису Криму, засвідчують одночасну присутність на півострові сотень тисяч україн-

рабів, що робило їх водночас потужним демографічним і політичним чинником в історії Східної Європи. В Україні, що сильно потерпала від людоловства, промовистим символом османської епохи стало слово «ясир», яке увійшло тоді в українську мову, схоже, із жаргону самих людоловів²⁰⁹.

Кефейський та Сілістрійсько-Очаківський еялети були основними центрами вивозу невільників. Податкові правила, встановлені для кожного з них, охоплюють все XVI ст. і дають можливість реконструювати історію османської торгівлі на її початковому етапі.

Османці не змінили економічної спеціалізації Кафі, а лише максимально розвинули її. Вони залишили її податкові ставки, як бачимо, незмінними, за винятком монети, у якій їх стягали, — замість «аспру барікату» було призначено акче, як османське, так і місцеве кефейське (воно було дрібнішим). Головне, що османці перейняли від генуезців, це ідея ввізного мита на рабів, адже самі вони на той час лише збирали, так би мовити, натуральний податок — кожного п'ятого невільника у рахунок султанської здобичі. Це був так званий пенджик (перською «п'ята частина»)²¹⁰. Увізне мито у Кафі складалося з двох платежів: фіксованого збору по 105 акче з продавця та покупця та збору 34 акче з кожної 1000 акче ціни. Додатково стягувалось вивізне мито за фіксованою ставкою 27 акче. Разом сума мита могла доходити до 300 акче, тобто становити понад 5 золотих. Це були надзвичайно високі митні ставки, особливо враховуючи місцеві ціни. Для кримських татар, які були головними постачальниками, за такі гроші можна було придбати міський будинок і землю. Османська держава тим самим показала, що хоче дістати максимальну вигоду з цього джерела прибутку, не переймаючись, чи такі податки не задушуть торгівлю.

Однак цього не сталося. Не можна точно визначити усі причини, але піднесення торгівлі гарантовано засвідчило, що, з одного боку, османський ринок потребував рабів і готовий був платити на умовах постачальників, а з іншого — постачати рабів було вигідно й попри високі державні мита. Це вже інша справа, що османська влада не дбала, щоб мита платили обов'язково самі постачальники, тобто переважно кримські татари. Османські ділки, як правило, перекуповували рабів ще на шляху до портів, а то й за межами Криму, і брали на себе митні витрати. Звісно, це залишало татар-постачальників без основних прибутків. Власне, тут і криється розгадка питання, чому Кримський ханат, контролюючи постачання рабів, не розбагатів на цьому.

ських бранців (Evliya Çelebi. *Seyahatnamesi*. Cilt 8. Istanbul, 1928. S. 35; *Книга Путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.)* / пер. и ком. Е.В. Бахревского. Симферополь, 1999. С. 113).

²⁰⁹ Це слово арабського походження означало бранця і в нормативній вимові звучало як «есір», тоді як в просторіччі вимова була «йесір» (див.: Redhouse J. W. *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople, 1890 (reprint: Beirut, 1974). P. 116).

²¹⁰ Галенко О. Ясир для султана: два османські кануннаме про набіги з початку XVI ст. *Україна в Центральній-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Вип. 2. Київ, 2002. С. 373—387.

Одним із чинників поживлення торговельної діяльності було розширення доступу до работоргівлі, порівняно з генуезьким часом. Якщо вивозом рабів з Кафи займалися заможні купці, які до того ж були обмежені у своїх намірах скромними можливостями транспортування на далеку відстань, то з османським завоюванням Чорного моря возити невольників міг будь-хто: хоч недалеко і зручно морем, хоч далі і менш зручно суходолом. Тому з Кафи потяглися транспорти не лише через Чорне море, а й уздовж берега. Щоправда, прибережний маршрут з'явився уже по завоюванні османцями Ак-Керману 1484 р. А вже 1502 р. на нього були поширені мита, які збирались на взірєць тих, що стягалися у Кафі.

Тим часом пряма доставка через Чорне море з Кафи в анатолійські порти, а далі на головний ринок — Стамбул — теж зростала, проте неприховано процвітала також контрабанда. Очевидно, на анатолійських ринках поставало питання, як стягати податок з виявленої контрабанди: грошима, як у Кафі, чи натуральним пенджиком, як у решті імперії. Унаслідок у 1511 р. османський уряд взагалі відмовився від збирання пенджика з невольників, яких привозили у Стамбул через порт Інеболу на чорноморському узбережжі Анатолії, і призначив стягати грошове мито, за яким, однак, було збережено попередню назву натурального податку. Ним стали обкладати усіх невольників, яких привозили з півночі Чорного моря.

Перед 1520 р. кримські правителі вирішили й собі дістати частину прибутку від цієї торгівлі, для якої, зрештою, саме їхні підданці постачали основну масу товару. Османці пішли назустріч, дозволивши кримським ханам стягати своє мито з невольників, яких ввозили на територію Кримського ханату їхні підданці. Звісно, це мусило викликати протести работорговців, які перекуповували товар в кримських татар. Але османський уряд спекулятивно визнав Кримський ханат «зовнішньою» територією і фактично стягав подвійне мито, до того ж із власних підданців: «Якщо хтось купує якихось бранців серед татар і привозить їх у Кефе, стягається 210 акче податку для Султанської Скарбниці, оскільки тут йдеться про завезення іззовні усередину»²¹¹.

На додачу уряд стягав мито за перевіз рабів через кордони митних зон. А ще міста з невольницькими ринками брали невеликий митний збір за провіз невольників. Загалом податки і мита за ввіз невольника могли сягати 500 акче, або 10 золотих. Однак торгівля процвітала настільки, що османський уряд навіть не дбав про те, щоб стежити за нею. Збір податків віддавався на відкуп, а останні поправки у податкові правила Кафи було внесено 1542 р.

Наприкінці 1527 р. Ібрагім Паша у розмові з Ієронімом Лаським зазначив: «Хоч ми з Польщею не воюємося (бо склали з нею замирення на три роки), а проте за останні роки стягли з неї понад 50 000 дукатів не самі, а через татар. Бо котрих бранців татари набирають з польських країв, то продають до Туреччини, і на тому заробляють наші таможні. От уже два роки, як таможні в Кілії та в Кафі

²¹¹ Архів Прем'єр-міністра Турецької республіки, ф. Тапу ve Tahrir Defterleri, № 214, арк. 20.

дають нам прибутку на 30 000 дукатів більше, ніж звичайно»²¹². Це одкровення османського візира пояснює той факт, що прибутки від османських портів набагато перевищували усі інші податкові надходження, зокрема від подушного та податків із сільського господарства. Так, прибутки від мит, що збирались в Ак-Кермані, Очакові, Кілії та Бендері, 1570 р. оцінювались у 1 330 419 акче²¹³, що удвічі перевищувало суму, яка надходила від оподаткування землеробства та скотарства.

Проте таке економічне процвітання за рахунок работоргівлі вступало у протиріччя з інтересами скотарів та землеробів, які активно використовували пасовиська Північного Причорномор'я і орієнтувались на ринки збуту своєї продукції як в Османській імперії, так і у Речі Посполитій. На ілюстрацію цього зберігся важливий документ — лист мешканців Ак-Кермана Татара Алі та Боснали Насуфа барському старості Бернарду Претвичу про взаємні компенсації за пограбовану худобу, написаний у Деражні 15 липня 1548 р.²¹⁴ У ньому автори засвідчили про конфлікт із татарами і невдоволення турецьких скотарів набігами останніх. Це важливе свідчення поляризації економічних інтересів мешканців степової України між людоловством та скотарством, а отже, й між двома ринками: османським та європейським. Тут можна побачити ранній симптом успіху української колонізації, що давала для османських і кримських мусульман — скотарів і землеробів — реальну альтернативу війні та людоловству.

Османська влада протрималася у Північному Причорномор'ї без помітних змін, як зазначалося, мало не триста років. Державна організація провінцій давала змогу османцям утримувати воєнний контроль, забезпечувати постачання важливих для імперії і передусім її столиці товарів, наповнювати асортимент місцевих ринків, що так вабили сюди не лише степовиків, а й купців з Московської держави, Речі Посполитої, Середньої Азії. Османські адміністратори проявили ретельність та ідеологічну гнучкість, коли йшлося про фіскальні інтереси держави в цих місцевостях із значною часткою християнського населення. Звичайно, для цього довелося віднайти коректні способи, як примирити інтерес держави у податкових надходженнях та ісламські догмати.

²¹² Кримський А.Ю. *Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності*. Київ; Львів, 1996. С. 195; Hammer J. *Histoire de l'empire Ottoman*. T. V. Paris, 1836. P. 105—108.

²¹³ Berindei M., Veinstein G. *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570*. P. 311.

²¹⁴ Dashkevych Y. (Stepaniv J.). A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin if the Ukrainian Cossacks. *Harvard Ukrainian Studies*. 1977. V. I. No. 2. P. 211—224.

ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКА
ДЕРЖАВА:
НА ПЕРЕХРЕСТІ
СВІТІВ

РОЗДІЛ 21

Династія і влада

•

РОЗДІЛ 22

Суспільний механізм

ДИНАСТІЯ
І ВЛАДА

Князь Роман Мстиславич і об'єднання Галицького та Володимирського князівств. Наприкінці 1198 р. чи упродовж 1199 р. князь Роман Мстиславович (бл. 1159—1205) здійснив похід на Галич і приєднав Галицьку землю до своїх Володимирських володінь. Цей крок став основою для формування політичного утворення, яке пізніше в історіографії тривалий час називатимуть Галицько-Волинським князівством, або Галицько-Волинською державою. Умовність такої назви — загальноприйнята, адже в історичних джерелах її ніколи не вживали. Однак вона надалі функціонує як певне явище, своєрідний концепт, який у свідомості легко пов'язується з цілою низкою важливих подій українського минулого XII—XIV ст.

Насамперед цей концепт асоціюється з князем Романом Мстиславичем, постать якого справедливо заслуговує на окрему увагу в середовищі істориків ¹. Водночас дискусійних сторінок у дослідженні Галичо-Волині не поменшало. За певним збігом обставин часи правління князя Романа Мстиславича у Підкарпатті не відображено у третій частині Іпатіївського літописного зведення (або Володимирського літопису, як його називали ще в XV ст. ²), тож можливості щодо їх аналізу обмежені. Повідомлення європейських хроністів уривчасті і зазвичай лише доповнюють відомості літопису, проте на їх основі можна скласти приблизну картину розвитку подій. Це дає змогу зрозуміти також політику його наступників — князів і коро-

¹ Огляд робіт див.: Чугуй Т. Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. «Історія України»*, 2015. Вип. 20. С. 6—19.

² Александрович В. Володимирський літопис — історична назва зіставлення найдавнішого київського разом із західноукраїнським літописанням XIII століття. *Галицько-волинська доба*. Львів, 2020. Т. 1: Студії з історії Галицько-Волинської держави XII—XIV століть. С. 201—203.

лів Романовичів та їхніх найближчих спадкоємців. Романовичі у багатьох аспектах наслідували ті напрями, яких дотримувався князь Роман Мстиславич, і змогли навіть перевершити засновника династії та свого видатного предка.

Термін «Галицько-Волинське князівство» досить умовний хоча б з тієї причини, що князь Роман ніколи не був одноосібним правителем волинських князівств, якими володіли також інші Мономаховичі. Він, син київського князя Мстислава Ізяславича, князував у Новгороді, проявив себе діяльним полководцем і на чолі новгородської дружини розбив володимиро-суздальські війська 1170 р. Проте після смерті батька новгородці вигнали його, і князь Роман успадкував княжий Володимир на Волині. Поруч із ним правили його брати: Всеволод — у Белзі, Святослав — у Червені, Володимир — у Бересті.

Тоді як західні частини Волинських княжих земель належали Мстиславичам, східна частина (насамперед Луцьке князівство) перебували у руках їхнього дядька — Ярослава Ізяславича. Коли останній зійшов зі світу, його володіння розподілилися між синами-наступниками: Інгвар Ярославич отримав Луцьк, Всеволод — Дорогобуж, Мстислав (Німий) тримав Пересопницю, а Ізяслав, можливо, сидів у Шумську. Після нетривалої усобиці князь Всеволод Ярославич захопив Луцьк, але його вибив з міста законний власник, унаслідок чого князь Всеволод став ізгоем. Перемога надала луцькому князю Інгвару Ярославичу статус певного регіонального лідера, авторитет якого визнавали усі інші волинські правителі. Принаймні, немає підстав вважати, що володар Роман Мстиславич був його сюзереном (радше навіть навпаки — визнавав його старшинство над собою)³. Щоправда, ця думка також належить до дискусійних, бо інші удільні правителі корилися волі князя Романа Мстиславича. Він був одним із найстарших серед тодішніх волинських Мономаховичів, схоже, мав потужну військову силу і правив у столичному місті⁴. Сила Володимирського князівства давала йому можливості для проведення активної політики.

Встановленню влади князя Романа Мстиславича у волинських землях посприяли не тільки його військові таланти, а й дипломатичні уміння, які князь активно використовував для налагодження контактів із підданими. Зокрема, він почав розбудову оновленої системи державного управління, підтримував володимирських городян та зібрав довкола себе вірну еліту, що стало надійним фундаментом його правління⁵. До того ж володар мав досить авантюрну вдачу, до 1188 р. він одружився з Предиславою, донькою овруцького князя Рюрика Ростиславича, який 1194 р. став великим князем київським. Цей альянс дав змогу подолати внутрішні волинські суперечки, але у підсумку призвів до загострення усобиць за володіння Києвом. Міцне внутрішнє становище спонукало князя Романа Мстиславича до вступу у боротьбу за Галич ще наприкінці 1180-х років. Заради цього він навіть погодився віддати Володимир брату Всеволоду.

³ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи XI—XIV ст.* Львів, 2015. С. 54, 112, 293.

⁴ Чугуй Т. Князь Роман Мстиславович... С. 11.

⁵ Там само.

Князь Роман намовив прихильну до себе частину галицьких бояр скинути з престолу Володимира Ярославича з династії Ростиславичів. І хоча перший етап задумку спрацював (наляканий син Ярослава Осмомисла утік із родиною за кордон), зовнішньополітичні обставини склалися не на його користь. Достатніх династичних підстав для опанування Галицьким князівством волинський володар не мав. Син князя Володимира Ярославича був одружений із його донькою Феодорою, але такого зв'язку було замало, щоби панувати законно. А князь Володимир швидко здобув підтримку у імператора Фрідріха I Барбаросси, визнав себе його васалом і погодився щороку сплачувати данину. Німецький володар доручив підтримати вигнанця польському правителю Казимиру Справедливому, і той виконав волю кайзера, хоча і був рідним дядьком князя Романа Мстиславича ⁶.

Про свої права заявив також угорський король Бела III, який від 1189 р. першим серед Арпадів використав титул «rex Galiciae». Це обернулось для волинського володаря новими проблемами: сил вірних галичан та відданих волинських бояр було замало для боротьби, а брат Всеволод не пустив його назад до Володимира. Лише посередництво князя Рюрика Ростиславича допомогло владнати цей конфлікт ⁷.

Перша невдала спроба оволодіти сусідніми Підкарпатськими землями, однак, не спинила князя Романа. Водночас змінились політичні обставини, у яких володимирський володар змушений був шукати нові орієнтири. По-перше, через інтриги володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича розпався союз між князем Романом та його київським тестем. По-друге, бажаючи допомогти своїм польським родичам, волинський володар підтримував їх військом. Зокрема, у травні 1194 р. помер Казимир Справедливий, і князь Роман надав поміч своїм двоюрідним братам Лешку Білому та Конраду, суперником яких у боротьбі за Краків став великопольський князь Мешко Старий. Після нетривалих спроб вийти із суперечки дипломатичним шляхом доля протистояння була вирішена 13 вересня 1195 р. у битві біля Мозгави. На полі бою князь Роман особисто очолив володимирських бояр. У жорстокому зіткненні з воїнами Мешка Старого його важко поранили, і волиняни почали відступати. Водночас військо великопольського володаря також зазнало відчутних втрат: біля Мозгави загинув син Мешка Старого, а сам він отримав серйозне поранення. Поле бою залишилося за лицарями Лешка Білого та його брата, князь Роман готовий був продовжити боротьбу, проте на проведеній нараді цього вирішили не робити ⁸. Встановлені союзні контакти із сандомирськими П'ястами та їх підтримка у подальшій боротьбі мали безпосередній вплив на долю волинського правителя.

⁶ Головка О. Війна за «галицьку спадщину» (1187—1189). *Княжа доба: історія і культура*. 2010. Вип. 3. С. 130.

⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2. Київ, 1993. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur20703.htm>

⁸ Teterycz-Puzio A. *Dwie bitwy. Mozgawa 13 IX 1195 — Zawichost 19 VI 1205*. Połomia; Zabrze; Tarnowskie Góry, 2020. S. 52—74.

Князі Лешко Білий та Конрад, який отримав Мазовецьке князівство, були надійними союзниками князя Романа. Його позиції зміцніли настільки, що на звістку про кончину галицького князя Володимира Ярославича він поспішив здійснити свою мрію. Оволодіння Галичем стало найбільшою справою життя князя Романа Мстиславича, хоча обставини цього успіху відомі лише із тенденційних польських джерел. Польський хроніст XII—XIII ст. Вінцентій Кадлубек зауважував, що після смерті князя Володимира Ярославича не залишилося законних наступників по чоловічій лінії. Тезу про відсутність спадкоємців серед галицької династії Ростиславичів приймають дослідники⁹. Однак інші подробиці описані надто фантастично. Начебто князя Романа своїм намісником у Галичі зробив Лешко Білий, а володимирський князь сам звернувся до нього (як до сюзерена!) з таким проханням, яке підтримала частина галицьких нобілів: лише після перемоги над боярським військом біля стін столичного міста князя Романа поставили володарювати у Галицькій землі¹⁰. Насправді сили тодішнього сандомирського володаря були скромними, хоча не виключено, що його воїни разом із мазовецькою підтримкою брали участь у взятті Галича¹¹. Значно більшу вагу мала позиція галицького боярства, серед якого князь Роман мав своїх прихильників (навіть після смерті володаря галичани виступили назустріч київському князю Рюрику і половцям, щоби боронити права Романових нащадків¹²). Очевидно, здобуття Галича відбулось не без спротиву, але, як продемонстрували подальші події, влада володимирського правителя була досить міцною.

Оволодіння заможним і територіально потужним князівством дало змогу переоцінити своє становище. Насамперед відносини з київським великим князем налагодити було неможливо. До того ж шлюб із Предиславою Рюриківною за середньовічними мірками не був вдалим — у князя Романа було дві доньки. Феодора Романівна після розлучення із сином галицького князя Володимира стала черницею в монастирі. Олена Романівна вийшла заміж за чернігівського князя Михайла Всеволодовича (за іншими версіями, княгиня Олена народилася пізніше, вже у другому шлюбі князя Романа Мстиславича)¹³. Нащадків чоловічої статі володимирський і галицький князь не мав, принаймні в історичних джерелах про них інформації не збереглося. Досить поважний вік (як для XII—XIII ст.) та відсутність прямих спадкоємців підштовхнули його до пошуку нових родинно-політичних комбінацій. Князь Роман до 1199 р. розлучився з Предиславою Рюриківною, а близько 1200—1201 рр. одружився вдруге.

⁹ Baumgarten N. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle*. Roma, 1927. P. 17.

¹⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. Київ, 1993. С. 4—5.

¹¹ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 277.

¹² *Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М.Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 77.

¹³ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław, 2002. S. 51—59; Войтович Л. *Княжа доба на Русі*. Біла Церква, 2006. С. 491.

Разом із галицьким престолом володимирський володар успадкував також «південну» політику Ростиславичів. Хоча територіальний вихід Галицького князівства до узбережжя Чорного моря є дискусійним¹⁴, зв'язки з Візантійською імперією є беззаперечними, зокрема, у стінах прикарпатської столиці переховувався Андронік I Комнін, який упродовж 1183—1185 рр. посідав ромейський імператорський престол¹⁵.

Князь Роман Мстиславич у візантійській середньовічній історичній традиції запам'ятовується як поборник половців — про це згадували сучасник подій Никита Хоніат та інші автори уже новіших часів. Зважаючи на протистояння з болгарами, візантійській дипломатії залежало на тому, аби унеможливити контакти повсталих болгар зі степовиками Північного Причорномор'я. Тож Никита Хоніат титудував князя Романа Мстиславича *igemon* (великий князь), тоді як київський правитель Рюрик Ростиславич позначений у нього тільки як *diepon*¹⁶. Вже 1200 р. послів князя Романа бачили у Константинополі, приблизно того ж року відбулося його друге одруження з представницею ромейської панівної династії Ангелів (чи — представницею візантійської аристократії, про що зазначено далі). Цей династичний альянс став для творця Галицько-Волинської держави значно успішнішим — за досить короткий проміжок часу у нього народилось двоє синів (Данило і Василько Романовичі) та донька (Саломея-Єфросинія)¹⁷. Практична реалізація проти половецької угоди не змусила на себе чекати.

Уже на початку XIII ст. князь Роман захопив Київ. Щойно його військо підійшло до столиці Русі, на бік волинського і галицького правителя перейшли місцеві князі, що раніше підтримували Рюрика Ростиславича. Поміч князю Роману надали «чорні клобуки» й населення київських міст. Блискавичний похід призвів до того, що князь Рюрик повернувся до Овруча¹⁸. У Києві запанував луцький князь Інгвар Ярославич, який був старшим у роді волинських Мономаховичів. Приймається, що князь Роман Мстиславич був його васалом, що для середньовічної практики звичне явище. Наприклад, англійські королі, як герцоги Аквітанії, вважалися васалами французьких королів¹⁹. Коли ж князь Рюрик із половецькою допомогою здобув і пограбував Київ, князь Роман Мстиславич змусив

¹⁴ Моця О. Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення південноруського прикордоння. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 5. Київ, 2005. С. 132—142.

¹⁵ Плахонін А. Андронік I Комнін. *Енциклопедія історії України*: Т. 1. Київ, 2003. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Andronik_I

¹⁶ Чугуй Т. Особливості політичних відносин князів Романа Мстиславовича і Всеволода Юрійовича Велике Гніздо наприкінці XII ст. — на початку XIII ст. *Ucrainica Mediaevalia*. 2019—2020. № 2/3. С. 57.

¹⁷ Войтович Л. *Княжа доба на Русі...* С. 492—495.

¹⁸ Головка О. Візантійська імперія, Південна Русь і половецький Степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею А.В. Матвеевої*. Київ, 2010. С. 197.

¹⁹ Войтович Л. *Княжа доба на Русі...* С. 33.

його прийняти постриг. Київщина, напевно, стала відправним пунктом, з якого він здійснив свої походи проти половецького Степу²⁰, чим заслужив схвальну характеристику у візантійських хроніках і тогочасному руському суспільстві.

Можливо, візантійський напрям політики князя Романа мав продовження. У деяких європейських джерелах збереглися відомості про втечу імператора «Аскарія» (*Ascarus*, Алексія III Ангела?) до «Галатії», яка була частиною Русі, що сталося після захоплення Константинополя хрестоносцями 1204 р. Ставлення дослідників до таких повідомлень неоднозначне. На жаль, через одиничність звісток і брак інших джерел про правління князя Романа у Галицькій землі повністю ані спростувати, ані підтвердити їх правдивість неможливо²¹. Гіпотетичні візантійські горизонти його політики лишаються маловивченими.

Так само дискусійними є контакти князя Романа Мстиславича з німецькими володарями. Беззаперечною є пожертва галицького і володимирського князя тюринзькому монастирю св. Петра в Ерфурті, який належав братам-бенедиктинцям: на потреби чернечої обителі виділено 30 марок сріблом²² (що становило близько 7 кг благородного металу і було щедрим пожертвуванням). Прийнято вважати, що цей факт демонстрував не стільки особисті зв'язки з монастирем, скільки був політичним кроком у пошуку союзників. Ландграф Тюрингії Герман та близький до нього лицар-міністеріал Герман фон Зальца могли представити князя Романа претенденту на імператорську корону Філіппу Швабському²³. Зважаючи на присягу галицького князя Володимира Ярославича німецькому кайзеру, князь Роман міг вдатися до такого кроку, легітимізуючи свої права на Галицьке князівство. Водночас можливі контакти з Германом фон Зальца, засновником Тевтонського ордену в Прибалтиці, пояснюють, чому наступники князя Романа згадували свого знаменитого предка і об'єднувача Галицької та Володимирської земель серед тих, хто підтримував приязні стосунки з німецькими братами-лицарями²⁴. Хроніст Альбрік із монастиря Трьох Джерел навіть записав, що князь Роман загинув на шляху до Саксонії²⁵, з чого роблять висновок, що він ішов на допомогу Філіппу Швабському. Як зазначав М. Грушевський, ані підтримати, ані заперечити цю звістку нічим²⁶. Тож її історичність залишає чимало запитань.

²⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 9—10.

²¹ Огляд історіографії див.: Nagirnyj W. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)—1264*. Kraków, 2011. S. 100—109; Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII—XV ст.* Львів, 2018. С. 54—58.

²² Abraham W. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów, 1904. T. 1. S. 99.

²³ Масан О. Недосліджені питання відносин між Україною та Орденською Прусією у XIII—XV ст. *Наук. вісник Чернів. ун-ту. Сер. «Історія»*. 2000. Вип. 96—97. С. 45.

²⁴ Напр., про це ідеться у грамоті 1335 р. (Купчинський О. *Акти та документи Галицько-волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Львів, 2004. С. 185).

²⁵ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 40—47.

²⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 507.

Інші деталі «німецької» політики князя Романа ще більш дискусійні. Визнаючи імовірні контакти з німецькими нобілями, можна виокремити декілька моментів: спроби встановити на руському політичному ґрунті «добрий порядок» та наявність прохолодних контактів з Римською апостольською столицею. Описи обох колізій доступні не з оригінальних джерел, а у переписах російського археографа В. Татищева, який жив і працював у XVIII ст. Ідея виборності великого київського князя, яку начебто запропонував князь Роман Мстиславович, полягала в участі у цій політичній акції найвпливовіших князів Русі. Такі погляди могли з'явитися лише під впливом середньовічної практики вибору німецьких королів. Водночас із рукописів В. Татищева помітно, що у першій редакції його тексту чимало давньоукраїнської лексики, тоді як друга версія має уточнення: замість «володимирського» князя вказано «суздальського». Ця маніпуляція може свідчити про редагування певного оригінального тексту²⁷. Тому записи російського археографа XVIII ст. сприймають по-різному — можливою є також свідомо фальсифікація²⁸. Зважаючи на те, що джерела В. Татищева не збереглися, інформація про спроби встановити новий порядок спадкування влади у Русі є досить умовною.

Також проблемними є відомості про зустріч князя Романа Мстиславича з папськими посланцями. Князь поведився демонстративно агресивно й вигнав нунціїв. Відомості В. Татищева також неможливо підтвердити іншими матеріалами²⁹. Певний сенс це повідомлення має лише у світлі тісніших контактів з німецьким королем. Зокрема, 1198 р. Філіпп Швабський надав корону і титул чеському князю Оттокару I Пржемислу. Владу богемського правителя утвердили декілька привілеїв, серед яких важливим був той, що визнавав його синів єдиними спадкоємцями. Одразу після цього до двору Оттокара I прибули посланці від Інокентія III: Папа Римський зажадав переходу богемського правителя до стану Вельфів, демонстративно титулюючи його «князем». Дослухавшись до цих пропозицій, Оттокар I відступив від Філіппа Швабського і 1203 р. отримав вінець, проте уже із Риму³⁰. Літописець називав князя Романа «самодержцем»³¹, у чому також можна вбачати охоту до здобуття королівського титулу. Однак через брак джерел невідомо, чи до цих побажань був причетний німецький імператор. Проведення історичних паралелей не дасть можливості достеменно визначити європейську політику об'єднувача Галицької і Володимирської земель.

²⁷ Див.: Паславський І. *Гисихія і Раціо. Філософський світ української культури середніх віків і ранньомодерного часу*. Львів, 2015. С. 21—29.

²⁸ Див.: Толочко О. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. *Укр. іст. журн.* Київ, 1995. № 6. С. 22—36.

²⁹ Толочко А. Приймав ли Роман Мстиславич посольство папи Іннокентія III. *Riv-thenica: щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2003. Т. II. С. 195—204.

³⁰ Ліхтей І. *Між Штауфенами і Вельфами: консолідація чеського королівства та зміцнення його міжнародного статусу за правління Пржемисла Отакара I (1197—1230)*. Ужгород, 2011. С. 110—128.

³¹ *Галицько-Волинський літопис...* С. 77.

Про внутрішні діяння князя Романа у Галичі збереглося не так багато відомостей. Найповніше про них згадали польські середньовічні хроністи, хоча ще М. Грушевський сумнівався у правдивості їхніх повідомлень³². Як випливає з цих записів, князь Роман був данником польського володаря Лешка Білого і нещадно розправлявся з боярами. Якщо залежність від молодших за віком польських родичів вважається явним перебільшенням, то антибоярська політика сприймається цілком можливою. Наприклад, хроніст Кадлубек розповідав, що князь Роман ув'язнив чимало впливових галицьких бояр, багатьох із них було жорстоко покарано: одних живцем закопували у землю, з інших знімали шкіру, вчиняли інші середньовічні страхиття³³. Частково ця інформація може відповідати дійсності, оскільки, як показали далші події, окремі боярські роди (наприклад, Кормільчичі) опинилися за межами Галицької землі в еміграції і повернулися після перших звісток про загибель князя Романа. Політичні симпатії прикарпатських нобілів були різними, не усі вони прихильно ставилися до володимирського претендента, який за нещирість відплачував їм розправою.

Алегоричним прикладом внутрішньої політики князя Романа може бути його життєве кредо, відоме з «Великопольської хроніки» («Не можна безпечно скуштувати бджолиного меду, поки не буде повністю знищено їхній рій»). Схоже, що цей вислів став певною приказкою, бо у дещо скороченому вигляді потрапив до Володимирського літопису: «Не погнетши бчль, меду не ѣсти»³⁴. Ці слова (сказані начебто соцьким Микулою) спрямовані до князя Данила, сина Романа Мстиславича. Важливо, що у розумінні вірних Романовичам бояр ця формула означала запровадження методу «твердої руки», тоді як для польських середньовічних авторів він став провісником жорстокості й тиранства галицького і володимирського князя³⁵. Різницю у такому сприйнятті також варто враховувати для розуміння суті внутрішньої політики князя Романа.

Таємничою є його загибель. Як повідомляють польські середньовічні автори, 19 червня 1205 р. володимирський і галицький володар поліг біля Завихоста у битві з польськими князями Лешком Білим та Конрадом Мазовецьким; з деяких руських літописів відомо про конфлікт за прикордонні міста Пястів, які князь Роман нібито прагнув захопити³⁶. Причин та перебігу конфронтації ці повідомлення не розкривають, однак вони були. Принаймні, володимирський

³² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 15—17.

³³ Головко О. Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел. *Terra cossacorum: студії з давньої історії України*. Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степановича Степанкова. Київ, 2007. С. 372.

³⁴ *Галицько-Волинський літопис...* С. 94.

³⁵ Голик Р. «Левъ имъ же половци дѣти страхаху»: Стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції. *Княжа доба: історія і культура*. 2010. Вип. 3. С. 184—185.

³⁶ Головко О. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. *Укр. іст. журн.* 2009. № 4. С. 28—47; Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 228, 233.

літописець пізніше зауважив, що «бѣ бо Романъ оубиенъ на Лахохъ а Лестько мира не створилъ ... Лестко не помануу вражды»³⁷. Польський князь не зумів пояснити причини протистояння, вказуючи на якогось Володислава (можливо, боярина Кормильчича), який розсварив його з волинським родичем. Імовірно, пам'ять про убитого двоюрідного брата спонукала польську сторону неподалік Завихоста закласти монастир, абатисою якого згодом стане донька Лешка Білого і галицька королева Саломея.

Конфлікт біля Завихоста обірвав життєвий шлях князя Романа Мстиславича, не давши йому повністю реалізувати плани і спокійно передати владу малолітнім синам. Як зазначав М. Грушевський, навіть самого факту об'єднання Волинського та Галицького князівств у єдину державу достатньо, щоби підкреслити особливе місце цього володаря в українській історії. Князь Роман, усвідомлюючи це чи ні, заклав основи подальшої політики своїх синів, онуків та правнуків, з усіма вигодами і труднощами, з якими вони змушені будуть управлятися далі. Йдеться про:

а) утвердження династії Романовичів у Галицькій та Волинській землях, формування «самодержавного» правління, підкріпленого відповідними титулами, боротьбу за Київ; створення держави, об'єднаної спільною владою, пошук компромісів із різними етносами та соціальними верствами;

б) протистояння та союзи з ближчими та віддаленими сусідами, використання політичних альянсів та укладання угод; додатково до цього слід вказати монгольський виклик, до якого нащадки князя Романа виявилися не готовими (як загалом інші руські князі та вся тогочасна Європа);

в) частковий вибір культурних і релігійних орієнтирів для розвитку (зважаючи на традиційний зв'язок православної ієрархії зі світською владою).

Такий набір питомих середньовічних проблем загалом притаманний усім іншим тогочасним князівствам. З одного боку, це споріднює Галицько-Волинську державу з ними, з іншого — за докладного аналізу відчутнішою стає відмінність.

Романовичі та їх династичні права. Постановля нового політичного утворення, що надалі, як зауважено на початку розділу, увійшло в історіографічні практики як Галицько-Волинське князівство, або ж Галицько-Волинська держава, припало на завершення XII ст. З огляду на цю подію, першою проблемою, яка потребує докладнішого тлумачення, є матримоніальна політика об'єднувача Галицького та Володимирського князівств. Його шлюб із Предиславою Рюриківною, як уже згадувалося, розірвано до 1199 р. Князь Роман відправив доньку київського володаря у монастир, проте скоро одружився вдруге. Особистість його другої дружини одночасно відома і невідома. «Велика княгиня Романова» неодноразово згадується у літописі як діяльний політик та захисниця прав своїх синів, проте її ім'я та походження залишаються дискусійними.

³⁷ *Галицько-Волинський літопис...* С. 78.

За однією версією, вона походила із середовища волинського боярства³⁸. Серед переваг такої концепції наводять потребу у формуванні міцного політичного підґрунтя на Волині, яке мало б забезпечити стабільність для спроби вдруге опанувати Галич³⁹. Справді, у 1187—1188 рр. князь Роман припустився помилки, коли легковажно залишив Володимирські володіння своєму братові й лише через складні перемовини зміг повернути їх собі. Водночас не викликає сумнівів, що боярське «коріння» другої дружини князя Романа могло зашкодити перемовинам із польським та угорським володарями, до яких вона передусім звернулася після загибелі чоловіка біля Завихоста. До того ж укладання шлюбів із боярами для Рюриковичів — рідкісне явище (насамперед актуальне для Новгороду)⁴⁰. Додатково пропоновану концепцію підважує також мовчанка літописця, який міг би згадати волинську біографію впливової правительки.

Інші дослідники вважали, що дружина князя Романа має європейське походження, оскільки угорський король Андрій II вважав її своєю ятрівкою — близькою родичкою⁴¹. Однак проблемним виглядає пошук можливої династії, з якої б походила «велика княгиня Романова». Арпади мали власні плани на Галич та Підкарпаття, тому тепла зустріч угорського правителя (під час якої він прийняв Данила «як свого рідного сина») з нею менш імовірна. Так само складно простежити її гіпотетичний родовід зі сторони польських князів⁴². Тож найімовірніше, що вдова галицько-володимирського князя мала візантійське походження. У сучасній науковій літературі запропоновано іменувати її Єфросинією. Вона була донькою візантійського імператора Ісаака II Ангела, була видана за князя Романа, а пізніше прийняла чернечий постриг як Анна⁴³. Не всі елементи такої гіпотези доказові, зокрема, є різні оцінки стосовно пропонованих імен⁴⁴, а зв'язок Єфросинії з Галичч-Волинню ще потребуватиме додаткових студій. У польських коронаційних регаліях новіших часів збереглися предмети візантійського походження, які, імовірно, потрапили туди після пограбування королем Казимиром III Львовою 1340 р., — вказані речі могли прибути до Галичч-Волині разом із дружиною князя Романа⁴⁵. Високе грецьке походження княгині дало б

³⁸ Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 3. С. 57—64.

³⁹ Котляр М. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ, 2002. С. 77—88.

⁴⁰ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściławowicza. *Slavia Orientalis*. 1982. R. 31. S. 117.

⁴¹ Огляд літератури див.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...* S. 35—36.

⁴² Войтович Л. *Княжа доба на Русі...* С. 481—482.

⁴³ Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII—XIV ст.: спроба узагальнення. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. Вип. 4. С. 74—75.

⁴⁴ Толочко О. Як звали другу дружину Романа Мстиславича? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць*. Львів, 2006-2007. Вип. 15: CONFRATERNITAS. Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 98—102.

⁴⁵ Dąbrowska E. Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. *Kultura średnio-wieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięć dziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa, 1991. S. 81—83.

змогу пояснити її великий авторитет серед володимирських бояр, повагу до неї сусідніх правителів та грецькі імена, якими почали називати Романовичів (Данило, Іраклій, Лев, Софія).

Додатково дослідницькі версії щодо візантійського походження другої дружини князя Романа Мстиславича привели до Марії, представниці знатного роду Каматеросів. Зокрема, візантійський імператор Алексій III Ангел мав за дружину Єфросинію Каматерос, Константинопольський патріарший престол упродовж 1198—1206 рр. посідав Іоанн X Каматерос, який міг би вплинути на позицію київських ієрархів стосовно розлучення з Предиславою Рюриківною⁴⁶. Водночас патріарх і без того пішов би назустріч світській візантійській владі: київський князь Рюрик орієнтувався на союз із половцями, а отже, в інтересах Ромейської імперії було зробити ставку на іншого антикуманського руського володаря, давши йому дозвіл на другий шлюб⁴⁷. Тож постать «великої княгині Романової» усе ще достеменно не встановлено, хоча її візантійський родовід не викликає суперечок, так само як і державницькі таланти.

Князі Данило (1201—1264) і Василько (1203—1269) Романовичі під проводом матері і впливових волинських бояр через своє малолітство опинились у складному становищі. Насамперед вони не були найстаршими у роді, що одразу ж спонукало інших Мономаховичів до відбирання їхніх батьківських володінь. Данила Романовича його мати віддала на виховання угорському королю Андрію II — тоді ще цей правитель не мав синів (майбутній Бела IV з'явиться на світ пізніше), тож міг розглядати молодого Романовича як імовірного спадкоємця, владу якого можна було затвердити через шлюб зі своєю донькою⁴⁸. Очевидно, розлука була тривалою. Літописець оповів, що під час наступної зустрічі князь Данило не впізнав матері, а коли признав, то не хотів відпускати — княжий тіун потягнув його коня і юний Данило вихопив меч, аби вдарити тіуна, проте лише поранив коня⁴⁹. Для князя Василька вдова князя Романа домоглася престолу в Белзі та Бересті під захистом польського володаря Лешка Білого, що можна вважати чималим дипломатичним успіхом.

Іншою проблемою Романовичів стало те, що Галицьку землю їхній батько здобув завойовницьким способом. Після вигасання роду галицьких Ростиславичів були інші претенденти на вакантний престол, які за династичними мірками середньовіччя мали значно більші права на те, щоб його посісти, аніж князь Роман Мстиславич. Прихильний Романовичам літописець звинувачував місцевих бояр у підступних інтригах, проте слід також визнати, що вони запрошували на престол легітимних спадкоємців князя Ярослава Осмомисла.

Першими володарями, які скористалися своєю спадковою перевагою, стали чернігівсько-путивльські Ігоревичі, які були онуками галицького правителя

⁴⁶ Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza...* S. 116—123.

⁴⁷ Войтович Л. *Княжа доба на Русі...* С. 485.

⁴⁸ Александрович В., Войтович Л. *Король Данило Романович*. Біла Церква, 2013. С. 40.

⁴⁹ *Галицько-Волинський літопис...* С. 80—81.

Ярослава Осмомисла: Володимир отримав Галич, його брат Роман — Звенигород, а Святослав захопив Володимир. Водночас відносини з місцевим нобілітетом у них не склалися — князі швидко розсварилися з боярством і навіть вдалися до відвертих репресій. Розплата за це не змусила себе довго чекати. Як зауважено у польському середньовічному джерелі («Каталогах краківських єпископів»), за наказом Лешка Білого сандомирський каштелян Суліслав рушив на Русь із потужним військом і схопив князя Святослава, батька дружини Конрада Мазовецького, та ще кількох князів, після чого усіх їх було ганебно страчено⁵⁰. Можливо, пропонована звістка містить опис інциденту, що стався близько 1207 р., коли белзький князь Олександр Всеволодович отримав допомогу від Лешка Білого й захопив Володимир, взявши у полон Святослава Ігоревича⁵¹. Водночас «Суліслав» — імовірно, спотворене ім'я знатного боярина Судислава Бернатовича, а вказівка на катування князя Святослава та інших правителів є ремінісценцією повішення князів Ігоревичів. Анонімного автора просто зацікавив факт страти тестя польського князя. Чи були усі Ігоревичі знищені разом — дискусійне питання. Можливо, долучився до організації ганебної страти й авторитетний боярин Судислав Бернатович (чи був він справді каштеляном Сандомира?), який разом з іншими боярами-однодумцями прагнув утвердити на галицькому престолі малолітнього князя Данила Романовича і, вірогідно, зі своїми спільниками правити в Прикарпатті від його імені⁵². Панування старшого Романовича не було тривалим — малолітнього князя Данила швидко усунули з престолу.

Якщо оминути епізод зі встановленням у Галичі влади боярина Володислава Кормильчича, надалі курс на передання спадкових прав легітимним спадкоємцем тривав. Арпади також були родичами галицьких Ростиславичів, тож угорсько-польське зближення та Спішська угода 1214 р. стали цілком логічним продовженням боротьби за галицьку спадщину. Угоду король Андрій II та польський князь Лешко Білий підтвердили одруженням п'ятирічного королевича Коломана з трирічною княгинею Саломеєю. Як винагороду краківський князь отримав Перемишль та деякі волинські прикордонні замки. Водночас, завдяки дипломатичному хисту волинських бояр та вдови князя Романа, Романовичі повернули собі Володимир⁵³. Коломан для галицької еліти мав бути зручним князем — при дворі володаря-дитини можна було досягти чималого політичного впливу. Щоправда, реалізувати такі задуми не вдалося.

З Коломаном пов'язаний важливий політичний епізод. Від його імені до Папи Римського Інокентія III відправили декілька грамот, у яких понтифіка запевняли, що Галицьке князівство прийме унію з Римом. Коломана коронували у Галичі 1215 р., надали сильний гарнізон для утвердження влади. Його батько,

⁵⁰ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 257—258.

⁵¹ Котляр М. *Галицько-Волинська Русь*. Київ, 1998. С. 167—168.

⁵² Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 257—258.

⁵³ Александрович В., Войтович Л. *Король Данило Романович*. С. 52—53.

Андрій II, звернувся також до Риму, щоб отримати золоту корону для свого сина. Фактично, було сформовано окреме Галицьке королівство, яке підпорядковувалось Угорщині й проіснувало недовго. Проте воно стало важливим етапом на шляху торування королівських традицій на руських землях⁵⁴. Проблеми у функціонуванні нового політичного утворення розпочалися майже одразу: прибулі з Коломаном латинники зустріли опозицію, яку почали викорінювати насильством⁵⁵. Дійшло до відкритого повстання, через територіальні суперечки розпався союз Андрія II та Лешка Білого, і галицькі бояри розпочали пошук нового претендента на престол. Ним став новгородський і торопецький князь Мстислав Удатний, який також доводився онуком князю Ярославу Осмомислу.

Остаточо новий претендент утвердився у Галичі 1221 р. Короля Коломана захопили в полон, і Андрій II змушений був вдатися до переговорів. Він відмовився від претензій на Прикарпаття в обмін на свободу для свого сина. Однак проугорські симпатии при галицькому дворі нікуди не зникли: князь Мстислав, позбавлений надійної підтримки серед місцевого нобілітету, змушений був орієнтуватись на представників боярської верхівки, серед якої багато хто досі співчував Арпадам⁵⁶. Поява князя Мстислава у Галицькій землі висунула на авансцену політичного життя Галичо-Волині князів Романовичів. Найперше вдова князя Романа організувала шлюб Данила з Анною, донькою Мстислава Удатного. Це дало змогу набути достатніх династичних підстав для того, аби претендувати на Галицьку землю у законний спосіб. Напевно, під тиском волинських бояр Єфросинія (?) далі стала черницею, тобто самоусунулася від активних політичних справ. Насправді вказаний альянс став надзвичайно вдалим кроком.

Князь Роман Мстиславич у другому шлюбі несвідомо отримав велику перевагу перед іншими волинськими Мономаховичами — двох синів. Данило і Василько Романовичі, як юні і діяльні союзники (бо тільки разом можна було боротися за батьківський спадок за вкрай несприятливих обставин), діяли жорстко, але у межах тогочасної етики (дослідники не сумніваються, що при всіх своїх амбіціях вони визнавали авторитет старших Інгвара Ярославича та Мстислава Німого, князя Пересопниці⁵⁷). Малолітство з виразного недоліку обернулось на відчутну перевагу, коли князі подорослішали й набралися сил. Проявилася прикметна риса волинських Мономаховичів — проблема зі спадкоємцями чоловічої статі. Почерговий відхід у кращі світи старших князів, їхніх колишніх волинських сюзеренів, відкривав можливість для успадкування вакантних престолів. Поступово у руках Романовичів опинились Луцьк, Берестя, Пересопниця, Дорогочин, Белз та інші міста й князівства. Для князя Данила союз із Анною Мстиславною також

⁵⁴ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. 2008. Вип. 2. С. 3—30.

⁵⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 32—33.

⁵⁶ Головка О. *Князь Мстислав Мстиславович «Удатний» та його доба*. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 114—115.

⁵⁷ Войтович Л. *Княжа доба на Русі...* С. 33.

став надзвичайно вдалим. У цьому шлюбі народилося щонайменше п'ятеро синів і три доньки: Іраклій (до 1240), Лев (бл. 1225/1229 — бл. 1300), Роман († 1261), Мстислав († після 1292), Шварн († 1269), Переяслава († 1289), Софія, ім'я ще однієї повнолітньої дочки невідоме⁵⁸. За таких обставин доросліший спадкоємець Романа Мстиславича з династичними підставами для володіння Підкарпаттям ставав загрозливим опонентом для сусідніх володарів.

Галицькі бояри, які схилилися до союзу із Угорським королівством, напевно, відчували цю небезпеку. Вони використали свій вплив максимально, аби князь Мстислав Удатний передав Галич у володіння Арпадам⁵⁹. Володимирський літописець відобразив постать князя Мстислава неоднозначно, описавши його неваді дії у битві біля Калки, а також надзвичайну піддатливість боярській волі. Іншу його доньку було віддано заміж за королевича Андрія, ще одного сина Андрія II. Разом із нею Галицька земля знову опинилася під владою угорців. Щоправда, Романовичі, використовуючи набуті сили, цього разу завдали супротивникам мілітарної поразки. Під час облоги Галича 1233 р. королевич загинув, і угорські королі в XIII ст. відмовилися від особистої участі у боротьбі за Підкарпаття. Натомість акцент було зроблено на інших Рюриковичів, що були споріднені з галицькими Ростиславичами й у перспективі могли потіснити Романовичів із регіону.

Новими суперниками князів Данила і Василька стали чернігівські Ольговичі, які доводилися родичами вигаслого роду галицьких володарів. Князь Михайло Всеволодович був одружений із донькою князя Романа Мстиславича від першого шлюбу, тож він та його син Ростислав Михайлович мали вагомні підстави для опанування Романового спадку. Зважаючи на проблеми з канонічністю другого шлюбу об'єднувача Галицького та Володимирського князівств, Романовичів узагалі могли вважати бастардами (незаконнонародженими дітьми), що одразу ж урізало їхні права на володіння. Водночас приєднання Ольговичів до протистояння за Галич зі свого боку провокувало волинських князів на початок боротьби за Київ, яка розгорнулася у другій половині 1230-х років. Нащадки князя Романа за той час значно розширили володіння свого батька і утримували владу в сусідніх із Володимирською землях. Цей вектор можна вважати продовженням батькової політики, який так само на зламі XII—XIII ст. боровся з чернігівськими правителями за столицю Русі.

Розгортання цього конфлікту відбувалося на тлі зміни зовнішньополітичних обставин у сусідніх та віддалених країнах. Насамперед після смерті короля Андрія II угорський престол посів його син Бела IV. Перші спроби домовитися з ним князь Данило Романович здійснив, напевно, ще на самому початку його володарювання. За повідомленням літописця, старший Романович відбув до Угорщини, а тамтешня хронікарська традиція зафіксувала його участь у церемо-

⁵⁸ Там само. С. 492—503.

⁵⁹ Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz Król Rusi (ok. 1201—1264): Biografia polityczna*. Kraków, 2013. S. 111—113.

нії коронування: під час її проведення у жовтні 1235 р. князь Данило, як вважається, вів королівського коня, тоді як колишній галицький володар Коломан ніс меч Бели IV⁶⁰. Середньовічний сюжет неодноразово привертав увагу істориків. Від повного заперечення цієї звістки дослідники схилились усе ж до її певного тлумачення і нового прочитання⁶¹, проте оцінки цього епізоду неоднозначні. Зокрема, активно обговорювалася можливість складання васальної присяги князя Данила Бели IV, з відсилкою на те, що старший Романович нібито був васалом його батька Андрія II⁶². Водночас далеко не всі аспекти такої теорії доказові, оскільки з літописної оповіді помітно, що угорська сторона робила ставку на інших претендентів у боротьбі за Галич. Після коронаційних урочистостей, зрештою, ситуація не змінилась, і новий правитель Угорщини швидко підтримав чернігівських Ольговичів.

Союз Арпадів із князем Михайлом Всеволодовичем призвів до низки воєнних кампаній, внаслідок яких чернігівський володар утвердився у Києві, а його син зі змінним успіхом змагався за Галицьку землю⁶³. Однак князь Данило проявив блискучі дипломатичні здібності. Він уклав союз із австрійським герцогом Фрідріхом II Бабенбергом (його матір'ю та герцогинею-регентом була представниця візантійської імператорської сім'ї) проти Бели IV. Погрози щодо відкритої війни подіяли, і угорська сторона змушена була домовлятися, схоже, тимчасово відмовившись від підтримки Ростислава Михайловича. На першу звістку про відхід чернігівських дружинників із Галича старший Романович зайняв столицю, домовившись із частиною місцевої еліти⁶⁴. У 1237 р. князі Данило і Василько остаточно об'єднали спадщину свого батька, навіть долучивши до неї окремі менші князівства. Однак захистити ці набутки було вкрай складно.

В атмосфері війни руські князі зіштовхнулися з монголами, політнічна армія яких значно перевищувала русів чисельністю, мала специфічну тактику ведення бою, до якої Рюриковичі виявилися не готові. Перше «знайомство» з новим завойовником відбулося ще 1223 р., під час битви біля річки Калка. Тоді руські князі (зокрема найстарші серед них — київський, чернігівський і галицький) здійснили разом із куманами похід у Степ. Однак численне військо було позбавлене єдиного командування: усі князі (зокрема і молодий Данило Романович) діяли неузгоджено, орієнтуючись на власних сюзеренів, між якими точилися відверті суперечки. Володимирський літописець досить докладно описав хід кампанії і прославив князя Данила, який не помітив поранення і у двобої убив монгольського опонента. Водночас книжник зробив «антигероєм» походу тодішнього

⁶⁰ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 206—212.

⁶¹ Александрович В. «Угорське підданство» короля Данила. *Княжа доба: історія і культура*. 2019. Вип. 13. С. 133—190.

⁶² Волошук М., Домбровський Д. Князь Данило Романович та угорські королі 1205—1235 рр. (у відповідь Володимирові Александровичу). Частина 1. *Галичина*. 2020. Ч. 33. С. 37—59.

⁶³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 52—55.

⁶⁴ *Галицько-Волинський літопис...* С. 98.

галицького володаря Мстислава Удатного. Він начебто разом із вірними степовиками атакував основні монгольські сили самовільно, не порадившись із іншими руськими правителями⁶⁵.

Водночас менш помітними залишаються факти втечі половців із поля бою (своїми маневрами вони розладнали стрій чернігівського війська, яке не змогло атакувати належним чином) і бездіяльність київського володаря Мстислава Романовича. Той знав, що вирішальна битва розпочалась, проте замість допомоги іншим князям та половцям вирішив збудувати тин на скелястому узбережжі річки Калка⁶⁶. У такому імпровізованому таборі зачинились рештки руських військ. Після невдалих спроб штурму монголи обманули руських князів — їх схопили, заманивши обіцянкою пропустити додому, і стратили разом з іншими полоненими. Величезні військові втрати, однак, не змусили Рюриковичів схаменутися. Боротьба за Київ та інші уділи (зокрема Волинські князівства) продовжилась.

Близько 1223 р., однак, князі змогли об'єднатися для спроби дати відсіч ворогу. Коли монгольське військо наприкінці 1230-х років вдруге атакувало володіння Рюриковичів, про організований опір не йшлося. На тлі наближення ворожих сил князь Данило Романович спробував домовитися з Михайлом Всеволодовичем. Проте старший у роді Ольговичів зрештою покинув Київ, який захопили смоленські князі. Утім, останнім великим київським князем у домонгольські часи став Данило Романович, який зайняв місто і залишив для його оборони тисяцького Дмитра. Зважаючи на силу ординців, старший Романович покинув межі своїх володінь. І Київська, і Волинська, і Галицька та інші землі зазнали небувалих руйнувань, що трагічно й детально описано тогочасними літописцями⁶⁷. Князь Данило, схоже, до останнього шукав помочі у Бели IV, сподіваючись укласти військовий союз і скріпити його шлюбом свого сина Лева. Угорський король відверто недооцінив небезпеку й відмовився. Тисяцький Дмитро до 6 грудня 1240 р. обороняв Київ, проте монгольська облогова техніка та металеві машини знищили міські укріплення. Столицю Русі було захоплено і знищено, полоненого тисяцького поставили на службу до монголів, використовуючи його як провідника для продовження походу по інших землях. Серед галицько-волинських міст вистояли Крем'янець, Данилів та Холм, які були зведені на високих горбах, куди важко було підтягнути облогові машини. Навесні 1241 р. монгольські війська атакували інші європейські країни і спустошили їх аж до Адріатичного моря. Лише смерть великого хана змусила їх повернути назад. Улітку 1242 р. один із найвпливовіших монгольських полководців Батий заклав Улус Джучі (Золоту Орду). До меж цієї держави увійшли також усі землі, завойовані кочовиками на європейських теренах.

Поява нового могутнього супротивника поставила Романовичів у нові реалії. Зокрема, вони успішно завершили боротьбу за оволодіння усією спадщиною

⁶⁵ Александрович В., Войтович Л. *Король Данило Романович...* С. 74—77.

⁶⁶ Головка О. *Князь Мстислав Мстиславович «Удатний»...* С. 154—155.

⁶⁷ *Галицько-Волинський літопис...* С. 99—103.

свого батька. У складних обставинах вони перемогли своїх конкурентів, які мали відчутніші династичні права (принаймні на Галицьку землю). Використовуючи дипломатичні переговори та військову майстерність у потрібний час, князі Данило та Василько дотримувались єдиної політичної лінії і завдяки єдності здійснили спробу протистояти монголам.

Романовичі на тлі матримоніальних хитросплетінь. Боротьба за відновлення спадщини князя Романа Мстиславича розпочалася заново. Монгольське нашествя призвело до встановлення влади степовиків над землями Русі, переселення частини половців до меж Угорського королівства, матеріальних і демографічних втрат. Частина підданих не прийняла владу Романовичів, тому встановлювати її довелося з новим завзяттям. Про свої права ще 1242 р. заявив князь Ростислав Михайлович, який за підтримки вірних бояр знову захопив Галич. Однак, почувши про повернення монголів із Угорщини, чернігівський Ольгович утік з міста, яке знову зайняли Романовичі. Князь Данило відпустив свого брата Василька повертати у покору Волинські князівства, сам вирушив до Бакоти і Каліуса, а вірного двірського Андрія (напевно, разом із сином Левом) направив до Перемишля, аби вигнати прихильників князя Ростислава з міста. Жорстокі часи потребували жорстоких рішень: хоча перемишльський владика і бояри впустили двірського Андрія, він розправився з ними, зокрема задушив єпископа (разом із ним загинув славетний співець Митуса)⁶⁸. Водночас із досі не встановлених причин король Бела IV погодився на шлюб своєї доньки з князем Ростиславом. Можливо, причини такого рішення полягали в тому, що Угорське королівство зазнало не меншого розорення, ніж Русь. Тому Арпад погодився укласти династичний союз із заможним володарем, який до того ж мав законні підстави для оволодіння Галицькою землею.

До союзу проти Романовичів угорська сторона приєднала також певну частину галицьких бояр, краківського князя Болеслава V Сором'язливого, який був одружений із Кінгою, іншою донькою Бели IV. Князі Данило і Василько могли протиставити їм власні сили, контингенти литовського князя Міндовга та мазовецького союзника Конрада I, який підтримував дружні стосунки з волинськими володарями. Вирішальна битва відбулася 17 серпня 1245 р. під Ярославом. Обидві сторони, виснажені монгольським погромом, сукупно виставили, за підрахунками дослідників, до 6 тис. боездатного війська. З них військо Романовичів налічувало понад 2 тис. осіб, насамперед вірних волинських та галицьких бояр, бо не всі союзники встигли прийти на допомогу⁶⁹. Очевидно, сил бракувало настільки, що довелося навіть залучати до бою князя Лева Даниловича, тоді ще «детеска», який лише починав оволодівати військовою наукою.

⁶⁸ Александрович В. Войтович Л. *Король Данило Романович...* С. 121—122.

⁶⁹ Федорук А. Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за «галицьку спадщину». *Colloquia Ruscica*. Ser. 2. Kraków, 2013. V. 1: Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X — połowa XIV w. S. 125—143.

Загалом хід битви добре описано в літописі ⁷⁰. Завдяки вдало продуманій тактиці та особистій звитязі Романовичі перемогли. Полки двірського Андрія стримали перший удар галичан та угорців Ростислава Михайловича, тоді як князі Данило і Василько, скориставшись з військової вдачі, уміння та стійкості своїх воїнів, змусили бігти спочатку основні угорські сили, а потім і польське військо (угорський полководець Фільній загинув від руки князя Данила). Важливу роль відіграв полк князя Лева, який під наглядом досвідчених бояр ударив зі своїми воїнами у фланг основних угорських контингентів. Перемога під Ярославом остаточно відкинула претензії усіх інших Рюриковичів на Галицьку землю і Волинь. Принаймні у джерелах не збереглося відомостей про ще якихось кандидатів. Водночас до Романовичів прибули монгольські посланці із закликом «віддати Галич».

Монгольська політика князя Данила та його нащадків малодосліджена. Ще близько 1243—1244 рр. старший Романович склав військову присягу Мауці. Наступна поїздка до хана Батия, здійснена з дозволу Орди, була спричинена реальними перспективами втратити Галицьку землю або ж спробами повернути собі Київ. Князя Михайла Всеволодовича, який тримав владу у столиці Русі, було страчено ординцями начебто за відмову вчиняти язичницькі ритуальні дії. Князь Данило виконав усі необхідні обряди і загалом був прийнятий добре, йому навіть дозволили випити чорний кумис із вином — традиційний напій найвищої монгольської знаті та Чингізидів. Хан Батий передав йому ярлик на Галицьку землю та Волинь, проте отримати Київ не вдалося. Напевно, саме з цієї причини літописець визнав результати посольства невдалими, увівши відому формулу «w злаа чтъ Татарьскаа».

Щасливе повернення з Орди, однак, відкривало можливості для пошуку союзників. Найперше Романовичі уладнали стосунки з угорським королем: князь Лев Данилович одружився з принцесою Констанцією. Для старшого Даниловича цей альянс виявиться надзвичайно достойним — не тільки через появу на світ спадкоємця Юрія Львовича († 1308), а також тому, що чимало інших центральноевропейських володарів були споріднені з Белою IV. Це дало змогу князю Леву знаходити відповідну допомогу і самому виступати разом з іншими. Наприклад, на союзника Романовичів обернувся краківський князь Болеслав V, також зять Бели IV. Додатково пропольський політичний вектор скріпили шлюбом князя Василька спочатку з донькою мазовецького князя, а потім — з донькою краківського князя Лешка Білого.

Загалом князь Данило Романович «експлуатував» уміння своїх синів, використовуючи їх не тільки на полі бою, а й також у дипломатичних комбінаціях. Зокрема, князь Роман Данилович упродовж 1252—1253 рр. через шлюб із Гертрудою Бабенберг претендував на австрійський престол. Зазнавши невдачі, він так і не повернувся до Галичо-Волині і врешті-решт отримав міста Слонім і Новогрудок, ставши литовським удільним правителем. Його молодший брат Шварн

⁷⁰ *Галицько-Волинський літопис...* С. 107—109.

одружився з литовською княгинею і ненадовго став одноосібним володарем усієї Литви. Тож князі Роман і Шварн відіграли важливу роль у спробі встановити союзні відносини з північними правителями, що давало змогу поширити впливи Русі на північ⁷¹. Так само донька князя Данила Переяслава вийшла за мазовецького князя, тоді як княгиня Софія Данилівна — за графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга з Тюрингії (через цю родину надалі відбуватиметься зближення з Тевтонським орденом). Ще одна донька старшого Романовича стала дружиною володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича, антимонгольське спрямування такого союзу також очевидне⁷². Використання матримоніальних зв'язків стало сильною стороною дипломатії Романовичів у середині 1240-х — на початку 1260-х років. Завдяки цьому фактору вдалося перейти до активного формування коаліції, здатної протистояти ординському виклику. Щоправда, сили були доволі строкатими, і здійснювати управління ними було надзвичайно складно. Можливо, саме це спонукало князя Данила отримати королівський титул — вищий авторитет, який закріплював би його статус не лише де-факто, а й де-юре.

Коронацію Данила Романовича 1253 р. добре засвідчено у літописі, європейських джерелах та документах папської канцелярії⁷³. Цей акт мав чіткий політичний підтекст — князь, очевидно, завжди пам'ятав про своє походження зі старшої гілки Мономаховичів, його батько утримував Київ і сам він теж не відмовлявся від протистояння за верховенство на Русі. Цим можна пояснити незадоволення, з яким Данило повернувся з Орди⁷⁴. Такий крок став можливим завдяки завчасно встановленим контактам із Папською курією та Папою Римським Інокентієм IV. Понтифіка надзвичайно хвилювала монгольська небезпека — на Першому Ліонському соборі заслухали відомості про ординців від руського єпископа Петра. Хоча його постать є досить контроверсійною⁷⁵, передана через нього інформація зацікавила Римський апостольський престол. Напевно, у Вічному місті особливо звернули увагу на можливість домовлятися з ординцями шляхом дипломатичних місій — монголи не страчували посланців. Завдяки цьому реальними стали посольства Іоанна де П'яно Карпіні, Гійома де Рубрука та інших. Водночас встановлювались контакти з князями Данилом і Васильком Романовичами, володіння яких перетворилися на своєрідний авангард християнського світу, що стояв перед язичницькою небезпекою. У низці грамот Інокентій IV брав під захист володіння Романовичів, закликав їх повідомляти про ординську загрозу. У 1253 р. він оголосив про Хрестовий похід, однак цей крок не мав реальних наслідків⁷⁶. Наступний Папа Олександр VI робив ставку на литовського короля

⁷¹ Котляр М. *Воєнне мистецтво Давньої Русі*. Київ, 2011. С. 233—234.

⁷² Войтович Л. *Княжа доба на Русі*. С. 494—503.

⁷³ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 48—52.

⁷⁴ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 321.

⁷⁵ Див.: Паславський І. Галицький єпископ Петро — ставленник і дипломат Данила Романовича. *Укр. іст. журн.* 2013. № 5. С. 75—87.

⁷⁶ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки наук. т-ва ім. Шевченка* (далі — *ЗНТШ*). 1917. Т. 123—124. С. 97—99.

Міндовга, проте його політика лише розладнала спроби виступити проти монголів єдиним фронтом.

Князі Данило і Василько погоджувалися прийняти унію. Зближення з Римом відбувалося у порозумінні з політикою Нікейської імперії. Дружина Бели IV, королева Марія, була донькою Феодора Ласкаріса, родичкою матері Романовичів (яку літописець згадав серед учасників коронаційного дійства). Тож імовірні контакти з візантійцями відбувалися через угорський двір (саме Арпад сприяв поїздки печатника Кирила до Нікеї). А отже, немає підстав звинувачувати старшого Романовича у релігійних відступах. Коли організація Хрестового походу завершилася провалом, а нікейці відвернулися від переговорів з Римом, скінчилися й спроби домовитися з Папською курією. Дискусійним є також титул короля Данила (докладніше на цьому зупинимося далі). На жаль, майже не збереглося підписаних королем Русі грамот, а літописні згадки надто фрагментарні. Хоча з окремих записів (наприклад, «Мстислав, син короля, внук Романа») помітно, що спадкоємці князя Романа Мстиславича пишалися наявністю титулу, що продовжував справу встановлення влади «самодержця» на Русі.

Важливе питання, яке уже тривалий час не дає спокою історикам, чи було рішення Данила Романовича правильним? Яскравий приклад протилежної політики — князь Олександр Ярославич, який зрадив свого брата Андрія на користь монгольських інтересів. Водночас наступний розвиток Володимиро-Суздальщини та Московського князівства, яке стало на шлях кривавого збирання земель, що йому не належали, очевидний лише з історичної ретроспективи, на формування якої було залучено усю міць російської імперської історіографії. У реаліях XIII ст. про далекосяжні наслідки не йшлося. Очевидно, що для старшого Романовича залежність від Орди навіть за досить сприятливого ставлення хана Батия була б нестерпною. Тож особисто у нього іншого вибору не було. Прийняття королівської корони, прихильне ставлення Римського апостольського престолу можна було використати для досягнення власних цілей. Прийняття королівської корони також продемонструвало серйозні виклики: зростаючу конкуренцію з литовськими володарями та відвертий виклик Орді, сили якої у XIII ст. були надзвичайно великі.

Навіть після провалу організації Хрестового походу 1253 р. Романовичі ухвалили продовжувати боротьбу за Київ. Насамперед відкрилися перспективи налагодження контактів із Тевтонським орденом. У 1254 р. було укладено угоду в Рацьонжі, відповідно до якої відбувся розподіл ятвязьких земель між братами-лицарями, мазовецьким князем та Романовичами. Успішний військовий похід проти пруських язичників став певною апробацією антимонгольського союзу на практиці. Наступна боротьба проти еміра Куремси (Коренци) відбувалася зі змінним успіхом, хоча час для початку виступу було обрано вдало. Хвороба хана Батия та його смерть відкривали можливість для боротьби за владу серед наступників, що одразу ж послаблювало позиції ординців. Куремса зазнав декількох поразок, зокрема під Володимиром та Луцьком 1257 р.⁷⁷, проте вже наступного

⁷⁷ Александрович В., Войтович Л. *Король Данило Романович...* С. 156—157.

року при владі в Орді утвердився хан Берке. Новий монгольський володар направив до Галиччо-Волині досвідченого полководця Бурундая, який з великими силами з'явився на волинських теренах.

Розрахунок ординців виявився правильним. Король Данило не наважився зустрітися з монгольським воєначальником, непокоячись за власне життя. Натомість монголи змусили інших Романовичів взяти участь у поході на Литву. Ця виправа 1259 р. зруйнувала русько-литовський союз і, напевно, коштувала життя князю Роману Даниловичу. Надалі Бурундай так само вимагав знищення укріплень галицько-волинських міст і разом з Романовичами в 1260 р. штурмував і розорив польський Сандомир, що одразу ж позначилось на бажанні польських П'ястів брати участь у воєнних діях проти Орди. Король Данило перебував в Угорському королівстві і взяв участь у битві біля Крессенбрунна у складі військ Бели IV⁷⁸. Повернення короля Русі на початку 1260-х років не змінило його настрою боротися далі, проте змінилася розстановка сил серед його союзників та найближчих соратників.

На княжому з'їзді (снемі) у Тарнаві в 1262 р., де також був присутній краківський князь Болеслав V Сором'язливий, ішлося про розподіл володінь між Романовичами. Король Данило, хоч і зберігав авторитет та владу над іншими родичами, поділив свої володіння. Внаслідок цього після його смерті 1264⁷⁹ чи 1266 р.⁸⁰ Галицько-Волинська держава опинилася у роздробленому стані. Напередодні своєї кончини король Русі хворів, тож не міг вплинути на відносини між своїми спадкоємцями. Смерть Данила Романовича («другого після Соломона», як його охарактеризував літописець) поставила крапку в діяльності людини, що у дуже складних обставинах звикла боротися до кінця, оберігати уже здобуте та прагнути більшого. За певних умов його можна було б вважати авантюристом, проте хіба не були авантюристами король Річард Левине Серце чи імператор Фрідріх Барбаросса. Завдяки зусиллям літописної традиції, про його життя відомо більше, ніж про інших. І те, що відомо, свідчить про заслужене почесне місце в українській історії.

Після смерті короля Данила відносини між Романовичами зіпсувались. Насамперед в опозиції до інших опинився князь Лев Данилович, якому його зв'язки з європейськими династіями давали змогу почуватися упевнено і навіть не віддати Галицьке князівство братові Шварну, як це було узгоджено на снемі у Тарнаві. Близько 1269 р. князь Лев убив литовського володаря Войшелка, чим значно послабив позиції Шварна у Литві — невдовзі молодший Данилович загинув за нез'ясованих обставин⁸¹. Від початку 1270-х років сповна відновилося протисто-

⁷⁸ Annales Otakariani 1254—1278 / ed. R. Köpke. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1925. Т. 9. Р. 184.

⁷⁹ Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz...* S. 448.

⁸⁰ Rocznik franciszkański krakowski / wyd. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. Т. 3. Р. 48. Також див.: *Галицько-Волинський літопис. Текстологія* / за ред. О. Толочка. Київ, 2020. С. 582.

⁸¹ Войтович Л. *Княжа доба на Русі...* С. 502.

яння з литовцями, прикордонні війни з якими надалі постійно згадуватимуться у літописі.

Володимирські літописці не були прихильні до князя Лева, тож наділили його ореолом «безчесного князя», який, серед іншого, зводив на Русь ординців⁸². Князь Лев, справді, підтримував близькі контакти з улусбеком Ногаєм, який у Причорномор'ї проводив власну політику, незалежну від ханів Орди. Цією силою галицький правитель користувався насамперед для походів проти польських князів чи угорців у 1280-х роках, коли його союзники Бела IV і Болеслав V померли. Натомість князь Володимир Василькович, наступник володимирського престолу, під час приходу хана Телебуги скористався його підтримкою проти князя Лева, скерувавши монголів у 1285—1286 рр. на Львів. Тоді ж спадкоємцем князя Володимира призначили Мстислава Даниловича, який за першої можливої конфронтації з князем Левом не забув нагадати тому про «оскомину телебужиної раті»⁸³. За таких обставин про єдність серед Романовичів говорити складно, проте подібні ситуації загалом типові для середньовічного часу, коли представники одного роду ділили сфери впливу в межах спадщини батьків.

Останні Романовичі: короткі записи про падіння держави. Від 1292 р. уривається волинська літописна традиція, яка досить докладно фіксувала історію Романовичів у XIII ст. Достеменно невідомо, чи сталося це внаслідок політичного катаклізму, чи через втрату середньовічних рукописів, що були в одиничних примірниках. Проте з цього часу, за влучним висловом М. Грушевського, «кіммерійська пільма»⁸⁴ упала на галицько-волинське минуле. Відновити правління останніх Романовичів можливо лише на основі використання західних джерел, написаних давньою німецькою чи латинською мовами. Ця основа не досконала: тогочасні європейці ставилися до русів упереджено через належність до іншої гілки християнського віровчення, близькість до монгольських земель, загальну фрагментарність уявлень про віддалені країни та суспільства. Однак кращої можливості визначити окремі елементи складної мозаїки політичних відносин, що побутували у володіннях спадкоємців князя Романа, на жаль, немає.

Наприкінці XIII ст. влада і землі у Галицько-Волинській державі були поділені між синами короля Данила — князями Левом та Мстиславом. Достовірних відомостей про час та обставини їх загибелі не збереглося. Напевно, обидва володарі померли до 1300—1301 рр. Лев, який довго боровся за першість серед Даниловичів, зміг реалізувати свої задуми, переживши опонентів та успадкувавши їхні володіння. Принаймні серед документів збереглася згадка про закарпатського старосту-урядника (графа?) Григорія з Берегова, який ще у травні 1299 р. вказував, що виконує свої функції від імені князя Лева — в оригіналі «*Nos Grego-*

⁸² Bartnicki M. Wizerunek «безчесного князя» w kronice halicko-wołyńskiej. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2011. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. С. 93—100.

⁸³ Галицько-Волинський літопис... С. 154.

⁸⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 108.

rius, comes de Beregh, officialis Leu ducis Ruthenorum...»⁸⁵. Того ж року відомо про візит руського володаря (*Rex Ruscie*) до богемського короля Вацлава II, який уже володів польським монаршим титулом⁸⁶. Прийнято вважати, що у джерелі також ідеться про Лева Даниловича, який мав на меті домовитись щодо майбутнього свого союзника Владислава Локетка. Останній того ж року склав васальну присягу чеському і польському королю, що може свідчити про певний результат такого посольства⁸⁷. Водночас імені руського правителя не вказано, тож справедливою також можна вважати думку, що до Чехії прибув уже князь Юрій Львович⁸⁸, який, схоже, здійснив розворот у політиці свого батька.

У зв'язку з цим постає найбільша загадка, що пов'язана з правлінням Юрія Львовича. Йдеться про його маєстичну печатку з титулом короля Русі і князя Володимирії (*Regis Russie, Princeps Ladimerie*)⁸⁹, відому в декількох екземплярах різної ступені збереженості. До сьогодні не віднайдено жодного підтвердження його коронації. Ані латиномовні, ані літописні джерела не фіксують обставин можливих перемовин із Римською апостольською столицею. Скромні відомості про візит представників жєбручих чернечих орденів у результаті перевірки виявилися невдалими варіаціями й помилками хроністів⁹⁰. Водночас зображення на самій печатці є досить оригінальним культурним «документом», який свідчить про широке використання тогочасних європейських практик під час формування відповідних владних зображень у Галицько-Волинській державі. Постає питання про корону на печатці, корона та інші владні атрибути споріднюють її з іншими сфрагістичними пам'ятками того часу.

Печатка відома з документів його спадкоємців, тож постає питання про короля Юрія Львовича користувалася серед них авторитетом. Особливо важливою є вказівка наступника Романовичів, князя Юрія-Болеслава Тройденевича, який у грамоті до великого магістра Тевтонського ордену від жовтня 1335 р. згадував про своїх попередників — «князів та королів» (*reges et principes*), які укладали союзні угоди з лицарською державою⁹¹. Якщо князівський титул для Романовичів був звичним у користуванні, то нотатка про руських королів у множині може вказувати, що, крім Данила Романовича, наступним власником корони міг бути Юрій Львович.

⁸⁵ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 124—129.

⁸⁶ Letopis Jindřicha Heimburskeho / ed. J. Emler. *Fontes Rerum Bohemicarum*. Praha, 1882. Т. 3. Р. 321.

⁸⁷ Długopolski E. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Kraków, 2009. S. 54.

⁸⁸ Mika N. *Polityka czeska księcia Lwa Daniłowicza. Z dziejów stosunków rusko-czeskich w drugiej połowie XIII wieku. Colloquia Russica. Series 2*. Kraków, 2013. V. 1: Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X — połowa XIV w.). S. 179.

⁸⁹ Котляр М. Юрій Львович. *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Київ, 2013. Т. 10. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Yurij_L

⁹⁰ Паршин І. Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 318—325.

⁹¹ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 185—187.

Прийняття королівського титулу демонструвало би розрив із монголами, на що не наважився князь Лев Данилович. Однак реальні наслідки такого дипломатичного кроку невідомі. Зокрема, присутність монголів у руському війську відзначають польські хроністи⁹². Щоправда, ці вказівки належать авторам, для яких формування «ворожого трикутника» — литовців, схизматиків-русів та ординців — стало звичним зворотом.

Наступні події засвідчують, що син Лева Даниловича відмовився від перемовин із чеською стороною і на початку XIV ст. здійснив декілька походів на підтримку претензій Владислава Локетка. Наслідками цих кампаній стала втрата Любліна та Люблінської землі, яку прихильні чеським Пржемислідам краківські та сандомирські лицарі захопили між 1302—1306 рр. Територіальні поступки не стали для короля Юрія Львовича «червоною лінією». Наскільки можна судити, він залишився союзником свояка і підтримував його надалі. Боротьба за прикордонні русько-польські володіння, можливо, мала завзятіший характер, ніж прийнято вважати. Зокрема, польські середньовічні анналісти розрізняють захоплення міста від захоплення замку Любліна⁹³. У наступній літописній традиції (зокрема «Густинському літописі») зафіксовано участь у боротьбі руського воєводи Петра Галки, який під Сандомиром захопив чималий полон, а в Люблінському замку тривалий час стримував нападників⁹⁴. Разом з тим інших відомостей про повернення влади Романовичів над цією територією не збереглося.

Так само загадковою є участь Романовичів у боротьбі за угорську спадщину Арпадів. У 1301 р. помер останній представник цієї династії Андрій III, і король Юрій, онук легендарного Бели IV, міг висловити власні претензії на вакантний престол. Однак, наскільки можна визначити з джерел, протистояння розгорнулося між іншими учасниками. Один із них, баварський герцог Отто III Віттельсбах, опинився на угорському троні за підтримки місцевих німецьких колоністів. Але безтурботність призвела його до трансильванського ув'язнення, з якого, можливо, він звільнився з руською поміччю. Тогочасні джерела зафіксували, що баварський претендент близько 1308 р. прибув до короля Юрія Львовича⁹⁵, до того ж він сам висловився за організацію такого візиту, вважаючи руського володаря нащадком роду Бели IV. На жаль, подробиці переговорів лишилися невідомими: чи король Юрій зважився на дієві кроки, сказати складно.

Збереглися відомості про укладання династичних шлюбів із представниками інших претендентів на угорський престол. Відповідно до повідомлень європейських хроністів, з донькою «короля Русі» одружився Вацлав III, останній представник чеської династії Пржемисловичів⁹⁶. Проте одиничність такої звіст-

⁹² Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 248—249, 265.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Suszko H. *Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze*. Wrocław, 2003. S. 204, 294.

⁹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 118.

⁹⁶ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 125—126.

ки значно підважує її історичність (можливо, вона була далекою родичкою Романовичів). Так само дискусійною є постать доньки князя Лева, з якою начебто одружився інший претендент на корону св. Іштвана — Карл Роберт. Генеалогічні реконструкції її походження також дискусійні, складно визначити, чи була вона донькою Лева Даниловича, чи Лева Юрійовича, проте її династичний зв'язок із Романовичами відчутний⁹⁷. Ці відомості, на жаль, лише створюють певний каркас знань про інтерес галицько-волинських володарів в угорських справах. Деталі переговорів чи навіть воєнних дій невідомі.

У 1308 р., як повідомив хроніст Ян Длугош, король Юрій Львович помер. Хоча джерела цієї звістки не встановлені, до цієї дати дослідники ставляться довірливо, хоча б через короткий некролог («Муж діяльний і благородний, та до духовенства щедрий: під його правлінням Русь і мирним блаженством, і багатствами славна була»), який наближається до літописних зразків⁹⁸. У 1303 р. вперше згадано про окрему Галицьку митрополію, заснування якої справедливо приписують королю Юрію Львовичу (хоча, імовірно, переговори з Константинополем розпочав ще Лев Данилович, що можна припустити на основі фальсифікатів його грамот⁹⁹). Можливо, за скупими словами Я. Длугоша про щедрість до духовенства приховуються саме ці здобутки. Близько 1299 р. митрополит Максим переніс свій престол із Києва до Москви. Як усі інші Романовичі, король Юрій стежив за подіями у Києві. Формування окремої митрополії у такий спосіб, мало б заповнити вакуум церковно-управлінської влади у Галицько-Волинській державі, що і було успішно реалізовано. Хоча повністю скористатися перевагами окремого впливового релігійного осередку не вдалося (візантійська влада була зацікавлена у співпраці з Ордою, тому вже наступний після грека Нифонта митрополит Петро Ратенський вирушив на Північ¹⁰⁰), до ідеї відтворення та посилення митрополії вдавалися наступники короля Русі¹⁰¹.

Правління його спадкоємців, щоправда, темніше за «кіммерійську пільму». Князі Андрій та Лев Юрійовичі вперше, як вважається, з'явилися на міжнародній арені 1315 р., коли краківський князь Владислав Локеток у грамоті присягав також за своїх племінників — руських князів (однак конкретні імена не вказувалися). Подібне звертання провокувало польських істориків на «доведення» їхнього малолітства і потреби краківського володаря у «встановленні опіки» над

⁹⁷ Sroka S. A Hungarian-Galician Marriage at the Beginning of the Fourteenth Century? *Harvard Ukrainian Studies*. 1992. Vol. 16, № 3—4. P. 261—268; Войтович Л. *Княжа доба на Русі...* С. 507—509.

⁹⁸ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 286—287.

⁹⁹ Коструба Т. *Нариси з церковної історії України X—XIII ст.* Вид. 2. Торонто, 1955. С. 107—113.

¹⁰⁰ Любашенко В. Митрополит Петро (Ратенський) і майбутнє розділення Київської церкви. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. 2010. V. 2 (6). S. 92—117.

¹⁰¹ Сковчиляс І. Галицька митрополія XIV — першої половини XV ст. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. Вип. 4. С. 254—270.

ними¹⁰², що через нестачу джерел довести неможливо. У наступному, 1316 р. обоє правителів видали спільну грамоту про союз із Тевтонським орденом. Із тексту зрозуміло, що документ укладено після переговорів з родичем Романовичів Зіґхардом Шварцбургом (сином або внуком княгині Софії Данилівни), комтуром лицарської держави¹⁰³. Укладання такого альянсу, зважаючи на недавнє захоплення братами-лицарями Помор'я, свідчить більше про відмову від підтримки союзницьких відносин зі своїм польським дядьком.

Інші відомості про князів Андрія та Лева Юрійовичів геть уривчасті. Відомо про спроби закарпатського магната Петра Петуні здійснити повстання проти влади Карла Роберта в Угорщині — імовірно, нобіль звертався до одного з руських князів, але достойної помочі не отримав¹⁰⁴. Від 1320 р. збереглися декілька грамот князя Андрія Юрійовича, спрямовані до купців Торуня і Кракова, в яких він дозволяв вільну торгівлю на Русі й обіцяв відшкодування у разі здирництва зі сторони своїх управлінців¹⁰⁵. Чи князь Лев Юрійович був живий на той час, невідомо. Новіша традиція «приписує» йому участь у битві і загибель під час боротьби з литовським князем Гедиміном на стороні київських володарів¹⁰⁶. Повністю покладатись на такі повідомлення складно.

Достеменно відомо, що обидва брати Юрійовичі померли до 21 травня 1323 р., коли про вигасання роду Романовичів Папський престол сповістив Владислав Локеток. У своєму листі він визнавав, що руські володарі були нездоланим щитом проти ординців. Однак чи полягли вони у боротьбі з ними, чи загинули від литовської руки, чи впали жертвами руських бояр (як про це сповіщав швейцарський хроніст Іоанн¹⁰⁷), визначити неможливо. Правління роду славних нащадків князя Романа Мстиславовича урвалось у повній літописній тиші.

Водночас у Романовичів були спадкоємці. Відомо про династичні права мазовецько-черської княгині Марії Юрійівни та вдови добжинського князя Анастасії Львівни (доньки Лева Даниловича)¹⁰⁸. Їхні сини — Болеслав (згодом Юрій-Болеслав) Тройденевич та Владислав Земовитович — мали вагомні підстави для того, аби опанувати галицько-волинську спадщину. Так само претендентом виступив литовський князь Любарт Гедимінович, зв'язок якого з Романовичами визнав навіть не дуже прихильний польський хроніст Я. Длугош (імовірно, ли-

¹⁰² Abraham W. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. S. 173—174; Włodarski B. *Polska i Rus 1194—1340*. Warszawa, 1966. S. 238.

¹⁰³ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 145—152.

¹⁰⁴ Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. С. 368—369.

¹⁰⁵ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 152—161.

¹⁰⁶ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 362.

¹⁰⁷ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 65—66.

¹⁰⁸ Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя: Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2001. Т. 3: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. С. 81.

товський князь був одружений із донькою когось із Юрійовичів¹⁰⁹). Можливо, існували також інші претенденти серед Рюриковичів чи іноземних князів, їхніх імен не встановлено.

Польські хроністи зауважують проведення снему, в якому брали активну участь польські володарі, представники хана Узбека і руські бояри. Внаслідок тривалих переговорів перевагу здобув князь Болеслав Тройденевич, який на честь діда прийняв православне ім'я Юрій. Перші грамоти-підтвердження для галицько-волинської еліти юний правитель (якому на час вокняжіння могло виповнитися від 12 до 14 років) давав разом із матір'ю Марією Юрїївною¹¹⁰. Новий сюзерен мав засвідчити й інші документи, зокрема ті, що скріплювали міждержавні угоди. Наприклад, добре знані в історіографії чотири грамоти до магистрів Тевтонського ордену, датовані 1325, 1327, 1334 та 1335 рр.¹¹¹

Періодичність, з якою князь Юрій-Болеслав видавав грамоти до тевтонців, пов'язана зі змінами у політичному становищі. У користуванні наступника Романовичів перебувала ціла система міждержавних угод, яка сформувалася за його попередників. Так, русько-польський договір згадано в трактаті 1315 р., спрямованому проти Бранденбурга. Однак вже 1316 р. Андрій та Лев Юрійовичі підтвердили дружні контакти з Тевтонським орденом, союзником північного маркграфства. Князь Юрій-Болеслав, зважаючи на своє непевне становище після отримання спадщини, 1325 р. підтвердив обидва альянси, але коли розпочався черговий етап протистояння у Прибалтиці, запевнив у щирій дружбі великого магістра братів-лицарів. На зламі 1320—1330-х років у польсько-тевтонському протистоянні руський правитель не підтримав монарха Владислава Локетка, завдавши 1332 р. удару по його союзнику — Угорському королівству¹¹². Від одного «успадкованого» вектора, спрямованого на приязні відносини із західним сусідом, отже, він відмовився. Власне, цього вибору князь Юрій-Болеслав Тройденевич дотримувався аж до своєї загибелі 1340 р., підтримуючи союзні контакти з Тевтонським орденом на противагу спробам наступного польського короля Казимира III поставити під сумнів його права.

Швейцарський хроніст Іоанн стверджував, що князь Юрій-Болеслав Тройденевич правив довго і зробив чимало, але не став сповіщати подробиць його

¹⁰⁹ Tęgowski J. Małżeństwa Lubarta Giedyminowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wolyńskich w XIV wieku. *Genealogia. Studia i materiały Historyczne*. 1995. Т. 6. 1995. S. 22—26.

¹¹⁰ Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденевича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV ст.). *ЗНТШ*. 2010. Т. 260, Кн. 1. С. 54—56.

¹¹¹ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 167—187.

¹¹² Паршин І. Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденевича до року 1333: між набутих та «успадкованих». *Наук. вісник Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2015. № 5 (306). С. 4—10.

діянь. Відомо, що володар підтримував відокремлення Галицької митрополії¹¹³, можливо, карбував власну монету¹¹⁴. Вважається, що у квітні 1340 р. його отруїли бояри-заколотники у княжому Володимирі. Причина — він був занадто прихильним до вихідців із європейських земель (католиків), які посідали при ньому найвищі уряди. Питання це залишається дискусійним, бо ми користуємося, на жаль, «пропольською» версією подій.

Відомо, що на перші звістки про кончину галицько-волинського князя польський король Казимир III відбув із походом на Львів і пограбував місто. Організувати блискавичну виправу в середньовіччя можна було лише завдяки завчасній підготовці. Навіть загроза ординського походу в лютому 1340 р. не давала можливості уже у травні з'явитися під стінами міста з військом і захопити його. Можна погодитися з дослідниками, що допускають причетність польського володаря до змови проти князя Юрій-Болеслава Тройденевича¹¹⁵. Перспективи спільного виступу Казимир III обговорював з угорським королем Карлом Робертом у Вишеграді 1338 р., куди прибув невідомий князь *Lothka*, очевидно, Владислав Земовитович (його візит прямо вказує, що «руські справи» були предметом для обговорення)¹¹⁶. Польський король також мав династичні підстави для оволодіння спадщиною Романовичів: він одружився з литовською княгинею Альдоною, з її сестрою був одружений князь Юрій-Болеслав. Тож Казимир III мав власні козирі для спроб захопити сусідні землі.

Війна за спадщину Романовичів, однак, розтяглася щонайменше на сорок років. Бояри разом із князем Данилом Острозьким звели ординців на Польщу, чим змусили польського володаря відступити (у деяких чеських хроніках, не таких прихильних до польської сторони, мовиться про втечу Казимира III за межі своїх володінь¹¹⁷). Польський король пізніше просив у Папи Римського дозволу не виконувати умов договору з русами, зокрема боярином Дмитром Детьком, який тримав уряд старости «землі Русі»¹¹⁸. Волинські бояри, схоже, підтримали литовського правителя Дмитра-Любарта Гедиміновича та його права на Русь. І хоча 1349 р. Львів та частину Галицької землі захопили поляки, боротьба з перемінним успіхом за галицько-волинські володіння тривала надалі.

Король Казимир III залучив до протистояння наступного угорського короля Людовика I. На початку 1350-х років обидва правителі намагалися захопити

¹¹³ Skochylas I. From Sacred Space to Administrative Model of Church Governing: the Organization of the Territory of the Halych (Lviv) Eparchy in the Medieval and Early Modern Period. *On the Border of the Worlds: Essays about the Orthodox and Uniate Churches in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern Period*. Lublin, 2010. P. 11—43.

¹¹⁴ Книш Я. Монети Галицько-Волинської держави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 101—113.

¹¹⁵ Войтович Л. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. іст.* 2011. Вип. 46. С. 17—42.

¹¹⁶ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 218.

¹¹⁷ Там само. С. 190.

¹¹⁸ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 198—200.

Белз, проте досягли лише часткового успіху. За умовами 1352 р. литовці зберігали за собою Володимирську землю, тоді як Галицька земля залишалася за поляками й угорцями. Однак війна знову розгорілась одразу по укладенні угоди: князь Дмитро-Любарт Гедимінович грабував околиці Львова (у деяких пам'ятках — Галича) й понищив міські укріплення, вдерся до Польського королівства, воював до Завихоста. У 1366 р. під тиском ворогів він втратив Галицьку землю і частину Волині, але скоро відновив свої позиції. Після смерті в 1370 р. короля Казимира III йому успадкував Людовик I. Поширення угорсько-польської влади на Галицьку землю знову спровокувало конфлікт. Останній великий похід князь Дмитро-Любарт здійснив проти угорського намісника Володислава Опольського¹¹⁹. Припускають, що після поразки 1377 р. литовський претендент остаточно змірився з втратою Львова, надав потужні торгові привілеї Луцьку і Володимирю, які мали стати конкурентами у торгівлі східними товарами¹²⁰.

У 1383 р. князь Дмитро-Любарт помер, його нащадки під тиском обставин (польсько-литовського зближення та Кревської унії) втрачали права на спадок Романовичів. Хоча активних битв уже не було, окремі регіони колишньої держави Романовичів усе ще належали угорцям (наприклад, князю і «королю Русі» Сцібору зі Сціборжиць¹²¹) та литовським володарям. Унаслідок поступового поглинання Польське королівство, де спочатку декларувалися унійні наміри щодо Галицької землі, повністю заволоділо спадщиною Романовичів, трансформувавши їхні володіння у систему воєводств.

¹¹⁹ Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 125.

¹²⁰ Wyrozumski J. *Cracovia Mediaevalis*. Kraków, 2010. S. 342.

¹²¹ Лешкович Н. Сцібор з Сціборжиць. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. 2018. Вип. 3. С. 121—130.

СУСПІЛЬНИЙ
МЕХАНІЗМ

Кордони і назви. Із загального опису політичної історії династії Романовичів помітно, що упродовж другої половини XIII — XIV ст. Галицька земля і Волинські князівства часто не мали єдиного володаря (за винятком періоду правління короля Русі Юрія Львовича та його онука Юрія-Болеслава). Ця роздробленість дещо підважує тезу про існування спільного державного організму, оскільки вказані землі поділялися на менші князівства, де правили інші представники Романовичів, відповідно до сформованих родинних стосунків у династії. Почасті володіння цього роду розширювались на сусідні землі, інколи вони скорочувались, однак саме визнання влади Романовичів ставало наріжним каменем для встановлення меж їхньої держави. З такого погляду поняття «Галицько-Волинська держава» окреслює докладніше політичний проект єдності цих земель під одноосібним провідом. Чи не найуспішнішим прикладом цього вважають консенсусне правління князів Данила і Василька Романовичів, які діяли спільно, проте мали свої окремі володіння. Додатково термін «Галицько-Волинська держава» покликаний пояснити розбіжності у статусі земель (королівство і князівство), проте, функціонуючи спільно чи окремо у політичному плані, Галицьке і Волинські князівства осібно залишалися окремими державами ¹²².

«Спадковість» політики, якої дотримувалися нащадки князя Романа Мстиславича, призвела до того, що поруч із термінами «Галицько-Волинська держава» і «Галицько-Волинське князівство» рівноправним означенням сьогодні вважається «держава Романовичів» — досить універсальне поняття, яке відображує межі середньовічної країни, у динамічних, змінних кордонах якої визнавалася влада князя Романа та його наступників.

¹²² Галушко К. Держава Романовичів у середині 13 ст. *Енциклопедія історії України: Україна — Українці*. Кн. 2. Київ, 2019. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2.7.3>

Змінність ліній розмежувань була поширена по всій тогочасній Європі, де після падіння Західної Римської імперії поняття «кордон» стало надзвичайно умовним. Хоча усвідомлення цінності володіння територією не зникало, чіткі межі між окремими країнами почали встановлювати від XII ст. (тоді ж почали ретельно вимірювати розміри полів та інших угідь). Найзручнішими для встановлення кордонів були природні об'єкти (гори, ріки, ліси). У тих місцевостях, де сусідні держави не мали перепон, які зручно було використовувати як кордон, влаштовували засіки, вдаючись до підрубання дерев, щоби вони росли впоперек і формували непрохідні хащі на шляху потенційного противника¹²³. У Галицько-Волинській державі, наприклад, прикордонним «стовпом» був Карпатський хребет (*Alpes Ruthenoum* в угорських джерелах), тоді як на межі з польськими володіннями розмістили «ворота» — укріплені земляними валами прикордонні засіки, завали та просіки, де оборонці мали перевагу над нападами. У 1266 р. біля таких «воріт» зазнав поразки князь Шварн Данилович, коли з більшими силами не зміг здолати краківські війська Болеслава V Сором'язливого¹²⁴. Загалом польсько-галицьке прикордоння упродовж XIII ст. було надзвичайно усталеним: у Карпатах воно проходило вздовж р. Яселки, далі у північно-східному напрямі через річки Віслок і Сян, на 15—30 км на захід від Вепру і потім — на північний захід. Вважається, що навіть після інкорпорації західних українських земель до складу Польського королівства кордон залишався чинним до XVIII ст., відмежовуючи Руське воєводство від сусідніх Краківського і Люблінського¹²⁵.

Динамічнішими були північні, південні та східні кордони. Північна межа Галицько-Волинської держави залежала від існування Берестейського князівства. Коли від другої половини XII ст. Берестейщина перейшла під владу волинських князів, межі Галицько-Волині посунулися далі на північ — до річок Нарови і Ясельди. В одній із грамот Тевтонського ордену згадується про належність замку Визна до Русі ще у середині 1320-х років¹²⁶, тож навіть пропонувані межі є досить умовними. На сході Галицько-Волинська держава межувала з Турово-Пінською землею та володіннями київського князя. Природними кордонами слугували Прип'ять, Стир, права сторона р. Горинь. Порубіжними містами прийнято вважати Кам'янець (Камінь-Каширський), Чорторийськ, Пересопницю, Дорогобуж, Мильськ, Острог, Ізяславль, Гнойницю і Тихомль. Також під владу Романовичів увійшли Болохівська земля та Погориння, на яке до кінця XII ст.

¹²³ Зайбт Ф. *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем* / пер. з нім. Х. Назаркевич, О. Конкевич. Львів, 2009. С. 255—256.

¹²⁴ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII—XV ст.* Львів, 2018. С. 238.

¹²⁵ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. *ЗНТШ*. 1925. Т. 138/140. С. 159—245.

¹²⁶ Pritsak O. Die Rus'-Deutschen Beziehungen zwischen den 9. und 14. Jahrhunderten. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 1998. Вип. 5: ПРОСФΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. С. 528.

претендували київські володарі¹²⁷. На півдні межі Галицької землі могли сягати узбережжя Чорного моря. Навіть після приходу ординців зв'язок із Галичем зберігався. У 1370 р. волоський і молдавський князь Лацко видав грамоту на заснування у Сереті католицького єпископства¹²⁸ — у документі йшлося про те, що мешканці міста та довколишніх земель здавна були православними й корилися зверхності Галицького митрополичого столу.

На тлі проблем із визначенням кордонів володінь Романовичів актуальними є записи в європейських середньовічних джерелах, що містять інформацію про межі їхньої держави та історичні назви, які вживалися у тодішньому хронікарстві та діловодстві. Літописці і європейські хроністи зазвичай пишуть про землі Романовичів як про «Русь» (*Russia, Ruscia, Ruthenia*), тобто територію, заселену русами (*rutheni*). Уживаються, однак, й інші концепти. Однією з найвідоміших історичних назв Галицько-Волинської держави (від 1253 р.) є «Королівство Русі».

Концепт королівства був сприйнятий насамперед у латиномовній документації. Папа Інокентій IV неодноразово називав князя Данила Романовича королем ще до самої коронації, визнаючи за ним повноту влади на Русі (в одній із булл підкреслювалося *Danieli regi Russiae illustri* на противагу *Alexandro duci Susdaliensi*¹²⁹). Напевно, творцями поняття *Regnum Russiae* були саме римські понтифіки, які розуміли під цим визначенням володіння Романовичів. Наприклад, Папа Олександр IV дозволив литовському королю Міндовгу спустошувати і захоплювати землі, воюючи *contra regnum Russiae*. Намісник апостола Петра, навіть звинувачуючи старшого Романовича у відступі від домовленостей про прийняття унії, звертався до нього зі згадкою про *regi Russiae*¹³⁰. Вживання цього терміна можна було б вважати епізодичним елементом політичної кон'юнктури середини XIII ст., якби не королівський титул Юрія Львовича та грамоти спадкоємця Романовичів — князя Юрія-Болеслава Тройденевича. Останній 1339 р. титулував себе як *Dei gracia dux et heres Regni Russie*, що дає чіткі підстави вважати, що концепт королівства не зник із поля зору Романовичів, які за кращих умов поверталися до нього.

Під час боротьби за галицько-волинські терени у другій половині XIV ст. про королівство Руське згадував і польський володар Казимир III. На противагу конкурентам він, схоже, намагався проголошувати унійне об'єднання Русі з Польщею¹³¹, що слід вважати звичним для тодішніх європейських династичних практик.

Є й інші історичні назви, на які наводять ті чи інші джерела. Наприклад, однією з найзагадковіших залишається «Книга знань про всі королівства», створена анонімним автором у Кастилії в другій половині XIV ст. Якщо вірити цьому

¹²⁷ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи XI—XIV ст.* Львів, 2015. С. 31—88.

¹²⁸ Abraham W. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi.* Lwów, 1904. S. 275—287.

¹²⁹ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної унії. *ЗНТШ.* 1917. Т. 123—124. С. 96.

¹³⁰ Там само. С. 101—102.

¹³¹ Sieradzki J. «Regnum Russiae». *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. Kwartalnik Historyczny.* 1958. No. 2. S. 498; Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 373.

джерелу, то поруч із Польським королівством існувало королівство *Leon*, що його німці називають *Lunbret*, в якому налічувалося п'ять великих міст: *Leon*, *China*, *Basadino*, *Trues*, *Çever*. Символом цієї країни був зелений прапор з яскраво-червоним хрестом¹³². Дехто з дослідників приймає ототожнення вказаних населених пунктів зі Львовом, Києвом, Володимиром, Пінськом (Туровом) і Сівером¹³³. Вказівка на першість Львова демонструє начебто столичний статус міста у межах Галицько-Волинської держави, про кордони якої в далекій Кастилії утвердилися такі уявлення. Зрештою, саме зі Львова 1340 р. польський король Казимир III вивіз дві надзвичайно цінні діадеми, що могли належати до монарших регалій Романовичів¹³⁴. Належність Києва до політичних меж Галичо-Волині дискусійна. Таке приєднання міг здійснити наприкінці XIII ст. князь Лев Данилович чи його син король Юрій. Принаймні в інших піренейських пам'ятках міста *Leon* і *China* (або *Chiva*) також фігурують разом¹³⁵. Якщо Романовичам вдалося приєднати столичне місто Русі, то це свідчить про повернення до традиційної політики князя Романа Мстиславича. Водночас такі припущення є занадто умовними — «кіммерійська питьма» XIV ст. так само уразила інші українські землі, і відтворити їх історію вкрай складно. Ідентифікація інших міст також проблемна. Наприклад, пропонувалося, крім Львова і Києва, вбачати у переліку Галич, Перемишль і Сянок¹³⁶, тобто визнати, що влада Романовичів не поширилась на Правобережжя й не охопила володіння інших Рюриковичів. Цілком імовірно, що відомості іспанського автора не стільки відображують історико-географічні реалії, скільки є досить екзотичним сюжетом європейського хронікарства¹³⁷, демонструють оригінальне ставлення до тогочасних центральноєвропейських держав.

Більш історичним синонімом до Галицько-Волинської держави є Мала Русь (*Μικρὰ Ρωσσία*), важливий концепт, який побутував у джерелах XIV ст. Уперше *Μικρὰ Ρωσσία* згадали візантійський імператор і константинопольський патріарх у грамоті від 1303 р., де шлося про окрему митрополію в Галичі, вивільнену з-під влади Києва. Важливо, що документ окреслює церковні межі Малої Русі — шість епархій, що входили до володіння Романовичів на початку XIV ст.: Галицьку, яку піднесли до рангу архієпархії, Володимирську, Перемишльську, Луцьку, Турівську і Холмську¹³⁸ (чи немає тут загадкових *Basadino*, *Trues*, *Çever*?). Ці межі у візантій-

¹³² Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 70.

¹³³ Грицак П. *Галицько-Волинська держава*. Нью-Йорк, 1958. С. 146—148.

¹³⁴ Книш Я. Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців. *Історія Львова*: у 3 т. Львів, 2006. Т. 1: 1256—1772. С. 59—60.

¹³⁵ Ідеться про «Каталанський атлас» XIV ст. (див.: Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 70—71).

¹³⁶ Климкевич Р. Львів і Україна в найстаршому геральдичному творі. *Київ: журнал літератури і мистецтва*. Філадельфія, 1954. Ч. 4. С. 181.

¹³⁷ Русина О. Історія Київського князівства XIV—XV ст. у світі нових даних. *Україна крізь віки*: Зб. наук. праць на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смолія. Київ, 2010. С. 189—190.

¹³⁸ Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. 1892. Bd. 13 (253). S. 253.

ських документах неодноразово вказували й надалі. У 1347 р. василевс Іоанн IV Кантакузен скасував окремішність Галицької митрополії, зауважуючи, що єпархії як Малої, так і Великої Русі повинні перебувати під юрисдикцією Києва (а фактично — Москви). Оригінальним додатком є уточнення, що Мала Русь лежить у місцевості, названій Волинню, що також може бути синонімом до володінь Романовичів¹³⁹. Надалі Перемишль, Турів, Володимир та Холм згадано в документі 1370 р., яким на посаді галицького митрополита затверджувався Антоній¹⁴⁰.

Натомість варто зазначити, що галицько-волинські володарі використовували концепт Малої Русі у своїй титулатурі. Важливий документ — це грамота князя Юрія-Болеслава Тройденевича до генерального магістра Тевтонського ордену Теодорика, яку спадкоємець Романовичів склав у Володимирі 20 жовтня 1335 р. Документ зберігся в оригіналі, тож його автентичність не викликає суперечок. Відповідно до тексту руський володар підтверджував давніший союз із братами-лицарями, записавши при цьому свій титул як *Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris* («з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі») ¹⁴¹. Можна припустити, що представники лицарської конгрегації знали, які володіння «приховані» за таким титулом, тобто таке означення не було випадковим. Зокрема, уявлення про Малу Русь також є в інших європейських пам'ятках.

Венеціанець Марино Санудо Старший, знаний мандрівник та географ, залишив кілька згадок щодо володінь Романовичів. У праці *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, складений на початку 1320-х років, він писав про ординців та їх появу на Сході Європи, проте у листах агітував за відродження хрестоносного руху і навіть пропонував власні концепції вигнання мусульман зі Святої землі. Насамперед свою кореспонденцію венеціанець адресував королю Франції Філіпу VI. В одному з листів від жовтня 1334 р. Марино Санудо Старший згадав про дві Русі (Велику і Малу), заможні землі з православним людом, який підвладний ординцям. Межі Великої Русі він окреслював від Лівонії до легендарної Скіфії, тоді як Мала Русь межувала з Польщею, Угорщиною і ординськими землями (володіннями хана Узбека)¹⁴².

За цим описом кордони й місцезнаходження Малої Русі збігаються з володіннями князя Юрія-Болеслава Тройденевича — межами, які також встановлені патріархом для визначення Галицької митрополії. Тож *Russia Minora* став ужит-

¹³⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3... С. 141. Див. також титули останніх Романовичів — «Князь Володимирщини і володар Русі» у: Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Львів, 2004. С. 152—161.

¹⁴⁰ Огляд думок щодо функціонування Галицької митрополії упродовж XIV ст. див.: Скочиляс І. *Галицька митрополія XIV — першої половини XV ст. Княжа доба: історія і культура*. 2011. Вип. 4. С. 266—270.

¹⁴¹ Аналіз документа та переклад див.: Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 180—187.

¹⁴² Kunstmann F. Studien über Marino Sanudo den Aeltern mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe. *Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. München, 1855. Т. 29. Р. 801.

ковим терміном з початку XIV ст. для позначення насамперед Галицько-Волинської держави. Слід зауважити, що патріарші хризубули та нотатки венеційського географа свідчать про єдине розуміння цього терміна як на Півдні, так і на Заході. Щодо генези цього топоніма пояснення є значно складнішим¹⁴³. Одна з найпоширеніших версій зводиться до визначення меж початкової та подальшої колонізації. Наприклад, у розумінні І. Огієнка ішлося про те, що уже греки знали про дві Русі, північну та південну, до того ж останню вони почали називати Малою Руссю — старшою, початковою, основною, давнішою¹⁴⁴. Аналогічно вживали концепти Малої та Великої Азії, Малої та Великої Греції, де визначення «малий» і «великий» пов'язували з розмежуванням кордонів початкового й пізнього розселення, тобто додаток «великий» не стосується визначення метрополії, а вказує на області вторинного заселення.

Однак розподіл територій міг відбуватися на підставі географічного розміщення, яке також бралось до уваги під час укладання середньовічних текстів. Наприклад, з римських часів відомі провінції Нижня Германія та Верхня Германія, а також заселена варварами Велика Германія, які відрізнялись як за розмірами, так і за місцезнаходженням. Також Малою Британією називали півострів Бретань на північному заході сучасної Франції, куди від англосаксонського завоювання втекло чимало кельтських племен бритів, тоді як Велика Британія так і залишилась «острівною країною». Мала Вірменія була ближче до Константинополя, ніж Велика, і тому її можна було відрізнити за цим принципом. Однак невідомо, чи користувалися володарі цих територій титулами з позначкою «Мала», як це робив князь Юрій-Болеслав Тройденевич¹⁴⁵.

Географічний чинник міг спричинити появу «Малої Галатії» у грамоті київського католицького єпископа Генріха від 1327 р.: згадуючи про княжий Володимир та могили своїх попередників у місті, він стверджував, що ці землі перебувають у складі Малої Галатії, що Руссю зветься¹⁴⁶. Уживане тут *minoris Galathe* не відповідає традиційному позначенню Галицької землі. Певним продовженням цієї традиції є відомий портулан (морська навігаційна мапа) Анжеліно Дульсера від 1339 р., де є позначки про *Rutenia sive Gallacia* («Рутенію чи Галацію»). Причому супровідний текст характеризує окреслені терени як «Русь чи Галація. І вона в деякій частині називається Галатією, а мешканці її колись галатами називалися. Кажуть, їм Павло апостол скерував послання»¹⁴⁷. Процитований уривок, записаний на мапі, майже дослівно відтворює фрагмент із роботи Барто-

¹⁴³ Паршин І. Термін «Мала Русь» у документах XIV ст. *Княжа доба: історія і культура*. 2019. Вип. 13. С. 220—223.

¹⁴⁴ Огієнко І. *Історія української літературної мови* / упоряд., авт. іст.-біогр. нариску та приміт. М.С. Тимошик. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu04.htm>

¹⁴⁵ Паршин І. Термін «Мала Русь»... С. 220.

¹⁴⁶ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque finitimarum Historiam Illustrantia* / Ed. A. Theiner. Romae, 1860. Т. 1: Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217—1409. No. 376.

¹⁴⁷ Див.: *Історія Львова*: у 3 т. Львів, 2006. Т. 1: 1256—1772. С. 56—57 (кол. вкл.).

ломея Англійського, який жив у першій половині XIII ст. і описав малоазійську Галатію¹⁴⁸. Однак на карті Дульсєрта однозначно позначена Галицька земля зі столичним містом Лева. Тож у XIV ст. справді могло відбутися часткове зміщення визначень *Galatia* і *Galiccia*, тому єпископ Генріх змушено використав термін «Мала», аби позначити наближені до нього землі на противагу Галатії малоазійській¹⁴⁹. Проте згадка про Малу Русь у константинопольських грамотах і записах Маріно Санудо Старшого може мати інше пояснення.

Я. Ісаєвич звернув увагу на п'ять різних титулів Юрія-Болєслава Тройденєвича, які він використав у п'яти документах: *Nos Georgius Dei gracia dux Russiae, Georgius Dei gracia dux Terrae Russiae, Galicciae et Ladimeriae, Georgius, ex dono dei natus dux et dominus Russiae, Nos Georgius dei gracia natus dux totius Russiae Minoris*¹⁵⁰. Дослідник вважав, що зміни зумовлені зростанням авторитету володаря: спершу — князь Русі, потім — «князь Руської землі, Галичини і Володимирщини», «уроджений князь і господар Русі», «уроджений князь усїєї Малої Русі». Істотну еволюцію концепції влади засвідчує останній акт Юрія-Болєслава, виданий 20 січня 1339 р. у Володимирі, — про надання вїтївства в Сяноку слугі князя Бартковї із Сандомира. Володар Галицької землі й Волині називає себе тут «Божєю милїстю князем і дїдичем королївства Русі» — *nos Georgius Dei gracia dux et heres Regni Russie*. Хоча князь і не наважився прийняти корону, його рїшення не вплинуло в цьому разі на окреслення Русі як королївства. Це дуже важлива зміна способу осмислення співвідношення статусу володаря і статусу держави¹⁵¹.

Звернувшись до політичної карти Центральної Європи XIII — початку XIV ст., нескладно побачити, що країни з додатком «Мала», власне, означали землі з королївською владою. Термін «Мала Польща» з'явився у документах значно пізніше за, скажімо, *Polonia Majora*, яка відома ще від середини 1240-х років, але столичне місто Краків розташоване саме на Півдні. Аналогії можна простежити і з Малою Угорщиною. Болгарія стала королївством на початку XIII ст. за часів Калояна I, який отримав від Риму титул «короля Болгарів та Влахів», тоді як Волзька Велика Булгарія, заселена мусульманами, такого володаря не мала. Хронїст Бартоломей Англїйський вказав на існування двох Склавїй: народ Великої, який проживав у Сербїї, Далмацїї, Каринтїї, вів «пїратський» спосіб життя, тоді як мешканцї Малої Склавїї були побожними, працьовитїшими і жили на кордонї з Богемїєю, яка, хоч і ненадовго, але стала королївством¹⁵².

Тож історичні назви Галицько-Волинської держави, держави Романовичів, пов'язані також із королївськими традицїями цих земель і, крім певної загаль-

¹⁴⁸ Матузова В. *Англїйские средневековые источники IX—XIII вв.: Тексть, перевод, комментарий*. Москва, 1979. С. 77, 85.

¹⁴⁹ Паршин І. Термін «Мала Русь»... С. 221.

¹⁵⁰ Переклад грамот із коментаря див.: Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князївства*... С. 167—187.

¹⁵¹ Ісаєвич Я. До історїї титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. 2008. Вип. 2. С. 15—16.

¹⁵² Паршин І. Термін «Мала Русь»... С. 222.

ності («Русь», *Ruthenia* тощо), містять у собі способи позначення та розуміння цього політичного утворення. Безперечно, стан сучасних джерел не дає можливості поставити крапку в термінологічних визначеннях, і дискусія триватиме надалі. Проте, чи не обговорення є шляхом до істини?

Суспільство: ієрархія, етнос, релігійність. Один із розділів «Саксонсько-го Зерцала», збірки саксонського побутового права, щодо структури суспільства стверджує таке: «Феодальні ступені були створені за подобою шести епох світу. Король на першому ступені; єпископи, настоятелі та настоятельки на другому; світські князі на третьому; ...вільні сеньйори на четвертому; чоловіки, які змогли стати скибинами (судовими засідателями), і васали сеньйорів на п'ятому; їхні васали на шостому»¹⁵³. Наскільки в реаліях Галицько-Волинського князівства існував такий чіткий поділ, сказати складно. Соціальна структура держави Романовичів має чимало відмінного в тому, що торкається досить специфічної сфери — середньовічного суспільства, яке вже в XIII ст. ґрунтувалось на ідеалах лицарства та відповідному етикеті. Відносини земельної власності у тогочасному європейському суспільстві засновані на зв'язках сюзерена із васалом, в основі яких — насамперед воєнні потреби та військова сила. Аналогічні уявлення не були чужими також у середовищі галицько-волинської еліти, яка географічно проживала на прикордонні з лицарським світом. Однак, попри християнську цивілізаційну єдність, категорії та структури ментальності воїнів князя і короля Данила Романовича були дещо іншими, ніж у відомих літературно-історичних пам'ятках епохи. Тож говорити про прямі аналогії із західноєвропейською елітою слід дуже обережно¹⁵⁴. Напевно, також варто відкинути ідеї «особливих шляхів» розвитку Русі, які надзвичайно популярні у середовищі агресивних північних сусідів.

З генетично-історичної проєкції галицько-волинська (і загалом руська) військова ідеологія уявляється як поєднання різноманітних елементів, що охоплюють низку норманських і постнорманських виявів (йдеться про генезу княжих дружин, «дружинну державу»¹⁵⁵, а також певні ритуали і категорії поведінки і світогляду), візантійських (пояснення війни у руслі середньовічного християнства), місцевих слов'янських традицій, поєднаних з окремими номадичними впливами, взятими від половців і монголів. До того ж відчутними були впливи русько-польських і русько-германських зв'язків, що загалом характерно для усього східноєвропейського цивілізаційного простору¹⁵⁶ та накладало свій відбиток на категорії влади, війни, ієрархії.

Ці зауваження важливі уже для трактування королівського титулу Данила Романовича. Один із небагатьох збережених прикладів його використання — угода

¹⁵³ Цит. за: Альбертоні Д. Феодалізм. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста* / пер. з італ. О. Сминтини та ін. Харків, 2018. С. 150.

¹⁵⁴ Голик Р. Війна і Русь: еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній й ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2011. Вип. 20. С. 222.

¹⁵⁵ Котляр М., Ричка В. *Княжий двір Південної Русі X—XIII ст.* Київ, 2008. С. 5.

¹⁵⁶ Голик Р. Війна і Русь... С. 222.

з Тевтонським орденом та мазовецьким князем у Рацьонжі 1254 р. Занотований титул старшого Романовича (*Danieli primo Regis Ruthenorum*), до речі, в українській історіографії дістав не так багато уваги. Наскільки сам король Данило ним послуговувався — невідомо. На думку Я. Ісаєвича, слово *rex* використовували відразу в кількох значеннях: широкому — як загальний титул потужних володарів (і звертання до них) та вузкому — як юридично визначений титул легітимних, належно коронованих осіб¹⁵⁷. Дослідник вважав, що правителі Угорщини додавали до свого титулу Галицьке князівство і Волинь, але не зважилися на той час найменувати себе королями Русі. Зокрема, їм було відомо, що на королівство Русь (*regnum Russiae*) має законне право саме династія Рюриковичів¹⁵⁸. Невідомо, однак, наскільки угорські Арпади зважали на права Романовичів чи інших князів. Зокрема, хоча Коломан володів короною і титулом короля Галичини, в одному з документів він використовував також титул «короля Русі». Так, до речі, між Руссю та Галицьким князівством було визнано тотожність, що слід брати до уваги під час вивчення складних питань уявлень про кордони Русі¹⁵⁹. З іншого боку, хибно було б читати цей титул, як «Данилові I, королю Русі»¹⁶⁰. Напевно, йдеться не тільки про те, що традиція «нумерувати» володарів з'явилася пізніше. У короля Данила Романовича не було іншого попередника — лише один сучасник, який мав таке саме ім'я (князь Данило Ярославич із Залісся). За таких обставин розуміти латинське *Danieli primo* як «Данилові I» не доводиться.

О. Головка вважає, що в тексті угоди наголошувалось на вищості Данила Романовича серед інших «королів» Русі, які «однозначно, на офіційному рівні не були такими»¹⁶¹. Отже, угода в Рацьонжі 1254 р., на його думку, не стала «свідомством проведення коронації Данила Романовича»¹⁶². Щодо останньої тези дослідника можна сперечатися, тому що, крім літописних вказівок на подію, збереглися інші повідомлення. Ніколо де Кальві († 1273), францисканець і особистий духовник та сповідник Папи Інокентія IV, у складеному ним житті цього понтифіка недвозначно записав відомості про коронацію старшого Романовича¹⁶³. Тож сумніватися у її проведенні 1253 р. в Дорогичині не варто.

Водночас версія О. Головка про «першість» Данила серед інших Рюриковичів потребує подальшого аналізу. Тож князівський титул для руської еліти тринадцятих років був найвищим у соціальній ієрархії. Часто в літописі титул «король» використовували без якихось конкретних етнічних вказівок, бо в уяві літописця

¹⁵⁷ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів... С. 10.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Див.: Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археол. дослідження Львів. ун-ту*. 2015. Вип. 19. С. 43—104.

¹⁶⁰ Див.: Головченко В., Матвієнко В. *Дипломатична історія України*: підручник. Київ, 2018. С. 127, пок. 28.

¹⁶¹ Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі. *Княжа доба: історія і культура*. 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264—2014. С. 207.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави*... С. 48—52.

(насправді також усіх тогочасних сусідніх країн) зазвичай існував лише один король — угорський. Видається, Рюриковичі не переймалися тим, що в європейському соціумі особи з королівським титулом уособлювали всю повноту влади, а князі були зазвичай їхніми васалами з нижчим ієрархічним рангом. Європейські (зокрема німецькі та австрійські) хроністи титулували руських володарів *reges*, тобто королями, але за ближчих контактів уживався значно автентичніший термін — *herzoge*. Тут, на нашу думку, можна простежити впливи історіографії римського часу, коли вождів численніших германських племен іменували *reges*. Імовірно, що у разі використання *Danieli primo regi Ruthenorum* наголошувалося саме на першості Данила Романовича (подібно до «великого князя»), а не тільки на його королівському титулі. Принаймні латинське *primo* дає змогу припускати таке трактування. Для внутрішнього вжитку титулу князя було цілком достатньо — у руських реаліях його носій уособлював верховенство влади і не потребував над собою додаткового управління (з такого підходу монгольська залежність не могла бути прийнятною для князя і короля Данила), хоча Романовичі пам'ятали про свого предка Романа Мстиславича, «самодержця» Русі. Можливо, із цим пов'язана боротьба за Київ, а також окремі вказівки на великокнязівський титул Лева Даниловича¹⁶⁴ чи королівський титул його нащадка Юрія Львовича, відомий із печатки.

Були певні розбіжності у розумінні боярської ідеології. Руські князі роздавали кормління, які за певних обставин можна ототожити з європейськими середньовічними бенефіціями. За цією традицією, земельні наділи із залежним населенням передавалися лише на час служби: якщо князь вирушав на інше місце, то і бояри рухалися за ним. Їхній добробут залежав від сюзерена, чим можна пояснити прихильність великих бояр князя Романа Мстиславича до малих Данила і Василька, його спадкоємців, без яких вони ризикували втратити усі статки.

Інші звичаї, схоже, панували у Галицькій землі, де князі не дробили свого уділу і місцеве боярство «вросло» у свої володіння, тримаючи «отчини», що їх теоретично можна визначити як феоди. Багатства Підкарпаття (особливо — сіль) сприяли зростанню їхньої заможності, тоді як сусіднє володимирське боярство, крім служби, сподівалося хіба на воєнну здобич. Близькими для галичан були контакти з угорським баронством, яке сприймало короля як першого серед рівних¹⁶⁵. Прихильні князям Данилу і Васильку літописці звинувачували галицьких бояр у постійних зрадах (князь Роман Мстиславич їх відверто винищував), тоді як прикарпатська еліта хотіла повернути свій вплив, яким він був за Ростиславичів. Романовичі, зі свого боку, шанували своїх бояр — окремі з них (наприклад, воєвода Тит) заслужили коротку літописну посмертну характеристику, показовим також є епізод, у якому князь Данило уполював диких вепрів і розділив свою здобич із найближчим оточенням¹⁶⁶. Привертає увагу феномен

¹⁶⁴ Там само. С. 249.

¹⁶⁵ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 27.

¹⁶⁶ *Галицько-Волинський літопис...* С. 117.

грамот князя Лева Даниловича. Численні підробки його документів (як загалом і автентичні тексти, прийняті канцелярією польських володарів пізніших століть) свідчать про способи налагодження співпраці з галицькими боярами: надання їм необхідних привілеїв через «дипломи», як це відбувалося у сусідній Угорщині. Чи не була така стратегія способом боротьби з галицькими боярами?

Водночас права на престол визнавалися за представниками династії Рюриків. Відомо про боярина Володислава Кормильчича, який сам «вокняжився» у Галичі під час боротьби за цю землю, проте дуже скоро був усунутий угорським королем і провів решту життя в Угорщині¹⁶⁷. Напевно, «вокняжіння» супроводжували необхідні для цього ритуали. Наприклад, літописець сповістив, що молодого князя Данила вперше посадили на «престол його отця, великого князя Романа» у кафедральному соборі Галича. Коли спадкоємець князя Романа здобув місто 1238 р., то знову прийшов до собору Успіння Богородиці і прийняв княжий престол удруге¹⁶⁸. Напевно, існували також інші звичаєві обряди та церемонії. Коли князь Пересопниці Мстислав Німий намагався посісти Галич, то бояри його не впустили до міста, а Ілько Щепанович насміхався, говорячи: коли князь посидів на Галицькій могилі, то це все одно, що правив у Галичі¹⁶⁹.

Важливими були також інші вияви придворного життя, які пов'язували князів та еліту. Йдеться насамперед про розваги, зокрема бенкети та лови. Бенкети слугували неформальними майданчиками для переговорів і єднання між представниками влади¹⁷⁰, тоді як полювання, подібно до європейських зразків, відточувало також навички управління. Володимирський літопис рясніє описами сцен ловецтва. Навіть характеристика важкохворого князя Володимира Васильковича, який страждав від смертельної недуги тривалий час, вказує, що він сміливо ходив на диких кабанів та ведмедів, не чекаючи допомоги своїх слуг. І хоча ці літописні слова можуть бути літературним наслідуванням князю Володимиру Мономаху¹⁷¹, усе ж вони демонструють зразки ідеального правителя.

Вияви побожності підкреслювали сакральний характер княжої влади. Численні згадки про молитви, звертання та довіру Божій волі неодмінно супроводжували Романовичів. Окремо привертає увагу те, що суворі й жорстокі руські князі плакали, коли довідувалися про кончину чи хворобу родичів. Сльози у середньовічному світі наближали людину до Бога, тож такі вияви (навіть враховуючи їхнє літературне походження) так само наголошують на релігійній ревності¹⁷², тому бачимо їх на очах Романовичів.

¹⁶⁷ Волошук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.). Івано-Франківськ, 2014. С. 145, 159—169.

¹⁶⁸ Галицько-Волинський літопис... С. 80, 99.

¹⁶⁹ Там само. С. 79.

¹⁷⁰ Ричка В. «Веселие Руси...»: Пияцтво як суспільний феномен Давньоруської держави. *Укр. іст. журн.* 2020. Ч. 2. С. 46—59.

¹⁷¹ Галицько-Волинський літопис. *Текстологія...* С. 630—640.

¹⁷² Patton K. «Howl, Weep and Moan, and Bring It Back to God»: Holy Tears in Eastern Christianity. *Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*. Princeton; Oxford, 2005. P. 262.

Діяли певні ритуали спілкування з простим населенням. Зокрема, літописець обурювався, що після монгольського нашествия окремі смерди отримали значні лени у володіння¹⁷³, що було неприйнятним. А воювання сіл та челяді було досить цивілізованим (про що також далі у тексті) — існувала навіть домовленість із поляками щодо того, аби не полонити челядників¹⁷⁴, однак реалізація такої угоди проблемна.

Романовичі, орієнтуючись на засновника династії, з повагою ставились до городян, за що ті відплачували їм за можливості. Саме мешканці Галича 1238 р. вдруге запросили князя Данила і відкрили перед ним міську браму. Однак дослідники схильні розрізняти мешканців передмість і городян. Між цими групами виникали розбіжності, коли частина передмістян бажали перейти до іншого князя, а городяни їх стримували¹⁷⁵. В етнічному складі населення домінували насамперед руси. Однак серед міських жителів літописці згадували євреїв і німців: наприклад, під час прощання з князем Володимиром Васильковичем євреї плакали, наче їх вдруге вели у єгипетський полон¹⁷⁶. Напевно, німецька громада міста Володимира мала окремі права ще від XIII ст.: згаданий у літописі німець Маркольт, як вважають, міг бути міським вїтом¹⁷⁷. Впливи німецької громади міста можна продемонструвати на прикладі того, що Іоанн із Володимира став капеланом при дворі силезького князя Генріха VI Доброго¹⁷⁸, тобто вихідці з волинського міста знаходили себе ближче до «батьківських» земель. Проте не збереглося документів щодо надання магдебурзького права Володимирі. Натомість точно встановлено дату передання такого привілею для Сянока, що 1339 р. здійснив князь Юрій-Болеслав Тройденевич.

Багатоетнічними містами були також Холм і Львів. Зведення Холма належить до важливих здобутків князя Данила Романовича у містобудівній політиці. Літописець не шкодував барвистого опису для місцевих храмів, збудованих за велінням його патрона. Хоча сьогодні роблять спроби визначити «літературність» багатьох замальовок¹⁷⁹, інші дослідження демонструють реальні будівельні масштаби виконаної роботи¹⁸⁰. Багате оздоблення столиці короля Данила ще потребуватиме додаткових досліджень, насамперед археологічних. У місті (так само, як і в інших населених пунктах) розвивалося ремесло, сюди переселялися

¹⁷³ Галицько-Волинський літопис... С. 103.

¹⁷⁴ Там само. С. 92.

¹⁷⁵ Галицько-Волинський літопис. Текстологія... С. 626—629.

¹⁷⁶ Галицько-Волинський літопис... С. 149.

¹⁷⁷ Галицько-Волинський літопис. Текстологія... С. 629.

¹⁷⁸ Волощук М., Паршин І. Johann de Ladimiria: до проблеми етнічного походження капелана силезького князя Генріха VI Доброго. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис*. 2018. Вип. 31. С. 50—63.

¹⁷⁹ Галицько-Волинський літопис. Текстологія... С. 526—554.

¹⁸⁰ *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki Pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013—2014*. Chełm, 2016; Александрович В., Войтович Л. *Король Данило Романович...* С. 163—202.

руси та іноземці. Загалом монгольська навала на Русь навіть допомогла Романовичам: чимала кількість біженців осідала у межах їхніх володінь, що давало змогу відновлювати економічне життя після ординського завоювання.

У Львові, який заснував князь Лев Данилович, населення також було етнічно строкатим. Неспростовним є існування у місті принаймні двох потужних громад: православної та католицької. Водночас, коли 1356 р. король Казимир III підтвердив Львову магдебурзьке право, перелік міських «націй» дістав дещо неочікуване розширення. Король, крім німців та поляків, юридично утвердив перебування у місті вірменів, іудеїв, мусульман, татар, русів та «будь-яких інших» (в оригіналі — *naciones Ormenorum, Iudeorum, Saracenorum, Thartarorum, Ruthenorum et aliorum quarumcumque*). Перелічені *naciones* мали змогу вибрати, чи будуть вони підпорядковуватися місцевому війту, чи судитимуться за власним правом, але у його присутності. Новіша літературна традиція засвідчує оселення східних народів у місті ще від давніших часів. Наприклад, Бартоломей Зиморович вказав на присутність окремої мусульманської громади у Львові. Він написав, що після смерті князя Лева розгорнулася боротьба за владу у Русі. Литовці атакували Волинські землі, тоді як поляки почали захоплювати Галичину. Лише Львів зберіг вірність справжньому наступнику померлого володаря князю Юрію-Болеславу, і 1327 р. городяни відкрили перед ним міську браму. За це новий руський володар дав їм певні привілеї¹⁸¹. Хоча робота Б. Зиморовича належить більше до літературних пам'яток, окремі його історичні огляди заслуговують на довіру.

Поліетнічність галицько-волинських міст ґрунтувалася також на політиці Романовичів. Князі і королі одружувалися з представницями західнохристиянського світу, так само як і руські княгині виходили заміж за католиків. Наприклад, чималий вплив на свого чоловіка мала краківська княгиня Кунігунда. У її житті вказано, що вона підтримувала контакти із сестрою Констанцією, яку видали заміж за князя Лева Даниловича. Констанція також чинила релігійні дива у Львові¹⁸², про що у літописах, на жаль, не збереглося інформації. Водночас вище духовенство мало відчутний вплив на політику Романовичів. Були випадки, коли єпископи очолювали «коромоли» проти влади, але загалом, крім своїх прямих обов'язків, духовенство відіграло чималу роль у дипломатичних практиках.

Можливо, віротерпимість Романовичів призвела до того, що вони так і не змогли здобути міцної влади над митрополитами. Навіть коли було сформовано окрему Галицьку митрополію, її функціонування завжди було утрудненим і перебувало під тиском підвладних Півночі київських митрополитів. Однак таку ситуацію можна пояснити політикою візантійських імператорів, які шукали контактів з Ордою, з якою у Романовичів зв'язки не складалися.

Загалом питання суспільного життя у володіннях Романовичів потребуватимуть докладнішого розгляду, зокрема додаткових археологічних студій. Розу-

¹⁸¹ Parshyn I., Mereniuk K. The Muslims in Medieval Lviv: linguistic, historical contexts. *Journal of Narrative and Language Studies*. 2022. No. 10 (19). P. 145.

¹⁸² Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 212.

міння соціуму Галицько-Волинської держави як своєрідної контактної сфери між різними етносами, суспільними практиками і релігійністю, звідки походили різнорідні впливи, напевно, буде найкращим визначенням.

«*Вершники Апокаліпсиса*» і *галицько-волинське суспільство*. Для середньовічних мешканців Галицько-Волинської держави війна (чи принаймні збройні конфлікти), голод і хвороби були звичною реальністю, якою сповнювалося повсякдення. Постійна боротьба із цими «вершниками Апокаліпсиса», однак, нерівномірно відображена у джерелах.

Сам концепт війни відігравав надзвичайно важливу роль в історичній уяві літописців, що легко можна перевірити на прикладі укладених ними текстів, які почасти нагадують військовий щоденник, почасти — героїчну повість. Насправді війна — як середньовічний феномен — настільки докладно характеризується не лише у Володимирському літописі, та й загалом не лише у руській історичній традиції. Вона є визначальним явищем для світу *Medium Aevum*, в якому має, безперечно, більше значення для підняття владного авторитету, ніж встановлення миру. За деякими оцінками, літописний мир вживається з негативними конотаціями, оскільки означає також поразку. Тож у літописних текстах зацікавлення воєнними діями нерідко переважає над іншими сюжетами¹⁸³. Це перегукується з європейськими парадигмами, у яких звичність війни лише зрідка переривається мирними угодами, паузами у традиційному життєвому ритмі лицаря¹⁸⁴. Манера такого викладу подій передбачає демонстрацію війни першочерговою.

Волинські літописці були прихильними до Романовичів. Тож, звертаючи увагу на численні рати, бої, битви, заколоти тощо, автори чи редактори літопису мали на меті також сформувані певні усталені образи серед потенційних читачів. Основний вектор цих спроб помітний уже під час огляду анотації чи епіграфа до початку життєпису князя Данила Романовича — книжники кілька разів підкреслюють важливість діяльності володаря крізь призму воєнних конфліктів. Наприклад, ідеться про участь у незчисленних походах, війнах, крамолах, повстаннях — багатьох випробуваннях, яких він зазнав уже від дитячого віку, і на цьому наголошувалося не один раз. Іншим прикладом, що демонструє трансформацію війни в ідеальний труд князя, можна вважати воєнні промови чи заклики для підтримки бойового духу серед своїх воїнів, які літописці вписували прямою мовою. Переважна більшість із таких звертань належать Романовичам (особливо — князю і королю Данилу). Насамперед вони акцентують на заохоченні до участі у битві, пропагуванні хоробрості, бажанні слави. Зазвичай володар самостійно веде своє військо у битві, на власному прикладі демонструючи ідеал прагнення до бою¹⁸⁵. Декілька разів вказується також на славетних володарів давнини: навіть після не надто успішного походу в Опавську землю літописець не без гордості підкреслював, що настільки далеко не заходили з дружинниками ані Святослав

¹⁸³ Голик Р. Війна і Русь... С. 212.

¹⁸⁴ Кардини Ф. *Истоки средневекового рыцарства*. Москва, 1987. С. 145.

¹⁸⁵ Голик Р. Війна і Русь... С. 213.

Хоробрий, ані Володимир Святий. Подібні зауваження, між іншим, також свідчать про формування певного різновиду родової пам'яті Романовичів¹⁸⁶, історичного порівняння з досягненнями предків.

Загалом літописці розрізняють війни між християнськими володарями та між християнами і язичниками (особливо з ординцями). Війни першого типу — це протистояння із ситуативними ворогами. Умовно до супротивників Романовичів входили як інші руські князі, так і сусідні володарі з польських князівств чи Угорського королівства. Різновид «християнської» війни — досить цивілізований. Наприклад, польські воїни часто грабують челядь, проте не винищують звичайних людей. Так само й Романовичі у походах беруть полон і товар (важливі індикатори успішної виправи), але не вирізають мешканців міст і сіл. Описи спалення населених пунктів під час такої війни досить рідкісні, хоча й трапляються. Окремі сюжети демонструють жорстокість ворогів. Показовими є злочини угорців, особливо під час спроб утвердитися в Галичі. Кровожерливість супротивників демонструє опис принесення маленькому галицькому королю Коломану голови боярина Михалка Скули, з тіла якого додатково зняли три золоті ланцюжки¹⁸⁷. Водночас такі особливі випадки радше вказують на гріховність спроб оволодіти спадщиною Романовичів і гріховних осіб, які їх здійснювали.

Приклади війни з язичниками найкраще продемонстровані в описах конфліктування з литовцями, ятвягами та іншими балтійськими народами. Для Романовичів усі вони виступають своєрідними аналогами варварів, що не потребують особливого помилювання. Спалення їхніх жител та інші відверто репресивні заходи вважаються закономірними. «Ой Романе, Романе, худим живеш — Литвою ореш», — говорить історична пам'ять про походи князя Романа Мстиславича¹⁸⁸. Прибалти — язичники, тож навіть їхню військову справу руські літописці окреслювали як поганську. У свідомості галицько-волинської еліти протистояння із цими етносами набувають певних ознак сакральності, «Божої війни», що має на меті повернути поган у праведну віру. Подібні елементи загалом притаманні середньовічному християнству, що частково трансформувалось у воєнну ідеологію¹⁸⁹. Вияви справедливої війни із язичниками зафіксовано також в актових документах. Найповніше — в угоді 1254 р., складеній у Рацьонжі між мазовецьким князем Земовитом I, віцемагістром Тевтонського ордену та «першим королем русів» Данилом Романовичем (*Danieli primo regi Ruthenorum*)¹⁹⁰. За умовами цього договору, три сторони розподіляли між собою землі ятвягів, які ще потрібно було завоювати. Руський і мазовецький володарі повинні були й надалі допомагати Ордену в боротьбі з пруськими язичниками.

Водночас язичники у літописних повідомленнях постають також як гідні супротивники, що заслуговують на певну повагу. Відзначаються навіть їхні окремі

¹⁸⁶ Галицько-Волинський літопис... С. 116.

¹⁸⁷ Голик Р. Війна і Русь... С. 215.

¹⁸⁸ Грушевський М. *Історія української літератури*: в 6 т. Київ, 1993—1996.

¹⁸⁹ Голик Р. Війна і Русь... С. 216.

¹⁹⁰ *Codex diplomaticus Poloniae* / wyd. J. Bałtoszewicz. Varsaviae, 1858. Т. 3. No. 30.

критичні твердження, наприклад, коли ятвязький князь зауважує непорядність способу ведення війни галицько-волинськими вершниками проти його піших воїнів. Інша справа — війна з ординцями, які в літописному викладі стали синонімом абсолютної жорстокості, підступності та нещирості. Кожний сюжет, у якому згадані «окаянні», демонструє їхню надзвичайну чисельність і військову вправність. Завдяки цим факторам монголи досягали своєї мети, рідко стикаючись із гідними опонентами.

Однак війна була лише одним руйнівним явищем, яке мало безпосередній вплив на тодішній соціум. Варто зазначити, що інші соціальні кризи (мор і голод) кардинально не впливали на воєнні дії. Руйнівні пандемії також не зупиняли і не стримували воюючі сторони — середньовічна еліта не жертвувала своїми інтересами навіть у найскладніші часи, лише тоді вдаючись до відступу від своїх планів, коли наслідки лютування пандемії і справді були критичними. Розглянувши свідчення доступних джерел, можна підсумувати, що причини зіткнень між сусідніми середньовічними державами мали різне коріння, але не були пов'язані з бажанням «добити ослабленого». Усі кампанії, які розпочиналися в голодні роки, були спровоковані іншими чинниками, а не голодом. Є свідчення, що під час соціальних криз відбувалися зіткнення за ресурси, тож така практика, що вночі більше нагадує звичайне грабіжництво, допустима.

Недоїдання та епідемії перманентно супроводжували середньовічну людину. У дослідницьких колах навіть припускалося, що потужні пандемії (наприклад, «Чорна смерть», яка вразила Європу упродовж 1340—1350-х років) поклали край, власне, епосі *Medium Aevum*, оскільки оновленому соціуму, який формувався на уламках розбитих чумою середньовічних суспільних «організмів», притаманні були вже модерніші ознаки¹⁹¹. Але проблему поширення голоду та хвороб у землях Романовичів майже не репрезентовано у джерелах. Опрацьовуючи Володимирський літопис, нескладно визначити, що його записи присвячені насамперед подіям політичної історії. Його текст насичений і перенасичений описами битв та воєнних кампаній, виявами дипломатичних контактів Романовичів з іншими — близькими та віддаленими — правителями, характеристиками боярських змов, релігійним благочестям галицько-волинських володарів, ґрунтовними подробицями їхніх біографій та життя тогочасних вірних і невірних їм еліт. Натомість значно менше уваги приділено мешканцям-простолоюдинам, чий добробут чи навіть елементарне виживання нерідко залежали саме від волі їхнього сюзерена. Такі описи — звичне явище для всього тогочасного європейського історієписання, у якому актуальні для сучасного історика питання опинилися на маргінесі. Загалом звістки про кризи, спричинені хворобами та природними явищами, що відбулися у Галицько-Волинській державі, можна умовно розподілити на декілька видів. Один із них — це відомості про лиха, на які натрапили ворожі війська під час вторгнення до Русі. Другий — повідомлення про мор і голод,

¹⁹¹ Benedictow O. *The Black Death, 1346—1353: The Complete History*. Woodbridge, 2004. P. 387—394.

від яких володіння Романовичів страждали досить регулярно, хоча, порівняно з іншими європейськими середньовічними країнами, не дуже часто.

Відповідно до літописних повідомлень, ворожі війська двічі потерпіли під час переходу через Карпати: одного разу — від пошесті, вдруге — від голоду. Наприклад, літописець сповістив про велику повінь на Дністрі 1230 р., яка стала на заваді угорським військам і не дала змоги швидко переправитися через річку. Тодішній королевич Бела (що згодом стане королем Белою IV) для того, аби дійти до Галича, змушений був відводити своїх лицарів уздовж ріки — до броду в літописному Василеві¹⁹². Похід завершився невдало через те, що, за словами літописців, вищі сили в особі архангела Михаїла заступилися за Романовичів, відкрили «хлябі небесні» й наслали на нападників невідому виразку¹⁹³. Спалах цієї хвороби тоді не дав можливості угорським воїнам вигнати з Галича князя Данила Романовича. Використання біблійних мотивів у літописі, згадки про небесне заступництво, справедливе Боже покарання¹⁹⁴ — загалом звичні для європейсько-хронікарства літературно-історичні способи зобразити крах ворожих армій.

Вищі сили також покарали монгольське військо хана Телебути, коли він у 1284—1285 рр. напав на Угорщину разом із причорноморським улусбеком Ногаєм та руськими князями, що були у «неволі татарській» (ідеться про князів Лева і Мстислава Даниловичів, Володимира Васильковича, Юрія Львовича). Ідучи назад через Карпати, його війська з невідомих причин заблукали й рушили уздовж гір¹⁹⁵. Цей провальний похід обернувся для кочовиків численними втратами. Загалом, як вважається, монголи некомфортно почувалися на вузьких гірських дорогах.

Однак провина за невдалий похід хана Телебути належить не тільки «небесній волі». Цілком імовірно, що до невдачі верховного володаря доклався улусбек Ногай, який перебував у конфронтації з ним. Принаймні війська руських князів та Ногая подолали гірські перевали без очевидних труднощів, тоді як основні монгольські сили сильно потерпіли від браку провізії¹⁹⁶. Можливо, раптовий голод завдав кочовикам значно більших втрат, ніж війна з угорськими силами.

Відомості про інші стихійні лиха та спалахи інфекційних хвороб містяться як у літописі, так і в європейських джерелах. Хоча вони виступають як своєрідні доповнення до опису політичної історії, все ж таки засвідчують певні соціальні кризи в минулому Русі XIII—XIV ст. Чи не вперше брак провізії на теренах Галицького князівства і Волині зафіксовано у 1219—1220 рр. Князь Данило Романович тоді зазнав невдачі під час спроби утвердитися у Галичі й відступав уздовж

¹⁹² Крип'якевич І. Повені на Підкарпатті XII—XVIII в. *Вісник природознавства*. 1928. № 2 (лютий). С. 111.

¹⁹³ Паршин І. Голод та епідемії у Галицько-Волинській державі: нотатки на полях політичної історії Русі. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. іст.* 2016. Вип. 51. С. 58.

¹⁹⁴ Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. *Княжа доба: історія і культура*. 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264—2014. С. 234—235.

¹⁹⁵ Паршин І. Голод та епідемії... С. 59.

¹⁹⁶ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 222—223.

Дністра. Очевидно, на той час припав голодний рік («гладь великъ»), і лише заступництво св. Дмитра допомогло Романовичу: біля городища Плав'є він та його воїни зустріли вози з товарами, що не дало їм померти. Наслідки суспільного лиха, яке могло мати більші масштаби, літописець згадувати не став. Не виключено, що причиною загального господарського занепаду стали постійні воєнні дії, які супроводжували боротьбу за галицьку спадщину в той час. Однак у деяких європейських джерелах згадувалося про масовий мор свійських тварин (овець, корів, свиней) чи не у всіх країнах — падіж худоби прокотився від Чорного моря до Марселя¹⁹⁷. Тож лаконічний запис укладачів третьої частини Іпатіївського зведення про відсутність провізії на Русі гіпотетично свідчить про значно глибшу продовольчу кризу, що вразила середньовічну Європу в 1220-х роках.

Лаконічне повідомлення про голод у польських «Анналах Красинських» занотовано під 1257 р. Нестача продовольства, якщо вірити джерелу, охопила польські, богемські, угорські, руські землі. Підтвердити такі повідомлення неможливо: літописці не залишили згадок про цю кризу, немає також відомостей латиномовних джерел. На користь правдивості такого факту може свідчити хіба що загальна ерудованість укладачів цієї пам'ятки, які зберегли інформацію про коронацію Данила Романовича (про яку в європейських джерелах доступно не так багато), побут литовського князя Войшелка у руському монастирі тощо. За таких обставин відомості про голод 1257 р. також можуть бути правдивими, принаймні причини для фальсифікації неочевидні.

Володимирський літописець повернувся до згадок про стихійні лиха лише 1279 р., коли зауважив брак продовольства у Русі, Польщі, Ятвязьких землях. Основний мотив такого раптового спогаду — демонстрація добродетності князя Володимира Васильовича. Князь, бажаючи допомогти ятвягам, відправив їм кораблі з істівними припасами (житом), які, однак, пограбували люди мазовецького правителя. Хоча ятвяги обіцяли розрахуватися за постачання, очевидно є спроба відзначити християнське благочестя володимирського князя, його бажання допомогти нужденним і покарати винних у грабунку середньовічного «гуманітарного вантажу». Водночас діяння князя Володимира не скасовують брак продуктів у його володіннях.

Докладніші відомості збереглися про потужну епідемію, яка вразила окремі території Галицько-Волинської держави у 1280-х роках. Літописець повідомляв, що близько 1286—1287 рр. у Русі, Орді та польських землях через мор загинула худоба¹⁹⁸. Причина такого явища — Божий гнів та відплата за гріхи, що можна вважати звичними для середніх віків обґрунтуваннями¹⁹⁹. У той самий час лютувала страшна епідемія, що забрала чимало життів. Досить оригінально причини її спалаху описав польський хроніст Ян Длугош: «Небезпечна, смертельна хвороба у багатьох руських землях з'явившись, чимало людей обох статей забрала; котра

¹⁹⁷ Паршин І. Голод та епідемії... С. 59—60.

¹⁹⁸ Див.: *Галицько-Волинський літопис*... С. 140.

¹⁹⁹ Голик Р. Війна і Русь... С. 219.

не Божим гнівом і не моровим вітром занесена [була], але з води, отруєної татарами, яким руси минулого року у спляндруванні Польських земель допомагали, до них приєдналися, зараженої [з'явилася], що є повелінням Божим, вищою справедливістю, яку руси собі за допомогу татарам в нищенні поляків очевидному отримали відплатою, за народу вбивство підготовлене, які проти католиків [допомагали ординцям], як і ті католики помирали, тепер [руси] страждали. Татари, після поділу награвованого й різноетнічного люду продажу з польських полонених обох статей, землі руські покидаючи, воліючи русів знищити підступно, не зважаючи на заборону своїх князів, [вирішили] їхні річки наступним чином заразити. Серця вийняті тих християн-поляків з полонених числа, яких для передбачення, пророцтва, чаклунства й ворожіння ритуалів, які тим народом шановані є, для того понад сто схоплених [поляків ординці] убили, трупним смертельним екстрактом, потужною отрутою насичують й інфікують, і у проточні чи стоячі води, змочивши слиною і обплювавши їх, надовго на дно занурюють: і та вода заражена [потрапляла] до русів, які щойно до води тої торкалися, отрутою та хворобами уражалися, враз слабшаючи, жодних [не маючи] ліків, що дарують полегшення, помирали. Тільки коли й багато [людей] від виснаження отруйного в тілі [загинули], таємне зло виявлене було, але й надалі води смертоносні та згубні русами з огидою [для пиття використовувалися]»²⁰⁰. Колоритна розповідь, однак, видається вигаданою. Першоджерел такого опису не встановлено²⁰¹, мотиви підступного вчинку монголів також дискусійні. Романовичі, як і інші тогочасні руські князі, перебували у безпосередньому монгольському підпорядкуванні²⁰². Тож складно уявити, щоб степовики дійсно мали на меті винищити усіх своїх ленників із використанням такого витонченого методу.

Монголи володіли секретами приготування смертельної отрути. Відомо, що вони використовували й певні аналоги «біологічної зброї», коли 1346 р. обстрілювали тілами загиблих від чуми кримську Кафу²⁰³. Так само з джерел знаємо про випадки канібалізму²⁰⁴. Отже, хоча рецепти приготування отрути із сердець християн-поляків є фантастичними, польський автор міг скомбінувати його на основі загального поголосу про звичаї ординців.

Водночас сили рослинної чи тваринної отрути було б замало, аби зробити воду небезпечною для використання. Очевидно, епідемія розпочалася через присутність чималої кількості іноземних вояків, які принесли відповідні хвороби до меж Русі. Проте хвороба, що вразила Галичо-Волинь, могла бути спричинена потраплянням до рік чи озер трупної отрути, що й справді здатна зробити водою

²⁰⁰ Паршин І. Голод та епідемії... С. 61—62.

²⁰¹ Semkowicz A. *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*. Kraków, 1887. S. 309.

²⁰² Галицько-Волинський літопис... С. 139.

²⁰³ Wheelis M. *Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa*. URL: http://wwwnc.cdc.gov/eid/article/8/9/01-0536_article

²⁰⁴ Див.: Козин С. *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.* Москва; Ленинград, 1941. Т. 1: Введение в изучение памятника. Перевод, тексты, глоссарий. С. 149.

осередком інфекційної небезпеки, а значні військові руйнування та втрати у людях лише посприяли цьому²⁰⁵. До того ж ординці перебували тут тривалий час, уміло використовуючи протиборство у таборі Романовичів.

Зокрема, упродовж 1286—1287 рр. йшлося не тільки про похід ординців на Польщу, а й про внутрішню імперську боротьбу: хан Телебуга намагався будь-що послабити впливи могутнього Ногая, тому повівся з володіннями Романовичів, його підданих, украй жорстоко. Руські князі стали заручниками цього протистояння. Прихильно верховний монгольський правитель поставився, схоже, лише до луцького володаря Мстислава Даниловича, який першим зустрів кочове військо «с питъемъ и з дары» й унаслідок вірної служби після походу став офіційним спадкоємцем свого двоюрідного брата, князя Володимира Васильковича, отримавши відповідну грамоту, як зауважено у літописі, «при царѣхъ и при его радцахъ» укладену²⁰⁶.

Перед виправою на Польщу хан Телебуга перебував біля Володимира — столичне волинське місто, якщо вірити словам руського книжника, було понижене степовиками, які били та грабували всіх містян, що виходили за міські мури²⁰⁷. Можливо, у такий спосіб верховний володар монголів покарав Володимира Васильковича за переговори з Ногаєм. Дещо пізніше так само було розтерзано Львів і Львівську землю — усіх упійманих за укріпленнями мешканців виганяли оголеними на лютий мороз, де нещасні помирали від переохолодження²⁰⁸. Лише від цієї облоги князь Лев Данилович, активний союзник Ногая, втратив 13 тис. осіб (за середньовічними правилами рахували, напевно, лише повнолітніх чоловіків²⁰⁹). Припускають, що вказівка на точну чисельність загиблих є свідченням про проведення перепису населення, здійсненого начебто за наказом монголів і для того, щоби руський володар не сплачував зайвої данини; на підставі цього зроблено висновок про різні ступені залежності Галицької землі і Волині від хана²¹⁰. Імовірність такого кроку не виключена, зважаючи на інші повідомлення про виплату данини монголам. Однак у той самий час ординці здійснили похід на польські терени, де забрали щонайменше 31 тис. осіб у полон²¹¹. Давніше, в описі поразки біля Калки, літописці вказували на 10 тис. загиблих лише киян (воїнів з Київської землі)²¹². Очевидно, такі цифри засвідчували лише реальні втрати, які вражали уяву сучасників.

Після 1292 р., коли Володимирський літопис урвався, окремі знання про соціальні кризи доступні лише з європейських джерел, створених зазвичай у сусідніх країнах. Наприклад, регулярними є повідомлення про голод і повені у сусідніх польських землях (1300, 1310, 1316, 1319, 1363 рр.), проте наскільки ці

²⁰⁵ Паршин І. Голод та епідемії... С. 64—65.

²⁰⁶ Там само. С. 63.

²⁰⁷ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 345—348.

²⁰⁸ *Галицько-Волинський літопис...* С. 139.

²⁰⁹ Войтович Л. *Галич у політичному житті Європи...* С. 349.

²¹⁰ *Галицько-Волинський літопис. Текстологія...* С. 621—622.

²¹¹ Паршин І. *Дипломатія Галицько-Волинської держави...* С. 240.

²¹² Головко О. *Князь Мстислав Мстиславович «Удатний» та його доба...* С. 154.

катаклізми вразили володіння Романовичів, невідомо²¹³. Так само проблемними є спроби пов'язати нашествя сарани у Польщі, Чехії, Австрії 1335 р. із Галичо-Волинню — подібні версії слід розглядати як припущення²¹⁴. З коротких нотаток європейських середньовічних авторів відомо про випадок голоду 1315 р., який охопив землі Лівонії, Литви та Русі. Ця згадка могла бути реальною для володінь Романовичів. Принаймні, як можна припустити, вона мала також певний вплив на політичну історію. Близько того часу до галицько-волинських володарів звернувся бунтівний угорський нобіль Петро Петуня, який закликав їх поновити боротьбу за спадщину Арпадів. Допомоги від Романовичів він тоді не отримав, що можна пояснити складним суспільним становищем. Однак подібні аспекти ніколи не зупиняли війну, до того ж нотатки хроністів територіально можуть бути прив'язані до Новгороду чи Пскова.

Важливо, що Галицьку землю та Волинь майже не зачепило головне лихо XIV ст. — пандемія бубонної чуми. «Чорна смерть» упродовж 1346—1353 рр. винищила десятки мільйонів мешканців середньовічної Європи: у середньому загинуло приблизно 55—60 % населення тогочасних країн, хоча такі підрахунки надто узагальнені і не відображують повністю масштабів катастрофи (для порівняння, наприклад, Скандинавія знелюдніла на 90—95 %) ²¹⁵. Відомості про поширення цієї смертельної і невиліковної тоді хвороби містяться у багатьох північних літописах: чума вразила Псков, Смоленськ, Київ, Чернігів, а в Глухові не залишилося жодної людини ²¹⁶. Коротким записом про певні прояви цього захворювання серед волинян є нотатка Івана, переписувача з церкви св. Катерини, який 4 серпня 1384 р. завершив у Луцьку роботу над «Псалтирем». Проте і його вказівка на «смерті напрасні» надто загальна, щоби визначити масштаби чи особливості пандемії. Про загальний господарський занепад Галицько-Волинської держави зазначав анонімний францисканець, автор опису походу угорського короля Людовика I Анжуйського на Белз 1352 р.: брак продовольства, напад ординців, загальна непевність становища стали звичними картинами цього барвистого, проте не завжди історичного наративу ²¹⁷. Абстрагуючись від полеміки довкола його автентичності, необхідно визнати господарський занепад Галицької землі в середині XIV ст. та можливу продовольчу кризу, спричинену активними воєнними діями за спадщину Романовичів.

До викликів війни і голоду варто додати також непрості природні умови, в яких доводилося жити тогочасному суспільству. Дослідження цієї проблеми дискусійне, адже у писемній традиції Галицько-Волинської держави зафіксовано на-

²¹³ Паршин І. Голод та епідемії... С. 64.

²¹⁴ Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI—XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3—4 (березень—квітень). С. 184.

²¹⁵ Benedictow O. *The Black Death*... P. 380—386.

²¹⁶ Паршин І. Голод та епідемії... С. 66.

²¹⁷ Войтович Л. Прикарпаття у середині XIV століття: яким шляхом везли у 1352 р. пораненого під Белзом угорського короля Людовика Анжуйського? «*Фортеця*»: *Збірник заповідника «Тустань»*. 2022. Кн. 5. С. 260—273.

самперед ті випадки, які здалися тогочасним книжникам аномальними. Ця теза актуальна також для хронікарства тогочасної Європи, де записи про природне середовище відображені стереотипно, без додаткових подробиць. На підставі цього реконструювати образ природи в уявленні тогочасних літописців складно. Вони кілька разів вказували на «снѣгъ», «ледъ» і «морозѣ велицѣ», а проте «знои великѣ» фігурує лише одного разу — в описі досить віддалених від Русі подій політичної історії. Так, на Пресбурзькому (Пресбург — сучасна Братислава) з'їзді 1248 чи 1249 р. під час обговорення питань успадкування австрійського престолу князь Данило Романович з'явився у розкішному вбранні зі східною зброєю. Вражений угорський король Бела IV особисто допоміг старшому Романовичу перевдягнутися у відповідніший до погоди одяг²¹⁸. Однак арифметичні переваги вказівок на холод, напевно, не відображують загального зниження температурних показників у Галицькій і Волинській землях. Навпаки, можна припустити, що згадки про сніг і холод також були винятками з правил у разі переважання помірного клімату з характерними для нього теплим літом і сніжними зимами.

Для періоду XII — другої половини XIII ст. була характерна висока вулканічна активність, через яку зимові температурні показники підвищилися у всій Європі²¹⁹. Прикметно, що літописці кілька разів повідомляють про неможливість у цей час перейти замерзлі річки через занадто тонку кригу. Вулканічна активність також спричинила зрушення у тектоніці: орієнтовно 1230 р. відомо про землетруси у Києві, Переяславі та інших містах, однак таких глобальних катаклізмів у Галичो-Волині не помічено. Загалом XIII ст. для розвитку господарства було досить сприятливим часом, що навіть відобразилося у деяких західних джерелах. Наприклад, анонімний укладач «Опису Східної Європи» зазначав, що Русь (у його розумінні — країна, в якій править князь Лев) мала такі самі природні умови, що й Болгарія. Болгарію ж він описав дуже прихильно: просторі і родючі ґрунти, що омиваються багатьма ріками, прекрасні ліси і поля із зерном, чимало худоби, риби, золота і срібла, воску та шовку²²⁰. Очевидно, що екстраполювання цього опису на володіння Романовичів виглядають занадто ідеалістичними. Однак на тлі повідомлень XIV ст. це породжує певний оптимізм.

Останні дослідження показали, що середня температура Центральноєвропейської рівнини почала знижуватися з другої половини XIII ст. і досягла свого мінімуму в період між 1330-ми та 1350-ми роками. Після цього почалася повільна стабілізація, і лише у 1400 р. температурні показники повернулися до значень минулих років. Цей процес мав деструктивні наслідки для господарства, оскільки навіть незначні зміни клімату можуть призвести до серйозних змін температур і кількості опадів. Європейські історики називають цей період початком

²¹⁸ Паршин І. Клімат і погода Галицько-Волинської держави у писемній традиції XIII—XV століть. *Княжа доба: історія і культура*. 2018. Вип. 12. С. 114—115.

²¹⁹ Bradley R., Hughes M., Diaz H. Climate in Medieval Time. *Science*. 2003. No. 302. P. 405.

²²⁰ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Анонимов Опис источне Европе*. Београд, 2013. P. 129.

Малого льодовикового періоду, який тривав понад п'ять століть. Основні його характеристики: зниження температури, уповільнення дозрівання злаків, збільшення льодового покриву, опускання на 200 м площ можливого вирощування сільськогосподарських культур і плодкових дерев у горах, що значно вплинуло на раціон місцевого населення²²¹. Моря, зокрема біля німецького узбережжя, також стали дуже небезпечними — кількість кораблетрощ у Балтійському значно зростає²²². Можливо, жертвами таких кліматичних трансформацій стали брати Бертрам і Микола Русини, володимирські купці, які близько 1324 р. втратили біля Штральзунда вантаж фландрських тканин, — радники та громада міста Володимира зверталася до своїх німецьких «колег» із проханням повернути цінний товар²²³.

Докладніше негативні зміни клімату можна підтвердити, звернувшись до нотаток сера Джона Мандевілья, літературного персонажа XIV ст. Описуючи свої мандри, він рекомендував прочанам безпечні шляхи для паломництва до Єрусалима. Говорячи про Русь, зауважував, що не рекомендує рухатися до Святої землі через ці краї, оскільки взимку Чорне море занадто небезпечне, а суходолом пройти неможливо через морози, сніги і кригу, яка вкриває землю²²⁴. Неприваблива картина вказує на суворість кліматичних умов, які стали додатковим викликом місцевим мешканцям.

Отже, війна, голод, епідемії неодноразово перетворювалися із «вершників Апокаліпсиса» на цілком реальні обставини життя суспільства Галицько-Волинської держави. Хоча літописці оповіли не так багато про шляхи подолання цих кризових явищ, все ж із ними впоралися.

Очевидно, життя людей у володіннях Романовичів мало чим відрізнялось від повсякдення в інших середньовічних країнах. Смерть, мор та хвороби були його звичними явищами, що долалися завзяттям, військовим умінням, вдачею, тяжкою працею і сподіванням на Божу волю.

²²¹ Aberth J. *An environmental History of the Middle Ages. The Crucible of Nature*. London; New York, 2013. P. 49—50.

²²² Паршин І. Клімат і погода... С. 117.

²²³ Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства...* С. 162—166.

²²⁴ *The Travels of Sir John Mandeville. The version of Cotton Manuscript in modern spelling*. London, 1900. P. 87—88.

**ЗУСТРІЧ
УКРАЇНИ
І ЛИТВИ**

РОЗДІЛ 23

Початки литовського
володарювання

•

РОЗДІЛ 24

Бурхливе XV століття

•

РОЗДІЛ 25

Українські землі
між Вільном і Москвою

•

РОЗДІЛ 26

Доба Сигізмунда-Августа

•

РОЗДІЛ 27

Економіка і суспільство

•

РОЗДІЛ 28

Культура:
тенденції і парадокси

ПОЧАТКИ
ЛИТОВСЬКОГО
ВОЛОДАРЮВАННЯ

Українські терени і процес формування Великого князівства Литовського. Початок добі литовської політичної зверхності над Південно-Західною Руссю було покладено 1340 р., коли після смерті Юрія-Болеслава син литовського князя Гедиміна Любарт завдяки своїм родинним зв'язкам із Романовичами закрнязував на Волині та Галичині¹. Остання після 40 років запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі, тож Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна, де князував Ольгерд Гедимінович (1345—1377), перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, що майже вдвічі збільшило державну територію Литовського князівства. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним — як, власне, і загальні темпи розвитку цієї молодого держави.

У часи розквіту Київської Русі тамтешні «племена» не мали будь-якої політичної організації. Разючі зміни відбулись у XIII ст., коли у Поніманні сформувалось нове державне утворення — Литовське князівство, першим правителем якого став Міндовг, названий у Галицько-Волинському літописі «самодержцем во всей земли Литовской»². Фактором, що прискорив консолідацію місцевих спільнот, був потужний тиск ззовні, з боку німецьких лицарів, які проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Водночас піднесення Литви було зумовлене занепадом давньоруських земель, що його спричинило монгольське нашествя.

¹ Ця історична колізія зафіксована унікальною пам'яткою — дзвоном львівського собору св. Юра, напис на якому сповіщає, що його було вилито 1341 р. ігуменом Єфимієм за правління «князя Дмитра» (тобто Любарта, названого при хрещенні Дмитром).

² *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М.Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 126.

Варто підкреслити, що від самого початку Литовська держава не була етнічно однорідною: вже за часів Міндовга до її складу входила так звана Чорна Русь, найзначніше місто якої, Новгород-Литовський (сучасний Новогрудок), певний час було навіть столицею Литовського князівства. У другій половині XIII — на початку XV ст. ця держава «приростала» східнослов'янськими землями, які істотно переважали власне Литву (разом із етнографічно відмінною від неї Жемайтією) як за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку, так і за своєю площею (за підрахунками науковців, 1341 р. це співвідношення становило 2,5 : 1, а століттям пізніше — 12 : 1). Наслідком цього стало обрусіння литовської панівної династії й усього устрою молодшої держави, яка ввійшла в історію як «Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське» або, у коротшому варіанті, «Велике князівство Литовське» (далі — ВКЛ) чи «Литовсько-Руська держава».

Перехід основного масиву українських земель до складу ВКЛ практично не відбився у джерелах. На жаль, ми не маємо вітчизняних літописів XIV ст., і сама їх відсутність є красномовним показником дезорганізації тодішнього суспільного життя. Відповідно, історикам доводиться докладати чималих зусиль, аби з'ясувати, як саме відбувалося приєднання до Литви земель Південно-Західної Русі; проте й досі наукові реконструкції цього процесу залишаються значною мірою гіпотетичними.

Дані про цю добу намагаються відшукати навіть у фольклорі. Так, доволі симптоматично, що у рядках весільної пісні «Не наступай, Литва, / Буде між нами битва» одні автори вбачають «історичну пам'ять про входження українських земель до Великого князівства Литовського», інші — «протест проти захоплення частини українських земель Великим князівством Литовським», а ще комусь у них увижаються «настороженість» і «погроза», що їх заступає щасливий союз; тож маємо алегорію, або, точніше, «перенесення українсько-литовських взаємин на родинно-побутовий ґрунт»³.

У XV ст. літописці з північного сходу Русі (де традиція занотовування важливих подій практично не переривалась), розмірковуючи над успіхами Ольгерда, який «много земли и страны повоева, и грады, и княжения поимал за себя, и удержа власть велию, и умножись княжение его паче всех», покликались на його тверезість і на те, що володар Литви «не столько силою, елико мудростью воеваше»⁴ (тобто сповідував відомий принцип «не числом, а умінням»). Їхній сучасник, польський історіограф Ян Длугош (який, між іншим, фігурує в одному з українських літописів XVII ст. — так званому «Збірнику Іллі Кошаківського» — як «кройникар наш (!) старый») називав зовнішньополітичні досягнен-

³ *История Украинской ССР*. Т. 2. Киев, 1982. С. 197; *История української культури: У 5 т.* Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. Київ, 2001. С. 324; *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ, 2005. С. 31.

⁴ Рогожский летописец, *Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРЛ). Т. 15. Вып. I. Петроград, 1922. Ст. 88.

ня литовців «насправді гідними подиву» і не знав, чому їх приписати: звитязі литовських князів чи «легкодухості й бездіяльності сусідів»⁵.

Століттям пізніше талановитий публіцист, який приховав своє ім'я під псевдонімом Михалон Литвин, вважав фундаторів Литовської держави не схильними до розкошів, тверезими й повністю відданими Марсу; саме тому вони «розширили свої кордони від одного моря до другого і називали їх вороги “хоробра Литва”»⁶. Це й справді стало словосполучення, яке донесли до нас биліни і літописи⁷; та й самі давні литовці подеколи можуть видатися билінними багатирями — чи, як удались до наукоподібної лексики, таємничими пасіонаріями, здатними на надлюдські вчинки (недарма ж для них знайшлося місце на мапі пасіонарних імпульсів Льва Гумільова, де їх об'єднано з великоросами, турками й ефіопами⁸). Характерною в цьому сенсі є «Повість про Поділля» білорусько-литовських літописів першої редакції, герої якої, три брати Коріатовичі, онуки Гедиміна, заступивши трьох татарських князів, загосподарюють край (мовляв, вони «все города подольские умуровали и всю землю Подольскую осели»).

Однак науковці не схильні пояснювати успіхи литовців їхніми надлюдськими якостями; вони акцентують інший момент — їх налаштованість на боротьбу з Ордою. Він присутній і в згаданій «Повісті», де поруч із фольклорними мотивами (передусім тернарністю) маємо достовірні відомості: згадку про те, що князь Ольгерд з литовським військом «побил татаров на Синей Воде». Ця звістка підтверджується авторитетним Рогозьким літописцем, де під 1362 р. ідеться про те, що Ольгерд «повоював» Синю Воду (що її ототожнюють із Синюхою на Кіровоградщині або Сниводою на Вінниччині). Отже, попри лапідарність цієї інформації, можна припустити, що саме згадана подія поклала початок порядкуванню Коріатовичів на Поділлі.

Утім, існує думка, що сини Коріата з'явилися тут за десятиліття до Синьоводської битви, та й сама ця битва суттєво не вплинула на долю регіону. Принаймні, за твердженням Яна Длугоша, очищення Поділля від татар розпочав ще у 1350-х роках польський король Казимир III (якому, зокрема, приписують будівництво замку в Теребовлі). Не можна також не помітити того, що у польсько-литовському протистоянні 1360-х років Юрій і Олександр Коріатовичі виступають на боці польського короля проти Ольгерда, Любарта і Кейстута і отримують за це від Казимира Володимир-Волинський і Холм. Існує й літописна традиція, згідно з якою Казимир хотів видати свою дочку за Костянтина Коріатовича й передати йому своє королівство.

⁵ *Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. Т. 3. Kraków, 1868. S. 446—447.

⁶ Михалон Литвин. *О нравах татар, литовцев и москвитян*. Москва, 1994. С. 76.

⁷ У творах красного письменства можна знайти ще один, значно виразніший термін — «гордонапорная Литва» (*Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века*. Москва, 1986. С. 457).

⁸ Гумилев Л. *Этногенез и биосфера Земли*. Москва, 2001. С. 352, 355.

Так само проблематичним є зв'язок Синьоводської битви з опануванням литовцями Києва. На цьому наголошує пізній, XVII ст., Густинський літопис, але його дані є надто вразливими для історичної критики. Більш певні відомості про початки литовського панування на Київщині містять документи церковного походження. За актами Константинопольської патріархії, креатура Ольгерда митрополит Роман між 1356 і 1361 рр. ствердився у Києві як «справжній архієрей», чому передувало його вигнання з міста і спровокований цим конфлікт між киянами й «володарем Литви». Цілком природно синхронізувати ці події (про які ще йтиметься далі) з приєднанням Київщини до складу Литовської держави.

Приблизно тоді ж почалося просування литовців на сіверські землі. Невдовзі після опанування Брянська (близько 1357—1358 рр.) вони встановили контроль і над рештою Сіверщини — це випливає з літописних відомостей і актів 70—80-х років XIV ст., за якими тоді у сіверських містах резидували князі Гедимінової династії.

Однак чи варто пов'язувати цю експансію Литви з її здобутками в антиординській боротьбі? Звісно, Орду послабили усобиці, які розпочались після загибелі хана Бердібека (1359)⁹. Відомо, що впродовж 1359—1361 рр. у Сараї, столиці Орди, змінилося сім ханів, а 1362 р. внаслідок дій беклярібека Мамаю Орда розкололася на дві частини, які ворогували і кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиліття, аж до приходу до влади Тохтамиша (1380), були заповнені напруженою боротьбою між сарайськими правителями і маріонетковими ханами Волзького Правобережжя. Однак не слід перебільшувати масштаби ослаблення Орди: Мамай, фактичний правитель її правобережної частини, упродовж 1360—1370-х років утримав під своєю зверхністю землі на захід від Волги, придушивши виступи знаті свого улусу. Тож, напевно, й взаємини між правобережною Ордою і Литвою будувались у цей період не на засадах воєнного протистояння, а на принципово іншій основі — договірній.

Йшлося про невідомий нам у деталях політичний компроміс, що про його існування свідчать, зокрема, заяви великих литовських князів Олександра та Сигізмунда I Старого, які, нагадуючи кримському хану Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську «приятельство», покликалися на історичну традицію Ольгердових часів¹⁰. Тож є підстави гадати, що інкорпорацію українських земель було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, який передбачав збереження данницької залежності зайнятих Литвою територій від Орди¹¹. Наявність

⁹ М. Маловіст пов'язував загострення внутрішньополітичної ситуації в Орді з епідемією чуми середини XIV ст. (див.: Małowist M. Z zagadnień wzrostu i upadku miast Imperium Mongolskiego od XIII do XV wieku. *Przegląd Historyczny*. 1976. Zesz. 4. S. 560—562). Докладніше щодо неї див.: Бужилова А. «Бысть мор велик». *Родина*. 2003. № 11. С. 113—114.

¹⁰ Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469—1515): Akta i listy. *Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku*. Т. 1. Kraków; Warszawa, 1881. S. 408; *Lietuvos Metrika*. Кнуга № 5. Vilnius, 1993. P. 154, 161.

¹¹ Подібний режим діяв і на галицьких землях, захоплених Польщею, про що свідчить лист Папи Інокентія VI до короля Казимира III від 1357 р., де він закидає останньому, що той продовжує сплачувати татарам щорічну данину з підвладних йому руських земель.

такої залежності унаочнюють ярлики Тохтамиша сину Ольгерда Ягайлу (1393), де він вимагає: «...з підвладних нам волостей зібравши виходи, віддай послам, що їдуть, для передачі до скарбу» (уйгурська редакція); «што межі твоее земле суть княжнія волости давали виход Белой Орде, то нам наше дайте»¹². Лише визнання монгольської зверхності дало можливість Ольгерду, попри значний зовнішній тиск, поширити свій політичний контроль на Південно-Західну Русь — до того ж, за спостереженнями науковців, одразу, а не поетапно, як в інших регіонах. Це цілком задовільно пояснює відсутність синхронних відомостей про приєднання українських земель до ВКЛ — його «непомітність» для тогочасних хроністів.

Литовці мали зважати на зверхність Орди аж до кінця XIV ст., коли ярликом Тохтамиша землі Південно-Західної Русі було «відступлено» великим литовським князям. Відомо, що це не позбавило правлячі кола Литви від необхідності відкупатися від татар регулярними «упоминками»; а на межі XV—XVI ст. Олександр Ягеллончик, намагаючись відродити союз із Кримським ханатом, навіть погоджувався на фактичне відновлення татарського «виходу», обіцяючи Менглі-Гірею «с своих людей и с князьских, и с паньских, и с боярских в земли Киевской и в Волынской, и в Подольской с каждого человека головы ... по три деньги дати в каждый год»¹³. Це зайвий раз свідчить про те, якою живою була в тогочасній свідомості пам'ять про залежність згаданих теренів від татарських ханів.

Саме визнання цієї залежності дало змогу Ольгерду в найкоротші строки досягти вражаючого успіху — опанувати Київщину, Сіверщину та Поділля; успіх цей є тим більш показовим, що на інших напрямках його зовнішньополітичної активності реальні здобутки були менш ніж скромними: тільки смоленські князі знову визнали зверхність Литви; боротьба ж за політичні впливи у Новгороді, Пскові і Твері була, в кінцевому підсумку, програна Москві.

Брак джерельної інформації щодо ставлення мешканців українських земель до утвердження у регіоні литовців став підґрунтям для тверджень, що ці терени «переходили під литовську зверхність або добровільно, або, щонайменше, — при пасивності людності»¹⁴. Подеколи йдеться ледь не про «призвання» литовців та їхню «співпрацю» з місцевим боярством, яке, мовляв, обстоювало певні «національні інтереси», вочевидь, так само примарні, як і гадані «політичні програми» литовських володарів. Наголошується на умілому використанні правителями ВКЛ у своїх інтересах «тенденцій до подолання феодалної роздробленості і політичного об'єднання, які дедалі більше визначали наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. розвиток східнослов'янського суспільства»¹⁵.

¹² Gołębiowski S. Jarłyk chana Złotej Ordy Tochtamysza do polskiego króla Jagielly. *Biblioteka Warszawska*. 1853. Т. 3. S. 573; Розов В. *Українські грамоти*. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. № 26. С. 49.

¹³ *Акты, относящиеся к истории Западной России* (далі — *Акты ЗР*). Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. № 183. С. 211.

¹⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 4. Київ, 1993. С. 94.

¹⁵ Шабульдо Ф.М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев, 1987. С. 8, 151.

Водночас цілком голосливими залишаються твердження про наявне у XIV ст. у Південно-Західній Русі прагнення до «об'єднання земель на основі загально-руської політичної програми» чи то «ідеї загально-руської єдності», реалізація якого була ускладнена утвердженням влади Литви, — хоча самі литовські князі нібито керувалися «запозиченою у феодальних кіл давньоруських земель політичною програмою відновлення колишньої єдності Русі»¹⁶.

Прихильники таких поглядів, як правило, спираються на авторитет польського дослідника Г. Ловмянського, який вважав за можливе «привласнення» Ольгердом московської програми державного об'єднання всіх руських земель, покликаючись тільки на відому вимогу, висунуту Ольгердовими представниками під час переговорів з Орденом, — аби «вся Русь прямо належала Литві» (1358). Однак сам Г. Ловмянський наполягав на тому, що «ці слова слід розглядати в їх загальному контексті... Слова “вся Русь” тут можна розуміти не в загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом»¹⁷.

Крім того, у процесі аналізування гаданої програми «відновлення колишньої єдності Русі» залишається зовсім незрозумілим те, до яких саме часів апелювали у своєму прагненні до єдності згадані «феодальні кола», якщо вже у XII—XIII ст. зверхність київського князя над руськими землями була досить формальною, — що, до речі, й пояснює ту легкість, з якою розсипалась Давньоруська держава після монгольського нашествия; подальші ж часи характеризувались поглибленням регіонального партикуляризму, адміністративно-правовим відчуженням поодиноких земель. Подолання цієї окремішності було справою набагато пізніших часів, і годі навіть сподіватись на «прагнення широких верств населення цих земель» у XIV ст. «об'єднатися навколо єдиного загально-руського центру».

Варто також зауважити, що багатьма науковцями абсолютизується хрестоматійний принцип «ми старовини не рушимо, а новин не вводимо», який нерідко подається як формула взаємин між центральною владою та спільнотами українських земель на початковій стадії литовського володарювання. Утім, у фаховій літературі слушно зазначалося, що згадана формула постала пізніше і якнайширше застосовувалась у документах литовської великокняжої канцелярії зламу XV—XVI ст., коли на східнослов'янських теренах ВКЛ відбувались динамічні зрушення¹⁸.

Це, звісно, не означає, що литовці були налаштовані на руйнацію традиційних засад давньоруського суспільства. Перебуваючи на нижчому рівні соціополітичного розвитку, вони активно акцептували сформовані упродовж кількох

¹⁶ Там само. С. 8—9, 73, 101, 135.

¹⁷ Ловмянский Х. Русско-литовские отношения в XIV—XV вв. *Из истории русской культуры*. Т. 2. Кн. 1: *Киевская и Московская Русь*. Москва, 2002. С. 393—394.

¹⁸ Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — начала XVII вв.). *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. 3. Київ, 1994. С. 71—72.

століть норми суспільного життя (і, oprіч іншого, переходили з язичництва у православ'я), одначе не декларували це в експліцитній формі.

Що ж до уявлень про те, що литовці вибороли українські землі в Орди, то вони були сформовані книжниками середини XV — XVI ст., котрі обстоювали пріоритетність прав Вільна на ці терени, на які висували претензії як Польська, так і Московська держави. Аргументам останніх протиставлялися легендарні перекази (на кшталт сюжету про походи Гедиміна), що ґрунтувались на «праві завоювання» (*jus occupationis*) як прийнятній у ті часи формі легітимації політико-територіальної експансії¹⁹.

Ми ж хочемо ще раз підкреслити, що як у XIV ст., так і пізніше литовсько-татарські взаємини не мали суто конфронтаційного характеру; спрощеним є й уявлення про наміри та діяльність литовських князів і передусім Ольгерда як про винятково антиординські, без урахування тих протиріч, що існували в Орді (хтозна, якими були відносини між Мамаєм і татарськими «цариками», розбитими володарем Литви у Синьоводській битві).

Попри збереження ординської зверхності над південноруськими землями, їх приєднання до ВКЛ було важливим успіхом Ольгерда у боротьбі за загально-руський політичний пріоритет, на який претендувало й Московське князівство. Послабити позиції Москви мала й Ольгердова ініціатива щодо висвячення окремого митрополита для підвладних йому земель²⁰. Його ставленик Роман з'явився у Царгороді після смерті митрополита Феогноста разом із московським претендентом на митрополію — новопоставленим володимирським єпископом Олексієм, якого вважають нащадком чернігівського боярина Федора Бяконта. У 1354 р. Олексія було висвячено «на Рускую землю, а Романа — на Литовскую и на Вольнскую».

Поділ митрополії був розцінений сучасниками як безпрецедентний «мятеж во святительство, его же не бысть прежде сего в Руси». Укладач Життя Олексія, канонізованого 1448 р., бачив першопричину того, що сталося, у хабарництві, яке панувало в Царгороді: «ради сребролюбия... поставлен бысть тогда другой митрополит на Русь, именем Роман». Те саме твердив і сучасник згаданих подій, візантійський історик Никифор Григора, щоправда, звинувачуючи у підкупі патріарха та імператора Олексія, а не Романа, який нібито відзначався глибокою по-

¹⁹ На його декларацію натрапляємо вже у Галицько-Волинському літописі: Данило Романович обстоював свої права на Дорогичин, покликаючись як на «отчинне право» («Сый был град наш и отец наших»), так і на «право завоювання» («Се град мой, преже бо приях его копием»): *Галицько-Волинський літопис...* С. 102.

²⁰ Як відомо, митрополити переселилися з Києва спочатку до Володимира (1299—1300), а згодом — до Москви (1325). Це помітно сприяло піднесенню міста й підвищувало шанси місцевих князів у змаганнях за гегемонію в Північно-Східній Русі. Не дивно, що вони всіляко протидіяли появі нових митрополітичних кафедр, обстоюючи ідею унітарності руської митрополії. Перетворення Володимирської єпархії на місце «постійного перебування й вічного спочинку» митрополитів було санкціоновано постановою патріаршого собору 1354 р.

божністю й порядністю. За його словами, Ольгерд погоджувався навіть охреститися задля того, щоб патріарх висвятив Романа й знову зробив Київ митрополичою резиденцією. Коли ж у справу втрутився Олексій — людина підступна й порочна, що хабарями вторувала собі шлях до єпископського й митрополичого сану, — все пішло шкереберть: митрополія розкололася навпіл, а Ольгерд повністю зневірився у християнстві, заявивши, що краще шанувати вогонь, ніж поклонятися демону користолюбства. Що ж до самої патріархії, то в Царгороді висвячення Романа по-янювали потребами литовсько-руської пастви та клопотанням Ольгерда.

Хоч би як там було, фактом є те, що після посвячення Роман спробував утвердитись у Києві (як занотували літописці, «приде из Литвы Роман-чернец на митрополию и выиде — не приняша его кияне»). Це вдалося йому з другої спроби, між 1356—1361 рр., після втручання Ольгерда, який завдав киянам «чимало лиха та кровопролиття». Однак цей триумф був швидкоплинним: уже 1362 р. Роман пішов з життя. Після його смерті литовські єпархії перейшли під контроль московського митрополита Олексія, якого Ольгерд марно схиляв до переселення в Київ. «Ми кличемо митрополита до себе, і він не йде до нас», — писав Ольгерд патріарху 1371 р., наполягаючи, аби той висвятив нового митрополита «на Київ, на Смоленськ, на Твер, на Малу Русь, на Новосиль, на Нижній Новгород», тобто на власне Литовську державу та її сателітів²¹.

Патріарх, зібравши необхідну інформацію, обрав компромісне рішення: висвятив 1375 р. на литовського митрополита болгарина Кипріяна, з тим, щоб після смерті Олексія він успадкував його місце, і в такий спосіб єдність митрополії відновилася. Однак Кипріян, сподіваючись, очевидно, на скинення Олексія, над яким тяжіли звинувачення у різних злочинах, відразу ж вирушив до Москви. Там великий князь московський Дмитро Іванович «не прия его... Он же поиде с Москвы в Киев и тамо живяше». Це було тільки початком цілої низки колізій довкола заміщення митрополичої кафедри. Лише 1390 р. «престал мятеж в митрополии»: Кипріян переселився до Москви, де незадовго до того закнязював син Дмитра Донського, Василь I, — і «бысть едина митрополья Киев, и Галич, и всея Руси».

Однак Ольгерд цього вже не побачив — він помер 1377 р. Після нього великокняжий віленський стіл успадкував, у супереччя принципам родового старшинства, Ягайло — його молодший син від другого шлюбу. Це обурило старших Ольгердовичів; деякі з них навіть відмовилися визнавати Ягайла своїм сюзереном. Виступив проти нього і його дядько Кейстут, узурпувавши владу у ВКЛ. Однак йому відмовив у «послушенстве» новгород-сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, і Кейстут вирушив з військом на Сіверщину (1382). Цей похід безпосередньо позначився на долі Ягайла: скориставшись моментом, він зумів повернути собі трон. Кейстут зазнав поразки і був таємно задушений за наказом

²¹ *Русская историческая библиотека*. Т. 6: *Памятники древнерусского канонического права*. Санкт-Петербург, 1880. Приложение. № 24.

небожа. Месником за батька виступив князь Вітовт Кейстутович, який вдався до допомоги Ордену.

Кревська унія та її наслідки. У цій ситуації Ягайло мусив шукати союзників, тож своєчасною стала ідея його одруження з юною королевою Польщі Ядвігою. Цей союз мав посилити позиції Польщі й Литви у боротьбі з тевтонцями. У 1385 р. у Крево було укладено унію, якою передбачались інкорпорація ВКЛ до складу Польської держави й перехід у католицтво володаря Литви та її мешканців. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем. Слідом за тим було охрещено Литву — хоча навіть не всі Ягайлові брати перейшли у католицтво. Задля «зміцнення католицької віри» Ягайло 1387 і 1413 рр. видав два спеціальні привілеї. Першим литовських бояр-католиків зрівняли у правах із польською шляхтою; за другим, Городельським, привілеєм вони отримали виняткове право обіймати посади каштелянів і воевод, а також брати участь у роботі державної ради (згодом у 30-х роках XV ст. ці права було поширено й на руських князів та бояр).

Литовські князі присягнули на вірність Владиславу-Ягайлу та Ядвізі. Ця васальна залежність передбачала «послушество», сплату щорічної данини та, за потреби, військову допомогу; в усьому іншому їхні володіння були практично незалежними частинами Литовської держави. Наявність такої автономії унаочнює карбування власних монет на Поділлі, Волині, Київщині й Сіверщині²².

У тогочасному устрої українських земель виразно простежуються елементи континуїтету: якщо Київська земля, де порядкував Володимир Ольгердович, і надалі зберігала свою адміністративно-територіальну цілісність, то Сіверщина, де ще у XIII ст. узяли гору відцентрові тенденції, за литовських часів перетворилася на конгломерат удільних князівств на чолі з Гедиміновичами. Володіючи своїми уділами «з руки» Ольгерда, а згодом — Ягайла, ці князі залишались у сфері верховного права «господаря». Відповідно, будь-яке великокняже пожалування на Сіверщині фактично було наданням «до воли господарской» (хоча формально, у документальному матеріалі, цей статус зафіксовано лише за сіверськими володіннями Федора Любартовича); переміщення князів з уділу на уділ були типовим явищем того часу і залежали від змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон'юнктури.

Федір Любартович отримав землі на Сіверщині після втрати батьківської Волині. По смерті Любарта (бл. 1383 р.) Ягайло повів наступ на владні прерогативи його сина. Сама ця смерть залишилась непоміченою тогочасними хроністами (хоча, потрапивши до Луцька невдовзі по тому, митрополит Кипріян склав молитву «над гробом княжим Димитриевым» у церкві Іоанна Богослова). На щастя істориків, порівняно недавно, у середині минулого століття, у Флоренції у складі колекції Лоренцо Медічі віднайшовся написаний у Луцьку Псалтир, який

²² Попель Р.І. Рэгіянальная манетная чаканка Вялікага Княства Літоўскага ў сувязі з пытаннем палітычнай аўтаноміі яго земляў у XIV—XV стст. *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы* (далі — *SHEO*). Минск, 2016. Вып. 9. С. 127—155.

доніс до нас фрагментарні відомості про цю подію. Переписувач книги, піп церкви св. Катерини Іван, завершуючи свій труд 4 серпня 1384 р., занотував, що зробив це «первого лета» (у перший рік) після смерті Любарта Гедиміновича, якого він згадує під його хресним іменем — Дмитро. Із запису також випливає, що у той час на Волині князювали сини Любарта: Федот (тобто Федір), Лазар і Семен. Йдеться у ньому і про якісь негаразди (біди й «напрасные смерти»), свідком яких став піп Іван, — можливо, про епідемію, що спричинила масову загибель волинян²³. У зв'язку з цим варте уваги те, як за декілька років без сліду зникають з джерел брата Федора Любартовича, а сам він стає маріонеткою в руках Ягайла. Спочатку з-під юрисдикції Федора було вилучено найвизначнішого з-поміж його васалів — князя Острозького, а потім у нього відібрали Луцьк. Згодом Федір Любартович втратив і решту волинських земель, однак це сталося за нової доби, пов'язаної з іменем Вітовта Кейстутовича.

Початки Вітовтового правління. Ягайло докладав чимало зусиль, щоб реалізувати укладену в Крево угоду і згідно з нею «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської». Однак на протигагу цьому в особі Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної окремішності ВКЛ. Початок державному відродженню Литви було покладено Острівською угодою, за якою Ягайло мав повернути Вітовту всі батьківські землі (передусім Троцьке князівство) і зробити його своїм намісником у ВКЛ (1392).

По тому найвизначніші з-поміж литовських князів, що мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони доти почувалися як самостійні правителі. На жаль, тогочасні джерела не вказують причин, які спонукали його до цих кроків. У найдавніших білорусько-литовських літописах їх витлумачено як покарання за небажання удільних князів «чинити покору» своєму новому володарю.

Першим 1393 р. відмовив у «послушстві» Вітовту (як раніше його батькові Кейстуту) новгород-сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, що й призвело до воєнної конфронтації. Зазнавши поразки від Вітовтових військ під Докудовом, він марно шукав порятунку на Сіверщині й зрештою був змушений капітулювати. Його землі було конфісковано й передано князю Федору Любартовичу як компенсацію за втрачену волинську «отчину». Схоже, однак, що Федір Любартович так і не скористався з цього надання, невдовзі вирушивши разом із Ягайловим братом Свидригайлом до Угорщини.

Того-таки 1393 р. втратив Поділля Федір Коріатович, який, за літописним переказом, «засел Подольскую землю» після смерті своїх трьох братів. Згідно з тим самим переказом за його князювання «Подольская земля не хотела послушна быти [владі] князя великаго Витовта и Литовской земли, как же и перед тым послушна не была. И князь великий пошел со всеми силами литовскими к По-

²³ Столярова Л.В. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков*. Москва, 2000. № 347. С. 349.

долью... и все города позаседал»²⁴. Федір Коріатович знайшов притулок в Угорщині; Поділля ж опинилося під контролем Ягайла, який 1395 р. передав його західну частину в держання «на повному княжому праві» краківському воєводі Спиткові з Мельштина. Однак його володарювання виявилось недовгим: 1399 р. «князь Спитко Краківський» безвісно пропав у битві на Ворсклі, і Ягайло дав його подільські землі в держання Свидригайлові, який володів ними до 1402 р., коли вкотре повстав проти свого вінценосного брата. Останній 1403 р. викупив Західне Поділля у Спиткової вдови, осадивши тут своїх старост.

Як уже зазначалося, за Острівською угодою до Вітовта переходили усі батьківські землі — передовсім Троцький уділ, де порядкував Скиргайло. Компенсацією за втрату Трок стали для нього Кременецька волость на Волині й Київська земля, яку новий «господар» запрягся відібрати у Володимира Ольгердовича. Однак у літописній оповіді винуватцем конфлікту зображено Володимира Ольгердовича, який нібито «не хотел покоритися князю Витовту»; тож останній покарав його, відібравши спочатку Житомир і Овруч, а потім і решту Київської землі (1394). Князь Володимир марно сподівався на допомогу великого князя московського (за словами літописця, «бегал на Москву и тым пробегал отчизну свою Киев»²⁵) і був змушений скінчити життя у невеликому Копильському уділі. Лише 1440 р. до Києва повернувся його син Олександр (Олелько); 1455 р. Київське князівство успадкував по батькові Семен Олелькович; спроба ж другого сина Олелька, Михайла, продовжити цю сімейну традицію («змова князів») коштувала йому життя у 1481 р.

Київський стіл не зміг утримати й Скиргайло: його володарюванню поклала край раптова смерть 1394 р.²⁶ Літописець, покликаючись на чутки, пов'язує її з іменем митрополичого намісника, ченця Фоми Ізуфова, який дав йому «зеле отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання. «И с того пиру князь Скиргайло так поехал за Днепр к Милославичом и тамо разболелся... болев 7 дней и преставися у среду. И понесоша его на главах священницы, поюще песни отходныя, со свещами, из града Киева до святое Богородицы Печерское; и положен бысть чюдный князь Скиргайло добрый подле гроба святого Феодосия Печерского», одного з засновників славетного монастиря²⁷.

Усунення суперника, здавалося, відкривало для Володимира Ольгердовича зворотню дорогу на Київ. Однак події склалися інакше. Після смерті Скиргайла Вітовт відрядив до Києва свого вірного соратника — князя Івана Гольшанського («послал князя Иоанна Ольгимонтовича на Киев»). У фаховій літературі він однозначно трактується як великокняжий намісник, хоча це не унаочнює жодне

²⁴ Летописи белорусско-литовские. *ПСРА*. Т. 35. Москва, 1980. С. 66, 74, 139 та ін.

²⁵ Хроника Быховца. *ПСРА*. Т. 32. Москва, 1975. С. 162.

²⁶ Ця дата тривалий час залишалася дискусійною — аж доки у рахунках королівського двору не віднайшовся датований січнем 1395 р. запис про витрати, пов'язані з жалобою за князем Скиргайлом (див.: *Studia Źródłoznawcze*. Warszawa; Poznań, 1971. Т. 15. S. 240).

²⁷ Летописи белорусско-литовские... С. 65, 72, 101—102, 138.

з відомих нам джерел. Паралельно звертає на себе увагу спадковість князівської влади у Києві впродовж першої третини XV ст. Наступниками Івана Гольшанського стали його сини Андрій («київський князь») та Михайло (київський «князь» і «воевода»); високий суспільний статус першого з них унаочнює те, що одна з його дочок стала дружиною короля Владислава-Ягайла, друга — молдавського господаря Іллі.

Після цього Гольшанські зійшли з політичної сцени Київської землі, де їх заступили нащадки Володимира Ольгердовича, які всіляко наголошували на «отчинності» власного статусу, плекаючи уявлення про свою династичність. Ці пропаговані ними уявлення нині становлять одну з аксіом вітчизняної історіографії; натомість випускається з уваги факт безперервного князювання у Києві в першій третині XV ст. Гольшанських, які по суті й становили першу київську династію литовського походження. Утім, цей момент, виразно не задекларований самими Гольшанськими, вповні усвідомлювався їхніми сучасниками: не випадково Гольшанських разом із нащадками Володимира Ольгердовича записано до Печерського пом'яника під рубрикою «Помяни, Господи, князей наших великих»; представників обох родин названо київськими «отчичами» у літописній звістці про «змову князів» 1481 р.²⁸

Гадаємо, що брак наукового інтересу до князювання Гольшанських у Києві не є випадковим: адже воно погано узгоджується з канонічною історіографічною схемою, за якою Вітовт прагнув скасувати удільний устрій у Південно-Західній Русі, передавши її в управління своїм намісникам (у літературі називають навіть конкретні дати «розробки та затвердження» цього «рішучого наступу на удільну систему»). Водночас ігноруються «сімейний» характер тогочасних міжкнязівських взаємин, гострота родинних суперечностей між нащадками Ольгерда й Кейстута (щоправда, вони ніколи не були непереборними)²⁹, а також роль Ягайла в усіх цих подіях³⁰.

До того ж, як ще в позаминулому столітті зазначив Ф. Леонтович, у джерелах Вітовтових часів немає й натяку на систематичне обмеження прав удільних князів в ім'я чітко усвідомленого принципу єдинодержавства: вони у своїй переважній більшості не втратили володіння, як і не були зведені до рангу «службових» князів. Удільна система існувала у ВКЛ і надалі; не випадково наприкінці XV ст. великий князь московський Іван III, з огляду на ситуацію в Литві, лякав її володаря (і водночас свого зятя) Олександра Ягеллончика тими державними «нестроєннями», які бувають, коли в країні «много государей». Більше того, і в XVI ст. провідним принципом державного устрою ВКЛ зали-

²⁸ Русина О. *Студії з історії Києва та Київської землі*. Київ, 2005. С. 85—88.

²⁹ Наприклад, позбавивши Володимира Ольгердовича Київського князівства, Вітовт згодом видав за його сина Олелька свою онуку Анастасію (дочку Василя I і Софії Вітовтівни). Звідси — візити Семена Олельковича до своєї бабці у Москву, які, можливо, не варто тлумачити в суто політичному дусі.

³⁰ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku. *Teki Krakowskie*. Kraków, 1997. No 5. S. 155—176.

шався територіально-федеративний; М. Максимейко навіть вважав, що в такій тенденції до місцевого партикуляризму виявилася логіка історичного розвитку цієї держави, що її «землі» в XVI ст. за своїм статусом наближались до удільних князівств XIV—XV ст.³¹

Безумовно, це питання є надто складним, щоб розв'язати його на кількох сторінках. Однак у будь-якому разі традиційні уявлення про «централізаторський курс» Вітовта є надто спрощеними та вразливими в багатьох аспектах. Генеровані з підсвідомою орієнтацією на гаданий литовсько-руський антагонізм (у формі боротьби між литовським «господарем» і князями — речниками інтересів окремих українських земель), нині вони мають бути відкориговані.

Фактом є те, що наприкінці XIV ст. позиції Вітовта помітно зміцнилися. Не дивно, що в жовтні 1398 р. литовсько-руські князі та бояри, зібравшись на острові Салин (на р. Мемель) задля підтвердження угоди з Тевтонським орденом, проголосили Вітовта своїм королем. У звістці про цю подію, переданій пруським хроністом Й. фон Посільге, одні історики вбачають банальний «застольний епізод», інші — формальне «посадження» на королівський стіл. Попри таку різницю в поглядах, цілком очевидно, що то був час Вітовтового тріумфу. Однак кульмінація потягла за собою драматичну розв'язку, що стала для Вітовта тяжким випробуванням.

Битва на Ворсклі. Катастрофа спіткала Вітовта у серпні 1399 р., коли на Ворсклі полягли кращі сили Литви та Русі. Ця трагедія за своїми масштабами нагадує битву на Калці 1223 р., у якій загинули тисячі руських воїнів. Характерно, що в обох випадках Південна Русь безпосередньо не загрожувалась. На Калці руські князі обстоювали інтереси половецького хана Котяна, на Ворсклі ж війська під проводом Вітовта стали на захист хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту із середньоазійським володарем Тимуром, знаним ще й як Тимур-Ленк («кульгавий Тимур») чи Тамерлан.

Світ здригався від його важкої ходи. Тимур закарбувався в анналах історії як один із найкривавіших завойовників. Так, жорстоко придушивши повстання в Ісфахані, він звелів скласти вежі з 70 тис. голів його мешканців; він же наказав стратити близько 100 тис. полонених індійців, аби забезпечити власні тили перед зіткненням із делійським султаном. У 70-х роках XIV ст. Тимур підтримав Тохтамиша в боротьбі з його суперником Урус-ханом. З його допомогою Тохтамиш опанував Синю Орду і паралельно захопив Сарай (1376), де йому вдалося протриматися близько двох років. Остаточне утвердження Тохтамиша в цьому регіоні відбулося 1380 р., коли він підкорив собі Волзьке Лівобережжя й володіння Мамаю, вбивши його самого. Тож він не лише відтворив державну єдність Золотої Орди, а й об'єднав під своєю владою обидві частини давнього улусу Джучі. На заході його володіння, за спостереженням одного зі

³¹ Максимейко Н.А. *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков, 1902. С. 38—43.

східних хроністів, сягнули Кафи та кордонів Литви, на сході, як вважають, — Іртиша й Обі.

У 1382 р. Тохтамиш вирушив походом на Русь; коли про це стало відомо в Москві, великий князь московський Дмитро Іванович, який за два роки до того уславився перемогою на Куликовому полі, не захотів спокушати долю і разом з родиною сховався у Костромі. Кинуті напризволяще городяни, що їх у скрутну годину очолив Ольгердів онук, литовський князь Остей, самі організували оборону міста. Однак їхні сили були несумірні з ординськими, і після кількадечної облоги вони зголосилися на «лживий мир» Тохтамиша, який дощенту зруйнував Москву; загинуло 24 тис. людей, що збігся звідусіль під захист міських мурів.

Утім, Тохтамиш був віроломним і щодо своїх союзників. У 1385 р. він ополчився проти свого могутнього покровителя Тимура. Боротьба між ними розтяглася на півтора десятиліття. Кілька разів Тимур завдавав Тохтамишу поразки (1389, 1391, 1395), однак вона ніколи не була повною, і правитель Орди не втрачав віри у свої сили. Зазнавши розгрому від Тимур-Кутлука (званого на Русі Темир-Кутлуєм), він на зламі 1396—1397 рр. «сослався с Витовтом и бежал из Орды в Киев ис царицами да два сына с ним». Прихистивши втікача, Вітовт 1397 р. здійснив свій перший похід у південні степи, який, як вважають, мав розвідувальний характер. Він був досить успішним: литовські війська погромили татар у пониззі Дону, а також у Криму, де знову запанував Тохтамиш. Додому литовці повернулися з величезним полоном. Половину бранців Вітовт подарував Ягайлові, а решту осадив на теренах свого князівства.

Однак наслідки цього походу виявилися нетривалими. Тохтамиш невдовзі втратив контроль над Кримом і знову мусив звернутися до Вітовта по допомогу. Той скористався безвихідністю його становища, щоб позбавитись обтяжливої залежності від Орди. Він зажадав від Тохтамиша ярлика, яким той зрікався верховного права на руські землі, що входили до складу ВКЛ; отже, ліквідовувався режим литовсько-татарського кондомініуму й припинялася сплата данини в Орду. Згадка про цю історичну подію дійшла до нас у словах кримського хана Менглі-Гірея (1506): «Великий царь Тохтамыш дал великому князю Витовту Киев и Смоленск, и иншие города, и предок наш царь Тохтамыш на все то дал ярлык свой». Щоправда, цей ярлик не зберігся в оригіналі, а дійшов до нас у складі підтверджень XV—XVI ст.; його текст реконструював Ф. Петрунь³². У документі докладно перелічено терени, які було передано литовській стороні; крім українських земель тут згадується тільки Смоленськ, зовоюваний Вітовтом 1395 р.

В історіографії широкої популярності набула думка, що політичні претензії Вітовта сягали далеко за межі окреслених володінь. Дослідники посилаються на північно-східні літописні зводи XV ст., де наміри Вітовта сформульовано в його зверненнях до Тохтамиша («Аз тя посажу в Орде на царство, а ты мя посадишь

³² Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну). *Східний світ*. 1928. № 2. С. 170—187 (передрук: *Східний світ*. 1993. № 2. С. 133—143).

на княженіє на великое в Москве и на всей Русской земле») та війська («Пойдем, пленим землю татарскую, победим царя Темир-Кутлуя, возьмем царство его..., и посадим во Орде на царстве царя Тохтамыша, а сам сяду на Москве, на великом княжении на всей Русской земле, а Великий Новгород и Псков мои будут») ³³. Деякі науковці вбачають у цих заявах лише відгомін перебільшених чуток, що циркулювали на Русі на зламі XIV—XV ст. Їхні опоненти твердять, що не лише ці, а й пізніші за часом літописні перекази фіксують реальні політичні наміри «короля Литви й Русі» (І. Греков) і унаочнюють його імперські амбіції ³⁴.

У 1398 р. Вітовт знову вирушив у похід. Його війська досягли пониззя Дніпра і здобули кілька кримських міст. Важливим результатом цієї виправи стало зведення в гирлі Дніпра фортеці св. Іоанна (її побудовано всього за місяць з каміння та глини). Вона мала стати південним форпостом Литви й одночасно операційною базою Вітовта у подальших воєнних кампаніях.

Навесні 1399 р. Тимур-Кутлук звернувся до Вітовта з вимогою видати йому Тохтамыша. У відповідь той заявив: «Я царя Тохтамыша не видам, а с царем Темир-Кутлуем хочу сам видетися». Після цього зіткнення стало невідворотним. Вітовт завчасно подбав про дипломатичний бік цієї справи, прагнучи захистити власні тили й залучити до боротьби з Тимуром якомога більше сил. Упродовж усього 1398 р. тривали переговори з Тевтонським орденом, що завершилися укладенням Салинської угоди, за якою Вітовт віддав хрестоносцям Жемайтію.

Водночас він не отримав допомоги ані від великого князя московського Василя Дмитровича, одруженого з Вітовтовою дочкою Софією, ані від Ягайла. Длугош пояснював пасивність короля настроєм його дружини Ядвіги, яка нібито передчувала поразку литовців у зіткненні з ординцями й прагнула вберегти від загибелі якомога більше своїх підданих. Однак на настрої королівського двору радше вплинуло Вітовтове «величання» на Саліні, а можливо, й побоювання, що його успіх посилить потугу Литви. Тож напередодні вирішальних подій Ягайло надав Вітовту суто моральну підтримку: за його клопотанням Папа Боніфаций IX у травні 1399 р. видав спеціальну буллу з дозволом на оголошення на території Польщі й Литви хрестового походу проти татар і розгрішенням його учасників. Цей крок виявився запізнім, бо вже у червні армію Вітовта було фактично сформовано.

Збірним пунктом для неї став Київ. Під знаменами Вітовта об'єдналися підвладні йому князі, кілька тисяч відданих Тохтамышу татар, загони поляків і волохів, а також хрестоносці під командуванням Маркварда фон Зальцбаха. Військо вирушило в похід на початку серпня. Дослідники зазначають, що то був час, найменш придатний для виправи у степи; певно, існували якісь особливі обставини,

³³ Приселков М.Д. *Троицкая летопись: Реконструкция текста*. Москва; Ленинград, 1950. С. 450.

³⁴ Стосовно уявлень про імперський характер ВКЛ див.: Норкус З. *Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій*. Київ, 2016. 440 с.

що змусили Вітовта розпочати її у найспекотнішу пору року. Переправившись поблизу Києва на лівий берег Дніпра, військо рушило на південний схід уздовж його течії. Зустріч із загонами Тимур-Кутлука відбулася «в поле чистом, на реке на Ворскле, в земле Татарской»³⁵.

Хан розраховував на підкріплення — загонами кримського еміра Едигея; тож, аби відтягти зіткнення з армією Вітовта, розпочав із ним переговори. За Никоновським літописом, Тимур-Кутлук звернувся до нього зі словами: «Почто еси пошел на меня? Я твоей земли не имал, ни градов твоих, ни сел твоих». Вітовт спогорда відповів: «Бог покорил мне все земли. Покорись и ты мне и буди мне сын, а я тебе отец, и давай мне на всякое лето [щороку] дани и оброки. Аще ли не хочеш тако, да будеш мне раб, а я Орду твою всю мечу предаю». Татарин, настрашений силою Вітовта, погодився визнати його «батьківство» (тобто стати васалом литовського князя) і «посылаше к Витовту скота много, волю, овцы, чествуя его»; «но еще к тому восхотел Витовт, чтоб во всей Орде быть на деньгах ордынских знамению Витовтову» на знак його політичного верховенства³⁶. Ілюстрацією до цього літописного фрагмента подеколи вважають ординські монети з литовським надкарбуванням — гербом «Колюмни», хоча загалом серед науковців немає єдиної думки щодо часу, місця й причини появи таких контрамаркованих монет³⁷.

Тимур-Кутлук попросив три дні на роздуми. За цей час до нього приєднався Едигей. Він не бажав коритися Вітовту і, зустрівшись із ним сам на сам, заявив: «Аз есмь стар пред тобою, а ты млад предо мною, и подобает мне над тобою отцом быти, а тебе у меня сыном быти; и дань и оброки на всяко лето мне имати со всего твоего княжния; и во всем твоём княжению на твоих деньгах литовских моему ордынскому знамению быти». Вітовт, почувши таке, «возьярися зело и воскричал, и повелел воинству своему всему на битву готовитися».

Ця літописна оповідь, попри її пізні походження й очевидні ознаки художнього твору, користується довірою у фахівців. Її доповнює звістка пруських хроністів про те, що переговори між Вітовтом і Тимур-Кутлуком тривали п'ять днів. Без сумніву, цей час був використаний обома для рекогносцирування й вибору бойових позицій.

³⁵ Зауважимо, що поняття «Татарська земля» було сталим компонентом етногеографічних уявлень XIV—XVI ст. Те, що Київ стояв безпосередньо на кордоні з «Татарією», зафіксував 1474 р. у своїх нотатках венеціанець Амброджіо Контаріні (див.: *Барбаро и Контарини о России: Кистории итало-русских связей в XV в.* Ленинград, 1971. С. 211—212). Про Дніпро як східний кордон ВКЛ свідчить листування з Менглі-Гіреєм (1497), а також пояснення до Радзивілівської карти 1613 р. (див.: *Lietuvos Metrika*. Кнуга No. 5. Р. 122; Mickūnaitė G. *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania*. Budapest; New York, 2006. Р. 186).

³⁶ Патриаршая или Никоновская летопись. *ПСРА*. Т. 11. Москва, 1965. С. 172—174 (передрук: *Темні віки: XIV — перша половина XV ст.* / упор. О.В. Русина. Київ, 1993. С. 433—435).

³⁷ Івакін Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *ЗНТШ*). 1996. Т. 231. С. 290—298.

Битва розпочалася 12 серпня, за кілька годин до заходу сонця. Татари мали кількісну перевагу над силами Вітовта і на додачу вдалися до обманного маневру, імітувавши втечу, чим виманили супротивника з укріпленого табору над Ворсколю. У той час, як армія Вітовта билася з Едигеєм, Тимур-Кутлук обійшов її з тилу. Кільце оточення замкнулося, і литовські війська опинилися в пастці. «И одолел царь Темир-Кутлуй и победы Витовта и всю силу литовскую. А Тахтамыш царь, егда виде в сие, прежде всех на бег устремился». Слідом за Тохтамишем, скориставшись настанням темряви, втекли з поля битви Вітовт, його молодший брат Сигізмунд та деякі інші воєначальники. Битва перетворилася на бійню, де наклали головами кращі сили Литви та Русі. Тут знайшли свою смерть Андрій Полоцький і його брат Дмитро Брянський, смоленський намісник Ямонт Толунтович і загадковий Іван Борисович Київський, Лев Коріатович, володар Поділля Спитко та «иных воевод и бояр великих, и христиан, и литвы, и руси, ляхов и немцев... многое множество».

Татари гнали литовське військо до самого Києва, «пролияша кровь, аки воду. Царь же Темир-Кутлуй, пришед сам, стал под градом под Киевом, а силу свою распустил воевати землю Литовскую; и ходиша рать татарская, воююще, даже и до Великого Луческа [Луцька], и много городов поплениша». Облога Києва тривала недовго: Тимур-Кутлук задовольнився значним грошовим викупом («взял окупа 3 тысячи рублей, а с Печерского монастыря 30 рублей») і повернувся в Орду, залишивши за собою «скорбь и сетование, и плач мног, и людей оскудение велие».

Такий кривавий фінал мало успішне для «хороброї литви» XIV ст. Так полягло Вітовтове військо — і так, за влучним висловом Л. Колянковського, «у потоках крові потонули над Ворсколю мрії Ягайла та Вітовта про об'єднання у межах литовської державності всієї Русі, всієї Східної Європи»³⁸.

³⁸ Kolankowski L. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. T. 1: 1377—1499. Warszawa, 1930. S. 73.

БУРХЛИВЕ
XV століття

Піднесення Вітовта. Перші десятиліття XV ст. якщо й не були для українських земель періодом «золотого спокою», то принаймні принесли з собою певну стабільність, про яку ностальгічно згадували у наступному столітті, пояснюючи всі негаразди Литовської держави занедбанням «законів Вітовта».

Поразка на Ворсклі докорінно змінила політику князя щодо татар, поклавши край їй, за висловом М. Ждана, «активній і агресивній фазі»³⁹. Тепер, опираючись тиску Золотої Орди, Вітовт прагнув впливати на ситуацію в регіоні через просування власних кандидатів на сарайський стіл. Як наслідок, його позиції в Орді зміцнилися. Високий авторитет Вітовта серед татар унаочнюють подорожні нотатки Жільбера де Ланнуа, який за часів його правління двічі побував у межах Литовсько-Руської держави. У 1421 р., вирушивши з Монкастро (Білгорода-Дністровського) до Кафи (Феодосії), він потрапив у засідку, влаштовану кримськими татарами; однак, побачивши на людях Ланнуа подароване їм Вітовтом вбрання, що засвідчувало їхню належність до великокняжого двору, нападники перетворилися на провідників, показавши французу найбезпечніший шлях. Гостинно зустріли Ланнуа й у пониззі Дніпра. Там він натрапив на «одного герцога Тартарії, друга й слугу герцога Вітовта», а також на велике село, де жили підвладні Вітовту татари. Вони почастивали Ланнуа та його супутників рибою, а потім переправили на протилежний берег Дніпра⁴⁰. Інший сучасник — Вітовтів блазень Генне, який був інформатором Ордену, 1428 р. доповідав великому магістру,

³⁹ Żdan M. Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy. *Ateneum Wileńskie*. R. 7. 1930. Z. 3—4. S. 553.

⁴⁰ Черкасов Д.Н. Жильбер де Ланнуа и его «Voyages et ambassades». *SHEO*. Вып 8. Минск, 2015. С. 233—234.

що під час гостювання його господаря в Мінську туди «прибуло багато татар з південних кордонів Литовської держави, і вони привезли в дар коней, верблюдів, стріли й багато інших дарунків»⁴¹.

Зміцнення позицій Вітовта в татарському світі дратувало Тевтонський орден, позаяк загопи ординців залучались до боротьби із хрестоносцями. Самий Орден перебував у критичній ситуації, оскільки навернення Литви у католицизм позбавляло сенсу його існування як знаряддя християнізації тамтешніх «поган». Тож «місіонери» всіляко намагалися переконати Західну Європу, що прийняття християнства литовцями було формальним актом, по суті вони залишилися язичниками. За аргумент їм правив і той факт, що неофіти охоче вдавалися до допомоги татар; цей союз, за твердженням ідеологів Ордену, загрожував усьому християнському світові.

Подальше мирне співіснування з Орденем (якому Вітовт 1398 р. передав Жемайтю) ставало неможливим. У 1410 р. розпочалася так звана «Велика війна» проти тевтонців. Її центральною подією стала битва при Грюнвальді, що відбулася 15 липня. У складі Вітовтового війська були київська, кременецька, стародубська хоругви; особливо ж уславилась на полі бою смоленська хоругва, яка у вирішальний момент витримала натиск противника й цим урятувала ситуацію. Битва закінчилася поразкою Ордену. Загинув великий магістр Ульріх фон Юнгінген, а разом із ним — цвіт німецького лицарства. Бойову міць тевтонців було підірвано, і вона вже ніколи не відновилась. По битві звиязні польсько-литовські війська здійснили похід до столиці Ордену Марієнбурга (Мальборка). Облога міста затягнулась, і Ягайло мусив відступити, водночас втративши й усі зайняті раніше замки. За Торунським миром 1411 р. він лише повернув Польщі підступно захоплену хрестоносцями Добжинську землю. За Вітовтом було визнано довічне право на Жемайтю, яка незабаром остаточно ввійшла до складу ВКЛ. Переможці здобули й важливу моральну перевагу над Орденем, переконавши учасників Констанцького церковного собору (1414—1418), що татарська політика Вітовта узгоджується з настановами християнства. Відтак хрестоносці втратили надію на зовнішню підтримку своїх антилитовських акцій.

Перемога при Грюнвальді укріпила престиж Вітовта й відродила перекреслені Ворсклою честолюбні поривання князя. У жовтні 1413 р. на спільному польсько-литовському сеймі в Городлі було поновлено акт польсько-литовської унії. Формально його учасники лише підтвердили чинність Кревської унії, однак фактично визнавалось право на існування ВКЛ як автономного політичного організму: після смерті Вітовта мали відбутися вибори нового великого князя литовського, кандидатура якого узгоджувалася з Ягайлом чи його наступником на польському троні. Вітовт почав навіть мріяти про королівський статус, але його коронація, запланована на 8 вересня 1430 р., так і не відбулася — через перешкоди, що їх чинили поляки, корони для Вітовта та його дружини своєчасно не

⁴¹ *Codex epistolaris Vitoldi, Magni Ducis Lithuaniae*. Cracoviae, 1882. No. 1329. S. 798—799.

потрапили до Вільна. А невдовзі, у жовтні 1430 р., сам Вітовт, травмований через прикру випадковість, пішов з життя.

Померши «у великої чести и славе»⁴², Вітовт надовго закарбувався у пам'яті нащадків. Чимало слідів його діяльності залишилося, зокрема, на українському Півдні. Михалон Литвин у середині XVI ст. згадує про так звану «Вітовтову баню» на нижньому Дніпрі, поблизу Таванської переправи. Це була кам'яна «склепінчаста будівля», яка за часів Вітовта правила за митницю. Пізніші картографічні джерела знають дві такі «бані»: на Лівобережжі, приблизно за 40 км від гирла Дніпра, та на березі Дніпровського лиману. Існували вони й на нижньому Бузі, де поруч із такою спорудою (згодом вона дала назву селу — «Вітовтів брід») М. Броньовський наприкінці XVI ст. зафіксував кам'яний Вітовтів міст.

Варто також згадати свідчення Ланнуа, який занотував, що під час його перебування у Білгороді-Дністровському туди приїхав подільський намісник Гедіголд, аби заснувати «новий замок, що й було зроблено менш ніж за місяць... у пустинному місці, де немає ані дерев, ані каміння; однак згаданий намісник привів із собою 12 тисяч чоловік і 4 тисячі возів, навантажених камінням і деревом»⁴³. Ця згадка про будівництво 1421 р. безіменного подільського замку (деякі вбачають у ньому Чорний город поблизу Білгорода-Дністровського) виразно перегукується з інформацією Посільге про зведення 1398 р. при гирлі Дніпра фортеці св. Іоанна. Дослідники зауважили, що обидві кам'яниці було побудовано на незаселених обширах із привізного матеріалу за один місяць (вони, вірогідно, мали однакові розміри); це служить підставою для твердження, що за Вітовтових часів ці форпости литовської експансії зводили за однією системою. Така планомірна забудова південних окраїн Литовської держави мала не лише військово-стратегічне, а й економічне значення, оскільки під захистом новозбудованих фортець розквітала як сухопутна, так і чорноморська торгівля. Водночас укріплювалися старі міста, що й дало змогу згодом стверджувати, що Вітовт «начал созидати грады многи, зарубил [укріпив] Киев и Чернигов». Утім, період цієї, за виразом Я. Дашкевича, «литовської реконкїсти»⁴⁴ тривав недовго, а наступники Вітовта повністю занебали цей напрям його політики.

Свидригайлові війни. Після смерті Вітовта, який не залишив по собі синів, правителем Литви став молодший Ольгердович — Свидригайло. Людина прихливої та неспокійної вдачі, він упродовж кількох десятиліть завдавав чимало клопоту як великому князю литовському, так і своєму братові Ягайлу, — і той

⁴² Атмосферу останніх років Вітовтового правління чудово характеризують повні захапу його потугою записи, зроблені 1428 р. двома абсолютно різними книжниками: один, православний, працював у Смоленську, а другий, католик, — у Новгороді-Сіверському; до цього варто додати вірш, написаний того-таки року блазнем Вітовта Генне (див.: Русина О.В. *Україна під татарами і Литвою*. Київ, 1998. С. 104—105; Prochaska A. *Szkice historyczne z XV wieku*. Kraków; Warszawa, 1884. S. 264).

⁴³ Черкасов Д.Н. Жильбер де Ланнуа и его «Voyages et ambassades»... С. 232.

⁴⁴ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.). *ЗНТШ*. 1991. Т. 222. С. 32.

тільки під тиском обставин погодився на його кандидатуру, що користувалася значною популярністю серед литовсько-руських князів і бояр.

Свидригайлове князювання розпочалось воєнними діями на порубіжжі Польщі та ВКЛ. Яблуком розбрату стало Західне Поділля, яке з 1395 р. належало Спиткові з Мельштина. Після загибелі Спитка у битві на Ворсклі воно повернулось до Ягайла, який 1411 р. передав його Вітовту в довічне володіння. Утім, польські шляхтичі, яких було чимало на Поділлі, неохоче присягали на вірність новому володарю й уперто вважали свої землі коронними; це вповні відповідало намірам краківського двору приєднати Поділля до Польщі по смерті Вітовта. Тож не дивно, що після звістки про неї поляки захопили низку замків на Західному Поділлі. Це обурило Свидригайла, який у відповідь затримав у Литві Ягайла. Останній пообіцяв повернути Поділля, але не додержав свого слова, і на польсько-литовському прикордонні спалахнула справжня війна, оперта, щоправда, не на ініціативу Свидригайла, а на рух місцевих сил.

Поштовхом до відкриття воєнних дій між королем і великим князем литовським стала образа, завдана Свидригайлом Ягайловому послу; роздратований поведінкою брата, король у червні 1431 р. вирушив на Волинь, де 31 липня зіткнувся зі Свидригайловим військом. По битві, яка відбулася під Луцьком, литовський володар був змушений відступити; місто ж опинилося в облозі, яка затяглась на декілька тижнів. Пасивність, яку виявив Свидригайло у ході цієї кампанії, певною мірою компенсувалася його зусиллями у справі мобілізації своїх союзників — німців, волохів і татар; їхні напади й змусили польського короля у серпні 1431 р. піти на дворічне перемир'я зі Свидригайлом на умовах збереження статус-кво. Та справу так і не було доведено до кінця: за рік, у серпні 1432 р., Свидригайло втратив великокняжий стіл, який узурпував молодший брат Вітовта — Сигізмунд Кейстутович.

Доти він практично не виділявся на загальному політичному тлі, тож не дивно, що, за твердженням Длугоша, після смерті Вітовта нікому й на думку не спало висунути Сигізмундову кандидатуру на вакантне місце. Сигізмунд мав багаторічний досвід «співіснування» зі Свидригайлом, оскільки впродовж тривалого часу майбутні суперники сусідили на Сіверщині: з початку 20-х років XV ст. Сигізмунд був відомий як «князь Стародубський», а Свидригайло володів Черніговом, Новгородом-Сіверським і Трубчевськом, титулюючись «князем Чернігівським». Упродовж усього 1431 р. Сигізмунд виступав поруч зі Свидригайлом, не виявляючи будь-яких ознак опозиційності стосовно його політичного курсу; показово, що сам Свидригайло вважав ініціатором перевороту іншого князя зі свого оточення — «підступного й віроломного» Семена Гольшанського, який «підбурих і підучив» Сигізмунда. Ці його дії були на руку полякам; однак за браком джерел складно визначити, наскільки дієвою була їх участь в організації змови.

Переворот відбувся в останній день серпня 1432 р.: Сигізмунд Кейстутович зі своїми спільниками серед ночі напав на Свидригайла, який зупинився в Ошмянні, і той ледве врятувався втечею. Змовники захопили його дружину, а

також «поимали и посекли» деяких Свидригайлових прихильників. По цьому Сигізмунда було проголошено великим князем литовським. Ця узурпація була незабарно визнана Польщею, панівні кола якої сподівалися на поступки Сигізмунда у спірних питаннях, зокрема щодо Поділля. Сподівання ці не були марними: вже у жовтні 1432 р. на зустрічі з представниками Ягайла в Гродні Сигізмунд своїм актом відступив Польській Короні Поділля і території на волинському порубіжжі; водночас він визнав зверхність Ягайла як польського короля, що до нього чи його наступника мало відійти Литовське князівство по смерті Сигізмунда; подальша доля ВКЛ вирішувалась обома сторонами, які мали спільно обрати нового великого князя литовського.

Водночас представники Ягайла від його імені видали привілей, яким на руських князів і бояр поширилися ті права і свободи, якими, за буквою Городельського привілею, користувались «буцімто» лише литовці-католики. Щоправда, спеціалісти не певні, що цей привілей був пізніше скріплений королівською печаткою, набувши юридичної сили. Грамотою, виданою у січні 1433 р., Ягайло тільки підтвердив угоду із Сигізмундом і пообіцяв йому підтримку в боротьбі зі Свидригайлом.

Ця допомога мала бути неабиякою з огляду на масштаб внутрішньополітичної боротьби, що розгорнулася у ВКЛ. Переворот 1432 р. мав верхівковий характер, і після проголошення Сигізмунда великим князем литовським його владу визнали лише власне Литва та Жемайтія. Решта земель зберегла вірність скинутому Свидригайлу. Цей розкол між центром держави та її руською периферією було витлумачено літописцем-сучасником в етнополітичних категоріях: «Княжив великий князь Швитригайло [Свидригайло] два годы без двух месяцев... и не управляше земли. Литва ж посадиша великого князя Жидимонта [Сигізмунда] Кестутьевича на великое княженъе на Вильни и на Троцех месяца сентября в первый день. И прииде Швитригайло на Полтеск [Полоцьк] и на Смоленск, и князи русские и бояре посадиша князя Швитригайла на великое княженъе Русское»⁴⁵.

Не дивно, що в історіографії утвердився погляд на Свидригайла, як на речника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовизначення, а конфлікт між ним і Сигізмундом набув національно-релігійного забарвлення (хоча на цьому тлі прикрим непорозумінням здавались і католицьке віросповідання Свидригайла, і його виразні проунійні настрої, і дикі вчинки на зразок спалення у Вітебську митрополита Герасима). Між тим, діяльність Свидригайла впродовж його недовгого перебування на великокняжому столі не виказує скільки-небудь помітних ознак протегування «руському елементу» — принаймні в таких масштабах, які могли б спричинити спротив литовського панства; серед останнього, до речі, було чимало його прихильників.

Причини цієї Свидригайлової популярності подеколи шукали в особливостях його вдачі — попри неприхильність до князя історіографів XV—XVI ст., чий

⁴⁵ Летописи белорусско-литовские... С. 34, 57, 76, 106, 141 та ін.

дошкульні оцінки давно вже стали хрестоматійними. Длугош вважав його запальним, нерозсудливим, імпульсивним, обділеним розумом і талантами; Гваньїні вказував на обжерливість Свидригайла, його пихатість і легковажність; Стрийковський називав князя «нікчемою та п'яницею». Водночас усі вони дотримувались думки, що саме пиятиками та щедрістю Свидригайло здобув прихильність литовсько-руських князів. Це пояснення П. Клепатський розцінив як *sancta simplicitas*, зауваживши, що така нестриманість видається сумнівною з огляду на надзвичайну рухливість і невтомність, які виявляв Свидригайло у боротьбі з ворогами⁴⁶.

Дещо інакше оцінювали Свидригайла північно-східні літописці. Зокрема, оповідаючи про його недовге перебування на службі у Василя Дмитровича, один із них зауважив, що Свидригайло, хоч і «лях бе верою [тут: католик], но устроєн к брани, муж храбр, доблестный на ополчение» — що, однак, не зашкодило йому засудити передання «гордому ляху» Володимира, «еже есть стол земли Русской и град Пречистой Богоматери». Це блюзнірство, на думку сучасників, потягло за собою Божу кару — нашість Едигея; по ньому ореол навколо імені Свидригайла помітно побляк. Як зауважив укладач Никонівського літопису, «князь Швидригайло Ольгердович, внук Гедиминов, его же все возносяща, глаголаху богатырство, и удалство, и мужество велико в победах, а от Едигеевых татар утомился зело, бегая со всею храброю литвою... Мало не половину всего княжения Московского держал за собою, а победы на агаряны не показал нигде же, а едучи к себе в Литву, пограбил град Серпухов»⁴⁷.

Отже, наведені характеристики не наближають нас до розуміння феномена Свидригайлової популярності, і мусимо обмежитися констатацією того, що князь був харизматичним лідером литовсько-руської аристократії — на противагу Сигізмунду, який, як припускають, намагався заручитися підтримкою дрібної шляхти. Протистояння цих двох князів і стало стрижнем, навколо якого оберталися історичні події у ВКЛ до кінця 1430-х років.

Уступлення Польській Короні Поділля не призвело до автоматичного переходу цього регіону під владу Ягайла. Щоправда, західну його частину було окуповано ще 1430 р.; однак Східне Поділля енергійно боронив від поляків князь Федір Несвизький. Змушений відступати, він не зупинився перед тим, щоб спалити власну резиденцію — Брацлав. Та згодом підійшло підкріплення, і 30 листопада 1432 р. князь підстеріг польське військо на переправі під Копистериним. Після битви обидві сторони рапортували про свою перемогу, однак Брацлавщина залишилася в руках Свидригайлового намісника.

Інші настрої панували в той час на Волині. У жовтні 1432 р. до Ягайла (який не брав участі у виправі на Східне Поділля, очікуючи його результатів у Львові) звернулися князі й бояри Луцької землі з проханням включити її до складу Поль-

⁴⁶ Клепатский П.Г. *Очерки по истории Киевской земли*. Т. 1: Литовский период. Одесса, 1912. С. 47—49.

⁴⁷ Патриаршая или Никоновская летопись... С. 211.

ської Корони. Нескладно було передбачити Ягайлову реакцію. Невдовзі побачив світ привілей, у якому, зокрема, гарантувалася свобода віросповідання для православних. Однак не виключено, що згадана депутація була фарсом або, як припускають, «проявом хвилевої депресії», спричиненої скиненням Свидригайла і тим агресивним запалом, з яким поляки заходилися «розв'язувати» територіальні питання. Хоч би як там було, у січні 1433 р. при дворі Сигізмунда опинився луцький намісник князь Олександр Ніс — один із найвідданіших друзів Свидригайла. Щоправда, князь так і не здолав своїх політичних та особистих симпатій і вже за кілька місяців повернувся до лав Свидригайлових прихильників.

Свидригайло тим часом і не збирався складати зброю. Вже в грудні 1432 р., отримавши допомогу від великого князя тверського, він підступив під Вільно. Та доля знову його зрадила: в бою поблизу фатальної Ошмяни його наголову розбив Сигізмунд, і Свидригайло мусив тікати до Полоцька. Не були результативними й кілька наступних воєнних операцій, здійснених упродовж 1433 р. з допомогою лівонців і татар. Свидригайло «много зла сотвориша Литовской земле»: захопив і спалив Крево, Жеславль, Мінськ, узявши численний полон; однак ці акції, каральні за своєю суттю, засвідчили хіба що слабкість його позицій у центральних районах держави. На Русі ж оплотом Свидригайла знову став Луцьк, звідки Олександр Ніс робив напади на землі Корони.

Ягайло намагався врегулювати ситуацію за допомогою переговорів, закликаючи молодшого брата до зустрічі з ним та Сигізмундом. Останній на початку 1434 р. повторно задекларував свою вірність королю, а в травні того ж року продублював норми його привілею 1432 р., «щоб уникнути на майбутнє розколу між народами наших земель і будь-якої для них шкоди». Та Свидригайло не скористався шансом порозумітися зі своїми противниками. Незабаром, у червні 1434 р., пішов з життя Ягайло, і в Польщі на деякий час втратили інтерес до литовських проблем. У цій ситуації Свидригайло дістав можливість переломити хід війни, однак задуманий ним разом з лівонцями похід на Литву перервали тривалі дощі, що змусило союзників ні з чим розійтися по домівках.

Тож війна набувала затяжного характеру, що не могло не позначитися на настроях у таборі Свидригайла. Схильність до компромісу із Сигізмундом взяла гору в Києві та Луцьку; наприкінці літа 1434 р. його зверхність знову визнав князь Ніс. Водночас із Луцьком Свидригайло втратив сусідній Кременець, який відступив полякам Федір Несвизький, згодом «додавши» до нього все Східне Поділля (щоправда, фактично воно залишалося за Свидригайлом до 1435 р., коли його завоював для поляків молдавський воєвода Стефан). Усі ці землі Свидригайло зумів повернути собі на зламі 1435—1436 рр., передавши їх під контроль Івана Монивидовича, який 1434 р. допоміг йому утримати Київ.

Опозиційні настрої намітились і на півночі — у Смоленську, мешканці якого збиралися піддатися Сигізмунду. Змову викрили; як з'ясувалось, провідну роль у її організації відігравав колишній смоленський єпископ Герасим, який з 1433 р. обіймав митрополичу кафедру. За це він сплатив страшну ціну: за Свидригайло-

вим наказом Герасима спалили живцем (1435)⁴⁸. Свидригайло не міг не відчувати, що рух, який він очолював, підупадає на силі. Він прагнув рішучої перемоги над Сигізмундом, для чого з допомогою лівонців зібрав чимале військо, з яким улітку 1435 р. вирушив на Литву. Битва відбулась 1 вересня поблизу Вилькомира, при р. Святий, і завершилась приголомшливою поразкою Свидригайла. На полі бою залишилися майже всі лівонські лицарі з магістром на чолі; наклали головою й чимало русько-литовських князів, а понад сорок із них потрапили в полон. У православної традиції це витлумачувалося як покарання за смерть митрополита Герасима.

Свидригайлова зірка утрималася на політичному обрії, хоча почала швидко тьмніти. Після його поразки Сигізмунд відрядив на Русь свого сина Михайла з «усією силою литовською». Той вирушив на Смоленськ, однак під Оршею його зустріла депутація смолян, які самохіть «далися» під владу Сигізмунда. Відтак Михайло (чи, як його часто звали, Михайлушко) повернув на Вітебськ, куди втік Свидригайло. Тут на нього чекала невдача: простоявши під містом шість тижнів, він «не взя города, прочь поиде».

Свидригайло тим часом вирушив на південь, до Києва, аби заручитися підтримкою татар. Вони вже не раз приходили йому на допомогу, хоча, бувало, не обходилося без ексцесів (як, наприклад, 1433 р., коли закликані Свидригайлом кримці, ухилившись від участі в поході на Литву, «поплениша [землю] около Киева и Чернигова огнем и мечем, без числа христиан в плен поведоша»). У Південній Русі його поява була своєчасною, адже там уже пішла поголоска про смерть Свидригайла і через це помітно порідшали ряди його прихильників. Свидригайло відновив контроль над Сіверщиною, а згодом, як уже зазначалося, — над Волинню та Брацлавщиною. Татарська допомога виявилася досить ефективною. Однак водночас він утратив свого традиційного союзника — лівонських лицарів, які в грудні 1435 р. уклали угоду з Польщею, що нею, зокрема, передбачалася відмова від підтримки Свидригайла. Це унеможливило його похід на Литву 1436 р. Зі свого боку мешканці Полоцька й Вітебська, «не чуя себе помощи ниотколе», піддалися Сигізмунду, після чого, за твердженням літописця, «начал князь великий Жидимонт княжити на великом княженни на Литовском и на Русском».

Ця фраза набуває особливого значення, якщо взяти до уваги, що вона належить тому самому білорусько-литовському книжнику, який увів до обігу термін «велике князівство Руське»; його запровадження було пов'язане з опануванням Свидригайлом Полоцька і Смоленська, а «вилучення» з ужитку (чи, точніше, повернення до традиційної титулатури володарів Литви) — з утратою ним Смоленська, Вітебська й Полоцька. Отже, за візією літописця, «велике князівство Руське» охоплювало тільки північ Литовської Русі — землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може слугувати «територіальним екви-

⁴⁸ Екстраординарність цієї події зберегла її в людській пам'яті: ще наприкінці XVII ст. у Вітебську показували місце страти митрополита (Успенский Б.А. *Царь и патриарх: Харизма власти в России*. Москва, 1998. С. 428).

валентом» загальноруської національної ідеї, що її речником подеколи вважають Свидригайла.

Подальша його діяльність була спрямована на пошук нових союзників. Улітку 1436 р. Свидригайло з'явився в Кракові при дворі Ягайлового наступника — юного короля Владислава III (1434—1444), намагаючись розірвати його союз із Сигізмундом. Не підтриманий польською панівною верхівкою, він знайшов спільну мову з шляхтою руських земель Корони, яка саме тоді виборювала свої станові права. Між її представниками та Свидригайлом у вересні 1436 р. було укладено сепаратну союзну угоду, якою передбачалось передання Польщі Луцької землі. Цю втрату мали компенсувати наданням Свидригайлу маєтностей у коронних землях; по смерті ж князя всі його володіння переходили до складу Польщі. У дусі цієї угоди видали грамоту й київські бояри, декларуючи свою вірність Польській Короні.

Ефект від угоди був негайним: вислані до Луцька Сигізмундові війська на звістку про укладення союзу між Свидригайлом і королем припинили облогу й повернулися до Литви. На додержання досягнутих домовленостей Свидригайло впустив польські війська на Волинь і передав Луцьк галицьким старостам. Однак його нові союзники не змогли виконати своїх зобов'язань — переконати короля у необхідності розриву із Сигізмундом. Той вкотре підтвердив чинність акта 1432 р., а польські панівні кола остаточно відцуралися від Свидригайла: мешканцям коронних земель було заборонено перебувати на службі у князя чи надавати йому будь-яку допомогу. Утім, ця заборона залишилась декларативною: Свидригайло й надалі підтримував контакти з галицькою шляхтою, що її представники, Ян із Сенна та Вінцеслав Шамотульський, сиділи у Луцьку як тамтешні старости. Це тривало до кінця 1438 р., коли жителі міста, з огляду на безпорадність польських урядовців, звернулись до Сигізмунда, щоб той прислав їм свого намісника. Це означало кінець Свидригайлового панування на Русі; на деякий час князь відійшов від активної політики, певно, усамітнівшись у своїх галицьких маєтностях.

Припинення багаторічної внутрішньої боротьби у ВКЛ призвело до змін у політичному курсі Сигізмунда, який більше не потребував польської підтримки. Підтверджуючи чи не щороку акт польсько-литовської унії 1432 р., він зрештою відчув, що йому набридла ця принизлива залежність, і з його вуст залунали слова, нібито запозичені з лексики старшого брата: «Ніколи ми не були нічийми підданими, і велике князівство наше, наскільки сягає пам'ять людська, ніколи нікому не було підвладним; ми не отримали його від поляків, а займаємо княжий престол за Богом даним спадковим правом по наших попередниках. Після смерті нашого брата, вічної пам'яті Вітовта, воно перейшло до нас як до законного спадкоємця, і ми на цьому престолі, з Божою допомогою, нікого, крім Бога, не боїмося»⁴⁹.

⁴⁹ Барвінський Б. *Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432—1440)*. Жовква, 1905. С. 92.

Сигізмунд не обмежувався гучними заявами. Наприкінці 1430-х років з його ініціативи постав проєкт створення антипольської ліги, до якої він прагнув залучити цесаря, німецьких лицарів і татар. Однак його далекосяжним задумам, хоч би якими вони були, не судилося збутися: тільки-но опанувавши владу в межах усїєї Литовської держави, він став жертвою замаху.

Білорусько-литовська «Хроніка Биховця» пов'язує загибель Сигізмунда з тими прикрощами («тяжкими окрутенствами»), яких він завдавав своїм підданним, що «то терпели як верные рабы пана своего и ничего злого ему не чинили и не мыслили; он же, окаянный, князь великий Жигимонт, не насытился злостью своей и мыслил в сердце своем по диаволью научению, как бы весь рожай [рід] шляхецкий погубити и кровь их розлити, а поднести рожай хлопский, песью кровь». Так виник «злой умысл»: зібрати шляхту на загальноземський сейм і «на том сейме всю шляхту выкоренити». Сигізмунд розіслав по всіх підвладних йому землях грамоти, закликаючи «княжат и панят, и всю шляхту» прибути до Вільна для розв'язання нагальних загальнодержавних проблем.

Однак віленський воєвода Довгїрд і троцький воєвода Лелюша, «доведавшись достоверно, яко тот сейм положен на пагубу всего рожаю шляхецкого и их самих», замірилися покласти край звірствам Сигізмунда (літописець порівнює його з біблійним уособленням зла — царем Іродом). Їхнім спільником став князь Олександр Чорторийський; було вирішено вбити Сигізмунда, захопити Вільно й Троки та «держати их на князя Свидригайла». До змови залучили й «дворянина, родом киянина, на имя Скобейка», що його М. Стрийковський називає конюшим великого князя. Скобейко мав відвезти до Трок оброчне сіно; тож змовники вдалися до «троянського» маневру, сховавши у 300 возах своїх озброєних слуг.

Скобейко і Чорторийський в'їхали до замку 20 березня 1440 р., у Вербну неділю, коли син Сигізмунда Михайлушко «вышел з града до костела», а сам князь слухав обідню у своїй «ложниці» в одній із веж. Потрапили до неї хитрістю: пошкрябавши по дверях, як це робила ручна медведиця Сигізмунда. Князь Чорторийський «вымовил ему все его злые вчинки» й викрив його кривавий задум; він же виголосив вирок: «Что еси был наготовил князем и паном, и всем нам пити, тое ты теперь пей один». Безпосереднім убивцею Сигізмунда літопис називає Скобейка; разом зі своїм господарем загинув і «милостник» (улюбленець) князя Славко, якого змовники скинули з вежі⁵⁰.

Безумовно, у цьому переказі відчутна фольклорна традиція (її існування у XVI ст. зафіксував і польський хроніст М. Меховський, згадуючи, як у Литві співали сумну пісню про вбивство Сигізмунда «хоробрими руськими князями»). Водночас у «Хроніці Биховця» простежується і зв'язок із літописною «Повістю про вбивство Андрія Боголюбського», звідки було запозичено окремі реалії й сюжетні повороти⁵¹. Проте у новгородському літописанні мотивації Сигізмун-

⁵⁰ Хроника Быховца... С. 155—156.

⁵¹ Русина О. *Студії з історії Києва та Київської землі...* С. 264—294.

дових убивць трактуються аналогічно: «Сей бе князь лют и немилостив... и много князей литовских погубил, а иные истопил, а иные погубил мечем, а панов и земских людей немало без милосердия изгубил; того ради и Бог на него наведе лютую сию смерть»⁵². Добре поінформований літописець (як і деякі інші сучасники) додав до числа змовників брата Олександра Чорторійського — Івана (цікаво, що Длугош називає його «русином за родом і вірою»), хоча Чорторійські були онуками володаря Чорторійська і Чернігова Костянтина Ольгердовича; це унаочнює, наскільки далеко зайшов тоді процес обрусіння литовської панівної династії). Змовники сподівалися на те, що після загибелі Сигізмунда Литовську державу знову очолить Свидригайло, але наступником убитого князя став 13-річний син Ягайла Казимир, який опанував віленський стіл у червні 1440 р.

Він був лише однією з можливих кандидатур на цю поважну «вакансію». На неї, oprіч Свидригайла (який після смерті ненависного суперника почав називати себе «верховним князем литовським»), претендували також син Сигізмунда Михайлушко, який фактично успадкував батьківський великокняжий титул, і старший брат Казимира — польський король Владислав III. Після певних вагань серед литовського панства взяли верх прихильники Казимира. Владислав погодився відпустити його до Литви як свого намісника. Однак у Вільні Казимира одразу оголосили великим князем литовським; фактично ж владу в державі взяла у свої руки група придворних на чолі з Яном Гаштольдом.

Подолання кризових явищ за часів Казимира Ягеллончика. Черговий верхівковий переворот дав поштовх центробіжним тенденціям на місцях. Повстав Смоленськ, де «чорні люди» оголосили своїм «господарем» мстиславського князя Юрія Лингвєньовича, який, «возгордившись», спробував приєднати до своїх володінь Полоцьк і Вітебськ, тобто відновити Свидригайлове «велике князівство Руське». У Жемайтії превалювали симпатії до Михайлушка; відмовившись коритися Казимиру, жмудини обрали собі нового старосту. Від Литви відійшла Дорогичинська земля, яку за угодою, укладеною із Сигізмундом Кейстутовичем, захопив мазовецький князь Болеслав.

Литовська верхівка спромоглася подолати цю внутрішньополітичну кризу. Смоленськ опанували війська, очолені юним Казимиром. Смольняни мусили прийняти свого колишнього намісника; Юрій Лингвєньович утік до Москви, а звідти — до Новгороду. У Жемайтії не знадобилося застосування сили: для врегулювання ситуації вистачило дипломатичних здібностей Гаштольда. Михайло Сигізмундович, не отримавши батьківські Троки, утік за межі ВКЛ, у Мазовію. Свидригайло задовольнився наданням йому в довічне держання Волині. Складніше було розв'язати суперечку з Болеславом Мазовецьким, якого активно підтримали поляки. Зрештою, справу владнали переговорами: Болеслав відступив свої права на Дорогичин за 6 тис. кіп празьких грошей. Усі «новоприєднані» землі — Смоленська, Жомоїтська, Дорогичинська — отримали від Казимира

⁵² *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* Москва; Ленинград, 1950. С. 420.

привілеї, де застерігались їхні «одвічні» права. Київ, колись відібраний у Володимира Ольгердовича, 1440 р. передали його сину Олельку, після смерті якого тут закнязував Семен Олелькович (1455—1470).

1444 р. приніс нові проблеми: у битві під Варною пропав безвісти брат Казимира, король Владислав (він увійшов в історію як «варненський» — Варненчик). Наступного року поляки обрали своїм королем Казимира, однак зіткнулися зі спротивом литовського панства, що його подолали загрозою коронації Болеслава Мазовецького (цей акт міг потягти за собою вокняжіння у Литві Михайлушка, його друга й шурина). Литовці обумовили коронування Казимира, що відбулось 1447 р., поверненням Поділля і суверенізацією ВКЛ.

Ці умови так і не було виконано; водночас польській стороні не вдалося реалізувати наміри стосовно анексії Східного Поділля та Волині. За твердженням Длугоша, Свидригайло заприсягся, що після його смерті Луцька земля відійде до Корони, однак, щедро обдарований литовцями, зрікся свого рішення. Хоч би як там було насправді, литовські урядові кола завчасно подбали про долю Волині і, коли Свидригайло помер (лютий 1452 р.), утримали місцеві замки у своїх руках.

Майже водночас зі Свидригайлом, у тому ж 1452 р., пішов із життя Михайло Сигізмундович, який, не полишаючи спроб опанувати віленський стіл, неабияк досаждав Казимиру, а 1449 р. навіть спромігся ненадовго захопити низку сіверських міст і, можливо, Київ. Михайлушко «за злобу отца его» не користувався популярністю в Литві й тримався силою хана Заволзької Орди Саїд-Ахмата; здолати його Казимирові допоміг Василь II, приславши військо казанського царевича Юсупа. Зрештою, Михайлушко подався до Московщини, де його невдовзі отруїли. Це з полегшенням сприйняв не лише Казимир, а й Василь, який 1449 р. уклав з ним мирну угоду, що передбачала відмову від підтримки цього Казимирового ворога та зобов'язання виступати «заодин» проти обопільних «недругов». «Вічне перемир'я» 1449 р. ґрунтувалось на взаємному визнанні наявних кордонів; водночас було створено правовий механізм регуляції політичних відносин між ВКЛ, Великим Московським князівством, Твер'ю, Новгородом і Псковом, верховськими князівствами та Рязанню⁵³. Було зафіксовано баланс політичних сил у Східній Європі і забезпечено мир на східних кордонах ВКЛ.

Воднораз за часів Казимира було нарешті вирішено проблему взаємин із Орденом. Боротьба з ним відновилась 1454 р. під впливом повстання «Прусського союзу», який репрезентував інтереси прусських міст і дворянства. Війна, що тривала 13 років, завершилась укладенням Торунського миру 1466 р., згідно з яким Орден визнав себе васалом Польщі, повернувши їй відвойовані двома століттями раніше землі. Литва не брала участі в цій війні; Казимира ж вона відволікала від суто литовських проблем. Це покликала до життя проект передання великокняжих прерогатив іншій особі; найприйнятнішою литовській верхівці здавалась постать київського князя Семена Олельковича — правнука Вітовта, одружено-

⁵³ Skopińska Z. Traktat 31 sierpnia 1449 roku w świetle polityki Litwy i Moskwy w latach 1440—1453. *Ateneum Wileńskie*. R. 5. 1928. Zesz. 15. S. 108—150.

го з дочкою Яна Гаштольда, одного з лідерів цього спрямованого проти Казимира руху. Останньому довелося виявити неабиякі дипломатичні здібності, щоб унеможливити такий перебіг подій; регулярно навідуючись до Литви, він зміг утриматися при владі, однак так і не подолав невдоволення литовських панів, які після смерті Семена Олельковича погоджувались взяти собі князем будь-кого з Казимирових синів⁵⁴. Така перспектива тягла за собою необхідність юридичного оформлення литовсько-польських взаємин; саме цього й уникав Казимир, і режим персональної унії Корони й Литви проіснував до самої його смерті (1492).

Відносини з Кримом. До внутрішніх негараздів згодом додалися конфлікти з новою державою, що постала на політичному обрії за доби Казимирового правління — Кримським ханатом. Татари з'явилися у Криму після Батиевої навали, оселившись у його північній — степовій — частині й обклавши даниною торговельні колонії півдня. Крим став одним із улусів Золотої Орди, а його центром — однойменне містечко (сучасне м. Старий Крим).

У другій чверті XV ст., з розвитком відцентрових тенденцій у Золотій Орді, на підвладних їй теренах постали кілька самостійних держав. Домінувала серед них Велика Орда (звана також Заволзькою) зі столицею у м. Сарай, яка претендувала на зверхність над усіма іншими новоутвореними ханатами — Астраханським, Казанським, Сибірським, Ногайським і Кримським (Перекопським). Формування останнього пов'язане з іменем Хаджі-Гірея, що його нащадки, хани з династії Гіреїв, панували в Криму до кінця XVIII ст.

Походження Хаджі-Гірея і початковий період його біографії остаточно не з'ясовані. Безсумнівним є хіба що його зв'язок із Литвою, де він знайшов притулок за володарювання Вітовта. На початку 30-х років XV ст. він діє в Криму, конфліктуючи з генуезцями, після чого зникає, можливо, знову емігрувавши до Литви. У літописах стверджується, що Казимир, заступивши Сигізмунда Кейстутовича на великокняжому столі, «царя Ач-Гирея (Хаджі-Гірея)... во великой его почестности до Орды Перекопское на царство послал...; был великий приятель княжеству Литовскому тот царь Ач-Гирей за ласки великого князя Казимира, что его на царство посадил, и Литовскому панству [державі] сприял, что в Литве хлеб-соль едал; и за его царства ни одна нога поганская татарская в Литве и в Лясах [Польщі] не поставала; и в тые часы сироты и вдовы, и все христианство веселилися и Бога хвалили, что такой великий долгий покой имели от поган»⁵⁵.

⁵⁴ У самому Києві по смерті Семена Олельковича утвердився Казимирів намісник — Мартін Гаштольд, брат дружини покійного князя (1471). Змінивши статус Києва, Казимир видав черговий земський привілей, спрямований на збереження традиційних засад місцевого життя. Нашадки Володимира Ольгердовича утримали за собою Копильсько-Слуцьке князівство, яке існувало як окремий уділ до початку XVII ст., а після смерті Софії Юрїївни Слуцької (1612) увійшло до складу володінь Радзивілів. Варто підкреслити, що у XVI ст. князів Слуцьких усе ще вважали «отчичами» і «спадковими панами землі Київської» (докладніше про них див.: Скеп'ян А.А. *Князі Слуцкія*. Мінск, 2013).

⁵⁵ Хроника Быховца... С. 160.

Однак ця ідилія швидко закінчилась. Після смерті Хаджі-Гірея (1466) спалахнула усобиця між його синами, в якій узяв гору енергійний Менглі-Гірей (1468). На його відносини з Казимиром вплинули як контакти останнього із ханом Великої Орди Ахматом (Ахмедом), так і намагання Івана III налагодити дружні стосунки з Кримом. Між Великою й Кримською Ордами була традиційна неприязнь; водночас сарайські правителі прагнули відновити свій контроль над Московським князівством, який у 70-х роках XV ст. значно послабшав. Це уможливило порозуміння між Менглі-Гіреем та Іваном III.

Переговори між ними розпочались 1473 р., однак були перервані подіями в Криму, де заявили про себе опозиційні щодо Менглі-Гірея сили. Хана було позбавлено влади і ув'язнено. Бунтівний бек Емінех звернувся по допомогу до турецького султана, наслідком чого стало опанування Османською імперією всього узбережжя Криму (1475). Після низки колізій Менглі-Гірей повернув собі батьківський престол — та вже як турецький васал (1479). Тільки-но опинившись у Криму, він повідомив Івана III про свою готовність укласти союз на умовах московської сторони. Текст досягнутої угоди не залишає місця для сумнівів щодо її характеру: Іван III і Менглі-Гірей мали разом боронитися від Ахмата і спільно діяти проти Казимира («на короля, на вопчего своего недруга, быти заодин»).

Водночас посол Менглі-Гірея у Вільні запевняв Казимира у прагненні зберігати й надалі традиційні «братство» і «приязнь» — «как жил царь Ач-Гирей с великим королем польским и великим князем литовским». Отже, 1480 р. було укладено союз за формулою: «Кто будет царю [Менглі-Гірею] неприятель, то тот и великому королю неприятель; а кто великому королю неприятель, то тот и царю неприятель».

Утім, ця подвійна гра не могла тривати довго. Московська сторона наполягала на тому, щоб Менглі-Гірей розірвав угоду з Казимиром і відрядив «рать» на його землі. Михайлу Кутузову, посланому до Криму в березні 1482 р., було наказано залишатись там, аж доки хан не виконає цих вимог; водночас чітко окреслювався напрямок майбутнього походу: «А как учнет царь [Менглі-Гірей] посылати рать свою в Литовскую землю, ино Михайлу говорити царю о том, чтобы послал рать свою на Подольскую землю или на киевские места»⁵⁶.

Зусилля московських дипломатів увінчалися цілковитим успіхом. 1 вересня татари напали на Київ і знищили його дощенту. Один із літописців — найімовірніше, очевидець — зазначає, що київський воевода Іван Ходкевич отримав звістку про наближення ординців за чотири дні до їх появи на околицях міста. Цих кількох днів було, звісно, замало, аби як слід організувати його оборону. «Во град», під захист міських укріплень, «збегошася многие люди». У київському замку сховався печерський ігумен з усіма монастирськими старцями та скарбницею. «И прииде царь [Менглі-Гірей] под град на день Семена Летопроводца, в первый час дни, изряди полки и приступи ко граду, и обступи град вокруг. И

⁵⁶ *Сборник императорского Русского исторического общества* (далі — *Сб. РИО*). Т. 41. Санкт-Петербург, 1884. С. 34.

Божим гневом, нимало не побився, град зажже, и погореша люди все и казны. И мало [было] тех, кои из града выбегоша, [но] и тех поимаша; а посад пожгоша и ближние села»⁵⁷. Менглі-Гірей «полону бесчисленно взял»; потрапив до нього і київський воєвода з усією родиною. Сам він і його дочка так і померли у татарській неволі; дружину й сина Івана Ходкевича згодом було викуплено. Долю воєводи розділив і печерський ігумен; самий монастир було пограбовано; рятуючись від ворога, деякі з ченців «бежали в пещеру и задохшася». «Учиниша пусту» Київську землю й «пленив порубежных городов 11», Менглі-Гірей повернувся до Криму. На знак дотримання своїх союзницьких зобов'язань він надіслав у дар Іванові III золоті потир і дискос зі сплюндрованої татарами Святої Софії.

Після Менглі-Гірейового погрому життя у Києві занепало, хоча віленські урядовці ужили заходів щодо його відновлення. Передусім було здійснено надзвичайну за своїм характером і масштабами акцію з відбудови міських укріплень. Однак перед лицем татарської загрози у Вільні й Кракові покладалися не стільки на обороноздатність «українних» замків, скільки на можливість налагодження стосунків із Кримом. Нагадаємо хоча б широко відомий лист Казимира до Менглі-Гірея, в якому розорення Києва розцінювалося як прикре непорозуміння, або, точніше, «Божий гнев за грехи» його мешканців. Тож, зазначав Казимир, «хотя бы и ты, царю, к тому помочником не был, однак [все равно] было тому городу гореть и тым людям погинуть, коли на них Божий гнев пришол. А, з Божой ласки, у нас есть городов и волостей, и людей досить»⁵⁸.

Казимир ще не усвідомлював, що перед ним постала проблема, яку ані йому, ані його наступникам не вдасться залагодити дипломатичним шляхом. Потрібен був рішучий збройний опір, сил для якого вочевидь бракувало. Тож уже за часів Казимира виразно окреслилися ознаки подальшого політичного курсу Вільна щодо татар, який визначається в літературі як практика переговорів, задобрювань і підкупів кримського двора. Ностальгічні покликання литовців на часи Хаджі-Гірейового панування не знаходили у Криму бажаного відгуку; не розриваючи дипломатичних відносин із ВКЛ, Менглі-Гірей усіляко дбав про виконання своїх союзницьких зобов'язань перед Іваном III, а той, підтримуючи мирні взаємини з Вільном, нацьковував кримського хана на Литву. Утім, двоєдушними були не лише Іван III і Менглі-Гірей: відомо, що Казимир і далі контактував із Заволзькою Ордою, що не могло не дратувати Москву та Крим.

Наприкінці XV ст. татарські набіги стали мало не щорічними. Кримці з'являлися на Київщині, Сіверщині, Волині, Поділлі, Галичині, грабуючи міста й села та захоплюючи численний «ясир». Так звану хижацьку природу ординців зумовлював їхній економічний побут, основу якого становили кочове скотарство і примітивне землеробство, яке не знало сівозмін; походами на українські обшири

⁵⁷ Вологодско-Пермская летопись. ПСРЛ. Т. 26. Москва; Ленинград, 1959. С. 274—275.

⁵⁸ Русская историческая библиотека. Т. 27: Литовская Метрика. Санкт-Петербург, 1910. Ст. 326 (у публікації це послання помилково приписане татарському князю Абдулі).

компенсувалися згубні наслідки посух та пошестей, що часто вражали сільське господарство у Криму.

Тож не випадково у середині XVI ст. волинські бояри скаржилися «господарським» ревізорам: «Чи є, чи немає перемир'я з татарами, рідко коли зсідаємо з коня». Уособленням тривожного життя на татарському прикордонні став образ українського селянина, який, за твердженням Е. Лясоти, «їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак»⁵⁹. Утім, уже за Казимирових часів на перешкоді ворожим «наїздам» стала якісно нова суспільна сила — козацтво.

Проблеми єдності митрополії. Повертаючись до взаємин між Вільном і Москвою, зауважимо ті зрушення, що відбулись не у сфері політичній, а в царині церковного життя, — остаточний розкол єдиної загальноруської митрополії (1460). Цьому передувало тимчасове відокремлення від Москви через поставлення у литовські митрополити племінника Кипріяна Григорія Цамблака (1415). Воно було здійснено собором місцевих єпископів, без санкції патріарха та за активної підтримки Вітовта; висвячення Цамблака спричинило протести московського митрополита Фотія та константинопольських ієрархів. Кінець конфлікту поклала смерть литовського митрополита (1419), однак він устиг взяти участь у роботі згаданого вище Констанцького собору (1414—1418), куди прибув на початку 1418 р. на чолі пишної депутації з 300 русинів, литовців, волохів і татар. Цамблук привітав учасників собору «Похвальним словом», в якому закликав присутніх «воедино собрати ... расщепленное тело церковное», тобто відновити єдність християнської церкви, остаточно розірвану 1054 р.; він також заманіфестував свої проунійні наміри на аудієнції у Папи Мартіна V. На жаль, на той час понтифік мав забагато власних проблем, аби всерйоз опікуватися унією. Тож виступ Цамблака не мав конкретних наслідків, а в літописній традиції його візит у Констанц навіть перетворився на поїзду до Рима з метою довести Папі та його «мудрецам» правоту православного віровчення.

Смерть Цамблака знаменувала кінець існування литовської митрополії: вже 1420 р. Фотій здійснив поїзду по литовських і галицьких єпархіях, побувавши, зокрема, у Києві, Володимирі-Волинському, Галичі, Львові та Слуцьку (тут він охрестив онука Володимира Ольгердовича, майбутнього київського князя Семена Олельковича). Залишається тільки дивуватися, чому, витративши чимало зусиль на створення незалежної від Константинополя митрополії, віднайшовши історичні, канонічні й політичні аргументи на користь її самостійного існування, Вітовт не подбав про наступництво Цамблаку. Тож 1420 р. у Новогрудку, у присутності представника візантійського імператора відбулася церемонія примирення Фотія з Вітовтом. У 1430 р. Фотій приїхав на Вітовтову коронацію, пробувши у Вільні майже до самої смерті князя.

Сам він ненадовго пережив володаря Литви. Після його кончини митрополіка кафедра кілька років залишалася вакантною. У 1433 р. її обійняв колишній смоленський єпископ Герасим, 1435 р. спалений Свидригайлом за звинувачен-

⁵⁹ Лясота Е. Щоденник. *Жовтень*. 1984. № 10. С. 99.

ням у зраді. Наступником Герасима став грек Ісидор, за якого повною мірою виявилися проунійні тенденції, що накреслились у діяльності Цамблака.

Прибувши на Русь у квітні 1437 р., він невдовзі вирушив на собор до Феррари (згодом його перенесли до Флоренції). Тут було остаточно з'ясовано всі догматичні питання. Вищі ієрархи православної церкви визнали католицькі догмати про сходження Святого Духа від Бога-Сина, супрематію Папи Римського, чистилище тощо. Акт унії було підписано в липні 1439 р. Митрополита Ісидора Папа Євгеній IV висвятив на кардинала. Повертаючись з Італії, у Буді він видав грамоту, в якій повідомлялося про рішення Флорентійського собору.

На теренах ВКЛ укладення унії не спричинило широкого суспільного резонансу — зокрема, київський князь Олелько, не переймаючись тим, на яких засадах «сталось одиначество с латиною», підтвердив «господину и отцу своему Сидору» права, якими користувалися на території митрополичої єпархії його попередники (1441)⁶⁰. Натомість московський володар виступив проти Флорентійської унії; Ісидора було заарештовано і, зрештою, він мусив рятуватися втечею за кордон (свій вік він скінчив у сані константинопольського патріарха-уніата). Разом з унією у Москві позбулись і формальної залежності від Константинополя: наприкінці 1448 р. собор місцевих єпископів висвятив на митрополита рязанського владику Іону. Він став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі, церква якої відтоді фактично перетворилася на автокефальну.

Щоправда, від самого початку Іона прагнув надати своїй владі загальноруського масштабу, поширивши її на литовські єпархії (хоча навіть у самій Північно-Східній Русі його архієрейські права багатьом видавалися сумнівними). Це вдалося йому в січні 1451 р., коли на сеймі у Вільні Казимир, порадившись із присутніми князями та панамі, «полюбил себе отцом митрополитом» Іону і «дал ему столец митрополич киевский и всея Руси, как первое бывало», хоч і вилучив з-під його юрисдикції галицькі єпархії. Грамоту, що закликала «чтити» Іону «весь посполитый народ христианства руского», скріпили своїми печатками Свидригайло, Олелько, віленський біскуп Матей, віленський і троцький воеводи та інші високі достойники, серед яких не було жодного православного єпископа. Це зайвий раз унаочнює, що йшлося, власне, про політичний акт, зумовлений тогочасним станом взаємин між ВКЛ і Московщиною.

Однак Папська курія не збиралася втрачати контроль над литовськими єпархіями. У вересні 1458 р., після зречення Ісидора, Пій II за згодою константинопольського патріарха-уніата Григорія Мамми висвятив на київського митрополита Ісидорового учня — Григорія Болгарина. До складу його митрополії зараховувались київська, чернігово-брянська, смоленська, полоцька, луцька, володимирська, туровська, галицька, холмська й перемишльська єпархії. Тож межі поширення унії в Східній Європі окреслювалися литовсько-московським кордоном.

⁶⁰ Щапов Я.Н. *Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.* Москва, 1976. С. 179—181.

Іона прагнув у будь-який спосіб утримати контроль над теренами Литви, звертаючись до місцевих владик зі своїми посланнями; у цьому його активно підтримував Василь II, прагнучи переконати Казимира не приймати у себе уніата Григорія. Попри ці умовляння, Казимир 1460 р. підпорядкував Григорію литовські та галицькі єпископії і навіть закликав до аналогічного кроку великого князя московського. Зрозуміло, що це звернення не мало жодних наслідків — «и оттоле сотворишася два митрополита в Руси, един на Москве, а вторый в Киеве»⁶¹.

Цього разу ліквідація єдності руської митрополії була остаточною, і з титулатури московських митрополитів надалі зникає визначення «київський». Смерть Іони (1461) знаменувала крах їхніх загальнооруських амбіцій: на палкі заклики з Москви згодом відгукнувся лише чернігово-брянський владика Євфимій, який 1464 р. «прибеже на Москву ... покиня свою єпископию» (у Москві він отримав суздальську єпархію).

Новостворена митрополія, спочатку перебуваючи під зверхністю папи римського, згодом знов опинилася під контролем Константинополя, де взяли гору противники унії. Царгородський патріарх Діонісій затвердив на митрополичій кафедрі Григорія Болгарина (1467); з благословення Константинополя ставали митрополитами і його наступники, що їх обирали на сан у Литві. Тож на території ВКЛ і Корони церковну унію так і не було проведено в життя. Це провокувало нові спроби порозуміння з Римом, аж доки справа унії, піднята на щит великим князем московським, не перейшла у зовнішньополітичну площину: почалася московсько-литовська війна, яка поставила населення ВКЛ перед необхідністю вибору між Рюриковичами та Ягеллонами.

⁶¹ Софийские летописи. *ПСРА*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1853. С. 169.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
МІЖ ВІЛЬНОМ
І МОСКВОЮ

Загальноруські претензії Івана III. Кінець XV ст. ознаменувався масштабними змінами на політичній мапі Східної Європи. Московське князівство стало могутньою державою. У 1478 р. до її складу ввійшла Новгородська земля, 1485 р. — велике князівство Тверське, один із найголовніших суперників Москви. Як наслідок, під владою Івана III було об'єднано основний масив великоруських земель.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського позначились на його титулатурі: від середини 80-х років XV ст. він почав називати себе «государем и великим князем всея Руси», що не лише підбивало підсумки його діяльності, а й містило в собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими («руськими», за тогочасною лексикою) землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їх панівні кола, про що свідчить дипломатична документація початку 1490-х років. Саме тоді у переговорах між наступником Казимира, великим князем литовським Олександром (1492—1506), і послами Івана III останнього вперше у практиці московсько-литовських взаємин було названо «государем всея Руси» (січень 1493), що, як і передбачав Іван III, викликало у Вільні рішучий протест: «Наперед того отец его, да и он ко отцу государя нашего так не приказывал, ни предки их к предкам государя нашего так не приказывали». Роз'яснення надійшли лише за пів року: «Государь наш к вашему государю в своем листе ...новины некоторые не вставил: чем его Бог подаровал, от дед и от прадед, от начала, правый есть уроженный государь всея Руси»⁶².

⁶² Сб. РИО. Т. 35. Санкт-Петербург, 1892. С. 81—82, 107.

Експліцитно ці загальноруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиліттям пізніше, у 1503—1504 рр., коли Олександр (на той час вже й польському королю) та його брату Владиславу Угорському було прямо заявлено, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «кои, — словами Івана III, — ныне за нами»; до того ж останній, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: «своей отчины всей доставати»⁶³.

Апелювання до патримоніального права під час розв'язання Москвою зовнішньополітичних завдань на зламі XV—XVI ст. не було новаційним: раніше воно вже використовувалось для обґрунтування приєднання Новгороду. Водночас московський патримоніалізм зумовлювався тим, що на східнослов'янських землях ВКЛ і Польщі не було безперервної династичної традиції чи принаймні князів, які прокламували б своє походження від Рюрика та Володимира Святославича, виступаючи носіями політико-родового континуїтету. Тож Іван III без коливань заявляв, що спадкоємцем Рюрика є «един род тех великих князей, прежде киевских, до великого князя Дмитрия Юревича Всеволода Володимерскаго (тобто до сина Юрія Долгорукого Всеволода, який мав хрестильне ім'я Дмитро. — *Авт.*), а от того великого князя да иже и до мене род их»⁶⁴.

Агресивний характер політики Івана III виявився ще за життя Казимира, у 80-х роках XV ст. Точніше датувати початок війни між Московією та ВКЛ практично неможливо: формально її так і не було оголошено, а прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали впродовж усього передостаннього десятиліття XV ст. Аrenoю для військових сутичок у той період стало Верхнє Пооччя — передусім володіння князів Воротинських, Одоївських та Бельовських. Їхні відносини з Москвою й Литвою визначались договором Василя II з Казимиром 1449 р. та низкою угод, згідно з якими ці князі мали право покинути литовську службу. Близько 1487 р. цим правом скористались деякі з тамтешніх князів; після того, як вони перейшли на службу до Івана III, міжкнязівські чвари, що періодично спалахували в цьому регіоні, набули характеру міждержавних конфліктів, у які втручались регулярні війська. Так чи інакше, але на початок 1490-х років «отчини» Одоївських, Воротинських, Бельовських фактично опинилися у складі Московської держави.

Це викликало різкий протест у Казимира, який вважав незаконними переходи верховських князів. Однак із його смертю (1492) ситуація змінилася. Розчленування верховної влади (великим князем литовським став Олександр, польським королем — Ян-Альбрехт) послабило позиції ВКЛ і дало можливість Івану III активізувати воєнні дії в регіоні. У 1492 р. московські війська захопили та розграбували Любутськ і Мценськ, узявши численний полон. Ці події та бездіяльність Олександра одразу відбилися на позиціях місцевих князів: того само-

⁶³ Там само. Т. 35. С. 380, 460; Т. 41. С. 457.

⁶⁴ Никаноровская летопись. *ПСРА*. Т. 27. Москва; Ленинград, 1962. С. 130.

го року під зверхність Івана III перейшли Василь і Андрій Бельовські, Михайло Мезецький і Семен Воротинський.

Олександр, не маючи необхідного політичного та воєнного досвіду, намагався уникнути відкритої конфронтації з Московським князівством. Литовські послы, які прибули до Москви у листопаді 1492 р., не зачіпали питання про долю верховських князів, запропонувавши натомість видати за Олександра дочку Івана III, Олену, що, на їхню думку, і мало залагодити всі справи. Однак Іван III наполягав на необхідності першочергового розв'язання спірних територіальних питань.

Московсько-литовські переговори відновилися влітку 1493 р. У лютому 1494 р. було укладено «вечное докончанье», згідно з яким за Московською державою закріпилися території у верхньому Пооччі, що увійшли до її складу з переходом на службу до Івана III тамтешніх князів; надалі обидві сторони мали відмовитися від прийняття служилих князів з їхніми землями («А князей нам служебных... на обе стороны с вотчинами не примати»); у складі Литовської держави залишалися спірні Мценськ, Любутськ, Серпейськ і Мосальськ⁶⁵. Московсько-литовське зближення було скріплено шлюбом Олександра з Оленою Іванівною. 6 лютого 1494 р. відбулася церемонія заручин, після якої ще майже рік Олена залишалась у Москві — аж доки Олександр, на настійну вимогу Івана III, не підтвердив спеціальною грамотою обіцянку «не нудити» її до католицтва, дозволивши «держати свой греческий закон».

Ідея династичного союзу не була новиною для московсько-литовських взаємин. Двоюрідний брат Дмитра Донського Володимир Андрійович був одружений з Оленою Ольгердівною, син Василь — з дочкою Вітовта Софією. Що ж до шлюбу Олени Іванівни та Олександра, то, укладаючи його, литовський князь, безсумнівно, помилився у своїх розрахунках, оскільки новостворений сімейний союз не лише не усунув напруженості у міждержавних відносинах, а й зав'язав новий вузол суперечностей між Москвою та Вільном. «Литовці сподівалися, — писав австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн, — що цей шлюб покладе кінець ворожнечі [між государями], однак сталося так, що ворожнеча від цього ще більше посилилася»⁶⁶.

Війна за Сіверщину. Річ у тім, що за кілька років на підставі секретного листа від Федора Шостакова, який надійшов з Литви у травні 1499 р.⁶⁷, Іван III звинуватив зятья в тому, що він, усупереч передшлюбним обіцянкам, наполягає на переході Олени в католицтво. Пізніше Олена вважала, що саме вона спричинила загострення московсько-литовських взаємин на межі XV—XVI ст. «Со мною, — писала вона батькові, — все лихо к ним (мешканцям руських земель ВКЛ. — *Авт.*) вышло: война, рать, заседание и жение городом и волостям, крови христианское разлитье, жоны вдовами, дети сиротами, полон, крик, плач, вопль»⁶⁸.

⁶⁵ Сб. РИО. Т. 35. С. 125—132.

⁶⁶ Герберштейн С. *Записки о Московии*. Москва, 1988. С. 66.

⁶⁷ Сб. РИО. Т. 35. С. 273—274.

⁶⁸ Там само. С. 370.

Однак цілком очевидно, що причини усіх цих подій корінились не в обставинах життя Олени у Литві. Укладаючи мир з Олександром 1494 р., Іван III не збирався відмовлятися від своїх зазіхань на всі руські землі, що засвідчує, зокрема, його наполегливість у боротьбі за визнання Литвою титулу «государь всея Руси».

У листі ж Шостакова йшлося ще й про «замятню велику межи латыны и межи нашего християнства» (тобто між католиками й православними). На зламі 1499—1500 рр. під приводом «нужи о греческом законе» (переслідувань православних) з ВКЛ виїхав князь Семен Бельський, який уже в квітні 1500 р. опинився при дворі Івана III. Слідом за ним на бік Москви перейшли Мценськ і Серпейськ, а також князі Мосальські та Хотетівський.

Тоді ж обернулась неочікуваними наслідками «гостинність» Казимира Ягеллончика, який за пів століття до цього надав притулок на Сіверщині втікачам із Московського князівства — князям Івану Можайському та Івану Шем'ячичу, що вважали себе потенційними претендентами на московський престол. Обидва князі були щедро наділені Казимиром: Можайський дістав «в отчину» Стародуб і Гомель, Шем'ячич — Новгород-Сіверський та Рильськ.

Тут князі почувались як самостійні правителі, маючи не лише власні почти, а й значні військові загони. Зловживаючи своїм статусом, вони не зупинялись навіть перед неприхованим грабунком колишніх співвітчизників: в «украинных жалобных списках», переданих Іваном III Казимиру наприкінці 80-х років XV ст., зафіксовано скарги московських купців на здирства синів Можайського і Шем'ячича та людей з їхнього оточення (у переліку «трофеїв», крім східних тканин, згадуються грецьке мило і два фунти перцю).

Водночас сіверські князі не стояли осторонь загальнодержавного життя. Вони брали участь у московсько-литовській війні 1492—1493 рр. та в Молдавському поході 1497 р., допомагали відбудовувати Київ після спустошливого нападу Менглі-Гірея. У повідомленні про цю надзвичайну за своїми масштабами акцію (загалом до робіт було залучено майже 60 тис. осіб) князі Можайський і Шем'ячич фігурують як провідні репрезентанти Сіверської землі. Ще більше зріс їхній політичний вплив після пожалування 1496 р. Семену Івановичу Можайському Чернігова, внаслідок чого володіння цих князів перетворилися на суцільний земельний масив величезної площі, який сусідив із землями великого князя московського. По суті, на теренах Сіверщини удільну систему, ліквідовану тут у попередні десятиліття, було частково відновлено, хоч новостворені князівства становили не династичні уділи Гедиміновичів, а просторі вотчини, надані «на поживенье» московським емігрантам.

Прагнення Івана III утвердити свою владу в цьому регіоні змусило його відмовитися від традиційно ворожої політики стосовно вчорашніх «зрадників» — нащадків найлютіших недругів його батька Василя II — і розпочати таємні переговори із Семеном Можайським та Василем Шем'ячичем, що про них сповіщається у білорусько-литовській «Хроніці Биховця» (Іван III наполягав, «иж бы они з города и волостями отступили от зятя его, великого князя Александра,

и со всем с тым служили ему, а к тому еще обещал им многие города и волости свои. И на том змову и присягу межи собою вчинили»⁶⁹). Російські ж літописці занотували лише факт звернення обох князів до володаря Московщини у квітні 1500 р.: вони «прислали к великому князю Ивану Васильевичу, государю всея Руси, бити челом..., что на них пришла великая нужда о греческом законе (тут: переслідування православ'я. — *Авт.*), и государь бы их пожаловал, взял к себе и с вотчинами»⁷⁰.

Складно сказати, яким був справжній перебіг подій. Але навряд чи заслугоує на довіру офіційна версія московського двору про кампанію насильницького покатоличення православних, яка нібито розгорнулася в Литві на зламі XV—XVI ст. Як свідчать джерела, у той період ішлося хіба що про проунійну налаштованість митрополита Йосифа та пов'язані з цим спроби налагодження діалогу з Римом, які аж ніяк не позначилися на ситуації на сіверській «україні» Литовської держави. Однак посилення на релігійні переслідування давало можливість московському князю порушити умови «вечного докончания» з Олександром Казимировичем, якими передбачалась відмова від приймання служилих князів з їхніми землями; тож Іван III, не дбаючи про обґрунтованість своїх звинувачень, прийняв «в службу и с вотчиной» Можайського та Шем'ячича і оголосив себе їхнім протектором. Він надіслав листа Олександрю, в якому погрожував заступитися за цих князів, якщо володар Литви зазіхатиме на їхні володіння. У своїй відповіді Олександр удав, буцімто нічого «не ведает о их городех и волостех», а знає лише, що його батько Казимир «их отцам подавал города и волости свои им на поживень». За цією позірною «непоінформованістю» Олександра нескладно розгледіти справжні мотиви зради Можайського та Шем'ячича. Володіючи своїми землями як «поживеньем», вони могли у будь-який момент їх втратити. Перехід же на службу до великого князя московського обіцяв їм не лише збереження сіверських вотчин, а й за сприятливих обставин збільшення їх за рахунок земель, відвойованих у Литви. Уже 1500 року, під час «виїзду» до нового володаря, Семен Можайський захопив Любеч, який належав його двоюрідному братові князю Василю Верейському. Згодом володіння перебіжчиків зросли ще більше: за свідченням літописця, Іван III «придал» Семенові Можайському Почеп, Мглин, Дроків і Попову Гору, а Василю Шем'ячичу — Путивль і Радогощ⁷¹.

Для московської сторони прийняття «в службу и с вотчиной» князів, що контролювали величезні обшири у Подесенні та Посеймі, означало відкритий розрив із Вільном. Тому Олександрю, разом зі звісткою про їхній «отказ», було відправлено грамоту з оголошенням війни. На початку травня 1500 р. на Сіверщину вирушив походом московський воевода Яків Захар'їч. Він узяв Брянськ, після чого «брянцы вси присягнули служити великому князю московскому».

⁶⁹ Хроника Быховца... С. 166.

⁷⁰ Софийские летописи... С. 44—45; Продолжение летописи по Воскресенскому списку. *ПСРА*. Т. 8. Санкт-Петербург, 1859. С. 238—239.

⁷¹ Ермолинская летопись. *ПСРА*. Т. 23. Санкт-Петербург, 1910. С. 196.

Там само, під Брянськом, Яків Захар'їч «привел к крестному целованию» Семена Можайського і Василя Шем'ячича.

Отже, 1500 р. Сіверщина фактично увійшла до складу Московської держави. Очевидно, що успіхи останньої на початковому етапі війни (їх апогеєм стала перемога на Ведроші в липні 1500 р., коли у полон потрапив литовський гетьман князь Костянтин Іванович Острозький) були значною мірою зумовлені сприятливою для неї зовнішньополітичною ситуацією. Щоправда, Молдавія, традиційний союзник Москви, не змогла надати їй дієвої допомоги. Проте доволі ефективним був союз із кримським ханом: син Менглі-Гірея, Ахмат-Гірей, упродовж 1500 р. здійснив два спустошливі набіги на територію Литовської держави. У походах московських військ узяли участь і казанські царевичі; так, за активної участі Мухаммед-Еміна у серпні 1500 р. було здобуто Путивль.

Утім, у науковій літературі ще декілька десятиліть тому «найміцнішою із антигеллонських коаліцій» називався «стихийний союз західноруського населення Великого князівства Литовського з могутньою Російською державою», на який остання й спиралася у процесі «збирання» давньоруських земель⁷². Такий погляд мав авторитетних прихильників ще в ХІХ ст. Зокрема, О. Лазаревський твердив, що «без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відділилася від Литви та об'єдналася з Московською державою»⁷³.

Такі уявлення про мирний і добровільний характер приєднання Сіверської землі до Москви, без сумніву, потребують коректив. Московські війська, найімовірніше, не вели бойових дій на території володінь Можайського та Шем'ячича. Але князівські амбіції не збігалися з інтересами решти населення Сіверщини, тож Іванові ІІІ довелося застосовувати силу щодо тих міст, які контролювали воеводи великого князя литовського.

Те, що вони чинили збройний опір, засвідчує Типографський літопис, де зафіксовано, що московські воеводи на Сіверщині «многие грады, и волости, и села поплениша, а людей многих мечу и огневи предаша и иных в плен поведоша» (зокрема, було ув'язнено чернігово-брянського єпископа Іону); здобутими силою літописець назвав Брянськ з волостями Почепом і Радогощем, Любеч та Путивль⁷⁴. Звістка про спалення останнього міститься у посланні Олександра Ягеллончика до Менглі-Гірея (листопад 1500). Заслуговує на увагу і той факт, що частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путивля, Чернігова 1500 р. назавжди покинула свої «отчизные земли». Це засвідчують документи Литовської Метрики, які раніше не залучались до характеристики окреслених подій: «Попис» дворян ВКЛ (створений близько 1509 р.), «Пам'ять» 1527 р., складе-

⁷² Хорошкевич А.А. *Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в.* Москва, 1980. С. 89, 253.

⁷³ Лазаревский А.М. *Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.* Т. 1: *Полк Стародубский.* Киев, 1889. С. 1.

⁷⁴ Типографская летопись. *ПСРА.* Т. 24. Петроград, 1921. С. 214. Докладніше див.: Русина О. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського.* Київ, 1998. С. 195—200.

на шляхом опитування населення, яке залишило Сіверщину після 1500 р. (тих, «хто на той землі жив»), численні акти пожалувань маєтностей, що ними утікачі могли розпоряджатися до «очищення» їхніх володінь від загарбників.

Однак нікому з них не судилося дочекатись цього «очищення»: Іванові III вдалось утримати завойовані в 1500 р. позиції, хоча низка обставин (порушення перемир'я з Лівонією, напад на Сіверщину союзника Литви — хана Заволзької Орди Ших-Ахмата) істотно ускладнила подальший перебіг подій. Водночас посилилися позиції Олександра: після смерті Яна-Альбрехта (червень 1501) його обрали польським королем; паралельно було укладено новий акт унії між Польщею та ВКЛ.

Наприкінці 1502 р. встановився певний баланс сил як на московсько-литовському, так і на московсько-лівонському театрах воєнних дій. Усі сторони відчували гостру потребу в перепочинку. За пропозицією Олександра було сформовано спільне литовсько-лівонське посольство, яке в березні 1503 р. прибуло до Москви.

Переговори з представниками Лівонії завершилися угодою про шестирічне перемир'я. Не вдалося укласти мирного договору і з ВКЛ — литовська сторона вимагала повернення захоплених Москвою земель, а Іван III удавав щире здивування: «Нам чого деля [заради чого] великому князю Александру тое своей отчины отступатись?» Коли перемовини остаточно зайшли у глухий кут, литовська сторона, за прикладом Лівонії, запропонувала московській перемир'я на шість років на умовах збереження статус-кво. Його було укладено 28 березня 1503 р. До Московської держави фактично перейшли всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків⁷⁵.

Московсько-литовські переговори «о вечном миру и о докончанье» відбулися в лютому 1504 р. Під час перемовин жодна зі сторін не виявила схильності до компромісу. Олександр наполягав на тому, щоб Іван III повернув його «отчинные» землі, які «без всякое причины забрал». Іван III був не менш категоричним, обстоюючи свої «отчинные» права: «Каждому отчина своя мила и каждому своего жаль. Ино ведь ведомо зятю нашему, Александру королю и великому князю, что Русская земля вся наша отчина... а их отчина — Лятская земля да Литовская»⁷⁶.

Незалежно від того, наскільки широко московські государі окреслювали територію своєї «отчини», центральним об'єктом їхніх претензій залишався Київ. Симптоматично, що на зламі XV—XVI ст. великий князь литовський Олександр навіть почав називати себе князем Русі та Києва (з таким титулом він фігурує в

⁷⁵ Загалом за перемирною грамотою 1503 р. Іван III отримав 19 міст. Невідомо, завдяки чий помилці в історіографії постала фантастична цифра 319, яка, попри свою абсурдність, понад сторіччя відтворюється на сторінках наукових праць (див., наприклад: Ефименко А.Я. *История украинского народа*. Киев, 1990. С. 108; *История Украинской ССР*. Т. 2. С. 146; Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ, 2006. С. 156).

⁷⁶ *Сб. РИО*. Т. 35... С. 460.

переговорах з лівонським магістром і в укладеній з ним 1501 р. угоді), що, безумовно, було відповіддю на гострий інтерес до Києва з боку його войовничого тестя. Ще 1490 р. той у договорі з цесарем Максиміліаном проголосив курс на опанування «великого княжества Киевского». Олександр зі свого боку волів, щоб Іван III повністю зрікся претензій на Київ, додавши відповідний пункт до тексту договору 1494 р., або «особый лист свой велел бы еси нам на то дати». За це він ладен був піти на поступки у найболючішому на той час питанні литовсько-московських взаємин і визнати за Іваном III титул «государя всієї Русі». Однак з огляду на те, що саме Київ був стрижнем загальноруської програми володаря Московської держави, переговори стосовно такого розв'язання наболілих проблем не увінчалися успіхом.

Московсько-литовські війни першої половини XVI ст. Такого самого курсу дотримувався наступник Івана III, Василь III (1505—1533) у переговорах із Сигізмундом I, який 1506 р. заступив Олександра на великокняжому й королівському престолах. У 1507 р. спалахнула нова московсько-литовська війна. На її перебіг вплинули як сприятливі для Москви зовнішні обставини (ВКЛ не отримало допомоги Лівонії), так і ускладнення внутрішньополітичної ситуації в Литовській державі, де розгорнулось повстання Михайла Глинського. Показовими є спроби останнього (до речі, католика за віросповіданням) копіювати події 1500 р., поширюючи чутки про насильне покатоличення руських земель, що й зробило його в історіографічній традиції оборонцем їхніх національних інтересів, виразником настроїв місцевої православної шляхти чи навіть лідером «руської партії». Насправді ж він був лише талановитим авантюристом, якому вдалося перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу.

Глинський (бл. 1470—1536) належав до тюркського за походженням княжого роду, який, за легендою, брав початок від сина хана Мамає на ім'я Мансур-Кият. Ще замолоду він потрапив до Німеччини, де, за словами сучасника, «за-своїв витончені манери й лицарські звичаї, був спритним у військових вправах: перегонах, фехтуванні, боротьбі, стрибках, а також і в розвагах, на зразок танців та всілякої куртуазії». Він спілкувався кількома мовами, мав широкі міжнародні зв'язки, вільно почувався у почті західноєвропейських монархів і вважався «людиною на всяку годину»⁷⁷.

Повернувшись на батьківщину 1498 р., Глинський, завдяки європейському вишколу, швидко зробив кар'єру при дворі великого князя литовського Олександра, обійнявши, зокрема, уряд двірського маршалка (1500), забезпечивши прибутковими посадами свою рідню й отримавши численні земельні пожалування. 1506 рік став часом його воєнного тріумфу: відряджений на боротьбу з татарами, Михайло завдав їм нищівного удару в бою під Клецьком.

⁷⁷ Крім М. Михайло Глинський. *Історія України в особах: Литовсько-польська доба* / упоряд. О. Русина. Київ, 1997. С. 62—63. Цікаву характеристику дав князеві далекий від західноєвропейських реалій хан Менглі-Гірей, написавши 1508 р., що «такова иного в Литве, каков Глинский, нет» (див.: *Lietuvos Metrika*. Knyga No. 8. Vilnius, 1995. P. 112).

Однак успіх цей був швидкоплинним: щойно Глинський повернувся до Вільна, як помер його благодійник Олександр Ягеллончик. Після його кончини становище Глинського помітно похитнулося: Сигізмунд I з намови литовських панів (передусім Яна Заберезинського — давнього недруга князя) позбавив його майже всіх урядів. Князь, за словами О. Гваньїні, «поїхав до Буди до угорського та чеського короля Владислава (брата Сигізмунда I. — *Авт.*), який був милостивим до нього. Від нього він привіз письмове клопотання, з ним приїхали й угорські послы, [просячи], щоб король як-небудь розв'язав цей конфлікт між ним та Заберезинським. Але коли Глинський побачив, що з цією справою зволікається, то у гніві сказав: “Я зважусь на таку справу, яка завдасть суму і мені, й тобі”»⁷⁸.

Спочатку він заподіяв смерть Заберезинському. Далі, «розуміючи, що король йому цього не пробачить», Глинський «схилювався до війни». Він відправив свого слугу з листами до московського князя, в яких просив, аби той дав йому «дозвіл на добровільний перехід, присягнув на це і прислав глейтові листи, — й тоді обіцяв перейти на його бік із замками, які тримав у Литві (а він тримав, вважає, половину Литви). Московський князь зрадів цьому, бо чув і знав про славні діла Глинського; він тут же на його вимогу вчинив присягу і зробив усе, що той хотів від нього. Він обіцяв обов'язково все це виконати, на що дав секретні листи»⁷⁹.

Василь III пообіцяв передати Глинському всі волості й міста, які бунтівливий князь здобуде у Литві. Той почав гуртувати довкола себе прибічників, обіцяючи їм, зокрема, відновити «Київську монархію», чим, за словами М. Стрийковського, «збавив багатьох бояр київських, що з них деякі йому присягнули»⁸⁰. Водночас, за твердженням хроніста, князь тримав в облозі Слуцьк, аби примусити одружитися з ним удову Семена Михайловича Слуцького (онука київського князя Олелька), княгиню Анастасію, і в такий спосіб отримати спадкові права на Київ⁸¹.

Утім, рух, очолений Глинським, швидко зазнав поразки, оскільки ані у місцевої шляхти, ані у міського населення не було вагомих причин для невдоволення своїм становищем, а отже, і підстав для промосковських настроїв. З більш-менш великих міст Глинському вдалося захопити тільки Мозир; московська підтримка виявилась незначною і малоефективною. Влітку 1508 р. він разом із братами Іваном та Василем емігрував до Московії, де отримав Ярославець і Боровськ. Водночас М. Глин-

⁷⁸ Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії*. Київ, 2007. С. 358.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi*. Cz. 2. Warszawa, 1846. S. 346—347.

⁸¹ Щоправда, аналіз синхронних повстанню джерел продемонстрував, що звістка Стрийковського про облогу Слуцька М. Глинським є легендарною (можливо, її запозичено з родинних переказів князів Слуцьких, з якими був особисто знайомий хроніст). Можливо також, що у версії Стрийковського відбилися намагання кримського хана Менглі-Гірея залучити Глинського з братами до себе на службу обіцянкою “посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля» (див.: Кром М.М. *Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.* Москва, 1995. С. 127; *Акты ЗР*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1848. № 33. С. 40).

ський не втрачав надії налагодити відносини із Сигізмундом I; красномовним свідченням цього є його листи громаді Гданська й імператору Максиміліану, в яких він, бідкаючись на своє життя, висловлював бажання повернутися до Литви за умови отримання колишніх урядів і маєтностей (1509). Однак ці його плани не реалізувалися, і надалі Глинський мав обстоювати московські інтереси.

У 1514 р. князь зробив спробу втекти до Литви і був ув'язнений. Не допомогло навіть заступництво імператора Максиміліана: Глинського було звільнено тільки 1527 р. у зв'язку з одруженням великого князя московського Василя III на його племінниці Олені. Тоді він отримав у вотчину Стародуб-Ряполовський і активно долучився до придворної боротьби. Однак саме через це Глинський згодом знову потрапив до в'язниці (1534), де й скінчив свої дні⁸². Споглядаючи своє життя, він, напевно, навряд чи погодився б із анонімним московським книжником, який наприкінці XVI ст., укладаючи родовід Глинських і коментуючи перехід князя Михайла з братами на московську службу, занотував: «И иного пути Глинским того лучше не ведаем»⁸³.

Проте доля зглянулася на його брата Василя, чия дочка Олена стала великою княгинею. Вона народила Василю III сина Івана, якому судилося увійти в історію як Іван IV Грозний. Отже, якби не бунт і втеча князів Глинських, Росія могла б і не знати доби кривавого терору й піти якимось іншим шляхом.

Як би там не було, спроби Василя III 1507 р. діяти за сценарієм батька (укладення таємної угоди та надання військової підтримки Михайлові Глинському) не принесли Москві нових територіальних здобутків. У 1508 р. було укладено «вечное dokonчание», за яким Сіверщина відійшла до складу Московської держави (за винятком Любеча, поверненого Литві).

У ході третьої війни з Москвою (1512—1522 р.) Литва втратила Смоленськ (липень 1514), захисники якого капітулювали лише після четвертої облоги. Симптоматично, що, як і на Сіверщині, ця подія спровокувала масову втечу місцевих бояр та міщан, які не воліли переходити «під руку» єдиновірного володаря. Дошкульні характеристики великого князя московського містить «Сказання» про битву під Оршею, що відбулася невдовзі після втрати Смоленська (8 вересня 1514 р.). Вона не позначилась на долі цього міста, однак увінчалась блискучою перемогою литовського війська під командуванням Костянтина Острозького, який у 1507 р. утік із московського полону і повернув собі гетьманство.

⁸² До речі, не менш драматично склалася й доля іншого зрадника — князя Василя Шем'ячича, що його Андрій Курбський називав «мужем славным и зело храбрым и искусным в богатырских вещах». У 1523 р. князя викликали до Москви, де схопили й ув'язнили за фіктивним звинуваченням у зраді. Невдовзі, 1529 р., Шем'ячич помер. Його дружина й діти були змушені прийняти постриг, і рід вигас. Цікаво, що у Троїце-Сергіївому монастирі збереглась надгробна плита його сина — Іоанна Васильовича на прізвисько «Сіврюк» (див.: Зимин А.А. *Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в.* Москва, 1988. С. 142).

⁸³ Бычкова М.Е. Родословие Глинских из Румянцевского собрания. *Записки Отдела рукописей ГИИ.* Вып. 38. Москва, 1977. С. 121.

Останньою в низці московсько-литовських воєн першої половини XVI ст. стала так звана Стародубська війна. Розпочинаючи її, Сигізмунд I вивірив свою армію «замков наших отчизных северских добывати»; тож Сіверщина перетворилася на головний театр воєнних дій у 1534—1536 рр. Литовці захопили Гомель, Стародуб, Почеп, Радогощ, однак після мирних переговорів 1537 р. утримали за собою тільки Гомель; отже, за словами самого Сигізмунда, війна закінчилась без будь-якого «пожитку» для ВКЛ. По тому в литовсько-московських взаєминах запанував спокій, оскільки, за словами М. Крома, «угода 1537 р. зафіксувала певну рівновагу: Литва виявилася не в змозі повернути втрачені території, а Москва тимчасово припинила спроби нових загарбань слов'янських земель, які належали Великому князівству Литовському»⁸⁴.

Проте московські правителі не зрікалися своїх претензій на давньоруську територіально-політичну спадщину. Більше того — оголосивши Гедиміна нащадком полоцького князя Рогволода, вони почали претендувати навіть на суто литовські терени (мовляв, «не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся» є «отчиною» московських Рюриковичів⁸⁵). Однак центральним пунктом московських претензій залишався Київ, який Іван Грозний мріяв захопити як колишню столицю Русі, наголошуючи, що при його предках «и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Вольнская земля вся к Киеву»⁸⁶.

Ці настрої свого володаря поділяли й пересічні росіяни. Нагадаємо хоча б слова Михалона Литвина, який у середині XVI ст. зауважив з приводу ставлення «московитів» до Києва: їхній князь «понад усе бажає заволодіти цим містом, яке йому до вподоби, твердячи, що він — нащадок Володимира, київського князя. Немало ремствують і його люди, що не володіють такою давньою столицею царів та її святощами». Такі почуття відверто висловив один московський літописець часів Івана Грозного, в якого вихопилося: «Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!»⁸⁷.

За цих обставин володарі ВКЛ мусили шукати свої аргументи «від історії». Вони також вдавалися до «отчинного права», апелюючи до реалій литовських часів, — адже вони спадково, з діда-прадіда, порядкували на окреслених теренах. Отже, поставало зачароване коло: на міждержавних переговорах «диаки звали

⁸⁴ Кром М.М. *Стародубская война (1534—1537): Из истории русско-литовских отношений*. Москва, 2008. С. 96.

⁸⁵ Сб. *РХО*. Т. 71. Санкт-Петербург, 1892. С. 108. Більше того, після смерті останнього Ягеллона Іван Грозний заявив, що, раз «того роду не осталось никого», то «Корона Польская и Великое княжество Литовское наша вотчина». Подальші переговори про московську кандидатуру на елекції мали цікавий прецедент 1506 р., коли після смерті Олександра Ягеллончика Василь III пропонував віленським політикам, «чтоб они похотели его на государство Литовское» (див.: Флоря Б.Н. *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в.* Москва, 1978. С. 32, 57).

⁸⁶ Сб. *РХО*. Т. 71. С. 172.

⁸⁷ Михалон Литвин. *О нравах татар, литовцев и москвитян*. С. 102; Софийские летописи... С. 315.

русские города великого князя [московского] вотчиною, а [литовские] послы звали города русские королёвою вотчиною»⁸⁸.

Водночас литовська сторона покликала на «право завоювання», яке визнавалося тогочасною правосвідомістю як історико-юридичний аргумент. Не випадково у білорусько-литовських літописах широкої редакції, що постали у XVI ст., з'явився квазіісторичний переказ про завоювання Південно-Західної Русі Гедиміном; водночас наголошувалося, що з приходом литовців завдяки їхній військовій звитязі було припинено сплату данини ординцям, яка «хоживала» за їхніх попередників — руських князів (хоча насправді встановлення литовської супрематії спочатку зовсім не означало ліквідації залежності від Орди).

Що ж до воєнного протистояння, то за Сигізмундових часів єдиним здобутком російської зброї у війнах з Литвою став Смоленськ. Паралельно, як уже зазначалося, Москва втратила Любеч (1508) і Гомель (1537); утримати ж решту завоювань вдалося лише завдяки продуманій системі заходів, найефективнішим з яких було переміщення на новоприєднані території населення з глибинних регіонів Московської держави.

Вплив війн на соціальну сферу. Далися взнаки й заходи Сигізмунда щодо впорядкування військової служби. Ще 1502 р., за часів Олександра Ягеллончика, було встановлено норму її відбуття мешканцями приватних маєтностей: князі, пани та бояри мусили під час воєнних дій виставляти одного озброєного кіннотника («пахолка на коне в зброє») від кожних 10 селянських «служб». Це висунуло на порядок денний завдання здійснення загальнодержавного «попису» їхніх земель. Сейм 1507 р. ухвалив рішення, згідно з яким усі шляхтичі мали переписати своїх підданих і подати укладені реєстри Сигізмунду. Згодом, наприкінці 20-х років XVI ст., як порядок проведення «пописів», так і норму військової служби було змінено: кінний ратник мав виставлятися від 8 служб, а переписи почали здійснювати спеціальні комісари. Наслідком цих заходів стало зростання загальноземського ополчення; зрозуміло, що це позитивно вплинуло на результати московсько-литовського протистояння.

Потреби воєнного часу змушували литовців вербувати поза межами країни кваліфікованих найманців — «жовнірів»; їх утримання потребувало величезних коштів, яких у держави не було. Через це вже за правління Олександра значного поширення набула практика внутрішніх позик під заставу державних земель. До неї, щоб забезпечити себе необхідними коштами, мусив вдаватися й Сигізмунд, особливо під час московсько-литовської війни 1512—1522 рр., наприкінці якої це джерело було практично вичерпано, оскільки всі «господарські» маєтності «в долзех зашли»; водночас було передано в «оренду» всі прибуткові статті державного бюджету: мита, корчми та ін.

Виходом з цього глухого кута стали надзвичайні податки — сребщина та поголовщина. Першу щодо підданих шляхти було скасовано Казимировим привілеєм 1447 р. Тож для її отримання Сигізмунд мусив скликати загальний («валь-

⁸⁸ Сб. РИО. Т. 35... С. 853.

ний») сейм за участі князів, панів і бояр з усіх земель Литовської держави. Уперше це сталося 1507 р., у переддень війни з Московським князівством, коли постала потреба в черговому наймі жовнірів, тоді як Сигізмунд ще не розраховувався з ними за Олександровими боргами. Учасники скликаного в лютому того року сейму дали згоду на поновлення сребщини — «дозволили его милости господарю с людей своих на тот год сребщизну дати: с воловое сохи по шести грошей, а с конское сохи по три гроши; а кто землю держит под собою, а волов и кляч не мает, а с земли поживу мает, тот три гроши мает дати».

Це створило прецедент на майбутнє. У 1520-х роках сребщина збиралась п'ять разів, а її розміри істотно збільшилися — до 15 грошів з вола, 7,5 — з коня, 6 — від землі без тягла. У 30-х роках XVI ст. почала запроваджуватися сребщина, яку збирали три роки поспіль; тому, по суті, цей податок втратив свій надзвичайний характер, хоча щоразу його збір проводився за згоди шляхти, яка з'їжджалася на загальноземські сейми. Вона ж санкціонувала збір поголовщини (сейми 1514 і 1518—1519 рр.), що її сплачували всі мешканці Литовської держави: простолюди — по 1 грошу, шляхта — по 2, державні сановники — по 30 грошів (тобто 1 золотому)⁸⁹.

З огляду на ці фінансові нововведення, сеймування литовсько-руської шляхти набрало регулярного характеру. Коло проблем, які розглядалися на сеймових засіданнях, поступово розширювалося. Якщо за часів Олександра на порядок денний виносили тільки питання обрання великого князя литовського та взаємин із Польщею, то за Сигізмунда до компетенції сейму було віднесено рішення про початок, продовження або припинення воєнних дій (зокрема, саме за сеймовою резолюцією 1534 р. розпочалася Стародубська війна). Це було цілком закономірно, оскільки, за словами М. Любавського, «війни для литовського уряду в XVI ст. стали вже майже немислимі без накладання екстраординарних воєнних тягарів на землевласників великого князівства, без грошових субсидій з їхнього боку. Саме тому уряд і намагався заручитися їхньою попередньою згодою на початок чи продовження війни, аби легше було отримувати від них і саму субсидію, і згоду на важче обкладення»⁹⁰.

Водночас сейм став активним учасником законотворчого процесу в державі, ініціювавши кодифікацію чинного права. На прохання учасників Віленського сейму 1514 р. Сигізмунд зголосився на створення комісії з учених-легістів, що уклала Литовський Статут, який було запроваджено після ухвалення його статей на сеймових засіданнях (1529). Значення Статуту як кодексу державного, карного і цивільного права ВКЛ складно переоцінити. Не дивно, що сучасники порівнювали його ухвалення із запровадженням християнства. У Статуті було синтезовано норми звичаєвого права Литви та підвладних їй руських земель, поточного законодавства, «Руської Правди», польських і західноєвропейських

⁸⁹ Любавский М.К. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. Москва, 1915. С. 213.

⁹⁰ Там само. С. 219—220.

судебників, а також положення римського права, що його рецепція у Литві розпочалась у XIII ст., згодом отримавши додатковий імпульс у вигляді теорії римського походження литовської еліти. Таке поєднання юридичних норм містило елементи еклектики: вкрай архаїчні «артикули» (наприклад, про родовий викуп) сусідили у Литовському Статуті з такими, що сформувались під впливом ідей Ренесансу й подеколи навіть випереджали свій час. Проте у цьому виявився «імперський» характер Статуту, покликаного об'єднати одним «писаним правом» усі землі Литовської держави, все розмаїття місцевих традицій⁹¹.

Універсальність цієї юридичної пам'ятки полягала і в тому, що її настанови адресувались усім мешканцям ВКЛ, «так убогим, як и богатым», будь-якого «роду або стану», без огляду на віросповідання та національність. Дослідники вказують, що упорядники Статуту прагнули згуртувати литовсько-руське суспільство перед лицем постійної зовнішньополітичної загрози — адже це був час, коли рада панів не раз нагадувала Сигізмунду, що «великое княжество со всех сторон огорчено есть неприятелями вашей милости, почон от Прус и до Лифлянт (Лівонії. — *Авт.*), и до Москвы, а от Москвы до царя перекопского (кримського хана. — *Авт.*) — с тых сторон великое княжество великий впад взяло (зазнало значних втрат. — *Авт.*) и много (землі від нього. — *Авт.*) отошло»⁹².

Гетьманування Костянтина Острозького. Зарадити цьому мали й подальші заходи щодо впорядкування військової служби — зокрема, зміцнення дисципліни. Шляхтичів, які запізнювались на мобілізаційні пункти, штрафували; дезертирів карали смертю. Важливим заходом уряду стало створення, за польським взірцем, посади найвищого гетьмана, що її першим обійняв князь Костянтин Іванович Острозький (щоправда, за версією «Хроніки Биховця», цей уряд передав йому під час Молдавської кампанії 1497 р. Петро Янович Монтигирдович; однак науковцям ця звістка здається сумнівною).

Прерогативи гетьмана остаточно сформувались 1507 р., коли цей пост, за відсутності Острозького, займав маршалок Станіслав Кішка. Виданою в серпні того року «уставою» Сигізмунд наказав війську, щоб «гетмана нашего во всем были послушни: бо есмо казали ему послушных чествовати, а упорных и непослушных карати, не мней (так само. — *Авт.*), как мы сами, пан господарь»⁹³. На час воєнних дій гетьман фактично заступав великого князя литовського й тому наділявся якнайширшими повноваженнями.

⁹¹ Бардах Ю. Литовские Статуты — памятники права периода Возрождения. *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.* Москва, 1976. С. 71—93.

⁹² Щоправда, «пруську проблему» за часів Сигізмунда було успішно розв'язано. Новий великий магістр Тевтонського ордену Альбрехт Гогенцоллерн програв у війні, оголошений йому 1519 р. Незабаром він перейшов у лютеранство і, секуляризувавши Орден, трансформував його у світське Пруське князівство — першу протестантську державу в Європі. У квітні 1525 р. Альбрехт Гогенцоллерн запрягся у вірності Польщі, перетворившись на її ленника.

⁹³ *Акты ЗР.* Т. 2... № 25. С. 28; № 31. С. 37.

Ефективність цього заходу засвідчив Костянтин Острозький, який після втечі з Московії восени 1507 р. повернув собі гетьманський уряд і утримував його до самої смерті (1530). Поєднання широкої влади з військовим талантом князя принесло свої плоди під час війн 1507—1508 і 1512—1522 рр. Особливої слави зажив гетьман після перемоги над московським військом під Оршею, яка зробила його національним героєм. За даними Сигізмунда, на полі битви залишилися 30 тис. вояків противника — заледве не половина 80-тисячного московського війська. Немає сумніву, що обидві ці цифри завищені (як і кількість полонених, яку Сигізмунд у листі до лівонського магістра збільшив майже удвічі); однак сучасники прямо називали цю битву «великою».

Битві під Оршею було присвячено низку синхронних літературних пам'яток, які у переважній своїй більшості з'явилися у Кракові й орієнтувалися на смаки та політичні запити королівського двору, виступаючи як елемент масштабної пропагандистської кампанії, організованої володарем Польщі й Литви. На їхньому тлі виділяється «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»; це пам'ятка православної книжності, яка дійшла до нас у складі Волинського короткого літопису. Самого ж героя Оршанської битви можна побачити на картині з її зображенням, що зберігається нині у Варшаві й вважається хронологічно першим твором польського батального живопису. Образ князя-войовника було представлено і на його надгробку роботи львівського різьбяря Себастьяна Чешека. Пам'ятник, встановлений в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, вважався одним із «чудес» давнього Києва. На жаль, він зберігся лише на старих світлинах: скульптура загинула 1941 р. під руїнами висадженого у повітря храму.

Пішла у непам'ять і воєнна звитяга князя Костянтина, чії перемоги не вписувалися в ту історичну парадигму, яка була панівною на українських теренах аж до зламу 1980—1990-х років. Упродовж усього життя князь не приховував своїх антимосковських настроїв, які, либонь, лише зміцніли після його тривалого перебування у полоні. Туди, нагадаємо, він потрапив через поразку на Ведроші у липні 1500 р., коли на чолі литовського війська намагався повернути захоплену Іваном III Сіверщину.

На той час це був досвідчений полководець, загартований у сутичках із кримськими татарами. Боротьбу з ними він продовжив і після повернення на батьківщину (цьому передувала позірна згода князя служити володарю Московії, яка забезпечила йому свободу дій та уможливила втечу). Зокрема, з-поміж битв із татарами історики виокремлюють ту, що сталася на Волині, під Вишнівцем, у квітні 1512 р. Тоді 6-тисячне литовсько-польське військо під командуванням Костянтина Острозького завдало поразки учетверо більшим силам ординців, звільнивши величезний полон. Цю перемогу було оспівано у розлогій поемі невідомого автора «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го». До того ж з ініціативи підканцлера Криштофа Шидловецького зображення цієї «вікторії» постало у краківському костелі св. Франциска. Це був стінопис у внутрішній

галереї собору; цікаво, що у підписі до фрески призвідником перемоги було названо саме підканцлера, який не мав до неї жодного стосунку.

Військові таланти Острозького вповні виявилися в Ольшаницькій битві, яка увінчала його кар'єру. Наприкінці 1526 р. багатотисячне кримське військо здійснило «наїзд» на Волинь і Полісся, захопивши величезний полон. Навздогін нападаючим вирушило військо на чолі з гетьманом. Йдучи, за словами Мартина Бельського, «вдень і вночі», воно настигло ворога біля річки Ольшаниці, на шляху до Білої Церкви. На світанку 27 січня 1527 р. князь Костянтин напав на татар, які зупинилися на відпочинок. Наслідком битви став нищівний розгром кримців.

Ольшаницька битва дістала широкий суспільний резонанс. Сигізмунд I влаштував Острозькому урочисту зустріч у Кракові. З надрукованої тоді ж Йостом Децієм реляції про цю «велику битву та перемогу» можна було дізнатися, як саме Костянтин Острозький із кількома князями-волинцями та «інша шляхта і лицарі попрацювали всі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському»⁹⁴. Звістки про Ольшаницьку битву досягли Італії та Німеччини, де зацікавлено спостерігали за боротьбою християнського володаря з «невірними».

Прикро, що лаври героя не завжди гарантували Острозькому безхмарне життя у мирний час. Наприклад, коли 1522 р., вже будучи віленським каштеляном, він став ще й воєводою троцьким, запротестували литовські пани, що наполягали на чинності норм Городельського акта 1413 р., згідно з яким ці вищі щаблі посадової ієрархії могли обіймати тільки католики, а князь Костянтин був православним і, більше того, активно опікувався інтересами церкви. Сигізмунд, щоб заспокоїти невдоволених, мусив видати грамоту, в якій наголошував на винятковості цього надання «русину та схизматику» і запевняв, що ним аж ніяк не скасовується Городельський привілей. Зобов'язання надавати каштелянії, воєводства та інші вищі державні посади тільки католикам було внесено й до привілею, виданого 1529 р. з нагоди проголошення дев'ятирічного сина Сигізмунда, Сигізмунда-Августа, великим князем литовським.

⁹⁴ Вирський Д.С. Татарська війна взимку: Опис битви під Ольшаницею 1527 р. *Й.Л. Деція. Укр. іст. журн.* 2008. № 5. С. 213.

ДОБА
СИГІЗМУНДА-АВГУСТА

Реформи Сигізмунда-Августа. Сигізмунд-Август (1520—1572), останній володар Литви і Польщі з династії Ягеллонів, формально був співправителем свого батька Сигізмунда I: ще дитиною його проголосили великим князем литовським і королем польським (1529), а невдовзі — коронували (1530). Так склалася парадоксальна ситуація, коли в одній державі було два королі — і обидва Сигізмунди.

У 1544 р. Сигізмунд-Август з волі батька та за згоди сейму став фактичним правителем Литви, а чотирма роками пізніше, по смерті Сигізмунда I, запанував у Польщі. Новий володар, як і його попередник, шукав шляхи подолання фінансової скрути в державі, а також мусив зважати на несприятливі зовнішньополітичні фактори, до яких у 40-х роках XVI ст. додалася турецька загроза⁹⁵. Тож 1545 р. у Литві провели ревізію оборонних споруд, від якої до наших часів збереглися «пописи» шести українських замків — Володимира, Луцька, Кременця, Брацлава, Вінниці й Житомира. Урядові комісари фіксували стан фортифікацій і наявність військового спорядження: зброї, артилерії, пороху, селітри тощо. Аналогічну акцію було здійснено 1552 р.; цього разу, крім перелічених замків, ревізори описали Київ, Канів, Черкаси, Остер, Чорнобиль та Овруч. Обидві ревізії виявили численні недоліки в організації оборони південних «україн» ВКЛ. Їх було частково усунуто за розпорядженням Сигізмунда-Августа, а місцеві гарнізони отримали підкріплення — загони жовнірів і боєприпаси.

Гроші на наймання жовнірів, як і за часів Сигізмунда, надходили до державної скарбниці у формі сребщини. Вод-

⁹⁵ На той час турки встигли завдати смертельного удару Угорщині (після поразки під Могачем (1526) країну поділили між собою Туреччина, Австрія і Трансильванія) і перетворити Молдавію на свого васала (1538).

ночас Сигізмунд-Август, як і його батько, дбав про підвищення прибутковості державних маєтностей. Але якщо Сигізмунд I спромігся лише замінити панщину та натуральну данину грошовим оброком, то Сигізмунд-Август задумав широку земельну реформу, реалізовану у вигляді «волочної поміри» (поділу землі на волоки згідно з «Уставою» 1557 р.); утім, ця, за висловом М. Грушевського, «економічна революція» практично не захопила основного масиву українських земель.

Натомість інші реформи Сигізмунда-Августа мали загальнодержавне значення. Їх ініціатором виступила шляхта, яка, усвідомивши завдяки регулярному сеймуванню свою політичну вагу, домагалася розширення власних прав і свобод. Уже набуті нею станові привілеї було підтверджено на Віленському сеймі 1551 р.; водночас на прохання шляхти «господар» зробив наголос на чинності норм Городельського акта щодо недопущення православних на вищі державні посади. На подальших сеймах шляхта висувала низку вимог, що йшли у загальному річищі вдосконалення («поправи») Литовського Статуту (реалізацію цього завдання було покладено на спеціальну комісію, створену 1551 р. за рішенням Берестейського сейму 1544 р.).

Діапазон шляхетських інтересів охоплював різноманітні сфери суспільного буття. Шляхта клопоталася про скорочення кількості державних повинностей, зменшення розміру судово-канцелярських зборів, безмитне вивезення продуктів власного господарства за межі ВКЛ (на цьому особливо наполягали волиняни, які експортували зерно, худобу та лісові товари; вони ж вимагали у Сигізмунда-Августа, щоб той увів луцького й володимирського старост і волинського маршалка до складу великокняжої ради).

Однією з найголовніших шляхетських вимог виступала реформа чинної судової системи, архаїчної та малоефективної. Йшлося про створення судових установ, чия компетенція поширювалася б на всіх шляхтичів певного судово-адміністративного округу, про скасування привілеїв князів і магнатів, що перебували під юрисдикцією самого великого князя чи його панів-ради. Більшість шляхти судилася у старост і воєвод, які, й без того перевантажені різноманітними справами, не мали ані часу, ані певного місця для відправлення правосуддя, а тому передавали цю функцію своїм намісникам.

Пов'язані з такою системою судочинства проблеми виразно окреслив Михалон Литвин, один з речників судової реформи: «Часто треба пройти більше 50 миль, аби звернутись до суду для розгляду завданих шкод. Бідолахи йдуть від кордонів Жемайтії та Лівонії до границь Мазовії та Московії в пошуках звичайного судді». Намісники воєвод проводять час «не в судах, а на бучних учтах, погано розуміються на юриспруденції, але вправно стягають свій пересуд» (грошовий збір за розгляд судової справи, що становив 10 % від суми позову і вважався дуже обтяжливим для позивачів)⁹⁶.

⁹⁶ Михалон Литвин. *О нравах татар, литовцев и москвитян...* С. 84—85.

Клопотання шляхти про «визволення от пересуда» на сеймі 1551 р. поділяло на короля, і він удвічі зменшив його розмір; решта ж вимог не задовольнялася доти, доки не розпочалась виснажлива Лівонська війна (1558—1583), яка спустошила державну скарбницю і поставила Сигізмунда-Августа в матеріальну залежність від позиції шляхти. Тим самим вона створила сприятливі умови для реалізації прагнень останньої і стала могутнім прискорювачем реформ. Відтепер сейми почали збиратися ледь не щороку, і майже кожен ознаменовувався новими здобутками шляхти.

У 1559 р. було скасовано митні збори за вивезення за кордон продуктів шляхетського господарства. У 1563 р. Сигізмунд-Август ліквідував формальні обмеження прав православної шляхти, що само по собі засвідчило значні зрушення в умонастроях тогочасного суспільства. М. Любавський пояснював їх поширенням протестантизму, зростанням опозиційних щодо католицизму рухів; водночас він зауважив, що «відбулося безперечне зближення між шляхтою різних земель і віросповідань, яка збиралася на великих вальних сеймах, усвідомлювала спільність своїх інтересів і разом виборювала собі різні права й вільності. За таких обставин на сеймі 1563 р. від імені всіх станів «господарю» було передано прохання, прямо протилежне тому, з яким [до нього] зверталися стани на сеймі 1551 р.»⁹⁷.

На Бельському сеймі 1564 р. було оголошено про доопрацювання Статуту і про включення в нього згідно з вимогами шляхти нових норм литовського судочинства. Відповідно до цього всі попередні суб'єкти судової влади мали зрестися як її самої, так і пов'язаних з нею прибутків. Для всієї шляхти створювався єдиний присуд у межах судових повітів. Нові загальностанові судові установи (земські суди) мали формуватися на виборній основі. Кандидатури на заміщення посад земського судді, підсудка та писаря обиралися на повітових сеймиках, по чотири особи на кожне місце, найдостойніших з яких згодом вибирав «господар».

До компетенції земських судів належали цивільні справи; карні злочини щодо шляхти, як і раніше, підлягали розгляду намісничого суду, право на який збереглося, однак, лише за державцями центральних міст судових повітів (усі інші відтепер судили тільки міщан та державних селян). На Київщині це були київський воевода і мозирський староста, на Волині — старости луцький, володимирський, кременецький, на Східному Поділлі — староста брацлавський. Цей суд дістав назву гродського; на відміну від земського, що збирався на свої сесії тричі на рік, він діяв безперервно; за відсутності воеводи чи старости судові функції виконували намісник та призначений ним гродський суддя.

Разом із земськими та гродськими судами за рішенням Віленського сейму 1565—1566 рр. у повітах було створено підкоморські суди «для справ граничних и земляных», тобто для розмежування спірних земель. Підкоморій призначався великим князем литовським і, як і інші земські урядники, виконував свої функції довічно.

⁹⁷ Любавский М.К. *Очерк истории Литовско-Русского государства...* С. 278.

Створення нових форм судочинства передбачало поділ території Литовської держави на судові повіти. На Київщині їх було створено два (Київський і Мозирський), на Волині — три (Луцький, Володимирський, Кременецький), на Східному Поділлі — один (Брацлавський). У межах цих судових округів за Віленським привілеєм 1565 р. запроваджувались повітові сеймики, що скликались як для заміщення вакансій у земських судах, так і напередодні вальних сеймів, щоб обговорити їхній порядок денний та виробити відповідні інструкції для послів, яких обирали по два від кожного судового повіту. Отже, дрібна й середня шляхта отримувала можливості для свого волевиявлення і масово втягувалась у політичне життя країни, а відповідно зростало її значення у тодішньому суспільстві.

Усі ці зміни зафіксував уведений в дію 26 січня 1566 р. Другий Литовський Статут, до складу якого увійшли привілеї 1563—1565 рр. Так Литва зробила величезний крок до шляхетської демократії польського зразка, чим водночас було усунуто інституційні перешкоди на шляху до її інкорпорації до Польської Корони.

Люблінська унія. Об'єднання Польщі та ВКЛ у «єдину спільну Річ Посполиту», здійснене на сеймі в Любліні, що тривав з 10 січня до 12 серпня 1569 р., увінчало собою унійні змагання, започатковані у Крево 1385 р. Відтоді було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи вдосталь «шкір і печаток (скріплених печатками пергаментних документів. — *Авт.*), усе-таки не мали унії», — точніше, на середину XVI ст. вона залишалася персональною.

Останні польсько-литовські угоди було укладено на зламі XV—XVI ст., за часів Олександрового правління. У 1499 р. литовці підтвердили акт Городельської унії 1413 р., мінімізувавши його «інкорпораційну» термінологію. Однак події 1500 р. виявили неефективність цього кроку: Олександр був змушений сам на сам вести боротьбу з Москвою, що обернулося для нього втратою Сіверщини та ганебною поразкою на Ведроші. Нагодою для перегляду польсько-литовських відносин стала смерть Яна-Альбрехта (червень 1501). Опанувавши польський престол під гаслом зміцнення унії, Олександр у жовтні 1501 р. у Мельнику підтвердив її прелімінарний акт, укладений його представниками на елекційному сеймі в Петрокові.

За буквою цього акта, Польща й Литва мали «об'єднатись і злитись в одне неподільне тіло» з «однією головою, одним королем, одним господарем»; однак фактично йшлося про юридичне оформлення режиму персональної унії, і до всього цей акт, у супереччя Олександровим обіцянкам, так і не було ратифіковано сеймом та грамотами «всіх прелатів, князів, панів, шляхти й найвизначніших міст» Литовської держави. Тож ідеї створення «однієї держави й одного народу з одним королем і одним правом» так і не було реалізовано.

Подібна ситуація не влаштувала польську шляхту, яку вабили безкраї обшири руських земель, що видавалися їй тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські та лісові товари на зовнішньому ринку. Однак литовці ревно обстоювали свою державну самостійність, допоки Лівонська війна, висна-

живши матеріальні ресурси країни, не позначилася на позиції шляхти, яка почала вбачати вихід зі скрутного становища в унії з Польщею; до того ж їй імпонували широкі права, якими користувалася шляхта Корони.

Ще одним чинником, який актуалізував державну унію, була відсутність нащадків у Сигізмунда-Августа, що в перспективі, зі смертю останнього Ягеллона, могло призвести до розриву польсько-литовської династичної унії. Тож володар Польщі й Литви активно обстоював унійну справу. Проунійними були й настрої на прикордонних землях ВКЛ, хоча й з інших причин: населення Волині та Підляшшя сподівалося, що унія покладе край безкарним «гвалтам, наездам, забойствам и забиранию земель, и грабежам панов поляков».

Неприхильно ж ставилися до унії верхи ВКЛ, яких відлякувала перспектива втрати свого політичного всевладдя; їхній настрої виразно засвідчила поведінка литовської депутації, яка після місячних переговорів з поляками в ніч на 1 березня потайки покинула Люблін.

Цей інцидент не спантеличив поляків — вони заходилися реалізовувати свою програму-мінімум, що полягала у привласненні Волині та Підляшшя. Сейм зажадав від короля «повернення» цих регіонів Польщі, заочного, за відсутності литовців, вирішення питання про унію, а за потреби — і розгортання воєнних дій. Тож, за словами М. Грушевського, «супроти рішучого відпору литовських сенаторів [було] кинуте в кут всі фрази про обопільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернулася до насильства й ладилася війною змусити литовських панів, аби піддалися добродійствам унії ...Поки була надія провести інкорпорацію цілого великого князівства, польські політики не підносили справи спірних земель. Тільки як відносини з литовськими станами загострилися й пішло на перебій, поляки стали виїздити з претензіями на ці землі, передовсім на Волинь»⁹⁸. Їх захоплення було здійснено у формі «реституції» давньої власності Польської Корони.

Уявлення про підвладність Південної Русі Польщі були успадковані суспільною думкою XVI ст. від польської історіографії XI—XII ст. Початок цій традиції поклав Галл Анонім — безіменний автор кінця XI — початку XII ст., якого у XVI ст. М. Кромер назвав «галлом» (французом). У своїй хроніці він, оповідаючи про події 1018 р. (опанування Києва королем Болеславом Хоробрим, який підтримав свого зятя Святополка у боротьбі з Ярославом Мудрим), створив, за висловом М. Грушевського, «улюблений образ польської історії» — «Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота» (насправді збудовані у 30-х роках XI ст.). Пощерблений від цього удару меч, так званий Щербець, згодом нібито став коронаційним мечем польських королів. Водночас Галл увів до обігу твердження, що відтоді Русь надовго стала «данницею Польщі» (цілком безпідставне з огляду на утвердження на київському столі в 1019 р. Ярослава Мудрого). Як гадають, давній історик приписав Болеславу Хороброму вчинок його нащадка Болеслава

⁹⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 4... С. 393, 394—395.

Сміливого, який, узявши Київ у 1069 р., за твердженням Галла, «залишив на Золотих воротах пам'ятний знак від удару свого меча»⁹⁹.

За чотири століття інший польський історіограф, краківський канонік Мартін Кроммер, не тільки використав доробок свого попередника, а й значно збагатив його завдяки документам, знайденим ним під час упорядкування королівського архіву в 1550—1551 рр. Ці документи, щоправда, тлумачилися у пропольському дусі, що й спричинило протест литовців проти «непристойних хронік» на Віленському сеймі 1559 р. «Хроніка» Кроммера, уперше видана 1554 р., забезпечила польських політиків аргументами «від історії», спроможними підкріпити їхні територіальні претензії.

Спочатку вони, однак, обмежувалися Підляшшям і Волиню; там загалом панували прихильні до Корони настрої, особливо на Підляшші, де з XV ст. діяло польське право. Вже у березні 1569 р. побачив світ підляський реституційний привілей, у якому стверджувалося, що цей регіон здавна становив частину Мазовії і лише за часів Казимира Ягеллончика відійшов до Литви. Насправді Підляшшя (округа Дорогичина та Мельника) — через свій прикордонний характер — багаторазово ставало об'єктом агресії польських князів; окремим із них подеколи вдавалося (бодай частково) досягти своєї мети, як, наприклад, Конраду Мазовецькому, який, захопивши 1236 р. Дорогичинську землю, передав її Тевтонському ордену. Згодом Дорогичин був відвойований у хрестоносців Данилом Галицьким і навіть став місцем його коронації (1253). Ще ефемернішим було перебування Дорогичина в руках Януша Мазовецького: переданий князю Ягайлом 1391 р., він уже за рік був відібраний у нього Вітовтом. Вище вже йшлося про угоду, на підставі якої по смерті Сигізмунда Кейстутовича (1440) Дорогичин перейшов до Болеслава Мазовецького, однак 1443 р. той відступив свої права Казимиру за 6 тис. кіп празьких грошей.

Так само хисткими були є «безсумнівні права» Польщі на Волинь, приєднану до Корони разом із Підляшшям. За буквою реституційного акта, вона була одвічною частиною Корони і тільки за Казимира відійшла до Литви. Йшлося про угоду 1454 р., за якою Литва утримувала за собою Волинь і Брацлавщину, а Західне Поділля та волинське прикордоння переходили до Корони. Цей акт дав полякам підстави наполягати на приєднанні Брацлавщини: на Люблінському сеймі вони не тільки стверджували, що «Брацлав і Вінниця завжди належали королівству», а й акцентували увагу на тому, що Брацлавське воєводство «здавна становило частину Поділля» (утім, до Польщі Брацлавщину було приєднано як частину Волині — включенням відповідних клаузул до волинського реституційного привілею).

Інкорпорація Брацлавщини, як і Підляшшя та Волині, не викликала протестів з боку місцевої шляхти. Реституційними привілеями їй було гарантовано збе-

⁹⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2. Київ, 1992. С. 15; Щавелева Н.И. *Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарии*. Москва, 1990. С. 52—53.

реження всіх маєтностей і майнових привілеїв, зрівняння в правах з коронною шляхтою, звільнення від податків на користь Литовського князівства. Згідно з королівським універсалом представники цих земель мали прибути до Любліна і, присягнувши Польщі, взяти участь у роботі сейму; оскільки вони не поспішали цього робити, було вжито погроз щодо конфіскації їхніх маєтностей, чим і залагоджено справу — на вірність Короні один за одним присягнули князі Острозький, Вишневецький, Чорторійський, Збараський, Корецький та ін.

Прикметно, що на подальших сеймових засіданнях саме волиняни енергійно підтримали ідею приєднання до Польщі Київської землі¹⁰⁰. Легкість, з якою вирішилася доля Підляшшя, Волині й Брацлавщини, спонукала поляків до дій, і незабаром знайшлися «докази» того, що Київ належить Короні, — давні привілеї, за якими «усі київські княжата були васалами короля та Корони», а також документи, які засвідчували, що Київщина «у минулому сплачувала данину Польському королівству». Очевидно, що усіма цими «привілеями» та «документами» могла бути хіба що присяжна грамота Володимира Ольгердовича на вірність Ягайлу та Ядвізі, видана після Кревської унії (1388), яку знайшов Кромер під час роботи в коронному архіві. Водночас поляки покликалися на «найдавніші літописи», в яких йшлося про те, що Київ був тричі здобутий польськими королями.

Усі ці аргументи тією чи іншою мірою викривлювали історію, однак на їх підставі було вибудовано цілу теорію, за якою вся Русь віддавна підлягала польським королям — унаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або успадкування. Ці твердження виразно перегукувалися із загальноруськими претензіями московських володарів, які продовжували простягати руки до українських земель (передовсім до Києва). Саме на цьому наголошували польські політики, обстоюючи необхідність їх інкорпорації до Корони. На засіданнях сейму йшлося про те, що «московський цар наполегливо прагне оволодіти Києвом як колишньою столицею Русі». Паралельно їх учасники відзначали, що мають «привілеї не тільки на Київ, а й на Вільно»; нескладно помітити, що ці твердження корелювали із зацитованими вище московськими заявами про Литву як «отчину» Рюриковичів¹⁰¹.

¹⁰⁰ Зауважимо у зв'язку з цим парадоксальні, з сучасного погляду, географічні уявлення про Київ як частину Волині; їх можна знайти не лише у матеріалах Люблінського сейму, а й на Радзивілівській карті ВКЛ (1613), де Київ локалізовано на теренах «дальшої Волині» (докладніше див.: Русина О.В. Радзивілли та Україна: культурні конотації. *Укр. іст. журн.* 2015. № 2. С. 120—121).

¹⁰¹ До речі, у Москві мали власний проект польсько-литовської унії. Його у листі Сигізмунду-Августу виклав князь Гедимінової династії Іван Бельський, дід якого утік із Литви як учасник «змови князів» 1481 р. Він писав: «Мы будем с тобою, как Ягайло был с Витовтом: ты буди на Польском королевстве, а я буду на великом княжестве Литовском и на Русской земле, и оба будем под голдом [тут: зверхністю] царского величества; а царское величество... мощен есть обороняти тебя и меня от турок, и от [хана] перекопского, и от цысаря, и от иных многих земель» (1567). Коментатори відзначають відверто глузливий характер цього

Київщину було «возз'єднано» з Польщею на початку червня, тож коли на сейм прибула литовська депутація (6 червня 1569 р.), всі українські землі вже опинилися поза межами ВКЛ. У такому «урізаному» вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польською. Згідно з актом від 1 липня 1569 р. вони злилися воєдино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, який коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас втративши й будь-яке політичне значення¹⁰², хоча й не припинила свого державного існування (ознакою цього були окремі адміністративна та фінансова системи, армія, законодавство, уряди)¹⁰³.

Побутує думка, що Люблінська унія пройшла непоміченою на українських землях ВКЛ через низький рівень правосвідомості населення. Мовляв, для нього держава була категорією абстрактною — чимось на кшталт придатка до особи правителя. А позаяк упродовж XVI ст. він був одночасно великим князем литовським і польським королем, то акт унії для сучасників не став епохальною подією — тим більше, що місцеві політичні інститути залишилися незмінними¹⁰⁴.

Звісно, Люблінську унію не було відрефлексовано у синхронних літературних пам'ятках, оскільки на час її укладення на українських теренах не було ані стабільних традицій літописання, ані публіцистики як такої. Але зміни, що відбулися, не пройшли повз увагу нобілітету, міщан, служителів церкви. Наприклад, уже 21 липня 1569 р. Сигізмунд-Август видав Києву привілей, що підтверджував усі його магдебурзькі акти у зв'язку з приєднанням Київщини до Корони. Цей привілей був відповіддю на петицію киян, що звернулись до короля з проханням підтвердити їхню магдебургію з огляду на те, що «повіт і воєводство Київське... до Корони Польської привернено і яко члонок, від природного тіла свого відірваний, заново до того ж королівства прилучено»¹⁰⁵; показово, що сама термінологія цього звернення наслідувала київський реституційний привілей. Ана-

послання і те, що його фактичним автором був Іван IV (Послания Ивана Грозного. Москва; Ленинград, 1951. С. 245—246, 253, 575, 671).

¹⁰² Саме тому цю угоду тут подеколи і розцінюють як «Люблінську трагедію» (Гудавичюс Э. *История Литвы*. Т. 1. Москва, 2005. С. 647—658). Щоправда, і Польща, головний її бенефіціар, 1569 року фактично стала на шлях самознищення. Однак трендом сучасної історіографії є вишукування позитивних сторін цієї події, зокрема і з української перспективи (передусім акцентується об'єднання у рамках однієї держави усіх українських земель, що, до речі, нагадує сталінську легітимізацію «золотого вересня» 1939 р. і подальшого приєднання до СРСР Буковини та Закарпаття).

¹⁰³ Відзначимо, що це вповні усвідомлювали у сусідніх краях. Так, за часів «Смути», у 1611 р., новгородці бажали приєднатися до Швеції «не яко порабощенные, но яко особое государство, яко же Литовское к Польскому» (Петрухин В.Я. Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии. *Норна у источника Судьбы*. Москва, 2001. С. 301).

¹⁰⁴ Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина*. 1993. № 3. С. 84; Ї ж. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України...* С. 201—202.

¹⁰⁵ Київ у документах магдебурзького права. *Пам'ять століть*. 1999. № 2. С. 54.

логічно вимагав підтвердження своїх прерогатив як київського воєводи князь Костянтин-Василь Острозький (1569); у 1571 р. за підтвердженням привілеїв Києво-Печерської лаври — через те, що її «прилучено до Корони», — звернувся до Сигізмунда-Августа печерський архімандрит Іларіон Пясочинський; проте в документі лише глухо згадано про «певні причини» цього приєднання¹⁰⁶. Подібна «німотність» виразно засвідчує занижений політичний потенціал тодішньої української еліти: він був повністю вичерпаний вимогами щодо збереження всіх наявних привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві й Литовського Статуту в судочинстві.

Князь Дмитро Вишневецький. Доба Сигізмунда-Августа тривалістю у чверть століття, увінчана утворенням Речі Посполитої, додала до галереї національних героїв двох історичних персонажів, відомих заздалеку не кожному українцеві. Цікаво, що уже в наш час вони «породичалися». Маємо на увазі історичний роман «Кинджал проти шаблі», що його автори, подружжя Литовченків, зробили славнозвісну Роксолану матір'ю князя Дмитра Вишневецького, якого ми зі шкільної лави пам'ятаємо як фольклорного Байду, що «п'є мед-горілочку» в Царгороді і там-таки гине, почеплений за ребро на гак за відмову служити султану і перейти в його віру.

Таке ототожнення нині є аксіоматичним — хоча сам князь, напевно, був би щиро здивований (як не скандалізований) тим, що його, нащадка шляхетного роду, титулюють «Байдою-Вишневецьким»¹⁰⁷. Це словосполучення увійшло в обіг з легкої руки Михайла Грушевського, автора праці «Байда-Вишневецький в поезії й історії» (1908). Учений порівняв авантюриста-князя з «блискучим, променистим метеором», який промайнув на небосхилі «нерухливого, шаблонного» українського життя середини XVI ст. Грушевський зобразив Вишневецького військово-політичним діячем, налаштованим на цілеспрямовану боротьбу з татарськими «наїздами», — волюючи не помічати, що «в діяльності його, в його переходах від Литви до Туреччини та Москви, чий політичні інтереси були різними, бракує будь-якої політичної ідеї»¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Rusina E. Liublino unija Ukrainos istoriografijoje / Unia lubelska w historiografii ukraińskiej. *Liublino unija: ideja ir jos tęstinumas / Unia Lubelska: idea i jej kontynuacja*. Vilnius, 2011. P. 388, 393—394.

¹⁰⁷ Подібний синтез епічних і історичних традицій спостерігаємо в образі богатира Іллі Муромця, похованого у київських Ближніх печерах, якого в XVI—XVII ст. відвідувачі Печерського монастиря називали «невідомо яким Чобітком (дивно, що не Бріареєм)» (Закревський Н.В. *Описание Киева*. Т. 2. Москва, 1868. С. 652).

¹⁰⁸ Василенко Н.П. *Очерки по истории Западной Руси и Украины*. Киев, 1916. С. 164. Слід зауважити, як саме московська сторона коментувала перебування князя на службі у Івана Грозного: мовляв, «притек Вишневецкой ко государю нашему, как собака, и потек от государя нашего, как собака же» (*Сб. РИО*. Т. 71. С. 156). Утім, дізнавшись про смерть князя, цар передав брянському Свенському монастирю низку маєтностей у Бельовському повіті на спомин душі Дмитра Вишневецького та двох його слуг — Конона й Івана (див.: Арсеньев В.С. *Вкладная книга Брянского Свенского монастыря. Известия императорского Русского генеалогического общества*. Вып. 4. Санкт-Петербург, 1911. Отд. 3. С. 392).

Утім, згадані «поневіряння» аж ніяк не знецінюють цю колоритну постать української історії, що неабияк прислужилася історії козаччини, заклавши замок за Дніпровими порогами, на острові Мала Хортиця (існував між 1555—1557 рр.). Тим самим Дмитро Вишневецький, за висловом того-таки Грушевського, дав початок «ідеї Запоріжжя як постійної твердині серед степового моря». Завдяки цьому він залишився у пам'яті нащадків і навіть потрапив на Радзивіллівську карту ВКЛ (пояснювальний текст про Хортицю). Прикро, що мученицька смерть князя, закатованого за наказом османського султана Сулеймана Пишного 1563 р., не стала поштовхом до мобілізації сил, спрямованих проти перманентної турецько-татарської загрози.

Напади кримців призводили до величезних втрат населення, яке фізично вивисували і масово забирали в полон¹⁰⁹. Полоняники ставали рабами, більшість яких згодом опинялася в Туреччині та інших країнах Сходу. Лише одиницям на чужині всміхалася доля (як тій-таки Роксолані, дружині Сулеймана Пишного і матері його наступника Селіма); загал чекали приниження, виснажлива праця та тяжкі випробування.

Чимало сучасників переймалися долею жертв «людоловів» — і серед них, зокрема, цитований вище Михалон Литвин, якому доводилося бувати у Криму (це, до речі, стало підґрунтям для його ототожнення із секретарем великокняжої канцелярії Венцлавом Миколайовичем, хоча у застарілих працях він і досі ідентифікується як Михайло Тишкевич¹¹⁰). У 1550 р. Литвин адресував Сигізмундо-Августу, який обмірковував плани нагальних реформ, полемічний трактат, що дійшов до нас в уривках, опублікованих 1615 р. у Базелі під назвою «Про норони татар, литовців і москвитян».

Для нас є цікавим поданий Литвином образ українських земель середини XVI ст. — власне, Подніпров'я, де Борисфен-Дніпро «плине медом і молоком». За твердженням Литвина, Київщина, «з усіх боків оточена полями й лісами», настільки родюча, що ниви, «зорані всього раз двома волами, дають багатий ужинок». У дуплах старих дубів та буків знаходять мед, «чудовий на колір і смак... Береги річок рясніють хатками бобрів... Птахів навдивовижу багато... Собак годують дичиною та рибою, оскільки в річках неймовірна кількість мальків і розмаїття великої риби»¹¹¹.

Щоправда, подеколи Литвину зраджує почуття міри, і його відомості потребують верифікації за іншими джерелами. Відстань між даними Литвина та їх фактичною основою добре характеризує поданий ним опис риболовлі на Прип'яті (званий за її щедрість «золотою»), у гирлі р. Тур: «[я] бачив багато

¹⁰⁹ Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. С. 40—47.

¹¹⁰ Трапляється навіть словосполучення «Михайло Литвин-Тишкевич» (або «Тишкевич-Литвин»), яке дуже нагадує проблематичного «Байду-Вишневецького» (див.: Юргинис Ю.М. Посольство Михаила Литвина у кримського хана в 1538—1540 гг. *Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.* Москва, 1979. С. 93, 94, 95).

¹¹¹ Михалон Литвин. *О нравах татар, литовцев и москвитян...* С. 96, 97, 99.

разів, як звідти безупинно вичерпують рибу й наповнюють нею щоденно близько тисячі возів чужоземних купців, котрі щороку [у березні] з'їжджаються туди». Ця картина, від якої стискається серце сучасного рибалки, різко контрастує з даними ревізії 1552 р. — виявляється, у Турі виловлювали 150—200 кг риби, та й то не щороку.

Твір Литвина фіксує й інші місцеві реалії, більш чи менш достовірні; утім, чи не найголовнішим є те, що автор залишив нам один із найперших описів України, вдавшись у ньому до топосу «землі обітованої», який збагатився новими фарбами у пізнішому письменстві.

Загалом, осмислюючи добу Великого князівства Литовського, мусимо визнати, що тодішнє, за виразом Грушевського, «малозамітне життя української суспільності» блякне на тлі пізніших бурхливих подій. Однак саме його неквапний плин, зрештою, обернувся тим вибухом суспільної енергії, що стався у XVII ст., і тими революційними зрушеннями, які кардинально змінили перебіг вітчизняної історії.

ЕКОНОМІКА
І СУСПІЛЬСТВО

Традиційні промисли й уходництво. Економіка українських земель у литовську добу була суто середньовічною. Її основу в XIV—XV ст., як і за давньоруських часів, становили землеробство і традиційні промисли: мисливство, бортництво, рибальство¹¹². Це й не дивно: далися взнаки наслідки монгольської навали й небезпечне сусідство з «Татарією». Аграрна культура занепала. Величезні обшири східноукраїнських земель, родючість та навидовижу багатий рослинний і тваринний світ яких дивували сучасників-іноземців, збезлюднівши, перетворилися на суцільні промислові «уходи» (угіддя). Вони стали тереном особливої форми експлуатації природних багатств — сезонного «уходництва».

За спостереженнями О. Грушевського, «користувались з уходів як мисливці і рибалки з фаху, так і звичайне селянство й міщанство, відриваючись від своєї щоденної праці. Для них уходи були певним резервом, з якого можна було черпати певну допомогу в той час, коли звичайні селянські та міщанські заняття несподівано давали менше. ...Уходники йшли на уходи не поодинці, а гуртувались у певні промислові артілі, ватаги. Такі ватаги бували більші і менші, тримались довший час чи утворювались лише на один сезон і розпадались потім до наступного разу. ...Сама діяльність ватаг уходників призвичаювала їх до солідарності, до об'єднання»¹¹³. Відомі ватаги мисливців, рибалок, бортників, соляників; останні привозили сіль з Пів-

¹¹² До цього списку додамо й доволі екзотичне, як на сучасний погляд, збирання водяних горіхів, або чиліму, що його плоди можна було споживати у сирому вигляді, печеними й вареними, а також робити з них борошно.

¹¹³ Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. *На переломі: Друга половина XV — перша половина XVI ст.* / упоряд. О.В. Русина. Київ, 1994. С. 256.

нічного Причорномор'я й Криму, де її видобували з соляних озер і лиманів (на заході українських земель джерелом солі виступали її промислові розробки у Коломиї, Дрогобичі, Солотвині).

Уходництво як промисел було орієнтоване на ринок. Навіть добувши «кадку меду», уходник ішов до найближчого міста, щоб «того продавати и за то себе жита и інших живностей куповати»¹¹⁴. Стабільний внутрішній і зовнішній попит на продукти мисливства, бортництва і рибальства стимулював промислову діяльність. Водночас як постійне заняття значної частини населення уходництво помітно обмежувало його господарську ініціативу. Це породжувало залежність Полісся й Подніпров'я від довозу зерна. Про пов'язані з цим труднощі свідчать документи середини XVI ст. — скарги жителів Житомира («каждый з нас хлеб купует, на Вольшь и на Подолье ездячи, и вжо шия наша од хлеба несвободна») і так звані безмитні листи Сигізмунда-Августа мешканцям Канева та Черкас, якими вони звільнялися від сплати мита на всій території ВКЛ як «люди украинные», які «не близко живность себе купуют» і через це «трудности и наклад прыймут»¹¹⁵.

Внутрішня і міжнародна торгівля. Джерелом товарного хліба були передусім західноукраїнські землі, де аграрні відносини в XIV—XV ст. набули більш зрілих форм (це позначилося й на характері ренти: якщо на Волині і в Галичині дедалі більше поширювалася панщина, наддніпрянці, як і за давніх-давен, давали данину «медом и скорою» — шкурками куниць, білок, бобрів, лисиць та інших хутрових звірів). Налагодження регулярних торговельних зв'язків між окремими регіонами України сприяло розвитку внутрішнього ринку й подоланню середньовічної замкнутості українських земель як соціально-економічних комплексів.

Територією України проходили й міжнародні торгові шляхи. Західноєвропейські купці прямували до країн Сходу через Львів і Луцьк. Там діяло так зване право складу, згідно з яким купці, що проходили через ці міста, мали зупинятися і продавати свої товари упродовж певного терміну (у Львові на початку XV ст. він становив два тижні). Це приносило неабиякі прибутки місцевому купецтву. Складське право діяло і в Києві, який стояв на шляху, що єднав Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю, обслуговуючи «московсько-ординську» торгівлю.

Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра купецькі каравани йшли «землею або водою», тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси і Канів, до Києва; тут відкривалися річковий і сухопутний шляхи на Чернігів і далі Десною, судноплавною в ті часи від верхів'їв до гирла, на Новгород-Сіверський (сполучений торговельними шляхами з Рильськом і Путивлем) та Брянськ, звідки через Воротинськ, Калугу, Серпухів і Лопасню купці діставалися Москви. Крім цієї «стародавньої й загальновідомі в усіх своїх звивинах дороги», з Криму до Мос-

¹¹⁴ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 7. Т. 2. Киев, 1890. № 17. С. 367; Ч. 8. Т. 5. Киев, 1907. № 6. С. 10.

¹¹⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*). Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. № 131, 133. С. 149—151.

ковської держави вів ще один шлях — «полем», що обминав державні митниці. Починаючись від Перекопа, він ішов степом до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль; звідти купецькі каравани діставалися Москви через Новгород-Сіверський або Новосиль¹¹⁶.

Цими торговельними шляхами через Подніпров'я переміщувалися різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя. Назустріч їм із півночі йшли предмети московського експорту та реекспорту: хутра, шуби, шкіра і шкіряні вироби, західноєвропейські сукна тощо.

На розвитку цього напрямку торгівлі вкрай негативно позначилося погіршення відносин між ВКЛ і Кримом в останні десятиліття XV ст., а разом і московсько-литовські воєнні кампанії XVI ст., що тягли за собою «заказ» (заборону) на торговельні зносини з московськими «гостями». Однак економічні інтереси брали гору — не випадково ж у розпал Лівонської війни Сигізмунд-Август дорікав киянам за те, що 1566 р. у місті «час немалый мешкали» й торгували московські купці, «а с Киева вы также с товарами своими над заказ наш [попри заборону] до Путивля и до иных замков московских ездывали; а и теперь по тому ж вы за границу до земли неприятельской ездячи с товарами своими, гандлюете и купчите»¹¹⁷. Однак розрив економічних контактів з Московською державою був не на користь ВКЛ, де високо цінували тамтешні хутра, які надихали не лише купців, а й поетів. Так, С. Кльонович з піднесенням писав:

З царством Московским Литва межує на сході кордоном,
Обмін товарів своїх з краєм сусіднім веде.
Шкури везуть з тих земель горностаєві та соболеві,
Сірі завозять також шкури ненатлих вовків,
Заячі шкури так само, лисиць і куниць многоцінних,
Шкурки тхорів, і твої, білко з пухнастим хвостом.
Волосом теплим, розкішним милують нам тіло чудові
Видрячі хутра, м'які й ніжні, як тиха вода¹¹⁸.

Торговельні шляхи, що пролягали теренами Галичини, Волині та Поділля, як правило, скеровувалися на захід. Ними рухалися і східні й московські товари, і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солонина, риба, сіль, деревина й так звані лісові товари (насамперед попіль і поташ, які використовували у виробництві скла, паперу, відбілюванні й фарбуванні тканин, миловарінні); натомість завозилися західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина тощо. Упродовж XV—XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалась на потреби європейського ринку, який вимагав чимдалі більше деревини й продукції місцевих промислів та сільського господарства.

¹¹⁶ Русина О. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. С. 158—159.

¹¹⁷ *Архив ЮЗР*. Ч. 8. Т. 5... № 69. С. 162—163.

¹¹⁸ Кльонович С. *Роксоланія*. Київ, 1987. С. 48.

У XVI ст. в Західній Європі через інтенсивне зростання міського населення та вплив благородних металів із нововідкритої Америки відбулась так звана революція цін. Вона практично не заторкнула Центрально-Східної Європи, де ціни на продукти харчування (передусім на збіжжя) були суттєво нижчими; це стимулювало експорт зерна, до якого активно долучалась місцева шляхта. Інтенсифікації сільськогосподарського виробництва сприяли організація фільварків, зростання панщини й обезземелювання селянства, що безпосередньо впливало на соціальні відносини на західноукраїнських землях. Поступово перебудовувалася структура посівних площ: скорочувалось виробництво жита, яке тіснили пшениця та інші зернові культури. Водночас, як зазначають фахівці, незначні масштаби експорту прядива, полотна, мішковини, смоли, брак коштів, дорожнеча продукції лісових промислів та деякі інші показники свідчать про те, що фільваркове господарство шляхти далеко не повною мірою реалізовувало можливості тогочасної європейської кон'юнктури.

Це саме стосується й купецтва, яке брало участь в експортних операціях. Переважання в його складі іноземців призводило до того, що купецький капітал не завжди функціонував в органічному зв'язку з потребами місцевого економічного розвитку. Зароблені кошти вкладались не у промислове виробництво, а головне в нерухомість і предмети розкоші. Тож на зламі середньовіччя й нового часу Україна залишилась на периферії загальноєвропейських економічних процесів.

Волочна поміра. До тогочасних економічних реформ насамперед потрібно віднести аграрну, що її основною метою було поповнення державної казни через удосконалення відносин у сільськогосподарській сфері. Засади реформи накреслилися в низці актів першої половини XVI ст.; та поштоухом до неї стала загальнодержавна «Устава на волоки» (1 квітня 1557 р.) з пізнішими поправками. Цими актами передбачалось використання, поруч із невільною челяддю, волосних селян для роботи у фільварках, які мали повсюдно створюватись на родючих ґрунтах. Челядь осаджували на невеликі земельні наділи з обов'язковою одноденною панщиною. «Устава» передбачала також перемірювання землі уніфікованими земельними одиницями — волоками — з відповідним оподаткуванням згідно з кадастром. Трипілля ставало основною системою рільництва, регламентувалась діяльність сільської адміністрації на місцях.

Перші відомості про волочну поміру на українських землях (у Кременецькому старостві) пов'язані з ініціативами енергійної матері короля Сигізмунда-Августа королеви Бони (1550-ті роки). Крім того, ще до ухвалення «Устави» 1557 р. за принципом волочної поміри було реорганізовано землі у більшості сіл Руського воєводства. Щоправда, там замість старих дворищ вводились не волоки, а франконські лани. У подальшому волочна поміра торкнулася селян Ковельського, Ратненського й Любомльського староств, а також приватних сіл Луцького та Володимирського повітів.

Попри свою локальність, аграрна реформа позначилась на суспільному житті. Через наступ на селянське землеволодіння посполиті були змушені відступати

на південний схід України, де значна їх частина згодом влилась в козацьке середовище. Аналогічною була доля українського боярства. Ті з них, хто не зміг у ході аграрної реформи підтвердити свої права на землю та шляхетство, нерідко поповнювали ряди українського козацтва, що сприяло не лише кількісному зростанню останнього, а і його якісним змінам.

Суспільна стратифікація. Що ж до XIV—XV ст., то тодішня структура українського суспільства була цілком традиційною. Більшість населення становило селянство (майже 80 % його загальної чисельності). У XIV—XVI ст. частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів та польських королів, а решта, яка постійно збільшувалася завдяки роздаванню доменіальних маєтностей, сиділа на приватних землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

За характером повинностей ця категорія населення поділялась на три групи. Найчисленнішу становили данники, чия основна повинність полягала у сплаті данини, характер якої визначався об'єктом обкладання. Ним oprіч орних земель виступали мисливські та бортні угіддя, що з них, як уже зазначалося, бралася архаїчна данина продуктами цих промислів. З кінця XV ст., через активізацію грошового обігу та поступову уніфікацію відбуткових відносин, натуральну данину дедалі частіше заміняли платою грішми; крім того, вона з плином часу поступалася місцем іншим формам повинностей, хоча навіть у XVI ст. українське Полісся, за висловом М. Любавського, залишалось «справжнім царством селян-данників»¹¹⁹.

Частина селян мусила працювати в господарстві свого володаря, тобто відбувати «тяглу» службу, чи панщину. Масштаби її були відносно незначними; лише в загосподарених регіонах, на Волині та в Галичині, вона помітно збільшилася у XVI ст. внаслідок зростання попиту на сільськогосподарську продукцію на зовнішньому ринку. Особистою службою були зобов'язані своєму володарю й так звані слуги, які разом із ним виступали в похід, виконували різноманітні доручення, їздили в Орду тощо.

Слід мати на увазі, що межа між названими групами селянства була значною мірою умовною. Зокрема, слуги, крім виконання військової, «путної» чи «ординської» служби, платили різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблі тощо. До категорії слуг могли перевести тяглого селянина, і навпаки. Так само відносним був поділ селян на «похожих» (особисто вільних) і «непохожих» (прикріплених до свого наділу): «непохожий» міг залишити свого володаря, якщо хтось інший погоджувався замінити його й виконувати відповідну службу, або ж якщо продавав свій «отчизний» ґрунт; своєю чергою, «похожий» селянин, відсидівши десять років на чийсь землі й не застерігши собі права виходу, міг бути його позбавлений.

Зазначимо, що за рахунок селянських виходів і втеч значною мірою формувалось населення середньовічних міст; та й за характером занять міщанство, особливо в невеликих міських поселеннях, мало чим відрізнялось від селянства. Однак із розвитком міст на перший план виступала реміснича й торговельна ді-

¹¹⁹ Любавский М.К. *Очерк истории Литовско-Русского государства...* С. 101.

яльність їхніх мешканців. У середині XVI ст., за даними П. Саса, нараховувалося вже понад 130 спеціальностей міського населення, з них безпосередньо ремісничих — приблизно 80¹²⁰.

Конкурентом міщанства у сфері торгівлі виступала шляхта, яка, втягуючись у товарно-грошові відносини, здобула право безмитного перевезення продуктів власного господарства. Таке виразне протегування шляхті лише частково характеризувало її суспільний статус, юридично оформлений законодавством кінця XIV — другої третини XVI ст. Ним шляхтичам було надано значні політичні права, особисті свободи та майнові гарантії, що в сукупності й визначило специфіку шляхетської верстви як привілейованої, панівної.

Щоправда, за її монолітним юридичним фасадом крилися різні прошарки. Найближчою до суспільних низів — як за походженням, так і за способом життя — була дрібна шляхта, чи то зем'яни. Вони, у переважній своїй більшості, являли собою нащадків тих слуг, які відбували військову (боярську) службу, виконуючи роль проміжної ланки між селянством і служилою верствою. Цю ланку було розірвано у XVI ст., коли ті зі слуг, які спадково, з діда-прадіда, відбували таку службу, отримали чи «вивели» собі шляхетство; решта поступово злилася з селянством.

Вищим за зем'ян прошарком, за шляхетською ієрархією, вважалися так звані пани; верхній щабель посідала титулована знать — князі, цариною яких до середини XVI ст. була Волинь; згодом вони посунули на Київщину та Брацлавщину, створивши тут величезні латифундії. Особливе місце князів у тогочасній соціальній структурі освячувалося традицією й відповідало середньовічним уявленням про боговстановленість наявного ладу. Однак їхній елітарний статус не ставав на заваді матримоніальним зв'язкам із неродовитою шляхтою. Щоправда, це не рятувало князівські родини від вимирання, пік якого припав на 1630—1650-ті роки. На теренах України діяли і князі «новітньої формації» — Радзивілли¹²¹, які у XVI—XVII ст. домінували в політичному житті Литовської держави і Речі Посполитої. Їхні володіння зростали за рахунок маєтностей Слуцьких, Собеських, Вишневецьких; могли перейти до них і землі Острозьких (що передбачалось Острозькою ординацією, затвердженою сеймовою конституцією 1609 р.).

¹²⁰ Сас П.М. *Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.* Киев, 1989. С. 216—217.

¹²¹ Княжий титул, дарований 1518 р. імператором Священної Римської імперії Максиміліаном I, носили Радзивілли гоньондзької гілки, яка вигасла 1542 р. Перейняти його прагнули Радзивілли інших відгалужень; активність у цьому напрямі стимулював шлюб володаря Литви Сигізмунда-Августа із сестрою Миколая Радзивілла Рудого Барбарою (1547). 10 грудня 1547 р. в Аугсбурзі володар Священної Римської імперії Карл V підтвердив право Радзивіллів на князівський титул з огляду на їхні заслуги у боротьбі зі «схизматиками» й татарами. Миколай Радзивілл Рудий почав називатися князем «на Біржах і Дубинках», Миколай Радзивілл Чорний і його молодший брат Ян — князями «на Олиці й Несвіжі». Ці титули у січні 1549 р. підтвердив Сигізмунд-Август, і незабаром вони увійшли до офіційного вжитку, значно вивисшуючи Радзивіллів над шляхетським загалом. Волинська Олика залишалася володінням Радзивіллів до Другої світової війни.

Незамкнутою становою групою було духовенство: його ряди постійно поповнювалися за рахунок представників інших суспільних прошарків. Щодо чернецтва це очевидно: воно за самою своєю природою було гетерогенним. Що ж стосується білого духовенства, то в його середовищі (передусім на західноукраїнських землях) існувала й протилежна тенденція: до успадкування цього суспільного статусу, чи то дідичності. Цей принцип був сформульований дружиною Сигізмунда I, королевою Боною: «Есть обычай в Руси, иж церковь и доходы церковные на потомки спадают»¹²².

Іншу спрямованість мала практика «подавання» — роздачі парафій, ігуменств, архимандрій і навіть єпископій світськими особами різного рангу, які вважалися їхніми патронами. По суті, церковні уряди виступали як різновид синекур, під час розподілу яких превалювали суто прагматичні міркування, далекі від інтересів православ'я. Тож суб'єктами надань ставали світські особи, які, обійнявши ту чи іншу церковну посаду, подеколи навіть не поспішали з прийняттям духовного сану. Патронат і пов'язане з ним право подавання дискредитували духовенство, що, зрештою, призвело до кризових явищ у житті православної церкви, які вповні виявилися наприкінці XVI ст.

Тоді ж виразно позначилися зміни у традиційній становій структурі: остаточно сформувався суспільний статус козацтва, появу якого на історичній арені вчені датують кінцем XV ст. Коліскою козацтва стала Південна Україна, що відіграла роль буфера між Кримським ханатом та володіннями польських і литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення.

Панівні кола Польщі й Литви розглядали діяльність козацтва як дестабілізаційний фактор внутрішньо- й зовнішньополітичних відносин; прагнучи приборкати козаків, вони водночас вважали за можливе спрямувати їхню енергію в річище загальнодержавних інтересів. Адже, по суті, на неспокійній «україні» стихійно сформувалася сила, потреба в якій відчувалася ще в XIV ст., — не випадково ж 1358 р. представники Ольгерда під час переговорів з пруськими лицарями наполягали, щоб «Орден перемістився в пустелі між татарами й русинами для захисту останніх від татарських нападів»¹²³.

Першим, хто вказав на можливість використання прикордонних відчайдушів для «послуги и оборони», був Сигізмунд I. Він висловив ідею створення козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи; однак за його життя цей проект залишився нереалізованим.

¹²² *Ревизия пуц и переходов звериных в бывшем великом княжестве Литовском*. Вильна, 1867. Приложение. № 44. С. 252.

¹²³ Про актуальність цієї ідеї у XVI ст. свідчить проект організації оборони українських земель, запропонований 1594 р. київським католицьким єпископом Й. Верещинським. За його задумом, на Задніпров'ї мав постати лицарський орден чисельністю 5—10 тис. осіб, який водночас був би чимось на зразок військової школи для шляхетської молоді з усієї Речі Посполитої (див.: Сас П.М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*. Київ, 1998. С. 264—269).

КУЛЬТУРА:
ТЕНДЕНЦІЇ
І ПАРАДОКСИ

Духовний клімат минулих століть доносять до нас пам'ятки культури — твори письменства й мистецтва. Серед перших чи не найбільшу вагу для істориків мають літописи, що фіксують суспільні події та їх оцінку сучасниками. У цьому сенсі дослідники литовської доби перебувають у доволі скрутному становищі з огляду на переривання традицій літописання на Південному Заході Русі після монгольського нашествия. У Галицько-Волинському літописі виклад доведено до кінця XIII ст., а далі історики змушені покладатися лише на уривчасті дані, які різними манівцями потрапляли до північно-східного літописання (скажімо, відомості про київського князя Федора з 1331 р. дійшли до нас лише тому, що він здійснив зухвалий напад на щойно висвяченого митрополитом Феогностом новгородського архієпископа Василя).

Що ж до літописів, які постали на теренах ВКЛ, то найдавніші з них сягають середини XV ст. Це так звані білорусько-литовські літописи першої (короткої) редакції, що сформувалися внаслідок об'єднання загальноруських звісток за період від «начала земли Русей» до 1446 р., похідних з кількох літописних зводів, і «Літописця великих князів литовських» — оригінального історичного твору про події останньої чверті XIV ст.: боротьбу Ягайла з Кейстутом і Вітовтом, а також про діяльність останнього. Вітовту присвячена й спеціальна «Похвала», ретельно досліджена ще М. Грушевським, який зауважив її текстувальний зв'язок із записом 1428 р. у збірнику слів Ісака Сиріна. Щоправда, він не помітив низку літературних паралелей, які проливають світло на творчу «кухню» безіменного автора «Похвали». Так, порівняння Вітовта з рікою виразно перегукується з текстом «Слова» Данила Заточника (що його пафос, як і пафос «Похвали», полягав у вихвалянні силь-

ної княжої влади); є тут і запозичення з «Александрії» — перекладного роману про Александра Македонського, дуже популярного на Русі у добу середньовіччя та в ранній новий час¹²⁴.

Наступним етапом в історії білорусько-литовського літописання стало створення у XVI ст. літописів широкої редакції, в яких загальноруські відомості заступила легендарна оповідь про початки Литви — від міфічного родоначальника литовців римлянина Палемона до цілком історичного Гедиміна. Так далось взнати тодішнє відсторонення від загальноруського культурно-історичного контексту, що його апогеєм стала «римська» теорія литовського етногенезу, до якої доклав рук і згаданий вище Михалон Литвин, вважаючи руську мову «чужою нам, литовцям, тобто італійцям, які мають італійську кров»¹²⁵.

Однак, навіть віддаляючись від спадщини Давньої Русі, книжники ВКЛ залишалися в межах загальноруського культурного коду — зокрема, у процесі конструювання своєї легендарної історії. За браком литовських історичних пам'яток вони позичали з давньоруського літописання сюжети і фактаж. Характерним у цьому сенсі є опис походу на Русь князя Гедиміна. Під час його створення було використано Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком самого Гедиміна й Ольгимонта Гольшанського. Отже, невідомим нам книжником цілком історичних персонажів було перетворено на Гедимінових сучасників і супротивників, а їхню родинну солідарність, яка добре простежується за літописним матеріалом, — на співдії у боротьбі з литовським князем.

Загалом білорусько-литовські літописи становлять спільне духовне надбання народів, чії терени впродовж тривалого часу входили до складу ВКЛ. Навряд чи варто прагнути їх чіткої «паспортизації»: як слушно наголошують литовські науковці, «під час поділу культурної спадщини ВКЛ на окремі національні складові неминуче втрачаються процеси їхньої взаємодії та взаємовпливу, які й робили цей складний літературно-мовний комплекс відносно єдиним цілим»¹²⁶. Однак безсумнівним є те, що до першої редакції білорусько-литовських літописів доклав рук киянин, який, за його словами, був «млад» у період недовгого панування у Києві Скиргайла. Не менш очевидно й те, що до українського історієписання ці пам'ятки увійшли лише завдяки польським хроністам і лише у XVII ст., коли наступ католицизму на «руську» віру й ідентичність активізував самосвідомість тогочасної людності та її інтерес до минувшини. Цей пошук власного історичного «я» привів українських книжників до некритичного (а подеколи — суто механічного) засвоєння доробку польської і водночас московської історичної дум-

¹²⁴ Маємо на увазі насамперед фрагмент, де йдеться про спроби Александра Македонського «небесную высоту испытати и глубину морскую» (див.: Русина О.В. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія. *Укр. іст. журн.* 2016. № 6. С. 128—133).

¹²⁵ Михалон Литвин. *О нравах татар, литовцев и москвитян...* С. 85—86.

¹²⁶ Морозова Н.А., Темчин С.Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского. *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne.* Kraków, 1997. Т. 2. С. 7.

ки; зрозуміло, що поєднання цих двох різних начал у комплікативних українських літописах XVII ст., які заклали підвалини національної історіографії, аж ніяк не сприяло формуванню цілісного історичного самоусвідомлення.

Паралельно з цим і далі панували вкрай невиразні уявлення про власну минувшину; тож коли Гійом Левассер де Боплан (французький військовий інженер, який служив у коронному війську в Україні в 1630—1648 рр.) захотів «дослідити історію русів, щоб дещо довідатися про давні часи цих місцевостей», то, «розпитавши кількох найученіших з-поміж них», почув лише «давній переказ», згідно з яким Чорне море «покривало колись усі ці рівнини» (й саме тому «всі руїни старовинних замків і древніх міст... розташовані на підвищеннях та найвищих горах і жодної — на рівнинному місці») ¹²⁷, згадку про цілковите знищення Києва (за винятком Софійського та Михайлівського соборів) «близько 900 років тому» (!), а також нарікання на «великі й тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю», спричинивши загибель бібліотек ¹²⁸. Топос утрачених книжкових багатств трапляється також у Феодосія Софоновича («Київ долго з монастрми опустелыми стоял, тогда і писма погинули») та у його сучасників, які, видаючи Києво-Печерський патерик, пояснювали у своїй передмові, що Житіє Антонія «через похищение ратное от нас удалися» ¹²⁹.

Утім, крім воєн і пожеж, був ще один фактор, під впливом якого порожнили місцеві бібліотеки. З перенесенням митрополичого осередку на Північний Схід Русі розгорнувся процес, який можна було б окреслити у сучасних категоріях як «вивезення культурних цінностей». Практика, започаткована київським митрополитом Максимом, що переїхав до Володимира «со всем своим житьем», знайшла продовження у діяльності його наступників, які, словами Вітовтового окружного послання (1415), «всю честь церковную Киевское митропольи инде относили». Немає сумніву, що значну частку цієї «чести», з огляду на високу цінність рукописів, становили книжкові багатства. Ця традиція збереглася навіть після фактичної ліквідації загальнооруської митрополії: у заключній редакції Кормчої книги Вассіана Патрикеева (1520-ті роки) міститься посилання на «Правила» чернігово-брянського єпископа Євфимія, «что вывез их из Брянска

¹²⁷ Напевно, йдеться про усну традицію, зафіксовану в XIX ст. на Поліссі Ю. Крашевським, — уявлення про те, що в давнину Чорне море сягало Пінська й відступило (залишивши по собі болота) тільки тоді, коли якийсь потужний київський князь розкопав гори (див.: Kraszewski J. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. Warszawa, 1985. S. 107). Цей переказ, який вразив Крашевського, перегукується з аналогічною традицією, зафіксованою Трусевичем, — тільки у нього «все море сплигло на низ», коли «св. Андрій прийшов до Києва і застромив хрест на горі, де тепер стоїть Андріївська церква»; частина води, однак, залишилася під нею, і саме тому «в Андріївській церкві нема дзвонів: при першій ударі вода залила б не тільки Київ, а й усю Полтавську, Київську і Чернігівську губернію» (цит. за: Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. 4. Кн. 2. Київ, 1994. С. 205).

¹²⁸ Боплан Г.Л. *Опис України*. Київ; Кембридж (Масс.), 1990. С. 33—34.

¹²⁹ Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх*. Київ, 1992. С. 260; Артамонов Ю.А. Проблема реконструкції древнішого Життя Антонія Печерського. *Средневековая Русь*. Вып. 3. Москва, 2001. С. 6.

с собою» 1464 р., коли відмовився визнавати духовний авторитет проунійного митрополита Григорія Болгарина і емігрував до Москви.

Через інтенсивне розпорошення зосереджених у Києві книжкових багатств у XVI ст. склалася доволі парадоксальна ситуація: Київський літопис (використаний століттям раніше для обґрунтування митрополичих прав Григорія Цамблака) мав у своїй бібліотеці канцлер ВКЛ Альбрехт Гаштольд¹³⁰, тоді як у Печерському монастирі бракувало не лише давньоруських літописів, а й згаданого вище Життя його засновника Антонія. На його пошуки 1561 р. вирушив до Москви уродженець Кам'янця-Подільського ієродиякон Ісає — емісар віленських просвітницьких кіл, які планували друкувати книги, адресовані «народу рускому литовському да и рускому московському». Цей задум так і не було реалізовано: приїхавши до Московської держави «на малое время и на малый час», Ісає Кам'янчанин через низку обставин залишився там «на житие»; однак є підстави вважати, що його сподівання відшукати в Москві oprіч інших книжок потрібне йому Життє не були марними: в укладеному близько 1611 р. описі царської бібліотеки фігурувала «Книга в полдесть Житие Антония Печерскаго»¹³¹.

Збідніння наявного книжкового репертуару корелювало зі станом синхронного письменства. І тут стикаємося з черговим парадоксом: здавалося б, культурний плюралізм, властивий середньовічній Литовській державі, мав стимулювати розвиток місцевої східнослов'янської книжності. Натомість ми відзначаємо виразний занепад літературної творчості: кількість оригінальних пам'яток, які постали на теренах ВКЛ у XIV—XVI ст., є несумірною з кількістю тих, що були створені в той самий період на куди гомогенніших у культурному сенсі великоруських землях.

Цей факт зауважив, зокрема, відомий славіст Д. Чижевський, назвавши кінець XIII — XV ст. «майже паузою в літературному розвитку», «пропащим часом» у житті українського народу. Не менш категоричним був і його попередник — М. Грушевський. У 1920-х роках, звернувшись у своїй «Історії української літератури» до творчого доробку книжників кінця XIV — першої половини XVI ст., він з щирим розпачем написав, що ці віки «стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пусту просторинь... Ні одного місцевого літопису з цих часів! Ні одного ліричного викрику! Ні навіть релігійно-моралістичного роздумування над тими переворотами, які проходили в житті!»¹³²

Пишучи ці рядки, учений був налаштований набагато песимістичніше, ніж двома десятиріччями раніше, коли у своїй фундаментальній «Історії України-

¹³⁰ Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. *Knygotyra*. Т. 41. Vilnius, 2003. Р. 13, 20.

¹³¹ *Библиотека Ивана Грозного: Реконструкция и библиографическое описание*. Ленинград, 1982. С. 37.

¹³² Чижевський Д. *Історія української літератури*. Нью-Йорк, 1956. С. 219; Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. 5. Кн. 1. Київ, 1995. С. 5.

Руси» він-таки наголошував на тому, що «в сфері оригінального письменства ми, безперечно, розпоряджаємося далеко не повними відомостями... і студії над рукописним матеріалом, без сумніву, принесуть ще багато нового»¹³³.

Проте цей песимізм виявився цілком виправданим: за час, що сплив після появи «Історії України-Руси», список оригінальних пам'яток українського письменства кінця XIV — першої половини XVI ст. (які, як слушно відзначав Грушевський, становлять «нероздільну власність книжності й письменства українського і білоруського») не лише не зріс, а й дещо скоротився: «[по]одинокі аскетичне писання — поучення печерського ігумена Досифея з початку XV в. (чи кінця XIV) про порядок відмовляння молитов», знане як «Правило Святої гори», яке науковець характеризував як «зовсім сухе, офіційне» й позбавлене «всяких літературних прикрас», нині пов'язується не з київським Печерським монастирем, а атрибутується архімандритові нижегородського Вознесенського Печерського монастиря Досифею. Заразом хибним виявився й усталений в історіографії погляд, що засновник цього монастиря Діонісій Суздальський, ініціатор і можливий учасник створення Лаврентіївського літопису, походив із киево-печерської монастирської братії¹³⁴.

Авторитетні сучасні дослідники також наголошують на бідності регіональної літературної традиції в окреслений період, зараховуючи до неї, крім білорусько-литовських літописів, праць, що вийшли із середовища західноруських митрополитів, та Касіянівських редакцій Києво-Печерського патерика, полемічне «Сказання про сходження Святого Духа», написане 1511 р. на прохання воєводи Стефана Якшича Василем Нікольським «от Дольня Руси»¹³⁵.

Цей твір, який дійшов до нас у кількох списках XVI—XVIII ст., відрізняється від решти тим, що постав не на теренах ВКЛ, а в Сербії, хоча його автор був нашим співвітчизником. Відомо, що Василь Нікольський служив у віленській великокняжій канцелярії. Його батько також був «господарським» писарем і навіть наклав головою на цій службі. Від нього Нікольський успадкував місце в канцелярії та маєтності у Слонімському повіті й на Чернігівщині (згодом, втрапивши останні через литовсько-московську війну 1500—1503 рр., він отримав як компенсацію землі у Троцькому повіті).

Рід Нікольського походив з Чернігівщини, де він простежується з кінця XIV ст. До родових маєтностей належали, зокрема, Свибриж (сучасний Сибереж), Ргощ (сучасне с. Рогощі, колишнє давньоруське місто Оргощ) і Заболівісся (землі за р. Білоус). Не тільки батько Нікольського, а й інші члени цієї боярської родини осіли у Вільні й Троках, розчинившись у середовищі місцевої бюрократії.

¹³³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. Київ, 1995. С. 351.

¹³⁴ Бульчев А.А. Дионисий Суздальский и его время. Ч. 1. *Архив русской истории*. Вып. 7. Москва, 2002. С. 7—33.

¹³⁵ Турилов А.А. Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV — начале XVI в. *Культурные связи России и Польши XI—XX вв.* Москва, 1998. С. 58, 65.

Нікольський вірно служив Казимиру та Олександрю, однак знехтував інтересами їхнього наступника Сигізмунда I, приєднавшись до повстання Михайла Глинського (чий рід, до речі, також мав зв'язки з Черніговом). За словами самого Сигізмунда, він був одним із двох «зрадець» (зрадників), виряджених Глинським до Василя III, «жадаючи, аби ему своїх воевод з людьми прислал и хотячи ему вси наши граничныи города, добывши, подати». Але роль Нікольського у заколоті не обмежилася функціями посланця: збереглася звістка про те, що якийсь Курбака «держал» Чечерськ (містечко у комплексі так званих подніпровських волостей) «от зрадци Никольского».

Після поразки повстання, на зламі 1508—1509 рр., Нікольський разом із Глинськими емігрував до Москви. Згодом він опинився при дворі сербського воеводи Стефана Якшича, чия сестра Анна була дружиною Василя Глинського, який виїхав з ВКЛ разом із братами Іваном і Михайлом. Там 1511 р. Нікольський написав свій твір, адресований «некоему латинскому архиепископу сопротивляющуся» й спрямований на захист догматів православ'я. «Сказання» демонструє добру обізнаність автора з текстом Біблії та працями отців церкви і zarazом свідчить про творчий потенціал віленського писарського середовища¹³⁶. Воно зайвий раз переконує у слушності зауваги М. Грушевського, що на теренах ВКЛ «не бракувало людей з теологічним і літературним приготуванням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, — але поза чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчості»¹³⁷. Тож видається симптоматичним, що Василь Нікольський виявив свій полемічний і літературний хист поза межами батьківщини — там, де цього потребувало протистояння двох християнських конфесій.

Назад, у Литовську Русь, «Сказання» потрапило в середині XVI ст. через Супрасльський монастир, відомий своїми тісними зв'язками з Балканами, передовсім із Сербією (згодом ним скористався Василь Острозький у творі «Про єдину віру», виданому 1588 р.). У зв'язку з цим варто акцентувати уявлення про «південнослов'янський субстрат» як специфічну особливість книжності ВКЛ, яка відрізняє її від московської. Порівняно нещодавно ці традиційні погляди зазнали ревізії. Ретельний аналіз показав, що в Московській Русі в культурному обігу було набагато більше пам'яток південнослов'янського походження, ніж у Литовській державі, попри територіальну близькість останньої до Балкан.

Причина цього парадоксу криється у характері книжково-літературних зв'язків східних і південних слов'ян у добу середньовіччя: «їхня головна особливість полягає в тому, що вони не були наслідком та супутником політичних і церковних зв'язків православних слов'янських держав між собою, а здійснювались у переважній більшості випадків через Константинополь та інтернаціональні

¹³⁶ Русина О.В. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV—XVI ст. *Укр. іст. журн.* 2017. № 5. С. 4—23.

¹³⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6... С. 353.

православні чернечі центри (для XIV—XVI ст. це насамперед Афон). Водночас здебільшого вони мали неофіційний і напівофіційний характер, здійснювалися силами нижчого й середнього духівництва (переважно чорного), іноді за участі єпископату. За таких умов фактор географічної близькості того чи іншого східнослов'янського регіону до Балкан (чи, навпаки, віддаленості від них) не відіграє істотної ролі в інтенсивності цих зв'язків і в їхній продуктивності»¹³⁸.

Саме з Балкан свого часу прийшли на Русь культурні імпульси, знані як перший і другий південнослов'янські впливи. Сутність першого з них полягала у знайомстві з давньоболгарською літературою після прийняття Руссю християнства, на зламі X—XI ст. Другий, що припадає на XIV—XV ст., був пов'язаний із культурним розквітом Сербії та Болгарії у XIII—XIV ст. У 1390-х роках його обірвало турецьке загарбання, спричинивши одночасно масову еміграцію місцевих книжників. Значна їх частина знайшла собі притулок на Русі. Згодом до цих емігрантів приєдналися представники ортодоксально налаштованого духовенства, які не підтримали курс болгарської і сербської православних церков на об'єднання з католицькою, що його увінчала Флорентійська унія 1439 р.

Фахівці вбачають вияви другого південнослов'янського впливу в українському іконописі та фресковому живописі XIV—XV ст., в орнаментиці тогочасних рукописів, їхніх мовних рисах, орфографічних і палеографічних особливостях, у літературному репертуарі, який збагатився низкою візантійських, сербських і болгарських пам'яток. Серед останніх було чимало апокрифів, просякнутих дуалістичними ідеями богомилства; паралельно поширювався ісихазм — релігійно-містичне учення, яке в середині XIV ст. перетворилося на офіційну доктрину візантійської православної церкви.

З успіхами ісихазму було пов'язане піднесення духовного авторитету грецького Афонського монастиря. Пієтет щодо нього відчутний у новій, 1462 р. (так званій 2-й Касіянівській), редакції Києво-Печерського патерика, де підкреслено зв'язок Антонія Печерського зі «Святою Горюю». Грушевський пов'язував з ісихазмом і саме «особливе заінтересування Печерським Патериком, яке помічаємо в XV в.», оскільки в Болгарії «під тими ж впливами і в аналогічних обставинах теж помічається збільшений інтерес до патериків і всяких чуд, візій, демонологічних мотивів; з'являються кілька нових перекладів різних типів патериків ...і різні окремі переклади і новотвори на подібні теми. Очевидно, і у нас мусило зазначитися таке нове зацікавлення ними, тільки — на диво — це не виявилось в оригінальній творчості. Печерський Патерик пильно перероблявся, доповнювався різними писаннями, які мали якийсь зв'язок з описаними в ньому особами й подіями... різними моралістичними додатками, систематизувався, у зв'язку з чим скорочувався й доповнювався, але нових оригінальних творів ми тут майже не зустрічаємо»; поява в пізніших, XVI ст., редакціях Патерика оповіді про «знамение» 1463 р., по суті, лише

¹³⁸ Турилов А.А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV — первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей. *Славянский альманах*. 2000. Москва, 2001. С. 264.

відтінює брак «агіографічної чи якоїсь взагалі самостійної літературної творчості в Печерському монастирі» в попередні століття¹³⁹.

Учений мав на увазі історію, що відбиває традиційні уявлення про необхідність христосуватися на кладовищах із померлими. У 1463 р. «некто Дионисий, нарицаемый Щепа... прииде на Великдень в Печеру покадити телеса усопших... и, покадив, рече: “Отцы и братия, Христос воскрес! Сего дни есть Великдень”. И отвещали, яко гром тучен: “Воистину воскрес Христос!”»¹⁴⁰.

Києво-Печерський монастир являв собою помітний центр ісихазму, який тут розглядали передусім як індивідуальну аскетично-подвижницьку практику. Найвизначнішими речниками цього вчення були митрополити Кипріяні і Григорій Цамблак — послідовники основоположника болгарського ісихазму Феодосія Тирновського. Обидва відомі не лише як непересічні церковно-культурні діячі, а й як талановиті письменники. Особливо відзначився на літературній ниві Григорій Цамблак, створивши понад 40 проповідей, сказань, панегіричних, агіографічних і гімнографічних праць. Характерним є запис про його смерть у Ніконівському літописі (1419): «Умре митрополит Григорий Цамблак на Києве, родом болгарин, книжен zelo, изучен книжной мудрости всякой из детства, и много писания, сотворив, оставил». Очевидно, що ця його діяльність не минула безслідно для південноруської книжності. Свого часу Грушевський, вказавши на ймовірність «впливу Цамблакової творчості на наші письменські круги», поскаржився на «німоту» XV ст., яке «не дає нам і тут ніякої вказівки». Сучасні ж дослідники хіба що не виключають можливості введення Цамблаком у літургійну практику на теренах ВКЛ так званого болгарського розспіву, розглядаючи це як специфічний прояв другого південнослов'янського впливу на музично-співацьке мистецтво України та Білорусі.

Щоправда, подеколи з творчістю Цамблака пов'язують ще й поширення в тому ж культурному ареалі емоційно-експресивного стилю письменства («плетения словес»), наявного вже в Цамблаковому «Надгробному слові Кипріяну», виголошеному в Києві у 1409—1410 рр. У річищі цього літературного стилю розглядаються, зокрема, такі пам'ятки, як «Похвала Вітовту», «Послання Мисаїла до папи Сікста IV», «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»; до того ж всі вони, як і твори Цамблака, зараховуються до культури Передвідродження.

Такий підхід до осмислення літературного процесу XV — початку XVI ст. видається далеко не беззаперечним через сумнівність терміна «Передвідродження», запровадженого відомим російським дослідником Д. Лихачовим, який

¹³⁹ Грушевський М. *Історія української літератури...* Т. 5. Кн. 1. С. 29; Його ж. *Історія України-Руси...* Т. 6. С. 349.

¹⁴⁰ Абрамович Д. *Києво-Печерський Патерик*. Київ, 1931. С. 193. Порівн.: Агапкина Т.А. *Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл*. Москва, 2002. С. 279. Щодо походження цієї оповіді див.: Русина О. До питання про київське літописання XIV—XVII ст. *Укр. іст. журн.* 2023. № 2. С. 190—192.

об'єднав ним увесь комплекс культурних явищ кінця XIV — першої половини XV ст.: «Це не Відродження, оскільки воно має ще значною мірою релігійний характер... Цей рух ще не протистоїть середньовіччю. Релігійне ще не відсувається на другий план, як це було в західноєвропейському Відродженні». На думку вченого, розвиваючись у рамках релігійної культури, східнослов'янське Передвідродження не реалізувало свій ренесансний потенціал: православний Схід (з Візантією та Балканами включно) не знав ані гуманізму, ані справжнього Відродження. З огляду на це чимало фахівців схиляється до думки, що не варто, за браком у Східній Європі ренесансних тенденцій, характеризувати як Передвідродження явища, які цілком вписуються у середньовічну культурну модель¹⁴¹.

Утім, подеколи термін «Відродження» потрактовують не в його загальноцивілізаційному сенсі, а лише як «культурно-національне піднесення українських земель». Дослідники, які сповідають такий підхід до цієї проблеми, вбачають ознаки Відродження й у відбудові Семеном Омельковичем Успенського собору, і в поширенні на теренах України середньовічних ворожильних книг (штибу «Лопаточника», за допомогою якого ворожили на баранячій лопатці, чи геомантичної «Рафлі»), і в появі згаданих вище нових редакцій Києво-Печерського патерика, що їх «можна трактувати як замишування власною старовиною, чим і характерне Відродження у вузькому значенні цього слова» (природно, що сама ця «старовина» водночас тлумачиться як «власна античність, якою для України була Київська Русь»)¹⁴².

Повертаючись до літературних пам'яток, створених у стилістиці «плетення слів», варто зупинитися на посланні, адресованому 1476 р. Папі Римському Сіксту IV митрополитом Мисаїлом і групою його однодумців — архимандритами Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів, князями Михайлом Омельковичем і Федором Бельським (знаними як організатори «змови князів» 1481 р.) та низкою інших світських достойників.

У літературі не раз наголошувалися «риторична віртуозність» цього твору, його панегіричний щодо Сікста IV характер, гіперболізм почуттів, висловлених на адресу папи. Проте таке пряме звернення православного митрополита до римського первосвященника було доволі екстраординарним явищем. Тож, зрештою, не дивно, що Мисаїлове послання не раз викликало сумніви щодо своєї автентичності — особливо з огляду на те, що першим, 1605 р., його оприлюднив, віднайшовши у Крево, апологет Берестейської церковної унії митрополит Іпатій Потій, маючи на меті переконати сучасників у одвічності унійних прагнень у Київській митрополії.

¹⁴¹ Докладніше див.: Лихачев Д.С. Обращение к «своей античности». *Из истории русской культуры*. Т. 1: *Древняя Русь*. Москва, 2000. С. 725—731; Петров М.Т. *Проблема Возрождения в советской науке: Спорные вопросы региональных Ренессансов*. Ленинград, 1989. С. 183—205.

¹⁴² Кашуба М. Проблема Ренессансу в українській духовній культурі. *ЗНТШ*. 1994. Т. 228. С. 361—362.

Саме тому воно відразу стало об'єктом гострої критики з боку православних полемістів, що вдавалися й до суто філологічних аргументів, як, наприклад, автор «Перестороги», який писав: «Книги змышляють, пишучи под датою старою, письмом старим, якобы колись тая згода [церковна унія] трвати смела. Але присмотрися в письмо, в самую речь, и знайдеш, же ...реч все Потиева, як бы усты сам мовил. При том знайдеш там слова, века теперешнего людьми уживаемые, которых старые предки наши не уживали»¹⁴³. Характерно, що ставлення до послання змінювалося разом із конфесійною орієнтацією: так, будучи православним, Мелетій Смотрицький порівнював його у своєму «Треносі» з «Костянтиновим даром», а перейшовши на бік уніатів, почав наголошувати на існуванні ще одного списку послання, нібито знайденого поблизу Острога.

З плином часу ця дискусія перемістилася у суто наукову площину. І якщо на її початку найгучніше лунали голоси тих, хто вважав послання сфабрикованим Потієм фальсифікатом, то у кінцевому підсумку взяли гору доводи їхніх опонентів, і шальки терезів хитнулися у протилежний бік. Порівняно нещодавно було віднайдено і найдоказовіші аргументи на користь автентичності цієї визначної літературно-богословської пам'ятки, тривалий час відомої лише за публікацією Потія та пізнішими копіями: Синодальний і Смоленський списки послання, які датуються першою половиною XVI ст.¹⁴⁴

Варте уваги, що фактичними авторами Мисаїлового послання були світські особи. Йдеться про співпрацю «найвишшого писаря Великого князства Литовського» Якуба, «благоразумного в законе Божиєм», та «книголюбца» і знавця «божественных писаний» Івана Солтана. Певно, саме участь писаря Якуба у підготовці послання здатна пояснити деякі його лексичні особливості, зокрема, послідовне використання у тексті терміна «російський» замість «руський», що є нетиповим для тогочасних східнослов'янських теренів ВКЛ. Варто звернути увагу на те, що писар Якуб активно спілкувався з московськими «книголюбцами», свідченням чого є «Послання від друга до друга» — лист відомого московського архітектора-підрядника та книжника Василя Дмитровича Єрмоліна у відповідь на прохання Якуба придбати для нього декілька книжок (зокрема, Пролог, Октоїх і книгу з описом житій дванадцяти апостолів). Скаржачись на неможливість виконати це прохання, Єрмолін радив Якубу надіслати йому до Москви гроші й папір: «а яз многим доброписцем велю таковы книги сделать по твоему приказу с добрых списков, по твоему обычаю, как любит воля твоя... А наряжу ти, пане, все по твоей мысли и по твоей охоте, как любишь»¹⁴⁵.

Ця добра обізнаність Єрмоліна з літературними смаками Якуба цілком виразно унаочнює інтенсивність їхніх контактів; можливо, Єрмолін мав також

¹⁴³ *Акты ЗР*. Т. 4. Санкт-Петербург, 1851. № 149. С. 229.

¹⁴⁴ Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. *Укр. археогр. щорічник*. Вип. 7. Київ; Нью-Йорк, 2002. С. 281—296; Заторський Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком. *Укр. археогр. щорічник*. Вип. 18. Київ, 2013. С. 401—428.

¹⁴⁵ Седельников А.Д. «Послание от друга к другу» и западнорусская книжность XV века. *Известия АН СССР*. Сер. VII. Отд. гуманитар. наук. 1930. № 4. С. 223—238.

зв'язки з київськими «книголюбцями» — адже його ім'я внесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря. Єрмолін міг познайомитися з Якубом під час його візитів до Москви у 1450—1460-х роках, коли той намагався переконати Василя II прийняти митрополитом учня і ставленика уніата Ісидора — Григорія Болгарина. Тож, як бачимо, культурні орієнтири впливового «Якуба-писаря» мали двоїстий характер: у його духовні горизонти вписувалися і Рим, і Москва. Сприяючи справі церковної унії «словом і ділом», він водночас охоче спілкувався з московськими інтелектуалами, не схильними до вестернізації.

Загалом писарі віленської великокняжої канцелярії (серед яких безсумнівним письменницьким хистом були наділені, окрім Якуба, православний Василь Нікольський і католик Венцлав Миколайович, знаний як Михалон Литвин) мали високий інтелектуальний рівень та виразні духовні потреби. Знавці діловодного письма, вони виявляли активний інтерес до письменства непрагматичного — передусім релігійного та історичного (маємо на увазі гіпотезу про їхню участь у створенні білорусько-литовських літописів). І йшлося не лише про власні «проби пера» або поповнення особистих бібліотек. Згадаймо хоча б непрямий внесок у розвиток культури, який зробив хтось із великокняжих писарів, підтримавши починання Матвія Десятого — одного з найвидатніших православних книжників, які працювали на теренах Литовської держави.

Упродовж 1502—1507 рр. Десятий створив розкішно ілюмінований біблійний звід, який згодом дістав, за прізвиськом автора, назву «Десятоглав»¹⁴⁶. У цьому його підтримав «вельможа», якому він служив, — «Феодор, писарем бывый в Великом княжестве Литовском»: звільнивши Матвія від виконання прямих обов'язків, він надав йому можливість «благополучно» працювати. Вважають, що цим «христолюбцем» був уродженець Волині Федір Янушкович (Янушевич), який працював у великокняжій канцелярії на зламі XV—XVI ст. Походячи, як і Нікольський, з писарської родини, він не тільки піднявся до рівня «найвищого» писаря, а й, зрештою, став старостою луцьким і маршалком Волинської землі (тобто першою особою в історії Литви, яка завдяки праці в канцелярії досягла рангу воеводи).

Гадаємо, що писарем — цього разу «приватним» — був і автор ще одного твору, який відносять до стилю «плетения словес». Маємо на увазі «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», що складається з опису битви й панегірика гетьману. Його автор знав церковну літературу і порівнював своїх персонажів із героями сербської «Александрії», яка з'явилася на Русі у XV ст. Однак загалом образно-метафоричний ряд «Сказання» не розкриває світогляд і суспільне становище його творця. На нашу думку, ним був писар князя Костянтина Острозького Данило Васильович Ходикін, який доводився родичем смоленському єпископу Варсонофію (1509—1514)¹⁴⁷. Не маючи широ-

¹⁴⁶ Див. його факсимільне видання з науковим коментарем: *Библия Матфея Десятого 1507 г.* Т. 1—2. Санкт-Петербург, 2020.

¹⁴⁷ Русина Е.В. Вольнская краткая летопись: состав и проблема авторства. *SHEO*. Вып. 11. Минск, 2019. С. 162—167; Ї ж. Супрасльська обитель на перехресті культур: укра-

кого літературного кругозору, він все ж таки намагався додати битві під Оршею історичних масштабів, а також вписати її у тодішній культурний контекст, піднісши до античних і біблійних аналогій.

Сам Костянтин Острозький був чи не наймогутнішим покровителем православія у ВКЛ; до його очевидних заслуг пізня традиція додала заснування ним (та ще й помертвно, у 1531 р.) «печатного дома» у Києво-Печерському монастирі¹⁴⁸. Натомість його син Василь-Костянтин у 1570-х роках і справді відкрив друкарню в Острозі, перетворивши свої володіння на визначний науково-культурний осередок. Учений гурток, хоч і менший за масштабами, існував, очевидно, і в Києві за часів синів Олелька. Відомо, що у почті Михайла Олельковича, запрошеного 1470 р. до Новгороду на княжіння, приїхав «жидовин-еретик» Схарія¹⁴⁹, якого на початку XVI ст. Йосиф Волоцький називав «диаволовым сосудом», навченим «чародейству и чернокнижию, звездозаконию и астрологии». Ідеї Схарії дали поштовх появі так званої новгородсько-московської ересі, званої також як ересь «пожидовлених». По суті, на чужорідному ґрунті на ересь перетворилося те, що в Києві було культурним рухом, спрямованим на ознайомлення з єврейсько-арабською книжністю. Руською мовою було перекладено Псевдо-Арістотелеву «Таємницю таємниць» (арабський поради́к VIII—IX ст.), «Логіку» Мойсея Маймоніда, «Тенденції філософії» Мухаммеда аль-Газалі, «Шестокрыла» Імануїла бен-Якова Бонфіса та деякі інші ворожильні, космографічні та біблійні книги. Тож для історика України зазначений рух цікавий не тільки й не стільки його еретичним «відлунням», скільки активним інтересом тогочасних інтелектуалів до надбань культури Сходу.

Зазначимо, що на теренах ВКЛ не було закладів вищої освіти аж до 1579 р., коли постав університет у Вільні. Тому за ґрунтовними знаннями місцеві мешканці, як і жителі Корони, вирушали до Кракова. Підраховано, що в XV—XVI ст. приблизно 800 українців здобули освіту в тамтешньому університеті — навчальному закладі, заснованому 1364 р. Казимиром Великим і згодом реформованому з волі королеви Ядвіги, яка заповіла йому всі свої багатства. На пожертви Ядвіги було засновано і литовську коле́гію при Празькому університеті (1397), де, зрозуміло, також знаходилося місце для вихідців з України (подеколи вони діставалися й Сорбонни, Падуї, Гейдельберга та Оксфорда). Однак для більшості молодих інтелектуалів саме Краків став духовною Меккою.

їнські аспекти (XVI ст.). *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації*. Київ, 2020. С. 309—315.

¹⁴⁸ *Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.* Київ, 1989. С. 25, 35.

¹⁴⁹ Зауважимо, що до недавнього часу особу Схарії нерідко потрактовували як літературний фантом авторства Йосифа Волоцького. На його історичності наголосив М. Таубе, водночас довівши, що саме Схарія переклав руською мовою праці з логіки Маймоніда та Аль-Газалі, які склали твір, відомий як «Логика сиречь словесница» (див.: Taube M. *The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages* (= UCLA Slavic Studies. New Series. V. 4). Moscow, 2005. P. 196—198).

Звідси, зрештою, прийшло в Україну друковане слово: наприкінці XV ст. «мещанином краковским из немец» Швайпольтом Фіолем було видано чотири богослужбні книги: Октоїх (1491 р.), Часослов (1491 р.), Тріоді пісню й цвітну. Побутує гіпотеза, що ці перші східнослов'янські кирилічні друки були орієнтовані на потреби Київської митрополії. Проте в обставинах цієї події й досі залишається чимало нез'ясованого, і «краківська загадка» продовжує непокоїти науковців. З огляду на особливості мови Фіолевих першодруків, поширилася думка, що в роботі над ними брали участь наші співвітчизники. За гіпотезою Є. Немировського, редакторами чи коректорами цих книг могли бути найвизначніші з-поміж тодішніх інтелектуалів-русинів — Юрій з Дрогобича і Павло з Кросна, які вважаються першими представниками гуманістичної течії у вітчизняній культурі. Латиномовні письменники, вони виразно декларували власну «руськість» і водночас були інтегровані у західноєвропейський цивілізаційний контекст.

Щоправда, обидва символізували собою не стільки реальні здобутки української культури, скільки її нереалізований потенціал. Не слід забувати, що освіта західного зразка не була доступною для православних, які становили більшість населення ВКЛ; випадки, коли людина поєднувала з «руськістю» католицьке визнання, були дуже рідкісними. У цьому сенсі вартій уваги згаданий вище писар Якуб, чий син Адам здобув освіту в Ягеллонському університеті й став віленським каноніком. Початки його кар'єри пов'язані з великокняжою канцелярією, де він служив латинським писарем і високо цінувався за знання руської мови й письма; саме тому 1494 р. його відрядили до Москви з гарантіями для княжни Олени щодо збереження нею православ'я у шлюбі з великим князем Олександром¹⁵⁰.

Звісно, потрібно визнати, що твори письменства XIV—XVI ст. не належать до царини «актуальної літератури» і цікавлять лише фахівців. Куди помітнішими у культурному просторі є створені тоді ж архітектурні пам'ятки. На жаль, основним будівельним матеріалом у ті часи залишалося дерево, хоча питома вага каміння і цегли невпинно зростала. З дерева зводили переважну більшість споруд: від простого житла до палаців і храмів. Зрозуміло, що такі пам'ятки не вціліли, і ми нотуємо тільки згадки про них у джерелах.

Подеколи архітектурно-конструктивні прийоми дерев'яного зодчества переносились у муровані споруди. З цього погляду вартій уваги мініатюрний однонефний храм св. Трійці у с. Зимне поблизу Володимира-Волинського (1465). Він належить до комплексу Успенського Святогірського монастиря, що постав у XV ст. Тоді ж почав формуватися монастирський комплекс у с. Межиріч на Рівненщині, позначений виразним національним колоритом. Обидва ансамблі вважаються архітектурними перлинами Волинської землі.

¹⁵⁰ Pietkiewicz K. *Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*. Poznań, 1995. S. 26. Між іншим, Адам Якубович мав власну бібліотеку, успадковану, мабуть, від батька-бібліофіла; до нашого часу дійшов автобіографічний запис в одній з його книжок, зроблений руською мовою (див.: Wislocki W. *Incunabula typographica bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*. Cracoviae, 1900. P. 308, 568).

Цілоком зрозуміло, що храми зводили не лише православні, а й католики, мусульмани, іудеї та караїми. Під час їх спорудження будівничі нерідко керувалися не тільки міркуваннями естетики, а й потребами оборони. Це особливо помітно на Поділлі, яке постійно спустошували татари. Зокрема, у містечку Сатанів фортифікаційне значення мав не лише замок (зведений, як гадають, у XV ст.), а й збудована 1532 р. синагога. Таке поєднання культової й оборонної складових спостерігається у Покровській церкві-фортеці у с. Сутківці на Хмельниччині, побудованій поруч із замком шляхтичами Сутківськими 1476 р. До числа оборонних споруд Гусятин, розташованого на високому березі р. Збруч, входили як замок, так і дві культові будівлі: Онуфріївська церква й синагога. Усі ці пам'ятки є архітектурними візитівками литовської доби, як і романтичні замки у Кременці, Луцьку та Острозі.

Прикметно, що мілітарний бік життя, виразно відчутний в архітектурі XV—XVI ст., практично не відбився у тодішньому мистецтві, представленому переважно іконописом, де панують гармонія і спокій. Його найкращим зразком не поступаються твори мініатюристів XVI ст. Тут передовсім слід згадати волинського майстра Андрійчину. Це поки що єдине в історії українського рукописного мистецтва ім'я художника, пов'язане з конкретними пам'ятками. Його праці належать до найвищих досягнень вітчизняної культури доби пізнього середньовіччя.

Це саме стосується й Пересопницького Євангелія, яке слушно вважають шедевром українського книжкового мистецтва (1556—1561). Кошти на його створення виділила княгиня Анастасія Гольшанська. Роботу над Євангелієм було розпочато у Троїцькому Дворецькому монастирі, а завершено у Пречистенському монастирі в Пересопниці. Цей пишно оздоблений фоліант є не лише мистецькою, а й філологічною пам'яткою — хронологічно першим перекладом євангельських текстів з книжної церковнослов'янської на «просту мову» (близьку до розмовної староукраїнську). Потребу в такому перекладі зумовило те, що церковнослов'янська лексика ставала дедалі менш зрозумілою православному загалу. Тож переписувач Євангелія — син протопопа із Сянока Михайло Васильович — зауважив: «А іже есть перекладаю тая то светоєвангеліа із языка болгарского на мову рускую, то для лепшого вирозумленія люду христіанского посполитого»¹⁵¹.

Тривалий час Євангеліє перебувало у Переяславі як власність місцевого кафедрального собору, якому його подарував Іван Мазепа (1701). Нині воно зберігається у Києві, в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Набувши статусу національної святині, Пересопницьке Євангеліє було введено до церемонії інавгурації президентів України.

Загалом темпи культурного розвитку українських земель у XIV — першій половині XVI ст. корелювали з дещо сповільненим плином тодішнього суспільного життя. Однак навіть стислий його огляд виразно унаочнює різноманіття духовних імпульсів, під дією яких поставали оригінальні твори письменства, архітектури та мистецтва, впливаючи, зрештою, на психотип українця.

¹⁵¹ Запаско Я.П. *Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга*. Львів, 1995. С. 358.

МІЖ УГОРСЬКОЮ
ТА ПОЛЬСЬКОЮ
КОРОНАМИ:
УКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ
У ЧАСИ УНІЇ ТА
ПРОТИБОРСТВА

РОЗДІЛ 29

Політичні та соціальні
трансформації

•

РОЗДІЛ 30

Культура освіти та інтелектуали:
пошуки свого на тлі перетворень

ПОЛІТИЧНІ
ТА СОЦІАЛЬНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ*Інтеграція закарпатських земель до складу Угорщини.*

Зі сходженням з політичної мапи континенту Давньоруської держави частина її території виявилась поділеною між Угорською та Польськими коронами. Від XIV ст. започатковується, зокрема, процес інтеграції закарпатських земель до складу Угорського королівства. Заселяючи закарпатські міста переважно німецькими колоністами (сасами), влада Анжуйської династії та їхні наступники дбали і про збільшення угорської людності на цій території. Першими угорськими поселенцями були замкові слуги, яких запрошували на землю. Угорські колоністи отримували переважно статус вільних господарів, їхні села очолювали солтиси. Зазвичай солтис одержував листа від власника домінії на право здійснювати осадження, приводив переселенців, які протягом шести—дванадцяти років не платили жодних податей, а потім віддавали десятину і виконували певні повинності. Насамперед поселення колоністів почали з'являтися на півдні Ужанської, Березької та Уточанської жуп (угорських адміністративних округів)¹. Ці компактні поселення відрізали слов'ян Ніршагу (Затисся) від Закарпаття і відіграли помітну роль у їхній асиміляції в подальшому. Подібним до угорських колоністів було становище госпітів — сільських переселенців із німецьких держав. Ці суспільні категорії могли вільно змінювати своїх власників і переходити від одних володінь до інших. Власники доміній, які були зацікавлені у збільшенні кількості представників тяглого населення, видавали також «кенецькі листи», щоби вербувати більшу кількість місцевого слов'янського населення — українців та словаків.

¹ Войтович Л. Берегове на україно-угорському пограниччі: міфи та історія. *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення*. Львів, 2020. С. 27.

Угорська шляхта осідала переважно довкола замків та у центрах комітатів. Вихідці з дрібної руської шляхти («немеші» — «благородні», в перекладі з угорської мови) володіли невеликими наділами, на яких працювало від двох до десяти селянських родин, сплачуючи натуральні податки на користь власника². Угорські королі віддавна охоче брали на службу представників колишніх галицьких бояр, які поповнювали ряди немешів, середньої шляхти — йобагонів («кращих», у перекладі з угорської) і навіть угорського баронства³. Категорія тогочасних вільних общинників, які перестали брати участь в ополченнях, прозивалася «йобаді». Вони залишалися вільними до 1514 р., сплачуючи тільки натуральну подать за користування «телеком» (земельним наділом). У домініях та на землях благородних осіб працювали також удворники і серви, тобто колишні раби, бранці та їхні нащадки. Відповідно до статусу вони мали більшу залежність від своїх господарів.

Землі підугорського Закарпаття були заселені вкрай нерівномірно. Поволі склад населення закарпатських комітатів ставав багатоетнічним, але слов'янські народності продовжували переважати. У містах головною етнічною групою лишалися німці. Підгірські землі, де традиційно переважало українське населення, володіли певним самоврядуванням, подібним до того, яким користувалися села на так званому волоському праві у Руському воєводстві в складі Польщі. Ці адміністративні одиниці перебували під управлінням князів (власне, кенезів-суддів), влада яких ще з XIV ст. визнавалася спадковою. Декілька таких сіл об'єднувалися в «крайницький округ» на чолі з крайником. Кілька округів створювали «крайну» (тобто «країну») на чолі з воєводою. Останнього з року в рік обирали крайники і кенези, хоча їхній вибір обов'язково мав затверджуватися капітаном замку. Найбільша кількість відомостей збереглася з історії Березької крайни, до якої належали села Арданово, Добробратово, Коропець, Лалово, Мідяниця, Завидово, Станово і Колодне. Так, королева Єлизавета, у власності якої перебувала Мукачівська домінія, у 1378 р. підтвердила вольності місцевим мешканцям — цей привілей, який засвідчував тяглість королівської влади, підтверджувався наступними володарями аж до середини XVIII ст.

Кожне село Березької крайни виплачувало на користь урядників Мукачівського замку шість овець і один бузок (близько 75 кг) сиру. Якщо хтось умирав, не залишаючи спадкоємців, то його майно розподілялося між іншими членами громади, яка передавала з цього спадку на потреби урядників замку трирічного бичка. Громада також організовувала обід або вечерю під час візиту замкового капітана. Крайнянські села могли приймати до себе підданих, які втікали з-під влади своїх власників⁴.

Мукачівську домінію та інші власності в жупі Берег отримала остання дружина Карла Роберта — польська принцеса Єлизавета, дочка короля Владисла-

² Ісаєвич Я. Немеші, немеші. *Енциклопедія історії України*. Т. 7. Київ, 2010. С. 363.

³ Волощук М. Руські переселенці в Угорщині XII—XIV ст.: обов'язки та соціальне становище. *Укр. іст. журн.* 2012. № 4. С. 21—34.

⁴ Кондратович И. *История Подкарпатской Руси для народа*. Ужгород, 1924. С. 29—31, 39—41.

ва Локетка, а по її смерті — їх син король Людовик Анжуйський. Наприкінці XIV ст. в Угорщині шукали пристановища та підтримки незадоволені політикою Владислава Ягайла і Вітовта литовсько-руські князі Федір Коріатович, Свидригайло Ольгердович та Федір Любартович. Федір Коріатович в обмін на свої права на Подільське князівство дістав жупи Берег і Шарош, а 1396 р. набув у довічне володіння Мукачівську і Маковицьку домінії. Столичним містом він зробив Мукачево, де звів замок Паланок та монастир, посприявши значному розвитку міста та довколишньої округи. Можливо, йому також вдалося домогтися створення окремої Мукачівської єпископії⁵.

У 1427 р. угорський король надав сербському деспоту Юрію Бранковичу (1427—1456) міста Лампертсас (Берегове), Мукачево, Токай, Бесермень, Бече, Вершец, Саланкемен. Взамін сербський князь передав Угорщині Белград. Бранкович почав переселяти сербів-раців у жупу Берег, де вони отримували такі самі привілеї, як і немеші з інших слов'янських земель. Король Матяш Корвін повернув 1484 р. закарпатські володіння, надавши жупу Берег своєму позашлюбному синові Яношу, по смерті якого 1504 р. вона опинилася в королівському домені. В 1504 р. центр комітату Берег, місто Лампертсас, було перейменовано в Берегсас. Король Лайош II (1508—1526) зробив його своєю літнею резиденцією⁶.

У 1514 р. Закарпаття стало одним з головних осередків повстання під проводом Дердя Дожі, коли зібране ополчення «куруців» (хрестоносців) для хрестового походу проти Османської імперії не побажало здавати зброю після того, як похід було скасовано. Їхні загони загалом були сформовані з представників дрібної шляхти, городян і місцевого вільного сільського населення. Тож військо було етнічно строкатим: пліч-о-пліч у ньому воювали угорці та українці, серби-раці і мешканці Трансильванії. Після невдачі виступу та смерті ватажка закарпатські міста були позбавлені прав і привілеїв, а городян прирівняли до статусу селян, унаслідок чого навіть колись вільні «йобаді» тепер стали залежною категорією населення.

Згідно з новим Уложенням, яке розробив Іштван Вербеці на початку XVI ст., кожен селянин був зобов'язаний щороку сплачувати власнику 1/9 частину врожаю (зерном або вином), відправляти кабана, двох гусей, курку, а також один флоринт грошової ренти кожного місяця. До того ж селянин не мав права переходу до інших землевласників і був зобов'язаний один день працювати на полі свого пана (фактично — відбувати панщину). Міське населення виплачувало по 1 флорину від двора і виконувало різні повинності: йдеться про обов'язковий ремонт міських укріплень, доріг, мостів, постачання вина, перевезення королівських вантажів і пошти тощо.

Життя короля Лайоша II обірвалось у битві під Мохачем 29 серпня 1526 р. Перемога мусульман розділила Угорщину на дві частини. Західноугорські барони визнали своїм правителем австрійського імператора Фердинанда I, тоді як

⁵ Федака С. «Ми, Федір Коріатович, з ласки Божої, князь із Мункача...»: Історичний нарис. Ужгород, 2017. 136 с.

⁶ Войтович Л. Берегове на україно-угорському пограниччі... С. 41.

противник влади Габсбургів король Янош Заполяї, шукаючи надійних союзників, сам запросив до країни турків. У 1537 р. австрійці здобули штурмом замок Мункач і розграбували округу Берегсаса. Султан захопив Будем і перетворив південну Угорщину на турецький пашалик. Неповнолітній син Яноша Заполяї та Ізабелли, доньки польського монарха Сигізмунда Старого, — князь Жигмонт Янош — отримав у спадщину Трансильванію, Затисянські землі і Закарпаття.

Упродовж 1530—1540-х років в угорських землях поширювалися впливи кальвінізму. Від 1565 р. кальвіністи-реформати почали захоплювати католицькі святині також на Закарпатті. Це протистояння додатково послабило місцевий соціум. Населення розділилося на лабанців (західних християн, які підтримували владу австрійських Габсбургів) і куруців (хрестоносців, до яких доєдналися усі ті, хто підтримував володарювання князів Трансильванії, які належали до православних середовищ чи були прихильниками Реформації, за певною іронією слів, не визнаючи поклоніння хрестам)⁷. Ініціатива у збройній боротьбі перейшла до рук гайдуків — озброєних порубіжних самочинних військових формувань, які назагал були подібні до козаків. Так, вождя гайдуків Іштвана Бочкаї навіть обрали князем Трансильванії. Він, відповідно до умов миру з Османською імперією, зміг домогтися визнання своїх прав і незалежності Трансильванського князівства, до якого додав також території угорських жуп Берегова, Угочі, Сотмара і фортецю Токай. Іштван Бочкаї вигнав католиків зі своїх володінь і передав їхнє майно своїм гайдукам, які були прихильниками Реформації⁸.

Ще один вождь гайдуків, Габор Бетлен, став князем Трансильванії 1613 р., поставивши собі за мету об'єднати інші угорські землі, які на той час уже розподілили Османська імперія й Австрія. Щоб підбурити угорське населення проти австрійської влади, він вдався до радикального насадження ідей Реформації. Він також заохочував до спільного виступу українців і словаків, які проживали у межах князівства. Габор Бетлен активно закликав до своїх володінь поляків, словацьких та українських підданців Польської Корони, вимагаючи лише підтвердження щодо володіння ремісничою професією. Особливо цінувалися дипломи, видані цехами зі Львова, Пряшева чи Кошиць. Чимало берегівчан із прізвищами Товт і Орос, як вважається, походять саме з переселенців часів Г. Бетлена. Тоді ж прихильники Реформації почали активно співпрацювати з православними⁹.

Взявши активну участь у Тридцятилітній війні на боці протестантського табору, Г. Бетлен «втягнув» до протистояння не лише прихильних йому закарпатських українців, а й запорозьких козаків. Перемога біля Требішова на початку вересня 1619 р. над лідером угорських католиків графом Дьєрдем Другетом-Гомонаї дала змогу звільнити Кошиці і вигнати прибічників Риму через карпатські перевали до Галичини. На чолі 20-тисячного угорського війська з контингентами

⁷ Там само. С. 48.

⁸ Зубанич Л. Життя і політична кар'єра Балінта Другета (1577—1609). *Наук. вісник Ужгород. ун-ту. Сер. Історія*. 2017. Вип. 2 (37). С. 49—51.

⁹ Войтович Л. Берегове на україно-угорському пограниччі... С. 43.

інших народів князь Г. Бетлен дістався сучасної Братислави, а у листопаді 1619 р. підійшов до Відня. Внаслідок слабкого опору було здобуто літню резиденцію австрійських імператорів — Еберсдорф. Однак барон Д. Другет-Гомонаї у Галичині провів перемовини з командиром «лісовчиків» (польських козаків) полковником Валентином Рогавським, який погодився стати під угорські знамена за щедри виплати у 15 злотих за кожного з 5 тис. козаків, а також, що було не менш важливо, за умови залишення при собі повного обсягу воєнної здобичі. Хоча об'єднане католицьке військо зазнало поразки, до нього долучилося не менше ніж 6 тис. запорожців, які перейшли під командування В. Роговського¹⁰.

Прихильники Г. Бетлена проінформували свого лідера про те, що супротивники підготували потужне військо для відновлення війни в Угорщині, але той не послухав їх, вважаючи, що за такий короткий термін відновити боєздатність угорської католицької партії було неможливо. Ця безтурботність приспала пильність оборонців гірських перевалів і призвела до відчутних поразок. У листопаді 1619 р. біля с. Стрипсько під Гуменним козаки і лісовчики розбили семитисячне військо прихильників Г. Бетлена. Зважаючи на втрату майже третини армії, протестантські воєначальники вирішили «закритися» у добре укріпленій фортеці Макк, яку запорозькі козаки одразу ж узяли в облогу. Також запорожці разом із лісовчиками дійшли до Кошиць і сучасного Пряшева, проте у цих землях через репресії залишилося надто мало симпатиків Габсбургів, тому Д. Другет-Гомонаї не знайшов необхідної підтримки¹¹. Ще більшою проблемою виявився брак коштів для виплат козакам, унаслідок чого майже 10 тис. військовиків утримувати стало неможливо, що спричинило відкритий бунт. Белзький хорунжий Адам Ліпський, який представляв польського короля під час цього походу, наголошував на тому, аби рушити під Відень і виступити безпосередньо проти Г. Бетлена. Д. Другет-Гомонаї прагнув надалі продовжувати боротися з противниками Габсбургів в Угорщині. Чимало козаків разом зі своїми керівниками займалися відвертим грабунком місцевого закарпатського населення, що, однак, було звичною практикою тогочасного життя. Щоб навести лад у військах, було ухвалено рішення замінити В. Роговського на королівського представника А. Ліпського¹².

Дізнавшись про розгром свого ар'єргарду, Г. Бетлен вирішив повернутися з Австрії, уклавши перемир'я з Габсбургами. Втративши підтримку найманого козацького війська, Д. Другет-Гомонаї був розбитий і загинув у бою. Подальший наступ протестантського війська на чолі з Г. Бетленом призвів до того, що на підступах до карпатських перевалів було організовано нове польське військо, яке мало затримати угорців і не дати їм перетнути Карпатський хребет. Частина

¹⁰ Войтович Л., Голубко В. *Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2018. Т. 2. С. 143—144.

¹¹ Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619-ім році. *Український історик*. 1970. № 1—2 (37—38). С. 76—81.

¹² Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2020. Вип. 34. С. 136—137.

українських найманців (до 4 тис. осіб) перейшла на цісарську службу. Усіх тих, хто не забажав приєднатися до цього війська і найматися на наступну війну, було розпущено. Наймане військо активно воювало у чеських землях — козацькі формування очолив полковник Станіслав Русиновський. Із джерел відомо про прибуття до лав цісарського війська 5 тис. козаків «з-над Чорного моря» на чолі з Тарасом Хасаном¹³, що робить цілком імовірною участь українців у знаменитій битві на Білій Горі 1620 р. Політична доля Закарпатського краю та війна в Угорщині виявилися, отже, тісно переплетеними з подіями європейської історії.

Перехід українських земель до Корони Польської: адміністрування та влада. На початку XV ст. на спірних підкарпатських землях король Владислав Ягайло утворив окреме Жидачівське князівство з метою стримування спроб Сигізмунда Люксембурга та його васала Сцібора повернути втрачені володіння. Однак його історичне існування виявилось недовгим. У 1442 р. князівство було ліквідовано, а його територію приєднано до складу Руського воєводства¹⁴. Белзьке князівство 1388 р. було передано мазовецькому князю Земовиту Земовитовичу як платня за відмову від претензій на польську корону. Мазовецька династія правила тут до 1462 р., коли після смерті її останнього представника князівство було приєднано до Польщі і трансформовано у Белзьке воєводство¹⁵.

Руське воєводство, що об'єднувало як окремі територіально-адміністративні одиниці Львівську, Галицьку, Перемишльську, Сяноцьку та Холмську землі, поділялося на повіті. Львівська земля після ліквідації Жидачівського князівства складалася з Жидачівського і Львівського повітів. Галицьку землю утворювали Галицький, Теревовельський та Коломийський повіті; Перемишльська земля мала у своєму складі Перемишльський, Самбірський, Дрогобицький та Стрийський повіті, Холмська земля — Холмський та Красноставський повіті. Поза цією повітовою системою адміністрування залишалася лише Сяноцька земля.

Структурно кожна територіальна одиниця складалася з королівських староств, що постали у межах давніх князівських доменів (до Львівської землі, зокрема, належали Львівське та Жидачівське городи, Дроговицьке, Городоцьке, Яворівське та Куликівське), міст (*urbis*) і містечок (*oppidum*), переважна більшість яких користувалася магдебурзьким правом, а також сіл та селищ, що входили до складу староств або перебували у приватному володінні¹⁶. Поза межами міст із магдебурзьким правом реальна влада належала місцевій шляхті, значна частина

¹³ Gayecky G., Baran A. *The Cossacks in the Thirty years war*. Roma, 1969. Vol. 1: 1619—1624. P. 75.

¹⁴ Войтович Л. Жидачівське князівство. *Іван Виговський: Збірник статей наук. конф., присвяченої 350-літтю Конотопської битви*. Львів, 2010. С. 40—44; Келембет С. Князь Федір (Федюшко) Любартович: володіння в коронній Русі та їх державно-правовий статус. *Укр. іст. журн.* 2020. № 4 (533). С. 4—20.

¹⁵ Grabowski J. *Poczet książąt i księżnych książnych mazowieckich*. Kraków, 2019. S. 157—166, 190—195, 218—222, 228—234, 257—262.

¹⁶ Dąbkowski P. *Podział administracyjny wojewódstwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku*. Lwów, 1939. S. 310—320.

якої продовжувала вважати себе русинами-українцями і залишалась православною. На 1629 р. у межах Руського воєводства проживало трохи менше мільйона людей. Центром воєводства був Львів — найбільше місто тогочасних українських земель із населенням на кінець XVII ст. у понад 25 тис. осіб. Загалом на території Львівської землі, починаючи з другої половини XVI ст., виникло 54 нових міста. З них 15 були засновані на «суворому» корені, 29 — на місці сіл, одне — на базі передмістя, походження ще дев'ятьох залишається дискусійним. Це свідчить про інтенсивний урбанізаційний процес порівняно, наприклад, із ситуацією в Белзькому воєводстві, де до 1500 р. існувало 13 міст, а у період між 1500 і 1630 рр. додалося лише 23 нові міські поселення¹⁷.

Подільське воєводство з центром у Кам'янці-Подільському мало три повіти: Кам'янецький, Летичівський та Червоногородський. На початку 1670-х років у ньому нараховували понад сотню міст і містечок¹⁸. Белзьке воєводство складалося з Белзького, Бузького, Городельського і Грабовецького повітів, Любачівський повіт, який існував у XV ст., надалі було скасовано і відновлено знову лише у XVIII ст. А у XV ст. також існували Сокальський і Лопатинський повіти¹⁹. На початку XVIII ст. у воєводстві було 52 міста й містечка та близько 500 селищ і сіл²⁰.

Волинське воєводство з центром у Луцьку мало три повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький. У 1629 р. у воєводстві було 114 міст і містечок та понад 2 тис. селищ і сіл²¹. Брацлавське воєводство мало три повіти: Брацлавський, Вінницький і Звенигородський. На середину XVII ст. тут нараховувалось більше сотні міст і містечок²².

Уряди у воєводства надавав король представникам шляхти (як католицької, так і православної) на пожиттєвій основі. Переміщення з одного уряду на інший відбувалось винятково завдяки підвищенню. Уряди воєвод і каштелянів (намісників міст — колишніх князівських столиць та центрів воєводств) вважались дигнітарськими (від лат. *dignitas* — «достойнство») і давали право засідати в сенаті (водночас місце кожного дигнітара було чітко визначено). Каштелян зобов'язувався мати володіння в межах воєводства чи повіту, на уряд в якому він претендував. Воєвода відповідав за збори ополчення на ввіреній йому території,

¹⁷ Смерека Б. *Описово-статистичні джерела про заселення та адміністративно-територіальний устрій Львівської землі Руського воєводства у XVI—XVIII ст.*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. С. 88.

¹⁸ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — ЗНТШ). Львів, 2002. Т. 243. С. 374—521.

¹⁹ Dąbkowski P. *Podział administracyjny...* S. 325—326.

²⁰ Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI — першій половині XVII століть. *ЗНТШ*. Львів, 1994. Т. 228. С. 123—159.

²¹ Атаманенко В. Структура населення і типологія міст південно-східної Волині (за інвентарями 1615 та 1629 рр.). *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 72—85.

²² Боряк Г. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років. *Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років* / упоряд. М. Крикун. Львів, 2008. С. 5—132.

головував на елекційних сеймиках, які він скликав для обирання кандидатів на земські уряди, здійснював нагляд за цінами, вагами і мірами в королівських містах, розглядав судові позови щодо євреїв і до 1578 р. (коли було створено коронний трибунал) очолював так званий вічовий суд, який був апеляційною інстанцією щодо рішень земських і городських судів воєводства.

Руський воєвода мав титул генерального (*palatinus generalis*) і посідав у сеймі 15-те місце серед 34 воєвод Речі Посполитої, волинський відповідно знаходився на 16-му, подільський — 17-му, белзький — 21-му, підляський — 34-му місцях. Каштелян (від *castellum* — «град», або «замок»), уряд якого, як правило, був прив'язаний до воєводського міста, після 1454 р., коли його судові функції перейшли до городського суду, а управління королівськими землями — до старост, став заступником воєводи на час його відсутності. У сенаті 1569 р. серед 30 каштелянів великих міст львівський посідав 12-те місце, кам'янецький — 14-те, белзький — 18-те. Серед 47 каштелянів менших міст перемишльському належало 12-те місце, галицькому — 13-те, сяноцькому — 14-те, холмському — 15-те, жидачівському — 41-ше, любачівському — 45-те²³.

Король надавав земські посади одному з чотирьох кандидатів, яких було висунуто шляхтою на сеймиках, на аналогічних умовах, що й претендентам на каштелянський уряд. До складу земських урядовців воєводств і повітів входили: підкоморій, староста городський, староста негородський, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолій, чашник, ловчий, війський, писар, мечник і війський менший. Підкоморій відповідав за розмежування спірних шляхетських маєтків згідно з декретами земського суду, а також мав вирішальний голос в інших справах. У його підпорядкуванні перебували призначені ним коморник-заступник, мірники та копачі. Кількість підкоморіїв відповідала кількості каштелянів²⁴.

Староста городський відповідав за управління городським замком у центрі воєводства або повіту і очолював городський суд. У нього був заступник — підстароста. Городські суди на своїх щорічних засіданнях розглядали кримінальні справи, такі як зґвалтування, розбій, підпали, напади на чужі будинки тощо, що стосувалися шляхти та селян королівщини. Вони також виконували рішення інших судів, що діяли на цій території, якщо останні з якихось причин не спромоглися цього зробити. Якщо, на думку сторін, рішення городського суду видавалося неправомірним, апеляцію можна було подавати до королівського суду, а з 1578 р. — до шляхетського Коронного трибуналу.

Староста негородський виступав як комендант королівського замку і формальний представник у негородських староставах, які були нижчими адміністративними одиницями королівщин, тобто доменними володіннями. Фактично ця посада ставала синекурою для шляхетської еліти, а основні функції, що передаба-

²³ Buczek K. Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeodalnej. Problemy terytorialności grodów kasztelańskich. *Kwartalnik Historyczny*. 1970. R. 77, z. I. S. 3—29.

²⁴ Там само.

чали збір податків з вільних королівських міст та іншого населення староства, на практиці здійснювали його заступники — підстарости²⁵.

Суддя, підсудок і писар становили склад земського суду, який розглядав цивільні справи, особливо земельні і майнові питання, що стосувалися шляхти та селян королівщини, не виходячи за межі певних адміністративних територій. Хорунжий виступав як помічник воєводи і каштеляна. Він ніс хоругву ополчення своєї території під час військових походів і королівських урочистостей. Пізніше на нього також покладався обов'язок брати участь у вічовому суді. Войський та його помічник, войський менший, забезпечували громадський порядок на підлеглій території під час походів ополчення, завжди перебуваючи у замку адміністративного центру. Уряди стольника, підчашого, підстоля, чашника і ловчого поступово перетворювались на гонорові титули для шляхти, що відображало давні традиції. Ці посади, починаючи з воєводської, королівська влада використовувала на власний розсуд для винагородження шляхтичів за їхню службу²⁶.

Головною апеляційною інстанцією для шляхетського стану був Коронний трибунал. З його заснуванням 1578 р. щороку у вересні відбувалися провінційні депутатські сеймики, де обирали представників до головної судової установи держави — по одному або два делегати від кожного воєводства. Крім світських осіб, у трибуналі засідали також представники католицького духовенства. Сесії (каденції) трибуналу, де розглядали судові справи з українських земель Речі Посполитої, проводилися наприкінці весни або на початку літа кожного року в Любліні. З часом трибунали формувалися і в межах окремих воєводств, наприклад, трибунал Київського воєводства було створено 1590 р.

Поряд з Коронним трибуналом діяв асесорський суд, який розглядав апеляції на вироки міських судів, суперечки між міськими громадами та магістратами, а також здійснював правове таумачення королівських привілеїв, що стосувалися міст. Ще однією вищою судовою інституцією був референдарський суд, який розглядав питання, пов'язані з королівськими селами, та суперечки, що виникали під час розмежування королівських і приватних володінь. Контрольним органом для цих вищих судів був сеймовий суд під проводом короля, який засідав під час проведення сеймів. Загалом судова система Речі Посполитої відзначалася надзвичайною розгалуженістю, охоплюючи, крім названих вище, також духовну, комісарську, скарбову, маршалкову, міську, підкормську, пограничну, поточну, сільську, військову, обозну, шкільну, судові інстанції²⁷.

Важливим елементом коронної державної системи були регіональні збори шляхти, відомі як сеймики. Через них вища і середня шляхта реалізувала своє право на політичну участь, тим самим долучаючись до державного управління

²⁵ Чухліб Т. Державна влада Речі Посполитої на землях України-Руси. *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. Київ, 2009. Т. 1. С. 111.

²⁶ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. *ЗНТШ*. Львів, 1994. Т. 228. С. 65—112.

²⁷ Чухліб Т. Державна влада Речі Посполитої... С. 107.

та формування загальнодержавного політичного курсу. Після Люблінської унії 1569 р. такі сеймики скликалися в усіх воєводствах Речі Посполитої. Загальна їх кількість, як показують останні дослідження, наближалася до 70 (з них 24 були скликані у межах Великого князівства Литовського). Значна частина сеймиків мала акредитацію на українських землях, зокрема в Київському, Волинському, Брацлавському, Подільському, Руському, Белзькому та Чернігівському воєводствах.

Як правило, сеймики, проводилися за королівським наказом, передували скликанню головного сейму у Варшаві, а повне представництво місцевої шляхти на них вважалося обов'язковим. Посада маршалка сеймику, який головував на його засіданнях, належала до виборних. Головним завданням сеймикових зборів було висунення делегатів на Варшавський сейм і напрацювання для них спеціальних інструкцій та вимог з урахуванням усіх потреб регіону, що мали бути заслухані на загальному сеймі. Ухвалена одностайно земським сеймиком постанова (*laudum terrestre*) ставала частиною місцевого законодавства. Водночас правові норми різних воєводств часто мали свої особливості²⁸.

Сеймики поділялися на кілька типів: генеральні, на яких обирали делегатів на Варшавський сейм і виробляли їхню спільну позицію з того чи іншого питання; елекційні, які ініціювали воєводи для висунення кандидатур до земських судових органів; каптурові, які скликалися під час безкоролів'я; депутатські, з обранців яких формували Коронний трибунал; реляційні, на яких заслуховували звіти сеймових послів перед своїми виборцями. Місцем проведення генерального сеймику на території Малопольщі вважався Корчин. Рішення сеймиків вносили до гродських книг, що, власне, легітимізувало їхню правову чинність. Земські сеймики (як і воєводська влада) мали значні повноваження. Наприклад, за правління Владислава IV саме за ухвалами цих місцевих «парламентів» відраховували кошти з так званого чопового податку до воєводських скарбниць²⁹.

Тож система управління українськими землями у складі Речі Посполитої була уніфікованою відповідно до загальнодержавних стандартів. Вона мала свої переваги й недоліки. Зокрема, стихійний характер шляхетської демократії далеко не завжди позитивно позначався на консолідації всередині країни, водночас це був важливий інструмент впливу на королівську владу; рішення судів подекуди ігнорувалися (наприклад, зважаючи на впливовість магнатів, виконати судовий присуд проти них було вкрай проблематично), а усі сеймові засідання відбувались під патронатом лише католицького духовенства (православні і протестантські впливи виключалися). Однак такий державний механізм продемонстрував свою життєздатність, принаймні до того часу, поки новосформовані «сусідські» імперії не домовилися щодо поділу Речі Посполитої.

Особливості соціального розвитку українських земель. Приєднання українських земель до складу Польського королівства найменше в соціальному плані позначилось на шляхетському стані, хіба що долучивши українську шляхту до ак-

²⁸ Там само. С. 107—108.

²⁹ Там само.

тивної участі у державних справах через воєводські сеймики. На цих зібраннях обговорювали проекти державних законів, а також обирали делегацію для участі у головному сеймі. Кожне воєводство висувало 5—6 представників, які були зобов'язані голосувати згідно з отриманими на сеймиках інструкціями. Шляхтичі мали свободу віросповідання і, як правило, підтримували у своїх володіннях ту релігійну конфесію, до якої вони особисто належали. З XVI ст., крім православ'я і католицизму, серед шляхти почали поширюватися протестантські віровчення, зокрема кальвінізм і лютеранство³⁰, про що детальніше йдеться далі.

Поступово шляхта набула значного впливу і законодавчого закріплення в політичному житті Польської держави, але її конституційна боротьба призводила до послаблення державних інституцій. Початкові прояви цих тенденцій можна спостерігати від 1505 р., коли було прийнято Радомську конституцію (*Nihil novi*), за якою король позбавлявся права видавати закони без згоди сейму, а будь-які зміни до законодавчих норм потребували затвердження як ізбою (нижньою палатою сейму), так і сенатом.

У 1573 р. шляхта здобула право брати участь у виборах короля, що фактично перетворило Річ Посполиту на «шляхетську республіку». Принцип *liberum veto*, за яким усі рішення сейму могли бути заблоковані будь-яким депутатом, давав шляхті можливість контролювати стратегію політики держави. Це набуло чинності одного з основних атрибутів шляхетської свободи, оскільки змушувало домовлятися з меншістю і досягати рішень шляхом консенсусу. Однак поступово *liberum veto* перетворилося на інструмент політичних маніпуляцій з боку магнатських груп, відкрило двері для зовнішнього втручання сусідніх держав і нарешті стало одним з основних факторів руйнування принципів «шляхетської демократії» та держави загалом. Магнати, які контролювали місцеві сеймики, легко маніпулювали делегаціями на загальнодержавних сеймах і могли блокувати невідгідні для них рішення³¹. Із середини XVII ст. така практика продемонструвала серйозну кризу, в якій опинилася Річ Посполита.

Водночас руська шляхта у першому поколінні після унії мала відчутний вплив лише у сеймиках Волині, Київщини і Брацлавщини. Окремі позиції вдалося утримувати також у Подільському, Руському та Белзькому воєводствах, де представники аристократії усе ж таки згадували про окремішність та особливі права, «писані руською мовою»³². Однак у цих воєводствах «пропольські» сили були значно потужнішими.

Православна конфесія для української шляхти була не лише питанням совісті, а й важливою сферою політичного життя, де виявлялися її станові привілеї.

³⁰ Вінниченко О. Сеймики і з'їзди шляхти Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель Руського воєводства в останній чверті XVI — першій половині XVII ст. *Наук. зошити іст. ф-ту*. Львів, 2000. Вип. 3. С. 41—47.

³¹ Котиченко А. Ідеологія сарматизму в повсякденні шляхти Речі Посполитої. *Гуржіївські іст. читання*. 2015. Вип. 9. С. 209.

³² Літвін Г. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648)* / пер. з польс. А. Лисенко. Київ, 2016. С. 65.

Однією з особливих політичних прерогатив православної шляхти, закріпленою давньою традицією, була участь шляхтичів у виборі церковних ієрархів. З кінця XVI до середини XVII ст. питання релігії перебувало в центрі уваги повітових сеймиків Волинського, Брацлавського та Київського воєводств. Це питання також обговорювали на земських сеймиках західноукраїнських земель. Політичні позиції, які посідали галицький, перемишльський, вишенський, луцький та інші шляхетські сейми українських воєводств Корони у справі захисту православ'я, можуть слугувати прикладом того, як релігійні та культурно-історичні традиції продовжували виконувати об'єднанчу функцію, попри втрату державності.

Якщо соціально українська шляхта відокремлювалася від основної маси населення тогочасних українських земель («посполитого народу руського»), то на ментальному рівні перехідної доби ототожнення себе з руссю (зокрема і для шляхетського середовища) ставало важливим маркером самоідентифікації. Воно було притаманне православним і уніатам українських земель, які відчували свою пов'язаність з культурною, мовною та історичною спадщиною Русі. Цих людей називали «русинами», або «руським народом». У тогочасних документах вони виступали особливою спільністю, поряд, наприклад, з італійцями, поляками, французами, московитами. Залежно від контексту термін «русь» використовувався для позначення народу, культури, релігії, а також території³³.

Водночас і для католицької, і для православної шляхти у повсякденності особливе значення мало родинне життя. Ментальність шляхетських сімей відображала перешкоди і перипетії людської долі, взаємини серед «смертних» шляхетського стану, а також часом емоційну атмосферу. За традиційними уявленнями того часу, родина, яку очолював батько-шляхтич, була носієм усіх чеснот. Тому саме батько визначав долю своїх дітей, навіть якщо вони досягли вже дорослого віку. Турбота про дітей, особливо про синів, була зрозумілою, оскільки вони успадковували маєтність і знатність роду, а їхнє походження зобов'язувало продовжувати родинні традиції. З цієї причини знання про минуле було обов'язковим для шляхтича, і це вважалося не лише ознакою його моральності чи благородства. У цьому відкривався практичний бік — апелювання до діянь предків надавало можливість обґрунтувати власне благородне походження. Навіть якщо дії або образи предків були відомі лише з легенд, важливою ставала сама давність роду, що асоціювалася з «воєнними подіями та зброєю». Складання родоводів набувало практичного значення для збереження пам'яті про давність роду, навіть якщо це мало простежувалося за документами³⁴.

Яскравим прикладом щодо розуміння важливості історичної тяглості були князі Острозькі, які від другої половини XVI ст. (насамперед — зусиллями Костянтина Острозького) намагались утвердитися як спадкоємці Рюриковичів. Завдяки їхньому впливу на тогочасне інтелектуальне життя у роботах Захарії

³³ Sysyn F. *Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600—1653*. Cambridge, 1985. P. 28.

³⁴ Літвін Г. *З народу руського...* С. 210.

Копистинського, наприклад, вказувалось на початки цього роду від галицько-волинських Романовичів, спадкоємців Володимира Святого. Про походження Острозьких від Рюриковичів писали навіть тогочасні польські хроністи³⁵, дотримуються такої версії і сучасні науковці³⁶, хоча загалом це питання залишається в дискусійному полі.

Більшість міст (вільні королівські, церковні і приватні) отримали магдебурзьке право, що надавало місцевим мешканцям статус вільних громадян. У Польщі магдебургія мала свої особливості. Зокрема, вїйта — голову міського суду і командира міського ополчення — здебільшого міське населення не обирало, його призначали королівською грамотою за рекомендацією шляхти. Однак міщани знайшли спосіб обійти цю колізію. Вони перетворили цю найвищу в міському адмініструванні посаду на таку, що набула суто презентаційного характеру, регулярно виплачуючи її обіймачам грошову компенсацію за їх представницьку роль, а саму функціональну владу передали обраним лентвійтам. Міщани підлягали магдебурзьким судам, які розглядали також шляхетські претензії. Арбітражним судом у таких випадках виступав асесорський трибунал у Любліні. У приватних містах власники могли призначати частину членів міської ради і лави та накладати інші обмеження на права міщанського стану. У магдебурзьких привілеях і статутах ремісничих цехів часто встановлювалися певні переваги для католиків на тлі упослідження прихильників інших віросповідань. Доступ євреїв до цих прав був узагалі закритий.

Як можна простежити на прикладі Львівської землі, більшість поселень міського типу перебували під контролем шляхти. Однак поступово частка шляхетських родів з таким видом власності зменшується. Це стосувалося як місцевих шляхтичів — Висоцьких, Лагодовських, Ключів, так і прибульців, наприклад, Гербуртів, Корняктів, Мелецьких, Сенінських. Фактично лише дідичам Бережанської маєтності, зокрема Сенявським, вдалося зберегти контроль над цими територіями до початку XVIII ст. і навіть додати до своїх володінь значну кількість інших маєтків. У перехідну добу магнатські родини (Собеські, Конецпольські, Потоцькі, Цетнери, Яблонівські) та середня шляхта (Озги) зосередили у своїх руках маєткові комплекси, такі як Бродівський, Жовківський, Золочівський, Комарнівський, Топорівський та ін. Представники родин Потоцьких, Сенявських, Собеських, Жолкевських також обіймали важливі уряди старост у Львівській землі.

Упродовж того самого часу частка власності дрібної шляхти зменшилася вдвічі. У середині XVI ст. вона становила 23,3 % усіх приватних і частково приватних міст та сіл Львівської землі (90 поселень та їхніх частин), і ця тенденція до скорочення лише зберігалась. Натомість тоді ж одна родина — Собеські — володіла 154 поселеннями Львівської землі (12 міст і 142 села). Концентрація

³⁵ Кралюк П. Питання про протопласт роду князів Острозьких. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. 3. С. 3.

³⁶ Войтович Л. Князі Роман Данилович і Василько Романович — протопласта князів Острозьких. *Острозька давнина*. 2013. Вип. 2. С. 11—25.

земельної власності в руках могутніх шляхетських родин стала одним із факторів зменшення ролі дрібного володіння³⁷.

Великі торговельні міста залишалися поліетнічними і поліконфесійними. Наприклад, у Львові існували католицька німецько-польська, православна українсько-грецька, вірменська та іудейська громади. Хоча уряд офіційно заявляв про рівність громад, насправді він віддавав перевагу католикам. Зокрема, львівська католицька громада, здобувши панівне становище, поступово прагнула витіснити український елемент не лише з міських урядів, а й із цехів. Утім, у менших містах і містечках українське населення домінувало і повністю користувалось перевагами магдебурзького права³⁸.

Досить тривалий час основним економічним потенціалом міст виступали цехи, діяльність яких регулювалась окремими статутами. Звичними для західно-українського міста того періоду були ковальський, бондарський, гончарський, ткацький, або полотняний, кравецький, кушнірський, шевський, різницький, воловий цехи. Непоодинокими були практики об'єднання єдиною цеховою корпорацією представників відразу кількох ремісничих професій. Так, до ковальського цеху належали ковалі, слюсарі, золотарі, котлярі, а також поворозники та шмукаліри (позументники). До бондарського цеху, крім бондарів, часто входили ще столяри та інші деревообробники. Бондарі, столяри, стельмахи і колодії були об'єднані в один цех і в більших містах (у Львові — до початку, у Кам'янці — до кінця XVII ст.)³⁹, але там провідне місце належало столярам. Як результат — кількість цехових ремесел була значно більшою за кількість цехів. Крім того, представники деяких фахів узагалі залишалися поза цеховою організацією.

Цехові статuti більшості середніх і малих міст України ніколи не регламентували характер і якість виробів такою мірою, як це було властиво цехам великих міст. Регламентації технологічного процесу трапляються в них дуже рідко. Основну увагу приділяли таким питанням: порядок запису і визволення учнів та прийняття до цеху, обов'язки цехмістрів та інших цехових керівних осіб, покарання за провини ремісників супроти цеху тощо. Традиційно цеховою організацією охоплювалися майстри, які були самостійними ремісниками, підмайстри та учні. Хоча порядок переходу від нижчої категорії до вищої визначався статутами, на практиці спостерігалися різного роду відхилення від узаконених норм. Завдяки цьому традиції ремісничого виробництва демонстрували гнучкість щодо врахування нових технологічних досягнень та вимог.

Села, залежно від типу осадництва та форми землеволодіння (королівщина, приватна або церковна власність), функціонували на основі польського, руського, волоського чи німецького права. Ними управляли виборні або призначені

³⁷ Смерека Б. *Описово-статистичні джерела...* С. 213.

³⁸ Войтович Л. Рання історія міста Миколаєва над Дністром (1570—1772). *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*. Львів, 2012. С. 323—346.

³⁹ Charewiczowa L. *Lwoskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej*. Lwów, 1929. S. 115.

осадники, осадчі, тіуни, отамани чи солтиси. Деякі з новооснованих сіл упродовж певного періоду мали статус слобід, що передбачало часткове або повне звільнення їхніх мешканців від виконання обов'язків на визначений термін. Селяни-піддані підлягали юрисдикції своїх землевласників, інші — судовим рішенням громади, а також місцевим судовим установам у королівщинах. Зберігалася можливість звернутися до панського суду через референдарський судовий орган, але на практиці цей механізм мало використовувався.

На цьому тлі можна заперечити поширену думку про встановлення кріпосного права ще на початковому етапі приєднання українських земель до складу Польського королівства, коли селянин фактично перетворився на юридично і матеріально залежну від землевласника особу. Як відомо, ще у XII ст. польський князь Казимир Справедливий, який був сюзереном над усіма П'ястами, зібрав чотирьох князів, вісьмох єпископів під проводом гнєзненського архієпископа Здіслава, а також представників аристократичної верхівки. Серед важливих рішень, ухвалених на цьому з'їзді, була заборона шляхті кривдити селян власними маєтностями під загрозою церковного прокляття. У 1347 р. було прийнято Віслицький статут для Малопольщі, яка була соціально близькою до Руського королівства. Цей статут, виданий за правління Казимира III, передбачав обмеження переходу з одного села в інше, за винятком встановленої дати на Різдво, а також випадків, коли державець насильно ображав жінок, привласнював майно селян або перебував під церковним відлученням. Також у статуті містилася заборона державцям привласнювати працю та надмірно обтяжувати селян. У XV ст. статут було перекладено староукраїнською мовою, і він застосовувався в Галичині та на Поділлі⁴⁰.

Кошицьким привілеєм від 17 вересня 1374 р., виданим королем Угорщини, Хорватії, Польщі, Галичини і Володимирії Людовиком Анжуйським, встановлювались податкові ставки для селян-підданих з метою захисту та в інтересах шляхти. Згідно з привілеєм селяни повинні були сплачувати 2 гроші до державного скарбу та 10 грошів державцю землі. Фактично систему панщини, тобто обов'язкового відпрацювання на панській землі, було встановлено лише на Ленчицькому з'їзді 1421 р.: селян зобов'язували відпрацьовувати один день на тиждень від лану панської землі та пів дня від лану селянської землі. Також на з'їзді було обмежено залучення освічених кліриків низького походження на посаду єпископів. На Пйотрковському сеймі 1496 р., який відбувся за правління короля Яна Ольбрахта, цю практику обмежень було продовжено заборонаю містам приймати селян-утікачів, а селянським синам ставати каноніками або пробстами. Лише один син з родини селянина, з дозволу державця, міг здобути освіту в місті, але його майбутній шлях залежав від того самого дозволу⁴¹.

Наступні сейми продовжували обмежувати права селян, водночас розширюючи права шляхти. Наприклад, на Радомському сеймі було заборонено королям

⁴⁰ Uruszczak W. Zwyczaj ziemskie w Statutach Kazimierza Wielkiego. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. Warszawa, 1999. T. 4. S. 177—187.

⁴¹ Wojciechowski M. *Polska Piastów. Polska Jagiellonów*. Poznań, 1946. S. 356—357.

ухвалювати нові закони без згоди шляхти і скасовано право селян на вільний вихід. Бидгощський сейм 1511 р. заборонив селянським синам здобувати освіту, а Торунський сейм 1519 р. зобов'язав міста полювати на селян-утікачів, а також змінив режим праці для тих, хто раніше мусив працювати на власника чотири дні на рік, — тепер вони мали відпрацьовувати один день на тиждень. Бидгощський сейм 1520 р. зобов'язав тих селян, які до цього лише сплачували панщину, також перейти на відробіток одного панщинного дня на тиждень⁴².

У 1551 р. селян було позбавлено можливості шукати захисту в старостинському (замковому чи городському) суді, і вони ставали під суд державця. Після Люблінської унії шляхта домоглася повного юридичного контролю над селянами, наділивши себе правом вигнання їх із землі та будинку, продажу, калічення і навіть покарання на смерть (1573). З того часу можна вважати, що кріпосництво набуло фактичного закріплення на території Речі Посполитої (хоча не дійшло до таких крайнощів, як продаж людей з вивезенням та розірвання сімей).

Причини такого прагнення поставити під контроль селянство полягали у тому, що земля була основним способом отримання прибутків. Як відомо, до кінця XVI ст. Волинь і Прикарпаття переживали економічне піднесення, що було спричинене збільшенням попиту на продукти харчування та лісоматеріали в Європі, де ціни на них постійно зростали. Це призвело до появи спеціальних панських господарств, відомих як фільварки (від німецького *vorwerk* — «хутір», «ферма»), призначених для виробництва зерна, меду та інших сільськогосподарських продуктів і їх подальшої переробки. Фільварки спочатку з'явилися в Руському воеводстві, а потім поширилися на інші території.

На початку експлуатації фільварків для забезпечення їхньої максимальної прибутковості використовували безоплатну працю підданих. Згідно зі «Статутом на волоки» (1557) кожен підданий зобов'язаний був працювати два дні на тиждень на одній волоці землі (розмір волоки коливався від 16,8 до 21,8 гектарів залежно від якості ґрунту), яка належала приватній особі або громадськості. З плином часу власники фільварків почали переважно використовувати найману працю, за умови сплати певних коштів, які також отримувала й адміністрація. Це давало можливість безземельним і малоземельним підданим забезпечити собі мінімальний заробіток. Водночас зростання попиту на сільськогосподарську продукцію збільшувало можливості для її реалізації серед середнього селянства і зумовлювало перехід до використання змішаної форми відробіткової та грошової ренти в земельних відносинах. Постійно вдосконалювались методи управління фільварками, з'явилися спроби створення спеціалізованих родинних ферм (вирощування свиней, гусей або качок), де залучені до праці селяни отримували часткову оплату⁴³.

Попит на європейських ринках також призвів до інтенсивного вирубування лісів і збільшення обсягів заготівель напівфабрикатів з деревини, поташу та попе-

⁴² Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі*. Львів, 2002. С. 108.

⁴³ Кучерук М. Фільваркове господарство: історіографічний аспект. *Україна у світовій історії*. 2014. № 4 (53). С. 147—148.

лу. Зросла зацікавленість виробництвом пряжі з льону та конопель. Проте з часом надмірна інтенсифікація сільського господарства почала негативно впливати на становище підданих. Власники намагалися посилити тиск на виробників через регламентацію і внесення змін до інвентарних описів та інших маєткових документів.

Щоб забезпечити регулярність надходжень від податків, розповсюдженою стала практика спонукання з боку скарбу до заснування нових міст із магдебурзьким правом і отримання відповідних привілеїв. Розвиток водних і сухопутних шляхів, сільськогосподарських округ та експортного виробництва сприяв збуту продукції міст зі старими й новоствореними промисловими підприємствами, а право на проведення торгів і збір мита, передбачене привілеями, забезпечувало зростання доходів. Містам надавали дозвіл на щотижневі торги, які обслуговували сільську округу, а також проведення від одного до п'яти ярмарків на рік, тривалість яких становила кілька днів або кілька тижнів. Ярмарки стали місцем міжміського обміну товарами, а деякі з них перетворилися на масштабні міжнародні торги.

Унійні ідеї та їх український вимір. Національний і культурний розвиток українських земель на етапі другої половини XVI — першої половини XVII ст. відзначений унійними подіями. Зокрема, 1569 р. відбулась Люблінська унія, яка призвела до приєднання основної її частини до складу шляхетської Речі Посполитої. У 1596 р. у Бересті було укладено церковну унію, яка сформувала окрему християнську церкву, надалі відому як греко-католицька. Між тим, 1648 р. почалася активна фаза українсько-польського протистояння, супроводжуваного соціально-політичним рухом, який на першому його етапі призвів до створення Української козацької держави. Уже з цього короткого опису помітно, що домовитися щодо мирного співіснування в межах одного державного організму було надзвичайно складно — усі унійні спроби виявились тимчасовими і не спинили загальної конфронтації.

Польський уряд з метою реалізації ідеї об'єднання використовував як інструмент бажання литовської, української та білоруської шляхти Великого князівства Литовського отримати ті самі привілеї, якими користувалась польська шляхта. Тиск з боку шляхти і невдачі литовців у війні з Московією змусили погодитися на цей політичний проект навіть тих великих українських князів, які спочатку усіляко відкидали таку можливість. Незважаючи на опір впливових магнатів з Великого князівства Литовського, зокрема з його українських земель, об'єднання Польської і Литовської держав було оголошено на Люблінському сеймі 1569 р.

За умовами унії, Велике князівство Литовське та Польське королівство об'єдналися у федеративну державу, відому як Річ Посполита, під спільним монархом — королем польським та великим князем литовським. Хоча була декларована рівність обох частин Речі Посполитої, насправді Велике князівство Литовське опинилося у підпорядкованому становищі, і на об'єднаних сеймах його представляло лише близько третини загальної кількості голосів. Литовське князівство зберігало деякі ознаки державності, такі як власне законодавство, суди, окремі вищі адміністративні посади, фінансова система та військо, проте його територія

зменшилась наполовину. Напередодні Люблінської унії воєводства Підляське, Волинське, Брацлавське і Київське було відібрано від Великого князівства Литовського і приєднано до Корони, польської частини Речі Посполитої⁴⁴.

Українська шляхта на цьому етапі відчувала свою належність до шляхетської єдності Речі Посполитої і була представницькою групою, що втілювала єдину політичну культуру. Вона приділяла значну увагу тим традиціям і цінностям, які були характерні для цього соціального середовища. Шляхта виявляла елітарність і солідарність, патріотизм і любов до своєї «політичної» батьківщини, а також відданість чинній політичній системі. Це чітко відображалось у системі ціннісних принципів української аристократії, основною спрямованістю яких були поняття волі, свободи та рівності, чому приділялась велика увага. Шляхетське становище як концепт мало пріоритетне значення, і шляхта вважала за необхідне захищати та сприяти цим цінностям.

Цей процес так званої шляхетської консолідації започаткувався задовго до перших спроб реалізації унійної ідеї. Криза православ'я, що настала після захоплення Константинополя турками 1453 р., вплив Ренесансу на польські та західноукраїнські землі, а також змішані шлюби спричинили масовий перехід більшості представників князівських родин з династій Рюриковичів і Гедиміновичів до західнохристиянської конфесії. Укладення Люблінської унії 1569 р. лише помітно увиразнило і прискорило ці тенденції. Також стали поширенішими випадки переходу удільних князів Чернігівської та інших східних земель під московський протекторат після Віленського привілею 1492 р., що обмежив їх володарські прерогативи і практично зрівняв зі шляхтою.

У таких умовах елітарне керівництво міст посіло тверду позицію, трансформували релігійні братства в культурно-політичні структури, які відіграли роль захисту прав українського (руського) етносу і створення умов для розвитку освіти та інших сфер. Ці братства набували статусу ставропігійних і звільнялися від церковного контролю⁴⁵.

Неоднозначним залишалося становище православного духовенства. У 1461 р. московський князь, проігнорувавши патріаршу благодать, затвердив митрополита Феодосія в Києві, тоді як митрополит Григорій II, призначений патріархом Григорієм III Маммою, залишився в Москві. З переходом князівської еліти, яка раніше підтримувала православну церкву, до католицизму та посиленням контрреформації зростає ініціатива міських братств щодо отримання автокефалії.

⁴⁴ Ісаєвич Я. Загальна характеристика періоду. *Історія української культури*: у 5 т. Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. Київ, 2002. С. 479—480.

⁴⁵ Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006—2007. Т. 15. С. 250—267; Тимошенко Л. Документи до історії церкви та братства св. Юрія в Дрогобичі (друга половина XVII — початок XVIII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 17—18. С. 467—475; Тимошенко Л. Мирянські організації Перемишльської єпархії в XVI — на початку XVII ст.: ставропігійні чи єпископські братства? *Unia Brzeska i jej konserwence. W 420-rocznice synodu unijnego*. Warszawa, 2017. S. 21—34.

Відповідно відбулася ініціація унійної ідеї з метою збереження грецьких обрядів і офіційного визнання становища православних. Ідею унії підтримали також у Римі, і 1596 р. її було реалізовано на соборі у Бересті. Однак православна шляхта, її лідер князь В. Острозький і козацтво не прийняли унію, так само як і Львівська та Перемишльська єпархії.

Унійні змагання — як духовний та інтелектуальний виклики — призвели до зростання внутрішньої напруги та протистояння між різними групами українського населення. Так само тогочасна польська влада не була задоволена унією, оскільки вона гальмувала процес колонізації, і це особливо сильно відчувалось на західноукраїнських землях. Спроби підкорення Київської митрополії московським патріархам, постійне втручання московських дипломатів у релігійні конфлікти у Руському та інших воєводствах, а також ліквідація патріархії Петром I та підпорядкування церкви державним структурам під керівництвом генерал-прокурора прискорили прийняття унії. Рішення Замоїського синоду 1720 р. відіграли у цьому вирішальну роль.

Водночас ставлення до генези та реалізації унії варто звільнити від стереотипного сприйняття. Очевидно, що йшлося про складний комплекс внутрішніх процесів розвитку українсько-білоруського православ'я другої половини XVI ст., які були складовою частиною важливих подій європейської тогочасної християнської історії. Серед стереотипів, які тепер заперечені при оцінці унійних подій, — думка про релігійне об'єднання як винятковий продукт польських чи єзуїтських інтриг та егоїзму православного єпископату. Натомість слід враховувати прагнення частини тогочасних українців приєднатися до католицької віри, соціальні аспекти зрівняння духовенства різних конфесій тощо. Вплив киево-руської християнської традиції не зменшився, що продемонструвала хоча б активна діяльність митрополита Петра Могили. Проте на іншому полюсі утворилась нова християнська церква, що розвивалася поруч із оновленим Могилянським релігійним організмом.

Важливими, однак, стали зрушення у галузі політичної рефлексії над питаннями генезису і долі українства — ідею соціальної та релігійної спільності буде підхоплено під час виступу Богдана Хмельницького у середині XVII ст. Релігійна унія, пов'язані з нею полемічна література та філософські пошуки сформували бачення окремого, яке на тлі співжиття в єдиній Речі Посполитій усе ж таки ставало очевидним. Потужності горизонтальних соціальних зв'язків у середовищах міських братств, формування освітніх осередків нового типу також посприяли культурному розвитку, який підніс ідеї православ'я на дещо вищий щабель. З цієї причини культурний перелам, який відбувся в українському суспільстві упродовж цього часу, є не менш актуальним за проблеми політики чи суспільного розвитку. Можливо, саме культурний фактор став причиною того, що місцеве суспільство «виховувало» не тільки противників поширення католицизму, а й умілих військових лідерів зі сталими ідеями, час яких настане у XVII ст.

КУЛЬТУРА ОСВІТИ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛИ: ПОШУКИ СВОГО НА ТЛІ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Нові освітні обрії. Культурні трансформації українських земель, пов'язані з новими політико-релігійними реаліями Люблінської та Берестейської уній, стали відчутним поштовхом до переосмислення тодішніх парадигм мислення та самоусвідомлення у середовищі духовних і світських еліт. Власне, ідеться про можливість нового розуміння філософії, яке ґрунтувалося на поступовому введенні до дискурсу не лише візантійської спадщини та її слов'янських рефлексій, а й вагомого європейського набутку, який кількома шляхами просочувався до кола галицьких, волинських, подільських мислителів та їхніх патронів. Насамперед це книги — як джерела пізнання людини і Бога на тлі розгортання людської думки, філософських поглядів, що були уже досить розповсюджені у тодішньому інтелектуальному середовищі. Відкритим джерелом знань стали студії не лише у братських школах Литви чи Польщі, але так само і поза річпосполитськими кордонами — в університетських центрах тогочасної Європи. Нові ідеї поєднувалися з наявними в межах кумулятивного сприйняття (як би ми назвали цей процес у наші часи). Водночас пошук спільного, дотичного та окремого формували нові підходи та особливості світобачення, що потребують і потребуватимуть ґрунтового аналізу.

Вказані тенденції доцільно розглядати також під кутом зору відродження освітніх традицій, які тривалий час у старому українському соціумі XV—XVI ст. перебували на другорядних ролях. Саме тоді формування нових потужних центрів навчання (братських шкіл і академій, серед яких, безперечно, найважливіше місце посідає Острозька, заснована 1576 р.) відіграло важливу роль для розвитку освіти як важливої складової тогочасного суспільного життя. Активізація цієї галузі, поруч із філософськими пошуками, також засвідчила зацікавлення

європейськими моделями розвитку, які активно побутували на той час, але для східних земель новоствореної Речі Посполитої усе ще залишалися новими, поступово проникаючи до місцевого вжитку.

М. Грушевський вважав, що духовний і суспільно-культурний рух у Польщі XVI ст. мав чимале значення для розвитку аналогічних тенденцій в українських землях, проте значення насамперед негативне⁴⁶. Свої думки він підкріплював досить заперечливим ставленням до культурного поступу українського населення, щоправда, також зауважуючи, що у цій галузі Польща залишалася «задвірком Західної Європи» не тільки без усякої тіні самостійності, а й без будь-якого активного руху в зазначеній сфері. Навіть навпаки, домінування латинської мови у польській літературі робило її малозрозумілою для ширших суспільних верств, тоді як народна література, зразки якої уціліли, була досить нечисленною — на цьому тлі староукраїнські книжники мали значно краще підґрунтя (візантійську літературу)⁴⁷. Скептицизм ученого, з одного боку, досить обґрунтований, проте, напевно, також спричинений негативним ставленням до тогочасної еліти, насамперед православної, що не шукала кращої долі для українства як такого.

Водночас православна шляхта усе ж знаходила можливості для формування нових культурних осередків, принаймні найвідоміші успіхи освітнього середовища пов'язані з іменами кількох світських осіб. Один з них — князь Василь Костянтин Острозький (1526—1608). Завдяки його старанням в Острозі, яке для його роду було містом особливим, було сформувано друкарню й інтелектуальний гурток (відома Острозька академія). Відповідного авторитету цьому осередкові надавало те, що княжий двір тоді був центром руського (староукраїнського) політичного життя. Дослідники вважали, що взірцем для створення нового освітнього центру були протестантські навчальні заклади (наприклад, гімназія в Бжегу чи школа в Ів'є⁴⁸), вагомим був вплив гуртка князя Андрія Курбського у Миляновичах, утікача з Московії⁴⁹. Імовірно також, що князь Василь Острозький був добре поінформований про діяльність Пінчувської гуманістичної школи (у Сандомирському воєводстві), яку у своїх приватних володіннях заснував близько 1550 р. магнат Миколай Олесницький. Важливим завданням цього осередку були підготовка і видання перекладу Святого письма польською мовою (що було здійснено 1563 р., коли у Бересті вийшла друком «Берестейська Біблія»)⁵⁰.

Видання перекладу Біблії церковнослов'янською мовою також було серед актуальних завдань Острозької академії. З цієї причини діяльність острозького осередку пов'язана також із постаттю Івана Федоровича, який відзначився друком книги «Апостол» у Московії в 1564 р. За сучасними уявленнями, ця праця

⁴⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. Київ, 1995. С. 412.

⁴⁷ Там само. С. 412—413.

⁴⁸ Кемпа Т. *Akademia i drukarnia Ostrogska*. Biały Dunajec, Ostróg, 2006. S. 12.

⁴⁹ Мицько І. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія. *Історія української культури...* Т. 2. С. 531—536.

⁵⁰ Тимошенко Л. Генеза та ідея Острозької академії у світлі історіографії та нових гіпотез. *Острозька давнина*. 2014. Вип. 3. С. 181—190.

не була першою книгою, виданою з використанням кириличного шрифту. Зокрема, перші кириличні тексти опублікував 1491 р. Швайпольт Фіоль у Кракові. Певний час вважалося, що він також заснував друкарню у Грушівському монастирі на Закарпатті, проте подібні уявлення засновані на переказах, підтвердити автентичність яких неможливо⁵¹.

Водночас поява Івана Федоровича в українських землях також стала подією. Після віднайдення нового осідку у Львові він досить швидко видав друком «Апостол» і «Буквар» — перші відомі кириличні книги на українських теренах. Л. Тимошенко звернув увагу на післямову Івана Федоровича до видання «Апостола» (Львів, 1574 р.), надзвичайно релігійну за своєю суттю. Ішлося не стільки про розповсюдження друкарства на староукраїнських землях, скільки про утвердження православного суспільства у вірі шляхом тиражування релігійних текстів⁵². Тож друкарство розглядалося не як елемент суспільного прогресу та запровадження сучасних для XVI ст. технологій поширення інформації, а як інструмент, кінцевою метою якого було закорінення релігії. Власне, йшлося про досить своєрідне поєднання європейських досягнень із «грецькими» практиками.

Першим острозьким виданням (спільним проектом І. Федоровича та острозького інтелектуального гуртка) у червні 1578 р. стала грецько-церковнослов'янська «Азбука» (Буквар). Книжка складалася з грецької абетки, паралельно друкованих молитов грецькою і церковнослов'янською мовами, передруку «Букваря» і трактату чорноризця Храбра «Про письмена». Останнє, можливо, було реверансом у бік князя-покровителя — у пам'ятці прославлялися діяння просвітителя слов'ян Костянтина-філософа, що мало звеличити освітню роботу Василя Костянтина Острозького.

Проте найвідомішим друкованим виданням в Острозі була «Острозька Біблія», що вийшла 1581 р. і стала справжнім шедевром друкарської майстерності. Над підготовкою цього видання поруч із друкарем Іваном Федоровичем працювали українські книжники Герасим Смотрицький, Тимофій Михайлович та інші, а також греки Діонісій Раллі-Палеолог і Євстафій Нафанаїл. Для підготовки церковнослов'янського перекладу використовували грецькі, латинські, чеські релігійні тексти⁵³.

Реалізація такого проекту мала і певні ідеологічні цілі. Так, православні тогочасні українці, зокрема Г. Смотрицький, наголошували на зв'язку князя Острозького не лише з київською князівською династією, а й зі святим Володимиром, хрестителем Русі. Очевидно, вони розраховували на подальшу підтримку володарем православної церкви. До того ж вони створили віртуальний простір для поль-

⁵¹ Ісаєвич Я. Фіоль Швайпольт. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т—Я. Київ, 2013. С. 305.

⁵² Тимошенко Л. Генеза та ідея Острозької академії... С. 168.

⁵³ Ісаєвич Я. Виникнення та розвиток друкарства в Україні. *Історія української культури*... Т. 2. С. 608—615.

сько-литовської Русі в центрі *Slavia Orthodoxa* — конгломерату слов'яномовних православних країн. Поряд з українським народом ця ширша цілість була адресатом Острозької Біблії⁵⁴. Крім ідеологічного спрямування видавничої діяльності, Острозька академія стала важливим практичним осередком навчання.

Архів академії, на жаль, не зберігся до нашого часу, тож її внутрішній устрій і предмети можна досліджувати досить схематично. Основою функціонального призначення освітнього закладу було традиційне для середньовічної Європи вивчення семи «вільних наук». Однак острозький осередок мав певні особливості. Насамперед посилену увагу було приділено здобуткам греко-візантійської культурної спадщини. Також традиційна для Європи гуманістична ідея про «тримовний лицей» (гебрейсько-греко-латинський) перетворилася внаслідок українських реалій XVI ст. на церковнослов'янсько-греко-латинський. Власне, вивчення церковнослов'янської мови стало важливою відмінною ознакою — в Острозькій академії уперше серед тогочасних українських шкіл викладання велося цією мовою.

Серед дослідників побутують різні уявлення про статус цього освітнього закладу. Зокрема, в окремих джерелах згадується про «колегіум»⁵⁵, хоча від 1583 р. Острозьку школу сучасники уже називали «академією»: так про неї згадували меценатка Гальшка Острозька, ректор Г. Смотрицький, деякі тогочасні хроністи⁵⁶. Водночас вона залишалася середнім освітнім закладом, хоча тут викладалися також дисципліни академічного рівня.

Насправді навіть увесь вплив князя Василя Острозького не змусив би польського короля надати православному освітньому осередку університетський статус (для цього потрібна була згода сейму і Папської курії). До того ж інші вищі школи пильно стежили за можливими конкурентами й прагнули усунути їх. Відсутність формального визнання, однак, не спростовувала значення Острозької академії (у тогочасній Європі відомі випадки, коли престижні навчальні установи не мали відповідних «дозвільних документів»). Можливо, це навіть було перевагою: відсутність чіткого статусу та належність закладу до категорії приватних дали змогу секуляризувати освіту, чи не вперше в українській історії здолати монополію церкви на навчання⁵⁷. Водночас до викладання залучали православних греків і українців, протестантів та уніатів.

На чолі Острозької академії перебував ректор. Префект був першим помічником з навчальної роботи, тоді як суперінтендант стежив за умовами життя учнів. Навчальний рік поділявся на триместри, між якими учні мали рекреації. Новоприбулих могли зараховувати впродовж усього року, що вирішувалось на підставі їхньої співбесіди з префектом. Хоча триместри завершувались екзаме-

⁵⁴ Plohy S. *Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge, 2006. P. 180.

⁵⁵ Кемпа Т. *Akademia i drukarnia Ostrogska...* S. 20—21.

⁵⁶ Мицько І. Осередки культури... С. 540—542.

⁵⁷ Там само.

нами, оцінювання знань було досить гнучким. З академії не виганяли — учні за власним бажанням могли залишатися у класі стільки, скільки було потрібно. Інколи навіть для підтвердження знань з певного предмета вони поверталися у молодші класи. Здобуття завершеної освіти також було явищем рідкісним, хоча рівень отриманих випускниками закладу знань був високим⁵⁸.

М. Грушевський був скептично налаштований щодо результатів діяльності Острозької школи, звертаючи увагу на брак підготовки фахівців з різних наук: навіть серед знавців грецької мови він відзначав лише архідиякона Кипріяна, перекладача та поета. Водночас учений визнав, що в біографіях тогочасних відомих осіб вказувалося про здобуття освіти в Острозі, а українське суспільство зацікавилася загалом ідеєю організації греко-слов'янських шкіл⁵⁹. На підставі цього можна стверджувати, що інтерес до освіти набув нового, вищого розвитку, який поширився по тогочасних західноукраїнських землях.

Наприкінці 1585 р. українські городяни з центральної частини Львова сформували Успенське братство, яке уже незабаром через підпорядкування східним патріархам дістало назву Ставропігійського. Лідерами братського руху, першими керівниками та фундаторами цієї організації стали відомі міщани: брати Юрій та Іван Рогатинці, Іван і Дмитро Красовські, Хома Бабиш та інші. Їм були близькі ідеали гуманізму, а завдяки творчій енергії та відданості громадській справі вони змогли налагодити продуктивну роботу. Напевно, найавторитетнішими серед них були відомий ремісник і винахідник Юрій Рогатинець, якого шанували також за літературну творчість, та заможний крамар Іван Красовський, чий меценатський зусилля відновили діяльність друкарні у Львові.

Першість Ставропігійського братства визнавали не тільки інші львівські структури, а й ті організації, які наприкінці XVI — на початку XVII ст. утворилися в інших землях Галичини і Волині. Наприклад, від 1589 р. функціонувало братство в Рогатині, через кілька років такі організації виникли у Бересті, Городку і Комарні. Лаврентій Древинський, Ігнатій з Острога, Васко з Гологір перебували серед засновників братства при парафії св. Миколая у Буську. Навіть у Більську та Любліні, де громада українців була не такою численною, від 1594 р. також сформувалося декілька братств. На початку XVII ст. масовий рух формування таких структур тривав. Зокрема, зародилися Галицьке, Дрогобицьке, Перемишльське, Бережанське та інші братства (окремі структури почали формуватися також у селах). Братський рух поступово проникав «на Схід», охоплюючи інші староукраїнські землі: близько 1617 р. утворилося Чеснохрестське братство в Луцьку, а ще кількома роками раніше відомо про Богоявленське братство у Києві. Окремі братські осередки почали формуватися також у містах Лівобережної України, хоча тут їхні завдання не були настільки вагомими, зва-

⁵⁸ Харлампович К. Острожская православная школа. *Киевская старина*. 1897. Т. 7. Июнь. С. 375.

⁵⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6... С. 487—488.

жаючи на те, що освітня й благочинна сфери перебували під прямим впливом місцевих громад⁶⁰.

Важливим завданням братського руху стала робота з підвищення рівня освіти серед місцевого православного населення. Зокрема, Львівське братство заснувало школу, яка вже незабаром за своїм рівнем перевищила усі інші українські освітні установи, поступаючись лише Острозькій академії. Напевно, варто погодитися із зауваженням дослідників про те, що саме цей острозький осередок став зразком для організації діяльності братської школи у місті Лева⁶¹. Однак не варто залишати поза увагою і те, що в Острозі також було чимало львів'ян (як серед учнів, так і серед викладачів), які брали активну участь у формуванні та роботі місцевої «слов'яно-греко-латинської» школи. З цієї причини можна говорити про концепт православного освітнього закладу, яким жили тогочасні західно-українські інтелектуали і який вдалося дещо швидше організувати в Острозі, ніж у Львові. Відомо, наприклад, про перші спроби реалізувати такий задум у межах міста від початку 1570-х років, коли львів'яни домоглися королівського привілею, що давав змогу їм та їхнім дітям здобувати освіту у Львові та інших містах, навчаючись «вільних мистецтв». Водночас, як це часто траплялося у Речі Посполитій, навіть дозвіл такого рівня не гарантував реалізації закладеної в ньому ідеї — як видно з наступних королівських актів, міський магистрат надалі чинив утиски для православного населення міста⁶².

Протидією такій офіційній позиції залишалась активність Львівського братства, яке викупило друкарню Івана Федоровича й домоглося благословіння на свою діяльність від православного патріарха Іоакима, який у грамоті 1585 р. особливо наголошував на прагненні братчиків навчати дітей християнських з усіх прошарків населення Святого Письма грецькою і слов'янською мовами. Очевидно, що при цьому підкреслювався зв'язок між друкарською справою та навчальним процесом, адже друкування книг давало змогу використовувати їх з освітньою метою. До того ж друкарня, як це відбулося в Острозі, ставала справжнім науковим осередком, який об'єднував багатьох освічених осіб. Подібні процеси були характерні також для тогочасної Західної Європи, де викладачі гуманістичних осередків одночасно працювали у друкарнях. Братчики прагнули започаткувати таку традицію у Львові і досягли в цьому значних успіхів.

Дбаючи про навчальний процес, члени Ставропігійського братства забезпечували учнів навчальною літературою. Так, 1609 р. у друкарні братства вийшла книга «О воспитанії чад» («Про виховання дітей»), імовірним упорядником якої міг бути Йов Борецький. Видання ґрунтувалося на перекладах повчань отців церкви, особлива увага за цих обставин належала спадщині Іоана Златоуста. У книзі, друкованій староукраїнською мовою, наголошувалось на важливості науки

⁶⁰ Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів. *Історія української культури*. Т. 2. С. 552.

⁶¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6... С. 488.

⁶² Ісаєвич Я. Братства та їхні школи... С. 554.

і освіти, які були основою усього суцього. До того ж акцентувалося на важливості шкіл, що визнавалось навіть актуальнішим за зведення церков. Трохи давніше подібні міркування були висловлені у «Пересторозі», імовірно автором якої міг бути Ю. Рогатинець⁶³.

Основним опікуном братської школи призначили Стефана Зизанія, який користувався повагою серед львів'ян і загалом мав чималий вплив на становлення цього освітнього осередку. Йому допомагав єпископ Еласона Арсеній, який, однак, невдовзі покинув Львів через слабе знання місцевих слов'янських мов і традицій. У забезпеченні освіти активну участь брали також інші члени Ставропігійського братства, які насамперед звертали увагу на матеріальну підтримку молодій школи. Попри те, що за навчання бралась певна плата, братська школа орієнтувалася на вихідців з усіх станів, тому кошти збиралися відповідно до можливостей учнів та їхніх батьків. Подібна практика, запозичена зі Львова, стала важливою особливістю братського шкільництва загалом.

Напевно, з цієї причини у перших реєстрах учнів, які збереглися до нашого часу у фрагментарному вигляді, згадуються не тільки городяни, а також і мешканці сільської округи Львова (Любінь, Городок, Яворів, Сихів) — діти священників, сироти, напівсироти, вихідці з родин ремісників. Тож серед них були «павпри» — звільнені від сплати за навчання вихідці з убогих сімей. Братська школа давала їм можливість мешкати при навчальному закладі лише за допомогу в організації навчальної роботи. «Павпри» виконували різноманітні доручення інших членів братства, зокрема копіювали та перекладали документи, виконували функції посильних, чорноробів тощо.

Учні братських шкіл, як видно з видавничої діяльності братської друкарні у Львові, зазвичай опановували рідну («просту») мову. Процес викладання намагалися довести до зразкового рівня, водночас звертаючи увагу насамперед на українські студії. Навіть після запровадження вивчення латини братська школа залишила за собою назву греко-слов'янської. Важливість вивчення мови наголошувалась особливо — діячі Успенського братства вважали мову основним засобом збереження народу та зміцнення контактів з іншими слов'янськими спільнотами.

Навчання мови відбувалось у такий спосіб: для початку учні вивчали окремі літери та склади, далі вчилися правильно читати, опановували основи граматики та займалися церковним співом. Зазвичай під час комунікації заборонялося використовувати «просту» мову, натомість уживали грецьку чи іншу слов'янську з певною метою: один здобувач запитував іншого грецькою, тоді як відповідати належало слов'янською. Так само слов'янською читалися лекції — викладачі вважали, що не всі терміни можна було адекватно перекласти староукраїнською. Тому укладалися спеціальні букварі — зокрема, таку книгу написав Л. Зизаній. Використання староукраїнської мови у навчальному процесі можна вважати цілком прогресивним

⁶³ Там само. С. 556.

явищем для реалій XVI ст.⁶⁴ Подібні парадигми викладання, крім братської школи у Львові, мали поширення також в інших навчальних осередках.

З королівських привілеїв відомо, що основу навчання становили також «вільні мистецтва», які вважалися базовими для середньовічного шкільного викладання: «тривіум» (граматика, риторика, діалектика) та «квадривіум» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Інша назва братської школи — «гімнасiон», або гімназія — відома з передмови до Октоїха (1630). Очевидно, поява такої термінології не була випадковою і продемонструвала розвиток шкільної ідеї, поступовий перехід до вищих форм організації навчання, які активно застосовувалися в Італії, а також у протестантських школах та єзуїтських колегіумах.

У греко-слов'янській граматиці «Аделфотес», що з'явилася друком зусиллями Ставропігійського братства, особливо наголошувалось на важливості граматики, яка є ключем до розуміння письма, від якого відкриваються можливості для опанування усіх інших наук, зокрема філософії, медицини і навіть богослов'я. Тож було сформовано своєрідну траєкторію навчання, яка полягала у вивченні граматики як основи наукового пізнання та пізнішому переході через сім вільних наук до університетських предметів — філософії, медицини і теології⁶⁵.

Чимала увага надавалась естетичному вихованню. У Львівській братській школі важливими були уроки музики, які зазвичай організовували щосуботи. Учні школи співали в хорі, особливо під час богослужінь та відзначення великих церковних свят, за що одержували певні грошові виплати, одяг і продукти харчування. Керівники братства заохочували діяльність хористів, підтримуючи їх матеріально. Водночас інтерес до естетичного виховання виявлявся і в інших братських освітніх осередках. Зокрема, помітне зацікавлення викладачів і учнів у музиці простежується на прикладі статуту Луцької греко-латино-слов'янської школи. В одному з пунктів зауважено, що співи — це окраса церковної відправи, проте заборонялося приносити до школи чи використовувати якісь музичні інструменти, крім тих, які були шкільною власністю. Звернення до музики можна вважати засвоєнням тогочасних європейських тенденцій, спрямованих на виховання культурної людини⁶⁶.

Фундатори братської школи у Львові водночас намагалися надати пріоритетності викладанню філософської науки. Уже на початковій стадії формування цієї освітньої інституції до викладачів висували вимогу щодо ґрунтового знання творів філософів і поетів, а також уміння доступно роз'яснювати закладений у них зміст, використовуючи при цьому посібники, які були перекладені слов'янською мовою і мали поширення у Львові. Також важливим стало рішення константинопольського патріарха Єремії II Траноса щодо надання дозволу братській друкарні

⁶⁴ Вдович С. Освіта і виховання у братських школах України. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 2. С. 142.

⁶⁵ Ісаєвич Я. Братства та їхні школи... С. 557—559.

⁶⁶ Тайнєль Е. Підготовка майбутніх педагогів-музикантів (історичний аспект). *Молодь і ринок*. 2012. № 9. С. 52—55.

видавати не лише релігійно-церковну літературу, а й навчальні курси (йшлося про підручники з граматики, поезики, риторики, філософії)⁶⁷. Завдяки цьому учні братської школи отримали доступ не тільки до початкової освіти, а й до вищих її ступенів. «Спудеї», або студенти, навчалися самі і водночас ставали вчителями для молодших «школярів», часто викладали слов'янські, грецьку та латинську мови, що потребувало високого рівня теоретичної підготовки. Деякі старші учні ставали братськими проповідниками. Хоча Ставропігійське братство отримало окремі привілеї на монопольне право навчання, братчики не перешкождали іншим школам, розташованим на передмісті, і часто допомагали їм друком навчальної літератури та підготовкою вчителів.

Організаційну модель Львівської братської школи активно запозичували інші навчальні установи. Наприклад, 1617 р. з'явилося Луцьке братство, яке також заснувало власну школу і навіть ініціювало спорудження окремого мурованого будинку, призначеного для освітніх потреб. До нашого часу збереглися окремі документи 1624 р., які встановлювали засади функціонування освітнього закладу: місцевий «Порядок шкільний» був фактично копією львівського. Водночас високими були вимоги до моральності педагогів і учнів, їхніх знань та добросовісності, за чим луцькі братчики стежили особливо. У документах наголошувалося на тому, що учительську увагу слід однаково приділяти як вихідцям із заможних родин, так і біднякам, які просили шматок хліба на вулиці. Навчати ж потрібно було усіх — зважаючи на їхні здібності, а не походження.

Важливо, що члени братства вимагали від батьків відповідного нагляду за дітьми: учні повинні були і вдома триматися належно, демонструвати шляхетну поведінку перед усіма, навіть особами незнатного стану. Якщо ж наводилися докази недбалства у вихованні (зокрема й з боку викладачів), безладдя чи недостойної поведінки, то винних належало покарати. Учні також залучали до наглядання за пристойністю. В одній зі «статей» зауважено: «Двох або чотирьох хлопчиків, кожного тижня інших по порядку треба призначати для нагляду: від чого жоден не може відмовлятися, коли до нього дійде черга. Ділом їх буде: раніше прийти до школи, підмести школу, розпалити печі і сидіти біля дверей: і знати про всіх, хто виходить і заходить; вони повинні записувати і доповідати про тих, які б не вчилися, пустували або в церкві безчинно стояли, або додому йдучи не поводити б себе пристойно»⁶⁸. Тож братські школи значно відрізнялися за своїм рівнем від тих, що діяли раніше. Наявність викладачів високого фаху давала змогу ефективніше навчати, а відчутний прогрес в організації навчання сприяв налагодженню освітнього процесу.

Можливо, зацікавлення освітою було наслідком появи якісних відмінностей у сприйнятті довколишнього світу. Йдеться не лише про поширення протестантських ідей, які спричинилися до формування власних освітніх осередків на укра-

⁶⁷ Ісаєвич Я. Братства та їхні школи... С. 558.

⁶⁸ Другий статут Луцької школи (близько 1624 р.). *Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки* / за заг. ред. С.А. Литвинова. Київ, 1961. С. 25—26.

їнських землях. Пошук пояснювальних моделей та обґрунтування тих чи інших процесів реальності потребували також інтелектуальних зусиль. Частково цього вдалося досягти через розвиток викладацьких середовищ, проте варто відзначити світоглядні зрушення, які активно обговорювалися інтелектуалами-філософами.

Поле філософсько-літературних змагань. Зацікавлення у новому осмисленні Бога, природи і людини охопило одночасно католицькі та православні середовища. «Східні» книжники акцентували увагу на подальшому переписуванні православних (візантійських) релігійних і філософських текстів. Зокрема, відомо про нові «повчальні» рукописи Єфрема Сирійця, Ніла Синайського, Іоана Листвичника (Синайського) тощо⁶⁹. Наприклад, уже на початку XVII ст. з'явився новий список «Листвиці» — знаменитої роботи останнього, яка прославляла духовну користь чернечої аскези. Приблизно у той самий час давньоукраїнською мовою наново переклали «Цвітник духовний» та «Об осми помислах» Ніла Синайського. Упродовж другої половини XVI ст. зростала популярність Псевдо-Діонісія Ареопігита, твори якого шанувалися у православних братських та духовних середовищах. «Ареопігитики» слугували не тільки інтелектуальною втіхою читання, а й своєрідним підґрунтям для протистояння впливам католицизму, актуальним для релігійного життя епохи. Окремо друкувалися також книжні версії робіт візантійських мислителів. Зокрема, 1594 р. в Острозі видали трактат Василя Великого, присвячений проблемам посту в духовному розвитку людини, а львівські братчики власними зусиллями переклали й 1614 р. опублікували твір «Про священство», написаний Іоаном Златоустом⁷⁰. Хоча книжність і книжна культура у ті часи були радше набутком переважно нечисленного елітарного кола, поява перших друків мала свій вплив на формування та поширення знань, демонструючи у такий спосіб кілька особливостей.

Варто звернути увагу на специфіку переходу до ренесансної і барокової текстової традиції. Зокрема, тогочасні тексти були частиною чутливої тканини соціального життя, мали власне прагматичне наповнення, окреслене коло адресатів, могли бути прив'язаними до певних конкретних соціально-політичних ситуацій, слугували для реалізації комунікативної мети. Відповідно книги продукували окремі елементи для суспільного дискурсу, проте також зазнавали впливу інтересів і зацікавлень соціуму. Для доведення своєї позиції автори використовували посилення на вищі авторитети, які можна було вважати істиною в останній інстанції (насамперед покликалися на престиж Святого Письма, ідеї Отців церкви, окремі канонічні постанови чи агіографічну літературу тощо)⁷¹. Цікавість і оригінальність такого структурування творів полягала в тому, що Біблія та інша ре-

⁶⁹ Розов М. Маловідомі джерела з української мови. Рукописи греко-українського капітулу м. Перемишля. *Питання історії української мови*. Київ, 1970. С. 176.

⁷⁰ Паславський І. *Гисихія і раціо. Філософський світ української культури середніх віків і ранньомодерного часу*. Львів, 2015. С. 270—271.

⁷¹ Наєнко Г. Граматики Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького в контексті наукового текстотворення середньоукраїнського періоду. *Українська мова*. 2019. № 4. С. 72.

лігійна література сповнені символами і дають змогу трактувати реальність інакше, що у XVI ст. довели протестантські мислителі. З цієї причини утвердження різних думок та відмінних поглядів становили відчутну особливість українського літературного життя того часу.

До того ж в українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст. лише почало формуватися розуміння важливості авторства релігійних і художніх творів. Такому поворотові, напевно, передусім сприяв розвиток полемічної літератури. Адже в попередній традиції вказування власного авторства над текстом вважалося не зовсім етичним — такий акт навіть міг розцінюватися як прояв гордині. З цієї причини звичною справою були численні літературні фальсифікації, коли автор або автори умисно приписували свої роботи іншим авторитетним особам, відомим книжникам минулого⁷². Для тогочасної європейської літератури подібні «середньовічні» практики або вже не використовувалися зовсім, або вживалися вкрай рідко.

Прикметною ознакою інтелектуального життя другої половини XVI — першої третини XVII ст. стало активне запозичення духовних категорій західного християнського світу, що значно доповнювало уявлення, почерпнуті з візантійської традиції. Із європейських країн почали проникати відомості про філософію Аристотеля і Платона (почерпнуті з оригінальних творів) та філософсько-духовні конструкції середньовічних коментаторів (наприклад, визначного релігійного діяча Томи Аквінського). Цей процес досить докладно простежується на основі книжкових фондів найбільших освітніх осередків західноукраїнських земель.

Зокрема, ще станом на середину XVI ст. бібліотека Супральського монастиря, наскільки можна узагальнити, складалася винятково з праць візантійського культурного кола, тоді як книгозбірня Острозької академії наприкінці того самого століття уже містила чималий відсоток книг виразного західноєвропейського походження (серед них були й твори Аристотеля, Цицерона, Франческо Петрарки та ін.). На підставі сказаного актуальною є заувага про першість Острозької академії у поширенні надбань європейської філософсько-літературної думки на тогочасних українських теренах, що також знайшло своє вираження у відповідній організації навчального процесу. Окремі випускники та викладачі цього осередку свідчили, що вивчали «Органон» Аристотеля, «Сентенції» Петра Ломбардського, роботи Ансельма Кентерберійського, Томи Аквінського та інших авторів з популярного на той час у західноєвропейських країнах книжкового репертуару⁷³. Своєрідний синкретизм культур однозначно збагатив православні середовища на тлі ідеологічного протистояння з католицьким світом. Щоправда, нові аргументи на користь своєї правоти знаходили також і апологети останнього.

⁷² Кралюк П. *Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст.* Острог, 2007. С. 57.

⁷³ Ісаєвич Я. *З історії викладання філософії на Україні (XVI—XVIII ст.). Від Вишньовського до Сковороди (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.).* Київ, 1972. С. 26; Паславський І. *Гисихія і раціо...* С. 273—274.

Із Заходу на український світоглядний «грунт» потрапляли ідеї стоїцизму, причому як оригінальні (почерпнуті з римських творів Цицерона і Сенеки), так і доповнені ранньомодерними трактуваннями Гуго Гроція та інших західноєвропейських мислителів. Вони мали вплив не лише на формування світоглядної картини здобувачів освіти, а й на цілком практичні галузі. У створеній 1594 р. Замойській академії відчутними у вивченні права були ідеї Цицерона, особистим «фанатом» якого вважався засновник цього закладу — великий коронний гетьман Ян Замойський. Зважаючи на те, що чимало відомих ранньомодерних українських мислителів (Касіян Сакович, Інокентій Ґізел, Сильвестр Косов та інші) здобували освіту у Замойській академії, ідеї стоїцизму поширилися також не тільки серед польської еліти.

Характерно, що у закладі діяли суворі, але як для свого часу цілком прийнятні порядки. Для того, щоб мотивувати професорів до якісного проведення занять, було встановлено розгалужену систему штрафів. Якщо професор дозволяв собі пропустити заняття чи не з'явитися на суботню репетицію, то мав сплатити суму у 15 грошів (або сім — коли йшлося про відповідне порушення викладача для нижчих класів). Коли ж під час викладання допускалися довірливі, що виходили за передбачувані програмою межі, трактування Цицерона (з творів якого починалося вивчення юриспруденції), то з платні знімалася частина коштів, яку сплачували учні під час переходу до вищих класів. Порушенням клятви вважалося відмова професорів від читання передбачених лекцій — за такий проступок могли виключити з академії; не менш важливими були покарання за пияцтво чи інші негідні вчинки⁷⁴.

На переламі XVI—XVII ст. на українські землі проникають також гуманістичні та протестантські погляди, які швидко поширюються і знаходять своїх прихильників. Йдеться не лише про представників еліти, а й про звичайних городян. Наприклад, у книгозбірнях львівських міщан того часу виокремлюються видання творів Франческо Петрарки, Марсіліо Фічіно, Піко делла Мірандоли. Так, звичайний служник 1574 р. мав у своєму розпорядженні декілька примірників протестантської літератури. Однак особливо популярними твори Еразма Роттердамського, Миколая Кузанського, Лоренцо Валли, Енео Сильвіо Пікколоміні були у тогочасних українських полемістів: імена вказаних та багатьох інших літераторів і філософів час від часу з'являються в їх полемічному письменстві як основа та ідеологічне підґрунтя протиставлення католицтву. На основі цього утворилося дві течії філософсько-гуманістичного напрямку: аскетично-споглядальна та гуманістично-ренесансна⁷⁵. Обидві вони одночасно підкреслили й посилили проникнення в Україну європейських ідей світобачення, які у своєрідний спосіб поєдналися з тутешніми уявленнями.

Представники аскетично-споглядального середовища (Іван Вишенський, Віталій із Дубна, Ісая Копинський) свої погляди ґрунтували традиціями руської

⁷⁴ Бондарук В. *Розвиток юридичної науки і освіти в Замойській академії (1594—1784 рр.)*: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. С. 90, 111—112.

⁷⁵ Паславський І. *Гисихія і раціо...* С. 277—279.

культури, пов'язаної з грецьким світом середньовічного Константинополя. Людина у цих поглядах була слабкою і немічною, гріховною істотою. З цієї причини представники цього напрямку вважали духовне начало абсолютним: у земному житті люди повинні були гартувати свій дух, щоб після смерті злитися з Богом. Цінність здобутків матеріального світу і тілесні почуття заперечувалися. Наприклад, І. Вишенський пропагував повне самозречення й відчуження від світу, вважаючи найвищим благом єднання з Господом. Навіть фізична праця для нього виступає марнотратною — суть життя зводиться до аскетичного подвигу. Відповідно чернецтво перетворюється на найважливішу частину суспільства, яка своїми трудами «утримує» інших⁷⁶.

Подібних думок дотримувався випускник Острозької академії Йов Княгиницький, який був особистим другом І. Вишенського і також віддавав перевагу споглядальному, аскетичному життю. Й. Княгиницький заснував відомий у сучасній Україні Скит Манявський, де вирішив займатися духовними подвигами в «пустелі», відректися від життєвих спокус і пройти тривале духовне самоочищення.

Йов Почаївський, ігумен Почаївського монастиря, написав відому «Бчолу Почаївську» — своєрідну збірку моральних повчань та порад щодо суспільної поведінки. Як і інші, він визнає ідеали чернецтва найвищими, особливо наголошуючи на аспекті бідності та відмови від земних благ. У своїх думках автор заходить настільки далеко, що пропонує усьому тодішньому соціуму наслідувати чернечий спосіб життя: єдине, чим мирянин може собі дозволити відрізнитися від представників духовенства, — це можливістю одружитися і відповідно продовжити рід. В усьому іншому і монах, і світська людина повинні бути абсолютно однаковими та рівними.

Ісая Копинський у роботі «Алфавіт духовний» захоплювався ідеями І. Листвичника — в оригіналі назва його праці звучить як «Лѣствица духовного по Бозѣ иноческаго жительствова». Він підкреслював важливість самовдосконалення через сувору аскезу, просвітлення та самозагиблення. Істина доступна, на його думку, не від фізичної чи розумової діяльності, а лише від споглядання⁷⁷.

Наслідування І. Вишенського та поглядів середньовічних візантійських теологів і мислителів мало як свої плюси, так і мінуси. Пошук філософських основ світу і світосприйняття був усе ж важливою сторінкою інтелектуального життя та відповідного проповідування ідей свого часу (навіть якщо вони спиралися на погляди з минулого й характеризувалися винятковим ідеалізмом). Водночас індивідуалістичне спрямування такого філософського вчення, яке ґрунтувалося на ранньосередньовічних візантійських ідеалах, для XVI—XVII ст. здавалось певним анахронізмом. На тлі динамічної європейської католицької культури і протестантизму занурення у себе та поширення споглядального світогляду, заперечення науки і розвитку мало небагато корисного з погляду суспільних потреб.

⁷⁶ Франко І. Іван Вишенський і його твори. *Зібрання творів*: у 50 т. Т. 30. Київ, 1981. С. 206.

⁷⁷ Паславський І. *Гисихія і раціо*... С. 284—285.

Ще деструктивнішою видавалась відмова від творчих пошуків. Наслідкування стародавнім зразкам не потребувало особливих нових студій, що гальмувало інтелектуальні практики й демонструвало втечу від реальності, яка значно змінилася від часів І. Листвичника.

Натомість гуманістично-ренесансне середовище філософів (Юрій Рогатинець, Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький та інші) розвивало уявлення про людину як істоту досконалу, яка здатна насолоджуватися життям і спасіння своєї душі здобуває власними силами. Для цього необхідними були не аскеза й відчуження від світу, а насамперед громадянська активність.

Кирило Транквіліон-Ставровецький звернувся до проблематики висот і безодень людського існування, безнастанних зусиль, спрямованих на те, щоб утриматися від падіння. Його антропологічні погляди, викладені у творах «Зерцало богословії», «Євангеліє учительное» тощо, значно відрізняються від ідеї прихильників споглядальної філософської течії. Зокрема, критикуючи думки Віталія із Дубна, який розглядав важливість втечі від світу як основне вмотивування людського існування, К. Ставровецький використовував ті самі релігійні першоджерела, але доходив протилежних висновків. Його творчість підтвердила барокові перетворення в українській філософській думці першої половини XVII ст., що засвідчували поступовий відхід від аскетичної традиції, пошук шляхів удосконалення людини, пам'ятаючи водночас про Божий задум стосовно людства загалом. Антропологія Ставровецького, що характеризує основну спрямованість його творчості, зумовила головні літературні моделі не тільки цього автора, а й певної загальної картини тогочасної філософської спадщини⁷⁸.

Водночас мислитель у деяких епізодах заочно дискутував також із представниками протестантських течій. Наприклад, він вважав розмірковування над страстями Христовими важливим елементом християнського культу, тоді як Жан Кальвін, наскільки відомо, пропонував відмовитися від хрестів у церквах і храмах, натомість закликав споглядати розіп'ятого Ісуса духовним поглядом, що не потребувало візуалізації⁷⁹. Очевидно, що на переході у добу модерну погляди протестантів на структуру релігійної свідомості знаходили відгук в українському середовищі, і на окремих прикладах можна простежити відмінності у розумінні віри протестантськими пасторами та православним духовенством. Подібний процес так само відбувався у середовищі католицьких мислителів Речі Посполитої. Тож реакцію на реформаційні ідеї, поруч із подоланням духовно-ідейної кризи тогочасного православ'я, можна вважати відповіддю на реалії часу.

Інший представник гуманістично-ренесансного середовища, провідний діяч Львівського братства Ю. Рогатинець, вів тривалу полеміку з І. Вишенським, на

⁷⁸ Криса Б. Антропологія Кирила Транквіліона Староверського. *Українське літературознавство*. 2016. Вип. 81. С. 177.

⁷⁹ Максимчук О. Амбівалентність хреста: концепт двох любовей у пасійній проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького. *Кирило Транквіліон Ставровецький — проповідник Слова Божого* / упоряд. Б. Криса, Д. Сироїд. Львів, 2017. С. 171.

провідне місце висуваючи концепт «народної користі», адже громадянин повинен був дбати не так про себе, як про ближнього. Досягти цього без звернення до активної дії було неможливо, тож саме діяльність протиставлялася пасивному спогляданню. Пошук істин у «пустелях», на думку мислителя, можна вважати надзвичайно індивідуалістичною позицією, що межувала з егоїзмом (у сучасному розумінні), тому що користь від споглядання сумнівна, адже чернець насамперед дбає про свою душу, тоді як душі його мирянських братів залишаються недоглянутими, опиняються без духовної опіки⁸⁰. Його ідеї несуть на собі відбиток окремих елементів реформаційної ідеології. Захищаючи православ'я, він усе ж закликав до поміркованості у веденні релігійних дебатів. Безперечно, погляди Ю. Рогатинця були більш прагматичними і практичними. Очевидно, йому як цілком світській особі (заможному реміснику-сідляру, що підтримував приязні контакти з іншими відомими діячами свого часу, наприклад князем К. Острозьким чи київським митрополитом Іпатієм Потієм) такий підхід видавався значно продуктивнішим.

Існування кількох світоглядних теорій щодо призначення і долі людини засвідчило поступове поширення європейських уявлень, які проникали у свідомість інтелектуалів і утверджувались у суспільному дискурсі. Поступове переважання прихильників активної дії зумовлювало поширення гуманістично-ренесансних ідеалів і, що важливо, освіти європейського ґатунку. Причому ці здобутки покликані були сприяти також розвитку тогочасного українства, яке не мало загубитися у просторі нової польсько-литовської держави.

Виклики, що їх висувала нова епоха, мали свою відповідь у філософському дискурсі. Очевидно, потреба в освіченості, яка виступала нормою для західнохристиянських країн (що засвідчувалося розгалуженою університетською системою), на XVI—XVII ст. ставала актуальною на сході Європи. Можливо, подальше створення Києво-Могилянської академії, поява професійної філософії та новий виток розвитку науки й освіти виявилися своєрідними відгуками на суспільний запит, що склався, але через певні обставини тривалий час не міг бути задоволений.

Крім філософських пошуків, важливі зрушення відбувались у літературному житті. Його поживлення було спричинене кількома факторами, зокрема творчістю польського церковного діяча і письменника Петра Скарги. Його трактат «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем і про грецьке відступництво від цієї єдності» (1577) детально розглядав історію взаємин християн двох конфесій і висував програму врегулювання їхніх стосунків на основі Флорентійської унії 1439 р., що передбачала підпорядкування православ'я католицькому центру. Публіцистичні здібності автора викликали серйозне занепокоєння серед православних діячів. Острозький гурток книжників, який був основним центром богословської думки та національної культури православних середовищ, передусім спробував надати антикатолицьку інтерпретацію міжцерковних стосунків і догматичних розбіжностей. Наприкінці XVI ст. до полеміки приєднався Герасим

⁸⁰ Паславський І. *Гисихія і раціо...* С. 289—290.

Смотрицький, який видав книгу «Ключ Царства Небесного» (1587). Вона містила памфлет «Календар римський новий», а також дві передмови — до князя Олександра Острозького і до руської спільноти.

Образ «Ключа Царства Небесного» містив у собі символічне значення, що ґрунтувалося на відомому євангельському сюжеті⁸¹. Цей образ засвідчував концепцію римо-католицької еклезіології і використовувався у гербі папи. Усі ці аспекти вказують на початок барокової поетики, хоча за стилем, тематикою та способом використання джерел книга вписується в традиції Ренесансу та Реформації в європейській публіцистиці. Твір має соціально-догматичну спрямованість, що призводить до перенесення об'єкта полеміки у сферу суспільного існування церкви. Зокрема, розглядалися колізії, пов'язані з календарною реформою папи Григорія XIII, яка стосувалася православних громад Речі Посполитої і була скасована грамотами від 21 січня 1584 р., 18 травня та 8 вересня 1586 р. Смерть Стефана Баторія 12 грудня того ж року і безкоролів'я змушували замислитись над майбутньою релігійною політикою. Отже, Герасим Смотрицький, тлумачачи календарну реформу як насильство над людиною і природою, надавав чіткі образи соціальної реальності.

Наукові аргументи, що стосуються астрономії та богослов'я, автором опускалися. Смотрицький апелює до релігійної свідомості звичайного православного українця, демонструючи універсальний характер міжконфесійних змагань, які можуть зрушити фундаментальні засади звичного ритму життя. Тому широко використовується мовний інструментарій, зокрема народна лексика, навіть діалектні вислови, гумористичні фігури та елементи фольклору. Моделюється протистояння двох культур: традиційної народної і агресивної іноземної, яка несе із собою зло і розбрат.

Після Берестейського собору 1596 р. твори книжників з Острога сфокусувалися на захисті поневажених позицій православ'я. Наприклад, у «Апокрисисі» (1597) Христофора Філалета (під цим псевдонімом деякі впізнають представника князя Костянтина Острозького, протестанта Мартина Броневського), який було написано у відповідь на книгу Петра Скарги «Берестейський синод і його оборона» (1596), детально простежується перебіг обох соборів 1596 р. (унійного і православного) в Бересті, їхня легітимність та вплив на релігійне і суспільно-політичне життя в Київській митрополії. До традиційної антипапської теми додаються нові мотиви критичного опису дій ініціаторів унії — таких як Михайло Рогоза, Кирило Терлецький, Іпатій Потій. У творах активно використовуються сатиричні та саркастичні елементи у змальовуванні опонентів. Водночас охоче захищається собороправність церкви та роль у ній мирян⁸².

Ще одним полемістом, який називав себе Кліриком Острозьким, був анонімний священнослужитель, що використовував епістолярний жанр, зокрема, для

⁸¹ Шевчук С.Г. Смотрицький як представник релігійно-культурного руху на українських землях у кінці XVI ст. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 33. С. 103—105.

⁸² Криса Б. Літературна творчість. *Історія української культури...* Т. 2. С. 701—721.

відповіді Іпатію Потію. У своїх листах до князя Острозького він спростовував доцільність унії з Римом, а його перше видання «Отпису на лист в Бозі велебного отца Іпатія» (1598) супроводжувалося власною «Історією о лістрікійском, то есть разбойническом, Ферарском або Флоренском синоді». У цій «Історії...» на основі легендарного сюжету було створено художньо виразну картину собору 1439 р. у Флоренції, що наповнена фантастичними деталями і має риторичні ознаки епічних полотен минулого. У тексті згадуються імена Мелетія Смотрицького, Йова Борецького, Гаврила Дорофеевича та протопопа Ігнатія, пов'язані з особою Клірика Острозького.

Поза Острогом полемічна публіцистика розгортається переважно в середовищі православних братств. Стефан Зизаній-Тустановський, викладач Львівської, а пізніше Віленської братських шкіл, публікує твір під назвою «Казанье святого Кирила, патріярха Єрусалимського, о антихристі і знаках його» (1596). У цьому творі на основі традиційного вчення про антихриста, запозиченого з праць святого Кирила Єрусалимського (315—386) та інших отців церкви, автор знаходить есхатологічні знаки в актуальних обставинах релігійного життя⁸³. Пошук аргументації, напевно, був найважливішою частиною полеміки, оскільки передбачав складну інтелектуальну працю. Водночас привертає увагу намагання не лише подати інформацію, а й використати для цього достойні для сприйняття образи, метафори і цікаві для читача літературні прийоми.

Протестантизм і протестантські громади у культурно-громадському житті українських земель. Серед протестантських об'єднань тодішніх українських земель особливо помітними були осередки кальвінізму. В європейських країнах кальвінізм прихильно сприймали насамперед представники міського суспільства, які були зацікавлені у широких суспільних перетвореннях, поступовій заміні монархічної форми правління республіканським устроєм, зменшенні обтяжливих витрат на функціонування церкви і загалом у спрощенні обрядовості і релігійної атрибутики. Однак на теренах центральноєвропейського регіону (насамперед у Речі Посполитій та Угорщині) провідниками ідей Жана Кальвіна виступили представники аристократії.

Шляхта прагнула обмежити владу короля, особливі привілеї і фактично нічим не стримуване духовне панування представників католицької церкви. З цієї причини протестантські шляхетські маніфестації за підкреслення власних прав часто були пов'язані з демонстрацією релігійної позиції, зокрема в аспектах відстоювання владою своїх прерогатив щодо встановлення контролю над церковною ієрархією. Найбільші можливості для цього відкривав кальвінізм, апологети якого наголошували на демократизації релігійних інституцій, виборності пастирів, їхній підпорядкованості світському управлінню тощо⁸⁴.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Яроцький П. Релігійний, соціально-політичний, культурно-цивілізаційний вимір Європейської Реформації та особливості її сприйняття в Україні. *Волинський Благовісник*. 2017. № 5. С. 328.

Провідну роль у такій реформатській церкві відігравав не стільки король (князь), як в ідеології лютеранства, і не Римська курія, як у світі західного християнства, а її засновник або ж фактичний власник населеного пункту (тобто його патрон), де формувалася нова громада кальвіністів. Цікаво, що у XVI ст. реформатські синоди у межах Речі Посполитої відбувалися під головуванням двох осіб — духовного і світського патронів, а від 1618 р. функції управління утверджено саме за світською владою. Шляхтичів цікавили також кальвіністські уявлення про секуляризацію церковних земель, контроль за діяльністю священства і релігійної адміністрації, запровадження помісної церкви, яка була б незалежною від традиційних центрів управління життям християнської громади, що загалом відповідало ідеям шляхетського самоврядування.

Для середовища українських магнатів і шляхти ретрансляторами нової кальвіністської віри були Угорщина, землі Південної Польщі та Велике князівство Литовське. Зокрема, відчутне враження на сучасників справив перехід у кальвінізм литовського канцлера Миколая Радзивілла, власника м. Олики на Волині й основного «спонсора» видання уже згадуваної «Берестейської Біблії». Серед кальвіністів були також представники інших відомих українських і польських аристократичних родин — Пузини, Сапєги, Ходкевичі та ін.⁸⁵ Серед відомих центрів кальвінізму визначають Берестечко, Поморяни, Панівці на Поділлі, Гвіздець у межах Руського воєводства. Громади кальвіністів з'являлися також в інших регіонах, особливо у найзахідніших Перемишльській та Холмській землях, Белзькому та Підляському воєводствах. Чимало кальвіністів було також на Закарпатті, що по-своєму «використовували» місцеві трансильванські князі. Крім шляхетських родин, рух кальвіністів підтримували також міські громади. Водночас найчисленніше селянське середовище мало інтегруватися до нової релігійності своїх власників, що далеко не завжди відбувалося шляхом добровільного вибору⁸⁶. Зазвичай після смерті або відмови від ідеї кальвінізму власника населеного пункту і округи селяни та міщани знову поверталися до православного, католицького або ж уніатського віросповідання.

Політичний функціоналізм кальвіністів (як і представників православної віри) наштовпував на активний спротив з боку католицької ієрархії. Тож протестанти загалом сподівалися на укладання союзу зі староукраїнською шляхтою, яка зберігала традиції грецької віри, і спільне протистояння всевладдю католиків. Відповідно серед кальвіністів було також чимало представників українських аристократичних родин. Після ухвалення Берестейської церковної унії 1596 р. лідери кальвіністів здійснили реальну спробу досягти порозуміння з православними елітами і спільно виступити проти наступу Риму. Так, 1599 р. у Вільні було навіть укладено договір про створення конфедерації кальвіністів і православних,

⁸⁵ Нікольченко Ю. Реформація й Україна (до 500-річчя Реформації в Європі). *Культура в процесі духовно-морального розвитку глобального суспільства*: Матеріали І Міжнар. наук. електрон. конф., 21 лютого 2018 р. Харків, 2018 С. 79.

⁸⁶ Любашенко В. Реформаційний рух. *Історія української культури...* Т. 2. С. 492—493.

метою якої визначався захист політичних і релігійних прав шляхти, духовенства та городян, що не сповідували західну гілку християнства. Щоправда, життєздатність цього документа не була тривалою хоча б з тієї причини, що на українських землях Речі Посполитої вплив кальвіністів не утримався надовго. Після періоду інтенсивного розвитку та поширення упродовж 1550—1560-х років кальвінізм поступово перейшов у стан стагнації, яка у першій половині XVII ст. перетворилася на відверту деградацію⁸⁷.

Для культурного життя діяльність кальвіністів мала свій вплив, про що уже частково йшлося в сюжетах про виникнення та функціонування освітніх установ. Водночас кальвіністські інтелектуальні середовища позначилися також на книжній культурі. Зокрема, йдеться про роботи Симона Будного, який приблизно у 1562 р. у Несвіжі написав слов'яно-руською мовою відомий «Катехізис». Не уся спадщина книжника збереглася до нашого часу, проте з його власних приписок відомо, що він користувався насамперед староукраїнською мовою, що для реалій XVI ст. було вкрай важливо. Цінною пам'яткою української Реформації є «Крехівський Апостол», який було створено у другій половині XVI ст. За своєю структурою цей твір є перекладом певних частин із «Берестейської Біблії», причому невідомий укладач користувався мовними конструкціями, які були притаманні тогочасній галицькій староукраїнській мові, наближеній до народних зразків. На думку багатьох дослідників, примітки та пояснення, що містяться у «Крехівському Апостолі», роблять цю книгу досить цікавою і оригінальною хоча б тому, що головним її адресатом були насамперед православні читачі. Вказана тенденція є цілком симптоматичною.

Кальвіністи чи їхні прибічники (на жаль, анонімні) долучилися також до упорядкування низки збережених рукописних Учительних Євангелій. Наприклад, відомою є збірка тлумачно-повчальних слів на Євангельські та Апостольські читання, яку підготували у Галицьких землях упродовж 1560-х років. Аналіз мови цього манускрипту демонструє, що його невідомий укладач однозначно належав до місцевого інтелектуального середовища, а свій твір адресував представникам православного віросповідання. Власне, основним об'єктом для дискусії він обрав саме православну церкву. У тексті пам'ятки згадуються східні патріархи та ігумени, тоді як представники католицької ієрархії та Римська курія загалом опинилися поза межами авторського релігійно-повчального нарративу.

Іншим прикладом кальвіністської церковної літератури є «Нягівські повчання на Євангелія», написані у другій половині XVI ст. (назва походить від Нягова у Мараморощині, звідки дійшов єдиний збережений список пам'ятки)⁸⁸. Хоча невідомий автор «Нягівських повчань» демонстративно не критикує постулатів церкви, як, утім, і східного християнського віровчення, проте його тлумачення біблійних текстів, розуміння основних сенсів церковного життя свідчить

⁸⁷ Яроцький П. Релігійний, соціально-політичний, культурно-цивілізаційний вимір... С. 328.

⁸⁸ Нікольченко Ю. Реформація й Україна... С. 80.

про позицію, яка у багатьох аспектах суперечить постулатам традиційного християнства. У «Нягівських повчаннях» не заперечується доцільність церковної ієрархії, однак укладач відкрито її критикує, особливо акцентуючи увагу на переліку обов'язків справжнього, на його думку, пастиря. Ці обов'язки, найперше, мають бути пов'язані з ідеалами морального виховання, духовного наставництва, учительства, євангельського служіння, які у творі значно важливіші від слідування обрядам та церковному священнодійству. Також, що загалом не притаманне кальвіністам, автор не заперечує проти посту, хоча і вкладає у його зміст не стільки факт утримання від споживання певних видів їжі, скільки життя, проведене у допомозі ближнім, милосерді, подоланні гріха⁸⁹.

Свої осідки у західноукраїнських землях мали й антитринітаристи. Прихильники цього потужного протестантського європейського руху відзначалися значно радикальнішим світоглядом, ніж кальвіністи, виступали за ширші реформи у релігійній і світській сферах, подальші трансформації християнських догм у дусі наповнення їх ренесансно-гуманістичними сенсами. Основними джерелами поширення цієї релігійної протестантської течії були традиції польсько-литовських еретичних рухів та нові вияви місцевого антитринітаризму, ґрунтованого на ідеях, близьких до радикальної Реформації, завдяки чому соціальний склад прихильників цього віровчення був досить строкатим. До них належали представники різних соціальних прошарків: деякі городяни, ремісники, торговці, міські паупери (біднота). Усіх їх об'єднували спільні ідейні елементи, зокрема, подолання особистої залежності, обмеження влади держави, відмова від силових методів вирішення суперечок (таких як війни і насильство), спільність майна, загальне братерство і рівність у громаді.

Такі погляди значно наближали представників місцевого варіанта антитринітаризму до анабаптизму («знову хрещених», або «перехрещенців») — досить радикальної протестантської секти, до якої належали, насамперед, представники селянського реформаційного руху, що були незадоволені компромісами та поступливістю лідерів лютеранства і кальвінізму — вихідців з аристократичних кіл та міської верхівки. Чимало відомих антитринітаріїв у Речі Посполитій початково пройшли анабаптистський вишкіл, що сформувало їхні основні погляди. Збереглися згадки про функціонування перших громад анабаптистів від 1530-х років (у сучасному Володимирі на Волині), але докладних відомостей про результати їхньої діяльності не маємо. Водночас у протестантських інтелектуальних середовищах фіксуються свідчення про впливи анабаптизму на місцеву реформаційну громаду — кальвіністи і лютерани у 1580-х роках створювали окремі полемічні твори, спрямовані проти поширення світоглядних принципів «перехрещенців»⁹⁰.

⁸⁹ Любашенко В. Реформаційний рух... С. 495—505.

⁹⁰ Соколовський О. Витоки і особливості становлення антитринітаризму в Україні. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 2. С. 250—255.

Отже, основними центрами місцевого антитринітаризму на українських теренах тогочасної Речі Посполитої були Волинь, Підляшшя, Галичина, Сяноччина. Водночас на цих самих теренах серед місцевої шляхти сформувалася ще одна антитринітарна течія, ідеологічною платформою якої стали гуманістичні ідеї, раціоналістичні уявлення про політичні реформи, наукові, літературні, педагогічні практики, що разом призвело до декларування поміркованіших соціально-етичних вимог. Радикальність першої хвилі антитринітаризму було приборкано, хоча, на думку дослідників, сама її поява засвідчила важливий поворотний пункт еволюційного розвитку східнослов'янського релігійного вільнодумства — цілковите з'єднання еретичних рухів, які сформувались у православ'ї, з протестантськими течіями. Ця тенденція була характерною також для Закарпаття, де одночасно з італійськими гуманістами проповідницьку діяльність здійснювали польські антитринітаристи та вихідці з Галичини й інших східнохристиянських віддалених країв⁹¹.

Православні середовища, підготовлені попередніми зустрічами з раціоналістичними філософсько-етичними та релігійними рухами, рішуче заперечили проти поширення нових протестантських теорій, які, маючи у своїй основі відчутну філософську складову, становили значну загрозу для усіх інших релігійних учень. Як наслідок, упродовж 1570—1580-х років було написано і надруковано декілька відомих творів православних ідеологів, що відкрито зайняли в цьому питанні непримиренні позиції. Зокрема, важливий полемічний вектор мала «Книга блаженного Іова Желізо», створена під час настоятельства преподобного у Дубенській Воздвиженській монастирській обителі. Збереглися, однак, лише окремі виписки з багатосторінкових текстів, які захищали православну віру від антитринітаристів та анабаптистів. Подібну спрямованість має і твір «О єдиной истинной православной вірі» Василя Суразького, який він написав 1588 р. (за десять років її видали друком в Острозі). Полемікою, зокрема із протестантами, відзначається також передмова до Острозької Біблії, яку упорядкував Г. Смотрицький. Так само окремі православні Учительні Євангелії, створені наприкінці XVI ст. у різних місцевостях українсько-білоруського пограниччя, мають пасажі, спрямовані на захист грецької віри від наступу протестантських рухів⁹².

Типовим явищем на той час було концентрування певних реформаційних течій в окремих регіонах. Зокрема, лютерани у землях Речі Посполитої насамперед мали свої осідки на прибалтійських територіях і частково теренах Великопольщі. Кальвіністи, крім вказаних земель об'єднаної польсько-литовської держави, мали відчутні позиції на Закарпатті, в окремих місцевостях сучасних Білорусі та Литви (у реаліях XVI ст. — у північній і центральній частинах Великого князівства Литовського). Водночас громади соцініанів (або аріанів) сконцентрувалися у деяких районах Польщі (Краківському воєводстві, Сандомирщині і Люблінщині), а від 1620-х років почали активно проникати на волинські землі, доходючи поступово до західної частини Київського воєводства.

⁹¹ Любашенко В. Реформаційний рух... С. 499—505.

⁹² Там само.

Перші осідки аріанів підтримали представники староукраїнської шляхетської родини Чапличів: близько 1612 р. Юрій Чаплич-Шпанівський фундував молитовний дім (аріанський збір) у межах Киселина, тоді як його брат Мартин — у сусідньому Березьку. Пізніше за підтримки цієї сім'ї социніани утвердилися у Берестечку та інших більших і менших волинських центрах. Киселин перетворився на надзвичайно важливий протестантський центр, де відбувалися синоди (з'їзди) аріанів з усієї Волині. Після того, як було розгромлено головний краківський осередок у Польщі, саме волинський Киселин став вузловим пунктом социніанів для всієї Речі Посполитої, де упродовж 1638—1640 рр. відбувалися генеральні синоди представників аріанського протестантського руху.

Іншим не менш важливим осередком аріанства стала Гоща. Тут, а також у Сокалі над Случчю приватна ініціатива фундування громади социніанів належала українському магнатові, краківському каштеляну Гаврилу Гойському. Пізніше представники цього протестантського руху отримали нові збори в Тихомлі та інших волинських і галицьких містечках. Збереглися окремі відомості про появу громади социніанів у володіннях найвпливовішого православного магната — князя К. Острозького. Зокрема, центрами поширення нових ідей стали Острог, Остропіль і Старокостянтинів. Князь використовував послуги аріанів у своїй політичній діяльності та для налагодження освітньої роботи, зокрема і в Острозькій академії. Щоправда, після смерті патрона социніанські впливи помітно зменшилися, як і загалом темпи розвитку острозького навчального осередку, однак їхні громади продовжували функціонувати.

Хоча ініціаторами заснування «опорних пунктів» нової віри були переважно аристократи, аріанство підтримували також городяни окремих міст (Берестечка, Полонного, Гощі та ін.). Можливо, навернення до цього руху відбувалося й через примус, про що збереглися певні відомості у джерелах. З цієї причини після смерті світських патронів рух социніанів одразу втрачав у динаміці розвитку⁹³.

Для культурного життя українських земель найціннішим внеском социніанів була їхня наукова і перекладацька діяльність. Популярності набув, зокрема, незавершений переклад Євангелія (від Матвія, Марка і початок Євангелія від Луки), здійснений Василем Тяпинським на основі опрацювання уже перекладеного польською мовою «Нового Завіту». Пізнішу спробу перекладу староукраїнською книжною мовою здійснив 1589 р. социніанин Валентин Негалевський. Він керувався гуманістично-патріотичними мотивами, характерними для протестантського віровчення, а саме: бажанням переконати місцеве православне населення у важливості самостійного читання Біблії як важливого інструменту пізнання Бога та Божої волі. Поширюваний у рукописній традиції, переклад В. Негалевського знайшов свого читача і був досить популярним у тогочасних наукових колах (що також свідчить про вплив унітаризму на частину православних духовенства та інтелектуалів).

⁹³ Нікольченко Ю. Реформація й Україна... С. 82.

Подібно до кальвіністів социніани мали на меті адаптувати свої погляди до уже сформованої української культури, православних релігійних традицій тощо. Оригінальним прикладом таких спроб є полемічний твір *Antapologia*, який польською мовою написав Євстахій Гізель у відповідь на «Апологію» Мелетія Смотрицького. Попри те, що до фінансування друку цієї полемічної книги (видана у Ракові 1632 р.) були залучені православні, вона отримала негативні оцінки у східнохристиянському середовищі. Позицію автора різко засудили: хоча він присвятив свою роботу Петру Могилі, останній наказав знищити увесь наклад книги⁹⁴.

Водночас наявність социніанських громад вказує на функціонування при них шкільних осередків. Напевно, йдеться про кілька десятків, дослідити діяльність яких надзвичайно складно. Через активну протидію католиків і православних архівних відомостей про роботу та устрій протестантських шкіл (чи інших реформаційних навчальних закладів) майже не збереглося. До того ж на тлі зниження зацікавленості у реформаційних ідеях социніанські школи функціонували порівняно недовго — фактично лише до середини XVII ст. Спираючись на опосередковані дані, можна зазначити, що рівня «тривіум» (зі скороченими курсами навчання поетики й риторики) вони досягали вкрай рідко і винятково за умови наявності необхідних педагогічних кадрів. Гіпотетично такими осередками могли бути кальвіністські школи у Крилові (орієнтовно у період між 1593—1612 рр.) і Берестечку (до початку 1640-х років), а також аріанські школи на теренах Волині — у Бабині (до кінця 1640-х років), Березьку (1638—1644), Киселині (1614—1638) й Гощі (до 1639 р.)⁹⁵.

Загалом через фрагментарність відомостей говорити про відчутний вплив протестантської освіти та думки на культурне життя українських земель досить складно. Свіжі європейські ідеї були актуальними для наслідування та адаптації на місцевому соціально-політичному ґрунті, в інтелектуально-філософській сфері. Однак, попри користь реформаційних запозичень для формування потужних культурних осередків, поширення ідей гуманізму та протестантизму часто не виходило за межі приватного вибору меценатів і згасало після їх відходу від активної діяльності або навіть смерті. Пересторога, з якою католики і православні поставилися до виявів протестантизму, також не сприяла утвердженню нових ідей.

⁹⁴ Любашенко В. Реформаційний рух... С. 499—505.

⁹⁵ Там само.

ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ

РОЗДІЛ 31

Пізнавальні практики
та культурні характеристики
етногенезу

•

РОЗДІЛ 32

Формування
етнічної ідентичності

ПІЗНАВАЛЬНІ ПРАКТИКИ ТА КУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕТНОГЕНЕЗУ

Підходи до вивчення українського етногенезу. Внесок різних етнічних спільнот і груп у модерне українське націєтворення є неоднаковим, і етнічним українцям, як найчисленнішій спільноті, випало винести на собі основний тягар цього непростого процесу. Тому, власне, етнічна площина сучасного українського етнонаціонального життя є важливим предметом вивчення. Крім того, навіть у домодерний час, коли відбувалося формування українців як етносу, етнічна самосвідомість / ідентичність, хоча і поступалася іншим формам суспільної ідентифікації (станово-соціальної, конфесійної, політичної, регіональної тощо), відіграла в житті спільнот досить вагому роль¹. У певні періоди української історії цю роль, як побачимо далі, важко переоцінити.

У пошуках відповіді на питання, як і коли сформувався український народ та як відбувалася його подальша етнічна еволюція, важливою категорією виступає *етнічність*, під якою в етнології, чи соціально-культурній антропології, розуміються етнічні властивості народу, або етносу (етнічної спільноти), що відрізняють один народ від іншого. А виявляється етнічність насамперед в етнічній самосвідомості, або ідентичності, що в певних ситуативних комбінаціях заявляє про себе достатньо потужно², залишаючись водночас, як правило, поза зовнішньою афектацією. Адже ми у своєму повсякденні не маніфестуємо повсюдно, хто є етнічним українцем, хто кримським та-

¹ Pohl W. Political uses of ethnicity in early medieval Europe. *Ethnicity as a Political Resource: Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods*. Bielefeld, 2015. P. 204.

² *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London; New York, 2002. P. 291—293.

тариним, хто євреєм, хто угорцем тощо, нерідко про це чітко пам'ятаємо і голосно заявляємо у відповідних випадках.

Сьогодні в історіографії під етногенезом прийнято розуміти «процес становлення етносу з часу виникнення до його зникнення»³. Проте автор цих рядків є прихильником іншого підходу, який передбачає розділення етногенезу та етнічної історії, залишаючи за першим поняттям саме процес формування народу⁴.

Етногенез українців так чи інакше розглядається (або ж принаймні заторкується) у величезній кількості праць, проте, їх вагомий сегмент є політично й ідеологічно заангажованим. Утім, на цьому тлі особливо помітним стає по-справжньому вартісний науковий доробок. Наприклад, таким є великий узагальнювальний опус, присвячений етногенезові та етнічній історії східного слов'янства, К. Івангородського, з якого допитливий читач дістане багато історіографічної інформації і щодо походження українців⁵. Достатньо детальними й такими, що відображують різні світоглядні й методологічні пропозиції, є історіографічні огляди П. Толочка⁶, Я. Ісаєвича і В. Барана⁷. А. Момрик розглядає процес висвітлення етногенезу українців на історіографічному етапі до 60-х років ХІХ ст.⁸, темі ж генези радянської концепції так званої «давньоруської народності» присвячена книга Н. Юсової⁹. Автор цих рядків також якоюсь мірою долучився до розгляду історії вивчення формування українського народу¹⁰.

Попри велику кількість публікацій, присвячених походженню українців, і, на перший погляд, великий різнобій у концепціях авторів, усіх їх можна об'єднати у дві великі групи. Першу складають праці прихильників існування в минулому однієї східнослов'янської етнічної спільноти (часто не конкретизується, був то «етнос», «народність» чи щось інше), від якої відгалузилися інші східнослов'янські, а то й узагалі всі слов'янські, народи (теорії «старшого брата»). Другу групу утворюють ті, в яких обстоюється незалежне від самого початку формування слов'янських народів.

³ Гаврилюк Н.О. Етногенез. *Словник-довідник з археології*. Київ, 1980. С. 80.

⁴ Євтух В.Б. *Етнічність: енциклопедичний довідник*. Київ, 2012. С. 107.

⁵ Івангородський К.В. *Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси)*. Черкаси, 2018.

⁶ Толочко П. *Київська Русь*. Київ, 1996. С. 232—237; Толочко П. Історики про етнічний розвиток Русі. *Етнічна історія давньої України*. Київ, 2000. С. 197—205.

⁷ Ісаєвич Я. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура*. Львів, 1996. С. 22—43; Баран В. *Давні слов'яни*. Київ, 1998. С. 55—68, 136—164.

⁸ Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів (до постановки проблеми). *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1998. Т. V.; Момрик А. Етнічна проблематика в старій історіографії. *Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура*. Київ, 2000; Момрик А. Етногенетичні концепції в донауковий період слов'янознавства і їх місце в сучасній етнології. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2003. Вип. 3 (6).

⁹ Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). Київ, 2006.

¹⁰ Балушок В. Етногенез українців: до історії вивчення, питання методології. *Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. V. С. 239—255.

За іншим поділом, у дослідженні проблем етногенезу виділяють три напрями. Перший з них представлений тим пошуковим загалом, що відстоює дуже ранній (іноді від трипільської культури) час появи українського народу; у більшості пропонувані ними версії не становлять великої наукової цінності, уводячи читацьку аудиторію на стежу сучасної міфотворчості. Другу групу складають прихильники добре відомої з радянських часів теорії «давньоруської народності» чи подібних до цього концептуалізацій. Третій напрям об'єднує науковців, які, намагаючись відійти від політичної чи ідеологічної кон'юнктури, у пошуках початків українського етногенезу та з'ясування кола ситуативних факторів впливу на цей процес віддають перевагу ретельному опрацюванню фактологічного матеріалу. Зокрема, до такого підходу, доводячи умовність єдності «давньоруської народності» та її структурування з окремих спільнот етнічного типу, наблизилися в Україні К. Гуслистий¹¹, а особливо Ф. Шевченко¹² та М. Брайчевський¹³, в Росії — Г. Хабургаєв¹⁴, І. Фроянов¹⁵ та інші вчені.

Почати ж слід з праць Миколи Костомарова «Думки про федеративне начало в давній Русі», «Риси народної південноруської історії» і особливо «Дві східнослов'янські народності»¹⁶. В них, попри деяку романтичну складову, взагалі властиву його часові, учений фактично першим як етнолог звернув увагу на існування у Давній Русі груп невеликих локальних етносів, як попередників українців і росіян. Він також науково обґрунтував положення про те, що українці є окремим народом, відмінним від російського, з яким його тоді, як правило, отожднювали, зводячи відмінності лише до незначних етнографічних особливостей. Водночас у виклад М. Костомаровим фактичного матеріалу органічно вплітаються деякі важливі теоретичні положення щодо природи етнічного як суто людського механізму адаптації до різних природно-географічних і соціальних умов, які остаточно були сформульовані неоеволюціоністами лише у наш час¹⁷.

¹¹ Гуслистий К.Г. *До питання про утворення української нації*. Київ, 1967. С. 9, 12—13.

¹² Шевченко Ф.П. Про деякі питання історії України. *Шевченко Федір Павлович (1914—1995). Історичні студії (До 100-річчя від дня народження)*. Київ, 2014. С. 370.

¹³ Брайчевський М.Ю. *Походження Русі*. Київ, 1968. С. 17—19.

¹⁴ Хабургаєв Г.А. *Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*. Москва, 1979. С. 171, 213, 215.

¹⁵ Фроянов И.Я. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. Ленинград, 1980. С. 233—234.

¹⁶ Костомаров Н.И. *Две русские народности. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург, 1903. Кн. 1. Т. I. С. 33. Ця робота у перекладі українською мовою, на нашу думку, повинна мати саме таку назву, оскільки в ній ідеться про етногенез та етнічні особливості *двох східнослов'янських народів* — українців і росіян. Аналогічним прикладом перекладу назви є книга Дмитра Зеленіна «Восточнославянская этнография» (Москва, 1990), яка в оригіналі німецькою мовою зветься «Russische (ostslawische) Volkskunde», тобто дослівно «Російська (східнослов'янська) етнографія».

¹⁷ Див.: Sahlin M.D. *Evolution: specific and general. Anthropological Theory: A Sourcebook*. New Brunswick and London, 2009. P. 229—241; Арутюнов С.А. *Адаптивное значение культурного полиморфизма. Этнографическое обозрение*. 1993. № 4.

На зламі ХХ—ХХІ ст. пережила свою активну фазу концепція «давньо-руської народності» і протилежна їй теорія нового — українського — «старшого брата». Так, до слова, Л. Залізник удавнює сам цей процес (за прикладом більшості європейських народів) до середини I тис. н. е., локалізуючи як його осердя Волинь. Більше того, на думку автора, «праукраїнським», по суті, є саме «праслов'янське генетичне дерево», з якого відбулось «виокремлення слов'янських народів»¹⁸. Подібну версію походження українців відстоював і Я. Дашкевич, що порівнює процес етногенезу східнослов'янських народів з розпадом атомного ядра, яким є саме українці або ж їхні предки¹⁹. Останнім же часом ця концепція в українському науковому дискурсі помітно поступилася на користь орієнтованості на відстоювання ідеї незалежного — від самих початків — етногенезу українців.

На відміну від українського історіографічного простору означений вище концептуальний конструкт, з його потужним зарядом російського «націоналізму», надаючи «історичне обґрунтування існуванню радянської імперії на чолі з російським народом»²⁰, і сьогодні ще знаходить достатньо прихильників серед зарубіжних науковців або ж впливає на їхні погляди. В Росії та Білорусі він, іноді в модифікованому вигляді, фактично залишається панівним. Там дещо подібну версію відстоюють навіть учені, що позиціонують себе як об'єктивних дослідників. Серед таких, наприклад, можна назвати Б. Флорю та близьке до нього коло. Вони, зокрема, вважають, що українці й білоруси до ХVI—ХVII ст. становили один народ і лише події, пов'язані з Люблінською унією та козацький чинник (особливо Хмельниччина) розділили їх²¹. Ця чи подібна позиція, принаймні до останнього часу, мала прихильників також у Польщі²². У дечому подібні думки висловлюють і окремі німецькі науковці (Г. Штекль, З. Любер), які пов'язують утворення українського етносу з козаччиною, козацькими повстаннями та з появою самоназви «українці»²³.

¹⁸ Залізник Л. *Походження українців: між наукою та ідеологією*. Київ, 2008. С. 43. Аналогічні погляди автор висловлює і в інших своїх публікаціях.

¹⁹ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. *Україна. Наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26—27. С. 48—52; Дашкевич Я. Українські землі в часи галицько-волинської державності (кінець X — середина XIV ст.). *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 7—8.

²⁰ Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 3. С. 63—64.

²¹ Восточные славяне в XVI—XVII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие: Материалы «Круглого стола». *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 30 та ін.

²² Див. Pawluczuk W. Powiklane losy Ukrainy. *Pogranicze. Studia Społeczne*. Białymstok, 2016. Т. XXVII. Cz. 1. S. 181; Літвін Г. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648)* / пер. з польськ. Л. Лисенко. Київ, 2016. С. 21, 23 та ін.

²³ Luber S. *Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen*. Wiesbaden, 1983. S. 13, 20, 124; Stökl G. *Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1973. S. 314).

Методологія, методика, джерельна база. Якщо вести мову про загальне методологічне підґрунтя цієї студії, то оптимальним видається поєднання поміркованих примордіалістської та конструктивістської парадигм. Примордіалізм (від лат. *Primordialis* — первинний), що виводить етнічні характеристики спільнот зі сталих, глибоко закорінених у традиції місцевого населення й місцеве геосередовище давніх культурних особливостей, і конструктивізм, який вважає етнос результатом конструювання інтелектуалів, здаються, на перший погляд, цілком контрверсійними. Проте, як зазначає прихильник поєднання цих теоретичних напрямів британський націолог і етнолог Е. Сміт, «як і інші соціальні феномени колективної ідентичності (клас, рід, територія), етнічна належність поєднує в собі як сталість, так і плинність, виявляючи те або те, залежно від цілей спостерігача на відстані, яка відділяє його від спостережуваного феномену»²⁴.

До речі, ще М. Грушевський, міркування та висновки якого щодо етнічного життя є дуже цікавими, незважаючи на нерозробленість у його часи етнологічної теорії, у своїх працях також фактично поєднував два означені підходи. На перший погляд може здатися, що він був дуже близький до автохтоністів-примордіалістів. Проте насправді зауваження вченого у питаннях культурогенезу, етногенезу й етнічної історії є набагато глибшими. Адже він, пишучи про етнічну еволюцію спільнот, «виходить не тільки з мотивів етнографічних» та «з мотивів діалектологічних», а й звертає увагу на обов'язковість «ясної волі до національної окремішності», яка тільки і дає народові можливість «виявити так яскраво своєї етнічної фізіономії». Тобто М. Грушевський вважає обов'язковим наявність у народу не лише етнокультурної своєрідності, а й чітко сформованого етнічного самоусвідомлення, яке складається в процесі свідомого «протиставлення своєї народності в цілості ... як чогось окремішнього»²⁵.

Відаючи належне примордіальній закоріненості культурних особливостей місцевої людності в ґрунт певного геосередовища та зрослих на ньому, сформованих багатьма автохтонними громадами традицій, слід визнати, що утворення мовно-культурної підстави для виникнення етнічної спільноти далеко не завжди автоматично зумовлює її появу, особливо якщо в місцевого населення не відбувається формування єдиної ідентичності. І тим більше дуже часто далеко не всі територіальні підрозділи виниклого протоетнічного мовно-культурного масиву автоматично беруть участь у створенні етнічної спільноти. Як приклад, можна назвати корсиканців, що не ввійшли до складу близьких їм культурно і мовно італійців, чи жителів Нормандських островів з протоки Ла-Манш та валлонів Бельгії, які так і не стали французами. Варто пам'ятати вказівку В. Петро-

²⁴ Сміт Е.Д. *Національна ідентичність* / пер. з англ. П. Тарашук. Київ, 1994. С. 34; про примордіалізм і конструктивізм див.: *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*... Р. 291—293.

²⁵ Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження [рец.]. *Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin. Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 3. С. 7—8.

ва, що «треба виразно відокремлювати лінію культурно-історичних традицій і етнічних зв'язків»²⁶.

Крім того, не можна ставити знак рівності між примордіалістським підходом у вивченні етнічного життя і ним же в націєлогії (що іноді трапляється). Адже етнос і нація, спільноти етнічна і національна аж ніяк не тотожні. Нації не існують не лише, так би мовити, одвіку, що відстоюють примордіалісти-націологи. Модерні нації²⁷ створюються в ході реалізації відповідних національних проєктів, саме на етапі модерну, хоча роль етнічних чинників у цьому випадку буває вельми значною, а інколи, як у більшості країн Європи, і визначальною. До речі, усі етнічні спільноти також не існують одвіку, а виникають на певних етапах у ході відповідних етногенетичних процесів, які ніколи не бувають такими керованими, як процеси націєтворіння.

Водночас потрібно мати на увазі особливості формування етнічних ідентичностей у народів у домодерні часи, коли діяльність політичних еліт, як правило, не була в цьому плані цілеспрямовано активною, а інтелектуали (в особі книжників, служителів культу тощо) часто взагалі проявляли себе досить слабо. Якщо ж їхні зусилля і виявлялись якось помітно, то все одно не настільки і не в такому вигляді, як у модерну добу. До того ж не завжди все це чітко фіксувалося в джерелах.

Також зазначимо, що для вивчення процесу формування у спільноти етнічної ідентичності (самосвідомості) дуже важливою є інформаційна концепція етнонаціональних спільнот. Адже будь-яка спільнота, і не лише етнічна, може виникнути тоді, коли її члени усвідомлять свою єдність, а це можливо, якщо є хоча б примітивні засоби інформаційної комунікації, якими між членами спільноти передається значуща інформація. У нашому випадку слід говорити про творення мережі інформаційних комунікацій для передання — і в синхронії, і в діахронії — етнокультурної та етнічної інформації²⁸.

Головною етновизначальною ознакою спільноти вважається наявність у її членів чітко усвідомлюваної ідентичності. А найважливішим маркером, який свідчить, що остання вже з'явилася в процесі становлення народу, є загальноприйнята етнічна самоназва (ендоетнонім)²⁹. У наш же час, під впливом тенденції до нівелювання культурних відмінностей етнічних спільнот, багато хто із західних творців концепцій етнічності взагалі схильний абсолютизувати етнічну

²⁶ Петров В. *Походження українського народу*. Київ, 1992. С. 33.

²⁷ Про так звані «домодерні нації», наприклад, про «шляхетську націю» Речі Посполитої тощо, цього разу не йдеться.

²⁸ Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие*. Москва, 1989. С. 20—40; Szykiewicz S. *Silva ethnicum. Konflikty etniczne. Źródła — typy — sposoby rozstrzygnięcia*. Warszawa, 1996. S. 320.

²⁹ Крюков М.В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза. *Расы и народы*. Москва, 1976. Вып. 6. С. 42—63; Сміт Е.Д. *Національна ідентичність...* С. 30; Woodman P. The Nature of the Endonym. *United Nations Group of Experts on Geographical Names: 25 Session Nairobi. 5—12 May. Working Paper 1*. 2009. P. 11—18.

самоідентифікацію (самосвідомість), відриваючи її від культури і вважаючи практично єдиною суттєвою етновизначальною ознакою³⁰.

Для дослідження формування ідентичності багато додають також напрацювання вчених із вивчення етноцентричних уявлень, які особливо характерні для етнічної самосвідомості домодерних спільнот. Дослідження етноцентризму, започатковані книгою американського соціолога В.Г. Самнера «Народні звичаї» (1906), нині проводяться науковцями на матеріалах багатьох культур і народів (можна назвати праці німця Ю. Штагля, згадуваного британця Е. Сміта, українця О. Толочка та ін.³¹). Допомагають зрозуміти суть проблеми також публікації французького медієвіста Ф. Контаміна, американсько-канадського історика українського походження Ф. Сисина, з українських учених — С. Леп'явка й Н. Яковенко на тему поведінки «людей війни» середньовічно-ранньомодерних часів³². Безпосередньо особливостям домодерної етнічності присвячені дослідження вихідця з України М. Колесницького, російського етнолога С. Арутюнова, білорусів І. Чаквіна й П. Терешковича, того ж Е. Сміта, австрійського історика-медієвіста В. Поля та ін.³³

Простежити формування української етнічної спільноти, як і інших народів, неможливо без залучення науково-методологічного доробку різних наук. Відповідно до розроблених на сьогодні методологій і методик етногенетичних досліджень, вони мають проводитися на базі комплексності джерел і передбачають синтез останніх. Оскільки етнічна спільнота є дуже складною багатоконпонентною системою, що охоплює етнічну самосвідомість, усю величезну багатоманітність матеріальної, нормативної, святково-обрядової культури, мову, фольклор, мистецтво, демографічні та антропологічні (в плані фізичної антропології) складові тощо, для виявлення шляхів формування усього цього у процесі етногенезу

³⁰ Див.: Posern-Zieliński A. Konceptje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych. *Lud: Rocznik Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*. 1979. T. LXIII. S. 3—23.

³¹ Stagl J. Kulturanthropologie und Eurozentrismus. *Wiener völkerkundliche Mitteilungen*. 1986. No. 28. S. 33—66; Сміт Е.Д. *Національна ідентичність...* С. 37, 45—46; Толочко О. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica*. 1992. T. I. S. 28—38.

³² Контамин Ф. *Война в Средние века* / пер. с фр. Ю.П. Малинина и др. Санкт-Петербург, 2001; Sysyn F.E. War der Chmel'nyckyj-Aufsand eine Revolution? Eine Charakteristik der «grossen ukrainischen Revolte» und der Bildung des kosakischen Het'manstaates. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1995. Bd. 43. S. 1—18; Леп'явка С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 1. Київ, 2000. С. 143—158; Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.* Київ, 2002. С. 189—228.

³³ Колесницький Н.Ф. *Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии). Расы и народы*. Москва, 1978. Вып. 8. С. 21—46; Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие*; Чаквин И.В., Терешкович П.В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV — начало XX в.). *Советская этнография*. 1990. № 6. С. 51—52 (прим. 9); Сміт Е.Д. *Національна ідентичність...*; Pohl W. Political uses of ethnicity in early medieval Europe... P. 201—208.

потрібні дослідження в царині історії, археології, фізичної і соціальної чи культурної антропології (етнографії), лінгвістики, фольклористики, мистецтвознавства, демографії, географії, а інколи й інших наук. Саме такий підхід простежується вже у М. Грушевського, зокрема в першому томі «Історії України-Руси»³⁴. А пізніше В. Петров і М. Брайчевський підвели під нього наукове обґрунтування³⁵. Так, останній зазначає: «Етногенез — проблема, так би мовити, міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства, і антропології. Нехтування хоча б одним якимось видом джерел може привести до дуже небажаних і прикрих наслідків»³⁶.

Проте жоден науковець не може бути універсалом, здатним самотужки проводити історичні, археологічні, лінгвістичні, антропологічні (в плані фізичної антропології), етнографічні, фольклористичні, мистецтвознавчі, географічні і демографічні дослідження тієї чи іншої етнічної спільноти у процесі її формування. Тому, власне, етногенетичному синтезові обов'язково мають передувати вузькогалузеві студії істориків, археологів, лінгвістів, антропологів і культурантропологів, фольклористів, мистецтвознавців, географів, демографів та інших фахівців. І лише коли ці дослідження проведено, а зібрані факти пройшли попередню обробку й узагальнення в рамках своїх вузьких наукових галузей, можна здійснювати етногенетичний синтез³⁷. Водночас, за словами одного зі спеціалістів з етногенезу, «залежно від епохи, яка вивчається, типу досліджуваного суспільства і конкретної історичної ситуації якийсь вид джерел — історичних, мовних, археологічних, етнографічних — може мати більш чи менш суттєве значення для вирішення проблеми етногенезу даного народу, але ні один з них не може претендувати на принципово провідну роль чи вважатися безумовно релевантним по відношенню до етногенезу. Кожен з них потребує перевірки даними інших джерел, і кожен з них у якомусь конкретному випадку може виявитися позбавленим реального етногенетичного змісту»³⁸.

Отже, за сучасною методикою етногенетичного синтезу, ми дотримуємось комплексного підходу, а саме: використовуємо археологічні, лінгвістичні, історичні, фольклорно-етнографічні, антропологічні, мистецтвознавчі, географічні

³⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1. Київ, 1991. С. 244.

³⁵ Петров В. *Походження українського народу...*; Брайчевський М.Ю. *Походження Русі...*

³⁶ Брайчевський М.Ю. *Походження Русі...* С. 18—19.

³⁷ Про методологію й методику сучасних етногенетичних досліджень див. у працях представників зовсім різних наукових шкіл: Петров В. *Походження українського народу...* С. 9, 11; Брайчевський М. *Походження Русі...* С. 18—19; Клейн А.С. Стратегія синтеза в дослідженнях по етногенезу (інтеграція наук і синтез источников в решении проблем этногенеза). *Советская этнография*. 1988. № 4; Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие...* С. 10—13; Moore J.H. Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory. *American Anthropologist*, 1994. V. 96. No. 4. P. 370—396; Hornborg A., Hill J.D. Introduction: Ethnicity in Ancient Amazonia. *Ethnicity in Ancient Amazonia. Reconstructing Past Identities from Archaeology, Linguistics, and Ethnohistory*. University Press of Colorado, 2011. P. 7—14.

³⁸ Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие...* С. 13.

джерела, доповнюючи і перевіряючи кожен з названих їх видів іншими. Ці джерела на сьогодні є дуже численними і репрезентативними. Адже (особливо після відновлення державної незалежності нашої країни) не стримувані радянськими заборонами українські вчені провели численні дослідження в усіх згаданих наукових галузях і досягли значних результатів, розширивши джерельну базу етногенетичних студій. Частина історичних (зокрема літописних) та фольклорно-етнографічних джерел використані нами, так би мовити, в первинному вигляді, без попередньої наукової обробки, оскільки автор за вузькою спеціалізацією є етнологом, а за освітою — істориком.

Із перелічених вище видів джерел, зокрема, для висвітлення культурної і частково етнічної ситуації на слов'янських землях України в часи, що передували утворенню Київської Русі, та в давньоруську епоху, найбільше прислужилися праці археологів. Археологи, особливо українські, зібрали за кілька останніх десятиліть величезний за обсягом матеріал, що стосується культурної історії України, починаючи з глибокої давнини і по добу середньовіччя й навіть раннього модерну включно. Особливо значними, з контексту дослідження етногенезу українців, є їхні напрацювання, що вивчають давніх слов'ян та давньоруську добу. Великими є доробки мовознавців, які стосуються цієї теми. Ці матеріали послуговували для написання пасажів, присвячених формуванню культурної і частково навіть власне етнічної складових української спільноти. Використано нами й роботи українських етнологів (етнографів), фольклористів, антропологів (соматичних) та мистецтвознавців. До речі, фольклорно-етнографічні матеріали більшість дослідників українського етногенезу раніше залучали незначною мірою. Особливо цікавими, а саме для аналізу культурної ситуації, зокрема у Давній Русі, виявилися результати картографування комплексів традиційної культури українців.

Для висвітлення етнічної ситуації в часи утворення та існування Давньої Русі й визначення етапів українського етногенезу ми користувалися роботами істориків — як написаними раніше, так і тими, що з'явилися зовсім недавно. Деякі з праць істориків прямо стосуються проблеми етногенезу українців не тільки наведеними матеріалами, а і своїми висновками та основними положеннями. Інші містять важливий фактичний матеріал, необхідний для наших висновків. Конкретно про використані роботи і матеріали, що послуговували джерелами, читач може дізнатися з посилань у виносках до тексту.

Культурна складова етногенезу. Дослідження показали, що традиційна (традиційно-побутова) культура й етнос повністю не збігаються, зокрема територіально. І все ж так чи інакше між ними існує певний зв'язок. Так, ті чи інші реалії культури в уявленні людей стереотипізуються і прив'язуються до певних етнічних спільнот³⁹. Наприклад, борщ — в українців та «щи» у росіян; шаровари — в українців та інші, вужчі типи штанів у сусідніх народів; українська побілена хата-мазанка й рублені небілені житла в росіян. Однак потрібно пам'ятати, що абсолютизувати такі особливості культури не слід, адже той самий борщ при-

³⁹ Там само.

таманний кухням і інших народів; вузькі штани побутували здавна й на українському Поліссі та в Карпатах; там же житла не були мазанками і часто не білилися. Традиційне житло південних росіян мало низку подібностей до українського. А традиційно-побутова культура усього населення карпато-балканського регіону (включно з тамтешніми українцями) має багато подібних ознак, яких немає поза межами цієї історико-культурної області.

Та все ж багато елементів традиційної культури народів, особливо зазнавши стереотипізації, в очах і самого народу, і сусідніми етнічними спільнотами починають пов'язуватися саме з певним етносом. Тому під час вивчення етногенезу, не забуваючи, що головною ознакою етнічної спільноти є самосвідомість, чи ідентичність, необхідно досліджувати і її культуру, особливо коли йдеться про домодерні часи. Адже, як зазначає С. Арутюнов, членові етнічної спільноти середньовічних та ранньомодерних часів у повсякденному житті «не доводилося замислюватися над проблемою своєї етнічної приналежності: вона була ніби винесена назовні його, в його одяг, його житло»⁴⁰ і, додамо від себе, в інші елементи культури — матеріальної, духовної, нормативної тощо. Тим самим ці елементи культури, покладені в основу відповідних стереотипів, усвідомлювалися як такі, що мають етнодиференційне значення, і перетворювалися з просто культурних на етнокультурні. При цьому повсякчас треба пам'ятати про баланс між об'єктивним станом народної культури і стереотипами, а також про зв'язок між культурою народу і його самоусвідомленням. Отже, розглянемо коротко особливості культурогенезу українців.

Під час вивчення формування будь-якого етносу, як правило, так чи інакше враховують геосередовище і довкілля, які тією чи іншою мірою зумовлюють особливості культури народу. Це важливо навіть сьогодні, а для середньовічних і ранньомодерних часів має бути аксіомою. Географічні та природно-кліматичні особливості України за середньовічної доби та на етапі ранньої модерності, коли формувався український народ, загалом були сприятливими для проживання тут людини та ведення нею різних галузей відтворювального господарства. Родючі ґрунти, розвинута річкова система, помірний клімат, достатня кількість сонячних днів, тривала тепла пора року, оптимальна кількість опадів, поєднання лісових і степових біогеоценозів — усе сприяло залюдненості країни та розвитку різних галузей господарства. А головною природною зоною виступав лісостеп з його рослинним і тваринним багатством та сприятливими умовами для землеробства й інших господарських систем. Усі ці обставини та природно-географічне середовище території, де відбувався етногенез українців, уже достатньо ставали предметом уваги дослідників, що позбавляє нас від необхідності їх спеціального розгляду. Тож відсилаємо читача до цих праць⁴¹.

⁴⁰ Там само. С. 94.

⁴¹ Рудницький С. *Чому ми хочемо самостійної України?* Львів, 1994. С. 78, 123 та ін.; *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Перевид, в Україні. Київ, 1994. С. 118—124; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1...

Традиційна культура українців із самого початку свого формування, як це було й буває в таких випадках практично завжди, також демонструє поєднання автохтонності із запозиченнями. Ще В. Петров підкреслював: «Україна не становила... якоїсь замкненої в собі, ізольованої од цілого культурного світу країни»⁴². Причому слід враховувати, що всі запозичувані реалії неодмінно адаптувалися до місцевих умов. Як зазначають Ф. Боас, А. Кребер та інші вчені, найширші запозичення в різних сферах повсякчас характерні для всіх культур. Однак запозичувані реалії обов'язково адаптуються до нового культурного ландшафту й органічно влітаються в місцеву конфігурацію культури, стиль («почерк») якої завжди є унікальним⁴³.

Як відомо, в етногенезі кожного народу, що формується з кількох етнічних компонентів, велику роль відіграє етнічний субстрат, який значною мірою зумовлює культурні особливості протоетнічного мовно-культурного масиву, що йому належить перетворитися на етнічну спільноту (або ж цього може і не відбутися). М. Брайчевський підкреслює, що етногенез не є простою диференціацією первинної етнічної спільноти на ряд інших, як це нерідко вважають, ототожнюючи його з глотогенезом. Як правило, процес утворення етносу зводиться не до диференціації, а до об'єднання та консолідації суперстрату із субстратом, тобто до їх інтеграції. Адже «переселенці знаходили на нових землях тубільне населення, що, само собою зрозуміло, теж належало до якогось етнічного масиву і мало свою мову, і змушені були так чи інакше вступати з ними у безпосередні і тісні стосунки»⁴⁴.

Кожен із нинішніх слов'янських народів мав власний такий субстрат: росіяни — переважно фіно-угрів, болгари — в основному фракійців, білоруси — балтів тощо. Українці у своєму етногенезі також мали своєрідний етнічний субстрат, що успадкував місцеву культурну традицію попереднього населення. Тут передусім потрібно назвати іранців — пізніх скіфів і особливо сарматів. У VI—VII ст., у ході широкого розселення слов'ян у лісостеповій і частково степовій зонах України, тутешнє сарматське і пізньоскіфське населення, що залишилося на місцях після інвазії гунів і руху утвореного ними політичного об'єднання на захід, було асимільовано слов'янами. Зокрема, дуже численний іранський компонент ввело до свого складу антське етнополітичне об'єднання⁴⁵, а також відомі з літопису племена⁴⁶ тиверців, уличів, хорватів, сіверян⁴⁷. Пізніше взаємодія слов'ян з іранця-

⁴² Петров В. *Походження українського народу...* С. 19.

⁴³ Boas F. *Primitive Art*. Oslo, 1927. P. 4—7; Kroeber A.L. *The Nature of Culture*. Chicago, 1952.

⁴⁴ Брайчевський М.Ю. *Походження Русі...* С. 27, а також с. 21—22, 28.

⁴⁵ Бубенок О.Б. Анти: слов'яни чи іранці? *Східний світ*. 2005. № 2. С. 29.

⁴⁶ Насправді великі об'єднання племінного типу, про які йдеться далі.

⁴⁷ Попов А.И. *Названия народов СССР. Введение в этнонимистику*. Москва, 1973. С. 42; Седов В.В. *Происхождение и ранняя история славян*. Москва, 1979. С. 97—100; Трубачев О.Н. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Москва, 1991. С. 47; Стрижак О.С. *Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі*. Київ, 1991. С. 167—193; Сміленко А.Т. Слов'яни Подніпров'я в ареалі черняхівської культури. *Старожитності Русі-*

ми на території України тривала. Як показали останні дослідження, значні за чисельністю групи іранського населення (алани, яси та ін.) займали великі території у басейні Сіверського Дінця, в Криму, пониззі Прута і Дністра та інших районах аж до монгольського завоювання⁴⁸.

У західних і південно-західних районах України слов'яни в процесі великого розселення VI—VII ст. асимілювали численне фракійське населення⁴⁹. Фіксується перебування на теренах України в давнину і навіть у ранньому середньовіччі якихось іллірійських, а особливо кельтських груп, які відокремилися від своїх основних етнічних масивів⁵⁰. Досить помітним на формування культурної складової української спільноти був вплив германців, контакти з якими на заході України, очевидно, почалися задовго до Різдва Христового. В зарубинецьку епоху, ймовірно, деякі германські групи носіїв пшеворської та ясторфської культур проникають аж до Подніпров'я (можливо, бастарни, етнічна належність яких спірна — германська чи кельтська)⁵¹. У II ст. н. е. з Повіслення на територію Волині й далі на південь мігрували племена готської групи, під впливом яких до приходу гунів, очевидно, перебувала більшість земель майбутньої України. Готські поселення зосереджувалися переважно на Волині й Поділлі, частково на півдні та в інших районах. З приходом гунів готи, за винятком невеликих груп, наприклад, у Криму, були в основному витіснені за межі України. Частину готського населення на Волині й Поділлі асимілювали слов'яни⁵². Водночас такої

України: Зб. наук. праць. Київ, 1994. С. 70—71; Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е. *Етнічна історія давньої України*. Київ, 2000. С. 138, 140; Сегеда С.П. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*. Київ, 2001. С. 115, 124, 125, 187.

⁴⁸ Бубенок О.Б. *Яси и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.)*. Киев, 1997.

⁴⁹ *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев, 1985. С. 40, 41, 68; Козак Д.Н. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу). *Археологія*. 1990. № 4. С. 48—55; Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е. С. 144, 150.

⁵⁰ Трубачев О.Н. *Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*. Москва, 1968. С. 278—285, 287; Трубачев О.Н. *Этногенез и культура древнейших славян*. С. 41—45; Железняк І.М. *Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянского Правобережжя*. Київ, 1987. С. 109—110, 113, 127, 132; *Давня історія України: в 3 т. Т. 1: Первісне суспільство*. Київ, 1997; Пачкова С.П. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури. *Археологія*. 1999. № 4. С. 33—35; Тищенко К. *Етномовна історія прадавньої України*. Київ, 2008.

⁵¹ Максимов Є.В. Зарубинецька доба в історії східних слов'ян. *Старожитності Русі-України*: Зб. наук. праць. Київ, 1994; Максимов Є.В. Європейські впливи в зарубинецькій культурі. *Археологія*. 1999. № 4. С. 43—45; Козак Д.Н. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис. *Археологія*. 1996. № 2. С. 59—63; Пачкова С.П. Поховальний обряд зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. 2002. № 3. С. 38.

⁵² Пиоро І.С. *Крымская Готия*. Киев, 1990; Козак Д.Н. Взаємодія слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. *Археологія*. 1993. № 2; Козак Д.Н. Етнічні про-

широкомасштабної асиміляції слов'янами германців, як у випадку з іранцями, дослідження все ж не засвідчують.

Частково субстратний, але більше адстратний, тобто свого роду «додатковий», чи «бічний» (дія якого виявилася вже переважно після того, як український етнос у головних рисах сформувався) характер мала в I — на початку II тис. н. е. взаємодія слов'ян-протоукраїнців, а згодом власне українців з тюрками (булгарами, печенігами, торками, половцями, ногайцями та ін.). Її результатом, як і у випадку з іранцями, було подальше формування у протоукраїнців механізму культурної адаптації до умов степу⁵³. На правобережному й лівобережному Поліссі слов'яни асимілювали деяку кількість балтського населення, яке потрапляло на терени України й пізніше, у часи Великого князівства Литовського⁵⁴.

Починаючи з епохи неоліту-енеоліту, давня Україна розвивалася під сильним впливом близькосхідно-середземноморської цивілізації, який спочатку опосередковано, а потім і прямо позначився на формуванні культурних традицій слов'ян-протоукраїнців. Перші такі впливи досягли території України приблизно у V тис. до н. е. із заходу, в обхід Карпат, та через Балкани й нижню Наддунайщину (культури лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська, трипільська тощо). Саме з таким впливом пов'язана поява на українських землях відтворювальних форм господарства — землеробства, скотарства, а також металургії й житлобудування з традиційною для України технікою будівництва з використанням глини⁵⁵.

Ще одним напрямом близькосхідно-середземноморських цивілізаційних впливів виступав Кавказ, зокрема, великою була його роль у поширенні на українських землях скотарства й металургії⁵⁶. Від епохи неоліту-енеоліту по території України в Європі проходить північний кордон так званої зони ранньоземлеробських культур, що простягалася від Китаю до європейських Балкан і водночас на українських теренах була відгалуженням близькосхідно-середземноморської

песи в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е... С. 151; Козак Д.Н. Вельбарська культура: готи чи гепіди? *Археологія*. № 3. 2002. С. 14, 15; Баран В. *Давні слов'яни*. Київ, 1998. С. 165—192.

⁵³ Житецкий И. Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки). *Киевская старина*. 1894. № 11. С. 371—418; Халимоненко Г. Институт козацтва, тюркського і українського. *Східний світ*. 1993. № 1. С. 108—111; Балушок В. Ще раз до проблеми генези образу тополі у фольклорі та віруваннях українців (у контексті українсько-тюркських взаємин). *Матеріали до української етнології*. 2015. Вип. 14. С. 6—13.

⁵⁴ Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е... С. 151; Тищенко К. Литва на Сіверщині. *Пам'ятки України*. 2001. № 1—2 (130—131). С. 104.

⁵⁵ *Давня історія України: У 3 т.* Київ, 1997—2000. Т. 1. С. 163, 232—236; Мерперт Н.Я. Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века. *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья*. Москва, 1984. С. 234; Потехіна І.Д., Телегін Д.Я. Деякі спірні питання з історії населення Південного Подніпров'я в IX—IV тис. до н. е. *Археологія*. 1997. № 2; Відейко М. Трипільська археологічна культура в Україні. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 3.

⁵⁶ Черных Е.Н. *Металл — человек — время*. Москва, 1972. С. 103; Потехіна І.Д., Телегін Д.Я. Деякі спірні питання... С. 121, 122; *Давня історія України*. Т. 1. С. 293—327, 406—409, 534 та ін.

цивілізації⁵⁷. На північ і північний схід від цього регіону в V—III тис. до н. е. панували примітивніші мисливсько-рибальські культури⁵⁸. З часом і на сході та південному сході України, під впливом правобережних сусідів і цивілізаційних хвиль через Кавказ, а також завдяки місцевим природно-географічним умовам і традиціям тамтешнього населення, формується низка культур, в основному скотарського спрямування (середньостогівська, нижньомихайлівсько-кеміобинська, ямна культурні спільноти), які започатковують майбутній етнокультурний комплекс степовиків (проте ще не номадів)⁵⁹. Ці культури мали постійні, більш чи менш тісні зв'язки з азійсько-близькосхідним регіоном, зокрема через Кавказ. До періоду міді-бронзи у межах історичного українського ареалу відносять перші культурні контакти лісостепового населення зі степовим⁶⁰, які, то затухаючи, то поживляючись, відтоді не припинялися аж до початку модерних часів. Північний схід України ще досить довго залишався більш відсталою культурною периферією. Тут жили, як припускають, фіно-угорські племена (зокрема творці культури ямково-гребінцевої кераміки)⁶¹.

Починаючи з VII ст. до н. е. у Північному Надчорномор'ї виникають численні грецькі колонії, культурний вплив яких поширюється на сусідніх скіфів, пізніше сарматів, а також на віддаленіших фракійців і досягає області зарубинецьких племен, які (чи частину з яких) на сьогодні визнають за слов'янські. А з приєднанням Дакії та причорноморських грецьких колоній і держав до Римської імперії на землі України шириться вплив провінційно-римської культури. Саме тоді тут формується поліетнічна черняхівська археологічна культура, серед творців якої були германці готського угруповання, сармати, пізні скіфи, фракійці, а також слов'яни (на верхньому й середньому Дністрі, у Подніпров'ї, можливо, і в інших місцевостях)⁶². Черняхівську культуру визначають як культуру провінційно-римських впливів. Ці впливи поширювалися через торгово-ремісничі фракторії, засновані вихідцями з наддунайських провінцій імперії та з надчорноморських грецьких поселень⁶³. Таких впливів інші території Східної Європи, включно з

⁵⁷ Черных Е.Н. На пороге несостоявшейся цивилизации. *Природа*. 1976. № 2. С. 78—93.

⁵⁸ Телегін Д.Я. Основні періоди історичного розвитку населення на території України у V — першій половині IV тис. до н. е. *Археологія*. 1992. № 4. С. 3—10.

⁵⁹ Телегін Д.Я. Основні періоди історичного розвитку населення на території України у V — першій половині IV тис. до н. е. *Археологія*. 1993. № 1; *Давня історія України...* Т. 1. С. 273.

⁶⁰ *Давня історія України...* Т. 1. С. 248, 292, 293, 294, 299; Мовша Т. Трипільсько-кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Європи (до проблеми виділення культур). *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — ЗНТШ). Т. ССХХV: *Праці історично-філософської секції*. Львів, 1993. С. 43—44, 45, 46.

⁶¹ Панченко Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України. *Археологія*. 2002. № 4. С. 9.

⁶² Козак Д.Н. Вельбарська культура... С. 14—15; Терпиловський Р.В. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку. *Археологія*. 2002. № 3.

⁶³ Рикман Э. *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках новой эры*. Москва, 1975. С. 205—214, 251; Баран В.Д. *Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу*. Київ, 1981. С. 106.

майбутніми Росією і Білоруссю, не зазнавали. Дещо подібним хіба що було становище в Польщі, а особливо в Чехії та Словаччині, хоча туди культурні впливи надходили переважно із західніших областей Середземномор'я.

З причорноморських грецьких колоній та наддунайських провінцій Римської імперії, спочатку серед фракійського, скіфо-сарматського (насамперед осілого) і готського населення півдня й південного заходу України, а далі й серед слов'ян набувають поширення передові прийоми агротехніки, нові землеробські культури та знаряддя, зокрема плужного типу із залізним наральником, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним обухом, напилок тощо⁶⁴. Фракійці, а також кельти, групи яких досягли українських територій, мали й свої давні високі культурні традиції в землеробстві та ремеслах⁶⁵. Чорна металургія на території України також має давню місцеву традицію, закладену ще дослов'янським населенням і сформовану під впливом середземноморської цивілізації⁶⁶. Традиції ремісничих виробництв, що стали надбанням українського народу, значною мірою склалися під впливом неслов'янського населення та цивілізацій Середземномор'я і Близького Сходу (гончарство, поява ткацького й токарного верстатів, технології в металургії, ювелірні ремесла тощо).

Численні етнокультурні паралелі між українцями й іранцями причорноморського регіону, а також генетичні зв'язки низки реалій традиційної культури українців з культурою іранців свідчать про використання слов'янами досвіду життєдіяльності цих своїх попередників. Зокрема, можна назвати каркасно-турлучну конструкцію житла, а саме хату-мазанку; димар для відведення диму; плетену з лози *кошницю* для зберігання зерна, аналогічну північнокавказькій «сапетці» (в українців *сапет* — великий плетений кошик⁶⁷); предмети хатнього інтер'єру (низенький круглий столик, килими та орнаментальні мотиви); хутряні шапки різних форм, аналоги в крої свити, коужа й жупана, постолів; шкіряні пояси тощо⁶⁸. Мовний матеріал та етнографічні факти свідчать про іранський спадок

⁶⁴ Баран В.Д. *Черняхівська культура...* С. 53, 61, 103, 106, 125; Баран В.Д. *Давні слов'яни...* С. 227—228; *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Київ, 1990. С. 72—74, 162—163, 363; Козак Д.Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е... С. 151—152.

⁶⁵ Lupu N. Die dakische Zivilization und ihre Beziehungen zur römischen Welt im 1. Jahrhundert v. u. Z. und I. Jahrhundert u. Z. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. 1977. Bd. 20. No. 1; Lupu N. Der Dakische Staat zur Zeit Burbistas. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. 1980. Bd. 23. No. 1.

⁶⁶ Паньков С.В. Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку). *Археологія*. 1994. № 4.

⁶⁷ Грінченко Б. *Словарь української мови, зібрала редакція журналу «Кіевская старина»*. Київ, 1909. Т. IV. С. 102.

⁶⁸ Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы... С. 156—159; Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII—XV вв.). Киев, 2004. С. 277—288; Вовк Хв. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ, 1995. С. 117; Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные постройки). *Востоочнославянский этнографический сборник: Очерки народной материаль-*

у культурі рільництва (важкий колісний плуг, слова «збіжжя» і «борщ», як і пов'язані з ними реалії культури)⁶⁹. А реконструкції одягу скіфів, здійснені на основі археологічних знахідок, засвідчують побутування у них жіночої сорочки з цільними рукавами і поясного одягу типу української плахти чи обгортки⁷⁰, що вказує на ймовірний генетичний зв'язок між цими (а можливо, й іншими) елементами костюма українців і надчорноморських іранців. Деякий слід залишили в культурі українців і германці. Зокрема, з готською мовою пов'язане походження слів «котел», «хлів», «дошка», «блюдо», «виноград», «скло», «шеляг», «лихва», що свідчить про імовірні запозичення самих реалій культури⁷¹.

Значним був вплив дослов'янського населення на мову й духовну культуру українців. Зокрема, в українській мові він проявився у появі під впливом іранців фрикативного *h* замість проривного *y*, в анауті слів із графічним *ф*- (*xv*-), найбільшій кількості іранізмів серед інших слов'янських мов та інших явищах⁷². У релігію й міфологію увійшов ряд персонажів іранського, а можливо, й іншого етнічного походження. Так, на сьогодні вважається доведеним іранське походження Хорса і Семаргла; проглядає іранський вплив в образах Стрибога і Дажбога⁷³. Недавні ж дослідження показують, що відомий давньоруський язичницький пантеон Володимира був пантеоном саме південноруських земель, населення яких асимілювало велику кількість іранців⁷⁴. Вій, більшість фольклорних пара-

ной культури русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. Москва, 1956. С. 86—87, 421—422; Косміна Т. Генетична природа української хати (до проблеми ірано-кавказьких впливів). *Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура*. Кн. 1—2. Київ, 2000. С. 360—365.

⁶⁹ Бубенок О.В. Ясы и бродники в степях Восточной Европы... С. 156—159; Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів. *Урок української*. 2004. № 5—6. С. 7.

⁷⁰ Прилипка Я.П., Болтрик Ю.В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой Могины. *Курганы Степной Скифии*. Киев, 1991. С. 27, 30, 32.

⁷¹ Топоров В.Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы. *Балто-славянские исследования 1982*. Москва, 1983. С. 227—263; *Етимологічний словник української мови*: в 7 т. / ред. кол. О.С. Мельничук та ін. Київ, 1982. Т. 1. С. 286; 377—378; *Етимологічний словник української мови*: в 7 т. Київ, 1989. Т. 3. С. 57, 260; Магомедов Б.В. Готи в Східній Європі. *Археологія*. 1999. № 4. С. 61; Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів... С. 20.

⁷² Абаев В.И. О происхождении фонемы у (h) в славянском языке. *Проблемы индоевропейского языкознания. Этюды по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков*. Москва, 1964; Тищенко К. Іранські ізогlossen слов'янських мов. *Східний світ*. 1994. № 1—2; Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів... С. 3—11.

⁷³ Топоров В.Н. *Святость и святые в русской духовной культуре. Т. 1: Первый век христианства на Руси*. Москва, 1995. С. 508—575; Тищенко К. Іранські ізогlossen слов'янських мов; Васильєв М.А. «Хорс жидовин»: древнерусское языческое божество в контексте проблем Khazago-Slavica. *Славяноведение*. 1995. № 2.

⁷⁴ Васильєв М.А. *Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира*. Москва, 1999. С. 201—248.

лелей якого фіксується саме на території України, етимологічно й семантично пов'язаний з іранським Ваю, можливо, з кельтською міфологією⁷⁵.

Обрядовість українців також має багато елементів, які генетично пов'язані з дослов'янським населенням: сліди культу бика; обрядові рядження і ритуальні ігри при мерці, які знаходять паралелі у народів карпато-балканського регіону; аналогії українського Великодня з іранським Ноурузом, можливо, обрядових ігор «Писар», «Калета» і гри, в якій імітується процес ткання килима; сакральні функції згадуваного збіжжя; використання килима в поховальній обрядовості; солярна атрибутика калети та ін.⁷⁶ Те саме потрібно сказати стосовно художніх ремесел та народного мистецтва, зокрема декоративно-прикладного й образотворчого, а також народної музики, які виявляють давні місцеві корені, генетично пов'язані з балкансько-середземноморським та іранським світами⁷⁷. Значним є дослов'янський спадок і у фольклорі українців: низка мотивів, пов'язаних з образом коня, паралелі в українських та перських казках і текстах інших фольклорних жанрів. Особливо примітним є сюжет «дівчина-воїн», пов'язаний з успадкованим від субстратного іраномовного населення високим статусом жінки в традиційній українській нормативній культурі⁷⁸.

Порівнюючи території побутування комплексів традиційної культури українців, виявлених за допомогою картографування, з археологічними культурами на теренах України, починаючи з неоліту-енеоліту (з IV тис. до н. е.), відзначаємо цікаву тенденцію до більшого чи меншого збігу їхніх ареалів. Зокрема, це досить чітко видно в разі зіставлення карт ареалів низки явищ обрядово-міфологічної (родильна обрядовість, фольклорно-міфологічні тексти про «походження дітей», новорічні обряди «Коза» і «Маланка») та матеріальної (житло, одяг,

⁷⁵ Абаев В.И. Образ Вия в повести Н.В. Гоголя. *Русский фольклор*. Москва; Ленинград, 1958. Т. III; Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів... С. 15.

⁷⁶ Тищенко К. Іранські ізголови слов'янських мов... С. 130; Бубенок О.Б. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы...* С. 154; Чебанюк О.Ю. Деякі східні ремінісценції й паралелі в українському фольклорі (До питання світоглядних концептів). *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці, 2001. Вип. 3. С. 106—108.

⁷⁷ Грушевський М. Ковтки т. зв. «київського типу» у сучасних Кавказців. *ЗНТШ*. Львів, 1900. Т. XXXVII. С. 3—4; Зеленин Д.К. *Востоочнославянская этнография*. Москва, 1991. С. 201—202; Вовк Хв. *Студії з української етнографії та антропології...* С. 149; Кульчицька А. *Орнамент трипільської культури і українська вишивка XX ст.* Львів, 1995; Романець Т.А. *Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки*. Київ, 1996; Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі. *Родовід*. 1995. № 2 (11). С. 75—79; Грица С. Музичний фольклор з погляду етногенезу. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2002. Вип. 2 (5). С. 364, 365.

⁷⁸ Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу. *Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі*. Київ, 1988. С. 17; Гамада Р. Перська народна література в Україні й проблеми адаптації. *ЗНТШ. Т. ССXXXIX: Праці Філологічної секції*. Львів, 2000. С. 466—478; Рахно К.Ю. Східні ремінісценції в українському фольклорі. *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу*. Київ, 2010. С. 58—97; Ребрик О. Перські народні казки у контексті українських фольклористичних досліджень. *Народознавчі зошити*. 2013. № 5 (113). С. 819—826.

знаряддя) культур українців з картами розміщення археологічних культур. Так, південний, поліський, правобережно-центральний, лівобережно-східний історико-етнографічні регіони (основу територій двох останніх, найбільших за площею, становить лісостепова зона — основна для України) тяжіють до відповідних археологічних культур. На заході країни часто існували зовсім інші археологічні культури. І в ХІХ—ХХ ст. там також знаходяться самостійні етнографічні й субетнічні групи українців (гуцули, бойки, лемки, закарпатці тощо) з чітко вираженими особливостями традиційно-побутової культури.

Упродовж тисячоліть траплялися тривалі періоди означеної кореляції ареалів археологічних культур з пізнішими ареалами комплексів традиційної культури українців, які переривалися кількарізовими періодами змішання кордонів культур і поширенням культурних проявів за їхні межі (найчастіше південних — у центральну зону), що згодом знову змінюються тривалими періодами тенденції до збігу зазначених ареалів⁷⁹. Тенденція до територіальних збігів у розміщенні ареалів комплексів української традиційної культури та археологічних культур достатньо чітко корелює також і з картою говорів української мови⁸⁰. Усе це, гадаємо, відображує кількатисячолітній процес формування тієї культурної основи, на якій пізніше виросла традиційна етнокультура українців з її основними регіональними варіантами (на жаль, картографування багатьох етнографічних реалій ще не проведено).

На час утворення Київської Русі у слов'ян на теренах майбутньої України сформувалася культура, що, з одного боку, мала досить істотні ознаки подібності між її локальними варіантами, які, як вказує М. Грушевський, з'явилися в результаті масштабних міграцій протоукраїнської людності, спричинених наступом степовиків. «Таку етнографічну подібність при такій великій території і

⁷⁹ Результати картографування етнографічних реалій див.: Гаврилюк Н.К. *Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)*. Киев, 1981. С. 201—222; Гаврилюк Н.К. Київськополіський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій. *Полісся: етнолінгвістичне дослідження*. Київ, 1989. С. 24—35; Гаврилюк Н.К. Міфологічні формули на тему «походження» дітей (досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі). *Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів: XI Міжнар. з'їзд славістів*. Київ, 1993. С. 182—192; Гаврилюк Н.К. Формули-міфи про народження дітей (До ареальної характеристики на українському Поліссі і суміжних територіях). *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 333—337; Курочкін О. *Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка»*. Опішне, 1995. С. 337, 239—242; Курочкін О. Два типи новорічних обходів з масками на Україні (за матеріалами етнокартографічного дослідження). *Матеріали до української етнології*. Київ, 1995. Вип. 1 (4); Косміна Т. До проблеми виділення етнографічних ареалів традиційно-побутової культури українців. *Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнар. конгресу українців*. Харків, 1996. С. 61; Пономар Л. *Назви одягу Західного Полісся*. Київ, 1997; Пономар Л. *Народний одяг Правобережного Полісся середини ХІХ — середини ХХ століть (Історико-етнографічний атлас. Словник)*. Київ, 2014; Карти археологічних культур див.: *Археологія Української ССР*: в 3 т. Т. 1. Київ, 1982. С. 204, 224, 282, 362, 422, 474, 500; Т. 2. Київ, 1986. С. 62; *Етнокультурна карта території Української ССР в I тис. н. з*. Київ, 1985.

⁸⁰ Карту говорів української мови див.: *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2000.

великій чисельності також не часто можна стрінути»⁸¹, — зазначає вчений. А з іншого боку — ця культура мала певні особливості, які відрізняли її від культури населення на теренах сусідніх країн, де також ішов процес формування інших слов'янських народів. Саме у VIII—IX ст. практично всю територію України, заселену слов'янами, за винятком сіверян, займає археологічна культура лука-райковецька, для якої в усіх регіонах характерні однотипні житла, кераміка, поховальні споруди та інші фіксовані археологічно культурні реалії.

На територіях майбутніх Білорусі та Росії в цей період поширені зовсім інші археологічні культури (тушемлинська, банцерівська, мощинська та ін.). Про них, зокрема про ті, що займали майбутні російські землі, В. Баран пише: «Матеріальна культура північно-східних племінних союзів, що утворились у взаємодії слов'ян із угро-фінськими племінними субстратами, характеризується у VIII—IX ст. своїми відмінними рисами, причому не тільки стосовно до південної групи (слов'ян на теренах України. — *Авт.*) у цілому, а й усередині своєї групи (довгі кургани, сопки, жіночі прикраси і т. п.), залежно від того, територію яких фінно-угорських субстратних груп вони займали»⁸². До речі, на відміну від України, у регіонах етногенезу росіян і білорусів розселення слов'ян та асиміляція ними субстратного населення (балтів і фіно-угрів) тривали навіть у XI—XIII ст., а часом і довше. Це, звичайно, позначалося й на етногенезі.

Зі слов'янських племінних груп, які жили на території України, лише сіверяни, що залишили пам'ятки волинцівської та роменської археологічних культур, в етнокультурному плані відрізнялися від правобережних слов'ян. Однак фіксовані археологічно відмінності між сіверянами та іншими протоукраїнськими племенами не варто перебільшувати, оскільки, за даними тієї самої археології, у формуванні лівобережного слов'янського населення взяли участь великі групи слов'ян із Правобережжя. «Маючи в значній мірі спільні корені, Райковецька і Роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу»⁸³, — зазначає В. Баран.

Різниця між слов'янським населенням майбутніх України, з одного боку, а також Росії та Білорусі — з іншого, найперше виявлялася в господарстві, зокрема в системах землеробства, які відповідали місцевим природно-географічним умовам і склалися історично. На теренах України на час утворення Київської Русі переліг у більшості районів змінюється дво- і трипільною системами. І лише на окраїнах (переважно північне Полісся) досить широко практикується підсіка⁸⁴. А щодо XI—XII ст. дослідники здебільшого говорять про «існування елемен-

⁸¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 14.

⁸² Баран В.Д. *Давні слов'яни...* С. 147; див. також: Седов В.В. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва, 1982.

⁸³ Баран В. *Давні слов'яни...* С. 147, див. також с. 107, 109, 212.

⁸⁴ Довженко В.Й. *Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.* Київ, 1961. С. 104—105, 113, 123; Звіздецький Б.А., Готун І.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кін. I тис. *Археологія*. 1997. № 2.

тів вогне-зрубного землеробства і ... лісового перелогу»⁸⁵. На землях майбутніх Росії та Білорусі була поширена і перелогова система, особливо на нечисленних ділянках лісостепу та на лісових вирубках, попри те, що саме підсічно-вогневе землеробство продовжувало відігравати дуже важливу, а то й провідну роль. А дво- і трипільна системи, і навіть переліг, з одного боку, і підсіка — з другого, виступали зовсім різними типами агрокультури, на чому наголошує В. Петров. Підсічне землеробство велося без застосування орних знарядь і тяглової худоби, воно диктувало досить рухливий спосіб життя і значний розвиток лісових промислів. При підсічно-вогневому землеробстві «селянин лише частково був землеробом і землеробство не виступало його прямим і скільки-небудь єдиним заняттям. Одночасно він був мисливцем та рибалкою, добував кору, луб і бересту, поташ, вугілля, смолу, живицю, займався бортним бджільництвом та цілим рядом інших промислів, що утворювали в сукупності одну складну, надивовиж струнку систему господарства, яка базувалася на експлуатації лісу й лісових багатств»⁸⁶. П. Третьяков теж зазначає: «Землеробське господарство північних слов'янських племен мало специфічний “лісовий” характер»⁸⁷. Дво- й трипільля практикувалося у них лише на староораних землях⁸⁸.

Відповідною була відмінність і у знаряддях та вирощуваних сільськогосподарських культурах. Так, на півдні основними орними знаряддями були пристосовані до місцевих умов плуг, рало з широколопатеvim наральником, тутешні різновиди сохи. Усі вони походили від місцевих знарядь плужного типу ще до слов'янського населення. У північній, в основному лісовій, зоні користувалися переважно сохою, набагато менше плугом, а також місцевими різновидами рала з безлопатеvими наральниками, що походили із Середньої Європи⁸⁹. За підсічного ж землеробства орні знаряддя не застосовували: «Знаряддями підсічного землеробства були насамперед залізна сокира та залізна мотика, яка слугувала для викорчовування коренів і рихлення землі в тих місцях, де вона не зовсім вигоріла»⁹⁰. Зерно загортали в землю бороною-сукуваткою та граблями. Із землеробських культур на півдні в основному була поширена озима пшениця, на півночі переважала яра. У північній зоні снопи сушили за допомогою пристроїв

⁸⁵ Томашевський А.П. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи. *Археологія*. 1992. № 3. С. 55.

⁸⁶ Петров В.П. *Подсечное земледелие*. Киев, 1968. С. 33.

⁸⁷ *История культуры Древней Руси: в 2 т. Т. I: Домонгольский период. Материальная культура*. Москва; Ленинград, 1948. С. 51.

⁸⁸ Довженко В.Й. *Землеробство древньої Русі...* С. 61, 83, 105, 114, 123; Шмидт Е.А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. *Древние славяне и Киевская Русь*: Сб. науч. трудов. Киев, 1989. С. 70, 72—73.

⁸⁹ Довженко В.Й. *Землеробство древньої Русі...* С. 66, 70, 83, 88—90; Седов В.В. *Восточные славяне в VI—XIII вв...* С. 236; Зеленин Д.К. *Восточнославянская этнография...* С. 38, 42, 48; *Этнология беларусау: гістарыяграфія, этногенез, этнічная гісторыя*. Мінск, 1985. С. 54.

⁹⁰ *История культуры Древней Руси*. Москва; Ленинград, 1951. С. 53. Див. також: Петров В.П. *Подсечное земледелие...*

типу «овин», «шиш», з використанням вогню, а на півдні, де сонячних днів більше, — на сонці. Зерно зберігали на півночі зазвичай у спеціальних наземних будівлях, на півдні, як правило, — у зернових ямах, відомих ще з енеоліту. Останні частково побутували і в предків білорусів та південних росіян, проте найпоширенішими були серед праукраїнців. Причиною виступала різниця в ґрунтах, кліматі і традиціях землеробства⁹¹. Мала віддача землі на півночі, на відміну від півдня, спричиняла значний розвиток промислів.

Матеріальна культура північної Русі була загалом близькою до західнослов'янського, балтського й фіно-угорського світів. Не випадково етнокультурна відмінність слов'ян півдня та півночі Русі виявлялася також у ремеслах. Для них на майбутніх українських землях характерні більш рання поява токарного та горизонтального ткацького верстатів, давні місцеві традиції в керамічному виробництві та ковальстві, балкансько-візантійські і кавказькі впливи в ювелірній справі⁹². Своєрідність металургії на півночі Русі полягала в «широкому освоєнні зварних конструкцій із заліза й сталі і значній частці серед них тришарового пакета», а в ковальському ремеслі південноруських земель переважали «прості технологічні рішення: відковування виробів цілком із заліза і сталі, збереження давньої технологічної традиції цементації виробу й заготовки»⁹³. У деревообробних ремеслах на півдні набагато ширше використовували деревину листяних порід, а на північних землях — хвойних, які там поширеніші та стійкіші до вологого клімату (а в той час, як відомо, у побуті взагалі застосовували багато предметів із дерева)⁹⁴. Сировиною для ткацького ремесла на землях України здавна слугував не тільки льон, а й конопля, роль якої тут із часом зростає. У Росії ж та Білорусі виготовляли більше лляного волокна, що й природно, зважаючи на зростання частки посівів льону і зменшення коноплі з півдня на північ⁹⁵. У галузі керамічного виробництва для всіх племен лука-райковецької археологічної культури та їхніх нащадків простежується спільність прийомів виготовлення посуду, його асортименту, орнаментативності і спадкоємності із керамікою більш

⁹¹ Довженко В.Й. *Землеробство древньої Русі...* С. 132, 154; Седов В.В. *Восточные славяне в VI—XIII вв...* С. 237—238; *Этнография беларусау...* С. 34; Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. *Археологія*. 1990. № 3. С. 45; Зеленин Д.К. *Восточнославянская этнография...* С. 74—76, 82, 83.

⁹² Седов В.В. *Восточные славяне в VI—XIII вв...* С. 240; Романець Т.А. *Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки...*

⁹³ Вознесенская Г.А. Технология кузнечного производства на южнорусских сельских поселениях. *Археологія*. 1999. № 2. С. 117. Див. також: Вознесенська Г.О. Технологія виробництва жнивварських знарядь із стародавнього Ізяслава. *Археологія*. 1989. № 3; Вознесенская Г.А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке. *Археологія*. 1995. № 3.

⁹⁴ Колчин Б.А. *Новгородские древности. Деревянные изделия*. Москва, 1968. (Свод археологических источников. Вып. Е1-32). С. 13; Сергеева М.С. Дерев'яний посуд із давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 1998. № 1.

⁹⁵ Борзяк О. *Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX — початок XX ст.)*. Київ, 1997. С. 20—23.

ранньої празько-корчацької культури, водночас є деяка відмінність від кераміки слов'янського населення інших регіонів Східної Європи⁹⁶. Основним видом наземного транспорту на півдні у теплу пору року був віз, на півночі ж, у лісових районах, увесь рік переважали сани, там віз був мало поширений. Наприклад, під час розкопок у Новгороді знайдено кілька сотень деталей від саней і лише одну деталь (колесо) від воза⁹⁷.

Спільність етнокультурного характеру, що охоплювала на час утворення, а далі й існування Київської Русі протоукраїнське населення, спостерігається і в інших сферах матеріальної культури: житлобудуванні, формах поселень, побутової культурі. Зокрема, для північних земель характерна малодвірність поселень, включно з однодвірними, однією з причин чого виступала підсічна форма землеробства, що зумовлювала рухливіший спосіб життя. На теренах же України проявлялася тенденція до багатодвірності⁹⁸. На півдні Русі, на відміну від північних районів, де житлом слугували наземні зрубні без обмазки будівлі з дощатою підлогою й підклітом, переважала заглиблена в землю дерев'яна каркасно-стовпова чи зрубна будівля з обмазаними глиною, зокрема всередині, а часто й побіленими, стінами. Дослідники відзначають широке використання ґрунту під час будівництва на півдні Русі — заглибленість у землю, земляна долівка, влаштування господарських ям у долівці, різних ніш, земляних лежанок тощо⁹⁹.

Уже у давньоруський період у конструкції житла виявляються елементи, які, еволюціонуючи, надалі сприяли перетворенню його на традиційну українську хату. Це, наприклад, призьба, сіни, чотири- або трисхилий солом'яний дах, піч місцевої конструкції, долівка, що є функціонально доцільною саме в тутешніх умовах. Тут, щоправда, зафіксовано побутування й інших типів житла — наземного, з підклітом та інших, зокрема на Поліссі, у Києві на Подолі, з його повенями тощо, проте вони далеко не переважали¹⁰⁰.

На півночі Русі, в умовах холоднішого клімату в поєднанні з вологим лісовим ґрунтом, ані долівка, ані заглиблення помешкання в землю не доцільні, тому тут слов'янські переселенці з півдня рано чи пізно переходили до будівництва вироблених місцевою субстратною традицією наземних жител¹⁰¹. У містах май-

⁹⁶ Седов В.В. *Восточные славяне в VI—XIII вв...* С. 90, 136, 148, 168, 170.

⁹⁷ Колчин Б.А. *Новгородские древности...* С. 51, 56.

⁹⁸ Петров В.П. Подсечное земледелие... С. 13—17; *История культуры Древней Руси...* С. 51; Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. С. 33—38.

⁹⁹ Сергеева М. Формування інтер'єру середньовічного міського житла. *Українці: у 2 кн.* Опішне, 1999. Кн. 2. С. 65—74.

¹⁰⁰ Раппопорт П.А. *Древнерусское жилище*. Ленинград, 1975. (Свод археологических источников. Вып. Е1-32); Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.). *Археологія*. 1998. № 1; Толочко П. *Київська Русь...* С. 321; Седов В.В. *Восточные славяне в VI—XIII вв...*

¹⁰¹ Раппопорт П.А. Развитие типов древнерусского жилища на территории Белоруссии. *Этногенез белорусов: Тезисы докладов на науч. конф. по проблеме «Этногенез белорусов»*. Минск, 1973. С. 176.

бутньої України існувала пов'язана з Південною Європою традиція кам'яного мурування¹⁰².

Для всіх слов'янських племен на теренах майбутньої України в VIII—IX ст., за винятком сіверян, був характерний одяг зі скромним однотипним набором прикрас, жіночі скроневі кільця у півтора оберта і однотипні персні. Слов'яни на територіях Росії та Білорусі мали значно багатший набір прикрас (що визначалося традиціями субстратного населення), до того ж ці прикраси, зокрема скроневі кільця, які є важливою етнодиференційною ознакою, були різними у різних племінних груп¹⁰³.

Встановлена в ході фольклорно-етнографічних досліджень різниця в демонології українців XIX—XX ст., з одного боку, і росіян та білорусів — з другого, ретроспективно засвідчує значні відмінності між давньоруськими півднем і північчю в обрядово-міфологічній сфері. Про різницю між ними в язичницькому пантеоні йшлося вище. Крім того, вірування фіно-угорського населення на території майбутньої Росії навіть після прийняття християнства підживлювали язичництво і тамтешніх слов'ян, вносячи до нього доповнення й зміни, як порівняти з язичництвом південноруського населення¹⁰⁴.

Мовознавці — О. Шахматов, П. Житецький, А. Кримський, Ю. Шевельов (Шерех), Г. Півторак, О. Ткаченко та інші — стверджують, що вже з VI—IX ст. у слов'янського населення майбутньої України складаються стійкі мовні особливості, які відмежовували його від слов'янського населення майбутніх Росії та Білорусі, проте й об'єднували в мовну спільність, що охоплювала діалекти більшості південних племінних груп, а потім їхніх нащадків, виступаючи показником формування єдиної мови на цій території¹⁰⁵. А на XI—XIII ст. мовознавці (дехто навіть на раніший час, що менш імовірно) відносять завершення формування української мови, основним показником чого вважається занепад редукованих *ъ*, *ь* і поява його фонетичних наслідків¹⁰⁶. До речі, як видається, на XI—XIII ст. взагалі припадає розпад загальнослов'янської мовної єдності¹⁰⁷. Утворення єди-

¹⁰² Могирич І.В., Могирич Р.І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X—XIV ст.). *Археологія*. 1990. № 4.

¹⁰³ Седов В.В. *Восточные славяне в VI—XIII вв...* С. 179.

¹⁰⁴ Ратобильская А.В. Летописный рассказ о «движении волхвов» и религиозные представления финно-угров. *Славяноведение*. 1996. № 5.

¹⁰⁵ Шахматов А.А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петроград, 1916. Т. II. С. 681; Житецький П.І. *Вибрані праці*. Філологія. Київ, 1987. С. 289—294; Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася. *Історія української мови: Хрестоматія* / упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ, 1996. С. 23, 31, 34; Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Там само*. С. 198—205; Півторак Г. *Українці: звідки ми і наша мова*. Київ, 1993; Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2—3.

¹⁰⁶ Півторак Г. *Українці: звідки ми і наша мова...* С. 8—15.

¹⁰⁷ *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма*. Москва, 1989. С. 5.

ної (української) мови на території України в зазначений час підтверджує, наприклад, аналіз текстів киеворуського періоду (X—XII ст.), зроблений С. Висоцьким, який виявив у них цілу низку ознак, властивих «протоукраїнській, а подекуди сучасній українській мові»¹⁰⁸.

Якщо говорити про українську мову і культуру взагалі, то на їх формування мали великий вплив зовнішні умови, в яких відбувався глотогенез і культурогенез українців. Під їх дією постають, як підмітив М. Грушевський, надзвичайно «одностайніші форми», які рідко в якого народу трапляються. Це був наслідок кількох хвиль широкомасштабних міграцій слов'ян на теренах майбутньої України (із півночі й заходу на південний схід, а також у зворотному напрямку) під тиском степових народів, що «вимішували» цю людність¹⁰⁹.

Слов'яни на теренах України на час утворення Київської Русі мали власний досвід державотворення, відмінний від досвіду слов'янського населення в Росії, Білорусі, Польщі, Чехії. Не вдаючись у розбір більш чи менш дискусійного питання про дійсно засвідчену в джерелах роль варягів у формуванні держави Русь, не можна не визнати впливу державно-політичної традиції, пов'язаної з грецькими містами-колоніями та скіфами, продовженої сарматами, готами, гунами, хозарами. Тож справедливими видаються слова В. Барана: «Південно-східні слов'яни пройшли готську, гунську, аварську, хозарську “школи” поки були готові до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Висоцький С.О. *Київська писемна школа X—XII ст. (До історії української писемності)*. Київ; Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 185—189.

¹⁰⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 14.

¹¹⁰ Баран В. *Давні слов'яни...* С. 158.

ФОРМУВАННЯ
ЕТНІЧНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ

Земельні етнічні спільноти. Головною ознакою завершення формування будь-якого народу вважається поява етнічної ідентичності, фіксованої в загальноприйнятій членами спільноти самоназві. Однак для того, щоб у слов'янського населення Русі-України з'явилася єдина самосвідомість, чи ідентичність, йому необхідно було пройти доволі тривалу еволюцію, а також мала проявитися дія певних чинників.

Досить поширеним навіть серед науковців є твердження, що етнічність у різні історичні епохи та періоди виявляється однотипово. Власне, йдеться про те, що її характерні особливості практично залишаються поза часовою та цивілізаційною кореляцією. Тож етнічність, якщо і має відмінності від епохи до епохи, то не принципові, так само характеристики етнічних спільнот (етносів) за своїми проявами загалом також однакові чи близькі — що в первісності, що в середньовіччі, що в модерні часи. Тому нерідко про прояви етнічності у більш чи менш віддалені історичні епохи судять на основі спостережень за сучасними народами.

Однак насправді етнічний поділ, існуючи, очевидно, ще від появи людства, мав у попередні історичні часи та епохи, зокрема у середньовіччі, помітно інші форми й прояви, ніж нині ¹¹¹. Самі етнічні спільноти тоді концентрувалися на переважно невеликих обширах, а етнічність, як зазначають фахівці з проблем домодерної етнічної історії, «часто значною мірою перекривалася політичними, релігійними, територіальними, військовими чи іншими типами ідентифікації» ¹¹². Для середньовіччя і, принаймні частково, раннього модерну часто взагалі характер-

¹¹¹ У цьому разі ми не зачіпаємо проблеми специфіки етнічності у номадів, для якої, зокрема, характерна етнічна плінність.

¹¹² Pohl W. Political uses of ethnicity in early medieval Europe... P. 204.

на відсутність чіткого усвідомлення етнічної ідентичності, яка нерідко була вкрай невиразною, навіть примітивною і слабо вловлюваною. Йдеться про свого роду зародкові, первинні форми етнічного поділу, які лише мали слугувати базою для утворення в подальшому розвинених етнічних спільнот із чіткою ідентичністю. Водночас відчуття, що крім «своїх» навколо є ще й «чужі», завжди існувало і було виразним.

Однією з найважливіших причин такої ситуації в домодерні часи була нерозвиненість засобів і мереж інформаційних комунікацій, якими між членами спільноти передається етнічно значуща інформація¹¹³. Звужений ареал комунікаційних можливостей у середньовіччі зумовлював превалювання переважно усного способу передавання культурної інформації, включно з етнічною, — як у синхронії, так і між поколіннями, а також ставив просторову межу її розповсюдженню. Писемність же тоді перебувала на маргінесах культурно-інформаційної трансмісії. Така ситуація накладалася на натурально-господарську замкнутість та слабку територіальну мобільність переважної більшості населення, яке, до всього, було досить нечисленним. У результаті великі за територією розселення етнічні спільноти просто не могли утворюватися. Усе це становило типову ознаку тогочасся. Тому, наприклад, стосовно підтримуваної низкою дослідників теорії щодо існування загальної давньоруської ідентичності («давньоруської народності») Н. Яковенко влучно зауважує, що «відсутність єдиного інформаційного поля (ба простіше — шляхів сполучення) на такій величезній, розчленованій непрохідними лісами й болотами території, якою була княжа Русь, виключає можливість формування свідомості такого типу»¹¹⁴.

Ще один чинник, що впливав на етнічне життя середньоівччя, — політичний партикуляризм. Він хоч і сприяв формуванню доволі чітких етнічних ідентичностей завдяки актуалізації поділу на «своїх» та «чужих», особливо під час воєнних конфліктів, проте консервував існування маленьких етнічних спільнот, заважаючи їх об'єднанню в більші конгломерації, попри навіть наявність мовної та культурної спорідненості. Усе це прямо стосується слов'янського населення майбутньої України, яке в таких умовах також не могло виробити єдиної етнічної ідентичності на час перед утворенням Київської Русі та в перші століття її існування.

Тому розглянемо форми етнічної ідентичності й етнічності, притаманні слов'янській людності Південної Русі на початку її історії. У той час цю територію, як відомо, заселяло кілька слов'янських племінних груп або союзів племен (інші назви — союзи союзів, метаплемена, великі племена, співплемінності тощо). На теренах України це були поляни, деревляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці, сіверяни, можливо, також бужани та дуліби, якщо це не попередники чи

¹¹³ Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие...* С. 20—40; Szykiewicz S. *Silva ethnicum...* S. 320.

¹¹⁴ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 3-тє вид., перероб. та розш. Київ, 2006. С. 84.

інші назви волинян. У районі Прип'яті в історичний обшир сучасної України, можливо, вклинювалася територія дреговичів, а межі сіверянської території виходили за нинішній східноукраїнський кордон.

Для племінних спільнот головною характерною ознакою є більш чи менш виражена кланово-родова структура, за якої, кажучи дещо спрощено, усі члени племені вважаються родичами. Зокрема, родичами вважаються люди в рамках кланів-родів, з яких складається плем'я, а клани-роди всередині племені поєднуються між собою системою шлюбних зв'язків, варіантів яких може бути декілька. Навіть чужаки, що їх, буває, й індивідуально, і цілими групами зараховують до тих чи інших кланів і племен, пройшовши спеціальні обряди адопції, починають вважатися родичами¹¹⁵. Саме ці групи (союзи) племен, зазнаючи неминучих трансформацій, пов'язаних зі становленням ранньодержавного організму, і виступали в епоху фінальної первісності та зародження державності окремими етносами. Так було у кельтів, германців, фракійців та інших сусідів слов'ян. Такий підхід загалом не заперечує і більшість науковців¹¹⁶. Слов'янські племінні групи мали власні виразні відмінності в культурі. Про це недвозначно свідчать слова літописця: «Имѣяхуть бо обычая своя, и законы отецъ своихъ и предания каждо своя норовъ»¹¹⁷. У цьому його зауваженні бачимо і вказівку на власні етнічні ідентичності «племен». Водночас, на нашу думку, цей протоукраїнський етноплемінний світ змальований надто статичним.

Насправді ж згадані племінні етноси мали свою, не виключено, складну внутрішню структуру, що могла різнитися в різних «племенах», які мали не однакові рівні консолідованості, а також об'єднувалися протодержавною владою, відомості про що в літописі прочитуємо в згадках про племінні княжіння. Усе це добре вивчено на матеріалах позаєвропейських культур, дещо вдалося дізнатися і з європейських джерел¹¹⁸, але щодо внутрішньої структури слов'янських «племен» Східноєвропейської рівнини, на жаль, можемо поки що лише гадати.

В умовах великого слов'янського розселення I тисячоліття, безумовно, відфрагментовані частини таких «племен» відокремлювалися від основних племінних масивів, що розривало між ними регулярні шлюбні та політичні, а відповідно й інформаційні зв'язки. Це призводило до утворення нових етнічних спільнот, а також значно ускладнювало племінні структури. Тим більше, що в етнополітичному відношенні такі відокремлені нечисленні групи, які відселялися на значну відстань, з метою виживання в «чужому» оточенні, як правило, вливалися до складу іншого, навіть неспорідненого, племінного об'єднання.

¹¹⁵ *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology...* Р. 8, 54—56, 62—63, 110—111.

¹¹⁶ Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие...* С. 25; Ісаєвич Я. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура...* С. 33—34.

¹¹⁷ *Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРА). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 10.

¹¹⁸ Див.: Колесниченко Н.Ф. *Донациональные этнические общности...* С. 21—46.

Підтвердженням цьому слугуює немало етнографічних паралелей. Наприклад, у колоніальний період до складу доволі численного індіанського народу натчезів з нижньої Міссісіпі входило два мовно та генетично зовсім неспоріднені підрозділи — тіоу і грігра, відгалуження від групи племен туніка. Однак серед туніка проживали таенса й авоел, що відокремилися від натчезів і сприймали їх як ворогів¹¹⁹.

Про аналогічні випадки серед слов'ян свідчать (на жаль, не підкріплені писемними джерелами) археологічні матеріали. Прикладом є атрибутовані як слов'янські археологічні пам'ятки типу Етулії III—IV ст., виявлені на півдні нинішньої Одеської області, у Буджаку — місцевості, дуже віддаленій від основного в той час регіону розселення слов'ян у районі Прип'яті, Середнього Подніпров'я та в сусідній Польщі¹²⁰. Інший випадок — пам'ятки лука-райковецької культури VIII—X ст. на р. Вороніж, принесені переселенцями з далекого українського Правобережжя¹²¹. Етнографічно такі процеси засвідчують на позаєвропейських матеріалах навіть сьогодні. Так, у північній Канаді в наші дні від індіанського племені догріб відокремилася група, відома раніше як елоунайфи (за назвою річки), і домоглася визнання на адміністративному рівні як окреме плем'я акайчо (від імені вождя, який був помічником дослідника XIX ст. Дж. Франкліна). Водночас і догріби, і елоунайфи-акайчо є відгалуженнями доволі численного народу чіпевіан¹²². Без сумніву, подібних аналогій на теренах України у I тис. мало спостерігатися багато. Тому етнічне життя тутешніх слов'янських племен навряд чи було таким статичним, як це спрощено змальовує скупими словами літописець, — воно, без сумніву, проходило достатньо динамічно й характеризувалося складністю. Це непрямо можуть підтвердити й інші позаєвропейські приклади, а також дуже мозаїчні карти розселення сучасних народів племінного типу в країнах Африки, Південної Азії та Америки.

У повідомленнях літописця про племінні групи, що проживали на теренах Південної Русі, простежується погляд на них як на близькі між собою спільноти. М. Костомаров також зазначав, що «поляни, уличі, тиверці, хорвати, велиняни були гілками, дуже близькими між собою»¹²³. Подібної думки тримався й М. Брайчевський, підкріплюючи літописні повідомлення даними археології¹²⁴. Назви цих племінних союзів у більшості, за винятком сіверян, теж зникають зі

¹¹⁹ Swanton J. *The Indians of the southeastern United States*. Washington, 1946. P. 10—11, 132, 195, 239, 655.

¹²⁰ Баран В.Д. *Давні слов'яни...* С. 187—188.

¹²¹ Винников А.З. Славянские поселения на р. Воронеж. *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С. 26—30.

¹²² Helm J., Gillespie B.C. Akaitcho. *Open Journal Systems*. 1983. V. 36. No. 2. P. 208—209. URL: <https://journalhosting.ucalgary.ca/index.php/arctic/article/view/65318/49232>

¹²³ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале древней Руси. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник*. 1861. № 1. С. 134—135.

¹²⁴ Брайчевський М.Ю. *Походження Русі...* С. 135—148.

сторінок джерел раніше за згадки про північні «племена»¹²⁵. І все ж, гадаємо, є чіткі ознаки того, що етносами в часи формування Київської Русі слід вважати саме вказані племінні групи. Підтвердженням цього слугують не лише наведені слова літописця та кельто-германсько-фракійські тощо паралелі, а й ворожість між ними, і навіть війни. Адже «свої» зі «своїми» не воюють і «своїх», принаймні за винятком громадянських війн, які виникають нечасто і є порушенням звичного плину життя, не вбивають, не грабують. А з джерел знаємо про міграцію уличів, які спочатку мешкали південніше полян над Дніпром, на Південний Буг під тиском як печенігів, так і війни з Києвом. Облога головного міста уличів Пересічення київським військом тривала три роки¹²⁶. Про одвічну ворожнечу полян з деревлянами та іншими «племенами» свідчить літописний запис, що поляни в минулому «быша обидими Деревляны и инѣми околными»¹²⁷. З усього видно, що навіть якщо тутешні слов'янські союзи племен становили окрему групу, члени цих «племен» не сприймали одне одного як «своїх». У крайньому разі вони бачили одні в одних не більш як недалеких сусідів.

З утворенням держави Русь порядки, базовані на родоплемінній основі, зокрема в етнічній сфері, які на той час уже неминуче зазнали трансформацій під тиском нових обставин, почали відступати ще швидше. Тому етноніми «племен» у літописах зникають, поступаючись новим, що виводяться від назв земель-князівств. До речі, на півдні це відбувається раніше, ніж на північноруських теренах, що відображало довше існування там племінних етносів. Цей процес відбивав появу замість колишніх племінних етнічних спільнот нових етнічних утворень, пов'язаних з існуванням «земель», що відповідало етапові політичної роздробленості, характерної для середньовічної Європи.

Проте етнічність, яка прийшла на зміну родоплемінній, також істотно відрізнялася від модерної. Як показує аналіз джерел, у домодерні часи велике поширення мала ідентичність, яку, наприклад, білоруські етнологи І. Чаквін і П. Терешкович свого часу назвали самосвідомістю «тутейших» («тутешніх»), виявивши її наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. серед населення Полісся та Білорусі. Етнічно «своїми» в рамках цього самоусвідомлення визнаються фактично лише мешканці власного населеного пункту чи кількох сусідніх. Це, так би мовити, база, на якій має утворюватися ідентичність вищого порядку, адже солідарність у таких первинних групах не є випадковою чи епізодичною, оскільки сприймається самими носіями, кажучи словами австрійського історика-медієвіста В. Поля, «як вираз внутрішньої природи, пов'язаної зі спорідненістю та спільним походженням»¹²⁸.

¹²⁵ Див.: Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до XV в. *Вопросы формирования русской народности и нации*. Москва; Ленинград, 1958. С. 58—59; Брайчевський М.Ю. *Походження Русі...* С. 109, 110.

¹²⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 204—205.

¹²⁷ Густинская летопись. *ПСРА*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1843. Стб. 12.

¹²⁸ Pohl W. Political uses of ethnicity in early medieval Europe... P. 207.

Проте річ у тім, що у «тутешніх» ідентичність вищого рівня якщо і утворюється, то далеко не завжди, і навіть у такому разі вона є вельми специфічною, особливо за відсутності цілеспрямованого впливу інтелектуалів, який має сприяти формуванню (конструюванню) чіткої етнічної самосвідомості. «Тутешні», чи «тубільці», протиставляють себе всім іншим — «чужоволостцям», які сприймаються як «чужі»¹²⁹. Для самоусвідомлення «тутейших» буває характерним принцип концентричності: «тутешні» власного села — волості — повіту. Водночас відчуття «чужинності» в міру віддалення від власного населеного пункту наростає. Сукупності «тутешніх» слід зараховувати до утворень, які Е. Сміт відносить не до «етнічних спільнот», а до «етнічних категорій». Їхні члени мають «вкрай нерозвинену самосвідомість, лише дуже неясно розуміючи, що вони становлять окрему групу». Характеризуючи самоусвідомлення жителів Туреччини до 1900 р., Е. Сміт вказує, що «місцеві ідентичності родового клану, села, регіону часто мали куди більшу вагу», ніж турецька¹³⁰. Ці слова повністю відповідають визначенню самосвідомості «тутешніх». Усвідомити свою окремішність вони можуть, тільки визначивши «чужих» навколо себе. Прояви такої, вельми поширеної в домодерні часи, етнічної ідентичності спостерігаються в деяких регіонах ще й сьогодні, причому не лише в далеких афро-азійсько-новогвінейських краях. Зокрема, у деяких місцевостях Білорусі, наприклад, її фіксують і нині¹³¹.

Ідентичність «тутешніх», скоріше за все, якраз і була дуже поширена чи навіть переважала в Європі у середні віки, а почасти і в ранньому модерні. Наприклад, дослідники виявляють у середньовічній Франції спочатку лише «почуття патріотизму “земельного” рівня», тобто ситуацію, коли єдина ідентичність охоплювала населення невеликої округи, і лише з XII—XIII ст. вони починають простежувати зародження «колективної самосвідомості вищого рівня, яка була спільною для мешканців набагато більших територій»¹³².

Значне поширення мала ідентичність «тутешніх» і в Давній Русі. Можна припустити, що якоюсь мірою до спільнот «тутешніх», але з охопленням дещо більшої округи, слід віднести, наприклад, літописних болохівців. З літопису досить чітко випливає протиставлення ними себе решті очолюваного Данилом Романовичем князівства, що, очевидно, посприяло швидкому порозумінню їх з монголами. А можливі, як припускають, субстратні — неслов'янські (тюркські)¹³³

¹²⁹ Чаквин І.В., Терешкович П.В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV — начало XX в.). *Советская этнография*. 1990. № 6. С. 51—52 (прим. 9).

¹³⁰ Сміт Е.Д. *Національна ідентичність...* С. 29—30.

¹³¹ Див.: Engelking A. *Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*. Тогуń, 2012.

¹³² Ададуrow В. *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*. Львів, 2002. С. 79, 120—121.

¹³³ Головка О. «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI — середина XIII ст.). *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка: Іст. науки*. Т. 30. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 23.

чи кельтські¹³⁴) етнокультурні корені цього анклаву або ж покладання монголами на них спеціальних функцій у рамках «інфраструктурного проєкту»¹³⁵ (ці два чинники, на нашу думку, не суперечать один одному) могли лише прискорити виявлення ними осібного самоусвідомлення.

Саме на основі ідентичностей «тутешніх» виникали теж локальні, проте такі, що заселяли вже дещо більші за первинну «тубільну» територію, спільноти, пов'язані з існуванням окремих князівств. У їх формуванні головну роль відігравав політичний чинник, адже будь-яка влада вибудовує на підлеглих теренах мережу інформаційних комунікацій для власних потреб. І навіть у середньовічні часи, з їхньою нерозвиненістю транспортних та спеціалізованих комунікаційних засобів (наприклад, писемність, книги), княжа адміністрація мала для цього певні можливості.

Однак ідентичність «тутешніх» усе ж не була властива представникам княжої верхівки — фактично єдиної для всієї Русі, а також наближеним до неї групам соціальної еліти. І ті, і інші, на відміну від широких мас давньоруського населення, становили, кажучи словами Е. Сміта, латеральну (бічну) етнічну спільноту. Такі латеральні спільноти в середньовіччі й справді мали єдину ідентичність у межах великої та поліетнічної, часто імперського типу, держави. Нерідко таким групам була властива певною мірою навіть космополітичність, що надавало їхній етнічності додаткових характеристик¹³⁶. У Давній Русі вони мали в етнічному плані достатньо відмінностей від переважної більшості підвладного населення, особливо простолюду.

З часом серед різних гілок Рюриковичів почала виявлятися тенденція до вкорінення в тих чи інших князівствах. Так з'явилися династії чернігово-сіверських Ольговичів, галицько-волинських Романовичів, смоленських Ростиславичів тощо. Це сприяло формуванню тут у подальшому справжніх «вертикальних» (за Е. Смітом) етнічних спільнот, з повною етносоціальною структурою, що охоплювала різні соціальні групи. Саме факт невикорінення в підвладну землю княжої династії, що не була сприйнята земельною спільнотою як своя, відобразився у безпрецедентній події, яка сталася 1211 р., — страті в Галичі князів Ігоревичів, прибульців із Чернігівської землі. Характеризуючи ставлення галичан до цих князів, що розгорнули репресії проти місцевих бояр, О. Майоров показує конфлікт між перемишлянами як частиною галичан і князем-тираном Святославом Ігоревичем, як між «своїми» та «чужим» для них князем. Адже жителі Давньої Русі взагалі «відчували ... почуття малої батьківщини, місцевого патріотизму, пов'язаного з окремою землею, волостю, містом, місцевою громадянською общиною»¹³⁷.

¹³⁴ Тищенко К. *Етновоєнна історія прадавньої України*. Київ, 2008. С. 12, 246—247, 254—258, 266, 268.

¹³⁵ Ричка В., Толочко О. «Князи Болоховські». *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Т. XIII. Київ, 2016. С. 83—107.

¹³⁶ Сміт Е.Д. *Національна ідентичність...* С. 61—62.

¹³⁷ Майоров А.В. *Галицько-Волинська Русь. Очерки соціально-політичних відносин в домонгольський період. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург, 2001. С. 429.

Зрештою, навіть почергове, проте постійне перебування князів на княжих столах великих та удільних князівств зумовлювало формування місцевих адміністрацій, значна частина посадовців яких не лише мала тутешнє походження, а й залишалася на місці в разі зміни князя. Ці княжі адміністрації, підпорядковуючи своїй владі території князівств, за принципом концентричності сприяли виникненню над самосвідомостями «тутешніх» ідентичностей земельного рівня. Цьому мала сприяти і діяльність книжників, що вели в князівствах місцеві літописання. Тож етнічність «тутешніх», підсилену політичним чинником, можна вважати такою, що взагалі була підґрунтям формування цих локальних етнічних спільнот, характерних для періоду удільної роздробленості. Поява їх у Київській Русі була зумовлена виникненням замість колишніх «племен» та їхніх князів нових суспільно-історичних організмів — «земель», тотожних, як зазначають медієвісти, сучасному поняттю «країни». Вживання терміна «земля» відносно окремих частин Давньої Русі простежується з другої чверті XII ст.: «Очевидно, термін, що позначав суверенні держави, був перенесений на руські князівства в міру того, як вони почали розглядатися сучасниками як фактично незалежні»¹³⁸.

Із земель Південної Русі в удільний період дослідники називають Руську, Галицьку, Володимирську (Волинську), Чернігівську та Турівську (південні райони)¹³⁹. Землі слід відрізнити від князівств, однак останні — як форма державності земель — відігравали важливу роль у їхньому самостійному існуванні. У деяких землях паралельно з великим князівством існували й удільні, як, наприклад, у Володимирській чи Чернігівській упродовж переважної частини їхньої історії. Деякі землі виразно тяжіли до існування одного князівства, без поділу на удільні, як, скажімо, Галицька. А до Руської землі (Русь у вузькому значенні¹⁴⁰) протягом тривалого часу входило два великі князівства: Київське і Переяславське. Головне ж — кількість князівств та їхні межі змінювалися, земля натомість виступала стабільною одиницею¹⁴¹.

Із земельних етнічних спільнот у Південній Русі літописи фіксують середньо-наддніпрянську «русь» (хоча нерідко називають також «киян» і «переяславців»), «галичан», «володимирців» («волинців»), «турівців», «чернігівців». На північних та північно-західних теренах Русі, де ситуація була аналогічною, у Суздальській (Ростовській), Рязанській, Новгородській, Псковській, Смоленській, Полоцькій землях проживали «суздальці» («ростовці»), рязанці, «новгородці», «псковитяни», чи «псковичі» («пльсковці»), «смолянці»,

¹³⁸ Горский А. О древнерусских «землях». *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Т. І. Київ, 2002. С. 63.

¹³⁹ Там само. С. 57—62.

¹⁴⁰ Про Руську землю у вузькому й широкому розумінні див.: Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Москва, 1951.

¹⁴¹ Див. стосовно Волинської й Галицької «земель»: Головка О.Б. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Київ, 2006.

«полочани»¹⁴². Щоправда, стосовно Псковської землі з джерел не зовсім зрозуміло, чи виокремлювалася вона в XII—XIII ст. зі складу Новгородської¹⁴³. Проте відомостей про псковичів у джерелах вистачає. Аналогічною була ситуація і в країнах Європи. Там, за спостереженням М. Колесницького, в епоху середньовіччя, а часом і довше, кожна з відомих сьогодні країн заселяла низка локальних («обласних») етнічних спільнот. Наприклад, у Франції мешкали гасконці, нормандці, лангедокці, бургундці, пікардійці, овернці та ін., у Германії — саксонці, гессенці, вюртенбержці, шваби, мекленбуржці, тюринги та ін.¹⁴⁴, в Італії — тосканці, романці, калабрійці, п'ємонтці, ломбардці, венеційці тощо.¹⁴⁵

На наявність у Київській Русі територіально невеликих, локальних спільнот, які передували формуванню українців, росіян та білорусів, крім М. Костомарова, також вказували М. Владимирський-Буданов, О. Єфіменко, М. Грушевський, які звертали увагу на різний «етнографічний підклад» населення окремих давньоруських князівств-земель¹⁴⁶. У радянську добу деякі дослідники писали про існування в Давній Русі етнічних спільнот локально-земельного типу, хоча цю тезу вони, зі зрозумілих причин, не розвинули. Це, зокрема, В. Мавродін, І. Фроянов, Г. Хабургаєв¹⁴⁷. А в наш час український медієвіст О. Головка, який з автором цих рядків у питанні етногенезу українців практично одночасно дійшов аналогічних висновків, акцентує на зв'язку між політичними й етнічними утвореннями. За його словами, «формування певної політичної форми — племінних князів, згодом князівств-намісництв доби існування держави Русь з центром у Києві і, нарешті, земель-князівств відбувалося на підставі етнічної, а точніше етнополітичної, основи»¹⁴⁸.

Свого часу ми запропонували називати ці локальні етнічні спільноти на Русі «земельними»¹⁴⁹. М. Колесницький стосовно Західної Європи вживає термін

¹⁴² Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. *ПСРЛ*. Т. I. Изд. 2. Вып. 1—3. Ленинград, 1926—1928. Стб. 303; Радзивилловская летопись. *ПСРЛ*. Т. 38. Москва, 1989. С. 108; Костомаров Н.И. *Мысли о федеративном начале в древней Руси...* С. 152—153; Костомаров Н.И. Две русские народности. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник*. 1861. № 3. С. 44.

¹⁴³ Горский А. О древнерусских «землях»... С. 62.

¹⁴⁴ Колесницький Н.Ф. Донациональные этнические общности...

¹⁴⁵ Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. *Советская этнография*. 1949. № 3. С. 18.

¹⁴⁶ Владимирский-Буданов М. *Обзор истории русского права*. Санкт-Петербург; Киев, 1909. С. 14; Єфіменко А.Я. *История украинского народа*. Киев, 1990. С. 43; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2. Київ, 1992. С. 255.

¹⁴⁷ Мавродін В.В. Основные этапы этнического развития русского народа. *Вопросы истории*. 1950. № 4. С. 63; Фроянов И.Я. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. Ленинград, 1980. С. 233—234; Хабургаєв Г.А. *Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*. Москва, 1979. С. 171, 213, 215.

¹⁴⁸ Головка О. Формування державних утворень у Східній Європі в IX — першій половині XIII ст. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 85.

¹⁴⁹ Балашук В. *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія*. Біла Церква, 2008. С. 143—165.

«обласні етноси»¹⁵⁰, радянський етнограф С. Токарев послуговувався означенням «обласні феодальні групи»¹⁵¹. В. Мавродін писав про «етнічні утворення ...національних областей» періоду удільної роздробленості Русі¹⁵². Крім названих у давньоруську добу, очевидно, існували й інші, дрібніші, локальні етнічні спільноти зі своїми назвами. На периферії ж земель, куди влада княжих адміністрацій дотягувалася слабко, гадаємо, ідентичність «тутешніх» мала набагато більшу вагу, ніж земельне самоусвідомлення. А останнє найсильніше виявлялося у мешканців столичних міст князівств. Загальноруська ж ідентичність більшістю жителів усвідомлювалася набагато слабше за земельну. Тому «руським» усе населення Давньої Русі звалось зазвичай лише при спілкуванні з іноземцями. В середині ж Русі вживалися земельні назви, а всередині останніх — назви «тутешніх» («вишгородці», «лучани», «угровчани» тощо).

Отже, в ієрархії етнічних ідентичностей давньоруських часів простежується зазначена Е. Смітом концентричність: самоусвідомлення «тутешніх» — земельна самосвідомість — загальноруська ідентичність. Якщо підходити з мірками таксономії, розробленої в рамках теорії етносу радянських часів (субетнос — етнос — метаєтнічна спільнота¹⁵³), то виникає запитання: що тут є субетносом (тобто частиною етносу), що власне етносом, а що метаєтнічною (тобто надетнічною) спільнотою? Вважаємо, якщо на початку давньоруської історії панували ідентичності «тутешніх», над якими виростили самоусвідомлення «племен», що вже відмирили, то для періоду удільної роздробленості головною (власне етнічною) слід визначити земельну ідентичність, а загальноруську — як метаєтнічну (тобто таку, що вивершується над власне етнічною, охоплюючи ряд земельних етносів). Віднесення ж самосвідомостей «тутешніх» до субетнічних є дуже сумнівним, скоріше за все, це взагалі зародкова форма етнічності — дещо близьке до згадуваної етнічної «категорії» (за Е. Смітом), а не спільнота. Як уже зазначалось вище, для значної частини населення саме вона була головною формою ідентичності.

Свідченням того, що «своїми» для членів локальних спільнот виступали лише ті, хто проживав на їхній території, а всі решта з-поза тих теренів вважалися «чужими», були ворожнеча та війни між спільнотами всередині Русі. Випадків таких війн, у яких брали участь не лише княжі дружинники, а й численні ополченці, і які нерідко виливалися в тривалі усобиці, літописи наводять достатньо (між ростово-суздальцями й новгородцями, смольнянами і новгородцями, а в Південній Русі між галичанами та киянами-руссю тощо). Адже невід'ємною складовою середньовічних війн, включно з феодальними усобицями, виступало здобичництво¹⁵⁴, що створювало один із головних стимулів для участі в них зе-

¹⁵⁰ Колесникий Н.Ф. Донациональные этнические общности... С. 21—46.

¹⁵¹ Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза... С. 18.

¹⁵² Мавродин В.В. Основные этапы этнического развития русского народа... С. 63.

¹⁵³ Брук С.И., Чебоксаров Н.Я. Метаэтнические общности. *Расы и народы*. Москва, 1976. Вып. 6. С. 28—39.

¹⁵⁴ Контамин Ф. *Война в Средние века* / пер. с фр. Ю.П. Малинина и др. Санкт-Петербург, 2001; Фроянов И.Я. *Киевская Русь*... С. 123.

мельних ополчень. Тоді регулярно грабувати, захоплювати в полон, а в разі спротиву і вбивати «не своїх» у рамках етноцентричних стереотипів, на яких ґрунтувалася домодерна етнічна самосвідомість, вважалося цілком допустимим. Як відомо, етноцентризм усе позитивне пов'язує зі своєю спільнотою, а «чужих» наділяє негативними й навіть деструктивними рисами: лише «свої» є «людьми» чи «справжніми людьми», усі ж інші — «недолюди». Навіть у наш час етноцентризм у взаєминах між народами виявляється вельми відчутно. У домодерних же етнічних спільнотах він виступав головною підставою поділу на «своїх» (якими й були «тутешні») та «чужих» («чужоволостців») і зумовлював відповідну поведінку в їхніх взаєминах ¹⁵⁵.

Літописці, описуючи війни удільного періоду, часто називають не князів та їхні дружини, що воюють, а відповідні спільноти. У таких війнах літописець зве воїнів своєї землі «нашими», наприклад: «...и многы избиша от наши(х), си же видѣвше полкъ наш отступиша...» ¹⁵⁶. Він радіє з поразок чужих земельних спільнот у міжземельних війнах. Так, новгородський літописець, описуючи втрати у битві з давніми та запеклими ворогами — суздальцями, під 1134 р. зазначає: «В то же лѣто, на зиму, иде Всѣволод на Суздаль ратью, и вся Новгородская область, ...и убиша посадника новгородскаго Иванка ...и много добрыхъ муж, а суздальць боле» ¹⁵⁷. Під 1149 р. він про втрати у бою із задоволенням констатує: «И много леже обоихъ, нѣ суздальць бещисла» ¹⁵⁸, а під 1169 р. пише: «И беше (у битві. — *Авт.*) новгородць 400, а суздальць 7000; и пособи богъ новгородцем, и паде ихъ (суздальців. — *Авт.*) 300 и 1000, а новгородць 15 муж» ¹⁵⁹.

Новгородський літописець наводить інформацію про міжземельні війни і в Південній Русі: «Том же лѣтѣ ходиша вся Русска земля на Галиць и много попустиша (попустошили. — *Авт.*) область ихъ, а города не взяша ни одного» ¹⁶⁰. Трапляється інформація в літописах про розбої, грабунки та захоплення полону і в інших землях: «Въ то же лѣто ходиша новгородьци съ пльсковизи къ Полотьску и пожьгъше волость» (1168); «Тому же лѣту исходящю, на весну ходи Романъ съ новгородьци къ Торопцю, и пожьгоша дома ихъ, и головъ множество полониша» (1168) ¹⁶¹.

Дії «своїх» воїв і князів відносно «чужих» із сусідніх земель літописці незмінно прославляють і виправдовують, якими б розбійницькими та кривавими вони не були. Наприклад, описуючи чергову війну між Ростово-Суздальською і Новгородською землями-князівствами, під 1169 р. літописець у Радзивілівському літописі (подає володимирське літописання) зазначає, що ростово-суздальці

¹⁵⁵ Див.: Stagl J. *Kulturanthropologie und Eurozentrismus...* S. 33—35.

¹⁵⁶ *ПСРА*. Т. 1... Стб. 361, 432.

¹⁵⁷ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950. С. 23.

¹⁵⁸ Там само. С. 28.

¹⁵⁹ Там само. С. 33.

¹⁶⁰ Там само. С. 27.

¹⁶¹ Там само. С. 33.

у Новгородській землі «села вся взяша и пожгоша, а люд(и) по селом иссекоша, а жены, и дѣти, и имѣния, и скоты поимаша...», і пояснює, що це Бог «за грехи навель и наказаль по д(о)стоянию рукою бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя (Юрійовича Боголюбського. — *Авт.*)»¹⁶². Водночас аналогічні дії в його землі «чужих» із сусідніх земель він вважає за несправедливість і засуджує нападників. Наприклад, той самий літописець пише з осудом про рязанського князя Гліба Ростиславича, який зі своїм військом 1177 р. в Ростово-Суздальській землі «много зла сотвори». Причому тут уже «Глѣб б(о)га прогневи и с(вя)тую Б(огоро)д(и)цю»¹⁶³.

До таких дій слід віднести і винищення військом київського князя Ізяслава Мстиславича галичан, підступом узятих у полон в битві під Теробовлею 1154 р., за винятком тих, що були «лутшии», за котрих мали отримати викуп. Реакцією на ці дії киян-русі «бы(с) плачь великъ по всей земли Галичѣсти»¹⁶⁴. А коли князь Ізяслав наприкінці цього ж року помер, київський літописець записав, що був він «ч(ес)тныи, б(ог)овѣрныи и х(рист)олюбивыи»¹⁶⁵. До речі, відомі погроми та розграбування Києва в 1169 і 1203 рр. коаліціями військ кількох князівств також, скоріше за все, слід пояснювати пануванням у різних землях Давньої Русі місцевих ідентичностей із самосвідомістю «тутешніх», які киян за «своїх» не вважали.

Переборення самосвідомості «тутешніх», як і зникнення територіально невеликих локальних етнічних спільнот — таких як земельні, що виникли на базі цієї примітивної форми ідентичності, — відбулося в країнах Європи в ході об'єднувачих процесів, спрямованих на ліквідацію політичної роздробленості, починаючи переважно з часів зрілого чи пізнього середньовіччя. Саме на той час припадають, як зазначає Я. Ісаєвич, «початки сучасної державності низки народів Європи. З цими були пов'язані і процеси етногенезу, а згодом націогенезу»¹⁶⁶. Щоправда, в деяких країнах чи їхніх регіонах етнічність «тутешніх» зазнала свого роду консервації через певні історичні умови (низка районів Білорусі, литовсько-білоруське порубіжжя, Полісся).

Завершення формування південноруської ідентичності. Умови для формування єдиної етнічної спільноти в Південній Русі виникають наприкінці XII — на початку XIII ст. Специфікою Русі-України є те, що тут спрацював не лише політичний чинник переборення роздробленості, а й широкомасштабні міграції. Обидва фактори, ламаючи земельну замкнутість, тим самим надали регіональній етнотворчості помітного прискорення. Саме тому формування єдиного етносу в Південній Русі входить у свою завершальну стадію вельми рано, що стає

¹⁶² ПСРЛ. Т. 38. С. 134—135. Див. також: Т. 1. Стб. 362.

¹⁶³ ПСРЛ. Т. 38. С. 145.

¹⁶⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 467—468.

¹⁶⁵ Там само. Стб. 469.

¹⁶⁶ Ісаєвич Я. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 1. Львів, 2007. С. 3—12.

зрозумілим, коли порівняти час завершення українського етногенезу з іншими народами Європи. Так, прийнято вважати, що англійці з'являються на XIV ст., іспанці як єдиний народ — наприкінці XV ст., росіяни — в XV–XVI ст., французи — у XVII–XVIII ст., італійці та німці — аж упродовж XIX ст.¹⁶⁷ У Південній Русі єдина етнічна спільнота, як побачимо, завершує формуватися дещо раніше за більшість із названих народів.

М. Грушевський відзначив величезну вагу масштабних міграційних хвиль у межах української території та їхню непересічну роль в утворенні українського народу. Він зазначає, що ці міграції призвели до «вимишання української людності, яке рідко де у якого народу мало місце в таких величезних розмірах», і зауважує, що вони «мали великий вплив на українську етніку»¹⁶⁸. Згадані міграційні рухи, зокрема з Середнього Подніпров'я на Волинь, Галичину й Полісся, відбувалися внаслідок періодичних наступів степовиків. У періоди, коли войовничих кочовиків удавалося відтіснити в глиб степів, починалися зворотні міграційні рухи — з Волині, Галичини й Полісся на Середнє Подніпров'я і далі на південь та схід.

О. Пресняков, В. Пашуто, Ф. Шевченко, М. Брайчевський, скоріше, схильні пов'язувати завершення формування українського народу передусім з політичним чинником. Так, В. Пашуто, солідаризуючись зі своїм попередником О. Пресняковим (праця якого, що вийшла 1918 р., для нас, на жаль, залишилася недоступною), в 1950 р., цитуючи цього дослідника, зазначає, що, за ним, «українська народність складалася у найглибших основах своєї національно-культурної індивідуальності за часів блискучого, хоча й короткого розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі Романа Мстиславича — «самодержця всія Русі» та його знаменитого сина «короля Галицького» Данила...»¹⁶⁹.

Характерними є й слова Ф. Шевченка, сформульовані приблизно тоді ж, коли писав В. Пашуто: «...постає питання про державність українського народу в давнину. Такими державними організаціями до певної міри можна вважати згадані південно-руські князівства, а також Галицько-Волинське, яке проіснувало до середини XIV ст., коли українська народність, без сумніву, уже сформувалася». Статтю написано в 1950—1951 рр. (вона містить посилання на публікації 1950 р.), однак її друк був заборонений радянською цензурою, і вона вийшла лише у наш час¹⁷⁰.

М. Брайчевський називає політичний механізм, дія якого призвела до завершення формування «української народності»: «На території Південної Русі

¹⁶⁷ Брук С.И. *Население мира: Этнодемографический справочник*. Москва, 1981. С. 277, 286, 301, 306; Ададунов В. *История Франции...*; Зеленчук В.С. Проблемы внутренней структуры этноса (румыны—молдаване). *Музей. Традиции. Этничность. XX—XXI вв.*: Материалы междунар. науч. конф., посвященной 100-летию Рос. этногр. музея. Санкт-Петербург; Кишинев, 2002.

¹⁶⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1... С. 14.

¹⁶⁹ Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва, 1950. С. 11—12.

¹⁷⁰ Шевченко Ф.П. Про деякі питання історії України... С. 370.

виразно намітилася політична колізія, яка у найбільш яскравому вигляді промовляла про себе напередодні монгольської навали: виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів — західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів). Ці два епіцентри впродовж кінця XII — першої половини XIII ст. вели між собою наполегливу боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції у межах всієї Південної Русі ...і де активно відбувався процес формування української народності. Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів — Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на честь фундаторів української держави»¹⁷¹.

Водночас цей політичний фактор, що об'єднував терени Південної Русі і виступав, поряд з міграціями, чинником формування єдиної етнічної самосвідомості у місцевого населення, зберіг свою актуальність і після монгольського завоювання. Ольговичі та Романовичі й далі конкурували у боротьбі за Київ, об'єднуючи Південну Русь різного роду зв'язками і комунікаціями, включно з інформаційними. В ході цього своєрідного змагання між Ольговичами та Романовичами не лише Галичина й Волинь, а і Чернігово-Сіверщина все більше втягувалася у загальнопівденноруські інтеграційні процеси, що охоплювали також і сферу етнічну. Та лише нащадки сіверян, які саме перетворювалися на севрюків (про них ітиметься далі), у цей етноінтеграційний південноруський процес були втягнуті недостатньо. Можливо, це сталося через їхні досить значні мовно-культурні особливості, порівняно з рештою протоукраїнців.

Як би там не було, але в другій половині XIII — першій половині XIV ст. у Південній Русі зберігається відзначена М. Брайчевським колізія боротьби за Київ між, умовно кажучи, західноукраїнськими та східноукраїнськими князями. Зокрема, у цьому контексті бачимо володіння Києвом у другій половині XIII ст. чернігово-сіверськими Ольговичами, які правили через своїх посадників, про що пише Я. Книш¹⁷², а також правління в Києві після 1300 р. князів з путивльської династії, що доводить О. Русина¹⁷³. Щоправда, Я. Книш наводить факти належності Києва «перших двох десятиліть (XIV ст. — *Авт.*) до Руського королівства короля Юрія Львовича»¹⁷⁴. Проте він же називає і деталі боротьби галицько-волинських Романовичів з чернігово-сіверськими Ольговичами за Київ у цей час.

Виникнення єдиної етнічної самосвідомості в населення Південної Русі значною мірою було наслідком того, що князі Галицько-Волинської і Чернігівської земель усвідомили себе продовжувачами справи колишніх могутніх київських князів. А інтелектуали в особі наближених до княжого двору книжників

¹⁷¹ Брайчевський М.Ю. *Походження Русі...* С. 192.

¹⁷² Книш Я. Невідомий київський князь першої чверті XIV століття. *Княжа доба: історія і культура*. Зб. наук. праць. Вип. 6. Львів, 2012. С. 262.

¹⁷³ Русина О.В. *Україна під татарами і Литвою*. Київ, 1998. С. 10.

¹⁷⁴ Книш Я. Невідомий київський князь першої чверті XIV століття... С. 268.

формували і в князів, і у їхнього оточення, і в рядового населення князівств зазначені погляди на південноруські землі як на єдину країну, що добре видно з Галицько-Волинського літопису. Як стверджує Я. Ісаєвич, укладачі останнього «вважали, що Галич був “другим Києвом” — спадкоємцем традицій першої Київської держави»¹⁷⁵. Чернігівські літописи того часу до нас, на жаль, не дійшли. Проте, без сумніву, боротьба за Київ і володіння не тільки ним, а навіть у певний час і далеким Галичем мали пробудити усвідомлення чернігівськими князями та їхнім оточенням своєї причетності до долі всієї Південної Русі. Етнічні еліти, що виникають у країнах у разі їх об'єднання, складаються як з політичних еліт (тепер уже закорінених у свою землю), так і з етнічної протоінтелігенції, що обслуговує потреби перших. У Південній Русі це, зокрема, виразно демонструють укладачі Галицько-Волинського літопису, які починають усіляко підкреслювати свою «руськість».

Свідчення етнічності. Як наслідок згаданих процесів, джерела фіксують зміни в місцевій топоніміці й етнічності. І це не випадково, адже етнічна ідентичність, як правило, відображується в загальноприйнятій самоназві. А. Генсьорський детально аналізує процес поширення назви «Русь» на різні території та населення Давньої Русі, а також фіксує відображення його у джерелах¹⁷⁶. Він показує, як з кінця XII ст. назву «Русь» як топонім і етнічність, та похідні від неї починають вживати стосовно території сусідньої з Київською Чернігівською землею (очевидно, не випадково, оскільки Чернігів з округою в недалекому минулому також належав до Русі у вузькому розумінні). Зокрема, про це є відомості в Іпатіївському та Новгородському першому літописі найстарішої редакції під 1180 р. і в Іпатіївському літописі під 1237 р.¹⁷⁷ А з початком XIII ст. топонім «Русь» і етнічність «русь» (збірна форма множини) та «русин» (в однині) починають вживати і стосовно Галичини та Волині, хоча укладачі Галицько-Волинського літопису ще й на початку XIII ст. іноді протиставляють Чернігів Русі у вузькому значенні (наприклад, під 1213 р.¹⁷⁸). Це, можливо, пояснюється протистоянням чернігівських і галицько-волинських князів у боротьбі за Київ та незавершеністю об'єднаних процесів.

Водночас на Чернігово-Сіверщині, що поступово починає називатися в джерелах просто Сіверщиною, усе ж етнічність, похідний від «Русі», в означений час так і не утвердився. Натомість джерела повідомляють про жителів Сіверської землі як про «севрюків», яких більшість дослідників нині вважає нащадками літописних сіверян. На сторінки джерел вони потрапляють із самого початку

¹⁷⁵ Ісаєвич Я. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура...* С. 23.

¹⁷⁶ Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі в період формування східнослов'янських народностей і націй. *Дослідження і матеріали з української мови*. Т. 5. Київ, 1962; Генсьорський А.І. *Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактури)*. Київ, 1958. С. 86—90.

¹⁷⁷ Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні)... С. 18, 20, 21.

¹⁷⁸ Там само. С. 21.

XV ст., хоча, судячи з усього, їх існування можна констатувати вже в XIV ст.¹⁷⁹ Спочатку західна межа території севрюків, очевидно, пролягала дещо східніше Дніпра, але незабаром до севрюцьких теренів увійшло практично все українське Лівобережжя (без крайніх південних районів), аж до нинішнього м. Дніпро і Сіверського Дінця, а також прилеглі території сучасної Росії, до верхньої Оки й р. Хопер на лівобережжі середнього Дону¹⁸⁰.

Частина дослідників (росіяни В. Сухоруков, О. Шенніков, І. Власова, українці Д. Багалій, А. Слюсарський, німець Г. Штекль) вважають, що севрюки були козаками або ж близьким до них військово-служилим населенням, хоча свідчень існування у них відповідних суспільно-політичних структур та способу життя не доведено. Стосовно етнічної природи севрюків також немає однозначності: російські автори В. Бузін, С. Єгоров, І. Власова відносять їх до субетносів, або етнографічних груп росіян; український же етнолог А. Пономарьов вважає субетносом українців. Є російські дослідники, які вбачають у севрюках ще один східнослов'янський народ (А. Ракітін) або ж відстоюють близьку позицію («особлива група давнього східнослов'янського населення», за Н. Багновською).

Аналіз взаємин севрюків з українцями, росіянами й білорусами свідчить, що це й справді, скоріш за все, була окрема етнічна спільнота на кшталт розглянутих вище земельних, яка збереглася з давніх часів, будучи віддаленою від центрів консолідації трьох відомих східнослов'янських народів. Севрюки мали осібну самосвідомість, сприймали українців («русинів», «черкас»), а також росіян («русских людей») та білорусів як «не своїх», «інших», «чужих», був у них і свій етнонім. До того ж свідчень самих севрюків про власну самоназву ми не маємо. Тому лише можемо припустити, що серед них, як нащадків літописних сіверян, не поширилася самоназва, похідна від політоніма-топоніма «Русь», як це відбулося в українців — «русь» / «русин», росіян — «русские», частково білорусів — «русини» (забігаючи наперед, зазначимо, що білоруси в XIV—XVII ст. не мали єдиного ендоетноніма).

Слід наголосити, що останній виявлений нами випадок уживання етноніма «русь» / «русин» стосовно населення Сіверщини зафіксовано північними літописами — Лаврентіївським, Першим Воскресенським і Никонівським — у зв'язку з подіями навколо так званих Ахматових слобід і кривавого конфлікту між татарським баскаком Ахматом та місцевими князями під 1283—1284 рр.¹⁸¹ (насправді події відбувалися в 1287—1291 рр.¹⁸²).

¹⁷⁹ Детальніше див.: Балушок В. Севрюки XIV—XVII ст.: спроба етнічної атрибуції. *Укр. іст. журн.* 2016. № 3. С. 50—51.

¹⁸⁰ Балушок В. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності *Сіверянський літопис*. 2016. № 6 (132).

¹⁸¹ *ПСРА*. Т. 1. Стб. 481—482; *Летопись по Воскресенскому списку. ПСРА*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1856. С. 178; *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. ПСРА*. Т. 10. Санкт-Петербург, 1885. С. 164.

¹⁸² Див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. Київ, 1993. С. 153—154, 183—185.

Разом з тим, етнокультурно севрюки були близькими до українців-русинів, з якими до початку XVI ст. перебували у складі єдиних державних організмів (періодичне правління в Києві з кінця XII ст. чернігівських князів, наступна належність до Великого князівства Литовського) та інтенсивно взаємодіяли в господарській, культурній, політичній сферах, залучені до загальноукраїнських суспільних і етнічних процесів¹⁸³. У результаті відбувалося перетворення севрюків на субетнос українців.

«Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини (куди, в широкому сенсі цього поняття, входила Сіверська земля) визначив напрямок етнічних процесів у ній», — відзначають дослідники¹⁸⁴. Цей процес перервало завоювання у 1500—1503 рр. Сіверщини Московією, що севрюки загалом сприйняли негативно. І хоча частина їх входила до складу військово-служилого стану та задіяна Московією в сторожовій службі на прикордонні з Диким Полям, у часи Смути на зламі XVI—XVII ст. вони підтримали повстання Івана Болотникова, обох Лжедмитріїв, інших самозванців і заколотників, виявивши своєрідний сепаратизм. У відповідь московський уряд організував проти севрюків низку каральних акцій, від яких, а також від воєнних дій упродовж XVI — початку XVII ст. вони дуже постраждали. Ситуацію ще погіршили масовані переселення московським урядом на Сіверщину служилого населення і селян різних категорій, яких усіх наділяли землею за рахунок автохтонів. Тож наприкінці XVII — на початку XVIII ст. севрюки зникають зі сторінок джерел, оскільки рештки їх були асимільовані цими переселенцями¹⁸⁵. На заході Сіверщини, де численне севрюцьке населення, через близькість Дикого Поля, зосереджувалося лише в районах Новгород-Сіверського, Путивля та у верхів'ях лівобережних рік, воно було асимільоване переселенцями з українського Правобережжя, що масово з'явилися тут у ході Хмельниччини й Руїни.

Усвідомлення книжниками південноруського заходу своєї належності до Русі бачимо вже в тому, як під 1201 р. галицький літописець записав, що князь Роман Мстиславич був одночасно князем галицьким і «самодержцем всея Роуси»¹⁸⁶ (а володів він тоді й власне середньонаддніпрянською Руською, і Галицькою та Волинською землями). І далі літописець весь час підкреслює «руськість» — як свою, так і своєї землі, що відзначив свого часу М. Грушевський¹⁸⁷. Тоді ж етнонім «русь» / «русин» утверджується і на Закарпатті, що свідчить про усвідомлення його мешканцями етнічної єдності з населенням решти південноруських земель. Зокрема, угорські джерела XI—XIII ст. називають «руського» (*Ruizarum*) кня-

¹⁸³ Балушок В. Севрюки XIV—XVII ст.: спроба етнічної атрибуції...

¹⁸⁴ Багновская Н.М. Этнодинамика населения Северской земли. *Ярославский педагогический вестник*. № 2. Т. I: (Гуманитарные науки). 2012. С. 9.

¹⁸⁵ Див.: Балушок В. Куди поділися севрюки? *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки*. Т. 27. Кам'янець-Подільський, 2017.

¹⁸⁶ ПСРА. 2. Стб. 715.

¹⁸⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2. Київ, 1992. С. 483—484.

зя, «Руську», чи «Русинську» (*Ruthenorum*), марку, людей, до імен яких додають слово «русин» (*Ruthenaus*)¹⁸⁸.

Поширення назви «Русь» на Закарпаття із Середнього Подніпров'я пояснюють по-різному: і входженням його до складу Руської держави (зокрема Галицького князівства¹⁸⁹), і як наслідок міграцій, до того ж достатньо ранніх, з території Русі у вузькому значенні. Так, цікавою є гіпотеза про появу на Закарпатті самоназви «русь» / «русин» ще до поширення її на галицько-волинських теренах — як результату міграції частини руського населення із Середнього Подніпров'я спільно з мадярами¹⁹⁰. Отже, чинник приєднання Закарпаття до складу Давньої Русі, гадаємо, відіграв суттєву роль.

Саме цим зарубіжні дослідники пояснюють називання закарпатських слов'ян «русинами» в Угорській державі самими угорцями. Адже словаки зберегли давній спільнослов'янський ендоетнонім «словени» саме тому, що вони, спочатку єдині з усіх слов'ян, опинилися під владою маляр. І, в усякому разі в часи, коли формувалася словацька етнічна спільнота, у цій державі ані самі предки словаків, ані мадяри не проживали разом з іншими слов'янами¹⁹¹. Мадяри називали їх тюркським терміном *tót*, закарпатських же слов'ян вони почали іменувати «русинами». Народоназва «словени», як зазначають дослідники, віддиференційовувала підугорських слов'ян від поляків та русинів, що мешкали по інший бік кордону Угорської держави¹⁹². Вважаємо, жителі Угорщини після того, як закарпатська частина території Давньої Русі в XI ст. увійшла до складу держави маляр, могли перенести колишній політонім на саме населення. Тим більше, що їм була відома самоназва жителів Русі — «русь» / «русин».

Як би там не було, а А. Генсьорський пише: «Наведені, а також інші дані свідчать про тісний зв'язок населення Закарпаття з Київщиною з найдавніших історичних часів»¹⁹³. Підсумовуючи свій аналіз динаміки давньоруської етнічності стосовно Південної Русі, вчений зазначає: «Таким чином, на протязі XIII ст. термін “Русь” в його етнічному значенні охопив усі південні і південно-західні землі». А дещо нижче зазначає: «На південно-західних (українських) землях термін

¹⁸⁸ Див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 2... С. 488; Генсьорський А.І. До походження закарпатських русинів. *Укр. іст. журн.* 1968. № 10. С. 77—78; Чучка П.П. *Історія етноніма Русин та його споріднених. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери*. Київ, 1992. С. 38.

¹⁸⁹ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів, 1996. С. 91, 98.

¹⁹⁰ Генсьорський А.І. До походження закарпатських русинів. Київ, 1992.; Сополіга М. До питань етнічної історії та національного визначення українців Словаччини. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 3. С. 38.

¹⁹¹ Kučera M. Zur Ethnogenese der Slowaken (Probleme und Ausgangspunkte). *Ethnologia Slavica*. 1990. Т. XXII; Kučerova K. Zur Frage der ethnischen und politischen Namengebung der Slowaken. *Ethnologia Slavica*. 1990. Т. XXII.

¹⁹² Kučerova K. Zur Frage der ethnischen und politischen Namengebung der Slowaken. S. 210.

¹⁹³ Генсьорський А.І. До походження закарпатських русинів... С. 82.

“Русь”, як вказано вище, вже в XIII ст. усталився як етнічний термін. Таким знаходимо його і в XIV і в наступних сторіччях»¹⁹⁴.

На території Московської держави узагальнений етнонім, що витіснив тамешні земельні етноніми («ростовці», «суздальці», «рязанці», «новгородці», «псковичі»), утверджується дещо пізніше — з XIV—XV ст., але переважно в XVI ст. А. Генсьорський пише: «...до кінця XIII ст. північні літописи, як і раніше, користуються ще здебільшого назвами за місцевостями: новгородці, суздальці, рязанці і т. д.». Але навіть у XVI—XVII ст. в Московії, де саме тривав процес політичного об'єднання, що супроводжувався запеклими і жорстокими війнами, ще часто траплялися словосполучення «русские люди», а не просто один етнонім¹⁹⁵. Тут самоназва, похідна від «Русь», утвердилася, як бачимо, вже у формі «русские», що утворена за зовсім іншою моделлю, ніж «русь» / «русин» («русин», за Генсьорським, є субстантивом, «русский» — первинно було атрибутивом, який зазнав субстантивації)¹⁹⁶. Етнонім же «русь» / «русин» на російських теренах ніколи не мав великого поширення і не був самоназвою, вживаючись раніше лише обмежено в канцелярській мові під впливом Київської писемної школи. Тоді ж етнонім «русь» / «русин» приходить і в Білорусь, але українці віддавна називали білорусів «литвою» (і «литвин» — в однині), пізніше «литвини», відрізняючи їх тим самим від себе. До того ж етнонім «русь» / «русин» у Білорусі так і не утвердився до кінця у ролі загальноприйнятої для всіх самоназви, як, до речі, й народоназва «литвини»¹⁹⁷. Білоруси й надалі у спілкуванні між собою віддавали перевагу «земляцьким» етнонімам.

Як відомо, самоназва кожного народу є дуже важливим феноменом його етнічного життя, оскільки виступає основним індикатором наявності етнічної самосвідомості / ідентичності, а отже, і самого етносу. Етнічна самосвідомість, зафіксована в самоназві, вважається основною ознакою існування народу¹⁹⁸. Першою самоназвою, яка була спільною для всього слов'янського населення Південної Русі і поширення якої фіксується у XIII ст. від середнього Подніпров'я до Закарпаття, і була «русь» у множині, «русин» в однині.

¹⁹⁴ Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні)... С. 20—22.

¹⁹⁵ Там само. С. 21—22.

¹⁹⁶ Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні)... С. 22—25. У північних (російських) літописах у статтях, що стосуються XIII ст., вже трапляється назва «русские» як зародкова форма ендоетноніма і навіть, імовірно, помітний початок її субстантивації. Наприклад, у перераховуванні слов'янських «племен» у «Літописці Переяславля Суздальського» (літопис XV ст., що відображає Володимирське літописне зведення XIII ст.) про них, на протиположність сусіднім фіно-уграм, сказано, що «се бо токмо Рускии...» (*Летописец Переяславля-Суздальского, составлен в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов)*. Москва, 1851. С. 2). До речі, далі в тексті вже переважає етнонімічна форма з двома 'с' — «русские».

¹⁹⁷ Левшун А. Концепт «литвини» в етнокультурному самосознанні белорусов. *Белоруская думка*. 2009. № 11. С. 102—109.

¹⁹⁸ Крюков М.В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза... С. 42—63; Сміт Е.Д. *Національна ідентичність*. С. 30; Woodman P. The Nature of the Endonym... P. 11—18.

Горизонти і локації поширення самоназви «Русь». Оскільки «русь» / «русин» було першою самоназвою слов'янської етнічної спільноти, що утворюється в цей час у Південній Русі, тобто — дещо умовно та забігаючи наперед — українського народу, варто зробити деякий екскурс до обставин її утвердження. Не будемо розглядати цікаву, але таку, що не стосується власне етногенезу, проблему етимології означеного етноніма¹⁹⁹. Адже, як виявили лінгвісти, після свого виникнення народоназва дуже часто відривається від етномовного середовища свого походження і зазнає різних трансформацій, народної етимологізації тощо й надалі живе власним життям. Саме тому у світі відомо багато самоназв, не пов'язаних з народами, які вони позначають²⁰⁰.

Назва «русь» / «русин» як етнонім (а не політонім чи топонім) фіксується у «Повісті временних літ» з X ст. (у договорах з Візантією 911 й 944 рр. тощо)²⁰¹. На початку існування Київської держави вона ще не поширювалася на всю територію Русі, навіть на інші південноруські землі, закріпившись лише за середньонадніпрянською Руською землею. Російські дослідники О. Белова і В. Петрухін зробили спостереження, яке, здається, може пролити світло на час, коли назва «Русь» закріпилася за населенням Середньої Наддніпрянщини як етнонім. Так, преамбула договору 911 р. «містить протиставлення русі (княжої дружини варязького походження) і словен (їм дані греками різні вітрила)»; а в договорах 944 та 971 рр. цього дуалізму немає — «ім'я русь уже об'єднує, а не раз'єднує варягів і слов'ян»²⁰². Тобто десь у цей час середньонадніпрянські слов'яни, разом із варягами, що поселилися поміж них, почали всі разом зватися «руссю», утворивши єдину спільноту. Цю назву почали вживати як етнонімічну стосовно нащадків полян, ім'я яких рано зникає зі сторінок літописів: «Поляне, яже нынѣ зовема Русь»²⁰³. О. Толочко вважає, що процитованими словами літописець якраз і пояснює факт швидкого зникнення з літописних сторінок згадок про них — поляни «першими прийняли ім'я Русь»²⁰⁴.

Власне, етнонім «русь» / «русин», що, як показав А. Генсьорський, поширився всією територією Південної Русі наприкінці XII — у XIII ст., був уведений місцевою протоінтелігенцією та княжими посадовцями у вжиток і усталився як самоназва серед широких мас населення. Він фіксується в усіх регіонах України, крім східного, а потім і наближеного до Дніпра — Лівобережжя, у середовищі різних соціальних верств у період після монгольського завоювання. Найбільше

¹⁹⁹ Див. різні версії: С[трижак] О. Русь. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ, 1985. С. 117—126.

²⁰⁰ Попов А.И. *Названия народов СССР: Введение в этнонимистику...* С. 24, 56—58, 134.

²⁰¹ ПСРА. Т. 2... Стб. 25—29.

²⁰² Белова О.В., Петрухин В.Я. Почитание «чужих» богов: историко-этнографические заметки. *Этнография / Ethnografia*. 2019. № 3 (5). С. 95.

²⁰³ ПСРА. Т. 2... Стб. 18.

²⁰⁴ Tolochko O.P. The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State. *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout, 2008. P. 181.

відомостей про вживання етноніма «русь» / «русин» у цей час маємо з Галичини та Волині, що й не дивно, оскільки західні землі менше постраждали від монгольської навали, і тут тривало власне повнокровне державне життя і далі діяли осередки книжної культури.

У цьому зв'язку насамперед слід назвати Галицько-Волинський літопис, укладений у 40—90-х роках XIII ст. Зокрема, у ньому вжито етнонім «русь» стосовно Галичини під 1249, 1251, 1254, 1255, 1259 рр. і щодо Волині під 1268 та 1281 рр.²⁰⁵ У літописі дуже часто вживається цей термін і як означення: «землю Рускую», «Руской челяди», «князи Рустии», «Руский язык» тощо²⁰⁶. У латиномовній грамоті князів Андрія і Лева Тевтонському ордену 1316 р. вони титуловані *Duces totius terrae Russiae* — володарі землі Руської²⁰⁷. У листі до Папи Іоана XXII польський король Владислав Локетек 1323 р. повідомляє про смерть згаданих галицько-волинських князів і називає їх *Principes Ruthenorum*, тобто володарями русинів²⁰⁸.

Етнонімічний термін *Ruthenus* трапляється у написаній також латиною грамоті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденевича²⁰⁹. В угоді литовсько-руських князів Явнута, Кейстута, Любарта, Юрія Наримунтовича та Юрія Коріятовича з королем польським Казимиром III і мазовецькими князями 1352 р. йдеться про «русь што литвы слушаеть», тобто руське населення підлитовської Волині, і про «русь што короля слушаеть» — руське населення земель, що відійшли до Польщі. Тут же читаємо стосовно Львівської землі: «аже пойдуть татарове на львовську землю тогда руси на львовць не помагати». Також у цьому ж документі зумовляються випадки втечі залежного чи підневільного населення, і його теж зараховано до «русі», тобто в тексті містяться згадки про різні соціальні верстви руського народу, які позначаються одним етнонімом: «аже побѣгнеть русинъ а любо руска (русинка. — *Авт.*) или во львовъ. или холопъ чии. или роба выдати его»²¹⁰.

Етнонім «русь» / «русин» стосовно західного регіону України містять багато інших джерел XIV—XV ст. А от джерел зі східноукраїнських земель, які засвідчують побутування там цього етноніма, маємо набагато менше, що й не дивно, зважаючи взагалі на стан джерельної бази післямонгольського часу. Однак, поперше, саме звідси — з Руської землі (Київське і Переяславське князівства) — ця самоназва прийшла на галицько-волинські землі та на Закарпаття. І дуже мало ймовірно, щоб місцеве населення, яке хоч і скоротилося під час монгольського погрому, але продовжувало жити в цьому регіоні й надалі, раптом припинило вживати свою давню самоназву.

²⁰⁵ ПСРА. 2... Стб. 802—804, 810, 825—826, 843, 867, 885, 905; Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні)... С. 21.

²⁰⁶ ПСРА. 2... Стб. 796, 809, 812, 814, 825—826, 831, 843, 851, 872, 888.

²⁰⁷ Іванов. Картка з історії Волині на початку XIV віку. ЗНТШ. Т. II. Львів, 1893. С. 121.

²⁰⁸ Там само. С. 121, 127.

²⁰⁹ Там само. С. 144.

²¹⁰ Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст. М.М. Пешак. Київ, 1974. С. 30—31 (№ 14).

По-друге, деякі джерела, які проливають світло на проблему, що нас цікавить, усе ж є. Наприклад, пізні літописи, в основу яких покладено давні джерела, зокрема місцеві. Один з них, Густинський літопис, послідовно вживає етнонім «русь», а також прикметник «руський», «руське» як означення стосовно східноукраїнських земель²¹¹. Такою ж пізньою компіляцією є і «Хроніка» Феодосія Софоновича (завершується 1672 р.). Адаже, як показали дослідження, головним джерелом першої частини твору — «Кройніки о Русі», доведеної до кінця XIII ст., був «Золотоверхий літопис» (за назвою Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві). А саме в цій частині «Хроніки» вживається етнонім «русь» / «русин» стосовно всієї Русі, навіть східноукраїнських територій, включно з часом безпосередньо після монгольського завоювання²¹². Ще термін «земля Руские» містить «Похвала св. Феодосія», яка входить до «Києво-Печерського патерика». І хоч деякі дослідники датують час написання твору XI ст., проте вагомішою є аргументація на користь другої половини XIII ст.²¹³ У списках Сорбоннського університету (Франція), де обов'язково занотовували походження студентів, містяться вказівки про навчання там людей з «Рутенії», чи людей «рутенської нації» з Києва, зокрема під 1353, 1389, 1397 рр., а під 1436 р. згадуються й доктори «рутенської нації» з Києва²¹⁴. Серед графіті Софійського собору в Києві є напис першої половини XIV ст.: «грещному митрополит(у) Феогносту всея Роуси мно(гия) лѣта», який також, попри зазначення титулатури митрополита, може свідчити і про усвідомлення тим, хто його залишив, своєї належності до етнічної русі²¹⁵.

Свого часу, усе ще перебуваючи під впливом радянського нарративу про «розпад» Давньої Русі під ударами монголів, у книзі «Українська етнічна спільнота» автор цих рядків твердив, що етногенез українського народу завершився до монгольського завоювання. Насправді, скоріш за все, це сталося дещо пізніше. Адаже, як не важко побачити з наведених матеріалів, випливає, що в етнічній площині не було чому розпадатися. Навпаки, локальні (земельні) етнічні спільноти мали об'єднуватися. І вони об'єднувалися, зокрема, на теренах Русі-України, в етнічну спільноту з самоназвою «русь» / «русин». Для об'єднання їх із північними земельними спільнотами в один народ у межах всієї Давньої Русі ані природно-географічних, ані культурних, ані політичних підстав не було. Та й мережі інформаційних комунікацій у пізньому середньовіччі, яка б охопила регулярними інформзв'язками всю Східноєвропейську рівнину, все ще не було створено. Сумнівно, щоб вона могла розвинутися в таких географічних межах, навіть якби

²¹¹ ПСРЛ. Т. 2... С. 236, 240, 242, 247, 250, 257, 280, 293, 303, 317, 319, 345, 348, 360, 361, 367, 369, 371, 372.

²¹² Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх* / передм., комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. Київ, 1992. С. 56—167.

²¹³ Грушевський М. *Історія української літератури*. Т. 3. Київ, 1993. С. 239—241; Пелешенко Ю. *Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII — XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції*. Київ, 2004. С. 61.

²¹⁴ Івакін Г.Ю. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* Київ, 1996. С. 223.

²¹⁵ Цит за: Івакін Г.Ю. *Історичний розвиток Києва...* С. 225.

тут утворилася єдина централізована держава. Однак такого політичного організму тоді ще не було. Отже, завершення етногенезу українців ми відносимо на час, що охоплює кінець XII — XIII ст., коли в усій Південній Русі, за винятком Сіверської землі, поширюється єдина самоназва «русь» (у множині) та «русин» (в однині). Як бачимо, порівнюючи з іншими сусідніми європейськими народами — згаданими англійцями, іспанцями, росіянами, французами, італійцями, німцями, це сталося вельми рано, причиною чого були не лише розглянуті вище політичні обставини, а й зазначений чинник масштабних міграцій.

На позначення слов'янського населення нинішніх Білорусі й Росії у Південній Русі (майбутній Україні) спочатку продовжували вживати колишні земельні етноніми давньоруських часів. Зокрема, це «полочани», «смолянни» (в Білорусі), «суздальці» («ростовці»), «новгородці», «псковичі», «рязанці» (в Росії). У цьому плані цікавим є запис у Галицько-Волинському літописі про смерть князя Володимира Васильковича 1288 р., в якому перелічено іноземців, що, разом з місцевими жителями, «плакали» за ним: «німців», євреїв («жидів»), «сурожців» (мешканців м. Сурож у Криму), а серед них «новгородців»²¹⁶. Водночас слов'ян на теренах Білорусі, з приєднанням їхніх земель до складу Литви, в Русі-Україні все частіше називають «литвинами». А землі проживання вказаних етнічних спільнот, як і раніше, чітко протиставлялися Русі — у вузькому розумінні, якою тепер вважається вся Південна Русь²¹⁷ (перед цим, як пам'ятаємо, власне Руссю виступали лише терени Київського та Переяславського князівств).

Етнічна ідентичність «руського» народу, сформована в пізньому середньовіччі, зберігалася й надалі, незважаючи на те, що в XIV ст., після дезінтеграції Давньої Русі, різні її частини опинилися у складі кількох різних держав: Великого князівства Литовського, королівства Польського, Молдавського князівства, королівства Угорського. Пізніше додалася ще й Московія, що в 1500—1503 рр. заволоділа Сіверщиною.

Попри те, що на великому цивілізаційному зламі етнічна ідентичність здебільшого відтіснялася на задній план іншими ідентичностями — соціальною, становою, конфесійною, політичною, мовно-культурною тощо, іноді етнічна самосвідомість виступала наперед і починала відігравати важливу роль, яку решта ідентичностей не спроможні були виконати. Адже лише ця ідентичність могла створити у людної країни особливий формат солідарності, тобто усвідомлення членами спільноти, які водночас могли належати до різних соціально-станових середовищ, входити до різних конфесій (православні чи католики, згодом ще й греко-католики), підпорядковуватися різній політичній владі тощо, своєї єдності, коли всі, хто замешкував на просторі Південної Русі, сприймалися як «свої».

²¹⁶ ПСРЛ. Т. 2... Стб. 907—908.

²¹⁷ Там само. Стб. 520, 606, 622, 623, 624, 658, 683, 689, 700, 740—741, 863.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Абаджі 352, 353
Абдуррагман 332
Абрі Романі 41
Абу-Шоджа 254
Австралія 48
Австрія 54, 85, 442, 536
Агассис 83
Агафія 230
Адам 528
Адріан 171
Адріатика 85, 95
Адріатичне море 408
Азагарій 169
Азак (Тана) 315, 350, 355, 368, 381
Азербайджан 353
Азиль 69
Азія 32, 47, 50, 51, 105, 237, 307
Азово-Каспійський обшир 133
Азовське море 42, 131, 153, 234, 241
Аквітанія 397
Акі 185
Акісаліти 170
Аккерман *див.* Білгород-Дністровський
Аландські острови 189
Аланія 229
Алгуй 355, 365
Александр Македонський 167, 517
Алексій III Ангел 403
Алжир 95
Алтай 38, 46, 50, 161, 332, 343
Алушта 385
Альбрік 398
аль-Газалі Мухаммед 527
Альдона 420
Альма 170
Альпи 85
Альта 265, 283
Амага 171
Амадока 169
Амартол Георгій 194, 210, 218, 238, 244
Амброна 33
Амвросіївка 37, 55, 61, 62
Америка 62, 70, 296, 378, 512, 604
Американський континент *див.* Америка
Амуд 38, 41, 48
Амудар'я 350
Анастасій I 205
Анастасія 490
Анастасія Львівна 418
Анастасія Ярославна 274
Анатолійський пів-в *див.* Анатолія
Анатолія 105, 123, 129, 149, 329, 335, 355, 379, 380, 389
Анахарсії 160
Ангара 56
Ангели 397
Англія 33, 34
Англія *див.* Велика Британія
Андріївка 43, 146
Андрій Боголюбський 201, 296—306, 612
Андрій II 402—407
Андрій III 406, 416
Андрій Мстиславич 366
Андрій Полоцький 463

- Андрій Юрійович 417—419
 Андрій Ярославич 306, 411, 412
 Андрій, галицький боярин 360
 Андрій, двірський 409, 410
 Андронік I Комнін 397
 Анетівка 54
 Анна Мстиславна 405
 Анна Половчанка 290
 Анна Пурпурогенета 247—249, 253, 254, 256
 Анна Ярославна 274
 Анна, донька Костянтина VII 230
 Ан-Надім 225
 Антоній Єгипетський 273
 Антоній Печерський 273, 285
 Антоній, галицький митрополит 426, 518, 519, 522
 Апамея м. 315
 Апенніни 41, 158
 Арабський халіфат 190, 319, 321
 Аральське море 350
 Арданово 534
 Аренсбург 67
 Аристотель 562
 Аріапейт 166, 167
 Арнасон Й. 23
 Арпади 395, 402, 404—407, 409, 412, 416, 430, 442
 Арсеній єпис. 558
 Арсі-сюр-Кюр 41
 Арутюнов С. 583, 586
 Архангельська обл. 76
 Арциховський А. 19
 Аскарій III Ангел 398
 Аскольд 193—196, 199, 200, 202, 211, 231
 Асмунд 224
 Аспарух 319
 Ассирія 159, 161, 170
 Астраханський ханат 476
 Атапуерца 32
 Атей 167
 Атиль, м. 321
 Атлантика 46, 54, 64, 75, 369, 376
 Атлантичний океан 83, 96
 Атрак 287
 Аттіла 174, 316, 317, 323
 Афганістан 330, 344
 Афіни 167, 168, 296
 Афон 273, 522
 Африка 32, 33, 37, 46—51, 56, 76, 371, 378, 379, 604
 Афродісіада 168
 Ахмар 50
 Ахмат (Ахмет) 356, 477
 Ахмат-Гірей 487
 Ахмед 352, 364
 Ашина 319
 Аяни 359
 Бабенберг Гертруда фон 410
 Бабин 574
 Бабино 132, 134, 137, 138, 144, 147
 Бабич Х. 556
 Багалій Д. 616
 Багдад 266, 366
 Багновська Н. 616
 Базель 507
 Базьків Острів 92
 Баїв 91
 Байдар 333
 Байдарська долина 69
 Бакота 339, 353, 360, 409
 Балада 372
 Баламір 316
 Баланджара 320
 Балка Канцерка 55
 Балкани 36, 50, 83, 85, 105, 106, 158, 180, 234, 236, 237, 327, 379, 380, 521, 522, 524, 589
 Балканський пів-в *див.* Балкани
 Балта 148, 149, 359
 Балтійське море 77, 85, 131, 189, 190
 Балтійське узбережжя 131
 Балтійський регіон (Балтика) 124, 203
 Балушок В. 577, 601
 Балхаш 348
 Баміан 344
 Барадост 50
 Баракаївська печера 38
 Баран В. 176, 578, 595, 600
 Бармаки 55
 Барселона 376
 Бартко 428
 Бартоломей Англійський 427, 428
 Батий 307, 332—336, 338, 344, 346, 348—350, 355, 356, 360, 366, 408, 410, 412
 Бахмутська улоговина 138, 143, 144
 Бачман 333

- Бачо Кіро 50
 Баязід II 381, 383
 Бек-Ярик-оглан 356
 Бела III 395
 Бела IV 333, 403, 406—410, 412—414, 416, 438, 443
 Белград 535
 Белз 267, 394, 403, 405, 442
 Белзьке воєводство 539, 542, 543
 Белзьке князівство 538
 Бельгія 46, 93
 Бердібек 450
 Берегове 53, 414, 536
 Бережнівка 142
 Березань (острів св. Еферія) 210
 Березнов 66
 Березок 573
 Березьк 574
 Березька жупа (Березька крайна) 533, 534
 Берест 394, 403, 405, 549, 551, 553, 556, 567
 Берестейське князівство 423
 Берестейщина 423
 Берестечко 573, 574
 Берестове 272, 273, 286
 Берестя 261, 334
 Берке 413
 Бернатович Судислав (Суліслав) 404
 Бесермень 535
 Бессарабія 353
 Бетлен Габор 536, 537
 Бече 535
 Бештау *див.* П'ятигір'я
 Белова О. 620
 Беловоде 105
 Бельовський А. 484
 Бельовський В. 483
 Бельський М. 497
 Бельський С. 485
 Бельський Ф. 524
 Бжег 553
 Бирюча Балка 52
 Бізаньо 375
 Біла Гора 538
 Біла Орда 348, 349
 Біла Церква 497
 Білгород 250, 273, 284
 Білгород-Дністровський 464, 466
 Білгород-Дністровський, м. 352 366, 368, 380, 382, 389, 390
 Біле море 77
 Біле озеро 77
 Білий Камінь 114
 Білоберезький тумен 367, 368
 Білогрудівський Ліс 154
 Білолісся 73
 Білорусь 67, 179, 523, 572, 580, 591, 595—597, 599, 600, 605, 606, 612, 619, 623
 Білоус 520
 Більськ 556
 Більське 164
 Більцингслебен 34
 Бір Кізіба 95
 Біче Піт 34
 Близький Схід 5, 32, 38, 47, 48, 50, 69, 75, 81, 84, 95, 104, 127, 128, 157, 203, 321, 336, 343, 374, 379, 591
 Боас Ф. 587
 Богатирі 36
 Богемія 92, 428
 Боголюбово 298, 304
 Богуніце 50, 52
 Бож (Боз) 184
 Бокканегра 375
 Болгарія (Болгарська земля, Болгарське царство) 50, 160, 180, 210, 229, 234—237, 246, 328, 352, 370, 428, 443, 522
 Болеслав (Юрій) Тройденович 418—420, 424
 Болеслав V Сором'язливий 409, 410, 413, 414, 423
 Болеслав I Хоробрий 258, 261—264, 267, 502
 Болеслав II Сміливий 263, 283, 285, 287, 289
 Болеслав Мазовецький 474, 475
 Болемор 34
 Болотников І. 617
 Болохівська земля 423
 Бона 512, 515
 Бондариха 154
 Бонфіс І. бен-Яков 527
 Боняк 327
 Боплан Г. Л. де 518
 Борецький Йов 557, 568
 Борис Володимирович 240, 254—259, 285—287, 300
 Борис-Михаїл 246
 Борисфен *див.* Дніпро
 Борисфен, пос. 164—166

- Боричів узвіз 181
 Боровськ 490
 Бортечін 343
 Боспор Кімерійський *див.* Керченська протока
 Боспорське царство 159, 162, 166—170, 315, 316, 322, 323
 Босфор 211, 219, 250, 315, 376, 378, 380
 Бочкаї Іштван 536
 Боян 86, 106
 Брайчевський М. 579, 584, 587, 604, 613, 614
 Бранденбург 419
 Братислава 443, 537
 Брацлав 469, 498
 Брацлавське воєводство 539, 542, 544, 550
 Брацлавський повіт 501
 Брацлавщина 469, 471, 503, 504, 514, 543
 Брашов 353
 Бретань 427
 Британські острови 38, 65
 Бродель Ф. 24
 Бромме (Бромме-Лінгбі) 67
 Броневський М. (Філалет Христофор?) 466, 567
 Броночице 122
 Брянськ 351, 450, 486, 487, 489, 510
 Брячислав Ізяславич 265
 Бут 181, 182, 466
 Буглів 43
 Буго-Дніпровське межиріччя 43, 108, 111, 113, 114
 Бугорок 55
 Буда, воєвода 262
 Буда, м. 480
 Будем 536
 Буджак 73, 150, 368, 381, 604
 Будишин, м. 261
 Будний С. 570
 Бужанка 55
 Бузін В. 616
 Буковина 148, 186, 353
 Булгар 202, 203, 208, 233
 Бунятян К. 117, 155, 156
 Буран-Кая III 52, 56
 Бурдо Н. 116
 Буреть 56
 Бурса 386
 Бурьльча 52
 Бурундай 333, 353, 354, 413
 Бурхард 287, 288
 Буськ 556
 Бяконт Ф. 453
 В'ячеслав Володимирович 291
 В'ячеслав Ярославич 278, 282
 Вавилов М. 78
 Ваді аль Натуф 79
 Валаське кн. 353, 368
 Валенсія 85, 371, 376
 Валентиніан III 317
 Валла Л. 563
 Варда Фока 237, 247, 248
 Вардар 85
 Варна 210, 475
 Варсонофій 526
 Варшава 496, 542
 Василев (Васильків) 252
 Василів 438
 Василівка 71, 75—77, 104
 Василій Великий 561
 Василій II 239, 246—248
 Василь Дмитрович 461, 469
 Василь I 308, 454
 Василь II 475, 481, 483, 485, 526
 Василь III 351, 489—491, 521
 Василь, архієп. 516
 Василько Романович 353, 354, 397, 403, 405—407, 409—412, 422, 431
 Василько Ростиславич 292
 Вацлав II 415
 Вацлав III 416
 Ведрош 487, 496, 501
 Вежа, оз. 77
 Вела Спіла 96
 Велика Азія 427
 Велика Британія 33, 34, 330, 375, 427
 Велика Вірменія 427
 Велика Греція 427
 Велика Морава 85
 Велика Орда (улус Батия) 344, 350
 Велика Русь 426
 Велика Скіфія 160, 164, 168, 169, 181
 Велика Склавія 428
 Велике князівство Литовське (Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське) 8, 67, 74, 308, 329, 351, 353—355, 364, 365, 387, 411, 413, 447—456, 458—461, 464—469, 472—475, 478, 480—496,

- 498, 499, 501—508, 510, 511, 514—517, 519—521, 523—528, 542, 549, 550, 552, 569, 572, 589, 617, 623
- Велике князівство Тверське 482
- Велике Ходосівське, гор. 164
- Великий Глибочок 43
- Великий Євразійський степ 108, 112, 117, 118, 120, 123, 124, 129, 131, 136, 142, 151, 156, 157, 163, 166, 169, 174, 314, 316, 322—323, 330, 331, 346, 378, 398, 407
- Великий Мідськ 65
- Великопольща 572
- Вельбарк 173
- Вельфи 399
- Венерасус Б. 376
- Венеція 345, 367, 372, 380
- Вепр 268
- Вербещі І. 535
- Вербівка 113
- Верейський В. 486
- Вертеба печера 107
- Вергешсьольбош 34
- Верхнє Повіслення 180
- Верхнє Пооччя 483, 484
- Верхня Германія 427
- Верхня Маївка 142, 143
- Верхня Наддністрянщина 135
- Вершец 535
- Веряця 36
- Вилькомир 471
- Виноградний Сад 155
- Виноградський район 36
- Висоцький С. 300, 600
- Витебськ 265
- Вишгород 217, 223, 257, 285, 287, 298, 301
- Вишеград 420
- Вишенне 56
- Вишенський І. 563—565
- Вишеслав Володимирович 240, 259
- Вишневецький Д. 506, 507
- Вишнівець 496
- Відейко М. 112, 116
- Відень 537
- Візантійська імперія (Візантія) 174, 178, 179, 184, 190, 194—197, 204, 208—215, 231, 233, 234—237, 245—247, 249, 250, 265, 266, 270, 272—274, 276, 303, 304, 314—317, 320, 322—327, 334, 352, 367, 370, 380, 382, 397, 524, 620
- Вільно 447, 453, 466, 470, 473, 474, 477—480, 482, 486, 490, 520, 527, 569
- Вінниця 498
- Вінниччина 449
- Вінча 105, 107
- Вірменія 229
- Вісла 86, 173, 186
- Віслок, р. 423
- Вістудла 176
- Віталій 563, 565
- Віта-Поштова 91
- Вітебськ 468, 471, 474
- Вітенберг 147
- Вітімір 316
- Вітовт Кейстутович 355, 455—467, 472, 475, 476, 479, 503, 516, 535
- Вічина 352, 366
- Владимирський-Буданов М. 609
- Владислав Земовитович 418, 420
- Владислав І Угорський 483, 490, 535
- Владислав ІІ Ягайло 538
- Владислав ІІІ 472, 474, 475
- Владислав Локетек 415—419, 534, 621
- Владислав ІV 542
- Владислав-Ягайло Ольгердович 451, 454—458, 460, 461, 465—470, 474, 503, 504, 516
- Власац 75, 105
- Власова І. 616
- Войшелко 413, 439
- Волга 65, 67, 96, 142, 143, 153, 160, 181, 190, 198, 203, 208, 224, 232—234, 258, 266, 316, 317, 319—321, 332, 333, 346, 350, 450
- Волго-Донський обшир 133
- Волго-Кам'я 145—153
- Волго-Урала 131, 141, 151
- Волзька (Камська) Булгарія 204, 232—234, 240, 259, 319, 320, 331—333, 336, 346, 428
- Волзько-Донський (Азакський) тумен 350, 351, 355, 368
- Волзько-Окський басейн 152
- Волино-Подільська височина 35, 43 89, 110
- Волинська земля *див.* Волинь
- Волинське воеводство 539, 542, 544, 550
- Волинське князівство 393, 394, 398, 399, 401, 402, 406, 408, 409, 415, 421, 422
- Волинське Полісся 136
- Волинь 54—56, 68, 91, 94, 105, 110, 123, 134—138, 147, 148, 173, 240, 258, 262, 267, 269, 289, 290, 295, 339, 368, 401, 402, 408,

- 410, 421, 428, 430, 433, 438, 441, 442, 447, 455—457, 467, 469, 471, 472, 474, 475, 478, 496, 497, 500—504, 510, 511, 513, 514, 526, 528, 543, 548, 556, 569, 572—574, 580, 588, 613—615, 617, 621
- Володимир Василькович 365, 414, 432, 433, 438, 439, 441, 623
- Володимир Всеволодович (Мономах) 193, 202, 212, 213, 275, 289—292, 295, 296, 298, 299, 432
- Володимир Ігоревич 404
- Володимир Мстиславич 394
- Володимир Ольгердович 455, 457, 458, 475, 479, 504
- Володимир Святославич (Великий) 202, 212, 223, 224, 231, 232, 235, 236, 239—259, 262, 265, 266, 268-270, 281, 283, 293, 303, 325, 436, 483, 545
- Володимир Ярославич 269, 282, 395, 396, 398
- Володимир, м. 394, 404, 412, 420, 421, 425, 426, 428, 433, 441, 444, 498, 518
- Володимир-Волинський 250, 354, 367—368, 394, 395, 449, 479, 528, 571
- Володимирівка 54, 55
- Володимирія *див.* Волинське князівство
- Володимирко Володарович 297
- Володимир-на-Клязьмі, м. 250, 290, 298—305, 308, 335
- Володимиро-Суздальська земля (Володимиро-Суздальщина) 255, 267, 295—298, 301, 303, 306, 308—309, 361, 394, 412
- Володимирська земля *див.* Волинське князівство
- Володимирський повіт 501
- Волоське 71, 75
- Волоцький Й. 527
- Волхов 190
- Вольтаджо М. 377
- Ворона III 53
- Вороніж 604
- Воротинськ 510
- Воротинський С. 484
- Ворскла 163, 164, 457, 459, 464, 467
- Врангеля острів 64
- Вручий *див.* Овруч
- Всеволод 394, 395
- Всеволод Володимирович 240
- Всеволод Юрійович 335, 395
- Всеволод Ярославич 202, 212, 213, 269, 274, 278, 281—287, 289—292, 394
- Всеслав Брячиславич 282—285
- Вязьма 356
- Вятко 181
- Габсбурги 14, 536, 537
- Гаврилівське 169
- Гаген М. фон 7
- Гаджжі бек 363, 364
- Гаджі-Гірей 370
- Газарія 369—371, 376, 378
- Газні 344
- Галата *див.* Стамбул
- Галатія 398, 427, 428
- Галицька земля *див.* Галичина
- Галицьке князівство 393, 395, 397, 398, 401, 404—406, 413, 422, 430, 438
- Галицько-Волинська держава *див.* Галицько-Волинське князівство
- Галицько-Волинська Русь *див.* Галицько-Волинське князівство
- Галицько-Волинське князівство 255, 333, 339, 353, 354, 393, 394, 397, 401, 402, 405, 410, 413—415, 417, 422—425, 427, 428, 435, 437, 439—444, 547, 613, 614
- Галич 1 54
- Галич 250, 297, 393, 394, 396, 400, 402, 404—407, 409, 410, 421, 424, 425, 432, 433, 436, 438, 479, 615
- Галичина 14, 110, 121, 147, 148, 339, 367, 368, 393, 396, 398—401, 403, 405—410, 420, 421, 424, 427, 430, 431, 434, 441, 442, 447, 478, 510, 511, 513, 536, 537, 547, 556, 572, 613—615, 617, 618, 621
- Галікарнас 160
- Галака П. 416
- Галл Анонім 502, 503
- Галлія 317
- Гальштатське 138
- Гамбург 65, 67
- Гамір 158, 161
- Ганнівське 169
- Гаральд Прекрасноволосий 185
- Гард 93, 97, 103
- Гардізі 327
- Гарчі 52
- Гаспра 36
- Гаттлузі 375

- Гаштольд А. 518
 Гаштольд Я. 474, 476
 Гваньїні О. 469, 490
 Гданськ 491
 Гедимін 418, 447, 449, 453, 492, 493, 517
 Гедиміновичі 455, 485, 550
 Гедіголд 466
 Гедюк Агмед Паша 381
 Гейдельберг 527
 Гелон 164
 Генне 464
 Генріх II 261
 Генріх IV 287, 288, 290
 Генріх V Бланкенбург-Шварцбург 411
 Генріх VI Добрий 433
 Генріх Довгий 290
 Генріх, герцог 333
 Генріх, єпископ 427, 428
 Генсьорський А. 615, 618—620
 Генуя 367, 370—377, 380
 Георгій 275
 Геранія 168
 Герасим 468, 470, 471, 479, 480
 Герман Тюрингійський 398
 Германаріх 173, 174, 176, 316
 Германія *див.* Німеччина
 Геродот 160—164, 166, 168, 238
 Герр (Герос) 163, 167
 Гертруда-Олісава 283, 287—289
 Гібралтар 32
 Гімбутас М. 102, 118
 Гінці 55, 59
 Гірка Полонка 89
 Глибочок 111, 113
 Глинський В. 490, 521
 Глинський І. 490, 521
 Глинський М. 489—491, 521
 Гліб Володимирович 240, 255, 257—259, 285—287
 Гліб Ростиславич 612
 Глухів 442
 Гнилий Тікич 113
 Гнідава 89
 Гнойниця 423
 Гобсбаум Е. 14
 Гойє 46
 Гойський Г. 573
 Голишів 89, 122
 Головка О. 430, 609
 Гологори 556
 Гольшанська А. 529
 Гольшанський А. 458
 Гольшанський І. 457, 458
 Гольшанський О. 517
 Гольшанський С. 467
 Гольшанські 458
 Гомель 485, 488, 492, 493
 Гонорія 317
 Горгіппія 166
 Гордашівка 55
 Гордіївський 148
 Горинь 121, 217, 270, 423
 Городля 465
 Городок 556, 558
 Городцов В. 141
 Гото-Аланія *див.* Каталонія
 Гоща 573, 574
 Гравт 53
 Гран Долина 32
 Гребеньки 74
 Греков І. 461
 Гренландія 34, 84
 Греція 5, 129, 167
 Григора Н. 453
 Григорій Болгарин 480, 481, 519, 526
 Григорій Васильович 339
 Григорій II 550
 Григорій III Мамма 480, 550
 Григорій VII 276, 289
 Григорій XIII 567
 Григорій Цамблак 479, 480, 519, 523
 Григорій, граф 414
 Гродно 468
 Грох М. 14
 Гроцій Гуго 563
 Грудек Надбужний 121
 Грузія 32
 Грушевський М. 193, 196, 201, 202, 214, 217, 220, 235, 239, 243, 252, 253, 258, 265, 279, 285, 309, 398, 400, 401, 414, 499, 502, 506—508, 516, 519, 521, 522, 553, 556, 581, 584, 594, 600, 609, 613, 616
 Грушевський О. 509
 Грюнвальд 465
 Гудзонова затока 83
 Гуменне 537
 Гумільов Л. 308, 449
 Гунська імперія 314, 316

- Гургандж, м. 347
 Гурдан 66
 Гуревич А. 24, 25
 Гуслистий К. 579
 Гучва р. 268
 Гуюк 332, 333
 Гьобеклі-Теле 82
- Гаттілузі А. 376
 Гізель Є. 574
 Гізель І. 232, 563
- Давид Ігоревич 292
 Давид Святославич 292
 Дагестан 319
 Далекій Схід 24, 79, 95
 Далмація 333, 428
 Данапр 176
 Данастр 176
 Данилевський І. 308
 Данилів 408
 Данило Заточник 516
 Данило Олександрович Московський 308, 309
 Данило Романович Галицький 334, 337—339, 353, 354, 360, 364, 397, 400, 402—415, 422, 424, 429—433, 435, 436, 438, 439, 443, 503, 606
 Данило Ярославич 430
 Данія 66, 197, 255
 Дарданелли 315
 Дарій І Гістасп 160—162
 Дашкевич Я. 466, 580
 Двіна 180, 181
 Де До Авен грот 66
 Деді 287
 Дейвіс Н. 296
 Денгізіх 317
 Деражня 390
 Дербедень 145, 146
 Дербент 319
 Дергачов В. 123
 Дердь Дожь 535
 Держава іль-ханів (улус) 343
 Десна 56, 59, 73, 152, 164, 179, 180, 186, 217, 268, 510
 Детько Д. 354, 420
 Децій Й. 497
 Дешт-і-Кипчак *див.* Половецьке поле
 Джалаледдін 332
- Джебе 332, 335, 336
 Джекі 352
 Джузджані 346
 Джурджулешти 118
 Джучі 332, 343—346, 349, 352, 356
 Дике Поле 617
 Диякон Лев 210, 221, 234, 236, 237
 Діонісій Ареопагіт 561
 Діонісій Суздальський 481, 520
 Діофант 170
 Дір 193—196, 199, 202
 Дічево 147
 Длугош Я. 263, 353, 417, 418, 439, 448, 449, 467, 469, 475
 Дманісі 32
 Дмитрівка 55
 Дмитро Брянський 463
 Дмитро Донський 309, 352, 454, 460, 484
 Дмитро, тисяцький 339, 360, 408
 Дмитро-Корибут Ольгердович 454, 456
 Дмитро-Любарт Гедимінович 420, 421
 Дніпро (Борисфен) 35, 42, 54, 72, 77, 85, 98, 110, 113, 114, 117, 121, 123, 131, 132, 134, 135, 138, 143, 144, 150, 151, 153, 154, 163, 164, 168—170, 176, 179, 180, 181, 185, 186, 189, 190, 194, 197—199, 201, 203—205, 208, 210, 212, 214—217, 223, 224, 231, 235, 237—239, 266, 268, 270, 273, 275, 316, 319, 326, 327, 333, 349—351, 353, 355, 461, 462, 464, 466, 507, 510, 605, 616, 620
 Дніпро-Бузька обл. 154
 Дніпро-Бузький лиман (Березань, оз.) 165
 Дніпровська Скіфія 169
 Дніпровське Лівобережжя 140, 185
 Дніпровське Правобережжя 186
 Дніпровський лиман 466
 Дніпровські пороги 71, 163
 Дніпро-Донецька обл. 154
 Дніпро-Донський лісостеп 152
 Дніпро-Донський обшир 143, 145
 Дністер 35, 37, 42, 43, 54, 56, 68, 86, 89, 91, 97, 106, 135, 150, 151, 163, 168, 175, 176, 179, 209, 210, 215, 216, 315, 339, 349, 350, 353, 381, 438, 588, 590
 Дністро-Бузьке межиріччя 113, 114
 Дністровський лиман 166
 Дністровсько-Дніпровський тумен 349—353, 355
 Добжинська земля 465

- Добранічівка 55
 Добринич К. 264
 Добриня Володимирович 240
 Добробратово 534
 Доброводи 111, 113, 114
 Доброніга-Марія 268, 283
 Доброслав Судич (Судьбіч) 339
 Добрудж 168
 Добрянкa 93, 103
 Довгиничі 55
 Довгірд 473
 Дольна-Вестоніце 94
 Дон 42, 52, 117, 119, 142, 143, 153, 163, 168,
 171, 203, 214, 234, 266, 322, 325, 330, 349,
 350—352, 355, 381, 460, 616
 Донбас 9, 37, 43, 61
 Донець 143
 Донецький кряж 35, 43, 151
 Доно-Дніпровське межиріччя 144, 171
 Донщина 134, 141, 144, 149
 Дордін 40
 Дорогичин 405, 430, 474, 503
 Дорогичинська земля 474
 Дорогобуж 394, 423
 Доростол, м. 237
 Дорофєєвич Г. 568
 Дорошенко Д. 7
 Дорошівці III 54
 Досифей 520
 Драва 85
 Древинський Л. 556
 Дреган 34
 Дрогобич 510, 528
 Дроків 486, 488
 Другет-Гомонаї Д. 536, 537
 Дульсерт А. 427
 Дунай 42, 75, 85, 119, 150, 151, 154, 160, 162,
 163, 165—168, 171, 172, 175, 177—182,
 215, 235—237, 261, 315—317, 319, 322,
 325, 327, 333, 345, 349, 353, 381
 Дунай-Дніпровський простір 150
 Дунайсько-Дністровський тумен 349, 351,
 352, 366, 368
- Еберсдорф 537
 Евмел 168
 Евменія 168
 Евфрат 38, 79
 Егберт 288
- Егеїди острови 129
 Егейське море 83, 85, 129, 219, 315
 Егейські острови 374
 Едигей 356, 462, 463
 Ейрік 185
 Еккєхард 262
 Еллак 317
 Ельба 179
 Ельтут 327
 Емініх 477
 Ентоні Д. 108
 Ертебьолле 96
 Ерфурт 398
 Естонія 267
 Етрек 327
 Ефес 159, 316
 Ефіопія 47
 Ечки-Даг 36
- Євпраксія Всеволодівна 290
 Євразія 34, 37, 41, 49, 63, 96, 117, 296, 314,
 328—329, 379
 Європа 16, 24, 25, 32, 34, 35, 37—39, 44,
 47—51, 54, 57, 62, 64, 66, 69, 74, 75, 83—
 85, 90, 92, 94, 95, 105, 111, 120, 123, 128,
 129, 131, 174, 190, 192, 194, 199, 202, 204,
 208, 226, 237, 261, 275, 279, 280, 281, 294,
 296, 307, 308, 313, 317, 322, 339, 373, 378,
 394, 396, 401, 423, 426, 437, 439, 442, 443,
 548, 552, 555, 566, 589, 606, 609, 612, 613
 Євстафій Мстиславич 269
 Євфимій 481, 518
 Євфрат 123, 127
 Єгипет 95, 129, 161, 192, 229, 273, 325, 327,
 366, 372—374
 Єгоров С. 616
 Єлизавета 534
 Єлизавета Ярославна 274
 Єлюй-Чуцай 332
 Єнісей 94, 161
 Єремія II Транос 561
 Єрмолін В. 525, 526
 Єрусалим, м. 200, 231, 236, 271, 298, 300,
 302, 444
 Єрусалимське королівство 372
 Єферій 316
 Єфименко О. 7, 611
 Єфросинія (Анна) Каматерос 402, 405
- Ждан М. 464

- Жемайтія (Жомоїтська земля) 448, 461, 465, 468, 474, 499
 Жеславль 470
 Жигмонт Я. 536
 Жидачівське князівство 538
 Житецький П. 599
 Житомир 457, 498, 510
 Житомирська, ст. 37, 43
 Житомирщина 43, 55, 207
 Жільбер де Ланнуа 464, 466
 Жовте море 318
 Журавка 55
- Заале 179
 Заберезинський Я. 490
 Заболовісся 520
 Завалівка 103
 Завидово 534
 Завихост 400—402, 421
 Заволя 207
 Заволязька (Велика) Орда 475—478, 488
 Загрос 50, 79
 Закавказзя 32, 158, 159, 161, 319—320, 322, 327
 Закарпаття 36, 42, 43, 52, 53, 88, 89, 179, 533—536, 553, 572, 617, 618, 621
 Заккарія 375
 Заккарія Б. 376
 Закрос 129
 Залізні Ворота 75
 Залізняк Л. 580
 Залісся (Заліський край) 291, 295—297, 299, 306, 307, 430
 Зальца Г. фон 398
 Зальцбах М. фон 461
 Замойський Я. 563
 Запорожжя (Вольності Війська Запорозького) 14
 Зарайськ 94
 Заскельне 38, 40, 41, 43
 Заставне — Мала Гора поселення 88
 Зауралля 77, 124, 141, 143
 Захар'їч Я. 486, 487
 Захід 227, 232, 246, 275, 276, 288, 294, 296, 307, 366, 375—376
 Західна Балтія 77
 Західна Білорусь 74
 Західна Волинь 110, 121, 122, 124, 136, 185
 Західна Двіна 197, 198
- Західна Європа 24, 25, 38, 51, 77, 334, 365, 368, 372, 465, 512, 557, 609
 Західна Молдова 108
 Західна Прибалтика 77
 Західна Римська імперія 316, 317, 423
 Західна Сирія 123
 Західна Україна 173
 Західне Поділля 457, 467, 503
 Західне Середземномор'я 85
 Західний Буг 89, 121, 173, 268, 590
 Західний Крим 154, 167
 Західний Сибір 77, 104
 Збитенка 54
 Збраньки 55
 Збруч, р. 529
 Звенигород 297, 404
 Звенигородське князівство 267
 Здіслав 547
 Земля, планета 84, 180
 Земовит Земовитович 538
 Земовит I 436
 Зизаній Стефан 558, 565, 568
 Зимівники I-3 73
 Зимне 528
 Зиморович Бартоломей 434
 Зігера 168
 Золота Орда 307, 308, 312, 329, 336, 343—358, 361, 363—366, 369—374, 408, 410—414, 417, 434, 439, 449—451, 453, 459, 460, 464, 475, 476, 493, 513
 Золотий Ріг 210, 211
 Золотобалківське 169
 Зоя 230
- Ібн ал-Атир 254
 Ібн аль-Асір 335, 336
 Ібн Баттута 349, 350, 355
 Ібн Русте (Ібн Даста) 208
 Ібн Фадлан 208, 320
 Ібн Хаукаль 233
 Ібн Хордадбех 208
 Ібрагім Паша 389
 Іван 442, 456
 Іван Данилович 308
 Іван III 310, 351, 386, 387, 458, 477, 478, 482—489, 496
 Іван IV Грозний 308, 491, 492
 Іван Київський 463
 Івонін Ю. 27

- Івор Молибожич 339
 Ігнатій 568
 Ігор Рюрикович 192, 195, 196, 199, 202, 204, 205, 208—210, 212—222, 224, 225, 232, 250
 Ігор Ярославич 278, 282
 Ігровичі 403, 404
 Ізабелла 536
 Ізерські гори 92
 Ізраїль 38, 45, 192, 193, 206, 241
 Ізуфов Ф. 457
 Ізюм 37
 Ізяслав Володимирович 240, 291, 292
 Ізяслав Мстиславич 297, 614
 Ізяслав Ярославич 263, 269, 277, 278, 281—290, 394
 Ізяславль 423
 Ікі-Умрак 359
 Іларіон 231, 241, 272—274, 304
 Ілірія 177
 Іларіон Пясочинський 506
 Ілліче *див.* Олешки
 Ілля 458
 Ілля Ярославич 264
 Ільбасар 352
 Ільмень 180, 223
 Ільяс 355
 Іміль 348
 Інак 356
 Інгвар Ярославич 394, 397, 405
 Інгельгейм, м. 189
 Інгігерда 264, 272, 274
 Інд 127
 Індія 229, 233—234
 Інісмей 172
 Інокентій III 399, 404
 Інокентій IV 334, 372, 373, 411, 424, 430
 Інчуань 95
 Іоаким 557
 Іоан Златоуст 557, 561
 Іоанн I 273
 Іоанн II 275
 Іоанн IV Кантакузен 426
 Іоанн X Каматерос 403
 Іоан XXII 621
 Іоанн Цимісхій 219, 236, 237
 Іоанн, хрон. 418, 419
 Іоаннісан О. 299
 Іон 487
 Іонія 159
 Іпатій Потій 524, 525, 566—568
 Ірак 129, 343, 366
 Іраклій Романович 403, 406
 Іран 129, 161, 329, 330, 343, 353, 366, 369
 Ірпінь 296
 Іртиш 51, 327, 332, 343, 345, 460
 Ісаак II Ангел 402
 Ісаевич Я. 26, 428, 430, 578, 612, 615
 Ісай 519
 Ісакча 349
 Ісидор 480, 526
 Іскір 85
 Ісківщина 135
 Іскоростень *див.* Коростень
 Іспанія 32—34, 41, 45, 375
 Істебан-Тюпи 359
 Істр *див.* Дунай
 Істрін В. 195
 Ісфакан 459
 Італія 40, 69, 275, 288, 296, 317, 480, 497, 559, 609
 Ігиль (Хамліх, Саригшин) 346
 Ішкуза 161
 Іштван (Стефан) 255
 Йеке Монгол улус *див.* Монгольська імперія
 Йов Почаївський 564
 Йордан 176, 177, 318
 Йосип, каган-бег 319
 Йосипівка I 89
 Йосиф, митрополит 486
 Кабак-Таш 359
 Кавказ 36, 53, 69, 73, 118, 119, 132, 133, 138, 145, 149, 153, 266, 317, 319, 320, 332, 350, 378, 589, 590
 Кадлубек В. 396, 400
 Кадм 316
 Казанський ханат 476
 Казахстан 141, 151, 153
 Казимир I Відновитель 268, 283
 Казимир III Великий 354, 402, 419—421, 424, 425, 434, 449, 527, 547, 621
 Казимир IV Ягеллончик 474—478, 480—483, 485, 503, 521
 Казимир Справедливий 395, 547
 Каір-Шак 96
 Кайду 333

- Кайстрова балка 55
 Какреш 233
 Каліорди 170
 Каліус 409
 Калка 332, 333, 335, 406—408, 441, 459
 Калоян I 428
 Калуга 510
 Кальвін Жан 565, 568
 Кальміус-Торецька улоговина 138, 143, 144
 Кам'яна Могила 103
 Кам'яне 91
 Кам'яне-Завалля 91, 92
 Кам'янець (Камінь-Каширський) 423
 Кам'янець-Подільський 106, 368, 519, 539, 546
 Кам'яномостівська печера 53
 Кам'янське 35, 168, 169
 Кама (Чорна Ітиль) 233
 Канада 604
 Канарські о-ви 378
 Канів 498, 510
 Канівське Подніпров'я 97
 Каппадокія 315, 316
 Капелер А. 11
 Кара-Бом 50
 Караджин 353
 Кара-кісек 352
 Каракорум 344
 Караново 85, 109
 Каратаєвська фортеця 134
 Карачев 351
 Каргали 145
 Каринтія 428
 Карл Роберт 417, 418, 420, 534
 Карпати 35, 86, 120, 134, 149, 175, 179, 186, 423, 438, 586, 589
 Карпато-Балтська (Одерсько-Деснянська) обл. 148
 Карпато-Дніпров'я 138, 145
 Карпато-Подунав'я 146, 149, 154
 Карпатська улоговина 148
 Карган 350
 Каспійське море 233, 234, 366
 Кастилія 424
 Каталунські поля 317
 Каталонія (Гото-Аланія) 85, 316, 367, 371, 372, 376
 Кафа (Кефе, Феодосія) 312, 358, 360, 367—378, 380—389, 440, 460, 464
 Кафа Лодисій де Камульо де 376
 Кафзах 47
 Каффа Теодоринус де 376
 Качир-Єрі 359
 Качі 359
 Кашан 233
 Кебара 38, 45, 48
 Кейкаус I. 355
 Кейстут 449, 454, 458, 516
 Кемпфер Ф. 279
 Кенія 32, 76
 Кентерберійський А. 562
 Кєпах 166
 Керкінітида 166
 Кермек 36
 Керменчик 170
 Керпіч 359
 Керч 319, 359, 368, 381, 385
 Керченська протока (Боспор Кіммерійський) 52, 159, 211, 219, 233, 250, 266, 315, 376, 378, 380
 Керченський округ (іль) 359, 360
 Керченський півострів 166
 Києвець 181
 Кизилар 359
 Київ 91, 98, 121, 181, 186, 192—197, 199—207, 209, 212, 215—218, 220—223, 226, 231—232, 234—236, 238—241, 243—248, 250, 253—256, 258—267, 269—279, 281—289, 291, 295—298, 300—309, 314, 333, 334, 336, 339, 340, 349, 355, 382, 394, 397, 401, 406—408, 410, 411, 412, 417, 425, 426, 442, 443, 450, 454, 457, 458, 461—463, 470, 471, 475, 477—479, 485, 488—490, 492, 498, 502—505, 510, 517—519, 523, 527, 529, 550, 556, 598, 605, 609, 612, 614, 615, 617, 622
 Київська земля 408, 441, 455, 457, 458, 478, 504, 615
 Київська Русь 8, 26, 447, 585, 594, 595, 598, 600, 602, 605, 608, 609, 620
 Київське воєводство 541, 542, 544, 550, 572
 Київське князівство 353, 354, 621, 623
 Київський повіт 501
 Київщина 26, 207, 265, 267, 285, 295, 297, 301, 309, 354, 365, 398, 447, 450, 451, 455, 478, 500, 501, 504, 505, 507, 514, 543, 580, 618
 Кий 181, 194

- Кипріян 454, 455, 479, 523, 556
 Кипчацький (Половецький) ханат 336, 345
 Кипчацький степ *див.* Половецьке поле
 Кирило 412
 Киселин 573, 574
 Китай 90, 156, 234, 314, 329, 330, 335, 343—
 345, 360, 361, 369, 589
 Кідекша 297
 Кіік-Коба 38, 41, 43, 44
 Кілія (Лікостомо) 353, 366, 368, 381, 389,
 390
 Кінга 409
 Кіпр 83, 373—375
 Кіровоградщина 449
 Кірхгоф П. 293
 Кішка С. 495
 Клавдій Птоломей 169
 Клектон-он-Сі 33
 Клепатський П. 469
 Клецьк 489
 Климент III 274
 Кльонович С. 511
 Ключевський В. 251
 Клязьма 52, 295
 Книш Я. 614
 Кносос 129
 Княгиницький Й. 564
 Кобищанов Ю. 24
 Коджадермен 109
 Кодима 92
 Козельськ 336
 Колесницький М. 583, 609
 Колодне 534
 Колодяжин 336
 Коломак, р. 511
 Коломан 404, 405, 407, 430, 436
 Коломия 339, 510
 Коломна 308
 Колумб Х. 378
 Колянковський Л. 463
 Комарна 556
 Комаров 147
 Конрад I Мазовецький 395, 396, 400, 404,
 409, 503
 Конрад М. 17
 Константинополь 189, 194, 195, 198, 208—
 211, 213, 215, 218, 219, 224, 230, 231, 234,
 236, 237, 245—247, 266, 271, 272, 274,
 275, 301, 304, 315, 316, 320, 323, 344, 367,
 372, 376—378, 380, 381, 397, 398, 417,
 427, 453, 454, 479—481, 521, 550, 564
 Констанца, м. 210
 Констанція 410, 434
 Контамін Ф. 583
 Кончак 327
 Кообі-Фора 32
 Копильський уділ 457
 Копинський І. 563, 564
 Копистерин 469
 Копистинський З. 544
 Коріат 449
 Коріатовичі 449
 Корма 65
 Кормань 54
 Кормильчич В. 401, 404, 432
 Кормильчичі рід 400
 Королево 36, 37, 52
 Королівство Русі *див.* Галицько-Волинське
 князівство
 Коромка 65
 Коропець 534
 Коростень (Іскоростень) 221—223, 240
 Корсика 85
 Корсунь *див.* Херсонес Таврійський
 Корфу 84
 Корчин 542
 Корчула 95
 Косов С. 563
 Коссіна Г. 20
 Костенки 51, 52, 94, 145—147, 150, 152, 155
 Костешти 352, 367
 Костомаров М. 579, 604, 609
 Кострома 460
 Костянтин I Великий 193, 231, 272
 Костянтин II, митрополит 305
 Костянтин III, митрополит 305
 Костянтин VII Багрянородний 198, 199,
 202, 209, 214—216, 219, 224, 228, 230, 326
 Костянтин VIII 248
 Костянтин IX 274
 Костянтин Коріатович 449
 Костянтин Ольгердович 474
 Котоване 89
 Котян 333, 459
 Кошиць 537, 538
 Краків 120, 263, 367, 395, 418, 428, 472, 478,
 496, 497, 505, 527, 553
 Краківське воєводство 423, 572

- Красовський Д. 556
 Красовський І. 556
 Кребер А. 587
 Крево 455, 456, 470, 501, 524
 Кременець 52, 336, 360, 498, 529
 Кременецька волость 457
 Кременецький повіт 501
 Кременчук 110
 Крем'янець 408, 470
 Крессенбрунн 413
 Кривий Ріг 118
 Крилов 574
 Кримська Скіфія 170
 Кримський (Дніпровсько-Донський) тумен 349—352, 355, 356, 363, 367
 Кримський А. 599
 Кримський півострів (Крим) 9, 36, 38, 40—44, 52, 53, 55, 69, 73—75, 134, 153, 163, 166, 168, 170, 201, 234, 248, 314, 316, 320, 322, 323, 325, 333, 335, 349, 351, 355, 360, 363, 366, 367, 369, 370, 379, 381, 385, 387, 388, 460, 476—478, 507, 510, 588, 623
 Кримський ханат 13, 28, 328, 330, 350, 371, 380, 382, 386, 388, 389, 451, 476—478, 511
 Кримські гори 35, 42, 43, 69, 73, 163, 316
 Крип'якевич І. 7
 Крит 84, 129
 Криштопівка 113
 Кром М. 492
 Кромер М. 502—504
 Кросно 528
 Круглик 43
 Крушники 103
 Ксянрендонг 95
 Кубань 131, 167, 171, 233, 322
 Кубань, р. 53
 Кудлаївка 73
 Кузанський М. 563
 Кукрек 73
 Куличівка 52
 Куманія *див.* Половецьке поле
 Кун К. 38
 Кунігунда, княгиня 434
 Кунігунда-Ірина 287, 288
 Кункуз 359
 Курбський А. 553
 Куремси (Коренци) 412
 Курило 360
 Курмиші (Куремса) 349—353, 360
 Кутлубуга 355, 356
 Кутлауг-Тимур 350
 Кутузов М. 477
 Куяви, с. 121
 Ла Кіна 41
 Ла Феррасі 41
 Ла Шепель-о-Сен 41
 Лабунька М. 273
 Ладога 190, 240
 Ладозьке оз. 190
 Лазар Домажирич 339
 Лазар Любартович 456
 Лазаревський О. 487
 Лазарівка 103
 Лазіка 322
 Лайош II 535
 Лалово 534
 Ла-Манш 581
 Ла-Мікок 40
 Лампертсас (Берегове) 535
 Лангедок 85
 Ласкаріс Ф. 412
 Ласький І. 389
 Лацко 424
 Лача 77
 Ле Гофф. Ж. 24
 Ле Мустье 39, 41
 Ле Регурду 41
 Лев Андрійович 409
 Лев Данилович 354, 361, 408—410, 413—418, 425, 431, 432, 434, 438, 441, 443
 Лев Коріатович 463
 Лев Романович 403, 406
 Лев Юрійович 417—419
 Левалуа-Перре 39
 Левант 49, 80, 83, 105
 Левенцівська фортеця 134
 Легниця 333
 Лейф Е. 378
 Лелюша 473
 Леонтій 303, 304
 Леонтович Ф. 458
 Лепенський Вир 105
 Леп'явко С. 583
 Леричі *див.* Олешки
 Лешко Білий 395, 396, 400, 401, 403—405, 410
 Лжедмитрій I 617
 Лжедмитрій II 617

- Либідь 181
 Либідь, р. 296
 Лиса гора (Хоревиця, Юрковиця) 205, 206
 Лисогорський могильник 101
 Листвен 266, 267
 Листвичник І. 561, 564, 565
 Лисяк-Рудницький І. 14, 226
 Литва *див.* Велике князівство Литовське
 Лихачов Д. 523
 Лівіст 168
 Лівобережжя 13, 73, 164, 459
 Лівобережна Україна 73, 94, 148, 179, 556
 Лівобережний лісостеп 164
 Лівонія 426, 442, 488, 489, 499
 Лігурия 85
 Лідія (Лідійське царство) 159, 166
 Лікостомо *див.* Кілія
 Лінгбі 66
 Ліпський А. 537
 Лобойківка 145, 146
 Ловать, р. 197, 223
 Ловмянський Г. 452
 Лозова 352
 Лола 133
 Ломбардський П. 562
 Ломелліно 375
 Ломелліно Карло 370
 Лондон 296
 Лопасна 356, 512
 Лортет 66
 Луга 223
 Лузіньян 373
 Лука Хризверг 304, 305
 Лука-Врублівецька 37
 Лукашівка 172
 Луцьк 367, 368, 394, 405, 412, 421, 442, 455,
 456, 467, 470, 475, 498, 510, 529, 539, 556
 Луцька земля 469, 472
 Луцьке князівство 394
 Луцький повіт 501
 Львів 290, 354, 367, 368, 402, 414, 420, 421,
 425, 433, 434, 441, 469, 479, 510, 536, 539,
 546, 553, 556—559
 Львівська земля 539, 545
 Льодовитий океан 64, 83
 Льоринген 41
 Любавський М. 494, 500, 513
 Любарт Гедимінович (Любарт-Дмитро) 418,
 447, 449, 456
 Любер 3. 580
 Любеч (Любутськ) 199, 212, 217, 259, 273,
 292, 351, 483, 484, 486—488, 491, 493
 Любимівка 55
 Любимівське, гор. 169
 Любінь 558
 Люблін 416, 501, 502, 504, 541, 545, 556
 Люблінська височінь 136
 Люблінська земля 416
 Люблінське воєводство 423
 Люблінщина 572
 Людовик I Анжуйський 420, 421, 442, 535, 547
 Людовік I, угорський король 353
 Людовик Побожний 189
 Лютка 65
 Лясота Е. 479
 Маврикій 176, 177
 Мавродін В. 609, 610
 Магмуд Ялавач 332
 Магнессія 159
 Магочій П.-Р. 11
 Маджар 359
 Мазепа І. 529
 Мазовецьке князівство *див.* Мазовія
 Мазовія 173, 396, 474, 499, 503
 Майданецьке 111, 113
 Майнінська 94
 Майорка 372
 Македонія 167, 237
 Маковицька домінія 535
 Максим 309, 417, 518
 Максимейко М. 459
 Максиміліан 489, 491
 Максуд 332
 Мал 221
 Мала Азія 159, 160, 166, 315, 325, 427
 Мала Вірменія 427
 Мала Галатія 427
 Мала Греція 427
 Мала Русь 425—428, 454
 Мала Скіфія 168, 169
 Мала Склавія 428
 Мала Угорщина 428
 Мала Хортиця, о. 507
 Малі 95
 Малія 129
 Малоперещепинська 103
 Малопольща 68, 135, 136, 542, 547

- Мальборк 465
 Мальта 56
 Мамай 351, 355, 450, 453, 459, 489
 Мандевілл Д. 444
 Манейське царство 161
 Манна 159
 Мансур-Кият 489
 Марван II (ібн Мугаммад) 320
 Маріупольський могильник 101
 Маріца 85
 Марія Каматерос 403
 Марія Ласкаріка 412
 Марія Юріївна 418, 419
 Марія-Анастасія Мономах 274
 Мармара 277
 Мармурове море 83, 219, 315
 Марсель 439
 Мартін I 323
 Мартин V 479
 Мартінус Бернард 376
 Марцеллін Амміан 317, 318
 Массон В. 116
 Матвій Десятий 526
 Матей 480
 Матяш Корвін 535
 Мауці 410
 Махачкала 233
 Мглин 486, 488
 Мегмед II 373, 376, 381
 Мегмед-Гірей 351
 Меджибіж 36
 Медичі Л. ді П'єро де 455
 Межигірці 54
 Межиріч 55, 528
 Мезецький М. 484
 Мезія 170, 171
 Мезмайська печера 38, 41
 Мекка 527
 Мельник 501
 Мельнична круча 103
 Мельштин 457, 467
 Мемель 459
 Менглі-Гірей 351, 386, 450, 451, 460, 477, 478, 485, 487
 Менез 34
 Месопотамія 80, 83, 105
 Метрополь 169
 Мехмед II Завойовник 211, 377
 Меховський М. 473
 Мешко Старий 395
 Миколайович В. (Тишкевич М.) 507, 526
 Микула 400
 Милій 353, 360
 Мильськ 423
 Миляновичі 553
 Мирогоща 94
 Мисаїл 524
 Митуса 409
 Митьків Острів 103
 Михаїл III 194
 Михайло Всеволодович 333, 334, 336, 356, 396, 406—408, 410
 Михайло Гольшанський 458
 Михайло Олелькович 457, 527
 Михайло Сигізмундович 471, 473—475
 Михайлович Т. 554
 Михалон Литвин 449, 466, 492, 499, 507, 508, 517, 526
 Мідас 159
 Мідія 159, 166
 Мідяниця 536
 Мізин 55
 Міндовг 409, 412, 424, 447
 Мінськ 465, 470
 Міра 54
 Мірандола Піко делла 563
 Мірмекій 166
 Міссісіпі 604
 Мітрідат VI Євпатор 170
 Мніх Я. 231
 Могол 349, 352
 Могулбуга 355
 Модричі 89
 Можайськ 308, 356
 Можайський І. 485—487
 Мозгава 120, 395
 Мозир 490
 Мозирський повіт 501
 Мойсей Маймонід 527
 Молдавське князівство *див.* Молдова
 Молдова (Молдавія) 54, 89, 107, 149, 179, 328, 353, 368, 381, 487, 623
 Молдовське плато 147
 Молодово 44, 54, 55
 Момрик А. 578
 Монголія *див.* Монгольська імперія
 Монгольська імперія 308, 314, 316, 328—332, 337, 338, 341—345, 347—349, 357, 368, 370

- Монивидович І. 472
 Монкастро *див.* Білгород-Дністровський
 Монке-Тимур 355
 Мономаховичі 394, 397, 403, 405, 411
 Монтеору 147
 Монтигирдович П. 497
 Моравія 50, 54, 94, 179
 Моравські ворота 86
 Морган Л. 183
 Мосальські 485
 Москальськ 484
 Москва *див.* Московська держава
 Московська держава (Московія, Московська Русь) 25, 200, 203, 217, 223, 238, 275, 296, 303, 306, 308—310, 328, 351, 382, 387, 390, 412, 417, 426, 453, 454, 474, 475, 477—491, 493, 494, 496, 498, 501, 506, 510, 511, 519, 521, 525, 526, 528, 549, 550, 553, 598, 617, 619, 623
 Мосолів Рів 43
 Мосолівка 142
 Мосул 233
 Мотронинське 164
 Мохач 537
 Мста 223
 Мстислав Андрійович 306
 Мстислав Володимирович 202, 240, 265—269, 291, 365
 Мстислав Данилович 414, 438, 441
 Мстислав Ізяславич 281, 285, 305, 394
 Мстислав Романович 406, 408
 Мстислав Удатний 405, 406, 408
 Мстислав Ярославич Німий 394, 405, 432
 Мстиславичі 394
 Мугаммед II 332
 Муджі (Моджі) Яя 344, 349, 355
 Мукачево 535
 Мукачівська домінія 534, 535
 Муля-Герсі 46
 Мунке 332—336, 343, 361
 Мунтенія 108, 134
 Муралівка 54
 Муреш 163
 Мурзак-Коба 74, 77, 104
 Муром 291, 296
 Муромська волость 267, 361
 Мурсіанське озеро 176
 Мухаммед-Емін 487
 Мценськ 351, 483—485
 Надазов'я 144, 151
 Надбужжя 172
 Надволжя 142, 149
 Наддніпрянський лісостеп 152
 Наддніпрянщина 142, 152, 172, 619
 Наддністрянщина 135, 172, 173
 Надкубання 153
 Надпоріжжя 43, 53, 55, 69, 73, 75—77, 96—98, 101, 103, 104
 Надчорномор'я 98, 132, 138, 149, 154, 158, 160, 161, 165, 166, 168, 169, 312, 322, 325, 380
 Напіт, м. 170
 Нарва 96, 223, 423
 Нарова *див.* Нарва
 Натуф 69
 Нафанаїл Є. 554
 Неаполь 315, 372
 Неаполь Скіфський 170
 Небелівка 111, 113, 119
 Негалевський В. 573
 Незвисько 89, 91
 Неман 96
 Немирівське 164
 Немировський Є. 528
 Немогард *див.* Новгород
 Непрядва 351
 Нерла 298
 Несвизький Ф. 469, 470
 Несебір 210
 Нестор Літописець 257, 286
 Нижнє Поволжя 144
 Нижнє Подніпров'я 55
 Нижнє Подністров'я 150
 Нижнє Подоння 53, 120
 Нижнє Подунав'я 179
 Нижній Дон 96, 123, 144, 162
 Нижній Новгород 454
 Нижньодунайська Скіфія 168
 Нижня Волга 96, 142
 Нижня Германія 427
 Нижня Десна 73
 Нижня Донщина 151, 152, 171
 Нижня Наддніпрянщина 152, 156
 Никита Хоніат 397
 Никифор 275
 Никифор Фока 234—236, 238, 323
 Нифонт 417
 Нікейська імперія (Нікея) 315, 316, 412

- Ніколо де Каальві 430
 Нікольський В. 520, 521, 526
 Нікомедія 315
 Ніконій 166
 Ніл 127
 Німан 68
 Німецьке королівство *див.* Німеччина
 Німеччина 34, 40, 41, 65, 67, 109, 121, 131, 179, 261, 279, 287, 288, 368, 489, 497, 609
 Німфей 166, 167
 Нію 66
 Ніршаг (Затисся) 533
 Ніс О. 470
 Новгород (Немогард, Холмгард) 180, 181, 191, 199, 201—204, 223, 224, 235, 240, 241, 250, 259, 260, 263—265, 267, 270, 273, 281, 282, 285, 291, 301, 308, 394, 402, 442, 451, 474, 475, 483, 527, 598
 Новгород-Литовський (Новогрудок) 448
 Новгород-Сіверський 467, 485, 488, 510, 511, 617
 Новгородська земля 482, 609, 611, 612
 Новий світ 78
 Новієнтун 176
 Новоградок 410, 479
 Новомалин-Подобанка 121
 Новосиль 454, 511
 Ногай 344, 349, 351—353, 361, 368, 414, 438, 441
 Ногайський ханат 476
 Нооексинське озеро 68
 Норвегія 274, 290
 Норманські острови 581
 Норре-Лінгбі 66
 Нью-Йорк 296
- Об** 460
 Обі-Рахмат 38
 Оболоння 55
 Овруч 222, 397, 457, 498
 Овруч I 55
 Огієнко І. 427
 Огрінська затока 215
 Ода Мейсенська 261
 Одаїв 351
 Одеса (Кочубіїв) 353
 Одеська обл. 604
 Одещина 73, 74
 Одриське царство 166
- Ока 52, 94, 153, 164, 181, 198, 203, 232, 258, 351, 616
 Окладникова печера 38
 Оксфорд 527
 Олаф 274
 Олдованська ущелина 32
 Олег Віщий 192, 195—214, 217—220, 225, 232
 Олег Святославич 222, 235, 287, 289, 291, 292
 Олександр (Оленько) Володимирович 457, 475, 480, 490, 527
 Олександр IV 424
 Олександр VI 411
 Олександр Всеволодович 404
 Олександр Казимирович Ягеллончик 450, 451, 458, 482—490, 493, 494, 501, 521, 528
 Олександр Коріатович 449
 Олександр Ярославич (Невський) 306—308, 412
 Олексій 453, 454
 Оленькович С. 524
 Оленьковичі 26
 Олена Іванівна 484, 485, 491
 Олена Романівна (кн. Олена) 396, 528
 Олена, імператриця 229, 231
 Олесницький М. 553
 Олешки (Леричі, Ілліче) 368
 Олики 569
 Олт 85
 Ольвія 160, 166, 167, 169, 170, 172, 315
 Ольга 199, 204, 209, 216, 217, 220, 222—232, 235, 240, 246
 Ольга Юріївна 297
 Ольгерд Гедемінович 355, 447—454, 458, 515
 Ольговичі 287, 406—409, 466, 614
 Ольшаниця 497
 Омейяди 320
 Омейядський халіфат 319
 Опольський В. 421
 Орда-Еджен (Орда Іхен) 344, 348, 349, 353
 Орламюнде О. фон 287
 Орша 471, 491, 496, 527
 Османи 378—380
 Османська імперія (Османська держава, Туреччина) 330, 368, 378—383, 388—390, 477, 506, 507, 535, 536, 606
 Остей 460
 Остер 498

- Острог 423, 525, 527, 529, 553, 554, 556, 557,
561, 567, 568, 572, 573
Острогорський Г. 228
Острозька Гальшка 555
Острозький Д. 420, 456, 487
Острозький К. 491, 495—497, 526, 527
Острозький К.-В. 506, 521, 527, 544, 551,
553—555, 566—568, 573
Острозький Кл. 567, 568
Острозький О. 567
Остромир 281
Остропіль 573
Отли-Таз 359
Отто III Віттельсбах 416
Оттокар I Пржемысл 399
Оттон I 235, 247
Оунджугу 95
Очаків 381
Ошель 233
Ошмяни 467, 470
- П'ясти 395, 400, 413
П'ятигір'я (Бештау) 350
Павленко Ю. 116
Павло 527
Павлов I 94
Падуя 527
Палак 170
Палакій 170
Палемон 517
Палестина 273, 325, 373
Паннонія 174, 316
Пантикапей 166, 167
Париж 39
Партатуа (Прототій) 161
Партенополь 168
Пастирське 164
Патрея 166
Патрикеев В. 518
Пашуто В. 613
Пезанья М. 375
Пекін (Ханбалик) 344
Передкавказзя 108, 123, 160, 165, 166
Передній Схід 129
Передня Азія 79, 84, 96, 158, 160, 161, 165
Передуралля 52
Перекоп 511
Перемишль 240, 250, 292, 297, 356, 404, 409,
425, 426
- Перемишльське князівство 267, 339
Пересічень 215—216
Пересопниця 405, 423, 531
Переяслав (Переяславль) 121, 212, 213, 236,
250, 258, 273, 278, 381, 283, 289, 291, 296,
297, 308, 443, 529
Переяслав Романович 406
Переяслава Данилівна 411
Переяславець на Дунаї 235, 236
Переяславське князівство 351, 621, 623
Переяславщина 186
Перісад I 168
Персія 314, 317, 319, 320
Перська затока 38
Песчаниця 76
Петрарка Ф. 562, 563
Петрівка 108, 141, 143
Петро I, болгарський цар 230, 234, 236
Петро I, російський імператор 551
Петро Могила 551, 574
Петро Ратенський 417
Петро, єпископ 411
Петров В. 581, 584, 587, 596
Петроков 501
Петрунь Ф. 460
Петрухін В. 620
Петуня П. 418, 442
Печера I 103
Пивиха 190
Південна Адріатика 85
Південна Азія 5, 366, 604
Південна Анатолія 82
Південна Балтія 96
Південна Європа 75, 83, 86, 599
Південна Польща 179, 569
Південна Русь 456, 459, 471, 502, 604, 608,
610—615, 618—620, 623
Південна Скандинавія 122, 172
Південна Україна 515
Південне Зауралля 153
Південне Подніпров'я 109
Південний Буг 35, 36, 91, 97, 110, 113, 114,
123, 138, 150, 154, 163, 215, 216, 605
Південний Китай 95
Південний Урал 104, 139
Південно-Західна Русь 447, 449, 451, 452,
458, 493
Південно-Західний Крим 53, 155
Південно-Східна Європа 28, 86, 119, 184

- Південно-Східна Польща 110, 120, 122, 173
 Південь 13
 Північна Адриатика 85
 Північна Азія 70
 Північна Америка 34, 61, 83
 Північна Атлантика 84
 Північна Африка 74, 75, 77, 95, 127, 128
 Північна Європа 110, 172
 Північна Молдова 121, 131
 Північна півкуля 83, 84
 Північна Сирія 123
 Північна Україна 67
 Північне море 67, 192
 Північне Надазов'я 153
 Північне Надчорномор'я 590
 Північне Причорномор'я 61, 104, 155, 158, 160, 171, 313, 314, 316—318, 320, 325—327, 336, 337, 340, 350, 380, 386, 390, 397, 509, 510
 Північний Кавказ 38, 123, 134, 149, 234, 314, 317, 319, 320, 333, 346, 376
 Північний Казахстан 143
 Північний Прикаспій 96
 Північний Рів 73
 Північні Апенніни 85
 Північно-Західна Анатолія 83
 Північно-Західна Бессарабія 147
 Північно-Західне Надчорномор'я 122, 146, 167, 170
 Північно-Західне Причорномор'я 97
 Північно-Західний Крим 166, 169
 Північно-Східна Азія 48
 Північно-Східна Русь 480, 510
 Півторак Г. 601
 Підкарпаття (Підкарпатські землі) 393, 395, 402, 406, 431
 Підляське воєводство 550
 Підляшшя 502—504, 572
 Підпоріжний II 55
 Піза 367, 372
 Пізанус М. 375
 Пій II 480
 Пікколоміні Енео Сильвіо 563
 Пілета 66
 Пілоті Е. 373
 Пінськ (Туров) 425
 Піонерське 36
 Піреней (Піренейський п-рів) 49, 85, 371
 Плав'є 439
 Плато Карпіні Д. дель 334, 335, 338, 349, 350, 361, 366, 411
 Платон 564
 Пліній Старший 168, 170, 175
 Плохій С. 11
 Побужжя 54, 56, 69, 93, 96—98, 108, 109, 135, 354
 Поволжя 104, 141, 171, 179, 334
 Погориння 423
 Подесення 43, 55, 486
 Поділля 52, 135, 147, 149, 179, 339, 352, 355, 387, 447, 449, 451, 456, 457, 463, 467—469, 475, 478, 511, 547, 588
 Подільське воєводство 539, 542, 543
 Подільське князівство 535
 Подніпров'я 119, 122, 177, 186, 507, 510, 511, 588, 590, 619
 Подністер'я 42, 43, 54, 98, 109, 110, 113, 114, 121, 135, 157
 Подонеччя 55, 69, 73
 Подоння 104
 Подскальськи Г. 304
 Подунав'я 36, 86, 87, 106, 108, 109, 119, 157, 208, 314, 316
 Покровськ 141—144
 Полань К. 115
 Полісся 35, 70, 131, 135, 269, 296, 455, 497, 510, 513, 586, 589, 595, 598, 605, 612, 613
 Половецька конфедерація *див.* Половецьке поле
 Половецьке поле (Половецький степ) 287, 328, 329, 331—334, 338, 343, 345—347, 360, 370
 Полонська-Василенко Н. 7
 Полота, р. 180, 181
 Полоцьк 213, 240, 250, 265, 269, 273, 285, 470—472, 474
 Полтава 164
 Польща (Польська держава, Польське королівство) 67, 121, 131, 179, 180, 240, 260, 261, 264, 267, 268, 284, 287, 289, 329, 331, 333, 338, 339, 349, 351—354, 364, 368, 389, 390, 420, 421, 423—426, 439—442, 447, 453, 455, 461, 465, 467, 468, 470—472, 475, 482, 483, 488, 494, 496, 498, 501—505, 515, 534, 538, 542, 545, 547, 549, 551—553, 568, 572, 573, 580, 591, 600, 604, 621, 623
 Помор'я 418

- Пономарьов А. 616
Понт 171
Понтійське море 176
Понтійське царство 170
Попова гора 486
Попруття 52, 109, 179
Португалія 375
Порфмій 166
Посейм'я 486
Посидій 170
Посільге Й. фон 459, 466
Послуччя 354
Потапівка 141
Потисся 165
Похилий Острів 103
Почайна 270, 296
Поче 351
Почеп 486—488, 492
Поянешти 172
Правобережжя 13, 105, 134, 595
Правобережжя Волги 450
Правобережна Україна 14, 73, 86, 108, 109, 111, 148, 179
Правобережне Полісся 73, 74, 164
Предислава Рюриківна 394, 396, 401, 403
Предслава Володимирівна 263
Пресбург *див.* Братислава
Пресняков О. 278, 291, 295, 309, 613
Претвич Бернард 390
Пржемисліди 416
Пржемисловичі 416
Приазов'я 52, 55, 96, 101, 323
Приазовська височина 151
Приаралля 77, 104, 161
Прибалтика 177, 398, 419
Прикам'я 152
Прикарпаття 106, 185, 297, 404, 405, 548
Прионежжя 75
Прип'ять 89, 180, 270, 423, 507, 603, 604
Присивашся 55
Притан 168
Приуралля 134, 142, 143, 214, 345
Причорномор'я 24, 53, 54, 76, 159, 160, 166, 172, 326, 332, 334, 367, 368, 372, 374, 376, 378, 414
Причорноморська низовина 68
Прованс 85, 372
Прокопій Кесарійський 176—178, 184, 323
Пролом II 41, 43
Пронятин 43
Протоген 171
Протока 104
Пруса 315
Прут 43, 85, 97, 106, 147, 381, 588
Пруто-Дністров'я 92, 147, 154
Пруто-Дністровське межиріччя 123
Пруто-Дністровський лісостеп 149
Пряшів 536, 537
Псел 179
Псков 223, 224, 442, 451, 475
Псковська земля 609
Птолемей 175
Пугач I, II 97
Путиваль 351, 486—488, 510, 511, 617
Раббі Петахія Регенсбургський 327
Радзивілл М. 569
Радзивілли 514
Радим 181
Радогощ 351, 486—488, 492
Раків 574
Ракітін А. 616
Ракушечний Яр 96
Раллі-Палеолог Діонісії 554
Рассамакін Ю. 119
Ратнів 89
Рацьонж 412, 430, 436
Рашків 54
Ргощ (Рогощі) 520
Ремушанп 67
Рибаков Б. 217
Рильськ 351, 485, 488, 510
Рим 5, 170, 171, 201, 244, 275, 289, 304, 317, 399, 404, 405, 411, 412, 428, 479, 486, 536, 551, 568, 569
Римська (Ромейська) імперія 5, 172—174, 314, 316, 403, 590, 591
Рихта 43
Рівне 89, 90
Рівненщина 207, 528
Річ Посполита 506, 514, 540—543, 548—551, 553, 557, 565, 567—573
Річард Левине Серце 413
Рішешть 150
Рогалик 55, 69
Рогатин 556
Рогатинець I. 556
Рогатинець Ю. 556, 558, 565, 566

- Рогволод 265, 492
 Рогніда 265
 Роговський В. 537
 Рогоза М. 567
 Родніки 36
 Родючий Півмісяць 79, 80, 82, 127
 Рок де Марсаль 41
 Рокови 168
 Роман I Лакапін 215, 219, 230
 Роман II Лакапін 230, 247, 256
 Роман Данилович 410, 411, 413
 Роман Ігоревиц 404
 Роман Мстиславович 393—406, 409, 412, 418, 422, 425, 431, 436, 613, 617
 Роман Романович 406
 Роман, митрополит 450, 453, 454
 Романеллі 69
 Романія *див.* Візантійська імперія
 Романови 14
 Романовичі 394, 400—426, 428, 430—438, 440, 442—444, 447, 545, 614
 Рорик Ютландський 192
 Російська Федерація *див.* Росія
 Росія 16, 25, 38, 54, 76, 77, 131, 491, 578, 580, 595—597, 599, 600, 616, 618, 623
 Ростислав Володимирович 282, 323
 Ростислав Всеволодович 290
 Ростислав Михайлович (Славонський) 339
 Ростислав Михайлович 406, 407, 409, 410
 Ростиславичі 395—397, 403, 404, 406, 431
 Ростов 213, 240, 250, 258, 259, 291, 296, 298, 303, 304
 Ростов-на-Дону 134
 Ростово-Суздальська земля 611, 612
 Рось 268
 Ротердамський Еразм 563
 Рубрук Г. де 411
 Рудня 65
 Рудольфа (Туркана) 32
 Рума (держава Сельджуків) 329
 Румське море *див.* Чорне море
 Румунія 40, 41, 106, 107, 173, 179
 Рус I 158
 Русин Б. 444
 Русин М. 444
 Русина О. 614
 Русиновський С. 538
 Русь (Київська Русь, Київська держава, Русь-ка держава) 26, 181, 186, 189—195, 197—204, 206—208, 212—222, 224, 226—236, 237, 239—241, 243—245, 247—255, 258, 259, 261—269, 271—284, 287—296, 299, 301—310, 314, 315, 321, 325—338, 340, 345, 347, 348, 353, 354, 360, 361, 364, 366—368, 370, 397—399, 406—418, 420, 422—424, 427, 429—431, 434, 437—442, 444, 445, 448, 452, 459—461, 463, 470—472, 480, 488, 504, 516—518, 521, 526, 544, 554, 555, 579, 597, 602, 607, 609, 610, 612, 615, 617, 619—623
 Руська земля *див.* Русь
 Руське воєводство 423, 512, 534, 538, 539, 542, 543, 548, 551
 Руське королівство *див.* Галицько-Волинське князівство
 Рюрик 190—195, 197
 Рюрик Ростиславич 192, 193, 394—397, 403, 483
 Рюриковичі 225, 226, 241, 255, 295, 310, 345, 402, 406—408, 410, 419, 425, 430—432, 481, 504, 544, 545, 550, 607
 Рязань 250, 308, 475
 Сабатинівка, с. 147, 155, 145
 Сава 85
 Саврань 97
 Сагайдак 54
 Саггай 95
 Саїд-Ахмат 475
 Сайтафарн 171
 Сакович К. 565
 Саксонія 256, 398
 Саланкемен 535
 Салин п-ів 459, 461
 Саломея 401, 404
 Салоніки 315
 Самара 215
 Самаро-Орельське межиріччя 119
 Самнер В. 583
 Самчинці 97
 Сандомир 354, 413, 416, 428
 Сандомирське воєводство 553
 Сандомирщина 572
 Санудо Марино Старший 426, 428
 Сар 169
 Сарай 354, 366, 370, 450, 459, 476
 Сарай-Буг 352
 Сарайбурн, мис 210
 Сардинія 85

- Саригшин *див.* Итиль
 Сарон 169
 Сас П. 514
 Сатанів 529
 Сатир 168
 Сахара 95
 Свеаланд 264
 Свендослав (*див.* Святослав Ігоревич)
 Свенельд 216, 217, 221
 Свидригайло 26, 456, 457, 466—472, 474, 475, 479, 480, 535
 Свирбиж (Сибереж) 520
 Світовий океан 35, 42
 Святополк Володимирович 240, 257—265
 Святополк Ізяславич 195, 202, 285, 291, 292
 Святополк Ярополчич 502
 Святополк Ярославич 289
 Святослав Володимирович 240
 Святослав Ігоревич (Славний) 198, 202, 214, 216, 219, 222, 224, 227, 229, 230, 232—241, 250, 258, 285, 322, 394, 404, 435
 Святослав Ярославич 269, 278, 281—288
 Севан 158
 Севенч 327
 Северинівське 164
 Севськ 59
 Сейм 152, 179, 180
 Селета, печера 49
 Селім 509
 Сельджуки 380
 Семен Любартович 456
 Семен Омелькович 457, 475, 477, 479, 490
 Семендер 233, 319, 320
 Семенівка 55
 Семиріччя 366
 Сена 85
 Сенека 563
 Сен-Сезер 46
 Сербія 130, 428, 520—522
 Сергєєвич В. 252
 Середземне море 68, 79
 Середземномор'я 41, 74, 95—97, 170, 204, 234, 313, 367, 374—376, 378, 591
 Середне Надволжя 149
 Середне Побужжя 113
 Середне Поволжя 73, 153
 Середне Подніпров'я 56, 91, 110, 142, 148, 164, 179, 185, 186, 604, 613, 618
 Середне Подністер'я 55, 97, 109
 Середнє Подоння 73
 Середнє Подунав'я 177
 Середній Дон 51, 52, 54, 94
 Середній Схід 51
 Середньодунайська низовина 85
 Середньоевропейська рівнина 86
 Середня Азія 327, 343, 370, 390
 Середня Волга 144
 Середня Донщина 142
 Середня Європа 138, 184, 596
 Середня Наддніпрянщина 135, 620
 Серет 85, 97, 106
 Серим 169
 Серпейськ 485, 486
 Серпухів 356, 510
 Сенна 472
 Сибір 57, 58, 96, 104, 131, 141, 145, 332, 346
 Сибірський ханат 476
 Сигізмунд I Кейстутович 467—474, 476, 489—499, 503, 521
 Сигізмунд II Август 497—500, 502, 505—507, 510—512, 515
 Сигізмунд Люксембург 538
 Сигізмунд Старий 450, 463, 535
 Сигізмунди 498
 Симеон 234, 236
 Синайський Н. 561
 Синтана-де-Муреш 173
 Синташта 141
 Синя Вода (Синюха, Снивода) 54, 268, 353, 355, 449
 Синя Орда 344, 348, 350, 459, 460
 Сиракузи 296
 Сирдар'я 348, 350
 Сирієць Є. 561
 Сирін I. 516
 Сирія 40, 325, 366, 373, 374
 Сирчан 327
 Сисин Ф. 583
 Ситомля 261
 Сихів 558
 Сицилія 32, 85, 296
 Сівер 425
 Сіверський Дінець 35, 36, 56, 74, 119, 151, 162, 179, 203, 588, 616
 Сіверськодонеччина 134, 142, 144, 151, 152
 Сіверщина (Сіверська земля) 447, 450, 451, 454—456, 471, 478, 484—488, 491, 492, 496, 501, 615—617, 623

- Сікст IV 526
 Сілістра (Силістрія) 235, 381
 Сіма де лос Уесос 45
 Сіма дель Елефанте 32
 Сімферополь 170
 Сірет 147, 353
 Ск'ельдунги 192
 Скандинавія 121, 129, 136, 185, 442
 Скарга П. 567, 568
 Скилиця І. 228
 Скирдайло 457, 517
 Скіл 160, 167
 Скілур 170
 Скіфія 160, 162, 166, 167, 315, 426
 Скобейко 473
 Скула М. 436
 Славко 473
 Славутич 186
 Слобожанщина 13
 Словаччина 85, 179, 591
 Слонім 410
 Слонімський повіт 520
 Слуцьк 479, 490
 Случ 66, 91, 216, 573
 Слюсарський А. 616
 Сміт А. 115
 Сміт Е.Д. 191, 303, 581, 583, 606, 607, 610
 Смоленськ 181, 190, 197—199, 213, 224, 250, 258, 278, 351, 355, 442, 454, 460, 470, 471, 474, 491, 493
 Смоленське князівство 351
 Смотрицький Г. 555, 556, 566, 567, 572
 Смотрицький М. 525, 565, 568, 574
 Согун *див.* Сухумі
 Сож 198, 207
 Созопол 210
 Сокаль 573
 Сокирниць 52
 Соломея-Єфросинія Романівна 397
 Солоне Озеро 55
 Солотвино 510
 Солтан І. 525
 Солхат *див.* Старий Крим
 Сопка 104
 Сорбонна 527
 Сосуко 69
 Сотмара 536
 Софія Данилівна 411, 418
 Софія Романівна 403, 406
 Софонович Ф. 518, 622
 Спартакіди 167
 Спитко 457, 463, 467
 Спі 41
 Спінола Ломелліно 375
 Стактари 170
 Стамбул (Галата) 210, 377, 389
 Станово 534
 Стара Європа 118
 Старий Крим (Солхат) 350, 359, 367, 376, 476
 Старий Орхей 352, 367
 Старий світ 33, 46, 78, 95, 128
 Стародуб 351, 485, 488, 491, 492
 Старокиївська гора 205, 249, 270
 Старокостянтинів 573
 Старчево 85
 Степ *див.* Великий Євразійський степ
 Степове Побужжя 55
 Стефан Баторій 567
 Стир 89, 121, 270, 423
 Страбон 168, 169
 Стрижень 268
 Стрийковський М. 469, 473, 490
 Стрипсько 537
 Струмель 98
 Стубло 138
 Стугна 215
 Стурлусон С. 185
 Субейдей (Субудай) 332—336
 Суботівське городище 155
 Субтельний О. 7
 Сувар 233
 Судах 335, 366, 368
 Судан 95
 Судислав Володимирович 269, 280, 281
 Судомир 265
 Суздаль 295—298
 Сула 179, 180
 Сулейман I Пишний 381, 383, 507
 Суматра 38
 Сунгир 52
 Суразький В. 572
 Сурож 623
 Сурський Острів 103
 Сутківці 529
 Сухоруков В. 616
 Сухумі (Согун) 380, 385
 Сучава 368
 Схарія 527

- Схід 13, 218, 234, 276, 296, 307, 314, 366, 375, 379, 382
 Східна Азія 5, 344
 Східна Анатолія 79
 Східна Африка 31, 47
 Східна Волинь 110, 121, 185
 Східна Європа 14, 36, 50, 51, 58, 61, 66, 75—77, 94, 129, 138, 141, 144, 145, 157, 158, 162, 170, 174, 176, 178, 189, 190, 197, 203, 204, 206, 207, 222—224, 226, 241, 268, 290, 291, 296, 306, 309, 310, 315, 319—323, 325, 326, 328, 331, 333—336, 340, 346, 358, 360, 366, 367, 374, 378—380, 382, 383, 388, 475, 480, 482, 524, 590, 598
 Східна Каппадокія 159
 Східна Прибалтика 77, 98
 Східна Римська імперія 171
 Східна Туреччина 161
 Східна Україна 138, 153
 Східне Надазов'я 134
 Східне Поділля 469, 470, 475, 500, 501
 Східне Полісся 93, 148
 Східне Приазов'я 168
 Східне Середземномор'я 76, 129
 Східний Казахстан 52, 134, 153, 161
 Східний Сибір 51, 56, 94, 95
 Східноєвропейська рівнина 96
 Східноукраїнське Полісся 152
 Схул 47
 Сцібор 421, 538
 Сціборжиця 421
 Сюрень 53
 Сютгольський іль 363
 Сян 423
 Сянок 425, 428, 433, 529
 Сяноччина 572
- Табал 159
 Тавань 353
 Таврійський степ 153
 Тадані 89
 Тайдулі 355
 Талхайма 94
 Тальянки 111, 113, 114
 Таманський півострів (Тамань) 36, 166, 167, 233, 234, 266, 326, 381
 Тамар Хат 95
 Таматарха *див.* Тмуторакань
 Тана *див.* Азак
- Танаїс 162, 168
 Танзанія 32
 Тарнава 413
 Тарханкум 42
 Татарстан 146
 Татахар 327
 Тагищев В. 399
 Тацит 175
 Твер 308, 451, 454, 475
 Телсбуга 414, 438, 441
 Теодорик 426
 Теревовля 449, 612
 Терес 166
 Терешкович П. 583, 605
 Терлецький К. 567
 Тернопільщина 107
 Терра-Амата 34
 Тешик-Таш 38, 41
 Тигр 38, 127
 Тимошенко Л. 556
 Тимур (Тимур-Ленк, Тамерлан) 330, 336, 355, 459—463
 Тирновський Феодосій 523
 Тиса 36, 85, 88, 97
 Тит 431
 Титмар (Тітмар) Мерзербурзький 255, 261—264
 Тихий океан 83, 96
 Тихомль 423, 573
 Тіра 166, 315
 Тірімака 166
 Ткаченко О. 599
 Тмуторокань (Таматарха) 233, 234, 241, 265, 267, 269, 285 233, 326
 Тоба 38
 Токай 535, 536
 Токарев С. 610
 Толочко О. 200, 206, 231, 583, 620
 Толочко П. 578
 Толуй 332, 343
 Толук-Тимур 355
 Тома Аквінський 562
 Томашівський С. 290
 Торговиця 353
 Торральба 34
 Торунь 367, 418
 Тохта 352, 353
 Тохтамиш 348, 355, 356, 363, 450, 451, 459—461, 463

- Транквіліон-Ставровецький К. 565
 Трансильванія (Трансильванське князівство) 108, 142, 147, 535, 536
 Трапезунд (Трапезундська імперія) 315, 377, 380
 Трахтемирівськ 164
 Траян 171
 Трешшов 536
 Третьяков П. 596
 Троки 473, 520
 Тросна 356
 Троцький повіт 520
 Троцький уділ 457
 Троя 129
 Троянове 54
 Трубецьк 488
 Трубіж 296
 Трубчевськ 467
 Тува 161
 Туглу-бай 359, 360
 Туз-Гьоль 359
 Тука-Тимур 356
 Туле-Буга 355, 361, 365
 Тумек-Кичеджик 104
 Туніс 377
 Тура 508
 Турай 352
 Туреччина *див.* Османська імперія
 Туркана 47
 Туров 240, 250, 258, 273, 290
 Тюрингія 398, 411
 Тюркський каганат 318, 319, 327
 Тягиня 381
 Тяпинський В. 573
- Убай 59
 Убейдія 32
 Угедей, хаган 331—333, 343
 Угор, р. 387
 Угорська земля *див.* Угорщина
 Угорське кор-во *див.* Угорщина
 Угорщина 34, 49, 54, 85, 88, 130, 174, 179, 180, 274, 290, 331, 333, 334, 338, 351—354, 405—407, 409, 413, 418, 419, 426, 430, 432, 438, 456, 457, 533, 535—538, 568, 569, 618, 623
 Угочанська жупа (Угочі) 533, 536
 Угра, р. 351
 Угудейський улус 343
- Ужанська жупа 533
 Узбек, хан 346, 350, 355, 419, 426
 Узбекистан 38
 Україна 7—18, 22, 25—28, 34—37, 41—43, 48, 51—56, 64, 65, 68, 69, 71—73, 75, 79, 88, 89, 91, 92, 94, 96, 98, 100—103, 105, 107, 117, 120, 130, 131, 134, 143, 149, 158, 159, 161, 163, 173—175, 180, 268, 325, 329, 362, 365, 366, 369, 379, 387—388, 508, 510, 513, 514, 518, 523, 524, 527—529, 546, 564, 579, 583, 585—591, 593—595, 597, 599, 600, 602, 604, 614, 620, 621, 623
 Українська держава 8, 27
 Українське Полісся 124
 Український лісостеп 165
 Улоф III Шетконунг 264
 Улуг-Мухаммед 356, 359
 Улус Джучі *див.* Золота Орда
 Улус Шибана *див.* Синя Орда
 Ульфїла 316
 Упа 351
 Урал 77, 136, 141, 143, 145, 348
 Уранг-Тимур 355
 Урарту 158
 Урмія 159, 161
 Усв'яч 265
 Ускюдар 386
 Усть-Ішим 51
 Устя 89
- Фанагорія 167, 326
 Фарзой 172
 Фасова 93
 Фастівська 55
 Фатьма-Коба 75
 Федермессер 65, 66
 Федір (Федореш) 304, 305
 Федір (Федот) Любартович 455, 456, 535
 Федір 516
 Федір Коріатович 456, 457, 535
 Федорівка 55, 113
 Федорович Іван 553, 554, 557
 Фема Кліматів *див.* Херсонес Таврійський
 Феннел Д. 307
 Феогност 453, 516
 Феодора Романівна 395, 396
 Феодоро, князівство 381
 Феодосій Печерський 286, 299
 Феодосій, митрополит 550

- Феодосія 166, 167
 Феопемпт 273
 Теофан 218
 Теофано 230
 Теофіл 189
 Теофілакт Самокатта 177
 Фердинанд I 535
 Феррара 480
 Фессалія 83
 Феста 129
 Філалет Христофор 567
 Філіпп II 167
 Філіп VI 426
 Філіпп Швабський 398, 399
 Фільній 410
 Фічіно М. 563
 Фленнері К. 64
 Флоренція 367, 372, 455, 480, 568
 Флоря Б. 580
 Фоминський 356
 Фотій I Великий 195
 Фотій, митрополит 479
 Фракія 167, 237, 325
 Франклін Д. 604
 Франція 34, 46, 49, 50, 53, 65, 69, 93, 274,
 279, 290, 375, 426, 427, 606, 609, 622
 Фригія 159
 Фрідріх I Барбаросса 299, 395, 413
 Фрідріх II Бабенберг 407
 Фрісландія 192
 Фроянов І. 579, 609
- Хабеї 170
 Хабургаєв Г. 579, 609
 Хаджидер 150
 Хаджі-Гірей 476, 477
 Хазран 208
 Хамліх *див.* Ігиль
 Ханбалик *див.* Пекін
 Хасан Тарас 538
 Хасдай Ібн-Шапрут 318, 319
 Хельгі Ск'єлдунг 196, 197
 Херсонес Таврійський (Корсунь, Херсон)
 167, 170, 171, 201, 248, 315, 316
 Херсфельдський Л. 287
 Хизр 359, 360
 Хіллаку 159
 Хіос 372, 377
 Хмельницький Б. 551
- Хмельниччина 529
 Ходикін Д. 526
 Ходкевич І. 477, 478
 Ходосівка-Заплава 103
 Хозарський каганат (Хозарська держава, Хозарія) 186, 204, 207, 234, 316, 318—322,
 324—327, 346
 Холеркань 149
 Холер-Штайн 67
 Холм 364, 367, 408, 426, 433, 449
 Холмгард *див.* Новгород
 Хопер 616
 Хорасан 233
 Хорватія 95
 Хоревіця *див.* Лиса гора
 Хоревіця 181
 Хорезм 233, 234, 266, 327, 331, 332, 346,
 347, 350, 366
 Хорив 181, 194
 Хорів, пос. 121
 Хорксайма 94
 Хортиця 209, 507
 Хотейські 485
 Хотин 353, 368, 381
 Хрестище 146
 Христофор 323
 Хубілай 344
 Хулагуїди 343, 352
 Хурмадай 355
 Хутула 330
 Хухан'є 238
- Царгород *див.* Константинополь
 Царинка 69
 Центральна Азія 38, 48, 50, 51, 163, 314, 316,
 318, 329, 330, 332, 335, 343, 358, 369
 Центральна Анатолія 83
 Центральна Європа 14, 38, 49—52, 54, 75,
 83, 86, 88, 89, 92, 94, 110, 120, 122, 130,
 131, 157, 166, 174, 428
 Центральна Польща 74, 110
 Центральна Україна 55, 94
 Центральний Казахстан 143
 Центральноєвропейська рівнина 86
 Центрально-Східна Європа 512
 Цесароград 181
 Циркуммеотійська обл. 154
 Цицерон 562, 563
 Цінь Ші Хуанді 358

- Чагатай 332, 343, 344, 350
 Чагатайський улус 343, 344
 Чайлд Г. 20, 64
 Чаквін І. 583, 605
 Чаплин-Шпанівський М. 573
 Чаплин-Шпанівський Ю. 573
 Червен (Червенські гради) 240, 268
 Червенське князівство 267
 Червоне море 38
 Червоний Маяк 146
 Червономаяцьке 168
 Черкаси 498, 510
 Черкаське Подніпров'я 97, 98
 Черкащина 55
 Чернігів 199, 212, 213, 217, 234, 236, 250, 258, 266—269, 273, 278, 281, 283, 285, 289—291, 442, 467, 474, 485—489, 510, 521, 614, 615
 Чернігівська земля *див.* Чернігівщина
 Чернігівське воєводство 542
 Чернігівщина 55, 73, 268, 269, 273, 351, 520, 614, 615
 Чернігово-Сіверщина 614, 615
 Черняхів 173
 Черпнін Л. 183
 Чесованжа 32
 Четаті-Албе 353
 Чехія 54, 179, 415, 442, 591, 600
 Чечельник 113, 114
 Чечерськ 521
 Чешек С. 496
 Чижевський Д. 519
 Чингізиди, династія 337, 344, 349, 366, 410
 Чингісхан (Темучжин) 330—332, 342—344, 348, 349
 Чинкай 332
 Чичиркозівка 111, 113
 Чіоарей 41
 Чокурчі І 44
 Чорна Ітиль *див.* Кама
 Чорна Русь 448
 Чорне море 42, 68, 97, 160, 204, 208, 235, 241, 248, 313, 315, 318, 320, 323, 326, 335, 355, 367, 368, 371, 375, 377—378, 380—382, 385, 389, 397, 424, 439, 444, 518
 Чорний город 466
 Чорнобиль 498
 Чорторійськ 423, 474
 Чорторійський І. 474
 Чорторійський О. 473, 474
 Чудсько-Псковське озеро 223
 Чулатів 43
 Чулек І 53
 Шайо (Солоній) 333
 Шамотульський В. 472
 Шанідар 46
 Шан-Коба 69
 Шарукан, хан 287, 327
 Шахматов О. 191, 223, 599
 Швайпольт Ф. 528, 553
 Шварн Данилович 406, 410, 411, 413, 423
 Шварцбург З. 418
 Швеція 259, 264, 290
 Шевельов Ю. 599
 Шевченко І. 232
 Шевченко Ф. 579, 613
 Шегр-ал-Джедід 367
 Шейбан 350
 Шем'ячик І. 485—487
 Шенніков О. 616
 Шехзаде Мегмед 383
 Шидловецький К. 496
 Шимон (Симон) 298, 299
 Шимонович Г. 298, 299
 Шихабуддин ал-Умарі 346, 358
 Ших-Ахмат 488
 Шлете-Аспарна 94
 Шмаглій М. 112
 Шоломки І 55
 Шостаков Ф. 484, 485
 Шпан-Коба 73
 Штагль Ю. 583
 Штаде О. фон 288
 Штекль Г. 580, 616
 Штельмоор 67
 Штральзунд 444
 Шумськ 394
 Шьонінген 34
 Щек 181, 194
 Щекавиця 205
 Щепанович І. 432
 Щурівці-Поріг 92
 Юань 343, 344, 368
 Юань-ді 238
 Юдсейські гори 79
 Юлігі *див.* Юрій Кончакович

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Юнгінген У. фон 465
 Юр'ів (Юр'єв) 250, 267, 273, 297
 Юрій 528
 Юрій Бранкович 535
 Юрій Володимирович (Долгорукий) 292, 296, 297, 299
 Юрій Данилович (Московський) 308
 Юрій Кончакович 327
 Юрій Коріатович 449
 Юрій Лингвєньович 474
 Юрій Львович 410, 415—417, 422, 424, 425, 431, 438
 Юрій-Болеслав Тройденевич 354, 415, 422, 424, 426—428, 433, 434, 447, 621
 Юрійовичі 419
 Юрковиця *див.* Лиса гора
 Юсова Н. 578
 Юстиніан I 205, 322
 Юстиніан II 320, 322, 323
 Юсуп 475
 Ютландія 65, 66, 192, 197
 Юшков С. 252
- Я**
 Ява 32
 Яворів 558
 Яг'я Антіохійський 247, 254
 Ягеллони 481, 498, 502
 Ягорлицьке 165
 Ядвіга 455, 461, 504, 527
 Яік 350
 Яковенко Н. 583, 602
 Якуб 525, 526, 528
- Якун (Акун) 220
 Якшич С. 470, 520, 521
 Ями 55
 Ямонт Толунтович 463
 Ян 472
 Ян-Альбрехт 483, 488, 501, 547
 Янджі 353
 Яніславці 74
 Янош Запольяї 535, 536
 Янтра 85
 Януш III Мазовецький 503
 Янушкович Ф. 526
 Япин-Гьолі 359
 Японський архіпелаг 95
 Ярополк Ізяславич 287—290
 Ярополк Святославич 216, 235, 257
 Ярослав Всеволодович 306
 Ярослав Ізяславич 394
 Ярослав Мудрий 199, 202, 223, 224, 232, 240, 250, 254—274, 277—282, 286, 291, 292, 300, 327, 502
 Ярослав Осмомисл 297, 395, 403—405
 Ярослав Ярославич 306
 Ярослав, м. 409, 410
 Ярославець 490
 Ярославичі 281—283, 285, 291
 Ярославль 190
 Яселки, р. 423
 Ясельди 423
 Яси 368
 Ясиноватка 101, 104
 Ятвязькі землі 439

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ СУЧАСНОСТІ	5
ВСТУПНЕ СЛОВО	17
ПОЧАТКИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ	
Розділ 1. Виникнення, еволюція та поширення гомінідів	31
Розділ 2. <i>Homo sapiens</i> на території України наприкінці льодовикової доби	47
Розділ 3. Криза мисливського господарства та «революція широкого спектра»	63
Розділ 4. Неолітична революція та неолітична колонізація	78
ПЕРЕХІД ДО РАННЬОЇ ІСТОРІЇ: ЧАС СПІВІСНУВАННЯ ПЕРВІСНОСТІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЇ	
Розділ 5. Епоха бронзи	127
Розділ 6. Початок історичного логосу Північного Причорномор'я	158
Розділ 7. Слов'яни — новий етнос на півдні Східної Європи та суміжних територіях	175
КИЇВСЬКА РУСЬ В ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІО-КУЛЬТУРНИХ ВИКЛИКАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
Розділ 8. Здобуття імені та «землі»	189
Розділ 9. Укорінення	205
Розділ 10. Основи державної системи	222
Розділ 11. Цивілізаційний вибір	239
Розділ 12. Час випробувань і звершень	256
Розділ 13. Хистка рівновага	277
Розділ 14. Лінія розламу	295
МОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРЕЛАМ. ПЕРЕХІД НАДЧОРНОМОР'Я ПІД ВЛАДУ ОСМАНІВ	
Розділ 15. Цивілізаційний ландшафт південно-степової України у домонгольську добу	313
Розділ 16. Імперські амбіції монголів	328
Розділ 17. Територіально-адміністративний устрій улусу Джучі	341
Розділ 18. Монгольські практики адміністрування господарської сфери	357
Розділ 19. Генуезька колонія Кафа під верховенством монголів	369
Розділ 20. Підкорення Надчорномор'я Османами	379

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА:
НА ПЕРЕХРЕСТІ СВІТІВ**

Розділ 21. Династія і влада	393
Розділ 22. Суспільний механізм	422

ЗУСТРІЧ УКРАЇНИ І ЛИТВИ

Розділ 23. Початки литовського володарювання	447
Розділ 24. Бурхливе XV століття	464
Розділ 25. Українські землі між Вільном і Москвою	482
Розділ 26. Доба Сигізмунда-Августа	498
Розділ 27. Економіка і суспільство	509
Розділ 28. Культура: тенденції і парадокси	516

**МІЖ УГОРСЬКОЮ ТА ПОЛЬСЬКОЮ КРОНАМИ:
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ЧАСИ УНІЙ ТА ПРОТИБОРСТВА**

Розділ 29. Політичні та соціальні трансформації	533
Розділ 30. Культура освіти та інтелектуали: пошуки свого на тлі перетворень	552

ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ

Розділ 31. Пізнавальні практики та культурні характеристики етногенезу	577
Розділ 32. Формування етнічної ідентичності	601

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	624
--	-----

Василь Балушок

(15.07.1954)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Сфера наукових інтересів: святково-обрядова і нормативна культура українського середньовічного й ранньомодерного міста, ритуали ініціації та ініціаційні структури, етногенез і етнічна історія українців, культурна антропологія американських індіанців. Автор монографій: «Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників» (1993), «Обряди ініціації українців та давніх слов'ян» (1998), «Етногенез українців» (2004), «Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність» (2008). Співатор колективних монографій: «Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах» (1999), «Історія української культури: Українська культура XIII — першої половини XVII ст. (2001), Українська культура XIX ст.» (2009), «Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у п'яти томах» (2012—2013).

Олександр Галенко

(21.06.1960)

Кандидат історичних наук, історик, тюрколог, джерелознавець. У 1985—2021 рр. працював в Інституті історії України НАН України та Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Брав участь у створенні Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. У 1996—2000 рр. входив до складу редколегії журналу «Східний світ», засновник і перший головний редактор журналу «Сходознавство», засновник щорічних сходознавчих читань А.Ю. Кримського. Від 2022 року — доцент кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Спеціалізується на історії Кримського ханату та Османських володінь на території України, українсько-турецьких відносин, досліджує історію міжнародної торгівлі Східної Європи.

Дмитро Гаскевич

(02.08.1974)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Брав участь у дослідженнях первісних пам'яток від часу середнього палеоліту до кінця доби бронзи в Україні та за кордоном. У центрі наукових зацікавлень — неоліт території України, поширення відтворювального господарства, спосіб життя давнього населення по обидва боки землеробського фронтиру, взаємодія перших землеробів із племенами мисливців і рибалок.

Олександр Дяченко
(30.08.1982)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Активний учасник міжнародних археологічних проєктів. Коло наукових інтересів — теорія і методологія археологічних досліджень, моделювання, еволюція культури, просторовий аналіз, регіональна хронологія та мікрохронологія пам'яток, енеоліт, культурний комплекс Кукутень — Трипілля.

Олександр Моця
(30.05.1950)

Доктор історичних наук, професор. Член-кореспондент НАН України. Член Наукової ради з визначення національної та культурної спадщини та розвитку суспільств при Міжнародній асоціації академії наук. Фахівець у галузі давньоруської та середньовічної археології та історії Східної Європи. Основна проблематика: дослідження давньоруських поховальних пам'яток південноруських земель; вивчення розвитку й матеріальної культури давньоруського міста; дослідження сільських неукріплених поселень давньоруського часу; історико-археологічні дослідження середньовічних водних і сухопутних шляхів; археологічні дослідження пам'яток доби пізнього середньовіччя та козацтва; історія України у цивілізаційному контексті; історія функціонування термінів «Русь», «Руська земля», «Україна» у середньовічні часи й нині; проблеми становлення й розвитку української нації.

Валентин Панковський
(24.08.1976)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Активний учасник міжнародних археологічних проєктів, брав участь у дослідженнях археологічних пам'яток в Україні та за кордоном. Коло наукових інтересів — археологія доби палеометалів, культурне та природне формування і слідоутворення в кістково-рогових індустріях, археологічна трасологія, металовиробництво доби бронзи, теоретична археологія.

Ілля Паршин

(08.07.1986)

Кандидат історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2014 року захистив дисертацію на тему: «Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами латиномовних наративних джерел XIII—XV століть)». Упродовж 2014—2020 рр. працював на посаді доцента кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка. Автор монографії

«Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII—XV століть» (2018). Спеціалізується на проблемах історіографії, історії та джерелознавства українського минулого епохи Середньовіччя.

Володимир Ричка

(10.10.1955)

Професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України; від 2022 року — запрошений професор *Universita per Stranieri di Siena* (Італія). Дослідник історії та культури українського середньовіччя. Його перу належить близько чотирьохсот статей, опублікованих у багатьох українських та зарубіжних наукових виданнях, а також книг: «Церква Київської Русі: соціальний та етнокультурний аспект» (1997), «Княгиня Ольга» (2004), «Київ — Другий Єрусалим» (3 історії політичної думки та

ідеології середньовічної Русі)» (2005), «Княжий двір Південної Русі в X—XIII ст.» (у співавт.) (2008), «"Вся королівська рать": Влада Київської Русі» (2009), «Культура давньої Русі» (у співавт.) (2012), «Вещий Олег в истории и памяти» (2019), «Володимир Великий: Лицар Духу» (2020), «Війна пам'ятей. Змагання за спадщину Київської Русі» (у співавт., 2021) та ін.

Олена Русина

(25.12.1960)

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Лауреат Державної премії України у галузі науки й техніки (2001). Відмінник освіти України (2006). Автор і упорядник понад 300 наукових і науково-популярних праць. Підготувала перше у вітчизняній історіографії монографічне дослідження, присвячене історії українських земель у складі Великого князівства Литовського: «Україна під татарами і Литвою» (1998). У спів-

авторстві з М. Котляром видала першу ілюстровану хроніку цієї доби «Україна: Хронологія розвитку. — Т. 3: Від Батиевої навали до Люблінської унії» (2008). Спеціалізується на проблемах української історії доби литовської політичної зверхності (XIV—XVI ст.) і є провідним фахівцем у цій галузі.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

БАЛУШОК Василь Григорович, ГАЛЕНКО Олександр Іванович,
ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович, ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович,
МОЦЯ Олександр Петрович, ПАНКОВСЬКИЙ Валентин Борисович,
ПАРШИН Ілля Леонтійович, РИЧКА Володимир Михайлович,
РУСИНА Олена Володимирівна

Україна. Нариси історії

ШЛЯХ З ПЕРВІСНОСТІ У ЦИВІЛІЗАЦІЮ. УКРАЇНСЬКІ ШАТИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Редактор *Л.Є. Канівець*

Коректор *З.А. Болкотун*

Художнє оформлення *Є.О. Льницького*

Технічний редактор *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *В.М. Каніщевої, О.А. Бурдік*

Підп. до друку 26.12.2023. Формат 70 × 100/16.
Ум. друк. арк. 53,46 + 11,05 вкл. Обл.-вид. арк. 65,20.
Тираж 500 прим. Зам. № 7164.

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р.

